FULL TEXTS BOOK

9th International Conference on Culture and Civilization
March 15-16, 2021
Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan

EDITOR:
PhD, Assoc. Prof. Tavaldieva Gulbaxar Nishanovna

ISBN: 978-625-7898-35-5

WWW.EUROPENJOURNAL.COM

9th INTERNATIONAL CONFERENCE ON CULTURE AND CIVILIZATION

March 15-16, 2021

Tashkent Chemical-Technological Institute

Uzbekistan

FULL TEXTS BOOK

Edited by

PhD, Assoc. Prof. Tavaldieva Gulbaxar Nishanovna

All rights of this book belong to FARABI Publishing House. Without permission can't be duplicate or copied. Authors of chapters are responsible both ethically and juridically.

Issued: 25.03.2021

ISBN: 978-625-7898-35-5

CONGRESS ID

9th INTERNATIONAL CONFERENCE ON CULTURE AND CIVILIZATION

DATE-PLACE

March 15-16, 2021

Tashkent Chemical-Technological Institute

Uzbekistan

EDITOR

PhD, Assoc. Prof. Tavaldieva Gulbaxar Nishanovna

COORDINATOR

Nurlan AKHMETOV

EVALUATION PROCESS

All applications have undergone a double-blind peer review process

TOTAL NUMBER OF PAPERS: 118

THE NUMBER OF PAPERS BY FROM TURKEY: 50

OTHER COUNTRIES: 68

PARTICIPATING COUNTRIES:

Turkey, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Azerbaijan, Ukraine, Morocco, Philippines, Pakistan, South Africa, Mexica

HONORARY CHAIRMAN OF THE CONGRESS

Usmonov Botir SHUKURILLAYEVICH

Rector of the Tashkent Chemical-Technological Institute

CHAIRMAN OF THE ORGANIZING BOARD

Tavaldieva Gulbaxar NISHANOVNA

Tashkent Chemistry-Technology Institute

ORGANIZING BOARD MEMBERS

Prof. Dr. Otamuratov Sadulla - Tashkent chemical technological Institute

Prof. Dr. Mustafa TALAS - Nigde Ömer Halisdemir University

Prof. Dr. Mine GÖZÜBÜYÜK TAMER - Karadeniz Technical University

Assoc. Prof. Kamala Tahsin KARIMOVA - Agrı İbrahim Çeçen University

Dr. Sirojov Oybek Ochilovich - Tashkent chemical technological Institute

Dr. Shermuhammadov Bahodir Shermuhammadovich - Tashkent chemical technological Institute

Dr. Tolga ERGUN - Karadeniz Technical University

Assist. Prof. Dr. Muntazir MEHDI - Pakistan Language Academy

Dr. Sonali MALHOTRA - Delhi Balbahtri Academy

COORDINATOR

Nurlan AKHMETOV

CHAIRMAN OF THE SCIENCE COMMITTEE

Pulatov Khayrulla LUTPULLAEVICH

Tashkent Chemistry - Technology Institute

SCIENCE COMMITTEE MEMBERS

Assoc. Prof. Dr. Togaev TULKIN - Tashkent State Language and Literature

University named after Alisher Navoi

Prof. Dr. Otamuratov Sadulla - Tashkent chemical technological Institute

Dr. Sirojov Oybek Ochilovich - Tashkent chemical technological Institute

Dr. Shermuhammadov Bahodir Shermuhammadovich - Tashkent chemical technological Institute

Prof. Dr. Jamoldinova Odinakhon Rasulovna - UZSWLU - Uzbek State World Languages University

Prof. Dr. Zulpukarov Kapar Zulpukarovich - Osh State University

Assoc. Prof. Dr. Amiraliyev Semetey Manasovich - Osh State University

Prof. Dr. Ayslu B. SARSEKENOVA - Orleu National Development Institute

Prof. Dr. Hacer HUSEYONA - Azerbaijan Pedagogy University

Prof. Dr. Mustafa TALAS - Ömer Halisdemir University

Prof. Dr. Nadejda KHAN - Karaganda State University

Prof. Dr. Necati DEMİR - Gazi University

Prof. Dr. Kıvanç İNELMEN - Bogazici University

Prof. Dr. CENGIZ ANIK - Marmara University

Prof. Dr. Hülya ÇİÇEK - Gaziantep University

Prof. Dr. Şerafettin SEVİM - Dumlupınar University

Prof. Dr. İsa ELİRİ - Kırıkkale University

Assoc. Prof. Dr. Mahmut DOGAN - Marmara University

Assoc. Prof. Dr. Rüstem Barış YEŞİLAY - Ege University

Assoc. Prof. Dr. F. Gül KOÇSOY - Fırat University

Assoc. Prof. Dr. Ahmet ÇOBAN - Dicle University

Assoc. Prof. Dr. Naile Rengın OYMAN - Süleyman Demirel University

Assoc. Prof. Dr. İryna Dryga - National Academy of Sciences

Assoc. Prof. Dr. J. Özlem Oktay ÇEREZCİ - Mimar Sinan Güzel Sanatlar University

Dr. Halil AKMEŞE - Necmettin Erbakan University

Dr. Cavit POLAT - Iğdir University

Dr. Mariam S. OLSSON - Lebanise University

Dr. Özge ALTUN - Bozok University

Dr. İlkgül KAYA ZENBİLCİ - Bozok University

Dr. Savaş ALTUN- Bozok University

Dr. Mehmet ULUCAN - Fırat University

Dr. Tolga ERGUN - Karadeniz Technical University

Dr. Ayşenur ERDİL - İstanbul Medeniyet University

Dr. Halilov Taleh Ferman Oglu - Nahçıvan Devlet University

Dr. Fatma Ecem CEYLAN - Nevşehir Hacı Bektaş Veli University

Dr. Güller ŞAHİN - Kütahya Sağlık Bilimleri University

Dr. Ekrem Mesut SU - Ali Rıza ÖZDERİCİ K.A.İ.H.L.

Dr. Hatice Evrim TÜTÜNSATAR - Isparta Applied Sciences University

Dr. Kevser Sevgi Ünal ASLAN - Korkut Ata University

Dr. Arzu ALTUNTAŞ - Akdeniz University

Dr. Müjdan DENİZ - İstanbul University

Dr. Seher ŞEYLAN - Işık University

Dr. Semra Kılıç KARATAY - Aksaray University

Dr. A. Kadir ÇÜÇEN - Uludag University

Dr. Mehmet Emin KALGI

Dr. Kaan KAPAN - Istanbul University

Dr. Ömer DABANLI - Fatih Sultan Mehmet Vakıf University

PHOTO GALERY

Atabek Movlyan...

9th International Conference on
Culture and Civilization
March 16, 2021
REKTOR BOTIR USMONOV
E-mail: info@tcti.uz

Uzbekistan - Turkey cooperation

- Uzbek-Turkish cooperation has significantly intensified in the past four years.
- The state visit of President Shavkat Mirziyoyev to Turkey in October 2017 and February 2020, President Recep Tayyip Erdogan to Uzbekistan in April 2018, strengthened mutual political trust and opened wide opportunities for a fruitful partnership.
- The results of intensive contacts and mutual aspirations are reflected in economic cooperation. Thus, if in 2016 the mutual trade turnover was almost $1.2 billion, in 2019 this figure exceeded $2.5 billion.
- There are more than 1.3 thousand enterprises with Turkish investments in Uzbekistan - they are active in textile, building materials, plastic, food, hotel management, medication and service sectors. Investment projects worth $ 500 million are being implemented.
- In addition, 64 000 Turkish tourists visited Uzbekistan in 2019 year.

The Republic of Uzbekistan is located in Central Asia and borders with Kazakhstan and Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Afghanistan.

Tashkent | **Samarkand** | **Bukhara**

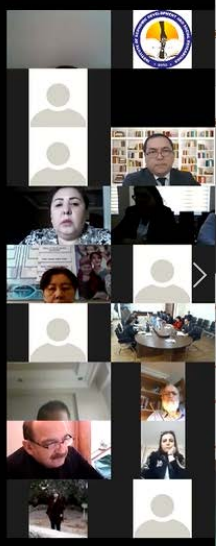

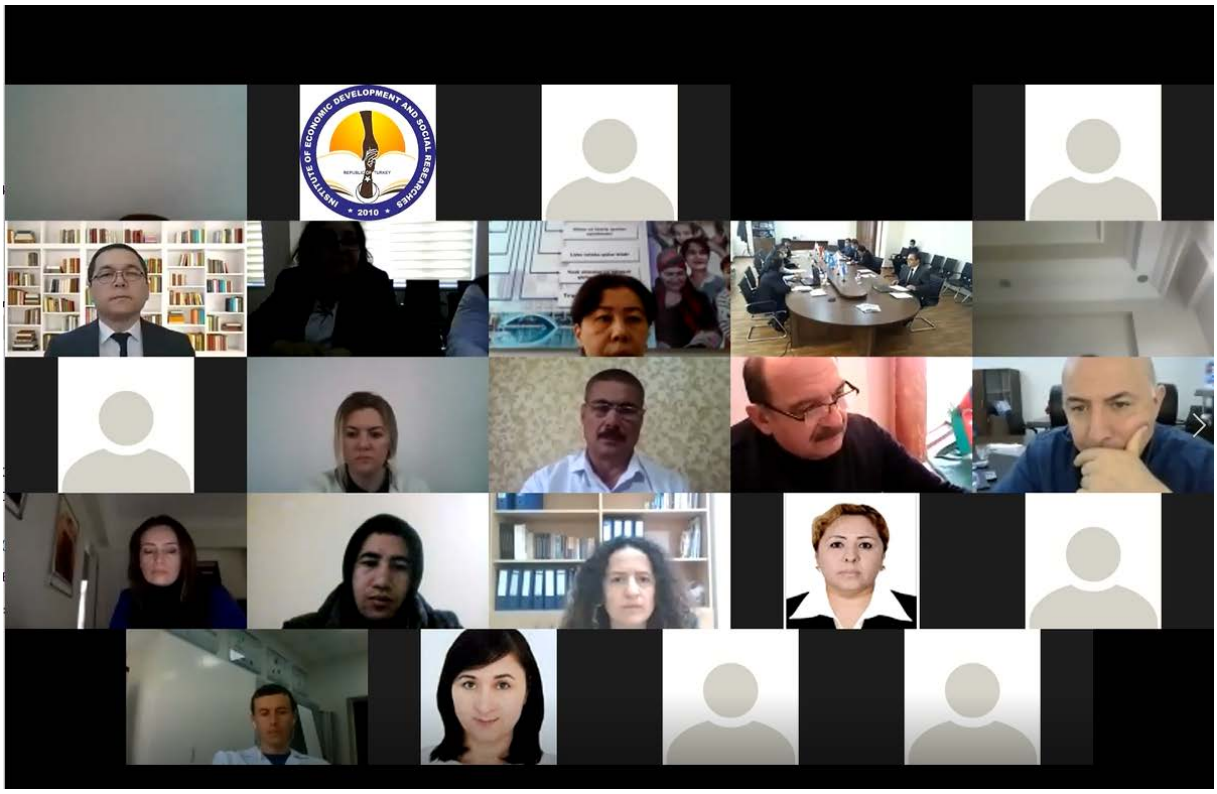

Zoom Meeting - Hall-4
Recording...
View
Participants (8)
Find a participant
h4 observer: Alina (Co-host, me)
Hall-4 Session1-Ayça Tunç C...
Hall-4, Moderator: Prof. Dr. Ayşe...
AYSU
Hall-4, ali ismayil aliyev
Hall-4, perihan abay
S-1 H-4 Dr. Ebru Çatalkaya Gök
S-1 H-4 Meltem GÖKSEL KABALCI
Hall-4, perihan abay
h4 observer: Alina
Hall-4, Moderator: Prof. Dr. Ayşe Gülçin Küçükkaya
Hall-4 Session1-Ayça Tunç Cos - İzmir Yüksek Teknoloji Ens...
Hall-4, ali ismayil aliyev
S-1 H-4 Meltem GÖKSEL KABALCI
AYSU
S-1 H-4 Dr. Ebru Çatalkaya Gök
Unmute
Start Video
Participants
Chat
Share Screen
Pause/Stop Recording
Breakout Rooms
Reactions
Leave Room
Mute All
Reclaim Host

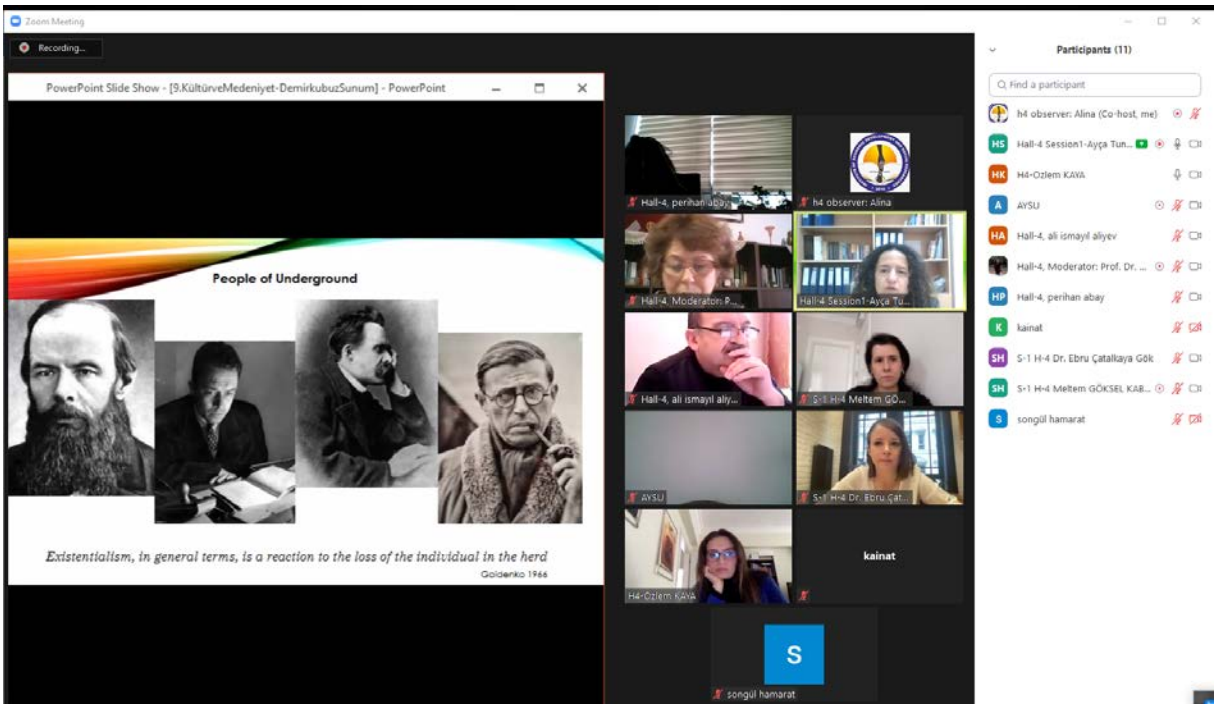
Zoom Meeting
Recording...
PowerPoint Slide Show - [9.KültürveMedeniyet-DemirkubuzSunum] - PowerPoint
People of Underground
Existentialism, in general terms, is a reaction to the loss of the individual in the herd
Goldenko 1966
Participants (11)
Find a participant
h4 observer: Alina (Co-host, me)
Hall-4 Session1-Ayça Tun...
H4-Ozlem KAYA
AYSU
Hall-4, ali ismayil aliyev
Hall-4, Moderator: Prof. Dr. ...
Hall-4, perihan abay
kainat
S-1 H-4 Dr. Ebru Çatalkaya Gök
S-1 H-4 Meltem GÖKSEL KAB...
songül hamarat
kainat
S
songül hamarat

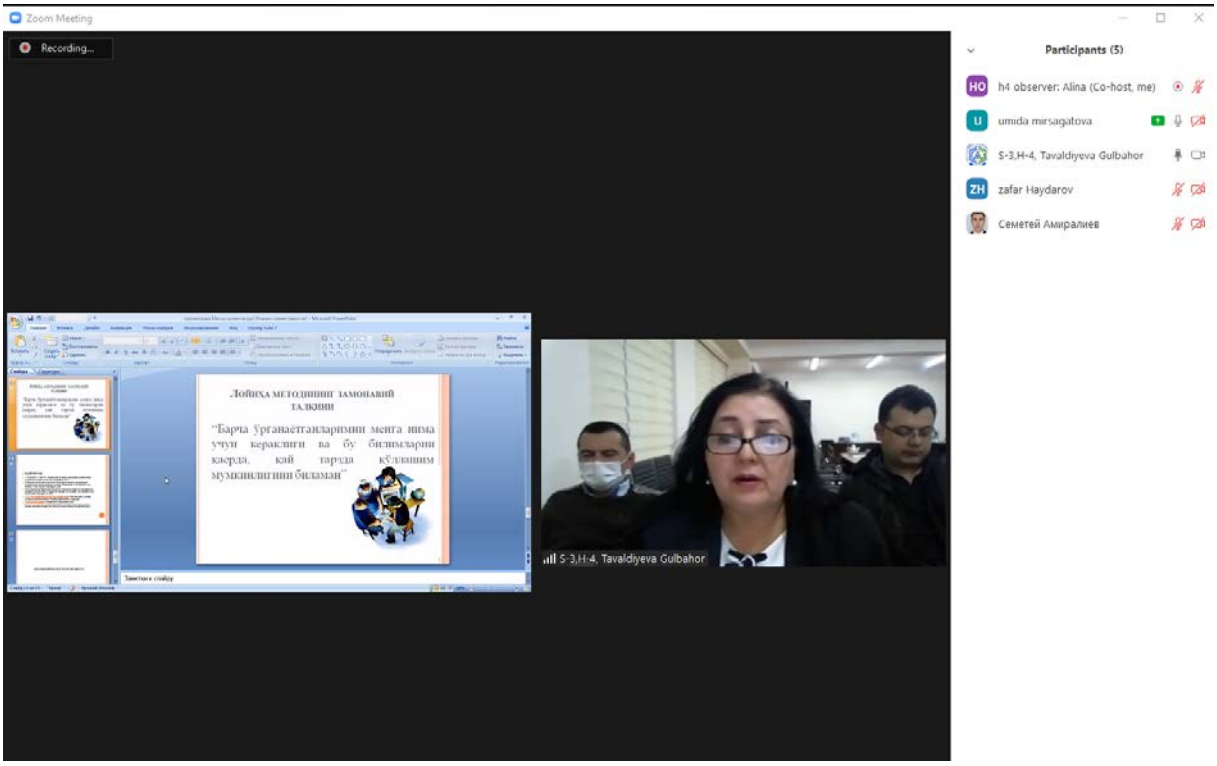
Zoom Meeting
Recording...
Лойиҳа методининг замонавий талқини
"Барча ўрганаётганларимни менга нима учун кераклиги ва бу билимларни қаерда, қай тарзда қўллашим мумкинлигини биламан"
S-3,H-4, Tavaldiyeva Gulbahor
Participants (5)
h4 observer: Alina (Co-host, me)
umida mirsagatova
S-3,H-4, Tavaldiyeva Gulbahor
zafar Haydarov
Семетей Амиралиев

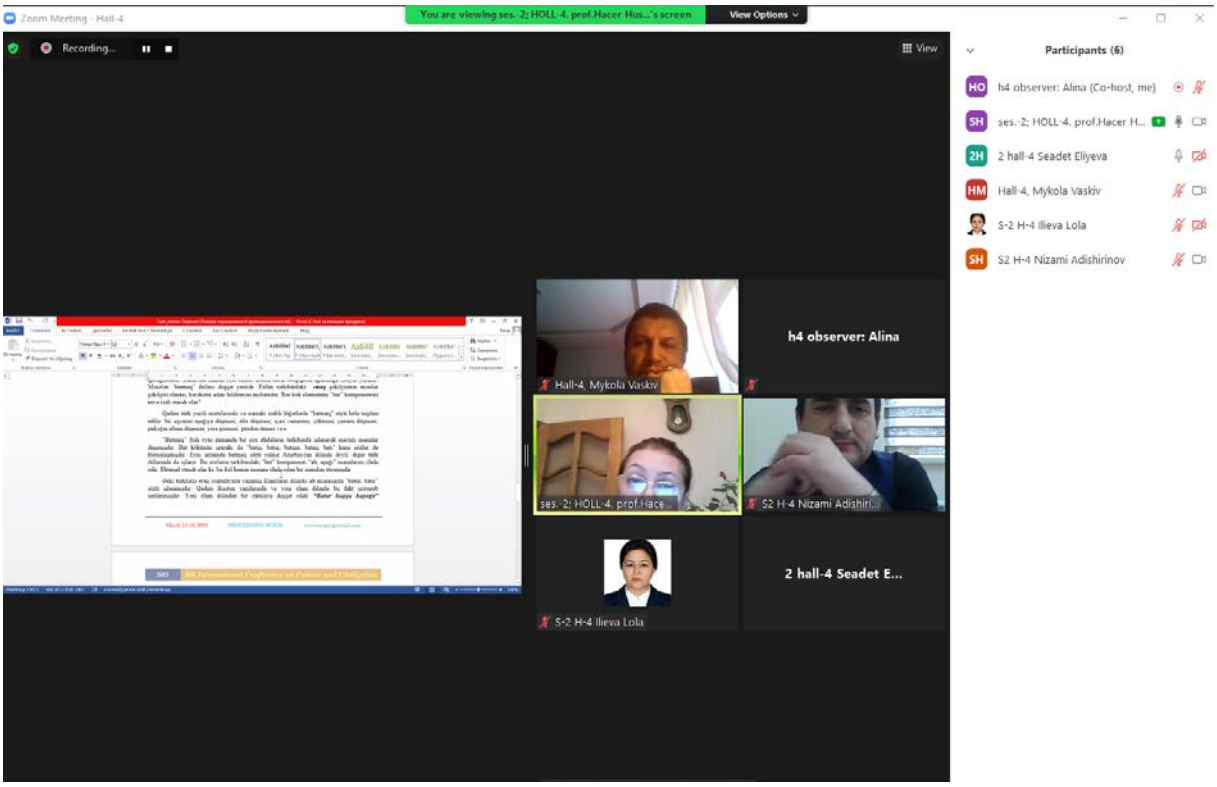
Zoom Meeting - Hall-4
You are viewing ses. 2; HOLL 4. prof.Hacer Hus...'s screen
View Options
Recording...
View
Participants (6)
h4 observer: Alina (Co-host, me)
ses. 2; HOLL 4. prof.Hacer H...
2 hall-4 Seadet Eliyeva
Hall-4, Mykola Vaskiv
S-2 H-4 Ilieva Lola
S2 H-4 Nizami Adishirinov
h4 observer: Alina
Hall-4, Mykola Vaskiv
ses. 2; HOLL 4. prof.Hace...
S2 H-4 Nizami Adishiri...
S-2 H-4 Ilieva Lola
2 hall-4 Seadet E...

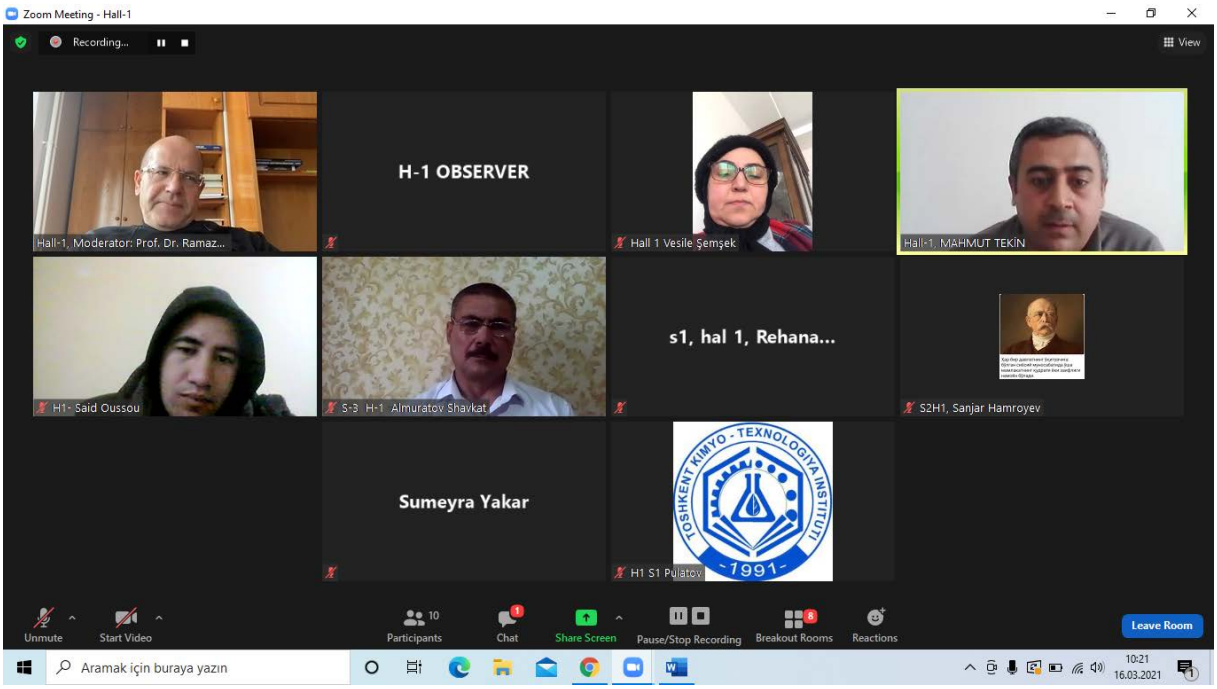
Zoom Meeting - Hall-1
Recording...
View
Hall-1, Moderator: Prof. Dr. Ramaz...
H-1 OBSERVER
Hall 1 Vesile Şemşek
Hall-1, MAHMUT TEKİN
H1- Said Oussou
S-3 H-1 Almuratov Shavkat
s1, hal 1, Rehana...
S2H1, Sanjar Hamroyev
Sumeyra Yakar
H1 S1 Pulatov
TOSHKENT KIMYO - TEXNOLOGIYA INSTITUTI
-1991-
Unmute
Start Video
10
Participants
Chat
Share Screen
Pause/Stop Recording
Breakout Rooms
Reactions
Leave Room
Aramak için buraya yazın
10:21
16.03.2021

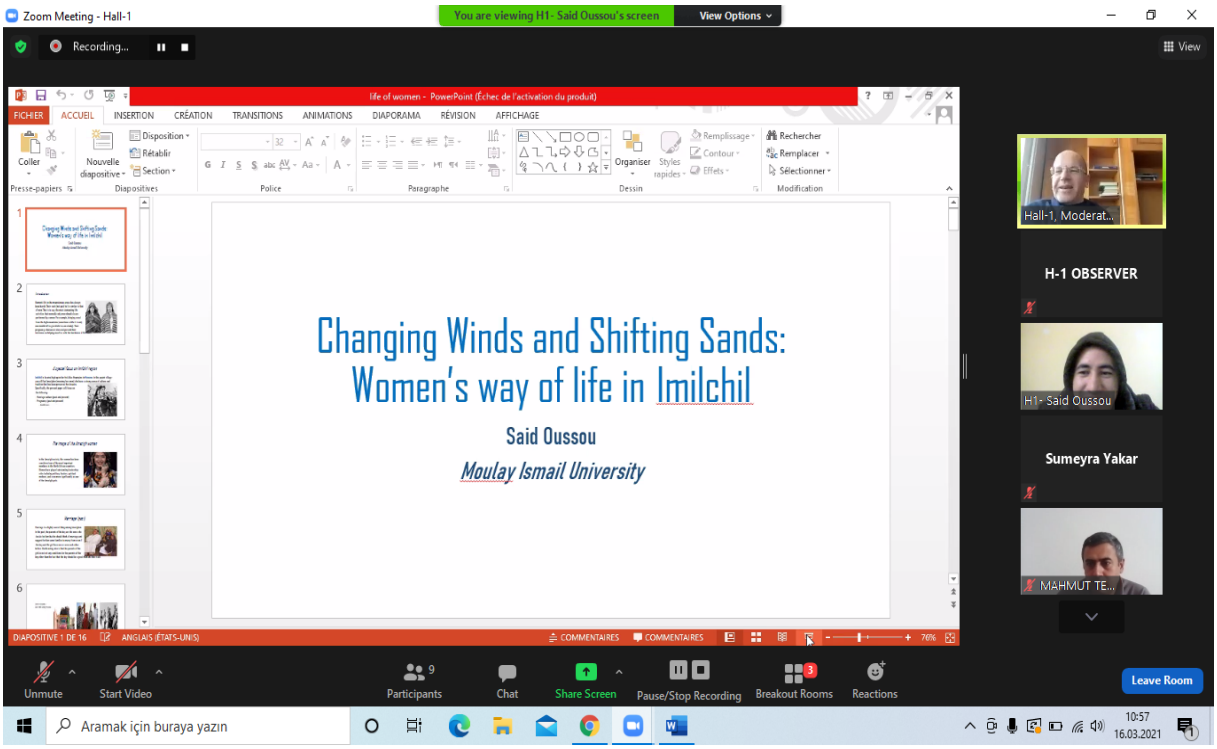
Zoom Meeting - Hall-1
You are viewing H1- Said Oussou's screen
View Options
Recording...
View
Changing Winds and Shifting Sands:
Women's way of life in Imilchil
Said Oussou
Moulay Ismail University
Hall-1, Moderat...
H-1 OBSERVER
H1- Said Oussou
Sumeyra Yakar
MAHMUT TE...
Unmute
Start Video
Participants
Chat
Share Screen
Pause/Stop Recording
Breakout Rooms
Reactions
Leave Room
Aramak için buraya yazın
10:57
16.03.2021

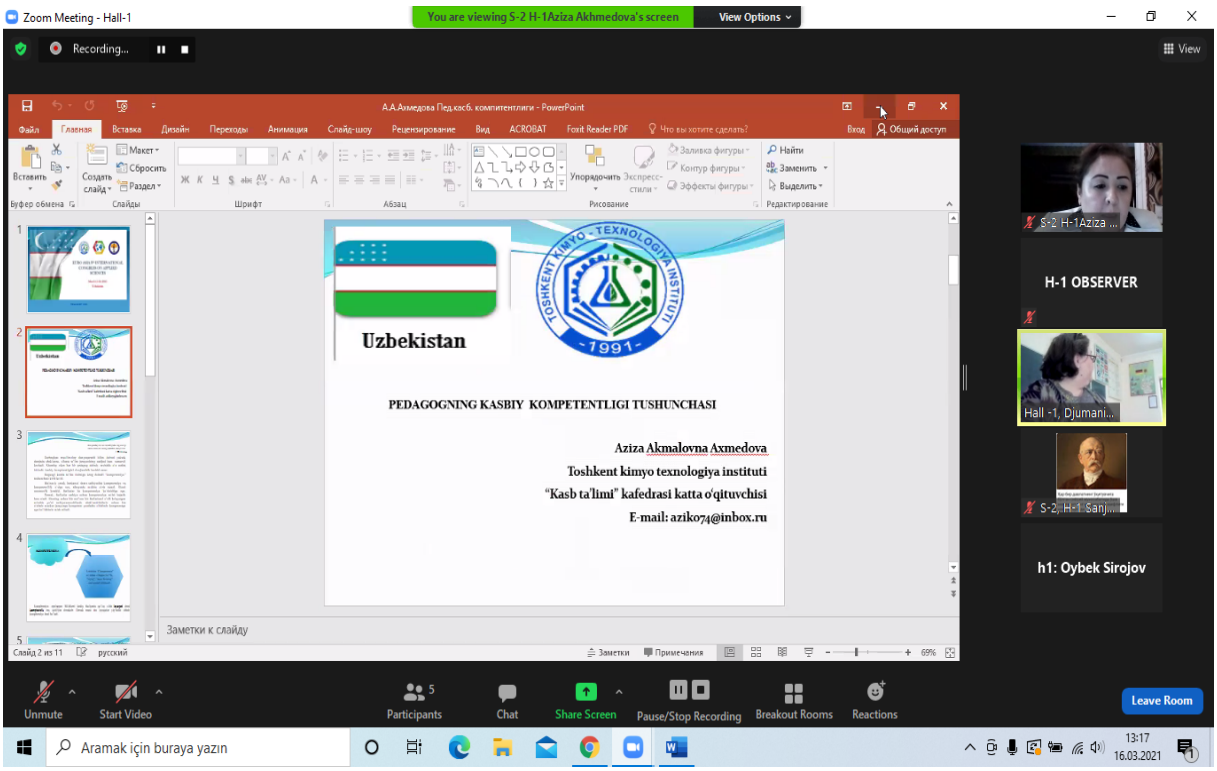
Zoom Meeting - Hall-1
You are viewing S-2 H-1Aziza Akhmedova's screen
View Options
Recording...
View
Uzbekistan
PEDAGOGNING KASBIY KOMPETENTLIGI TUSHUNCHASI
Aziza Akmalovna Axmedova
Toshkent kimyo texnologiya instituti
"Kasb ta'limi" kafedrasi katta o'qituvchisi
E-mail: aziko74@inbox.ru
S-2 H-1Aziza ...
H-1 OBSERVER
Hall -1, Djumani...
S-2, H-1 Sanj...
h1: Oybek Sirojov
Unmute
Start Video
Participants
Chat
Share Screen
Pause/Stop Recording
Breakout Rooms
Reactions
Leave Room
Aramak için buraya yazın
13:17
16.03.2021

Zoom Meeting - Hall-1
You are viewing S-2, H-1 Sanjar Hamroyev's screen
View Options
Recording...
View
GLOBALLASHUVNING JAMIYAT SOHALARIGA TA'SIRI
Toshkent kimyo-texnologiya instituti "Ijtimoiy-siyosiy fanlar" kafedrasi tayanch doktoranti Hamroyev S.S.
4 unassigned participants
h1: Oybek Sirojov
H-1 OBSERVER
S-2 H-1 Aziza Akhm...
S-2, H-1 Sanjar Hamr...
Unmute
Start Video
Participants
Chat
Share Screen
Pause/Stop Recording
Breakout Rooms
Reactions
Leave Room
Aramak için buraya yazın
13:04
16.03.2021

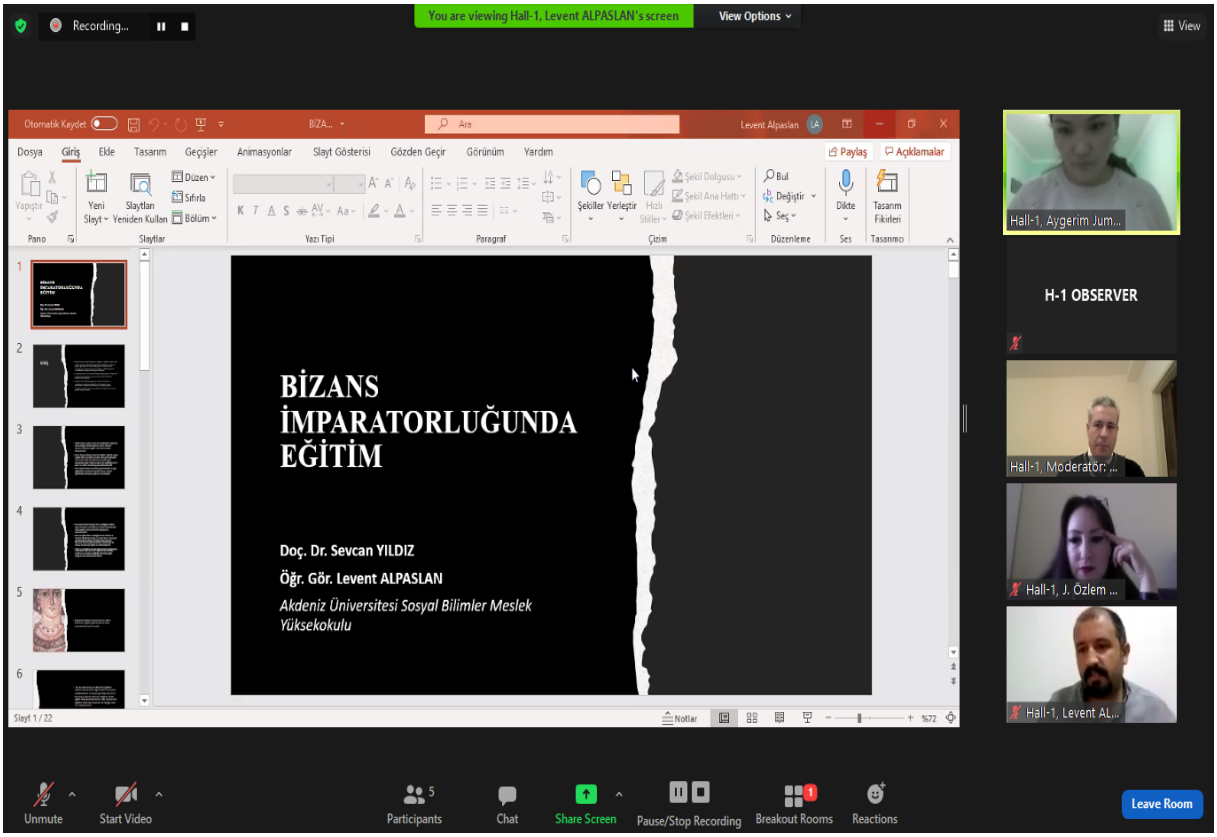
You are viewing Hall-1, Levent ALPASLAN's screen
View Options
Recording...
View
BİZANS İMPARATORLUĞUNDA EĞİTİM
Doç. Dr. Sevcan YILDIZ
Öğr. Gör. Levent ALPASLAN
Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu
Hall-1, Aygerim Jum...
H-1 OBSERVER
Hall-1, Moderatör: ...
Hall-1, J. Özlem ...
Hall-1, Levent AL...
Unmute
Start Video
Participants
Chat
Share Screen
Pause/Stop Recording
Breakout Rooms
Reactions
Leave Room

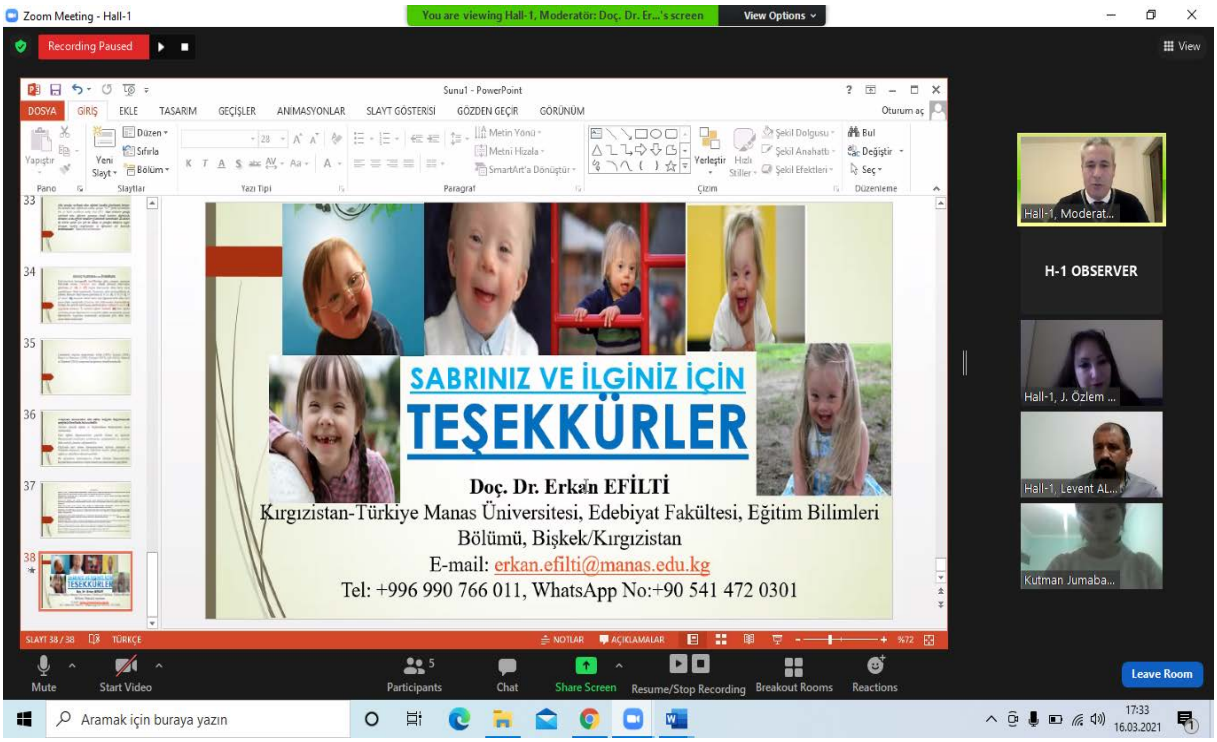
Zoom Meeting - Hall-1
You are viewing Hall-1, Moderatör: Doç. Dr. Er...'s screen
View Options
Recording Paused
View
Sunu1 - PowerPoint
SABRINIZ VE İLGİNİZ İÇİN
TEŞEKKÜRLER
Doç. Dr. Erkan EFİLTİ
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Bişkek/Kırgızistan
E-mail: erkan.efilti@manas.edu.kg
Tel: +996 990 766 011, WhatsApp No:+90 541 472 0301
Hall-1, Moderat...
H-1 OBSERVER
Hall-1, J. Özlem ...
Hall-1, Levent AL...
Kutman Jumaba...
Mute
Start Video
Participants
Chat
Share Screen
Resume/Stop Recording
Breakout Rooms
Reactions
Leave Room
Aramak için buraya yazın
17:33
16.03.2021

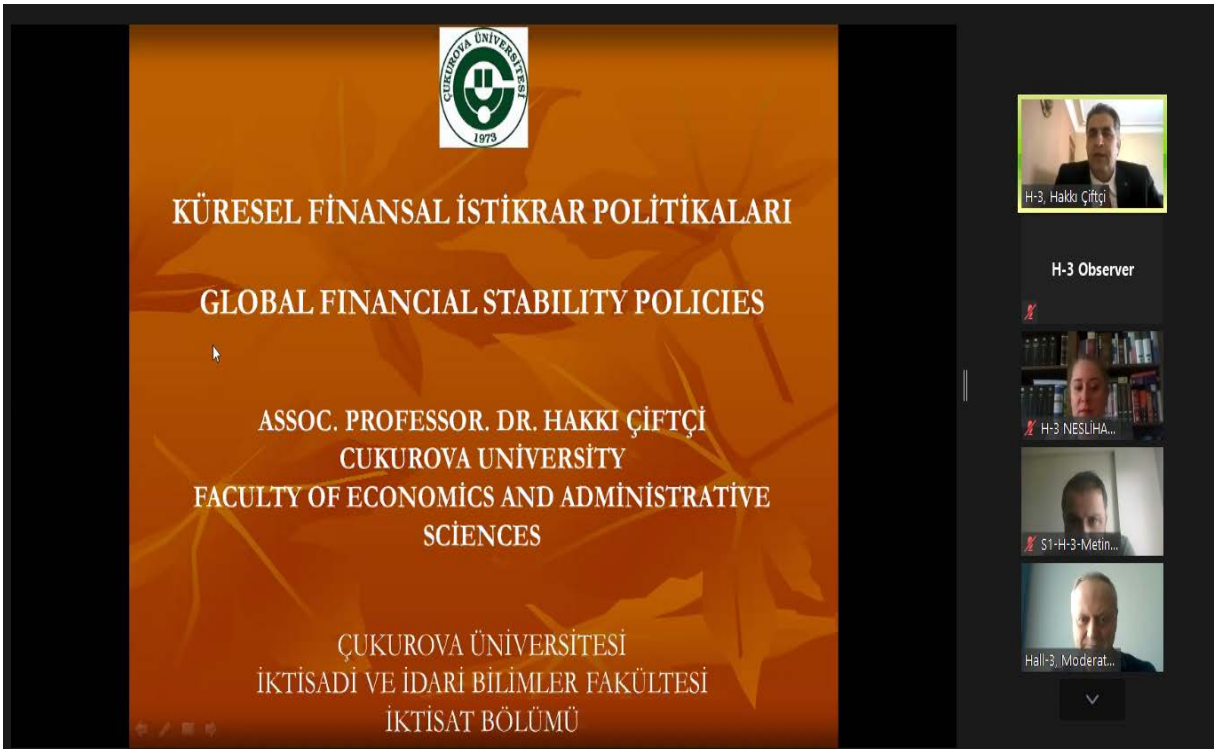
KÜRESEL FİNANSAL İSTİKRAR POLİTİKALARI
GLOBAL FINANCIAL STABILITY POLICIES
ASSOC. PROFESSOR. DR. HAKKI ÇİFTÇİ
CUKUROVA UNİVERSİTY
FACULTY OF ECONOMİCS AND ADMİNİSTRATİVE SCİENCES
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
İKTİSAT BÖLÜMÜ
H-3, Hakkı Çiftçi
H-3 Observer
H-3 NESLİHA...
S1-H-3-Metin...
Hall-3, Moderat...

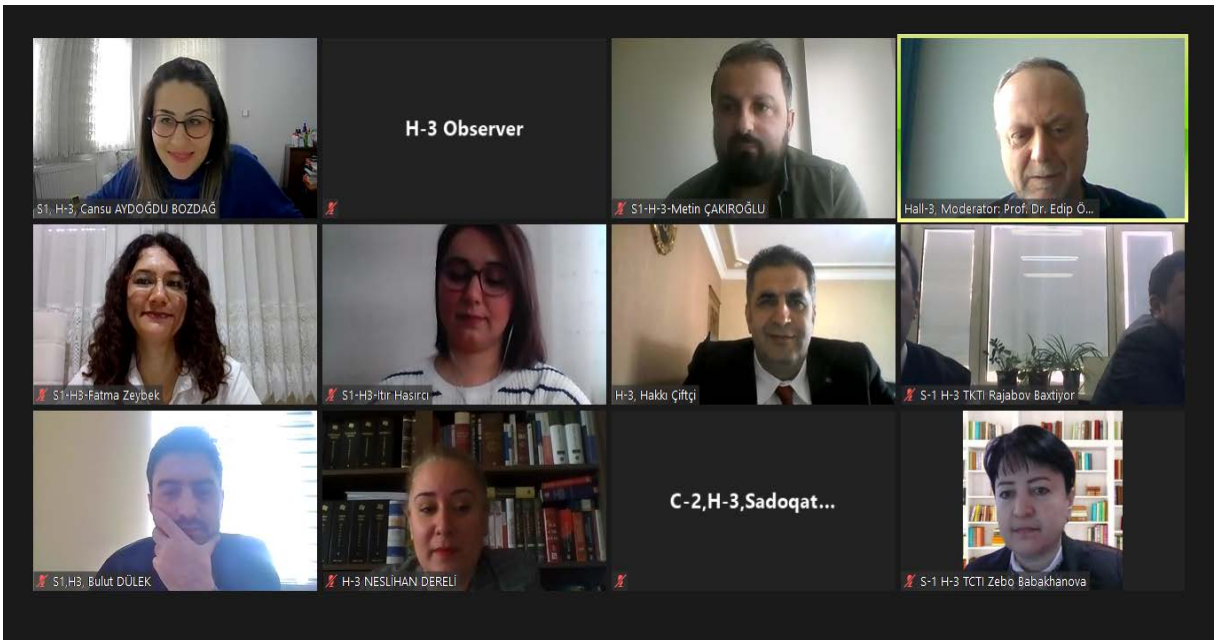
S1, H-3, Cansu AVDOĞDU BOZDAĞ
H-3 Observer
S1-H-3-Metin ÇAKIROĞLU
Hall-3, Moderator: Prof. Dr. Edip Ö...
S1-H3-Fatma Zeybek
S1-H3-itir Hasirci
H-3, Hakkı Çiftçi
S-1 H-3 TKTI Rajabov Baxtiyor
S1,H3, Bulut DÜLEK
H-3 NESLİHAN DERELİ
C-2,H-3,Sadoqat...
S-1 H-3 TCTI Zebo Babakhanova

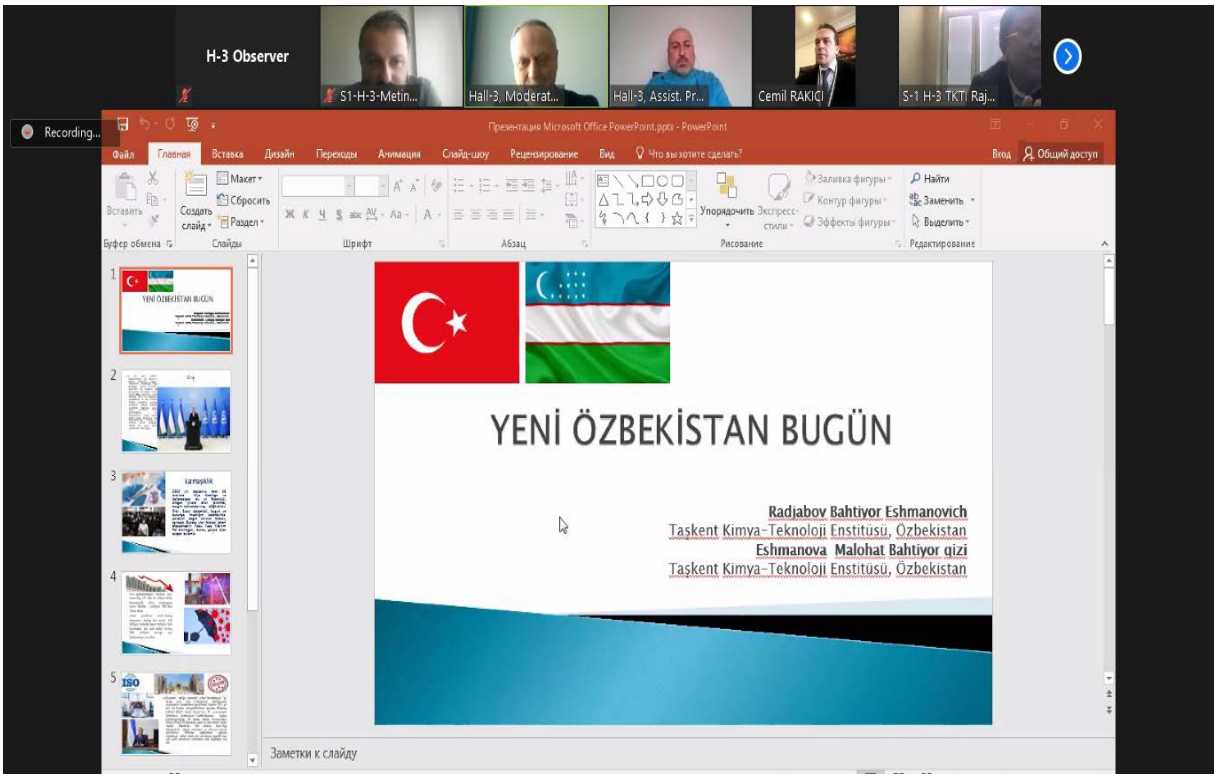
H-3 Observer
S1-H-3-Metin...
Hall-3, Moderat...
Hall-3, Assist. Pr...
Cemil RAKICI
S-1 H-3 TKTI Raj...
Recording...
YENİ ÖZBEKİSTAN BUGÜN
Radjabov Bahtiyor Eshmanovich
Taşkent Kimya-Teknoloji Enstitüsü, Özbekistan
Eshmanova Malohat Bahtiyor qizi
Taşkent Kimya-Teknoloji Enstitüsü, Özbekistan
Заметки к слайду

View
Switch to Shared Content
Recording...
S-1 H-3 TKTI Rajabov Baxtiyor

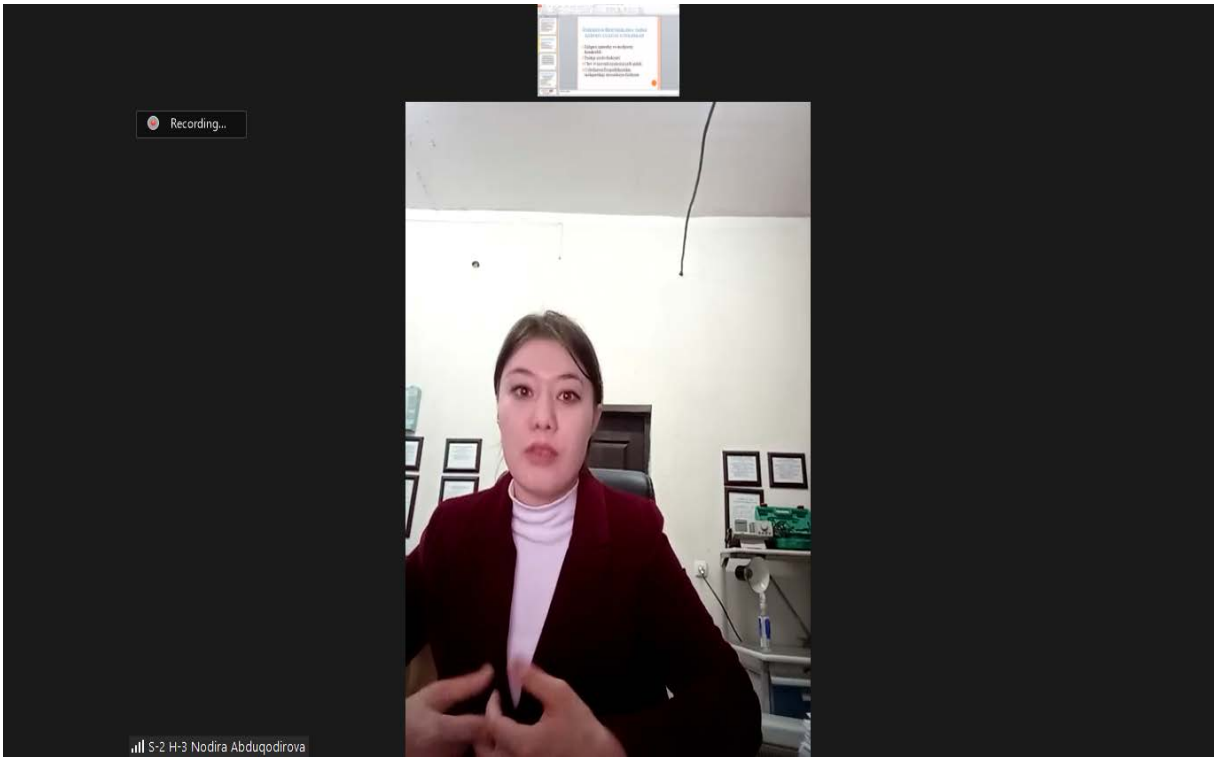
Recording...
S-2 H-3 Nodira Abduqodirova

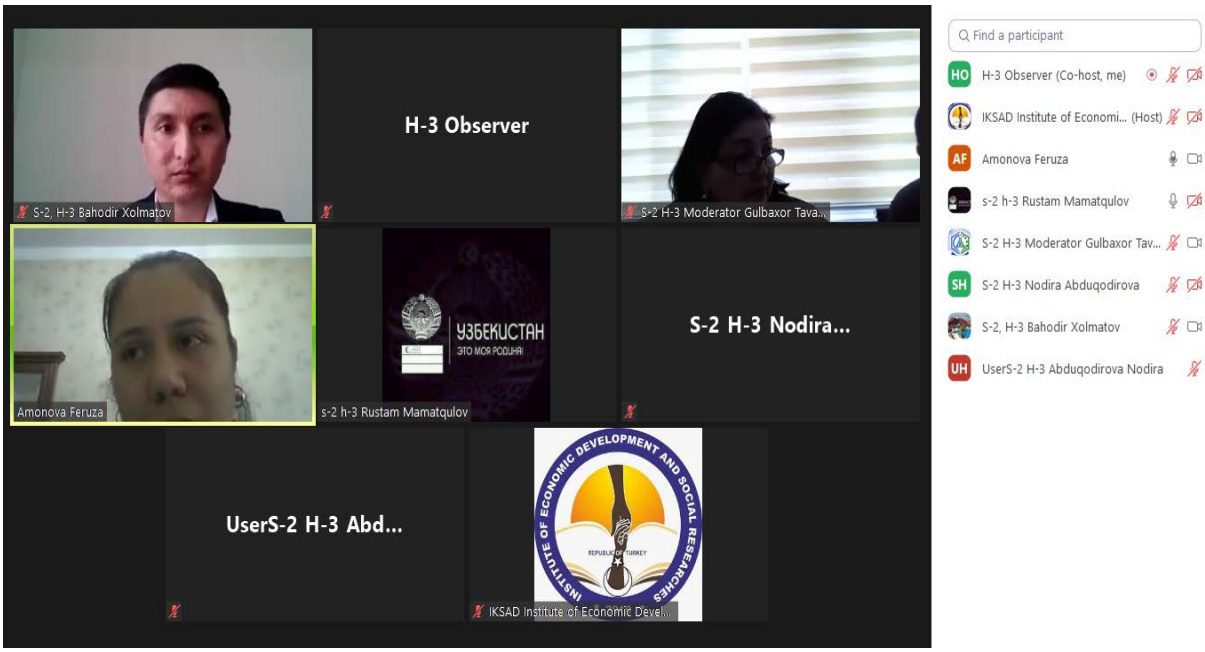
H-3 Observer
S-2, H-3 Bahodir Xolmatov
S-2 H-3 Moderator Gulbaxor Tava...
Amonova Feruza
s-2 h-3 Rustam Mamatqulov
S-2 H-3 Nodira...
UserS-2 H-3 Abd...
IKSAD Institute of Economic Devel...
Find a participant
H-3 Observer (Co-host, me)
IKSAD Institute of Economi... (Host)
Amonova Feruza
s-2 h-3 Rustam Mamatqulov
S-2 H-3 Moderator Gulbaxor Tav...
S-2 H-3 Nodira Abduqodirova
S-2, H-3 Bahodir Xolmatov
UserS-2 H-3 Abduqodirova Nodira

H-3 Observer
Amonova Feruza
S-2 H-3 Nodira...
Recording...
ToshKTI Mamatqulov R.U.
Ekologik xavfsizlikni ta'minlash milliy va umuminsoniy manfaatlar mushtarakligining muhim omili
Toshkent - 2021

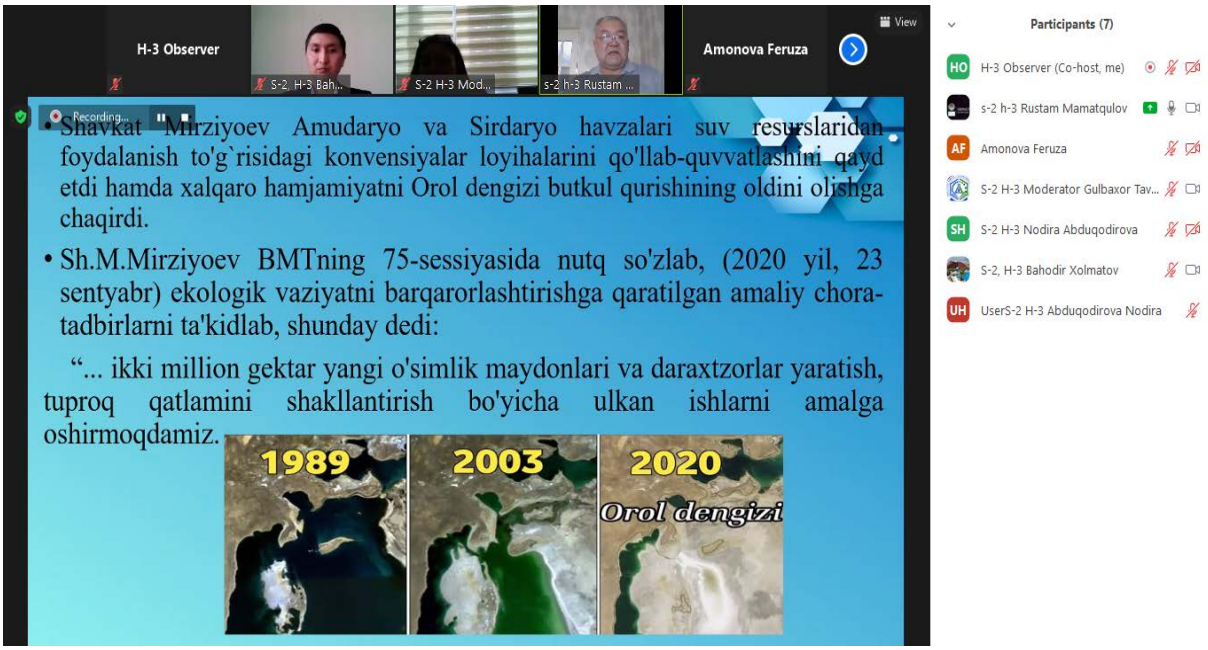
H-3 Observer
S-2, H-3 Bah...
S-2 H-3 Mod...
s-2 h-3 Rustam ...
Amonova Feruza
View
Recording...
• Shavkat Mirziyoev Amudaryo va Sirdaryo havzalari suv resurslaridan foydalanish to'g`risidagi konvensiyalar loyihalarini qo'llab-quvvatlashini qayd etdi hamda xalqaro hamjamiyatni Orol dengizi butkul qurishining oldini olishga chaqirdi.
• Sh.M.Mirziyoev BMTning 75-sessiyasida nutq so'zlab, (2020 yil, 23 sentyabr) ekologik vaziyatni barqarorlashtirishga qaratilgan amaliy chora-tadbirlarni ta'kidlab, shunday dedi:
"... ikki million gektar yangi o'simlik maydonlari va daraxtzorlar yaratish, tuproq qatlamini shakllantirish bo'yicha ulkan ishlarni amalga oshirmoqdamiz.
1989
2003
2020
Orol dengizi
Participants (7)
H-3 Observer (Co-host, me)
s-2 h-3 Rustam Mamatqulov
Amonova Feruza
S-2 H-3 Moderator Gulbaxor Tav...
S-2 H-3 Nodira Abduqodirova
S-2, H-3 Bahodir Xolmatov
UserS-2 H-3 Abduqodirova Nodira

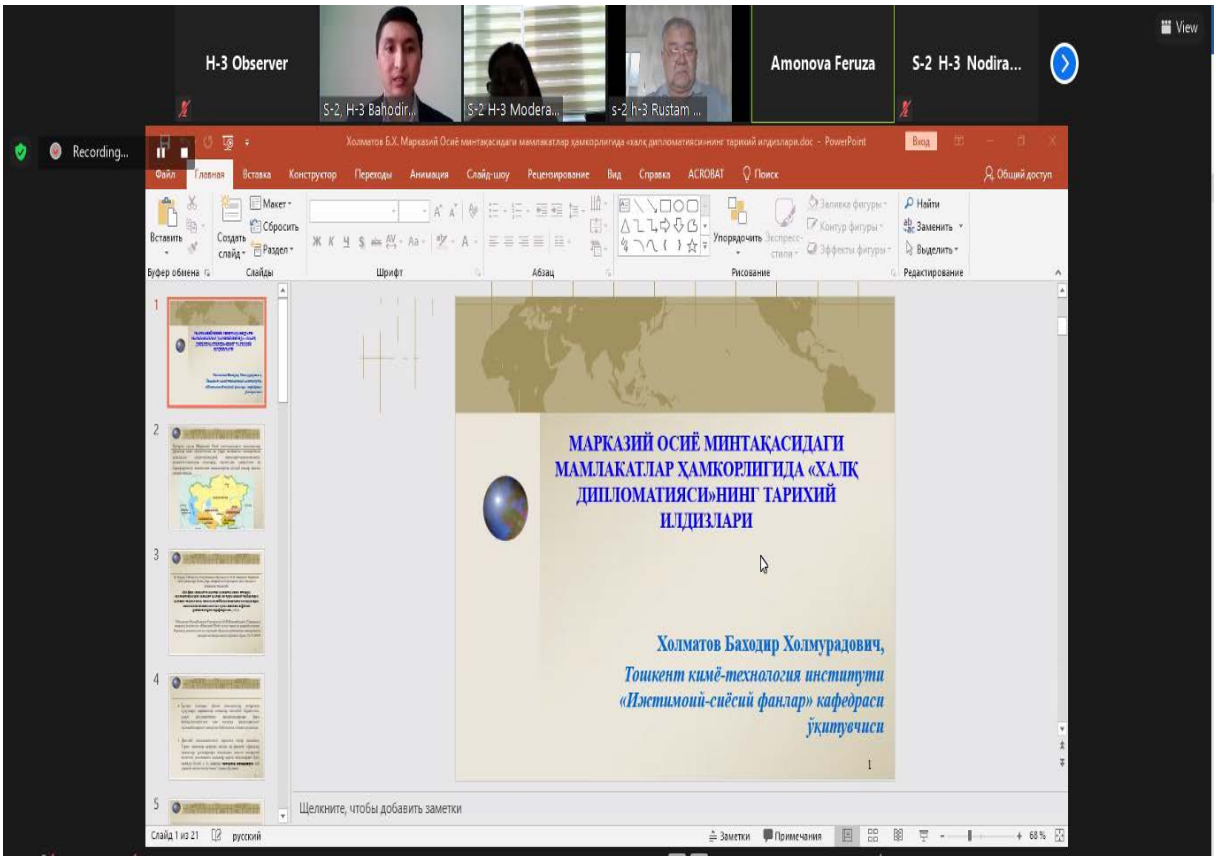
H-3 Observer
S-2, H-3 Bahodir...
S-2 H-3 Modera...
s-2 h-3 Rustam ...
Amonova Feruza
S-2 H-3 Nodira...
View
Recording...
МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНТАҚАСИДАГИ МАМЛАКАТЛАР ҲАМКОРЛИГИДА «ХАЛҚ ДИПЛОМАТИЯСИ»НИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ
Холматов Баҳодир Холмурадович,
Тошкент кимё-технология институти «Ижтимоий-сиёсий фанлар» кафедраси ўқитувчиси
Щелкните, чтобы добавить заметки

H-3 Observer
S2-H3 Güray ...
S3,H-3, Gonc...
S3, H-3 Zeynep ...
Hall-3, Moderat...
Hall-3, zülkif ...
View
Recording...
9. Uluslararası
Kültür ve Medeniyet Kongresi
15-16 Mart, 2021
Özbekistan
Taşkent Kimya-Teknoloji Enstitüsü
9th International Conference on
Culture and Civilization
March 15-16, 2021
Tashkent Chemical-Technological Institute
Uzbekistan
GÖÇ'ÜN PSİKOLOJİK YÖNÜ
Zeynep KOÇ* Ece KAPLAN*
*Gaziantep Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi,
Hemşirelik Bölümü, Gaziantep, Türkiye
PSYCHOLOGICAL ASPECT OF
MIGRATION
Zeynep KOÇ*, Ece KAPLAN*
*Gaziantep University, Faculty of Health Sciences,
Nursing Department, Gaziantep, Turkey.

H-3 Observer
S2-H3 Güray ...
S3,H-3, Gonc...
S3, H-3 Zeyn...
Hall-3, zülkif ...
Hall-3, Moderat...
View
Recording...
SİYAH HAVYR
• Siyah havyarlar, Acipenseridae ailesini oluşturan Mersin balıklarından elde edilmektedir. Elde edildiği Mersin balığı türüne göre sınıflandırılmaktadır. Mersin Morinası olarak adlandırılan, *Huso huso* türünden elde edilen, iri taneli, siyah ya da koyu gri renkte olan ve birinci sınıf havyar olarak biline havyarlara 'Beluga' ismi verilmektedir.

S3,H-3, Gonc...
S3_H-3 Zeyn...
Hall-3_zulkif ...
Hall-3, Moderat...
S3-H3 Pinar ...
S3- Hall 3 - D...
Recording...
TÜKETİCİLERİN ETNOSENTRİK EĞİLİMLERİNİN DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERE GÖRE DEĞİŞİMİ
CHANGE OF ETHNOCENTRIC TRENDS OF CONSUMERS ACCORDING TO DEMOGRAPHIC VARIABLES
Güray YILMAZ[1]
Öğr. Gör. Pınar KURT[2]
[1]Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
[2]Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu
9. ULUSLARARASI KÜLTÜR VE MEDENİYET KONGRESİ
15-16 MART, 2021
ÖZBEKİSTAN

Recording...
S3- Hall 3 - Dr. Froilan Mobo

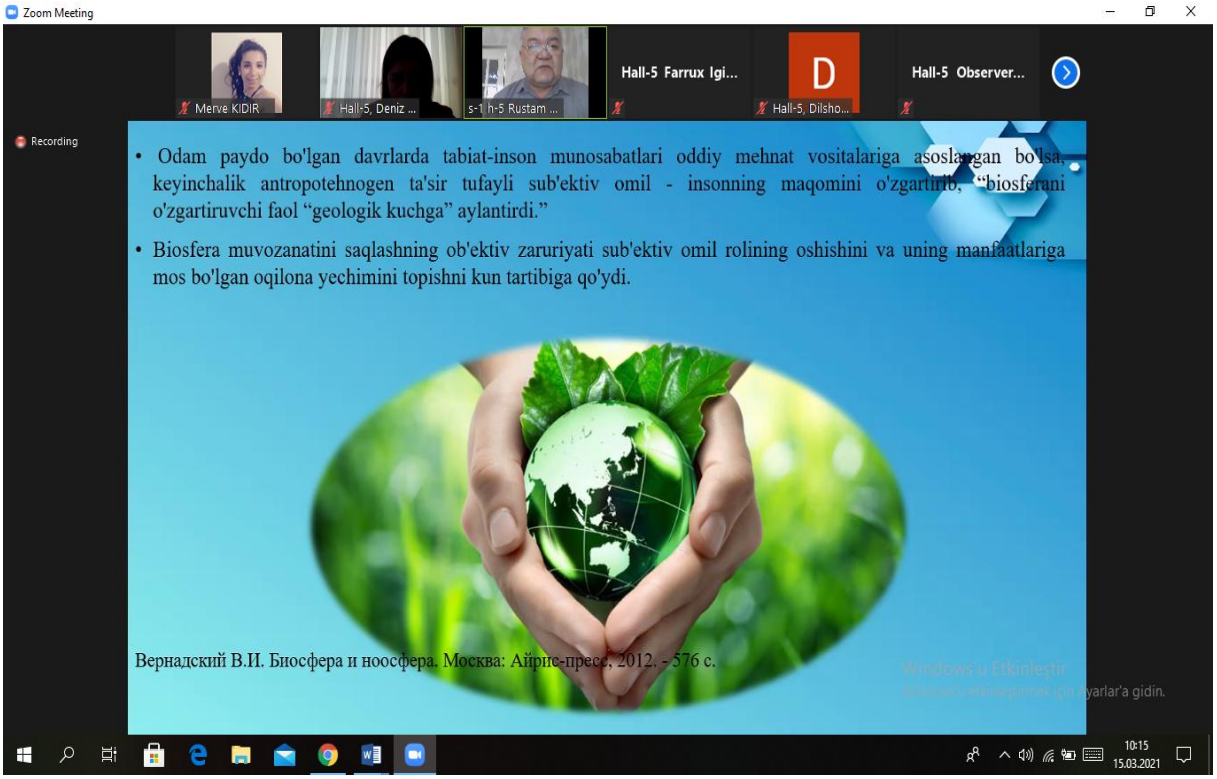
Zoom Meeting
Merve KIDIR
Hall-5, Deniz ...
s-1 h-5 Rustam ...
Hall-5 Farrux Igi...
Hall-5, Dilsho...
Hall-5 Observer...
Recording
• Odam paydo bo'lgan davrlarda tabiat-inson munosabatlari oddiy mehnat vositalariga asoslangan bo'lsa, keyinchalik antropotehnogen ta'sir tufayli sub'ektiv omil - insonning maqomini o'zgartirib, "biosferani o'zgartiruvchi faol "geologik kuchga" aylantirdi."
• Biosfera muvozanatini saqlashning ob'ektiv zaruriyati sub'ektiv omil rolining oshishini va uning manfaatlariga mos bo'lgan oqilona yechimini topishni kun tartibiga qo'ydi.
Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. Москва: Айрис-пресс, 2012. -576 с.
10:15
15.03.2021

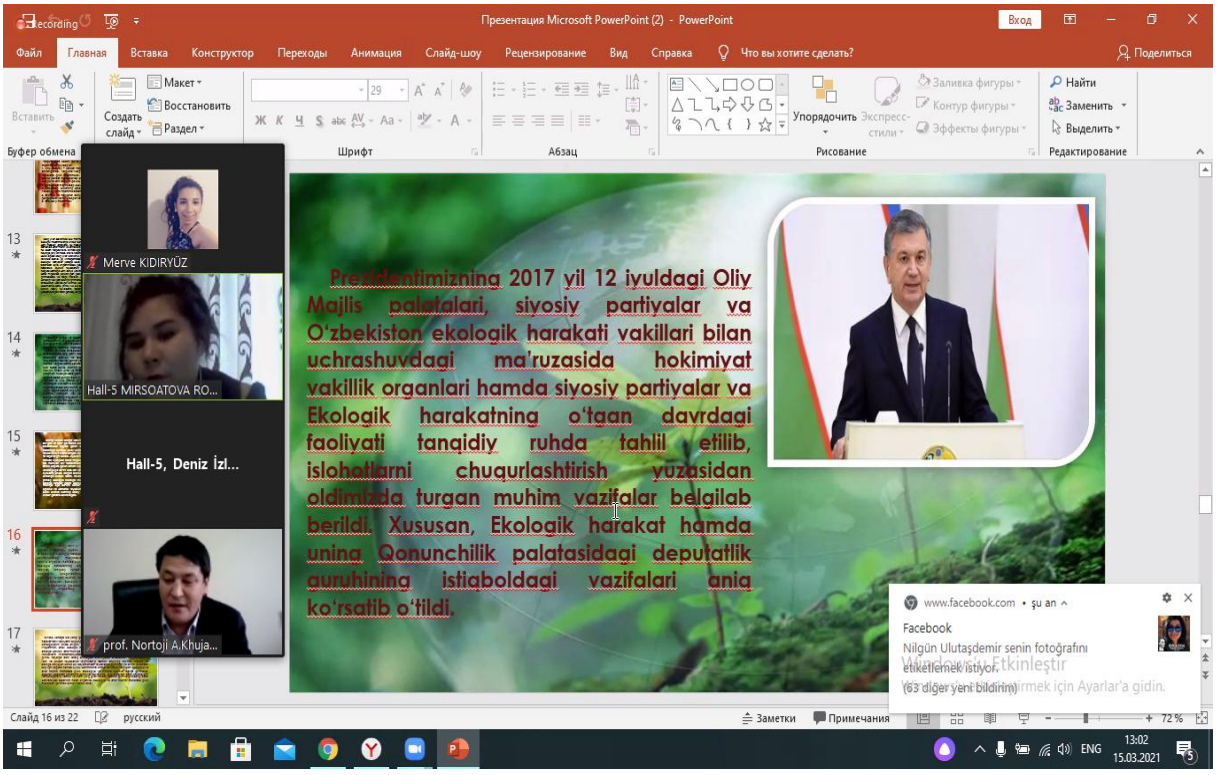
Презентация Microsoft PowerPoint (2) - PowerPoint
Merve KIDIRYÜZ
Hall-5 MIRSOATOVA RO...
Hall-5, Deniz İzl...
prof. Nortoji A.Khuja...
Prezidentimizning 2017 yil 12 iyuldagi Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalar va O'zbekiston ekologik harakati vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasida hokimiyat vakillik organlari hamda siyosiy partiyalar va Ekologik harakatning o'taan davrdagi faoliyati tanqidiy ruhda tahlil etilib, islohotlarni chuqurlashtirish yuzasidan oldimizda turgan muhim vazifalar belgilab berildi. Xususan, Ekologik harakat hamda unina Qonunchilik palatasidagi deputatlik guruhining istiqboldagi vazifalari ania ko'rsatib o'tildi.
Facebook
Nilgün Ulutaşdemir senin fotoğrafını etiketlemek istiyor.
(63 diğer yeni bildirim)
13:02
15.03.2021

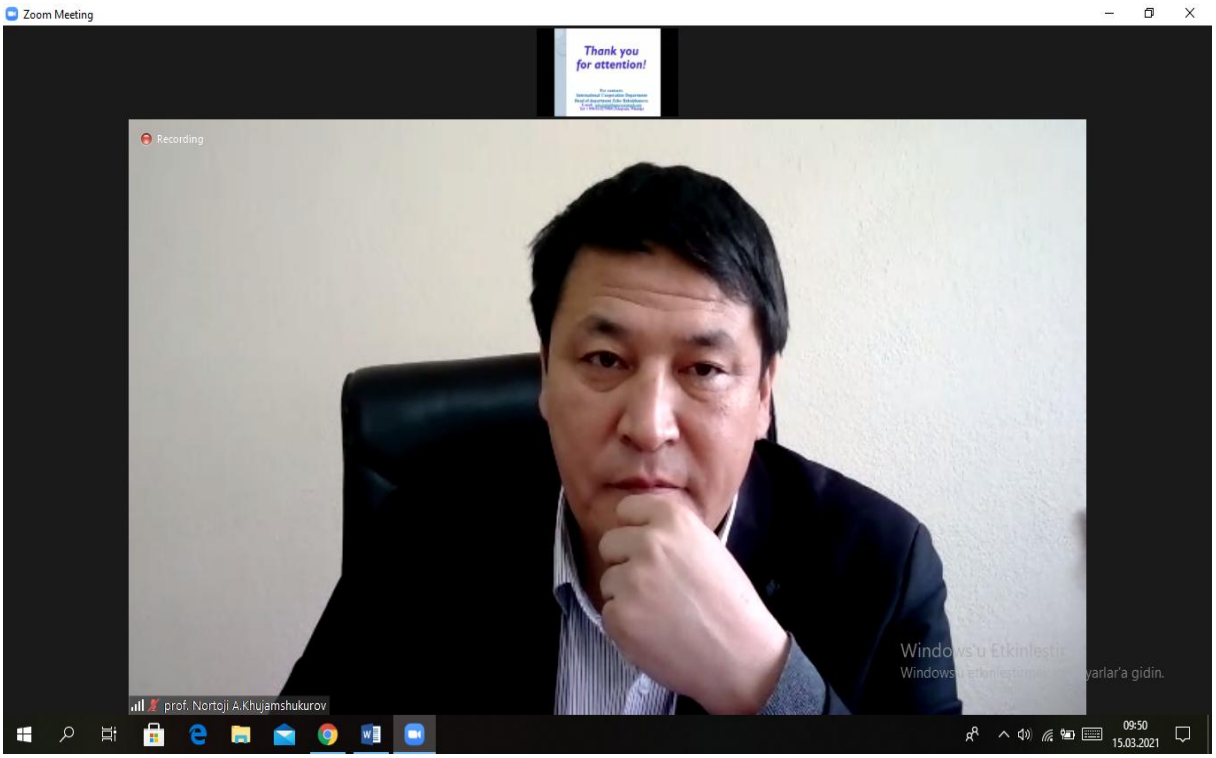
Zoom Meeting
Thank you for attention!
Recording
prof. Nortoji A.Khujamshukurov
09:50
15.03.2021

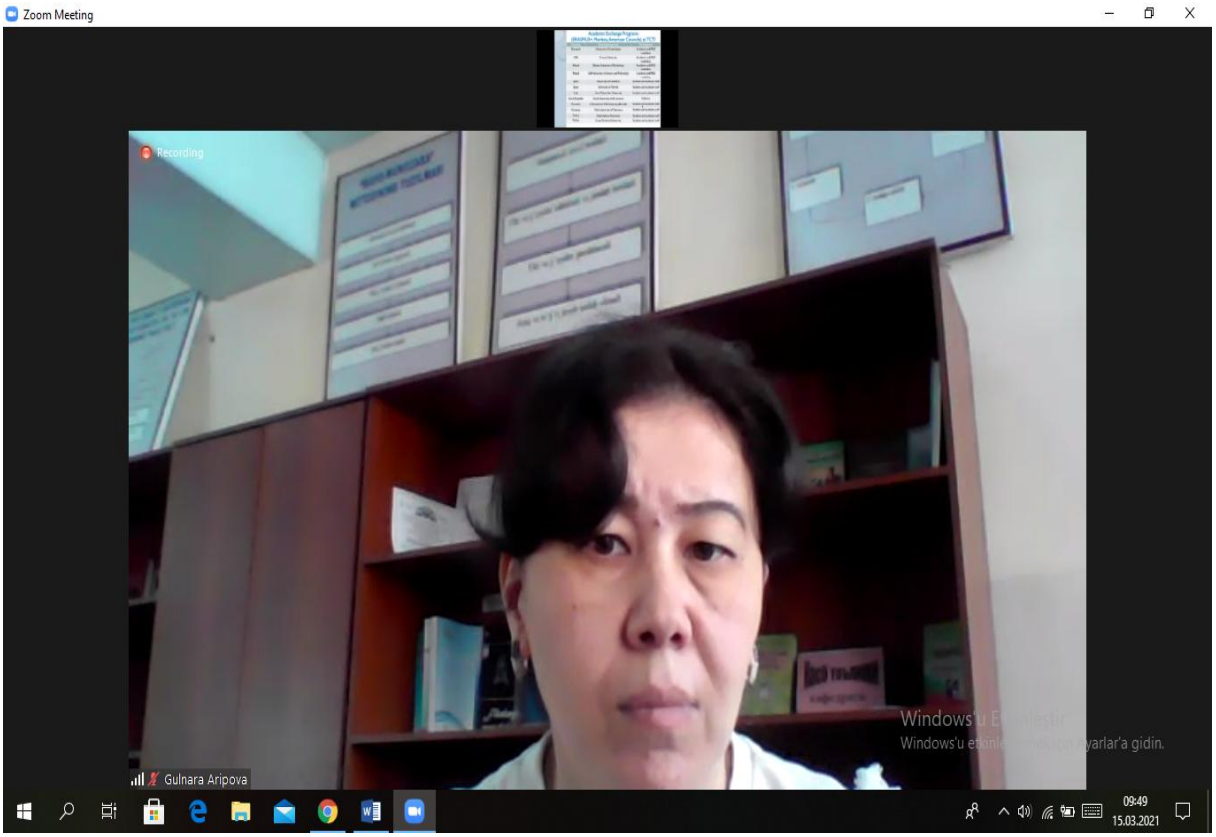
Zoom Meeting
Recording
Gulnara Aripova
09:49
15.03.2021

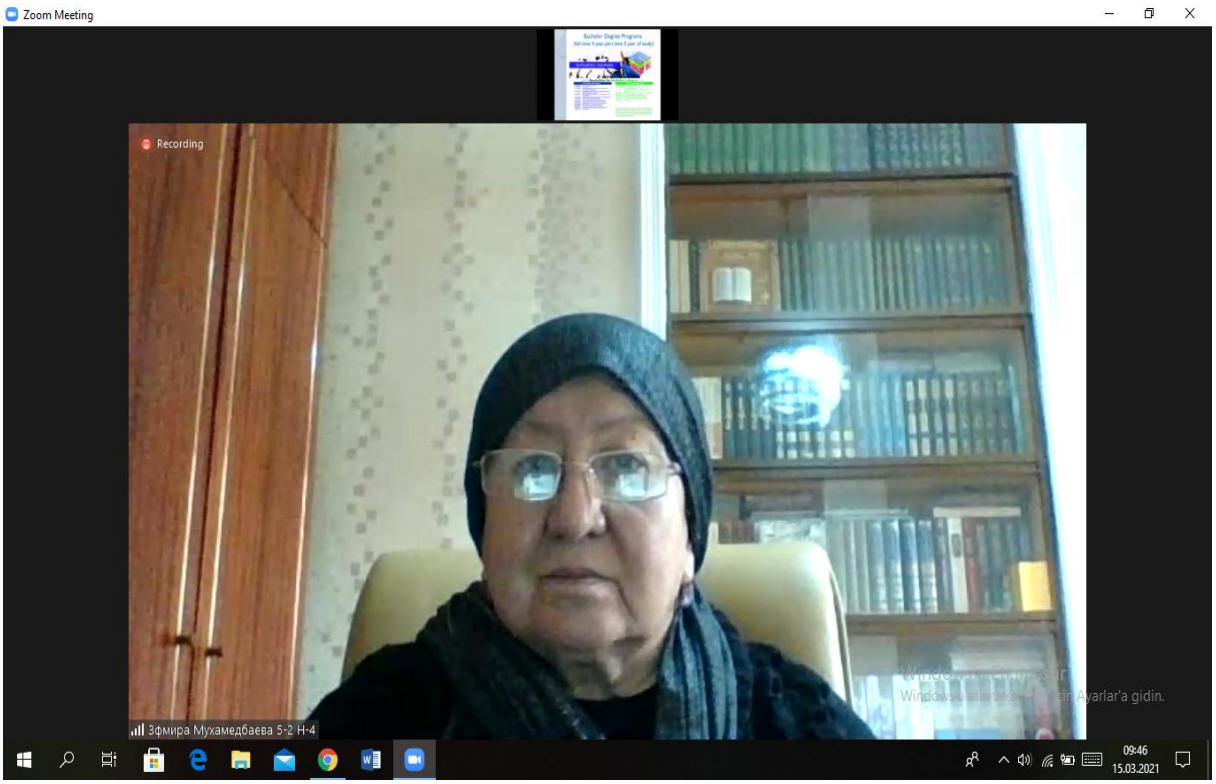
Zoom Meeting
Recording
Зфмира Мухамедбаева 5-2 H-4
09:46
15.03.2021

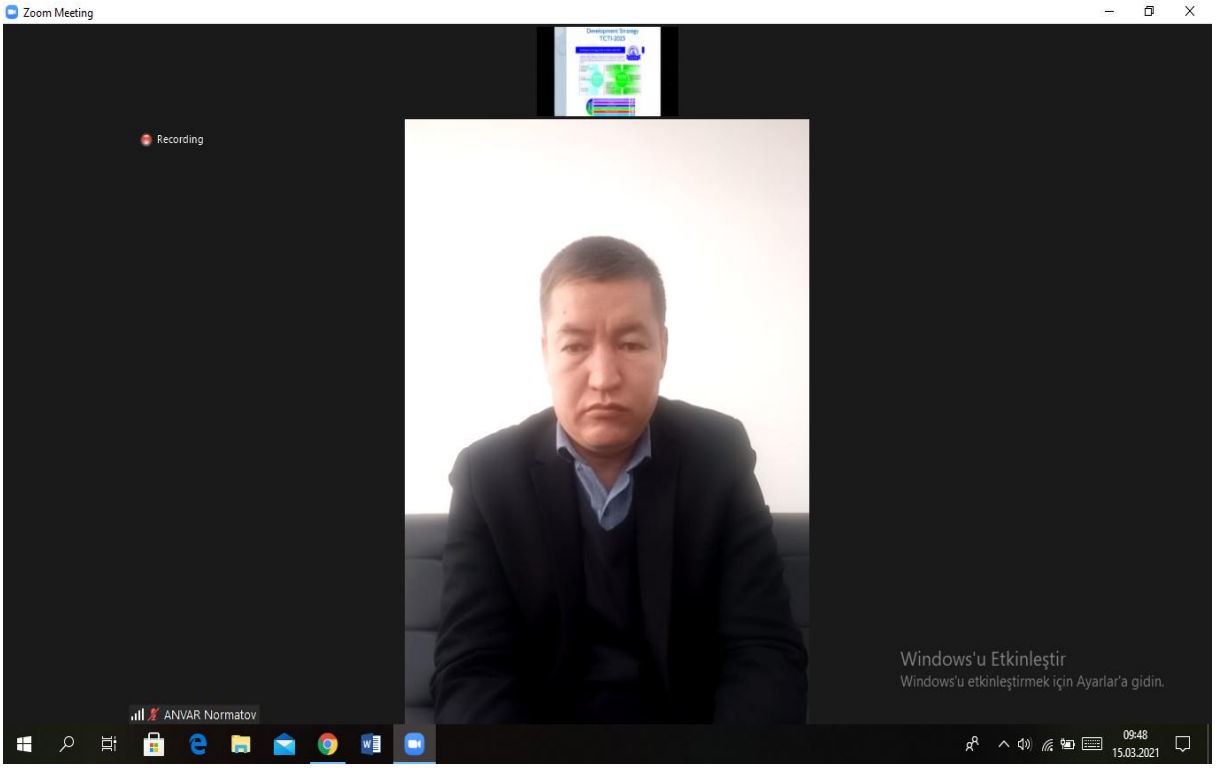
Zoom Meeting
Recording
ANVAR Normatov
Windows'u Etkinleştir
Windows'u etkinleştirmek için Ayarlar'a gidin.
09:48
15.03.2021

9TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON CULTURE AND CIVILIZATION

MARCH 15-16, 2021
UZBEKISTAN

Conference venue: Tashkent Chemical-Technological Institute, UZBEKISTAN

CONGRESS PROGRAM

Online (with Video Conference) Presentation

Participating Countries:
Turkey, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Azerbaijan, Ukraine, Morocco, Philippines, Pakistan, South Africa, Mexica

Meeting ID: 860 1122 3459
Passcode: 178575

zoom

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- **To be able to make a meeting online, login via https://zoom.us/join site, enter ID instead of "Meeting ID or Personal Link Name" and solidify the session.**
- **The Zoom application is free and no need to create an account.**
- **The Zoom application can be used without registration.**
- **The application works on tablets, phones and PCs.**
- **Moderator - responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.**

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ❖ **Make sure your computer has a microphone and is working.**
- ❖ **You should be able to use screen sharing feature in Zoom.**

- **Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.**
- **Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.**
- **If you think there are any deficiencies / spelling mistakes in the program, please inform by e-mail until March 9, 2021 (17:00) at the latest.**
- **(All speakers required to be connected to the session 15 min before the session starts)**
- **Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.**

Before you login to Zoom please indicate your name_surname and HALL number, exp. S1, H-1, HILMI KEMAL ALTUN

Meeting ID: 860 1122 3459
Passcode: 178575

-Opening Ceremony-

16.03.2021
Uzbekistan Time: 11^{30}:12^{00}
Turkey Time: 9^{30}:10^{00}

Mustafa LATIF EMEK
Chairman of the Institute of Economic Development and Social Researches (IKSAD)

HONORARY CHAIRMAN OF THE CONGRESS
Usmonov Botir SHUKURILLAYEVICH
Rector of the Tashkent Chemical-Technological Institute

CHAIRMAN OF THE ORGANIZING BOARD
Tavaldieva Gulbaxar Nishanovna
Tashkent Chemical-Technological Institute

SESSION-1 HALL-1
16.03.2021

Moderator: Prof. Dr. Ramazan BİÇER
Meeting ID: 860 1122 3459
Passcode: 178575

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILITION
REVIEWS ABOUT THE FIRST EDUCATIONAL INSTITUTION IN THE HISTORY OF ISLAM	Vesila SHEMSHEK	Kastamonu University, Faculty of Theology, Turkey.
AKSAM-I SEMANIYE IN THE KNOWLEDGE OF MORFOLOJI	Dr. Mahmut TEKİN	Religious Affairs Directorate Imam Hatip, Turkey.
MİLLİ BİRLİK VE KÜLTÜR SEMBOLÜ NEVRUZ DİNİ KAYNAKLARDA	Prof. Dr. Ülker Azat kızı Nebiyeva	Baku State University, Azerbaijan
ANCIENT TURKS' RELIGION AND TAWHID	Prof. Dr. Ramazan BİÇER	Sakarya University, Turkey.
REINCARNATION: AN ISLAMIC APPROACH	Prof. Dr. Ramazan BİÇER	Sakarya University, Turkey.
THEOLOGICAL FOUNDATIONS FOR INTERFAITH DIALOGUE IN THE LIGHT OF ISLAMIC TEACHINGS	Rehana Kanwal	National College of Business Administration and Economics, Pakistan.
THE COSTRUCTIVE EFFECTS OF OTTOMAN IDEOLOGICAL MOVEMENTS IN THE CONTEMPORARY TURKEY	Sümeyra YAKAR	University of Iğdır, Turkey.
CHANGING WINDS AND SHIFTING SANDS: WOMEN'S WAY OF LIFE OF IN THE MOUNTAINOUS AREAS	Said Oussou	Moulay Ismail University, Morocco
ENERGY POLITICS AND SECURITY IN THE CASES OF INDONESIA AND AZERBAIJAN	Kholidah Tamami	Baku State University, Azerbaijan

SESSION-1 HALL-2
16.03.2021

Uzbekistan Local Time
12:00 - 14:30

Turkey Local Time
10:00 - 12:30

Moderator: Prof. Dr. Gürbüz OCAK
Meeting ID: 860 1122 3459
Passcode: 178575

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILITION
THE VILLAGE INSTITUTES IN TURKISH EDUCATIONAL HISTORY: A GENERAL EVALUATION ON ESTABLISHMENT, PURPOSE AND PROGRAMS	Mustafa GÜÇLÜ	Erciyes Üniversity, Turkey.
RELATIONSIP BETWEEN COGNITIVE FLEXIBILITY LEVELS AND REFLECTIVE THINKING SKILLS TOWARD PROBLEM SOLVING WITH MIDDLE SCHOOL STUDENTS' MATHEMATIC ACHIEVEMENT	Mustafa GÜÇLÜ	Erciyes Üniversity, Turkey.
	Pınar ORMAN	Erciyes University, Turkey.
İLKOKUL MATEMATİK DERSİNDE DİJİTAL EĞİTİM PLATFORMLARININ SINIF ÖĞRETMENLERİ GÖRÜŞLERİNE GÖRE İNCELENMESİ	Elif Büşra YAZICI	Gazi University, Turkey.
	Prof. Dr. Mehmet Arif ÖZERBAŞ	Manas University, Bishkek, Kırgyzstan
STEM APPLICATIONS IN SCIENCE TEACHERS	Assoc. Prof. Dr. Semra BENZER	Gazi University, Turkey.
	Müzdelife KURT	Gazi University, Turkey.
ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION	Assoc. Prof. Dr. Recep BENZER	ETCOP (Training, Project Consulting), Switzerland
	Assoc. Prof. Dr. Semra BENZER	Gazi University, Turkey.
DETERMINING THE LEVEL OF USE OF TECHNOLOGY IN THE COURSES OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN TERMS OF DIFFERENT VARIABLES	Prof. Dr. Mehmet Arif ÖZERBAŞ	Manas University, Kyrgyzstan
	İsmet ERYILMAZ	MEB Teacher, Turkey.
EXAMINATION OF THE CURRICULUM FIDELITY LEVEL OF THE PROSPECTIVE TEACHERS ACCORDING TO THE VARIOUS VARIABLES	Prof. Dr. Gürbüz OCAK	Afyon Kocatepe University, Turkey.
	Lect. Burak OLUR	Afyon Kocatepe Universit, Turkey.
REFLECTION OF SATURN AS A	Assoc, Prof. Dr. Derya	İnönü Universit, Turkey.

MYTHOLOGICAL ELEMENT ON GOYA'S WORK	ŞAHİN	
	Res. Assist. Şevval Nur ÖZKEŞ	İnönü Universit, Turkey
THE EFFECT OF SENSORY EDUCATION BY USING TECHNOLOGY IN THE ACQUISITION OF " RECOGNIZES AND SPEAKS THE LETTER " IN THE FIRST READING AND WRITING PROCESS ON THE LITERACY SKILL	Merve KAÇAK	Yildiz Technical University, Turkey.
	Assoc, Prof. Dr. Mustafa YESİLYURT	Yildiz Technical University, Turkey.
INVESTIGATION OF THE SELF EFFICACY TOWARDS MATHEMATICS EDUCATION OF PRE SCHOOL TEACHERS	Prof. Dr. Gürbüz OCAK	Afyon Kocatepe University, Turkey.
	İlknur Avcı Güryel	Afyon Kocatepe University, Turkey.
INVESTIGATION OF THE PEDAGOCICAL CONTENT KNOWLEDGE ABOUT MATHEMATICS OF PRE SCHOOL TEACHERS	Prof. Dr. Gürbüz OCAK	Afyon Kocatepe University, Turkey.
	İlknur Avcı Güryel	Afyon Kocatepe University, Turkey.
EXAMINATION OF THE LEVEL OF THE DIJITAL LITERACY SELF-EFFICACY OF THE PRIMARY SCHOOL STUDENTS ACCORDING TO THE VARIOUS VARIABLES	Prof. Dr. Gürbüz OCAK	Afyon Kocatepe University, Turkey.
	Lect. Burak OLUR	Afyon Kocatepe Universit, Turkey.

SESSION-1 HALL-3
16.03.2021

Moderator: Prof. Dr. Edip ÖRÜCÜ
Meeting ID: 860 1122 3459
Passcode: 178575

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILITION
GLOBAL FINANCIAL STABILITY POLICIES	Hakkı ÇİFTÇİ	Cukurova University, Turkey
AN ASSESSMENT OF THE CONCEPT OF TAX FREEDOM DAY	Prof. Dr. Cemil RAKICI	Karadeniz Technical University, Turkey
	Res. Assist. Cansu AYDOĞDU BOZDAĞ	Karadeniz Technical University, Turkey
AN EVALUATION ON THE EXPANDING ROLE AND INCREASING RESPONSIBILITIES OF REVENUE ADMINISTRATIONS	Prof. Dr. Cemil RAKICI	Karadeniz Technical University, Turkey
	Res. Assist. Cansu AYDOĞDU BOZDAĞ	Karadeniz Technical University, Turkey
BRAND MANAGEMENT IN THE DIGITAL AGE	Bulut DÜLEK	Van Yuzuncu Yıl Universty, Turkey
	İbrahim AYDIN	Van Yuzuncu Yıl Universty, Turkey
EXAMINATION OF FRAUD AND CORRUPTION IN FORENSIC ACCOUNTING PRACTICES	Neslihan DERELİ	Universidad Azteca, Meksika
THE EFFECT OF EMPLOYEE ORGANIZATIONAL COMMITMENT ON INNOVATIVE BEHAVIOR TRENDS	Prof. Dr. Edip ÖRÜCÜ	Bandırma Onyedi Eylül University, Turkey
	Fatma ZEYBEK	Bandırma Onyedi Eylül University, Turkey
	Itır HASIRCI	Bandırma Onyedi Eylül University, Turkey
AN INVESTIGATION ON LIFE SATISFACTION OF PUBLIC SECTOR EMPLOYEES ACCORDING TO DEMOGRAPHIC VARIABLES	Prof. Dr. Edip ÖRÜCÜ	Bandırma Onyedi Eylül University, Turkey
	Itır HASIRCI	Bandırma Onyedi Eylül University, Turkey
	Fatma ZEYBEK	Bandırma Onyedi Eylül University, Turkey
EXAMINATION OF UZBEKISTAN TRANSPORTATION MANAGEMENT ACCORDING TO LOGISTICS PERFORMANCE INDEX PARAMETERS	Assist. Prof. Dr. Alpaslan DOĞAN	Iğdır Üniversitesi, Turkey

THE FACTORS THAT INFLUENCING THE ENTRY STRATEGIES OF TURKISH MULTINATIONAL ENTERPRISES TO INTERNATIONAL MARKETS	Metin ÇAKIROĞLU	Giresun Üniversity, Turkey
	Esin CAN	Yildiz Technical University, Turkey
YENİ ÖZBEKİSTAN BUGÜN	Radjabov Bahtiyor Eshmanovich	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
	Eshmanova Malohat Bahtiyor qizi	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan

SESSION-1 HALL-4
16.03.2021

Moderator: Prof. Dr. Ayşe Gülçin Küçükkaya
Meeting ID: 860 1122 3459
Passcode: 178575

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILITION
FUTURISTIC DESIGNS IN FASHION	Assist. Prof. Dr. Özlem KAYA	Hitit University, Turkey
A MISANTROPHE OR AN EXISTENTIALIST?: ZEKİ DEMİRKUBUZ	Assist. Prof. Dr. Ayça TUNÇ COX	Izmir Institute of Technology, Izmir
ARCHITECTURAL IDENTIFICATION ELEMENT "TURKISH POINTED ARCH"	Prof. Dr. Ayşe Gülçin Küçükkaya	Yeditepe University, Turkey
DESIGN OF BIOMIMETIC AND BIOMIMICRY ARCHITECT ON MEGA STRUCTURES	Aysu SARI ÇETİN	Ankara, Turkey
EFFECT OF DIGITALIZATION ON ART PERCEPTIONS AND FORMS OF VISION IN THE NEW WORLD ORDER	Songül HAMARAT	Bayburt University, Turkey
EFFECT OF ORGANIZATIONAL CULTURE ON ORGANIZATIONAL COMMITMENT	Perihan ABAY	Istanbul, Turkey
NATIONAL STYLE AND FARHAD KHALILOV IN AZERBAIJANI FINE ARTS	Aliyev Ali Ismail	Teacher of Department of Design, Azerbaijan State Economic University (UNEC)
THE USE OF PHOTOS IN CINEMA POSTERS	Kainat ÖZPOLAT	Firat University, Turkey
AN EXAMPLE OF HANDWOVEN PATTERNED TOWELS	Ebru Çatalkaya GÖK	Ankara Music and Fine Arts University, Turkey
	Meltem Göksel KABALCI	Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey

SESSION-2 HALL-1
16.03.2021

Uzbekistan Local Time
15:00-17:30

Turkey Local Time
13:00-15:30

Moderator: Prof. Oybek Ochilovich SIROJOV
Meeting ID: 860 1122 3459
Passcode: 178575

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILITION
GLOBALLASHUVNING JAMIYAT SOHALARIGA TA'SIRI	Hamroyev Sanjar Samiyevich	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
ПРИМЕНЕНИЕ ПРОГРАММЫ NX В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ ТХТИ	Усмонов Б. Ш.	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
	Дадабаева Д.И.	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
ИННОВАЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ НА ПРИМЕРЕ ТАШКЕНТСКОГО ХИМИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА	Садыков Хамидулла Сайфулла углы	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
ҚИЗЛАРДА ТОЛЕРАНТЛИК ТАФАККУРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА МАКТАБ, ОИЛА ВА МАҲАЛЛА ҲАМКОРЛИГИ	Арипова Гулнора Шухратуллаевна	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
ҲУҚУҚНИ ШАРҲЛАШ МАВЗУСИНИ ЎҚИТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	Насириддинова О.Т.	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
ЎЗБЕКИСТОНДА БАРКАМОЛ ЁШ АВЛОДНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ	Халдибекова Ф.Т.	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
ROLE OF SCIENTIFIC SCHOOL IN BECOMING AND FORMATION OF YOUNG SCIENTISTS OF UZBEKISTAN	Rasulev Erkin Hasanovich	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
PEDAGOGNING KASBIY KOMPETENTLIGI TUShUNChASI	Aziza Akmalovna Axmedova	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
TEACHINING COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGES	Abdullaev Nuriddin Bahriddinovich	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
MARKAZIY OSIYODA HAMKORLIK JARAYONLARINI RIVOJLANTIRISHDA O'ZBEKISTON-QIRGIZISTON HAMKORLIGINING O'RNI	Sirojov Oybek Ochilovish	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
	Sirojov Humoyunmirzo Oybek o'gli	Tashkent State Oriental University, Uzbekistan
THE IMPORTANCE OF "PROJECT METHOD" IN PEDAGOGICAL AND INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES	Djumaniyozova Malohat Rixsievna	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan

SESSION-2 HALL-2
16.03.2021

Uzbekistan Local Time
15:00-17:30

Turkey Local Time
13:00-15:30

Moderator: PhD, Assoc. Prof. Kadirova Barno Raimovna
Meeting ID: 860 1122 3459
Passcode: 178575

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILITION
MAKHMUDXUDJA BEHBUDIY - THE FOUNDER OF UZBEK PUBLICIZM	Imamalieva Manzura Anvarovna	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
IMPORTANT FUNDAMENTALS OF DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL SCIENCE AND PRACTICE	Makhkamov Tohir Bahtiyorivich	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
PARTICIPLE FEATURES IN MODERN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES	Konul Babayeva	"Nakhchivan"University, Azerbaijan.
DEVELOPING A FOREIGN LANGUAGE CULTURE IN THE FIELD OF MANAGEMENT	Murtazaeva Aisafar Bazarkulovna	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
LEXICAL – SEMANTIC ANALYSIS OF SOME PROVERBS USED IN UZBEK AND AZERBAIJANI LANGUGUAGES	Afaq Məmməd qızı Əsgərova	Azerbaijan Technical University, Azerbaijan
MODERN METHODS AND TECHNIQUES OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES, ESPECIALLY IN ENGLISH	G.T.Usmonova	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА ПО ПРОГРАММЕ 2+2	Комилова Шахло Абдунабиевна	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
RENK İFADE EDEN KELİMELERİN DİLBİLİMSEL-KÜLTÜREL ÖZELLİKLERİ	Berna KADİROVA	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
THE DIFFICULTIES OF TEACHING SPEAKING IN ENGLISH	Sharipov Abdulaziz Akmalovich	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
THE IDENTIFICATION AND SPECIFICITY OF INTERNATIONALISMS	Khalikova Dilnoza Musurmon qizi	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
THE THEORETICAL BASES OF FOREIGN LANGUAGE IS TEACHING ENGLISH VOCABULARY	M.X. Meyliev	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan

SESSION-2 HALL-3
16.03.2021

Uzbekistan Local Time
15:00-17:30

Turkey Local Time
13:00-15:30

Moderator: Dr. Shermuhammadov Baxodir Shermuxammadovich
Meeting ID: 860 1122 3459
Passcode: 178575

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILITION
CURRENT ISSUES OF FORMING A HEALTHY WORLDWIDE AT YOUTH	Dr. Shermuhammadov Bahodirjon Shermuhammedovich	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
FROM THE HISTORY OF CONCESSIONS FOR THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE AT THE END OF XIX – THE BEGINNINGS OF THE XX CENTURIES IN THE BUKHARA EMIRATE	Amonova Feruza	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
METHODOLOGICAL BASES OF THE NAQSHBANDI SECT IN THE CULTURAL COOPERATION OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA	Сабирова Нилуфар Раимовна	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
АМИР ТЕМУР - ВЕЛИКИЙ ТВОРЕЦ	Аброр Киличев	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
EKOLOGİK XAVFSİZLİKNİ TA'MİNLASH MİLLİY VA UMUMİNSONİY MANFAATLAR MUSHTARAKLİGİNİNG MUHİM OMİLİ	Mamatqulov R.U	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
ANTI-CORRUPTION POLICY IN CENTRAL ASIA	Бахтиёр Арабов	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
THE HISTORICAL ROOTS OF «PEOPLE'S DIPLOMACY» IN COOPERATION WITH THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA	Kholmatov Bahodir Kholmuradovich	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
INDICATORS OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY IN UZBEKISTAN	Tursunova Muniskhon Rakhimjanovna	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
	Abduqodirova Nodira Asqarali qizi	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
UNEMPLOYMENT IN UZBEKISTAN AND CAUSES, FEATURES AND WAYS OF ITS PREVENTION	Tursunova Muniskhon Rakhimdjanovna	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
THE STRATEGY OF INTENSIVE DEVELOPMENT OF SMALL SCALE BUSINESS IN THE CONDITIONS OF MARKET ECONOMY AND EFFECTIVE WAYS OF INCREASING GROSS DOMESTIC PRODUCT	Tursunova Muniskhon Rakhimdjanovna	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
	Rakhimova Nozimakhon Jakhongirovna	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan

SESSION-2 HALL-4
16.03.2021

Uzbekistan Local Time
15:00-17:30

Turkey Local Time
13:00-15:30

Azerbaycan Local Time
14:00-16:30

Moderator: PhD, Assoc. Prof. Ilieva Lola Kamalovna
Meeting ID: 860 1122 3459
Passcode: 178575

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILITION
О ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В УСЛОВИЯХ КРЕДИТ-МОДУЛНОГО ОБУЧЕНИЯ	Шаманов Г.З.	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
	Салимова С.А.	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
	Шаманова Л.Б.	Secondary school No. 1 of the Shaykhantakhur district of the city of Tashkent
RESEARCH ON THE ACTION OF WORKING SHAFTS WITH ON ELASTIC COATING AND BASE PLATE	G.A.Bakhadirov	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
	Z.A.Rakhimova	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
PERSPECTIVE WAYS OF IMPROVEMENT OF MARKETING ACTIVITY IN SMALL BUSINESS	Kasimova Fatima Tulkunovna	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
EDUCATIONAL MIGRATION OF CENTRAL ASIAN YOUTH AND ITS POSITIVE AND NEGATIVE ASPECTS	Yuldashev Ravshan Bahodirovich	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
THE KHAN ASSEMBLY IN “DEDE KORKUT BOOK”	Nizami Şamil oğlu Adışirinov	Azerbaijan National Academy of Science, Azerbaijan
STUDENTS IN A FOREIGN LANGUAGE CURRENT PROBLEMS OF TEACHING WRITING	Keldiyor Davlatov	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
OLD VERBS IN AZERBAIJANI LANGUAGE	Hacer Huseynova	Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan
PROFESSIONAL ACTIVITY OF A SPECIAL TEACHER IN THE SYSTEM OF INCLUSIVE EDUCATION IN KAZAKHSTAN	Koshzhanova G.A., Karaeva T.N., Mukazhanova E.T.	Kazakh National Women’s Teacher Training University, Kazakhstan
JAPAN-AZERBAIJAN JOINT RESEARCH ON THE STONE AGE	Saadat Aliyeva	“Avey” State Historical and Cultural Reserve, Azerbaijan
	Musa Mursaguliyev	“Keshikchidagh” State Historical and Cultural Reserve, Azerbaijan

UZBEK LITERATURE IN SEPARATE UKRAINIAN BOOK PUBLICATION	Dr. Mykola Vas'kiv	Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine
LINGUOCULTUROLOGICAL BASIS FOR TEACHING A FOREIGN LANGUAGE	Ilieva Lola Kamolovna	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
	Majidova Nozima Dilmurod kizi	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
WORKING ON THE LEXIC METHODOLOGY AT HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS	Associate Professor Ilieva L.K Murtazaeva A.B.	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan

SESSION-3 HALL-1
16.03.2021

Moderator: Assoc. Prof. Dr. Sevcan YILDIZ
Meeting ID: 860 1122 3459
Passcode: 178575

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILITION
EXAMINING THE PROBLEMS OF SPECIAL EDUCATION TEACHERS	Assoc. Prof. Dr. Erkan EFİLTİ	Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan
EXAMINATION OF THE PROBLEMS EXPERIENCED BY PARENTS WITH MENTALLY DISABLED CHILDREN IN KYRGYZSTAN	Assoc. Prof. Dr. Erkan EFİLTİ	Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan
	Aygerim CUMABAEVA	Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan
MODERN PROBLEMS OF THE OIL INDUSTRY DEVELOPMENT IN SUDAN	Adam Abdelsamad	Baku State University, Azerbaijan
UZBEKISTAN AND GOKTURK ART (FINDINGS FROM TASHKENT AND SEMERKANT)	Jale Özlem OKTAY ÇEREZCİ	Mimar Sinan Fine Arts University, Turkey.
SPECIFICITY OF CREATING THE IMAGE OF UZBEKISTAN IN LITERARY REPORTS OF TRAVELING TOPICS 1920-30s	Olha Bykova	Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine
SUFISM IN SEYYİD EBULKASİM NEBATİ AND SEYYİD NİGARİ`S POETRY	Assoc. Prof. Dr. Xedice İSGENDERLİ	Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan
FROM THE PALACE TO THE CHURCH EUPHEMIA (AYIA) CHURCH	Assoc. Prof. Dr. Sevcan YILDIZ	Akdeniz University, Turkey.
EDUCATION IN BYZANTIUM EMPIRE	Assoc. Prof. Dr. Sevcan YILDIZ	Akdeniz University, Turkey.
	Levent ALPASLAN	Akdeniz University, Turkey.

SESSION-3 HALL-2
16.03.2021

Moderator: Assist. Prof. Dr. İbrahim Halil GÜZEL
Meeting ID: 860 1122 3459
Passcode: 178575

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILITION
BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ NAXÇIVANA QARŞI ERMƏNİLƏRİN ƏSASSIZ ƏRAZİ İDDİALARI	Zamin Aliyev	Nakhchivan State University, Azerbaijan
FROM KARABAKH TO THE WORLD, HELLO!	Fidan Velizade	Azerbaijan University of Tourism and Management, Azerbaijan
A DIFFERENT PERSPECTIVE ON THE PROBLEM OF MIGRATION: DEAR SHAMELESS DEATH NOVEL	Assist. Prof. Dr. İbrahim Halil GÜZEL	Siirt University, Turkey.
SOCIAL POLICY APPROACHES OF POLITICAL PARTIES: A REVIEW OF PARTY PROGRAMS	Assist. Prof. Dr. İbrahim Halil GÜZEL	Siirt University, Turkey
MIGRATION, WOMEN AND ART: MIGRATION JOURNEY OF THOUSANDS OF YEARS IN THE MEMORY OF UZBEK WOMEN	Assist. Prof. Dr. Aylin ERASLAN	Hatay Mustafa Kemal University, Turkey
THE ROLE OF ISTIMALET POLICY AND KHOJA AHMAD YASAWI ON THE FORMATION OF TURKISH CULTURE AND IDENTITY	Hacı Murat TERZİ	T.R. culture and Tourism Ministry, YTB, Turkey
THREE STAR PERSONALITY INFLUENCING THE FLOW OF HISTORY IN SAMARKAND	Kemal Yavuz Ataman	Sakarya University, Turkey
THE INFLUENCE OF NATIONALIST IDEAS TOWARDS LANGUAGE POLICY IN TURKEY	Emine Enise YAKAR	University of Recep Tayyip Erdoğan, Turkey
VISUAL CHRONICLE OF CULTURAL HERITAGE: THE STUDY OF MEMORY AND ORAL HISTORY IN GÜMÜŞHANE	Assoc. Prof. Dr. Sertaç Timur DEMİR	Gümüşhane University, Turkey
	Assist. Prof. Dr. Ali ÖZCAN	Gümüşhane University, Turkey
	Lect. Yasemin GÜNEY	Gümüşhane University, Turkey
	Res. Assist. Muhammed Said TUĞCU	Gümüşhane University, Turkey

SESSION-3 HALL-3
16.03.2021

Moderator: Assoc. Prof. Dr. Emine Özpolat
Meeting ID: 860 1122 3459
Passcode: 178575

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILITION
CAVIAR AND CAVIAR TECHNOLOGY	Assoc. Prof. Dr. Emine Özpolat	Firat University, Turkey.
	Prof. Dr. Bahri Patır	Bingöl University, Turkey
TRANSFER PRICING: AN APPLICATION EXAMPLE	Zülkif YALÇIN	Munzur University, Turkey
PSYCHOLOGICAL ASPECT OF MIGRATION	Zeynep KOÇ	Gaziantep University, Turkey.
	Ece KAPLAN	Gaziantep University, Turkey
THE PSYCHOLOGICAL DIMENSION OF THE WAR	Zeynep KOÇ	Gaziantep University, Turkey
	Ece KAPLAN	Gaziantep University, Turkey
THE DEVELOPMENT OF AN ONLINE DATABASE FOR HISTORICAL ARCHIVING OF PRIMARY SOURCES	DR. FROILAN D. MOBO	Philippine Merchant Marine Academy, Philippines
THE ROLE OF GENDER IN ADVERTISEMENTS	Gonca GONCA	Bartın University, Turkey
	Pınar KURT	Bandırma Onyedi Eylül University, Turkey.
CHANGES OF THE ETHNOCENTRIC TRENDS OF CONSUMERS ACCORDING TO DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS	Güray YILMAZ	Bandırma Onyedi Eylül University, Turkey.
	Pınar KURT	Bandırma Onyedi Eylül University, Turkey.

SESSION-3 HALL-4
16.03.2021

Moderator: PhD, Assoc. Prof. Tavaldieva Gulbaxar Nishanovna
Meeting ID: 860 1122 3459
Passcode: 178575

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILITION
LANGUAGE AS A CULTURAL TOOL	Khaydarov Zafar Hakim ugli	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan
MUSTAQIL O'ZBEKISTONDA DAVLAT TILI SIYOSATINING YURITILISHI	Tavaldieva Gulbaxar Nishanovna	Toshkent kimyo-texnologiya instituti, Uzbekistan
О ФОРМУЛАХ ТРАНСФОРМИРОВАНИЯ ПРАКОРНЕЙ В ЯЗЫКАХ ЕВРАЗИИ	Зулпукаров Капар Зулпукарович	доктор филологических наук, профессор Ошский государственный университет, Киргизия
	Амиралиев Семетей Манасович	кандидат филологических наук, доцент Ошский государственный университет, Киргизия
MODERN PROBLEMS OF THE OIL INDUSTRY DEVELOPMENT IN SUDAN	Adam Abdelsamad	Baku State university, Baku, Azerbaijan
IMPROVING THE EDUCATIONAL PROCESS ON THE BASIS OF PEDAGOGOCAL INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES (ON THE EXAMPLE OF THE USE OF INTERACTIVE METHODS)	Umida Mirsagatova	Tashkent chemical-technological institut, Tashkent, Uzbekistan
DOMESTIC SOLID WASTE MANAGEMENT PRACTICES WITHIN THE ETHEKWINI METROPOLITAN AREA OF SOUTH AFRICA	RO Anyasi	University of South Africa- Pretoria, South Africa
	JO Raymond Anyasi	Tshwana University of Technology-Pretoria, South Africa
O'ZBEK VA TURK TILLARIDA NUTQ FE'LLARI SEMANTIKASI	Tavaldieva Gulbaxar Nishanovna	Toshkent kimyo-texnologiya instituti, Uzbekistan
	Mutalov Davron Abdukaxxarovich	

POLICY OF THE STATE LANGUAGE IN INDEPENDENT UZBEKISTAN	Tavaldieva Gulbaxar Nishanovna	Tashkent Chemical-Technological Institute, Uzbekistan

CONTENT

CONGRESS ID	I
SCIENTIFIC COMMITEE	II
PHOTO GALERY	III
CONGRESS PROGRAM	IV
CONTENT	V
FULL TEXTS	VI

FULL TEXTS

TITLE	AUTHOR(S)	PAGE
THE VILLAGE INSTITUTES IN TURKISH EDUCATIONAL HISTORY: A GENERAL EVALUATION ON ESTABLISHMENT, PURPOSE AND PROGRAMS	Mustafa GÜÇLÜ Pınar ORMAN	1
RELATIONSIP BETWEEN COGNITIVE FLEXIBILITY LEVELS AND REFLECTIVE THINKING SKILLS TOWARD PROBLEM SOLVING WITH MIDDLE SCHOOL STUDENTS' MATHEMATIC ACHIEVEMENT	Mustafa GÜÇLÜ	6
FROM THE HISTORY OF CONCESSIONS FOR THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE AT THE END OF XIX – THE BEGINNINGS OF THE XX CENTURIES IN THE BUKHARA EMIRATE	Amonova Feruza	13
THEOLOGICAL FOUNDATIONS FOR INTERFAITH DIALOGUE IN THE LIGHT OF ISLAMIC TEACHINGS	Rehana Kanwal	17
EFFECT OF ORGANIZATIONAL CULTURE ON ORGANIZATIONAL COMMITMENT	Perihan ABAY	24
EXAMINING THE PROBLEMS OF SPECIAL EDUCATION TEACHERS	Erkan EFİLTİ	31
EXAMINATION OF THE PROBLEMS EXPERIENCED BY PARENTS WITH MENTALLY DISABLED CHILDREN IN KYRGYZSTAN	Erkan EFİLTİ Aygerim CUMABAEVA	44
EDUCATION IN BYZANTIUM EMPIRE	Sevcan YILDIZ Levent ALPASLAN	52
BRAND MANAGEMENT IN THE DIGITAL AGE	Bulut DÜLEK İbrahim AYDIN	60
ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION	Recep BENZER Semra BENZER	68
AN EXAMPLE OF HANDWOVEN PATTERNED TOWELS	Ebru Çatalkaya GÖK Meltem Göksel KABALCI	74
	Elif Büşra YAZICI	87

İLKOKUL MATEMATİK DERSİNDE DİJİTAL EĞİTİM PLATFORMLARININ SINIF ÖĞRETMENLERİ GÖRÜŞLERİNE GÖRE İNCELENMESİ	Prof. Dr. Mehmet Arif ÖZERBAŞ	
FROM THE PALACE TO THE CHURCH EUPHEMIA (AYIA) CHURCH	Sevcan YILDIZ	110
DETERMINING THE LEVEL OF USE OF TECHNOLOGY IN THE COURSES OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN TERMS OF DIFFERENT VARIABLES	Mehmet Arif ÖZERBAŞ İsmet ERYILMAZ	119
REFLECTION OF SATURN AS A MYTHOLOGICAL ELEMENT ON GOYA'S WORK	Derya ŞAHİN Şevval Nur ÖZKEŞ	132
FUTURISTIC DESIGNS IN FASHION	Özlem KAYA	145
THE ROLE OF GENDER IN ADVERTISEMENTS	Gonca GONCA Pınar KURT	156
PSYCHOLOGICAL ASPECT OF MIGRATION	Zeynep KOÇ Ece KAPLAN	170
ANCIENT TURKS' RELIGION AND TAWHID	Ramazan BİÇER	190
GLOBALLASHUVNING JAMIYAT SOHALARIGA TA'SIRI	Hamroyev Sanjar Samiyevich	198
CAVIAR AND CAVIAR TECHNOLOGY	Emine Özpolat Bahri PATIR	206
A DIFFERENT PERSPECTIVE ON THE PROBLEM OF MIGRATION: DEAR SHAMELESS DEATH NOVEL	İbrahim Halil GÜZEL	211
SOCIAL POLICY APPROACHES OF POLITICAL PARTIES: A REVIEW OF PARTY PROGRAMS	İbrahim Halil GÜZEL	220
ORIGINE OF TURKISH ARCHITECTURE TURKISH POINTED ARCHES	Ayşe Gülçin Küçükkaya	235
THE INFLUENCE OF NATIONALIST IDEAS TOWARDS LANGUAGE POLICY IN TURKEY	Emine Enise YAKAR	243
THE EFFECT OF SENSORY EDUCATION BY USING TECHNOLOGY IN THE ACQUISITION OF " RECOGNIZES AND SPEAKS THE LETTER " IN THE FIRST READING AND WRITING PROCESS ON THE LITERACY SKILL	Merve KAÇAK Mustafa YESİLYURT	252
THE KHAN ASSEMBLY IN "DEDE KORKUT BOOK"	Nizami Şamil oğlu Adışirinov	260
GLOBAL FINANCIAL STABILITY POLICIES	Hakkı ÇİFTÇİ	271
INVESTIGATION OF THE SELF EFFICACY TOWARDS MATHEMATICS EDUCATION OF PRE SCHOOL TEACHERS	Gürbüz OCAK İlknur Avcı Güryel	282
INVESTIGATION OF THE PEDAGOCICAL CONTENT KNOWLEDGE ABOUT MATHEMATICS OF PRE SCHOOL TEACHERS	Gürbüz OCAK İlknur Avcı Güryel	302
REINCARNATION: AN ISLAMIC APPROACH	Ramazan BİÇER	319
RENK İFADE EDEN KELİMELERİN DİLBİLİMSEL-KÜLTÜREL ÖZELLİKLERİ	Berna KADİROVA	328

AKSAM-I SEMANIYE IN THE KNOWLEDGE OF MORFOLOJI	Mahmut TEKİN	336
FROM KARABAKH TO THE WORLD, HELLO!	Fidan Velizade	351
THE PSYCHOLOGICAL DIMENSION OF THE WAR	Zeynep KOÇ Ece KAPLAN	359
THE USE OF PHOTOS IN CINEMA POSTERS	Kainat ÖZPOLAT	367
THE COSTRUCTIVE EFFECTS OF OTTOMAN IDEOLOGICAL MOVEMENTS IN THE CONTEMPORARY TURKEY	Sümeyra YAKAR	376
EXAMINATION OF THE LEVEL OF THE DIJITAL LITERACY SELF-EFFICACY OF THE PRIMARY SCHOOL STUDENTS ACCORDING TO THE VARIOUS VARIABLES	Gürbüz OCAK Burak OLUR	386
EXAMINATION OF THE CURRICULUM FIDELITY LEVEL OF THE PROSPECTIVE TEACHERS ACCORDING TO THE VARIOUS VARIABLES	Gürbüz OCAK Burak OLUR	395
VISUAL CHRONICLE OF CULTURAL HERITAGE: THE STUDY OF MEMORY AND ORAL HISTORY IN GÜMÜŞHANE	Sertaç Timur DEMİR Ali ÖZCAN Muhammed Said TUĞCU Lect. Yasemin GÜNEY	404
THE HISTORICAL ROOTS OF «PEOPLE'S DIPLOMACY» IN COOPERATION WITH THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA	Kholmatov Bahodir Kholmuradovich	414
SPEECH VERBS IN UZBEK AND TURKISH LANGUAGES	Tavaldieva Gulbaxar Nishanovna Davron Abdukaxxarovich MUTALOV	420
MUSTAQIL O'ZBEKISTONDA DAVLAT TILI SIYOSATINING YURITILISHI	Tavaldieva Gulbaxar Nishanovna	428
EXAMINATION OF UZBEKISTAN TRANSPORTATION MANAGEMENT ACCORDING TO LOGISTICS PERFORMANCE INDEX PARAMETERS	Alpaslan DOĞAN	435
О ФОРМУЛАХ ТРАНСФОРМИРОВАНИЯ ПРАКОРНЕЙ В ЯЗЫКАХ ЕВРАЗИИ	Зулпукаров Капар Зулпукарович Амиралиев Семетей Манасович	462
UZBEK LITERATURE IN SEPARATE UKRAINIAN BOOK PUBLICATION	Mykola Vas'kiv	473
PARTICIPLE FEATURES IN MODERN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES	Konul Babayeva	501
TRANSFER PRICING: AN APPLICATION EXAMPLE	Zülkif YALÇIN	507
STEM APPLICATIONS IN SCIENCE TEACHERS	Semra BENZER Müzdelife KURT	518
OLD VERBS IN AZERBAIJANI LANGUAGE	Hacer Huseynova	530
THE FACTORS THAT INFLUENCING THE ENTRY STRATEGIES OF TURKISH MULTINATIONAL ENTERPRISES TO INTERNATIONAL MARKETS	Metin ÇAKIROĞLU Esin CAN	535

CHANGES OF THE ETHNOCENTRIC TRENDS OF CONSUMERS ACCORDING TO DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS	Güray YILMAZ Pınar KURT	553
THE IDENTIFICATION AND SPECIFICITY OF INTERNATIONALISMS	Khalikova Dilnoza Musurmon qizi	564
CURRENT ISSUES OF FORMING A HEALTHY WORLDWIDE AT YOUTH	Shermuhammadov Bahodirjon Shermuhammedovich	566
UNEMPLOYMENT IN UZBEKISTAN AND CAUSES, FEATURES AND WAYS OF ITS PREVENTION	Tursunova Muniskhon Rakhimdjanovna	572
THE STRATEGY OF INTENSIVE DEVELOPMENT OF SMALL SCALE BUSINESS IN THE CONDITIONS OF MARKET ECONOMY AND EFFECTIVE WAYS OF INCREASING GROSS DOMESTIC PRODUCT	Tursunova Muniskhon Rakhimdjanovna Rakhimova Nozimakhon Jakhongirovna	578
RESEARCH ON THE ACTION OF WORKING SHAFTS WITH ON ELASTIC COATING AND BASE PLATE	G.A.Bakhadirov Z.A.Rakhimova	582
STUDENTS IN A FOREIGN LANGUAGE CURRENT PROBLEMS OF TEACHING WRITING	Keldiyor Davlatov	589
TEACHINING COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGES	Abdullaev Nuriddin Bahriddinovich	592
THE IMPORTANCE OF "PROJECT METHOD" IN PEDAGOGICAL AND INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES	Djumaniyozova Malohat Rixsievna	597
MAKHMUDXUDJA BEHBUDIY - THE FOUNDER OF UZBEK PUBLICIZM	Imamalieva Manzura Anvarovna	600
IMPORTANT FUNDAMENTALS OF DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL SCIENCE AND PRACTICE	Makhkamov Tohir Bahtiyorivich	603
THE THEORETICAL BASES OF FOREIGN LANGUAGE IS TEACHING ENGLISH VOCABULARY	M.X. Meyliev	606
WORKING ON THE LEXIC METHODOLOGY AT HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS	Ilieva L.K Murtazaeva A.B.	609
DEVELOPING A FOREIGN LANGUAGE CULTURE IN THE FIELD OF MANAGEMENT	Murtazaeva Aisafar Bazarkulovna	613
THE DIFFICULTIES OF TEACHING SPEAKING IN ENGLISH	Sharipov Abdulaziz Akmalovich	617
MODERN METHODS AND TECHNIQUES OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES, ESPECIALLY IN ENGLISH	G.T.Usmonova	620
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА ПО ПРОГРАММЕ 2+2	Комилова Шахло Абдунабиевна	623
PEDAGOGNING KASBIY KOMPETENTLIGI TUShUNChASI	Aziza Akmalovna Axmedova	627
АМИР ТЕМУР - ВЕЛИКИЙ ТВОРЕЦ	Аброр Киличев	632
PERSPECTIVE WAYS OF IMPROVEMENT OF MARKETING ACTIVITY IN SMALL BUSINESS	Kasimova Fatima Tulkunovna	650

ROLE OF SCIENTIFIC SCHOOL IN BECOMING AND FORMATION OF YOUNG SCIENTISTS OF UZBEKISTAN	Rasulev Erkin Hasanovich	655
INDICATORS OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY IN UZBEKISTAN	Tursunova Muniskhon Rakhimjanovna Abduqodirova Nodira Asqarali qizi	661
LINGUOCULTUROLOGICAL BASIS FOR TEACHING A FOREIGN LANGUAGE	Ilieva Lola Kamolovna Majidova Nozima Dilmurod kizi	667
ИННОВАЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ НА ПРИМЕРЕ ТАШКЕНТСКОГО ХИМИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА	Садыков Хамидулла Сайфулла углы	672
ҚИЗЛАРДА ТОЛЕРАНТЛИК ТАФАККУРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА МАКТАБ, ОИЛА ВА МАҲАЛЛА ҲАМКОРЛИГИ	Арипова Гулнора Шухратуллаевна	677
ҲУҚУҚНИ ШАРҲЛАШ МАВЗУСИНИ ЎҚИТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	Насириддинова О.Т.	682
ЎЗБЕКИСТОНДА БАРКАМОЛ ЁШ АВЛОДНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ	Халдибекова Ф.Т.	685
METHODOLOGICAL BASES OF THE NAQSHBANDI SECT IN THE CULTURAL COOPERATION OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA	Сабирова Нилуфар Раимовна	689
EKOLOGİK XAVFSİZLİKNİ TA'MİNLASH MİLLİY VA UMUMİNSONİY MANFAATLAR MUSHTARAKLİGİNİNG MUHİM OMİLİ	Mamatqulov R.U	700
ANTI-CORRUPTION POLICY IN CENTRAL ASIA	Бахтиёр Арабов	706
ПРИМЕНЕНИЕ ПРОГРАММЫ NX в учебном процессе ТХТИ	Усмонов Б. Ш. Дадабаева Д.И.	714
EDUCATIONAL MIGRATION OF CENTRAL ASIAN YOUTH AND ITS POSITIVE AND NEGATIVE ASPECTS	Yuldashev Ravshan Bahodirovich	718
DESIGN OF BIOMIMETIC AND BIOMIMICRY ARCHITECT ON MEGA STRUCTURES	Aysu SARI ÇETİN	721
THE EFFECT OF EMPLOYEE ORGANIZATIONAL COMMITMENT ON INNOVATIVE BEHAVIOR TRENDS	Edip ÖRÜCÜ Fatma ZEYBEK Itır HASIRCI	727
AN INVESTIGATION ON LIFE SATISFACTION OF PUBLIC SECTOR EMPLOYEES ACCORDING TO DEMOGRAPHIC VARIABLES	Edip ÖRÜCÜ Itır HASIRCI Fatma ZEYBEK	738
NATIONAL STYLE AND FARHAD KHALILOV IN AZERBAIJANI FINE ARTS	Aliyev Ali Ismail	745
ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИ ПЕДАГОГИК ВА АХБОРОТ КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ АСОСИДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ (ИНТЕРФАОЛ УСУЛЛАРНИ ҚЎЛЛАШ МИСОЛИДА)	Мирсагатова Умида Захидовна	756
LANGUAGE AS A CULTURAL TOOL	Khaydarov Zafar Hakim ugli	760

TÜRK EĞİTİM TARİHİNDEN KÖY ENSTİTÜLERİ: KURULUŞ, AMAÇ VE PROGRAMLAR HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

THE VILLAGE INSTITUTES IN TURKISH EDUCATIONAL HISTORY: A GENERAL EVALUATION ON ESTABLISHMENT, PURPOSE AND PROGRAMS

Mustafa GÜÇLÜ

Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü Kayseri Türkiye.

ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0002-7565-3554

ÖZET

Bir ülkenin eğitim sisteminin sağlıklı bir zemin üzerine kurulabilmesi için Türk eğitim tarihi önemli araçlardan birisini oluşturmaktadır. Türk eğitim tarihinin en önemli amaçlarından birisi de geçmişten dersler çıkarmaktır. Böylelikle günümüz eğitim sorunlarına daha kalıcı çözümler üretilebilmektedir. Bu nedenle Türkiye'de öğretmen yetiştirme konusunda da sağlıklı çözümler üretilebilmesi için sorunun geçmişten itibaren ele alınmasında yarar bulunmaktadır. Türkiye'de öğretmen yetiştirme konusunda Cumhuriyet öncesinden itibaren önemli bir birikim bulunmaktadır. Öğretmen yetiştirme konusunda Cumhuriyet öncesinde başlatılan çalışmaklar ve reformlar günümüzde de devam etmektedir. Köy Enstitüleri, Türkiye'de öğretmen yetiştirme tarihinden önemli dönem noktalarından birisini oluşturmaktadır. Tamamen Türkiye'ye özgü bir model olarak ortaya çıkan Köy Enstitüleri sadece köylünün eğitilmesinde değil aynı zamanda köyün kalkındırılmasını da amaçlamıştır. Son derece başarılı çalışmalar yapan bu kurumlar zamanla politize olduğu gerekçesiyle 1954 yılında kapatılmıştır. Yapılan araştırmada Türk öğretmen yetiştirme tarihinde önemli bir yere sahip olan Köy Enstitülerinin kuruluş, amaç ve işleyişi hakkında bilgiler verilmesi hedeflenmiştir. Betimsel analizin kullanıldığı araştırmada konuya ilişkin yapılan araştırma sonuçlarından yararlanılmıştır. Araştırma sonunda, Türk eğitim sisteminde uygulama alanı bulan, dönemi itibariyle eğitsel, sosyal ve kültürel olarak ülkemizde çok önemli roller üstlenen Köy Enstitüleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca Köy Enstitülerinin kuruluş amacı, eğitim programı, işleyişi ve yetiştirdiği öğretmen ve sağlık personeli sayış ve toplumda üstlendikleri roller hakkında da değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, öğretmen yetiştirme, eğitim tarihi, köy enstitüleri.

ABSTRACT

Turkish education history is one of the important tools for a country's education system to be established on a healthy ground. One of the most important aims of Turkish education history is to draw lessons from the past. Thus, more permanent solutions can be produced for today's education problems. Therefore, healthy solutions for teacher training in Turkey, there are benefits in addressing the problems from the past to be produced. There is a significant backlog in teacher training since before the Republic of Turkey. Efforts and reforms initiated before the Republic regarding teacher training continue today. Village Institute, constitutes one of the most important periods from the date of teacher training in Turkey. Altogether the Village Institutes emerged as a model specific to Turkey aimed not only to educate the villagers in the village also improved. These institutions, which carried out extremely successful works, were closed in 1954 on the grounds that they were politicized over time. In the research, it was aimed to give information about the establishment, purpose and functioning of Village

Institutes, which has an important place in the history of Turkish teacher training. In the research in which descriptive analysis was used, the results of the research on the subject were used. At the end of the research, information was given about the Village Institutes, which found an area of application in the Turkish education system and played a very important role in our country in terms of education, social and cultural aspects. In addition, evaluations were made about the establishment purpose of the Village Institutes, the education program, the functioning and the number of teachers and health personnel they trained and the roles they assumed in the society.
Keywords: Turkey, teacher training, education history, the village institutes

1. GİRİŞ

Bir ülkedeki eğitim anlayış ve uygulamaları o toplumun içinde bulunduğu koşullardan bağımsız düşünülemez. Cumhuriyetin ilk yılları Türk toplum yapısı incelendiğinde de nüfusun büyük kısmının köylerde yaşadığı, halkın büyük çocuğunluğun ise okuma yazma bilmediği görülmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitim anlayış ve uygulamaları da bu şartlardan etkilenmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarının eğitim sorunu bir bakıma köy eğitim sorunu haline gelmiştir.

Ortaya çıkan eğitim sorunlarının giderilmesi, Cumhuriyet dönemi eğitimine yön vermek, bu konuda politika geliştirmek amacıyla yurt dışından da uzmanlar çağrılmış, raporlar hazırlatılmıştır. Bu yabancı uzmanlardan birisi de John Dewey'dir.

Cumhuriyet döneminde köy eğitim probleminin çözümü konusunda John Dewey'in raporu oldukça etkili olmuş, köy muallim mektebi, köy eğitmen kursları gibi denemelerden sonra 1940 yılında Köy Enstitüleri kurulmuştur. Bu okullarda yetişen öğretmenler sadece köy çocukların eğitimi ile değil köyün içten canlandırılması yoluyla köyün bir bütün olarak kalkındırılması görevlerinde de bulunmuşlardır.

Bu çalışmada Köy Enstitülerinin kuruluşu, amacı, programları, Türk toplum ve eğitim hayatına katkılarına değinilmiş, günümüz eğitim anlayışı ve uygulamalarına ışık tutulması hedeflenmiştir.

2. KÖY ENSTİTÜLERİNİN KURULUŞU

Uzun süren savaşlar gerçek anlamda Anadolu insanı yormuş, bitkin düşürmüştür. Anadolu insanı bu dönemde yoksul düşmüş, önemli zorluklar yaşamıştır. Eğitim bakımından oldukça yetersiz olan halk Cumhuriyetin ilk yıllarında önemli zorluklarla mücade etmek zorunda kalmıştır.

Bu konuda Atatürk'ün Türk köylüsü ile ilgili düşünceleri oldukça önemlidir. Atatürk Türk köylüsü ile ilgili olarak 1 Mart 1922'de, TBMM'nin 3. oturumunda konuşmuş ve şu ifadelerde blunmuştur: "Asırlardır cihanın dört bir köşesine sevk ederek kanlarını akıttığımız, kemiklerini yabancı topraklarında bıraktığımız ve yedi asırdan beri emeklerini ellerinden alıp israf eylediğimiz ve buna mukabil daima tahkir ve tezlil ile mukabele ettiğimiz ve bunca fedakârlık ve ihsanlarına karşı nankörlük, küstahlık, cebbarlıkla uşak seviyesine indirmek istediğimiz, bu gerçek sahibin huzurunda bugün utanç ve saygı ile hakiki durumumuzu alalım." (Tonguç, 1970).

Tonguç'a göre Türk milleti nüfus yapısı açısından değerlendirildiğinde büyük bölümü köylüden oluşmaktadır. Bu nedenle ona göre Türk milletinin bağımsızlık ve kalkınma çabaları kesinlikle köylüye dayanması gerekmektedir (Başaran, 1974)

Cumhuriyetin ilk döneminde köy eğitimi ile ilgili önemli çabalar harcanmış buna rağmen toplum içinde okuma yazma bilmeyen çok sayıda insan varolmaya devam etmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında okuma yazma bilen insan sayısının yüzde on bile olmaması bu konuda önemli çözü,m önerilerinin aranmasını gerekli kılmıştır. Bu konuda önemli çözüm önerilerinden birisini oluşturan Köy Enstitüleri Akyüz'e (2018) göre sadece Cumhuriyet döneminde değil Türk eğitiminin tarihsel bütünlüğü içerisinde iz bırakmış önemli eğitim kurumlarımızdandır.

1942 yılında Köy Enstitüleri Kanun Tasarısının TBMM'nce kabul edilmesi ile birlikte Köy Enstitüleri kurulmuş ve ülke çapına yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Köy Enstitülerinin kuruluşu ile ilgili Kanunun 1. Maddesi şu şekilde ifade edilmiştir: "Köy öğretmeni ve köy yararına diğer meslek erbabını yetiştirmek üzere ziraat işlerine elverişli arazisi bulunan yerlerde Maarif Vekilliğince Köy Enstitüleri açılır." Kanunun bu ilk maddesi dikkate alındığında bu okulların kuruluş gayesinin sadece köy çocuklarını eğitmek olmadığı görülmektedir. Yasanın çıkmasından sonra, köy okullarında görev alacak olan öğretmenleri yetiştirmek üzere, kent ve kasabalardan uzak bölgelerde köy enstitüleri kurulmaya başlanmış, sayıları zamanla 21'e ulaşmıştır. Köy Enstitülerinden çok sayıda öğretmen ve sağlık çalışanı yetiştirilmiştir.

3. KÖY ENSTİTÜLERİNİN EĞİTİM PROGRAMI

İlkokulu bitiren köy çocuklarının sınavla alındığı Köy Enstitülerinde öğretim karma şeklinde yapılmıştır. Eğitim-öğretim süresi toplam olarak 5 yıl süreli olan bu kurumlarda, derslerin yarısı kültür, diğer derslerse tarım dersleri ve çalışmaları ile sanat ya da teknik derslerine ve çalışmalarına ayrılmıştır (Susar Kırmızı, 2015).

Köy Enstitülerinde dersler üç grupta yapılmıştır: Bunlardan Kültür Dersleri; Türkçe, Tarih, Coğrafya, Yurttaşlık, Matematik, Fizik, Kimya, Yabancı dil, Resim İş, Müzik, Askerlik, Ev idaresi ve Çocuk Bakımı, Öğretmenlik Bilgisi derslerinden olulşmaktadır. Ziraat Dersleri ve Çalışmaları ise; Tarla Ziraatı, Bahçe Ziraatı, Fidancılık, Meyvecilik, Bağcılık, Sebzecilik, Sanayi Bitkileri, Zootekni, Kümes Hayvanları Bilgisi, Arıcılık, Balıkçılık Su Ürünleri ve Ziraat Sanatları derslerinden oluşmaktadır. Üçüncü grupta yer alan Teknik Dersler ve Çalışmalarında da; Köy Demirciliği Nalbantlık, Motorculuk, Köy Dülgerliği, Marangozluk, Köy Yapıcılığı, Taşçılık ve Kireççilik derslerinden oluşmaktadır.

Beş yıllık eğitim öğretim döneminde toplam yüz on dört hafta Kültür, elli sekiz hafta Ziraat ve elli sekiz hafta da Teknik ders ve çalışmalara ayrılmıştır. Köy enstitüleri programında yer alan zirai derslerin uygulanması için köy okullarında uygun yerler sağlanmıştır.

4. KÖY ENSTİTÜLERİNİN EĞİTİME VE TOPLUMSAL YAŞAMA ETKİLERİ:

Köy Enstitüleri, kuruluş kanunu ve amaç açısından değerlendirildiğinde sadece köy çocuklarının eğitilmesini hedeflemediği, çok geniş alanda önemli katkılar amaçladığı görülmektedir. Bu çerçevede köyde oturan, maddi durumu yetersiz, kabiliyetli çocukları

eğitim sistemi içine dâhil edilmesi bu kurumların önemli bir katkısı olarak değerlendirilmelidir. Bunun yanında Köy Enstitülerinde sadece öğretmenlik değil çok farklı bir eğitim anlayışı da uygulanmıştır. Köy Enstitülerinde uygulanan programda öğrenciler sadece öğretmen meslek bilgisi değil bunun yanında üretici, yeni fikirlere açık, girişimci, iş birliğini önemseyen, demokratik olduğu kadar dayanışmayı destekleyen, kültür ve sanatı temel alarak zenginleştirilmiş bir eğitim de almışlardır (Çoban, 2011).

Köy Enstitülerinden mezun olan öğretmenler toplumsal açıdan da önemli katkılar sunmuşlardır. Her şeyden önce buradan mezun alan öğretmenler görev aldıkları köylerdeki çevreye sadece ekonomik değil aynı zamanda kültürel ve sosyal açıdan da önemli katkılar getirmişlerir. Köy enstitüsü mezunu öğretmenler görev yaptıkları köylere oldukça yeni üretim metotlarını tanıtmış ve uygulamışlardır. Köy Enstitülerinden 1954 yılında kadar toplam 15000 dolayında öğretmen ve 2000 kadar da sağlık personeli mezun olarak köylere önemli hizmetler vermişlerdir.

Öğretmenlerin sadece eğitim-öğretim değil aynı zamanda köy kalkınmasında da görevli olacakları kanunlarda da ifade edilmiştir. Bu konuda 19 Haziran 1942 tarihinde kabul edilen 4274 sayılı kanunla köylerde görevlendirilen öğretmenlere; okul ve kurslarla ilgili ve aynı zamanda da köy halkını yetiştirmek gibi göfevler verildiği görülmektedir. Bu kapsamda köylerde görev alan öğretmenler köy okulu yapımında, verilecek dersler ve kurslarla öğrenciler yanında yetişkin bireylerin de eğitilmesini sağlayacak, duvarcılık, demircilik, hayvancılık ve bahçeciliği alanlarda da öğretim gerçekleştireceklerdir. Yirmi yıl köylerde çalışma zorunluluğu bulunan Köy Enstitüsü mezunu öğretmenler o günün koşullarında ayda 20 lira olmak üzere üç ayda bir 60 lira maaş almışlardır. Bunun yanında kendilerine köylerde tarım işinde kullanılmak üzere tohum, arazi ve araç ve gereç de verilmiştir. Bu konuda elde ettikleri gelir klendilerine verilmiştir. Fakat öğretmenlerin öğretmenlik meslek bilgisi anlamında yeterli eğitim almamaları onların eğitim öğretim konusunda zayıf kalmalarına neden olmuştur.

Köy Enstitüleri düşünce olarak sadece ulusal değil aynı zamanda uluslararası anlamda eğitimin gelişmesine bir katkı getirmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu okullarda teorik eğitimin yanında uygulamaya da oldukça önem verilmiş, o günkü şartlarda Türk eğitimine katkılar getirilmiştir (Şeren, 2008).

5. SONUÇ

Kuruluşu Hasan Ali Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı döneminde olan Köy Enstitüleri kuruluş amaç ve uygulamaları açsından zon derece özgün kurumlar olup Türk eğitimine önemli katkılar sunmuşlardır. Köy Enstitüleri özellikle 1950'li yıllara doğru özellikle Demokrat Parti iktidarına doğru oldukça tartışılmaya başlanmış, politize oldukları gerekçeleriyle eleştiri almışlardır.

Köy Enstitüleri konusunda toplumda genellikle iki farklı görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden birisinde Köy Enstitülerini ülke gerçeklerinden doğduğunu belirtilirip oldukça önemli eğitim kurumları olarak görülmüştür. Diğer yandan Köy Enstitülerini olumsuz olarak değerlendiren de bir grup bulunmaktadır. Özellikle ahlaksızlığın yaygınlaştırılması, Sovyet hayranı öğrenciler yetiştirilmesi gibi etkenler bu okulların eleştirilmesinde önemli etki ortaya koymuştur. Fakat herşeye rağmen Köy Enstitüleri, eğitim açısından değerlendirildiğinde Türk eğitim tarihinde önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Türk mili eğitim sisteminde

uygulanmış başarılı bir Türk eğitim modeli olarak eğitim tarihinde yerini almıştır. Fakat her ne kadar bu kurumlara belli kesimlerce hala özlem duyulsa da Köy Enstilerinin bugünkü koşullarda uygulanması mümkün değildir.

KAYNAKLAR

Akyüz, Y. (2018). Türk eğitim tarihi, Ankara: Pegem Akademi.

Başaran, M. (1974). Tonguç yolu köy enstitüleri: Devrimci eğitim, İstanbul: Varlık Yayınları.

Çoban, A. (2011). Öğretmen yetiştirme politikası olarak köy enstitüleri örneğinin incelenmesi, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 19 (2), ss. 449-458

Sencer, M. (1962). Türkiye'de köye yönelme hareketleri, *Sosyoloji Dergisi*, (6), ss.17-18

Şeren, M. (2008). Köye öğretmen yetiştirme yönüyle köy enstitüleri, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28 (1), ss. 203-226.

Susar Kırmızı, F. (2015). Köy enstitülerinde öğretmen yetiştirmede kullanılan yöntemler, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (43), ss. 1-11.

Tonguç, E. (1970). Devrim açısından köy enstitüleri ve Tonguç, İstanbul: Ant Yayınları.

ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN BİLİŞSEL ESNEKLİK DÜZEYLERİ VE PROBLEM ÇÖZMEYE YÖNELİK YANSITICI DÜŞÜNME BECERİLERİNİN MATEMATİK BAŞARILARI İLE İLİŞKİSİ

RELATIONSIP BETWEEN COGNITIVE FLEXIBILITY LEVELS AND REFLECTIVE THINKING SKILLS TOWARD PROBLEM SOLVING WITH MIDDLE SCHOOL STUDENTS' MATHEMATIC ACHIEVEMENT

Mustafa GÜÇLÜ
Erciyes Üniversitesi Eğitimm Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü Kayseri Türkiye
ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0002-7565-3554
Pınar ORMAN
Erciyes Üniversitesi Eğitim Bilimleri enstitüsü Kayseri Türkiye
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0000-0000-0000

ÖZET

Bu çalışmanın amacı ortaokul öğrencilerinin bilişsel esneklik düzeylerinin ve problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerilerinin matematik dersi akademik başarıları ile ilişkisini ortaya koymaktır. Bu çalışma ilişkisel tarama modeli ile hazırlanan betimsel bir çalışmadır. Bu çalışma Kayseri ilinin merkez ilçelerinden birinde bir devlet okulunda gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya 656 ortaokul öğrencisi tabakalı amaçsal örnekleme yöntemi ile seçkisiz olarak dahil edilmişlerdir. Çalışmanın amaçları doğrultusunda ortaokul öğrencilerinin bilişsel esneklik algılarının belirlenmesi için Dennis ve Vander Wal'in (2010) geliştirdikleri, Türkçe uyarlaması Gülüm ve Dağ (2012) tarafından yapılmış olan Bilişsel Esneklik Envanteri (BEE) kullanmış, ölçeğin Crombach Alpha güvenirlik katsayısı α= ,894 olarak hesaplanmıştır. Ortaokul öğrencilerinin problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerilerinin düzeyini belirlemek amacıyla Kızılkaya ve Aşkar (2009) tarafından hazırlanan Problem Çözmeye Yönelik Yansıtıcı Düşünme Becerisi Ölçeği kullanılmış ve ölçeğin Crombach Alpha güvenirlik katsayısı α= ,897 olarak hesaplanmıştır. Öğrencilerin matematik dersi akademik başarı puanlarının belirlenmesinde 2019-2020 eğitim öğretim yılında elde ettikleri yılsonu matematik dersi ortalamaları kullanılmıştır. Elde edilen veriler normal dağılıma sahip olduğundan değişkenlerin birbirleri ile olan ilişkilerini belirleme amacıyla "Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısı" kullanılmıştır. Bu çalışmanın bulgularına göre öğrencilerin matematik dersi akademik başarıları bilişsel esneklik düzeyleri ile pozitif yönlü anlamlı bir ilişkiye sahiptir. Bu ilişkinin Yine bu çalışmanın bulguları öğrencilerin matematik dersi akademik başarılarının problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerileri ile pozitif yönlü anlamlı bir ilişkiye sahip olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bilişsel esneklik, problem çözme, yansıtıcı düşünme, matematik başarısı, ortaokul

ABSTRACT

he purpose of this study is to reveal the relationship between middle school students' cognitive flexibility levels and their reflective thinking skills toward problem solving and their academic

achievement in mathematics lesson. This is a descriptive study prepared in “relational screening model” (correlational model). This study was carried out in a public school in one of the central districts of Kayseri province. This study was conducted with 656 middle school students which were randomly assigned by using the purposive sampling method. For the purposes of this study, Cognitive Flexibility Scale was used which developed by Dennis and Vander Wal (2010) to reveal the cognitive flexibility level. The scale translated into Turkish by Gülüm and Dağ (2012) and Cronbach Alpha reliability coefficient was calculated as α=, 894. The Reflective Thinking Skills Toward Problem Solving Scale prepared by Kızılkaya and Aşkar (2009), was used to determine the level of reflective thinking skills towards problem solving of secondary school students, and the Crombach Alpha reliability coefficient of the scale was calculated as α =, 897. In determining the students' mathematic achievement their mathematics course averages were used in 2019-2020 school year. The Pearson Product Moment Correlation Coefficient was calculated to reveal relationship between two variables. According to the findings of this study, students' academic achievement in mathematics course has a positive and significant relationship with their cognitive flexibility levels. Moreover, the findings revealed that students' academic achievement in mathematics course had a positive and significant relationship with their reflective thinking skills towards problem solving.
Keywords: Cognitive flexibility, reflective thinking, problem solving, mathematic achievement, middle school

1. GİRİŞ

Son yıllarda matematik başarısı üzerine yapılan çalışmalar yürütücü işlevler ve üst düzey düşünme becerileri üzerinde yoğunlaşmaktadır (Bull & Lee, 2014; Cragg, Keeble, Richardson, Roome, & Gilmore, 2017; Hawes, Moss, Caswell, Seo & Ansari, 2019). Bireylerin sahip olduğu bilişsel yapıların niteliği bilginin nasıl oluşturulduğunu ve gelecekte nasıl kullanılacağını etkilemektedir. Bu durum akademik başarının bireyden bireye farklılaşmasına neden olan bir faktör olarak bilimsel çalışmaların odak noktalarından biri konumuna gelmiştir. Bu çalışma üst düzey düşünme becerilerinden olan yansıtıcı düşünme ile yürütücü işlevlerden olan bilişsel esnekliğin matematik başarısı ile ilişkisini ortaya koyma amacıyla hazırlanmıştır. Bilişsel esneklik, olası yanıtlar arasında geçiş yapabilme, yapılan yanlışlardan bir şeyler öğrenme, alternatif stratejiler geliştirme, dikkati farklı yönlere verebilme ve aynı anda birçok bilgi kaynağını kullanabilme becerisi olarak ifade edilmektedir (Anderson, 2002). Bilişsel esnekliğe sahip bireyler bir durum karşısında seçenekleri ve alternatifleri görme, bu yeni durum ve alternatifleri uygulama konusunda istekli olma ve kendini yeterli görme gibi özelliklere sahiptirler (Martin & Rubin, 1995). Cañas, Quesada, Antolí ve Fajardo’ya göre (2003) bilişsel esneklik, beklenmedik ve yeni karşılaşılan bir durumda mevcut bilgi işleme stratejilerinin bu duruma uyum sağlayabilme becerisi olarak tanımlanmaktadır. Bilişsel esneklik, ergenlerin birden çok perspektif üzerinden düşünmesine veya "kutunun dışında düşünmesine" olanak tanıyan zihinsel uyum ve çok yönlülük olarak da tanımlanmıştır (Diamond, 2013).

Bilişsel esneklik bireyin öğrenme sürecini öğrenme gerçekleşirken farklı perspektiflerle değerlendirmesine ve gerekli durumlarda farklı bir eksende devam etmesine imkan veren bir beceri olarak düşünülebilir. Bu bağlamda, özellikle matematik öğreniminde ihtiyaç duyulan, probleme farklı ve özgün bir bakış açısı geliştirebilme, farklı çözüm yolları üretebilme becerilerinde bilişsel esnekliğin önemi bu çalışmanın cevaplandırmak istediği sorulardan biridir. Bilişsel esneklik çözüm yollarının sorgulanması ve değerlendirilmesi bağlamında yansıtıcı düşünme becerisi ile de ilişkilendirilebilir.

Dewey (1933), yansıtma kavramını, problemlere farklı ve yeni bir bakış açısı ile yaklaşabilme, çözüme ulaşma amacıyla yeni yönelimlere ve deneyimlere istekli olma ve elde edilecek sonucun sorumluluğunu alabilmenin bir bileşimi olarak ifade eder. Yansıtıcı düşünme, bireyin oluşturduğu varsayımların ve çıkarımlarının farkında olmasının yanında, ulaştığı sonucu destekleyen nedenlerin ve kanıtların bilincinde olması olarak tanımlanmıştır (Lipman, 2003, s.26). Yansıtıcı düşünebilmenin göstergesi olan üç temel özellik *sorgulama, değerlendirme ve nedenleme* olarak ifade edilmiştir. Problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerisi öğrencinin öğrenme ve problem çözme sürecini bilinçli bir şekilde değerlendirmesi ve yönlendirmesini içerir. Öğrenmeye bu bilinçle yaklaşan öğrenci kendi öğrenme süreçlerini fark edecek ve geliştirebilecektir (Kızılkaya & Aşkar, 2009).

Prefrontal korteksteki nörolojik değişiklikler, ergenlerde soyut ve varsayımsal düşünme yetisini geliştirerek anlam oluşturma süreçlerinde önemli bir rol oynamaktadırlar. Bu bilişsel yetenekler, çalışma belleği ve bilişsel esneklik gibi işlevlerin iyileştirilmesi ile geliştirebilir (Matthews, 2018). Bu bağlamda bilişsel esneklik ortaokul öğrencilerinin soyut düşünme becerilerine büyük oranda bağlı olan matematik ders başarıları ile ilişkili olabilir. Matematik başarısı problem çözme becerisi ile de ilişkili olduğundan problem çözme sürecinde durup düşünme, neden ve nasıl işlem yapacağını belirleme, elde edilen sonuçları sorgulama gibi davranışlar daha doğru sonuçlara ulaşmaya olanak vermektedir (Baş & Kıvılcım, 2013). Bu durumda matematik başarısı problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerisi ile ilişkili olabilir. Bu bağlamda yapılan çalışmanın ilgili literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu çalışmanın amacı ortaokul öğrencilerinin bilişsel esneklik düzeylerinin ve problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerilerinin matematik başarıları ile ilişkisini ortaya koymaktır. Bu amaçla aşağıdaki alt problemler belirlenmiştir.

1. Öğrencilerin bilişsel esneklik düzeyleri ile matematik başarıları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
2. Öğrencilerin problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerileri ile matematik başarıları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

2. YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, ortaokul öğrencilerinin bilişsel esneklik düzeyleri ve problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerilerinin matematik başarıları ile ilişkisini araştıran, ilişkisel tarama modelinde hazırlanmış betimsel bir çalışmadır. *İlişkisel taramada, iki ya da daha çok değişken*

arasındaki ilişkilerin ve bu iki değişken arasındaki birlikte değişimin varlığı ve derecesi belirlenmeye çalışılır (Karasar, 2018, s.114).

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni Kayseri ilinde öğrenim gören ortaokul öğrencilerinden oluşmaktadır. Tabakalı amaçsal örnekleme yöntemi ile belirlenen araştırma örneklemi, Kayseri ilinin Melikgazi ilçesinde, 2020-2021 eğitim öğretim yılında, iki farklı ortaokulda öğrenime devam eden 5, 6, 7 ve 8. sınıf öğrencilerinden oluşmaktadır. Çalışmaya dahil olan öğrenci sayısı 656'dır.

Verilerin Toplanması

Bu çalışmada orjinali Dennis ve Vander Wal (2010) tarafından geliştirilen, Gülüm ve Dağ (2012) tarafından Türkçeye uyarlanan Bilişsel Esneklik Envanteri kullanılmıştır. Bu çalışmada ölçeğin Crombach Alpha güvenirlik katsayısı ,894 olarak hesaplanmıştır.

Yine bu çalışmada Kızılkaya ve Aşkar (2009) tarafından hazırlanan *Problem Çözmeye Yönelik Yansıtıcı Düşünme Becerisi Envanteri* kullanılmıştır. Ölçeğin Crombach Alpa güvenirlik kat sayısı ,897 olarak hesaplanmıştır.

Çalışmada öğrencilerin matematik dersi akademik başarılarını belirleme amacıyla Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okulların veri tabanlarından öğrencilerin bir önceki yıla ait yıl sonu matematik başarı puanları alınmıştır. Belirlenen ölçekler Google forms programı ile elektronik anketlere dönüştürülmüş ve öğrencilere elektronik ortamda doldurtulmuştur.

Verilerin Analizi

Problem Çözmeye Yönelik Yansıtıcı Düşünme Becerisi ölçeğinden alınan puanların matematik başarısı ile ilişkisini ortaya koyma amacıyla Pearson Korelasyon Katsayısına uygulanmıştır. Benzer şekilde Bilişsel Esneklik Envanterinden alınan puanların matematik başarısı ile ilişkisini ortaya koyma amacıyla yine Pearson Korelasyon Katsayısına bakılmıştır.

3. BULGULAR

3.1. Bilişsel Esneklik ve Matematik Ders Başarısına İlişkin Bulgular

Ortaokul öğrencilerinin Bilişsel Esneklik düzeyleri ile matematik başarıları arasındaki ilişkinin yönünü ve düzeyini belirlemek amacıyla Pearson Moment Çarpımı Korelasyonuna bakılmıştır.

Tablo 1. *Bilişsel esneklik envanteri ortalamalarının matematik başarı puanları ile ilişkisi*

BEE	r	1	,224**
MB	p		,000
	N	656	656

**0,01 anlamlılık düzeyinde

Yapılan korelasyon analizi sonucunda ortaokul öğrencilerinin Bilişsel Esneklik Envanteri ortalamaları ile matematik başarı puanları arasında düşük düzeyde pozitif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir [r= ,224; p < ,01].

3.2. Problem Çözmeye Yönelik Yansıtıcı Düşünme Becerisi ve Matematik Ders Başarısına İlişkin Bulgular

Ortaokul öğrencilerinin Problem Çözmeye Yönelik Yansıtıcı Düşünme Becerileri ile matematik başarıları arasındaki ilişkinin yönünü ve düzeyini belirlemek amacıyla Pearson Moment Çarpımı Korelasyonuna bakılmıştır.

Tablo 2. *Problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerisi ölçeği ortalamalarının matematik başarı puanları ile ilişkisi*

PÇYYD	r	1	,186**
MB	p		,000
	N	656	656

**0,01 anlamlılık düzeyinde

Yapılan korelasyon analizi sonucunda ortaokul öğrencilerinin Problem Çözmeye Yönelik Yansıtıcı Düşünme Becerisi ortalamaları ile matematik başarı puanları arasında düşük düzeyde pozitif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir [r= ,186; p < ,01].

TARTIŞMA ve SONUÇ

Bu çalışma ortaokul öğrencilerinin bilişsel esneklik düzeyleri ve problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerilerinin matematik başarıları ile ilişkisini ortaya koyma amacıyla hazırlanmış elde edilen bulgular dahilinde değişkenler arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir.

Araştırmanın ilk problemi doğrultusunda bilişsel esnekliğin matematik başarısı ile ilişkisi incelenmiş, bilişsel esnekliğin matematik ders başarısı ile düşük düzeyde ilişkili olduğu belirlenmiştir. Bock, Cartwright, Gonzalez, O'Brien, Robinson, Schmerold, ve Pasnak'ın çalışması (2015), matematik dersi bünyesinde yer alan örüntü konusundaki öğrenci başarısının bilişsel esneklik düzeyi arttıkça arttığını ifade etmektedir. Benzer şekilde problem oluşturma ve problem çözme süreçlerindeki başarının da bilişsel esneklik düzeyi ile ilişkili olduğu belirtilmiştir (Voica & Singer, 2013). Purpura, Schmitt ve Ganley çalışmalarında (2017), bilişsel esnekliğin matematiğin soyut ve kavramsal bileşenleri ile ilişkili olduğunu ifade etmişlerdir.

Bu çalışmanın yanıt aradığı bir soru Problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerisinin matematik ders başarısı ile ilişkisini ortaya koymaktı. Elde edilen bulgular matematik başarısı ile problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerisi arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu bulgular öğrencilerin yansıtıcı düşünme becerilerinin matematik başarıları ile pozitif yönlü anlamlı ilişkili olduğunu ortaya koyan çeşitli çalışmalarla benzer niteliktedir (Deringöl,2019; Toraman, Orakçı & Aktan, 2020). Öğrencilerin problem çözme sürecinde yansıtıcı düşünebilmeleri, gelecekte karşılaşacakları problemlerin çözümünde de daha başarılı olmalarını, eksik ya da zayıf yönlerini fark etmelerini sağlamaktadır (Agustan, Juniati & Siswono, 2017). Literatür incelendiğinde matematik anksiyetesi ve matematik tutumunun da yansıtıcı düşünme becerileri ile ilişkili olduğu çalışmalar bulunmaktadır. Matematik anksiyetesi yüksek bireylerin daha az yansıtıcı düşündüğü belirlenmiş (Maloney&

Retanal, 2020; daha yüksek matematik tutumuna sahip öğrencilerin daha yüksek matematik başarısı elde ettiği belirtilmiştir (Demirel, Derman & Karagedik, 2015).

ÖNERİLER

- Gelecekte yapılacak çalışmalar bilişsel esneklik ve matematik başarısı arasındaki ilişkiyi çeşitli faktörler bağlamında (yaş, cinsiyet, sosyo ekonomik düzey, vb) derinlemesine inceleyecek şekilde tasarlanabilir.
- Bilişsel esneklik düzeyleri farklı ölçme araçları ile belirlenip (kart eşleme testleri gibi) bunların sonuçları matematik başarı puanları ile kıyaslanabilir.
- Bilişsel esneklik dışında kalan yürütücü biliş öğelerinin(çalışma belleği gibi) ortak etkisinde matematik başarısı incelenebilir.
- Problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerisi, matematik tutumu veya matematik başarısını etkileyen diğer değişkenlerle birlikte incelenebilir.

KAYNAKÇA

Agustan, S., Juniati, D., & Siswono, T. Y. E. (2017). Reflective thinking in solving an algebra problem: A case study of field independent-prospective teacher. In Journal of Physics: Conference Series (Vol. 893, No. 1, p. 012002). IOP Publishing. doi :10.1088/1742-6596/893/1/012002

Anderson, P. (2002). Assessment and development of executive function (EF) during childhood. Child neuropsychology, 8(2), 71-82. https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1076/chin.8.2.71.8724

Bas, G., & Kıvılcım, Z. S. (2013). Lise Öğrencilerinin Problem Çözmeye Yönelik Yansıtıcı Düşünme Becerileri ile Matematik ve Geometri Derslerindeki Akademik Başarıları Arasındaki İlişki. Journal of Kirsehir Education Faculty, 14(3). https://web.a.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=f185957e-9cfc-4ed5-971a-2a5c0820993f%40sdc-v-sessmgr01

Bock, A., Cartwright, K., Gonzalez, C., O'Brien, S., Robinson, M. F., Schmerold, K., & Pasnak, R. (2015). The role of cognitive flexibility in pattern understanding. Journal of Education and Human Development, 4(1), 19-25. http://dx.doi.org/10.15640/jehd.v4n1a3

Bull, R., & Lee, K. (2014). Executive functioning and mathematics achievement. Child Development Perspectives, 8(1), 36-41. https://srcd.onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/cdep.12059

Cañas, J., Quesada, J., Antolí, A., & Fajardo, I. (2003). Cognitive flexibility and adaptability to environmental changes in dynamic complex problem-solving tasks. Ergonomics, 46(5), 482-501. https://doi.org/10.1080/0014013031000061640

Cragg, L., Keeble, S., Richardson, S., Roome, H. E., & Gilmore, C. (2017). Direct and indirect influences of executive functions on mathematics achievement. Cognition, 162, 12-26. https://doi.org/10.1016/j.cognition.2017.01.014

Demirel, M., Derman, I., & Karagedik, E. (2015). A study on the relationship between reflective thinking skills towards problem solving and attitudes towards mathematics. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 197, 2086-2096. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.07.326

Deringöl, Y. (2019). The Relationship between Reflective Thinking Skills and Academic Achievement in Mathematics in Fourth-Grade Primary School Students. International Online Journal of Education and Teaching, 6(3), 613-622. http://iojet.org/index.php/IOJET/article/view/532

Diamond, A. (2013). Executive functions. Annual review of psychology, 64, 135-168. https://www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev-psych-113011-143750

Hawes, Z., Moss, J., Caswell, B., Seo, J., & Ansari, D. (2019). Relations between numerical, spatial, and executive function skills and mathematics achievement: A latent-variable approach. Cognitive Psychology, 109, 68-90.

Maloney, E. A., & Retanal, F. (2020). Higher math anxious people have a lower need for cognition and are less reflective in their thinking. Acta psychologica, 202, 102939. https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2019.102939

Martin, M. M., & Rubin, R. B. (1995). A new measure of cognitive flexibility. Psychological reports, 76(2), 623-626. https://doi.org/10.2466/pr0.1995.76.2.623

Matthews, J. S. (2018). When am I ever going to use this in the real world? Cognitive flexibility and urban adolescents' negotiation of the value of mathematics. Journal of Educational Psychology, 110(5), 726. DOI: 10.1037/edu0000242

Purpura, D. J., Schmitt, S. A., & Ganley, C. M. (2017). Foundations of mathematics and literacy: The role of executive functioning components. Journal of Experimental Child Psychology, 153, 15-34 https://doi.org/10.1016/j.jecp.2016.08.010

Toraman, C., Orakci, S. & Aktan, O. (2020). Analysis of the Relationships between Mathematics Achievement, Reflective Thinking of Problem Solving and Metacognitive Awareness . International Journal of Progressive Education, 16(2), 72-90. doi: 10.29329/ijpe.2020.241.6 https://doi.org/10.29329/ijpe.2020.241.6

Voica, C., & Singer, F. M. (2013). Problem modification as a tool for detecting cognitive flexibility in school children. ZDM, 45(2), 267-279. DOI 10.1007/s11858-013-0492-8

FROM THE HISTORY OF CONCESSIONS FOR THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE AT THE END OF XIX – THE BEGINNINGS OF THE XX CENTURIES IN THE BUKHARA EMIRATE

AMONOVA Feruza
Tashkent Chemical-Technological Institute,
doctor of philosophy in history PhD.

ABSTRACT
The article describes the agricultural concessions concluded in the Bukhara Emirate and their significance. Especially when the Bukhara emirate became a colony of the Russian empire, the development of emirati agriculture in the production of raw materials for Russian industrial enterprises and reforms aimed at expanding the area of cotton and irrigated land. This article has the special importance because of it is writing on the basis of the comparative analysis of archival documents and historical researches.
Key words: Sherabad steppe, Bukhara emirate, joint stock companies, concessions, Russian political agency, agreements, partnership.

The Russian bourgeoisie, in order to reduce the dependence of the russian textile industry on foreign cotton and to replace the relatively expensive american cotton with cheaper ones cultivated within the russian customs line, had to take the path of developing irrigation in Central Asia and, in particular, in the Bukhara emirate.

Russian entrepreneurs could obtain a land concession in Bukhara only with the knowledge and consent of the empire of the authorities of Turkestan and Saint Petersburg. The military engineer captain Ananyev and prince Andronnikov were the first to initiate the rise in obtaining a land concession in Bukhara.

Other Russian entrepreneurs did not want to lag behind Ananyev and Andronnikov, who sought to extract the maximum profit from the irrigation system in the emirate. These include entrepreneurs Lvov, Suchkov, Ivanov and Stovba.

In the late 19th and early 20th centuries, with the arrival of the railway in the Bukhara emirate, Russian industrial cities appeared. In agriculture, the focus is on cotton production.

On mutual economic agreements signed between the Russian empire and the Bukhara emirate, economic reforms in the emirate, the concession of I.D. Logofet, V.V. Bartold, A. Gubarevich-Radobylsky, T.G. Tukhtametov, such as researchers worked.

The article describes the role of irrigation concessions in the economic life of the emirate in the late 19th and early 20th centuries. In the course of preparing the scientific publication, documents from the Central State Archives of the Republic of Uzbekistan (CSA RUz), press materials of that period and historical research were used. This article uses techniques such as storage research, problem-territorial approach, historical and cultural continuity and consistency, and comparative historical analysis to learn about the irrigation reforms and agreements in the Bukhara Emirate in the late 19th and early 20th centuries.

In 1912-1913 Lvov, Suchkov, Ivanov and Stovba applied to the Russian government with a request for permission in Bukhara for land concessions [4].

The Termez irrigation system on the Surkhandarya River, built by order of the government of the Russian Empire and at the expense of the latter, occupied a special position. It was located on the territory provided by the emir at the disposal of the government of the empire when the latter created the Termez fortification on the border with Afghanistan. Here, the waters of the Surkhandarya River irrigated about 800 acres of land [1].

The Moscow exchange committee was one of the first to sign a concession with the Bukhara emirate. In 1908, he sent a special expedition to the Amu-Darya basin (Bukhara, Khiva), headed by an irrigator engineer Yermolov, to clarify the question of the possibility of irrigating the empty lands in this basin. The Moscow exchange committee could not use the project presented by Yermolov for creating an irrigation network in the Amu Darya basin, since its implementation required huge capital investments and complex technical structures.

Meeting the demands of the Russian bourgeoisie, the empire's land authorities counted the amount of land suitable for irrigation in the Central Asian possessions of Russia and in the vassal emirates of Bukhara and Khiva. In 1910, the department of agriculture and land management reported to the State duma that “According to the available data, it should be assumed that ... about 230 thousand dessiatines can be irrigated in Bukhara” [5].

Russian military engineer A.G. Ananyev developed a project for the development of the Sherabad steppe [10]. On February 23, 1912, engineer Ananyev signed a concession agreement with the emir government for irrigation of 72,000 acres of land in the Shirabad valley [8].

The concession agreement signed with the engineer Ananiev and the government of Bukhara consists of 17 points [2]. According to the contract, the government of the Bukhara emirate, on the grounds set forth in this agreement, to lease the following plots of land located in the Shirabad and Baysun beksties for irrigation to the hereditary nobleman Alexander Georgievich Ananyev.

And also after eight years and six months from the date of signing by both contracting parties of this agreement, the entrepreneur Ananyev is obliged to pay the government of the Bukhara emirate a lease in the amount of one hundred thousand (100,000) rubles annually, in the following terms: by the first day of december of the month of each year, starting from the date of expiration of eight years and six months from the signing of this agreement, the lease must be paid by the entrepreneur in full for the past year. If the entrepreneur does not pay the due lease on time, then after the grace month has expired, he will be charged a penalty in the amount of five percent per annum for the unpaid lease. The period, during which the penalty is charged, is supposed to be one year, after which the government of the Bukhara emirate proceeds to forcibly collect the due lease, in the way that it finds appropriate by agreement with the highest Russian administration of the Turkestan territory.

The project for irrigation of the Shirabad valley, drawn up by the "Shirabad" society, planned to create a new administrative and industrial center on the territory of the concession, at the factories of which the primary processing of cotton was to be carried out [11].

However, the concession business was not crowned with success, since none of the above-mentioned Russian entrepreneurs managed to build an irrigation canal and irrigate at least one tithe of the concession land. Meanwhile, some of them have invested large capital in this business, as can be seen from the example of the Shirabad concession.

Archival documents show that Russian entrepreneurs were unfair towards local farmers, oppressed them and seized their lands. On this basis, disputes and even clashes took place between farmers and entrepreneurs. Particularly strong disputes arose at the Shirabad concession, where, having begun in 1912, by 1916 they became serious [12].

October revolution in Russia annulled the rights of Russian concessionaires in the Bukhara Emirate. In March 1918, the Shirabad dehkans destroyed all the structures erected by the concessionaires, pouring out hatred in this form against their former enslavers [9]. Following the agreement with Ananiev, the Bukhara government, under pressure from the Russian authorities, was to conclude a number of new concession agreements.

And also, on March 31, 1912, it signed a concession agreement with the famous political prince M.M. Andronikov, on granting him the right to use all the free water of the Kashka-Darya River and 25 thousand acres of land in the Karshi steppe, northeast of the Kassan station [6].

The preparatory work on the territory of the Karshi (Kassan) concession provoked strong resistance from the Bukhara dekhkanship, and Prince M.M. Andronikov had to refuse the concession, citing "insufficient profitability of the enterprise". Tithings of land in Karshi bekstvo On June 11, 1913, the Bukhara government signed an agreement on granting Andronikov a 99-year concession for 80 thousand dessiatines of land in Karshi bekstvo "for dry farming and other agricultural and industrial purposes" [13].

Including in 1914-1916, lively Russian-Bukhara relations took place regarding the receipt of 65 thousand dessiatines of land by a major Russian businessman Chaev [14]. It is characteristic that in the course of the negotiations he, having abandoned the concession case, began to ask the Bukhara Emir to sell him land as his personal property. However, the Russian Ministry of Foreign Affairs, for political reasons, in connection with the ongoing war, rejected his request [15].

In July 1915, the engineer of communications A. N. Kovalevsky, "taking into account his merits" associated with the construction of the Termez railway, by the gift of the emir were given ownership of two large plots of land: one, 28,630 dessiatines, in Kerki, the other, 5619 dessiatines, in the Kelif region, on the right bank of the Amu Darya. In 1916, Kovalevsky transferred both donation sites to the commercial and industrial partnership "Ivan Stakheev and K⁰ and engineer A.N. Kovalevsky". The partnership began to implement the Kelif irrigation system in 1916 [8].

In conclusion, we can say, due to the fact that the granting of irrigation concessions to Russian capitalists, landowners, officers and officials met with sharp resistance from the Bukhara dekhkans, and the emir authorities, despite pressure from the Russian political agency, were not always able to guarantee the unhindered exercise of their rights by the concessionaires, during the first Russian revolution, the first an attempt to obtain an irrigation concession in the khanate on new terms. The lease of large lands led to the creation of uninhabited lands and, on the other hand, some sections of the local population were deprived of their land. These agreements were in the interests of the Russian owners, and not for the economy of the Bukhara Emirate.

LIST OF USED SOURCES AND LITERATURE

1. Afghanistan // Kazakhstan newspaper 1913. №.1-44. - Almaty. 2018. 420 p.
2. Ananyev A.G. Shirabad valley. - St. Petersburg, 1914. 3-9 p.
3. Gubarevich-Radobylsky A. Economic sketch of Bukhara and Tunisia. A comparative study of two protectorate systems. - St. Petersburg. 1905. 74 p.
4. Logofet I.D. The country of lawlessness. Bukhara Khanate and its current state. - St. Petersburg, 1909. 221-223 p.
5. Ryabinsky A. Tsarist Russia and Bukhara in the era of imperialism // Marxist historian, 1941. №.4. 8 p.
6. Ryabinsky A. Tsarist Russia and Bukhara in the era of imperialism // Marxist historian, №.4. 1941. 9 p.
7. Ryabinsky A. Tsarist Russia and Bukhara in the era of imperialism // Marxist historian, №.4. 1941. 11 p.
8. The activity of the Shirabad joint-stock company on irrigation of the Shirabad valley // Turkestan. №.4. January 23, 1917. 1 p.
9. The activity of the Shirabad joint-stock company on irrigation of the Shirabad valley // Turkestan. №.4. 1917. January 23. 2 p.
10. TsGA RUz, f. I-3, op. 1, d. 678, l. 69.
11. TsGA RUz, f. I-3, op. 1, d. 678, l. 308.
12. TsGA RUz, f. I-2, op. 1, d. 350, l. 154.
13. TsGA RUz, f. I-3, op. 1, d. 678, l. 311.
14. TsGA RUz, f. I-1, op. 17, d. 1128, l 1-32.
15. TsGA RUz, f. I-3, op. 1, d. 792, l. 3-6.

THEOLOGICAL FOUNDATIONS FOR INTERFAITH DIALOGUE IN THE LIGHT OF ISLAMIC TEACHINGS

Rehana KANWAL

M.Phil Scholar, Department of Islamic Studies, National College of Business Administration and Economics, Lahore, Pakistan.

ABSTRACT

According to Qur'an, the difference of opinion among peoples of the world is natural and something that will always be there. However, in order to stop the difference from becoming a conflict, people should hold dialogue. The significance of dialogue in Islam is well understood by the fact that God chose to hold dialogue with angels concerning the creation of man. Furthermore, the Qur'an declares dialogue the greater jihad and arrangement of a successful dialogue is considered as a manifest victory In order to arrange a successful dialogue, Qur'an lays out a number of principles:

1- Dialogue should be held in such a nice way that it may lead the opponent to get a close friend. For this it is necessary to speak mildly and the dialogue must be based on wisdom and sincerity.

2- Dialogue should rest on the principle of mutual respect and should not contain any kind of abusive and taunting language.

3- Dialogue must not override the principle of justice and equality and must not be affected by the past experiences or personal grievances towards the opponent.

4- Dialogue should not address the issue of pulling everyone together, e.g. the opponent (for example a nation) should not be blamed for the evil deeds of few.

5- Dialogue should be held with an attitude that is characterized by patience and tolerance and efforts must be made to keep the vicious elements out from harming the process.

6- Both parties should openly acknowledge and recognize the mutually positive attributes.

7- Imposing one's opinions upon the opponent must not be the objective of dialogue.

8- Both parties should, despite the inherent difference of opinion, pursue to find practical solutions by striving towards finding a common ground.

Keywords: Interfaith Dialogue, Peace, Theological Foundation, Islam.

Difference of opinion among human beings is natural and will remain inherent among them .[i] The Quran refers to this fact more than once and states that if God wanted, He would have created the whole human kind as the followers of the same religion[ii] but He did not. Scholars from the early ages of Islam considered the difference of opinion as a mercy (of God).[iii] Their mindset and general stance on the difference of opinion is well clear in these words:

"my opinion is right with the possibility of being wrong and yours is wrong with the possibility of being right".[iv]

However, the difference of opinion is a mercy as long as it does not turn into a conflict, which Islam strictly and categorically forbids. The question is then how to deal with difference of opinion in a manner, which does not lead to a conflict. The answer is quite simple: dialogue. Dialogue is a form of discussion, which makes it possible for different people to express their views and convince the other party to be able to live together despite disagreements.

Islam sees dialogue as something very crucial and there are instances of it over a dozen occasions in the Qur'an. For example, the dialogue between God and His angels about the creation of human being,[v] the dialogue between God and Satan,[vi] the dialogue between different prophets and their people,[vii] Satan's dialogue with the inhabitants of Hell[viii] and the dialogue between the inhabitants of Heaven and Hell[ix] etc.

Furthermore, all intellectual dialogues through the Qur'an (the ideological book of Islam) has been described as the greater jihad: "and strive against them with it (the Qur'an), in utmost endeavor.[x] Similarly, the Qur'an does not consider the greater victory, a victory in a war, but a dialogue held in a peaceful and positive atmosphere:

"Surely, We have granted you an open victory"[xi] Islam does not only give importance to dialogue, but it also helps us lay out a number of general principles for holding a successful dialogue, they are as follow:

1- The first principle of holding dialogue in Islam is to make it happen in a positive and friendly atmosphere. This principle can be further elaborated in sub-points:

i- Qur'an guides Muslims to treat the opponents well despite their bad behavior. Such attitude will certainly have a positive effect upon them: Repel (evil) with what is best, and you will see that the one you had mutual enmity with him will turn as if he were a close friend. And no one is blessed with this (attitude) but those who observe patience, and no one is blessed with this (attitude) but a man of great luck. And should a stroke from Shaitan (Satan) strike you, seek refuge with Allah. Surely, He is the All Hearing, the All-Knowing.[xii]

In other words, the Qur'an advises its followers to look at the opposite party as a potential friend since as a Hadith explains all men are created good, but the circumstances have made people one another's opponents.[xiii]

ii- In a reference to Moses, the Quran guides man to treat even a cursed man, in this case Pharaoh, humbly:

"So speak to him in soft words. May be, he accepts the advice or fears (Allah)"[xiv]

iii- Similarly, the Qur'an addresses Prophet Mohammad and through him makes an inference that while bad behavior will have a repelling effect on people, the good

behavior will keep people gathered around you. Qur'an states: "So, (O Prophet) it is through mercy from Allah that you are gentle to them. Had you been rough and hard-hearted, they would have dispersed from around you".[xv]

The verse means that the behavior of people participating in the dialogue must not hurt others' feelings; they should conduct themselves in a respectful way and in a manner, which will prevent people from turning their back to peace and dialogue.

iii- Instead the dialogue should be conducted with uttermost seriousness, sincerity and politeness. In the words of the Qur'an:

"Invite (people) to the way of your Lord with wisdom and good counsel. And argue with them in the best of manners. Surely, your Lord knows best the one who deviates from His way, and He knows best the ones who are on the right path".[xvi] Two of the striking examples of the above mentioned principle from the life of the Prophet are The Charter of Medina[xvii] Masjid al-Nabawi between the Prophet and the Christians of Najran.[xviii]

2- The second principle of dialogue in Islam is the principle of maintaining mutual respect. The Qur'an guides the believers that they should take the first step in this matter. By showing respect to the opponent's set of beliefs, a similar response from the opposite side is made more likely:

"Do not revile those whom they invoke other than Allah, lest they should revile Allah in transgression without having knowledge".[xix]

A great number of similar examples are not hard to find from the life of the Prophet where he demonstrates respect to the followers of other religions; for example, when you stood up to show respect when a Jew's funeral procession was passing by,[xx] also turning to the Jews' qibla[xxi] and fasting on their sacred days are other examples.[xxii]

3- The third principle that becomes clear from the Qur'an is about ignoring the experiences with regards to the opponent's past and focusing instead on the present and remaining fair. The Qur'an gives many examples in this regard: and let not the enmity and hatred of others make you avoid justice. Be just: that is nearer to piety, and fear Allâh. Verily, Allâh is Well Acquainted with what you do.[xxiii]

4- The fourth principle is that no community or group of people are collectively wrongdoers nor are all of them good, in the words of the Qur'an: Not all of them are alike; a party of the people of the Scripture stand for the right, they recite the Verses of Allâh during the hours of the night, prostrating themselves in prayer.[xxiv]

According to a hadith, one who blames a whole community for the wrongdoing of a single person, is indeed the biggest liar.[xxv]

5- The fifth principle of a constructive dialogue is to make efforts in order to keep the vicious elements from disturbing the dialogue process and keep calm at times of provocation:

(O Prophet,) take forgiveness (as your habit), enjoin virtue, and ignore the ignorant. Should a stroke from the Satan strike you, seek refuge with Allah. Surely, He is All-Hearing, All-Knowing.[xxvi]

"Stroke from the Satan" in the above verse means that the believer should not be carried away by the Satan and should adapt to the principle of forgiving and good deed in case the process of dialogue is disturbed by something unpleasant. The Treaty of Hudaybiyyah between the Prophet and his opponents is a very good example of how the Prophet chose to ignore the clear provocations by his opponents and kept patience. Furthermore, the majority of the Prophet's companions took a stand against the conditions of the treaty, which they clearly found unfair, but the Prophet agreed to the terms. Later years showed that the treaty bore huge successes for the believers and was blessed by God.

6- The sixth principle of dialogue is that both parties should openly acknowledge each other's positive attributes. Islam therefore recognizes many of the Christian and Jewish traditions despite the differences that exist between these faiths. Concerning the Christians, the Qur'an states: and you will find the nearest in love to the believers (Muslims) those who say: "We are Christians." That is because amongst them are priests and monks, and they are not proud. (And when they (who call themselves Christians) listen to what has been sent down to the Messenger (Muhammad SAW), you see their eyes overflowing with tears because of the truth they have recognized. They say: "Our Lord! We believe; so write us down among the witnesses.[xxvii]

Regarding the Jews, the Qur'an says:

Among the people of the Scripture (Jews and Christians) is he who, if entrusted with a Qintar (a great amount of wealth, etc.), will readily pay it back;[xxviii]

7- The seventh principle of dialogue in Islam is to avoid imposing your opinions on the opponent, instead everybody's right to have different faith should be protected. In this regard, the Qur'an says: There is no compulsion in religion. Verily, the Right Path has become distinct from the wrong path. [xxix]

The purpose of Mohammad's prophecy is described in the Qur'an in these words: So remind them (O Muhammad (SAW)) — you are only a one who reminds. You are not a dictator over them.[xxx]

8- The purpose of dialogue should be to find a common ground in order to make life practically easy to follow. The Qur'an says:

Say (O Muhammad SAW): "O people of the Scripture (Jews and Christians): Come to a word that is just between us and you.[xxxi]

This principle is best manifested in the Charter of Medina, according to which Jews of Medina were accepted as a part of the community in the city, despite the inherent and well-known disagreements and differences that existed between the Muslims and the Jews of Medina.[xxxii] The other example is as we mentioned above, the Treaty of Hudaybiyyah which was made possible through dialogue and which led to onesided victory for Muslims.[xxxiii]

The Prophet said once: "Dissension (sedition) is dormant (asleep). May God (Allah), damn/curse he (the one) that awakens (activates) it".[xxxiv]

The above hadith tells us that violence and violence based literature as well as elements who believe in violence exist in all societies. However, these elements usually do not find the opportunities to act and carry out their ill-will in societies where normal conditions prevail, in the words of the hadith above, they are dormant. But when a society or a country is made subject to internal or external chaos, these elements become active and succeed in spreading violence and hate throughout the society. In light of the hadith above, these elements pose threat to the whole human kind but they are not alone in this; those powers who help create those environments in which these elements find it easy to gain ground and spread their ill-will, has a hand in it and are just as much responsible.

After the recently published Chilcot Report and the ex-deputy prime minister of UK John Prescot's confession regarding Britain's war in Iraq, it wouldn't be wrong to claim that ISIS, the most brutal terror organization ever witnessed, is partly an indirect product of the West's illegitimate policies which gives rise to chaos and leads to dysfunctional countries and societies. In the past two centuries such interferences in Muslim countries have damaged relations between the nations of the world and have made dialogue impossible.

Another contributing factor of the violence that we are witnessing throughout the Islamic world is the misguided interpretation of religion. For example, the false interpretation of the Qur'anic verses and hadith concerning jihad, crime and punishment, according to which non-state actors have the right to wage war on their own. However, such false interpretations mostly gain ground in societies which find themselves in chaos caused by a number of internal and external factors. Violence is an atrocity while dialogue is a noble exercise.

Violence means you are using force to achieve what you want, while dialogue means you are ready to find a solution through talking and listening. While violence begets war and chaos, dialogue yields long lasting peace. While violence causes fear and oppression, dialogue means delight and freedom.

Unlike violence, dialogue is a highly constructive action and it is a fact that constructive actions can in the long run bring about a needed change. In fact, dialogue is always in the work, even when violence is taking its toll on human lives.

REFERENCES:

[i] al-Qur'an 118:11

[ii] al-Qur'an 93:16, 48:5.

[iii] Jami' al-'Usul fi 'Ahadith al-Rasul, Ibn Athir Maktabah al-Halwani, Beirut, 1969-72, 1/182.

[iv] Al-Ashbah wa Al-Nazaer ala Mazhab Abi Hanifah, Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, 1999, 1/330.

[v] al-Quran 2:30-34.

[vi] al-Qur'an 38:77-88.

[vii] .al-Quran 26:34-191; 11:25-95.

[viii] al-Quran 14: 22.

[ix] al-Quran 44:51.

[x]Al-Qur'an 5:52.

[xi] Al-Qur'an 48.

[xii] al-Qur'an 41: 34-36.

[xiii] Sahih al-Bukhari, Muhammad ibn Ismail al-Bukhari, Dar Tauq al-Najah, Damascus, No. 1385

[xiv] al-Qur'an 20:44.

[xv] . Al-Quran 3: 159.

[xvi] Al-Qur'an 16 : 125.

[xvii] Al-Seerah Al-Nabawiyah, Ibn Hisham, Maktabah Mustafa al-Halbi, Cairo, 1955, 1/501504

[xviii] . Ibn Hisham, 1/575-584.

[xix] . al-Qur'an 6:108.

[xx] Bukhari, 1312

[xxi] Bukhari, 40

[xxii] Bukhari, 3942

[xxiii] . Al-Qur'an 5 : 2.

[xxiv] Al-Qur'an 3 : 113

[xxv] . Al-Sunan, Ibn Majah, Dar Ihya' al-Kutub al-Arabiya, No. 3761

[xxvi] Al-Qur'an 7 :199-200; 41:33-36.

[xxvii] Al-Quran 5 : 82, 83

[xxviii] Al-Qur'an 3 : 75.

[xxix] Al-Quran 2 : 256.

[xxx] Al-Qur'an 88 : 21-22.

[xxxi] Al-Qur'an 3:64.

[xxxii] Ibn Hisham, 1/501

[xxxiii] Ibn Hisham, 2/317

[xxxiv] Kanz al-'Ummal fi Sunan al-Aqwal wa al-Af'al, Ali bi Husam al-Hindi, Mu'asisa alRisala, 1981, 11/127, No. 30891

ÖRGÜT KÜLTÜRÜNÜN ÖRGÜTSEL BAĞLILIK ÜZERİNE ETKİSİ

EFFECT OF ORGANIZATIONAL CULTURE ON ORGANIZATIONAL COMMITMENT

Dr.Perihan ABAY

ALAN SOSYAL BİLİMLER

S.B. KSSE ve Araştırma Hastanesi. İstanbul

ORCID ID:https://orcid.org/0000-0002-7493-7723

ÖZET

Örgüt kültürü, örgüt ve çalışanları tarafından paylaşılan değerler bütünüdür. Örgütsel bağlılık ise çalışanların örgüte olan bağlılıklarını ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Çalışanların, örgüte olan bağlılıklarından söz edebilmek için ortada paylaşılan değerlerin olması gerekmektedir. Örgütte var olan bu değerler ne kadar güçlü ve büyük kitle tarafından özümsenirse, çalışanların bağlılığını da o düzeyde artıracağı söylenebilir. Bu çalışmanın amacı, örgüt kültürünün, çalışanların örgüte olan bağlılıklarının ne kadar önemli olduğunu belirlemektir.

Anahtar Kelimeler: Örgüt kültürü, örgütsel bağlılık, çalışan bağlılığı.

ABSTRACT

Organizational culture is the set of values shared by the organization and its employees. Organizational commitment is a concept used to express the commitment of employees to the organization. In order to talk about the commitment of the employees to the organization, there should be shared values. It can be said that the stronger and larger the values that exist in the organization are assimilated by the mass, the higher the loyalty of the employees. The purpose of this study is to determine how important organizational culture and employees' commitment to the organization are.

Keywords: Organizational culture, organizational commitment, employee engagement.

GİRİŞ

Örgüt kültürü, örgütleri birbirinden ayıran, onlara kimlik veren ve çalışanları bir kuruluş altında toplayan bir olgudur. Çalışanların davranışlarını, örgütsel performansı, karlılığı ve örgüte olan bağlılığı etkileyen önemli bir kavram olarak görülmektedir (Aranki vd., 2019:137).

Günümüzde yaşanan teknolojik gelişmeler dijitalleşmenin de etkisiyle örgütlerin varlık amaçlarını ve yaşam koşullarını gittikçe zorlaştırmakla birlikte rekabet ortamının oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Bu rekabet ortamında örgütlerin en güçlü unsurunun "insan" olduğu görülmektedir. Çünkü teknolojiyi üreten de kullanan da "insan"dır. Örgütte eğitilmiş insan gücünü elde tutabilmek ve bir bağlılık oluşturabilmek rekabet avantajı elde etmek açısından son derece önem arz etmektedir (Yılmaz, 2019:5).

Örgütler, rakiplerine karşı rekabet gücünü artırmak için örgüt amaçları doğrultusunda çalışanlarını bir arada tutmak ve onları birleştirebilmek amacıyla örgüt kültürüne ihtiyaç duymaktadırlar. Öğrenilen ve paylaşılan, düşünüş ve davranış biçimini belirleyen; normlar,

inançlar, semboller ve değerler bütünü olarak görülen, çalışanlara farklı bir kimlik veren örgüt kültürünün; örgütle ve çalışanların birbirleriyle bağ kurmalarını sağladığını, çalışan performansları üzerinde ve dolayısıyla örgüt performansı üzerinde etkin bir rol üstlendiği söylenebilir.

Örgüt kültürü, örgütün tüm çalışanları tarafından benimsenen ve paylaşılan değerler bütünüdür. Örgütsel bağlılık ise, çalışanların örgüte olan bağlılığın gücünü ifade eder. Örgüte olan bağlılıktan bahsedebilmek için ortada bir değer yargısı ve paylaşılan değerlerin olması gerekir. Bu değerlerin güçlü ve büyük kitleler tarafından benimseniyor olması örgüte olan bağlılığı artırmaktadır.

Örgütler, çalışanlarıyla iyi ilişkiler kurarak örgüt içerisinde ki konumları ne olursa olsun değer vermek zorundadırlar. Bu noktada örgütün hedeflerine ulaşmada örgütsel bağlılığın ne kadar önemli ve kritik bir kavram olduğu görülmektedir. Örgüte bağlılık duymayan çalışanlar devamsızlık, sadakatsizlik, işten ayrılma, performans düşüklüğü gibi sorunlar yaygın olarak görülmektedir. Bu sorunlar örgüt açısından büyük finansal kayıplara neden olabilmektedir. Bu nedenle örgütler çalışanlarının bağlılık düzeylerini artırmak isteyecektir.

Bu amaçla, modern yönetim yaklaşımlarına göre bir örgütün varlığını ve etkinliğini sağlayan en önemi unsurun insan faktörü olduğu bilinmektedir. Bir örgütte çalışanların ödüllendirilmesi, çalışanların örgüt üzerinde etki sahibi olduğunu düşünmeleri, örgüt ve çalışanlar arasında açık iletişim ortamının oluşturulması örgütü bir adım ileriye taşıyacak faktörler olarak görülmektedir. Bu faktörlerin örgüt hedeflerine ulaşımı kolaylaştıracağı düşünülmektedir.

Bu bağlamda, güçlü kültüre sahip olan örgütte güçlendirilmiş çalışanlar, örgütün amaçlarını bireysel çıkarlarının üstünde görebilir. Örgüt kültürü ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkinin örgütün amaçlarına ulaşmasında önemli bir etken oluşturduğu var sayımıyla yapılan bu incelemenin amacı örgüt kültürü ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiyi, çalışanların örgüt kültürünü nasıl algıladıkları ve örgütsel bağlılık algılarının nasıl oluştuğu konuları irdelenecektir.

LİTERATÜR TARAMASI

1. Örgüt Kültürü Kavramı

Örgüt kültürü kavramı, Peters ve Waterman tarafından Amerika'da, Athos ve Pascale tarafından ise Japonya'da ilk kez incelenmiş olup yazında "Kurumsal Kültür", "İşletme Kültürü" ve "Firma Kültürü" olarak da dile getirilen "Örgüt Kültürü"; belli bir grup tarafından kendisinin, gerek çevreye uyum gerekse iç bütünleşmesi sırasında öğrendiği geçerliliği kanıtlanacak düzeyde olumlu sonuç vermiş olan ve bu nedenle yeni üyelere programları algılamanın, düşünmenin ve hissetmenin doğru yolu olarak öğretilen bir takım varsayımlardır (İşcan ve Timuroğlu, 2007:120).

Örgüt kültürü, örgütler açısından her zaman önemli bir unsur olarak kabul edilmekle birlikte, güncelliğini koruyan bir kavram olarak görülmektedir. Örgütler açısından her zaman önemli bir unsur olarak kabul edilir. Günümüzde güncelliğini yitirmemiş olan örgüt kültürü sahip olunan; inanç, değer, gelenek, ilke ve düşünce kavramlarından oluşur. Ayrıca örgüt kültürü

bir dizi felsefe, ideoloji, değer ve davranış biçimi olarak kavramsallaştırılmıştır. Örgütsel kültür aynı zamanda ülkenin geleneksel kültür özelliklerinden türetilen bir dizi özellikle karakterize edilir. Böylece örgüt kültürü organizasyon içi tutarlılığı koruyarak, dış kaynaklı değişikliklerle etkili bir şekilde ilgilenirse rakiplerine karşı rekabette üstünlük sağlayacak bir kavram olarak görülebilir (Arumi vd., 2019:125).

1.1. Örgüt Kültürünün Temel Elemanları

Örgüt kültürünün temel elemanları, örgüt kültürünü oluşturan unsurlar ve devamlılığını sağlayan temel ögelerdir. Bu ögeler incelendiğinde sözü edilen unsurların örgüt kültürünü oluşturmasının yanı sıra, devam etmesini ve yayılmasını da sağladığını söylemek mümkün sayılır. Bu unsurları; temel inanç ve değerler, Örgütsel semboller, varsayımlar ve örgütsel sosyalleşme oluşturmaktadır (Öztürk ve Cevher, 2015:40). Farklı adlarla tanımlanan bu unsurlar genel olarak (Yılmaz, 2019:257-258);

- Değerler: Örgüt değerleri, örgüt çalışanlarının insan ve çevreden kaynaklı etkileşim sonucu meydana gelen durumlara has doğrulardan oluşmaktadır.
- Varsayımlar: Örgüt üyelerince paylaşılan, örgütteki birey ilişkileri ve eylemleri, örgüt içi ve dışındaki sorunlara ilişkin yorumları içermektedir.
- Normlar: Çalışma kurallarına ilişkin, örgüt içerisindeki uyulması gereken kuralları içerir.
- Törenler: Belirli dönemlerde yapılan, örgüt çalışanlarının davranışlarını etkilemek için kullanılan kalıplaşmış etkinlikler.
- İnançlar: Çalışanların kendi kültürel ve sosyal çevrelerinden taşıyıp getirdiği, geçmişte ve şimdi gerçeklerin ne olduğuna ilişkin bireysel bilgilerden oluşmaktadır.
- Semboller: Şekiller, giysiler, kullanılan dil ve çalışanları çalışmaya özendiren ve duygularını güçlendiren her şey sembol olarak söylenebilir.
- Kullanılan Dil: Çalışanların örgütü tanıtırken örgüt içinde ve dışında kullanmış oldukları kelimelerdir.
- Hikâyeler ve Kahramanlar: Örgüt üyeleri arasında anlatılan, örgütte geçmiş başarılara ve başarısızlıklara has hikâyeleri içerir. Kahramanlar, örgüt çalışanlarının başarısını örnek aldığı kişileri tanımlar.

1.2. Örgüt Kültürünün Etkileri ve Önemi

Örgüt kültürü, organizasyon içerisindeki bireylerin çalışan performansını iyileştirme konusunda etkin rol oynar (Rantesalu vd., 2016:10). Örgüt kültürü, diğer örgütlerin diğer örgütlerden ayrıcalığını belirleyerek, çalışanlara kimlik duygusu kazandırarak örgüte olan bağlılığı artırmaktadır. Bu açıdan bakıldığında örgütte uygun bir davranış kalıbı oluşturarak sosyal bir yapıştırıcı görevi görmektedir. Bunun yanı sıra çalışanların davranışlarını şekillendirerek yönlendiren bir denetim mekanizması oluşturan bir işlev olarak görülebilir (Aydan ve Balçık, 2019:96). Örgüt kültürünün etkileri; rekabet yönünden avantaj, finans

yönünden başarı, üretim yönünden artış, ürün yönünden kalite ve çalışan yönünden ruhsal güç olarak görülebilir.

Örgüt kültürü, örgütlerin rekabet avantajı elde etmelerinde önemli bir etken olarak rol oynamaktadır. Örgütlerin amaçları, politikaları ve stratejilerinin oluşmasında önemlidir (Köse vd., 2001:228). Örgüt değerini, toplumsal standartların, örgütün çevrede tanınmasını ve çalışanlarıyla ilişki düzeylerini yansıtır. Örgüt kültürü, örgütün toplum içindeki yerini, önemini ve başarısını etkileyen, örgütü topluma bağlayan en önemli araçlardan birisi olarak görülebilir (www.sabah.com.tr).

1.3. Örgüt Kültürünün Özellikleri

Örgüt kültürü, örgütün temel özelliklerini yansıttığı için bu özelliklerinden kaynaklı olarak ona örgütün DNA'sı diyebiliriz. Örgüt Kültürünün özellikleri aşağıdaki gibi özetlenebilir (Demir ve Öztürk, 2013:19).

- Örgüt kültür olarak öğrenilmiş ve sonradan kazanılmış bir olgudur.
- Örgüt kültürü grup üyeleri tarafından paylaşılır.
- Örgüt kültürü yazılı bir metin değildir. Örgüt mensuplarının düşünce yapılarında, benliklerinde yer alan inanç ve değerlerdir.
- Örgüt kültürü, düzenli kalıplar halinde tekrarlanan davranışsal kalıplardır.

2. Örgütsel Bağlılık Kavramı

Literatürde örgütsel bağlılık kavramıyla ilgili birçok araştırma mevcuttur. Örgütsel bağlılıkla ilgili birçok tanım yapılmasına rağmen, örgütsel bağlılık; sosyal bir yapı olarak kabul edilen örgüte katılan bireylerin tutarlı davranışlar sergilemesi ve bu davranışları örgütün çıkarlarıyla ilişkilendirmesi olarak tanımlanabilir. Örgütsel bağlılık, çalışanların bir örgüt için hissettiği özdeşleşme ve bütünleşme faktörlerini ifade eder. Örgütsel bağlılığın üç temel faktörü vardır. Bunlar; çalışanların örgüt amaçlarını benimsemesi, amaçlara güçlü olarak inanması ve örgütte kalmak için net duygular içinde olması örgüte olan bağlılığın net göstergeleri olarak gösterilebilir (Altun, 2019:6).

Örgütsel bağlılık, çalışanların örgüt kültürünü benimseyerek, kurallara ve süreçlere uyum gösterme olarak ifade edilebilir. Örgütsel bağlılık, çalışanın işi ile psikolojik olarak bütünleşmesinden kaynaklanan bir inanç durumudur. Örgüte olan bağlılıkları yüksek olan çalışanlar, örgüt amaçlarının gerçekleştirilmesi yönünde gayret ve çaba göstererek çalışırlar (Yılmaz, 2019:258). Örgütsel bağlılık, bir çalışanı belirlenmiş amaçlarla ilgili bir eylem planına bağlayan güç olarak görülebilir. Kendini örgüte adamış çalışanlar daha aktif görevler üstlenir. Kararlı çalışanlara sahip örgütler rakiplerine nazaran daha güçlü ve etkin olduğu söylenebilir.

2.1. Örgütsel Bağlılığı Etkileyen Unsurlar

Çalışan, kendisi için başka örgütlerde çok daha iyi iş fırsatına sahip olacak olanaklara sahipken, çalışmış olduğu örgütte kalmakta ise burada örgütsel bağlılıktan söz edilebilir.

Ancak çalışanın bir örgütte uzun süre çalışmış olması o kişinin örgütsel bağlılıktan kaynaklı olduğu her zaman söylenemez. Örgütsel bağlılığa etki eden faktörler, araştırmacılar tarafından farklı farklı sınıflandırılmakla birlikte, Mowday, Porter ve Steers'a göre örgütsel bağlılığa etki eden dört temel faktörden söz edilebilir. Bunlar;

- Kişisel özellikler,
- Rol ve iş özellikleri,
- Yapısal özellikler,
- İş deneyimi,

olarak sıralanabilir (Yalçın ve İplik, 2005:399).

2.2. Örgütsel Bağlılık Düzeyleri

Randall'ın örgütsel bağlılık düzeyleri üzerine yapmış olduğu çalışmaya göre, üç düzeyden bahsedilebilir. Bunlar; düşük örgütsel bağlılık, ılımlı örgütsel bağlılık ve yüksek örgütsel bağlılıktır (Demir ve Öztürk, 2013:24).

Düşük örgütsel bağlılık; çalışanın örgüt ile arasındaki bağın düşük olduğu, örgütün amaçlarını gerçekleştirirken isteksiz olduğu bir durumdur. Bu durum aynı zamanda çalışanın örgüt ile arasında olan psikolojik aidiyet hissinin zayıf olduğunu ifade eder. Düşük bağlılık düzeyi gösteren çalışanlar örgütler için arzu edilmeyen çalışan tipleri olarak görülür (Koç, 2009:205-206). Bu tip çalışanların ilk fırsatta bulundukları örgütün başka örgüte geçme eğiliminde oldukları söylenebilir.

Ilımlı örgütsel bağlılık; çalışanın, örgütün amacını, politika ve stratejilerini benimsemesine rağmen tam anlamıyla kendisini örgüte karşı ait hissedememesi durumu olarak görülebilir. Bu bağlılık türünde çalışanlar, örgütün beklentilerini karşılama hususunda istekli gibi görünseler de, kişisel menfaatleri ile örgüt beklentileri karşı karşıya geldiği durumlarda problem çıkartabilirler (Demir ve Öztürk, 2013:24).

Yüksek örgütsel bağlılık; çalışanın hizmet vermedi örgütün amaç ve hedeflerini benimsediği ve kendisini örgüte adamış olduğu bir bağlılık türüdür. Bu bağlılık düzeyinde olan bir çalışan örgütün amaç ve hedefleri için var gücüyle çalışır. Bu tip çalışanlar örgüte karşı aidiyet hissetleri için örgütte kalmak için çaba gösterir. Örgütsel bağlılığı yüksek olan çalışanlar örgüte karşı duygusalda bağlandıkları için içinde oldukları örgütün üyesi olmaktan memnuniyet duyarlar (Koç, 2009:207).

3. Örgüt Kültürü ile Örgütsel Bağlılık İlişkisi

Örgüt kültürü ile örgütsel bağlılık, örgütler ve çalışanlar açısından önem arz eden kavramlardır. Örgüt kültürü çalışanların istekleri ile örgütün amaçları arasında bir ilişki kurarak örgütsel bağlılığı etkilemektedir. Örgüt kültürü, çalışanların örgüte karşı aidiyet duygularının oluşmasını sağlayacağından, örgütsel amaçlara katılımı teşvik ederek örgütsel bağlılığın oluşmasına destek olacaktır. Örgüt kültürü, çalışanların performansları üzerinde etkilidir. Örgüt kültürünün çalışanlar tarafından benimsenip kabul görmesi, çalışanların örgüte olan bağlılıklarını artıracaktır (Gülova ve Demirsoy, 2012:61).

SONUÇ

Günümüz örgütleri sürekli değişen ve gelişen bir ortamda faaliyetlerini gerçekleştirmektedir. Bu değişimi takip etmek oldukça güç olarak görülmektedir. Bu sorunlar örgütlerin çok fazla harcama yapmasına neden olur. Örgütler yüksek performansa ulaşabilmek için geleneksel yöntemlerden farklı olarak yeni yönetim şekillerine uymak zorunda kalmaktadır. Bu nedenle örgütler yüksek performans sergilemek için performansı etkileyen faktörleri ortadan kaldırmak için çalışmalar yürütmektedir. Örgüt performansı üzerinde etkili olabilecek faktörlerden biri de örgüt kültürüyle birlikte örgütsel bağlılık olarak görülmektedir (Nikpour, 2017:65-66).

Örgütler, toplumsal gereksinimleri karşılamak maksadıyla, amaçları doğrultusun da önceden belirlemiş oldukları işleri hayata geçirmek için varlıklarını birleştiren insanların oluşturmuş olduğu topluma açık sistemlerdir. Tıpkı bireylerin sahip olduğu karakterler gibi örgütlerinde kendine has kültürleri mevcuttur. Bütün örgütlerde çalışanların davranışlarını düzenleyen ve etkileyerek ortak amaç doğrultusunda hareket etmelerini sağlayan kültürel bir yapıdan söz etmek mümkündür. Bu yapının amacı doğrultusunda yönlendirilmesi örgüt hedeflerinin gerçekleşmesine, olumsuzlukların düzelmesine ve örgütün varlık sebebi doğrultusunda hareket etmesine neden olacağı söylenebilir.

Yapılan araştırmalar, örgütsel kültürün, örgütler ve çalışanların örgüte bağlılığı üzerinde olumlu ve önemli bir etki yarattığını göstermektedir (Nikpour, 2017:71). Örgütler açısından, örgüt kültürü ile örgütsel bağlılık birbirlerinden ayrılmaz önemli unsurlar olarak görülmektedir. Örgüte bağlılığın güçlü olmasında en önemli etkenlerden birinin de örgüt kültürü olduğunu söylemek doğru olacaktır. Çalışanların örgüte bağlanabilmeleri için görevlerinin bağlılığa değer olacağına inanmaları gerekecektir. Buda ancak güçlü bir örgüt kültürüyle sağlanabilir.

KAYNAKÇA

ALTUN, Ecem. Çalışma Hayatında Örgütsel Bağlılık ve Performans Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi, 2019, 1.2: 1-13.

ARANKI, D.; SUIFAN, T.; SWEIS, R. The Relationship Between Organizational Culture And Organizational Commitment. Modern Applied Science, 2019, 13.4: 137-154.

ARUMI, Mira Skar; ALDRIN, Neil; MURTI, Tri Ratna. Effect of organizational culture on organizational citizenship behavior with organizational commitment as a mediator. International Journal of Research in Business and Social Science (2147-4478), 2019, 8.4: 124-132.

AYDAN, Ordu.; BALÇIK, Ece. Örgüt Kültürü, Psikolojik Güçlendirme ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkiler. Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2019. 32.1: 63-91.

DEMIR, Cengiz; ÖZTÜRK, Umut Can. Örgüt Kültürünün Örgütsel Bağlılık Üzerine Etkisi Ve Bir Uygulama. Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2013, 26.1.

GÜLOVA, Asena Altın; DEMIRSOY, Özge. Örgüt Kültürü ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki: Hizmet Sektörü Çalışanları Üzerinde Ampirik Bir Araştırma/The relationship between organizational culture and organizational commitment: An empirical research on employees of service sector. Business and Economics Research Journal, 2012, 3.3: 49.

https://www.sabah.com.tr/egitim/2017/02/06/orgut-kulturu-nedir (Erişim:06.02.20201).

İŞCAN, Ö. Faruk; TIMUROĞLU, M. Kürşat. Örgüt kültürünün iş tatmini üzerindeki etkisi ve bir uygulama. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 2007, 21.1: 119-135.

KOÇ, Hakan. Örgütsel Bağlılık Ve Sadakat İlişkisi. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 2009, 8.28: 200-211.

NIKPOUR, Amin. The İmpact Of Organizational Culture On Organizational Performance: The Mediating Role Of Employee's Organizational Commitment. International Journal of Organizational Leadership, 2017, 6: 65-72.

ÖZTÜRK, Umut Can; CEVHER, Ezgi. Mobbing Sendromunda Örgüt Kültürü Virüs Mü Aşımı?: Örgüt Kültürü Ve Mobbing İlişkisi. Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2015. 4.2.

RANTESALU, Agustina; MUS, Abdul Rahman; MAPPARENTA;, ARİFİN Zaenal. The Effect Of Competence, Motivation And Organizational Culture On Employee Performance: The Mediating Role Of Organizational Commitment. 2017.

SEVINÇ, Köse; TETIK, Semra; ERCAN, Cuma. Örgüt Kültürünü Oluşturan Faktörler. Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2001, 8.1: 219-242.

YALÇIN, Azmi; İPLİK, Fatma Nur. Beş Yıldızlı Otellerde Çalışanların Demografik Özellikleri İle Örgütsel Bağlılıkları Arasındaki İlişkiyi Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma: Adana İli Örneği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2005, 14.1: 395-412.

YILMAZ, Osman. Liderlik ve Örgüt Kültürü. *Batman Üniversitesi İ.İ.B.F. 2019.*

YILMAZ, Süreyya. Örgüt Kültürü ve Örgütsel Bağlılık İlişkisi. Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Yeni Ufuklar. 2019.

EXAMINING THE PROBLEMS OF SPECIAL EDUCATION TEACHERS

(ÖZEL EĞİTİM ÖĞRETMENLERİNİN SORUNLARININ İNCELENMESİ)

Doç. Dr. Erkan EFİLTİ

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Bişkek/Kırgızistan

ORCID ID: 0000-0003-1158-5764

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, özel eğitim öğretmenlerinin ailelerle yaşadıkları sorunların incelenmesidir. Bu çalışmada araştırmanın amacına uygun olarak nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma; gözlem, görüşme ve belge analizi gibi veri toplama araçlarının kullanıldığı, olayların ve algıların uygun şekilde sunulduğu bir araştırma yöntemi veya modelidir. Veri toplama aracı olarak nitel araştırmada sıklıkla kullanılan görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşme, araştırmacı ile çalışma grubundaki katılımcılar arasında bir soru cevap iletişim sürecidir. Bu işlem genellikle yüz yüze yapılsa da çeşitli iletişim araçlarıyla da gerçekleştirilebilir. Araştırmada kullanılan görüş formu kişisel bilgi formu ve yarı yapılandırılmış görüşme formu olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Bu araştırmada amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Çalışma Grubu, Türkiye'nin Konya şehrinde bulunan Milli Eğitim Bakanlığına bağlı Özel Eğitim okullarında çalışan 10 kadın 8 erkek olmak üzere toplam 18 öğretmenlerden oluşmaktadır. Görüşmeler yoluyla elde edilen verilerin analizinde, betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Katılımcılardan elde edilen veriler araştırma sırasında belirlenen temalar altında toplanmış, bir bütünlük oluşturacak şekilde yeniden düzenlenmiş ve sistematik bir şekilde daha anlaşılır hale getirmek için tablolara dönüştürülerek yansıtılmıştır. Araştırma sonucunda; Öğretmenlerin yarı yapılandırılmış görüşme formunda belirttikleri maddelerde genellikle aile ile olan problemlerini dile getirmişler ve bu problemlerin hem ders esnasında hem de genel eğitim sürecinde ciddi sorunlara yol açtığını belirtmişlerdir. Velilerin öğretmene bakış açısından kaynaklı sorunların, öğretmen- veli ilişkisindeki yetersizliklerin, velinin çocukla ilgilenme konusundaki ilgisizliği, idarenim öğretmene bakış açısı, okul personelinin öğretmene ve öğrenciye bakış açısı da özel eğitim öğretmenlerinin yaşadığı ciddi sorunlardandır. Sonuç olarak: Özel eğitim öğretmenleri ailelerle ciddi sorunlar yaşadığı ortaya çıkmıştır. Deneyim bakımından uzun süredir çalışmakta olan öğretmenler daha fazla sorun ifade etmişlerdir. Cinsiyet açısından ise belirgin bir farklılaşma görülmemiştir. Bu sonuçlar doğrultusunda öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Özel eğitim, özel eğitim öğretmeni, özel eğitim öğretmenlerinin sorunları

ABSTRACT

The aim of this research is to examine the problems that special education teachers experience with families. In this study, qualitative research method was used in accordance with the purpose of the research. Qualitative research is a research method or model in which data collection tools such as observation, interview and document analysis are used, and events and perceptions are appropriately presented. Interview technique which is frequently used in quali-

tative research was used as data collection tool. The interview is a question and answer communication process between the researcher and the par-ticipants in the study group. This process is often carried out face to face, but it can also be carried out by various communication tools. The inter-view form used in the research consisted of two parts: personal infor-mation form and semi-structured interview form. In this research, the purposed sampling method was used. A total of 18 teachers, including 10 women and 8 men, work in Special Education schools affiliated to the Ministry of Education in Konya, Turkey. Descriptive analysis was used to analyze the data obtained through in-terviews. The data obtained from the participants were collected in ad-vance or in the themes identified during the research, rearranged system-atically to form a unity, and depicted into tables to make them more com-prehensible. As a result of research; In the items that the teachers stated in the semi-structured interview form, they generally expressed their problems with the family and stated that these problems caused serious problems both during the lesson and in the general education process. Problems arising from the point of view of the teacher, the inadequacy of the teacher-parent relationship, the parents' lack of interest in dealing with the child, the administration's perspective on the teacher, and the point of view of the school staff towards the teacher and the student are also among the serious problems experienced by special education teachers. As a result: It has been revealed that special education teachers have serious problems with families. Teachers who have been working for a long time in terms of experience expressed more problems. There was no significant differentiation in terms of gender. Recommendations have been developed in line with these results.

Keywords: Special education, special education teacher, problems of special education teachers.

GİRİŞ

Ülkemizde özel eğitim yeni gelişmekte olan bir alandır. Özel eğitim günümüz toplumlarında eskiye göre daha duyarlılık kazanan bir alan olarak gelişimini sürdürmektedir. Özellikle özel gereksinimli bireylerin gün geçtikçe sayısal olarak artması bu alanın daha da önem kazanmasına neden olmaktadır.

Özel Eğitim: Özel eğitime ihtiyacı olan bireylerin eğitim ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için özel olarak yetiştirilmiş personel, geliştirilmiş eğitim programları ve yöntemleri, bu bireylerin tüm gelişim alanlarındaki özellikleri ile akademik disiplin alanlarındaki yeterliklerine dayalı olarak uygun ortamlarda sürdürülen eğitimdir (MEB, 2012).

Özel eğitimi tanımını incelediğimizde karşımıza çıkan kavramlardan biri de özel yetiştirilmiş personel ibaresidir. Özel yetiştirilmiş personelden kastedilen özel eğitim öğretmenleridir. Özel eğitim öğretmenleri özel eğitimin olmazsa olmaz parçasıdır.

Özel eğitime ihtiyacı olan çocukların birçok alanda yetersizlikleri bulunmaktadır. Bu yüzden özel eğitim öğretmenleri, yetersizliği bulunan çocukların özelliklerini ve gereksinimlerini çok iyi bilmelidir. Bu doğrultuda çocuklara uygulayacakları plan ve program çok daha etkili olacaktır (Yiğit, 2007).

Özellikle bu alanda büyük sorumluluk alan özel eğitim öğretmenleri ciddi sorunlarla karşılaşmaktadır. Özel eğitim öğretmenlerinin karşılaştıkları bu sorunlar özel gereksinimli öğrencilerin gelişimleri açısından kritik öneme sahiptir.

Özel eğitime gereksinim duyan bireylerin eğitiminde özel eğitim öğretmenlerinin önemi büyüktür. Öğretmenin rolü tanılamadan başlayarak eğitim aşamasına doğru uzanmaktadır. Özel eğitim alanı özel bilgi ve beceri gerektiren bir alandır. Bu yüzden bu alanda çalışan öğretmenlerin gerekli olan bilgi ve becerilere sahip olmaları gerekir (Kargın, 2003).

Özel eğitim ülkemizde tam olarak anlaşılamadığı için bazı yanlış algılar ve davranışlar görülmektedir. Günümüzde ailelerin, okul idaresinin özel eğitime bakış açısı eskiye göre gelişmiş olsa da özel eğitim alanının feda edilebilecek bir alan olarak görülmesi sorunuyla karşı karşıyadır. Bu durumda özel eğitim öğretmenlerinin eğitim sürecini verimli bir şekilde devam ettirmesini engelleyebilmektedir. Özel eğitimin süreç olma ve devamlılığının sağlanması açısından özel eğitime verilen değerin ve desteğin arttırılması sağlanmalıdır. Ayrıca sınıflarda var olan mevcut durum, öğrenci sayısı, materyal eksikliği, öğretmen azlığı gibi durumlar da özel eğitim öğretmenlerinin karşılaşabileceği ve özel gereksinimli çocukların gelişimi açısından ciddi sorunlardır. Yine yapılmış olan araştırmalara bakıldığında özel eğitim öğretmenlerinin BEP geliştirilmesinde ve uygulanması sürecinde çeşitli sorunlar yaşadığı bu sorunların temelinde ise yasal düzenlemenin olmaması olarak göstermişlerdir. Bunun yanı sıra öğretmenlerin BEP geliştirilmesi ve uygulanması süreçlerindeki diğer sorunlar olarak okul idaresi, sınıf öğretmenin bilgisizliği; ailelerin yüksek beklentisi ve ilgisizliği sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum öğretmenlerin BEP hakkında yeterli bilgilerinin olmaması, okulda kaynaştırma eğitimi için gerekli olan çalışmaların tam olarak yapılamaması ve okul idarelerinin gerekli kolaylığı, donanımı sağlamaması yapılan çalışmaların sonucu olarak görülmektedir. Bu durum (Nizamoğlu, 2006; Vural ve Yıkmış, 2008; Şekercioğlu, 2010; Akay, 2011; Kuyumcu, 2011; Kış, 2013) çalışmalarını da desteklemektedir.

Literatürde bahsedilen bu durum özel eğitim öğretmenini büyük sorumluluk altına sokmakta ve öğretmen üzerinde gerginliğe yol açabilmektedir. Özel gereksinimli öğrencilerle en çok etkileşim içinde olan kişilerden biri olan özel eğitim öğretmenlerinin yaşadığı sorunlar öğrenciye de yansıyabilmektedir. Özel eğitim öğretmenlerinin karşılaştığı sorunların belirlenmesi özel eğitimin en verimli şekilde gerçekleştirilebilmesi için kritik öneme sahiptir.

Toplumun en temel yapısı olan aile çocuk yetiştirme konusunda yeterliliğe erişme noktasında bir çaba içerisindeyken çocuğun aile yapısında ki önemi ve vazgeçilmezliği bu noktada karşımıza çıkar. Çocuk aile için anne baba rolünün yaşanması ve toplumdaki aile işlevini tamamlama konusundaki görevlerini yerine getirmede önemlidir. Bununla birlikte ebeveynlerin çocuk sahibi olması hayatlarında birçok yeni değişiklikler ve düzenlemeler yapmalarını gerektiren, sevinç verici olduğu kadar güç yanları da olan bir olayıdır. Birçok anne-baba adayı sağlıklı ve "normal" bir bebek dünyaya getirme umudu taşımaktadır. Bu hayalin gerçekleşmemesi, yani çocuğun özel gereksinimli olduğunun öğrenilmesiyle birlikte, bebeğin hayata gelmesiyle duyulan mutluluk yerini şok duygusuna ve yoğun bir mutsuzluğa bırakabilmektedir (Köksal, 2011). Çocuklarına zihinsel veya bedensel engelli ya da süreğen

hastalık tanısının konulması ebeveynler için oldukça sarsıcı bir durumdur (Karadağ, 2009). Özel gereksinimi olan çocuğun aile içerisinde ihtiyaçlarını karşılamak ve bakımını üstlenmek adına daha fazla sorumluluk alması gereken ebeveynin psikolojik ve duygusal yükü artmakta ve stres algısı değişmektedir (Öztabak, 2018). Ailenin içinde bulunduğu bu durum hem çocuklarına hem de öğretmenlere bir şekilde yansımaktadır.

Özel eğitimin planlandığı gibi ilerleyebilmesi için ailelerle öğretmenlerin ortak bir çalışma içinde olması gerekmektedir. Bu ortaklığı etkileye bilecek durumların belirlenmesi ve ortadan kaldırılmasına yönelik önerilerin sunulması çocuklara verilecek eğitimin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için son derece büyük bir öneme haizdir. Bu çalışma da özellikle özel eğitim öğretmenlerinin ailelerle yaşadığı sorunların derinlemesine incelenerek belirlenmesi ve bu sorunlara yönelik çözüm önerilerinin üretilmesi açısından önemli görülmektedir.

Amaç

Bu araştırmanın amacı özel eğitim öğretmenlerinin ailelerle yaşadıkları sorunların belirlenmesidir.

YÖNTEM

Bu araştırmada özel eğitim öğretmenlerinin ailelerle yaşadıkları sorunları belirlemek amacıyla nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır.

Araştırma Modeli

Bu araştırmada araştırmanın amacına uygun olarak nitel araştırma yöntemlerinden betimsel araştırma modeli kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemi, araştırma yapılan bireylerin sahip oldukları öznel görüş ve deneyimlerinin sistematik olarak incelenebilmesini ve edinilen verilerle bilimsel nitelikli yorumlar yapılabilmesini sağlamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Betimsel yöntemler, ilgilenilen ve araştırılmak istenen problemin mevcut var olan durumunu ortaya koymaya yöneliktir (Büyüköztürk, Akgün, Karadeniz, Demirel, Kılıç, 2016).

Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubunu Konya il merkezinde bulunan milli eğitim bakanlığına bağlı okullarda görev yapan 8 i bayan 10 nu erkek olmak üzere toplam 18 özel eğitim öğretmeni oluşturmaktadır. Öğretmenlerden 5 tanesi 1-5 yıl arası 4 tanesi 5- 10 yıl arası diğer 9 tanesi de 10 yıl üstü kıdeme sahiptirler. Öğretmenlerden 6 tanesi özel eğitim alt sınıflarında, 4 tanesi özel eğitim uygulama merkezlerinde ve 8 tanesi de mesleki eğitim merkezlerinde çalışmaktadır.

Veri Toplama Aracı

Bu araştırmada veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği sahip olduğu belirli düzeyde standartlık ve aynı zamanda esneklik nedeniyle eğitimbilim araştırmalarına daha uygun bir teknik görünümü vermektedir. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinin araştırmacıya sunduğu en önemli kolaylık görüşmenin önceden hazırlanmış görüşme protokolüne bağlı olarak sürdürülmesi nedeniyle daha sistematik ve karşılaştırılabilir bilgi sunmasıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2011).

Verilerin Analizi

Bu araştırmada özel eğitim öğretmenlerinin ailelerle yaşadığı sorunları belirlemek amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır.

Öğretmenlerle birebir görüşerek veri toplanmıştır ve verilen cevaplar forma kaydedilmiştir. Her öğretmene uygulanan görüşme formu tek tek analiz edilmiş ve her öğretmene bir kod (Ö1,Ö2,Ö3,Ö4) verilerek ortaya çıkan sorunlar alt başlıklara ayrılarak kategorize edilmiştir.

Yapılan araştırmaların veri değerlendirilmesinde "içerik analizi" metodu kullanılmıştır. Bu metodun kullanım aşamaları Schmidt (2010)'e göre düzenlenmiştir ve şu sıralama takip edilmiştir:

1) Ele alınan cevap metinlerinin incelenmesi vasıtasıyla kavram ve kavram kombinasyonları belirlenmiştir. Bu kavramlar ve kavram kombinasyonlarının hepsi inceleme neticesiyle ortaya çıkmıştır. Öncesinde bu kavramlar oluşturulmamıştır.

2) Sonrasında bu kavramlara dayalı olarak temalar ve cevap başlıkları oluşturulmuştur.

3) Aynı cevap kategorisine giren başlıkların dışında verilen cevaplar için farklı temalar ve başlıkların oluşumuna gidilmiştir.

4) Son olarak aynı cevap kategorisine giren cevaplardan alınan öğelerle analiz tamamlanmış ve metin haline getirilmiştir. Bazı bulgu alanları için orijinal cevaplardan cümleler konuya dâhil edilmiştir.

BULGULAR ve YORUM

Bu bölümde öğretmenlerin ailelerle yaşadıkları sorunlarla ilgili soruya vermiş oldukları cevapların betimsel analiz yöntemiyle analiz edilmiş ve analizi sonucu ''çocuğun kişisel bakımı'', ''çocukla ilgilenme durumu'', ''öğretmenle iletişimi'' ve ''ailenin çocuğa bakış açısı'' olmak üzere dört teme ortaya çıkmıştır. Bu temalara göre ortaya çıkan problemler tablolar şeklinde sunulmuştur. Tabloların altına elde edilen veriler katılımcıların demografik özellikleri olan cinsiyetleri, kıdemleri ve çalıştıkları kurumlar göz önünde bulundurularak yorumlanmış ve örnek görüşmeci ifadelerine yer verilmiştir.

Çocuğun kişisel bakımı teması altında toplanan sorunlar tablo 1 de gösterilmiştir.

Tablo 1: Çocuğun kişisel bakımı ile ilgili bulgular

	f	**%**
Aile çocuğun temizliğini takip etmiyor.	4	80
Çocuğa kahvaltı yaptırılmıyor.	1	20
Toplam	5	100

Çocuğun kişisel bakımı ile ilgili olarak katılımcılar iki sorundan bahsetmişlerdir.

Katılımcıların büyük oranda ifade ettikleri ilk sorun ailenin çocuğun temizliğini takip etmemeleri olmuştur. Çocukların temizliğini takip konusunda "Ö4, Ö10, Ö14, Ö16" sorun yaşamıştır. Katılımcılardan ikisi bayan ikisi bay olmak üzere cinsiyet açısından farklılaşma yoktur. Katılımcıların biri özel eğitim alt sınıfta çalışırken diğer üçü özel eğitim mesleki eğitim merkezinde çalışmaktadır. Bu konuda mesleki eğitim merkezinde çalışan (Ö14) *''velilerin çocuklarını okula gönderirken temizlik konusunda dikkat etmemeleri ve bu konuda ilgisiz davranmaları öğretmenlerde velilere karşı olumsuz tutumlara yol açabilecek bir durumdur''* ifadesini kullanmıştır. Çocuğun temizliği gibi aileye ait olan sorumlulukları ailenin en iyi şekilde yerine getirmesi, ailenin çocuğuna ilgisinden dolayı öğretmenin de motivasyonunu artıracak ve aile ile işbirliği yapma koşunda daha istekli hale getirecektir. Aksi takdirde ailenin

bu tür konularda duyarsız kalması öğretmende veliye karşı olumsuz duygulara sebep olmakta ve işbirliği konusunda kaçınmaya sebep olmaktadır.

İfade edilen diğer sorun ise çocuğa kahvaltı yaptırmamalarıdır: Çocuklara kahvaltı yaptırma konusunda özel eğitim dışı alanlardan mezun olan ve on yıl üzeri deneyime sahip olan "Ö4" düşüncelerini dile getirmiştir. Katılımcı (Ö4) *''çocuğun kahvaltı yapmadan okula gelmesinin çocuğun derste pasif duruma düştüğünü, derse karşı dikkatinin düşmesine sebep olmaktadır.''* İfadesini kullanmıştır. Çocuğun okula kahvaltı yapmadan gelmesi dikkatinin yiyeceklere, beslenme çantasına vb. kaymasına neden olarak çocuğun derse katılımını azalttığını ifade etmiştir.

Çocukla ilgilenme teması altında toplanan sorunlar tablo 2 de gösterilmiştir.

Tablo 2: Çocukla ilgilenme durumu ile ilgili bulgular

	f	**%**
Çocuğun aşırı tv izlemesine müsaade ediliyor.	1	6,25
Çocuğun çok fazla bilgisayarla oynamasına duyarsız kalınıyor.	1	6,25
Aile çocukların okul malzemelerini temin etmiyor.	1	6,25
Aile veli toplantılarına katılmıyor	1	6,25
Aile çocuğuyla genel olarak ilgilenmiyor.	6	37
Aile çocuğun gelişimi ve eğitimi konusunda bilinçsiz davranıyor.	3	18,75
Derslerin evde takibi yapılmıyor.	3	18,75
Toplam	16	100

Tablo 2 de gösterilen ailelerin çocukla ilgilenme durumu ile ilgili bulgular yedi başlık altında ele alınmıştır.

Çocuğun aşırı tv izlemesine müsaade ediliyor: Bu konuda bir bay katılımcı görüş belirtmiştir. Özel eğitim mesleki eğitim merkezinde çalışan (Ö4) *''Çocukların çok fazla tv izlemesine engel olunmuyor ifadelerini kullanmıştır.''* Çocukların çok fazla tv izlemesinin çocuğun ertesi gün okulda yorgun olmasına derste uyuklamasına ve dersin verimsiz geçmesine neden olmaktadır.

Çocuğun çok fazla bilgisayarla oynamasına duyarsız kalınıyor: Çocuğun çok aşırı bilgisayarla oynaması konusunda on yıl üzeri deneyime sahip olan ve özel eğitim mesleki eğitim merkezinde çalışan "Ö4" görüş belirtmiştir. Katılımcı (Ö4)' e göre *''Bazı velilerimiz çocuğun çok fazla bilgisayarda oynamasına duyarsız kalması çocukların göz sağlığının bozulması ve ertesi günkü derse yorgun olarak gelme ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.''* ifadesini kullanmıştır.

Aile çocuğun okul malzemelerini temin etmiyor: Çocukların okul malzemelerinin temini konusunda 5-10 yıl arası deneyime sahip bir bayan katılımcı "Ö14" görüş belirtmiştir. Özel eğitim mesleki eğitim merkezinde çalışan (Ö14) *''bazı veliler öğrencilerin okulda kullanmaları gereken malzemeleri temin etmek istemiyor.''* ifadelerini kullanmıştır. Velilerin çocuklarının okul malzemelerini temin etme konusunda ilgisiz davranmaları öğretmenin öğrenciyle çalışma konusunda isteğini azaltabilecek bir sorundur.

Aile veli toplantılarına katılmıyor: Veli toplantıları konusunda Özel Eğitim Uygulama merkezinde çalışan 1-5 yıl arası deneyime sahip bir bayan katılımcı "Ö9" görüş belirtmiştir. Katılımcı *(Ö9)* **"***veli toplantısı yapıldığında bazı velilerin toplantıya katılmaması en büyük sorunlardan biridir. Velinin toplantıya katılmamasının, iş birliği eksikliğine yol açabileceği ve aileyi de içine alacak bir programın yürütülmesini engellemektedir."* ifadesini kullanmıştır.

Aile çocuğuyla genel olarak ilgilenmiyor: Çocuklarla ilgilenmeme konusunda dördü bay, ikisi bayan olmak üzere "Ö3, Ö4, Ö13, Ö14, Ö15, Ö16" görüş belirtmiştir. Katılımcıların ikisi özel eğitim sınıfında diğer dördü ise mesleki eğitim merkezinde çalışmaktadır. Özel Eğitim Mesleki Eğitim Merkezinde çalışan (Ö14) e göre *''velilerin bazıları öğrencilerle yeteri kadar ilgilenmiyorlar. Öğrencilerin kişisel bakımlarına dikkat etmiyorlar, öğrencilerin kişisel gelişimleri için sorumluluk vermiyorlar.''* ifadelerini kullanmıştır. Bir diğer katılımcı (Ö4) ise *'Bazı velilerimiz öğrencileri ile çok ilgili iken bazı velilerimiz öğrencilerimizden daha çok sorun yaşatıyorlar.''* ifadelerini kullanmıştır.

Aile çocuğun gelişimi ve eğitimi konusunda bilinçsiz davranıyor: Bu konuda ikisi bayan biri bay olmak üzere **"**Ö4, Ö7, Ö11" görüş belirtmektedir. Katılımcıların hepsi 10 yıl üzeri deneyime sahip. Özel eğitim uygulama merkezinde çalışan (Ö11) *''Aileler yeterince bilinçlenmemiştir ve bizi bakıcı olarak görmektedir. Ailelerin çocuğun eğitimine dâhil olma, hak ve sorumluluklarını, verilecek olan eğitimin tamamen kendilerini istedikleri doğrultusunda olması gerektiğini düşünmesi öğretmenleri zor durumda bırakmaktadır.'* ifadesini kullanmıştır.

Derslerin evde takibi yapılmıyor: Derslerin evde takibi konusunda "Ö3, Ö4, Ö18" görüş bildirmiştir. Katılımcılardan ikisi bayan iken biri erkek, ikisi özel eğitim sınıfında çalışırken biri mesleki eğitim merkezinde çalışmaktadır. Özel eğitim alt sınıfta çalışan ve 1-5 yıl tecrübesi olan (Ö3)**'**ün görüşlerine göre *''Eğitim okul içinde sınırlı kalıyor çünkü verilen ödevlerin takibi yapılmıyor. Ailelerde biraz ilgisizlik var.''* ifadelerine yer vermiştir. Ailelerin dersler evde takibini ihmal etmesi halinde öğrenci okula geldiği zaman öğretmenlerin en başa dönmek zorunda kalmalarına ve ilerleme kaydedilememesine sebep olabilmektedir.

Ailelerin öğretmenlerle iletişimi teması altında toplanan sorunlar tablo 3 de gösterilmiştir.

Tablo 3: Ailelerin öğretmenlerle iletişimi konusundaki bulgular.

	f	**%**
Aile öğretmenle sağlıklı iletişim sağlamıyor.	3	42,85
Aile öğretmenle yüz yüze iletişime geçmiyor.	3	42,85
Aile öğretmeni bir bakıcı olarak görüyor.	1	14,28
Toplam	7	100

Tablo 3 te gösterilen ailelerin öğretmenlerle iletişimi konusundaki bulgular aşağıda ele alınmıştır.

Aile öğretmenle sağlıklı iletişim sağlamıyor: Bu konuda ikisi bayan biri bay olmak üzere 10 yıl üzeri tecrübesi olan **"**Ö5, Ö11, Ö17" görüş belirtmiştir. Özel eğitim mesleki eğitim merkezinde çalışan (Ö5) **"***velilerle yaşadığım en önemli konu iletişim kopukluğu. Genelde telefonda iletişim kuruyorlar. Söylenenleri yanlış anlayabiliyor. Yüz yüze iletişim kurmadıkları*

için her zaman kopuk bir iletişim oluyor.'' ifadelerini kullanmıştır. Katılımcı (Ö17) ise **''** *Bazen anlaşılamama problemleri yaşıyoruz. Karşılıklı konuşamadığımız durumlarda da problem yaşıyoruz***''** ifadelerini dile getirmiştir. Öğretmenlerle veliler arasında iletişim kopukluğu olması çocuğun eğitimi, gelişimi, derslerin evde takip edilmesi konusunda iş birliği eksikliğine neden olmaktadır. Bu da eğitimden verim elde edilememeye sebep olmaktadır. Katılımcıların hepsi farklı tür okullarda çalışmaktadır bunun için çalışılan okula göre bir farklılaşma görülmemiştir.

Aileler öğretmenle yüz yüze iletişime geçmiyor: Bu konuda "Ö5, Ö11, Ö17" görüş belirtmiştir. Katılımcıların hepsi farklı tür okullarda çalıştığı için çalışılan okul bakımından bir farklılaşma görülmemiştir. Buna karşın çalışanların hepsi 10 yıl üzeri deneyime sahip. Özel eğitim alt sınıfta çalışan (Ö17) ''*Karşılıklı konuşamadığımız durumlarda problemler yaşıyoruz. Ailelerle iletişimin daha çok telefon görüşmesi şeklinde olmasından dolayı birbirlerini yanlış anlamalara sebep olmaktadır.''* ifadesine yer vermiştir. Öğretmen ve velinin yüz yüze etkileşim kurması çocuğun eğitimi sürecinde her iki taraf içinde olumlu katkıda bulunacaktır.

Aile öğretmeni bir bakıcı olarak görüyor: Bu konuda uygulama merkezinde çalışan on yıl üzeri tecrübeye sahip "Ö11" görüş belirtmiştir. Katılımcı (Ö11) **''***Aileler yeterince bilinçlenmemiştir ve bizi bakıcı olarak görmektedir. Bazı veliler sınıfta iki tane öğretmen olduğu için öğretmenleri bakıcı olarak görmekte çocuğun evde yapılması gereken bazı kişisel bakımlarını yapmayarak öğretmenlere yüklemekte bu da öğretmen ve veli arasında çatışmaya sebep olabilmektedir.''* ifadelerini kullanmıştır.

Ailenin çocuğa bakış açısı teması altında toplanan sorunlar tablo 4 te gösterilmiştir.

Tablo 4: Ailenin çocuğa bakış açısı ile ilgili bulgular

	f	**%**
Aile çocuklarının durumunu kabullenmiyor.	6	35,29
Ailenin çocuklarından beklentisi çok yüksek.	5	29,41
Aile çocuklarının yanlış tanılanmasına sebep oluyor.	1	5,88
Aile çocuklarına karşı çok aşırı korumacı tutum sergiliyor.	3	17,64
Aile çocuklarına okulla ilgili hiç sorumluluk vermiyor.	1	5,88
Aile çocuğa verilecek olan eğitimi kendisi planlamak istiyor.	1	5,88
Toplam	17	100

Tablo 4 te verilen ailenin çocuğa bakış açısı ile ilgili bulgular aşağıda ele alınmıştır.

Aile çocuklarının durumunu kabullenmiyor: Bu konuda dördü bayan üçü bay olmak üzere "Ö2, Ö3, Ö6, Ö7, Ö12, Ö18**"** görüş belirtmiştir. Bu sorunu ifade eden katılımcılardan cinsiyete göre belirgin bir farklılaşma görülmemiştir. Katılımcıların dördü özel eğitim sınıfında çalışmakta bu durum özel eğitim sınıfında okuyan öğrencilerin ailelerinin çocuğunun durumunu daha zor kabullendiğini ortaya koymaktadır. Özel eğitim mesleki eğitim merkezinde çalışan (Ö12) ''*bazı veliler psikolojik sıkıntılar yaşamakta, çocukların durumunu kabullenememekte ve bu da velileri aşırı beklenti içine sokmaktadır.''* İfadesini kullanmıştır. Bu konuda (Ö2) ''**v***eliler çocuklarının özel eğitime muhtaç olduklarını bir türlü*

kabullenemiyorlar. Birçok veli şok yaşadıktan sonra inkar aşamasına takılı kalıyor. Velilerin durumu kabullenmemeleri sonucunda da öğretmene gerekli desteği verme konusunda da yetersiz kalıyor.'' ifadelerini kullanmıştır.

Ailelerin çocuklarından beklenti çok yüksek: Bu konuda dördü bayan biri bay olmak üzere "Ö3, Ö6, Ö11, Ö15, Ö18" görüş belirtmiştir. Bu sorunu ifade eden katılımcılardan cinsiyet bakımından önemli bir farklılaşma görülmektedir. Çalışılan okul bakımından da belirgin bir farklılaşma görülmemektedir. Özel eğitim alt sınıfta çalışan (Ö3) *''velilerin aşırı beklenti içinde olması, bizden de aşırı beklentiye yol açmakta ve bizi velilerle karşı karşıya getirebilmektedir.''* ifadesini kullanmıştır. Velilerin çocuklardan gerçekçi olmayan bir şekilde beklenti içine olmaları zaman zaman öğretmen ve veli ilişkisinin bozulmasına yol açmaktadır. Öğretmenler bu konuda velilerin ciddi bir eğitime ihtiyaç olduğunu düşünmektedir.

Aile çocuklarının yanlış tanılanmasına sebep oluyor: Aile tanı sırasında yanlış bilgi veriyor. Velilerle alakalı olarak bu konuda özel eğitim mesleki eğitim merkezinde çalışan ve 5-10 yıl tecrübesi olan "Ö15" görüş belirtmiştir. Katılımcı (Ö15)' in görüşüne *göre ''Velinin tanılanma sürecinde kendi istediği düzey ve sınıfta eğitim alması için yanlış bilgilendirme yapması sınıfta çok farklı düzey öğrencilerin olmasına ve sınıfta öğretim yapılmasını zorlaştırmaktadır.''* ifadelerini kullanmıştır.

Aile çocuklarına karşı aşırı korumacı tutum sergiliyor: Bu konuda ikisi bayan biri bay "Ö1, Ö7, Ö16" görüş belirtmiştir. Katılımcılardan ikisi on yıl üzeri deneyime sahipken biri 1-5 yıl arası deneyime sahiptir. Bazı ailelerin çok aşırı korumacı tutum sergilemesi ve her şeyi çocuğun yerine yapması Bu sınıf içinde tembelliğe yol açmakta ve öğrenci kendi başına yapabileceği şeyleri bile yapmamakta her şeyi öğretmenin yapmasını beklemekte ve her şeyde yardım almak istemektedir.

Aile çocuklarına okulla ilgili hiç sorumluluk vermiyor: Bu konuda bir bayan katılımcı "Ö1" görüş belirtmiştir. Mesleki eğitim merkezinde çalışan ve 10 yıl üstü tecrübeye sahip (Ö1)' in görüşüne göre *''Ailelerin çocuğuna hiç sorumluluk vermemesi özellikle öz bakım becerilerinde çocuğun bağımlı hale gelmesine, bu becerileri yapma konusunda tembelleşmesine ve bu becerileri kazandırmada öğretmenin vermeye çalıştığı eğitimin anlamını kaybetmesine sebep olmaktadır.''*

Aile çocuğa verilecek olan eğitimi kendisi planlamak istiyor: Bu konuda özel eğitim alt sınıfta çalışan "Ö7" görüş belirtmiştir. On yıl üzeri tecrübeye sahip olan (Ö7) *''Bazı ailelerin çocuğa verilecek olan eğitimin tamamen kendi istekleri doğrultuda olmasını ve bu eğitimi kendileri planlamak istemektedir. Bu durum da aileler çocuk için çok üst düzey ve çocuğun düzeyine uygun olmayan istekler sergilemekte ve öğretmeni zor durumda bırakmaktadır.''* ifadelerini kullanmıştır.

SONUÇ TARTIŞMA ve ÖNERİLER

Araştırmanın amacı özel eğitim öğretmenlerinin ailelerle yaşadığı sorunların belirlenmesidir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular cinsiyet, deneyim ve çalışılan okul açısından yorumlanmış ve tartışılmıştır.

Araştırma bulgularına göre öğretmenlerin ailelerle yaşadıkları sorunlarla ilgili soruya vermiş oldukları cevapların betimsel analiz yöntemiyle analiz edilmiş ve analizi sonucu ‘‘çocuğun kişisel bakımı’’, ‘‘çocukla ilgilenme durumu’’, ‘‘öğretmenle iletişimi’’ ve ‘‘ailenin çocuğa bakış açısı’’ olmak üzere dört teme ortaya çıkmıştır. Bu temalara göre ortaya çıkan problemler incelendiğinde. Ailenin: Çocuğun temizliğini takip etmemesi. Çocuğa kahvaltı yaptırılmaması. Çocuğun aşırı televizyon izlemesine müsaade edilmesi Çocuğun çok fazla bilgisayarla oynamasına izin verilmesi. Ailenin çocuklarının okul malzemelerini temin etmemesi. **A**ilenin veli toplantılarına katılmaması. Çocuğun gelişimi ve eğitimi konusunda bilinçsiz davranması. Derslerin evde takibinin yapılmaması. Öğretmenle sağlıklı iletişim sağlamaması. Öğretmenle yüz yüze iletişime geçmemesi. Öğretmeni bir bakıcı olarak görmesi. Çocuklarının durumunu kabullenmemesi. Çocuklarından beklentilerinin yüksek olması. Çocuklarına karşı aşırı korumacı tutum sergilemesi. Çocuklarına okulla ilgili hiç sorumluluk vermemesi ve verilecek olan eğitimi kendisinin planlamak istemesi sorunların yaşandığı sonucuna varılmıştır.

Katılımcıların demografik özelliklerine göre yaşanan sorunlara bakılacak olursa. Cinsiyete göre düşük düzeyde farklılaşma görülmüş (E:19, K:27) bayan katılımcılar daha fazla sorun yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Deneyime göre incelendiğinde de yüksek düzeyde farklılaşma görülmüş (1-5 yıl: 11, 5-10 yıl: 8, 10 yıl üzeri: 26) deneyim süresi fazla olan öğretmenlerin daha fazla sorun ifade etmişlerdir. Çalışılan okul bakımından incelendiğinde belirgin bir şekilde farklılaşma görülmüş (özel eğitim alt sınıfı: 18, uygulama merkezi: 7, mesleki eğitim merkezi: 20) özel eğitim sınıfında çalışan öğretmenler ve mesleki eğitim merkezinde çalışan öğretmenler uygulama merkezinde çalışanlara göre daha fazla sorun ifade etmişlerdir.

Kartopu (2013), araştırmasında öğretmenlere yöneltilen görüşme soruları içerisinde ailelere yönelik bir soru olmamasına rağmen öğretmenlerin tamamına yakını ailelerle ilgili sıkıntı yaşadıklarını özellikle belirtmişlerdir. Ailelere verilecek olan eğitimin yaşanan sıkıntıları büyük oranda azaltacağı düşünülmektedir. Çünkü ailenin, çocuğunu özürlü diye dışlamasının, ona aşırı korumacı yaklaşmasının ya da çok ilgisiz davranmasının, çok çocuklarının olmasının ve öğretmenin öğrenciyle ilgili uyarılarını dikkate almamalarının hep bilgisizlikten kaynaklandığı sonucuna varmıştır. Bu araştırmanın sonuçları ile yapılan araştırmanın sonuçları arasında bir benzerlik olduğu görülmektedir. Özellikle ailenin bilgisiz olması, korumacı yaklaşması ve ilgisizlik konusunda araştırmamızı desteklemektedir.

Sargın ve Hamurcu (2010), özel eğitim kurumlarında çalışan psikolojik danışman ve rehber öğretmenlerin karşılaştıkları sorunları ve beklentilerini incelemiştir. Araştırma sonucuna göre, psikolojik danışman ve rehber öğretmenlerin özel eğitim kurumlarında yaptıkları görevler, sorumluluklar ve aile ile iletişim kurma konularında sorunlar yaşadıkları tespit edilmiştir. Ailelerle iletişim konusunda sorunların yaşanması bu araştırma bulgusuyla örtüşmektedir araştırmayı desteklemektedir.

Çelik (2003), anne-baba katılımına ilişkin çalışmasın da, zihinsel yetersizliğe sahip çocuğu olan anne-babaların çoğunluğunun okulda katılım alanlarını önemli buldukları, gereksinim duydukları ve çocukların eğitim sürecine katılmayı istedikleri belirlenmiştir. Okulda eğitime katılım alanlarına göre anne-babaların en çok genel ve özel sorunlarına çözüm aramak amacıyla

öğretmenlerle birlikte yaptıkları toplantıları önemli gördükleri, gönüllülüğe bağlı çalışmaları önemsiz buldukları belirlenmiştir. Bu durum ailelerle işbirliği yapılması ve ailenin katılımı konusunda araştırmamızı desteklemektedir. Fakat gönüllülüğe bağlı çalışmaların önemsiz bulunması konusunda desteklememektedir.

Işık (2014), yapmış olduğu araştırmasında kendileriyle görüşme yapılan öğretmenlerin bir kısmı velilerin, öğretmenlere karşı farklı bakış açılarından dolayı sorunlar yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bu sorunlar karşılıklı güven ilişkisinde yaşanan sorunlar, velinin öğretmeni kurtarıcı olarak görmesi ve aynı zamanda öğretmenin veli tarafından bir bakıcı olarak görülmesidir. Bu bulgu velinin öğretmene bakış açısı konusunda yapılan araştırma bulgusuyla örtüşmekte ve bu araştırmayı desteklemektedir. Korucu'nun (2005), yaptığı çalışmada özel eğitim etkinliklerinde ailenin katılımının çok önemli olduğu halde bunun beklendik düzeyde gerçekleştirilemediği ortaya çıkmıştır. Bu sonuç da araştırmamızı desteklemektedir. Bu bulgular Dadandı ve Dadandı (2015)'nın öğretmenlerin özgül öğrenme güçlüğü olan öğrencilerin aileleri ile iletişimde güçlük yaşadıklarını tespit ettiği araştırmanın bulguları ile benzerlik göstermektedir. Literatürdeki bu araştırma sonuçları yapılan araştırma sonuçlarını desteklemektedir.

Araştırma sonucundan elde edilen bulgular doğrultusunda aşağıdaki önerilerde bulunulabilir.

Ailelere yönelik eğitim ve bilgilendirme faaliyetlerine önem verilmelidir.

Özel eğitim öğretmenlerine yönelik zaman zaman eğitici, bilgilendirici kurslar ve hizmet içi eğitimler düzenlenerek kendilerini yenilemeleri, geliştirmeleri ve meslekte daha verimli olmaları sağlanmalıdır.

Okullarda özel eğitim öğretmenlerinin ailelerle etkileşim ve iletişimin artmasını, kurulan ilişkilerin olumlu yönde gelişmesini sağlayıcı etkinlikler düzenlenmelidir.

KAYNAKÇA

Akay, E. (2011). Kaynaştırma *ortamındaki işitme engelli ilköğretim öğrencilerine sunulan destek eğitim odası sürecinin incelenmesi,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

Büyüköztürk, Ş., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş Demirel, F., Kılıç, E. (2016). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri.* Ankara: Pegem Akademi.

Çelik, R. R. (2003). *Zihin engelli çocuğu olan anne babaların okulda anne baba katılımına ilişkin görüşlerinin belirlenmesi,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Çetin, M. E Şen, S. G. (2017). Özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinde çalışan öğretmenlerin sorunlarının belirlenmesi. *Akademik Sosyal Bilimler Çalışmaları Dergisi*, 59, 53-69.

Dadandı, İ. & Dadandı, P. U. (2015). Özgül Öğrenme Güçlüğü Olan Öğrencilerin Bulunduğu Sınıflarda Derse Giren Türkçe Öğretmenlerinin Yaşadıkları Sorunlara İlişkin Görüşleri, *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 5/5, 509-532.

Işık, M. (2014). Özel *eğitim uygulama ve iş uygulama merkezinde çalışan zihin engelliler sınıf öğretmenlerinin yaşadığı sorunlar,* Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı, Erzurum.

Karadağ, G. (2009). Engelli çocuğa sahip annelerin yaşadıkları güçlükler ile aileden algıladıkları sosyal destek ve umutsuzluk düzeyleri. *TAFPreventineMedicine Bulletin,8(4), 315-322*

Köksal, G. (2011). *Zihinsel engelli çocukları olan ebeveynlerin yaşamlarında algıladıkları stresi yordayan faktörlerin incelenmesi.* Dokuz Eylül Üniversitesi. Eğitim Bilimleri Enstitüsü. İzmir.

Kargın, T. (2003). Cumhuriyetin 80.yılında özel eğitim, *Milli Eğitim Dergisi*, 160, 26-32.

Kartopu, S. (2013). *Özel eğitim okullarında görev yapan görsel sanatlar dersi öğretmenlerinin mesleki sorunları,* Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Kış, H. (2013). *Destek eğitim odasındaki uygulamalara ilişkin rehber öğretmenler ve özel eğitim sınıf öğretmenlerinin görüşleri,* Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu.

Korucu N. (2005). *Türkiye'de özel eğitim ve rehabilitasyon hizmeti veren kurumların karşılaştığı güçlüklerin analizi: Kurum sahipleri, müdür, öğretmen ve aileler açısından,* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Kuyumcu, Z. (2011). *Bireyselleştirilmiş Eğitim Planı Geliştirilmesi ve Uygulanması Sürecinde Öğretmenlerin Yaşadıkları Sorunlar ve Bu Sorunlara Yönelik Çözüm Önerileri,* Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Marj, O., and Williams, E.E. (2005). Teaching the mentally handicapped child chalenges teachers are facing. *University of Port Elizabeth The International Journal of Special Education.*

MEB (2012). Özel Eğitim Kurumları Yönetmeliği. 18.05.2012 Tarih ve 28296 sayılı Resmi G.

Nizamoğlu, N. (2006). *Sınıf öğretmenlerinin kaynaştırma uygulamalarındaki yeterlilikleri,* Yüksek lisans tezi, Abant izzet Baysal Üniversitesi, Bolu.

Öztabak, M.Ü. (2018). Özel/üstün yetenekli çocukların ailelerine yönelik rehberlik ve psikolojik danışmanlık hizmeti. *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi, 9 (17)*

Sargın, N. ve Hamurcu H., (2010). Özel özel eğitim kurumlarında çalışan rehber öğretmenlerin sorunlarına ve beklentilerine yönelik bir çalışma. Selçuk Üniversitesi *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24, 324-329.

Schmidt, C. (2010). Auswertungstechniken für leitfadensinterviews. In: Frieberhäuser, B./Langer, A./Prengel, A. (Hrsg.): Handbuch Qualitative Forschungsnethoden in der Erziehungswissenschaft, 3. Auflage, München: Juventa Verlag.

Şekercioğlu, B. (2010). *İlköğretim ikinci kademe bıranş öğretmenlerinin, kaynaştırma uygulamalarında karşılaştıkları sorunlar ile ilgili görüşler*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.

Vural, M., ve Yıkmış, A. (2008) Kaynaştırma sınıfı öğretmenlerinin öğretimin uyarlanmasına ilişkin yaptıkları çalışmaların belirlenmesi, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Dergisi*, 8(2), 153-154.

Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2011). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yiğit, A. (2007). *Özel eğitim kurumlarında çalışan öğretmenlerin iş doyumu tükenmişlik ve ruh sağlık düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.

EXAMINATION OF THE PROBLEMS EXPERIENCED BY PARENTS WITH MENTALLY DISABLED CHILDREN IN KYRGYZSTAN

KIRGIZİSTAN DA ZİHİNSEL ENGELLİ ÇOCUĞA SAHİP ANNE BABALARIN YAŞADIKLARI SORUNLARIN İNCELENMESİ

Doç. Dr. Erkan EFİLTİ
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Bişkek/Kırgızistan
ORCID ID: 0000-0003-1158-5764
Aygerim CUMABAEVA
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Programı Yüksek Lisans Öğrencisi, Bişkek/Kırgızistan
ORCID ID: 0000-0002-8832-7424

ÖZET

Bu araştırmanın amacı Kırgızistan da zihinsel engelli çocuğa sahip anne babaların yaşadıkları sorunların incelenmesidir. Bu çalışmada araştırmanın amacına uygun olarak nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma; gözlem, görüşme ve belge analizi gibi veri toplama araçlarının kullanıldığı, olayların ve algıların uygun şekilde sunulduğu bir araştırma yöntemi veya modelidir. Veri toplama aracı olarak nitel araştırmada sıklıkla kullanılan görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşme, araştırmacı ile çalışma grubundaki katılımcılar arasında bir soru cevap iletişim sürecidir. Bu işlem genellikle yüz yüze yapılsa da çeşitli iletişim araçlarıyla da gerçekleştirilebilir. Araştırmada kullanılan görüş formu kişisel bilgi formu ve yarı yapılandırılmış görüşme formu olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Bu araştırmada amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Çalışma Grubu, Kırgızistan'ın Oş kentinde yaşayan zihinsel engelli çocukları olan 5 ebeveynden oluşmaktadır. Görüşmeler yoluyla elde edilen verilerin analizinde, betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Katılımcılardan elde edilen veriler önceden ya da araştırma sırasında belirlenen temalar altında toplanmış, bir bütünlük oluşturacak şekilde yeniden düzenlenmiş ve sistematik bir şekilde daha anlaşılır hale getirmek için tablolara dönüştürülerek yansıtılmıştır. Araştırma sonucunda; Ailelerin yaşadığı en yaygın sorunlar şunlardır: Çocukların sürekli bakıma ihtiyaçlarının olması. Karı koca ilişkilerinin azalması. Çocuklarının çevreye zarar vermesinden korkmaları. Çocuklarının başka insanlara zarar vermesinden korkmaları. Toplumun çocuklarına karşı anlayış ve hoş görü göstermemeleri. Çocuklarının yeterli eğitim alamaması. Akrabalarının yeterli desteği vermemesi. Eve misafir kabul edemedikleri ve kendilerinin de hiç misafirliğe gidememeleri. Devletin verdiği para yetmiyor çünkü ilaçlara çok para gidiyor. Bu sonuçlar doğrultusunda öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zihinsel engelli çocuk, Ebeveyn algısı, Aile güçlükleri, Aile sorunları.

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the problems experienced by parents with mentally disabled children in Kyrgyzstan. In this study, qualitative research method used in accordance with the purpose of the research. Qualitative research is a research method or model in which data

collection tools such as observation, interview and document analysis are used, and events and perceptions are appropriately presented. Interview technique which is frequently used in qualitative research was used as data collection tool. The interview is a question and answer communication process between the researcher and the par-ticipants in the study group. This process is often carried out face to face, but it can also be carried out by various communication tools. The inter-view form used in the research consisted of two parts: personal infor-mation form and semi-structured interview form. In this research, the purposed sampling method used. The study group consists of 5 parents with mentally disabled children residing in Osh, Kyrgyzstan. Descriptive analysis used to analyze the data obtained through in-terviews. The data obtained from the participants were collected in ad-vance or in the themes identified during the research, rearranged system-atically to form a unity, and depicted into tables to make them more com-prehensible. As a result of research; the most common problems families experience are: Children need constant care. The decline of husband and wife relationships. Fear that their children will harm the environment. Fear that their children will harm other people. Society's lack of understanding and tolerance towards their children. Failure of their children to get enough education. Relatives not providing adequate support. They can't accept guests in the house, and they can't go to any guests themselves. The money given by the state is not enough because a lot of money goes to medicines. Recommendations have been developed in line with these results.

Keywords: Mentally disabled children, Parent perception, Family difficulties, and Family problems.

GİRİŞ

Zihinsel engelliler, zihinsel engellilik durumunun ağırlık derecesine göre değişmekle birlikte normal gelişim gösteren yaşıtlarından farklı özellikler gösteren bireylerdir. Bu bireylerin kişisel bakımı, çevreye uyum sağlaması, dili, iletişim ve duyusal motor becerilerinin gelişimi yaşıtlarına göre daha geç ve yavaştır. Ama zihinsel engelli bireylerin de toplumun diğer kesiminden farklı olmayan ihtiyaçları da var olduğunu unutmamak gerekmektedir. Zihinsel engelli bireylerin; öğrenmede, günlük aktivitelerde zorluklar yaşamaktadır. Engelli bir çocuğun aileye katılımı ya da çocukta bir engel durumunun olması ailede, evde birçok sorunlar yaratmaktadır. Zihinsel engellilik, gelişimsel engeller arasında yer alan, çocukluk çağında ele alınması gereken önemli konulardandır. Zihinsel engellilik; çocuğun genel entellektüel işlevinin belirgin şekilde ortalamanın altında olmasıyla beraber, yaşam boyu gözlem, bakım, kontrol, tedavi ve rehabilitasyon gerektiren önemli bir sorun sayılır (Yıldırım ve Conk 2005, Yıldırım Sarı 2007).

Zihin yetersizliği olan çocuklarla ilgili geçmişten günümüze kadar birçok kavramlar kullanılmakta ve tanımlar yapılmaktadırlar. Ancak birçok bilim alanı ilgilendiği için ortak bir tanımdan söz etmek mümkün değildir. Her bilim alanı kendi bakış açısı çerçevesinde tanımlama yapmaya çalışmışlardır. Alan yazında zihin yetersizliği olan çocuklar tıbbi, zihin

gelişimi, psikolojik, toplumsal, , mesleki ve eğitsel açıdan farklı şekillerde tanımlanmışlardır (Okuturlar, 1975; Çağlar, 1979; MEB, 1991).

Çocuk aile için yeni umutlar ve hayaller anlamına gelmektedir. Ancak bu bebeğin engelli olarak dünyaya gelmesi, aile üyelerinin olumsuz bir şekilde etkilenmesine neden olmaktadır. Yaşanılan sevinç ve heyecanlar yerini üzüntüye, hayal kırıklığına, suçluluğa, bırakabilmektedir. Anne babalar, çocuklarının zihinsel engelli olduğunu öğrendiklerinde ciddi stres ve kriz yaşayabilmektedirler (Eripek, 1996).

İlk başlarda genellikle tıp doktorları zihin yetersizliği olan bireylerle ilgili çalışmalar yapmışlardır. Bu sebeple de genellikle tıbbi ve biyolojik açıdan tanımlar yapılmıştır. Eğitim ve psikoloji ile ilgilenen uzmanlar tıbbi açıdan yapılan tanımlara yönelik eleştiriler getirmişler ve eğitsel içerikli tanımlara yönelik çalışmalar yapmışlardır (Heward, 2003; Eripek, 2005).

Özgür'e (2015) göre aileler çocuklarının durumuna ilişkin gerçeği öğrendiklerinde karmaşık duygular yaşarlar. Eşler arası ilişkiye, sosyal destek örüntülerine ve ilk bilgilendirmenin nasıl yapıldığına göre ailelerin tepkileri değişebilmektedir (akt. Gürkan, 2019).

Aile birliğinin toplum içinde önemi büyüktür. Geleceğin yetişkini olarak görülen çocukların hem aile içinde hem de toplum içindeki önemi tartışılmazdır. Çocuğun kişilik yapısı aile içinde şekillenir. Aile üyeleri çocuğun zihinsel alışkanlıklar kazanmasını ve sosyalleşmesini sağlamaktadır (Milli Eğitim Bakanlığı Aile ve Tüketici Hizmetleri, 2011).

Zihinsel engelli bir çocuğa sahip olduğunu öğrendiğinde ailenin yaşamı farklı bir yola girmektedir. Ebeveynlerin içinde bulundukları duruma uyum sağlamaları, istek ve beklentilerini değiştirmeleri, çocuğuna gerekli olan bakım ve hizmetlerin sağlanması belli bir mücadeleyi talep etmektedir. Bu mücadeleler, anne bababaların yaşadıkları sorunların aşılmasında büyük etkiye sahiptir. Zihinsel engelli çocuğu olan anne babalar, zorluklarla başa çıkabilmeleri için çözüme ulaştıracak destek hizmetlerine ulaşmaları gerekmektedir (Sucuoğlu, 2009).

Bu çalışma ile zihinsel engelli bireye sahip olan anne babaların zihinsel engelli bireye bakım vererken ne gibi sorunlarlala karşı karşıya kaldıklarını belirlemekle beraber zihinsel engelli bireye bakım veren aile üyelerine önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla bu araştırmanın, kuramsal açıdan ve uygulama açısından alana katkıda bulunacağı düşünülmekte olup ayrıca zihinsel engelli bireyin evde bakımında bakım yükünün altında yatan sorunların belirlenmesi açısından da önemli olduğu düşünülmektedir (Tabaş, 2020).

İlk çağlardan itibaren insan ve toplum hayatında eğitimin önemi kavranmaya başlanmış bu amaçla bireylerin yetenek ve becerileri, sosyal statüleri dikkate alınarak özel dersler verilmeye başlanmıştır. Özellikle devlet yönetiminde üst düzeyde bulunan ve toplumda üst sınıf olarak kabul edilen zümrelere ait ailelerin çocukları gelecekte sahip olacakları makamlara hazırlanmaları için idari, askeri, bilimsel veya dini alanlarda devrin tanınmış bilgilerinden ders aldıkları görülmektedir. Zaman içerisinde bu uygulama genişlemiş "özel öğrenci", "özel öğretmen", "özel öğretim" kavramları ortaya çıkmıştır. Özel ders almaya olan talebin artması neticesinde özel okullar oluşmuş ve daha sonra özel öğretim kurumlarının ortaya çıkması zorunlu hale gelmiştir (Eren, 2005: 11).

Bireysel ve gelişim özellikleri ile eğitim yeterlilikleri açısından akranlarından anlamlı düzeyde farklılık gösteren bireyler özel eğitime ihtiyaç duyan bireylerdir. Bir toplum ne kadar gelişmiş olursa olsun bu topluluğun içerisinde genel eğitim hizmetlerinden yararlanamayan ve bundan ötürü özel eğitime gereksinimi olan bireyler bulunmaktadır. Özel eğitime gereksinim duyan bireylerin çoğunda farklı yetersizlikler görülür. Bu bireyler, yetersizliklerine bağlı olarak birçok kişinin duyabildiği, görebildiği, algılayabildiği, yürüyebildiği ve öğrenebildiği gibi öğrenemeyebilirler. Özel gereksinimli bireylerde yetersizlik türlerine göre, öğrenme ve davranış özellikleri bakımından birçok özellik ortaya çıkmaktadır. Hafif düzeyde yetersizlik gösteren öğrencilerin öğrenme ve davranışları, daha düşük düzeyde iken; ağır düzeyde yetersizliğe sahip öğrencilerin ise ileri düzeyde öğrenme ve davranış sorunları yaşadıkları bilinmektedir. Yetersizliğe sahip tüm öğrenciler de normal gelişim gösteren her öğrenci gibi öğretme ve öğrenme sürecinden en iyi şekilde yararlanmalıdır (Gürsel 2010: 31).

Ailede engelli bir bireyin dünyaya gelmesi, aile sistemini olumsuz yönde etkilemekte, aile üyeleri arasındaki bir takım sorunların yaşanmasına sebep olmaktadır. Yaşanan bu sorunlar ebeveynler ve diğer aile üyeleri arasındaki iletişim bağlarının zayıflamasına, ebeveynlerin hayata geçirmek istedikleri birçok planı ertelemelerine sebep olmaktadır. Engelli bireyin dünyaya gelmesinden önce ailede belli başlı problemlerin olması ise engelli çocuğun dünyaya gelmesinin aile üzerindeki olumsuz etkilerini artırabilmektedir. Aile; neslin devamı, dünyaya gelecek bireylerin yetiştirilmesi ve topluma kazandırılması konusunda önemini hiçbir zaman kaybetmeyen evrensel ve duygusal bir kurumdur. Bu sebeple normal veya normal dışı davranım gösteren bir bireyin içinde yaşayıp gelişebileceği bir aileye gereksinimi vardır (Demir, 2018:2).

Günümüzde normal bir çocuğa sahip olmak bile ailede pek çok sorun yaşanmasına sebep olurken çocuğun engelli olması aileler açısından sıkıntılı bir sürecin başladığı anlamına gelmektedir. Aileye engelli bir bireyin katılmasıyla birlikte aile bireylerinde yoğun bir stresin yaşanmasına sebep olmaktadır. Zihinsel engelli bir bireyin aile tarafından kabul edilmesi uzun bir süreç gerektirmektedir, bu süre zarfında aile bireylerinde aile içi ve toplumsal sorunlar yaşanabilmektedir. Engelli olarak dünyaya gelen çocuk ailedeki rolünü yerine getirememesi nedeniyle ailede uyum problemi ortaya çıkmaktadır (Özgüven, 2014:94).

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı zihinsel engelli çocuğa sahip ailelerin yaşadığı sorunların tespit edilmesidir**.**

YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın modeli, çalışma grubu, verilerin toplanması ve veri analizine yer verilmiştir.

Araştırmanın Modeli

Araştırmada, nitel bir araştırma yöntemlerinden betimsel araştırma modeli kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemi, araştırma yapılan bireylerin sahip oldukları öznel görüş ve deneyimlerinin sistematik olarak incelenebilmesini ve edinilen verilerle bilimsel nitelikli yorumlar yapılabilmesini sağlamaktadır (Ekiz, 2003; Yıldırım ve Şimşek, 2011). Betimsel yöntemler, ilgilenilen ve araştırılmak istenen problemin mevcut var olan durumunu ortaya koymaya

yöneliktir. Çalışılan konunun mevcut durumuna ilişkin hipotezler test etmek için veya sorulara cevap bulmak için veriler toplamayı gerektirir (Büyüköztürk, Akgün, Karadeniz, Demirel, Kılıç, 2016).

Araştırmanın Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu Oş şehrinde ikamet eden zihinsel engelli çocuğa sahip 3 anne 2 baba olmak üzere toplam 5 kişiden oluşmaktadır.

Verilerin Toplanması

Araştırmanın verileri, araştırmacı tarafından geliştirilen "Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu"ile toplanmıştır. Görüşme formun hazırlanması için literatür taraması yapılıp konuyla ilgili diğer çalışmalar taranmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formunda 7 adet açık uçlu Soru belirlenmiştir. Hazırlanan görüşme formu, uzman danışmanla birlikte ilk olarak Türkçe taslak formu hazırlanmıştır ve uzman görüşü alındıktan sonra formda yer alan sorulara son şekil verilmiştir. Uygulamak için Kırgız'caya çevrilmiştir. Kırgız'caya çevrilen görüşme formu alan uzmanları tarafından kontrol edilmiştir.

Veri Analizi

Araştırma sonucu elde edilen verilerin çözümlenmesinde nitel analiz tekniğinden içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi, birbirlerine benzeyen verileri belirli kavramlar ve kategoriler çerçevesinde bir araya getirerek okuyucunun anlayacağı bir biçime dönüştürüp yorumlanmasını sağlar (Fraenkel & Wallen, 2000). Ayrıca veriler okuyucu tarafından daha net görülüp anlaşıla bilmesi için önce tabloda gösterilmiş daha sonra katılımcıların ifadeleriyle tablo altında açıklanmıştır.

BULGULAR VE YORUM

Bu bölümde araştırmanın problemine ilişkin veri toplama dayalı olarak elde edilen verilerin analizi sonucunda ortaya çıkan bulgu ve yoruma yer verilmiştir.

Araştırmanın amacı olan zihinsel engelli çocuğa sahip anne babaların yaşadıkları sorunlara yönelik bulgular tablo 1de verilmiştir.

Tablo1: Zihinsel engelli çocuğa sahip anne babaların yaşadıkları sorunlar.

Kişi	**Cevaplar**	n	%
G1, G2, G3, G4	Hiç bir etkinliğe karı koca olarak birlikte katılamıyoruz.	4	80
G1, G2, G4	Çocuğun eğitim almasıyla ilgili sorunlar yaşıyoruz.	3	60
G2	Eve misafir kabul edemiyoruz ve kendimiz de misafirliğe gidemiyoruz	1	20
G1, G2, G4	Toplum çocuğu kabullenmemektedir	3	60
G3, G4	Şiddete eğilimli olduğu için sürekli bakıma ihtiyacı var	2	40
G3, G5	Akrabalar ve arkadaşlar yeterli desteği vermiyorlar	2	40
G3	Sürekli çocukla ilgilenmek zorunda olduğumuz için ikimiz de herhangi bir işte çalışamıyoruz.	1	20
G3, G5	Devlet tarafından verilen maddi destek yetersiz kalıyor.	2	40

Tablo 1 de görüldüğü gibi zihinsel engelli çocuğa sahip anne babaların büyük bir çoğunluğu (%80) hiç bir etkinliğe karı koca olarak birlikte katılamadığını belirtmişler. *''Davetlere, dışarıya aynı anda karı koca olarak beraber gidemiyoruz'' (G2). Kendine ya da başkasına zarar vermesinden korktuğumuz için çocuğu başka birisine bırakıp çıkamıyoruz (G3). ''Her zaman çocuğumuzun başında nöbet tutmak zorundayız. Eşimle beraber dışarı çıkmak, birlikte restorene gitmek, birlikte uyumak gibi bir şey yapmamız mümkün değil'' (G1).*

Katılımcıların ifade ettiği bir diğer yoğun sorun ise (%60) Çocuğunun eğitimiyle ilgili sorunlar yaşadığını ifede etmiştir. *''Eğitim alması için çok uğraştık ama normal gelişim gösteren çocuklarla beraber eğitim alması çocuğun başarısını olumsuz* etkiledi''(G2). *Rehabilitasyon merkezi evimizden çok uzak olduğu ve orda sayılı bir kişiye yer olduğu için çocuğum evde kalmak zorunda kaldı''* (G4). *''Anne babalar olarak aynı zamanda çocuklarımıza öğretmenlik görevini yapıyoruz''* **(**G1).

Katılımcıların ifade ettiği bir diğer sorun da (%60) toplum çocuğa karşı anlayış ve hoş görü göstermediklerini belirtmişlerdir. *''Çocuğum dışarıya çıktığı zaman başkaları çocuğuma iyi davranmıyorlar''* (G2). *Kendi yaşından küçük davranması başkaları tarafından anlaşılmıyor* **(**G1). *''Komşuda ya da akrabalarda kaybolan eşyalar için suçsuz yere çocuğumu suçluyorlar''* (G4).

Katılımcılar (%40) devlet tarafından verilen maddi desteğin yetersiz olduğunu ifade etmişlerdir. *''Devlet tarafından verilen para çocuğun yeme içme ve ilaçlarına yetmiyor''* (G3).

Katılımcıların ifade ettiği diğer sorunlar da (%40) Akrabalarının ve arkadaşlar yeterli desteği vermediklerini ve anlayış göstermediklerini belirtmişlerdir. *''Akrabalar ve arkadaşlar desteklemek yerine çocuğu özürlüler evine bırakmamızı ya da karı koca arasına girip boşanmamızı istiyorlar''* (G3). *''Çocuğuma babaannesi bakıyor. Annesi bıraktı kızımı. Akrabalar ve arkadaşlar desteklemek yerine çocuğuma bakacak birisi lazım diye beni evlenmemi istemesi zoruma gidiyor. Kendi annesi bile bırakıp gittikten sonra başka birisi nasıl baksın kızıma''* (G5).

Zihinsel engelli çocuğa sahip anne babaların diğer ifade ettiği sorun ise (%40) çocukları şiddete eğilimli olduğu için sürekli bakıma ihtiyacı olduğunu belitmişler **''** *Çocuğum evdekilerle kavga edip gürültü yapar. Gözümüzü ondan ayırdığımız sürece hep bir şeyleri kırıp döker''* (G4). *''Anne babaya vuruyor. Hep eli kolumuz ısırılmış geziyoruz. Tek kişinin baş etmesi çok zor olduğu için ikimiz de çocuğa bakıyoruz''* (G3).

Katılımcılar (%20) eve misafir kabul edemedikleri ve kendilerinin de misafirliğe gidemediklerini belirtmişlerdir. *''Gürültüden çok başı ağrıyor. Evde sessiz konuşmak zorundayız. Bu yüzden evimize başka birilerini davet edemiyoruz. Misafirliğe de gidemiyoruz''.* G2

Katılımcılar (%20) anne ve baba olarak sürekli çocukla ilgilenmek zorunda olduğu için bir işte çalışamadığını belirtmişlerdir. *''Çocuğumuza anne baba olarak iki kişi baktığımız için ikimiz de bir yere gidip çalışamıyoruz. Onun için ikimizde işsiziz''* (G3).

TARTIŞMA ve SONUÇ

Araştırma sonucunda; anne babların yaşadığı en yaygın sorunlar şunlardır: Çocukların sürekli bakıma ihtiyaçlarının olması. Karı koca ilişkilerinin azalması. Çocuklarının çevreye zarar vermesinden korkmaları. Çocuklarının başka insanlara zarar vermesinden korkmaları. Toplumun çocuklarına karşı anlayış ve hoş görü göstermemeleri. Çocuklarının yeterli eğitim alamaması. Akrabalarının yeterli desteği vermemesi. Eve misafir kabul edemedikleri ve kendilerinin de hiç misafirliğe gidememeleri. Devletin verdiği para yetmemesi.

Araştırmada zihinsel engelli çocuğu olan anne babaların hiç bir etkinliğe karı koca olarak birlikte katılamadığı, zihinsel engelli çocuğu için korkuları olduğu ve devlet tarafından verilen paranın yetersiz olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Lafçı Öztunç ve Alparslan (2014), yaptıkları çalışmada da zihinsel engellilikten etkilenmiş ailelerin hepsinin çocuklarının geleceği için kaygılı olduklarını ve bu durumdan dolayı hayal kırıklığı yaşadıklarını, eşler arası iletişimde sorunlar yaşadıklarını, engelli çocuğunun aileye ek masraf getirdiği sonucunu bulmuşlardır. Bu sonuçlar araştırma sonuçları desteklemektedir.

Yapılan araştırma sonucunda anne babalar çocuklarının şiddete eğilimli olduğu için sürekli bakıma ihtiyacı olduğu ve davranışlarını kontrol etmede sorunlar yaşadığı belirlenmiştir. Lafçı ve ark. (2014) çalışmalarında zihinsel engelli çocuğa sahip ailelerin çocuğunun tedavi sürecinde ve olumsuz davranışlarını kontrol etmede zorluk çektiklerini, çocuklarına bazı becerileri öğretmede bilgi gereksinimleri olduğunu, diğer çocuklarına yeterli ilgi göstemediği sorunları yaşandığını belirlemiştir. Altuğ Özsoy ve ark. (2006) çalışmalarında ailelerin sürekli olarak yetersizliği olan çocuklarına ilişkin bir kaza ya da yaralanma korkusu yaşadıklarını, çocuğun davranışlarını kontrol etmede zorluk çektiklerini sonucunu bulmuşlardır. Literatürdeki bu araştırma sonuçları bu araştırma bulgularını desteklemektedir.

Araştırmada anne babalara akrabalarının ve arkadaşlarının yeterli desteği vermedikleri gibi anlayış da göstermedikleri sonucuna ulaşılmıştır, ayrıca toplumun da çocuğa karşı anlayış ve hoş görü göstermediği sonucu da bulunmuştur.

Özsoy, Özkahraman ve Çallı (2006), ailelerde yaşanan sorunları inceledikleri araştırmada, ailelerin sosyal çevreden destek görmeyi, suçlama ve suçlanma duygusunu, aile sorunları hakkında düzenli olarak konuşma ve danışmanlık ihtiyacı hissetme sorunları yaşadıklarını tespit etmişlerdir. Öztunç ve Alparslan (2014), yaptıkları çalışmada da zihinsel engellilikten etkilenmiş ailelerin engelli çocuklarıyla ilgili olarak aile bireylerinden destek göremedikleri sonucunu bulmuşlardır. Özgüven, (2014) yapmış olduğu çalışmada zihinsel engelli bir bireyin aile tarafından kabul edilmesi uzun bir süreç gerektirdiğini, bu süre zarfında aile bireylerinde aile içi ve toplumsal sorunlar yaşanabildiğini ifade etmiştir. Literatürdeki bu araştırma sonuçları bu araştırma bulgularını desteklemektedir.

Hayatta her insan pek çok problem durumuyla karşı karşıya gelmektedir. Ama en çokta engelliliği olan aileler. Günlük yaşamda, zamanının çoğunu yetersizliği olan çocuğuyla geçirmektedirler. Bu nedenle ailelerin ne tür sorunlarla karşılaştıklarını bilmek oldukça önemlidir. Aile bireylerinin, düzenli aralıklarla psikolojik destek alması önerilebilir. Bu konuda

toplumun engelli bireyler hakkında bilgiler verilebilir. Devletin ekonomik desteğini artırması sağlanabilir.

KAYNAKÇA

Altuğ Özsoy, S., Özkahraman, Ş. & Çallı, F. (2006). Zihinsel Engelli Çocuk Sahibi Ailelerin Yaşadıkları Güçlüklerin İncelenmesi, Aile ve Toplum, 3 (9), 69-77.

Büyüköztürk, Ş., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş Demirel, F., & Kılıç, E. (2016). Bilimsel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi.

Çağlar, D. (1979). Geri zekalı çocuklar ve eğitimi. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları

Demirok, M., & Akçam, A. (2019). Özel Gereksinimli Çocukların Okuma Yazma Öğrenmelerine İlişkin Öğretmen Görüşleri. Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi, II/4 (Şubat 2019) ss. 85-97

Eripek, S. (1996). Zihinsel Engelli Çocuklar. (2. Baskı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Eripek, S. (2005). Zeka geriliği. Ankara: Kök Yayıncılık.

Eren, H. (2005). Özel Okullar (1. Baskı). Ankara: Türkiye Özel Okullar Birliği Yayınları.

Frankael, J. R., & Wallen, N. E. (2000). How to desing and evaluate research in education. Boston: McGraw-Hill.

Gürkan. H. (2019) Yüksek Lisans Tezi (Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Olan Ebeveynlerin Kaygi Ve Umutsuzluk Düzeylerinin Belirlenmesi)

Gürsel, O. (2010). Özel Eğitime Gereksinimi Olan Öğrenciler ve Özel Eğitim. İ.H. Diken (Ed.). Özel Eğitimde Değerlendirme. Ankara: Pegem yayınları.

Heward, W. L. (2003). Exceptional children: An introduction education. Columbus, OH: Merrill/ Prentice-Hall.

Lafçı, D., Öztunç, G., & Alparslan, N. (2014). Zihinsel Engelli Çocukların (Mental Retardasyonlu Çocukların) Anne ve Babalarının Yaşadığı Güçlüklerin Belirlenmesi. Gümüşhane Üniversitesi. Sağlık Bilimleri Dergisi, 3(2), 723-735.

MEB (2011). Özel eğitim ve Rehberlik Daire Başkanlığı. Özel Eğitimle İlgili Mevzuat, Ankara.

Milli Eğitim Bakanlığı Aile ve Tüketici Hizmetleri. Aile Yapısı, Ankara 2011

Okuturlar, M. (1975). Özel eğitim. İstanbul: Osmanbey Matbaası.

Özgüven, İ. E. (2014). Evlilik ve Aile Terapisi. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık

Sucuoğlu, B., (2009). Zihinsel Engelliler ve Eğitimleri. Ankara: Kök Yayıncılık

Tabaş, M. (2020). Zihinsel Engelli Bireylere Evde Bakim Veren Aile Üyelerinin Yaşadıkları Güçlükler. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Üsküdar Üniversitesi. İstanbul

Yıldırım F., & Conk Z (2005). Zihinsel yetersizliği olan çocuğa sahip anne/babaların stresle başa çıkma tarzlarına ve depresyon düzeylerine planlı eğitimin etkisi. Cumhuriyet Üniversitesi. Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi 9(2), 1-10

Yıldırım Sarı H. (2007). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde aile yüklenmesi. Cumhuriyet Üniversitesi. Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi 11(2),1.

BİZANS İPARATORLUĞUNDA EĞİTİM

EDUCATION IN BYZANTIUM EMPIRE

Sevcan YILDIZ

Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Turizm ve Seyahat Hizmetleri Bölümü, Antalya, Türkiye

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2066-1941

Levent ALPASLAN

Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Turizm ve Seyahat Hizmetleri Bölümü, Antalya, Türkiye

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3468-612X

ÖZET

Roma İmparatorluğunun ikiye bölünmesi ile birlikte Bizans İmparatorluğu kurulmuştur. Helenistik-Yunan Kültürü ve Hıristiyan dini ile şekillenmiş olan Bizans İmparatorluğu dünyanın en uzun ömürlü devletlerinden biri olmuştur. Bu nedenle Roma dünyasının yerine geçen Hıristiyan dünyasında yer alan ülkeler üzerinde egemenlik kurabileceğini düşünerek diğer devletlerden kendini üstün görmüştür. Buna rağmen kendilerini Roma Caesar'larının mirasçıları olarak nitelendirmişlerdir ve kendilerini Romaios (Romalı) olarak tarif etmişlerdir. Buradan anlaşılan; Bizans'ın sadece Roma'nın yeni bir dönemi ve Bizans İmparatorluğunun eski Roma İmparatorluğunun sadece devamı şeklinde olduğudur. Bu görüş Hıristiyanlığın kabulü, Grekçenin resmi dil olması, ekonomik ve sosyal gelişmeler nedeniyle çok geçmeden yeni bir devlet sisteminin meydana gelmesiyle anlamını yitirmiştir. Bu gelişmeler sonunda adından ve bazı geleneklerinden başka Roma ile hiçbir ortak noktası kalmamıştır. Bizans İmparatorlarından 2. Theodosius ve İustiniaos zamanında eğitim alanında da büyük gelişmeler kat edilmiştir. Çalışmanın amacı Bizans İmparatorluğu zamanında eğitime verilen önemi araştırmak, eğitim alanında yaşanan gelişmeleri ve eğitim kurumlarının geçirdiği tarihsel süreçleri açıklanmaya çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Eğitim, Kültür.

ABSTRACT

Withthedivision of the Roman Empireintotwo, the Byzantine Empire was established. The Byzantine Empire, shaped by the Hellenistic-Greek culture and Christian religion, has been one of the longest-lasting states in the world. For this reason, he considered himself superior toot her states, thinking that he could establishs over eignty over the countries in the Christianworld, which replaced the Roman world. Despitethis, theydescribedthemselves as theheirs of the Roman Caesarsanddescribedthemselves as Romaios (Romans). It can be understoodfrom here; It is thatByzantium is just a newera of Rome andtheByzantineEmpire is just a continuation of theold Roman Empire. Thisviewlostitsmeaningsoonaftertheemergence of a newstatesystem, duetotheadoption of Christianity, Greekbeingtheofficiallanguage, economicandsocialdevelopments. As a result of thesedevelopments, otherthanits name andsometraditions, it has nocommonpointwith Rome. Duringthe time of

theByzantineEmperorsTheodosius II andIustiniaos, greatimprovementsweremade in thefield of education. Inthisstudy, thedevelopmentsandhistoricalprocesses in thefield of educationduringtheByzantineEmpireweretriedto be explained.
Key Words: Byzantium, Education, Culture.

GİRİŞ

Bizans kültürü, Antik Yunan dili, edebiyatı, felsefesi, bilimi, tıbbı, sanatı ve nitekim eğitimi ekseninde biçimlendiği için melez bir gelişim göstermiştir. Yunan edebiyatının ve ilminin mirası, antikçağ sonu Yunan dünyasından doğmuş ve İskenderiye'de biçimlenmiş olan eğitim sistemiyle sürmüştür. Bu eğitim sistemi tüm imparatorluğa yayılmış; şehir ve taşra yerel yöneticileri ve merkezi idare temsilcileri büyük ölçüde bu sistemle eğitilmişlerdir. Böylece okul müfredat programı, Yunan yazarlarının ve metinlerinin özünün –Homeros'un, lirik şairlerin, oyun yazarlarının, tarihçilerin, filozoflarının, matematikçilerin, fizikçilerin ve bilim insanlarının çoğunun- varlığını sürdürmesini garanti etmiş oluyordu. Klasik mirasın yalnızca okul ders kitaplarında toplanmış kısmı varlığını sürdürmüştür. Bu miras, Osmanlı istilasına dek Bizans eğitim sisteminin temelini oluşturmuştur[1].Bizans İmparatorluğu zamanında eğitim -öğretim yaygın değildi. Daha çok erkek çocuklar okula gönderilmekte, kız çocuklar erkek kardeşleri kadar iyi bir eğitim alamamaktaydılar. Erkek çocuklar evde eğitildiği sürece kızlar da onların derslerini paylaşabilmekteydiler. Buna rağmen kızlar üniversiteye girememekte ve eğer eğitimlerini sürdürmek istiyorlarsa bunu özel bir öğretmenin yardımıyla yapmak zorundaydılar. Buna karşın kızların birçoğu daha çok bilgiliydi[2]. Kızların çoğu doktorlukta uzmanlaşmış ve erkek meslektaşlarıyla eşit koşullarda, hastanenin kadın koğuşlarında çalışmaktaydılar[3].Bizans'ın eğitim iklim ve içeriğinin her iki türünün de temelde erkekler için olduğu ortadadır. Bizans dünyasının genel koşulları içerisinde, kadınların ileri derecede okuryazar olması beklenmemektedir. Onlara böyle bir düzeye varmaları için eğitim de verilmemektedir. Yalnızca ev ile ilgili konular ile ilgilenmeleri gerektiği kabul edilmektedir. Aksi yönde kimi eğitimli tekil örneklere rastlansa da kadınların alabildiği sistemli bir eğitim olduğuna dair veri bulunmamaktadır[4]. İmparator Alexios'un kızı prenses Anna Komnena, eğitim görmüş ender saray kadınlarından bir tanesidir[5]. Bu da aslında kız çocukları için eğitimin serbest olmamasına rağmen yine de başarılı olabildiklerinin en büyük göstergesidir. Anna Komnena prenses olmasına rağmen ender eğitim almış kadınlardandır, halkı düşünürsek eğitimin kızlar için ne kadar zor olduğu daha da anlaşılmaktadır. Bizans İmparatorluğu zamanında eğitime verilen önemi araştırmak, eğitim alanında yaşanan gelişmeleri ve eğitim

[1]Parman, E. (2002). *Ortaçağda Bizans döneminde Frigya (Phrygia) ve bölge müzelerindeki Bizans taş eserleri* (Vol. 1347). TC Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 97.
[2]Rice, T. T. (2002). Bizans'ta Günlük Yaşam, Özne Yayımcılık, İstanbul, s. 193.
[3]Özkaymak, B. (2013). *İstanbul Büyük Saray Mozaiği'nin İmgesel Analizi,* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, s. 68.
[4]Gülkaynak, H. (2018). *Anna Komnena ve Tarihçiliği,* T.C. Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 35.
[5] Canko, D.M. (2018). Bizanslı Bir Kadın Yazarın Gözünden Toplumsal Cinsiyet: Anna Komnèna'nın Aleksiad'ına Bakış, IJSHS, 2 (1): 123-135, s. 126.

kurumlarının geçirdiği tarihsel süreçleri açıklanmaya çalışmak çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Bu kapsamda eğitim kurumları incelenmiştir. Ayrıca eğitimde fırsat eşitliği konusuna da değinilmiştir.

1. Bizans İmparatorluğu'nda Eğitim

9. yüzyıl Bizans'ta edebi etkinliğin yeniden canlanışı, ilkçağ uygarlığına duyulan ilgiye geri dönüşü simgelemektedir. Theophilos döneminde matematikçi, düşünür ve hekim Selanikli Leon (filozof olarak da bilinen), evrensel bir üne kavuşmuştur. İmparator, Leon'a büyük lütuflarda bulunup Magnatura Sarayı'nda (Kutsal Saray, Büyük Saray adlarıyla anılan imparatorluk sarayının bir bölümü) ders vereceği bir okul kurmuştur[6]. Bizans'ta okur-yazar olmayan imparatorlar olduğu gibi oldukça yüksek düzeyde okuryazar olan imparatorlar da bulunmaktaydı. Yüksek konumda olan insanlar için okur-yazarlık çok önemli değildi. Eğitim dili Latince değil, Yunanca idi. 13. yüzyıla kadar, okuma ve yazma becerisinin Bizans toplumunda Batı'dakinden çok daha yaygın olduğu görülebilmektedir. Ancak İtalya bunun dışında tutulmalıdır[7]. Bugünkü Yunanistan'da 8. yüzyılda üç ayrı Yunanca bir arada konuşulmaktaydı, anadil olarak Roma dili eğitimsiz olanlarca konuşulurken, Attika Yunancası eğitimli kişilerce, yazıda ve daha süslü bir çeşitlemesi de konuşmada kullanılmaktaydı. Bu süslü dil, klasik Yunancaya Roma dilinden daha yakındı ve konuşma ve yazma dilleri arasındaki uçurumu daha da derinleştirerek söylevlerde kullanılmaktaydı[8].

Devlet adamlığının özünde doğruluk, adalet ve bilgelik bulunmaktadır. Bu özellikler ancak eğitim yoluyla kazanılabilmektedir. Eğitim, dinden çok fazla etkilenmesine rağmen Rönesans'la beraber yüceltilmeye çalışılan beşeri ve tabiat bilimlerini kapsamaktaydı[9]. Dolayısıyla I. Constantinus'un yönetim tecrübesi de aldığı eğitime dayanmaktadır[10]. Bizans'ta imparatorlar yetimler için ilkokul programlarının aynısını işleyen çok sayıda okul yaptırmışlardır. Üst ve orta sınıf ailelerin çocukları ise Yunan-Roma yöntemlerini tercih eden özel öğretmenler tarafından eğitilmekteydi. 6. yüzyılda özgür insanlarının çocuklarının büyük bir bölümünün eğitilmesi ile birlikte, eğitime katılan sayısı da artmıştır[11].

2. Dini Eğitim

4. yüzyıl sonundan başlayarak eski Hıristiyan motifleri ile kiliselere yapılan fresk ve mozaik sanatının süslemeden daha çok bu dine inananların eğitim ve öğretimi için kullanıldığı anlaşılmıştır[12]. 9. yüzyılda ise dinsel eğitim veren kuruluş açılmıştır. Aralarında en iyi eğitimi Constantinapolis'teki Patrikliğin Okulu vermekteydi. Okulun tüm öğretmenleri Ayasofya'da

---

[6]Levtchenko, M.V. (2007). Bizans Tarihi, Doruk Yayınları, İstanbul, s. 158-159.
[7]Robert Browning, Bizans Toplumunda Okuryazarlık Üzerine Bir Kez Daha Düşünmek, Cogito Bizans, Sayı 17, Yıl 1999, s. 215.
[8]Özkaymak, B. (2013). *İstanbul Büyük Saray Mozaiği'nin İmgesel Analizi,* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, s. 68.
[9]Tural, E. (2011). Devlet Adamlarından Öğütler: Bizans, Avrupa ve Osmanlı'da Nasihat Kültürünün Evrimi Üzerine Gözlemler. *Türk Yurdu, S, 288,* 31-47, s. 9.
[10]Yıldız, M. (2019). *Anadolu'da Bizans Dönemi Duvar Resimlerinde I. Constantınus ve Helena İle Beraber Gerçek Haç Betimlemeleri,* Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, s. 7.
[11]Rice, T. T. (2002). Bizans'ta Günlük Yaşam, Özne Yayımcılık, İstanbul, s. 189.
[12] Aslanapa, O. ve Mansel, M. A. (1973). Sanat Tarihi, İnkılâp ve Aka Yayınevleri, İstanbul, s. 88.

diyakozdu ve okulun yöneticisi bütün Hıristiyan dünyasınca kabul edilen bir uzmandı. Okula alınan küçük çocuklar laik okullardaki çocuklara verilen derslerin aynısını görmekteydiler. Yani, dilbilgisi kapsamına giren konularda bir grup uzmandan, retorik konularında diğer bir gruptan ise felsefe konularında da bir üçüncü uzmandan yardım almaktaydılar. Öğretmenlerinden biri imparatorun doğum gününde ya da benzer bir nedenle imparatorluk söylevciliği görevini yerine getirmek üzere çağrılabilmekteydi. Bu okullardaki öğrencilerde tam bir din eğitimi görmekteydiler. Konular yine üç grup öğretmen arasında bölünmekteydi. Okul yöneticisi bütün İncilleri öğrencilere bizzat öğretmekteydi. Uzmanlar öğrencilerle mektupları incelemekte ve diğerleri de mezmurları öğretmekteydiler. Bu bilim adamlarından mahkemede davacılar adına konuşmaları da istenebilmekteydi. Çok önceden okul kadrosuna Eski Ahit uzmanları alınmış ve okul kısa bir sürede üniversite ya da öğretmen yetiştiren kolej sınıfına girmiştir. Bu düzeyde, kilise üyeleri ve kilise dışından kimseler, hem üst düzey kilise üyeliği ve hem de öğretmenlik yapmak üzere aydın kişiler olarak yetiştirilmek istendiklerinden, ayrı ayrı eğitilmekteydiler[13].

3. İlk ve Ortaöğretim Eğitimi

Bir çocuk ilk dersini çoğunlukla evindeki kadınlar dairesinde almakta; eğitimli ailelerde bu ilk dersi çoğunlukla anneler verirdi. Eğitimin din temelli olması ve kutsal kitapları olması nedeniyle her çocuk İncil'i ezbere bilmek zorundaydı. Günümüz şartlarında imkansız gibi görünse de o dönemin koşulları düşünüldüğünde yadsınamayacak normallikte olduğu söylenebilir. Çocuklar okula başladıklarında ilk olarak dilbilgisi öğretilirdi; bu kavram okuma ve yazmayı içerirdi. Bunu daha ileri bir gramer, sentaks (sözdizimi) ve klasiklere giriş izlerdi. Her öğrencinin her gün elli dize Homeros'u ezberlemesi ve ona ilişkin düşünceleri okuması beklenmekteydi. Varlıklı ailelerin çocukları 14 yaşına kadar özel öğretmenler tarafından eğitilirlerdi. Erkek çocukların çoğu 14 yaşına geldiklerinde okuldaki yaşıtlarına katılırlardı[14]. Ortaöğretimde çoğunlukla sivil asker ve din görevlileri ile büyük toprak sahipleri ve zengin tüccarların çocukları tercih edilmekteydi. Constantinapolis'de 10. yüzyılda 200-300 öğrenciye ders veren 10 kadar okul bulunmaktaydı. Amacı memur yetiştirmek olan ortaöğretimde Antik Yunan yazarlarının metinleri okutulmakta ve açıklanmaktaydı[15]. (Bu Arada Doğu Roma askeri eğitim açısından tarihte benzersiz kabul edilmekteydi)[16]. Bahsi geçen edebî çalışmalar, enkykliospaideia adı verilen genel ya da "yuvarlak eğitimi" oluşturan aritmetik, geometri, astronomi ve müzik kuramından oluşan dört bilimsel dersi (Ortaçağ quadriviumu) kapsamaktaydı.11. yüzyılda, ortaöğretim düzeyinde eğitim veren kurum sayısı 10. Yüzyıla göre artmıştır. Bu okullar kiliselere bağlı olarak kurulmuş sürekli okullardır. Bunlar (ya da içlerinden bazıları), patrik tarafından denetlenmekle birlikte, grammatikosun geleneksel

[13]Rice, T. T. (2002). Bizans'ta Günlük Yaşam, Özne Yayımcılık, İstanbul, s. 193.
[14]Rice, T. T. (2002). Bizans'ta Günlük Yaşam, Özne Yayımcılık, İstanbul, s. 188-189.
[15]Anonim (1982). Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Cilt:3, Görsel Yayınlar, Ankara, s.507.
[16]Koçak, T. (2018). *Arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar ışığında Amorium kentinin tarihi (En eski çağlardan Bizans yerleşiminin sonuna kadar)* (Doctoral dissertation, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 51.

ücretini okullar vermekteydi[17]. 11. yüzyılda reform yapılan Konstantinopolis Lisesi'nin gelişimi Kültürel Rönesans'a zemin oluşturmaktadır. Kültürel Rönesans ile birlikte; Antik Yunan kültür ve bilgi birikiminin bir canlanışı, işlenişi söz konusu olmuştur[18]. Aynı yüzyılda Aleksios Comnenos'un hükümdarlığı sırasında parasız okullar ulus ya da sınıfına bakılmadan bütün çocuklara açılmıştır[19].

4. Yüksekokul / Üniversite Dengi Eğitim

Constantinapolis'da ilk yüksek okul veya üniversite 2.Theodosius (II. Theodosius, tembelliğine ve biraz da sofuluğuna karşın iyi eğitim görmüş insancıl bir kişiydi)[20] tarafından kurulmuştur. Üniversite, 10 Latin, 10 Yunan grameri, 5 Yunan bilimi ve felsefesi, 3 Latin hitabeti, 1 felsefe ve 2 hukuk olmak üzere 31 kürsüden meydana gelmekteydi. Aynı zamanda Atina, İskenderiye ve Beyrut'ta eski yüksekokullar varlıklarını devam ettirmekteydiler. Constantinapolis Üniversitesi'nde ders veren hocaların çoğu Hıristiyan değildi. İmparator Iustiniaos, Hıristiyan olmayanların ders vermelerini yasaklamıştı. Bununla beraber hukuka önem vererek eğitim süresini beş yıla çıkartmıştır[21]. 1045'te Constantinapolis'te yalnızca devlet memuru ve hukuk adamı yetiştirmek üzere eğitim yapan bir üniversite açılmıştır. Ancak bu üniversiteyi bitirenler avukat olarak çalışabilmişlerdir[22].

Bu eğitim kurumlarının başında Magnaura Yüksek Okulu gelmektedir. Günümüzde kalıntılarına Constantinapolis'da tarihi yarımadanın uç kısmındaki Sultanahmet Meydanı'nda rastlanan Büyük İmparatorluk Sarayı (Latince MagnaAula) sınırları içinde yer alan bu okul, çok sayıdaki görkemli yönetim ve tören binaları, kilise, bahçe, park, hamam, stadyum arasında bulunmaktadır. Adını, bulunduğu saraydan alan bu okulun tarih kaynaklarına göre daha 4. yüzyılda kurulduğu, ancak gerçek ve sağlam bir yapıya II. Theodosius döneminde, 425 yılında çıkartılan özel bir kararla kavuştuğu bilinmektedir [23].

Yükseköğretimin standart içeriğini oluşturan retoriğin yanı sıra, nispeten teknik birkaç ders daha vardı. Felsefe Atina ve İskenderiye'de, tıp İskenderiye'de, Pergamum'da (Günümüzde İzmir'in Bergama ilçesi) ve başka yerlerde; hukuk Beyrut'ta gelişmiştir. İskenderiye ve Konstantinopolis Okulu, üniversiteye en yakın kuruluşlardı. Ama buralarda bile, öğretilen konuların yelpazesi çok sınırlı kalmaktaydı. Bu nedenle, yetişmekte olan bilim insanının pek çok yeri dolaşması zorunluydu. Orta öğrenimini doğup büyüdüğü kentte tamamladıktan sonra, seçkin bir filozof ile birlikte çalışabilmek için daha büyük bir merkeze Antiokheia'ya, Smyrna'ya(İzmir) veya Gazze'ye gitmesi gerekiyordu; ama felsefeye ilgi duyması halinde, İskenderiye ya da Atina'ya taşınması şarttı. Öğrenim arayışı, yolculukla eşanlamlı idi.

[17]Parman, E. (2002). *Ortaçağda Bizans döneminde Frigya (Phrygia) ve bölge müzelerindeki Bizans taş eserleri* (Vol. 1347). TC Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 101.
[18]Gülkaynak, H. (2018). *AnnaKomnenaVeTarihçiliği,* T.C. Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 34.
[19] Rice, T. T. (2002). Bizans'ta Günlük Yaşam, Özne Yayımcılık, İstanbul, s. 188-189.
[20]Grant, M. (2000). Roma'dan Bizans'a, Homer Kitabevi, İstanbul, s. 61.
[21]Anonim (1982). Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Cilt:3, Görsel Yayınlar, Ankara, s.507.
[22]Rice, T. T. (2002). Bizans'ta Günlük Yaşam, Özne Yayımcılık, İstanbul, s. 198.
[23]Mevsim, H. (2017). Eski Bulgar Edebiyatı ve Bizans Başkenti Konstantinopolis' in Eğitim ve Dinsel Kurumları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, *46*(2), s. 199.

Bizans'ta yükseköğrenim aşamasında öğrencilere okutulan ilimler arasında felsefe, tıp, fizik ve quadrivium=tetrabiblos(dört kitap) denilen aritmetik, geometri, müzik ve astronomi yer almaktaydı. Bu derslerde, Hippokrates(Ö.MÖ. 257), Platon(Ö.M.Ö. 347), Aristoteles(Ö.M.Ö. 322), Euclides(Ö.M.Ö. 300 yılları), Pergeli Apollonios(Ö.M.Ö. 190?), Ptolemaios(Ö.M.Ö. 168?) ve Galenos(Ö.M.S. 200) gibi daha sonra İslam dünyasında da etkilerini hissettiren meşhur filozof ve tabiat bilimcilerinin eserleri veya görüşleri okutulmaktaydı[24].

Bizans'ta yükseköğretim eğitimi filozof ya da sofist tarafından verilmekteydi ve sadece büyük kentlerde bulunmaktaydı. Kurumsallaşmış bir konumu varsa, filozof/sofist, yerel konsey tarafından atanmakta ve hem ücret almakta hem de belirli muafiyetlerden yararlanmaktaydı. Uygulamada, filozof/sofist, öğrencilerinden bahşiş ya da hediye de kabul edebilmekteydi. Eğer serbest çalışıyorsa ücretini öğrencilerin ödediği ücretlerden almaktaydı. Erkek çocuklar kural olarak yükseköğrenime on beş yaşında başlıyordu ve öğrencilerin koşullarının elverdiği sürece devam ediyorlardı. Eksiksiz bir öğrenim yaklaşık beş yıl sürüyordu, ama birçoğu ikinci ya da üçüncü yılın sonunda öğrenimlerini bırakıyorlardı[25].

Constantinapolis'da Theodosius'tan itibaren kurulan ve kapatılan üniversite ve yüksekokulların yanında patrikhaneye bağlı olan ve teoloji öğrenimi yapan okullar da bulunmaktaydı. Patrikhaneye bağlı okullarda din derslerinin yanında Eski Yunan felsefesi, dil ve edebiyatı, matematik gibi dersler de okutulmaktaydı[26]. Roma İmparatorluğunda eğitimli insanları -ki sayıları hiç de az değildi, kendilerini yazıdan çok, mimarlık ve bir dereceye kadar da görsel sanatlarda ifade etmişlerdir[27].Bizans atölyelerinde çalışan sanatçıların eserlerini üretmek için nasıl bir eğitim aldıklarına dair bilgi de çok azdır. 6. yüzyılın ortalarında resim dersleri veren Suriyeli kadın olan Syria'nın derslerini ihtiyacı olan şeyleri almasına yetecek kadar karşılık için verdiği bilinmektedir. Bunun dışında Bizans'ta sanat öğrenilen bir okul olup olmadığı konusunda bilgi yoktur. Giritli ressam Angelos Akotantos'un vasiyetinde bahsettiği gibi hem yetenek hem de çizim gereçlerinin olduğu araç gereçler babadan oğula (kıza) aktarılmaktaydı. Babaların kendi sanatlarını çocuklarına öğreterek onları yetiştirmelerinin yanında diğer aileler de çocuklarının çırak olarak yetiştirilmek üzere ikona, kitap veya fresk, mozaik ressamlarının yanına vermiş olmalılardır [28].

SONUÇ

Çalışmanın amacı kapsamında Bizans İmparatorluğu zamanında eğitime verilen önem araştırılmış olup, eğitim alanında yaşanan gelişmeler ve eğitim kurumlarının geçirdiği tarihsel süreçler açıklanmıştır. Bu bağlamda Bizans İmparatorluğunda eğitimin Antik Yunan temelinde gelişmiş ve İskenderiye'de şekillenmiş karma bir sistem olduğu söylenebilir. Bizans tarihi ile ilgili kaynaklara göre Bizans İmparatorluğu döneminde daha çok erkeklerin

[24]Parman, E. (2002). *Ortaçağda Bizans döneminde Frigya (Phrygia) ve bölge müzelerindeki Bizans taş eserleri* (Vol. 1347). TC Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 102-103.
[25] Mango, C. (2007). Bizans Yeni Roma İmparatorluğu, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, s. 141-142.
[26]Anonim (1982). Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Cilt:3, Görsel Yayınlar, Ankara, s. 507.
[27]Grant, M. (2000). Roma'dan Bizans'a, Homer Kitabevi, İstanbul, s.93.
[28]Canko, D. M. (2016). Bizans' ta Kadın Sanatçılar. *Sanat Tarihi Dergisi*, *25*(1), 111-138, s. 113.

eğitimine önem verilmiş olup kız çocuklar, eğer erkek çocuklar evde eğitim alırsa onlardan faydalanabilmektedir. Buna rağmen birçok kız, erkeklerden daha bilgili ve başarılı olmayı başarabilmiştir. İmparatorluğun tüm engellemelere rağmen, kızlar hem sanata katkıda bulunmuş hem de hastanelerde çalışmışlardır. Eğitim dili olarak Latinceyi değil, Yunancayı tercih etmişlerdir. İmparatorlukta, 13. yüzyıla kadar, okuma ve yazma becerisi yaygın olarak görülmüştür. Bizans İmparatorları kendileri iyi eğitim almış olmalarının yanı sıra yetimler için de çok sayıda okul yaptırmışlardır. Bu da bir nevi eğitime verdikleri önemi göstermektedir. Eğitim ve öğretimde sanattan faydalanarak, mozaik ve freskleri de kullanmışlardır.Her öğrencinin her gün elli dize Homeros ezberlemesi ve ona ilişkin düşünceleri okuması gerekmekteydi. Varlıklı ailelerin çocukları 14 yaşına kadar özel öğretmenler tarafından eğitilmekteydi.

KAYNAKÇA

Anonim (1982). Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Cilt:3, Görsel Yayınlar, Ankara.

Aslanapa, O. M., M. Arif (1973). Sanat Tarihi, İnkılâp ve Aka Yayınevleri, Constantinapolis.

Canko, D.M. (2018). Bizanslı Bir Kadın Yazarın Gözünden Toplumsal Cinsiyet: Anna Komnèna'nın Aleksiad'ına Bakış, IJSHS, 2 (1): 123-135.

Canko, D. M. (2016). Bizans' ta Kadın Sanatçılar. *Sanat Tarihi Dergisi*, *25*(1), 111-138.

Grant, M. (2000). Roma'dan Bizans'a, Homer Kitabevi, Constantinapolis.

Gülkaynak, H. (2018). *AnnaKomnenaVe Tarihçiliği,* T.C. Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Koçak, T. (2018). *Arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar ışığında Amorium kentinin tarihi (En eski çağlardan Bizans yerleşiminin sonuna kadar),* Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Levtchenko, M.V. (2007). Bizans Tarihi, Doruk Yayınları, Constantinapolis.

Mango, C. (2007). Bizans Yeni Roma İmparatorluğu, Çev. Gül Çağalı Güven, Constantinapolis.

Mevsim, H. (2017). Eski Bulgar Edebiyatı ve Bizans Başkenti Konstantinopolis' in Eğitim ve Dinsel Kurumları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, *46*(2).

Özkaymak, B. (2013). *Constantinapolis Büyük Saray Mozaiği'nin İmgesel Analizi,* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Parman, E. (2002). *Ortaçağda Bizans döneminde Frigya (Phrygia) ve bölge müzelerindeki Bizans taş eserleri* (Vol. 1347). TC Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Rice, T. T. (2002). Bizans'ta Günlük Yaşam, Özne Yayımcılık, Constantinapolis.

Robert B. (1999). Bizans Toplumunda Okuryazarlık Üzerine Bir Kez Daha Düşünmek, Cogito Bizans, Sayı 17.

Tural, E. (2011). Devlet Adamlarından Öğütler: Bizans, Avrupa ve Osmanlı'da Nasihat Kültürünün Evrimi Üzerine Gözlemler. *Türk Yurdu, S, 288,* 31-47.

Yıldız, M. (2019). *Anadolu'da Bizans Dönemi Duvar Resimlerinde I. ConstantınusVe Helena İle Beraber Gerçek Haç Betimlemeleri,* Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*.

DİJİTAL ÇAĞDA MARKA YÖNETİMİ

BRAND MANAGEMENT IN THE DIGITAL AGE

Dr. Öğr. Üyesi Bulut DÜLEK
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, Van, Türkiye
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3474-7220
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AYDIN
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Erciş İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, Van, Türkiye
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0720-364X

ÖZET

Son teknolojik gelişmelerle birlikte internetin yaygın kullanımı hem alıcıları hem de onlara hizmet sunun işletmeleri etkilemiştir. Yaşanılan dijital dönüşümler tüketicilerin gündelik yaşamlarında dijital teknolojilerle daha sık karşı karşıya gelmelerine neden olmuştur. Artan teknolojik araçların kullanımı hemen hemen tüm ekonomik faaliyetlerin dijital araçlar kanalıyla yapılabilmesini mümkün hale getirmiş bulunmaktadır. Internet ile bu denli yakın ilişki içinde olan tüketici gruplarına ulaşmanın en doğru yolu dijital pazarlama ile mümkün görünmektedir. Dijital pazarlama, dijital bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanıldığı pazarlama faaliyetleri olarak ifade edilmektedir. İşletmeler dijital araçlarla hedef tüketici grupları ile etkileşime girmekte ve onlara daha kolay ulaşabilmektedirler. Ayrıca dijital pazarlama araçları ile işletmeler markalarını daha kolay bir biçimde geniş kitlelere tanıtıp farkındalıklarını artırabilmektedirler.

İnternet sitelerinden tutun sosyal medya araçlarına, blog sayfalarından mobil platformlara, e-postalardan arama motorlarına kadar birçok alanda dijital pazarlama teknikleri kullanılmaktadır. Dijital pazarlama çabalarından birisi de şüphesiz markaların dijitalleşmesidir. Markalaşma bir ürün, hizmet ya da kurumun benzerlerinden ayırt edilmesini sağlayan ve kolaylaştıran önemli bir farklılaşma aracıdır. Dijital temelli markalaşma ise farklılaşmaya ve ayırt edilmeye yönelik çabaların dijital platformlar aracılığıyla gerçekleştirilmesidir. Çok sayıda rakibin bulunduğu pazar ortamlarında işletmeler açısından güçlü bir markaya sahip olabilmek daha da önemli hale gelmiştir. İşletmelerin dijital markalaşma çabaları, onların kim olduklarını, potansiyel müşteri gruplarına, ortaklarına veya üyelerine ne gibi bir değer sunabilecekleri hakkında çok şey söylemektedir. Sektörde başarılı olup sürdürülebilir bir rekabet avantajı yakalayabilmek hedef tüketici gruplarına eğlenceli ve içerik olarak zengin değerler sunabilmekle mümkündür.

Bu çalışmada dijital çağın gerekliliği doğrultusunda marka yönetimi dijital temelli bir bakış açısıyla ele alınmaktadır. Markaların dijital teknolojilerden yararlanarak nasıl başarılı olabileceklerine ilişkin değerlendirmeler yapılmaktadır. Özellikle logo, dijital kimlik, içerik pazarlaması, sosyal medya, marka iletişimi, SEO gibi uygulamaların markalaşma sürecindeki önemine değinilmiştir. Geleneksel pazarlama yaklaşımına göre dijital pazarlama yaklaşımda marka yönetiminin değişen stratejileri üzerinde durulmuştur. Çalışmanın alan yazarlarına ve

marka yöneticilerine dijitalleşen dünyada marka yönetimi konusunda farklı bir bakış açısı getireceği öngörülmektedir.
Anahtar Kelimeler: Dijitalleşme, Dijital Pazarlama, Dijital Markalaşma

ABSTRACT

The widespread use of the internet along with the latest technological developments has affected both the buyers and the businesses that provide services to them. The digital transformations experienced have caused consumers to come across with digital technologies more frequently in their daily lives. The use of increasing technological tools has made it possible to carry out nearly all economic activities with digital tools. The best way to reach consumer groups that are in close contact with the Internet is possible with digital marketing. Digital marketing is expressed as marketing activities using digital information and communication technologies. Businesses can interact with their target consumer groups and reach them more easily with digital tools. In addition, with digital marketing tools, businesses can introduce their brands to large audiences more easily and increase their awareness.

Digital marketing techniques are used in many areas from websites to social media tools, blog pages to mobile platforms, e-mails to search engines. One of the digital marketing efforts is undoubtedly the digitalization of brands. Branding is an important differentiation tool that enables and facilitates differentiation of a product, service or institution from its counterparts. Digital-based branding is the realization of efforts for differentiation through digital platforms. Having a strong brand has become important for businesses in market environments with many competitors. Digital branding efforts of businesses mean a lot about who they are and what value they can offer to potential customer groups, partners or members. In order to be successful in the sector and achieve a sustainable competitive advantage, it is necessary to offer fun and content-rich values to target consumer groups.

In this study, brand management is discussed from a digital-based perspective. Evaluations are made on how brands can be successful by using digital technologies. In particular, the importance of applications such as logo, digital identity, content marketing, social media, brand communication, SEO in the branding process was emphasized. According to the traditional marketing approach, the changing strategies of brand management in digital marketing approach are emphasized. It is predicted that the study will bring a different perspective to field writers and brand managers on brand management in the digitalizing world.
Keywords: Digitalization, Digital Marketing, Digital Branding

GİRİŞ

Dijital dönüşümlerle birlikte yaşanılan değişimler ve eğilimler pazarlama faaliyetlerinin değişmesine öncülük etmiştir. İnternetin, mobil araçların ve diğer teknolojik araçların tüketiciler tarafından daha sık ve geniş çapta kullanılması ister istemez tüketici davranışlarını da etkilemiş bulunmaktadır. Bu değişimlere ayak uydurma amacıyla geliştirilen dijital

pazarlama uygulamaları, dijital sahalarda müşteriler ve paydaşlarla iletişim kurulmasını ve çağın gerektirdiği şekilde markalarının yönetilmesini zorunlu hale getirmiştir. Ayrıca günümüzün küresel pazarlarında rekabet ortamı da genişleyerek dijital platformlara yayılmıştır. Bu bağlamda marka yönetiminin dijital temelli bir yaklaşımla ele alınıp değerlendirilmesi gerekmektedir.

Dijital marka yönetimi, marka ile ilgili çabaların yürütülmesinde dijital kanalların ve varlıkların kullanılmasıdır. Tüketici grupları ile markalar arasında ilişkilerin kurulması, marka mesajlarının hedef pazar gruplarına sunulması ve konumlandırma stratejilerinin geliştirilmesi gibi amaçlar doğrultusunda dijital marka faaliyetleri yürütülmektedir. Dijital ortamlarda markaların yönetimi, güncel yaklaşımlarla etkili stratejilerin seçilmesini gerektirecek dinamiklere sahiptir. Bu bakımdan atılacak adımların ve oluşturulacak içeriklerin işletme hedefleri doğrultusunda, kurumsal kimliği en iyi şekilde yansıtan, müşteri karakteristiklerine uygun, ölçülebilir ve farklılaştırıcı özelliklere sahip bir bakış açısıyla ele alınması gerekmektedir. Özellikle logo tasarımı, içerik pazarlaması, internet sitesi, SEO, marka mesajları ve sosyal medya gibi araçların kullanılması dijital marka yönetiminin etkinliğini artırmaktadır.

DİJİTAL ÇAĞ VE DİJİTAL PAZARLAMA

İnternetin ortaya çıkışı, iletişim teknolojilerinin gelişmesi ve bilgi edinmenin çok daha kolay olması tüketici alışkanlıklarını da etkilemekte ve klasik iş modellerinin değişmesine neden olmaktadır. Dijital dönüşüm, değişen iş ve pazar gereksinimlerini karşılamak için mevcut iş süreçlerinin dijital teknolojilerle yeniden dizayn edilmesidir. Dijital teknolojilerin girişimciliğin tüm alanlarına entegre edilmesi kurumsal operasyonlarda önemli değişikliklere katkıda bulunmaktadır. Dijital dönüşüm aynı zamanda dijital pazarlama araçlarının geliştirilmesini ve uygulanmasını da etkileyen bir süreci ifade etmektedir (Kotane vd., 2019). Mobil internet ve sosyal medya, kuruluşların müşterileriyle iletişim kurmaları için dijital kanallar olarak adlandırılan yeni teknoloji tabanlı kanallar meydana getirerek dijital dönüşüme yol açmıştır.

Dijital topluma ulaşma amacıyla sosyal ağların ve içeriklerin sunduğu sayısız imkânla beraber pazarlama çabalarının müşteri memnuniyeti ve deneyimi üzerine odaklandığı ve daha fazla kişiselleştirilmiş ilişkiler kurma çabası içine olduğu görülmektedir. İnternet kullanıcılarının artan sayısı giderek tüketim fonksiyonlarını da değiştirmektedir. Artık sadece tüketici rolüne sahip olmakla yetinmeyen bununla beraber türetici bir profile de sahip olan post-modern tüketiciler değişen, dönüşen pazarlama ile karşılaşmak istemektedir. Bu bakımdan işletmelerin dijital dönüşüme yönelik eğilimlerinin pazarlama faaliyetleri açısından zorunluluk haline geldiği söylenebilir (Akgün, 2019: 2).

Geleneksel pazarlama yaklaşımında üretici ve tüketici ilişkilerinde tek taraflı olarak gerçekleşen akışın gelişen teknolojiler ve internet imkanları ile çift taraflı ve sürekli yenilenen biçimde gerçekleştiği görülmektedir. Böylece pazarlama faaliyetlerinde bugüne kadar alışılagelmiş süreçlerden farklı olarak dijital imkanların üretici tüketici ilişkilerini şekillendirdiği bir döneme girilmiştir. Dijital ortamlarda yürütülen kampanyalar, bu

kampanyalarda geri dönüşlerin daha hızlı alınması, maliyetlerin daha az oluşu, tüketiciyle olan anlık ve etkili iletişim gibi birçok açıdan önemli avantajlara sahip olan dijital pazarlama faaliyetleri, veri toplama ve toplanan bu verilerin analiz edilip değerlendirilmesinde de işletmelere kolaylıklar sağlamaktadır (Bulunmaz, 2016: 351).

Dijital pazarlama, müşteriler ve iş ortakları ile iletişimde dijital bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanılmasıdır (Natalia vd., 2019). Dijital pazarlama, bilgisayarlar, akıllı telefonlar, tabletler ve hatta bazen oyun konsolları gibi elektronik cihazların yardımıyla paydaşları birbirine bağlayan pazarlama çabasıdır. İnternete bağlanabilen her türlü cihaz dijital pazarlama faaliyetlerinde kullanılmaktadır (Boric vd., 2016).

Dijital pazarlama, kullanıcıların içerik oluşturmasına ve paylaşmasına olanak tanıyan platformlar oluşturarak pazarlamanın yapısını değiştirmiştir. Geleneksel pazarlama sürecinde daha kısıtlı bir kullanıcı grubu arasında kurulan iletişime yeni bir boyut katmaktadır. Açılan sayfalar, sanal ortamda oluşturulan siteler artık belirli bir gruba hitap eden platformlar değildir; bunun yerine daha geniş bir kullanıcı grubuna hitap eden kanallar haline gelmişlerdir. Başka bir ifade ile dijital pazarlama, dünyanın farklı lokasyonlarında farklı niteliklere sahip kurum ve kişilere daha hızlı ulaşılmasına olanak sağlamıştır (Çizmeci ve Ercan, 2015:153).

DİJİTAL MARKA YÖNETİMİ

Markalaşma isim, şekil, sembol veya tasarım gibi özelliklerin kullanılması ile ürünlerin, işletmelerin veya kuruluşların benzerlerinden farklılaşmasının sağlanmasıdır. Dijital ortamda marka yönetimi geleneksel yaklaşımlardan farklı bir olarak ele alınmaktadır. Günümüzde markalaşma bir logo, slogan, ses veya renk gibi özelliklerin dışında tüketicilerin internette edindikleri genel deneyimi de tanımlamaktadır. Dijital markalaşmanın amacı, müşterilerin şirketi bir bütün olarak değerlendirmelerine yardımcı olmak için özgün ve farklı bir değer teklifi sunmaktır. Dijital markalaşma, kullanıcı profillerini ve satın alma süreçlerini analiz ederek içerik aracılığıyla ölçülebilir sonuçlar elde edilmesini sağlar (Rowles 2014, 21).

Günümüzde güçlü bir markaya sahip olmak önemli bir değeri ifade etmektedir. Eski zamanlarda zenginlik toprakla ölçülmekteydi. Zaman geçtikçe, servetin sadece toprakla değil, diğer maddi varlıklarla da değerlendirildiği Sanayi Devrimi'ne girdik. Fabrikalar, matbaalar, şişeleme tesisleri gibi sabit varlıklar, kurumsal zenginliğin göstergeleriydi. Bugün, servetin maddi varlıklarla çok daha az ölçüldüğü bir çağa girdik, bunun yerine markalar, telif hakları, patentler, formüller gibi maddi olmayan varlıklarla ölçülmektedir. Bu değişen dinamiğin önemini anlamak için, yalnızca önde gelen şirketlerin borsa değerlerine ve bu toplamı oluşturan maddi olmayan varlıkların artan düzeyine bakılması yeterlidir. Bu nedenle marka geliştirme konusu pazarlama departmanının ötesine geçerek kurumsal bir yaklaşımla ele alınmaktadır (Brymer, 2001: 92).

Dijital marka yönetimi, dijital kanalların ve varlıkların, çok kanallı marka iletişimi veya etkileşim programlarının bir parçası olarak kullanılmasıdır (Back vd., 2018). Dijital marka bilinci oluşturma, markanızı web siteleri, uygulamalar, sosyal medya, videolar ve daha fazlası aracılığıyla çevrimiçi olarak tasarlama ve oluşturma şeklinizdir. Dijital markalaşma, çevrimiçi

bir marka geliştirmek için dijital pazarlama ve internet markalamanın bir kombinasyonundan oluşmaktadır (Robertson, 2019).

Markalar tüketicinin bir ürün veya hizmet ve performansı hakkındaki bilişini ve duygularını temsil ettiğinden, dikkatli bir şekilde geliştirilmesi ve yönetilmesi gerekir (Kotler ve Keller, 2006). Dijital ortamda markalaşma, marka yönetiminde etkili stratejilerin seçilmesini gerektirecek özelliklere ve dinamiklere sahiptir. Dijital medyanın daha da gelişmesi tüketicilerin işletmelerle olan ilişkilerini çok yönlü hale getirmiştir. Tüketicilerin bir marka hakkında tartışmalara katılabilmesi, içerik oluşturup ve bunları kolaylıkla geniş kitlelere paylaşabilmesi gibi değişimler marka yönetiminin de dijital temelli yaklaşımlarla ele alınmasını gerekli hale getirmiştir (Hennig-Thurau et al., 2010:311).

Marka oluşturma süreci boyunca dijital markalaşma düşünülmelidir. Özgün ve sıradan bir kimlik, özel ve ayrıntılı anlam veya olumlu yanıt ne olursa olsun, marka kullanıcı hedeflerini dikkate almazsa gerçek bir ilişki kurulamaz. Marka, mevcut veya olası müşterilerini ne kadar anlarsa, o kadar alakalı ve tercih edilen hale gelebilir. Ayrıca hedef kitlenin amaçları ve ihtiyaçları tanımlanmalı ve markanın teklifleri buna göre yönlendirilmelidir. Böylelikle marka, mesajı en verimli şekilde iletebilir. Bu iletişimlerin her ikisi de eşitliğe sahip olduğunda değer bulunabilir. Değerli içeriğe sahip daha değişken temas noktaları ve doğru zamanlamayla markanın müşterilerle etkileşim kurma olasılığı o kadar yüksek olur (Rowles 2014, 15-18).

Logo, internet sitesi, marka mesajları, SEO, sosyal medya, içerik pazarlaması ve mobil uyumluluk gibi uygulamalar, dijital marka yönetiminde işletmelerin hedef kitlelerine etkin bir şekilde ulaşabilmeleri ve başarılı bir marka yönetimi gerçekleştirebilmeleri açısından önemli stratejilerdir (Robertson,2019; Rowles 2014; Brymer, 2001).

Logo: Bir markanın imzası olarak nitelendirilen logo, kurumsal kimliğin, işletme perspektifinin harmanlandığı bir iletişim aracını temsil etmektedir. Yaşanılan teknolojik değişimler görsel algıları da etkilediği için çoklu ortam uygulamalarına uymayan statik logo tasarımları yerini giderek çoklu ortam uygulamalarına uyumlu görsel araçlar olan dinamik logo tasarımlarına bırakmıştır. Basılı araçlarda geçerli olan görsel kurallar dijital ortamlarda büyük ölçüde değişikliğe uğramıştır (Uzuntaş ve Yazar, 2017). Dinamik logo tasarımları ile markalar, teknolojik değişimlerin gerektirdiği değişimlere göre uyarlanabilmektedirler. Marka yönetiminde başarılı olmanın belki de ilk adımı dikkat çekici ve ilgi duyulacak bir logo tasarımına sahip olmaktır. Logonuzu, e-postalarınızda, profillerinizde, reklamlarınızda, profillerinizde kullanarak etki düzeyini artırabilirsiniz.

İnternet sitesi: Markanıza ait bir web sayfası sizin için dijital bir vitrindir. Müşterilerinizin fiziksel konum, çalışma saatleri, ürün listeleri veya iletişim araçları gibi bilgi kaynaklarına hızlı ve kolay bir şekilde ulaşabilmeleri sahip olacağınız bir web sayfası ile mümkündür. Etkili bir web sayfası, logonuzla eşleşebilen ve onu tamamlayan bir yapıda olmalıdır. Tasarımı basit ve gezinmesi kolay olmalıdır. Kalın ve okunaklı yazı tipleri ile marka adınızın ön plana çıkarılması markanızın başarısını da artıracaktır (Robertson, 2019).

Marka mesajları: Ürünü, hizmeti veya müşteri değerini destekleyen mesajlar marka kimliğinin oluşturulmasında ve müşteriler ile daha kaliteli ilişkiler kurabilmek açısından gereklidir. Mesaj markanızın ne yaptığını, hangi değerleri önceledığini ve müşteri beklentilerinin nasıl karşılanacağı hakkında ifadelerle donatılmalıdır. Dijital platformlarda ise verilen marka mesajlarının hepsi aynı tonda ve tutarlı olmalı, anlatım tarzı da doğal ve marka imajıyla örtüşmelidir (Kılıç, 2019).

Sosyal medya: Bireylerin birbirleri ile iletişim kurabildiği veya bilgi edinme amaçlı kullandığı bir ortamdır. Bununla beraber sosyal medya, markaların dijital iletişim sürecine dahil olarak reklam ve marka iletişimi için kullanılan bir platform haline gelmiştir. Markalar sosyal medya platformlarında aktif olarak yer alıp tüketicilerle iletişim kurarak, ürünlerini/hizmetlerini dijital ortamda görünür hale getirmeye çalışmaktadırlar (Solak 2020; Özmen, 2018: 135).

SEO: Türkçe karşılığı "Arama Motoru Optimizasyonu" anlamına gelen bu uygulama web sitenizin, belirli aramalar için arama motorlarındaki sonuçlarda, ilk sayfada ve hatta ilk sıralarda görünür olması için yapılan işlemlerdir (Altındal, 2013). Favicon ve apple touch icon gibi uygulamalarla işletme logosunun internet tarayıcısında ve akıllı telefon ekranlarında yer alması ile kullanıcılara erişim sağlanarak marka bilinirliği de artırılmaktadır (Yüksel ve Tolon, 2019: 240).

İçerik pazarlaması: hedef tüketici gruplarını bilgilendiren, ürüne yönelik değer oluşturan ve onları markaya daha sıkı bağlamak amacı taşıyan, sayfa dizaynı, grafik, metin ve video gibi unsurlardan oluşan pazarlama stratejisidir. Günümüzde internet kullanımının daha da yaygınlaşmasıyla birlikte tüketiciler satın alma karar süreçlerini kolaylaştıran birçok bilgiye en hızlı şekilde ulaşmayı talep etmektedirler (Benli ve Karaosmanoğlu, 2017: 29). Bu amaç doğrultusunda hazırlanan başarılı içerikler tüketicilerin markaya katılımlarını artırabileceği gibi verimli ilişkilerin gelişmesine de öncülük edecektir.

Mobil Uyumluluk: Artan teknolojik araç kullanımı tüketicilerin daha fazla mobil araçlarla vakit geçirmelerine neden olmuştur. Mobil pazarlama stratejileri, kısa mesaj, çoklu mesaj, sesli mesaj, konuma dayalı hizmetler, mobil uygulamalar gibi araçlarla iletişim ve pazarlama faaliyetlerinin gerçekleştirilmesidir. Her an ulaşılabilir duruma gelen tüketicilere doğru zamanda doğru mesajı vererek amaca ulaşmak isteyen markalar açısından mobil teknoloji kanallarına uyumluluk gösterip marka yönetimi açısından dikkate almak gerekli hale gelmiştir. Teknolojik değişimlere karşı değişen tüketici eğilimlerinin takip edilebilmesi, marka farkındalığının oluşturulması, mobil uygulamalarla kişiselleştirilmiş içeriklerin sunulması ve nihayetinde de marka imajının oluşturulması açısından mobil pazarlama çabaları önemli konuma sahiptir.

SONUÇ

Yaşadığımız dijital çağın gerekliliği olarak markalar varlıklarını dijital platform üzerinden kurgulamak durumundadırlar. Çünkü günümüz tüketicileri dijital medya araçlarını yaygın olarak kullanmakta ve birçok ihtiyacını bu kanallar üzerinden karşılamaktadırlar. Böyle bir

ortamda markalar ile tüketicilerin iki yönlü iletişim oluşturabilmeleri dijital araçlarla mümkündür. Bu bakımdan gerçekleştirilen dijital pazarlama faaliyetleri marka yönetiminin de dijital yaklaşımla ele alınmasını gerektirmektedir.

Dijital marka yönetimi markaların web siteleri, marka mesajları, içerik pazarlaması, logo, sosyal medya ve mobil uyumluluk aracılığıyla çevrimiçi olarak tasarlanmasıdır. Renk ve yazım açısından etkileyici şekilde sunulacak bir web sayfası ve logo tasarımı dijital markaların ön yüzünü oluşturmaktadır. Bu araçlar dijital ortamlarda marka farkındalığının oluşmasına öncülük etmektedirler.

Müşteri ihtiyaçlarının dikkate alınması ile oluşturulacak içerik düzenlemeleri ve kişiselleştirilmiş marka mesajları müşterilerin markaya yönelik bağlılığını artıracaktır. Dijital çağda sürdürülebilir bir marka yönetimi açısından marka kimliği temellerinin doğru atılmasına özen gösterilmeli ve markayı değerli kılacak yeni yöntemler geliştirilmelidir. Markaların sosyal medya araçları ile dijital ortamlarda var olmaları hem kurumsal kimliğin yansıtılması ve hem de marka iletişimi açısından markanın pazardaki konumunu güçlendirecektir.

KAYNAKÇA

Akgün Z. (2019). *Pazarlamada Dijital Dönüşüm: Dijital Pazarlama ve C Kuşağı*, Ankara: İksad Yayınları.

Altındal, M. (2013). Dijital Pazarlamada Marka Yönetimi ve Sosyal Medyanın Etkileri. *Akademik Bilişim Konferansı, Akdeniz Üniversitesi*, 23-25.

Back, L., Ingman, E., Lalwani, D., Müller, M., Sørensen-Behm, C., & Rosenbröijer, C. J. (2018). Digital Brand Management: A Company and Consumer Perspective.

Benli, T. ve Karaosmanoğlu, K. (2017). Bir Pazarlama Stratejisi Olarak İçerik Pazarlama. *Mesleki Bilimler Dergisi (MBD)*, *6*(1), 27-38.

Borić, S., Stanisavljev, S., Kavalić, M., Vlahović, M. and Tobolka, E. (2016). Analysis of Digital Marketing and Branding for The Purpose of Understanding the Consumers in Digital Age, International Conference on Applied Internet and Information Technologies.

Brymer Charles E. (2001). *Brand Design for Digital Viewing, In Branding Digital Age*, London: Palgrave.

Bulunmaz, B. (2016). "Gelişen Teknolojiyle Birlikte Değişen Pazarlama Yöntemleri ve Dijital Pazarlama". *Trt Akademi*, *1*(2), 348-365.

Çizmeci, F. ve Ercan, T. (2015). "The Effect of Digital Marketing Communication Tools in the Creation Brand Awareness By Housing Companies". *Megaron*, *10*(2).

Hennig-Thurau, T., Malthouse, E. C., Friege, C., Gensler, S., Lobschat, L., Rangaswamy, A., and Skiera, B. (2010). "The Impact of New Media on Customer Relationships", *Journal of Service Research*, *13*(3), 311-330.

Kılıç, H.D. (2019). Dijital Markalaşma Sürecinde Dijital Pazarlamanın Önemi, Ankara.

Kotane, I., Znotina, D., & Hushko, S. (2019). "Assessment of Trends in The Application of Digital Marketing". *Scientific Journal of Polonia University*, *33*(2), 28-35.

Kotler, P., & Keller, K. L. (2006). *Marketing Management 12e*. France: Edition Pearson Education.

Ozmen, E. (2018). "Sosyal Medya ve Modanın Dijitalleşmesi Arasındaki İlişkiyi Tanımlamaya Yonelik Bir Durum Calışması: Y Kuşağı Orneği", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 29*, 128-150.

Robertson M. (2019). https://99designs.com/blog/logo-branding/digital-branding/ , Erişim tarihi: 13/03/2021).

Rowles, D. (2014). *Digital Branding: A Complete Step-By-Step Guide To Strategy, Tac-tics, And Measurement*, London: Kogan Page, eBook Collection (EBSCOhost), EB-SCOhost, viewed 31 March 2015. http://search.ebscohost.com.ezproxy.metropolia.fi/ login.aspx?direct=true&db=nlebk&AN=732515&site=ehostlive&ebv=EB&ppid=pp_

Serohina, N., Petryshchenko, N., & Andrlic, B. (2019). "Digital Marketing in Hotels", *МАРКЕТИНГ І ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ, 3*(3), 35-42.

Solak, B. B. (2020). "Markaların Dijital Dönüşümü ve Sosyal Medya Kullanımı: Twitter Özelinde Bir İnceleme"., *Dördüncü Kuvvet Uluslararası Hakemli Dergi*, *3*(1), 100-112.

Uzuntaş, H. ve Yazar, T.(2017). "Dijital Çağdaki Yeni Eğilimler Bağlamında Yapılan Amblem/Logo Tasarım Trendleri", *Uluslararası Disiplinlerarası ve Kültürlerarası Sanat*, *2*(2), 99-112.

Yüksel, D. ve Tolon, M. (2019). "Dijital Pazarlama Stratejisi Olarak Arama Motoru Optimizasyonu (Seo)", *International Journal of 3d Printing Technologies and Digital Industry*, *3*(3), 236-243.

EĞİTİMDE YAPAY ZEKÂ

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION

Doç. Dr. Recep BENZER
ETCOP (Eğitim, Proje Danışmanlık), Siber Güvenlik Danışmanı, İsviçre
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5339
Doç. Dr. Semra BENZER
Gazi Üniversitsi, Gazi Eğitim Fakültesi, 06500 Ankara, Türkiye
ORCID ID: https://*orcid.org*/0000-0002-8548-8994

ÖZET

Yapay zekâ; insanlar tarafından geliştirilen belli özelliklerin öğretildiği, daha sonrasında öğretilenlerin geliştirilerek insanlara sunulduğu teknolojik yaklaşım olarak ifade edilmektedir. Yapay zekâ sistemine verilen bilgi sayesinde öğrenme gerçekleşmektedir. Öğrenilen bilgi geliştirilerek hızlı bir şekilde insanlığa hizmet olarak sunulması yapay zekânın teknolojik gelişmelerin yanında eğitimde de kullanılabileceğini ortaya koymaktadır.

Eğitimde amaç, bireyin kendini gerçekleştirmesine imkân hazırlayarak insan ilişkilerini, ekonomik etkinliğini ve vatandaşlık sorumluluğunu geliştirmek yani bilgi ve beceriyle donatılmış, sağlam ve iyi karakterli bireyler yetiştirmektir. Bu amaç çerçevesinde, yapay zekânın eğitimde temel yapı taşı olarak kullanılabileceğini ortaya koymaktadır. Eğitimde klasik değerlendirme yaklaşımların yanında yapay zekâ sistemlerinin hesaplama yaklaşımları olan bulanık mantık yaklaşımının eğitimde benimsenerek eğitim programlarına dâhil edilmesi gerekmektedir. Böylece yapay zekânın bilgiyi öğrenme şekli daha hızlı kavranmış olacak ve gelecekte yapay zekâ tasarımlarının daha ihtiyaçlar çerçevesinde olması sağlanacaktır.

Eğitimde dijital dönüşümün gerçekleşmesi ile yapay zekâ ile eğitim dünyasındaki değişim ve dönüşüm daha iyi anlaşılacaktır. Yapay zekâ ile problemler doğru tanımlanacak çözüm için doğru yöntem ve tekniklerinin kullanımı ile yenilikçi fikirler ortaya çıkacaktır. Eğitimde her alanda üst düzey düşünme becerileri sahip bireylerin yetişmesi sağlanacaktır.

Toplumsal dönüşümlerin sağlıklı yürüyebilmesi sadece teknolojide dijital gelişim ile olmayacaktır. Toplumları değiştirmede temel dayanak olan eğitimde de dijital değişim olmalıdır. Eğitimde dijital değişimin olması için yapay zekâ yaklaşımlarını çok iyi kavranması gerekmektedir. Bu çalışmanın temel amacı, yapay zekânın eğitimde kullanılması gerektiğini ortaya konulması ve bu konuda yapılabilecek çalışmaların ortaya konulmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Yapay zekâ, eğitim, dijital dönüşüm.

ABSTRACT

Artificial intelligence; It is expressed as a technological approach in which certain features developed by people are taught, and what is later taught is developed and presented to people. Learning takes place with the information given to the artificial intelligence system. Developing the learned knowledge and providing it as a service to humanity quickly reveals that artificial intelligence can be used in education as well as technological developments.

The aim of education is to prepare individuals for self-realization and to develop human relations, economic efficiency and civic responsibility, that is, to raise strong and good character individuals equipped with knowledge and skills. For this purpose, it reveals that artificial intelligence can be used as the basic building blocks in education. In addition to classical assessment approaches in education, fuzzy logic approach, which is the computational approaches of artificial intelligence systems, should be adopted in education and included in education programs. In this way, the way artificial intelligence learns information will be grasped faster and in the future, it will be ensured that the artificial intelligence designs are more within the framework of the needs.

The change and transformation in the education world will be better understood with artificial intelligence. It will be defined correctly and innovative ideas will emerge with the use of correct methods and techniques for a solution. It will be ensured that individuals with high-level thinking skills in all areas of education are raised.

Social transformations will not only be able to function properly with digital development in technology. Digital change should also be in education, which is the main pillar in changing societies. In order for digital transformation to occur in education, it is necessary to have a very good understanding of artificial intelligence approaches. The main purpose of this study is to put forward that artificial intelligence should be used in education and to reveal the studies that can be done on this subject.

Keywords: Artificial intelligence, education, digital transformation.

GİRİŞ

Yapay zekâ (YZ) denilince aklımıza insan davranışlarını, yetenek ve kabiliyetlerini çeşitli sensörler yardımıyla bilgi girişinin sağlandığı süper bilgisayarlar aklımıza gelmektedir. Bu bilgiler muazzam işleme yeteneği olan ve insan gibi değerlendirme yaklaşımı yapabilen elektronik sistemler olarak da belirtebiliriz. Bir insanın yaşam alanının sıcaklık, hava kalitesi, ışık düzeyi gibi unsurları yapay zekâ destekli bilgisayar sistemleri ile insanın psikoloji dâhil bütün parametreleri de göz önüne alarak istenildiği şekilde düzenlenmesi sağlanabilir. Hatta bu sistem belli bir süre sonra öğrendiği bilgiler ile kendi kendine çalışır hale gelecektir. Bu kabiliyet ve yetenek eğitim sektöründe neden kullanılmasın yaklaşımı ile YZ eğitim bilimine giriş yapmıştır.

Günümüzde YZ'yı, bir makineye algılama, akıl yürütme, öğrenme ve etkileşim gibi bilişsel işlevleri yerine getirme yeteneği sağlayan güçlü bir teknolojik dalga olarak tanımlanmaktadır (Mitchell vd., 2013). YZ, yeterli olgunluğa ve yakınsamaya ulaşan üç teknolojik gelişme nedeniyle iş sorunlarını çözerek hayatımıza girmiştir: (1) algoritmalardaki ilerleme, (2) büyük veri ve (3) düşük maliyetle artan hesaplama gücü ve depolama (Ergen, 2019).

Eğitimde YZ ilk uygulama çalışmasını 1920'de Ohio Üniversitesinde çalışan Sidney L. Pressey ele almıştır (Petrina, 2004). Pressey çalışmasında; çoktan seçmeli testler öğrencilerin sadece başarılarını değerlendirmek için değil aynı zamanda öğrenmelerini pekiştirmek içinde kullanılabileceğini belirtmiştir. Thorndike (1927) de aynı çalışmayı geliştirerek geribildirim

kavramını dâhil etmiştir. Pressey (1950), test sonuçlarını gösteren ve doğru cevaplar için öğrencileri yönlendirerek gerekli açıklamaları yapan bir otomatik sistem makinesini ortaya koymuştur.

YZ sonrasında kendini uzman sistemler, akıllı sistemler yâda zeki karar sistemleri gibi tanımlamalar ile kendine yer bulmuştur (Benzer, 1998). Uzman sistemlerden sonra konu hakkında bilgi sağlayan domain modülü, etkili öğretim yaklaşımlarını belirleyen pedagoji modülü ve son olarak öğrenciler hakkında bilgi tutan öğrenen modülünden oluşan akıllı öğretici sistemler yapısı ortaya çıkmıştır (Holmes vd., 2019).

Öztemel (2018), dijital dönüşüm yaklaşımları ile eğitimde 4.0, Taşçı ve Çelebi (2020) yükseköğretimde yapay zekâ paradigmasını, Üçoğlu (2020) yapay zekâ teknolojilerinin eğitime etkisini ortaya koymuşlardır.

Günümüzde YZ denilince makine zekâsı, yapay sinir ağları, doğal dil işleme, yapay konuşma, uzman sistemler, örüntü tanıma ve genetik algoritmalar akla gelmektedir (Benzer, 1998). Tüm bu YZ alt çalışma alanlarında da eğitim ile ilgili araştırmalar yapılmaktadır. Benzer vd. (2020) çevreye yönelik anket değerlendirme eğilimleri yapay sinir ağları ile değerlendirmesi, Aydoğan ve Zırhlıoğlu (2018) öğrenci başarılarının yapay sinir ağları ile tahmin edilmesi gibi birçok eğitim alanında çalışmalar bulunmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, yapay zekânın eğitimde kullanılması gerektiğini ortaya konulması ve bu konuda yapılabilecek çalışmaların ortaya konulmasıdır.

YÖNTEM

Araştırma modeli literatür taramasıdır. Araştırmada literatür taraması kapsamında elde edilen kaynaklardan faydalanılmıştır.

BULGULAR ve TARTIŞMA

Yapay zekâ destekli eğitim, akıllı eğitim, yenilikçi sanal öğrenme, veri analizi ve tahmini gibi konuları eğitim alanında yapay zekâ unsurları olarak görebilirz. Eğitimde YZ'nın ana senaryoları ve destekleyen temel teknolojiler Tablo 1'de listelenmiştir.

Tablo 1. YZ eğitiminin senaryoları ve teknolojiler (Chen vd., 2020).

YZ eğitiminin senaryoları	YZ ile ilgili teknikler
Öğrenci ve okulların değerlendirilmesi	Uyarlanabilir öğrenme yöntemi ve kişiselleştirilmiş öğrenme yaklaşımı, akademik analitik
Ödevlerin, sınavların notlandırılması ve değerlendirilmesi	Görüntü tanıma, bilgisayarla görme, tahmin sistemi
Kişiselleştirilmiş akıllı öğretim	Veri madenciliği veya bayesin bilgi müdahalesi, akıllı öğretim sistemleri, öğrenme analitiği
Akıllı okul	Yüz tanıma, konuşma tanıma, sanal laboratuvarlar, işitme ve algılama teknolojileri
Çevrimiçi ve mobil uzaktan eğitim	Uç bilgi işlem, sanal kişiselleştirilmiş asistanlar, gerçek zamanlı analiz, 5G

YZ eğitim sistemi genel olarak iki bölümde ele alınabilir: öğretim içerikleri (1), veriler ve akıllı algoritma (2). Yani eğitim sistem modeli öğrenci modeli, öğretim modeli ve bilgi modelinin ortaya çıkarılması için kullanılabilecek teknolojiler olarak ortaya konulabilecektir (Kim vd., 2018). Şekil 1'de gösterildiği gibi, toplanan eğitim verileri için yapılar ve ilişki kuralları oluşturan öğrenmeyi iyileştirmek için veri haritası oluşturmaya yönelik model YZ için çok önemlidir. Model, sistem için güç sağlayan teknolojilerle YZ sisteminde bir çekirdek olarak çalışması planlanmıştır (Global Development of AI-Based Education, 2019).

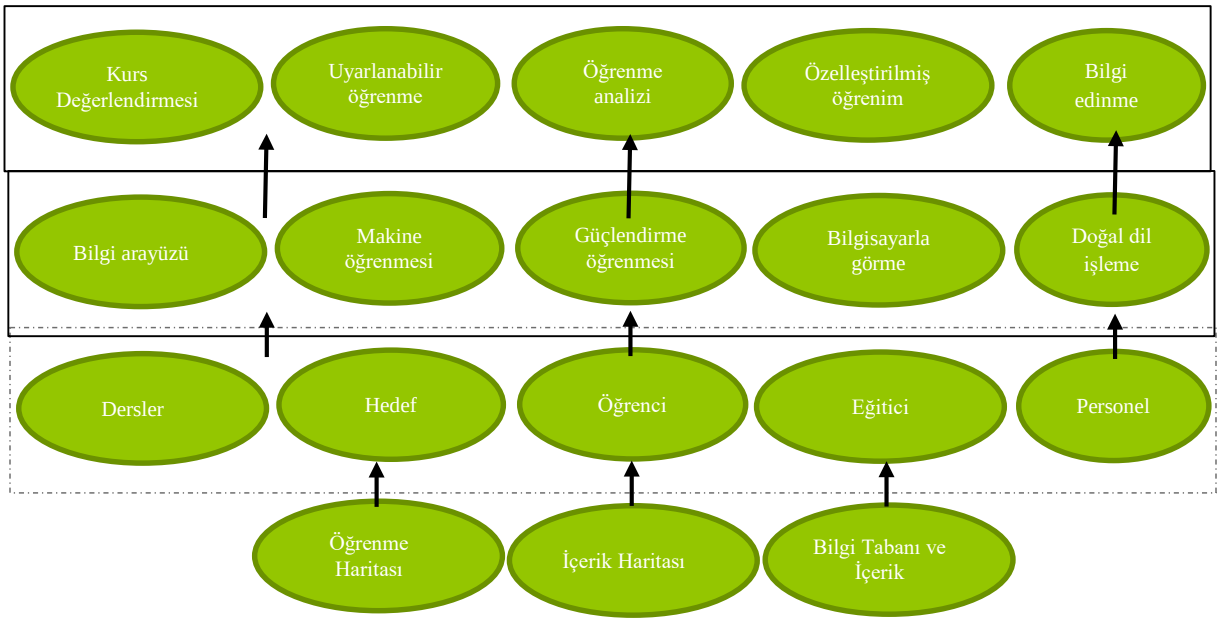

Şekil 1. YZ eğitiminin teknolojik yapısı (Chen vd., 2020).

Chen vd. (2020) çalışmasında, amaç YZ'nın eğitim üzerindeki etkisini ortaya koymuştur.
YZ teknolojilerinin eğitim alanında kullanımı ile elde edeceği avantajlar aşağıda verilmiştir:
1. YZ, temel eğitim aktivitelerini otomatikleştirme imkânı sağlar.
2. YZ, eğitim için kullanacağınız yazılımların öğrenci ihtiyaçlarına yönelik oluşumunu sağlar.
3. YZ, öğrencilerin eksiklerini daha iyi anlar ve gelişim için direk yardım imkânı sağlar.
4. YZ ile oluşturulmuş eğitmen kadrosu, öğrencilere eğitim desteği sağlar.
5. YZ altyapılı programlar öğrencilere yararlı geri bildirimler sağlar.
6. YZ ile bilgi etkileşimi sağlar.
7. YZ öğretmenlerin rolünü değiştirebilir.
8. YZ, deneme yanılma öğrenimini daha aktif kullanmanızı sağlar.
9. Bilgi ile beslenen YZ öğrenciler için kendini geliştiriyor.
10. YZ ile nerede, nasıl ve kiminle kavramları ortaya konulabilecektir.

Dijital dönüşüm, düzenleyici devletin koordinasyona dönük alanlarında da bir farklılık yaratmakta ve dijitalleşmenin temel unsurlarından birisi olan YZ ile geleceğin nasıl şekilleneceğine dönük öngörülere zemin hazırlamaktadır (Tamer ve Övgün, 2020). Bu

bağlamda Toplum 5.0'ın IoT, yapay zekâ, büyük veri vb. konulardaki endişelerini giderilmesi ve yapay zekâ-insan işbirliğini sağlamak önemli konular olarak ön plana çıkmaktadır. YZ'nın keşfedildiği yer olarak kabul gören MIT (Massachusetts Institute of Technology) tarafından kurulması öngörülen okulda, tamamen YZ'nın geniş toplumsal etkilerini araştırma amacıyla öğrenciler ve eğitmenlerin bilgisayar ve diğer bilimlerle bütünleşik şekilde çalışması planlanmaktadır (Yorulmaz, 2018). Teknoloji ve insan birlikteliğinin geldiği bu noktada dijital dönüşüm YZ'nın önemli bir parçası olarak gündeme gelmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmanın amacı, YZ'nın eğitim üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Genel olarak, YZ'nın eğitim üzerinde, özellikle eğitim sektörünün idaresi, öğretimi ve öğrenim alanlarında veya bireysel öğrenim kurumları bağlamında büyük bir etkisi olmuştur ve olacaktır.

KAYNAKLAR

Aydoğan, İ. & Zırhlıoğlu, G. (2018). Öğrenci Başarılarının Yapay Sinir Ağları ile Kestirilmesi. YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi (YYU Journal of Education Faculty), 15(1):577-610

Benzer, R. (1998). Zeki karar sistemleri ve bazı askeri uygulamaları. Sakarya Üniversitesi Yüksek Lisans Tez, Sakarya, Türkiye.

Benzer, S., Benzer, R. & Bozkurt, Ş. (2020). Investigation of the Attitudes for Environment and Evaluation of Artificial Neural Networks. In Advanced MIS and Digital Transformation for Increased Creativity and Innovation in Business (pp. 1-25). IGI Global.

Chen, L., Chen, P., & Lin, Z. (2020). Artificial intelligence in education: a review. Ieee Access, 8, 75264-75278.

Ergen, M. (2019). What is artificial intelligence? Technical considerations and future perception. Anatolian J. Cardiol., 22(2), 5-7.

Global Development of AI-Based Education (2019). Deloitte Res., Deloitte China, Deloitte Company.

Holmes, W., Bialik, M. & Fadel, C. (2019). Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning. Boston, MA: Center for Curriculum Redesign.

Kim, Y., Soyata, T., & Behnagh, R. F. (2018). Towards emotionally aware AI smart classroom: Current issues and directions for engineering and education. IEEE Access, 6, 5308-5331.

Mitchell, R., Michalski, J., & Carbonell, T. (2013). An artificial intelligence approach. Berlin: Springer.

Öztemel, E. (2018). Eğitimde yeni yönelimlerin değerlendirilmesi ve Eğitim 4.0. Üniversite Araştırmaları Dergisi, 1(1), 25-30.

Petrina, S. (2004). Sidney Pressey and the automation of education, 1924-1934. Technology and Culture, 45(2), 305-330.

Pressey, S. L. (1950). Development and appraisal of devices providing immediate automatic scoring of objective tests and concomitant self-instruction. The Journal of Psychology, 29(2), 417-447.

Tamer, H. Y., & Övgün, B. (2020). Yapay zekâ bağlamında dijital dönüşüm ofisi. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 75(2), 775-803.

Taşçı, G., & Çelebi, M. (2020). Eğitimde Yeni Bir Paradigma: Yükseköğretimde Yapay Zekâ. OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 16(29), 2346-2370.

Thorndike. E.L. (1927). The law of effect. The American Journal of Psychology 39 (1/4): 212–22. https://doi.org/10.2307/1415413

Ucoglu, D. (2020). Effects of artificial intelligence technology on accounting profession and education. Pressacademia, 11, 16-21.

Yorulmaz, I. (2018), Endüstri 4.0'a karşı Toplum 5.0'i gelecekte neler bekliyor?, https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-45918360, (Erişim tarihi: 20.02.2019)

EL DOKUMA DESENLİ HAVLULARDAN BİR ÖRNEK

AN EXAMPLE OF HANDWOVEN PATTERNED TOWELS

Dr. Öğr. Üyesi Ebru ÇATALKAYA GÖK
Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi, MGÜ MYO
Geleneksel El Sanatları Programı Çankaya, Ankara.
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9746-8456
Arş. Gör. Meltem GÖKSEL KABALCI
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi,
Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, Gölbaşı, Ankara.
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0805-3062

ÖZET

Anadolu topraklarında kültürel olarak el dokumaları önemli bir yer teşkil etmektedir. Türk el dokumaları motif, kullanılan malzeme ve dokuma tekniği açısından dünya üzerinde farklılık göstermektedir. %100 pamuk ipliğinden üretilen havlularda bu el dokuma örneklerinden biridir. Anadolu'da havlu dokumacılığı ilk olarak Bursa'da başlamış ve burada ünlü olan kadife dokumacılığına yan ürün olmuştur. Başlangıcında jakarlı el tezgâhlarında dokunan desenli el dokuma havluları günümüzde tam otomatik jakarlı tezgâhlarda dokunmaya devam etmektedir. Bugünki tekstil sektöründe halen önemli bir yeri olan dokuma desenli havlu dokumacılığının, müzelerde, özel koleksiyonlarda ve sadıklarda bulunan el dokuma örneklerinin gün yüzüne çıkartılıp, teknik analizlerinin yapılması Türk kültür ve geleneğinin tanıtılması açısından önemli görülmektedir.

Bu nedenle çalışmada özel bir koleksiyonda yer alan dokuma desenli el dokuma havlu örneğinin teknik analizleri yapılarak belgelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmada ele alınan dokuma örneğinin kumaş yapı analiz bilgileri çizelgede sunulmuştur. Ayrıca dokuma örneğinin kenarlarında yer alan desenlerin texcell programında çizilmiş, desen örneğinin gelecek nesillere aktarılması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Havlu, Desenli dokuma kumaş, İlmeli dokuma, Kumaş analizi, Jakar El tezgâhı.

ABSTRACT

Hand weaving occupies a culturally important place in Anatolian lands. Turkish hand weavings are distinguished from other hand weavings in the world with their simplicity in terms of motif, color, style and harmony. This is one example of hand weaving in towels made of 100% cotton yarn. Towel weaving in Anatolia first started in Bursa and became a by-product of the famous velvet weaving here. Patterned hand woven towels, which were woven on jacquard hand looms at the beginning, continue to be woven on fully automatic jacquard looms today. It is considered important to unearth the samples and to make technical analysis of hand-woven samples found in museums, private collections and loyalists of the woven-patterned towel weaving, which still has an important place in today's textile industry, in terms of introducing Turkish culture and tradition.

For this reason, it is aimed to document a hand woven towel sample with a woven pattern belonging to a special collection by making technical analysis. The fabric structure analysis information of the weaving sample discussed in the research is presented in the chart. In addition, the patterns on the edges of the weaving sample were drawn in the texcell program, and it was aimed to pass the pattern sample to future generations. Scanning and description methods were used in the research.

Keywords:-Towel, Patterned woven fabric, Stitched weaving, Fabric analysis, Jacquard hand loom.

GİRİŞ

Pamuk, Anadolu topraklarında Ege, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Akdeniz gibi nemli ve sıcak iklime sahip bölgelerde yetiştirilmektedir. Doğal, hijyenik, yüksek düzeyde geçirgen, antistatik, sıcağa dayanıklı ve emici olması nedeniyle, pamuk kozalarının tohumlarından alınan liflerle elde edilen pamuk iplikler havlu ve peştamel üretiminde tercih edilmektedir (Tezcan, 2017:282-284). Pamuk liflerinin ıslak mukavemetinin kuru haline göre daha fazla olması yine başka bir tercih sebebidir. Bu nedenle %100 pamuktan üretilmiş ürünler sık yıkama işlemlerine dayanıklıdırlar.

Anadolu topraklarında uzun yıllar havlu olarak kullanılan peşkirler düz dokuma şeklinde üretilmiş, sonraları düz ve ilme yüzeyli havlu dokumalar üretilmiştir. Havlu kelimesi Arapça kökenli bir kelimedir. Hav, Arapça'da kadife, çuha gibi kumaşlarda yer alan tüylerdir. Arapça havlı kumaş anlamına gelen havlu, yüzeyi sık ilmeklerle kaplı yumuşak dokulu bir dokuma türüdür. Arapça ve Macarca'da da kullanılan havlu kelimesi komşu dillerden Bulgarca, Sırp-Hırvatça, Arnavutça, Yunanca'ya da geçmiş ve kullanılmıştır (Karaağaç, 1998:371).

Havlu, yüzeyi ilmeli olmasından dolayı önceleri havlı makrama olarakta anılmıştır. Bu durumun en açık ifadesi, 16. yüzyılda saray terzi başının işlemeci esnafına yazdığı mektupta, padişah için üretilecek olan ikisi az havlı, ikisi ise çok havlı 4 adet makrama istemesidir (Tezcan, 2017:282). Bunun yanında Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü'nde de makrama teriminin karşılığı "kenarı işlemeli baş örtüsü, işlemeli destimal, havlu, peşkir yerlerinde kullanılan bir tabir" olarak karşımıza çıkmaktadır (Pakalın, 1993:393). Fakat makrama tabirinin sadece keten havlu dokumalarda kullanıldığı da bilinmektedir.

Havlu dokumacılığı günümüzde olduğu gibi geçmişte de pamuklu dokuma sanayiinin en önemli kolu haline gelmiştir (İnalcık, 2008:79). Türkiye'de havlu dokuma 18. yy.'da Bursa'da başlamıştır (Özbel,1948:20). Havluculuk kadife dokumalara yan ürün olarak gelişmiştir (Ortaç, 1994: 12). Havlu dokumalar zaman içerisinde ilerleme kat ederek dünya çapında kendini ispat etmiştir. Dokuma teknikleri ile ilgili önemli bir kaynak olan Advanced Textile Design kitabında Watson havlu dokumalar için "Turkish Toweling Fabric" (Watson,1913:382-393) şeklinde ayrı bir başlık altında değerlendirmiştir. Bursa havluları geçmişte Mısır, İran, Hindistan, Suriye ve Balkanlara ihraç edilmiştir (Anonim, 1982:1700). Havlu dokumacılığının Bursa dışında Denizli/Buldan, İstanbul, Erzurum, Trabzon, Edirne, Konya, İzmir ve Gaziantep'te de dokunduğu (Quataert, 2011:72-172) bilinmektedir.

1862 yılında 60 tezgâhta üretim yapılan Bursa'da havlu üretimi 20.000 civarındayken sonraları üretimin daha yüksek ücretli dokumalara yönlendirilmesiyle 10.000 havluya gerilemiştir. Fakat iç savaştan dolayı ithal edilen havlu fiyatlarının yarı yarıya arttırılmasıyla 1863 yılında Bursa'daki dokuma ustaları havlu üretimini üç kat arttırmıştır. Yurtdışı havlularının artan fiyatlarından dolayı Bursa'da yeterli kapasitede üretim yapılması amacıyla el dokuma havlu tezgâh sayısı 600 civarına çıkmıştır. 1906 yılına gelindiğinde bu sayı 800 adete kadar arttırılmıştır (Quataert, 2011:108). Buradan 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren havlu dokumacılığına talebin arttığı anlaşılmaktadır.

El tezgâhlarında günde 4-5 tane üretilen havlu, esnaf teşkilatlarından olan Gedikler[1] tarafından kontrol edilmiş, kaliteli görülen dokumalar mühürlenerek piyasaya çıkarılmıştır (Ortaç, 1994:13). 1941'de ise Bursa'da İktisar Vekaleti eliyle Havlucular kooperatifi kurulmuştur. Kooperatife sadece 5 el tezgâhı olanlar kabul edilmiş, otomatik tezgâhı olanlar kooperatife kabul edilmemiştir. Havlu kooperatifi ortakların dokuduğu havluları satmak ve pazarlamak amacıyla toptan satış ve perakende satış şubeleri açmıştır. Kooperatifin temel görevinden biri satıştan elde edilen kârın ortaklara eşit şekilde dağıtılması ve gelirin bir fonda toplanmasıdır. 1944 yılında kooperatifde 379 havlu dokuma tezgâhının yanında 71 peştamal, 56 bez, 8 pike, 7 çarşaf, 4 sofra takımı üreten tezgâhlar da bulunmaktadır. Bu kooperatif örnek alınarak 1942 yılında Bursa'da çorap ve fanilacılardan oluşan bir kooperatif daha kurulmuştur (Anonim, 1982:1700). El tezgâhlarında dokuma yapanların birbirine ne kadar destek olup, makineleşmeye kadar birlikte hareket ettikleri görülmektedir. Ancak zamanın getirileri ile bu direnişlere rağmen teknolojinin gelişmesiyle birlikte makineleşmeye gidilmiştir. El dokuması havlular günümüzde artık el tezgâhlarında dokunmamaktadır. Geçmişte el tezgâhlarında dokunmuş örneklerine ise sadece müzelerden ya da sandıklardan ulaşabilmek mümkündür. Türk kültürünün sembolü olan bu örnekler birer sanat eseri niteliğindedir. Bu bağlamda yapılan araştırma ile ulaşılabilen dokuma desenli el havlu örneğinin özelliklerinin belirlenmesi ve belgelenmesi amaçlanmaktadır. Böylelikle gelecek kuşaklara geçmişten gelen bu kültürel imgenin bir nebzede olsa aktarılması düşünülmektedir.

YÖNTEM

Araştırma materyalini Zehra (Kafalı) Zihnioğlu'nun sandığında bulunan bir adet el dokuma desenli havlu oluşturmaktadır. Kumaşın ön, arka yüzülerinin ve havlı kısımının ölçülü macro fotoğrafları çekilmiş, hazırlanan gözlem fişi ile incelenmiştir. Gözlem fişlerinden yola çıkarak kullanılan hammadde, iplik numarası, iplik büküm yönü, iplik kısalması, 1 santimetre karedeki çözgü ve atkı sıklığı, tarak numarası tespit edilerek, kumaş kimlik bilgisi oluşturulmuş ve çizelge halinde sunulmuştur. Ayrıca kenar bordüründe dokuma ile

[1] Ahiliğin Osmanlı împaratorlugu'nun gerileme döneminden itibaren çözülmeye başlamasıyla, XVIII. yüzyılın ilkçeyreğinde (1727) bu örgütlerin yerine, özü terk edilmeden "tekel" (monopol) ve "imtiyaz" (privilege) anlamına gelen "gedik/lonca (corporation)"lar devreye sokulmuştur. Gedik teşkilatında, ahiliğin temelindeki "ihtiyaca göre üretim" ilkesi doğrultusunda "ihtiyaç kadar işyeri" mantığıyla hareket edilmiş; bir yörede yeni bir işyerinin açılması, o yörede nüfusun artması, ya da mevcut işyerlerinden birinin sahibinin ölüm/hastalığı sonucunda kapanıp çarşıda "gedik" açılmasıyla mümkün olabilmiştir (Ayrıntılı bilgi için bknz Mahiroğulları, A. (2008). Selçuklu/Osmanlı Döneminde Kurumsal Bir Yapı: Ahilik/Gedik Teşkilatı ve Sosyo-Ekonomik İşlevleri, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı: 54.)

desenlendirilmiş bölümde desen raporunun çizimi texcell programında yapılmıştır. Araştırmada tarama ve betimleme yöntemleri kullanılmıştır. Çalışma dokuma esnasında desenlendirilen el dokuma havlular ile sınırlandırılmıştır.

HAVLU KUMAŞLARIN ÖZELLİKLERİ

İlmeli bir dokuma türü olan havlu dokumalarda 1 zemin çözgüsü, 1 hav çözgüsü ve 1 atkı ipliği olmak üzere toplam üç ipliğe ihtiyaç vardır. Havlu dokumalarda hav oluşumu özel teknikler ile sağlanmaktadır. Havın oluşabilmesi için zemin çözgü levendinden ayrı hav çözgü levendi gerekmektedir. Bunun sebebi hav çözgü uzunluğunun, zemin çözgülerine göre daha fazla olmasıdır.

Çözgüden havlı kumaşlar bir veya iki yüzü havlı (ilmekli) olacak şekilde de dokunabilmektedir. Bir yüzlü olan havlularda ilme sadece tek yüzde yer almaktayken, iki yüzlü havlularda ilme kumaşın her iki yüzünde yer almaktadır. Hav örgüsünün oluşumunda tarak, birinci ve ikinci atkı ile kumaş çizgisi arasında hav boyunun iki katı kadar mesafe bırakacak şekilde kısa tefe vuruşu yapar, üçüncü atkı atılacağı zaman serbest bırakılan hav çözgüleri kumaş çizgisine kadar tarak aracılığı ile sıkıştırılmaktadır. Böylelikle hav iplikleri gergin zemin iplikleri arasından sıyrılarak öne doğru gelmekte ve ilmek oluşmaktadır (Türkyılmaz, 2009: 311-312).

Havlu dokumaların atkıdan ilme kazandırılan örnekleri de vardır. Atkıdan ilme kazandırılan örnekleri “atkıdan çekmeli”, “halkalı, ilmekli kesiksiz havlı” şeklinde de isimlendirilmektedir (Gezicioğlu ve Atalayer, 2020:142).

Havlu dokuma geçmişte 4 çerçeveli basit el dokuma tezgâhlarıyla dokunmaya başlanmıştır. Dokuma tezgahı örneği bugün halen Denizli Buldan BELSAM’da sergilenmektedir. Bu tezgâhta bir yüzlü dokuma havlu üretilmektedir (Fotoğraf 1-2). Bu basit el tezgahına zaman içerisinde jakar tertibatının eklenmesiyle desenli olarak da havlu dokunması mümkün olmuştur. Jakarlı el tezgâhı örneğini ise Bursa Özdilek Havlu satış Mağazasında turistik amaçlı görebilmek mümkündür (Fotoğraf 3).

a. b.

Fotoğraf 1: Dört çerçeveli tezgâhta havlu dokuması b. Zemin ve hav çözgü ayrımı, (Ebru Çatalkaya Gök, 2015, Buldan)

a. b.

Fotoğraf 2: a. Havların oluşturulduğu demir çubuk, b. Dört çerçeveli tezgâhta dokunmuş havlu (Ebru Çatalkaya Gök, 2015, Buldan)

Fotoğraf 3: Bursa Özdilek Havlu Satış Mağazasında Yer Alan Jakarlı El Tezgâhı (Ebru Çatalkaya Gök, Meltem Göksel Kabalcı, 2019, Bursa)

Havlu Dokuma Çeşitleri

Geleneksel kumaş sınıflandırılmalarında olduğu gibi havlu dokumalar da kalitelerine, kullanım alanlarına, tekniklerine göre çeşitli sınıflar arasında gruplandırılmıştır. Türk standartlar enstitüsü havluları kusurlarına göre 1. kalite, 2. kalite ve özürlü olarak sınıflandırılmıştır. Bu ürünler, satışlarında etiketlerine kaliteleri yazılarak belirlenmektedir (TS 629, 1991:3).

TSE'nin havluları ölçülerine göre el havluları, yüz havluları, banyo veya plaj havluları, hamam havlusu ve havlu kumaşlar şeklinde kullanım alanlarıyla da sınıflandırdığı görülmektedir.

El Havluları: "15 cm x 20 cm, 20 cm x 30 cm, 25 cm x 25 cm, 25 cm x 40 cm, 30 cm x 50 cm boyutlarında el silme veya kurulama için kullanılan küçük havlulardır. Düz renkli desenli, çok renkli veya baskılı olabilirler, kenarları dikişli olarak yapılır ayrılırlar" (TS 629, 1991:3).

Yüz Havluları: "35 cm x 70 cm, 40 cm x 80 cm, 45 cm x 90 cm, 50 cm x 90 cm, 50 cm x 100 cm, 55 cm x 100 cm boyutlarında yüz kurulama için kullanılan havlulardır. Düz renkli, desenli, çok renkli veya baskılı olabilir, saçaklı veya kenarları dikişli olarak yapılır" (TS 629, 1991:3).

Banyo veya Plaj Havluları: "55 cm 110 cm, 65 cm x 110 cm, 75 cm x 90 cm, 90 cm x 90 cm, 100 cm x 100 cm, 70 cm x 130 cm, 80 cm x 140 cm, 90 cm x 160 cm, 100 cm x 170 cm, 100 cm x 200 cm, 100 cm x 220 cm, 125 cm x 180 cm, 150 cm x 200 cm, 160 cm x 220 cm boyutlarında vücut kurulama havlularıdır. Düz renkli, kendinden desenli çok renkli veya baskılı, kenarları dikişli veya saçaklı ve çeşitli şekilde yapılır" (TS 629, 1991:3).

Hamam Havlusu (Takım): "Boy 1: 40 cm x 80 cm baş, 90 cm x 130 cm iki adet omuz ve etek, Boy 2: 45 cm x 160 cm baş, 90 cm x 160 cm iki adet omuz ve etek, Boy 3: 50 cm x 100 cm baş, 100 cm x 170 cm iki adet omuz ve etek, Boy 4: 50 cm x 100 cm baş, 80 cm x 140 cm beden, 40 cm x 70 cm ayak olmak üzere üç parçalı takım halinde, düz renkli ve kendinden desenli, kenarları saçaklı Türk geleneklerine uygun hamam havlularıdır" (TS 629, 1991:3).

Havlu Kumaşlar: "40-45-50-90-100-140-150-200-215-230 cm eninde dokunmuş, ağartılmış, düz renkli veya baskılı havluluk kumaşlardır. Bu kumaşlar, çocuk bezleri, bornoz ve plaj elbiseleri yapımında kullanılır" (TS 629, 1991:3). Bornoz havlularında tek en dokuma yapılırken plaj ve banyo havlularında birden fazla dokuma yapılamabilmektedir (Uzunöz, 2004:312).

1640 Tarihli Es'ar Defterlerinde ise küçük boy havlu için boyunun bir buçuk zira'[2] (204 cm), beli yedi rub[3] (59,5 cm), yeninin boyu üç rub (25,5 cm), eni iki rub (17 cm) hammam gömleği ölçüleri belirtilmiştir (Yücel, 1982:36).

Renk ve Süsleme Özeliikleri

Havlular uygulanan tekniğe göre; düz havlu, işlemeli havlu, dokuma desenli havlular şeklinde üç gruba ayrılmaktadır.

Düz havlular; sadece kumaşın bir yüzünde ya da iki yüzünde ilmelerin oluşturulduğu havlulardır. El tezgâhlarında dokunan havlular genellikle boyanmadan ham rengi ile kullanılmıştır. Ancak hav çözgü ipliklerinin renklendirilerek kullanıldığı örnekleri de bulunmaktadır. Renkli hav iplikleri kullanılarak kare dikdörtgen gibi geometrik şekiller dokunabilmektedir. Desensiz düz dokunan örneklerinde desenlendirme kumaşın başlangıç ve sonlarında belirli sıralarda ilmeli, belirli sıralarda düz şekilde dokunarak üç boyutlu kalın çizgiler ile sağlanmıştır (Fotoğraf 4a). Atkıda farklı tonlarda ham pamuk iplikleri kullanılarak da renk geçişleri yapılabilmektedir (Fotoğraf 4b).

a. b.

[2] 1 zira'=136 cm=1,36 m (Arseven, 1975:106-107)
[3] 1 urub (rubu) = 85 mm = 8,5 cm (Arseven, 1975:106-107)

c.

Fotoğraf 4: a. Belli kısımlar havlı, belli kısımlar düz dokunarak oluşturulan üç boyutlu süsleme, b. Atkıda farklı tonlarda ham pamuk iplik geçişleri (Ebru Çatalkaya Gök, Meltem Göksel Kabalcı, 2019, Ankara), c.İşlemeli havlu (Koçak, 2015:165)

İşlemeli havlular; dokuma işleminden sonra kumaş kenarlarına hesap işi, tel kırma, çin iğnesi, sarma vb. çeşitli nakış tekniklerinin uygulandığı havlulardır. İşleme için ipek, kılaptan, tel gibi malzemeler kullanılmaktadır. Motif özellikleri bakımında ise genellikle bitkisel bezemeler hakimdir (Fotoğraf 4c).

Dokuma desenli havlular ise; dokuma esnasında havlunun iki kenarına desenlerin uygulandığı kumaşlardır. Havlunun iki kenarındaki yüzey, farklı renkte ilave desen atkı ipliklerinin kullanılmasıyla süslenmektedir. Genellikle bitkisel bezemeler kullanılmaktadır. Bu desenler "jakar bordür deseni" şeklinde de isimlendirilebilmektedir (Fotoğraf 5).

Fotoğraf 5: Ulaşılan örneğin dokuma deseni (Ebru Çatalkaya Gök, Meltem Göksel Kabalcı, 2019, Ankara)

Çizim 1: Ulaşılan örneğin desen rapor çizimi (Meltem Göksel Kabalcı, 2021)

Kullanım Alanları

Havlu dokumalar ilmeli yapıları gereği yüksek su emici özellikleri, yumuşak olmaları gibi özelliklerinden dolayı genellikle kurulanma özelliği ile tercih edilmiştir. Kullanım alanları olarak el havlusu, yüz havlusu, banyo havlusu, plaj havlusu, hamam havlusu şeklinde TSE'nin sınıflandırma yaptığı havlu çeşitleri başlığında bahsedilmişti. Ayrıca 1640 Narh defterlerinde havlu hamam gömleği (Kütükoğlu, 1983: 162), yemek havlusu (Arseven, 1965:701), ayak havlusu, abdest havlusu (Sami, 2017:449) olarak yazılı kaynaklarda yer verilmiştir. Yazılı kaynaklarda hamam takımı "hamam rahtı" (Tezcan, 2017:284) olarak da geçmektedir. Genellikle hamam tekstillerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kurulanma özelliği dışında döşemelik kumaş olarak kullanıldığı da bahsedilmektedir (Ergür, 2002:104). Bu döşemeliğinde hamamlarda oturulan yer için kullanıldığı düşünülmektedir.

Teknik Özellikleri

Havlu dokumaların geçmişte pamuk ve keten iplikle dokunulduğu bilinmektedir. Ancak ketenin sert tutumundan ve maliyetli olmasından dolayı daha çok pamuk ipliği tercih edilmiştir (Ortaç, 1994:47). Havlunun yumuşak ve nem kapasitesinin fazla olması için hav ipliği genellikle bükümsüz olarak kullanılmıştır (Tezcan, 2017:282). El tezgâhlarında dokunan havlu dokumalarda zeminde bezayağı ya da dimi olmak üzere iki örgü tipi uygulanabilir. Zeminde bezayağı örgüsü kullanılması durumunda ikisi zemin çözgüsü, biri hav çözgüsü için üç çerçeve gerekmektedir. Zeminde 2/2 Dimi örgüsü kullanılması durumunda ise üçü zemin çözgü, biri hav çözgüsü için dört çerçeveye ihtiyaç vardır (Ortaç, 1994:35).

Desenli el dokuma havluları dokumak için ise tezgâha montaj edilmiş jakar sistemine ihtiyaç vardır. Taharlama sırasında hem jakar nirelerinden hemde çerçevelerdeki gücülerden çözgü iplikleri geçirilmektedir. Havlunun kenarlarına desen yapılamak istenildiğinde sadece jakar tertibatında bağlı olan nirelerdeki çözgü iplikleri kullanılmaktadır. Desenli kısım

tamamlandıktan sonra ise jakar tertibası devreden çıkarılarak sadece çerçeveler ile düz ilmeli kısımları dokunmaktadır.

XX.yüzyıla ait dokuma desenli el dokuma havlu örneğine Zehra Kafalı Zihnioğlu koleksiyonunda ulaşılmıştır. Zihnioğlu büyüklerinden kalan kültür unsurlarını toplayarak kendisine koleksiyon oluşturmuş ve topladığı eserleri uygun saklama koşullarında muhafaza etmektedir. Ele alınan el dokuma havlu örneğinin en boy ölçüleri, tarak numarası, atkı ve çözgü sıklıkları, iplik numaraları, dokuma örgüleri ve iplik büküm yönleri belirlenmiş ve Tablo 1'de kumaş kimlik bilgisi olarak sunulmuştur.

Fotoğraf 6: Dokuma desenli el dokuma havlu örneği (Ebru Çatalkaya Gök, Meltem Göksel Kabalcı, 2019, Ankara)

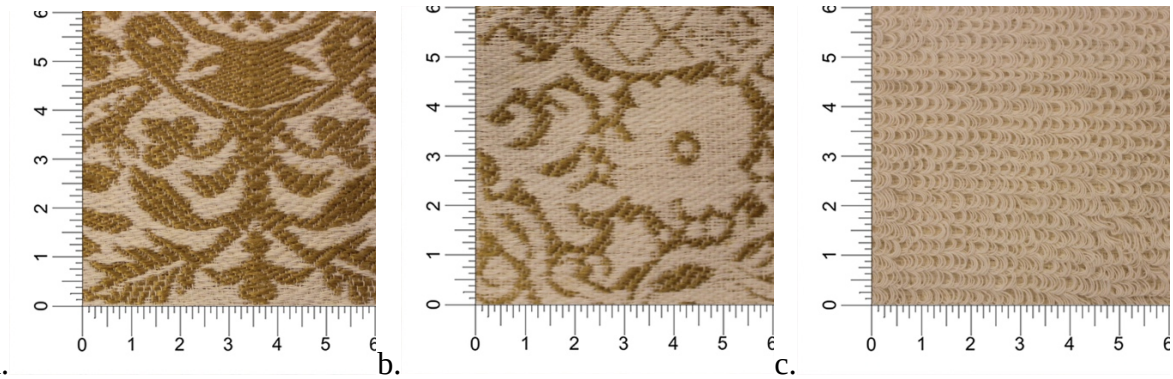

a. b. c.

Fotoğraf 7: a. Ön yüz macro çekim, b. Arka yüz macro çekim, c.Havlı yüz macro çekim (Ebru Çatalkaya Gök, Meltem Göksel Kabalcı, 2019, Ankara)

Tablo 1. Ulaşılan dokuma desenli havlu dokumanın kumaş kimlik bilgisi (Ebru Çatalkaya Gök, 2021)

Eser adı ve cinsi	Banyo Havlusu
Çağı	XX.yüzyıl
Örgü Türü	Tek yüzlü havlı doku, D 2/2 Z, jakar desenli
Kumaş en boy	En:52 cm, Boy:112,3 cm
Desen Rapor en boy	En:8,77 cm, Boy:16,5 cm
Kenar	En: 1,85 cm
Tarak Numarası	55 (TGTA =4)
Toplam çözgü tel sayısı	1780 tel (900 zemin, 880 hav)

	Çözgü	Atkı	İlme
İplik Cinsi	Pamuk	Pamuk	Pamuk
İplik Büküm Yönü ve Adedi	S (Sol bükümlü) ve tek katlı	S (Sol bükümlü) ve tek katlı	Bükümsüz tek kat
İplik kısalması	%5	%4	%5
İplik Numarası	≈ Ne 20/2	≈ Ne 20/2	≈ Ne 20
İplik Sıklığı: (adet/cm)	22 tel	18 tel	

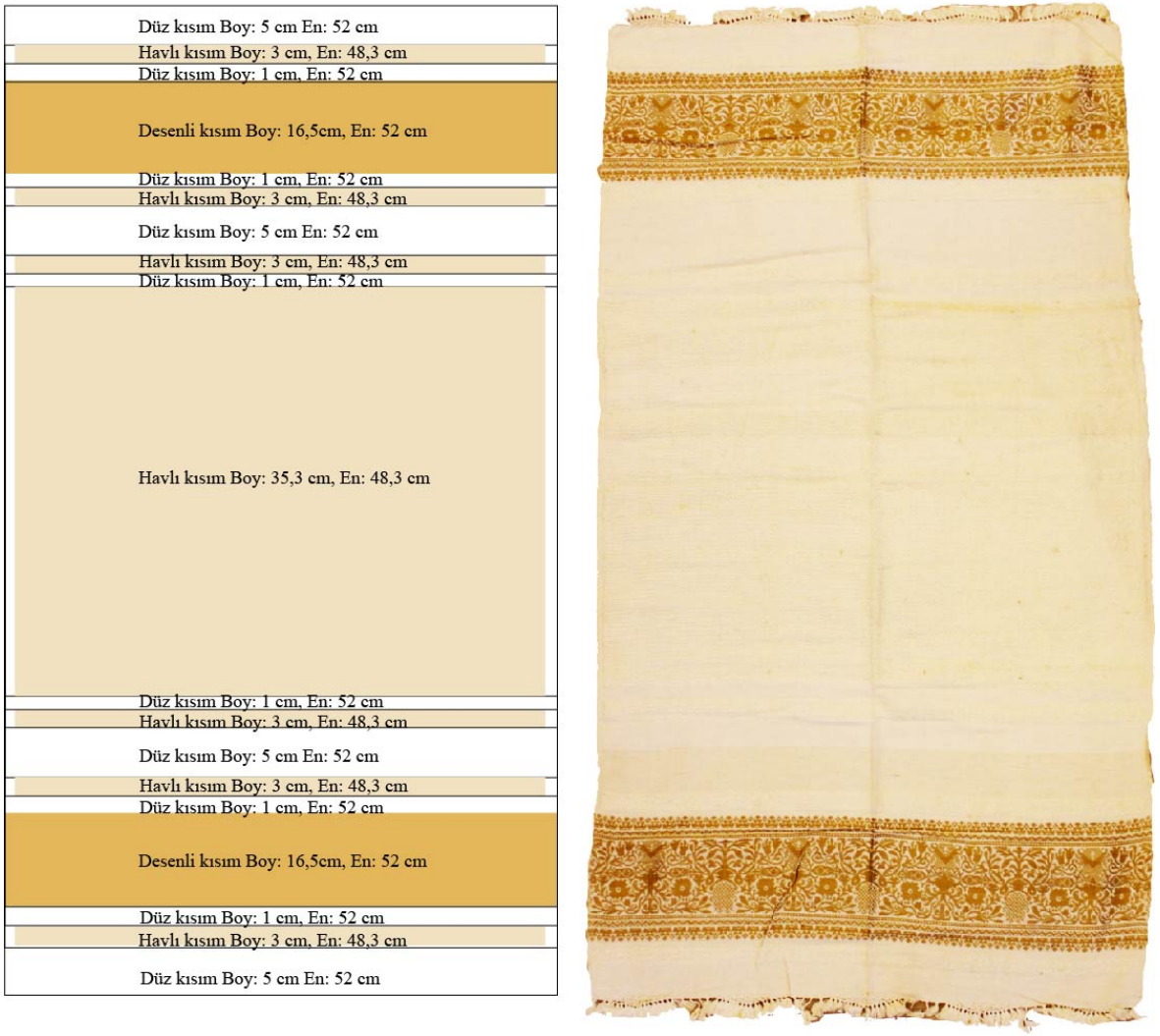

Fotoğraf 8: Desenli, desensiz ve havlı kısımların dokuma boy ve en ölçüleri

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Geçmişte tekstil sanayinin önemli bir kolunu oluşturan el havlu dokumacılığı TSE'nin belirli standartlar ile dokunarak kalitesi korunmuştur. Ancak 2015'te TS 629 Tekstil havlular ve havlu kumaşlar yürürlükten kaldırılmıştır. Benzer şekilde XX. yüzyılda havlucular kooperatifleri kurularak el havlu dokumacılığı yapan işletmeler desteklenmeye çalışılmıştır. Ancak gelişen teknolojiyle birlikte mekanizasyona geçilmiş, böylelikle el tezgâhları yerini otomatik tezgâhlara bırakmak zorunda kalmıştır. Araştırma sonucunda yapılan kaynak taramalar ve özel bir koleksiyondan ulaşılan örnek göz önünde bulundurularak el dokuma desenli havlular kullanım yeri, örgü türü, renk, motif ve kompozisyon açısından şu şekilde değerlendirilmiştir:

Kullanım yeri bakımından; havlu dokumalar genellikle el havlusu, ayak havlusu, abdest havlusu, yüz havlusu, banyo havlusu, plaj havlusu, hamam havlusu gibi hamam tekstilinde tercih edilmektedir.

Örgü türü açısından; havlu dokumaların dokunma tekniği açısından genellikle zemininde bezayağı ya da dimi 2/2 kullanılmaktadır. Desenli dokunan bölümlerinde ise jakar tertibatı ile ilave desen atkıları kullanılmaktadır.

Hammadde açısından; havlu dokumalar kurulanma özelliği ile tercih edildiği için yüksek su emiş özelliğe sahip olmaları gerekmektedir. Bu nedenle de genellikle hammadde de pamuk iplik kullanılmaktadır. Pamuk dışında keten ve bambu ile dokunan örnekleri de bulunmaktadır.

İplik özellikleri açısından; incelenen kumaşların iplik numaraları Ne 20 olarak tercih edilmiştir. Çözgü ve atkıda çift bükümlü, havda kullanılan ilme ipliğinde ise bükümsüz tek kat tercih edilmiştir. Bunun sebebi suyu daha çok emebilmesi içindir.

Renk açısından; havlu dokumaların zemini genellikle krem renginde dokunmuştur. Dokunduktan sonra kenarlarına çeşitli renklerde nakış teknikleri ile desenler işlenmektedir. Dokumadan desenli havlu kumaşların kenarlarında ise sarı, kırmızı, mavi, pembe, yeşil, güvezi gibi renkler kullanılmıştır. Bazende zeminde krem renginin farklı tonları arasında geçiş yapılarak yüzeyde kalın çizgiler oluşturulmuştur.

Motif özellikleri bakımından; el dokuma desenli ve işleme tekniği ile dokunduktan sonra süslenen havlularda genellikle bitkisel desen hakimdir. Bazen aralarına geometrik ve sembolik motifler de eklenerek kompozisyon özellikleri zenginleştirilmiştir.

Sonuç olarak yüksek oranda su emebilme özelliğine sahip havlular genelde pamuktan yapılan ilmeli bir kumaş türüdür. Havlunun istenilen bu özelliklere sahip olabilmesi için ise kullanılan hammadde dışında iplik numarası, iplik bükümü, dokuma sıklığı, hav yüksekliği önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda araştırma sonucunda oluşturulan kumaş kimlik bilgisinin ve çizilen desen raporunun tekrar aynı özellikte dokunabilmesi için önemli olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

Anonim. (1982). Yurt Ansiklopedisi Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını Cilt 3, (Bolu, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çorum, Denizli, Diyarbakır). İstanbul: Anadolu Yayıncılık A.Ş.

Arseven, C. E. (1965). Sanat Ansiklopedisi, Cilt II. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Aslanoğlu, M., (1997). Esnek Uzmanlaşma Yaklaşımı Açısından Denizli Havlu Dokuma Sanayinin Analizi, 21. Yüzyıla Doğru Denizli Sanayii Sempozyumu, 17-18-19 Ekim 1997, TMMOB Makine Mühendisleri Odası.

Cillov, H. (1949). Denizli El Dokumacılığı Sanayii, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstirüsü Neşriyatından No.10.

Dölen, E. (1992) Tekstil Tarihi, İstanbul: M.Ü.TEF. Döner Sermaye İşletmesi Matbaası, 608.

Ergür, A. (2002). Tekstil Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Esiner, M. Ö. (1982) Türkçede Kumaş Adları, Tarih Dergisi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, (33), 291-340.

Gezicioğlu, F. Y. ve Atalayer, G. (2020). "Atkıdan "Çekmeli" (Halkalı/İlmekli/Kesiksiz Havlı) Dokumaların Dünya Müzelerinde Tarihsel Örnekleri Üzerine Bir Değerlendirme", Arış, Aralık - Sayı:17, s. 140-170.

İnalcik, H. (2008) Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar, (Birinci Baskı) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 266.

Karaağaç, G. (1998). "Türkçe'nin Komşu Dillere Verdiği Giyim Kuşam Kültürüyle İlgili Kelimeler. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi (5), s.361-387.

Koçak, S. Ç. (2015). Osmanlı'dan Günümüze Havlu ve Günümüz Havlu üretimi Üzerine Öneriler. İstanbul: Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi.

KK1: Yaşar Gürbıyık, 1940, Buldan/Denizli. Dokuma Ustası.

Kütükoğlu, Mübahat. S. (1983). Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Mahiroğulları, A. (2008). Selçuklu/Osmanlı Döneminde Kurumsal Bir Yapı: Ahilik/Gedik Teşkilatı ve Sosyo-Ekonomik İşlevleri, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, S. 54.

Ortaç, S. (1994). "Kadife ve Havlu Dokuma Teknikleri Geleneksel Ürünlerinin Özellikleri ve Özgün Çalışmalar", Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü El Sanatları, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Pakalın, M. Z. (1993). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri II. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Quataert, D. (2011). Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü. (Cilt 2.basım). İstanbul: İletişim Yayıncılık A.Ş.

Sami, Ş. (2017). Kâmûs-ı Türkî (Latin harfleriyle). (Hazırlayanlar: Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal). İstanbul: İdeal Kültür.

Tezcan, H. (2017). Bursa'nın İpeklisi (Tarihi, Ticareti, Pamukluları ve İpeklileriyle Ünlü Bursa). Bursa: Bursa Kültür A.Ş.

TS 629. (1991). Tekstil - Havlular ve havlu kumaşlar - Örme - Özellikler ve deney metotları. Türk Standartları Ensititü yayınları.

Türkyılmaz, T., A. (2009). Dokuma Kumaş Analizi Dokuma Kumaş Örgüleri ve Desenciliği, Birinci Baskı, İstanbul: Türk Tekstil Vakfı yayınları.

Watson. W. (1913). Advanced Textile Design. New York: Longmans, Green and Company.

Yücel. Y. (1982). Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler V. 1640 Tarihli Es'ar Defteri Metnin Türk Harflerine Çevirisi ve Değerlendirilmesi. Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi.

DİJİTAL EĞİTİM PLATFORMLARININ ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİNE GÖRE İNCELENMESİ

Elif Büşra YAZICI

Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sınıf Öğretmenliği Bölümü, Ankara, Türkiye

ORCİD:https://orcid.org/0000-0002-2213-9279

Prof. Dr. Mehmet Arif ÖZERBAŞ

Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Bişkek, Kırgızistan

ORCİD:https://orcid.org/0000-0002-1612-9349

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, sınıf öğretmenlerinin dijital eğitim platformlarına yönelik görüşlerini belirlemektir. Dijital eğitim platformlarının etkililiğine ilişkin sınıf öğretmenlerinin görüşlerini inceleyen bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması modeli uygulanmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu, 2020 yılında İstanbul il sınırlarında bulunan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı resmi ve özel ilkokullarda görev yapan 20 sınıf öğretmeni oluşturmaktadır. Bu araştırmada örnekleme yöntemlerinden maximum çeşitlilik örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışmada veri toplama aracı olarak araştırmacı tarafından özel olarak geliştirilen yapılandırılmış görüşme kullanılmıştır. Özel olarak geliştirilen yapılandırılmış görüşme için alanında uzman 9 farklı kişinin görüşü alınarak kapsam ve görünüş geçerliliği sağlanmıştır. Yapılandırılmış görüşme formu 20 öğretmene gönüllülük esası doğrultusunda 20'şer dakikalık süreyle uygulanmıştır. Araştırmadan elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Araştırmadan elde edilen veriler ışığında öğretmenlerin neredeyse tamamının platformları faydalı buldukları görülmektedir. Dijital eğitim platformlarının eğitim öğretim sürecine pek çok katkı sağladığını düşünen öğretmenler dijital eğitim platformlarında en çok etkileşimli içeriklerle çeşitli soru, etkinlik ve videolara yer vermesini avantaj olarak görmektedirler. Ayrıca platformların öğretmenlerin yardımcı kaynağı olduğunu düşünmektedirler. Platformların öğrencilerin ilgi ve dikkatini derse çektiğini ve kalıcı öğrenme gerçekleştiğini belirtmişlerdir. Bazı öğretmenler her öğrencininin platformlara ulaşamamasını dezavantaj olarak görmektedirler. Bazı öğretmenler ise dijital eğitim platformlarının dezavantajı olduğunu düşünmemektedir. Öğretmenler dijital eğitim platformlarının daha etkili ve verimli kullanılabilmesi için geliştirilmesi gereken özellikler olduğunu ifade etmişlerdir. Özellikle platformların içeriklerinin geliştirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Ayrıca ailelerin bilinçlendirilmesi gerektiğini ve öğretmenlere hizmet içi eğitimler verilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Öğretmenlerin uzaktan eğitim sürecinde en çok EBA'yı sonra Okulistik'i daha sonra da Morpa Kampüs'ü kullandıkları görülmüştür. Başarıyı artırmada ise en çok Okulistik ve Morpa Kampüs'ün daha sonra ise EBA'nın etkili olduğunu düşündükleri görülmektedir. Öğretmenler platformların ücretli olması sebebiyle öğrencilerin her platforma erişemediğini ifade etmişlerdir. Öğretmenler uzaktan eğitim sürecinde karşılaşılan temel sorun olarak platformlara erişebilmek için her öğrencinin evinde internet bağlantısının olmamasını görmektedirler. Eğitimde fırsat ve imkan eşitliğinin sağlanabilmesi için platformların ve platformlara erişebilmek için gerekli olan internetin öğrencilere ücretsiz olması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Dijital platformlar, Öğretmen görüşü, Öğrenci

ABSTRACT

The purpose of this study is to determine the opinions of classroom teachers about digital education platforms. In this study, which examines the opinions of classroom teachers on the

effectiveness of digital education platforms, a case study model, one of the qualitative research methods, was applied.. The working group of the study consists of 20 classroom teachers working in official and private primary schools affiliated to the Ministry of National Education located on the borders of Istanbul province in 2020. In this study, maximum diversity sampling method was used from sampling methods. In this study, structured interview developed specifically by the researcher was used as a data collection tool. For a specially developed structured interview, the opinion of 9 different experts in the field was taken and the validity of the scope and appearance was ensured. The structured interview form was applied to 20 teachers for a period of 20 minutes in accordance with the basis of volunteering. The data obtained from the research were analyzed by content analysis method. In the light of the data obtained from the research, it is seen that almost all of the teachers find the platforms useful. Teachers who think that digital education platforms contribute a lot to the education and training process see it as an advantage to include various questions, activities and videos with interactive content on digital education platforms. In addition, they consider platforms to be a helpful resource for teachers. They stated that the platforms draw the attention and attention of the students to the lesson and that permanent learning takes place. Some teachers consider it a disadvantage that not every student can access the platforms. Some teachers, on the other hand, do not think that digital education platforms have a disadvantage. Teachers have stated that there are features that need to be developed so that digital education platforms can be used more effectively and efficiently. In particular, they stated that the content of the platforms should be developed. In addition, they think that families should be made conscious and teachers should be given in-service training. It has been observed that teachers most often use EBA, then Platform Okulistik, and then Morpa Kampüs in the distance learning process. In increasing success, it is seen that they think that Okulistik and Morpa Campus are the most effective, and then EBA. Teachers have stated that students cannot access every platform because the platforms are paid. Teachers see the lack of internet connection in every student's home in order to access the platforms as the main problem encountered in the distance education process. In order to ensure equal opportunities and opportunities in education, the platforms and the internet required to access the platforms should be free for students.

Keywords: Education, Digital Platforms, Teacher opinion, Student

GİRİŞ

Teknoloji; makineler, yöntemler, sistemler, yönetim ve kontrol mekanizmaları gibi çeşitli ögeleri kapsayan ve bu ögelerin belirli bir düzende bir araya getirilmesiyle oluşan bir bilimdir (Alkan, 2011). Teknoloji insanların işlerini kolaylaştırmak için sürekli bir değişim ve gelişim içerisindedir. Dolayısıyla pek çok sektör teknolojinin faydalarından yararlanmaktadır. Günümüzde eğitim ve teknoloji birbirinden ayrı düşünülemez hale gelmekle beraber teknoloji, günden güne eğitimdeki yerini ve önemini artırmaya devam etmektedir. Eğitim teknolojisi, özelde öğrenme durumuna, genelde eğitime egemen olabilmek için ilgili bilgi ve becerilerin işe koşulmasıyla öğrenme ya da eğitim süreçlerinin yapısallaştırılması olarak tanımlanmaktadır. Bir diğer deyişle eğitim teknolojisi, eğitim felsefelerince belirlenen eğitim hedefleri ve değerlerine ulaşabilmek için gerekli yöntemlerle ilgilenen bir disiplindir (Özerbaş, 2020, s.8). Eğitim sektöründe çağın gerisinde kalmamak ve teknolojinin imkânlarından faydalanmak için ülkemizde birçok proje hayata geçirilmektedir. 2010 yılında Türkiye'de tanıtılan FATİH Projesi ile birlikte bilgi ve iletişim teknolojilerini eğitim ile bütünleştirmek hedeflenmiş ve bu proje ile beraber eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması amaçlanmıştır (Ekici ve Yılmaz, 2013). FATİH Projesi kapsamında kullanılacak olan e-içerikler geliştirilmiş ve eğitim öğretim sürecinin vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. E-içeriklerin oluşturulması ve yönetilmesi

kapsamında EBA, Morpa Kampüs ve Okulistik gibi eğitim öğretim sürecinde kullanılan pek çok dijital eğitim platformunun kullanımı yaygınlaşmıştır. Dijital eğitim platformları öğrenilecek konuyu görsel ve işitsel ögelerle destekleyerek öğrencilere çoklu öğrenme ortamı sunmakta ve aynı zamanda fırsat ve imkan eşitliği sağlamaktadır. Özellikle matematik dersi gibi soyut kavramların ele alındığı konuları somutlaştırmada dijital eğitim platformları büyük öneme sahiptir (Karakırık, 2008).

2019 yılında dünyayı etkisi altına alan 2020 yılında ülkemizde de görülen Covid-19 salgını sebebiyle yaşanan beklenmedik olaylar ve salgının seyrinin nasıl olacağı konusunda yaşanan belirsizlikler pek çok kurumu etkilediği gibi eğitim kurumlarını da derinden etkilemiştir (Can, 2020). Bu olağanüstü durumda yüz yüze eğitime ara verilip eğitim öğretim sürecinin devam ettirilebilmesi için alternatif yollar aranmıştır. Bu süreçte dijital eğitim platformları aracılığıyla uzaktan eğitimin devam ettirilmesi kararlaştırılmıştır. Uzaktan eğitim öğrencilerin fiziki bir okul ortamına gereksinim duymadan bireysel olarak yerleşik bulunduğu ortamda eğitilmesi olarak tanımlanabilir (Tuncer ve Taşpınar, 2008). Uzaktan eğitim; asenkron (eş zamansız), senkron (eş zamanlı) ve blended (karma) olarak gerçekleştirilebilmektedir. Uzaktan eğitimde, eğitmen ve öğrencinin aynı zamanda etkileşime girmesi haline senkron (eş zamanlı) uzaktan eğitim denir. Asenkron (Eş zamansız) Eğitim, öğretmen ve öğrencinin farklı zamanlarda eğitim faaliyetlerini gerçekleştirdiği eğitimlerdir. Karma (Blended) Eğitim, geleneksel eğitim ile e-eğitimin birlikte uygulanması ve eş zamanlı çevrimiçi eğitim ile eş zamansız çevrimdışı eğitimin birlikte uygulanmasıdır (Tuncay,2020). Özellikle ilkokul öğrencilerinin uzaktan eğitim sürecinde dikkatlerini canlı tutmak ve konuyu anlamalarını sağlamak oldukça zordur. Bu bağlamda dijital eğitim platformlarının içeriklerinin niteliği oldukça önemli görülmektedir. Dolayısıyla öğretmenlerin kullandıkları platformlar büyük önem arz etmektedir. Uzaktan eğitim süreci ile birlikte sınıf öğretmenlerinin kullandıkları platformlar, platformların öğrenme-öğretmen sürecine etkisi, bu süreçte karşılaşılan sorunlar gündeme gelmekte ve sınıf öğretmenlerinin dijital eğitim platformları hakkındaki görüşlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu araştırma bu düşüncenin ışığında planlanarak sınıf öğretmenlerinin dijital eğitim platformlarına yönelik görüşleri nelerdir? sorusuna cevap aranmıştır.

YÖNTEM

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması modeli uygulanmıştır. Durum çalışmalarında ele alınan durum detaylı bir şekilde çalışılır. "Bir duruma ilişkin etkenler (ortam, bireyler, olaylar, süreçler, vb) bütüncül bir yaklaşımla araştırılır ve ilgili durumu nasıl etkiledikleri ve ilgili durumdan nasıl etkilendikleri üzerine odaklanır" (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s.77).

Evren ve Örneklem

Araştırmanın çalışma grubunu, 2020 yılında İstanbul il sınırlarında bulunan Milli Eğitime Bakanlığı'na bağlı resmi ve özel ilkokullarda görev yapan 20 sınıf öğretmeni oluşturmaktadır. Bu araştırmada örnekleme yöntemlerinden maximum çeşitlilik örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Maksimum çeşitlilik örnekleme yöntemi, evrende incelenen problemle ilgili olarak kendi içinde benzeşik farklı durumların belirlenerek çalışmanın bu durumlar üzerinde yapılmasıdır. Araştırmacı örneklemini farklı sosyo-ekonomik özelliklere sahip bölgelerdeki okullardan seçerek durumlarda çeşitlilik sağlayabilmektedir (Büyüköztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2012, s.93).

Tablo 1.Görüşmeye Katılan Öğretmenlerin Demografik Bilgileri

Kodlar	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Durumu	Kıdem
Ö1	Kadın	29	Lisansüstü	7
Ö2	Kadın	28	Lisans	6
Ö3	Kadın	25	Lisansüstü	1
Ö4	Kadın	28	Lisans	5
Ö5	Kadın	28	Lisans	6
Ö6	Erkek	28	Lisans	4
Ö7	Kadın	30	Lisans	7
Ö8	Kadın	30	Lisans	7
Ö9	Kadın	30	Lisans	6
Ö10	Erkek	30	Lisans	7
Ö11	Kadın	29	Lisans	7
Ö12	Kadın	28	Lisans	6
Ö13	Kadın	60	Lisans	35
Ö14	Kadın	27	Lisans	4
Ö15	Kadın	28	Lisans	6
Ö16	Kadın	28	Lisans	6
Ö17	Kadın	29	Lisans	7
Ö18	Kadın	30	Lisansüstü	8
Ö19	Kadın	40	Lisans	15
Ö20	Kadın	60	Lisans	35

Tablo 1'e bakıldığında araştırmaya katılan öğretmenlerin 18'inin kadın, 2'sinin erkek olduğu, öğretmenlerin en fazla 60, en az 25 yaşında olduğu, öğretmenlerden 3'ünün yüksek lisans, 17'sinin lisans mezunu olduğu, öğretmenlerin mesleki kıdemlerinin ise en az 1 yıl, en fazla 35 yıl olduğu görülmektedir.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak özel olarak geliştirilen yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Yapılandırılmış görüşme formunda yer alan sorular araştırma problemine yönelik olarak hazırlanmıştır. Yapılandırılmış görüşme formu hazırlama sürecinde ilgili alan

yazın tarandıktan sonra 17 sorudan oluşan soru havuzu oluşturulmuştur. 9 farklı uzmanın görüşü alındıktan sonra 8 soru görüşme formundan çıkarılarak soru sayısı 9'a indirilmiştir. İlkokullarda görev yapan 6 sınıf öğretmeniyle bire bir görüşmeler yapılarak sorular denenmiş ve bu ön uygulamaya göre 2 soru daha görüşme formundan çıkarılarak soru sayısı 7'ye düşürülmüştür. Böylece görüşme formuna son şekli verilerek 7 sorudan oluşan görüşme formu hazırlanmıştır. Yapılandırılmış görüşme formunda yer alan soru örnekleri aşağıda sunulmuştur.

1. Derslerinizde kullandığınız platformun avantajları nelerdir?
2. Derslerinizde kullandığınız platformun dezavantajları nelerdir?
3. Platformların etkili ve verimli olarak kullanılabilmesi için neler yapılabilir?
4. Hangi platformun öğrenci başarısını artırmada daha etkili olduğunu düşünüyorsunuz?
5. Uzaktan eğitim sürecinde karşılaşılan temel sorunlar nelerdir?
6. Uzaktan eğitim sürecinde hangi platformları kullandınız?
7. Bu süreçte kullandığınız platformun herhangi bir özelliğinin geliştirilmesi gerektiğini düşünüyor musunuz?

Verilerin Toplanması

Yapılandırılmış görüşme formu ölçeğe katılan 20 öğretmene izinleri doğrultusunda 20'şer dakikalık süreyle uygulanmıştır. Veri toplama sürecinde uygulama yapılmadan önce öğretmenlere araştırma ile ilgili bilgi verilerek bilgilendirmenin ardından araştırmacı tarafından uygulanmıştır. Veri toplama süreci, bu okullardaki öğretmenlerin gönüllü katılımı esas alınarak gerçekleştirilmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırmada elde edilen nitel veriler ise içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. İçerik analizinin temel amacı toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Bu amaç doğrultusunda toplanan verilerin önce kavramsallaştırılması daha sonra da ortaya çıkan kavramlara göre mantıklı bir şekilde düzenlenip veriyi açıklayan temaların belirlenmesi gerekmektedir. Nitel araştırma verileri; verilerin kodlanması, temaların bulunması, kodların ve temaların düzenlenmesi, bulguların tanımlanması ve yorumlanması olmak üzere dört aşamada analiz edilir (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 242-243). Bu araştırmada, öğretmenlere uygulanan her bir görüşme formu Ö1, Ö2, Ö3…şeklinde kodlanmıştır. Görüşme formunda yer alan sorulara verilen yanıtlara göre ifadelerin özüne bağlı kalınarak kodlamalar yapılmıştır. Kodlama yapılırken sık kullanılan ifadelerin belirlenmesine dikkat edilmiş, birbirine benzer kodlar arasında ortak yönler bulunarak temalar oluşturulmuştur. Bulguların sunumunda katılımcıların dile getirdiği ifadeler verilmiş ve elde edilen veriler araştırmacı tarafından yorumlanarak birtakım sonuçlara ulaşılmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde, yapılandırılmış görüşme formundan elde edilen bilgilere ve araştırma probleminin cevaplandırılabilmesi için derinlemesine bilgi edinmek üzere sorulan sorulara ilişkin bulgulara ve bunların yorumuna yer verilmektedir.

1.Dijital Eğitim Platformlarının Avantajları

Öğretmenler dijital eğitim platformlarının birçok avantajı olduğundan bahsetmişlerdir. Öğretmenler dijital eğitim platformlarının dikkat çekici olması, kalıcı öğrenme sağlaması, tekrar dinleme fırsatı sunması, farklı soru tarzlarının olması, farklı öğrenme alanlarına olanak sağlaması, ulaşılabilirlik, zamandan tasarruf sağlaması ve öğretmene ders anlatımında kolaylık sağlaması açısından avantaj sağladığına dair farklı düşünceler dile getirmişlerdir. Sınıf

öğretmenlerinin görüşlerine göre dijital eğitim platformlarının avantajlarına ilişkin bulgular Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Sınıf Öğretmenlerinin Görüşlerine Göre Dijital Eğitim Platformlarının Avantajları

	(f)	%
Etkileşimli içeriklerle çeşitli soru, etkinlik ve videolara yer vermesi	7	22,58
İlgi ve dikkati derse çekmesi	4	12,90
Kalıcı öğrenme sağlaması	4	12,90
Öğretmenlere derste yardımcı kaynak olması	4	12,90
Zamandan tasarruf sağlaması	2	6,45
Farklı zeka türlerine yer vermesi	3	9,67
Tekrar dinleme fırsatı sunması	3	9,67
Teknolojik faydalar ve bilgiye hızlı ulaşılabilmesi	4	12,90
Toplam	31	100

Tablo 2 incelendiğinde sınıf öğretmenlerinin görüşlerine göre dijital eğitim platformlarının avantajları ve yüzdelerinin; etkileşimli içeriklerle çeşitli soru, etkinlik ve videolara yer vermesi (%22,58), ilgi ve dikkati derse çekmesi (%12,90), kalıcı öğrenme sağlaması (%12,90), öğretmenlere derste yardımcı kaynak olması (%12,90), zamandan tasarruf sağlaması (%6,45), Farklı zeka türlerine yer vermesi (%9,67), tekrar dinleme fırsatı sunması (%9,67), teknolojik faydalar ve bilgiye hızlı ulaşılabilmesi (%12,90) olduğu görülmektedir.

1.1.Etkileşimli içeriklerle çeşitli soru, etkinlik ve videolara yer vermesi:

Sınıf öğretmenleri platformların içeriklerinin çeşitli etkinlikler içermesini büyük avantaj olarak görmektedirler. Dijital eğitim platformlarının farklı soru tarzları, video, etkinlik ve etkileşimli içerikleriyle dersi zenginleştirmesi ve dersi daha verimli hale getirmesi etkili olmuş olabilir. Bu konuda öğretmenlerin görüşleri şu şekildedir;

"Öğrenciler kısa sürede tüm soru tarzlarıyla karşılaşıyorlar (Ö1)."

"Ben daha çok fayda sağladığını düşünüyorum. Konu içerikleri bakımından çok fayda sağlıyor (Ö14)."

"Farklı tarzda sorular ve fazla örnek olması açısından avantajlıdır (Ö5)."

"Öğrencilerin farklı videolar izleyip görsel olarak da öğrenmesine katkı sağlıyor. Etkinliklerle de desteklenmiş oluyor (Ö8)."

"Platformlar etkileşimli olduğu için öğrenciler sürece zevkle katılıyor (Ö15)."

"Teknolojinin ürünü olan EBA ve Okulistik soru çeşitliliği ve konu anlatımlarıyla ayrı bir kaynak oluşturuyor (Ö13)."

"Hem de öğrenciler daha fazla soruyla karşılaşıyor (Ö11)."

1.2.İlgi ve dikkat çekici olması:

Öğretmenler dijital eğitim platformları sayesinde öğrencilerin dikkatini derse çekebildiklerini belirtmişlerdir. Platformlar interaktif içerikleri sayesinde öğrencilerin ilgisini çekmekte bu sayede de dikkatlerini derse çekmektedirler. İlkokul öğrencilerinin dikkatini uzun süre derste tutmak oldukça zor olduğu düşünüldüğünde bu durumun büyük bir avantaj oluşturduğu söylenebilir. Bu konuda bazı öğretmenlerin görüşleri şu şekildedir;

"Platformların avantajı, ilgi çekici olması (Ö9)."

"Öğrencilerin dikkatini çekebilmesi, yaratıcılıklarını geliştirmesi, derse olan ilgilerini arttırması (Ö3)."

"Öğrencinin dikkatini çekmesi, dersi keyifli hale getirmesi (Ö16)."

"Zengin içeriklerle öğrencinin ilgisini derse çekiyor (Ö12)."

1.3.Kalıcı öğrenme sağlaması:

Sınıf öğretmenleri dijital eğitim platformları sayesinde kalıcı öğrenme gerçekleştiğini ifade etmişlerdir. Platformların interaktif içerikleriyle çoklu ortam (ses, görüntü, video, animasyon, metin vb.) sağlaması bu düşüncenin oluşmasında etkili olduğu söylenebilir. Bazı öğretmenlerin görüşleri şu şekildedir;

"Kalıcı öğrenme sağlıyor (Ö1)."

"Öğrenmeyi kalıcı kılıyor (Ö2)."

"Platformların avantajı, kalıcı öğrenme sağlaması (Ö9)."

"...Öğrenciler ezberci zihniyetten kurtulup bir şeyleri anlamlandırmaya biraz daha önem verebilirler diye düşünüyorum (Ö3)."

1.4.Öğretmenlere derste yardımcı kaynak olması:

Platformların faydalı bilgiler içermesi bakımından öğretmenlere ders anlatmada, öğrencilere ise konuyu kavramada yardımcı olduğunu düşünen öğretmenler de bulunmaktadır. Platformlar zaman ve içerik bakımından hem öğretmen hem de öğrenciler için büyük kolaylık sağlamaktadır. Dolayısıyla platformların öğretmenlerin dersteki en büyük yardımcısı olduğu söylenebilir. Öğretmenler bu konu hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade etmişlerdir;

"Öğrenci konuyu daha iyi anlamlandırıyor, öğretmen ise konuyu anlatmada kolaylık sağlıyor (Ö6)."

"Öğretmenler için, öğretmenin duraksadığı zamanlarda devreye girmesi (Ö7)."

"Öğretmenler bu platformlar sayesinde konuyu destekleyerek anlatıyor ve pekiştiriyorlar (Ö1)."

"Öğretmen de konuların pekiştirilmesinde yardımcı olmuş ve üzerine ekleme yapıp somutlaştırmış oluyor (Ö8)."

1.5.Zamandan tasarruf sağlaması:

Öğretmenler tahtaya şekil, grafik vb. çizerek çok vakit kaybetmektedirler. Platformlar bu konuda da öğretmenlere büyük avantaj sağlamaktadır. Platformların zamandan tasarruf konusunda da avantaj sağladığını düşünen bazı öğretmenlerin görüşleri şu şekildedir;

"Yazı yazmayla uğraşılmadığı için zamandan tasarruf sağlıyor (Ö11)."

"Ben daha çok fayda sağladığını düşünüyorum. Zaman bakımından çok fayda sağlıyor (Ö14)."

1.6.Farklı zeka türlerine yer vermesi:

Dijital platformların farklı öğrenme alanlarına yer vererek verimliliği arttırdığını düşünen öğretmenler de bulunmaktadır. Öğrenciler farklı zeka türlerine ve öğrenme alanlarına sahiptirler. Platformlar farklı zeka türlerine sahip öğrencilerin konuyu anlamlandırmasına yardımcı olmaktadır. Bu konuda öğretmenler şunları belirtmişlerdir;

"Farklı öğrenme alanlarına sahip çocuklar için daha verimli çalışmalar yapma imkanı sunuyor ve çocuklar bu alanlardan faydalanıyorlar (Ö2)."

"*Çocukların farklı zeka alanlarına yönelik çeşitlilik göstermesidir (Ö10)."*

"…birden fazla duyu işin içine girdiği için farklı zeka türlerine hitap etmesi gibi avantajlarının olduğunu düşünüyorum (Ö3)."

1.7.Teknolojik faydalar ve bilgiye hızlı ulaşılabilmesi:

Dijital eğitim platformları sayesinde bilgiye kolay ve hızlı ulaşılabilmesi öğretmen ve öğrenciler açısından avantaj sağlamaktadır. Platformların teknolojik ulaşılabilirlik ve faydalı bilgiler içermesi bakımından avantaj sağladığını düşünen öğretmenler görüşlerini şu şekilde ifade etmişlerdir;

"…Öğrenciler için ise, öğrencilerin internet ortamında daha istekli olması avantajdır (Ö7)."

"Öğrenci ve öğretmenlerin bilgiye kolay ve güzel bir içerikle ulaşmasını sağlıyor. (Ö12)."

"Öğrenciler için avantajları, çocuk teknolojinin faydalarıyla iç içe olmaktadır. Teknolojinin sağladığı imkanlarla belki birçok öğrencinin gözünün korktuğu matematik dersi öğrencilere daha basit ve anlaşılır gelecektir (Ö18)."

"…Öğretmene ise, içinde yaşadığımız teknoloji çağında bilgiye daha kolay ve daha hızlı ulaşılabilmesinin sağlaması (Ö3)."

Sınıf öğretmenleri dijital eğitim platformlarının pek çok avantajı olduğundan bahsetmişlerdir.

2. Dijital Eğitim Platformlarının Dezavantajları

Dijital eğitim platformlarının dezavantajlarından bahseden öğretmenler her öğrencinin ulaşamaması, içerik yetersizliği, sık kullanıldığında monotonlaşma, bazı konularda yüzeysel ve soyut kalması bakımından düşünceler belirtmişlerdir. Bazı öğretmenler ise dezavantajının olduğunu düşünmemektedirler. Dijital eğitim platformlarının sınıf öğretmenlerinin görüşlerine göre dezavantajlarına ilişkin bulgular Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Sınıf Öğretmenlerinin Görüşlerine Göre Dijital Eğitim Platformlarının Dezavantajları

	(f)	(%)
Her öğrencinin ulaşamaması	5	38,46
İçerik yetersizliği	3	23,07
Sık kullanıldığında etkililiğini kaybetme	2	15,38
Bazı konularda yüzeysel ve soyut kalması	3	23,07
Toplam	13	100

Tablo 3 incelendiğinde sınıf öğretmenlerinin görüşlerine göre dijital eğitim platformlarının dezavantajları ve yüzdelerinin; her öğrencinin ulaşamaması (%38,46), içerik yetersizliği (%23,07), sık kullanıldığında etkililiğini kaybetme (%15,38), bazı konularda yüzeysel ve soyut kalması (%23,07) olduğu görülmektedir.

2.1. Her öğrencinin ulaşamaması:

Sınıf öğretmenleri platformların en büyük dezavantajı olarak her öğrencinin platformlara ulaşamamasını görmektedirler. Öğretmenler dijital eğitim platformlarını internet kaynaklı kullanılmasından ötürü tüm öğrencilerin ulaşamadığını ve bunun dezavantaj oluşturduğunu düşünmektedirler. Tüm öğrencilerin eğitimde fırsat ve imkan eşitliği hakkı vardır. Uzaktan eğitim sürecinde sadece platformlar üzerinden ders işlenebilmesi ve tüm öğrencilerin derse katılamaması bu durum üzerinde etkili olmuş olabilir. Bu konu hakındaki öğretmen görüşleri şu şekildedir;

"İnternet bağlantılı olduğu için her öğrencinin ulaşabilmesi mümkün değil (Ö2)."

"Her öğrencinin ulaşamaması (Ö10)."

"İnternet bağlantısında yaşanan bazı aksaklıklar ve bu platformların ücret karşılığında üyelik gerektirmesi (Ö15)."

"Her öğrencinin erişememesi (Ö16)."

"...Ayrıca bütün okullarda bu içeriği kullanabileceğimiz teknoloji bulunmamaktadır. Zaman ve emek bakımından ekonomik olsa da bu tarz platformlar maddi açıdan maalesef ekonomiklik ilkesine uymamaktadır (Ö3)."

2.2. İçerik yetersizliği:

Öğretmenler dijital eğitim platformlarında yeterli içerik bulunmayışını dezavantaj olarak görmektedirler. Platformları önemli kılan içerikleridir. İçerikleri yetersiz olan platformlar öğretim sürecine katkıda bulunamaz. Her sınıf düzeyinde yeterli içerik bulunmayan platformlar hakkında öğretmenlerin görüşleri şu şekildedir;

"Yeterli etkinlik olmaması dezavantaj (Ö17)."

"EBA'da konu anlatımının yetersiz olması (Ö20)."

"...Aynı zamanda EBA'nın içeriğinin yetersiz olması (Ö15)."

2.3. Sık kullanıldığında etkililiğini kaybetme:

Sürekli bu platformlardan ders işlendiğinde dersin monotonlaştığını ve dikkat çekiciliğini kaybettiğini düşünen bazı öğretmenler görüşlerini şu şekilde dile getirmişlerdir;

"Bu platformlarla çok fazla ders işlendiğinde ders monotonlaşabilir, dikkat çekiciliğini kaybeder (Ö1)."

"Bu platformların fazla kullanılmasının öğretim açısından bir dezavantaj oluşturacağını düşünüyorum. Nihayetinde öğretimi yapan öğretmendir. Her ne kadar teknoloji çağında olsak da özellikle ilkokul seviyesindeki öğrencilerin öğrenebilmek için öncelikli olarak öğretmene ihtiyaç duyduklarını düşünüyorum. Öğretmenler bu platformlardaki içerikleri bütün derslerde, sürekli olarak kullanılırsa öğrenciler için dersin monotonlaşacağı görüşündeyim. Önceden dikkatlerini çeken interaktif içerikler artık her gün yapılan bir eyleme dönüşecek ve dolayısıyla ilgilerini uzaklaştıracaktır (Ö3)."

2.4. Bazı konularda yüzeysel ve soyut kalması:

Sadece bu platformlarla ders işlendiğinde konuların daha yüzeysel ve soyut kaldığını, kalıcı öğrenmenin gerçekleşmediğini düşünen öğretmenler de vardır. Öğretmenler bu konudaki düşüncelerini şöyle ifade etmişlerdir;

"Dezavantajları, bazı konularda soyut kalması, motivasyon eksikliği, dikkat dağınıklığı, gerçek ölçüt olmaması (Ö5)."

"Yazı yazılmadığında kalıcı öğrenme sağlanmıyor olabilir (Ö11)."

"Konular yüzeysel işleniyor ve derinlemesine bilgi sunmuyor (Ö12)."

3. Dijital Eğitim Platformlarının Etkili ve Verimli Kullanılmasıyla ile İlgili Öğretmen Görüşleri

Görüşmeye katılan öğretmenlerin büyük bir kısmı dijital eğitim platformlarının etkili ve verimli kullanılabilmesi için içeriklerinin ve tasarımının geliştirilmesi, platformların ücretsiz olması ve internet alt yapısının geliştirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Ayrıca eğitim paydaşlarının teknolojiyi ve platformları bilinçli kullanmaları gerektiğinden ve platformların süresinin kısıtlı olmaması gerektiğinden de bahsedilmiştir. Sınıf öğretmenlerinin görüşlerine göre dijital eğitim platformlarının etkili ve verimli kullanılmasına ilişkin bulgular Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4 Sınıf Öğretmenlerinin Görüşlerine Göre Matematik Dersinde Dijital Eğitim Platformlarının Etkili ve Verimli Kullanılmasına Yönelik Faktörler

	(f)	(%)
Ders içerikleri ve tasarım geliştirilmeli	9	31,03
Ücretsiz olmalı	7	24,13
İnternet alt yapısı geliştirilmeli	4	13,79
Eğitim paydaşları bilinçlendirilmeli	7	24,13
Süre kısıtlaması olmamalı	2	6,89
Toplam	29	100

Tablo 4 incelendiğinde sınıf öğretmenlerinin görüşlerine göre dijital eğitim platformlarının etkili ve verimli kullanılmasına yönelik faktörler ve yüzdelerinin; ders içerikleri ve tasarım geliştirilmeli (%31,03), ücretsiz olmalı (%24,13), internet alt yapısı geliştirilmeli (%13,79), eğitim paydaşlarının bilinçli olması (%24,13), süre kısıtlaması olmamalı (%6,89) olduğu görülmektedir.

3.1. Ders içerikleri ve tasarım geliştirilmeli:

Öğretmenler dijital eğitim platformlarının daha etkili ve verimli kullanılabilmesi için ders içeriklerinin ve tasarımın geliştirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Platformların verimli olarak kullanılabilmesi için içeriklerinin yeterli olması ve tasarımlarının ilkokul öğrencileri tarafından kolay kullanılabilir ve dikkat çekici olması gerekmektedir. Bazı öğretmenler görüşlerini şu şekilde ifade etmişlerdir;

"...Ders içerikleri güncellenmelidir. Özelikle EBA ders içeriğini geliştirmelidir (Ö1)."

"EBA'ya daha fazla interaktif içerik, yazılı doküman yüklenmelidir. Özellikle EBA'da şu an bulunan içeriklerin yeterli olduğunu düşünmüyorum (Ö3)."

"Çocukların gelişimlerine uygun etkinlikler baz alınmalıdır. Özellikle ilkokul öğrencileri için sade bir tasarım içermelidir (Ö2)."

"Özellikle EBA'nın tasarım olarak daha etkili hale getirilmesi gerekiyor (Ö8)."

"...EBA için ise içeriklerin zenginleştirilmesi gerekir (Ö15)."

"Daha fazla içerik olmalı, bol bol etkinlik olmalı, zenginleştirilmeli (Ö17)."

"…etkili içerikler olması gerekiyor (Ö9)."

"…içerikler görsel ve animasyonlarla desteklenmeli, problemler günlük hayatla ilişkilendirilmeli (Ö13)."

"Öncelikle bütün konularla ilgili çeşitlilik arttırılmalı diye düşünüyorum (Ö18)."

3.2. Ücretsiz olmalı:

Öğretmenler her öğrencinin platformlara erişebilmesi gerektiğini dolayısıyla platformların ücretsiz olması gerektiğini düşünmektedirler. Bazı paltformların ücretli olması her öğrencinin platformlara erişememesine ve öğrenciler arasında eşitsizlik oluşmasına sebep olmaktadır. Bu sorunun ortadan kalkması için platformlar öğrencilere ücretsiz olabilir. Bu konuda öğretmenlerin görüşleri şu şekildedir;

"Platformlar ücretsiz olmalıdır (Ö1)."

"...Ücretli platformlar daha uygun ücretle öğrencilere sunulmalı (Ö2)."

"Daha etkili ve verimli olabilmesi için bütün öğrencilere eşit düzeyde fırsat oluşturacak şekilde düzenlenmelidir (Ö10)."

"Platformlar her öğrencinin kolay ulaşabileceği bir durumda değil. Belki her öğrenciye ulaşabilse daha çok öğrenciye katkı sağlar. Ayrıca EBA dışındaki platformlar ücretli, onların da ücretsiz olması eğitim öğretim sürecine katkı sağlayacaktır (Ö11)."

"Üyeliklerin tüm öğrenci ve öğretmenlere ücretsiz olması gerekir. Böylece öğrencilerin okul dışında da katılımlarını ve yaptıkları etkinlikler üzerindeki performansları görebilmeyi sağlar (Ö15)."

"Öğrencilerin bu platformlara erişimi daha kolay ve ücretsiz olabilir (Ö20)."

"Uzaktan eğitime erişemeyen öğrenciler için çalışmalar yapılarak tüm öğrencileri sisteme dahil etmek (Ö16)."

3.3. İnternet alt yapısı geliştirilmeli:

Öğretmenler platformlara kolay erişim sağlayabilmek için internet alt yapısının hızlandırılması gerektiğini düşünmektedirler. Özellikle uzaktan eğitim sürecinde internet kaynaklı sorunların yaşanması ders sürecini olumsuz etkilemiş olabilir. Bu konu hakkında bazı öğretmenler görüşlerini şu şekilde aktarmışlardır;

"...İnternet altyapısı geliştirilmelidir (Ö1)."

"Okullardaki internet alt yapısı güçlendirilmelidir. Köy okullarında da internet/ akıllı tahta bulunmalıdır (Ö3)."

"İnternet altyapıları hızlandırılmalıdır (Ö5)."

"...Hızlı internet (Ö7)."

3.4. Eğitim paydaşları bilinçlendirilmeli:

Platformların kullanımı eğitimin tüm paydaşları tarafından iyi bilinmezse ders süreci olumsuz etkilenebilir. Dijital eğitim platformlarının kullanımında hizmet içi eğitimler verilmesini ve velilerin bilinçlendirilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Özellikle uzaktan eğitim sürecinde platformların kullanımı eğitimin tüm paydaşları tarafından iyi bilinmezse ders süreci olumsuz etkilenebilir. Bu konuda öğretmenler görüşlerini şu şekilde aktarmışlardır;

"Aileler bu platformlar hakkında bilgilendirilmelidir (Ö1)."

"Öğrencilerin platformlara katılımlarını sağlamak için öğrenciler teşvik edilmeli, veliler bilgilendirilmelidir (Ö6)."

"Öğrenci ortamının düzeltilmesi. Veli bilinçlendirilmeli eğitimin gerekliliği ve mecburiyeti konusunda (Ö7)."

"Platformu kullanmayı iyi bilmek gerekiyor ve etkili içerikler olması gerekiyor (Ö9)."

"...ve öğretmenlere uzaktan eğitim konusunda seminerler vermek (Ö16)."

"...Bazı öğretmenler teknolojik anlamda yetersiz kalabiliyor ya da ayak uydurmakta zorlanabiliyor, hizmet içi eğitimler de artırılabilir (Ö18)."

"İnternet daha iyi bir şekilde, etkili kullanılırsa bu gibi platformlara rağbet artacaktır (Ö19)."

3.5. Süre kısıtlaması olmamalı:

Platformlarda zaman kısıtlaması olmaması gerektiği belirtilmiştir. Bu konuda öğretmenlerin görüşleri şu şekildedir;

"Saat ve gün kısıtlaması olmadan her an ulaşma imkanı sunulmalı (Ö2)."

"...Gün içerisindeki giriş süresinin sınırsız olması gerekir (Ö15)."

4. Dijital Eğitim Platformlarının Ders Başarısına Etkisi

Derslerde başarıyı arttırdığı düşünülen dijital eğitim platformları hakkında sınıf öğretmenlerinin görüşleri alınmıştır. Öğretmenler derslerinde sıkça kullandıkları platformlar olan EBA, Morpa Kampüs ve Okulistik'ten bahsetmişlerdir. Öğretmenler Morpa Kampüs ve Okulistik'in ders başarısını artırmada daha etkili olduğunu düşünmektedirler. Sınıf öğretmenlerinin görüşlerine göre matematik dersinde başarıyı arttıran dijital platformlara ilişkin bulgular Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5.Sınıf Öğretmenlerinin Görüşlerine Göre Derslerde Başarıyı Arttıran Dijital Platformlar

	(f)	(%)
EBA	7	22,58
Morpa Kampüs	12	38,70
Okulistik	12	38,70
Toplam	31	100

Tablo 5 incelendiğinde sınıf öğretmenleri görüşlerine göre derslerde başarıyı arttıran dijital platformların yüzdelerinin; EBA (%22,58), Morpa Kampüs (%38,70), Okulistik (%38,70) olduğu görülmektedir.

4.1. Okulistik:

Okulistik'in ders başarısını arttırmada etkili olduğunu düşünen bazı öğretmenler görüşlerini şu şekilde ifade etmişlerdir;

"Genel anlamda Okulistik'in daha başarılı olduğunu düşünüyorum. İçerikleri öğrencilerin dikkatini çekiyor (Ö1)."

"…ama içerik olarak Okulistik'te video içeriklerin, interaktif soruların, yazdırılabilir materyallerin sayısı daha fazla. Üstelik kullanımının EBA'ya göre daha kolay olduğunu düşünüyorum. Bu sebeple Okulistik'in daha yararlı olduğunu düşünüyorum (Ö3)."

"Okulistik'te test sorularının sadece cevap anahtarlarını görüyorlar. Konu anlatımları daha yeterli. Konu anlatımlarının hemen ardından bol bol soru olması öğrenci için büyük avantaj (Ö11)."

"Okulistik başarıyı artırıyor (Ö14)."

"Okulistik daha etkili. Kullanım açısından daha basit (Ö16)."

"Okulistik etkili (Ö18)."

"Okulistik başarıyı artırmada daha etkili (Ö2)."

"Okulistik başarıyı artırmada etkili (Ö4)."

"Okulistik'in başarıyı artırdığını düşünüyorum (Ö5)."

"…daha sonra Okulistik'in başarıyı artırdığını düşünüyorum (Ö7)."

"Okulistik'in etkili olduğunu düşünüyorum (Ö9)."

"Okulistik'in başarıyı artırmada daha etkili olduğunu düşünüyorum (Ö10)."

4.2. Morpa Kampüs:

Morpa Kampüs'ün ders başarısını arttırmada etkili olduğunu düşünen bazı öğretmenler görüşlerini şu şekilde ifade etmişlerdir;

"Morpa Kampüs'te test sorularının cevap anahtarlarını görüyorlar (Ö11)."

"Morpa Kampüs'ün daha etkili olduğunu düşünüyorum (Ö12)."

"Öğrenci ve öğretmenin karşılıklı etkileşimi açısından Morpa Kampüs'ün daha etkili olduğunu düşünüyorum (Ö13)."

"…Morpa Kampüs'ün de başarıyı artırmada etkili olduğunu düşünüyorum (Ö1)."

"Morpa Kampüs başarıyı artırıyor (Ö14)."

"Morpa Kampüs'ün içerikleri daha zengin olduğu için öğrenci başarısını artırmada daha etkili olduğunu düşünüyorum (Ö15)."

"Morpa Kampüs başarıyı artırmada etkili (Ö17)."

"Morpa Kampüs etkili (Ö18)."

"En çok Morpa Kampüs'ü beğeniyorum. Başarıyı artırmada daha etkili olduğunu düşünüyorum (Ö20)."

"En çok Morpa Kampüs'ün başarıyı artırdığını düşünüyorum (Ö7)."

"Morpa Kampüs'ün başarıyı artırmada daha etkili olduğunu düşünüyorum (Ö8)."

"Morpa Kampüs etkili olduğunu düşünüyorum (Ö9)."

4.3. EBA:

EBA'nın ders başarısını artırmada etkili olduğunu düşünen bazı öğretmenler görüşlerini şu şekilde ifade etmişlerdir;

"…Canlı derslere fırsat sağladığı için EBA'nın da etkili olduğunu düşünüyorum fakat EBA'dan canlı ders yaparken EBA'nın içeriği eksik olduğu için Okulistik'ten ekran paylaşımı yapıyorum (Ö1)."

Pandemi döneminde canlı ders yapabilmemize olanak sağladığı için EBA'nın daha etkili olduğunu söyleyebilirim (Ö3)."

"EBA'nın öğrenci başarısını arttırmada daha başarılı olduğunu düşünüyorum (Ö6)."

"…fakat EBA'da sorunun çözümünden de bahsediliyor. EBA'da yeni sisteme uygun soru tipinin ve soru havuzunun geniş olması avantaj sağlamakta (Ö11)."

"EBA etkili (Ö18)."

"EBA başarıyı artırmada etkili (Ö4)."

"…daha sonra da EBA'nın başarıyı artırdığını düşünüyorum (Ö7)."

5. Uzaktan Eğitim Sürecinde Karşılaşılan Temel Sorunlar

Görüşmeye katılan öğretmenlerin tamamı öğrencilerin bu süreçte aynı eğitimi alamadığını belirtmişlerdir. Öğretmenler uzaktan eğitim sürecinde öğrencilerin çeşitli sebeplerden ötürü aynı eğitimi alamadıklarından bahsetmişlerdir. Öğretmenler uzaktan eğitim sürecinde; platformlara bağlanabilmek için internet erişiminin olmaması, internet altyapısı ve teknik sorunlar, platformlara bağlanabilmek için gerekli teknolojik alet eksikliği ve ailelerin bilinçsiz olması sorunlarıyla sıkça karşılaştıklarını belirtmişlerdir. Sınıf öğretmenlerinin görüşlerine göre uzaktan eğitim sürecinde karşılaşılan temel sorunlara ilişkin bulgular Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Sınıf Öğretmenlerinin Görüşlerine Göre Uzaktan Eğitim Sürecinde Karşılaşılan Temel Sorunlar

	(f)	(%)
İnternet altyapısı ve teknik sorunlar	10	25
Platformlara bağlanabilmek için internet erişiminin olmaması	18	45
Platformlara bağlanabilmek için gerekli teknolojik alet eksikliği	7	17,5
Ailenin bilinçsiz olması	5	12,5
Toplam	40	100

Tablo 6 incelendiğinde sınıf öğretmenleri görüşlerine göre uzaktan eğitim sürecinde karşılaşılan temel sorunlar ve yüzdelerinin; internet altyapısı ve teknik sorunlar (%25), platformlara bağlanabilmek için internet erişiminin olmaması (%45), platformlara bağlanabilmek için gerekli teknolojik alet eksikliği (%17,5), ailenin bilinçsiz olması (%12,5) olduğu görülmektedir.

5.1. İnternet altyapısı ve teknik sorunlar:

Öğretmenler uzaktan eğitim sürecinde internet altyapısı ve teknik sorunlardan kaynaklı problemler yaşandığını sıkça belirtmişlerdir. Uzaktan eğitim sürecinde internet altyapısından kaynaklanan ssorunlar ve kullanılan platformların altyapısı büyük önem arz etmektedir. Oluşan herhangi bir teknik aksaklık öğretimin aksamasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla internet altyapısı ve teknik sorunlar uzaktan eğitim sürecinde önemli bir sorun olarak görülebilir. Öğretmenler bu konudaki düşüncelerini şu şekilde aktarmışlardır;

"İnternet altyapı sorunu uzaktan eğitimi olumsuz etkilemektedir (Ö1)."

"Teknik sıkıntılar (Ö4)."

"İnternet altyapısının yetersizliği (hızın düşük olması, kopmaların olması) (Ö5)."

"Altyapı eksikliği (Ö6)."

"Teknolojik altyapı yetersizliği (Ö7)."

"Bilgisayar, tablet, telefonun her yazılımı desteklemesi gibi teknik sorunlar (Ö8)."

"...İnternet bağlantısındaki kopukluklar (Ö9)."

"Teknik aksaklıklar büyük sorun oluşturmaktadır (Ö10)."

"...teknik yetersizlik eğitimi aksatmakta, teknik aksaklıklar yüzünden dersler verimli olmamaktadır (Ö11)."

"İnternet bağlantısı ve ses problemleri (Ö19)."

5.2 Platformlara bağlanabilmek için internet erişiminin olmaması:

Öğretmenler uzaktan eğitim sürecinde en çok her evde internet bağlantısının olmaması sebebiyle öğrencilerin platformlara erişememelerini temel sorun olarak görmektedirler. Uzaktan eğitim sürecinde platformlar üzerinden ders işlenmekte ve platformlara erişebilmek için internet bağlantısı gerekmektedir. Evinde internet bağlantısı olmayan öğrenciler eğitim öğretim sürecinden uzak kalmış dolayısıyla fırsat ve imkan eşitliği sağlanamamıştır. Bu konuda öğretmenlerin görüşleri şu şekildedir;

"Her öğrencinin evinde internet yok dolayısıyla her öğrenci derse katılamıyor (Ö1)."

"...ve internet bağlantılarının olmaması (Ö2)."

"En temel problem öğrencilerin internete erişimlerinin olmaması (Ö3)."

"İnternet erişimi olmadığı için her öğrencinin derse katılamaması (Ö4)."

"...Kota yetersizliği (Ö5)."

"...Öğrencilerin internet konusunda eşit statülere sahip olmamaları (Ö6)."

"İnternet erişimi (Ö8)."

"...tüm öğrencilerin evinde internet olmaması (Ö9)."

"...ayrıca internet olmaması sebebiyle platformlara ulaşamayan öğrenciler için büyük eşitsizlik oluşmaktadır (Ö10)."

"Kırsal kesimde genellikle internet bağlantısı olmamakta (Ö11)."

"İnterneti olmayan öğrenciler platformları kullanamıyorlar. Köylerde ve erişimin kolay olmadığı bölgelerde uzaktan eğitimin biraz daha aksadığını düşünüyorum. Uzaktan eğitim her çocuğa eşit şartlar sağladığı zaman anlam kazanacaktır. Şu an sadece bu haklara sahip çocuklarla ders yapılmaktadır (Ö12)."

"İnternet yetersizliği (Ö14)."

"Her evde internet olmadığından her öğrencinin uzaktan eğitim sürecine katılamaması (Ö15)."

"Her öğrenci uzaktan eğitime ulaşamıyor ve sınıftaki öğrenciler arasında seviye farkı oluşuyor (Ö16)."

"Çoğu öğrencinin evinde internet olmaması (Ö17)."

"İnternet erişiminin her ailede olmaması (Ö18)."

"Çocukların evlerinde limitsiz internet olmaması (Ö20)."

"Her öğrencinin katılamaması (Ö19)."

5.3. Platformlara bağlanabilmek için gerekli teknolojik alet eksikliği:

Öğretmenlerin uzaktan eğitim sürecinde gördükleri bir sorun da teknolojik alet eksikliğidir. Öğrencilerin platformlara bağlanabilmesi için uygun veya yeterli sayıda teknolojik alet bulunmadığını belirtmişlerdir. Birden fazla öğrenci olan evlerde bu sorunla sık karşılaştıklarını ifade etmişlerdir. Aynı evde birden fazla öğrencinin olması bu sorunun oluşmasına sebep olmuş olabilir. Öğretmenlerin bu konudaki görüşleri şu şekildedir;

"Her evde uygun ve yeterli sayıda telefon, tablet ve bilgisayar olmaması (Ö1)."

"Öğrencilerin platformlara ulaşamaması (tablet, bilgisayar, akıllı telefon vs. yoksunluğu) (Ö2)."

"Telefon, tablet, bilgisayar gibi teknolojik araçların bulunmaması. Kardeş sayısının fazlalığından ötürü teknolojik araç bulunsa da çocuklardan yalnızca biri derse katılabiliyor. Bu oldukça kötü bir durum. Aileler çocuklar arasında seçim yapmak zorunda kalıyor. Hiçbir çocuk eğitim hakkından mahrum bırakılmamalı (Ö3)."

"Her öğrencide tablet, bilgisayar olmaması (Ö15)."

"... Bir diğer sorun da öğrencilerin maddi durumları iyi olsa dahi kardeşleriyle ders saatleri çakışıyor ve biri uzaktan eğitim derslerine katılamıyor (Ö16)."

"Bir evde birden fazla öğrenci olunca öğrencilerin kısıtlı imkan dahilinde derslere katılmaya çalışması yani eğitimin temel ilkesi fırsat ve imkan eşitliğinin uygulanamaması diyebiliriz (Ö18)."

"Aynı ailede birden fazla öğrencinin aynı anda dersinin olması, bilgisayar ve tablet yetersizliği (Ö20)."

5.4. Ailenin bilinçsiz olması:

Öğretmenler, velilerin teknoloji ve platformlar hakkında bilinçsiz olduklarını bunun da uzaktan eğitim sürecinde sorun oluşturduğunu belirtmişlerdir. Özellikle ilkokul öğrencilerinin uzaktan eğitim sürecinde aile büyük önem arz etmektedir. Ailenin eğitim ve teknoloji konusunda bilinçsiz olması öğrencinin öğrenim durumunu olumsuz etkileyebilir. Bu konuda öğretmenlerin görüşleri şu şekildedir;

"Ailenin ders için çocuklara uygun ortam hazırlamaması (Ö1)."

"...Velilerin platformlarla ilgili bilgisizliği, öncelikle kısa bilgilendirmeler yapılmalı. Bunun dışındaki sorunlar süreç içerisinde çözülüyor (Ö2)."

"Başta veli olmak üzere teknolojik yetersizlik ve başarısız olacağının düşünülmesinden ötürü veli ciddiyetsizliği (Ö7)."

"...Velilerin bu süreçte öğrencilere yardımcı olmaması (Ö17)."

"Ailelerin canlı derse katılımı fazla önemsememesi (Ö20)."

6. Uzaktan Eğitim Sürecinde Tercih Edilen Dijital Eğitim Platformları

Covid-19 pandemisi sebebiyle uzaktan eğitime geçilmesiyle birlikte öğretmenlerin daha çok tercih etikleri platformlar hakkında öğretmenlerden görüş alınmıştır. Bu süreçte daha çok Okulistik, Morpa Kampüs ve EBA kullanıldığı belirtilmiştir. Sınıf öğretmenlerinin görüşlerine göre uzaktan eğitim sürecinde kullanılan dijital eğitim platformlarına ilişkin bulgular Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. Sınıf Öğretmenleri Görüşlerine Göre Uzaktan Eğitim Sürecinde Kullanılan Dijital Platformlar

	(f)	(%)
EBA	18	36
Morpa Kampüs	4	8
Okulistik	12	24
Zoom	7	14
Youtube	4	8
Eğitimhane	2	4
Whatsapp	1	2
EBA TV	1	2
Duo	1	2
Toplam	50	100

Tablo 7 incelendiğinde sınıf öğretmenleri görüşlerine göre uzaktan eğitim sürecinde kullanılan dijital platformlar ve yüzdelerinin; EBA (%36), Morpa Kampüs (%8), Okulistik (%24), Zoom (%14), Youtube (%8), Eğitimhane (%4), Whatsapp (2), EBA TV (%2), Duo (%2) olduğu görülmektedir.

7. Öğretmen Görüşlerine Göre Kullanılan Platformların Geliştirilmesi Gereken Özellikleri

Öğretmenler platformların ders içeriğinin, tasarımının ve altyapısının geliştirilmesi gerektiğini, süre kısıtlaması olmaması ve belli bir kontrol sistemi olması gerektiğinden bahsetmişlerdir. Sınıf öğretmenlerinin görüşlerine göre dijital eğitim platformlarında geliştirilmesi gereken özelliklere ilişkin bulgular Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8. Sınıf Öğretmenleri Görüşlerine Göre Dijital Eğitim Platformlarında Geliştirilmesi Gereken Özellikler

	(f)	(%)
Ders içeriği geliştirilmeli	10	50
Altyapı geliştirilmeli	4	20
Tasarım geliştirilmeli	2	10
Kontrol sistemi olmalı	2	10
Süre kısıtlaması olmamalı	2	10
Toplam	20	100

Tablo 8 incelendiğinde sınıf öğretmenleri görüşlerine göre dijital eğitim platformlarında geliştirilmesi gereken özellikler ve yüzdelerinin; ders içeriği geliştirilmeli (%50), altyapı geliştirilmeli (%20), tasarım geliştirilmeli (%10), kontrol sistemi olmalı (%10), süre kısıtlaması olmamalı (%10) olduğu görülmektedir.

7.1.Ders içeriği geliştirilmeli:

Öğretmenler platformların içeriğinin geliştirilmesi gerektiğini özellikle de EBA'ya daha fazla konu ve soru içeriğinin yüklenmesi gerektiğini sıkça belirtmişlerdir. Öğretmenlerin özellikle EBA'nın içeriklerinin geliştirilmesi gerektiğini düşünmeleri EBA'nın içeriklerinin yetersiz olduğunu göstermektesir. Bu konuda öğretmen görüşleri şu şekildedir;

"EBA' nın ders içeriğinin geliştirilmesi gerektiğini düşünüyorum (Ö1)."

"EBA'da daha fazla içerik bulunması gerektiğini düşünüyorum (Ö3)."

"EBA'nın ders içerikleri artırılmalıdır. Her ders için görseller ve anlatımlı videolar faydalı olabilir (Ö4)."

"EBA'nın içerik yüklemesi lazım. Okulistik'in de aynı şekilde kendini geliştirmesi lazım (Ö7)."

"EBA'nın içerik olarak zenginleştirilmesi gerekiyor (Ö9)."

"EBA'nın konu anlatım içeriği biraz daha geliştirilmeli (Ö11)."

"EBA'nın içerik bakımından zenginleştirilmesi gerektiğini düşünüyorum (Ö15)."

"EBA'da daha fazla soru çözümü olmalı (Ö16)."

"EBA'nın daha fazla geliştirilmesi (Ö12)."

"Platformlar sürekli güncellenmeli (Ö17)."

7.2.Altyapı geliştirilmeli:

Öğretmenler EBA altyapısının da geliştirilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Bu konuda bazı öğretmenler görüşlerini şu şekilde ifade etmişlerdir;

"EBA altyapısının geliştirilmesi gerektiğini düşünüyorum (Ö5)."

"…ve altyapı sorununun çözülmesi gerekiyor (Ö12)."

"EBA'nın bağlantı kalitesinin artırılması gerektiğini düşünüyorum (Ö14)."

"Bu konuda pek çok görüş sunulabilir. Özellikle ders esnasında ekran donmasının olmaması diyebilirim (Ö18)."

7.3.Tasarım geliştirilmeli:

Platformların öğrencilerin dikkatini çekebilmesi ve daha kolay kullanılabilmesi için tasarımlarının geliştirilmesi gerekmektedir. Bu konuda öğretmenler görüşlerini şu şekilde ifade etmişlerdir;

"Zoom'un daha anlaşılır olması ve kolay kullanılabilmesi için çalışmalar yapılması gerektiğini düşünüyorum (Ö6)."

"Öğrenci canlı derse katılıp geri çıkıyor. Çoğu öğrenci platformda ne var diye araştırma yapmıyor ya da veli göstermiyor, incelemiyor. Tasarımın yetersiz olduğunu öğrencinin ilgisini çekmediğini düşünüyorum (Ö8)."

7.4.Kontrol sistemi olmalı:

Öğretmenler, öğrencilerin daha iyi kontrol edilebilmesi adına platformlarda kontrol sistemi olması gerektiğini düşünmektedirler. Bu konuda bazı öğretmenlerin görüşleri şu şekildedir;

"Pekiştirmesi yapılan her çalışma öğrenciyi anlamadığı bir önceki konuya yönlendirip tekrar çalıştırmalıdır. Kontrol platformda olup öğrenciyi yönlendirmelidir. Konu pekiştirmesi bitmeden asla diğer konuya geçilmemelidir (Ö2)."

"Öğrencilerin yazdıklarını kontrol edebilmeliyim ve sınıftaki ciddiyetle ders anlatımını gerçekleştirebilmeliyim (Ö13)."

7.5.Süre kısıtlaması olmamalı:

Platformlarda süre kısıtlamasının olmaması gerektiğini düşünen bazı öğretmenler görüşlerini

şu şekilde ifade etmişlerdir;

"…Morpa Kampüs'ün de süre kısıtlamasının kaldırılması gerekiyor (Ö15)."

"…Ders süreleri uzatılmalı (Ö16)."

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışma ile dijital eğitim platformları hakında sınıf öğretmenlerinin görüşleri ele alınmıştır. Araştırma sonucunda katılımcıların dijital eğitim platformlarındaki matematik dersine yönelik vermiş oldukları yanıtlar incelendiğinde aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir.

Görüşmeden elde edilen sonuçlara göre sınıf öğretmenlerinin neredeyse tamamı dijital eğitim platformlarını faydalı bulduklarını belirtmişlerdir. Sınıf öğretmenleri dijital eğitim platformlarının etkileşimli içeriklerle çeşitli soru, etkinlik ve videolara yer vermesini, ilgi ve dikkati derse çekmesini, kalıcı öğrenme sağlamasını, öğretmenlere derste yardımcı kaynak olmasını, zamandan tasarruf sağlamasını, farklı zeka türlerine yer vermesini, tekrar dinleme fırsatı sunmasını, teknolojik faydalar sağlamasını ve bilgiye hızlı ulaşılabilmesini avantaj olarak görmektedirler. Öğretmenler platformların en önemli avantajının etkileşimli içeriklerle çeşitli soru, etkinlik ve videolara yer vermesini görmektedir. Etkileşimli içerikler ve videolar matematik dersi gibi soyut bir dersin anlaşılmasında oldukça etkili olmaktadır. Tüysüz ve Çümen (2016)'in çalışmasında da sistemde yer alan ders sunumları, videolar, testler ve oyunların öğrencilerin dikkatini çektiği sonucuna ulaşılmıştır. Saklan (2017)'ın yaptığı araştırmada teknolojinin eğitime fayda sağladığı düşünülmekte ve zaman tasarrufu sağladığı, konuları somutlaştırılarak daha anlamlı hale geldiği sonucuna ulaşılmıştır. Arslan (2016)'nın ve Uzundağ (2016)'ın çalışmasında da platformların matematiksel kavramların öğretiminde önemli olduğu, kalıcı öğrenmeyi sağladığı, öğrencilerin motivasyonunda olumlu etki yaptığı,

zamandan tasarruf sağladığı ve öğrenmeyi kolaylaştırmada etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar Akkan ve Çakıroğlu (2011)'nun, Akbay, Akkan ve Çakıroğlu (2011)'nun ve Durmuş ve Karakırık (2006)'ın çalışmalarıyla da benzerlik göstermektedir. Öğrenciler matematik dersinde platformlar sayesinde kısa zamanda farklı soru tarzları ve etkinliklerle karşılaşmakta ve konu oldukça pekişmektedir. Dolayısıyla bu durum öğretmenler için büyük avantaj olarak görülmektedir. Platformlar öğrencilere çoklu öğrenme ortamı sunarak ilgi ve dikkati derse çekmekte ve kalıcı öğrenmenin gerçekleşmesine yardımcı olmaktadır. İlkokul öğrencilerinin ilgi ve dikkatini sürekli canlı tutmak oldukça zordur. Bu durum hem öğretmenler hem de öğrenciler için oldukça büyük bir avantaj sağlamaktadır. Platformlar ders esnasında pek çok öğretmene yardımcı olmakla beraber farklı zeka türlerine hitap ederek tüm öğrencileri eğitim öğretim sürecinin içerisine dahil etmektedir. Ayrıca tekrar dinleme fırsatı sunarak da öğrencilerin anlayamadıkları bir konuyu tekrar dinlemelerine olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla öğretmenler bu özellikleri büyük avantaj olarak görmektedirler.

Her öğrencinin platformlara ulaşamaması, içerik yetersizliği, bazı konularda yüzeysel ve soyut kalması ve sık kullanıldığında etkililiğini kaybetmesi ise öğretmenlerin dezavantaj olarak gördükleri durumlardır. Öğretmenler en büyük dezavantaj olarak tüm öğrencilerin platformlara ulaşamamasını görmektedirler. Uzaktan eğitim sürecinde tüm öğrencilerin derslere katılamayarak öğrenciler arasında fırsat ve imkan eşitsizliğinin oluşması öğretmenlerin bu durumu dezavantaj olarak görmelerine sebep olmaktadır. Platformların içerikleri oldukça önemlidir. İçeriği yetersiz olan bir platform öğrenme ve öğretim sürecine katkıda bulunamayacaktır. Bu sebeple içerik yetersizliği dezavantaj olarak görülmektedir. Arslan (2016)'ın EBA'daki matematik dersine ilişkin öğretmen görüşleri çalışmasında da katılımcıların büyük bir kısmı EBA'nın matematik dersi içeriklerini yetersiz bulmuşlardır. Saklan (2017)'ın çalışmasında da fen bilimleri öğretmenlerinin EBA hakkındaki görüşleri çalışmasında, içerik bakımından EBA platformunun yeterli olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Bazı konuların yüzeysel ve soyut kalması öğrencilerin konuyu tam anlayamamasına sebep olmakta dolayısyla bu durum da dezavantaj olarak görülmektedir. Sürekli aynı platformun kullanılması da öğrenciler üzerindeki ilgi ve dikkat çekici özelliğinin kaybolmasına sebep olabilir. Bu sebeple tek bir platform yerine öğretim sürecinde farklı platformların kullanılmasına özen gösterilmelidir. Platformlar ücretsiz yapılarak her öğrencinin kullanabilmesi sağlanabilir. Platformlardaki içerikler zenginleştirilerek daha verimli hale getirilmelidir.

Görüşmeye katılan öğretmenlerin büyük bir kısmı dijital eğitim platformlarının etkili ve verimli kullanılabilmesi için içeriklerinin ve tasarımının geliştirilmesi, platformların ücretsiz olması, süre kısıtlamasının olmaması ve internet alt yapısının geliştirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Ayrıca eğitim paydaşlarının teknolojiyi ve platformları bilinçli kullanmaları gerektiğini belirtmişlerdir. Güvendi (2014)'nin çalışmasında da öğretmenlerin EBA'dan haberdar olmadıkları ve e-içerikler hakkında bilgi sahibi olmadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle EBA'nın ders içeriklerini geliştirmesi gerektiği sıkça vurgulanmıştır. Akman (2013); Bilici (2011); Keleş, Öksüz ve Bahçekapılı (2013); Odabaşı, Kuzu ve Uluuysal (2011); Pamuk, vd. (2013)'nin çalışmalarında da EBA'daki e-içeriklerin yetersiz olduğu, e-içeriklerin ihtiyaçları karşılamadığı, öğretmen ve öğrencilerin e-içerik konusunda sıkıntı yaşadıkları şeklinde benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Ortaya çıkan bu sonucun literatürde de bu denli desteklenmesi EBA'nın içeriklerini geliştirmesi gerektiğini gözler önüne sermektedir. EBA'da bulunan ders içerikleri zenginleştirilirse daha verimli ve kullanışlı bir hale gelecektir. Ayrıca öğretmenler de EBA'ya içerik yükleyebilmektedir. Bu konuda öğretmenlere hizmet içi eğitimler verilerek öğretmenlerin EBA'ya içerik yüklemeleri sağlanabilir. Diğer platformlar da içeriklerini sık sık güncellemelidir. Eğitimin paydaşı olan öğrenci ve veliler de platformlarla ilgili bilgilendirilmelidir.

Öğretmenler derslerinde dijital platformlarını kullandıklarını ve derslerde başarıyı artırdığını düşünmektedirler. Başarıyı artırmada ise en çok Morpa Kampüs ve Okulistik'in sonra ise EBA'nın etkili olduğunu düşünmektedirler. Pamuk vd. (2013)'nin ve Altın (2014)'ın çalışmalarında da EBA'daki e-içeriklerin yetersiz olduğu sonucune ulaşılmıştır. Öğretmenlerin Morpa Kampüs ve Okulistik'in EBA'ya göre başarıyı daha fazla artırdığını düşünmelerinde EBA'nın içeriklerini yetersiz görmeleri etkili olmuş olabilir.

Görüşmeye katılan öğretmenler, öğrencilerin uzaktan eğitim sürecinde çeşitli sebeplerden ötürü aynı eğitimi alamadıklarını belirtmişlerdir. Öğretmenler uzaktan eğitim sürecinde; platformlara bağlanabilmek için internet erişiminin olmaması, internet altyapısı ve teknik sorunlar, platformlara bağlanabilmek için gerekli teknolojik alet eksikliği ve ailelerin bilinçsiz olması sorunları ile sıkça karşılaştıklarını belirtmişlerdir. Doğan ve Koçak (2020); Korkmaz ve Toraman (2020)'ın çalışmalarında da uzaktan eğitimde karşılaşılan sorunlar arasında sistemin yavaş olması, her cihazdan açılamaması, her yerde internet bulunmaması ve öğrencilerde sisteme katılacak ekipmanların bulunmaması gibi benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Öğretmenler uzaktan eğitim sürecinde en büyük sorun olarak her öğrencinin platformlara erişememesini görmektedirler. Platformlara erişim internet aracılığıyla olmakta her öğrencinin evinde internet bağlantısı olmadığından öğrenciler platformlara erişememekte bu durum da büyük sorun oluşturmaktadır. Teknolojik alet eksikliği de öğrencilerin platformlar üzerinden derslere katılmasına engel olmaktadır. Teknolojik altyapı geliştirilerek, özellikle internet bağlantıları nedeniyle oluşan olumsuz durumlar giderilebilir. Ayrıca platformların ücretli olması her öğrencinin platformlara erişmesini engellemekte dolayısıyla eğitimde fırsat ve imkan eşitliği sağlanamamaktadır. Aynı şekilde platformlara erişmek için gerekli olan internet bağlantısı her öğrencinin evinde bulunmamakta dolayısıyla öğrenciler platformlara erişememektedirler. Bu da yine eğitimde fırsat ve imkan eşitliğine engel olmaktadır. Fırsat ve imkan eşitliğinin sağlanabilmesi için tüm platformların ve platformlara erişim için gerekli olan internetin öğrencilere ücretsiz olarak verilmesi gerekmektedir. Ayrıca özellikle uzaktan eğitim sürecinde velilerin öğrencilere her açıdan destek olması gerekmektedir. Velilerin platformlar hakkındaki bilgisizliği ve uzaktan eğitime gereken önemin verilmemesi eğitim öğretim sürecini sekteye uğratmaktadır. Bu sebeple velilere bilgilendirici çalışmalar yapılmalıdır.

Covid-19 pandemisi sebebiyle uzaktan eğitime geçilmesiyle birlikte öğretmenlerin daha çok tercih etikleri platformların EBA, Okulistik ve Zoom olduğu görülmüştür. Başarıyı artırdığı düşünülen Morpa Kampüs'ün öğretmenlere ve öğrencilere ücretli olması sebebiyle pek fazla tercih edilmediği düşünülebilir.

Öğretmenler platformların geliştirilmesi gereken özellikler olarak ders içeriğinin geliştirilmesi, tasarımının ve altyapısının geliştirilmesi gerektiğini, süre kısıtlaması olmaması ve belli bir kontrol sisteminin olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Türker ve Güven (2016); Kalemkuş (2016); Pala, Arslan ve Özdinç (2017); Bahçeci ve Efe (2018); Doğan ve Koçak (2020)'ın çalışmalarında da içeriklerin geliştirilmesi gerektiği yönünde benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Öğretmenler içeriklerin geliştirilmesi konusunu her defasında sıkça dile getirmişlerdir. Alabay (2015) da çalışmasında öğretmenlerin içerik üretme konusunda çok verimli olmadıkları sonucuna ulaşmıştır. Öğretmenlere içerik üretme konusunda hizmet içi eğitimler verilerek öğretmenlerin de içerik üretmeleri sağlanabilir. Bazı platformların tasarımlarının da ilkokul öğrencilerinin kolay kullanabileceği bir şekilde düzenlenmesi gerekmektedir. Bazı platformlara gün içerisinde sınırlı saatlerde erişilebilmektedir. Platformların daha etkili kullanılabilmesi için platformların içeriklerine istenilen zamanda ulaşılabilmeli dolayısıyla platformlardaki süre sınırı kaldırılmalıdır. Platformların bu özelliklerine sıkça vurgu yapılması platformların bu özelliklerinin geliştirilmesi gerektiği gerçeğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

Akbay, M., Akkan, Y., ve Çakıroğlu, Ü. (2011). Matematik öğretiminde farklı manipülatiflerin kullanımı ile ilgili sınıf öğretmenliği öğretmen adaylarının görüşleri. The Proceedings of 11th International Educational Technology Conference, 11, 1749-1755.

Akkan, Y. ve Çakıroğlu, Ü. (2011). Farklı branşlardaki öğretmen ve öğretmen adaylarının matematik öğretiminde sanal-fiziksel manipülatiflere bakış açılarının karşılaştırılması, 5th International Computer & Instructional Technologies Symposium, 5, 353-359.

Akman, N. (2013). FATİH (Fırsatları arttırma teknolojiyi iyileştirme hareketi) projesi'nin öğretmenler tarafından değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Alabay, A. (2015). *Ortaöğretim öğretmenlerinin ve öğrencilerinin EBA(eğitimde bilişim ağı) kullanımına ilişkin görüşleri üzerine bir araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Alkan, C. (2011). Eğitim teknolojisi. (8. Baskı) Ankara: Anı Yayıncılık.

Altın, H. M. (2014). Öğrenci, öğretmen, yönetici ve veli bakış açısıyla fatih projesinin incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Arslan, Z. (2016). *Eğitim bilişim ağındaki matematik dersi içeriğine ilişkin öğretmen görüşleri: trabzon ili örneği.* Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Bahceci, F. ve Efe, B. (2018). Lise öğrencilerinin Eğitim Bilişim Ağı (EBA) sitesine yönelik görüşlerinin değerlendirilmesi. Journal of Theoretical Educational Science/Kuramsal Eğitimbilim Dergisi, 11(4), 676-693.

Bilici, A. (2011, Eylül). Öğretmenlerin bilişim teknolojileri cihazlarının eğitsel bağlamda kullanımına ve eğitimde fatih projesine yönelik görüşleri: sincan il genel meclisi i.ö.o. örneği. 5th International Computer & Instructional Technologies Symposium'da sunulmuş bildiri, Fırat Üniversitesi, Elazığ.

Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E., Akgün, Ö.E., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2012). Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi.

Can, E. (2020). Coronavirüs (Covid-19) pandemisi ve pedagojik yansımaları: Türkiye'de açık ve uzaktan eğitim uygulamaları. Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi, 6(2), 11-53.

Doğan, S. ve Koçak, E. (2020). EBA sistemi bağlamında uzaktan eğitim faaliyetleri üzerine bir inceleme. Journal of Economics and Social Research Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7(4).

Durmuş, S, ve Karakırık, E. (2006). ―Virtual manipulatives in mathematics education: A theoretical frame work‖, Turkish Online Journal of Educational Technology, 5 (1), 117-123.

Ekici, S., & Yılmaz, B. (2013, 02 27). Fatih projesi üzerine bir değerlendirme. Türk Kütüphaneciliği, 27(2), 317-339

Güvendi, G.M. (2014). *Millî eğitim bakanlığı'nın öğretmenlere sunmuş olduğu çevrimiçi eğitim ve paylaşım sitelerinin öğretmenlerce kullanım sıklığının belirlenmesi: eğitim bilişim ağı (eba) örneği.* Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.

Kalemkuş, F. (2016). *Ortaöğretimdeki öğretmen ve öğrencilerin Eğitim Bilişim Ağı (EBA)'ya ilişkin görüşleri.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen bilimleri Enstitüsü, Afyonkarahisar.

Karakırık, E. (2008). ―SAMAP: A Turkish math virtual manipulatives site. 8th International Educational Technology Conference, Anadolu Üniversitesi, 11 (1), 1-16.

Keleş, E., Dündar, Ö. B. ve Bahçekapılı, T. (2013). Teknolojinin eğitimde kullanılmasına ilişkin öğretmen görüşleri: fatih projesi örneği. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 12(2), 336-353

Korkmaz, G. ve Torman, Ç. (2020). Are we ready for the post-covid-19 educational practice? An investigation into what educators think as to online learning. International Journal of Technology in Education and Science, 4(4).

Kurt, A. A., Kuzu, A., Dursun, Ö. Ö., Güllüpınar, F., & Gültekin, M. (2013). FATİH projesinin pilot uygulama sürecinin değerlendirilmesi: öğretmen görüşleri. Journal of Instructional Technologies & Teacher Education, 1(2), 1-23.

Özerbaş, M. (2020). Öğretim teknolojileri. (1. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.

Pamuk, S., Çakır, R., Ergun, M., Yılmaz, H. B. ve Ayas, C. (2013). Öğretmen ve öğrenci bakış açısıyla tablet pc ve etkileşimli tahta kullanımı: fatih projesi değerlendirilmesi. Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, 13(3), 1799-1822.

Saklan, H. (2017). *Bazı fen bilimleri öğretmenlerinin eğitim bilişim ağı hakkındaki görüşleri.* Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tokat.

Tuncay, N. (2020). Öğretim teknolojileri. (1. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.

Tuncer, M., Taşpınar, M. (2008). Sanal ortamda eğitim ve öğretimin geleceği ve olası sorunlar. Sosyal Bilimler Dergisi, 10(1).

Türker, A. ve Güven, C. (2016). Lise öğretmenlerinin Eğitim Bilişim Ağı (EBA) projesinden yararlanma düzeyleri ve proje ile ilgili görüşleri. Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi, 5(1), 244- 254.

Tüysüz, C. ve Çümen, V. (2016). EBA ders web sitesine ilişkin ortaokul öğrencilerinin görüşleri. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(3), 278-296.

Uzundağ, K. (2016). *Sınıf öğretmenlerinin sanal manipülatiflere ilişkin görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

SARAYDAN KİLİSEYE EUPHEMİA (AYİA) KİLİSESİ

FROM THE PALACE TO THE CHURCH EUPHEMIA (AYIA) CHURCH

Doç. Dr. Sevcan YILDIZ
Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu
ORCID NO: 0000-0003-2066-1941

ÖZET

Dünya tarihinin en uzun ömürlü devletlerinden birisi olan Bizans'ın kuruluşunun, Roma İmparatorluğu'nun 395 yılında ikiye bölünmesiyle olduğu genel olarak kabul edilmekle birlikte; etnik, kültürel ve sosyal nedenlerle bu ikiye bölünme 1.yy.a kadar tarihlenebilmektedir. Doğu Roma İmparatorluğu olarak da bilinen Bizans, Hıristiyan Roma Uygarlığı olarak da adlandırılmış olup bin yıldan fazla bir zaman dilimi Anadolu'da yaşamış ve Anadolu'yu yurt edinmiştir. Kültürlerarası etkileşim neticesinde Anadolu Bizans'a, Bizans Anadolu'ya bazı kültürel değerler katmıştır. Bizans, Hıristiyanlığı Anadolu topraklarına taşımış ve burada şekillenmesini sağlamıştır. Bugün binlerce insan Bizans'ın izlerini görmeye Anadolu topraklarına gelmektedir.

Bizans İmparatorluğunda saraylar devletin evi olarak kullanılmıştır. Sarayların Bizans Mimarlığı'nda önemli bir yeri bulunmasına rağmen dinsel yapılar kadar korunamamıştır. Hatta Sultanahmet Parkı'ndan Cankurtaran sahiline kadar uzanana Büyük Bizans İmparatorluk Sarayı'ndan bugüne sadece mozaiklerle bezenmiş bir avlu zemin kalmıştır. Bizans İmparatorluğu'nda din ve kilisenin de çok önemi bir yeri vardı. Hıristiyanlık dininin resmen kabul edilmesinden sonra kiliseye karşı zaman zaman imparatorların önlem almasına rağmen kilise her zaman saygınlığını korumuştur.

Çalışmanın konusunu oluşturan Euphemia (Ayia) Kilisesi, Erken Hıristiyan mimari tarihinde, kilise mimarisinde saray mimarisi etkilerinin ilk görüldüğü örneklerden biri olması nedeniyle büyük önem taşımaktadır. Çalışmada Bizans İmparatorluğunda saray ve dini mimari konusu hakkında bilgiler verilmiş olup, Euphemia (Ayia) Kilisesi'nin tarihsel süreçleri anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Saray, Mimari, Euphemia (Ayia) Kilisesi.

ABSTRACT

Although it is generally accepted that the founding of Byzantium, one of the longest lasting states in the world history, was the division of the Roman Empire into two in 395; This division into two due to ethnic, cultural and social reasons can be dated back to the 1st century. Byzantium, also known as the Eastern Roman Empire, was also called the Christian Roman Civilization and lived in Anatolia for more than a thousand years and made Anatolia their homeland. As a result of the intercultural interaction, Anatolia has added some cultural values to Byzantium and Byzantium to Anatolia. Byzantium carried Christianity to the Anatolian lands and shaped it here. Today, thousands of people come to Anatolia to see the traces of Byzantium.

In the Byzantine Empire, palaces were used as the state's house. Although palaces have an important place in Byzantine Architecture, they could not be preserved as much as religious buildings. Even from the Great Byzantine Imperial Palace, which stretches from the Sultanahmet Park to the Cankurtaran coast, only a courtyard with mosaics remains. Religion and church had a very important place in the Byzantine Empire. Although the emperors took measures from time to time against the church after the official adoption of Christianity, the church has always maintained its respectability.

The Euphemia (Ayia) Church, which is the subject of the study, is of great importance because it is one of the first examples of palace architecture in the history of Early Christian architecture, church architecture. In the study, information was given about the palace and religious architecture in the Byzantine Empire, and the historical processes of the Euphemia (Ayia) Church were explained.

Keywords: Byzantine, Palace, Architecture, Euphemia (Ayia) Church.

1. Bizans İmparatorluğunda Saray Mimarisi

Bizans İmparatorluğunda saraylar devletin evi olarak kullanılmıştır. Sarayların Bizans Mimarlığı'nda önemli bir yeri bulunmasına rağmen dinsel yapılar kadar korunamamıştır. Hatta Sultanahmet Parkı'ndan Cankurtaran sahiline kadar uzanana Büyük Bizans İmparatorluk Sarayı'ndan bugüne sadece mozaiklerle bezenmiş bir avlu zemin kalmıştır[1].

Bir diğer Bizans sarayı kalıntısı ise Osmanlılar döneminde Tekfur Sarayı olarak anılan Blakhernia Sarayı'dır. Ancak, İstanbul'daki çeşitli saray kalıntıları Bizans saray mimarisi hakkında yeterince bilgi vermemektedir. Yalnız İstanbul Bostancı'da bulunan Bryas Sarayı'nın günümüze kalan büyük mahzenleri, sarayın üst bölüm mimarisiyle ilgili olarak bazı ipuçları vermektedir[2].

Şehir dışındaki yazlık ve av saraylarından 11. yy.da IV. Romanos Diogenes'in Aretas Sarayı'nın Büyükçekmece yakınında olduğu sanılmaktadır. Günümüzde hala bir Bizans yapı kalıntısı bulunmaktadır. Bu bilgiler ışığında Bizans Saray Mimarisinin Abbasi ve Emevi saray mimarisi benzeri bir yapıya sahip olduğu düşüncesine ulaşılmıştır[3].

2. Bizans İmparatorluğunda Dini Mimari

Bizans İmparatorluğu'nda dinin dolayısıyla kilisenin önemi çok büyüktü. Hıristiyanlığın resmen kabul edilmesinden sonra kiliseye karşı zaman zaman imparatorların önlem almasına rağmen kilise her zaman saygınlığını korumuştur. Patrik imparator tarafından seçilmekte ve patrik imparatora taç giydirmekteydi.

Kiliseye bağlı olarak geniş bir manastır ağı kurulmuştur. Halkın manastırlara olan ilgisi oldukça fazla olup insanların kiliseye maddi destek sağladıkları bilinmektedir. Bizans İmparatorluğu'nda manastırların böyle önemli olmasının nedeni; çeşitlilik gösteren, esnek ve alışkan bir kurum olması, toplumun ihtiyacını karşılar nitelikte olması, her gruptan insana

[1] Anonim, Tarihin Tanığı Anadolu'da Kurulan Cumhuriyet, Creative Yayıncılık, İstanbul, 1999c S. 107.
[2] Eyice, Semavi, Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Ders Notları, Ankara, 1973 S. 84.
[3] Eyice, Semavi, Sanat Tarihi, Cilt 2, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994c S. 240.

açık olmasıdır. İnsanlar buraya gelip, Tanrı'ya olan borçlarını ödemekte ve aynı zamanda huzur, mutluluk ve güven dolu bir hayat yaşamaktaydılar [4].

Paideia Basilike'nin öğrencisi veliaht Constantinus'a yazdığı bir öğüt yazısında;

"Hükümdarlığın temeli dindir: Gerçek bir hükümdar, bir evin ya da kilisenin altının sağlam olması gerektiği gibi, kendi tahtının da sağlam bir temele dayanması gerektiğini bildiği için, dini kendisine köşe taşı yapar. Dine o kadar önem verir ki, üstünlüğü rahiplere bile bırakmaz; çünkü her zaman Tanrı'nın herşeyi gördüğünü ve duyduğunu kesinlikle bilen bir kimse olarak hareket eder ve konuşur. Tanrı'yı sevdiği için, kendisi de tanrının sevdiği biri diye tanınır; çünkü Tanrı kendisini seveni sever" [5] demiştir.

Hıristiyan tapınaklarına kilise, bir piskoposluk bölgesine, içinde piskopos kürsüsü bulunan ana kiliseye de katedral adı verilmektedir. Katedraller ve kiliseler, Batıda çeşitli dönemlerdeki mimarlık üsluplarının temel öğeleri olmuşlardır. Hıristiyanlığın ilk dönemlerine bakıldığında dinsel bir mimarlığın geliştirilmediğini görmekteyiz. Tüm dinsel törenler yemeği de içerdiğinden genellikle yemek odasında gerçekleştirilmiştir[6]. Bu yüzdendir ki başlangıçta özel bir mimarlığa gereksinim duyulmamıştır. Küçük Hıristiyan grupları özel evlerdeki uygun mekânlarda tapınmaktaydılar. Kilise ecclesia, bir bina değil, insanların kendisiydi. Hıristiyan olmak isteyenler tapınmanın ilk kısmını izleyebilir, fakat cemaate kabul edilenler agape'yi, sevgi yortusunu ve eucharisti, şükranı kutlarken onlar başka bir odaya ya da daha büyük evlerin peristiline çekilmek zorundaydılar; yalnızca ritüelle vaftiz edilenler Aşai Rabbani Ayini'ne katılabilmekteydi. Paül'ün Efes'i ziyaretinde olduğu gibi, gerektiğinde bir yer kiralanabilmekteydi[7].

300 ile 750 tarihleri arasında, özellikle, Batı Akdeniz ve İtalya'da gelişen sanat. Yaklaşık 300 ile 500 yılları arasında, üslupsal açıdan **Geç Antik** sanattan pek az farklılaşmış olarak, fakat teknik açıdan ondan çok daha zayıf nitelikte ürünler vermiştir. Bu dönemin yeni sayılabilecek tek özelliği Hıristiyanlıkla birlikte gelen yeni ikonografidir. Sonraki dönemde Antikite sanatının temel özelliği olan doğaya sadakat duygusu ve gerçekçilik kaygısı Erken Hıristiyan Sanatı içindeki yerini gitgide yitirmiştir. Mimarlık açısından ise, bu dönemin geleceğe yönelik en önemli katkısı Roma bazilikasının ana hatlarıyla kilise plan şemasının özünü oluşturmaya başlamasıdır[8] .

İlk Bizans dini mimarisi antik sanattan Bizans sanatına geçiş dönemini yaşamıştır. Erken devir Bizans mimarisinde, önce Constantinus ve Teodosius sülaleleri hüküm sürmüştür. Bu devrin en önemli iki olayı Constantinus'in 4. yy.ın ilk yarısında Hıristiyanlığı serbest bir inanç haline getirmesi ve İstanbul'u ikinci başkent seçmesidir. Hıristiyanlık serbest bırakılınca dini mimari birden ortaya çıkmıştır. Hıristiyanlığın en eski mabedinin kalıntısı Fırat kenarındaki Duro Eurapos'da bulunmuştur [9].

---

[4] www.maximumbilgi.com/tarih/bizans
[5] Barker, Ernest, Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü, İmge Kitabevi, Ankara, 1995 S. 155.
[6] Anonim, Internatıonal Americana , Cilt 8, Medya Holding A.Ş., İstanbul, 1993b S. 316.
[7] Roth, Leland M., Mimarlığın Öyküsü , Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002 S. 332.
[8] Sözen, Metin – Tanyeli, Uğur, Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001 S. 78.
[9] Eyice, Semavi, Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Ders Notları, Ankara, 1973 S. 11.

Constantinus, İstanbul'u bir Hıristiyanlık başkenti yapmak istiyordu. Bunun sonucunda 337 yılında kilise ve imparatorluk gücü birbiriyle ilişkili hale gelmiştir. Bu güç iki farklı yapı tarzını beraberinde getirmiştir; kenti Hıristiyanlaştırmak için en uygun mekan biçimi olan Roma bazilikası ve kilisenin kitleleri etkileyebilmesi için din adamlarının şehit olması ve Hz. İsa'yla ilgili bilgilerin anlatıldığı dinsel yapı tipi olan martyrionlar görülmektedir[10].

Antik dinlerin tersine Hıristiyan eşitlikçiliği, inananları bir tapınakta, eccelesiada toplar ve bu tapınak yalnızca rahiplerin girdiği Antik tapınağın cellası değildir artık. Öte yandan pagan tapınaklarının kiliseye dönüştürüldüğü – bunların en ünlüsü Parthenon'dur – bazı özel durumlar bir yana bırakılırsa, Antik çağ'ın dinsel binalarının, yeni dinin inananlarını kabul edecek yeterli mekânları olmamıştır. Bu durumlarda, ibadet uzamının maddesel olarak değiştirildiğine sık sık tanık olunur. Kimi tapınakların cellaları taş taş sökülmüş ve peristil'in sıra sütunları dışında yeniden inşa edilmiştir; bu durumda peristil, ana nefle yan nefleri ayırmak üzere yerinde kalmıştır. Böylece doğal olarak, dinsel anlam içermeyen bir toplantı yeri olarak var olan bazilika modeline ulaşılmıştır. Erken Hıristiyan bazilikası, planı eksenli bir yapıdır ve bir apsis'le son bulur. İmparatorlar Constantinus'tan başlayarak Hıristiyanlığı benimsemelerine karşın, imparator kültünden vazgeçmemişlerdir ve bu kült, tüm Bizans dönemi boyunca sürmüştür. Buradan da anlaşılıyor ki eksenli bazilika planının, kubbeli merkezi plana dönüşmesi, imparator kültünü tapınmaya katma yönünde bir girişim olarak karşımıza çıkmaktadır [11].

Nitekim Jüstinianos dönemi (527 – 565) imparatorlara verilen önem ve başta Ayasofya olmak üzere önemli ve büyük eserlerin verildiği bir erken dönemdir. Bu dönem imparator Jüstinianos adıyla da anılmaktadır. Bu dönemde yapılmış olan Büyük Kilise ya da şimdiki adıyla Ayasofya bir bazilika planına sahiptir ve ahşap bir çatı yerine merkezi bir kubbeyle örtülmüştür [12].

3. Eufemia (Ayia) Kilisesi

Ayasofya Kilisesi'ne çok yakın ve çokgen planlı bir yapı olan Eufemia'nın, Bizans İmparatorluğunun son dönemine kadar ayakta olduğu (hatta bir fresko döngüsüyle yeniden bezendiği) ve son derece önem verilen, saygı duyulan bir yapısı olduğu bilinmektedir[13]. Khalkedon'un [Χαλκηδών] Bizans dönemine ait izleri silinip gitmiştir. Sağlam surlarla tahkim edildiği bilinen bu site IV. yüzyıldan sonra büyüyerek sur dışına taşmış, surların hükmü kalmadığından yıkılarak, taşları -bir rivayete göre- Valens (Bozdoğan) Su Kemeri'nin yapımında kullanılmıştır. Kıyısı bataklık olan Khalkedon yarımadasının rüzgâra kapalı doğu ve kuzeybatı kısmında iki limanı vardı. İmparator III. Konstantinos'un (641) sarayının Altıyol civarında olduğu sanılır. Azize Euphemia'ya adanan bazilikal planlı kilise ve buna kuzeyden

[10] Gürdal, E., Altaş, G. K., & Özgünler, S. A. (2011). İstanbul'da Bulunan Erken Bizans Dönemi Dini Yapılarında Kullanılan Horasan Harçların Özelliklerinin İncelenmesi. http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/264/G%c3%bcrdal%26Alta%c5%9f%26%20%c3%96zg%c3%bcnler.pdf?sequence=1&isAllowed=y, S. 64.

[11] Yerasimos, Stefanos, Aziz Polyemictostan Ayasofya Kubbeli Bazilikanın Doğuşu, Sanat Dünyamız, Bizans Özel Sayısı, Sayı 69-70, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999 S. 168.

[12] Eyice, Semavi, Sanat Tarihi, Cilt 2, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994c S. 251.

[13] Bornovali, S. Hartmann Schedel'in İstanbul Görünümleri. *Art-Sanat Dergisi*, (11), 13-46, 20.

bitişik durumdaki martyrion'un Yeldeğirmeni'nde bulunduğu hakkında yaygın bir görüş bulunmaktadır[14]. Euphemia Kilisesi'nin son kalıntıları ise 15. yüzyılın sonlarında-16. yüzyılın başlarında yok olmuştur[15]. Euphemia Kilisesi, tarihçi Evagrios'un anlattığına göre, uzunlamasına atriumu olan bir bazilikadır. Bu bazilika, karşı kıyıya, Constantinapolis'in muhteşem manzarasına bakan bir konumdadır. Euphemia'nın 7. yüzyıl başlarına kadar Khalkedon'da kendi adıyla anılan kilisede bulunan kutsal kalıntıları, özellikle 615 – 626 yıllarındaki Pers saldırıları Boğaz'ın Anadolu kıyılarını tehdit etmeye başladığında, İmparator Herakleios tarafından buradan alınarak güvenli bir yer olan Constantinapolis surlarının içine getirilmiş ve bu bozulmamış beden, Hippodrom'un bitişiğindeki Antiokhos'un eski sarayının, önceden kiliseye çevrilmiş olan kabul sarayına konulmuştur[16]. Kadıköylü Azize Eufemia adına yapılmış kilise, İstanbul ilinin Hipodrom semtinde yer almaktadır. Hipodrom civarında yapılan kazılarda (1939 – 1942) ortaya çıkarılan bu kilise, içinde bulunan 13. yy.dan kalmış Azize Eufemia'nın hayatına ilişkin freskolarıyla ve erken kilise mimarisine ilişkin kalıntılarıyla ün kazanmıştır. Erken Hıristiyan mimari tarihinde bu yapı, kilise mimarisinde saray mimarisi etkilerinin ilk görüldüğü örneklerden biri ve erken kilise litürjisine ilişkin tartışmalarda, sintronon, altar, altarı ana neften ayıran korkuluk, ambo, ciborium ve solea gibi başlıca kült öğelerinin erken örneklerinin bulunduğu bir erken çağ kilisesi olarak büyük önem taşımaktadır [17]. Bizans'ta bazilikal yapılarda kullanılan ikiz kuleler, erken dönemin merkezi düzenlemeli kiliselerinde de kullanılmıştır. Altıgen planlı Euphemia Kilisesinin (VI. yy) güneybatısında yer alan ana girişin iki yanında spiral merdiven kuleleri olduğu bugünkü kalıntılardan da anlaşılmaktadır[18].

6. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenmekte olan kilise, Salamis/Constantia, Soloi, Amathous, Tremithous, Karpasia ve Lapithos gibi şehir ve hac merkezlerinde bulunan mobilyadan yapılmış amboya sahiptir. Justinian tarafından yapılan kibaryon içinde bir sunağı bulunmaktadır. Cam macunu ile dekore edilmiş mermer sütunlar bulunmaktadır[19].

314 yılında İmparator Büyük Constantin tarafından, Doğuda patlak veren Ariusçuluk probleminden dolayı İznik'te toplanan ve tüm kilise piskoposlarının davet edildiği konsil, "imparatorluk konsili toplantısına" doğru atılan ilk adım olmuştur. Bundan ötürü bu konsil, kilise tarihinin ilk genel (ökümenik) konsili olarak kabul edilmiştir (Erbaş, 2004: 67-68).

Başlangıçta Khalkedon ve Constantinapolis için, zaman içerisinde de Doğu Kilisesi, hatta tüm Hıristiyan alemi için önemli bir azize olan Euphemia, M.S. 307 yılında Khalkedon'da (bugünkü Kadıköy) Romalıların Tanrı Ares adına düzenledikleri pagan bir festivale katılmayı reddettiği için tutuklanmış ve Priskos'un emriyle uzun süren işkencelerden sonra

[14] Karakaya, E. (2012). Bizans Döneminde Bağdat Yolu (Üsküdar-İzmit Arası). *Sanat Tarihi Yıllığı*, (20), 87-122, s. 90-91.
[15] Kaya Zenbilci, İ. (2018). The Pictures Of Constantinople In" Die Schedelshe Weltchronik". In *The Nuremberg Chronicle/The Liber Chronicarum, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year* (Vol. 11), s. 1122.
[16] Akyürek, Engin, Bizanslılar, Azizleri ve Khalkedonlu (Kadıköy) Azize Euphemia, Sanat Dünyamız, Bizans Özel Sayısı, Sayı:69-70, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999 S. 179.
[17] Eyice, Semavi, Fenari İsa Camii, Cilt 3, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994d S. 226.
[18] Özcan, H. Ö. (2007). Osmaneli'ndeki Bir Rum Kilisesi'nin Düşündürdükleri. *Sanat Tarihi Dergisi*, *16*(2), 27-47, S. 35.
[19] Nicolaou, Doria (2013) Liturgical Furnishings From Early Christian Basilicas Of Cyprus (4TH-7TH Century), Cahiers Du Centre D'études Chypriotes 43, 155-174, s. 160.

öldürülmüştür. İmparator Markianos, Konsil toplantısı için Nicaea'ya (İznik) ulaşmış bulunan din adamlarına Khalkedon'a gelmelerini söylemiş, kendisi de Konsil toplantısına katılma olanağını bulmuştur. Konsil kararları (Tomos) imzalandıktan sonra, İmparator Markianos kutsal şehit Azize Euphemia'nın onuruna Khalkedon'a bağışta bulunarak Khalkedon'u metropolitlik düzeyine yükseltmiştir. Euphemia kültü açısından bu Konsil önemli bir tarihsel olaydır, çünkü Konsil'in alacağı kararları azize belirlemiştir: Konsilde büyük tartışmalar çıkması üzerine azizenin yargıçlığına başvurulmuştur[20]. Ariusçuların görüşü ve resmi görüş birer kâğıda yazılarak Eufemia'nın tabutuna konulmuştur. Bir hafta sonra tabut yeniden açıldığında, resmi görüşün kâğıdı azizenin kalbinin üzerinde, Ariusçu görüş ise ayaklarının dibinde olduğu görülmüştür. Bu Ortodoks metin Konsil kararları olarak kabul edilmektedir. Bu olay, tarihsel doğruluğu ve gerçekçi olup olmaması bir yana, Bizanslılar için Euphemia kültünün yetkesini ve önemini göstermesi bakımından önemlidir[21].

5. yy.ın başında II. Teodosios döneminde sarayın en büyük hadım ağası olan Antiohos'un yaptırdığı bu sarayın büyük dairesel revaklı avlusundan altıgen planlı, giriş kenarı dışında bütün kenarlarında yarım daire nişlerle zenginleştirilmiş, 15m. çapında bir kubbe ile örtülü büyük bir salona girilmekteydi. Bu büyük giriş ve kabul holünün nişleri arasında daire planlı küçük odacıklar bulunmaktaydı. Bu büyük kubbeli, görkemli salonun bir kiliseye dönüştürülmesi için, absid yönünün doğuya getirilmesi gerekiyordu. Bunun için büyük revaklı avludan girilen özgün kapı yerine, tam batıdaki nişten yeni bir kapı açılmış ve absid de bunun karşısına gelen nişin içine yerleştirilmiştir. İmparator Heraklius, Eufemia'nın röliklerini kente getirdiğinde, Hippodrom civarında bulunan Antiohos Sarayı'nın Azize Eufemia adına, büyük bir olasılıkla 6. yy.da bir martirion'a dönüştürülmüş olan tricliniuma (büyük hol) koydurtmuştur[22]. Constantinopolis'te bulunan Antiokhos Sarayı'nın konuk salonu altıgen formdadır. 6. yüzyılda kiliseye dönüştürülmüş ve Azize Euphemia'nın rölikleri bulunduğu martyriumdan alınarak buradaki altıgen planlı bu yapıya taşınmıştır[23]. Petrus Gyllius, Kalkhedon'un dış mahallesinde yer alan düzlükte Aphrodite Tapınağı'nın yer aldığını ve bu tapınağın yerine Agia Euphemia Kilisesi'nin yapıldığını belirtirken, Dethier, Gyllius'tan farklı olarak, Dionysios Byzantios'un bahsettiği bilicilikle ünlü Apollon Tapınağı'nın üzerine Agia Euphemia Kilisesi'nin yaptırıldığını, bu kilisede MS 451 yılında Evrensel Consul'un toplandığını belirtmiş ve kilisenin Kanuni Sultan Süleyman tarafından yıktırılıp sütunlarının Süleymaniye Camii'nin süslemesinde kullanıldığını söylemiştir[24]

Hagia Euphemia Martyrionu'nun duvarları fresko resimlerle süslenmiştir. Bu resimlerde Kadıköylü (Khalkedon) genç bir kız olan Azize Euphemia'nın inancı uğruna katlandığı

[20] Akyürek, Engin, Bizanslılar, Azizleri ve Khalkedonlu (Kadıköy) Azize Euphemia, Sanat Dünyamız, Bizans Özel Sayısı, Sayı:69-70, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999 S. 178.

[21] Belge, Murat, 1998 İstanbul Gezi Rehberi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998 S.45.

[22] Kuban, Doğan, Eufemia (Ayia) Kilisesi, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994a S. 227.

[23] Bilir, G. Anıtsal Yapılardaki Mezar Anlayışı: Heroondan Martyriuma. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21*(39), 607-649, S. 622.

[24] Lordoğlu, N. (2019). Byzantion Ve Kalkhedon'un Şehircilik Açısından İncelenmesi: Kuruluşlarından Roma İmparatorluk Dönemi'ne Kadar. *Cedrus,* S. 183.

işkenceler ve ölümü anlatılmıştır[25]. Azize Euphemia, 303 yılında gerçekleşen Büyük Zulüm sırasında Hıristiyanlık inancına olan tutkusu uğruna şehit edilmiştir[26].

Aya Eufemia Martirionu'nun duvarlarında da yine son Bizans döneminin üslubunda çok sayıda fresko resimler bulunmaktadır. Bunlarda Kadıköylü azizenin hayatı ve inancı uğruna katlandığı işkenceler tasvir edilmiştir[27].

Bugün Hagia Euphemia Kilisesi kalıntılarında görülen fresko bezeme, yapının son dönemi ile ilgilidir ve günümüze ulaşan resim programının en büyük kısmını, yapının batı tarafında yer alan ve Euphemia'nın yaşam öyküsünü betimleyen on dört sahnelik çevrim oluşturmaktadır. Yedi metre genişliğinde olan ve batı nişinin alt duvarını tamamen kaplayan bu çevrim, yapının, Khalkedon'daki martyrionun mirasçısı olarak Euphemia'nın mezar – kilisesi olduğunu göstermektedir. Bu çevrimin ilk sahnesi Euphemia'nın doğumunu anlatan betimdir. İkinci sahne tahtta oturan Euphemia ile bir grup Hıristiyan'ı göstermektedir. Üçüncü sahnede tartışmaların olduğu mahkeme sahnesi ve terbiye edilen (cezalandırılan) Hıristiyanlar betimlenmiştir. Dördüncü sahnede tekerlek işkencesi, daha sonraki sahnede Euphemia'nın ateş fırınına atılması ve iki askerin Hıristiyan dinine yönelmesi anlatılmaktadır. 5. sahneden 14. sahneye kadar azizeye uygulanan işkenceler anlatılmaktadır. 14. sahnede Euphemia çevriminin son sahnesi azizenin Khalkedon Konsili'nde gerçekleştirdiği mucizeyi anlatmaktadır[28].

Latin istilası sonucu Havariyyun Kilisesi yağmalanmıştır. Havariyyun Kilisesinde saklanan reliklerin çoğu kaybolmuş veya götürülmüştür. Tarihçi Nikeatas Honiates'in anlattıklarına göre Haçlılar kiliseyi ve imparator mezarlarını yağmalamış ve içlerinde buldukları tüm kıymetli eşyaları çalmışlardır. Buradan götürülen eserler arasında Riant 1875'e göre Aziz Euphemia'nın el ve kol kemikleri de bulunmaktadır[29]. Uzun süre bütçe kısıtları gerekçesiyle bakımsız kalan Azize Euphemia Kilisesi'nde koruma çalışmaları ancak 2013'te, KOÇ Vakfı sponsorluğunda başlatılmıştır[30].

KAYNAKÇA

Akyürek, Engin, Bizanslılar, Azizleri ve Khalkedonlu (Kadıköy) Azize Euphemia, Sanat Dünyamız, Bizans Özel Sayısı, Sayı:69-70, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999.

Anonim, Tarihin Tanığı Anadolu'da Kurulan Cumhuriyet, Creative Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Anonim, Internatıonal Americana , Cilt 8, Medya Holding A.Ş., İstanbul, 1993.

[25] Eyice, Semavi, Türkiye'de Bizans Sanatı, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Görsel Yayınları, İstanbul, 1982 S. 580.
[26] Çetinbaş, Eylül, A Bride of Christ and an Intercessor of Mohammad: Comparative Saints' Cults of St Catherine of Alexandria and Rabi'a of Basra in The Middle Ages, Central European University, Budapest, 2020, s. 15.
[27] Eyice, Semavi, Sanat Tarihi, Cilt 2, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994c S. 256.
[28] Akyürek, Engin, Bizanslılar, Azizleri ve Khalkedonlu (Kadıköy) Azize Euphemia, Sanat Dünyamız, Bizans Özel Sayısı, Sayı:69-70, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999 S. 184 - 186.
[29] Özdemir, Y. (2019). Dördüncü Haçlı Seferi ve Latin Döneminde Konstantinpolis' in Tahribatı. *Yakın Doğu Üniversitesi Yakın Mimarlık Dergisi*, *3*(1), 78-98, s. 92.
[30] Aykaç, P. (2020). Kentsel Bağlamda Müzeleşme: Sultanahmet Bölgesi'nin Müze Alanına Dönüşümü. *Tüba-Ked Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, (21), 145-163, S. 157.

Aykaç, P. (2020). Kentsel Bağlamda Müzeleşme: Sultanahmet Bölgesi'nin Müze Alanına Dönüşümü. *Tüba-Ked Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, (21), 145-163.

Barker, Ernest, Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü, İmge Kitabevi, Ankara, 1995.

Belge, Murat, 1998 İstanbul Gezi Rehberi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Bilir, G. Anıtsal Yapılardaki Mezar Anlayışı: Heroondan Martyriuma. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21*(39), 607-649.

Bornovali, S. Hartmann Schedel'in İstanbul Görünümleri. *Art-Sanat Dergisi*, (11), 13-46.

Çetinbaş, Eylül, A Bride of Christ and an Intercessor of Mohammad: Comparative Saints' Cults of St Catherine of Alexandria and Rabi'a of Basra in The Middle Ages, Central European University, Budapest, 2020.

Erbaş 2004 A. Erbaş, Hıristiyanlık, İnsan Yayınları, İstanbul.

Eyice, Semavi, Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Ders Notları, Ankara, 1973.

Eyice, Semavi, Sanat Tarihi, Cilt 2, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994.

Eyice, Semavi, Fenari İsa Camii, Cilt 3, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994.

Eyice, Semavi, Türkiye'de Bizans Sanatı, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, Görsel Yayınları, İstanbul, 1982.

Gürdal, E., Altaş, G. K., & Özgünler, S. A. (2011). İstanbul'da Bulunan Erken Bizans Dönemi Dini Yapılarında Kullanılan Horasan Harçların Özelliklerinin İncelenmesi. http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/264/G%c3%bcrdal%26Alta%c5%9f%26%20%c3%96zg%c3%bcnler.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Karakaya, E. (2012). Bizans Döneminde Bağdat Yolu (Üsküdar-İzmit Arası). *Sanat Tarihi Yıllığı*, (20), 87-122.

Kaya Zenbilci, İ. (2018). The Pictures Of Constantinople In" Die Schedelshe Weltchronik". In *The Nuremberg Chronicle/The Liber Chronicarum, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Symposium of AAHA, Special Issue, Year* (Vol. 11).

Kuban, Doğan, Eufemia (Ayia) Kilisesi, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994.

Lordoğlu, N. (2019). Byzantion Ve Kalkhedon'un Şehircilik Açısından İncelenmesi: Kuruluşlarından Roma İmparatorluk Dönemi'ne Kadar. *Cedrus*, S. 183.

Nicolaou, Doria (2013) Liturgical Furnishings From Early Christian Basilicas Of Cyprus (4TH-7TH Century), Cahiers Du Centre D'études Chypriotes 43, 155-174.

Özcan, H. Ö. (2007). Osmaneli'ndeki Bir Rum Kilisesi'nin Düşündürdükleri. *Sanat Tarihi Dergisi*, *16*(2), 27-47.

Özdemir, Y. (2019). Dördüncü Haçlı Seferi ve Latin Döneminde Konstantinpolis' in Tahribatı. *Yakın Doğu Üniversitesi Yakın Mimarlık Dergisi*, *3*(1), 78-98, s. 92.

Roth, Leland M., Mimarlığın Öyküsü , Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.

Sözen, Metin – Tanyeli, Uğur, Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.

Yerasimos, Stefanos, Aziz Polyemictostan Ayasofya Kubbeli Bazilikanın Doğuşu, Sanat Dünyamız, Bizans Özel Sayısı, Sayı 69-70, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999.

www.maximumbilgi.com/tarih/bizans

FARKLI DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İLKOKUL ÖĞRETMENLERİNİN DERSLERİNDE TEKNOLOJİYİ KULLANMA DÜZEYLERİNİN BELİRLENMESİ

DETERMINING THE LEVEL OF USE OF TECHNOLOGY IN THE COURSES OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN TERMS OF DIFFERENT VARIABLES

Prof. Dr. Mehmet Arif ÖZERBAŞ
Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Bişkek, Kırgızistan
ORCID ID:https://orcid.org/0000-0002-1612-9349
İsmet ERYILMAZ
MEB Öğretmen, Ağrı, Türkiye

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, farklı değişkenler açısından ilkokul öğretmenlerinin teknolojiye ilişkin alan bilgileri ve teknolojiyi öğrenme-öğretme sürelerinde kullanma durumlarını belirlemektir. Araştırmada nitel araştırma desenlerinden durum çalışması deseni kullanılmıştır. Çalışmada amaçlı örnekleme (purposive sampling) yönteminden ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu Ağrı ilinin Diyadin ilçesinde görev yapmakta olan en az üç yıl kıdeme sahip olan beş ilkokul öğretmeni oluşturmaktadır. Veri toplama aracı olarak araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Toplanan verilerin analizinde betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Veriler toplanırken ilkokul öğretmenleri ile görüşmeler yapılmış görüşmeler ses kayıt cihazı kullanılarak kaydedilmiştir. Kaydedilen veriler bilgisayar ortamına yazılı bir şekilde aktarılmış ve analizi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar bakıldığında; çalışmaya beş ilkokul öğretmeni katılmıştır. İlkokul öğretmenleri teknolojiye ilişkin herhangi bir hizmet içi eğitim almadıkları sadece hizmet öncesi teknolojiye yönelik eğitimde bilgisayar I ve bilgisayar II derslerini aldıklarını belirtmişlerdir. Bunun dışında teknolojiyi öğrenmeye veya kullanmaya yönelik herhangi bir eğitim almamışlardır. Araştırmanın birinci alt problemine ilişkin ilkokul öğretmenlerin teknolojiye ilişkin tanımları, kullanma düzeyleri, harcadıkları zaman ve yeni teknolojiye adaptasyon süreci incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre ilkokul öğretmenlerin teknolojiye ilişkin tanımları genel tanımlar şeklindedir ve kabul edilebilir düzeydedir. Fakat ilkokul öğretmenlerinin teknolojik araçlara ilişkin verdiği yanıtlarda genelde elektrikli aletleri teknolojik alet ya da teknoloji adı altında belirtmişlerdir. İlkokul öğretmenlerinin ofis yazılımlarını kullandıklarını belirtmişlerdir. Bu durum öğretmenlerin yazılım kullanma bilgisinin kısmen yeterli olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Araştırmanın ikinci alt problemine ilişkin öğretmenlerin ders sürecinde teknoloji kullanımına yöneliktir. Bu doğrultuda ilkokul öğretmenleri öğretim yöntem ve tekniklerinde kullandıkları teknolojiye ilişkin; internet, kitap, materyal ve elektronik cihazlar yanıtını vermiştir. İlkokul yönetiminde araştırmaya katılan beş öğretmenden dördü teknolojiyi kullanabildikleri dile getirmişlerdir. Bu durum ders sırasındaki ilkokul yönetiminde uygulanabilir gözükmemektedir. Dersi değerlendirme aşamasında ise ilkokul öğretmenleri teknolojiyi tahtaya soru yansıtarak kullandıklarını belirtmişlerdir. İlkokul öğretmenleri teknoloji kullanımına etki eden faktörler bakıldığında; fiziksel şartlar, okul desteği, yaşanılan bölge, öğrenci durumu ve öğretmen yetersizliği şeklinde yanıtlamıştır. Bu noktada dikkat çeken

bir diğer sonuç öğretmenler teknoloji kullanımına yönelik eğitim almadıkları için kendilerini yetersiz görmektedir. Ayrıca bu konuda eğitim aldıklarında teknolojiyi daha etkili kullanacaklarını belirtmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: İlkokul öğretmeni, Teknolojik alan bilgisi, Teknoloji kullanma düzeyi.

ABSTRACT

The purpose of this study is to determine the primary school teachers' content knowledge of technology and their use of technology in learning-teaching periods in terms of different variables. Case study design, one of the qualitative research designs, was used in the research. From purposive sampling method criterion sampling method was used in the study. The study group of the research consists of five primary school teachers with at least three years of seniority, working in In Diyadin district of Ağrı province. The semi-structured interview form developed by the researcher were used as data collection tool. The descriptive analysis method was used to analyze the collected data. During collecting the data, interviews were made with primary school teachers and the interviews were recorded using a tape recorder. The recorded data was transferred to computer in written form and analyzed. Looking at the results that obtained; Five primary school teachers participated in the study. Primary school teachers stated that they did not receive any technology-related in-service training but only took computer I and computer II courses in pre-service technology education. Apart from that, they did not receive any training to learn or use technology. Regarding the first sub-problem of the study were examined, primary school teachers' definitions of technology, their usage levels, the time they spend and the adaptation process to new technology. According to the results of the research, primary school teachers' definitions of technology are in the form of general definitions and are at an acceptable level. However, in the answers given by primary school teachers regarding technological tools, they generally stated electrical appliances under the name of technological device or technology. Primary school teachers state that they use office software. This situation was interpreted as the teachers' knowledge of using software was partially sufficient. The second sub-problem of the research is about the use of technology during the teachers' lesson. In this direction, primary school teachers regarding the technology they use in their teaching methods and techniques gave the answers as; Internet, books, materials and electronic devices. Four out of five teachers who participated in the study in primary school management stated that they could use technology. This situation does not appear to be applicable in primary school management during the lessons. During the evaluation level of the lesson, primary school teachers stated that they used technology by projecting questions on the blackboard. Considering the factors affecting the use of technology by primary school teachers were stated as; physical conditions, school support, region of residence, student status and inadequacy of teachers. Another remarkable result at this point is that the teachers see themselves inadequate because they do not receive training in technology use. In addition, they stated that they would use technology more effectively if they receive training on this subject.

Keywords: Primary school teacher, Technological content knowledge, Technology use level.

GİRİŞ

Teknoloji insan var olduğundan beri süre gelmiş, çeşitli ihtiyaçlar için kullanılmış, kullanılmayanlar yok olurken ihtiyaçlar doğrultusunda yenisi geliştirilmiştir. Teknolojinin bu değişimi ve etkisi hayatın her alanını etkilemiştir. Bu değişimden en çok etkilenen alanlardan biri de hiç kuşkusuz eğitimdir. Eğitim kurumları ve uygulayıcıları çağın gerektirdiği yeni becerilerin yanında, toplumda var olan inanç, değer, tutum ve tekniklerin değişmesi de eğitim sistemindeki amaçların, fiziki, sosyal imkanların amaca ulaşmada önem teşkil eden yöntem ve yaklaşımların değişimini zorunlu kılmıştır (Özden, 2005). Uygulamalar, yöntemler, teknikler bu süreçte değişim uğrayarak gelişimin bir parçası olmaktadır. Bu süreçte okulların amacı çağın gerektirdiği koşullara göre bireyler yetiştirmek, buna uygun düzenlemeler yapmak, öğrencilerin bilişsel, duyuşsal, psiko-motor becerilerine ve aynı zamanda da fizyolojilerine uygun olması gerekmektedir (Oktay ve Çakır, 2013). Hiç kuşkusuz yaşadığı döneme uygun bireyler yetiştiremeyen öğretmenlerin, öğrencileri her zaman eksik kalacaktır. Teknolojiyi verimli kullanamayacak veya teknolojiyi yanlış amaçlar için kullanacaktır. Balcı 2002'ye göre, kitaba dayalı teorik eğitim, öğrenciyi ezberciliğe alıştıran ve öğrenilenlerin çabuk unutulmasına neden olurken teknolojiye dayalı öğretimle metne dayalı öğretimde, bireysel farklılıklardan kaynaklanan dezavantajları ortadan kaldırmaktadır. Bu bağlamda eğitim sistemine teknoloji entegre edilmeye çalışılmaktadır. Eğitim öğretim sürecinde teknolojiden her geçen gün daha fazla yararlanmak milli eğitimin misyonu arasındadır.

Türkiye'de teknolojinin eğitimine entegrasyonu kapsamında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından FATİH (Fırsatları Artırma ve Teknolojiyi İyileştirme Hareketi), EBA (Eğitim Bilişim Ağı) gibi projeler hayata geçirilmiştir. Bu süreçte öğretmen ve öğrencilerin teknolojiye erişimini kolaylaştırmak ve daha çok teknoloji kullanması sağlamak amaçlanmıştır. Fakat süreç içerisinde bazı projeler beklenen başarıyı gösterememiştir (Ekici ve Yılmaz, 2013; Gürol, Donmuş ve Arslan, 2012; Pamuk, Çakır, Ergun, Yılmaz, & Ayas, 2013) Bu durumun bir nedeni de öğretmenlerin teknoloji kullanım konusunda eğitimlerinin yetersiz kalmasıdır (Altın ve Kalelioğlu 2015; İslamoğlu, Ursavaş, & Reisoğlu 2015). Hizmet öncesi alınan eğitimle günümüz teknolojisi uyum konusunda tam olarak örtüşmemektedir. Öğretmenlerin teknolojik alan bilgisi ve teknolojik pedagojik alan bilgisinin önemi ortaya çıkmaktadır. Bu durumdan yola çıkılarak literatür incelendiğinde teknolojik pedagojik alan bilgisine yönelik çeşitli araştırmalar yapılmıştır (Akkaya, 2009; Bilici, 2012; Koehler & Mishra, 2008; Mumcu, Haşlaman ve Usluel 2008; Pamuk, Ülken ve Dilek, 2012; Tabach, 2011). Araştırmada ulaşılan ortak sonuçlardan biri öğretmenlerin teknolojik pedagojik alan bilgilerinde eksiklerin olmasıdır.

Her ne kadar yeni bilgi ve teknolojilerin eğitim sürecindeki önemi ve işlevi çok önemli olsa da, öğretmenler eğitime anlam ve ruh katarak kullandığı teknolojileri, işlevsel, etkili ve verimli kılan en önemli etmendir (Özerbaş ve Güneş, 2013). Bu bağlamda öğretmenlerin teknolojiyi kullanmayı en iyi şekilde öğrenmelidir. Öğretmenler hizmet öncesinde ve hizmet içinde aldıkları eğitimle dersleri daha iyi öğretmeyi, bilgiyi işlemeyi, bilgiyi aktarmayı öğrenmektedirler. Bu bilgiyi aktarmada kullanılan araçlardan biride teknolojidir. Eğitimin her

anında teknoloji kullanımı söz konusudur. Bu da uygulama sürecinde teknolojinin daha etkili ve verimli kullanılmasının önemini ortay koymaktadır. İnce 2015'e göre, asıl önemli olanın eğitim- öğretim alanında teknolojiyi dahil etmenin yanında teknolojinin etkin uygulanma sürecidir. Uygulama sürecinde öğretmen pedagojik bilgiye, teknoloji alan bilgisine ve alan bilgisine ihtiyaç duymaktadır. Bu alanlardan herhangi birinde eksiklik olması durumunda öğretim durumlarında sorunların ortaya çıkabileceği söylenebilir.

Amaç

Bu çalışmada, sınıf öğretmenlerinin teknolojiye ilişkin alan bilgileri ve teknolojiyi ders öğretimi sürecinde kullanma durumlarını incelemek amaçlanmıştır. Bu bağlamda aşağıdaki alt amaçlara cevap aranmıştır.

1. Sınıf Öğretmenlerinin Teknolojik Alan Bilgileri Ve Teknolojik Gelişmeleri Takip Düzeylerine Nedir?
2. Sınıf öğretmenlerinin ders öğretimi sürecinde teknolojiyi kullanma düzeyleri nedir?
3. Sınıf Öğretmenlerinin Öğrenme-Öğretme Süreçlerinde Teknolojik Araçlardan Yararlanma Durumlarına Nasıldır?

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması modeli uygulanmıştır. Durum çalışmalarında ele alınan durum detaylı bir şekilde çalışılır. "Bir duruma ilişkin etkenler (ortam, bireyler, olaylar, süreçler, vb) bütüncül bir yaklaşımla araştırılır ve ilgili durumu nasıl etkiledikleri ve ilgili durumdan nasıl etkilendikleri üzerine odaklanır" (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s.77). Araştırmada veri toplama aracı olarak yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır.

Çalışma Grubu

Çalışmada amaçlı örnekleme (purposive sampling) yönteminden ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Büyüköztürk ve dig. 2014' e göre ölçüt örnekleme, problemin veya çalışmanın amacına uygun olarak belirlenen niteliklere sahip kişiler, olaylar, nesneler ya da durumlardan oluşturulmasıdır. Araştırmanın çalışma grubunu Ağrı ilinin Diyadin ilçesinde görev yapmakta olan en az 3 yıl kıdeme sahip olan ve lisans eğitimini 2012 yılından sonra tamamlayan 5 sınıf öğretmeni oluşturmaktadır. Öğretmenlerin çalışmaya istekli olması örneklem seçiminde göz önünde bulundurulmuş ve çalışma grubu istekli ve gönüllü öğretmenler arasından seçilmiştir.

Tablo 1: Görüşmeye Katılan Öğretmenlerin Demografik Bilgileri

	Okul Türü	Kıdem	Hizmet İçi Eğitimler	Teknolojiye yönelik eğitim alma durumu	Lisans Eğitiminde teknoloji ile ilişkili ders alma durumu
Ö1	İlkokul (Köy)	5	Zihin Engelliler Kurs Programı	Hayır	Evet
Ö2	İlkokul (Köy)	3	-	Hayır	Evet
Ö3	İlkokul (İlçe merkez)	4	Büro yönetimi ve yazışma kuralları semineri, özel eğitim hizmetleri semineri, iş sağlığı ve güvenliği semineri	Hayır	Hayır
Ö4	İlkokul (Köy)	3	-	Hayır	Bilgisayar adı altında office programları ve flash programları
Ö5	İlkokul (İlçe merkez)	4	İş güvenliği	Hayır	Hayır

Tablo 1'e göre, öğretmenlerin ikisi ilçe merkez, üçü ise köy okulunda görev yapmaktadır. Öğretmenlerin mesleki kıdemi 3 ile 5 yılları arasında değişmektedir. Öğretmenlerin üçü belirli bir alana yönelik hizmet içi eğitim alırken diğer ikisi herhangi bir kurs veya öğretici programa yönelik hizmet içi eğitim almamıştır. Öğretmenlerin hiçbiri öğretmenlik yaptığı sürede teknolojiye yönelik herhangi bir eğitim almamıştır. Öğretmenler lisans eğitiminde teknolojiye yönelik aldıkları eğitimde ise bilgisayar dersi kapsamında aldıkları eğitimi dile getirmişler fakat bunun dışında eğitim almadıklarını belirtmişlerdir.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Yapılandırılmış görüşme formunda yer alan sorular araştırma problemine yönelik olarak hazırlanmıştır. Yapılandırılmış görüşme formu hazırlama sürecinde ilgili alan yazın tarandıktan sonra üç ana başlık altında 33 sorudan oluşan soru havuzu oluşturulmuştur. 7 farklı uzmanın görüşü alındıktan sonra 11 soru görüşme formundan çıkarılarak soru sayısı 22'e indirilmiştir. İlkokullarda görev yapan 4 sınıf öğretmeniyle bire bir görüşmeler yapılarak sorular denenmiş ve bu ön uygulamaya göre 3 soru daha görüşme formundan çıkarılarak soru sayısı üç ana başlık altında 19 soruya indirilmiştir. Böylece görüşme formuna son şekli verilerek 19 sorudan oluşan görüşme formu hazırlanmıştır. Yapılandırılmış görüşme formunda yer alan soru örnekleri aşağıda sunulmuştur.

1. Öğretmenlerin Teknoloji Bilgisi Ve Derslerinde Teknolojiyi Kullanma Durumlarına İlişkin Sorular

1. Teknoloji size neyi çağrıştırıyor?
2. Derslerinizde kullandığınız teknolojik araç nelerdir?
3. Bir günde internette geçirdiğiniz süre ne kadardır?
4. Yeni bir teknolojik araç uyum sağlama süreniz ne kadardır?
5. Derslerinizde ne tür yazılımlar kullanıyorsunuz?

2. Sınıf Öğretmenlerinin Öğrenme-Öğretme Süreçlerinde Teknolojik Araçlardan Yararlanma Durumlarına İlişkin Sorular;

1. Dersinizde kullandığınız öğretim yöntemine uygun ne tür teknolojiyi tercih ediyorsunuz?
2. Derslerinizde öğrenmeyi olumlu etkileyecek yöntem ve teknik seçimin de nelere dikkat edersiniz?
3. Sınıf yönetiminde tercih ettiğiniz teknolojiler nelerdir?
4. Ölçme ve değerlendirme sürecinde tercih ettiğiniz teknolojiler nelerdir?
5. Okulunuzda teknolojik araçlardan yararlanmalarını durumunuz nasıldır?

3. Sınıf Öğretmenlerinin Teknolojik Alan Bilgileri Ve Teknolojik Gelişmeleri Takip Düzeylerine İlişkin Sorular

1. Alanızla ilgili dijital platformlar nelerdir?
2. Alanızla ilgili dijital platformlarda kullanılan programlar nelerdir?
3. Alanızla ilgili kullandığınız internet siteleri nelerdir?
4. Alanızla ilgili teknolojik gelişmeleri ne sıklıkla takip ediyorsunuz?

Verilerin Analizi

Araştırmada elde edilen nitel veriler ise içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. İçerik analizinin temel amacı toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Bu amaç doğrultusunda toplanan verilerin önce kavramsallaştırılması daha sonra da ortaya çıkan kavramlara göre mantıklı bir şekilde düzenlenip veriyi açıklayan temaların belirlenmesi gerekmektedir. Nitel araştırma verileri; verilerin kodlanması, temaların bulunması, kodların ve temaların düzenlenmesi, bulguların tanımlanması ve yorumlanması olmak üzere dört aşamada analiz edilir (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 242-243). Bu araştırmada, öğretmenlere uygulanan her bir görüşme formu Ö1, Ö2, Ö3…şeklinde kodlanmıştır. Görüşme formunda yer alan sorulara verilen yanıtlara göre ifadelerin özüne bağlı kalınarak kodlamalar yapılmıştır. Kodlama yapılırken sık kullanılan ifadelerin belirlenmesine dikkat edilmiş, birbirine benzer kodlar arasında ortak yönler bulunarak temalar oluşturulmuştur. Bulguların sunumunda katılımcıların dile getirdiği ifadeler verilmiş ve elde edilen veriler araştırmacı tarafından yorumlanarak birtakım sonuçlara ulaşılmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde çalışmaya ait bulgulara yer yerilmiştir. Bulgular araştırma alt problemleri sırasına uygun olarak tablolaştırılmış analiz edilerek yorumlanmıştır.

1. Sınıf Öğretmenlerinin Teknolojik Alan Bilgileri Ve Teknolojik Gelişmeleri Takip Düzeylerine İlişkin Bulgular

Tablo 2: Sınıf Öğretmenlerinin Teknoloji Alan Bilgi Düzeyleri

	Kategori	**Kategori**	**Kategori**	**Kategori**
	Bilinen teknolojik programlar	Kullanılan teknolojik programlar	Bilinen internet siteleri	Teknolojik gelişmeleri takip etme
Kod 1	Eba Ö1,Ö3, Ö4	Eba Ö1,	Eba Ö1	Sıklıkla Ö3
Kod 2	Projeksiyon ve bilgisayar Ö3, Ö4	Eğitimhane Ö1,	Eğitimhane Ö1,Ö3,Ö4	Zaman zaman Ö1,Ö5
Kod3	Eğitimhane Ö1,	Kullanmıyorum Ö2,Ö3,Ö4,Ö5	Okulistik Ö2,Ö3	Takip etmiyorum Ö2,Ö4
Kod 4	Bilmiyorum Ö5		Morpa Kamp S Ö2, Ö3	
Kod 5			İlkokul Ö3,Ö5	
			Öğretmen evde Ö3,	
			Sınıfımeğitim Ö3,Ö5	

Tablo 2'e göre sınıf öğretmenlerinin teknolojik alan bilgileri ve teknolojik gelişmeleri takip düzeylerine ilişkin görüşleri incelenmiştir. Bu bağlamda sınıf öğretmenlerin görüşeleri dört kategoride toplanmıştır. Öğretmenler bildiği teknolojik programlar Eba ve Eğitimhane'dir. Kullandığı teknolojik tabanlı programalar ise Eba, Eğitimhane'dir. Ayrıca öğretmenlerin 4'ü kullanmadığını belirtmişlerdir. Sınıf öğretmenlerinin verdikleri cevaplar incelendiğinde teknolojik programlar ile internet sitesini karıştırmaktadır.

2. Öğretmenlerin Teknoloji Bilgisi Ve Derslerinde Teknolojiyi Kullanma Durumlarına İlişkin Bulgular

Tablo 2: Öğretmenlerin Teknoloji Bilgisi Ve Kullanma Durumları

	Kategori	**Kategori**	**Kategori**	**Kategori**	**Kategori**
	Hayatı kolaylaştıran şey (Ö1, Ö3, Ö4, Ö5)	Teknoloji kullanımı	Harcanılan Zaman	Yeni teknolojiye adaptasyon	Yazılım kullanma
Kod 1	Pratik çözüm Ö1,Ö3,Ö4	Akıllı tahta Ö1, Ö4	2-3 saat Ö1, Ö4, Ö5	Hemen Ö1, Ö3	Office Ö1,Ö2,Ö3,Ö4,Ö5
Kod 2	Bilgiye ulaşma Ö2,Ö4	Sosyal medya(İnternet) Ö1, Ö3, Ö4, Ö5	4 saat ve üzeri Ö2, Ö3	Birkaç deneme sonrası Ö2, Ö4, Ö5	Doküman Yönetim Sistemi Ö3
Kod3	İhtiyaç Ö3,Ö4	Ders kitabı Ö4			
Kod 4	Doğaya uyum Ö4	Ev eşyası Ö3			

Tablo 2 incelendiğinde Kategori 1'de sınıf öğretmenlerinin teknolojiyi tanımlamasına yönelik kodlar bulunmaktadır. Öğretmenlerin cevaplarına yönelik dört farklı kod oluşturulmuştur. Ö4; '*İlk çağlardan bu yana hayatını kolaylaştıracak olan insanoğlunun aklıyla doğaya uyum sağlamak hatta ona hükmetme çabasının ürünüdür diyebilirim*.' şeklinde ifade etmiştir.

Kategori 2'de sınıf öğretmenlerine kullandıkları teknolojik araçlar sorulmuş ve alınan cevaplar dört kodda toplanmıştır. Ö3; '*Akıllı telefon, laptop, televizyon kullandığımız diğer ev eşyalarını hayatın her alanında kullanıyorum.*' sözleriyle ifade etmiştir.

Üçüncü kategoride öğretmenlerin internette harcadığı zamana ilişkin kodlar oluşturulmuştur. Alınan cevaplara iki kod belirlenmiştir. Öğretmenlerin üçü ortalama 2-3 saat zaman harcarken ikisi 4 saat ve üzeri zaman harcamaktadır. Ö2; '*Neredeyse günümün yarısı internette geçiyor…*' şeklinde ifade etmiştir.

Dördüncü kategoride yeni bir teknolojik cihaza uyum sağlama ve kullanma süreci araştırılmıştır. Sınıf öğretmenleri yeni teknolojiye hızlı uyum sağladıklarını ve kolay adapte olduklarını belirtmiştir. Ö4; '*Kolay adapte olurum. Farklı işletim sistemleri olan MacOS ve Windows kullanırken ilk 10 dk aradığımı bulamam*.' Sözleriyle ifade etmiştir.

Beşinci kategoride öğretmenlerin gündelik hayatta ve eğitim sürecinde kullandıkları yazılımlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Öğretmenlerden alınan cevaplar iki kod altında toplanmıştır. Birinci kod altında; powwerpoint, exel, word gibi ofis programları bulunurken ikinci kod tek bir öğretmenin cevabına göre oluşturulmuştur. Ö3; '*Office (word, excel, powerpoint,…) Outlook, Gmail, Doküman Yönetim Sistemi…*' sözleriyle ifade etmiştir.

3. Sınıf Öğretmenlerinin Öğrenme-Öğretme Süreçlerinde Teknolojik Araçlardan Yararlanma Durumlarına İlişkin Bulgular

Tablo 3: Ders içinde teknoloji kullanım durumu ve seçimi

	Kategori	**Kategori**	**Kategori**	**Kategori**	**Kategori**
	ÖYT'de teknoloji kullanımı	Yöntem seçimi	Sınıf yönetimi	Değerlendirme	Yaşanan problemler
Kod 1	İnternet Ö1,Ö3,Ö4	Ders kazanımı Ö1	Kullanmıyorum Ö1	Teknolojik araçlarla değer.Ö1	Yaşanılan bölge Ö1,Ö3
Kod 2	Materyal Ö2	Öğrenci özellikleri Ö1, Ö2, Ö3	Video Ö2,Ö3,Ö5	Örnek çalışma gösterimi Ö2	Fiziksel şartlar Ö1, Ö3,Ö5
Kod3	Elektronik cihazlar Ö3,Ö4,Ö5	Okul yeterliliği Ö2	Etkileşimli tahta programları Ö4	Tahtaya soru yansıtma Ö1,Ö3,Ö4	Okul imkânları Ö2, Ö5, Ö3
Kod 4	Kitap Ö4	Öğrenciyi aktif kılan Ö4		Etkinlik temelli araştırmalar Ö5	Öğretmen yetersizliği Ö4,Ö5
Kod 5		Deneme yanılma Ö5			Öğrenci durumu Ö5

Tablo 3'te sınıf öğretmenlerinin öğrenme-öğretme süreçlerinde teknolojik araçlardan yararlanma durumlarına ilişkin görüşleri incelenmiştir. Öğretmenler en çok tercih ettikleri teknolojik araca ilişkin internet ve elektronik cihazlar cevabını vermişlerdir.

Kategori 2'de öğrenmeyi olumlu etkileyecek yöntem ve teknik seçimine ilişkin yanıtlar aranmıştır. Bu doğrultuda sınıf öğretmenleri yöntem seçiminde en çok öğrenci özelliğini dikkate almaktadır. Yöntem seçimini etkileyen diğer kodlar ise dersin kazanımı, okul yeterlilikleri, öğrenciyi aktif kılması ve deneme yanılmadır. Ö4; '*Etkileşimli tahtada kullandığım bir program var. Burada öğrencilerin her birine avatar belirleyip istediğimiz kurallara ve öğrenmelere göre pekiştireç verebiliyoruz. Her öğrenci sorumluluklarına, temizliğine, kahvaltıda neler yediğine varıncaya kadar kendi avatarına kendisi puan veriyor.*'

Kategori 3'te sınıf yönetimini sağlamada teknoloji kullanımına ilişkin görüşler incelendiğinde, sınıf öğretmenleri video ve etkileşimli tahta programından yararlanmaktadır. Bir öğretmen (Ö2) ise sınıf yönetiminde teknoloji kullanmadığını belirtmiştir. Ö5; '*Yüzde 70 oranında kullanıyorum. Projeksiyon- bilgisayar. 3 boyutlu video ve etkinlikler.*' Sözleri ile dile getirmiştir.

Kategori 4'te sınıf öğretmenlerine değerlendirme de teknoloji kullanımına ilişkin görüşler incelenmiştir. Sınıf öğretmenleri değerlendirmede teknolojiden yaralanırken en çok soru

yansıtmayı kullanmaktadır. Ö1; 'Teknoloji aracılığıyla çeşitli ölçeme değerlendirme teknikleri kullanırım. Soruları tahtada gösteririm.' Şeklinde ifade etmiştir.

Kategori 5'te sınıf öğretmenlerine teknolojiden yararlanmalarını etkileyen şartlar sorulmuştur. Sınıf öğretmenlerinin görüşlerine göre beş kod oluşturulmuştur. Sınıf öğretmenlerini en çok etkileyen şartlar; okulun fiziki durumu fiziki şartlar ve okul durumudur. İki öğretmende kendilerini bu konuda yetersiz görmektedirler. Ö4; '*Modelleme ve tasarım çalışmaları yapamıyorum. Bu konuda eğitim alabilirsem daha faydalı olabilirim.*' Ö2; '*Çalıştığım okulda projeksiyon ya da akıllı tahta yok. Çocukların kullanabileceği bir bilgisayar da yok.*' Sözleri ile ifade etmişlerdir.

Sınıf öğretmenlerinin kullandığı internet siteleri ise; Eba, Eğitimhane, Okulistik, Morpa Kampüs, Öğretmen Evde ve Sınıfım eğitim siteleridir. En çok kullanılan site ise Eğitimhane'dir. En az kullanılan siteler ise Eba ve Öğretmenevde'dir. Kategori dörtte sınıf öğretmenlerinin yeni teknolojik gelişmeleri takip etme durumları incelenmiştir. Ö3 sıklıkla, Ö1 ve Ö5 zaman zaman takip ederken, Ö2 ve Ö4 ise gelişmeleri takip etmektedir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu araştırmada sınıf öğretmenlerinin teknolojik alan bilgisi ve teknolojiyi derslerinde kullanma düzeyleri araştırılmıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda alt problemlere cevap aranmıştır. Araştırmaya üç köy okulu sınıf öğretmeni ve iki ilçe merkez okulu sınıf öğretmeni katılmıştır. Sınıf öğretmenleri teknolojiye ilişkin herhangi bir hizmetiçi eğitim almamıştır. Hizmet öncesi teknolojiye yönelik eğitimde ise bilgisayar I ve bilgisayar II derslerini almışlardır. Bunun dışında teknolojiyi öğrenmeye veya kullanmaya yönelik herhangi bir eğitim almamışlardır. Öğretmen adayları üzerine yapılan araştırmalarda bilgisayar dersine yönelik içeriğin geliştirilmesi meslek hayatında büyük önem taşımaktadır (Çavuş, Gökdaş 2006; Usta ve Korkmaz, 2010).

Araştırmanın birinci alt problemine ilişkin sınıf öğretmenlerin teknolojiye ilişkin tanımları, kullanma düzeyleri, harcadıkları zaman ve yeni teknolojiye adaptasyon süreci incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre sınıf öğretmenlerin teknolojiye ilişkin tanımları genel tanımlar şeklindedir ve kabul edilebilir düzeydedir. Fakat sınıf öğretmenlerinin teknolojik araçlara ilişkin verdiği yanıtlarda genelde elektrikli aletleri teknolojik alet ya da teknoloji adı altında belirtmişlerdir. Alınan cevaplardan sadece bir öğretmen teknoloji kullanımına ilişkin ders kitabını da teknoloji altında belirtmiştir. TDK'ye göre teknoloji, 'İnsanın maddi çevresini denetlemek ve değiştirmek amacıyla geliştirdiği araç gereçlerle bunlara ilişkin bilgilerin tümü.' şeklinde tanımlanmıştır. Bu bağlamda sınıf öğretmenlerinin verdiği yanıtlarda kavram yanılgısı olabilir. Teknoloji kullanımına yönelik soruda ise sınıf öğretmenleri günlük en az 2-3 saat internette zaman harcadıklarını belirtmişlerdir. Oysaki teknoloji kullanımı sadece internette harcanan zamanla eş değer değildir.

Araştırmaya katılan sınıf öğretmenleri Ofis yazılımlarını kullandıklarını belirtmişlerdir. Bir öğretmen ise ofis yazılımlarının yanında doküman yönetim sistemini de kullanabilmektedir. Bu durum öğretmenlerin yazılım kullanma bilgisinin kısmen yeterli olduğunu göstermektedir.

Literatürde araştırma sonuçları desteklenmektedir (Akarsu ve Akbiyik, 2012; Seferoğlu, 2015). Araştırmanın ikinci alt problemine ilişkin öğretmenlerin ders sürecinde teknoloji kullanımına yöneliktir. Bu doğrultuda sınıf öğretmenleri öğretim yöntem ve tekniklerinde kullandıkları teknolojiye ilişkin; internet, kitap, materyal ve elektronik cihazlar yanıtını vermiştir. Literatür incelendiğinde öğretmen ve öğretmen adaylarının teknoloji ile birlikte kullanılacak öğretimsel stratejiler konusunda yeterli düzeyde olmadıkları sonucuna ulaşılmıştır (Niess, 2005; İnce, 2015). Sınıf yönetiminde araştırmaya katılan beş öğretmenden dördü teknolojiyi kullanmaktadır. Fakat sınıf yönetiminde de sınıf öğretmenleri teknolojiyi kullanımında video oynatıcı cihazları kullanmaktadır. Bu durum ders sırasındaki sınıf yönetiminde uygulanabilir gözükmemektedir. Dersi değerlendirme aşamasında ise sınıf öğretmenleri teknolojiyi tahtaya soru yansıtarak kullandıklarını belirtmişlerdir. Yapılan araştırmalarda öğretmenlerin alternatif ölçme değerlendirme yerine geleneksel ölçme araçlarına daha çok yer verdiği görülmektedir (Aydın, 2005; Erdal, 2007; Çepni, 2008; Çalık, 2007; Korkmaz, 2006; Öztürk, Hastürk ve Demir, 2013)

Araştırmanın diğer bir sonucu da üçüncü alt probleme ilişkin teknoloji kullanımına etki eden etmenlere yöneliktir. Bu doğrultuda sınıf öğretmenleri teknoloji kullanımına etki eden faktörleri; fiziksel şartlar, okul imkanları/desteği, yaşanılan bölge, öğrenci durumu ve öğretmen yetersizliği şeklinde yanıtlamıştır. Örneklem seçiminin kırsal ve az gelişmiş bölgede olması bu durumun bir sebebi olabilir. Bu noktada dikkat çeken bir diğer sonuç öğretmenler teknoloji kullanımına yönelik eğitim almadıkları için kendilerini yetersiz görmektedir. Ayrıca bu konuda eğitim aldıklarında teknolojiyi daha etkili kullanacaklarını belirtmişlerdir. Araştırmanın son alt problemi olan dördüncü alt problemlere ilişkin sınıf öğretmenlerinin teknoloji alan bilgisi ve kullanımına yönelik sonuçlar ortaya konmuştur. Sınıf öğretmenleri bildikleri programlara; Eba, Eğitimhane gibi internet sitesi yanıtlarını vermiştir. Sınıf öğretmenleri program ile internet sitesini karıştırmaktadır. Sınıf öğretmenlerinden dördü bilgisayar programı kullanmadıklarını belirtmişlerdir. Araştırmanın diğer bir sonucunda sınıf öğretmenleri bildikleri sitelere ilişkin; Eba, Eğitimhane, Okulistik, Morpa Kampüs, Öğretmen Evde ve Sınıfımeğitim gibi yanıtlar vermişlerdir.

KAYNAKLAR

Akarsu, B., & Akbiyik, C. (2012). Relationships among perceived computer literacy skills, computer attitudes, and computer self-efficacy levels. Journal of European Education, 2(2), 1-9.

Akkaya E. (2009). Matematik Öğretmen Adaylarının Türev Kavramına İlişkin Teknolojik Pedagojik Alan Bilgilerinin Öğrenci Zorlukları Bağlamında İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Altın, H. M., & Kalelioğlu, F. (2015). Fatih projesi ile ilgili öğrenci ve öğretmen görüşleri. *Başkent university journal of education*, *2*(1), 89-105.

Aydın, F. (2005). Öğretmenlerin Alternatif Ölçme Değerlendirme Konusundaki Düşünceleri ve Uyguladıkları. XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresinde sunulmuş bildiri, Denizli.

Bilici S. (2012). Fen Bilgisi Öğretmen Adaylarının Teknolojik Pedagojik Alan Bilgisi ve Özyeterlikleri. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. A., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2015). Bilimsel araştırma yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi

Çalık, S. (2007). Sınıf Öğretmenlerinin Yenilenen İlköğretim Programlarının Ölçme ve Değerlendirme Süreci Hakkındaki Düşünceleri Üzerine Bir Araştırma. 16. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi, Tokat.

Çavuş, H. ve Gökdaş, İ. (2006). Eğitim Fakültesi'nde Öğrenim Gören Öğrencilerin İnternetten Yararlanma Nedenleri ve Kazanımları. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 3, 2, 56-78

Çepni, S. (2007). Araştırma ve Proje Çalışmalarına Giriş (3. Baskı). Trabzon: Celepler Matbaacılık

Ekici, S., & Yılmaz, B. (2013). FATİH Projesi üzerine bir değerlendirme. *Türk Kütüphaneciliği*, *27*(2), 317-339.

Erdal, H. (2007). 2005 İlköğretim Matematik Programı Ölçme Değerlendirme Kısmının İncelenmesi (Afyonkarahisar İli Örneği). Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.

Gürol, M., Donmuş, V. ve Arslan, M. (2012). İlköğretim kademesinde görev yapan sınıf öğretmenlerinin fatih projesi ile ilgili görüşleri. Eğitim Teknolojileri Araştırmaları Dergisi. 3(3). http://www.et-ad.net/dergi/index.php?journal=etad.

İnce, B. (2015). Matematik Öğretmenlerinin Teknolojinin Öğretim Süreçlerine Entegrasyonunda Yaşadığı Güçlüklerin Teknolojik Pedagojik Alan Bilgisi (Tpab) Çerçevesinde Belirlenmesi. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. DEÜ Eğitim Bilimleri Enstitüsü. İzmir

İslamoğlu, H., Ursavaş, Ö. F. & Reisoğlu, İ. (2015). Fatih Projesi Üzerine Yapılan Akademik Çalışmaların İçerik Analizi. *Eğitim Teknolojisi Kuram Ve Uygulama*, *5*(1), 161-183.

Koehler M. J. Ve Mishra P. (2008). Introducing Technological Pedagogical Contentknowledge. In AACTE Committee On Innovation And Technology (Eds). Handbook of technological pedagogical content knowledge (TPCK) for educators. NewYork: Routledge. 3-29.

Korkmaz, H. (14-16 Nisan 2006). Yeni İlköğretim Programının Öğretmenler Tarafından Değerlendirilmesi. Ulusal Sınıf Öğretmenliği Kongresinde sunulmuş bildiri, Ankara.

Mumcu, F., Haşlaman, T. ve Usluel, Y. K. (2008). Teknolojik Pedagojik İçerik Bilgisi Modeli Çerçevesinde Etkili Teknoloji Entegrasyonunun Göstergeleri. International Educational Technology Conference (IECT). (6-8 Mayıs 2008). Eskişehir:Anadolu Üniversitesi.

Niess M. L. (2005). Preparing Teachers To Teach Science And Mathematics With Technology: Developing A Technology Pedagogicalcontent Knowledge. Teaching and Teacher Education. 21. 509–523.

Oktay, S. ve Çakır, R. (2013). Teknoloji Destekli Beyin Temelli Öğrenmenin Öğrencilerin Akademik Başarıları, Hatırlama Düzeyleri ve Üstbilişsel Farkındalık Düzeylerine Etkisi. Türk Fen Eğitimi Dergisi, 10(3), 3-23

Özden, Y. (2005). Eğitimde Yeni Değerler. Ankara: Pegem A Yayıncılık. 16

Özerbaş, M. A. ve Güneş, A. M. (2015). Sınıf Öğretmenlerinin İlkokuma Yazma Öğretimi Sürecinde Eğitim Teknolojilerini Kullanmaya Yönelik Görüşleri. K. Ü. Kastamonu Eğitim Dergisi 23 (4), 1775-1788

Öztürk, N., Hastürk, H. G. ve Demir, R. (2013). İlköğretim 4-5. Sınıf Fen Ve Teknoloji Dersi Öğretim Programlarındaki Ölçme Ve Değerlendirme Yöntemlerine İlişkin Öğretmen Görüşleri. Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, 20 25-36

Pamuk S., Ülken A. ve Dilek N. Ş. (2012). Öğretmen Adaylarının Öğretimde Teknoloji Kullanım Yeterliliklerinin Teknolojik Pedagojik İçerik Bilgisi Kuramsal Perspektifinden İncelenmesi. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 9(17). 415-438.

Pamuk, S., Çakır, R., Ergun, M., Yılmaz, H. B., & Ayas, C. (2013). Öğretmen ve öğrenci bakış açısıyla tablet PC ve etkileşimli tahta kullanımı: FATİH Projesi değerlendirmesi. Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri. 13(3) 1799-1822

Sarı, M. H. ve Akbaba A. S. (2015). Sınıf Öğretmenlerinin Matematik Öğretiminde Teknoloji Kullanımı Üzerine Nitel Bir Araştırma . Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi , (19), 24,29.

Sarı, M. H., & Özerbaş, M. A. (2013). Sınıf öğretmenlerinin ilkokul matematik öğretiminde teknoloji kullanımına ilişkin algılarının belirlenmesi. *Ulusal Sınıf Öğretmenliği Sempozyumu [Tam Metin Basım]*, 23-25.

Seferoğlu, S. S. (2015). Okullarda teknoloji kullanımı ve uygulamalar: gözlemler, sorunlar ve çözüm önerileri. Artı Eğitim, 123, 90-91.

Tabach M. (2011). A Mathematics Teacher's Practice in a Technological Environment: A Case Study Analysis Using Two Complementary Theories. Tech Know Learn. 16. 247–265.

Usta, E. ve Korkmaz, Ö. (2010). Öğretmen adaylarının bilgisayar yeterlikleri ve teknoloji kullanımına ilişkin algıları ile öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları .

Usta, E., Korkmaz, Ö. (2010). Öğretmen adaylarının bilgisayar yeterlikleri ve teknoloji kullanımına ilişkin algıları ile öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi 7(1), 1334-1349

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

MİTOLOJİK BİR UNSUR OLARAK SATÜRN'ÜN GOYA'NIN ESERİNE YANSIMASI

REFLECTION OF SATURN AS A MYTHOLOGICAL ELEMENT ON GOYA'S WORK

Doç. Dr. Derya ŞAHİN
İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi, Resim-iş Öğretmenliği Bölümü, Kampüs, Malatya.
ORCID ID:https://orcid.org/0000-0002-6814-898X
Arş.Gör. Şevval Nur ÖZKEŞ
İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi, Resim-iş Öğretmenliği Bölümü, Kampüs, Malatya.
ORCID ID:https://orcid.org/0000-0002-9452-8206

ÖZET

İspanyol ressam ve gravür sanatçısı olan Goya; şiddetli ve güçlü üslubu, olağandışı görüntülerle yozlaşmaya meydan okuyan, zaman zaman ironik, eleştirel ve görkemli tavrı ile dikkat çekmektedir. Zamanının tanığı, aynı zamanda da zamanının kabullerine ters duran bir sanatçı olan Goya'nın eserlerinin yaşadığı döneme ait bilgi veren önemli belgeler niteliğinde olduğu düşünülür.

Yaşamının son dönemlerine doğru yapmış olduğu ve konuları itibariyle "Kara Resimler" olarak adlandırılan çalışmalar, sanatçının karanlık anlatım biçiminin en büyük örneklerini oluşturmaktadır. Goya bu "Kara Resimler" olarak adlandırılan 14 çalışmayı 1819 yılında "Sağırın Beşi" adıyla bilinen evinin duvar sıvasına yapmaya başlamış ve 1823 yılında ise sonlandırmıştır. Yorumlanması ve diğer resimlerle ilişkilendirilmesi zor olan bu resimler, plaster üzerine yağlıboyayla yapılmıştır. Eserlere bakıldığında hayvani güdülerin, insana benzemeyen figürlerin, net olarak işlenmemiş portrelerin, ışığın kullanımıyla birlikte tedirgin edici hava yarattığı söylenebilir.

Bu araştırmada incelenmek üzere ele alınan, sanatçının Kara Resimlerinden biri olan ve mitolojik öğeler içeren "Çocuğunu Yiyen Satürn" adlı eseridir. Bu eser Avrupa sanat tarihinin en güçlü ve gizemli resimleri arasında göstermektedir.

Goya bu resimde, mitolojik bir temayı tasvir eder ve Satürn'ü oğullarından birini yerken betimler. Esere konu olan Satürn, Roma Mitolojisinde Altınçağ Tanrısı olarak bilinir. Yunan mitolojisindeki karşılığı ise Kronos'tur. Uranüs ve Gaia'nın son oğlu olan Kronos, titanlar soyundandır ve babası Uranos'u erkeklikten yoksun etmekle birinci kuşak tanrıların egemenliğine son verdiği, ikinci kuşağı başa geçirdiği söylenmektedir.

Bu özelliği ile mitolojide önemli bir yere sahiptir ve eserinin ardında sosyal ve psikolojik sebeplerin yattığını düşünülmektedir.

Goya'nın yaşadığı dönemde devam eden savaşlar, toplumların çektiği acılar ve sıkıntılar ile birlikte, sağlık durumundaki kötüye gidiş sonucunda sanatçının ruh halini, eserlerindeki anlatım biçimiyle net olarak yansıtmaya başladığını, karanlık düşüncelerin hayal dünyasını gittikçe esir aldığı söylenebilir. Buna bağlı olarak yapmış olduğu eserlerde sık sık yalıtılmış

hissi ile birlikte gelen çeşitli olağan dışı görüntüler, fiziksel acı hissiyatı, lanetli ve karanlık figürler olarak dışa vurulduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Goya, Kara Resimler, Satürn, Mitoloji

ABSTRACT

Goya, a Spanish painter and engraver, draws attention as an ironic, critical and magnificent attitude deying corruption with his violent and powerful style defying the corruption. The works of Goya, who was a witness of his time and at the same time an artist who opposed the acceptances of his time, are considered to be important documents that give information about the period in which he lived.

The works he has done towards the end of his life and are called "Black Paintings" in terms of their subjects, constitute the greatest examples of the artist's dark expression style. Goya started to make these 14 works called "Black Paintings" in 1819 by applying on the wall plaster of his home known as the *Quinta del Sordo* and finished it in 1823. These paintings, which are difficult to interpret and relate to other paintings, were made with oil on plaster. When we look at the works, we see that animal motives, figures that do not resemble human beings, portraits that are not clearly processed and the use of light, create a disturbing atmosphere.

One of the black paintings of the artist, "Saturn Devouring His Child", which is considered to be studied in this research, is one of the black paintings that contains mythological elements. This work is among the most powerful and mysterious paintings in European art history.

Goya depicts a mythological theme in this painting and depicts Saturn eating one of his sons. Saturn, the subject of the work, is known as the Golden Age God in Roman Mythology. Its counterpart in Greek mythology is Chronos. Chronos, the last son of Uranus and Gaia, is a descendant of titans, and it is said that by depriving his father Uranos of masculinity, he ended the domination of the first generation gods and let the ruling by the second generation. With this feature, it has an important place in mythology and it is thought that social and psychological reasons lie beyond the work.

It can be said that Goya started to clearly reflect the mood of the artist with the way of expression in his works as a result of the ongoing wars, the suffering and troubles of the societies, as well as the worsening of his health, and the dark thoughts gradually captured the imagination. Accordingly, in his works, it is understood that various unusual images that often come with a feeling of isolation, a sense of physical pain, are expressed as cursed and dark figures.

Keywords: Goya, Black Pictures, Saturn, Mythology

GİRİŞ

"Üç ustam var: Rembrant, Valezquez ve Doğa"

Goya

"Devrimleri halktan ve aydınlardan önce bazı sanatçılar gerçekleştirir çoğu zaman. Eserleriyle yaparlar bunu. Zamanın ruhu önce onlara dokunur zira. Onlar da bu ruhu, eserlerinin ifade

ruhu hâline dönüştürürler. Çünkü bu sanatçıların içinde diğer insanlardan çok farklı ve güçlü bir inanç vardır: *"Özgürlük"*. Zamanın ruhu özgürlüğe susamışsa şayet, içindeki özgürlüğü zapt edemez hale gelmiş sanatçıyla buluşur nihayetinde. Ve ortaya, çok yönlü, çok boyutlu çok zamanlı ve çok ifadeli bir devrim ruhu, kültürü, estetiği ve etiği çıkarır o sanatçı. Aynen Francisco Goya gibi" (Akt: Şahin, 2014)

Francisco Goya, önünde birçok değişim ve devrimin bulunduğu 18. Yüzyıl İspanya'sında bir taşra kentinde dünyaya gelmiş, yaşamının ilk yıllarını burada geçirmiştir. Yağlıboya, gravür, fresk gibi birçok sanatsal üretimleri, yeteneği ve yıllar geçtikçe alanında da edindiği çeşitli başarılar sayesinde adından sıkça söz ettirebilmiş, tanınırlığını artırabilmiş, taşradan akademiye, kendisine bir yer edinebilmiştir. (Rapelli, 1998) Özellikle sanatçının 'Çıplak Maya', 'Mayıs'ın Üçü' ve 'Çocuğunu Yiyen Satürn' isimli eserleri Avrupa sanat tarihinin en güçlü ve gizemli resimleri arasında gösterilmektedir.

Sanatçının yaşamış olduğu dönemde, İspanya da dahil olmak üzere bütün Avrupa'da çeşitli savaşlar, devrimler, bunlara bağlı rejim değişiklikleri, sanayi ve teknolojik gelişimler meydana gelmiştir. Dünya'nın içinde bulunduğu hal ile birlikte yeni sosyal, politik, felsefi düşünceler ortaya çıkmış ve bu tüm bu yeni düşünceler gündelik yaşama da etki etmiş, herkeste olduğu gibi sanatçılarda da düşünsel bir değişime yol açmıştır. Aklı ön planda tutan Aydınlanma Çağı'nın etkisinden uzaklaşılmaya başlanmış, bireyi ve bireyin hayal gücünü, sezgisini ön planda tutan bir süreç ortaya çıkmaya başlamıştır. (Farthing, 2020)
Bahsedilen dönemler içerisinde kraliyet baş ressamlığına kadar yükselen Francisco Goya'nın hayatına ve üretimlerine bakıldığında iki ayrı anlatım şeklinin bulunduğu görülebilmektedir. Üretime başladığı ilk yıllar, hastalığının ciddi olarak kendisini göstermeye başladığı yıllar olarak ayrılabilmektedir.
1788 tarihine gelene kadar birçok başarılı esere imzasını atan sanatçı, bahsedilen tarihte geçirdiği rahatsızlık sebebiyle tedavisi için kraliyet tarafından Endülüs'e gönderilmiştir. (Rapelli, 1998) Daha öncesinde birçok defa hastalığının, semptomlarını hafif formlarda olacak şekilde gören sanatçı için bu sefer, belirtileriyle birlikte daha ciddi bir forma girmiş olduğu bilinmektedir. Çeşitli baş dönmeleri, baş ağrıları ve bazı görme kayıplarıyla birlikte sağlık durumu son derece ciddileşen sanatçı 1792 yılında duyma yetisini kaybetmiştir. (Castro,2012) Gerek kendi sağlığının bu olumsuz ilerleyişi gerekse devrimler ve çeşitli politik değişimler sonucunda ortaya çıkan ayaklanmalar Goya'nın düşünsel dünyasında ve sanatında kendini göstermeye başlamıştır. Bir yandan kraliyetin en parlak ve gözde portre sanatçılarından birisi olmaya devam ederken, diğer yandan yaptığı eserlerde de insan ruhunun karanlık tarafları sanatçı tarafından ele alınmaktadır. (Dowling, 1973) 1788 yılında yapmış olduğu St. Francis Borgia tablosunda bu başlangıcın ilk tezahürleri görülebilmektedir. Kullanılan karanlık ve soğuk renkler ve arka plandaki canavar figürleri Goya'nın ilerleyen dönemlerdeki üretimleri için bir ön gösterim niteliği taşıdığı söylenebilir.

Resim1: Francisco Goya, St. Francis Borgia, 1795

St. Francis Borgia eserinden sonraki yıllarda, *Capriscos* gravür serisine bakıldığında da bu durum anlaşılabilmektedir. Daha çok batıl inançların görsel birer eleştirisi niteliğinde olan bu seri; Goya'nın yerleşik fikirleri sorguladığı işler olarak tasvir edilebilmektedir.

Resim 2: Goya, "*Caprichos serisi"* Aklın uyuması canavarlar yaratır, 1799

Devam eden savaşlar, toplumların çektiği acılar ve sıkıntılar ile birlikte, sağlık durumundaki kötüye gidiş sonucunda sanatçı öfkesini eserlerindeki anlatım biçimiyle artık net olarak yansıtmaya başladığını, karanlık düşüncelerin hayal dünyasını gittikçe esir aldığını söyleyebiliriz. Buna bağlı olarak yapmış olduğu eserlerde sık sık yalıtılmışlık hissi ile birlikte gelen çeşitli olağan dışı görüntüler, fiziksel acı hissiyatı, lanetli ve karanlık figürler net olarak görülebilmektedir.

Goya'nın sanat hayatında İspanyol Bağımsızlık Savaşı'nın etkisinin derin olduğu, *Savaşın Felaketleri* serisinde daha net anlaşılmaktadır. Bu gravürler bir savaşın fotoğrafları gibidir. Goya bu gravürlerde, savaşın dehşetini gözler önüne sermektedir.

Resim 3: Goya, Savaşın Felaketleri Serisi, Ne Bu?

Fransız şair, Baudelaire, Goya hakkında şöyle yazmıştır: "İspanya'da sıra dışı bir adam bizim için yeni ufuklar açmıştır. Goya sıklıkla vahşiliğin içine dalar ya da neşeli bir pazarlığa süzülür. O her zaman büyük ve korkutan bir sanatçı olmuştur. Hiç kimse absürdün krallığında ondan daha fazla ilerlemeyi göze alamaz." (Rapelli,2001)

John Berger'in fotoğraf üzerine yazdığı şu sözler de Goya'yı betimler gibidir: "Fotoğraf sadece bir imge, gerçeğin yorumlanması değildir; aynı zamanda bir izdir; ayak izi ya da ölünün yüzünden alınan maske gibi gerçeğin kendisinden doğrudan doğruya çıkarılmış bir şeydir." (Berger,2017) Aynı cümleyi fotoğraf yerine Goya'nın eserlerini getirerek "okuduğumuzda" anlam, kayıp yaşamadığı gibi; derinlik kazanmaktadır.

Sartre; "Pişmanlık ve ani duygu değişiklikleri ile bastırılan, kararsız ve acı içindeki hayalperest Goya, savaşı değil ama kendi görüşünü resmetti. Savaşın dehşetini ve kitle katliamlarını sadece kendi varoluş korkusuna dönüştürdü" şeklinde yorumlamaktadır. (Sartre, 2000)

Goya'nın özellikle dehşet sahnelerini resmettiği eserleri üzerine Susan Sontag ise "Goya'nın resimleri izleyiciyi dehşet duygusuna iyice yaklaştırır. Resmin seyirlik olma özelliğinden gelen bütün tuzaklar ortadan kaldırılmıştır: Manzara bir atmosfer, bir karanlıktır ve ana hatları bile belirgin değildir. Goya'yla birlikte sanata, acıya duyarlılık açısından yeni bir standart gelmiştir" demektedir. (Sontag, 2004)

Yaşamının son dönemlerine doğru yapmış olduğu ve konuları itibariyle "Kara Resimler" olarak adlandırılan çalışmalar ise sanatçının benimsediği bu karanlık anlatım biçiminin en büyük örneklerini oluşturmaktadırlar. Goya bu "Kara Resimler" olarak adlandırılan 14 çalışmayı 1819 yılında *Sağırın Beşi* adıyla bilinen evinin duvar sıvasına yapmaya başlamış ve 1823 yılında ise sonlandırmıştır.

Evini dekore etmek amacıyla canlı dans figürlerini içeren eskizler hazırlamasına rağmen geçirdiği ağır rahatsızlık ve Monarşi'nin İspanya'ya geri dönüşü, yaşadığı bulanımlar yüzünden eserlerinin tavrını bütünüyle değiştirerek, Kara Resimler dediğimiz diziyi oluşturur. Yorumlanması ve diğer resimlerle ilişkilendirilmesi zor olan bu resimler, plaster üzerine yağlıboyayla yapılmıştır. Eserlere bakıldığında hayvani güdülerin, insana benzemeyen figürlerin, net olarak işlenmemiş portreler ve ışığın kullanımıyla birlikte gelen tedirgin edici hava net olarak izleyiciye ulaşabilmektedir. Sanatçının bu yoğun duyguları izleyiciye yaşatabilme gibi bir kaygısının olmadığı da bilinmektedir.

YÖNTEM

Araştırmada sanatçı Francisco Goya, hayatı, tanıklık etmiş olduğu savaşlar, kraliyet ressamlığı yapmış olduğu dönem, sonrasında ortaya çıkmaya başlayan fiziksel rahatsızlıkları ve yaşadığı bu rahatsızlıkların hayatındaki etkileriyle birlikte üretmiş olduğu eserleri, gravür baskı serileri ve özellikle araştırmaya konu olan eserin de içinde yer aldığı *Kara Resimler*'i ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. Araştırma, sanatçının *Kara Resimler*'inden olan "Çocuğunu Yiyen Satürn" isimli eseri ile sınırlandırılmış, eser analiz edilmeye çalışılmıştır.

ARAŞTIRMA ve BULGULAR

KARA RESİMLER

Goya'nın Kara Resimler olarak isimlendirilen seriyi yapmış olduğu tarih aralığına bakıldığında geçirdiği ciddi rahatsızlıklarından sonraki dönemlere denk geldiği görülmektedir.

Sosyolojik açıdan eserlere bakıldığında eserlerde çeşitli alt metinler olduğu fikrine ulaşılabilmektedir; çeşitli dinsel hicivler (dini törenler, engizisyon konuları), sivil kavgalar (Sopalı Kavga eserinde işlenen kavga, Okuyan Adamlar'daki gizli toplantı, ileride bahsedileceği üzere Çocuğunu Yiyen Satürn eserindeki devlet vatandaş ilişkisine varsayılan gönderme), toplum içerisinde yaşanılan çeşitli başkaldırılar ve İspanya içerisinde yaşanan problemler gibi…

Toplum içerisinde meydana gelen bu olaylar neticesinde oluşan trajik hisler sanatçının fırçasında yeni anlamlara bürünmekte ve sonucunda yeni bir varlığa dönüşmektedir. (Helman, 1965)

Seride sanatçının genel olarak oluşturduğu karakterlere bakıldığında Fransız Devrimi ideallerinden önceki zamanlarda betimlenen, keşişler, rahibeler, engizisyoncular gibi çeşitli karakterler görülmektedir. Resimlerdeki renkler ve konuların da buna göre seçilmiş olduğu göze çarpmakta, aynı zamanda karakterlerin genel olarak düşünceli, şaşkın olduğu görülmektedir. Onların hayrete düşmüş halleri kocaman açılmış gözlerinden, tedirgin edici korkunçluktaki ağızlarından, karitatürize edilmiş ve hayvani, grotesk bir hava veren yüz ifadelerinden rahatça anlaşılabilmektedir. Figürlerin, akademik standartlar reddedilerek çizildiği son derece belli olmaktadır. Eserler güzeli betimlemek yerine çirkin ve kötü olanı betimlemekte, izleyen kişide tatsız bir duygu oluşturmayı hedeflemektedir. Güzelliğin yerini acıma duygusu almıştır. Serideki bütün eserlere aşıboyası, altın ve toprakları ile birlikte gri ve siyah yoğun olarak bulunmaktadır. Giysilerde, oluşturulan bu siyah havaya kontrast olarak beyaz, gökyüzünde yer yer mavi, manzaralarda ise nadir olarak yeşil kullanılmıştır. Goya'nın eserlerini üretirken kullanmış olduğu bu üslup 20. yüzyılda ortaya çıkacak olan dışavurumculuk akımının karakteristik özelliklerinin de habercisidir. Buna bağlı olarak sanatçının dönemine göre oldukça modern kalan bir anlatımının olduğu söylenebilmektedir. (Wikipedia, 2020)

Sanatçının bahsedilen bu 14 çalışmasının isimleri; Atropos, İki İhtiyar, Çorba İçen İki İhtiyar, Sopalı Kavga, El Aquelarre, Okuyan Adamlar, Judith ile Holofernes, San Isidro Festivali, Gülen Kadınlar, San Isidro Kaynağına Bir Haç, Çocuklarını Yiyen Satürn, Uno Manola: dona Leocadia Zorrilla, Fantastik Görü şeklindedir.

Sanatçının kendisi tarafından isimlendirilmeyen bu eserler, ailesi tarafından kendilerine verilen ve Brugada'nın envanterinde kullanılanlara dayanmaktadır. Resimlerin açıklaması Fransız yazar Charles Yriarte tarafından 1867'nin erken dönem Goya biyografisinde yapılmıştır (Eeweems, 2020)

Frank Milner'in düşüncesine göre; daha önceden yapmış olduğu "Caprichos" veya "Disastros" isimli iki serisi daha bulunan Goya'nın, bakıldığında *Kara Resimler* 'i ile bu seriler arasında herhangi bir bağlantılarının bulunmadığı görülmüştür. Her ne kadar önceki eserleriyle bazı noktalarda çağrışımsal ögeler bulundursalar da *Kara Resimler* bağımsız fanteziler olarak işlenebilmekte, sanatçının özel yapıtları olarak değerlendirilmektedir.

Aynı zamanda da çalışmaların, var olan düşüncelerin aksine, nihilist bir mesaj içerdiklerinin net olarak söylenmesi de mümkün görünmemektedir. (Milner, 1995)

Goya'nın sessiz ve karanlık dünyası aslında *gerçeğin* alanıdır. Goya'nın *Kara Resimleri* ile önceki eser dizileri arasında net bir bağlantı kurulamasa da tekin olmayan, rahatsız edici hava sezilmeye devam etmektedir. Betimlenen sahnelerin tümü vahşet görüntüleri olmamasına rağmen, imgelerin belirginlikten uzak tavrı, renk kullanımı, mekan seçimi bizi karamsarlığa teşvik edercesine şiddetlidir.

Bu bağlamda incelenmek üzere ele alınan, 1819-23 yılları arasında yapmış olduğu 14 Kara Resim'den biri olan ve mitolojik öğeler içeren "Çocuğunu Yiyen Satürn" adlı eseridir.

ÇOCUĞUNU YİYEN SATÜRN

Artık bıkmış usanmış kimi ruhların çirkinlikten aldıkları haz, meçhule duydukları açlık ve dehşetin verdiği hazdan kaynaklanır. Bunları anlayamayan zavallı, olsa olsa bas teli eksik bir arptır! (Baudelaire,2009)

Çocuğunu Yiyen Satürn ya da kısaca Satürn, Goya'nın Kara Resimler olarak da bilinen resim serisine ait bir eserdir. Goya bu resimde Satürn'ü oğullarından birini yerken betimlemektedir. Zamanın alegorik bir temsili olarak hareket eden tanrı Satürn veya Kronos hakkında mitolojik bir temayı tasvir etmektedir.

Resim 4: Francisco Goya – Çocuğunu Yiyen Saturn (1819-23)

Esere konu olan Satürn, Roma Mitolojisinde Altınçağ Tanrısı olarak bilinir. Yunan mitolojisindeki karşılığı ise Kronos'tur. Kronos adını zaman anlamına gelen *khronos* sözcüğünden almaktadır.

Uranüs ve Gaia'nın son oğlu olan Kronos titanlar soyundandır ve babası Uranos'u erkeklikten yoksun etmekle birinci kuşak tanrıların egemenliğine son verdiği, ikinci kuşağı başa geçirdiği söylenmektedir. Bu özelliği ile mitolojide önemli bir yere sahiptir.

Diğer tanrılar gibi gökyüzünde değil yeryüzünde yaşayan Satürn, zaman tanrısı olarak da bilinir. Disiplin ve ahlak kurallarını belirler, tarım ve hasat konusunda ise semboldür.

İnsanlara tarımsal faaliyetleri öğretir, ilahi kurallar yerine kendi iradesini ve yasalarını uygulamaya çalışanları şiddetli şekilde cezalandıran bir motif olarak karşımıza çıkmaktadır. (Wikiwand, 2020)

Mite göre; Kronos, kendi babası Uranüs'e saldırı düzenleyerek onun tahttan indirilmesine neden olmuştur. Bunun sonucunda Uranüs, Kronos'a kendisinden olacak çocukların ona da aynı şekilde bir saldırıda bulunarak tahttan indireceği konusunda kehanette bulunmuş ve kendisinin getirildiği bu hal sonucunda intikam yemini etmiştir. Her ne olursa olsun Kronos ve Rhea tahta geçmiş, saltanatları başlamıştır. Saltanatı eline almış olan Kronos rahatlığa erişememiştir çünkü babasının kehanetini ve kendi kaderinin de babasınınkiyle aynı şekilde olacağını düşünmektedir.

Gücünü ve tahtını kaybetmek istemediği için Rhea'nın doğurduğu bütün çocukları yiyerek kendisine ve Uranüs'ün kehanetine karşı bir önlem aldığını düşünmüştür. Rhea yenmiş olan beş çocuğunun üzüntüsünden dolayı altıncı çocuğu olan Zeus'u, Kronos'un haberi olmadan Uranüs ve Gia'nın yardımı ile farklı bir yerde doğurmuş ve dönerken de onu yanında getirmemiştir. Yani Kronos, Zeus'un gelişiminden haberdar değildir.

Zaman geçtikten sonra Zeus, Kronos ile yüzleşmiş ve babasını yenerek kehaneti gerçekleştirmiş, Olimpos tanrıları dönemini başlatmıştır (Asarkaya, 2010) (Estin, Laporte, 2013)

Yine mite göre; ikiye ayrılan Titanlar; Okeanos, Hyperion, Themis, Mnemosyne Zeus'un, diğerleri ise Kronos'un taraflarını tutmuşlardır. Tesalya'da Othrys' te yerleşmiş olan Titan tanrılarla, yine Tesalya'da Olympos'ta cephe kuran Kronos oğulları arasındaki savaş on yıl sürmüş ve Zeus egemenliğini kabul ettirmek için her araca başvurmuştur. Ve sonunda Kronos'u alt etmiştir. (Cömert, 2019:15-16)

Esere döndüğümüzde, işlenmiş olan bu mitolojik konunun 1636 yılında Peter Paul Rubens tarafından da işlendiğini görmekteyiz. İki sanatçı da eserlerinde bu temayı bireysel anlatımlarıyla farklı şekillerde ele almışlardır.

Peter Paul Rubens – Saturn (1636)

Francisco Goya – Çocuğunu Yiyen Saturn (1819-23)

Her iki esere bakıldığında da aslında sanatçıların konuyu anlatırken birbirinden ne denli farklı bir üslup benimsemiş oldukları görülmektedir.

Rubens'in Satürn'ü görünüş olarak bilinen tanrısal miti betimlerken, Goya'nın Satürn'ünde konudan önce göze çarpan birtakım delilik halidir. Kronos'un ne denli bir korku içerisinde çocuklarını yediği görülmektedir. Rubens'in eserinden konuyla alakalı olarak alınan bu tanrısallık hissi, Goya'nın eserinde bütün karanlıklığıyla kendisini korku, acımasızlık ve zalimlik hissine bırakmıştır. (Morgan, 2001) Rubens'in eserinde izleyici net olarak dikkat ve sempatisini, yenmek üzere olan bebeğe kaydırabilmektedir. Satürn acımasız ve yozlaşmış bir şekilde, içinde yaşadığı gücünü kaybetme korkusuyla bir vahşet anı meydana getirmektedir. (Wright, 1993) İki eser arasındaki bir diğer fark ise; mitte çocuk olarak bilinen figürü Goya, yetişkin bir birey formunda göstermiştir.

Goya'nın eseri bu şekilde işlenmiş olmasının mitolojik konudan bağımsız olarak farklı nedenleri olduğu da düşünülmektedir. Eserin yapıldığı dönemde Goya duyma yetisini kaybetmiştir. Zihinsel rahatsızlığın eşiğinde bir dönemde olduğu o zamanlarda ürettiği eserlerinde, yaptığı portreler ve figürlerinde de görülebilmektedir.

Resim 7: Goya, Dr. Arrieta ile Otoportre – 1820

Kendisinin de toplam yedi çocuğu olduğu fakat altısını kaybettiği, ölen birçok çocuğunun ardından sadece tek bir çocuğu Javier'in hayatta kaldığı bilinmektedir ve çocuğuyla iletişim kurabilmek için ancak işaret dilini kullanabilmektedir. Bunun Goya ve Javier arasındaki iletişimde birtakım zorluklar çıkardığı düşünülebilmektedir. (Morgan, 2001) Bu bağlamda bakıldığında Çocuğunu Yiyen Satürn eseri, Goya'nın hayatta kalan tek çocuğu ile ilişkisinin,

anlaşma ve iletişim sıkıntılarının bir temsili olarak ele alınabilmekte aynı zamanda eserin işleniş biçimine bir neden oluşturabilmektedir.

Bir diğer neden olarak o dönem içerisinde yaşanılan olaylar örnek gösterilebilmektedir. 1819 yılında bu Kara Resimler serisini yaptığı "Quinta del Sordo" Sağır Adamın Evi olarak bilinen evine taşındığında kendisi 72 yaşındadır. Aynı zamanda da kendisinden oldukça genç bir kadın olan Leocadia Weiss ile birlikte yaşamaktadır. Goya'nın sevdiği ülkesi ise, Fransa ile bir savaştadır. Dönem içerisinde savaştan kaynaklı olarak çok fazla ölümle yüzleşilmiştir. Bu durum insanlık için artık olağan hale gelebilmiş, buna bağlı insani bir yozlaşma, acımasızlık duygusu ortaya çıkmıştır. Tüm bu olaylar, insanlığın ve sanatçının başından geçenler, eserlerindeki renk kullanımına, konu seçimlerine ve bunları son derece tedirgin bir şekilde işlemesine sebep olabilmektedir.

Goya'nın Satürn'ü ise bu tedirginlik acımasızlık ve zalimlik halini eserinde son derece şiddetli hissettirebilmekte, savaşın ve benzeri durumların getirdiği sapkınlık hissini karşı tarafa net olarak geçirebilmektedir. (Morgan, 2001)

John Berger "Bellek bir tür kurtarılma edimini akla getirir. Anımsanan şey hiçlikten kurtarılmış demektir. Unutulan şey ise terk edilmiştir" der. Goya, bellekleri her zaman canlı tutmayı başaran bir sanatçıdır.

Onun eserleri karşısında yaşananları unutma, görmezden gelme gibi bir olasılık yoktur. Özellikle *Savaşın Felaketleri* gravür serisi bunun en çarpıcı ve sarsıcı örnekleri arasındadır. Kara resimler arasında da Satürn eseri unutulmayacaklar arasındadır.

Yine Berger "Bir resmin gücü, onun içsel anıştırmalarına bağlıdır. Resmin sınırlı yüzeyinin ötesindeki dünyaya gönderme, hiçbir zaman doğrudan değil, muadilleri aracılığıyladır" derken (Berger, 2009, 2017); Goya'nın Satürn'ündeki göndermeler farklı boyutlardadır.

Bir başka görüş olarak da yukarıda da bahsedildiği üzere, en yüksekte ve en yavaş gezegen olan Satürn'ün, mitolojide aldığı anlam ile birlikte "zaman" kavramına bir göndermede bulunabileceği çıkarımı yapılabilmektedir. Zamanın, mitten de yola çıkarak, fantastik niteliklerle birlikte, tekinsiz bir karakter olarak, itici ve ürkütücü bir görünümle işlendiği ve bu işlenme şeklinde, bahsedilen nedenler ve çeşitli tanımlamalar neticesinde kendisinin yok edici, doğurma ve öldürme döngüsüne sahip olan amansız bir gücüne gönderme yapabilmenin mümkün olduğu görülebilmektedir. Zaman, insan hayatının ve evrenin gelişiminde bir dönüm noktasını temsil edebilmektedir. Sahte ve yapay değerleri kendisi akıp geçerken ortadan kaldırabilmekte ve hakikat denen unsuru ortaya çıkarma görevini doğası gereği üstlenebilmektedir (Panofsky, 2018). Shakespeare, *Lucrece'nin Kaçırılması* yapıtında,

"Doğayı büyüten ben zaman
Doğayı çürüten ben zaman
İnsanı var eden ben zaman
Onu yaşatan ben zaman
Onu öldüren ben zaman
Gençliğini ve ihtiyarlığını elinden alan ben zaman

Her şeyi dindiren ben zaman değil miyim?" şeklinde yazarak, zamanın derinlik ve kapsamının ne derece geniş olabileceğine değindiği görülebilmektedir. Bu bağlamda Goya'nın Satürn'ünden de bu göndermeyi yakalayabilmek ve benzeri sonuçlara ilişkin çıkarımlar yapabilmek mümkündür.

Aynı zamanda Scott Morgan; "Sanatçı "Zaman Tanrısı Satürn'ü tüm insanlığın amansız yiyicisi olarak 'zaman'ı mı kastetmişti acaba?" sorusunu sorarak konunun bu yönüne dikkatleri çekmektedir.

Ama eğer dev Zamanı temsil ediyorsa, neden devasa gövdesinin ağırlığını kaldıramaz gibi görünen ince şekilsiz bacaklarla dizleri bükülmüş olarak boyanmıştı?

Bu Goya'nın İspanya'nın Fransa ile olan son savaşına dair alaycı yorumu sayısız ölüleri aşırı beslemeye zorlanan sakat bir Zaman mı sunuyor? Tüm savaşların ölümü üzerine? On dokuzuncu yüzyılın başları, Satürn'e o kadar çok ceset sağladı ki, Zaman dizlerinin üzerine çöktü, vahşi gözleri sanki başka bir ısırığı sindiremeyecekmiş gibi şişkin mi? Yoksa figür, savaşın bir sembolü mü, 1810-1820'de *The Disasters of War adlı* gravür serisinde anlattığı dehşetlerin doruk noktası mı? (Web.archive, 2020) şeklinde yorumlanabilmektedir.

Ancak Batı sanatının en korkunçlarından biri olarak gördüğü bu resim, belki de yaratıcısına huzur vermişti. Kim bilebilir?

SONUÇ

Sanatsal anlamda Goya'nın, Kraliyet ressamı olarak üretimler yaptığı hem rahatsızlığından önce hem de daha çok bireysel eserlerini üretmeye başladığı rahatsızlığından sonraki dönemlerinde oldukça önemli bir sanatçı olduğu söylenebilmektedir. Yine aynı açıdan bakıldığında, Avrupa'da 18. yüzyıl sonu, 19. yüzyıl başlarında Goya, Barok ve Neo-Klasiszm'in altın çağı, Rönesans'ın da akademik geleneğiyle yüzleşmekte ve bunların karşısına çıkmaktadır. Kendisini eserleriyle ifade etme girişimi, Rönesans döneminden beri pek fazla sanatçının düşündüğü ya da yapmaya kalkıştığı bir eylem olmayan bu durum sonucunda Goya'nın kendisine özgü bir sanat inşa ettiği görülmektedir. (Allan, 2016) Akademik resmin güzellik anlayışını geride bırakarak kendisini de aramaya olanak sağladığı üslubu, toplumsal olaylar karşısında takındığı sanatsal tavır neticesinde oluşturduğu anlatım dili, sanatçının modern sanata da yakınlaşmasına olanak sağlamaktadır. Gravürleri, Kara Resimleri ve bu eserlerini resmediş şekli ile gelenekten bir parça olmak yerine resmin işlevini değiştirmekte olduğu anlaşılmaktadır. Kendi döneminde takındığı bu tavır ile modern olarak görülebilmesi mümkün olan sanatçının, kendisinden sonraki dönemler için de ifadesel anlamda oldukça yardımcı olacağı söylenebilmektedir.

Sanatçının yaşadığı dönemde kilisenin bağnazlığı, engizisyonun acımasızlığı ve savaşın felaketleri gibi unsurlar Goya'nın yapıtlarının beslendiği kaynaklar olduğu anlaşılmaktadır. Durmaksızın devam eden savaşlar, bu savaşlara ve genel toplum düzenine bağlı olarak insanların çekmekte olduğu acılar ve sıkıntılar ile birlikte, sağlık durumundaki kötüye gidiş sonucunda sanatçının ruh halini, karanlık düşüncelerin hayal dünyasının gittikçe esir aldığı ve eserlerindeki anlatım biçimiyle, kendisinin içinde bulunduğu bu durumları net olarak

yansıtmaya başladığı söylenebilir. Buna bağlı olarak sanatçının yapmış olduğu eserlerde sık sık yalıtılmışlık hissi ile birlikte gelen çeşitli olağan dışı görüntüler, fiziksel acı hissiyatı, lanetli ve karanlık figürler olarak dışa vurulduğu anlaşılmaktadır.

Caprichos'tan Kara Resimler'e, Çocuğunu Yiyen Satürn'e kadar birçok resminde ve çeşitli baskı çalışmalarında, bu ruh halinin ne derece değişikliğe uğradığı ve sanatçının düşünce dünyasıyla birlikte üretimlerini de ne derece etkilediği kullanılan figürlerden ve ele alınan konulardan anlaşılmaktadır.

İlk bakışta mitolojik bir konunun tasviri olarak anlaşılmakta olan Satürn'ün, bu bağlamlarla birlikte düşünülerek bakıldığında alt metinlerinde farklı birçok durumun tezahürü, insan yaşamından veya sanatçının bireysel yaşamından farklı konuların bir betimlemesi olarak ele alınabileceği görülebilmektedir. Acımasız ve yozlaşmış bir şekilde işlenmiş olan ve Satürn olarak karşımıza çıkan figür, birçok şeyin temsili olabilme özelliğine sahiptir. Aynı zamanda Satürn tarafından yaşamına son verilen, çocuktan ziyade yetişkin bir insan bedeninde resmedilmiş figür ise, mitolojik konunun alt metini olarak bakıldığında zamanın insanı ya da tam tersi olarak, insanın zamanı ne derece ve ne şekilde tükettiğine dair bir temsil olarak ele alınabilecek konumdadır.

Bu bağlamda bir resim, resim içerisindeki bir figür, renk, atmosfer bahsedilen konu bağlamından uzakta birden çok anlama işaret edebilmekte, insan ile ilişki kurarak var olan ya da olmayan anlamından çok daha fazlasını oluşturabilmektedir. Resmin kendisi, oluşturduğu veya oluşturma girişiminde dahi bulunmadığı anlam ile dünya ve dünya ötesine gönderme yapabilmekte, bağlantı kurabilmektedir.

"Bir resim cansızsa, bunun nedeni ressamın modeline bir iş birliğinin başlaması için yeteri kadar yaklaşmaya cesaret edememesidir. Yaklaşmak, geleneği, şöhreti, mantığı, hiyerarşileri ve benliği unutmaktır… Ve eğer resmedilmiş bir imge bir kopya değil de bir diyaloğun sonucuysa, resim konuşur, biz dinlersek! (Berger,2020)

Konuşan resimlerle nasıl bir diyalog kurmak istediğiniz size kalmıştır. Goya'nın Çocuğunu Yiyen Satürn eserinde seyirciyle yaptığı iş birliği suça ortak ararcasına doğrudan ve açıktır…

KAYNAKÇA

Allan, D. (2016) The Death of Beauty: Goya's Etchings and Black Paintings through the Eyes of André Malraux, History of European Ideas, 42 (7),

Asarkaya, Y. (2010). Hesiodos'a Göre Yunan Tanrıları ve Sıfatları. (Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Batur Çay, M. (2017). Francisco Goya'nın Kabus Resimleri Üzerine Bir İnceleme. Yıldız Journal of Art and Design, 4 (2) , 88-103 .

Baudelaire, C. (2009).Modern Hayatın Ressamı, İstanbui: İletişim Yayınevi

Berger, J. (2017). Bir Fotoğrafı Anlamak, İstanbul: Metis Yayınları

Berger, J. (2009),O Ana Adanmış, İstanbul: Metis Yayınları

Castro, G. (2012). Could neurological illness have influenced Goya's pictorial style? . Neurosciences and History 2013; 1 (1): 12-20

Cömert, B. (2019). Mitoloji ve İkonografi, Ankara: De Ki
Dowling, J. (1973). Buero Vallejo's Interpretation of Goya's "Black Paintings". Hispania, 56 (2) , 449-457
Estin, C. Laporte, H. (2013) Yunan ve Roma Mitolojisi, Tübitak Yayınları
Farthing, S. (2020) Sanatın Tüm Öyküsü, Hayalperest Yayınevi
Helman, E. (1965) Goya, Saturn and Melancholy, Hispanic Review , 33(2), 171-175
Milner, F. (1995) Goya, Smithmark Publisher
Morgan, J.S. , (2001). The Mystery of Goya's "Saturn" , New England Rewiew, 22 (3), 39-44
Panofsky, E. (2018). İkonoloji Araştırmaları: Rönesans Sanatında İnsancıl Temalar, İstanbul Pinhan Yayıncılık
Rapelli, P. (1998) Goya: Tutkulu Bir İroni Ustası, Dost Kitabevi Yayınları
Sontag, S. (2004). Başkalarının Acısına Bakmak, İstanbul: Agora Kitaplığı
Soyşekerci, S. (2018) Goya'nın Rüyası: Aklın Uykusu Canavarlar Üretir. İdil Dergisi, 1341-1347
Şahin, D. 2014, Francisco Goya'nın Belge Niteliğindeki Baskı Resimleri, Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 4, s. 151-169.
Wright, P. (1993) Goya (Eyewitness Art), London, The National Gallery
https://web.archive.org/web/20070502174932/http://cat.middlebury.edu/~nereview/morgan.html Erişim Tarihi: 09.01.2021)
https://www.wikiwand.com/tr/Saturn_(mitoloji) Erişim Tarihi: 09.01.2021)
https://tr.wikipedia.org/wiki/Kara_Resimler (Erişim Tarihi: 12:01.2021)
https://eeweems.com/goya/the-black-paintings.php (Erişim Tarihi: 08.01.2021)
Resim 1: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/
St._Francis_Borgia_Helping_a_Dying_Impenitent_by_Goya.jpg
Resim 2:
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f5/Museo_del_Prado_Goya_Caprichos_No._43
Resim 3: https://tr.wikipedia.org/wiki/Savasin _Felaketleri/media
Resim 4:
https://tr.wikipedia.org/wiki/Cocuklarini_Yiyen_Saturn/media/Dosya:Francisco_de_Goya,_Saturno_devorando_a_su_hijo_(1819-1823).jpg
Resim 5:
https://tr.wikipedia.org/wiki/Cocuklarini_Yiyen_Saturn/media/Dosya:Rubens_saturn.jpg
Resim 6:
https://tr.wikipedia.org/wiki/Cocuklarini_Yiyen_Saturn/media/Dosya:Francisco_de_Goya,_Saturno_devorando_a_su_hijo_(1819-1823).jpg
Resim 7: https://www.arthipo.com/tr-tr/francisco-goya-dr-arrieta-mia-ile-otoportre.html

FUTURISTIC DESIGNS IN FASHION

MODADA FÜTÜRİSTİK TASARIMLAR

Assist. Prof. Dr. Özlem KAYA

Hitit University, Faculty of Fine Arts, Design and Architecture, Department of Textile and Fashion Design

ORCID ID:0000-0002-8572-6577

ABSTRACT

Art and fashion have a very special place among the factors that shape today's modern life. Fashion products are formed as a reflection of the resources that nurture art and fashion. Fashion, which is fed by many sources, has started to change direction in recent years, especially influenced by art movements, art movements that are considered modern have influenced each other and contributed to our art and cultural lives. This intriguing intersection of fashion and art and the reclassification of fashion as art has come to an intriguing point.

Strong connections between fashion designers and artists have defined the relationship between fashion and art. Designers give shape and direction to today's clothing fashion with their cultural heritage, contemporary interpretations and unusual approaches to fashion.

Fashion has always been a home for innovation, from the invention of the sewing machine to the rise of e-commerce. Like technology, fashion is forward-looking and cyclical.

Futuristic fashions depict the ideologies of the era in history when fashion was created far more accurately than predicting future fabricated materials or functions.

Creative fashion designers not only create clothes, but also design new lifestyles around the world.

Nowadays, it has become increasingly popular for designers to think about the future - imagine what it includes for clothing - and imitate these trends in their current collections. Many of these designs seem to be fashionable, storming catwalks, examples of the trend that can be easily integrated into today's wardrobes. In this study, evaluations were made on how futuristic designs take place in the fashion industry.

Keywords: Fashion, Design, Futuristic designs, Futurism

INTRODUCTION

In recent years, in the preparation of creative, innovative and original clothing designs, many different avant-garde designs have been made by going beyond the usual rules. The term avant-garde refers to a phenomenon that is difficult to perceive and understand, which is not immediately accepted by the masses in the first place. Avant-garde and surrealist approaches to clothing fashion are approaches that interrupt the usual development of fashion.

The term avant-garde has been used since the period when people began to enter their lives, making the most accurate definition. In the mid-20th century, this concept, which means only a pioneer, became a term that will cover all experimental studies that seek to create a new visual language over time. In the 1960s, we begin to encounter avant-garde designs and

lifestyles in abundance. Beginning in the second half of the 1960s and spanning the 1970s, proponents of Conceptual Art have taken advantage of indicative science, feminism and popular culture to produce works of a type that are not at all similar to traditional works of art (Antmen, 2000).

With the development of avant-garde art movements in the early 20th century, fashion began to approach art, fashion in art. Because fashion sets its own rules, it resembles art.

Along with avant-garde art, which is considered as a social development guide, artists and fashion designers were influenced by each other and carried out different works (Givry, 1998-1999).

Fashion designers have benefited from the creativity of art and the depictions in their works of art while searching for a form language suitable for the human body. The designer, who believes that fashion is an innovative concept, has applied to the language of expression in art movements, where creativity comes to the fore. As Mitchell (2004) stated, this intriguing intersection of fashion and art is quite important.

Until today, many art movements have influenced the variables of fashion in different ways. Fashion designers, with an original expression, reflected the characteristics and richness of classical art movements such as Classicism, Romanticism, Baroque and Rococo on their fabric patterns and clothing cuts.

Impressionist art movement, which led to the beginning of modern art that developed after the classical art understanding, contributed significantly to the creations of fashion designers. The pioneering and innovative courage of modern artists has led to reforms in clothing designs.

In the following years, fashion designers interested in the Expressionist art concept started a lively period in clothing designs. Its impressive forms and rich color harmony remind Fauvism. Henri Matisse's special research (aggressive, combative) graphic interpretations and passions opened new horizons for many fashion designers.

At the beginning of the 20th century, a new phenomenon has emerged that was effective in the formation of designs. This phenomenon, which emerged as a break from the old and the search for the new, echoed and influenced the whole world. Traditional ideas about fashion have reduced the value of fashion in the art world.

Reminders of the expensive fashions that existed in the early 20th century turned to decor and glamour, on the other hand, they appeared only at haute couture shows. But these dresses are not designed as wearable dresses (Lehnert, 2000).

Apart from classical art, especially futurism, cubism, and mostly surrealism, which have had significant impacts until today and have provided the basic exchange between art and fashion throughout history, came about with the beginning of the art movement. Art movements other than futurism and surrealism (classical) are visually rendered and designed for everyday life. Futurism, Surrealism and Post Duchamp developing art movements gave fashion designers an artistic identity. In the modern process, clothing designers have attributed the function of art to the phenomenon of dressing by taking together the concepts of time, space, future or surreal together with clothing.

Henri Matisse and Paul Poiret; Man Ray, Salvador Dali and Elsa Schiaparelli; Roy Lichtenstein and Gianni Versace; Tony Cragg and Karl Lagerfeld; leading artists from both worlds, from Damien Hirst and Miuccia Prada to Mona Hatoun and Issey Miyake, have contributed to each other to bring about the most radical innovations in art and fashion.

While technological developments continue to progress rapidly with its frightening nature, the Futurism movement, which manifests itself in poetry and art, has also started to make itself felt in the field of fashion. When alienation begins to emerge as an inevitable reality in the face of technology, it is time to change the clothes that make life normative. The colorlessness, gloom, seriousness and stagnant lines that dominated fashion in those days gave way to the aesthetics of clothing suitable for the modern age as a result of new searches. In order to eliminate future anxiety, it is necessary to reach a more vibrant, colorful clothing aesthetic.

At the stage of the formation of fashion products today, along with people's desire to dress beautifully, color, line and shape play an important role. At this point, futurist clothes are constantly creating a new style in our body with bright, colorful, dynamic stripes that can be produced in a short time. The characteristic colors of the current, symbolizing the continuous movement and supporting it; It is Uranus pink, gamma purple, cobalt blue. At the same time, the redest of red, the most purple of purple, the greenest of green, orange and the deepest yellow are used as colors.

Other points that draw attention in futuristic designs are dynamic models designed to stimulate these colors, and shapes and shapes such as triangles, cones, spirals, ellipses, circles, etc. should be combined with asymmetric lines; The left cuff and left side of the jacket are made with circles, the right side with squares, and the same is done in vest, jacket, socks, etc. garments.

In this context, the study focused on the influence of futurism, especially in the field of fashion, and aimed to evaluate the designs by giving examples of futuristic designs.

FUTURISM AND FASHION

Futurism is one of the most innovative art movements of the pre-war era in the early 20th century. It has been interpreted as the first historical avant-garde movement that developed in Italy. The aim of the movement is to see technology, speed, and all kinds of progress as modern, considering all tradition as bourgeois and invalid.

Futurism, the art of the future, has been fascinated by the rhythm of modern life, the drunkenness of speed, machinery and technology, in line with the way of thinking that opposes the restriction of creativity with traditional theories.

All efforts of the futurists are to bring a new perspective to art and to transform it into a concept that brings originality and innovation in culture and social life. According to the philosophy of the futurists, life is to keep pace with the tempo of the new age by bringing together the facts and art.

Futurism and fashion have come together on the axis of changing the world, one of the goals of futurist artists. The futurists set out with the aim of changing the world, and for this

purpose they wrote various manifestos not only on art but on everything that looks and sounds like architectural, music and fashion. Umberto Boccioni, Carlo Carra, Luigi Rusollo, Giacomo Balla and Gina Severini emphasized the importance of the harmony of curves and lines of modern clothing in Futurist sensibility in their manifesto in 1910, which they took as the subject of Futurist painting. According to their understanding of clothing, the dress should be free from ornaments and panache, and should be designed in consideration of health and comfort elements. Modern clothing should draw attention to the dynamism and speed of life, for which it should consist of asymmetric and dynamic fabrics (Braun, 1995; Paulicelli, 2017).

Giacomo Balla is known as the father of futurist fashion. The artist has written various manifestos on clothing, in 1914, he stated that the boring and gloomy elements of men's clothing should be eliminated and they should be replaced by moving colored elements (Balla, 2004; Lehnert, 2000). In the same year, he implemented this demand in the men's jacket, which he designed, by placing wide geometric forms on top of an asymmetrical cut. The jacket does not have pockets and collars, which were customary until that day. In a suit designed in 1923, features of futuristic fashion were characterized. In this suit, asymmetric cuts are organized in such a way as to show the wearer in a movement of moving and colorful geometric forms. According to Stern (2004), Balla has achieved a dynamic effect like in the Futurist painting by breaking the anatomy of the wearer with the vivid colors and asymmetrical cuts that he emphasizes in the clothing design.

Futurist artists have used unconventional materials such as aluminum, glass, metal, and wood in their outfit design; these materials include phosphorous materials, various body painting techniques and collages. Alongside this, the Futurists have put forward various ideas for clothing that pioneer today's smart clothing. Balla (2004) introduced the transforming dress in a manifesto. The person wearing this garment will be able to lengthen or shorten the sleeves of the garment according to the weather conditions by pressing a button with the help of technology and change the color of the garment according to the mood. Another work of the artist combining technology with clothing design is a luminous tie. A cellulose box for this tie, a lamp and battery are also installed inside this box; the mechanism is mounted on the tie so that the lamp lights up in public speeches and the tie shines. Clothes, which can vary depending on the mood of the wearer or the interest of the audience, create a bridge between the designer and the clothes he has designed, turning into an open structure between the garment-designer and the wearer (Stern, 2004).

Tullio Crali, one of the second-generation Futurist artists, also designed clothes. In Crali's designs, futuristic elements are formulated differently from Balla's designs. The Synthetic Jacket designed by the artist in 1932 is without pockets and collar, instead of the collar, only the left lapel is left and this lapel is painted black to attract the emphasis. The jacket is in bright colors and has very simplified lines due to the fact that it is without pockets and collars. Crali's designs try to capture the futuristic dynamism in the lines of the human body, unlike

Balla, they shed light on how futuristic elements can be applied to clothing beyond colors and geometric forms.

Futurists are curious to create complexity by using asymmetry, color clashes and moving shapes side by side. Other artists Sonia and Robert Delaunay, who designed clothes under the influence of futurism, again revealed the fictions of complex shapes and motifs in their work and clearly applied this to the field of clothing, opposing the ordinary cuts and colors of that time.

Sonia Delaunay practiced futuristic experiments in men's and women's clothing and followed a successful line. Sonia Delaunay, influenced by Robert Delaunay's understanding of art, designed clothes and fabrics. Robert Delaunay used geometric forms, circular structures and pure colors in futuristic clothing designs, using his simultaneous understanding. It is also possible to see poems on Delaunay's designs as a print pattern or embroidery. The works of the artist combining the fields of art and design on clothing are also poems - dresses. In these dresses, poems taken from famous poets of the period such as Tristan Tzara and Paul Soupault were applied to the dress by converting the letters in the text into decorative typographic elements. When the body moves, the text and colors on the clothes are intertwined, creating a fluid appearance.

According to the artist, fashion is a form of artistic expression. The artist pursued a dynamism that shows the human body in motion in the clothes he designed, with fabrics of different textures, contrasting colors and new cuts he proposed (Stern, 2004). In a jacket designed by Delaunay in 1923, the contrast of red and green was emphasized, different textured fabrics were used side by side with each other, cuffs and collars were removed from the jacket and a dynamic look was achieved.

Futurists expect clothes to be comfortable and practical. In other words, model changes such as dynamic, aggressive, energetic, wild, volatile (which evokes the feeling of flying, rising, running), crazy, exuberant, luminous phosphorous, etc. should be made by blowing. Thus, the person should be able to change their clothes according to the flow of emotions. The anxiety, curiosity and longing for the future, which has always existed in the society, also affected the fashion designers closely and led to the formation of a completely different female image on the podiums, that is, the launch of futurism (Karadülger, 1995).

Although futurism is not long-lasting as a trend, its effects in the world of art and fashion still continue. Emilio Pucci made a homage to Futurism by making simple, geometric shapes in the 1960s, and in the same years, the increase in space studies and stepping on the moon created Andre Courréges space fashion, which pushed the fashion world into a search for a future. In the early 1960s, Courréges and Ungaro in France; in England, Quant has introduced a modern fashion for young people. In 1964, Courréges prepared the space age collection. Courréges has brought futuristic looks to the fashion world with its pure, simple and functional designs. Using mostly white, pink, turquoise, ice blue colors and plain patterns (wide lines, squares, abstract flowers), it has created a new style in the fashion world with an indisputable and revolutionary approach.

Paco Rabbane and Thierry Mugler followed these fashion designers with their collections. Paco Rabbane has brought different aspects to his work with the influence of futurism. The designer, who started to make designs with an innovative interpretation, especially the effects he created with geometric shapes and geometric lines, using different materials, significantly affected the period. Plastic, aluminum plates and metal wires are some of the materials it uses. Thinking of inorganic metal as a fabric, he draws attention to the contrast against the softness of the skin by encompassing the body surrounded by the fabric with metal plates. (With materials such as plastic, aluminum and metal)

Some futurist artists, who set out with an innovative perspective in the modern age, made a difference by contributing to many studies in the field of fashion. Jean Paul Gaultier brought together different materials and revealed his style and difference. He draws attention with his collections that he tries to capture an image reminiscent of real skin with artificial, shining elastic material in his design (Buxbaum, 1999).

Photo 1. Fashion Technogenesis by DZHUS, Hypnosis Collection by Ara Jo, Metallic Hair by Junya Watanabe

Source: https://weburbanist.com/2013/01/28/futuristic-fashion-35-out-of-this-world-designer-looks/

Photo 2. Gareth Pugh Collection (Sharp and Monochromatic Looks)
Source: https://weburbanist.com/2013/01/28/futuristic-fashion-35-out-of-this-world-designer-looks/
https://www.showstudio.com/contributors/gareth_pugh

Gareth Pugh is also one of the designers who creates costumes - clothes in this direction, many of the special design pieces evoke the feeling of coming out of a futurist science fiction film with dramatic decorations created using unexpected materials and contrasting textures (Photo 2).

Photo 3. Gareth Pugh Collection (Sharp and Monochromatic Looks)
Source: https://weburbanist.com/2013/01/28/futuristic-fashion-35-out-of-this-world-designer-looks/

There are few designers like Gareth Pugh who offer such consistently dark, futuristic and beautiful wacky looks every season. The Paris-based, London-born designer is one of the fashion designers who take a performance art approach to fashion, often featuring wearable sculptures and based on visual themes such as apocalypse, aliens and carnivals. As can be seen in Photo 3, sharp and monochrome looks in his collection attract attention.

Photo 4. Calvin Klein Fall 2018, Maison Margiela Fall 2018, Christian Dior Fall 2018
Source: https://www.thefashionspot.com/style-trends/805637-futuristic-fashion-trend/#/slide/1

In the clothes of Hussein Chalayan, one of the designers of today, the relationship between technology and clothing is questioned and the search for functional form developed on the body and its relations with the environment of the body draws attention.

Blurring the line between physical and digital body, Hussein Chalayan presented his 2008 fashion collection to an admirable audience with Nick Knight at the virtual catwalk shows. Three-dimensional body scanners allow fashion designers to work virtually on their collections and visualize wardrobe choices on their bodies before the garments are physically produced (Flanagan, 2013).

According to Emily Braun (1995: 34), fashion shaped around Futurist ideals has presented the new and rejected the old, blurred the relationship between industry and art, and added a social and aesthetic meaning to the style. Futurists drew attention to the speed of life in their manifestos, enthusiastically embracing the machine age and replacing tailoring with mass production. However, the Futurists' clothing designs remained extreme designs in their time, and nobody except their close circle and themselves used them. In the following years, the formal and functional suggestions of Futurism on clothing came to life one by one with the development of technology, the number of fashion designers making designs under the influence of Futurism increased and the clothes designed by these designers appealed to a wide range of consumers.

CONCLUSION

The fashion phenomenon has developed itself by feeding on many sources and has risen rapidly. The intensity of the sense of shaping, changing and showing the human body beautifully, in the transformation of the clothing culture into a fashion phenomenon, has been effective in calling it the concept of fashion. Clothing, which is one of the basic needs of human beings, has differed in every period and the point reached today has been surprising and impressive.

Perhaps one of the most inspired sources for fashion designers is the process of inspiration arising from their unbreakable ties with plastic arts and artists. Fashion designers were inspired by the socio-cultural events, economic developments and artistic activities of the period they lived in, and brought them to life by blending their knowledge, experience and aesthetic tastes.

The unchanging rule of fashion is constant change. Different interpretations of transferring the sources of change and renewal in fashion trends to clothing designs explain the point we have come to the latest in fashion today. When we look at the latest developments in clothing fashion in recent years, many houtue couture and pret-e-porte designers' works are highly isoteric or surreal in social situations and gender issues with approaches such as being extraordinary, more technology-oriented, encouraging people to think, and surprising. It is seen that they designed their products with comments.

The futurist trend, on the other hand, affects fashion designers from the years when the trend was born before the first world war, to the 1960s and recently. Designers interpret the futurist trend in clothing designs with both clothing forms, material choices and colors they use in their designs.

Fashion designers, especially in this process brought by technology, are more different and want to work through the theme of the future with technology reveals different original designs.

As a result, fashion has become a privileged place for Futurists who challenge traditional art and embrace change and the future by glorifying machine, technology, movement, speed, energy and dynamism. Among the fashion designers, this trend is extremely inspiring and has been a trend where designs are created by being influenced by every period.

REFERENCES

Antmen, A. (2000). Yirminci Yüzyıl Sanatı, Sanat Kültür Antika, P, Sayı: 16, İstanbul, s. 67.

Balla, G. (2004). The Antineutral Dress. Against Fashion. Haz. Radu Stern. Londra: The MIT Press.

Braun, E. (1995). Futurist Fashion: Three Manifestoes. Art Journal Vol. 54, No. 1, pp. 34-41.

Buxbaum, G. (1999). Icons of Fashion The 20th Century, New York, p. 61.

Flanagan, P. (2013). 2029 Fashion Futurism, User Experience, Vol. 13, Issue 2, 2nd Quarter 2013, www.uxpa.org, Accessed: 21.08.2020.

Givry, V. D. (1998-1999). Sanatın Yakın Dostu Moda, P Sanat Kültür Antika, Sayı: 12, Kış 98–99, s. 21.

Karadülger, K. (1995). Giyimde Fütürist Yorumlar, Ege Üniversitesi Tekstil Konfeksiyon Dergisi, Sayı: 2, İzmir, s. 21.

Lehnert, G. (2000). A History of Fashion in the 20th Century, Könemann, Germany, p. 20.

Mitchell, L. A. (2004). Finding Futurist Fashion: Lost Links to Haute Couture, Florida State University Libraries, Electronic Theses, Treatises and Dissertations, Master of Arts, USA.

Paulicelli, E. (2017). Fashion and Futurism: Performing Dress, Annali d'Italianistica, Inc. Stable URL: http://www.jstor.org/stable/24016255, Accessed: 10.07.2020.

Stern, R. (2004). Against Fashion: Clothing as Art, 1850-1930. Londra: The MIT Press.

https://www.showstudio.com/contributors/gareth_pugh

https://weburbanist.com/2013/01/28/futuristic-fashion-35-out-of-this-world-designer-looks/

https://www.thefashionspot.com/style-trends/805637-futuristic-fashion-trend/#/slide/1

REKLAMLARDA TOPLUMSAL CİNSİYETİN ROLÜ

THE ROLE OF GENDER IN ADVERTISEMENTS

Gonca GONCA
Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
İşletme Anabilim Dalı, Bartın, Türkiye
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5830-2296
Öğr. Gör. Pınar KURT
Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu,
Tıbbi Hizmetler ve Teknikler Bölümü, Balıkesir, Türkiye
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6870-4248

ÖZET

Modern pazarlama tekniklerinin ve anlayışının hızla geliştiği günümüzde reklamlar, üretici ile tüketici arasındaki bağın kurulmasında, mal ve hizmetlerin tüketicilere sunulmasında önemli bir yere sahiptirler. Reklamın amacı, tüketiciye bilgi aktarmak ve tüketiciyi ürün veya hizmeti kullanmaya, satın almaya teşvik etmektir. Reklama konu olan ürün, hizmet veya fikrin hedef kitlesini etkilemek için reklamlar bu amaç doğrultusunda toplumsal normlara uygun olarak hareket etmelidirler. Bu bağlamda reklama konu olan kadın ve erkek karakterlere verilen roller çoğu zaman var olan toplumsal rollerin yansımasıdır. Diğer bir ifade ile reklamlardaki kadın ve erkek karakterleri toplumun kadınlara ve erkeklere yükledikleri rollerin birer temsili olmaktadırlar. Bu durum toplumun kadınlardan ve erkeklerden beklenen davranış kalıplarıyla ve onlara biçilen toplumsal cinsiyet kavramıyla ilişkilendirilmektedir. Toplumsal cinsiyet, bir toplum tarafından oluşturulmuş, kadınlar ve erkekler arasındaki rolleri, davranışları, zihinsel ve duygusal özellikler bakımından ayırmayı ya da bu ayrımın nasıl olması gerektiği konusundaki inançları ve beklentileri ortaya koymaktadır. Toplumsal cinsiyet, kadınlar ve erkeklerin her türlü rollerini, sorumluluklarını, sınırlamalarını, fırsatlarını ve ihtiyaçlarını analiz etmeye yarayan sosyoekonomik bir değişkendir. Toplumsal cinsiyet yaşamımızı şekillendirmekte ve nasıl davranmamız gerektiğini öğretmektedir. Aile ve toplum içerisinde nasıl yemek yeneceği, uyunacağı, kadın ve erkeğin evde ve ev dışındaki davranış biçimlerini reklam vasıtasıyla toplumsal cinsiyet modellerine uygun bir biçimde sunmaktadır. Reklamlar, toplumun norm ve değerlerine uygun olarak üretildiğinden bu norm ve değerler gerek reklam iletilerinin başarısında gerekse toplumun toplumsal cinsiyetteki rollere olan bakışına ve düzenlenmesine de yansımaktadır. Diğer bir ifade ile reklamı yapanlar, reklamlardaki kadın ve erkek cinsiyet rollerini hedef kitlenin beklentilerine göre üretmektedirler. Ayrıca kültür ile yakından ilişkili olan reklamlar önemli bir ikna aracı olarak görüldüğünden, cinsiyet rolleri açısından reklamlar inceleme konusu olmaktadır. Bu doğrultuda, çalışmada toplumsal cinsiyet ve reklam kavramı tanımlanmaya çalışılmış olup, toplumsal cinsiyet ve reklam arasındaki ilişki ve reklamlardaki kadın ve erkek imgeleri 2019-2020 yılında yayınlanan reklam örnekleri üzerinden incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet, Reklam, Eril Model, Dişil Model

ABSTRACT

Today, where modern marketing techniques and understanding are rapidly developing, advertising has an important place in establishing the link between the producer and the consumer and in the presentation of goods and services to consumers. The purpose of the advertisement is to convey information to the consumer and to encourage the consumer to use and purchase the product or service. For this purpose, advertisements should generally act in accordance with social norms in order to influence the target audience of the product, service or idea subject to the advertisement. In this context, the roles given to male and female characters that are the subject of advertising are often the reflection of existing social roles. In other words, male and female characters in advertisements represent the roles society assigns to women and men. This situation is associated with the behavioral patterns expected of society from women and men and the concept of gender assigned to them. Gender refers to the beliefs and expectations established by a society about separating roles, behaviors, mental and emotional characteristics between women and men, or how this distinction should be. Gender is a socioeconomic variable that serves to analyze all kinds of roles, responsibilities, limitations, opportunities and needs of women and men. Gender shapes our lives and teaches us how to behave. It presents how to eat and sleep in the family and society, and how women and men behave at home and outside the home in accordance with gender models through advertising. Since the ads are produced in accordance with the norms and values of the society, the norms and values in the advertisements are reflected both in the success of the advertising messages and the society's view of the gender roles and the regulation of those roles. In other words, advertisers produce male and female gender roles in advertisements according to the expectations of the target audience. In addition, since advertisements, which are closely related to culture, are seen as an important means of persuasion, advertisements are subject to examination in terms of gender roles. Therefore, in this study, the concept of gender and advertising was tried to be defined, and the relationship between gender and advertising was examined, and the images of men and women in advertisements were examined through the advertisement samples published in 2019 and 2020.

Keywords: Gender, Advertising, Masculine Model, Feminine Model.

GİRİŞ

Cinsiyet, bireylerin biyolojik, fizyolojik ve genetik olarak birbirlerinden ayrılmasını sağlayan bir kavramdır. Bu kavrama göre bireyler özelliklerine göre kadın ve erkek olarak tanımlanabilir. Toplumsal cinsiyet kavramı ise bireylerin sosyal hayat içerisindeki görev, sorumluluk ve rolleri olarak tanımlanabilir. Toplum içerisinde kadın ve erkek olarak bireylerin kendilerine atfedilmiş farklı özellik ve rolleri vardır. Toplumsal cinsiyet genel olarak, toplumun bireylerden beklediği, yaşadıkları toplumun kültürünü benimseyip kadın ve erkeğe yüklenmiş olan rol ve sorumlulukları yüklenmeleridir. Bireyler zamanla içinde doğdukları toplumun kültürünü öğrenir ve kadın ve erkeğe ait rol ve normları benimser. Fine (2011), toplumun kadın ve erkeğe biçtiği rollerde, kadını mahrem, erkeği ise dış yaşam olarak tanımlamıştır. Bayrakcı'nın (2020)

vurguladığı gibi, kadınlar genellikle ev işlerinden, mutfaktan ve çocuklardan sorumlu olurken erkekler iş hayatından ve ailenin gelirini karşılamaktan sorumludur. Bireyler de toplum tarafından kendilerine yüklenen bu cinsiyet rollerini benimser ve bu normların dışına çıkmak istemezler.

Reklam, bir işin, fikrin, ürün ya da hizmetin bir ücret ödenerek, kitle iletişim araçlarından yer ve süre satın alınarak, hedef kitlede istenen şekilde davranış ve tutum oluşturma faaliyetidir (Mutlu, 1998). Reklamın amacı hem tüketiciye bilgi aktarmak hem de tüketiciyi ürün veya hizmeti kullanmaya, satın almaya teşvik etmektir (Küçükerdoğan, 2011). Bu amaçla reklamlarda sunulan ürün veya hizmetin hedef kitleyi etkilemesi ve satın almaya teşvik etmesi için reklamlar toplumsal normlara göre hazırlanır. Genellikle erkekler aile babası rolüyle evin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik işte çalışan olarak, kadınlar ise çocukların bakımı ve mutfak işleriyle ilgilenen rolüyle sembolize edilirler (Özdemir, 2010).

Reklamlardaki kadın ve erkek imgeleri aslında toplumun kadın (dişil) ve erkeğe (eril) yüklediği rollerdir. Reklamlar, bireylerin içinde bulunduğu toplumsal yapının değer yargılarını, kalıplaşmış davranış biçimlerini ve cinsiyet rollerini sürekli farklı senaryolar kullanarak aktarmaktadırlar. Örneğin, kadın cinsi için analık, hamaratlık, itaat; erkek cinsi içinse babalık, reislik, otorite gibi toplumun biçtiği kalıp davranışlar reklam yoluyla sürekli olarak yeniden üretilir ve pekiştirilir. Son yıllarda da bu tarz toplumsal cinsiyet konulu reklamların sayısı artış göstermiştir. Dolayısıyla bu çalışmada toplumsal değişimlerin reklamlarda nasıl gösterildiğini etkili bir biçimde anlatmak amaçlanmıştır. Bu amaçla konu ile ilgili 2019-2021 yıllarında yayınlanan üç dişil (kadın) üçte eril(erkek) modelleri temsil eden toplam altı reklam amaçsal örnekleme yöntemiyle seçilmiş ve göstergebilimsel analiz yöntemiyle çözümlenmiştir.

LİTERATÜR TARAMASI

Toplumsal cinsiyet ve reklam ile ilgili yapılmış olan çalışmalar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1. Literatürde Yapılmış Çalışmalar

Yıl	Yazarlar	Çalışma Kapsamı	Örneklem	Yöntem	Bulgular ve Sonuç
2007	Yılmaz	Kadının toplumsal cinsiyet rollerine dayalı kalıp yargılar ile reklamın "toplumsal betimleme aracı" olarak nasıl işlediği otuz yıllık bir süreç içinde ele alınıp ortaya çıkarmak.	1960-1990 yılları arası ve Milliyet Gazetesinden seçilmiş 409 reklam.	İçerik analizi	Altmışlı yıllara ait reklamlarda kadın evinde, geleneksel rolünde sergilenirken, yetmişlere gelindiğinde sosyal mekân ev dışına çıkmaya başlamıştır. Seksenli yıllarda kadın reklamlarda meslek sahibi olarak görülmekle beraber, bu meslekler kadına atfedilen

					geleneksel rolüne uygun düşen mesleklerdir.
2015	Büstan	Toplumsal cinsiyet bağlamında kadının medyadaki temsili ele alınmış ve geleneksel kadın temsili örnek deterjan reklamları üzerinden irdelenmeye çalışılmıştır.	Geleneksel Kadın imajına uygun deterjan reklamları.	Eleştirel Söylem Analizi	Reklam metinlerinde kadının güzel, çekici görünümünden, cinsel kimliği ve rolünden önce; düşünen, üreten bir insan olarak ele alınması gerekmektedir. Reklamlarda kadın unsurunun gerçek ve modern yaşamın gerisinde değil, önünde kullanılması gerekmektedir.
2016	Derince	Bu çalışmada kozmetik reklamlarındaki kadın ve erkek olarak toplumsal cinsiyet temsilleri gösterge bilimsel yöntem ile çözümlenecektir.	"Yeni Dove Men" ve "Axe Dark Temptation" reklam filmleri.	Gösterge bilimsel analiz	İncelenen kozmetik reklamlarında kadın ve erkek arasındaki toplumsal rol farklılıkları net olarak gözlemlenmiştir.
2017	Başfırıncı vd.	Toplumsal cinsiyete meydan okuyan reklamların izleyicilerce nasıl algılandığı ortaya koymak.	Geneli 2016 yılına ait olan amaçsal örnekleme yöntemiyle seçilmiş dördü eril, dördü dişil modele uygun toplam sekiz reklam.	Nitel araştırma yöntemi Görüşme yöntemi İçerik analizi	Toplumsal cinsiyete meydan okuyan bu reklamların gerekli farkındalığı yarattığı görülmüştür. Ayrıca bulgulara göre toplumsal cinsiyet algılarının literatürle uyum içerisinde olduğu görülmüştür.
2018	Aktaş	Son yıllarda toplumda değişen toplumsal cinsiyet anlayışının ve kadın imajının, kadınlara yönelik reklamlara nasıl	Amaçsal örnekleme yöntemiyle seçilen kozmetik markalarına ait reklam filmleri.	Gösterge bilimsel analiz	Toplumda kadına atfedilen özellik ve değerlerin değişiminin reklam mesajlarına da yansıdığı görülmüştür.

		yansıdığını ortaya koymaktır.			
2018	Hülür	Bu çalışmada gıda reklamlarındaki kadın temsili toplumsal cinsiyet bağlamında ele alınmıştır.	Türkiye televizyonlarında yayınlanmış olan ve amaçsal örnekleme yöntemiyle seçilmiş olan, Filiz Makarna, Şenpiliç, Cappy Hoşaf Tadında ve Ülker Hanımeller reklamları.	Feminist eleştirel söylem analizi	İncelenen reklamlar sonucunda geleneksel kadın rolünün yaygın olarak kullanıldığı, toplumun reklamlarda erkek egemen olarak gösterildiği ve kadının dünyasının ev işleri, çocukları ve eşiyle sınırlandırıldığı dolayısıyla kadın cinsiyetinin sömürüldüğü sonucuna varılmıştır.
2018	Yalman	Bu çalışmanın amacı, reklam stratejilerinde toplumsal cinsiyetin sunumunu incelemektir.	Vestel markasına ait „uykucu reklam filmi“, “14 Şubat sevgililer günü reklam filmi“ ve „kurutmalı çamaşır makinesi reklam filmi“ toplumsal cinsiyet ile bağlantılı olduğu düşüncesiyle, rastlantısal olarak seçilmiştir.	Gösterge bilimsel analiz	İncelenen reklamlarda erkek, evin reisi, eve para getiren ve baba rolünde gösterilmiştir. Kadın ise reklamlarda iş yaşamının dışında, çocuğun bakımından sorumlu, mutfakta yemek yapan ve evin işlerini yapan kişi olarak gösterilmiştir. Ayrıca incelenen reklamlarda genellikle cinsiyetçi bir iş bölümünün olduğu görülmektedir.
2018	Yücebaş	Bu çalışmanın amacı kadının ilk olarak anne olduğunu reklamlar aracılığıyla incelemek.	Annelik imgesinin ön planda tutulduğu 2015-2017 tarihleri arasında yayınlanmış beş reklam.	Gösterge bilimsel analiz	Annelik kadına yönelik bir tamamlayıcı imge olarak işlev görmekte ve kadınlığın en “doğal” hali olarak anılmaktadır. Reklamlardaki anne imgesi de toplumsalın kabullerine ilişkin bir takım kesişim noktalarına işaret eder. Burada

					toplumun inşa ettiği yaratıcı bir imge olarak anne, yine bize nasıl biz olacağımızı göstermektedir.
2019	Tuncer	Bu çalışmanın amacı teknolojinin toplumsal cinsiyete bağlı kullanımını incelemektir.	Gazete ve dergilerden yargısal örneklem yöntemiyle seçilen üç telefon markasına (alcatel, panasonic, Ericsson) ait reklam filmleri.	Gösterge bilimsel analiz	İncelenen telefon markalarının reklam metinlerinde kadın erkek imgelerinin cinsiyetçi bir şekilde vurgulandığı ve teknoloji mükemmeliyetçiliğine ilişkin bir söylem ortaya atıldığı sonucuna ulaşılmıştır.
2019	Zengin	Erkek dergilerinde yer alan reklamlardaki erkek imgelerini toplumsal cinsiyet teorisi bağlamında incelemek.	Türkiye'de yayın yapan Men's Health dergisinin Aralık 2017 sayısında yayımlanan toplam 14 basılı reklam incelenmiştir.	Kavramsal analiz İçerik analizi Gösterge bilimsel analiz	İncelenen reklamlardan yola çıkarak, reklamlarda sunulan erkek imgelerinin toplumdaki ekonomik, kültürel ve toplumsal kodlardan bağımsız olmadığını söylemek mümkünüdür.

Tablo 1 incelendiğinde reklamlarda toplumsal cinsiyet rollerini vurgulayan birçok çalışma yapılmış olup bu çalışmalarda, reklamlarda sunulan kadın ve erkek rollerinin toplumsal cinsiyet ve kültürden bağımsız olmadığını söylemek mümkündür. Ayrıca reklamlarda kadınlar ve erkekler arasındaki toplumsal rol farklılıkları ve cinsiyetçiliğe de yer verildiği görülmüştür.

YÖNTEM

Toplumsal cinsiyet toplum ve kültür tarafından benimsenmiş bir kavramdır. Bu kavramın iki temel ayrımı bulunmaktadır. Toplumda kadın ve erkeğe özel farklı özellik ve davranışlar vardır. Toplum kadınların dişil, erkeklerin ise eril olmasını ve bu rol ve özellikleri taşımasını bekler. Örneğin, genelde kadından "ev işlerini" yürütmesi istenirken, erkekten "ailenin gelirini" sağlaması beklenir" (Dökmen.2010). Reklamlar, bireylerin içinde bulunduğu toplumsal yapının değer yargılarını, kalıplaşmış davranış biçimlerini ve cinsiyet rollerini sürekli farklı senaryolar kullanarak aktarmaktadırlar. Reklamlarda da toplumsal cinsiyet doğrultusunda kadın ve erkeğe yüklenen roller vardır. Bunlar, dişil (kadın) ve eril (erkek) modellerdir. Dişil (kadın) modeller reklamlarda üç şekilde sunulur. Birincisi, kadının anne, ev kadını ve iyi eş olarak sunumu, ikincisi, çağdaş- ideal kadın olarak sunumu ve üçüncü olarak da kadının cinsel nesne olarak sunumudur. Eril (erkek) modeller de reklamlarda üç şekilde sunulur. Yine bunlarda birinci

olarak, erkeğin aile reisi olarak sunumu, ikincisi, erkeğin güç sembolü olarak sunumu ve üçüncüsü, erkeğin çağdaş birey olarak sunumudur.

Araştırmada göstergebilimsel çözümleme yöntemi kullanılmıştır. Göstergebilimsel çözümleme yönteminin tercih edilme nedeni göstergebilimin reklam filmlerinin nasıl düzenlendiği ile ilgilenmesidir. (Berger, 1993). Göstergebilim anlamın nasıl yaratıldığıyla ilgilenir (Bayrakcı, 2021) ve çalışmanın amacı da toplumsal cinsiyete reklamlarda nasıl yer verildiğini gözlemlemektir. Bu amaçla ilk olarak toplumsal cinsiyet rolleriyle ilgili reklamlar amaçsal örnekleme yöntemiyle seçilmiş ve seçilen reklamlar göstergebilimsel çözümleme yöntemiyle incelenmiştir. Seçilen reklam filmlerinin güncel olması amacıyla reklamların 2019-2021 yıllarında yayınlanmış olmalarına dikkat edilmiştir. Sonuç olarak, üçü dişilliğe, diğer üçü ise erilliğe dair toplumsal rolleri anlatan toplam altı adet reklam filmi belirlenmiştir. Reklam filmlerinin tamamı Türk televizyonlarında yayınlanmış reklamlardan oluşmakta oluşmakta olup YouTube kanallarından bu reklam filmlerine ulaşılmıştır.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Tablo 2. Reklam Analizi-1

REKLAM KÜNYESİ	**REKLAMDA YÜKLENEN ROL**	**GÖRSEL VE KAYNAK**
Marka: EasyVit **Reklam adı:** EasyFishoil-O iş bende! **Yayınlanma Tarihi:** 10 Kasım 2020	Dişil Model-Anne, Ev Kadını ve İyi Eş Modelleri	 **Kaynak:** https://youtu.be/jq_jf71AMvk

Reklam, annenin ev işlerini yapmak için salona girmesiyle başlar. Önce elektrik süpürgesini eline alır ancak o sırada oğlu gelir ve "o iş bende" diyerek süpürmeye başlar. Daha sonra anne yemek yapmak için mutfağa yönelir. Bu seferde mutfakta eşiyle karşılaşır ve ondan da aynı tepkiyi alır. Eşi "o iş bende" diyerek akşam yemeğini hazırlamaya başlar. Anne ne olduğunu anlayamaz ve şaşırır. "Bu günlerde de herkes bir farklı davranıyor" diyerek salona geçer. O anda reklamın dış sesi "Şaşırmak yerine, zor zamanlarda işimizi kolaylaştıran herkese ve her şeye dört elle sarılmak lazım" der ve ürün gösterilir. Sonra ise küçük kız içeri girer ve "Anneciğim, bugünkü easyfishoil'imi alabilir miyim?" der. Anne ise "Hiç değilse bu normal!" diyerek ürünü verir. Reklamın dış sesi ürün faylarını ve ürün tanıtımını yapar. Reklam bütün ailenin mutfakta birlikte olduğu ve küçük kızın "o iş bende şşş…" dediği görüntülerle son bulur.

Bu reklam, kadının anne, ev kadını ve iyi eş modeli olarak tanıtıldığı reklamdır. Reklamda kadının ev işlerini yapan kişi olarak gösterilmesi, çocuklarının ve eşinin ona yardım etmesiyle şaşırması reklamın bu modele daha uygun olduğunu gösteriyor.

Tablo 3. Reklam Analizi-2

REKLAM KÜNYESİ	REKLAMDA YÜKLENEN ROL	GÖRSEL VE KAYNAK
Marka: Opet **Reklam adı:** 2021 de Kadın Gücümüzle Daha da Güçlüyüz **Yayınlanma Tarihi:** 28 Aralık 2020	Dişil Model-Çağdaş, İdeal, Güçlü Kadın Modelleri	 **Kaynak:** https://youtu.be/hc4UsV4rx5I

Reklam, OPET'te bir kadın olarak akaryakıt satış elemanı olarak çalışan yasemin hanımın görüntüsü ve konuşmalarıyla başlar. Kadın konuşmalarında işe girmeden önce herkesin ona yapamazsın, beceremezsin ve engelli de olduğun için yorulursun dediğinden ve kendisinin de bu konularda tereddüt ettiğinden bahseder. Ama sonunda yapabileceğini düşünüp işe girdiğini söyler. Son olarak ise "Biz buradayız ve sayımızı da her gün arttırıyoruz. Yeni yılda da kadın gücümüze güç katmaya devam edeceğiz." der. Daha sonra reklamın kadın olan dış sesi OPET' in kadın güçlerinden ve çalışanlarından bahsediyor ve yeni yılda da güçlü kadınlarla daha güçlü yarınlar için çalışmaya devam edeceğiz diyerek reklam son bulur.

Bu reklamda, kadının ideal, çağdaş ve güçlü kadın modeli olarak tanıtıldığı reklamdır. Reklamda engelli bir kadın olan yaseminin "yapamazsın" diyenlere inat pes etmediği ve başardığı anlatılıyor. Kadının her zaman her alanda başarılı olabileceği vurgulanmıştır. Reklamdaki dış sesin de kadın olarak seçilmesi kadının gücünün vurgulanmasında önemli rol oynamıştır. Bu reklam cinsiyetçilikle ilgili ön yargıların kırılmasını amaç edinmiş ve kadının da her işi yapabileceğini anlatmak istemiştir.

Tablo 4. Reklam Analizi-3

REKLAM KÜNYESİ	REKLAMDA YÜKLENEN ROL	GÖRSEL VE KAYNAK
Marka: Magnum Turkey **Reklam adı:** Her Zaman Yeni, Her Zaman Tutkulu… #GerçekHaz peşindeki ışıltısıyla o tam bir Magnum kadını! **Yayınlanma Tarihi:** 14 Haziran 2019	Dişil Model-Güzel ve Çekici Kadın Modelleri (Kadının Cinsel Nesne Olarak Sunumu)	 **Kaynak:** https://youtu.be/R9NF8zECe_0

Reklamda, Ajda Pekkan' nın magnum için fotoğraf çekimi yapılır. Ajda Pekkan ise bu sırada kendini şu sözlerle anlatır; "Tabi ki sahneye adım attığımda süper star olmadım. Bazen çocuk, bazen amatör oldum. Sıra dışı oldum. Sıradan oldum. Gün geldi sonuncu oldum. Ama ne olursa olsun ben hep olmak istediğim Ajda oldum. Kim ne derse desin bunca yıl hep içimdeki hazzın sesini duydum. İşte bu yüzden zamansız oldum. Bakın magnum kadını bile oldum." der ve kahkahasıyla reklam son bulur.

Magnum reklamları genellikle kadının güzel ve çekici olarak tanıtıldığı modele göre reklam filmlerini düzenlerler. Reklamlarında güzel ve çekici kadınlara rol verirler. Bu reklamda da Türkiye'nin en güzel ve zamansız kadını olan Ajda Pekkan rol almış. Ajda Pekkan'ın reklamdaki hareketleri, konuşmaları ve özellikle "Kim ne derse desin bunca yıl hep içimdeki hazzın sesini duydum. İşte bu yüzden zamansız oldum." sözleri reklamın bu modele uygun olduğunu anlamamızda bize yardımcı olan öğelerdir.

Tablo 5. Reklam Analizi-4

REKLAM KÜNYESİ	REKLAMDA YÜKLENEN ROL	GÖRSEL VE KAYNAK
Marka: Sahibindencom **Reklam adı:** #20yıldırsahibindencom **Yayınlanma Tarihi:** 19 Şubat 2020	Eril Model-Ailenin Reisi, Baba Modeli	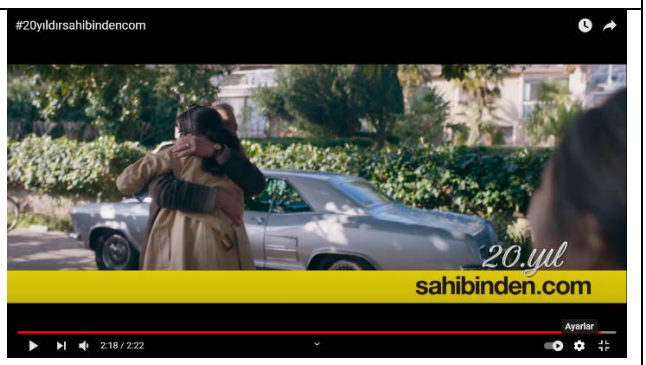 **Kaynak:** https://youtu.be/FVPK3m14tOs

Reklam, baba rolündeki kişinin kızı gibi sevdiği arabasını temizlediği görüntüler ile başlar. O anda içeriden kızı ve eşinin sesini duyup yanlarına gider. Kızı üniversiteyi kazandığını söyleyerek sarılır ve sevinirler. Daha sonra eşi "Ne yapacağız Uğur?" der. "Bulacağız bir yolunu" diyerek eşine cevap verir. Sonrasında baba rolündeki kişinin kızı gibi sevdiği arabasını sattığı gösterilir. Reklamda 20 yıl sonra yazısı çıkar ve iş yerinde çalışan kızın anne ve babasıyla görüntülü olarak konuştuğu gösterilir. Babası kızına "Bayramda geliyor musun?" diye sorar. Kızı ise "gelmez olur muyum babacığım sizi çok özledim" diyerek cevap verir. Kız bayramda anne ve babasını ziyarete gelir. Ancak bu sefer yalnız değildir. "Babacığım bu sefer senin diğer kızını da getirdim" der ve dışarı çıkarlar. Baba dışarda kızı gibi sevdiği arabasını görünce şaşırır ve duygulanır. Daha sonra reklam filminin dış sesi duyulur. Dış ses "Tam yirmi yıldır hayallerin kurulduğu, hayallerin hayat bulduğu yer Türkiye'nin Sahibinden.com'u." diyerek reklam son bulur. Bu reklam, erkeğin, ailenin reisi ve babası olduğu modele uygundur. Reklamda babalık rolü vurgulanmaktadır. Babanın ailesi için her şeyi yapabileceği, en sevdiği şeylerden vazgeçebileceği, fedakarlığı vurgulanmıştır.

Tablo 6. Reklam Analizi-5

REKLAM KÜNYESİ	REKLAMDA YÜKLENEN ROL	GÖRSEL VE KAYNAK
Marka: KIA Türkiye **Reklam adı:** Güçlü Üçlü **Yayınlanma Tarihi:** 28 Ocak 2021	Eril Model-Güçlü Erkek Modelleri	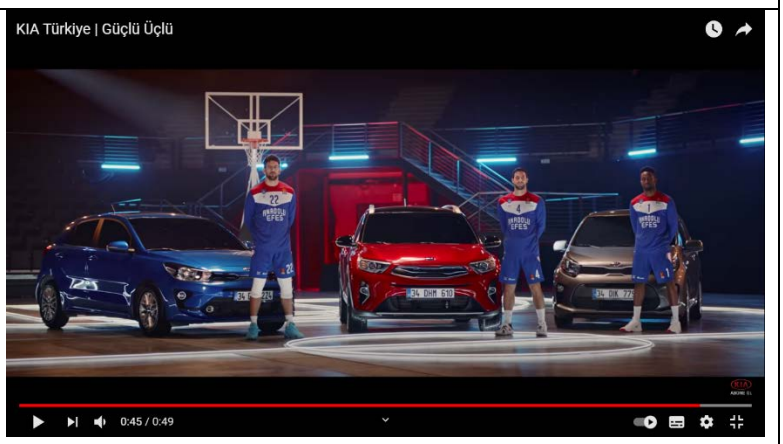 **Kaynak:** https://youtu.be/Ml-CTPlEMGI

Reklam KIA'nın yeni model arabalarının gösterimiyle başlar. Reklamda dış sesin söylediklerini ilk andan itibaren duymaya başlarız. Dış ses "Gücün yeni haliyle tanışmaya hazırlan" der ve o anlarda bir yandan yeni araba modelleri olan "Stonic", "Picanto" ve "Rio" gösterilirken bir yandan da Anadolu Efesin üç oyuncusu basketbol sahasındayken gösterilir. Daha sonra dış ses "KIA stonic, picanto ve rio şimdi yeni yüzleriyle yollarda. Bu üçlü yollarda, bu üçlü de saha da çok güçlü." der ve oyuncuların basketbol oynadığı ve arabaların hızlı sürüşünü gösteren görüntüler gelir. Son olarak dış ses "Sen de yenilenen bu güce katıl. KIA'nın güçlü üçlüsünde yerini al." der ve oyuncuların arabaların yanında olduğu bir görüntüyle son bulur.

Bu reklam erkeğin gücünün gösterildiği güçlü erkek modeline uygundur. Reklamda yeni model üç arabanın gücü başarılı basketbolcularla özdeşleştirilmiştir. Arabaların başarılı basketbolculara benzetilmesi ve onların da erkek olması erkeğin gücünün vurgulandığı bir reklam olduğunu anlamamızı sağlamıştır.

Tablo 7. Reklam Analizi-6

REKLAM KÜNYESİ	REKLAMDA YÜKLENEN ROL	GÖRSEL VE KAYNAK
Marka: Finish Türkiye **Reklam adı:** Mutfakta Birlikte **Yayınlanma Tarihi:** 22 Ocak 2019	Eril Model-Çağdaş Erkek Modelleri	 **Kaynak:** https://youtu.be/5j7JW-dQUHA

Reklam oyuncu ve bekar olan Feyyaz Duman'ın kendini tanıtması ile başlar. Yemek yaparken önceleri çok zorlandığını ancak şu an zor yemekleri bile yapabildiğini söylüyor. Bulaşığın ise kendisi için en büyük sorun olduğunu, bu konuda annesine danıştığını ve annesinin de "Finish Quantum'u" önerdiğini söylüyor. Ürünü kullandığını ve çok memnun kaldığını aynı zamanda da bulaşık işini öğrendiğini söylüyor. Son olarak ise, "Bekarlık bitse de mutfak bende" diyor. Daha sonra dış ses "Sizce de mutfağı paylaşma zamanı gelmedi mi? Finish Türkiye'nin en sevileni" diyor ve reklam son buluyor.

Bu reklam çağdaş erkek modeline örnektir. Günümüz reklamların da erkeklerin mutfakta olması ve mutfak işlerini yaptığı görüntülerini genellikle göremeyiz. Ancak bu reklam da erkeklerin mutfakta da olabileceği kendi yemeklerini, bulaşıklarını yine kendilerinin hallebilecekleri gösterilmiştir. Mutfağın sadece kadın işi olmadığı erkeğinde mutfakta rol sahibi olabileceği vurgulanmıştır. Reklam da oyuncu Feyyaz Duman'ın "Bekarlık bitse de mutfak bende." Sözleri bu reklamın çağdaş erkek modeline uygun olduğunu anlamamıza yardımcı olmuştur.

SONUÇ

Reklamlar, farkında olmadan yaşamımızı şekillendiren ve yansıtan kültürel faktörlerdendir. Reklamlar tüketiciyi etkileyerek satış hedeflerler. Ayrıca tüketicilere satın aldıkları ürünler sayesinde kendilerini daha mutlu ve daha seçkin olduklarını hissettireceğini vaat ederler. Reklamlarda genellikle olay örgüleri toplumsal cinsiyet rolleri kapsamında kurgulanır ve ürünler bu şekilde tanıtılır. Reklamlar, hedef kitlelere, ürün ya da hizmet hakkında bilgiler ve satış algısını aktardığı kadar, toplumsal yapı ve bu yapının dinamikleri üzerine de birtakım mesajlar aktarır. Bu dinamikler, aile yapısı, rol kalıpları, o topluma ait gelenek ve göreneklerin

aktarımı gibi birçok şekilde olabilmektedir. Çalışmada reklamlarda vurgulanan toplumsal cinsiyet rolleri örnek reklamlar verilerek anlatılmış ve çözümlenmiştir. Reklamlarda toplumsal cinsiyete bağlı olarak kadın rolleri, anne ve ev kadını, çağdaş kadın ve güzel kadın olmak üzere üç şekilde incelenebilir. Erkek rolleri ise, baba ve evin reisi erkek, güçlü erkek ve çağdaş erkek olarak yine üç şekilde incelenebilir. Çalışmada incelenen ürün reklamları bu altı rol modele uygun olarak seçilip çözümlenmiştir.

Sonuç olarak incelenen reklamlarda satış amacı gerçekleştirilirken toplumsal cinsiyet rolleri vurgulanmakta ve reklamın bir kültürel öğe olarak bireylerin anlam dünyasını şekillendirmedeki gücü ortaya konulmaktadır. Bu nedenle reklamların asıl amacı tüketiciyi etkileyerek ürün satışına teşvik etmek olsa da reklamlarda verilen toplumsal cinsiyet algısını göz ardı etmemek gerekir. Bu çalışma, sadece 2019-2021 yılında televizyonda yayımlanan amaçsal örneklem yoluya seçilen reklamları ele almıştır. Gelecek çalışmalarda birden fazla medya aracı ve yıl dikkate alınarak farklı bir boyut kazandırılması literatüre katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Aktaş, P. (2018). Toplumsal Cinsiyete Dair Değişimlerin Reklamlara Yansıması: Kadınlara Yönelik Reklamlara Göstergebilimsel Bir Bakış. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2*(3),87-101.

Başfırıncı, Ç., Ergül, B. ve Özgüden, B. (2018). İzleyici Gözünden Toplumsal Cinsiyete Meydan Okuyan Reklamlar. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, 20,* 199-216.

Bayrakcı, O. (2020). İşsizliğin Birey ve Aile Üzerinde Etkisinin Ataerkillik Bağlamında İncelenmesi. *Toplumsal Politika Dergisi, 1*(2), 167- 178.

Bayrakcı, O. (2021). Covid-19 Pandemi Sürecinde Oluşturulan Capslerin Analizi. OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 17 (Pandemi Özel Sayısı), 1-1.

Büstan, Ö. (2015). Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Televizyon Reklamlarında Geleneksel Kadın Tiplemesi: Deterjan Reklamlarında Kadının Temsili. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 10*(1), 167-184.

Derince, M. (2016). Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Erkek Kimliğinin Televizyon Reklamlarına yansıması (Televizyon Kozmetik Reklamlarında Göstergebilimsel Çözümleme). *İletişim Çalışmaları Dergisi 1*(2), 63-93.

Dökmen, Y. (2010). *Toplumsal Cinsiyet -Sosyal Psikolojik Açıklamalar*. 2.Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Fine, C. (2011). *Toplumsal Cinsiyet Yanılsaması.* (K. Tanrıyar. Çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.

Hülür, B. ve Çat, A. (2018). Gıda Reklamlarında Kadının Temsili. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi, 3*(6), 1-12.

Küçükerdoğan, R. (2011). *Reklam Nasıl Çözümlenir?* İstanbul: Beta Yayınevi.

Özdemir, M. (2010). Türkiye'deki Reklamlarda Toplumsal Cinsiyet ve Sunumu. *Milli Folklor Dergisi, 11*(88), 101-111.

Tuncer, E.S. (2019). Reklamlarda Teknolojinin Toplumsal Cinsiyete Bağlı Olarak Kullanımı: Göstergebilimsel Bir Çözümleme. *İletişim Çalışmaları Dergisi, 19*(16), 37-59.

Yalman, A. ve Güdekli, İ. (2018). Toplumsal Cinsiyet ve Reklamlar: Vestel Reklamlarının Göstergebilimsel Analizi. *Asya Akademik Sosyal Araştırmalar, 6*, 19-30.

Yılmaz, A. (2007). Reklamlarda Toplumsal Cinsiyet Kavramı: 1960-1990 Yılları Arası Milliyet Gazetesi Reklamlarına Yönelik Bir İçerik Analizi. *Selçuk İletişim, 4*(4):143-155.

Yücebaş, S. (2018). Kadının İmkânsız Tamlığı Olarak Annelik: Reklamlarda Anneler. *Akdeniz İletişim Dergisi, 31*, 577-600.

Zengin, E. (2019). Toplumsal Cinsiyet Teorisi Bağlamında Reklamlarda Erkek İmgesinin Değerlendirilmesi: Men's Health Dergisindeki Reklamların Analizi. *Global Media Journal TR Edition, 9*(18), 157-182.

GÖÇ'ÜN PSİKOLOJİK YÖNÜ

PSYCHOLOGICAL ASPECT OF MIGRATION

Zeynep KOÇ

Gaziantep Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, Gaziantep, Türkiye.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8755-9303

Ece KAPLAN

Gaziantep Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, Gaziantep, Türkiye

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0610-4703

ÖZET

Uluslararası Göç Örgütü'ne (International Organization for Migration-IOM) göre dünyada her yıl birkaç milyon insan yasa dışı göç etmektedir. Bu göçmenlerin tehlikeli yolculuklar, kaçakçılık ağları tarafından sömürülme, yabancı bir toprakta hoşgörüsüzlük, zorlu çalışma ve yaşam koşulları gibi durumlarla karşılaşma riski çok yüksektir. Yasa dışı göçmenler hakları gasp edildiği zaman, düzensiz ve zor durumları yüzünden yardım arama davranışında da çekinik ve korkaktırlar. Göç süreci göç etme hazırlığının yapıldığı göç öncesi dönem, bir yerden diğerine fizik-sel olarak yol alınan göç dönemi ve göçmenin yeni topluma kültürel, ekonomik, politik ve sosyal açıdan uyum sağlamaya çalıştığı göç sonrası dönem olarak üçe ayrılır. Göç Öncesi ve Göç Dönemi: Göçün erken dönemlerinde ve göç sırasında ruhsal travma yaşayanlarda hem bu dönemde, hem de yaşam boyu travma sonrası stres bozukluğu ve depresyon başta olmak üzere ruhsal hastalıkların ortaya çıkma riskinin arttığı bir çok çalışmada gösterilmiştir. Yerleşme Aşaması: Göç tamamlandıktan sonra birçok yeni sorun ortaya çıkar. Göçle birlikte kişi memleketini, ailesinin tamamını ya da bir kısmını gerçek ya da sembolik anlamda yitirmiştir. Göç eden kişinin kendi kültürüne yakın bir ülkeye gidip gitmemesi, göç edilen yerde konuşulan dil de ruh sağlığı üzerine etkilidir. Göçmen birçok kayıp yanında ana dilini de yitirebilir. Yeni kültüre uyum sağlamak ise kişinin şimdiye kadar alışık olduğu ve benimsediği sosyal değerler, davranış ve tutumlarda değişiklikleri içerir. Tüm bu kayıplar için yas tutulur. Bu yas uzun sürerse psikiyatrik müdahale gerekebilir. Psikoanalitik Açıdan Göç: Göçmenin güvensizliği kendisini çaresiz hissetmesine yol açar ve uygun fırsatları bile etkin biçimde kullanmaktan alıkoyar. Göçmen, bir yandan diğer insanlar gibi olma isteği duyarken bir yandan yeni kültür tarafından yok edilecekmiş gibi korkuya kapılır, bir taraftan da kimliğini korumak ve kendisini olduğu gibi hissetmek ister. Bu çatışmalar onda yabancılaşmaya ve duygusal karmaşalara sebep olur. Yalnızlık ve yabancılaşma duyguları anksiyetik ve depresif belirtileri artırır ve akabinde iştahsızlık, hazımsızlık, uyku düzensizliği ve baş ağrısı gibi psikosomatik şikâyetlerin oluşmasına neden olabilir. Özellikle dış göç yaşantısının göçmenlerin psikolojisini nasıl etkilediğini açıklayan çeşitli yaklaşımlar vardır. Bunlar, "Sosyal İzolasyon", "Kültürel Şok" ve "Kültürel Değişme" olarak adlandırılan yaklaşımlardır. Bu yaklaşımlara göre, göç edilen yeni yerde birey ailesinden, sosyal çevresinden ve kültüründen uzakta kaldığı için çeşitli duygusal sorunlar yaşamaktadır.

Göçün Yol Açtığı Psikosoyal Sorunlar: Stresli yaşam olayları, önemli sosyal değişiklikler ve kişinin sahiplendiği kültürün tehdit altında olması çeşitli sonuçlara ve ruhsal hastalıklara yol

açabilmektedir. Göç nedeninin kendi istekleri dışındaki sebeplerle ilişki olmasının, yeni yerin sosyal ve kültürel farlılığındaki fazlalığın psikososyal sorunları arttırdığı bilinmektedir. Göçmenlerin, göç alan ülkeye yerleşebilmelerindeki ve uyumundaki başarı ya da başarısızlıkları o ülkedeki hükümetlerin ve toplumun tutumuna; o ülkedeki göç politikalarına; göçmenlere yönelik yerleşme ve destek programlarına; göçmenlerin fiziksel ve ruh sağlıklarına yönelik kolaylaştırıcılara ve son olarak göçmenin kişilik özelliklerine ve stresle başa çıkmalarına bağlıdır. Sosyal ve kültürel değişme, kentleşme, modernleşme, kültürleşme, asimilasyon, adaptasyon ve yaşam stresi üzerinde yapılan çalışmalar, göç yaşantısı ile psikolojik bozukluk arasında önemli bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Göç eden kişilerin sosyal ve fiziki çevrelerinin değişmesi, bu yeniliklere uyum sorununu da beraberinde getirmektedir. Göç nedeni, göç eden kişiler, göçün türü, göçle varılan yer ve burada yaşanılanlar değiştikçe göç eden kişilerin karşılaştıkları uyum sorunları da değişmektedir. Göçmenlerin Yaşadıkları Duygular: Yabancılık Duygusu, yalnızlık duygusu, boşluk duygusu, özlem duygusu, değerler, köksüzlük, anavatandaki değer yargılarının aşağılanması, aşağılık duygusu, anadilin işlevini kaybetmesi, kuşkuculuk, kırgınlık, suçluluk duygusu, ön yargı. Göç eden ailelerde ve bireylerde birçok psikiyatrik sorunun ortaya çıktığı, özellikle; depresif bozukluklar, anksiyete bozuklukları, samotoform bozukluklar ve uyum bozukluklarının sık görüldüğü belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Göç, Psikoloji, Ruh sağlığı

ABSTRACT

According to the International Organization for Migration-IOM, several million people migrate illegally every year around the world. These migrants are at great risk of encountering situations such as dangerous journeys, exploitation by smuggling networks, intolerance to a foreign land, difficult working and living conditions. Illegal immigrants are also recessive and cowardly in seeking help because of their erratic and difficult situations when their rights are violated. The migration process is divided into three as the pre-immigration period when preparing to migrate, the migration period that is physically traveled from one place to another, and the post-migration period when the migrant tries to adapt to the new society in cultural, economic, political and social terms. Pre-migration and Migration Period: It has been shown in many studies that the risk of developing mental illnesses, especially post-traumatic stress disorder and depression, increases in this period and lifelong in those who have experienced mental trauma during the early stages of migration and during migration. The Settlement Stage: After the migration is completed, many new problems arise. With the migration, the person lost his hometown, all or part of his family, in real or symbolic terms. Whether the immigrant goes to a country close to his / her own culture and the language spoken in the place of immigration also affects mental health. In addition to many losses, the immigrant can also lose his mother tongue. Adapting to the new culture includes changes in social values, behaviors and attitudes that a person has been accustomed to and adopted until now. All these losses are mourned. If this grief lasts for a long time, psychiatric intervention may be required. Psychoanalytic

Immigration: The insecurity of the immigrant makes him feel helpless and prevents him from using even suitable opportunities effectively. On the one hand, the immigrant wants to be like other people, on the other hand, he is afraid that he will be destroyed by the new culture, on the other hand he wants to protect his identity and feel himself as he is. These conflicts cause alienation and emotional turmoil in him. Feelings of loneliness and alienation increase anxiety and depressive symptoms and subsequently cause psychosomatic complaints such as anorexia, indigestion, sleep disturbance and headache. There are various approaches that specifically explain how emigration experience affects the psychology of immigrants. These are the approaches called "Social Isolation", "Cultural Shock" and "Cultural Change". According to these approaches, the individual experiences various emotional problems in the new place of immigration because he is away from his family, social environment and culture. Psychosocial Problems Caused by Migration: Stressful life events, important social changes and the threat of the culture that the person adopts can lead to various consequences and mental illnesses. It is known that the reason for migration is related to reasons other than their own will, and the excess social and cultural difference of the new place increases psychosocial problems. The success or failure of migrants in their ability to settle and adapt to the receiving country depends on the attitude of the governments and society in that country; immigration policies in that country; settlement and support programs for immigrants; It depends on the facilitators of the physical and mental health of immigrants and, finally, on the migrant's personality traits and coping with stress. Studies on social and cultural change, urbanization, modernization, acculturation, assimilation, adaptation and life stress reveal the existence of an important relationship between migration experience and psychological disorder. The change in the social and physical environment of the immigrants brings along the problem of adaptation to these innovations. As the reason for migration, people who migrated, the type of migration, the place of migration and what happened here changes, the adaptation problems faced by migrants also change. Emotions Experienced by Immigrants: A sense of strangeness, a sense of loneliness, a sense of emptiness, longing, values, rootlessness, humiliation of values in the homeland, a sense of inferiority, loss of function of the mother tongue, skepticism, resentment, guilt, prejudice. Many psychiatric problems arise in families and individuals who migrate. It is stated that depressive disorders, anxiety disorders, samotoform disorders and adjustment disorders are common.

Keywords: Immigration, Psychology, Mental health

GÖÇ

Bireylerin veya toplulukların etnik köken, dini unsurlar, ekonomik durum, milliyet veya herhangi bir siyasi düşünceye sahip olmaları gibi sosyokültürel nedenlerle, korunma ihtiyacı hissetmeleri, zaruri veya isteğe bağlı olarak yaşadığı yerden ayrılarak başka bir yere gitmeleri göç olarak tanımlanmaktadır (Tuzcu ve Ilgaz, 2015; Serxcan ve ark., 2015; Gönültaş and Hilal, 2012). Günümüzde hızla değişen çevresel, ekonomik, politik ve sosyal yapılar nedeniyle birey ve gruplar göç ederek farklı bir bölgede yerleşik düzene geçmektedirler. Bu kişilere verilen

isimler genelde kişilerin göç amaçlarına bağlı olarak değişse de ortak kullanılan terim göçmendir (Farley et al., 2005). Sığınmacı ya da mülteci ise; savaş, çatışma, politik nedenler gibi nedenlerle bir başka ülkeye ya da bölgeye sığınmak zorunda kalan kişilere verilen hukuki isimdir. Birleşmiş Milletler Cenevre sözleşmesinde ırkı, dini, milliyeti, belli bir sosyal topluluğa mensubiyeti ya da siyasal düşünceleri nedeni ile zulüm göreceği konusunda haklı bir korku taşıyan ve bu yüzden ülkesinden ayrılan, zulüm göreceği korkusuyla geri dönemeyen ve dönmek istemeyen kişi mülteci olarak tanımlanmaktadır (Buhugra et al., 2011; Buhugra et al., 2014)

Uluslararası Göç Örgütü'ne (International Organization for Migration-IOM) göre dünyada her yıl birkaç milyon insan yasa dışı göç etmektedir. Bu göçmenlerin tehlikeli yolculuklar, kaçakçılık ağları tarafından sömürülme, yabancı bir toprakta hoşgörüsüzlük, zorlu çalışma ve yaşam koşulları gibi durumlarla karşılaşma riski çok yüksektir. Yasa dışı göçmenler hakları gasp edildiği zaman, düzensiz ve zor durumları yüzünden yardım arama davranışında da çekinik ve korkaktırlar (IOM, 2012). Devletler politik ya da ayrımcılık sebebiyle kendi vatandaşlarının haklarını koruyamadıklarında veya bunu sağlamak istemediklerinde bireyler ciddi insan hakları ihlaline uğrayarak, bulundukları toplumu, evlerini ve ailelerini terk etmek zorunda kalarak, başka bir ülkede sığınacak yer ararlar. Bu noktada birçok uluslararası topluluk hakları ellerinden alınan ve korunma ihtiyacı olan kişilerin güvende olmaları için adımlar atmaktadır (IOM, 2011; Tunç, 2015).

Göçün Aşamaları:

Göç süreci göç etme hazırlığının yapıldığı göç öncesi dönem, bir yerden diğerine fizik-sel olarak yol alınan göç dönemi ve göçmenin yeni topluma kültürel, ekonomik, politik ve sosyal açıdan uyum sağlamaya çalıştığı göç sonrası dönem olarak üçe ayrılır (Bhugra and Grupta, 2011).

Göç Öncesi ve Göç Dönemi: Göçün erken dönemlerinde ve göç sırasında ruhsal travma yaşayanlarda hem bu dönemde, hem de yaşam boyu travma sonrası stres bozukluğu ve depresyon başta olmak üzere ruhsal hastalıkların ortaya çıkma riskinin arttığı bir çok çalışmada gösterilmiştir (Steel et al., 2002; Fortuna et al., 2008; Arevalo et al., 2015; Bogic et al., 2015; Li and Anderson, 2016). Göç eğer savaş, çatışma, insan hakları ihlalle-ri gibi nedenlerle ortaya çıkıyorsa göç öncesi hazırlık dönemi azalır, bu ruh sağlığını olumsuz etkileyecektir. 2015 yılında Danimarka'da mülteciler, ekonomik nedenlerle göç eden göçmenler ve yerleşik Danimarkalıların sağlık parametreleri karşılaştırıldığında Irak, Yugoslavya, Afganistan gibi ülkelerden savaş ve çatışma nedeni ile Danimarka'ya mülteci olarak gelen kişilerde ciddi ruhsal hastalıklar çok daha yaygın izlenmiştir (Nørredam, 2015). Göç öncesi dönemde kişilik özellikleri, stresli olaylarla baş etme becerileri ruhsal sağlığın belirleyicilerden kabul edilmektedir. Çatışmalı alanlardan kaçarak başka bir ülkeye göç etmek zorunda kalan grupların düşük sosyoekonomik şartlara ve düşük eğitim seviyesine sahip olmaları olasıdır. Bu durum onların göçe uyum sağlamalarını zorlaştırabilir (Bhugra et al., 2011). Devam eden savaş ve çatışmalar Suriye örneğinde gördüğümüz gibi güvenlik nedeniyle en çok kız çocuklarının okula devam etmesine engel oluşturmaktadır. Ülkemizde 2014 yılında AFAD tarafından

gerçekleştirilen ve Suriyeli kadınların durumunu görüntüleyen araştırmada Suriyeli kadınların %64'ü ilkokul mezunu, okulu tamamlamamış ancak okuryazar ya da okuryazar olmayanlardan oluşmaktadır. Savaş, çatışma gibi durumlarda şiddete uğrama, aileden ya da yakın çevreden birilerini kaybetme, fiziksel şiddete maruz kalma, yaralanma ya da işkence gibi ruhsal travmalar yaygındır. Aynı çalışmada kadınların yüzde 35'i iç savaş nedeniyle en az bir yakınını kaybettiğini, yüzde 28'i ise en az bir yakınının iç karışıklık nedeniyle yaralandığını belirtmiştir (Bhugra et al., 2011). Ne yazık ki kadınların özellikle çatışma, savaş ya da politik nedenlerle göç ettiklerinde göç öncesi ve göç sırasında erkeklerden açıkça farklı olarak cinsel travmalara, taciz ve tecavüzlere maruz bırakıldıkları bilinmektedir. Bosna Hersek Savaşında Avrupa'nın ortasında 20.000 Müslüman kadına tecavüz edildiği bilinmektedir (UNHCR 2003). Aynı raporda BMMYK (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği) Sierra Lione, Peru, Somali, Kamboçya gibi savaş ve çatışma alanlarında, tecavüzün bir savaş silahı gibi kullanıldığından söz etmektedir. Ancak halen benzer durumun sürmekte olduğu Suriye de de durum farklı değildir. Terör örgütlerinin 8 yaşındaki çocukları seks kölesi olarak kullandığı, aylarca rehin tutarak, günde 5-6 defa tecavüz edildiği bildirilmektedir, ayrıca Suriye'de kadınların savaş sırasında olduğu gibi göç yollarında da cinsel şiddete maruz bırakıldığı ve yerleşme döneminde temel ihtiyaçlarına ulaşabilmek için cinsel ilişkiye zorlandıkları bildirilmektedir (Parker, 2015; Mohammadi, 2016).

Yerleşme Aşaması: Göç tamamlandıktan sonra birçok yeni sorun ortaya çıkar. Göçle birlikte kişi memleketini, ailesinin tamamını ya da bir kısmını gerçek ya da sembolik anlamda yitirmiştir. Göç eden kişinin kendi kültürüne yakın bir ülkeye gidip gitmemesi, göç edilen yerde konuşulan dil de ruh sağlığı üzerine etkilidir (Arevalo et al., 2015). Göçmen birçok kayıp yanında ana dilini de yitirebilir. Yeni kültüre uyum sağlamak ise kişinin şimdiye kadar alışık olduğu ve benimsediği sosyal değerler, davranış ve tutumlarda değişiklikleri içerir. Tüm bu kayıplar için yas tutulur. Bu yas uzun sürerse psikiyatrik müdahale gerekebilir (Bhugra and Gupta 2011). Savaş ve çatışma sonrası gerçekleşen göç süreçlerinde ana vatanda oluşan tahribat ve geri dönme umudunun kalmaması ruh sağlığını olumsuz etkilemektedir. Ülkemize son yıllarda gelen Suriyelilerin birçoğunun memleketi olan Halep, İdlip şehirleri neredeyse haritadan silinecek kadar tahrip edilmiştir (Başterzi et al., 2017). Göçün erken yerleşme dönemlerinde barınma, gıda, hijyen koşullarını sağlayabilme gibi temel ihtiyaçların karşılanması ruh sağlığı le yakından ilgilidir. AFAD araştırmasında (2014), özellikle kamp dışı alanlarda yaşayan kişilerin % 78'i gelecek hafta beslenmesini nasıl sağlayacağını öngörememektedir. Kamp içi ve kamp dışında yaşayan kadınların %97'sinin son bir ay içinde hiç gelir elde edememiştir. Oysa ki kamp dışı yaşayan kadınların %80'inin, kamp içinde yaşayanların %60'ının Suriye'deyken aylık 100 doların üzerinde düzenli gelirleri mevcuttur. Göç sonrası dönemde kişilerin sosyal ve ekonomik durumlarında ciddi değişiklikler olabilir ve özellikle mülteci ve sığınmacılar savaştan ve çatışmadan kaçarak geldikleri bu yeni ülkede sıklıkla daha önceki koşullarının daha altında ekonomik ve sosyal koşullara sahip olabilirler. Barınma şartları değişebilir. Yapılan araştırmalarda çalışma hakkının olması, iş bulabilme ve sosyoekonomik düzeyini muhafaza edebilme göç sonrası ruhsal sağlığın daha iyi olmasına

katkıda bulunmaktadır. Göç sonrası ruh sağlığını belirleyen temel etmenlerden birisi sosyoekonomik faktörlerken, diğeri algılanan ayrımcılıktır. Göç edilen yerin kültürüne uyumlanma süreci erken dönemlerde iki ana kavram üzerinde ele almaktadır; Asimilasyon; göç edilen yerin kültürünü edinerek kendi kültürel değer ve normlarından tamamen uzaklaşma olarak görülürken, Akültürasyon; göçmenin kültürel değer ve normları ile ev sahibi toplumun kültürel değerlerinin değişik boyutlarda kaynaşmasıdır. Akültürasyonun dört tipi vardır: Göçmenler ev sahibi kültüre büyük oranda adapte olabilir (integrasyon-bütünleşme), Tamamen ev sahibi kültürü tercih edebilir (asimilasyon), Kendi kültürel değerlerini korumak için ev sahibi kültür ile çok az düzeyde temasa geçebilir (separasyon-ayrımlaşma), Kendi kültürel değerlerini yitirir ama ev sahibi kültürü de benimsemez (marjinalleşme) (Başterzi, 2017).

GÖÇÜN PSİKOPATOLOJİSİ:

Psikoanalitik Açıdan Göç: Göçmenin güvensizliği kendisini çaresiz hissetmesine yol açar ve uygun fırsatları bile etkin biçimde kullanmaktan alıkoyar. Göçmen, bir yandan diğer insanlar gibi olma isteği duyarken bir yandan yeni kültür tarafından yok edilecekmiş gibi korkuya kapılır, bir taraftan da kimliğini korumak ve kendisini olduğu gibi hissetmek ister. Bu çatışmalar onda yabancılaşmaya ve duygusal karmaşalara sebep olur. Yalnızlık ve yabancılaşma duyguları anksiyetik ve depresif belirtileri artırır ve akabinde iştahsızlık, hazımsızlık, uyku düzensizliği ve baş ağrısı gibi psikosomatik şikâyetlerin oluşmasına neden olabilir. Özellikle dış göç yaşantısının göçmenlerin psikolojisini nasıl etkilediğini açıklayan çeşitli yaklaşımlar vardır. Bunlar, "Sosyal İzolasyon", "Kültürel Şok" ve "Kültürel Değişme" olarak adlandırılan yaklaşımlardır. Bu yaklaşımlara göre, göç edilen yeni yerde birey ailesinden, sosyal çevresinden ve kültüründen uzakta kaldığı için çeşitli duygusal sorunlar yaşamaktadır (Erol & Ersever 2014).

Sosyal İzolasyon Yaklaşımı: Göç ile birlikte birey mevcut yaşam tarzından, sosyal çevresinden ve ilişkilerinden ayrılmakta ve bu nedenle göç ettiği yerde çeşitli duygusal sorunlar yaşamaktadır. Bireyin alıştığı ortamdan ayrı kalması yalnızlık, yabancılaşma ve kendini değersiz görme gibi çeşitli duygular yaşamasına neden olmaktadır. Bireyin göç ettiği yeni yerde toplumla iletişim ve etkileşim yönünden kısıtlandığını ve dolayısıyla sosyal rollerini yerine getirirken strese girdiğini ileri sürmektedir. Yaşanan bu olumsuz duygular bireyin psikolojik sağlığını doğrudan etkilemektedir (Erol & Ersever 2014).

Kültürel Şok Yaklaşımı: Göç ile birlikte göçmen ailesinden ve mevcut kültüründen uzaklaşmaktadır. Bu kurama göre, göç edilen yeni yerdeki kültürel özelliklerin farklılaşması çeşitli duygusal sorunlar yaşamasına sebep olabilmektedir. Göç ile birlikte kültürel şoku yaşayan birey göç ettiği yeni yerdeki kültürün özelliklerine alıştıkça duygusal sorunları da azalmaktadır. Kırsal kesimden gelen göçmenlerin, kentlerden gelen göçmenlere oranla daha fazla kültürel şoku yaşadıkları belirtilmektedir. Göç edilen yeni yer bireyin kendi kültürüne benziyorsa duygusal sorunlarının daha az olacağı; benzemiyor ise duygusal sorunlarının daha fazla olacağı belirtilmektedir (Erol & Ersever 2014).

Kültürel Değişme Yaklaşımı: Yabancı topluma uyum sağlamada zorlanan bireyin kendi kültürünü daha üstün tutmaya yöneldiği belirtilmektedir. Bireylerin geldikleri yerdeki sosyal

özellikleri, geçmişleri ve yaşantıları yerleştikleri yeni yere uyum süreçlerini olumlu ya da olumsuz etkilemektedir. Eğer bireyin sosyal özellikleri, geçmişleri ve yaşantıları yerleştikleri yeni yerin özelliklerine benziyor ise uyum sağlama ve kültürel değişme olumlu olmakta; benzemiyor ise birey uyum sağlamada zorlanmakta ve kültürel değişime direnmektedir. Çeşitli sosyal yaşantılara sahip eğitimli bireylerin yeni kültürlere daha kolay uyum sağladığı bilinmektedir. Ayrıca, göç ile birlikte mevcut kültüründen uzaklaşan ve bu nedenle stres yaşayan göçmen ile birlikte ailesi de bu durumdan olumsuz etkilenmektedir. Kültürel değişime uyum sağlayamayan ya da sağlamakta zorlanan bireyler duygusal sorunlar yaşamaktadırlar (Erol & Ersever 2014).

Göçün Uyum Süreci Üzerindeki Etkisi Açıklayan Yaklaşımlar: Göç eden bireylerin (öğrenci örnekleminde) uyum süreçlerinin nasıl geliştiğini açıklayan Amerika'da geliştirilmiş çeşitli yaklaşımlar vardır:

Göç eden bireylerin (öğrenci örnekleminde) uyum süreçlerinin nasıl geliştiğini açıklayan Amerika'da geliştirilmiş çeşitli yaklaşımlar vardır: U-Eğrisi, W-Eğrisi, V-Eğrisi (Erol & Ersever 2014).

Göçün Uyum Süreci Üzerindeki Etkisi Açıklayan Yaklaşımlar

U-Eğrisi Görüşü:

- Bu yaklaşıma göre, göç edilen yeni yerde bulunma (yaşama) süresine göre uyum aşamaları vardır.
- Yaklaşıma göre, her aşama göçmenlerin uyum sağlama derecesini belirlemektedir.
- Bunlardan birinci aşama 6 aylık süreyi, ikinci aşama (kriz aşaması) 6-18 ayları, üçüncü aşama ise 18. aydan ayrılıncaya kadar geçen süreyi kapsamaktadır.
- Birinci aşamada bireyler, yerleştikleri yeni yerde uyum yaşantılarını pozitif yönde görmekte, başarılı ve rahat olduklarını belirtmektedirler.
- İkinci aşamada bireyler, olumsuz düşünceler içerisindedirler.
- Bireyler kendilerini uyumsuz, yalnız ve umutsuz hissetmektedirler.
- Üçüncü aşamada ise bireyler, başarılı bir uyum dönemi geçirmektedirler (Erol & Ersever 2014).

W-Eğrisi Görüşü:

- Bu yaklaşıma göre, göç edilen yeni yerde 6 aydan fazla yaşayan kişilerin ülkelerine dönüp dönmemekte kararsız kaldıkları ve gerilime girdikleri düşünülmektedir.
- Göç edilen yeni yerde geçirilen 6 aydan sonra bireyin uyum sürecinde bir düşüş olmakta ve bu süreç atlatıldıktan sonra bireyin uyum sürecinde yükselme olmaktadır (Erol & Ersever 2014).

V-Eğrisi Görüşü:

- Bu yaklaşıma göre, Amerika'ya Avrupa ülkeleri hariç farklı ülkelerden gelen bireylerin uyum süreçlerinin V-Eğrisi oluşturdukları belirtmektedirler.

- İlk aylarda göç eden bireylerin uyum süreçlerinin olumsuz olduğu; daha sonraki aylarda uyum süreçlerinin olumlu olduğu ve bir yılın sonuna doğru ise tamamen bulundukları ülkeye uyum sağladıkları düşünülmektedir (Erol & Ersever 2014).

GÖÇÜN YOL AÇTIĞI PSİKOSOYAL SORUNLAR

- Stresli yaşam olayları, önemli sosyal değişiklikler ve kişinin sahiplendiği kültürün tehdit altında olması çeşitli sonuçlara ve ruhsal hastalıklara yol açabilmektedir.
- Göç nedeninin kendi istekleri dışındaki sebeplerle ilişki olmasının, yeni yerin sosyal ve kültürel farlılığındaki fazlalığın psikososyal sorunları arttırdığı bilinmektedir (Şahin, 2001).
- Göçmenlerin, göç alan ülkeye yerleşebilmelerindeki ve uyumundaki başarı ya da başarısızlıkları o ülkedeki hükümetlerin ve toplumun tutumuna; o ülkedeki göç politikalarına; göçmenlere yönelik yerleşme ve destek programlarına; göçmenlerin fiziksel ve ruh sağlıklarına yönelik kolaylaştırıcılara ve son olarak göçmenin kişilik özelliklerine ve stresle başa çıkmalarına bağlıdır (Erol & Ersever 2014).
- Sosyal ve kültürel değişme, kentleşme, modernleşme, kültürleşme, asimilasyon, adaptasyon ve yaşam stresi üzerinde yapılan çalışmalar, göç yaşantısı ile psikolojik bozukluk arasında önemli bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır.
- Göç eden kişilerin sosyal ve fiziki çevrelerinin değişmesi, bu yeniliklere uyum sorununu da beraberinde getirmektedir.
- Göç nedeni, göç eden kişiler, göçün türü, göçle varılan yer ve burada yaşanılanlar değiştikçe göç eden kişilerin karşılaştıkları uyum sorunları da değişmektedir (Erol & Ersever 2014).

Göç ile birlikte duygusal sorunlar dört aşamalı olarak gelişmektedir:

1. Karar dönemi (göç öncesi): Zor bir dönemdir. Güçsüzlük duyguları yaşanır.
2. Hazırlık Dönemi (göç öncesi): Karar verilmiş ayrıntılar üzerinde durulmaktadır.
3. Ayrılık Dönemi (göç sonrası): Üzüntü ve kayıp duyguları yaşanır ve bunların kabulü gerekir.
4. Kabul dönemi (göç sonrası): Yeni toplumun kabulü ile başlar. Bu fazlar yas olgusu çalışmalarına yakınlık gösterir (Erol & Ersever 2014).

Kültürel uyum süreci ise beş aşamalı olarak geliştiğini belirtmiştir:

1.Balayı Dönemi
2.Düşmanlık/Saldırganlık
3. İyileşme, ağır ağır adapte olma
4. Adaptasyonu tamamlama, iki kültürlülük
5. Yeniden katılma (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

1.Balayı dönemi: İlk aşamada yeni kültürde her şey heyecan verici ve ilginçtir. Yeni çevreyi tanımaya çalışmak, keşfetmek eğlencelidir (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

2. Düşmanlık/saldırganlık:

- Bu aşamada, birey yeni kültüre adapte olmak için çok çalışmak zorunda olduğunu fark eder.
- Bu çaba beklenenden daha stresli olabilir ve kültürel olarak çok ağır deneyimler yaşanabilir.
- Daha önceki beklentiler doğrultusunda yeni kültürle bütünleşmeyebilinir.
- Birey ülkesinde ulaşabileceği bazı yiyecek ve diğer ihtiyaçlarını yeni kültürde bulamayabilir.
- Bu süreçte sıklıkla hayal kurarak zaman geçirilir.
- Pek çok birey bu süreçte kendini tecrit edilmiş, kızdırılmış, depresyona itilmiş ve rahatsız hisseder (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

İyileşme, ağır ağır adapte olma: Birey yeni kültürü tanıdıkça yeni çevrede kendini daha fazla rahat hissetmeye ve her şey daha anlamlı gelmeye başlar. Birey daha çok kendini evinde gibi hisseder ve kendine güveni artar (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

Adaptasyonu tamamlama, iki kültürlülük: Yeni çevrede etkin olarak eylemlerde ve ilişkilerde bulanabilme, kendi kültürüyle yeni kültür arasında kolaylıkla hareket edebilmesidir (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

Yeniden katılma: Yeni kültürü benimseme ve ona katılma (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

Göçmenlerin Yaşadıkları Duygular:

- Yabancılık Duygusu
- Yalnızlık Duygusu
- Boşluk Duygusu
- Özlem Duygusu
- Değerler
- Köksüzlük
- Anavatandaki Değer Yargılarının Aşağılanması
- Aşağılık Duygusu
- Anadilin İşlevini Kaybetmesi
- Kuşkuculuk
- Kırgınlık
- Suçluluk Duygusu
- Ön Yargı (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

Yabancılık Duygusu: Tüm göçmenler, göç ettikleri ülkede birer yabancıdırlar. Göçmeninin dünyasındaki her şey, iklim, çevre, kültür, dil farklıdır. Kişinin dış dünyasında çok somut olan bu yabancılık durumu onun iç dünyasına da yansıyabilir. Kendi iç dünyasına da yabancılaşarak bir şeye ve bir yere ait olamama duygusu yaşayabilir (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

Yalnızlık Duygusu: Yalnızlık duygusu, kişinin bilinçli ya da bilinçsiz geride bıraktığı yakınlarının yokluğu ve onları bırakmasından ötürü kendini suçlu hissetmesinden kaynaklanabilir. Bu yalnızlık duygusu, üzüntülü bir anda olduğu kadar sevinçli bir anda da görülebilir (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

Boşluk Duygusu: Göçmen kişi zaman zaman, bilinçli ya da bilinçsizce geçmişte bıraktığı şeylerin yokluğunu hissedebilir (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

Özlem Duygusu: Göçmen bilinçsiz olarak kişileri, doğayı, burada olmayan ve orada olan her şeyi özleyebilir. Özlem, kimi zaman göçmenin kişiliğinin bir parçası haline gelebilir (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

Değerler: Kişinin kendi ülkesindeki değerleri ile yeni ülkedeki değerleri çatışabilir. Zaman zaman düşmanlık duyguları içinde bocalayabilir. İki ayrı kültürün kişinin benliğinde çatışması, göçmenin çocuklarının giderek yeni toplumun bir parçası olması ile derinleşebilir (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

Köksüzlük: Göçmen zaman zaman bir yere ait olmama duygusu içinde bocalayabilir. İçinde yaşayıp kök saldığı toplumdan ve onun verdiği güvenden yoksun olabilir (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

Anavatandaki Değer Yargılarının Aşağılanması: Göçmen eski toplumunda doğal ve önemli olan yargılarının yeni toplumda anlamsızlaştığını görür. Yeni topluma kök salabilmek için eski toplumun değer yargılarını aşağılamaya başlar veya içinde bulunduğu toplum değerlerini aşağılar. İki toplumun değer yargıları arasında yaptığı kıyaslama, göçmenin iç dünyasında ve aile yaşamında çelişkilere neden olabilir (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

Aşağılık Duygusu: Göçmen kendi dilinin, yaşayış biçiminin, çalışma yaşamındaki ve boş zamanlarındaki alışkanlıklarının çevreyle ilişki biçiminin eskisi gibi anlam taşımadığını ve aynı değerde sayılmadığını fark eder. Bu nedenle kendini yetersiz ve yeteneksiz hissetmeye başlayabilir. Dil yetersizliği bu duyguyu güçlendirir. Kişi önceki yaşamında bu duyguyu, belki de, çok kısa bir süre için hissetmiştir, ama kaldığı ülkede bu duyguyu sık sık yaşayabilir (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

Anadilin İşlevini Kaybetmesi: Dil kişiliği, kişinin kendine verdiği değeri, duyguyu ve güveni etkileyen bir duygudur. Göçmen yeni topluma uyum sağlamak için yepyeni bir dil öğrenmek zorundadır (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

Kuşkuculuk: Yeni bir ülkede, yeni bir toplum içinde, sık sık bilinmeyenle karşı karşıya kalan göçmende kuşku duyguları yoğunlaşabilir. Kuşkuculuk bir davranış biçimi olmaya başladığında tehlikelidir. Giderek nevroz ve psikoz durumlarına yol açabilir (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

Kırgınlık: Zaman geçmesine karşın bir türlü geri dönüşü gerçekleştiremeyen göçmen kırılır. Çoğu zaman çevresindeki insanları, ailesini, dostlarını kırabilir ve mutsuz edebilir (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

Suçluluk Duygusu: Göçmen yeni ülkeye geldiğinde geride bıraktığı kişiler ve değerler karşısında suçluluk duygusuna kapılabilir. Ya da yeni yaşamında mutlu olması gerektiği halde, mutlu olmadığı için suçluluk duygusu yaşayabilir (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

Ön Yargı: Yeni ülkenin doğal bir parçası olmayan göçmen, ülke ve topluma karşı olumsuz duygu ve davranışlar içine girebilir ve ön yargılı davranabilir (Erol, M., & Ersever, O. G. (2014).

Göç ile ilgili gerçekleştirilmiş çalışmalarda, göçmenlerin zorlayıcı yaşam deneyimleri ve çözümlenememiş çatışmaları nedeniyle gerek ruhsal gerekse de sosyal boyutta birtakım sorunlarının olduğu görülmektedir. Bunlar iş veriminde azalma, davranış problemleri, madde bağımlılığı ve suça eğilimli davranışlar olabildiği gibi ruhsal boyutta da nörotik, psikotik ve psikosomatik kaynaklı sorunlar olabilmektedir (Akdeniz & Öz, 2009).

Sorun alanları özellikle çocuklar, gençler ve kadınlar gibi risk gruplarına daha yoğun etkide bulunmaktadırlar. Özellikle aile ve toplumdaki yeri düşünüldüğünde riskli gruplar içinde öncelikli ele alınması ve sorunlarına çözüm getirilmesi gereken en önemli gruplardan birinin de kadınlar olduğu birçok yayında belirtilmiştir (Akdeniz & Öz, 2009).

Göçmen kadınlar sağlığa etkileri son derece olumsuz olan çoklu baskılar ve zorluklarla baş etmek zorunda bırakılmaktadır. Mesleki sıkıntılar yorgunluklar (ya da işsizlik gibi sorunlar) ve ailenin ihtiyaçlarının karşılanması beklentisi ile birlikte farklı bir kültürde yaşamanın getirdiği zorluklar ortadadır. Bu kadınların kendi sağlıklarıyla ilgili mecburiyetleri ise yaşları ilerledikçe çok azalmaktadır. Ayrıca göçmen kadınlar hem kadın oldukları hem de göçmen oldukları için cinsel taciz, tecavüz ve şiddete de maruz kalabilmektedirler (Tuzcu & Ilgaz, 2015).

Göç sonrası dönemde, bireylerin içinde yaşamaya başladığı yeni toplumdaki kültürel farklar uyum güçlüğü yaşanmasında, sağlık sorunlarının görülmesinde son derece belirleyici olabilmektedir. İçine girilen yeni çevre bireylerin kendi kültürüne benziyorsa daha az, benzemiyorsa daha fazla uyum sorunu ile karşılaşmalarına neden olacaktır. Kişinin alıştığı ortamdan ayrı kalması yalnızlık, yabancılaşma, kendini değersiz görme, yakınlarının yokluğu ve onları bırakmasından ötürü hissedilen pişmanlık duyguları bireyi etkilemekte ve yoğun stres yaşamasına neden olmaktadır (Şahin, 2001).

Göç eden ailelerde ve bireylerde birçok psikiyatrik sorunun ortaya çıktığı, özellikle; depresif bozukluklar, anksiyete bozuklukları, samotoform bozukluklar ve uyum bozukluklarının sık görüldüğü belirtilmektedir (Warfa et al., 2005; Steel et al., 2004).

Göçün, en temelde, kişinin büyük bir gruba ait olma duygusunun kaybına, kültürel yaşamın ve geleneklerin terk edilmesine neden olduğu düşünüldüğünde, göçün ruhsal etkileri de öngörülebilir.

Yeni yerleşilen yerde bu kayıplara eşlik edecek olan yalnızlık duygusu, sosyal rollerdeki değişim, kültürel norm ve değerlerdeki belirsizlik ve bunun yol açtığı kültürel şok, göçmen kişi ve gruplarda yaşanan stresi açıklayan ve ruhsal bozuklukları işaret eden değişkenlerdir (Tuzcu & Bademli 2014).

Literatüre bakıldığında göç ilgili yapılmış çalışmalarda, göç eden kişilerin zorlayıcı yaşam deneyimleri ve çözümlenememiş çatışmaları nedeniyle ruhsal, davranışsal ve sosyal olarak çeşitli zorluklar yaşadıkları görülmektedir. Bu zorluklar incelendiğinde madde bağımlılığı veya suça eğilimli davranışlar olabildiği gibi çeşitli psikotik kaynaklı sorunlar da olabilmektedir (Tuzcu ve Ilgaz, 2015; Gönültaş ve Hilal, 2012; Sercan et al., 2015).

Göç sonucuyla ortaya çıkan işsizlik, gelenek göreneklerden uzaklaşma, kendine yabancılaşma, kötü yaşam koşulları ve sosyal desteğin azlığı gibi nedenlerle bireyler ruhsal olarak olumsuz etkilenmektedirler (Tuzcu ve Ilgaz, 2015). Şüphesiz göç ile ortaya çıkan çeşitli sorunların en

fazla etkilendiği kurum ailedir. Göç durumu, ailelerin parçalanmasından aile bireylerinin birbirleriyle veya toplumla ilişkilerine kadar farklı boyutlarda aileleri etkilemektedir. Özellikle kitlesel göçlerde geniş aile sistemleri ve sosyal ağ yapıları bozularak bireylerin ve ailelerin psikososyal durumlarını kötüleştirebilir (Yeşildağ, 2008).

Literatür incelendiğinde göç eden aile bireylerinin güvencesiz çalışma şartları veya işsizlik yaşamaları, yaşadıkları evde kiracı olarak oturmaları, çok çocuk veya kardeş sayısına sahip olmaları bireylerin kente uyum sağlamalarını güçleştirmekte, yaşanan yabancılık ve yalnızlık hissi, aile bireylerini suça ve maddeye bulaşma açısından önemli bir risk etkeni durumuna getirmeye başladığı görülmüştür (Kaylı et al., 2016).

Etkin aile içi dayanışma, ailenin yeni topluma uyum kabiliyeti, ortaya çıkan sorunlarla baş etme becerisi güçlü olan ailelerin göçün getirdiği sorunları daha iyi çözmesi mümkünken; bu özellikleri zayıf olan aileler, göç sonucu ortaya çıkan sorunlarla büyük ölçüde zorlanabilir, bazı aile bireylerinde yeni ruhsal hastalıklar gelişebilir veya daha önceden bir ruh hastalığı olanların semptomları alevlenebilir (Yeşildağ, 2008).

Günümüz dünyasında savaşlar, terör ve darbeler nedeniyle meydana gelen toplumsal değişimler, aileleri mülteci konumuna getirmiş, çok sayıda insanın uygun olmayan yaşam koşullarında hayatlarını devam ettirmek zorunda kaldıkları durumlar ortaya çıkarmıştır (Kılıç et al., 2015; Yavuz, 2015).

Mülteci ailelerin yaşadığı en önemli sağlık sorunlarından biri psikolojik sorunlardır. Acil durumun ilk ortaya çıktığı zamanda yaşanan tehdit ve tehlikeler ile iltica edilen ülkedeki yeni koşullara adapte olma zorluğu, kötü barınma şartları ve mülteci statüsünden utanma duygusu psikolojik sorunları tetiklemekte ve sıklıkla TSSB ile karşılaşılmaktadır. TSSB, ailelerin yaşadığı yoğun korku, dehşet ve çaresizlik duygusuna bağlı olarak ortaya çıkmaktadır (Yavuz, 2015).

Göç, çok farklı kültürlerden gelen bireylerin etkileşimi ile ortaya çıkan kültürel uyum sorunlarını beraberinde getirmektedir. Göç ile dil, din, gelenek, kültür vb. pek çok açıdan birbirinden tümüyle farklı geçmişlere sahip bireyler aynı ortamda yaşamını sürdürmek durumunda kalmaktadır (Aksoy, 2012).

Göçmen olma ailenin parçalanmasına, sosyal ağ bağlantılarının azalmasına ve psikososyal strese yol açmaktadır. Göçmenlerde ruhsal sağlık sorunlarını ve bu sorunlar ile ilişkili faktörlerin belirlenmesine gereksinim vardır. Göç sonucu yeni kültüre uyum sağlama sırasında yaşanılan stres bireylerde anksiyete ve depresyon görülmesine neden olabilmektedir (Hovey ve Magana, 2002).

Yaşanılan stresin nedeni olarak yeni kültüre uyum sağlama sürecinde karşılaşılan ekonomik zorlanmalar, sağlık hizmetlerinden yararlanamama, dil engelleri ve eğitim engelleri gibi faktörlerin etkili olduğu belirtilmektedir. Göçmenler için özellikle yüksek düzeyde sosyal izolasyon ve iş stresinin, anksiyete ve despresyon ile ilişkili olduğu vurgulanmaktadır (Hovey and Magana, 2002; Hiott et al., 2008).

GÖÇ VE STRES

- Göç eden bireyler, göç sürecinin öncesi, sırası ve sonrasında farklı stresörlerle karşılaşmaktadırlar.
- Bu stresörler bireyler ve ailelerin sağlığı üzerinde farklı etkiler yaratabilmektedir.
- Göç süreci içerisinde göç eden bireyler işsizlik, sosyal statünün kaybı, yalnızlık, dil engeli, kültürel farklılıklar gibi birçok stresörler ile karşı karşıya kalmaktadırlar.
- Stresin sağlık üzerindeki negatif etkisine ve stresle başa çıkma mekanizmalarının yetersizliğine bağlı olarak da göç eden bireyler fizyolojik ve psikolojik kökenli birçok sağlık problemi ile karşılaşmaktadırlar (Hyman, 2004; Farley et al., 2005).
- Genç yaşta olan göçmenlerle yapılan çalışmada, göç durumu (ülke-etnik köken), şiddete maruz kalma, kültürel uyum durumu (dil bilgisi), kişinin kendi yaşamı üzerindeki kontrol duygusu, ekonomik güçlükler ve eğitimin psikolojik stres ve psikosomatik yakınmalar üzerine etkisi değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın sonucunda, psikolojik stresin yeni kültüre uyum sağlayamama, kendi yaşamı üzerinde düşük kontrol hissi ve ekonomik güçlükler ile ilişkili olduğu belirtilmektedir (Sundquist et al., 2000).

GÖÇ SONUCU ORTAYA ÇIKAN RUH SAĞLIĞI İLE İLİŞKİLİ SORUNLAR

Meksikalı göçmen işçiler ile yapılan çalışmada, yeni kültüre uyum sağlayamayan göçmenlerde anksiyete ve stres düzeylerinin yüksek olduğu ve bunun sonucunda yüksek düzeyde depresyon görülmüştür.

Aynı çalışmada göçmenlerin yaşadıkları anksiyete ile ilişkili değişkenlerin, düşük benlik saygısı, etkisiz sosyal destek, göçmenlerin normal yaşam tarzına katılmalarındaki engeller, düşük eğitim düzeyi ve yüksek düzeyde kültüre uyum sağlayamama kaynaklı stres olduğu bildirilmektedir.

Göçmenlerde ortaya çıkan depresyon ile ilişkili değişkenlerin ise düşük benlik saygısı, etkisiz sosyal destek, aile işlevlerinde bozukluk, yaşamı ile ilgili kararlara katılamama, yüksek düzeyde kültüre uyum sağlayamama kaynaklı stres ve yüksek düzeyde anksiyete olduğu ifade edilmektedir (Hovey and Magana, 2002).

GÖÇ VE RUHSAL HASTALIKLAR

Göç kişinin kendi isteği ile sosyoekonomik nedenlerle ortaya çıksa bile ruhsal hastalıkları arttırdığı uzun zamandır bilinmektedir.

Ancak daha iyi koşullarda yaşayabilmek için kendi isteğiyle göç eden kişilerden farklı olarak şiddet ve baskıya uğrayan mültecilerde ruh sağlığı sorunları çok daha fazla görülmektedir.

2015 yılında Dünya Ruh Sağlığı Federasyonu acil bir çağrı ile mültecilerin, ülke içinde yerinde edilenlerin ya da çatışmadan etkilenen diğer grupların ruh sağlığına dair acil bir eylem çağrısında bulunarak, Kahire Deklarasyonu'nu yayınlamıştır.

Deklerasyon'da Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre, dünyada halen 80 milyon insanın çatışmalardan etkilendiğini, mülteci olduklarını ya da ülke içinde yerinden edildiklerini söyleyerek bu kişilerin %5-10'unda depresyon gibi acil ruhsal sağlık sorunları olduğunu ve bunun için tüm devletlerin, toplulukların, ruh sağlığı ile ilgili örgütlerin, ruh sağlığı

çalışanlarının, insani yardım kuruluşlarının mültecilerin ruh sağlığını korumak için çalışmaları gerektiğini bildirir (Nørredam, 2015).

Şizofreni

2011'de yayınlanan Dünya Psikiyatri Birliği (WPA), 1932 yılında Ödegaard'ın yaptığı bir araştırmadan söz eder. ABD'e göç eden Norveçlilerde şizofreni hastalığı kendi memleketinde yaşayanlara göre daha yüksek oranda görülmektedir. WPA, 'Göçmenler-de Ruh Sağlığı ve Ruh Sağlığı Bakımı Kılavuzu'nda' bu hastalığı göçten 10-12 yıl sonra göç ile ilişkili olarak ortaya çıktığını öne sürdüğünü aktarır (Bhugra et al., 2011).

Kirkbride ve arkadaşları (2012), 1950 ile 2009 yılları arasında İngiltere'de yapılan şizofreni ve psikotik tablo ile giden diğer ruhsal hastalıklar için yapılan araştırmalardan 83'ünü dahil ederek yaptıkları bir sistematik gözden geçirme ve metaanaliz çalışmasında Karaipli ve Afrikalı Siyahiler başta olmak üzere Siyahlarda belirgin ve tüm araştırmalarda beyazlardan ve beyaz İngilizlerden yüksek olarak saptanmıştır.

Bourque ve arkadaşlarının 2011 yılında yaptıkları ve o zamana kadar yapılan en geniş inceleme olduğunu öne sürdükleri bir metaanalizde ise birinci kuşak göçmenlerin yanında anne ya da babası göçmen olan ve göç edilen ülkede doğan ikinci kuşak göçmenler arasında da psikotik bozuklukların yüksek oranda görüldüğünü bildirerek göç öncesi faktörler kadar, göç sonrası sosyal faktörlerin özellikle ayrımcılığın ruh sağlığına ve psikoz ile ilişkisi olduğunu göstermişlerdir.

1989 yılında Cochrane ve Ball'ın İngiltere'de hastane yatışlarını inceleyen araştırmalarında, İrlandalı, Hintli, Karayipli ve Pakistanlı göçmenlerde şizofreni sıklığı yerli beyazlara göre daha yüksek bulunmuştur.

Son zamanlarda yapılan önemli çalışmalardan birisinde; İsveç'te doğan ve annesi babası İsveçli olan kişilerle, göçmen ve mültecilerde nonaffektif psikotik bozuklukları araştıran geniş bir örneklemde psikoz oranı 100.000 kişide yerli İsveçlilerde 38.5, göçmenlerde 80.4 ve mültecilerde 126.4 olarak bulunmuştur.

Yaygın Görülen Ruhsal Bozukluklar

Göçmen, mülteci ve sığınmacılarda ruhsal hastalıkların sıklığının daha yüksek olduğu bilinmektedir.

2007 yılında 7000 mülteci ile yapılan ve klinik görüşme ile değerlendirme yapılmış olan bir meta analizde; mülteci çocuklarda %11, erişkinlerde %9 oranında TSSB, %5 oranında major depresyon, %4 oranında yaygın anksiyete bozukluğu saptamışlardır. TSSB oranları normal popülasyondan 10 kat yüksektir.

2015 yılında mülteciler üzerinde savaşın ruhsal etkilerini değerlendiren ve yeni ülkeye yerleşimin ardından en az 5 sene geçtikten sonra yapılan araştırmaların sonucunu değerlendiren kapsamlı bir metaanalizde, mültecilerde görülen ruhsal hastalıkların çalışmadan çalışmaya belirgin farklılıklar gösterdiği, gelinen ülkenin yerleşilen ülkenin, savaş sırasında maruz kalınan travmaların, yerleşme sonrası ortaya çıkan stresli durumların ruh sağlığı ile ilişkili olduğu gösterilmiştir (Bogic et al., 2015).

Depresyon, TSSB ve anksiyete bozukluklarının her birinin %20'nin üzerinde görülmekte olduğu bildirilmiştir (Bogic et al., 2015).

2016 yılında İsveç'te yapılan bir araştırmada mülteciler arasında travmatik bir olayla karşılaşma oranı %89'dur. Mültecilerin % 47'sinde klinik olarak anlamlı travma sonrası stres bozukluğu, %20'sinde ise major depresyon saptanmıştır. Tüm çalışmalar mülteci, sığınmacı ve ülke içinde yerinden edilmiş erkek ve kadınlarda psikoz, depresyon, TSSB, diğer anksiyete bozuklukları gibi birçok ruhsal hastalığın arttığını göstermektedir.

Göç Sonucu Ortaya Çıkan Ruh Sağlığı ile İlişkili Sorunlar

Göçmen işçiler ile yapılan 125 göçmenin katıldığı başka bir çalışmada ise katılımcıların %38'inin yasal sorunlar, sosyal izolasyon ve çalışma koşulları ile ilişkili ciddi düzeyde stres yaşadıkları belirtilirken %18.4'ünde anksiyete, %41.6'sında depresyon saptanmıştır (Hiott et al., 2008).

Strese verilen yanıt ve hastalıklarda göçmenlerin sosyal kaynakları belirleyici olabilir ve karşılaşılan zorluk derecesi de etkiler. Özellikle ruhsal sağlık üzerindeki etkili olan uyum sürecinde sosyal ağ, cinsiyet, yaş, dil becerileri, eğitim düzeyi, dini inançları, göç nedenleri ve gidilen yerdeki karşılanma biçimi etkili olmaktadır. Sosyal ağ özellikle, göçmenlerin sağlık davranışlarında ve ruhsal sağlıklarında çok önemlidir. Sosyal desteklerinin yetersizliği ve akrabalarının beklentilerinin yüksek olması zaman zaman riskli sağlık davranışlarına ve ruhsal sağlık sorunlarının görülme oranını arttırabilir (Bhugra, 2004).

Amerika'da yapılan tanımlayıcı bir çalışmada Bosna ve Kübalı göçmenlerin karşılaştıkları güçlükler ile baş etmede, etkisiz baş etme yöntemi olarak sigara içmeyi kullandıkları ve sigara içme oranlarının yüksek olduğu, erkeklerin kadınlara göre daha fazla sigara içtikleri ve daha fazla alkol tükettikleri belirtilmektedir (Kruseman et al., 2003).

Hollanda'da yaşayan farklı etnik gruplar üzerinde yapılan bir çalışmada anksiyete ve/veya depresyon prevalansı en yüksek Türk hastalarda bulunmuştur.

Ülkemizde yapılan bir çalışmada özellikle zorunlu göçün ruh sağlığını olumsuz yönde etkilediği ve kadın göçmenlerin erkek göçmenlere göre daha fazla duygusal zorlanma yaşadığı ifade edilmektedir.

Amerika'da yapılan başka bir çalışmada Haitili göçmenlerin ruhsal bozukluklara daha duyarlı oldukları bulunmuştur (Fassaert et al., 2009; Sır et al., 1998; Desrosiers and Fleurose, 2002).

İngiltere'de yaşayan Somalili mülteciler ile yapılan niteliksel bir çalışma sonucunda bireylerde travma sonrası stres bozukluğu, bağlanma ve uyum sorunları, anksiyete, duygu durum bozukluğu ve madde kullanımı gibi sorunların sıkça görüldüğü bildirilmiştir (Warfa et al., 2005). Göç olgusu bireyler açısından stresi arttıran bir olgu olmakla birlikte göçe maruz kalan her birey aynı aşamaları deneyimlemeyebilir. Bu durumda göç eden bireylerin stresle baş etme durumlarının değerlendirilmesi ve etkili baş etme yöntemlerinin geliştirilmesi gerekmektedir (Bhugra, 2004).

Ruh sağlığı açısından bütün göçmenlerin riskli grupta oldukları söylenemez.Yapılan bir çalışmada göçmenler arasında ruhsal durumların farklılık gösterdiği, psikososyal bakım alma konusunda ülkenin sağlık politikalarının etkili olduğu ve göçmenlerin psikososyal bakım arama

davranışlarının önemli olduğu belirtilmektedir. Aynı çalışmada göçmenlerin ruh sağlıkları ile ilgili çalışmaların yetersiz olduğu ve göçmenlerin ruh sağlıklarına ilişkin çalışmaların arttırılmasına gereksinim olduğu vurgulanmaktadır (Lindert et al., 2008).

Yeni Zelanda'da Çin'li göçmenler ile yapılan bir çalışmada, göçmenler arasında psikiyatrik hastalıkların görülme oranının %19 olduğu belirtilmiştir. Sorun yaşayanların yaşadıkları güçlüklerin temelinde dil engeli, işsizlik, üniversite eğitiminin olmaması, beklentilerini bulamamaları ve pişmanlık duygusu olduğu belirtilmektedir (Abbott et al., 1999).

Gül ve Kolb tarafından Almanya'da yaşayan genç Türk hastalarda kültürel uyum, iki kültürlülük ve psikiyatrik bozuklukların değerlendirildiği çalışmada, 220 kişiye uygulanan kültürlenme ölçeği sonuçlarına göre 154 bireyin göreceli olarak yeni kültür toplumuna iyi uyum sağladığı, 66 bireyin ev sahibi topluma göreceli olarak zayıf uyum sağladığı saptanmıştır. İyi uyum sağladığı belirlenen grupta, aile çatışmalarının neden olduğu endojen depresyon ve depresyona anlamlı düzeyde daha fazla rastlanmıştır. Girdiği topluma daha zayıf uyum gösteren grupta, psikososyal uyumsuzluğun tetiklediği depresyonun açık bir şekilde daha yaygın olduğu belirlenmiştir. İyi bir uyumu öngören faktörler olarak iki dillilik, iki kültürlü kimlik ve Almanya'da doğmuş olmak belirlenmiş diğer yandan zayıf uyum ile etkin kültürün baskınlığı, Türk dili ve Türkiye'de doğmuş olmak ile ilişkilendirilmiştir (Gül and Kolb 2009).

Türkiye'de iç göç yaşayan lise öğrencilerinde ruhsal belirti şiddetinin cinsiyetle ilişkisinin incelendiği çalışmada, göç yaşantısının cinsiyete göre farklı belirtilere neden olabileceği belirtilirken yetişkinler arasında göç edenlerde travma oranının %66 olduğu bildirilmektedir (Sır ve diğerleri, 1998; Özen ve diğerleri, 2001).

Ülkemizde yapılan bir çalışmada işkence mağdurları ile zorunlu göç mağdurları yaşadıkları travma açısından karşılaştırılmış ve birbirine yakın düzeyde travma sonrası stres bozukluğu belirlenmiştir. Bir diğer çalışmada Mersin'e göçle gelen kadınlarda aile tipi geniş olan, birlikte yaşadığı kişi sayısı altı ve daha fazla sayıda olan ve ailesinde psikolojik sorunu olan birey bulunan kadınların ruhsal belirti düzeyinin ve aile işlevlerinden iletişim ve duygusal tepki verebilme alanlarının olumsuz etkilendiği gözlenmiştir (Aker ve diğerleri, 2002; Türkleş et al., 2011).

İntihar riskini arttıran psikososyal etmenlerin tanımlandığı bir çalışmada, son beş yıl içinde meydana gelmiş göç olayının intihar grubunda %19.1 olduğu, kontrol grubunda ise bu oranın %2.2 olduğu saptanmıştır (Ekici ve ark., 2001).

Zorunlu iç göçün psikiyatrik etkilerini daha iyi anlayabilmek amacıyla dört grup oluşturulmuştur:

- Sadece işkence deneyimi olan kişilerin oluşturduğu grup,
- İşkence ve zorunlu iç göç yaşamış grup,
- Zorunlu iç göç yaşamış grup,
- Bu olaylardan hiçbirini yaşamamış grup.

Zorunlu İç Göçteki Ruhsal Sorunlar

Zorunlu göç ruhsal hastalıkların gelişmesine eğilim yaratır. Travmatik yaşantı, genel olarak beklendiği gibi, sadece TSSB'na değil, aynı zamanda depresyon ve diğer anksiyete ve somatoform bozukluklara sebep olabilir.

İşkence görmüş kişiler zorunlu göç de yaşadılarsa, TSSB ya da psikopatoloji oranı artmaktadır. Göçmenlerde travmatik stres belirtilerinin yanı sıra, diğer anksiyete ya da somatoform bozukluklar görülebilir.

Zorunlu göç ve işkence insan psikolojisine olumsuz etkide bulunan deneyimlerdir. Bu deneyimleri bir arada yaşamak sorun ve bozuklukların artmasına yol açmaktadır (Aker ve ark., 2002).

Göçün Çocuk Ruh Sağlığına Etkisi

Göçmen çocuklarda görülen problemler arasında daha yüksek anksiyete/ depresyon puanları, arkadaş ilişkilerinde problemler, hiperaktivite semptomları, travma sonrası stres bozukluğu, düşük benlik saygısı, düşük yaşam doyumu, okul başarısızlığına bağlı nevrotik problemler, madde bağımlılığı, suça ve şiddete eğilim yer almaktadır (Özdemir & Budak 2017).

Çocuklar, göçmen toplulukların içinde daha fazla yer almakta ve sayıları giderek artmaktadır. Örneğin, dünya nüfusunun üçte birini çocuklar oluşturduğu halde tüm göçmenlerin yarısı çocuklardan oluşmaktadır. UNICEF'in Eylül 2016'da yayımlanan raporuna göre "dünyada köklerinden koparılmış" yaklaşık 50 milyon çocuk bulunmaktadır. Bu çocukların 28 milyonu ülke içi ve ülkeler arası çatışmalar nedeniyle evlerini terk etmek zorunda kalmış ve daha iyi ve güvenli bir yaşam için yollara düşmüştür. Çatışmaların ve şiddetin travmasını derinden yaşayan çocuklar, göç sırasında denizde boğulma, kötü beslenme, susuzluk, insan tacirlerinin eline düşme, kaçırılma, tecavüz ve cinayet gibi çeşitli tehlikelerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Göç ettikleri yerde ise yabancı düşmanlığına ve ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar (UNICEF, 2016).

Genel olarak göç yaşayan çocuğun ruhsal durumu; ailenin çocuklar üzerindeki denetimi, sevgi ilişkileri, göç hakkındaki tutumu, anne babanın eğitim durumu, sosyo-ekonomik özellikler, göçe ilişkin ekonomik, politik, sosyal ve diğer bağlamsal etkenler, göçün nedenleri, göç sırasında ve sonrasında çocuk-ebeveyn ayrılığı yaşanıp yaşanmaması, kültür çatışmasının boyutu, okul başarısı gibi faktörlere bağlı olarak değişmektedir (Özdemir & Budak 2017).

KAYNAKLAR

Abbott MW, Wong S, Williams M, Au M, Young W. Chinese migrants' mental health and adjustment to life in New Zealand. Aust N Z J Psychiatry 1999; 33:13-21.

Akdeniz, E. B., & Öz, F. (2009). Koruyucu ruh sağlığı açısından göç ve kadın. Kriz dergisi, 17(1), 27-36.

Aker, T., Ayata, B., Özeren, M., Buran, B., & Bay, A. (2002). Zorunlu iç göç: Ruhsal ve toplumsal sonuçlari/Forced internally displacement: psychosocial consequences. Anadolu Psikiyatri Dergisi, 3(2), 97.

Aksoy Z. Uluslararası göç ve kültürlerarası iletişim. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 2012; 5(20):292-303.

Arevalo SP, Tucker KL, Falcon LM (2015) Beyond cultural factors to understand immigrant mental health: neighborhood ethnic density and the moderating role of pre-migration and post-migration factors. Soc Sci Med, 138:91-100.

Başterzi, A. D. (2017). Mülteci, sığınmacı ve göçmen kadınların ruh sağlığı. Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 9(4), 379-387.

Bhugra D, Gupta S (2011) Migration and Mental Health. New York, Cambridge University Press

Bhugra D, Gupta S, Bhui K, Craig T, Dogra N, Ingleby JD et al. (2011) WPA guidance on mental health and mental health care in migrants. World Psychiatry, 10:2-10.

Bhugra D, Gupta S, Schouler-Ocak M, Graeff-Calliess I, Deakin NA, Qureshi A et al. (2014) European Psychiatric Association EPA guidance mental health care of migrants. Eur Psychiatry, 29:107-115.

Bhugra D. Migration and mental health. Acta Psychiatr Scand 2004; 109:243-258.

Bogic M, Njoku A, Priebe S (2015) Long-term mental health of war-refugees: a systematic literature review. BMC Int Health Hum Rights, 28;15:29.

Çimen S. Adölesanın sağlık davranışlarının geliştirilmesinde hemşirenin rolü. Sosyal Pediatri Dergisi Özel Sayısı 2005;1:131-135.

Desrosiers A, St Fleurose S. Treating Haitian patients: key cultural aspects. Am J Psychother 2002; 56:508-521

Ekici G, Savaş HA, Çıtak S. İntihar riskini artıran psikososyal etmenler (sosyal güvence yokluğu, göç ve diğer stresörler). Anadolu Psikiyatri Dergisi 2001; 2:204-212.

Erol, M., & Ersever, O. G. (2014). Göç krizi ve göç krizine müdahale. Kara Harp Okulu Bilim Dergisi, 24(1), 47-68.

Farley T, Galves A, Dickinson M, Perez MJD (2005) Stress, coping, and health: a comparison of Mexican immigrants, Mexican-Americans, and Non-Hispanic Whites. J Immigr Health, 7:213-220.

Fassaert T, Hesselink AE, Verhoeff AP. Acculturation and use of health care services by Turkish and Moroccan migrants: a cross-sectional population –based study. BMC Public Health 2009; 10:332.

Fortuna LR, Porche MV, Alegria M (2008) Political violence, psychosocial trauma, and the context of mental health services use among immigrant Latinos in the United States. Ethn Health, 13:435-463.

Gönültaş BM, Hilal A. Role Of The Immigration on Juvenile Delinquency: Adana Example 2012.

Gül V, Kolb S. Almanya'da yaşayan genç Türk hastalarda kültürel uyum, iki kültürlülük ve psikiyatrik bozukluklar. Turk Psikiyatri Derg 2009; 20:138-143.

Hiott AE, Grzywacz JG, Davis SW, Quandt SA, Arcury TA. Migrant farmworker stress: mental health implications. J Rural Health 2008; 24:32-39.

Hovey JD, Magana CG. Migrant farmworker stress: mental health implications. J Psychol 2002; 136:493-513.

Hyman, H. Setting the stage: rewieving current knowledge on the health of Canadian immigrants. Can J Public Health 2004; 95(3):I4-8.

IOM (International Organization for Migration) (2012) Facts and figures, 2012. http://www.iom.int/cms/en/sites/iom/home/about-migration/facts--figures-1.html

IOM, Glossary on migration, International Migration Law Series No. 25, 2011. https://www.iom.int/key-migration-terms

Kaylı DŞ, Altıntoprak AE, Çelikay H, BabürKorkmaz Y, Kabakçı D. The relationship between migration and substance use on individuals who are routed to the substance abuse treatment due to probation act. Anatolian Journal of Psychiatry 2016;17(5):376-84.

Kılıç M, Arslanyılmaz M, Özvarış Bahar Ş. Savaş ve Çatışma Ortamında Kadın Sağlığı. 6KASIM. 2015:237.

Kruseman M, Stoll BE, Stalder H. Interactive group education for refugees from the Former Yugoslavia to reduce their oil consumption. Patient Educ Counss 2003; 49:171-176

Li M, Anderson JG (2016). Pre-migration trauma exposure and psychological distress for asian american ımmigrants: linking the pre- and post-migration contexts. J Immigr Minor Health, 18:728-739.

Lindert J, Schouler-Ocak M, Heinz A, Priebe S. Mental health, health care utilisation of migrants in Europe. Eur Psychiatry 2008; 23:14–20.

Mohammadi D (2016) Help for Yazidi survivors of sexual violence. Lancet Psychiatry, 3:409-410.

Nørredam M (2015) Migration and health: exploring the role of migrant status through register-based studies. Dan Med J, 62:B5068.

Özdemir, A., & Budak, F. (2017). Göçün Çocuk Ruh Sağlığı Üzerine Etkileri. Kadem Kadın Araştırmaları Dergisi, 3(2), 212-223.

Özen Ş, Antar S, Özbulut Ö, Altındağ A, Oto R. İç göç yaşayan bir grup lise öğrencisinde ruhsal belirti şiddetinin cinsiyet ile ilişkisi. Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı Dergisi 2001; 8:156-162.

Parker S (2015) Hidden crisis: violence against Syrian female refugees. Lancet, 385:2341-2342.

Sercan M, Oncu F, Ger MC, Bilici R, Ural C, Erim BR. Does Internal Migration Affect Criminal Behavior in Schizophrenia Patients?/ Sizofreni hastalarinda iç göçün suça etkisi var mi? Dusunen Adam 2015;28(1):17.

Sır A, Bayram Y, Özkan M. Zorunlu iç göç yaşamış bir grupta travma sonrası stres bozukluğu üzerine ön çalışma. Turk Psikiyatri Derg 1998; 9:173-180.

Steel Z, Silove D, Chey T, Bauman A, Phan T. Mental disorders, disability and health service use amongst Vietnamese refugees and the host Australian population. Acta Psychiatr Scand 2004; 111:300-309.

Steel Z, Silove D, Phan T ve ark. (2002) Long-term effect of psychological trauma on the mental health of Vietnamese refugees resettled in Australia: a population-based study. Lancet, 360:1056-1062.

Sundquist J, Bayard-Burfield L, Johansson LM, Johansson SE. Impact of ethnicity, violence and acculturation on displaced migrants: psychological distress and psychosomatic complaints among refugees in Sweden. J Nerv Ment Dis 2000; 188:357-365.

Şahin C. Yurt dışı göçün bireyin psikolojik sağlığı üzerindeki etkisine iliskin kuramsal bir inceleme. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi 2001; 21(2):57-67.

Topcu S, Beşer A. Göç ve sağlık. Cumhuriyet Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi 2006; 10(3):37-42.

Tunç AŞ. Mülteci Davranışı ve Toplumsal Etkileri: Türkiye'deki Suriyelilere İlişkin Bir Değerlendirme. TESAM Akademi Dergisi. 2015; 2(2):29-63. http://www.unhcr.org/tr/wpcontent/uploads/sites/14/2017/11/UNHCRTurkeyRese ttlementUpdate pdf

Tuzcu, A., & Bademli, K. (2014). Göçün psikososyal boyutu. Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 6(1), 56-66.

Tuzcu, A., & Ilgaz, A. (2015). Göçün kadın ruh sağlığı üzerine etkileri. Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 7(1), 56-67.

Türkleş S, Yılmaz M, Özcan A, Öncü E, ve Karataş B. Kadınlarda ruh sağlığını ve aile işlevlerini etkileyen etmenler. I. Uluslararası V. Ulusal Psikiyatri Hemşireliği Kongresi, 22-24 Eylül 2011 İstanbul, Türkiye. Kongre Özet Kitabı sayfa:84-85.

UNHCR (2003) Sexual and Gender-Based Violence against Refugees, Returnees and Internally Displaced Persons. Guidelines for Prevention and Response. Geneva, United Nations High Commissioner for Refugees.

UNICEF (2016). Köklerinden Koparılanlar Raporu. http://www.un.org.tr/unicef-dunyada-koklerinden-koparilmis-neredeyse-50-milyon-cocuk-var/

Warfa N, Bhui T, Craig T, Curtis S, Mohamud S, Stansfeld S et al. Post-migration geographical mobility, mental health and health service utilisation among Somali refugees in the UK: a qualitative study. Health Place 2005; 12:503-515.

Yavuz Ö. Türkiye'ki Suriyeli Mültecilere Yapılan Sağlık Yardımların Yasal ve Etik Temelleri/The Legal and Ethical Foundations of Health Assistances to Syrian Refugees in Turkey. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2015;12(30).

Yeşildağ E. Avrupa'da Yasayan Türklerin Aile Yapıları ve Entegrasyon (Uyum) Sorunları (Avusturya Örneği), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü; 2008.

ESKİ TÜRKLERİN DİNİ VE TEVHİD

ANCIENT TURKS' RELIGION AND TAWHID

Ramazan BİÇER
Prof. Dr. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1501-2103

ÖZET

İslamiyet öncesi Türklerde genelde güç türlü kült bulunmaktaydı. Bunlar, tabiat olayları, atalar kültü ve Gök Tanrı inancıydı. Bunlardan tabiat olaylarından amaç su, dağ, nehir, ağaç gibi olgulara ileri düzeyde saygı göstermedir. Atalar kültünde, atalara tapınma söz konusu olmayıp, yine ileri düzeyde saygı ve bir tür kutsanma söz konusu idi. Özellikle Göktürkler döneminde daha belirgin olan Gök Tanrı inancının izlerini Orhun yazıtlarında da görmek mümkündür. Söz konusu Gök Tanrı'nın İslami inançla doğrudan bağdaştırmak, tutarlı değildir. Zira o zamanlar İslamiyet henüz bariz bir şekilde varlığını hissettirmiş değildi. Gök Tanrı inancı ile Şamanizm arasında bir bağlantı yoktur. Zira Türklerde Şamanizm'in bir dini inanç olgusu olduğu hakkında herhangi bir yazılı belge yoktur. Ancak günümüzde Altay Türkleri tarafından Şaman manasında kullanılan kam sözü, hemen hemen V. yüzyıldan beri yaşamaktadır. Bu durum Şamanist adetlerin halk arasında yaşamıştır. Bunlar ise bir tür ritüellerdi. Bu uygulamalar da bir tür dini telakkiler bulunmaktadır. Ancak bu yalın bir düzeyde ve toplumun genelinin benimsediği dini bir inanç olgusu olarak görülmemektedir. Söz konusu verilere bakıldığında benzer uygulamalar hemen hemen tüm toplumlarda bulunmaktadır. İslamiyet'in zuhur ettiği Arap halklarında da benzer ritüeller mevcuttu. İslamiyet ise tevhid merkezli bir din olması nedeniyle, tevhid ilkesini zedeleyici her türlü düşünce ve uygulamaya karşı çıkmıştır. Günümüz Müslümanları arasında da bahsi geçen kadim Türk topluluklarının uygulamalarını görmek mümkündür. Buna göre İslam öncesi Türklerin dini inançlarında Tevhid ilkesini anımsatan uygulamalar vardır. Bu pratikler günümüzde de devam etmektedir. Bu ritüellerden bir kısmı, tevhid inancına aykırı bulunmamıştır. Bu tebliğimizde İslam öncesi Türk halklarının dini olarak adlandırılan uygulamalarının güncel veriler çerçevesinde değerlendirilmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkler, Din, Gök Tanrı, İslamiyet, Tevhid.

ABSTRACT

Pre-Islamic Turks generally had difficult cults. These were natural phenomena, the ancestral cult, and the Sky God belief. The purpose of these natural events is to show an advanced level of respect to phenomena such as water, mountains, rivers and trees. In the ancestral cult, there was no question of ancestor worship, but again an advanced level of respect and a kind of blessing. It is possible to see the traces of the Gök Tanrı, which was more evident especially in the Göktürks period, in the Orkhon inscriptions. Directly associating this Sky God with Islamic faith is not consistent. Because at that time, Islam did not make its presence felt clearly. There is no connection between the Sky God belief

and Shamanism. Because there is no written document stating that shamanism is a religious belief phenomenon in Turks. However, the word kam, which is used as shaman by the Altai Turks today, has been around since the 5th century. This situation has lived among the people of Shamanist customs. These were a kind of ritual. These practices also have a kind of religious understanding. However, this is not seen as a religious belief phenomenon at a simple level and adopted by the general public. Looking at the aforementioned data, similar practices are found in almost all societies. Similar rituals were also present in the Arab peoples where Islam appeared. Since Islam is a religion centered on monotheism, it opposed all kinds of thought and practice that would damage the principle of oneness. It is possible to see the practices of ancient Turkish communities, which are also mentioned among today's Muslims. Accordingly, there are practices reminiscent of the principle of oneness in pre-Islamic Turks' religious beliefs. These practices continue today. Some of these rituals were not found contrary to the belief of oneness. In this paper, the practices of pre-Islamic Turkish peoples called religion will be evaluated within the framework of current data.
Keywords: Ancient Turks, *Gök Tanri*, Islam, Tawhid.

GİRİŞ

Tüm milletlerde olduğu gibi Türklerin de tarihsel süreçte belirli bir dini olmuş ve bu tarihte farklı şekillerde yansımıştır. Dolayısıyla Türklerin dininden bahsederken, belirli bir tanımdan bahsetmek zordur. Zira Türkler insanlık tarihinde etkin ve uzun bir dönem yaşamışlardır. Tarihten Türklerin kaldırılmasıyla tarih yazılamaz şeklindeki tezde bu doğrultuda anlam kazanmaktadır.

Türklerin tarih sahnesine çıkışı Orta Asya olarak bilinmektedir. Daha sonra Avrupa başta olmak üzere farklı kıtalara yayılmışlardır. Türklerin kendilerine özgü olan kültürlerini gittikleri yerlere götürmüşler ve böylece yaygınlaştırmışlardır.

Türklerin dini inancını anlamak için öncelikle din kavramı üzerinde durmamız gerekmektedir. Dinin farklı tanımların olmasının nedeni, sosyolojik ve antropolojik yaklaşımlar nedeniyledir. Arapça bir kelime olan din, itaat ve inkıyad, ceza ve hesap anlamlarında kullanılmış ve ilâhî vahiyden kaynaklanan bir olgu olarak kabul edilmiştir. Millet terimiyle eşdeğer olan din, Kur'an'da yaklaşık 15 yerde kullanılmıştır. Genel tanım itibarıyla, ceza, hüküm, boyun eğme ve istislam gibi anlamlar taşıyan din yerel kavramlar doğrultusunda farklı terimlerle de ifade edilmiştir (Günay, 1994).

Din, inanma ihtiyacından doğmuştur. İnanma fenomeni, tıpkı bilgi ve devlet kurma fenomenleri gibi insanın varlık yapısına, insan olmaya özgü bir fenomendir; insan hangi kültür düzeyinde bulunursa bulunsun, hiçbir yerde eksik değildir. Nitekim inanma fenomeni, en ilkel insan topluluklarında bile vardır. Bu yüzden ilk insanların din görüşü de inanma ihtiyacının bir neticesidir. Çünkü yaratıcı olarak kabul ettiği varlık, artık maddesel boyutundan çıkmıştır. O da belli imgelerle süslenmiş, bezenmiş bir doğaüstü varlık rolünü oynar. İlk insanlar da karşılaştığı sorunları, kendi güç ve yeteneklerini aşar

gördüğü fenomenleri, onun iradesine bırakır. O, yaratıcının kendisini ya esenliğe kavuşturacağına ya da yok edeceğine inanır (Öztürk, 2013).

Bu doğrultuda insanlık tarihinin en eski geleneği olan din, tüm etnik milletlerin benimsediği ve uyguladığı bir ritüel olmuştur. Tarihsel süreçte dinin göstergeleri toprak altında kalmış arkeolojik bulgular ve yazıtlardır. Türklerin dini ile ilgili veriler de bu kaynaklardan elde edilmektedir.

ESKİ TÜRKLERİN DİNİ

Tarih sahnesinde Türklerin dini inanışlara üç alanda şekillenmiştir. Türk tarihinin çok köklü olması ve uzun bir dönemi kapsaması itibarıyla Türkler tarihte en çok din değiştiren milletlerden biri olmuştur. Bunun temel sebebi, Türklerin aşırı taassup sahibi bir millet olmamasıdır. Ayrıca Türkler, yaşadıkları dönemde, hüküm sürdükleri coğrafyada, akıllarının kabul ettiği, yaşam biçimlerine uyan ve bazen de sosyal ve siyasi amaçlarına uyan dinleri kabul etmişlerdir. Yine bazı dönemlerde de daha üstün bir medeniyete ait olduğunu düşündükleri dinlere, daha ileri bir medeniyete sahip olmak amacıyla girmişlerdir (Öztürk, 2013:334).

Bunlar, Türklerin dini inanışları temelde üç noktada toplanmaktadır. Bunlar tabiat olayları, atalar kültü ve Gök Tanrı dinidir. Tabiat olaylarını kutsama su, dağ, nehir, ağaç gibi oluşumların ruhu olduğunu düşünme ve ona saygı göstermedir. Türkler, gizli bir kuvvetin bulunduğunu düşündükleri tabiat olaylarını gördükleri gibi kabul ederek, biçim veya şekil vermeden kutsal saymışlardır. Arkeolojik kazılarda Türklerin tabiat olaylarına taptıklarıyla ilgili somut veriler bulunmamaktadır. Ancak genel din tanımı doğrultusunda tabiat olaylarını kutsamak, yüceltmek ve onların korkusuyla üstün bir konuma getirmek olgusu, Türklerde de mevcuttur.

Atalar kültü ise, atalara tapınma tarzında bir ritüelden bahsedilemez. Atalara saygı göstermek, onların ruhlarını kutsallaştırmak ve gömüldükleri veya bırakıldıkları mekanları mübarek kabul etmek şeklinde tezahür etmiştir. Ölmüş atalar için kurban kesmek ve onların adına adaklarda bulunmak, atalara yönelik bir saygı ve değer göstergesidir. Ancak bu tür bir saygı zamanlar güçlenerek, onları etkin bir konuma getirmiş olabilir. Onların evlat ve torunlarını koruduğu, yardım ettiği ve yeri geldikçe de yol gösterdiği şeklindeki bir inanç olarak var olmuştur.

Burada ata kültü, konar-göçer toplumların inançları doğrultusunda kendilerini takip ettikleri ve onların en iyi ve başarılı bir konuma geçmeleri için yardım ettikleri şeklinde gerçekleşebilir. Bunun tezahürü ise rüya yoluyla veya beklenmedik olaylardaki onlara etkin rol biçmeleridir. Atalar kültünü biz daha çok Oğuz Kağan destanında görebiliriz. Onun yüceltilmesi ve Türk ırkı için önemli bir figür olması, Türklerin atalar kültüne verdikleri kutsamanın bir tezahürüdür. Zira Oğuz Kağan Tanrı'nın seçtiği ve Türk ırkını yüceltmek ve üstün kılmak için insanüstü değerlerle bezenmiş bir kimsedir.

Birçok kadim devletlerde olduğu gibi Türklerde de kağan, Tanrı'nın yeryüzündeki gücüdür. Türkler, kağanlarını seçilmiş ve Tanrı tarafından desteklenmiş bir ulu kişi olarak

görmüşler ve kutsal olarak değerlendirmişlerdir. Bu doğrultuda Türkler, devlet olgusunu da mukaddes kabul etmiştir.

İslam sonrası kurulan Müslüman devletlerde de sultanın tanrı ile ilişkisi kurulmuş ve bazılarının gayr-ı resmi olarak kabul ettiği bu üstünlük sözgelimi Abbasiler de resmi bir boyut kazanmıştır. Bu doğrultuda Abbasi halifelerinin ünvanları, "el-Mustazhir Billah", "zıllullah", "Kaim billah", "Müsterşid billah", "zıllullah fi'l-âlem" ve "zahîru halîfetillâh" gibi tanımlamalarla şekillenmiştir. Bunun benzerleri İslamiye öncesi ve sonrası, Müslüman veya gayr-ı müslim hemen hemen tüm devletlerde görülmektedir. Bu tür unvanlar kral, sultan, kağan ve lideri, Tanrı ile bağlantılı olarak değerlendirilmiş ve iktidarlarına kutsallık kazandırılmıştır.

Kur'an-ı Kerim'de "Hani rabbin meleklere, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti. Onlar, "Biz seni eksiksiz bilirken ve durmadan övgü ile tenzih ederken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?" dediler. Allah "Şüphe yok ki, ben sizin bilmediklerinizi bilirim" buyurdu." Bilgisi yer almaktadır. Burada yaratılacak olan varlık, "halife" şeklinde tanımlanmış ve bu onun bir unvanı olmuştur. Bizzat insan, Allah tarafından halife olarak nitelenmiştir.

Sözlükte hilâfet, "bir kimsenin diğerinin yerini alması, onu temsil etmesi, onun salâhiyetlerini kullanması" manasına gelmektedir. Allah'ın yeryüzünde yaratacağı halife, Allah'ın halifesidir. Ancak insanoğlunun bu manadaki halifeliği, kendi mahiyeti ve sıfatlarına uygun olarak kısıtlı ve sınırlıdır. İnsan dahil hiçbir varlığın Allah Teâlâ'yı temsil etmesi, O'nun yerini alarak tasarrufta bulunması mümkün değildir. Âdem'in ve neslinin halifeliği, Allah'ın mülkü bulunan yeryüzünde O'nun iradesine uygun yaşamak ve talimatı doğrultusunda tasarrufta bulunmaktan ibarettir. İnsanların Allah'a kul olsunlar diye yaratıldıklarını ifade eden ayetle (ez-Zâriyât 51/56) halifeler olarak yaratıldıklarını ifade eden ayetler aynı gerçeği anlatmaktadır (Karaman, 2003:1, 100-104).

Bununla birlikte halife, yeryüzünde insanların Allah'ın tasarrufunda yetkili kılınmasıdır. Bu doğrultuda insanlar yeryüzünün şekillenmesinde ve değişmesinde yetkili olmuş ve Allah'ın yarattığı varlıklar üzerinde tasarrufta bulunmuşlardır. Bu haliyle Allah'ın yeryüzünde adaletini ve hükümranlığını sağlamaya da özen göstermişlerdir. Buna göre bizzat Allah tarafından halife olarak adlandırılan insan, atalarını ve bağlı oldukları liderlerini Tanrı ile ilişkili kılarak, kutsamışlardır. Nitekim Türkler de benzer bir durumda olmuştur. Bu haliyle Türklerin Atalar kültüne taptıklarını söylemek, sağlıklı bir tez olarak görünmemektedir.

Eski Türklerin dininin Şamanizm olduğu, sağlam bilimsel temellere dayanmamakla birlikte yıllardır söylenegelmiştir. Türklerin şaman diye bir tanımlaması olmadığı bunun yerine "Kam" sözcüğü kullanıldığı kabul edilmektedir. Şamanizme bağlı milletlerde ruhlarla insanlar arasında aracılık rolünü üstlenen bir statüde olan Şaman, dini bir anlam içermekle birlikte, Tanrı ile ilişkili bir kavram değildir (Gömeç, 1998). Nitekim Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat-it Türk* adlı eserinde "kam" kelimesini şaman olarak değil, "kâhin" anlamında kullanmıştır (Kaşgarlı, 1992:3, 157).

Yusuf Has Hacip, "Her hastalığın bir ilacı ve çaresi vardır, bu hastalığı tedavi eden kam da bulunur" sözleriyle de hekim yerinde kullanmıştır (Yusuf Has Hacib, 1991:281). Buna göre Kam, şifacı ve otacı anlamında olup, daha çok insanlara şifa dağıtan ruhani lider statüsündedir. Nitekim kam veya şaman inancı, Gök Tanrı ile temasa geçip ondan bilgiler getirmekteydi. Onlar bu kabiliyetleri elde etmek için inzivaya çekilirlerdi. Gelecekten haber veren, hava şartlarına etki eden, doğal felaketleri önleyen, hastaları iyileştiren, uçabilen, ateşte yanmayan kimseler olarak anlatılmaktaydı. Görüldüğü gibi şaman veya kam, ruhani niteliklerle bezenmiş, İslami literatürde mübarek olarak tanımlanın kimselerin özelliklerine benzerlik arzetmektedir. Nitekim İslam kültüründeki ve Müslüman toplumlardaki veli/evliya itikat ve anlayışına bakıldığında ikisi arasında hemen hemen aynı özellikler bulunmaktadır (Ocak, 1997:11).

Türk tarihinde en belirgin inanç biçimi Göktanrı olarak şekillenmektedir. Eski Türk kaynaklarında çoğu kez "Kök-Tengri" adı ile zikredilmektedir. Bundan yola çıkarak eski Türk inancına "Kök-Tengri Dini" adı verilmiştir (Kafesoğlu, 1999:308). Gök Tanrı ifadesi gök ile bağlantılı demektir. Buna göre Gök Tanrı ifadesi, birden çok tanrı olup, onların arasında en yücesi anlamında değildir. Nitekim yazıtlarda veya arkeolojik kazılarda çıkan malzemelerde bununla ilgili herhangi bir veri ve dayanak oluşturacak bir bulgu ortaya çıkmamıştır.

Gök Tanrı inancı Hun Türklerine kadar uzanmaktadır. Bu inanca göre, her şeyi görüp gözeten, bilip işleyen ve mekânı gökler olarak tanımlanan bir Tanrı olduğuna inanılmış ve Türk hakanlarının da bu Tanrı tarafından yetkilendirildiği düşünülmüştür.

Gök Tanrı inancına bakıldığında bazı inanç nesnelerinin İslam itikadıyla benzerliği söz konusudur. Sözgelimi ruh (tin) ölümsüzdür. Ölenlerin iyilerinin "uçmak"a (cennet) gideceğine inanılmaktaydı. Kötülerin ise "tamu"ya (cehennem) yani yedi kat yerin dibine gideceğine inanılmıştır. Öte yandan doğaya saygılı olunduğu ve töreye uyulduğu sürece Tanrı'nın kendilerinden hoşnut olacağına inanılmıştır (Gömeç, 2019).

Türkler, Gök-Tanrı adına kurban keserler, kısrak sütünü sunarlar, ilkbahar şenliklerinde onun adına at yarışları düzenlerlerdi. Türklere göre at gökyüzü ile güneşin kutsal hayvanıydı. Asya Hun hükümdarı da doğan güneşi ve yeni ayı eğilerek selamlardı. Türk hakanlarının çadırı doğuya açılırdı, bu durum, gökyüzünün bu yönüne olan saygının işareti idi. Buna göre Türkler, gökte olan nesnelere ayrı bir saygınlık kazandırmışlar ve onları yüceltmişlerdir.

İnsan psikolojisi kendisine yararı dokunan her şeye farklı bir değer vermiş ve bazen de onları yüceltmiştir. Ekmek, su, toprak ve güneş gibi doğrudan yararı dokunan ve faydasına sürekli ihtiyacı olan nesneler, insanlar tarafından daha üst bir değere konulmuştur. Nitekim günümüz Anadolu geleneğinde bunun benzerleri de görülmektedir. Aslında bu husus, tüm dünyada da geçerlidir. Kimin için en değerli ne varsa, ona öncelik tanınmış ve üstün bir değer biçilmiştir. Nitekim Mısır figürlerinde yöredeki hayvanların kostümlerinin çizilmesi, Budizm ve Hinduizm gibi dinlerde

bölgedeki hayvanların figürlerinin dini motiflerde yer alması da bunun bir tezahürüdür. Arap toplumunda da benzer uygulamalar mevcuttu.

Eski Türk inançlarıyla İslamiyet'teki bazı inanç ve uygulamalar arasında benzerlikler bulunmaktadır. İnanç konusunu iken bazı uygulama ve ibadetleri de benzerlik göstermektedir. En çok benzerlik gösteren durum kurbandır. Kurban İslam'ın gücü yeten Müslümanlardan yerine getirmesini istediği bir ibadettir. Eski Türkler de de kurban uygulaması görülmektedir. Yaratıcıya sunulan kurbanlar eski Türk tarihi incelemelerinde ortaya çıkmış ve açıkça belli olmaktadır. İslam'da da kurban kulların Allaha bağlılık ve teslimiyetini gösteren önemli bir ibadettir. Bu açıdan Eski Türk dinin de ve İslam da bulunan kurban birbirine benzemektedir. Ancak burada ana faktör, yapılan uygulamanın kimin için yapıldığıdır. Allah adına yapılan ritüel ve ibadetler, eski Türklerde Gök Tanrı adına yapılmaktaydı. Eski Türk dinin de kutsal sayılan doğa da bulunan su, ateş, göl gibi olgular inanç konusu değildir. Bunlar değerli kabul ettikleri ve saygı duydukları varlıklar olup inanç açısından bir iman değeri taşımaz.

Birtakım ritüeller ve pratikler üzerinde odaklanmayıp, inanç ve değer açısından bakılırsa, adalet, hak, hukuk, namus, vatan sevgisi gibi kavramlar, Türkler için kutsaldır. Ancak bu tapınılan anlamında bir kutsallık değildir. Türkler insanların haksızlığa uğratılmalarını göz yummamış ahlaksız hareketler sergileyenleri cezalandırmaktan geri kalmamışlardır. İslam da adalet, hak, hukuk, ahlak gibi konular üzerinde önemle durmuştur. Kuran da ve hadisler de bu konular hakkında detaylı veriler yer almaktadır. İnsanların haksızlığa uğratılmalarına göz yummamış ve adaletin hızlıca gerçekleştirilmesini emretmiştir. Bu tür olgular, İslam'ın ana ilkeleri olmuş ve uygulayanlar cennetle müjdelenmiş, kaçınanlar ise cehennemle tehdit edilmiştir. Buna göre söz konusu olgular, İslami açıdan da kutsal ve mübarektir. Bunlar ise tevhid inancının bir sonucudur.

SONUÇ

Eski Türk Dini olan Gök Tanrı inancı, bir takım tevhid ilkeleri barındırmakla birlikte İslami anlamda bir Tevhid dini olduğunu ileri sürmek, bilimsel ve sağlıklı bir yaklaşım değildir. Zira öncelikle söz konusu inancın kökeni Hun Türklerine kadar dayanmaktadır. Bu ise İslamiyet'ten önce demektir. İslam'ın Tevhid ilkesi özgün ve kendisine özgüdür. Önceki semavi dinlerde tevhid inancı olmakla birlikte l özellikleri İslamiyet'inki ile özdeşleşmemektedir. Bu doğrultuda eski Türk dini olarak kabul edilen Gök Tanrı inancı, içerisinde birtakım tevhid ilkelerin barındıran ama İslam'ın özgün yapısıyla özdeşleşmeyen bir inançtır.

Yazıtlarda, arkeolojik kazılarda ve bilimsel araştırmalarda ortaya çıkan veriler ve buluntular doğrultusunda Türklerin tabiatta olan herhangi bir nesneye tapınmadıkları söylenebilir.

İslam dini iki ana umdeden oluşmaktadır. İnanç ve amel olarak şekillenen bu temel yapıda asıl olan iman-inanç konularıdır. Dini pratiklerden oluşan muamelat ve ibadetler, dinin ikinci öz parçasını oluşturmaktadır. Buna göre din, öncelikle inançtan oluşmaktadır. Bu doğrultuda İslam itikadının iman şartları ve inanç konularının temeli, Allah inancının da

ana direği olan tevhiddir. Allah'ın eşsizliği, tekliği, birliği ve benzersizliği anlamında olan tevhid, İslam dinini diğer inançlardan ayıran temel bir niteliktir.

Eski Türk inancının ana yapısı olan Gök Tanrı inancı, genel-geçer İslam'ın tevhid ilkesiyle doğrudan bağdaşık değildir. Ancak İslami ekoller arasında tevhid inancıyla ilişkilendirilmesi ve bu bağlamda değerlendirilmesi özellikle Ehl-i sünnet itikadı açısından mümkün olmayan olgular ve inanç biçimleri bulunmaktadır. Sözgelimi Müslüman olarak kabul edilen ve Selefiyye şeklinde adlandırılan kesime göre Allah göktedir. Zira onlar bazı Kur'an ayetleri ve hadisleri referans olarak kullanarak, doğru inancın bu şekilde olduğunu ileri sürmektedirler. Ehl-i sünnet itikadının bu alandaki görüşü olan, Allah'ın mekândan münezzeh oluşu ile bağdaşmayan bu dini anlayış, Allah'a gökte mekân izafe etmektedir. Ancak bu görüşte olan kesim Müslüman olarak kabul edilmektedir.

Öte yandan İslam inancına göre peygamberler insan olup, Tanrı'nın mesajını insanlara ileten elçilerdir. Onlar, mucize gibi bazı üstün niteliklerle donatılmıştır. Öte yandan İslam inanç esasları içerisinde yer alan veli/evliya inancı da eski Türk dini hayatında yer alan şaman/kam olgusuyla bağdaşmaktadır. Bu doğrultuda eski Türk inancında yer alan ve din adamlarının üstün bazı özelliklerin izafe edilmesi, Türklerin bu kimselere taptığı ve atalar kültünün de bir inanç umdesi olduğu düşüncesi, sağlıklı bir yaklaşım değildir.

İslam dininin ikinci kısmını oluşturan ve dinin pratik kısmını oluşturan uygulamalar, değişebilmektedir. Bu doğrultuda da mezhepler ortaya çıkmıştır. Eski Türklerin ağaç, toprak, mekân, dağ ve su gibi bazı tabiat nesnelerine kutsallık atfetmesi, bir inanç esası olarak da değerlendirilemez. Zira bunlar uygulama kısmına girmesi nedeniyle, günümüz Müslümanlarında da benzer uygulamalar görülebilmektedir. Müslümanlar arasında da kutsal dağ, kutsal su, kutsal mekan ve kutlu şahsiyetler vardır. Bunları kabul eden bir mümin, imanın dışına itilmemiş ve Müslüman olarak kabul edilmiş ve de tevhid ilkesiyle çelişir görülmemiştir.

Söz gelimi Kabe'deki Hacerü'l-Esved ile ilgili olarak, "Allah'a andolsun ki senin zarar veya fayda vermeyen bir taş olduğunu biliyorum; eğer Resulullah'ı seni istilâm ediyor görmeseydim ben de seni istilâm etmezdim" dediği bilinmektedir (Buhârî, "Ḥac", 57; Müslim, "Ḥac", 249-250). Diğer bir rivayette ise Hz. Ömer'in Hacerülesved'i öptüğü ve "Resûlullah'ı seni öperken görmeseydim seni öpmezdim" dediği kaydedilmektedir. Burada kutsal kabul edilen bir taş ile ilgili Hz. Ömer'in değerlendirmesi bulunmaktadır. Tabiattaki bazı nesneleri kutsal/mübarek kabul etmek, onları kutsamak, tevhid ilkesiyle bağdaşmayan bir olgu olarak kabul edilmemelidir. Zira burada asıl olan niyettir.

KAYNAKÇA

Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail (1981). *es-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Gömeç, Saadettin (1998). "Şamanizm ve Eski Türk Dini". *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi* 4:38-50.

Gömeç, Saadettin Y. (2019). "Eski Türk Dininin Temel Özellikleri". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4(1):85-123.

Kafesoğlu, İbrahim (1999). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Karaman, Hayrettin ve dğr. (2003). *Kur'an yolu: Türkçe meal ve tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1:100-104.

Kaşgarlı Mahmud (1992). *Divanü Lugati't-Türk*. çev: Besim Atalay. Ankara: TDK.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi (1981). *es-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Ocak, Ahmet Yaşar (1997). *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakıbnameler*. Ankara: TTK Yayınları.

Öztürk, Murat (2013). "İslamiyet'ten Önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini". *History Studies* 5(2): 327-347.

Tümer, Günay (1994). "Din". *TDV İslam Ansiklopedisi* 9:345-349.

Yusuf Has Hacib (1991). *Kutadgu Bilig*. çev: R. R.Arat, Ankara: TDK Yayınları, 281.

GLOBALLASHUVNING JAMIYAT SOHALARIGA TA'SIRI

Hamroyev Sanjar Samiyevich
Toshkent kimyo-texnologiya instituti

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda ilmiy adabiyotlarda globallashuvning turli jihatlari farqlanadi. Eng avvalo, aholi sonining tez o'sib borishi sharoitida oziq-ovqat, ichimlik suvi va shu kabi ehtiyojlarni qondirish, tabiatning zo'riqishi bilan bog'liq masalalarni yaxlit holda ifodalovchi demografik-ekologik muammolar mavjudligini alohida qayd qilish lozim. Hech qanday milliy chegaralarni tan olmaydigan, dunyoda umumiy texnologik va axborot maydoni yuzaga kelayotganini xarakterlovchi texnosferaning globallashuvi uning yana bir o'ziga xos xususiyatidir. Shu bilan birga, siyosiy globallashuv hamda fan, madaniyat, ta'lim va axloq sohasidagi jarayonlarni ifodalovchi ijtimoiy-madaniy globallashuv hamda g'oyaviy ta'sir, targ'ibot va tashviqot bilan bog'liq mafkuraviy globallashuv ham sodir bo'layotganini yoddan chiqarmaslik zarur. XIX asrning oxiri XX asrning boshlaridayoq ko'plab mamlakatlarning ijtimoiy hayotida globallashuv real xarakter kasb eta boshladi. Zero, shu davrdan boshlab, ilmiy adabiyotlarda qayd qilinganidek, turli mamlakatlarga boshqa joylarda ishlab chiqilgan moddiy va ma'naviy ne'matlar kirib kela boshladi, xorijiy vakolatxonalar va institutlarning filiallari paydo bo'ldi hamda aholining keng qatlamlari o'z hayotida uning ta'sirini his qila boshladi. Bugungi kunda alohida olingan mamlakatlar rivojini, xususan, iqtisodiy taraqqiyotini xalqaro munosabatlardan tashqarida tasavvur qilish qiyin. Bu, eng avvalo, dunyoda bo'layotgan, va ayniqsa, rivojlangan davlatlar iqtisodi va siyosatidagi o'zgarishlar har qanday mamlakat hayotida u yoki bu darajada aks etishida, unga o'z ta'sirini o'tkazishida yaqqol ko'rinadi. Albatta, bunda faqat yuksak darajada rivojlangan mamlakatlar rolini mutlaqlashtirib bo'lmaydi. Bugun dunyo iqtisodiyoti tobora yaxlitlik kasb etib bormoqda va unda har bir mamlakatning o'z o'rni bor. Xususan, bugun ishlab chiqarishning har qanday sohasini va odamlarning kundalik hayotini neft va neft mahsulotlari iste'molidan tashqarida tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu kabi vositalarning bugungi jahon geosiyosatida globallashuv sharoitidagi ahamiyati tobora muhim rol o'ynamoqda. Ushbu maqolada globallashuvning jamiyat turli sohalarida ko'rsatayotgan ta'siri tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: globallashuv, jamiyat, ijtimoiy hayot, iqtisod, siyosat, ma'naviyat, madaniyat, tahdid, ommaviy madaniyat, milliy-ma'naviy xavfsizlik, mafkuraviy immunitet, mafkuraviy profilaktika, intellektual salohiyat.

Bugun o'zini yorqin namoyon qilayotgan globallashuvning mohiyati bir necha asrlik ildizlariga ega. Kundalik hayotda globallashuv deganda asosan umuminsoniy ahamiyatga ega muammolarni tushunish keng tarqalgan. Bunday tushunish bir yoqlama bo'lib, uning tub mohiyatini ochib bera olmaydi va globallashuvning faqat salbiy hodisa sifatida talqin etilishiga olib keladi. Vaholanki, eng umumiy ma'noda, globallashuv, bir tomondan, muayyan hodisa, jarayonning barcha mintaqalar, davlatlar va butun yer yuzini qamrab olganini, ikkinchi tomondan, ularning insoniyat taqdiriga daxldor ekanini anglatadi.

Globallashuvning mohiyatiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, olimlar uni universal, milliy chegaralarni yuvilib ketishi, dunyoning gomogenlashuvi va universallashuvi (B.Bandi), hayot sur’atlarining beqiyos darajada tezlashuvi (I.Karimov), inson aql-zakovati, iqtidori va tinmay amalga oshirgan mehnati evaziga fan, texnika, texnologiya, zamonaviy kommunikatsiyalar ta’sirida harakatga kelayotgan jarayon (S.Otamuratov) sifatida ta’riflashadi. Ushbu ta’riflarni inkor etmagan holda, globallashuvga butun insoniyat hamjamiyati taraqqiyoti va ayni damda tanazzuli uchun ham foydalanish mumkin bo‘lgan, ikki tomonlama (ham ijobiy, ham salbiy) jarayon sifatida baho berishimiz mumkin. Globallashuvning jamiyatdagi sohalar (iqtisodiyot, siyosat, ma’naviyat)ga ko‘rsatayotgan ta’siri benihoya katta. Ayniqsa, iqtisodiyot sohasidagi globallashuv qolgan barcha sohalarga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda. Davlatlarning muayyan sohasidagi yutuq, ixtiro va yangiliklari yashin tezligida boshqa hududlarga ham tarqalishi ushbu jarayonning ta’sir doirasi nechog‘li keng va samarali ekanligidan dalolat berib turibdi. Birinchi prezidentimiz Islom Karimov bu borada o‘zining “Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch” kitobida shunday ta’kidlagan edi: “Globallashuv jarayoni hayotimizga tobora tez va chuqur kirib kelayotganining asosiy omili va sababi xususida gapirganda shuni ob’ektiv tan olish kerak – bugungi kunda har qaysi davlatning taraqqiyoti va ravnaqi nafaqat yaqin va uzoq qo‘shnilar, balki jahon miqyosida boshqa mintaqa va hududlar bilan shunday chambarchas bog‘lanib boryaptiki, biron mamlakatning bu jarayondan chetda turishi ijobiy natijalarga olib kelmasligini tushunish, anglash qiyin emas”. Chindan ham globallashuvning ijobiy jihatlarini e’tirof etmasdan ilojimiz yo‘q. Chunki taraqqiyotda bizdan ilgarilab ketgan davlatlarning rivojiga aynan globallashuv tufayli, ya’ni yangi axborotlarni tez va oson o‘zlashtirayotgani hamda amalda tatbiq etayotgani sabab bo‘lmoqda. Qaysiki davlat buni inkor etsa, yoki yangilikka intilmasa uning ahvoli, ayniqsa xalqining qashshoqlashuvi, turmush darajasi pastlashishi, turli xildagi ijtimoiy-siyosiy muammolarga duch kelmoqda. Shuning uchun ham globallashuvning imkoniyatlarini to‘g‘ri anglab undan unumli foydalangan xalqlar va davlatlarning hayoti, turmush darajasi yuqori bo‘lib bormoqda. Lekin, bu bilan globallashuvni to‘laqonli ijobiy hodisa deb e’tirof etmoqchi emasmiz. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, har qanday narsaning ham ijobiy, ham salbiy tomonlari bo‘ladi. Shu jumladan, globallashuv jarayonining ham. Bu borada professor S.Otamuratov “Globallashuv va milliy-ma’naviy xavfsizlik” kitobida shunday deydi: “Jamiyat va insonlar taraqqiyotining asosi bo‘lgan iqtisodiyotning globallashuvi oxirgi manzilga yetib, yer yuzida yagona iqtisodiy makon batamom qaror topganidan keyin ma’naviyat, axloq va millatlar ham iqtisodiyotning hukmiga bo‘ysunmaslikning imkoniyati qolmaydi va yagona ma’naviyat, yagona axloq va yagona millatning shakllanish jarayonining oldini olib bo‘lmaydi”. Bu yerda gap iqtisodiyotning globallashuvini salbiy holat ekanligi haqida emas, balki iqtisodiyot omili orqali milliy ma’naviyatlarning yemirilishiga qaratilgan harakatlarning xatarli tus olayotganligi haqida bormoqda. Iqtisodiyotda yagona “makon”ning vujudga kelishi – bu ob’ektiv jarayon, u umumiy taraqqiyotga o‘zining ijobiy ta’sirini o‘tkazadi. Ammo, milliy ma’naviyatlarning oxir-oqibatda millatning batamom barbod bo‘lishiga olib keladi. Shu ma’noda ma’naviyatning iqtisodga “qurbon” bo‘lishining oldini olish tobora dolzarblashib

bormoqda. Chindan ham globallashuvning iqtisodiyot orqali davlatlar, xalqlar siyosatiga, ijtimoiy hayotiga, eng muhimi ma'naviyatiga o'tkazayotgan ta'siri natijasida kam taraqqiy etgan, yoki endi rivojlanayotgan davlatlar uchun turli xildagi "bo'hronlar"ni yuzaga chiqarayotgani hech kimga sir emas. Ayniqsa, "millat", "milliy qadriyatlar", "milliy o'ziga xoslik", "milliy g'urur", "axloq", "ma'naviyat" kabi tushunchalarning ba'zi joylarda ikkinchi darajali masala sifatida qaralayotgani achinarli holat. Chunki globallashuv jarayonlari ko'p hollarda farovon va to'kis hayotni "va'da" qilayotgandek ko'rinadi. Lekin uning bu "va'da"si millat, undagi milliy, axloqiy qadriyatlar, ma'naviyatdan voz kechish hisobiga bo'lmasligi kerak. Bunda davlatlarning o'z milliy ma'naviyatini saqlab qolishdagi harakatlari bir lahza bo'lmasin to'xtab qolmasligi zarur. Axir, o'zligini anglamagan xalq boshqalarga qaram bo'lib qolishi hech gap emas. "Shuni unutmaslik kerakki, bugungi kunda inson ma'naviyatiga qarshi yo'naltirilgan, bir qarashda arzimas bo'lib tuyuladigan kichkina xabar ham axborot olamidagi globallashuv shiddatidan kuch olib, ko'zga ko'rinmaydigan, lekin zararini hech narsa bilan qoplab bo'lmaydigan ulkan ziyon yetkazishi mumkin"ligi barchamizni xushyorlikka chorlashi tabiiy.

Davlatlar va xalqlar o'rtasidagi integratsiya va hamkorlik aloqalarining kuchayishi, xorijiy investitsiyalar, kapital va tovarlar, ishchi kuchining erkin harakati uchun qulayliklar vujudga kelishi, ko'plab yangi ish o'rinlarining yaratilishi, zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalarining, ilm-fan yutuqlarining tezlik bilan tarqalishi, turli qadriyatlarning umuminsoniy negizda uyg'unlashuvi, sivilizatsiyalararo muloqotning yangicha sifat kasb etishi, ekologik ofatlar paytida o'zaro yordam ko'rsatish imkoniyatlarining ortishi tabiiyki, bularning barchasiga globallashuv tufayli erishilmoqda.

Bugungi kunda alohida olingan mamlakatlar rivojini, xususan, iqtisodiy taraqqiyotini xalqaro munosabatlardan tashqarida tasavvur qilish qiyin. Bu, eng avvalo, dunyoda bo'layotgan va, ayniqsa, rivojlangan davlatlar iqtisodi va siyosatidagi o'zgarishlar har qanday mamlakat hayotida u yoki bu darajada aks etishida, unga o'z ta'sirini o'tkazishida yaqqol ko'rinadi. Albatta, bunda faqat yuksak darajada rivojlangan mamlakatlar rolini mutlaqlashtirib bo'lmaydi. Bugun dunyo iqtisodiyoti tobora yaxlitlik kasb etib bormoqda va unda har bir mamlakatning o'z o'rni bor. Ayrim mutaxassislar fikricha, iqtisodiy sohadagi globallashuv o'ziga xos sifatiy holat kasb etayotganini xalqaro maydonda o'ziga xos narx-navo, turli to'lovlar amal qilishi hamda bir nechta valyutaning xalqaro valyuta maqomiga egaligida ham ko'rinadi. Milliy iqtisodiyot doirasida erkin amal qiladigan ishchi kuchi, tovar va kapitalning erkin harakati xalqaro miqyosda amal qilmasligi, iqtisodiy aloqalarning davlatlarning erkin kelishuvi asosida amalga oshirilishini ham mazkur sohadagi globallashuvga xos xususiyatlar hisoblanadi.

Yuqorida qayd etilgan holatlar globallashuv xalqaro hayotning markaziy va asosiy muammosiga aylanganini, davlatlar uni o'zaro hamkorlikdagina hal qila olishini ko'rsatadi.

Iqtisodiy globallashuv ishlab chiqarish, savdo va bank faoliyatining transnatsionallashuvida ham yaqqol namoyon bo'lmoqda. Doimiy raqobat sharoitida ortiqcha xarajatlarni qisqartirish, yangi texnika va texnologiyalarni joriy qilishga intilish, arzon ishchi kuchi va soliq to'lovlari

kam bo'lgan joylarda ishlab chiqarishni joylashtirishga urinishlar ham bu jarayonni chuqurlashtirmoqda. Bu o'z navbatida boshqa mintaqada ishsizlikning kelib chiqishi, sotsial muammolarning keskinlashishidek ziddiyatli vaziyatni keltirib chiqarmoqda.

Iqtisodiy globallashuv nafaqat aloqalar uzviyligini, balki iqtisodiy muammolar globallashuvining boshqa shaklini ham yuzaga keltirmoqda. Bu xalqaro munosabatlar tizimida muayyan o'ringa ega bo'lgan mamlakatning muammosi u yoki bu darajada boshqa mamlakatlarga ham ta'sir ko'rsatishi va qisqa vaqt ichida jiddiy oqibatlarni keltirib chiqarishida ko'rinadi. Masalan, alohida olingan bir davlatdagi noto'g'ri siyosat, iqtisodiy hayotdagi o'rinsiz bir qadam dunyo bo'yicha aks-sado bermoqda. 2008 yilda boshlangan jahon moliyaviy inqirozi, 2019 yil Xitoyning Uxan shahrida boshlangan epidemiyaning butun insoniyat salomatligi uchun xavfli pandemiyaga aylanganligi ham bunday xulosalarning o'rinli ekanini ko'rsatadi.

Globallashuv alohida olingan mamlakatlar hal qila olmaydigan muammolarni ham keltirib chiqarayotganini ta'kidlash zarur. Xomashyoning yetishmasligi, resurslarning cheklanganligi, atrof muhitning ifloslanishi, aholi sonining tez o'sishi va uning ehtiyojini qondirish, rivojlangan va taraqqiy qilmagan mamlakatlar o'rtasidagi ziddiyatlar shular jumlasidandir. Xalqaro valyuta fondi, Jahon banki, Xalqaro savdo tashkiloti kabi xalqaro institutlarning yuzaga kelishiga zamin yaratgan iqtisodiy globallashuvning yana bir muhim jihati mintaqaviy integratsiya qutblarining paydo bo'lishidir Ularning shakllanishi, bir tomondan, global integratsiyaning ko'rinishi, ikkinchi tomondan, uning noxush oqibatlaridan himoya vositasi sifatida chiqadi.

Iqtisodiy globallashuv mohiyatan obyektiv jarayondir. Uning natijasida ishlab chiqarishdagi ortiqcha xarajatlarning qisqarishi, aholi turli qatlamlarining yangidan yangi tovarlarni xarid qilish imkoniyatining paydo bo'lishi, tovarlar sifatining ortishi, ijtimoiy hayotning turli sohalariga fan, texnika va texnologiya yutuqlarining kirib borishi sodir bo'ladi.

Ayni paytda, u nisbatan rivojlanmagan mamlakatlar uchun qator muammolarni, xususan, globallashuv berayotgan foydaning nopraporsional taqsimlanishini keltirib chiqarmoqda. Xususan, ekologik tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, Yevropa va Shimoliy Amerikada yashovchi Yer sharining 12 foizi aholisi dunyo bo'yicha yaratilayotgan ne'matlarning 60 foizini iste'mol qiladi.

"Men uyimning darvoza va eshiklarini mahkam berkitib o'tira olmayman. Chunki unga toza havo kirib turishi kerak. Va shu barobarida eshik va derazalarimdan kirayotgan havo dovul bo'lib, xonadonimni ag'dar-to'ntar qilib, o'zimni yiqitib tashlashini ham xohlamayman",- deb yozgan edi Maxatma Gandi.

Maxatma Gandining yuqoridagi so'zlarida globallashuv, xususan, iqtisodiy globallashuvga xos bo'lgan jihatlar juda chiroyli tarzda ifodalangan deyish mumkin.

Yuqorida iqtisodiy globallashuv ne'matlarning nopraporsional taqsimotini keltirib chiqarayotgani ta'kidlangan edi. Shu o'rinda uning oqibatlarini tan olmaslik antiglobalistik harakatlarning kelib chiqishiga zamin yaratayotganini qayd etish lozim. Huquq-tartibot organlari bilan to'qnashuvlarni keltirib chiqarayotgan bunday harakatlar turli siyosiy kuchlar

va kasaba uyushmalari tomonidan qo'llab-quvvatlanmoqda. Minglab delegatlar ishtirokida Jahon sotsial forumlari o'tkazilayotgani antiglobalistik harakat baqiroqlar uyushmasi emasligidan, antiglobalistlar ichida eng boy davlatlardan tortib, eng kambag'al davlatlar vakillariga uchratish mumkinligidan dalolat beradi. Ularning tashkiliy jihatdan yaxshi uyushganligi, o'ta harakatchanligi, ommaviyligi, agressivligi ayrim mamlakatlar ustuvor bo'lishga intilayotgan globallashuvdan voz kechish yo'lidagi harakatlar jiddiy asosga egaligini ko'rsatadi. Mutaxassislar fikricha, eng rivojlangan mamlakatlarda ham bozor diktaturasiga qarshi yetarli darajada sotsial energiya to'plangan va globallashuvga "insoniy qiyofa" berish bugungi kunning dolzab masalasi bo'lib qolmoqda.

Globallashuv jarayoni siyosiy jarayonlarga ham sezilarli ta'sir o'tkazmoqda. Buni Yevropa Ittifoqi misolida ham ko'rish mumkin. Zero, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy integratsiya jarayonlari yangi bosqichga ko'tarildi. Uzoq tayyorgarlik, bahs-munozaralar, ba'zi hollarda esa, umumxalq referendumlari o'tkazilganidan so'ng davlat suverenitetining muhim belgilaridan biri bo'lmish milliy valyutalar o'rniga yagona pul birligi - "yevro"ni muomalaga kiritish haqida qaror qabul qilindi. Hozirda Yevropa Ittifoqi 26 davlatni birlashtirib turgani ham mazkur jarayonning nechog'li chuqurligini ko'rsatib turibdi.

Janubiy-sharqiy Osiyo davlatlari assotsiatsiyasi (ASEAN), Lotin Amerikasi iqtisodiy sistemasi kabi tashkilotlarning yuzaga kelishi va ular olib borayotgan faoliyat mintaqaviy hamkorlikning ko'lamli xarakter kasb etib borayotganidan yana bir nishonadir.

Mintaqaviy integratsiya rivojlanishi mantiqidan kelib chiqib, bir holatni qayd etish lozim. Yaqingacha umumjahon ahamiyatiga molik muammolar asosan o'ta yirik davlatlar xohish-istagi, manfaatlaridan kelib chiqib hal qilindi, qisman hozir ham shunday. Ammo, uzog'i bilan XXI asrning o'rtalariga kelib insoniyatning taqdiriga daxldor masalalar chuqur integratsiyalashgan bir nechta mintaqada hal qilinsa, ajab emas.

Globallashuvning siyosiy jarayonlardagi in'ikosini davlatning muayyan funksiyalari davlatlararo va xalqaro tashkilotlar ixtiyoriga o'tayotganida ham ko'rish mumkin. BMT bugun qayidir ma'noda dunyo hukumati funksiyasini bajarmoqda. Uning tarkibida Xavfsizlik kengashi, Iqtisodiy va ijtimoiy Kengash, YuNESKO, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, Xalqaro sudning faoliyat ko'rsatayotgani, xalqaro konvensiya va rezolyutsiyalarning qabul qilingani ham shunday xulosa chiqarish imkonini beradi.

Insoniyatni tashvishga solayotgan masalalar tizimida sotsial muammolar o'zining keskinligi va ko'lamliligi bilan ajralib turadi. Xususan, BMTning "Ming yillik hisoboti"da keltirilgan ma'lumotlar Yer yuzi aholisining 46,3 foizi katta qiyinchliklarda hayot kechirayotganini ko'rsatadi. 1 milliarddan ortiqroq odam toza ichimlik suvini iste'mol qilishdan bebahra qolmoqda. Qariyb 840 million kishi to'yib ovqatlanmaydi. Har 7 sekundda esa 1 ta bola ochlikdan yoki to'yib ovqatlanmaslik natijasida yuzaga keladigan kasallikdan vafot etmoqda. Mazkur raqamlar, bir tomondan, kishilik jamiyati hayotida boylik va qashshoqlik deb atalishi mumkin bo'lgan keskin qutblashuv jarayoni chuqurlashib borayotganidan, ikkinchi tomondan, ijtimoiy bo'hronlar uchun zamin mavjudligidan dalolat beradi.

Qashshoqlik, iqtisodiy qiyinchiliklar ijtimoiy hayotning boshqa sohalaridagi muammolarning ham chuqurlashuviga, sotsial loyihalarning qisqartirilishiga va shusiz ham og'ir bo'lgan ayrim davlatlar aholisi ahvolining yanada yomonlashuviga olib kelmoqda. Xususan, XX asrning oxiriga kelib, Yer yuzida taxminan 34 million kishi OITSga duchor bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda bu ko'rsatkich bitta mintaqada kuzatilayotgani achinarli holatdir. Sotsial muammolar ana shunday mudhish qiyofa kasb etib turgan bir paytda boshqa bir vaziyatni ham kuzatish mumkin. Ma'lumotlarga ko'ra, amerikaliklar va yevropaliklar har yili 18 milliard dollar kosmetikaga, 17 milliardni hayvonlar oziq-ovqatiga, 15 milliardni parfyumeriyaga va 11 milliard dollarni muzqaymoqqa sarflashmoqda. Yoki boshqa bir misol, AQShliklar har yili 30 milliard dollarni o'yinchoqlar (har bir bolaga o'rtacha 69 ta o'yinchoqdan) sotib olishga sarflaydilar. Vaholanki, ochlikni bartaraf etish uchun 19, suv yetishmasligini yengish uchun esa 10 milliard dollar kerak, xolos. 1,3 milliard dollar Yer yuzi bolalarini emlashga, 5 milliard dollar savodsizlikni bartaraf etishga yetgan bo'lur edi.

Qayd etilgan raqamlar insoniyat o'z oldida turgan sotsial muammolarni hal qilish salohiyati va imkoniyatiga egaligini ko'rsatadi. Buning uchun esa insoniyat faqat o'zining birligini va bir butunligini, mavjud muammolarning yechimi o'z taqdiriga daxldor ekanini anglab yetishi zarur bo'ladi.

Insoniyat madaniy taraqqiyotining bosh yo'lini bugungi kunda madaniyatlar ravnaqi, inson intellektual salohiyatining o'sishi, ma'naviy ishlab chiqarish strukturasi va mazmunining takomillashuvi, qadriyatlarning kishilar ruhiy dunyosidagi o'rni va ta'sirining oshishi tashkil etadi. Bu madaniy qadriyatlarni yaratish hajmi va turlari, ularning jamiyat hayotiga ta'sirining ortgani, ziyolilar safining keskin darajada o'sgani, fan, maorif, san'atga bo'lgan e'tiborning oshgani kabi omillarda ham yaqqol ko'rinadi.

Shunday bo'lishiga qaramay, insoniyat ma'naviyati va madaniyati rivojlanishini tekis jarayon sifatida tasavvur qilish mumkin emas. Zero, insoniyat bugungi kunda erishgan yutuqlardan chetda qolayotgan mintaqa va xalqlar ham yo'q emas. Bu iqtisodiy rivojlanish darajasining pastligi, ichki totuvlik – millatlararo hamkorlik, ijtimoiy ahilllik, siyosiy barqarorlikning yo'qligi, bu ham yetmaganidek vaqti-vaqti bilan alangalanib turadigan fuqarolar urushi kabi omillar ta'sirida saqlanib qolmoqda.

Hech qaysi millat, mintaqa ma'naviyati, madaniyati bir-biridan mutlaq ajralgan holda mavjud bo'lmagan. Madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayonida har bir milliy madaniyatga o'zga madaniyat elementlari kirib keladi. Bunday o'zaro ta'sir va boyish jarayoni jamiyat rivojlanishi tezlashishi bilan bir paytda unga mos ravishda o'sib boradi. Ayniqsa, XX asrda sanoat, transport, aloqa vositalarida ro'y bergan buyuk o'zgarishlar bu jarayonning yanada shitob bilan kechishini keltirib chiqardi va madaniyatning deyarli barcha sohalarini qamrab oldi. Ammo vaqt bu jarayonlarning ziddiyatli ekanini ham ko'rsatdi.

Yaqin o'tmishda milliy madaniyatlarning o'zaro ta'siri va boyishidek tabiiy, obektiv va qonuniy jarayonni noto'g'ri baholash, bir tomonlama talqin qilish, baynalmilallashuv bayrog'i ostida milliy madaniyatlarga, ularning yutuqlariga bepisandlik bilan qarash hukmron bo'lgani, yevropacha turmush tarzi, madaniyati, xulq-odob normalarini milliy hayotga joriy qilishga

intilish rasmiy siyosat darajasiga ko'tarilgani, milliy madaniyat to'g'risida g'amxo'rlik qilishga esa aksariyat hollarda millatchilik tamg'asi bosilgani bunga misol bo'la oladi.

G'oyat murakkab va ziddiyatli, zafarlar va fojialarga boy bo'lgan tarixiy yo'lni bosib o'tgan insoniyat yangi ming yillikka qadam qo'ydi. Insoniyat, uning ma'naviyati, madaniyati istiqboli, yangi ming yillikdagi qiyofasi ko'p darajada rivojlanishning hozirgi kundagi xususiyatlari bilan belgilanadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, bugungi kunda insoniyat madaniyati rivojiga xos xususiyatlar haqida gap ketar ekan, aksilmadaniyat unsurlarining keng tarqalishidek salbiy hodisalar ham kelib chiqayotganini, madaniy agressiya yangi shakllarda namoyon bo'layotganini ta'kidlash zarur. Jumladan, ulkan tashkiliy asoslar, moddiy-moliyaviy resurslar va mafkuraviy bosimga tayangan holda an'anaviy jamiyatlarning asrlar davomida shakllangan qadriyatlarining yemirilishiga olib keladigan hodisalar namuna va etalon, universializm va globalizm bayrog'i ostida singdirishga harakat qilinmoqda.

Shu bilan birga, dunyoning turli burchaklarida har xil shiddat bilan kechayotgan milliy uyg'onish ta'sirida milliy-madaniy o'ziga xoslikni sayqallab qolishga, milliy qadriyatlarni tiklashga bo'lgan intilish hissining o'sishi kuzatilayotganini ham ta'kidlash zarur.

Bu jarayon ijobiy jihatlar bilan bir qatorda milliy o'ziga xoslik deganda faqat uzoq tarix qa'rida shakllangan qadriyatlarnigina tushunishlik, madaniyatda an'ana va ijodkorlik dialektikasini to'g'ri baholamaslik kabi bir yoqlamalikni, muayyan mintaqalarda esa o'zga madaniyat yutuqlariga bepisandona munosabat kabi salbiy oqibatlarni ham keltirib chiqarmoqda. Ammo shuni ishonch bilan aytish mumkinki, hozirgi paytda bunday salbiy tomonlar emas, balki ijobiy jihatlar, yaratuvchilik, ijodkorlik jarayoni ustuvorlik qilmoqda. Jahon tarixining tahlili ham yuqoridagi kabi salbiy hodisalar, keskin o'zgarishlar, ijtimoiy silkinishlar davrining ajralmas yo'ldoshi va ularning o'zi kabi o'tkinchi ekanidan dalolat beradi.

Xalqaro integratsiyaning chuqurlashuvi milliy madaniyatlarda muayyan umumiy, o'xshash bo'lgan tomonlarning qaror topishiga, keng ildiz otishiga xizmat qilmoqda. Bu jarayon o'zining ijobiy ko'rinishlarida madaniyatlarning o'zaro yaqinlashuvi va boyishiga xizmat qilishi shubhasiz.

Biz yuqorida globallashuvning ikki tomonlama tushuncha sifatida e'tirof etgan edik. Ya'ni, unda salbiy va ijobiy jihatlar doimo yonma-yon keladi. Qaysidir davlat, jamiyat, millat uchun ushbu jarayon uning taraqqiyotiga xizmat qilsa, boshqa biri uchun tanazzulga sabab bo'ladi. Buning natijasida esa muayyan davlat yo yuksaladi, yoki "o'tmish"ga aylanadi. Shuning uchun ham globallashuv sharoitida davlatni, millatni asrab qolishning asosiy omillaridan biri bu "milliy g'oya"ni e'tiqod darajasiga ko'tarishdir. Bu fikrimizni professor S.Otamuratovning quyidagi fikrlari bilan asoslaymiz: "Millatni asrashning muhim omillaridan biri, milliy g'oyadir. Chunki u millat dunyoqarashi, ongi, qalbi, intilishlari va maqsadlarining ifodasi hisoblanadi. U qanchalik millat hayotini ifoda ettirsa, balandparvozlikdan holi bo'lsa, shunchalik kuchli bo'ladi. Milliy g'oya makon va zamonda kechadigan jarayonlarga monand takomillashtirilib, millat va xalq ongiga, ayniqsa, yoshlar ongiga yetkazilsa, ularda millatni asrashga bo'lgan harakatlarda samara bo'lishi mumkin". Shunday ekan oldimizga millatni

globallashuvning salbiy ta’sirlaridan asrab qolish vazifasini qo‘ygan ekanmiz, buning uchun avvalo “milliy g‘oya”ni zamon ruhida qayta ko‘rib chiqish, unga innovatsion yondashish kerak bo‘ladi. Albatta, bu harakatlarimiz milliy qadriyatlardan voz kechish hisobiga bo‘lmasligi kerak. Innovatsion yondashuv deganda, muayyan g‘oyaga davr talablaridan, yutuqlaridan, inson manfaatlari nuqtai nazaridan kelib chiqib yangicha ruh, mohiyat baxsh etish nazarda tutiladi. Ayniqsa, globallashuv jarayonlari tobora avj olayotgan bir davrda u bilan hisoblashmaslikning imkoni yo‘qligiga yanada amin bo‘lib bormoqdamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent.: “O‘zbekiston”, 2018.
2. Otamuratov S. Globallashuv va millat (siyosiy-falsafiy tahlil). Toshkent. “Yangi asr avlodi”, 2008.
3. Otamuratov S. Globallashuv va milliy-ma’naviy xavfsizlik. Toshkent.: “O‘zbekiston”, 2013.
4. Otamuartov S. Globallashuv: millatni asrash mas’uliyati (siyosiy-falsafiy qirralari). Toshkent.: “O‘zbekiston”, 2018.
5. G‘oyibnazarov Sh. Ommaviy madaniyat. Toshkent.: “O‘zbekiston”, 2012.

HAVYAR VE HAVYAR TEKNOLOJİSİ

CAVIAR AND CAVIAR TECHNOLOGY

Doç. Dr. Emine ÖZPOLAT

Fırat Üniversitesi, Su Ürünleri Fakültesi, Avlama ve İşleme Teknolojisi Bölümü, Elazığ, Türkiye.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6369-0649

Prof. Dr. Bahri PATIR

Bingöl Üniversitesi, Veteriner Fakültesi, Gıda Hijyeni ve Teknolojisi Bölümü, Bingöl, Türkiye.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-59339971

ÖZET

En kıymetli deniz ürünlerinden biri olarak kabul edilen havyar, genel olarak Mersin balıklarının yumurtalarından elde edilmesine karşın, birçok balık türünün yumurtaları da havyar elde etmek amacı ile kullanılabilmektedir. Bu amaçla; alabalıklardan, kefallerden ve sazan balıkları gibi balık türlerinden yararlanılmaktadır. Birçok türü ve çeşidi bulunan havyar; elde edildiği balık türüne, uygulanan işleme teknolojisine ve yöresel olarak farklı şekillerde isimlendirilebilmektedir. Temel olarak renk ve menşeine göre havyarlar siyah (Mersin balıklarından elde edilen) ve kırmızı (Alabalıklardan elde edilen) olmak üzere ikiye ayrılırken, bugün birçok çeşidi piyasalarda bulunmaktadır. Bu çalışmada; havyarın elde edilişi, çeşitleri ve kalite özelliklerine dair bilgilere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Havyar, Havyar Teknolojisi, Tuzlama Teknolojisi.

ABSTRACT

Caviar, which is considered as one of the most precious seafood, is generally obtained from the eggs of sturgeon fish, but the eggs of many fish species can also be used to obtain caviar. For this purpose; fish species such as trout, mullets and carp are used. Caviar with many types and varieties; It can be named differently according to the type of fish from which it is obtained, the processing technology applied and locally. While caviar is basically divided into black (obtained from sturgeons) and red (obtained from trout) based on color and origin, today many types are available in the market. In this study; Information on the production, types and quality characteristics of caviar is given.

Key words: Caviar, Caviar Technology, Salting Technology

1. GİRİŞ

Su ürünleri, sağlıklı beslenme açısından en önemli gıda kaynakları arasında yer almasının yanı sıra, sanayi sektörüne ham madde sağlaması, istihdam imkanı oluşturması nedeniyle de oldukça önemli bir sektördür. Balık yumurtaları oldukça yüksek besin değerine sahip olmalarına rağmen, zor elde edilebilmesi, üretim olanaklarının sınırlı olması nedeniyle en pahalı besin maddeleri arasında yer almaktadır (McCune, 1988; Varlık ve diğ., 2004; Çaklı, 2007).

Genel olarak tuzlanan Mersin balığı yumurtaları havyar olarak kabul edilse de, farklı balık türlerinin yumurtalarından da havyar üretimi yapılmaktadır. Bu amaçla en çok alabalık ailesinin, kefallerin ve sazan balıklarının yumurtalarından yararlanılır. Mersin balıklarından elde edilen havyarlar siyah havyar olarak değerlendirilirken, alabalıklardan elde edilen havyarlar kırmızı havyar olarak bilinmektedir (Jarvis, 1964; Timur, 1982; Varlık ve diğ., 2004; Çaklı, 2007).

Bazı araştırmacılara göre su ürünleri işleme teknolojisi, balığın yumurtasından başlamaktadır. Balık yumurtaları çeşitli teknolojilerle işlenerek farklı ürünlerde oluşturulabilmektedir. Bu amaçla tuzlamanın haricinde, dondurma, tütsüleme, konserve, sosis üretimi gibi teknolojilerden yararlanılmaktadır (Göğüş ve Kolsarıcı, 1992).

2. HAVYARIN TANIMI

Havyar kelimesi bazı kaynaklara göre Türkçe kökenli olarak bildirilmesine karşın Farsça kökenli bir kelimedir. Farsça yumurta anlamında olan ‘Haye’ ile gibi anlamında olan ‘Var’ takısından oluşan ‘Hayevar’ birleşik kelimesinden türemiştir (McCune, 1988; Anonim, 1994). 13. yüzyıldan beri havyarın yapıldığı bilinmektedir ve 16. yüzyıldan beri de Rusya’nın havyar ürettiği kaydedilmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru balıkçılığın gelişip sanayileşmesi ile havyar tekniği de gelişmiştir (Günberi-Hoft, 1986; McCune, 1988; Göğüş ve Kolsarıcı, 1992).

3. HAVYAR ÜRETİMİ

3.1. Yumurta Alımı

Havyar üretimi, balıklardan yumurtaların alınması ile başlamaktadır. Ağlarla yakalanan balıklardan, mümkünse öldürülmeden bayıltılarak yumurtaların alınması tavsiye edilmektedir. İşlenecek havyar taze ve sert olmalıdır. Çok olgun yumurtalar havyar yapımı için uygun değildir. Yumurtalar olgunlaştıkça sertliğini kaybettiğinden döküm aşamasındaki yumurtalardan iyi kalitede havyar elde edilmez, tam olgunlaşmadan elde edilen havyarlarında kalitesi istenilen seviyede olmaz. Bu yüzden tamamen gelişip olgunlaşmadan hemen önce alınan yumurtalardan iyi kalitede havyar elde edilebilmektedir (Çelikkale, 1994; Özdemir, 1982; Göğüş ve Kolsarıcı, 1992).

3.2. Yumurtalara Uygulanan İşlemler

Alınan yumurtalar, % 5 lik tuzlu su ile tel elekler içerisinde, yavaşça elle ovalanarak 15-20 dakikayı geçmeyecek şekilde yıkama işlemine tabi tutulurlar. Bu işlemle yumurtanın etrafını saran zarımsı ve lüzumsuz kısımlardan arındırılmış olur. Yıkanması tamamlanan yumurtalar tuzlanarak havyar haline dönüştürülür. Farklı oranlarda ve şekillerde tuzlama işlemleri uygulanarak çeşitli havyarlar elde edilmektedir. Temel olarak salamura tuzlama ve kuru tuzlama işlemleri uygulanmaktadır. Salamura tuzlama işleminde; %20-25 lik tuz çözeltisi kaynatılıp 40°C’ye kadar soğutulur ve yumurtalar bu karışımda 30-40 dakika bekletilir. Daha sonra yumurtalar bu çözeltiden çıkarılarak suları süzdürülür ve %2-3 oranında kuru tuzlama yapılarak paketlenir. Kuru tuzlama işleminde ise 60-70 cm derinlikteki kaplarda bir kat tuz ve bir kat yumurta olacak şekilde tuzlama yapılır ve soğuk ortamlarda olgunlaşmaya bırakılır. Tuzlanmış havyarlar tüketilmeden 6- 10 saat önce tatlı su içerisinde fazla tuzdan uzaklaştırılır.

Daha sonra suları drene edilerek tüketime sunulur (Göğüş ve Kolsarıcı, 1992; Gülyavuz ve Ünlüsayın, 1999; Özpolat ve Patır, 2006; Özpolat ve Patır, 2009).

4. HAVYAR ÇEŞİTLERİ

Temel olarak havyar renk ve menşeine göre siyah ve kırmızı havyar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Fakat bugün piyaslarda bulunan havyarları 4 grup altında kategorize etmek mümkündür. Bunlar;

- Siyah havyar
- Kırmızı havyar
- Mumlu balık yumurtası
- Tarama (Timur, 1982; Elbek, 1988).

4.1. Siyah Havyar

Siyah havyarlar, Acipenseridae ailesini oluşturan Mersin balıklarından elde edilmektedir. Elde edildiği Mersin balığı türüne göre sınıflandırılmaktadır. Mersin morinası olarak adlandırılan, *Huso huso* türünden elde edilen, iri taneli, siyah ya da koyu gri renkte olan ve birinci sınıf havyar olarak biline havyarlara 'Beluga' ismi verilmektedir. İkinci sınıf havyar olarak değerlendirilen ve beluga havyarına göre daha küçük taneli olan, rengi de daha açık gri-yeşim yada kahverengi olan havyarlar ise Rus Mersini olarak bilinen *Acipencer güeldenstaedtii* türünden elde edilmektedir ve 'Osetra Havyarı' olarak bilinmektedir. Mersin balıklarının *Acipenser stellatus* türünden elde edilen ve siyah havyarlar içinde en küçük taneli, rengi siyah-yeşim olan havyarlara ise 'Sevruga Havyarı' denilmektedir. Beluga ve osetra havyarlarına göre daha düşük kalitede olduğu kabul edilmektedir (Timur, 1982; McCune, 1988; Elbek, 1988; Anonim, 1994).

4.2. Kırmızı Havyar

Salmonidae familyasının üyelerinden elde edilmektedir. Büyük, parlak ve kırmızı renktedir. Mersin balıklarından elde edilen havyarlardan daha düşük kalitede olduğu kabul edilmektedir (Timur, 1982; McCune, 1988).

4.3. Mumlu Balık Yumurtası

Kurutulmuş kefal balığı yumurtalarının prese edilerek, balmumu ile kaplanması ile yapılmaktadır (Timur, 1982; Gülyavuz ve Ünlüsayın, 1999).

4.4. Tarama

Sazan balığı yumurtalarının tarama adı verilen eleklerin üzerinden geçirilerek yıkanması ve daha sonra zeytinyağı ilavesi ile krema kıvamına getirilip tuz ilave edilerek oluşturulan bir üründür (Timur, 1982; Gülyavuz ve Ünlüsayın, 1999).

5. HAVYARLARDA KALİTE KONTROLÜ

Genellikle kutular içerisinde satışa sunulan havyarlarda; acılaşma, fermentatif ekşime, küflenme ve bombaj oluşumu şeklinde bozulmalar gözükebilmektedir. Bozulan havyarların taneleri kendilerine has olan yapısını kaybederek yumuşamaya başlar, yakıcı ekşimsi lezzet ve koku oluşumu görülür. Bu tarz değişikliklere uğramış havyarlar tüketilmemelidir. Havyarın mikroflorası aynı zamanda balıkların fizyolojik florasını da temsil etmektedir. Bu

mikroorganizmalar koklar, koli bakterileri, maya ve küflerdir (İnal, 1992; Altuğ ve Bayrak, 2003; Patır ve diğ., 2010).

6. HAVYARLARIN KİMYASAL KOMPOZİSYONU

Havyar çok yoğun ve besin değeri oldukça yüksek olan bir gıdadır. İçerdiği protein oranı %23 ile %35 arasında değişim göstermektedir. Havyarların besin değerleri elde edildikleri balık türüne, uygulanan işleme teknolojisine ve kullanılan tuz oranına bağlı olarak değişim göstermektedir (İnal, 1992; Altuğ ve Bayrak, 2003). Yüksek kaliteli siyah havyarların genellikle %40 su, %12 yağ içerdiği belirtilirken, işlem görmeyen mersin balıkları yumurtaların; %51,5 nem, %26,4 protein ve %19,3 yağ içerdiği bildirilmiştir (Rehbein, 1985; Çaklı, 2007). Salmonlardan elde edilen kırmızı havyarlar; %49 su, %32 protein, %11 yağ ve %3 karbonhidrat içermektedir. Gökkuşağı alabalıklarından elde edilen havyarların ise %49,2 su, %25,4 protein ve %11,8 yağ içerdiği bildirilmiştir (Özpolat ve Patır, 2008).

KAYNAKLAR

Altuğ, G., & Bayrak, Y. (2003). Microbiological analysis of caviar from Russian and Iran. Food Microbiology, 20,1,83-86.

Anonim, (1994). Havyar, Ana Britanica Genel Külltür Ansiklopedisi, Ana Yayıncılık A.Ş. ve Encyclopaedia Britannica INC, İstanbul, 438 s.

Çaklı, Ş. (2007). Su Ürünleri İşleme Teknolojisi-1. Ege Üniversitesi Basımevi Bornova- İzmir.

Çelikkale, M. S. (1994). İç su balıkları ve yetiştiriciliği. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 419 s.

Elbek, G. (1988). Su Ürünleri Mevzuatı, Ege Üniversitesi Su Ürünleri Yüksekokulu, Bornova-İzmir, 128 s.

Göğüş, A. K., & Kolsarıcı, N. (1992). Su Ürünleri Teknolojisi. Ankara Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Ankara, 353 s.

Gülyavuz, H., & Ünlüsayın, M. (1999). Su Ürünleri İşleme Teknolojisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Eğirdir Su Ürünleri Fakültesi, Isparta, 366 s.

Günberi- Hoft, (1986). Havyar, Büyük Larouse Sözlük Ve Ansiklopedisi, İstanbul,5383s.

İnal, T. (1992). Besin Hijyeni- Hayvansal Gıdaların Sağlık Kontrolü, Final Ofset, İstanbul, 783 s.

Jarvis, D. (1964). Caviar and Other Fish Roe Products, United States Depeartment of The Interior, Fish and Wildlife Service, Bureau of Commercial Fisheriees, Washington, 1-9.

McCune, K. (1988). The Fish Book, Harper & Row Publishers Inc, Newyork, 126 s.

Özdemir, N. (1982). Mersin Balığı Türleri ve Yapay Üretimi ve Türkiye'de Üretim Olanakları, Fırat Üniversitesi Fen Fakültesi, 71 s.

Özpolat, E., & Patır, B. (2006). Vakumda ambalajlı gökkuşağı alabalığı (*oncorhynchus mykiss* walbaum, 1792) havyarının üretimi ve muhafazası sırasında duyusal ile kimyasal kalitesinde meydana gelen değişimler. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Su Ürünleri Avlama ve İşleme Teknolojisi Anabilim Dalı, Elazığ.

Özpolat, E., & Patır, B. (2009). Gökkuşağı alabalığından (*Oncorhynchus mykiss* Walbaum, 1792) havyar yapımı ve bazı kimyasal parametreler üzerine araştırmalar. Süleyman Demirel Üniversitesi Eğirdir Su Ürünleri Fakültesi Dergisi, 5 (1-2), 50-57.

Patır, B., Özpolat, E., Şeker, P., & Yalçın, H. (2010). Vakum ambalajlı gökkuşağı alabalığı (*Oncorhynchus mykiss* Walbaum, 1792) havyarının üretimi ve muhafazası sırasında mikrobiyolojik kalitesinde meydana gelen değişimler. Fırat Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Veteriner Dergisi, 25(1), 31-36.

Rehbein, H. (1985). Caviare: Proximate Composition, Amino Acid Content and Identification of Fish Species. Z. Lebensm. Unters. Forsh. 180: 457-462.

Timur, M. (1982). Türkiye'de Havyar Üretimi, Türkiye'de Su Ürünleri Üretimini Artırma ve Kredilerini Yönlendirme Sempozyumu, Ankara, Türkiye.

Varlık, C., Erkan, N., Özden, Ö., Mol, S., & Baygar, T. (2004). Su Ürünleri İşleme Teknolojisi. İstanbul Üniversitesi Yayın No: 4465, Su Ürünleri Fakültesi No:7, İstanbul.

GÖÇ SORUNUNA FARKLI BİR BAKIŞ: SEVGİLİ ARSIZ ÖLÜM ROMANI

A DIFFERENT PERSPECTIVE ON THE PROBLEM OF MIGRATION: DEAR SHAMELESS DEATH NOVEL

Dr.Öğr.Üyesi İbrahim Halil GÜZEL

Siirt Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Siirt/Türkiye

ORCID ID: 0000-0003-2671-7635

ÖZET

Tarihin ilk dönemlerinden günümüze kadar insanlar farklı sebeplerden, etkenlerden dolayı yaşadıkları yerleri terk ederek farklı bölgelere, coğrafyalara göç etmektedirler. Göç etmek, insanların alışmış oldukları yerleri, alışmış oldukları yaşam koşullarını bırakarak başka yerlere giderek yeni bir yaşam kurmalarıdır. Bu süreçte ekonomik, tarihsel, kültürel, siyasi ve sosyal etkenler göçün önemli birer unsuru olmaktadırlar. Göçün birçok farklı sebebi bulunmaktadır. Göç bazen bireysel bazen kitlesel olarak gerçekleşmektedir. Göç bazen isteğe bağlı bir şekilde gerçekleşmekte, bazen elimizde olmayan zorunlu sebepler bizi göçe zorlamaktadır. Yeni yaşam alanlarının çekiciliği insanları gönüllü göçe hazırlarken, bazen de etnik, dini çatışmalar, savaşlar, iklim koşulları, işsizlik gibi sorunlar da insanları zorunlu göçe mecbur bırakmaktadır. İster zorunlu sebeplerle gerçekleşsin, ister isteğe bağlı olarak gerçekleşsin, göçün önemli bir sonucu bulunmaktadır. İnsan artık kendini hem terk ettiği yere hem de yeni yerleştiği yere ait hissetmekte zorlanmaktadır. Yıllar içinde yeni göç ettiği yere uyum sağlayıp alışsa da terk edip geldiği yer her zaman aklında, hayalinde kalacaktır. Göçün geçmişte var olması, günümüzün en önemli sorunlarının başında gelmesi ve gelecekte de var olması göç konusunun gündemde kalmasını ve güncelliğini korumasında önemli bir yer tutmaktadır. Göçü yaşamın bir parçası olarak kabul etmek ve doğal karşılamak gerekmektedir.

Göç farklı kültürden insanların bir araya gelmesini sağlamaktadır. Bu durum bazen olumlu sonuçlara sebep olacağı gibi bazen de olumsuz sonuçlara sebep olmaktadır. Çünkü insanların birbirleri ile uyum sağlamaları veya sağlayamamaları önemli sorunları da beraberinde getirmektedir. Göç kavramını anlayabilmek, bu kavrama katkıda bulunabilmek için farklı bilim dallarında çalışmalar yapılmaktadır. Göçün birçok farklı etmeni olduğu için sadece sosyoloji veya siyaset biliminin konusu olarak kalmamıştır. Toplumun genelini ilgilendiren, geçmişten bugüne dünyanın önemli bir sorunu olan, göç konusunda edebiyat alanında da önemli eserler verilmiştir. Bu çalışmada göç konusu bu bakış açısı ile değerlendirilmektedir. Çalışma kapsamında Latife Tekin'in "Sevgili Arsız Ölüm" adlı eseri göç özelinde değerlendirilmektedir. Göçün sebepleri, sonuçları, göç sonrasında insanların yaşadıkları yoksulluk, işsizlik, dışlanma gibi sorunların romanda nasıl yer aldığı incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Göç, Roman, Yoksulluk

ABSTRACT

From the first periods of history until today, people have left the places where they live for different reasons and factors and migrate to different regions and geographies. Immigration is when people leave the places they are used to and the living conditions they are accustomed to and go to other places to establish a new life. In this process, economic, historical, cultural, political and social factors become an important element of migration. There are many different reasons for migration. Migration is sometimes individual and sometimes massive. Sometimes migration occurs voluntarily, sometimes compulsory reasons that we do not have force us to migrate. While the attractiveness of new living spaces prepares people for voluntary migration, sometimes problems such as ethnic and religious conflicts, wars, climatic conditions and unemployment force people to migrate. Migration has an important consequence, whether it occurs for compulsory reasons or voluntarily. Man now has difficulty in feeling himself belonging both to the place he left and to the new place he settled. Over the years, even if he adapts and gets used to his new place of immigration, his place of departure will always remain in his mind and dream. The existence of migration in the past, its being at the top of today's most important problems and its existence in the future have an important place in keeping the issue of migration on the agenda and keeping it up to date. It is necessary to accept migration as a part of life and take it inherent.

Migration enables people from different cultures to come together. This situation sometimes causes positive results and sometimes it causes negative results. Because people's adaptability and inability to adapt to each other brings along some important problems. In order to understand the concept of migration and to contribute to this concept, studies are carried out in different disciplines. Because immigration has many different factors, it is not only the subject of sociology or political science. Important works have also been given in the field of literature on migration, which is an important problem of the world from past to present, which concerns the society in general. In this study, the issue of migration is evaluated from this perspective. Within the scope of the study, Latife Tekin's work named " Dear Shameless Death " is evaluated in terms of migration. The reasons and consequences of migration, how the problems such as poverty, unemployment and exclusion take place in the novel are examined.

Keywords: Migration, Novel, Poverty

1.GİRİŞ

İnsanlar tarih boyunca farklı sebeplerden dolayı bazen kendi ülke sınırları içinde, bazen ülkeler hatta kıtalar arasında göç hareketinde bulunmuşlardır. Ülkelerin yaşamakta olduğu sosyal, siyasal, ekonomik olaylar, ulusal ve uluslararası göç hareketini yakından etkilemektedir. Göçün pek çok sebebi olmakla birlikte, ekonomik faktörler, işsizlik, yoksulluk, savaş ve çatışmalar bu sebeplerin başında gelmektedir. Göç oldukça geniş bir alanda etkili olmaktadır. Bireyler üzerinde, toplumlar üzerinde, ülkeler üzerinde farklı etki ve sonuçları bulunmaktadır. Göç sorunu dünyanın pek çok yerinde yaşandığı için bu konuda pek çok çalışma, araştırma yapılmaktadır. Bu sebeple farklı disiplinlerin dikkatini çekmektedir. Göç sorunu sadece siyaset

biliminin, tarihin, sosyolojinin araştırma alanına girmemektedir. Göç kavramı edebiyat alanında da kendisine önemli bir yer bulmaktadır. Edebiyatçılar, toplumun içinde bulunduğu durumu, yaşadıklarını, eserleri ile anlatmaktadırlar. Bundan dolayı göç konusuna edebiyat, roman penceresinden bakılması, göç kavramının ele alınması bakımından önem taşımaktadır. Diğer edebiyat dallarında olduğu gibi roman da içinde bulunduğu toplumsal koşulların bir ürünü olarak günlük hayatımızda, gerçek yaşamımızda gördüğümüz değişim ve gelişimlere koşut olarak biçimlenmektedir. Göç eden birey alışmış olduğu yaşam biçiminden uzaklaşmakta, kopmaktadır. Yeni bir yaşama alışma süreci birey için, ailesi için bazen oldukça sıkıntılı, zorlu bir süreç olarak yaşanmaktadır. Birey bir taraftan alışmış olduğu yaşamın izlerini aramakta, onu canlı tutmaya çalışmakta diğer taraftan yeni yaşamına uyum sağlamak zorunda kalmaktadır. Çalışmada öncelikle göç kavramı, sebepleri hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra Latife Tekin'in hayatı ve eserlerine yer verildikten sonra, çalışmanın ana konusunu oluşturan "Sevgili Arsız Ölüm" romanı göç özelinde değerlendirilmektedir.

2.GÖÇ KAVRAMI VE ETKİLERİ

Göç konusunun insanlık tarihi ile beraber başlamasının, birbirinden farklı sebeplere dayanması, farklı boyutları içermesi, farklı bilim dalları tarafından incelenmesi, kavrama yönelik tek bir tanım yapılmasını olanaksız hale getirmektedir. Bu sebeple göç kavramına yönelik farklı tanımlamalar karşımıza çıkmaktadır.

Karpat'a göre göç "*asıl yerinden, ulaşılmak istenen yere hareket*" olarak tanımlamaktadır (Karpat, 2003:3). Türk Dil Kurumu göçü "*Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret"* olarak tanımlamaktadır. Bir başka tanımda göç "*Bireylerin veya grupların sembolik, coğrafi veya siyasi sınırların ötesine, yeni yaşam alanlarına ve topluluklara doğru olan hareketlerinin ifadesi*" olarak tanımlanmaktadır (Marshall, 1999:685). *"Ekonomik, siyasi, ekolojik veya bireysel nedenlerle, bir yerden başka bir yere yapılan ve kısa, orta veya uzun vadeli geriye dönüş veya sürekli yerleşim hedefi güden coğrafik, toplumsal ve kültürel bir yer değiştirme hareketidir"* (Yalçın, 2004:13).

Kavrama yönelik tanımlamalara baktığımız zaman göç olgusunun birçok boyutunun olduğu görülmektedir. Bazı tanımlamalarda göçün ekonomik boyutu üzerinde durulurken bazı tanımlamalarda kültürel, sosyal boyutu üzerinde durulmaktadır. Ancak göç kavramına yönelik yapılan tanımlar, göçün farklı boyutlarına dikkat çekse de bazı ortak özellikleri bulunmaktadır. Göçün mekan değiştirme, zaman boyutu ve göçün neden yapıldığı, göç tanımlamalarında kendine yer bulan kavramlardır.

İç göç, bir ülkenin kendi sınırları içinde gerçekleşen göç hareketidir. İç göç, aslında bir ülkedeki nüfusun mekânsal dağılımı ile ilgilidir ve nüfus hareketi daha çok az gelişmiş olan bölgelerden gelişmiş olan bölgelere doğru gerçekleşmektedir (Saracoğlu ve Roe, 2004:1). Dış göç ise kalıcı olarak veya geçici bir süreliğine, iş bulmak, dahi iyi bir eğitim almak amacıyla ülke sınırlarını aşan bir göç şeklidir.

Uluslararası göç altı başlıkta el alınmaktadır;

- Sürekli yerleşenler

- Süreli sözleşmeli çalışanlar
- Süreli çalışan profesyoneller
- Yasal olmayan çalışanlar
- Sığınmacılar
- Mülteciler (Gençler, 2004:174).

İç göç hareketleri neticesinde ülke nüfusuna doğrudan etki etmemekle birlikte, bölgeler arasında önemli nüfus farklılıklarına sebep olmaktadır. Dış göçte ise hem göç veren hem de göç alan ülke açısından önemli sonuçlara sebep olmaktadır.

Özellikle yüksek düzeyde eğitim seviyesine sahip olan bireylerin daha iyi yaşam ve çalışma ülkelere yaptıkları göç olarak karşımıza beyin göçü çıkmaktadır. Son dönemlerde uluslararası göç hareketi için beyin göçü önemli bir yer tutmaktadır (Gökbayrak, 2008:72).

Yaşanan doğal afetler, kaynakların bölgeler arasında farklılık göstermesi bazı bölgelerde yetersiz kaynakların olması, iklim değişiklikleri, savaşlar göçü zorunlu kılan faktörlerin başında gelmektedir.

Giddens, 1947 yılında Hindistan'ın bölünmesinden sonra 7 milyon Müslümanın Hindistan'dan Pakistan'a gitmesini, tarihi en önemli zorunlu göçlerinden biri olarak görmektedir. Tarihin büyük insan hareketlerinin yaşandığı olaylarda önemli bir kısmında insanların gönüllü olarak yer değiştirmediği görülmektedir. 17. ve 18. Yüzyıllarda 15 milyon insan Afrika'dan köle olarak alınmış ve başka ülkelere gönderilmiştir. 19. Yüzyılda sayıları 10 ile 40 milyon arasında değişen işçi Çin ve Hindistan'dan büyük topluluklar şeklinde dünyanın birçok bölgesine gönderilmiştir. 20. Yüzyılda yaşanan savaşlar neticesinde milyonlarca insan ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır (Giddens, 2010:522).

3.GÖÇ EDEBİYAT İLİŞKİSİ

Edebiyat ile göç ilişkisini belirlerken, edebiyatın tanımından değil de edebiyatın işlevlerini dikkate almalıyız. Edebiyatın, bilgi verme ve toplumsallık gibi işlevleri göç ile edebiyat arasındaki ilişkiyi anlamlandırmada daha yerinde olacaktır. Farklı edebiyat tanımlamaları içinde edebiyatın toplumların sosyal yapılarını, sosyal yaşantılarını yansıtma işlevi olduğuna yer verilmektedir. Göçün edebiyat ile olan ilişkisi sosyal bilimlerin bir diğer alanı olan sosyoloji ile kesişmesi ile başlamaktadır. Bu sebeple sahada çalışırken konunun aslında "edebiyat sosyolojisi" kapsamında olduğu disiplinler arası bir yaklaşımla konuyu ele almak gerekmektedir. Bu çalışma alanında yer alan edebiyatçı göçü merkeze alan edebi eserler üzerindeki çalışmalarda göçün sosyal gerçekliğini unutmaması gereklidir (Akgün, 2015:70).

Modern zamanlara geldiğimiz zaman edebiyatın tematik düzlemde oldukça çeşitlendiği, "Çocuk Edebiyatı, Gençlik Edebiyatı, Sürgün Edebiyatı, Memleket Edebiyatı, Gurbet Edebiyatı, Savaş Edebiyatı" gibi aslında hedef kitleye, kimliklere, ideolojiye gibi farklı adlandırmalarda edebiyat alanları ortaya çıkmaktadır. Her biri aslında beli kuramlar üzerinde gelişen bu alanlara bu yeni edebiyat akımlarına özellikle 19. Yüzyıldan itibaren "Göçmen Edebiyatı" da eklenmiştir. Artık göç olgusu destanlarda ve romanlarda konu, şiirlerde tema olmasında çok ötesinde bağımsız bir edebiyat olarak gelişmektedir (Akgün, 2015: 76).

4.LATİFE TEKİN HAYATI VE ESERLERİ

4.1.Hayatı

Latife Tekin, 1957 yılında Kayseri'nin Bünyan ilçesine bağlı Karacafenk köyünde doğmuştur. Dokuz yaşına kadar burada yaşamıştır. Daha sonra ailesiyle beraber İstanbul'a yerleşmiştir. Yazar olmaya ilkokul yıllarında karar veren Tekin, ilk ve orta öğrenimini İstanbul'da tamamlamıştır.1974 yılında Beşiktaş Kız Lisesini bitirmiştir. Yazar, Unutma Bahçesi romanıyla Türkiye Gazeteciler Cemiyeti 2005 Sedat Simavi Edebiyat Ödülünü kazanmıştır.
Göç konusunu, kent yoksulluğunu ve gecekondu yaşamlarına yer verdiği romanları birçok dile çevrilmiştir. Yazar roman türü ile ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir;

> *"Romanı en basit anlamıyla, toplum-birey çatışmasının sonucunda ortaya çıkmış bir biçim olarak ele alıp, roman kahramanının dramatik bir maceraya atılmasını beklediğimizi düşünelim. Ben kahramanlarımdan böyle bir şey beklemediğimi söyleyebilirim. Ben anlattığım insanların tabii ki bir maceraya, en azından bir göç macerasına atıldıklarını biliyorum ama teke tek, toplumla düşünsel ve ruhsal bir çatışma içine girip bunu bilinçli bir biçimde yaşadıklarını, kendileri için özel bir hayat hikâyesi kurma arzusu içinde olduklarını sanmıyorum."* (Özer, 2005:126).

4.2.Roman

- Sevgili Arsız Ölüm (1983)
- Berci Kristin Çöp Masalları(1984)
- Gece Dersleri (1986)
- Buzdan Kılıçlar (1989)
- Aşk İşaretleri (1995)
- Ormanda Ölüm Yokmuş (2001)
- Unutma Bahçesi (2004)

4.3. Öykü

- Gümüşlük Akademisi (1997)

4.4.Senaryo

- Bir Yudum Sevgi (1984)

5. SEVGİLİ ARSIZ ÖLÜM ROMANININ GÖÇ ÖZELİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

5.1 Romanın Özeti

Roman'da olayların bir bölümü daha sonra adı Akçalı olarak değişecek Alacüvek köyünde geçmektedir. Bir bölümü de neresi olduğu bilinmeyen büyük bir şehirde geçmektedir. Romanın kahramanlarında Huvat Aktaş şehirde çalışmaktadır. Köye her gelişinde, radyo, soba gibi köyde olmayan farklı aletler getirmektedir. Köye otobüsü ilk getiren kişi de Huvat olmuştur. Daha sonra köye Atiye isimli şehirli bir kadınla gelmiştir. Atiye kısa bir süre sonra köye uyum sağlamış köylü kadınların yaptıkları işleri yapmaya başlamıştır. Huvat kendisiyle beraber şehirde çalışan çocuklarının sıkıntı yaşamaları ve köyde Dirmit isimli kızının adının "cinli kıza" çıkarak dışlanması neticesinde köydeki her şeylerini satarak şehre göç etmeye karar verir. Aktaş

ailesi büyük şehre taşındıkları zaman kendi köylülerinin olduğu bir mahallede ev tutarlar. Taşındıkları yıl kış çok soğuk geçmiştir. Huvat ve çocukları inşaat işi ile uğraşmaktadır. Ancak kışın uzun geçmesi inşaat işlerini olumsuz etkilediğinden işsizlik sorunu ile karşı karşıya kalırlar. Parasızlıktan kızının ve gelininin bileziklerini satmak zorunda kalırlar. Yaşanan maddi sıkıntılardan dolayı aile bireyleri arasında sık sık çatışmalar çıktığı görülmektedir. Roman Atiye'nin ölümüyle son bulmaktadır.

5.2.Roman'da Göç ve Yoksulluk

Huvat şehirde çalışıp, köye geldiği zamanlar yenilikçi, modern bir tutum taşırken, köyden kente göç ettikten sonra gelenek ve göreneklere bağlı ve bunların aile bireyleri tarafından uygulanması konusunda ısrarcı bir tutum sergilemektedir. Mahmut'un kadın berberinde çalışmasına kızmaktadır. Saçını uzatmasına söylenmektedir. Bir gün makası alıp Mahmut'un saçını kesmiştir. Kızı Nuğber'in evleneceği zaman köyde uygulanan bütün gelenek ve göreneklerin şehirde uygulanmasını istemektedir.

> *"Huvat, kapıya boynuzlan kınalı, kuyruğu boyalı bir koç gelmeden kızını evden çıkarmayacağına yemini bastı. Atiye şehir yerinde kınalı koçun ne aradığını sorup ortalığa koç lafı çıkarmanın kızının kuracağı yuvaya sebep olacağını kocasına duyurdu. Evin içinde herkesi birlik etti. Huvat'ı koç sevdasından vazgeçirdi"* (Tekin, 2014:143).
>
> *"Huvat oğlanın tek başına kız istemeye gelmesine içerledi. Saçlarının kız gibi omuzlarına değmesine sinirlendi. Oğlan bir de sigarayı yakıp dumanı yüzüne yüzüne verince, Huvat kahrından suratını bir karış sallandırdı. Dönüp oğlana bakmadı. Ağzını açıp tek kelime konuşmadı".* (Tekin, 2014:132).

Romanın başında şehirden köye gelen Atiye, uzun yıllar köyde yaşadıktan sonra tekrar şehre göç etmiştir. Bu yönüyle romandaki Atiye karakteri göç sorununu iki farklı aşamada yaşamaktadır. Önce şehirden köye göç etmekte, sonrasında köyden şehre göç etmektedir. Böylece şehirli ve köylü etkileşimi iki farklı biçimde karşımıza çıkmaktadır. Köye ilk geldiği zaman köylü kadınlardan farklı davranışlar sergilemektedir. Eşine ve çocuklarına davranışları, köylüler tarafından yadırganmaktadır.

> *"Köyün çocukları yağlı bir göğüslükle doncak gezinirken, çocuklarına garip garip şeyler giydirdi. Nuğber kız, köyün tozunun toprağının içinde başında kurdele, üstünde naylon elbise, ağzında yalancı memeyle gezindi. Oğlanlar, ceviz ağaçlarının cin dallarına askılı pantolonlarla tırmandılar. Ellerinde renkli fırıldaklarla öküzün, eşeğin peşine düştüler. Bir yanda kuş lastiği, lampık, helheli bir yanda dolma top, su tabancası, şişirme, itin düdüğün naylondan yapılmışı, çocukları şaşkına çevirdi."* (Tekin, 2014:8)

Göç sonrasında ailenin yaşadığı önemli sorunlardan biri de aile bireylerinin birbirlerine yabancılaşmaları, birbirlerini anlamamalarıdır. Bunun neticesinde evde bulamadıkları iletişimi, dostluğu dışarıda aramaktadırlar. Ancak bu durum aile içinde sorunların, çatışmaların yaşanmasına sebep olmaktadır.

> *"Dirmit ucundan tüller, yapma kirazlar sarkan hasır şapkalı, etekleri dizinin iki karış üstünde Aysun diye bir kızla arkadaş oldu. Aysun'u annesinden ileri tuttu. Evi barkı*

unuttu. Atiye, ne ettiyse, kızını Aysun'dan ayıramadı. Dirmit'e her eve gelişinde "Aysun dayağı" attı." (Tekin, 2014:97).

Köyden kente göç sonrasında yaşanan en önemli sorunların başında yoksulluk gelmektedir. Erkeklerin genellikle işsiz kalmaları, ailenin sürekli olarak geçim sıkıntısı içinde kalmalarına sebep olmaktadır.

"Köpek karı, Dirmit'e kara sivilceli oğlanı getirdi. Ama evlerinden dirliği, düzeni aldı götürdü. Huvat, köpek kar yağdığı gün, erkenden asık bir yüzle eve geldi. Arkasından Halit'le Seyit içeri girdi. Topluca kara sövüp saydılar. O kış, işsiz kaldılar. Nuğber kolundaki bilezikleri sıyırıp, babasının eline verdi. Kış ortasında bilezik sıyırma sırası Zekiye'ye geldi. Zekiye babası Rızgo Ağa'nın taktığı bir çift altın küpesini koyup neyi var neyi yoksa çıkardı. Huvat gelinine altınlarını daha fazlasıyla yerine koyacağına yemin içti, bilezikleri alıp gitti. Altınlar yendi, bitti. Sıra halılara geldi..." (Tekin, 2014:57).

Ailenin yaşadığı yoksulluk Dirmit'i oldukça fazla etkilemiştir. Ailenin yaşadıklarının etkisinde kalmakta ve kendince sebeplerini sorgulamaktadır. Kendi evlerinde akşamları perdelerinin sürekli kapalı olmasına karşın, şehirdeki diğer evlerin perdelerinin açık olmasını da yine ailenin içinde bulunduğu yoksulla ilişkilendirmektedir.

"Dirmit gözleri yerde, damdan görünen çoğu evlerin geceleri perdelerinin açık olduğunu, kendi kendine niye o evlerin perdelerinin çekilmediğini sorduğunu, önceleri bir türlü anlayamadığını, sonra sonra yıldızlara, aya, denize sora sora cevabını bulduğunu söyledi. "Duvarlarında çiçekli kâğıtlar var, tavanlarından da rengârenk ışıklar saçan lambalar sarkıyor çoğunun, kız," dedi" (Tekin, 2014:165).

Köyden kente göç sonrasında, aile bireyleri geldikleri yere özlem duymakta, geldikleri yeri hatırlatacak bir şeyler aradıkları görülmektedir. Dirmit köyünü hatırlatacak, çocukluğunu hatırlatacak izleri şehirde aramaktadır.

" … Ama bu defa Dirmit parktan eve gelmez oldu. Çocuklar demirlerden demirlere atlarken, Dirmit yere eğilip tanıdığı, bildiği otları aramaya koyuldu… Geceleri, burnunu süt ve çakıldak kokan yorganına dayayıp derin derin soludu. Bir umutla evlerin, sokağın, caddelerin arasına sıkışıp kalmış, köyünden tanıdığı bölük pörçük parçalar aradı" (Tekin, 2014:55).

Köyden kente göç sonrası ailenin erkeklerinin işsiz kalması aile için ilişkilerde sorunların, çatışmaların yaşanmasının en önemli nedenidir. Erkeklerin iş bulamaması ya da geçici işlerde çalışmaları ailenin sürekli olarak geçim sıkıntısı ile beraber yaşamalarına sebep olmaktadır.

Köyden kente göç sonrası yaşanan önemli sorunlardan biri de aile bireylerinin farklı kimlik arayışları içine girmeleridir. Seyit suça bulaşmakta, kabadayılık yapmakta, haraç toplayarak para kazanmaktadır. Bu işler sonrasında sağlığını kaybetmektedir.

"Camı çerçevesi takılmamış inşaatlarda eli bıçaklı rüzgarla, İngiliz anahtarıyla, çekiçle, murçla vuruştu. Borulara kelepçe taktı, birbirine bağladı. Pencere önlerine başını rüzgardan sakına sakına dilim dilim radyatör koydu. Bağladığı borulara, radyatörlere bakıp gurur duydu. Elini şişip büyüyen ciğerinin üstünde tıpır tıpır

oynatarak sevindi. Rüzgara inat boş bir kireç tenekesine meşe kömürü doldurdu. Kömürü kızarttı. Tenekeyi arkası sıra gezdire gezdire diş açtı, duvar deldi... Kar, Seyit'in bir ciğerini, elektrik kaynağı iki gözünü aldı…"(Tekin, 2014:66).

Ailenin küçük oğlu Mahmut sürekli iş değiştirmektedir. Bazen abilerini örnek almaktadır. Önce terzi ve berber çıraklığı yapar, tombalacılık, kaçak sigara işi yapar. Gitara ilgi duyar, saçlarını uzatır, evin duvarlarını posterlerle doldurur ve bunlardan dolayı babası ile çatışma yaşar. Halit yaşadığı işsizlik bunalımından çıkmak için, kendisini mühendis gibi görmeye başlar, mühendis kitapları ile dışarıya çıkar, kahveye gider köylülerine kendini mühendis gibi göstermeye çalışır.

"Boyunun poşunun tam da mühendis boyu olduğunu, Allah'ın aslında kendisini mühendis olsun diye yarattığını yine diline dolar oldu. Git git, kendisinde mühendis ruhu bulunduğundan söz açmaya başladı. Sözü mühendis olmak için illa okulda okumanın şart olmadığına, insanda böyle bir ruhun ve mühendis boyunun bulunmasının yeterli olduğuna getirdi. Derken mühendisliği ele aldı. Orada burada mühendis olduğunu söylemeye başladı. Akçalılıların arasında adını "Mühendis Ağa"ya çıkardı" (Tekin, 2014:145).

Halit kolay yoldan zengin olmak, fazla çalışmadan köşeyi dönmek peşindedir. Bu nedenle sürekli kendini olduğu kişilikten başkası olarak görmekte ve hayal etmektedir. Bunlar da Halit'in ağır bir şekilde kimlik bunalımı yaşamasına, kendisiyle ve ailesine karşı yabancılaşmasına sebep olmaktadır.

SONUÇ

Edebiyat eserleri toplumun yaşamını, geçmişte ve bugün yaşanan toplumsal değişimi bizlere yansıtan önemli eserlerdir. Göç konusu geçmişten günümüze insanları, toplumları yakından etkileyen bir olgudur. Tarih boyunca farklı sebeplerden dolayı insanlar doğdukları, yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Bazen kitlesel bir hareket olarak karşımıza çıkan göç, bazen de daha küçük gruplar halinde hatta bireysel bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumu bu kadar yakından etkilediği için, insanların yaşamlarında, hafızalarında silinmeyen izler bıraktığı için edebiyatın da göç konusuna duyarsız, ilgisiz kalmasını bekleyemeyiz. Geçmişten itibaren, bazen destanlarda, bazen şiirlerde, bazen türkülerde, romanlarda, hikayelerde göç konusu işlenmektedir. İnsanlık tarihi kadar eski olmasına rağmen günümüzün en önemli sorunlarından biri olarak devam eden göç kavramı bugün de edebiyat eserlerinde önemli bir konusu olarak işlenmektedir. 1950'lerden sonra köyden kente göç hareketinin artması ile ülkemizde edebiyat alanında göç konusunda yazılan eserler önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle köyden kente göç konusu ve sonrasında yaşanan sorunlar romanların temel konusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Romanda göç sonrası yaşanan aile sorunlarının en önemli nedeni, insanların modern kent hayatı ile karşılaşmaları sonucu yaşadıkları bunalımdan, farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Bu durum kimlik bunalımına girmelerine hem kendilerine hem de aile bireylerinin birbirleri ile yabancılaşmalarına sebep olmaktadır. Aile bireylerinden biri kendisini mühendis gibi görürken bir diğeri kendisini çizgi roman kahramanları ile özdeşleştirmektedir. Dirmit, kitap okumasına, şiir yazmasına, radyo dinlemesine kısaca hayatının her alanında sürekli müdahale edilmesinden

sıkılmakta, evde bulamadığı ilgiyi, anlayışı dışarıda arkadaşlarına bulmaya çalışmaktadır. Romanda kent bazen olumlu olarak tasvir edilirken bazen de olumsuz özelliklere sahip bir varlık olarak tasvir edilmektedir. Yoksulluk sonucunda yaşanan sıkıntıları aşmak için, köyde var olan gelenek ve görenekler unutulmakta, kültürel değerler yok olmaktadır. Mahmut, berber çırağı olarak çalışırken, ustasının akıl vermesiyle, müşterilere annesinin öldüğünü, çok zor durumda olduklarını söyleyerek fazla bahşiş almaya çalışmakta, yalanı günlük hayatının bir parçası haline getirmektedir. Köyden kente göç ailenin yoksullaşmasına ve aile içi ilişkilerin bozulmasına, aile içi çatışmalara sebep olmaktadır. Göç sonrası yaşanan, yabancılaşma, işsizlik, yoksulluk, kimlik bunalımı, göç edilen yere duyulan özlem romanda göç konusunda işlenen konulardır.

KAYNAKÇA

Akgün, A.(2015). Edebiyatımızda Göç ve Göçmen Edebiyatları Üzerine Bir Değerlendirme, *Uluslararası Göç Dergisi, 2(1),* 69-84.

Gençler, A. (2004). Avrupa Birliği'nin Göç Politikası, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi,* Prof. Dr. Turan Yazgan'a Armağan Özel Sayısı, 49, 173-197

Gıddens, A. (2010). Göçmenlerin Emek Piyasası Üzerindeki Etkisi. (Ed. Anthony Giddens), *Sosyoloji Başlangıç Okumaları,* Ankara: Say Yayınları,

Gökbayrak, Ş.(2008). Uluslararası Göç ve Kalkınma Tartışmaları: Beyin Göçü Üzerine Bir İnceleme, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 63(3),* 65-82.

Karpat, K. (2003). *Türkiye ve Orta Asya*, Ankara: İmge Yayınevi

Marshall, G.(1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim Sanat Yayınları

Özer, P. (2005). *Latife Tekin Kitabı*, İstanbul: Everest Yayınları

Saraçoğlu Ş; Roe, T.L. (2004). "Rural-Urban Migration and Economic Growth in Developing Countries," Meeting Papers for the Society for Economic Dynamics, No. 241, 1-32.

Tekin, L. (2014). *Sevgili Arsız Ölüm*, İstanbul: İletişim Yayınları

Türk Dil Kurumu. (2021). https://sozluk.gov.tr/ (01.03.2021).

Yalçın, C. (2004). *Göç Sosyolojisi,* Ankara: Anı Yayıncılık

SİYASİ PARTİLERİN SOSYAL POLİTİKA YAKLAŞIMLARI: PARTİ PROGRAMLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

SOCIAL POLICY APPROACHES OF POLITICAL PARTIES: A REVIEW OF PARTY PROGRAMS

Dr.Öğr.Üyesi İbrahim Halil GÜZEL
Siirt Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Siirt/Türkiye
ORCID ID: 0000-0003-2671-7635

ÖZET

Sanayi devrimi sonrasında yaşanan ekonomik ve sosyal sorunların aşılmasında önemli bir araç olarak kullanılan sosyal politika uygulamaları kamusal politikalarda önemli bir yer tutmaktadır. Kentleşmenin artması, küreselleşmenin beraberinde getirdiği yeni ihtiyaçları, sorunlar, sosyal politika uygulamalarına dün olduğu gibi bugün de ihtiyaç duyulmaktadır. Eğitim, işsizlik, yoksulluk, göç gibi sorunlar bütün dünyanın olduğu gibi Türkiye'nin üzerinde önemle durduğu konuların, sorunların başında gelmektedir. Ülkeler sahip oldukları, ekonomik, sosyal, siyasal yapıları ile bu sorunları çözmek için farklı modeller, uygulamalar hayata geçirmektedirler. Özellikle 1980'lerden itibaren kamu yönetimi alanında yaşanan değişim ve dönüşüm neticesinde, devletin kamusal hizmetlerin sunumunda küçülmesi gerektiği düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Devletin, ekonomik, sosyal alanda giderek rolünün azalması ile dezavantajlı grupların sorunlarının giderilmesi konusunda önemli eksiklikler kendini göstermiştir. Sosyal politika kavramı günümüze daha çok, sosyal yardımlar, sosyal hizmetler, sosyal güvenlik uygulamaları üzerinden değerlendirilmektedir. Sosyal politikaların bu şekilde değerlendirilmesi dezavantajlı gruplar açısından önem taşımaktadır ancak yeterli değildir. Sosyal politika, toplumun genelini kapsayan daha geniş açıdan ele alınması gereken bir kavramdır. Sosyal politika anlayışı günümüzde toplumun genelini ilgilendiren ve sadece dezavantajlı grupların sorunlarını çözmekle sınırlı kalmayan bir kavram haline gelmiştir.

Toplumsal refahın, adaletin sağlanmasında sosyal politika uygulamaları önemli bir yer tutmaktadır. Bir ülkede nasıl bir sosyal politika uygulanacağına iktidar partisi veya iktidarda bulunan partilerin oluşturduğu hükümetler karar vermektedir. Bu bağlamda politikaların belirlenmesinde ve uygulanmasında siyasi partiler önemli bir yere sahiptir. Günümüzde siyasi partiler, demokratik hayatın önemli birer aktörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Siyasi partiler sahip oldukları ideolojiler ve düşüncelere göre parti programlarını hazırlamaktadırlar. Siyasi partilerin iktidara geldikleri zaman, ülkenin sorunlarını nasıl çözecekleri, hangi konulara ağırlık verdiği parti programlarında ana hatlarıyla, temel çerçevesi belirlenmektedir. Bu çalışmada sosyal politika konusu siyasi partilerin, parti programları özelinde ele alınmaktadır. Bu kapsamda Türkiye Büyük Millet Meclisinde grubu bulanan siyasi partilerin programları incelenmektedir. Partilerin sosyal politika yönelik yaklaşımları, hangi sorunları ön plana çıkardıkları, çözüm önerileri incelenmektedir. Çalışmada, farklı siyasi partilerin konuya yaklaşımlarının, benzerliklerinin ve farklılıklarının ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Politika, Sosyal Hizmet, Siyasi Partiler, Parti Programı

ABSTRACT

Social policy practices, which are used as an important tool in overcoming economic and social problems experienced after the industrial revolution, have an important place in public policies. The increase in urbanization, new needs, problems, and social policy practices brought about by globalization are still needed today as it was in the past. Education, unemployment, poverty, migration problems such as the issues that focused on the importance of Turkey as the whole world, is one of the problems. Countries implement different models and practices to solve these problems with their economic, social and political structures. Especially since the 1980s, as a result of the change and transformation in the field of public administration, the idea that the state should shrink in the provision of public services has become widespread. With the decreasing role of the state in the economic and social spheres, significant deficiencies have emerged in solving the problems of disadvantaged groups. The concept of social policy is mostly evaluated through social assistance, social services and social security applications. This evaluation of social policies is important for disadvantaged groups, but it is not sufficient. Social policy is a concept that needs to be addressed from a broader perspective, covering the general public. Social policy understanding has become a concept that concerns the general public and is not limited to solving the problems of disadvantaged groups.

Social policy practices have an important part in ensuring social welfare and justice. The ruling party or the governments formed by the parties in power decide what kind of social policy will be implemented in a country. In this context, political parties have an important place in determining and implementing policies. Today, political parties emerge as important actors of democratic life. Political parties prepare their party programs according to their ideologies and opinions. When the political parties come to power, how they will solve the problems of the country and which issues they focus on are outlined in the party programs, the basic framework is determined. In this study, the issue of social policy is dealt with in terms of party programs of political parties. In this context, the group finds the programs of political parties in the Grand National Assembly of Turkey is examined. Social policy approaches of the parties, which problems they bring to the fore, and their solution proposals are analyzed. In the study, it is aimed to reveal the approaches, similarities and differences of different political parties to the issue.

Keywords: Social Policy, Political Parties, Social Services, Party Program

1.GİRİŞ

Sosyal politika kavramı ilk ortaya çıktığı zamanlardan günümüze kadar geçen süre içerisinde içerik olarak, kapsam olarak önemli değişimler göstermiştir. İlk başlarda çalışma şartları, sosyal güvenlik, işçilerin sorunlarına odaklanan dar bir kapsamda ele alınmaktaydı. Ancak geçen süreçte yaşanan ekonomik, sosyal, toplumsal gelişmeler kavramının genişlemesine neden olmuştur. Eski zamanlardan itibaren var olan, gönüllük esasına dayanan bir sosyal yardımlaşmadan, devletin asli görevi olarak görünen, insan hakkı olarak tanımlanan birçok kavram sosyal politika uygulamalarında kendisine yer bulmaktadır. Artık sosyal politika sadece

çalışma koşulları, işsizlik konuları ile ilgilenmekle yetinmemekte, toplumun genelini kapsayacak şekilde politikaların belirlenmesinde önemli bir kavram haline gelmiştir. Bu kapsamda değerlendirdiğimiz zaman eşitlik, adalet, refah kavramları sosyal politika açısından önemli birer kavram haline gelmiştir. Sosyal adaletin sağlanması, gelir dağılımının adil bir şekilde yapılması sosyal politikanın en önemli amaçları haline gelmiştir. Sosyal politika, insanların ve toplumun refahının artırılması için uygulanan politikaları kapsamaktadır. Ülkeler sahip oldukları ekonomik, sosyal ve kültürel koşullara göre sosyal politika uygulamalarına yer vermektedirler. Bazı ülkelerde merkezi yönetim sosyal politika uygulamalarında aktif rol alırken bazı ülkelerde yerel yönetimler ön plana çıkmaktadır. Sosyal politikaların uygulanmasında sivil toplum kuruluşları da önemli bir rol üstlenmektedirler. Sosyal politika uygulamalarında siyasi partilerin konuya yaklaşımları, öncelik verilecek konular, sorunlar, çözüm önerileri önem taşımaktadır. Siyasi partilerin düşüncelerini ve bir konu ile ilgili yaklaşımlarını değerlendirebileceğimiz önemli belgelerden biri de parti programlarıdır. Siyasi partiler, parti programlarında genel amaçlarını, hedeflerini, eğitim, sağlık, kültür, ekonomi gibi birçok konuda değerlendirmelerine, izleyecekleri politikalara genel esasları ile yer vermektedirler. Bundan dolayı, çalışmada siyasi partilerin parti programları sosyal politika özelinde incelenmekte, sosyal politikaya yönelik yaklaşımları değerlendirilmektedir.

2. SİYASİ PARTİLER VE PARTİ TÜRLERİ

Siyasi partilere yönelik şimdiye kadar farklı tanımlamalar yapılmıştır. Bu tanımlamalardan bir kısmı seçim ve serbest yarışma gibi unsurları ön plana çıkarmaktadır. Ancak bu tür tanımlamalar çok partili siyasal sistemler için geçerlidir. Farklı parti tiplerini kapsayacak genişlikte fonksiyonel bir tanımlama yerinde olacaktır. Bu kapsamda siyasi partileri *"Bir program etrafında toplanmış, siyasal iktidarı elde etmek ya da paylaşmak amacını güden, sürekli bir örgüte sahip kuruluşlar"* olarak tanımlayabiliriz. Bu tanımda en önemli unsur siyasal iktidarın ele geçirilmesi veya en azından paylaşmak amacını taşımasıdır (Kapani, 2014:176). Heywood siyasi partiyi, *"seçim veya başka yollarla yönetim iktidarını kazanma amacıyla örgütlenen bir insan grubu*" olarak tanımlanmaktadır (Heywood, 2018: 335). Farklı bir tanımlamada *" Siyasi alandaki farklı sosyo-ekonomik güçlerin amaç ve çıkarlarını temsil eden formel örgütler"* olarak tanımlanmaktadır (Marshall, 2020:664).

Heywood, siyasi partilerin genel olarak sahip oldukları özellikleri dört başlıkta toplamaktadır. İlk olarak, devlet makamları yoluyla yönetim iktidarını kullanmayı amaçladıklarını belirtmektedir. İkinci olarak üyelerinin, resmi olarak daimi bir üyeliğe sahip örgüt organlar olduğunu belirtmektedir. Üçüncü olarak, hükümet politikalarının temel alanlarının geneline hitap eden geniş bir konu odağı benimsemektedirler. Son olarak da değişen derecelerde ortak siyasal tercihler ve genel bir ideolojik kimliğe sahip olmaktadırlar (Heywood, 2018: 335).

Siyasi partilerin ortaya çıkmasında çeşitli etkenler bulunmaktadır. Toplumsal yapının değişmesi sonucunu oluşturan sosyal gelişme belki de bu etkenlerin başında gelmektedir. Bunun dışında, kentleşme, sanayileşme, okur yazarlığın artması, ulaşım ve haberleşme alanında sağlanan gelişmeler, modernleşme sosyal grupların sosyal grupların siyasal planda örgütlenerek

iktidara ağırlıklarını koymaya yöneltmektedir. Aslında modernleşme siyasal katılmayı, siyasal katılma da siyasal örgütlenmeyi geliştirmektedir (Kapani, 2014: 179).

Bir siyasal sistem içinde partilerin çeşitli fonksiyonları bulunmaktadır. Bunların en önemlilerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Siyasi partilerin en başta gelen fonksiyonlarından biri, toplumdaki farklı çıkarların ve taleplerin birleştirilmesini ve kanalize edilmesini sağlamaktır. Genel olarak siyasi partiler bölücü ve ayırıcı değil birleştirici bir rol üstlenmektedirler.
- Hemen hemen bütün rejimlerde siyasal partiler halk kitleleri ile iktidar arasında köprü vazifesi görmektedirler. Günümüzde siyasal partiler, siyasal katılımın en önemli kanalı durumuna gelmiştir. Toplumun istekleri, talepleri, beklentileri ve onların gerçekleştirilmesi yolundaki faaliyetler bu kanallardan geçmektedir.
- Siyasi partilerin bir diğer önemli fonksiyonu "siyasal personelin" yönetici kadroların ve liderlerin seçimini sağlamaktır. Bütün modern siyasal sistemlerde politik kadrolar ve liderler genellikle parti içinden çıkarlar.
- Siyasal partiler iktidara geldikleri zaman devletin siyasal karar organları yani yasama ve yürütme içinde önemli bir rol üstlenirler. Partilerin ana amaçlarını ve hedeflerini gerçekleştirme imkanı sağlayan bu role yönetme veya hükümet etme fonksiyonu denilmektedir (Kapani, 2014: 183-184).

Siyasi partilerin önemli bir işlevi de siyasi kadrolar için adaylar belirlemek, adaylar seçmek ve siyasetçi yetiştirmektir. Günümüz şartların siyasi partiler içinde yer almadan siyasete girmek, başarılı olmak mümkün görünmemektedir. Meclislerde herhangi bir siyasi partinin adayı olmadan bağımsız aday olarak milletvekili seçilenlerin sayısı oldukça azdır. Siyasi partiler, milletvekili ve belediye başkanlığı seçimlerinde adaylarını topluma tanıtmaktadırlar (Çam, 1999:386).

2.1.Parti Türleri

Siyasi partiler için farklı sınıflandırmalar kullanılmaktadır. Bunlardan en önemlileri kadro ve kitle partileri ile temsilci ve bütünleştirici parti ayrımlarıdır. Kadro partisi terimi köken olarak soylular partisi anlamına gelmektedir. Bu tür bir partiye kitlesel bir örgüt inşa etmeyi gereksiz gören bir liderler grubu hakimdir. Kadro partilerinin ayırt edici özelliği, kitlelere ideolojik liderlik sunmaya muktedir, genellikle yarı askeri bir disipline tabi ve siyasal anlamda aktif olan seçkinler grubuna bel bağlamalarıdır. Kitle partisi ise üyeliğin genişletilmesine ve geniş bir seçmen tabanı inşasına büyük önem vermektedirler (Heywood, 2018:336-337). Kadro partilerinde gerçek anlamda bir üyelik sistemi bulunmamaktadır. Partinin finansmanı üyelerin aidatları ile değil varlıklı kişilerin yapmış olduğu bağışlarla karşılanmaktadır. Kadro partileri seçim süresince aktif rol oynarken seçim sonrası dönemlerde aktif değillerdir. Kitle partileri güçlü bir üyelik sistemine sahip olmaları sadece seçim dönemlerinde değil her zaman aktif olmaları ile kadro partilerinden ayrılmaktadırlar. (Küçük, 2015:254-256).

Neumann, siyasal partileri "bireysel temsil partileri" ve " sosyal bütünleşme partileri" olarak iki başlıkta incelemektedir. Bireysel temsil partileri dar ve sınırlı bir siyasal katılım ortamında

faaliyet göstermektedirler. Parti örgütü gevşek bir yapıya sahiptir ve seçim dönemleri dışında aktif değildir. Bu partiler, disiplin ve ideoloji yönünden zayıf ve esnek partilerdir. Sosyal bütünleşme partileri, kitle hareketlerinin ve siyasal katılmanın genişlemesiyle ortaya çıkmaktadırlar. Bu partiler sadece siyasal iktidarı ele geçirmek için seçimden seçime faaliyet göstermekle yetinmezler. Bütünleşme partileri, üyelerini örgütsel ve ideolojik bir çatı altında toplayarak onların sosyal hayatları ile yakından ilgilenmektedirler (Kapani, 2014:189-190).

3. SOSYAL POLİTİKA KAVRAMI VE GELİŞİMİ

Sosyal politika, bireylerin eşit bir şekilde topluma katılabilmeleri için devlet tarafından uygulanan politikaların bütününü kapsamaktadır. Bu kavram, aynı zamanda ekonomik, hukuk, siyaset gibi farklı birçok disiplinle de yakından ilişkilidir. Sosyal politika uygulamalarının en önemli hedefi, toplumdaki çatışmaların kaldırılması ve sosyal refahın sağlanmasıdır (Seyyar, 2002:544-545). Sosyal politikanın bilimsel olarak uygulanmaya başlanması 1870'lerde Almanya'da gerçekleşmiştir. İlk dönemlerdeki uygulamaya bakıldığı zaman öncelikle çalışanların durumunun iyileştirilmesi olarak başlasa da ilerleyen dönemlerde bu alan büyük bir genişleme göstermiştir (Şenkal, 2005:27).

Sanayi devrimi sonrasında ekonomik ve toplumsal hayatta önemli değişimler, yenilikler yaşanmıştır. Fabrikalarda çalışan işçilerin, çalışma koşulları, çalışma saatleri, ücretleri gibi konularda önemli sorunlar yaşanmaktadır. Yaşanan bu sorunlar sosyal politika kavramının gelişmesine ve genişlemesine sebep olmuştur.

Bu kapsamda sosyal politika, Batı Avrupa'da gerçekleşen Sanayi Devriminin bir taraftan getirmiş olduğu zenginliği ortaya çıkarırken diğer taraftan emeklerinin karşılığını alamayan işçilerin yoksulluk sorunu ile karşı karşıya kalmalarına sebep olmaktadır. Sosyal politika işçilerin yoksullukla mücadele etmelerine, toplumsal hayatın şartlarını iyileştirmelerine olanak sağlamak amacıyla ön plana çıkmıştır (Serdar, 2014:1).

Sosyal politika kavramı, dar ve geniş ve geniş olmak üzere iki farklı şekilde tanımlanmaktadır. Dar anlamda sosyal politika, sadece devletin işlevlerini ve toplumdaki belirli bir kesime yönelik yapılan çalışmaları açıklamaktadır. Bu yaklaşıma göre, toplumda var olan sınıfsal çatışmalara karşı devlet düzeninin ayakta tutulması en önemli hedeftir. Bu yapılırken de sınıflar arasında adalete dayanan bir denge sağlanması oldukça önemlidir. Sosyal politikayı bu kapsamda ele alan düşünürler, sınıflar arasındaki uyumsuzlukları ortadan kaldırmak için kullanılan bir bilim olarak tanımlamaktadırlar (Talas, 1992:15). Geniş anlamda sosyal politika, ekonomiyle ilgili olayların toplumda sebep olduğu olumsuz sonuçlara odaklanmakta, sosyal ilişkileri farklı yönleriyle ele almaktadır. Bu sebeple toplumdaki bütün bireylerin refah seviyeleri ile ilgilenilmekte, refah seviyelerindeki farklar azaltılmaya çalışılmaktadır. Dar anlamda sosyal politikanın içerdiği konuları da kapsamakta, onun daha ötesine geçerek bireylerin, eğitim, sağlık, gelir dağılımı, yerleşim sorunlarını da içine alacak şekilde geniş bir alanı kapsamaktadır (Güven, 1997:11).

Sosyal politika kavramının ilk ortaya çıktığı koşullar ve dar anlamdaki yaklaşımı mevcut düzenin korunması ve sürdürülmesini amaçlarken, değişen koşullar ve yaşanan gelişmeler

neticesinde geniş anlamda sosyal politika anlayışı, toplumun ve bireyin refah seviyesini artırmaya, yaşam kalitesini yükseltmeye, yenilikçi bir yaklaşımı amaçlamaktadır.

Günümüzde sosyal politika uygulamalarını hem genişleten hem de gerilemesine neden olan içeriğini ve kapsamını etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Sosyal politika alanında birbiriyle çelişen ve karmaşık etkenlerin arttığını söyleyebiliriz. Örneğin bugün, çocuk, kadın, çevre ve tüketici hakları gibi birçok hak bulunmaktadır. Bu hakların genişletilmesi için sosyal politikalara ihtiyaç duyulmaktadır. Engellilerin korunması, kadın erkek eşitliğinin sağlanmasında sadece yasal düzenlemeler yetmemekte bunların hayata geçirilebilmesi için koruyucu ve destekleyici önlemlerin "pozitif ayrımcılık" uygulamalarına kadar birçok politikayı devreye sokmak gerekmektedir (Buğra, 2008:38).

Bu politikaların hayata geçirilmesinde en önemli aktörlerden biri şüphesiz siyasi partilerdir. Siyasi partiler iktidara geldikleri zaman, hangi alanda, ne tür uygulamalara ve politikalara öncelik vereceklerini kamuoyu ile paylaşmaktadırlar. Siyasi partiler kuruldukları zaman genel politikalarını, önceliklerini, hedeflerini parti programı ile ilan etmektedirler. Sosyal politika kavramına yönelik siyasi partilerin yaklaşımlarını, önceliklerini anlayabilmek için parti programlarının incelenmesi önem taşımaktadır.

4. PARTİ PROGRAMLARINDA SOSYAL POLİTİKA

Siyasi partiler için önemli belgelerden biri de parti programlarıdır. Çünkü parti programları, siyasi partilerin, kendilerini nasıl tanımladıkları, iktidara geldikleri zaman uygulayacakları politikaları, hangi politikalara öncelik ve önem verdiklerini kamuoyu ile paylaştıkları bir belgedir. Siyasi partilerin sosyal politika kavramına bakışları, nasıl değerlendirdiklerini inceleyebilmek için parti programları önemli bir belgedir. Bu kapsamda Türkiye Büyük Millet Meclisinde grubu bulanan siyasi partilerin programları incelenmektedir. Sosyal politika kavramına yönelik öncelikleri, planları, benzerlikleri, farklılıkları karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir.

4.1.Adalet ve Kalkınma Partisi Parti Programında Sosyal Politika

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin parti programı yedi bölümden oluşmaktadır. Giriş, Temel Haklar ve Siyasi Haklar, Ekonomi, Kamu Yönetimi, Sosyal Politikalar, Dış Politika ve Sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Sosyal politika kavramının ayrı bir başlık altında yer verilmektedir.

> *"… bir sınıf ve kesimin değil bütün vatandaşlarımızın refah ve mutluluğunu sağlayacak sosyal politikalar yürütecektir… Bu bağlamda yoksullar, bakıma muhtaç yaşlılar, çocuklar ve işsizler için özel programlar oluşturulacak, zor durumdaki vatandaşlara, terkedilmiş ve kimsesiz oldukları duygusu yaşatılmayacaktır. İşsizleri, fakirleri, düşkünleri, hastaları, engellileri gözeten, onların insan onuruna yakışacak şekilde yaşamalarını sağlayacak bir sosyal devlet anlayışının kaçınılmaz olduğu ortadadır. Partimiz, merkezi devletin yerel yönetimler, sivil toplum örgütleri ve özel sektör ile işbirliği yapmasını sağlayarak sosyal devlet hizmetlerinde verimliliği, sürati ve kaynak kapasitesini artıracaktır."* (Adalet ve Kalkınma Partisi Parti Programı, Erişim:05.03.2021).

Sosyal Politika Anlayışımız başlıklı ilk bölümde, sosyal politikanın bir bütün olarak ele alınacağı, refah ve mutluluğunun artırılmasında önemli bir araç olduğu görülmektedir. Ayrıca sadece belirli bir kesimi değil toplumun geneline yayılacak bir sosyal politika anlayışı benimsenmektedir. Eğitim, Kültür ve Sanat, Sağlık, Sosyal Güvenlik, Çalışma Hayatı, Kadın, Aile ve Sosyal Hizmetler, Gençlik ve Spor, Kentleşme ve Konut, Çevre, Bilim ve Teknoloji, Yazılı ve Görsel Basın, Trafik sosyal politika alanında ayrı başlıklar halinde yer verilmektedir.

> *"Partimiz, sağlık hizmetlerinin yerine getirilmesini sosyal devlet anlayışının vazgeçilmez unsurları arasında görür. Sosyal güvenlik şemsiyesi tüm halkı kapsayacak şekilde düzenlenecektir. Devlet herkesin temel sağlık hizmetlerini, gerekirse özel sektörle işbirliği yaparak yerine getirmek zorundadır... Partimiz sosyal güvenliği anayasal bir hak sayar ve her bireyin bu haktan yararlanmasını sağlamayı devletin bir görevi olarak kabul eder."* (Adalet ve Kalkınma Partisi Parti Programı, Erişim:05.03.2021)
>
> *"… Çalışma hayatında cinsiyet ayrımcılığının önüne geçilecek, eşit işe eşit ücret ve liyakat prensibi çalışma hayatında hakim kılınacaktır. Çocuk emeğinin sömürülmesini önlemek için yasalardaki boşluklar giderilecek…"*(Adalet ve Kalkınma Partisi Parti Programı, Erişim:05.03.2021).

Sağlık hizmetlerinin yerine getirilmesini, devletin asli bir görevi olduğu belirtilerek, sosyal devlet kavramına vurgu yapılmaktadır. Sosyal güvenlikten bütün vatandaşların yararlanması gerektiği bildirilmektedir. Çalışma hayatına yönelik cinsiyet ayrımcılığının kalkacağı, çalışma hayatında önemli bir sorun olan eşit işe eşit ücret anlayışı benimsenmektedir.

> *"Korunmaya muhtaç çocukların aile sıcaklığını hissetmesi için "koruyucu aile" ve "aileye dönüş" projelerini teşvik edecektir. Genç kuşakların yaşlı ebeveynlerini yanlarında barındırmalarını özendirecektir. Sokak çocuklarının barınma, eğitim, rehabilitasyon ve tedavi imkanlarını artırarak aile ve topluma yeniden kazandırılmalarını sağlayacaktır. Aile içi şiddeti önleyici tedbirler alacaktır."* (Adalet ve Kalkınma Partisi Parti Programı, Erişim:05.03.2021).
>
> *"Kadınların kamusal yaşama katılımının özendirilmesi için gerekli tüm önlemler alınacaktır... Kadına yönelik şiddetin ayrıca cinsel ve ekonomik istismarın önlenmesi, partimizin öncelikli politikaları arasında yer alacaktır... Ev kadınlarının sosyal güvence kazanmasını sağlayacak çalışmalar gerçekleştirilecektir… Gençlerimizin ülke yönetimine her platformda katılımı sağlanacak, bu amaçla siyaset okulları ve gençlik dernekleri desteklenecektir. Gençlerin okuma alışkanlıklarını güçlendirmek amacıyla gelişmiş ülkelerin standartlarında semt kütüphaneleri uygulamaya konulacaktır. Bilimsel çalışmalara, sanatsal ve kültürel faaliyetlere katılmaları desteklenecektir"* (Adalet ve Kalkınma Partisi Parti Programı, Erişim:05.03.2021)

Çocuklara, gençlere ve kadınlara yönelik olarak hangi politikaların izleneceği genel hatlarıyla sayılmaktadır. Korunmaya muhtaç ve sokak çocuklarına yönelik projelerin geliştirileceği ve aile içi şiddete yönelik projeler hayata geçecektir. Kadınların kamusal yaşamda daha aktif

olmaları sağlanacak ve kadına yönelik şiddetin engellenmesi için politikalar geliştirileceği belirtilmektedir.

4.2.Cumhuriyet Halk Partisi Parti Programında Sosyal Politika

Cumhuriyet Halk Partisi parti programı altı bölümden oluşmaktadır. Sosyal politikaya yönelik yaklaşımlarına altınca bölümde Sosyal Refah Devleti başlığı altında yer verilmektedir. Sosyal adalet ve fırsat eşitliği, yoksullukla mücadele, sosyal güvenlik reformu, bölgesel kalkınma, işsizlikle mücadele, eğitim, çevre, genel sağlık reformu sosyal politika alanında alt başlık şeklinde ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

> *"Sosyal Refah Devletini kurmak, böylece tam istihdamı sağlayarak işsizlik, yoksulluk ve eşitsizliklerle mücadele ederek fırsat eşitliğini gerçekleştirmek CHP'nin önceliklerindendir. CHP'nin işsizlik, yoksulluk ve eşitsizliklerle mücadelede, önce insan duyarlılığı içinde uygulamaya koyacağı Sosyal Refah Devleti Modeli, aşağıda belirtilen beş konuda yükümlülük ve yönlendiricilik görevini eksiksiz üstlenecektir. Sağlık ve eğitim hizmetlerinde fırsat eşitliği. İnsan onuruna uygun asgari ücret. Tüm çocuklarımıza eğitim hakkı. Herkes için sosyal adalet, dengeli kalkınma. Herkesi kapsayan sosyal güvenlik. Yoksullukla etkin mücadele, sıfır açlık."* (Cumhuriyet Halk Partisi Parti Programı, Erişim:07.03.2021).
>
> *"... Sokakta yaşayan veya kimsesiz olan çocuklar devletin bakımı ve koruması altına alınacaktır. Bakıma muhtaç olan yaşlılara, emeklilere, dul ve yetimlere sahip çıkılacak, yaşam kaliteleri yükseltilecektir..."*(Cumhuriyet Halk Partisi Parti Programı, Erişim:07.03.2021)

Sosyal Refah Devleti Modelinde, nasıl bir sosyal politika anlayışı benimsendiği görülmektedir. Sosyal politika kavramı oldukça geniş bir kapsamda ele alınmaktadır. Eğitimden, sağlığa, herkese yönelik sosyal güvenlik politikalarından, yoksullukla mücadeleye kadar sosyal politika açısından oldukça önemli olan başlıklara yer verilmektedir. Sokak çocuklarına ve bakıma muhtaç yaşlılara yönelik projeler gerçekleştirileceği görülmektedir.

> *"Ülkemizde sosyal güvenliği olmayan yurttaş, sigortası olmayan aile bırakılmayacak, insan onuruna saygılı yeni bir sosyal güvenlik anlayışı sosyal devletin vazgeçilmez unsurunu oluşturacaktır. Ev hizmetlerinde çalışanlar dahil, kayıt dışı istihdam edilmekte olan herkesin kayıt içine alınarak Sosyal Güvenlik Sistemi kapsamına dahil edilmesi hedef alınacaktır… İşsizliğin hızla azaltılması, yeni istihdam alanları yaratılması CHP'nin öncelikli hedefidir"* (Cumhuriyet Halk Partisi Parti Programı, Erişim:07.03.2021)
>
> *"Cumhuriyet Halk Partisi, geri kalmış yörelerle gelişmiş bölgeler arasındaki ekonomik ve toplumsal ilişkileri arttıracak, bu bölgelerle yörelerin bütünleşmesini hızlandıracaktır. Gelişmemiş yörelerde bölgesel planlama uygulaması etkinleştirilecektir. Bölgesel kalkınmada, insani gelişme ve adaletli gelir dağılımı hedef alınacaktır"* (Cumhuriyet Halk Partisi Parti Programı, Erişim:07.03.2021)

Sosyal güvenlik konusunun önemine dikkat çekilmekte, sadece iş yerlerinde çalışanları değil ev hizmetlerinde çalışanların da sosyal güvenlikten yararlanacağı görülmektedir. İşsizlikle

mücadele edileceği belirtilmektedir. Bölgesel kalkınma konusunda, özellikle az gelişmiş bölgelerin planlamasına önem verileceği, bu planlamalar yapılırken gelir dağılımı ve insani gelişmeye önem verileceği görülmektedir. Konut hakkı ve kentsel dönüşüm başlığı altında dar gelirli vatandaşların konut edinmesine imkan sağlayacak projelerin hayata geçirileceği belirtilmektedir.

> *"Eğitimde fırsat eşitliği sağlanacak: Kimse maddi olanaksızlıklar nedeniyle, öğretimin hiçbir aşamasında, eğitim hakkından mahrum olmayacak... Gençler hayata etkin ve üretken bireyler olarak hazırlanacak; onların bilimin, sanatın, kültürün ve uygarlığın değerlerinden ve aydınlığından yararlanmaları hedef alınacaktır... "* (Cumhuriyet Halk Partisi Parti Programı, Erişim:07.03.2021).
>
> *"Sağlıklı Yaşam Hakkı doğuştan kazanılan bir haktır. Irk, dil, din, yöre, ekonomik ve sosyal durum farkı gözetilmeksizin, herkes sağlıklı yaşama hakkına sahiptir. Zamanında, yeterince ve kaliteli sağlık hizmetine ulaşabilme, herkesin temel insan hakkıdır... Ulusal Sağlık Sigortası kurulacak, tüm yurttaşlar bu sigorta kapsamına alınacaktır. Mali gücü olmayanların sigorta primleri devlet tarafından karşılanacaktır."* (Cumhuriyet Halk Partisi Parti Programı, Erişim:07.03.2021)

Eğitimde ve sağlıkta fırsat eşitliğinin önemine vurgu yapılmaktadır. Özellikle maddi imkansızlıklardan dolayı kimsenin eğitim ve sağlık hakkından mahrum kalmaması gerektiği belirtilmektedir. Sağlık hizmetlerine ulaşabilmenin temel bir insan hakkı olduğunun altı çizilmektedir.

> *"Sosyal devlet anlayışımızın gereği olarak, engelli bireylerin çağdaş yaşamın gerektirdiği olanaklara her alanda kavuşmalarını temel bir insan hakkı olarak kabul ediyoruz. Engelli sorunlarını bireysel bir sorun olarak değil, herkesin ortak duyarlılığını gerektiren toplumsal bir sorun olarak değerlendiriyor ve engellilere merkezi ve yerel yönetimler tarafından götürülecek bütün hizmetlerin sosyal devlet ilkelerine göre oluşturulmasını öngörüyoruz".* (Cumhuriyet Halk Partisi Parti Programı, Erişim:07.03.2021).

Engelli bireylerin sorunlarına dikkat çekilmekte, bu sorunların çözümünde hem merkezi yönetime hem de yerel yönetimlere görevler düştüğü belirtilmektedir. Gençlere yönelik olarak parti programında kapsamlı bir değerlendirme yapılmaktadır. Gençlerin eğitiminden, meslek edinmelerine, sağlıklı birer birey olmalarından, spora özendirilmesine, bağımlılıkla mücadeleye, sosyal ve üretken olmalarına kadar birçok konuda detaylı bilgilendirme yapılmaktadır.

4.3. Milliyetçi Hareket Partisi Parti Programında Sosyal Politika

Milliyetçi Hareket Partisi'nin parti programı incelendiği zaman, misyon, vizyon, temel değer ve ilkeler, temel hak ve özgürlüklerin teminat altına alınması, temel hedef ve görüşler, milliyetçilik ve demokrasi, toplumsal dayanışma ve uzlaşma kültürünün geliştirilmesi, politikalarımız ve geleceğe bakış bölümlerinden oluşmaktadır. Sosyal politikaya yönelik ayrı bir bölüm bulunmamaktadır. Politikalarımız başlığı altında, işsizlikle mücadele, gelir dağılımı

ve yoksullukla mücadele başlığı bulunmakta ayrıca sosyal hedef ve politikalar kısmında sosyal politikaya yönelik düzenlemelere yer verilmektedir.

> *"İşsizlikle mücadelenin esası, istihdam odaklı sürdürülebilir büyümenin gerçekleştirilmesi, istihdam edilebilirlik düzeyinin yükseltilmesi ve girişimci odaklı piyasanın tesis edilmesidir… Engelliler, yoksullar, uzun süreli işsizler, gençler ve kadınların işgücü piyasasına katılımlarını desteklemek ve iş bulmalarını sağlayacak mesleki vasıf kazandırmak için mesleki eğitim programları uygulanacaktır."* (Milliyetçi Hareket Partisi Parti Programı, Erişim:08.03.2021).
>
> *"İstikrarlı bir ekonomik büyüme ve güçlü üretim ekonomisi tesis edilmek suretiyle; üreten, istihdam yaratan ve üretilen değerden bu süreçte yer alan her kesimin katkısı ölçüsünde adil pay almasını sağlayan bir sosyal refah düzeni oluşturmak temel amacımızdır… Ekonomik ve sosyal politikaların, dar ve sabit gelirlileri destekleyecek şekilde ahenk içinde uygulanması ve gelirin dengeli dağılımı sağlanacaktır… Yoksulların sosyal yardım programlarından yararlanması ve hiç bir kimsenin aç ve açıkta kalmaması sağlanacaktır."* (Milliyetçi Hareket Partisi Parti Programı, Erişim:08.03.2021).
>
> *"Yardıma muhtaç, yaşlı, kimsesiz, güçsüz, engelli ve özel ilgiye muhtaç vatandaşlara yönelik olarak farklı kuruluşlar tarafından yürütülen sosyal yardımlar ve sosyal hizmetler, çağdaş ve entegre bir sistem olarak yapılandırılacaktır. Sosyal yardımların yoksul kesimlere daha etkin bir şekilde ulaştırılması için merkezi idareyle iş birliği içinde; mahalli idarelerin, özel sektörün ve sivil toplum kuruluşlarının faaliyetleri desteklenecektir."* (Milliyetçi Hareket Partisi Parti Programı, Erişim:08.03.2021).

İşsizlik ve yoksullukla mücadeleye yönelik projelerin hayata geçirileceği görülmektedir. İşsizlikle mücadelede mesleki eğitim programlarına yönelik projeler hayata geçirilecektir. Ekonomik büyüme sağlanırken, sosyal politika kavramına önemli bir yer tutan sosyal refah düzenin sağlanmasına vurgu yapılmaktadır. Ekonomik büyümeden herkesin adil olarak yararlanacağı bir düzenin olması gerektiği belirtilmektedir. Sosyal yardım uygulamalarının bütüncül bir şekilde ele alınacağı ve herkesi kapsayacağı görülmektedir. Sosyal yardımların sunulmasında kurumlar arası işbirliği ve koordinasyonun önemine dikkat çekilmekte, bu hizmetlerin yerine getirilmesinde, yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşlarının rol alması gerektiği belirtilmektedir.

> *"Eğitim ve öğretimde imkân ve fırsat eşitliği sağlanacak, toplumun bütün fertlerinin ilgi, eğilim ve yetenekleri doğrultusunda eğitilmesi esas olacaktır… Şehit ve gazi çocuklarının her kademedeki eğitim harcamalarının devlet tarafından karşılanması ve yükseköğretime girişlerinde kendilerine kontenjan ayrılması temin edilecektir. Gençlerin fırsat eşitliği çerçevesinde eğitim imkanlarından yararlanmaları sağlanarak eğitim düzeyi yükseltilecek ve aldıkları eğitimin onları çağın şartlarına hazırlamasına önem verilecektir."* (Milliyetçi Hareket Partisi Parti Programı, Erişim:08.03.2021).
>
> *"Kadınların eğitim düzeyleri yükseltilecek, kalkınma sürecinde, iş hayatında ve karar alma mekanizmalarında daha fazla rol almaları sağlanarak toplumsal konumları*

güçlendirilecektir. Kadınların istihdam edilebilirlikleri geliştirilerek işgücü piyasasında dezavantajlı konuma düşmeleri önlenecektir… Kadınların şiddete maruz kalmasına yol açan kültürel, sosyal, psikolojik ve ekonomik nedenler ortadan kaldırılacak, sivil toplum kuruluşları ve medyanın bu konuda duyarlı hareket etmeleri sağlanacaktır… Çocukların hayat kalitesi iyileştirilecek ve geleceklerinin teminat altına alınması sağlanacak, ailelerine, topluma ve devlete karşı sorumluluk duyguları geliştirilecek; suça, sokağa itilmeleri, madde bağımlılığına yönelmeleri önlenecektir." (Milliyetçi Hareket Partisi Parti Programı, Erişim:08.03.2021).

Eğitimde fırsat eşitliğinin önemine vurgu yapılarak, herkesin eğitim hakkından faydalanması gerektiği belirtilmektedir. Kadınların hem iş hayatında hem de karar alma mekanizmalarına katılımlarının artırılması gerektiği belirtilmektedir. Kadına yönelik şiddete dikkat çekilmekte bu sorunun çözümünde sivil toplum kuruluşlarının, medyanın rol alacağı görülmektedir. Çocuklara yönelik özel politikalar geliştirilerek özellikle bağımlıkla mücadele konusuna dikkat çekilmektedir.

"Koruyucu sağlık hizmetleri ve temel sağlık hizmetleri, eşitlik ve hakkaniyet prensiplerine uygun olarak; kolay ulaşılabilir, kullanılabilir ve hasta haklarına saygılı bir şekilde devlet tarafından ücretsiz olarak sunulacaktır… Engellilerin toplumla bütünleşerek, başkalarının yardımına muhtaç olmadan hayatını idame ettirebilmeleri, eğitimlerine ve sosyal yaşantısına normal olarak devam edebilmeleri için fiziki ve sosyal çevrenin oluşturduğu engellerin ortadan kaldırılması, gerekli eğitim altyapısı ve teknolojik imkânların artırılması esas olacak, imar mevzuatının engelliler ile ilgili hükümleri etkin biçimde uygulanacaktır." (Milliyetçi Hareket Partisi Parti Programı, Erişim:08.03.2021).

"Herkesin insanca yaşayabileceği bir konutunun bulunmasının, insan haklarının bir gereği olduğuna inanmaktayız. Dar ve sabit gelirli vatandaşların konut edinebilmesi için uygun yöntemler ve finansman modelleri uygulamaya konulması; devletin, muhtaç ve kimsesizler ile dar gelirliler için sosyal konutlar üretmesi…"(Milliyetçi Hareket Partisi Parti Programı, Erişim:08.03.2021).

Sağlık hizmetlerinin sunumunda eşitlik sağlanmasının ve devlet tarafından ücretsiz olarak, ulaşılabilir bir şekilde yerine getirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Engellilerin toplumla bütünleşmesini sağlayacak ve kimsenin yardımına ihtiyaç duymadan hayatlarını sürdürebilecekleri fiziki ve sosyal çevrenin oluşturulacağı belirtilmektedir. Herkesin bir ev sahibi olmasının insan haklarının bir gereği olduğu belirtilerek, dar ve sabit gelirli vatandaşların konut edinebilmeleri için projeler gerçekleştirileceği görülmektedir.

4.4. İyi Parti Parti Programında Sosyal Politika

İyi Parti, parti programı incelendiği zaman, demokrasi ve hukuk, toplum, kamu yönetimi, iç ve dış güvenlik, kurumlar, dış politika hedeflerinin yer aldığı bölümlerden oluşmaktadır. Sosyal politika ile ilgili kavramlara farklı bölümlerde yer verilmektedir. Kadın, çocuk, gençler, yaşlılar ve engellilere toplum başlığı altında yer verilmektedir. Göç ve mülteci sorunu iç güvenlik

başlığı altında değerlendirilmektedir. Sağlık ve çalışma hayatı kurumlar başlığı altında değerlendirilmektedir.

> *"Kadın ve erkeğin toplumsal hayatta birbiriyle yarışan değil, birbirinin yanında olarak birbirini destekleyen iki temel unsur olarak yer alması sağlanacaktır… Partimiz kadının toplumda eşit haklara sahip olmasını sınırlayan tüm engelleri ortadan kaldıracak… Siyasette devlet kurumlarında, yerel yönetimlerde kadın taban kotası getirilerek kadınların karar alma mekanizmalarında temsili artırılacaktır…"…"*(İyi Parti, Parti Programı, Erişim:08.03.2021).
>
> *"Çocuklarımızı ve gençlerimizi tehdit eden uyuşturucu madde ticareti ile mücadele etkinleştirilecek, onları diğer kötü alışkanlıklardan uzak tutacak etkili eğitim programları ve kamu kampanyaları geliştirilecektir… İlk ve orta öğretimde başta kız çocukları olmak üzere tüm çocukların okula erişimi sağlanacak, okul terkine izin verilmeyecektir… Gençlerimizin sivil toplum kuruluşlarında, gönüllü platformlarda, yardımlaşma ve dayanışma faaliyetlerinde yer almaları sağlanırken, ilgi alanlarına göre hazırladıkları proje ve etkinlikleri desteklenecektir… Gençlerimizin terör, uyuşturucu ve kötü alışkanlıklar batağına düşmesinin önlenmesi amacıyla her türlü bilgilendirme, bilinçlendirme ve müdahale ile etkin bir mücadele programı uygulanacaktır."* (İyi Parti, Parti Programı, Erişim:08.03.2021).

Kadınların toplumda eşit haklara sahip olabilmeleri için çalışmalar yapılacağı, kadınların karar alma süreçlerine ve iş gücüne katılmalarının artmasının önemine yer verilmektedir. Yerel yönetimlerde ve devlet yönetiminde kadın temsilinin artması için kadın taban kotası uygulamasına yer verileceği belirtilmektedir. İlk ve orta öğretimde özellikle kız çocuklarının eğitime devam etmelerine önem verilmektedir. Çocuk ve gençlere yönelik olarak, bağımlılıkla mücadele çalışmalarının önemine dikkat çekilmekte, gençlerin sivil toplum bilinci kazanmalarının teşvik edileceği görülmektedir.

> *"Engellilerimizin toplumsal yaşamın her alanında yer alabilmesi ve "hak temelli" bir bakış açısı ile istihdam hakkının sağlanması için fırsat eşitliği oluşturulacak, eğitim hakkından her engelli çocuğun eşit ölçüde yararlandırılması ve hizmetlere erişimde ve sosyal hayata katılımda pozitif ayrımcılığın sağlanması temel politikamız olacaktır"* (İyi Parti Parti Programı, Erişim:08.03.2021).
>
> *"Büyüklerimizin toplumsal yaşamın tüm alanlarına aktif olarak katılımlarını sağlamak ve ayrımcılığa uğramadan insan haklarından yararlandırılmaları ve toplumsal hayata katılmaları için onlara yönelik sosyal hizmet faaliyetlerine ilişkin yöntem ve standartlar belirlenecek, mimari açıdan yaşlılara daha kolay hizmet sunumu sağlayacak yaşam ortamları oluşturulacak, bu alanda faaliyet gösteren kamu birimleri ile gönüllü kuruluşlar arasında iş birliği ve koordinasyon sağlanacaktır"* (İyi Parti, Parti Programı, Erişim:08.03.2021).

Engelli bireylerin toplumsal yaşamın her alanında var olabilmeleri, istihdam olanaklarının sağlanması ve eğitim hakkından engelli bireylerin eşit şekilde yararlanabilmelerinin önemine dikkat çekilmektedir. Yaşlıların, yaşamın bütün alanlarına katılabilecekleri, toplumsal hayatla

iç içe olabilecekleri sosyal hizmet faaliyetleri sağlanacak bu kapsamda kamu kurumları ile sivil toplum kuruluşlarının iş birliği yapmaları gerektiğinin altı çizilmektedir.

4.5.Halkların Demokratik Partisi Parti Programında Sosyal Politika

Halkların Demokratik Partisi, parti programında sosyal politika ile ilgili doğrudan bir başlık bulunmamaktadır. Emeğin haklarının kazanılması, kadınlara eşitlik ve özgürlük mücadelesi, gençlere yönelik politikalara ayrı yer verilmektedir.

> *"Çocukların, emeklilerin ve yaşlıların kent yaşamına daha rahat katılabilecekleri önlemleri üretmek. Engellilerin kent yaşamına katılmasının önündeki zorlukları ortadan kaldırmak... Kadınların eşit katılımını güvence altına alan, kadınların özgün ihtiyaçlarına uygun, tüm yerel kamu hizmetlerinin kadınların ihtiyaçlarını önceleyerek planlanması ve kadınlara pozitif ayrımcılık ilkesiyle hayat bulan yeni bir demokratik yerel yönetim anlayışını hayata geçirmek mümkündür."* (Halkların Demokratik Partisi Parti Programı, Erişim:10.03.2021).
>
> *"Kapitalizme, emek sömürüsüne, yolsuzluk ve talana; gelir dağılımındaki uçuruma, açlık ve yoksulluğa karşı, işçi ve emekçilerin insan onuruna yaraşır ekonomik ve sosyal koşullara sahip olmasını savunan Partimiz, esnek, sağlıksız, güvencesiz ve sigortasız çalışmaya; sendikasızlaştırmaya, taşeronlaştırmaya, kazanılmış hakların gaspına karşı, işçi sınıfı ve emekçilerin haklarını savunur ve kazanımlar için mücadele eder."* (Halkların Demokratik Partisi Parti Programı, Erişim:10.03.2021).

Çocukların, yaşlıların, engellilerin kent yaşamında yer almalarını artırılması gerektiği, kadınlara yönelik pozitif ayrımcılığın önem verildiği bir yönetim anlayışının gerektiği belirtilmektedir. Gelir dağılımında yaşanan eşitsizliğe, yoksullukla mücadeleye, olumsuz çalışma koşullarına dikkat çekilerek bu konularda mücadele edileceği belirtilmektedir.

> *"Kadın işçi ve emekçilerin üretim sürecindeki eşitsiz konumlarına karşı verdikleri mücadeleyi destekleyen, bunu geleceğin eşit ve özgür toplumu için hayati önemde değerlendiren Partimiz, ev içi emeğin de değer ürettiğini tespit eder ve ev emekçisi kadınların sosyal haklarını kazanması için mücadele eder. Çocuk işçiliğin ortadan kaldırılması için; göçmenler, mülteciler ve mevsimlik tarım işçilerinin çalışma ve yaşam koşullarının insanca olması için mücadele eder."* (Halkların Demokratik Partisi Parti Programı, Erişim:10.03.2021).
>
> *"Kadınların özgürleşme (kurtuluş) mücadelesini destekler, bunun kazanılması için mücadele eder… Kadın emeğinin görünür kılınması ve örgütlenmesi için çalışan Partimiz, kadın emeği üzerindeki çifte sömürüye karşı mücadele eder. Ücretli ya da ev içi karşılıksız emek kıskacındaki kadının örgütlenmesinin önündeki her türlü engelle mücadele eder ve kadın hareketleriyle dayanışma içinde olur... Kadınları erkek şiddetinden korumak için ekonomik ve sosyal politikaları benimser ve uygular..."* (Halkların Demokratik Partisi Parti Programı, Erişim:10.03.2021).

Kadın işçilerin ve çalışanların, çalışma hayatında karşılaştıkları sorunlara, güvencesiz çalışmalara dikkat çekilmekte ev emekçilerinin de sosyal haklarının olması gerektiği belirtilmektedir. Çocuk işçilerin, göçmenlerin ve mevsimlik işçilerin ve tarım işçilerinin yaşam

koşullarının iyileştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Özellikle kadınların iş hayatında karşılaştıkları sorunlara dikkat çekilmekte, kadına karşı şiddetinin önlenmesi için ekonomik ve sosyal politikalar uygulanacağı belirtilmektedir.

> *"Partimiz, gençliğin siyasete aktif katılımının ve temsil edilmesinin özgür zeminidir. Gençliği işsizliğe, ucuz işgücü sömürüsüne mahkûm eden kapitalist politikalarla mücadele eder… Partimiz, tüm gençlik kesimlerinin eğitim, sağlık, beslenme, barınma, ulaşım, spor, sosyal ve kültürel faaliyet gereksinimlerinin kamusal ve parasız olarak karşılanmasını bir gençlik hakkı olarak görür ve bu hakkın hayat bulması için mücadele eder."* (Halkların Demokratik Partisi Parti Programı, Erişim:10.03.2021).
>
> *"... Sağlık hizmetlerinin kamusal olarak, parasız, cinsiyetçi olmayan, halk sağlığının evrensel ilkelerine dayanan ve herkesin gereksiniminin karşılanması temelinde eşitlikçi, ulaşılabilir olmasını ve anadilinde sunulmasını hedefler. Eğitim bir kamu hizmetidir ve her yurttaşın yaşamı boyunca parasız yararlanabileceği bir haktır."* (Halkların Demokratik Partisi Parti Programı, Erişim:10.03.2021).

Gençleri işsizliğe sürükleyen sistemle mücadele edileceği, gençlerin siyasete, karar süreçlerinin katılımlarının artırılması gerektiği belirtilmektedir. Sağlık ve eğitim hizmetlerinin kamu tarafından karşılıksız, parasız ve ulaşılabilir bir şekilde sunulması gerektiği belirtilmektedir.

SONUÇ

Sosyal politika kavramına yönelik farklı tanımlar, yaklaşımlar bulunmakta, kavramın içeriği de değişim göstermektedir. Sanayi Devrimi sonrasında çalışanların, iş ve yaşam koşullarının düzeltilmesi için sosyal politika uygulamaları ülkelerin önem verdiği konuların başında gelmektedir. Geçen süreçte sadece çalışanların yaşam koşullarını değil toplumun bütün bireylerin yaşam koşullarının, gelir dağılımında adaleti sağlamada sosyal politika önemli bir araç durumuna gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın sebep olduğu yıkımların giderilmesi için sosyal refah devleti uygulamaları ağırlık kazanmış, sosyal politika da bu kapsamda devletler için geniş çapta uygulama alanı bulmuştur. 1970'lerde yaşanan ekonomik krizlerde fatura sosyal devlet uygulamalarına kesilmiş, bunun neticesinde refah devleti uygulamalarında bir gerileme yaşanmıştır. Ülkelerin ekonomik, siyasal, toplumsal koşullarına göre farklı biçimlerde sosyal politika uygulamalarına yer verilmektedir. Bu çalışmada siyasi partilerin parti programlarında sosyal politika kavramına yaklaşımları incelenmiştir. Çalışmada sosyal politika kavramını tanımlanırken geniş ve dar kapsamlı olmak üzere iki tanımı yapılmıştır. Çalışma kapsamında incelenen partilerin sosyal politikayı geniş kapsamda ele aldıkları görülmektedir. Sosyal politika sadece çalışanların veya dezavantajlı grupların yaşam kalitesini yükseltmek için değil toplumun genel refahı artırmak için, sosyal adaleti sağlamak için bir araç olarak görülmektedir. Partilerin sosyal politika alanında birçok konuda aynı düşünceyi paylaştıkları görülmektedir. Eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanması gerektiği, eğitim hakkında bütün bireylerin ücretsiz bir şekilde yararlanması gerektiği konusunda partilerin görüşleri benzer nitelikler taşımaktadır. Sağlık konusunda, herkesin ulaşabileceği, devlet tarafından ücretsiz bir şekilde sunulması gereken bir hizmet olduğu belirtilmektedir. Yoksullukla mücadele yine partilerin önem verdikleri konuların başında gelmektedir. Yoksullukla mücadelenin devletin

önemli bir görevi olduğu belirtilmektedir. Kadınların toplumsal hayata katılmasının önündeki engellerin kaldırılması, kadınların karar süreçlerine katılımını artıracak mekanizmalara yer verilmesi gerektiği ve kadına yönelik şiddetin engellenmesi incelenen partilerin hemfikir olduğu konulardan biridir. Dar gelirli vatandaşlara yönelik konut edindirme hizmeti de partilerin sosyal politika kapsamında yer verdiği konulardandır. Sosyal politikayı ilgilendiren konularda partilerin benzer düşüncelere sahip olmaları, kadınlara, gençlere, işsizlere, çalışanlara, yoksullara yönelik politika ve projelerin gerçekleştirilmesinde devlete önemli görevler düştüğünü belirtmeleri önemlidir. Toplumsal refahın artırılmasını sağlayacak yasal düzenlemelerde, bütün partilerin bir araya gelerek daha kolay uzlaşabileceklerdir.

KAYNAKÇA

Adalet ve Kalkınma Partisi.(2021). Parti Programı, https://www.akparti.org.tr/parti/parti-programi/ Erişim Tarihi: 05.03.2021

Buğra, A.(2008). *Sosyal Politika,* Ankara: İmge Kitabevi

Cumhuriyet Halk Partisi.(2021). Parti Programı, https://chp.azureedge.net/1d48b01630ef43d9b2edf45d55842cae.pdf Erişim Tarihi:07.03.2021

Çam, E. (1999). *Siyaset Bilimine Giriş*, İstanbul: Der Yayınları

Güven, S. (1997). *Sosyal Politikanın Temelleri,* Bursa: Ezgi Kitabevi

Heywood, A.(2018). *Siyaset*, Ankara: BB101 Yayınları

Halkların Demokratik Partisi. (2021). Parti Programı, https://www.hdp.org.tr/tr/parti-programi/8/ Erişim Tarihi: 10.03.2021

İYİ Parti. (2021). Parti Programı, https://iyiparti.org.tr/Assets/pdf/iyi_parti_programi.pdf Erişim Tarihi:08.03.2021

Kapani, M. (2014). *Politika Bilimine Giriş*, İstanbul: Bilgi Yayınevi

Küçük, T.S.(2015). *Parti İçi Demokrasi*, İstanbul: 12 Levha Yayınları

Marshall, G. (2020). *Sosyoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim Sanat Yayınları

Milliyetçi Hareket Partisi. (2021). Parti Programı, https://www.mhp.org.tr/usr_img/_mhp2007/kitaplar/mhp_parti_programi_2009_opt.pdf Erişim Tarihi:08.03.2021

Serdar, A. (2014). Sosyal Politika Kavramı, Tarihsel Gelişimi ve Türkiye'de Sosyal Politika, Aysen, Tokol ve Yusuf Alper (Ed.), *Sosyal Politika* içinde (1-36), Bursa: Dora Yayıncılık

Seyyar, A. (2002). *Sosyal Siyaset Terimleri*, İstanbul: Beta Yayınları

Şenkal, A. (2005). *Küreselleşme Sürecinde Sosyal Politika*, İstanbul: Alfa Yayınları

Talas, C. (1992). *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*, Ankara: Bilgi Yayınevi

ORIGINE OF TURKISH ARCHITECTURE TURKISH POINTED ARCHES

TÜRK MIMARİSİNİN KÖKLERİ VE TÜRK SİVRİ KEMERİ

Prof. Dr. Ayse Gulcin KUCUKKAYA

Yeditepe University, Faculty of Architecture, Istanbul, Turkey

ABSTRACT

"Turk" name refers to ethnic groups that speak languages belonging to the Turkish language family or the people originate from the Oghuz family from Central Asia and spread to Europe and Asia. It is accepted that Turks in Turkey and East of Europe migrated originally from Central Asia. In heriting earlier arch forms from the Greeks and the Romans in Anatolia, Turks brought the variety of new shapes of pointed arches from Central Asia. The pointed arches soon spread to all Turkish cultures progressively becoming a universal Turkish architectural identity.

The Turks mastered the use and unique design of the pointed arches more than any other civilization. The Turks' knowledge of geometry and laws of statics must also have played a leading role in their choices of various types of pointed arches. The object of this study is to offer an examination of the architectural decorative Turkish pointed arches in Turkey and compare them with the Turkish arches of Central Asia. We are of the opinion that when we look the origins of Turkish Architecture in Anatolia we see that Turkish Pointed arches have all the characteristics of arches of pre-Anatolian Turkish Architecture and that this has come about knowingly, willingly and by determined action. This article explores to the characteristics and proportions of Turkish pointed arches in compare.

GİRİŞ

Kemer, erken uygarlıklarının mimaride önemli bir kimlik belirleyici unsuruydu. Mısırlılar ve Yunanlılar düz lento kullandılar, ancak Romalılar ve daha sonra Bizanslılar yarım daire şeklindeki kemeri benimsedi. 10. Yüzyıl Gotik Mimarlık Döneminde popular olan “sivri kemer” uygulamaları esasen Türkler tarafından Kuzey Afrika’da, Kahire’de Tulunoğlu Ahmet’in yaptırdığı camide uygulanmışlardı. Anadolu’ya 11. Yüz yılda ayak basan Türkler, Yunanlı ve Romalıların kullandığı tek merkezli yarım daire kemeri kullanmadılar onlar Orta Asya'dan getirdikleri çeşitli düzenleri olan sivri kemerleri kullanmışlardır. Sivri kemerler kısa sürede tüm Türk kültürlerine yayılmış ve giderek evrensel bir Türk mimari kimliğini belirleyicisi unsur haline gelmişlerdir.

Anadolu Öncesi Türklerde Sivri Kemer

"Türk" adı, Türk dil ailesine veya halkına ait dilleri konuşan, Orta Asya kökenli Oğuz ailesinden gelen ve Avrupa ve Asya'ya yayılan bir etnik grubu ifade eder. Türklerin ana vatanını neresi olduğu günümüzde hala tartışılmaktadır(Tekin, 1991). Türkçe konuşan Türk topluluklarının bulunduğu topraklar ve kurdukları devletlere bakıldığında Milattan sonra 500 yıllarında adında “Türk” İsmi geçen, Göktürklerin Orhun Bölgesinde geniş steplerde

yaşadıkları savaşçı oldukları, Çin topraklarına akınlar yaptıkları, hatta Çin Seddi'nin Çinliler tarafından Türklere karşı savunma amacıyla inşa edildiği bilinmektedir. Yer yer Gök tanrıya inanan Budizim'e de meyil eden Türklerde farklı inançlarda oldukları görülmektedir(Taşağıl, 1999). Karahanlılar Maveraünnehirde kurulmuş ilk Müslüman Türk devletidir. (840-1212) Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu Selçuklu Devleti Anadolu'dan Çin Seddi'ne kadar yayılırken(1037-1308), Osmanlı İmparatorluğu (1299-1923) Balkanlar'dan Arap Yarımadasına, kuzeyde Kırım'dan Güneyde Kuzey Afrika'ya kadar geniş topraklarda Türk kültürünü yaşatmış devletlerdir.

Bugün Türkiye'de Türk Sanatının kökenleri hakkında, Türklerin özgün mimarlık değerlerini Orta Asya Türk Sanatı ile bağlantılı olarak geliştiren bir düşünce taşıdıklarını,. Orta Asya'dan usta ve uzmanlar getirerek Orta Asya Türk Sanatının sürdürülmesi konusunda büyük hassasiyet gösterdiklerini ve Osmanlı Klasik Sanatı, Orta Asya Türk Sanatından büyük ölçüde etkilendiğini (Cezar, 1977) ve hassasiyetle kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu aşırı duyarlılığın bir sonucu olarak, pencere ve kapı kemerleri veya köprü kemerleri gibi Türk mimari unsurları, üst üste binen dönemlerde açıkça ayırt edilebilen özel bir karaktere sahip olarak, özellikle Bizans mimari unsurları olmak üzere önceki kültürlerden farklı karakter taşırlar.

Mimarlık Tarihinde Kemer Uygulamaları

Kemer, üst katmanlardaki yükleri iki yönde yukarıdan aşağıya aktaran taşıyıcı bir mimari unsurdur. Duvardaki veya kapılar, pencereler gibi açıklıklar üzerindeki kemerler genellikle yarım daire, düz, sivri veya dilimlenmiş olabilen şekillerdedirler. Genel olarak bölgeye, döneme, yapı tipine ve kültürlere göre değişen kemer formları, bir mimari tarzın kimliğinin kazanılmasında temel rol oynar (Şekil 1). İslam Mimarisinde kemer tasarımının ilk uyarlamaları ve modifikasyonu, at nalı kemerinin icadıydı. Bu ilk olarak Şam Emeviye Camii'nde (706-715) kullanılmıştır (Briggs, 1924). (Şekil 1)

a.Roma Kemeri

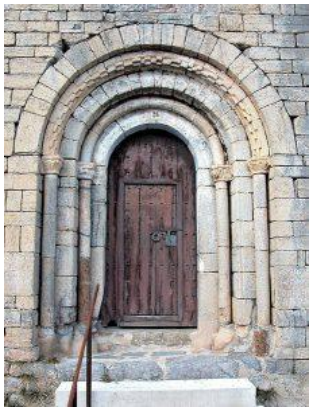

b. Romanesk Kemer

c.At Nalı Kemer (Cordoba Camii /İspanya)

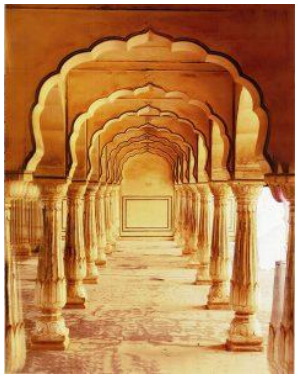

d. Hint Kemeri

e. Endülüs Emevi Kemeri (El Gafferiye Sarayı - Zaragoza)

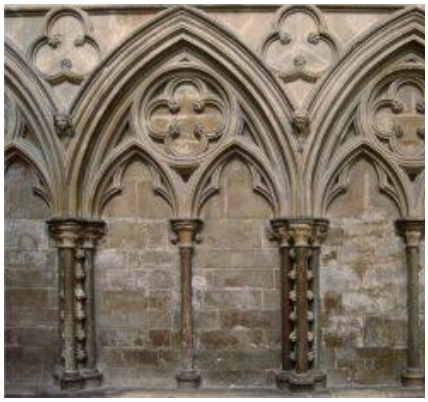

f. Gotik Sivri Kemeri

Fig. 1 . En eski Kemer Uygulamaları

Sivri Kemerler

Rivoira'a göre (1914), sivri kemer ilk olarak Hindistan'da kullanılmıştır, ve sivri kemeri erken Budist tapınaklarının nişleriyle ilişkilendiren Havell (1913) ile uyumlu bazı 7. yüzyıl tapınakları da vardır. Hintli sanatçıların Bağdat'ta Harun al-Rashid için çalıştıklarının bilindiğini ve Hint mallarının çok sık Mısır ve Suriye'ye gönderildiği bilinmektedir (Saoud, 2002).

Bununla birlikte, sivri kemerin Hint kökenli olması ve Suriye ve Mısır'a Sasani İran üzerinden geçişi, sivri kemerin Müslüman kökenine haklı olarak inanan Hill (1993) tarafından zaten reddedilmiştir. Sivri kemerin Müslüman Dünyasında ilk görünüşü El-Aksa Camii (780, şek. 4a), Ukhaidir Sarayı (Irak, 778), Ramlah Sarnıcı (789) ve Jussaq Al-Khaqani Sarayı (Samara, 836) ve Abbasi binalarının tamamındadır (Saoud, 2002).

Tulunoğlu Ahmet- İbn Tulun Camii, Mısır'da (879) sivri kemerin yapı içinde ve sistematik olarak kullanıldığı ilk yapı olmaya devam etmektedir (Şekil 4b). Conant (1954), İbn Tulun Camii'nin sivri kemerinin (Şekil 4b) İspanya'daki Gotik Mimariye kaynak olması gerektiğini düşünmekte ve Mısır'la ticari bağlantıları olan tüccarlar aracılığıyla Sicilya ile ilişkili olduğunu düşünmektedir. White (1971), Mısır ile ticari ve ticari bağlar yoluyla 1000 yılında Amalfi'ye aktarıldığını öne süren bu teoriyi onaylamıştır. Sivri kemer İlk olarak 1071'de Monte Cassimo Manastırı'nın ön giriş kısmında kullanılmıştır. Bu fikir esasen, Avrupa'da Gotik mimarinin dayandığı sivri kemerin statik sorunları aşma çabalarında Avrupalı mimarların bir icadı olduğu fikrine meydan okuyan bir görüştür(Saoud, 2002). Eski bir Türk sivri kemeri, Arkeolog Kızlasov tarafından bir kazı sırasında Orta Asya steplerinde MÖ 7. yüzyıla tarihlenen Suyab'daki bir Budist tapınakda görülmektedir (Şekil 2a, b) (Cezar, 1977).

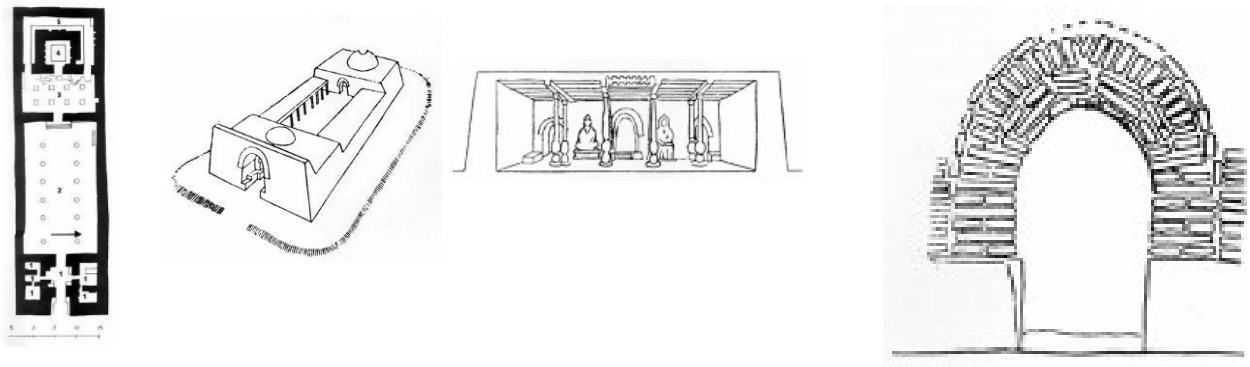

Fig.a. Akbesim (Suyab) Budist Temple, (Restitution projesi (Cezar, 1977)

Fig. b. A Akbesim (Suyab) Budist Temple- Türk Sivri kemeri (Cezar, 1977)

Fig. 2. Türk Mimarisinde Erken Dönem Sivri Kemer Uygulamaları

a. Al-Aqsa Camii (632, geç ilave 780)

b. Kahire'de Ibn Tulun Camii

Fig. 3. İslam Mimarisinde Erken Dönem Sivri Kemer Uygulamaları

a. Ani Harabeleri arasında Erken bir Ermeni Klisede görülen sivri Türk kemeri

b. Ermeni Mimarisisndea Erken bir sivri Türk kemeri (885-1399 CE) (Simonyan, 2005)

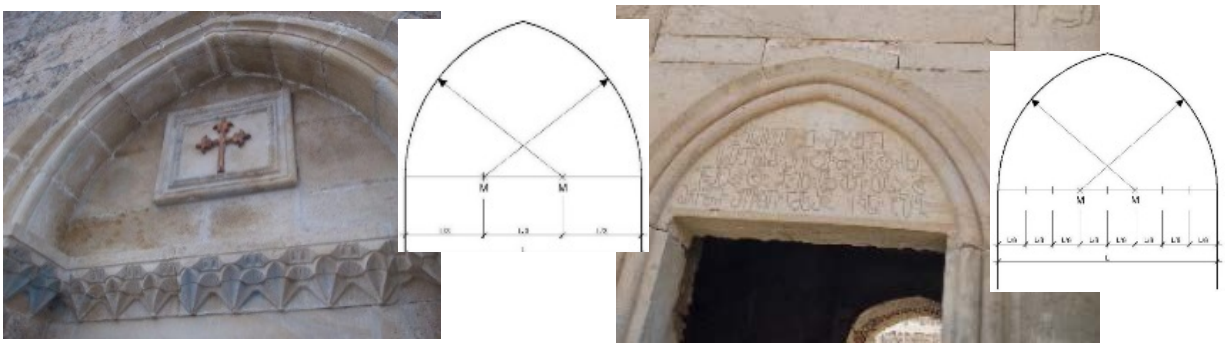

c. Arnavutlukta Nij Köyünde Udi`s kilisesinde Kafkas Türklerine ait bir kiliseden bir detay.

d. Gürcistan Udabno Manastırı Giriş cephesinde Türk Sivri Kemeri(11-13. Yüzyıl)

Fig. 4. Non-İslam Mimarilerde Erken Dönem Sivri Kemer Uygulamaları

Türk Sivri Kemeri

İslam dünyasında sivri kemerin sık görüldüğü gerçeği yadsınamaz. Ancak Türk sivri kemeri, İran sivri kemeri ve Hint sivri kemerleri birbirinden ayrı oranlarda ve özgün niteliklerde olup Türk sivri kemerinin en belirgin özelliği diğerlerine nazaran genellikle sade olmasıdır. Figür 5 ve 6 da Türk ve İran kemerleri oranları irdelenecek olursa Türk Sivri kemerinde en fazla 2 daire yayına teğet oluşturarak sivri kemerler oluşturulurken İran sivri kemerinde teğet ile pik yapan kemerde yine bir daire yayı kullanılmaktadır(Bkz Fig 5-6).

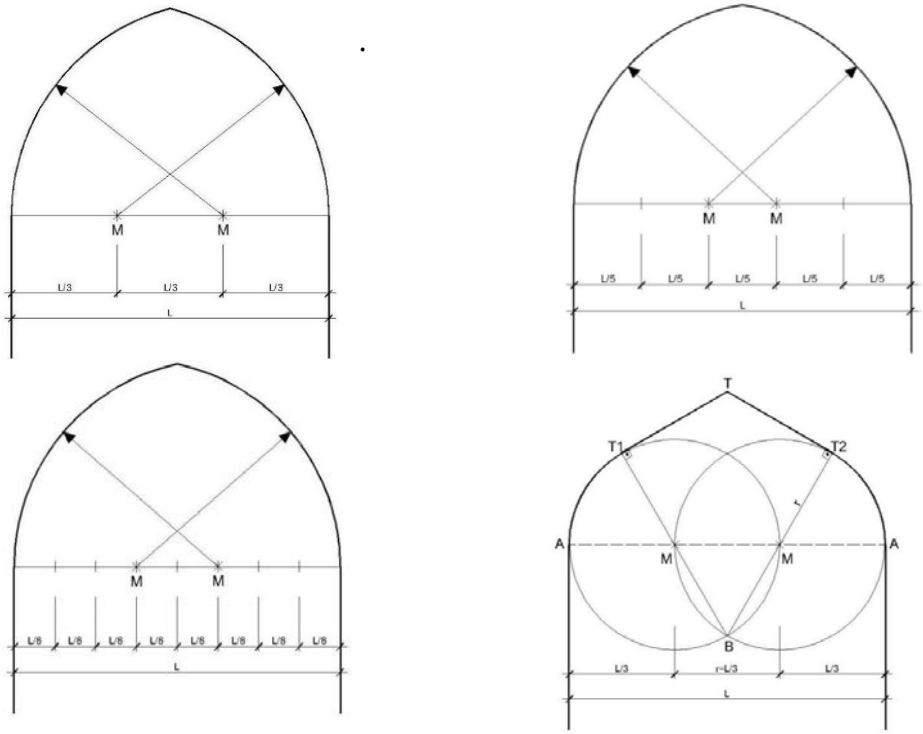

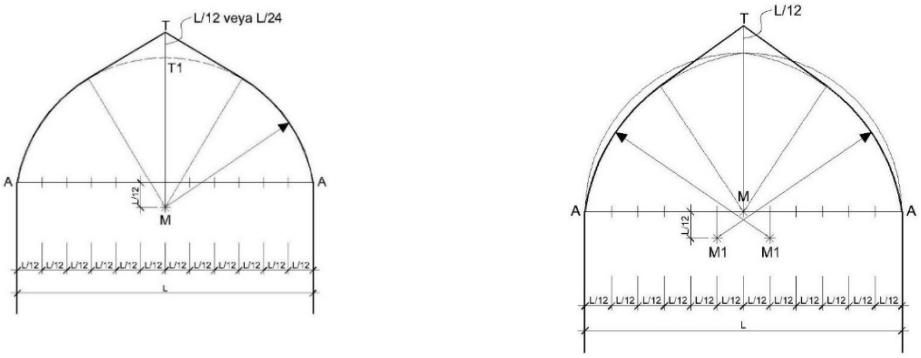

Fig. 5. Turkish Pointed Arches in Ottoman Turkish Architecture

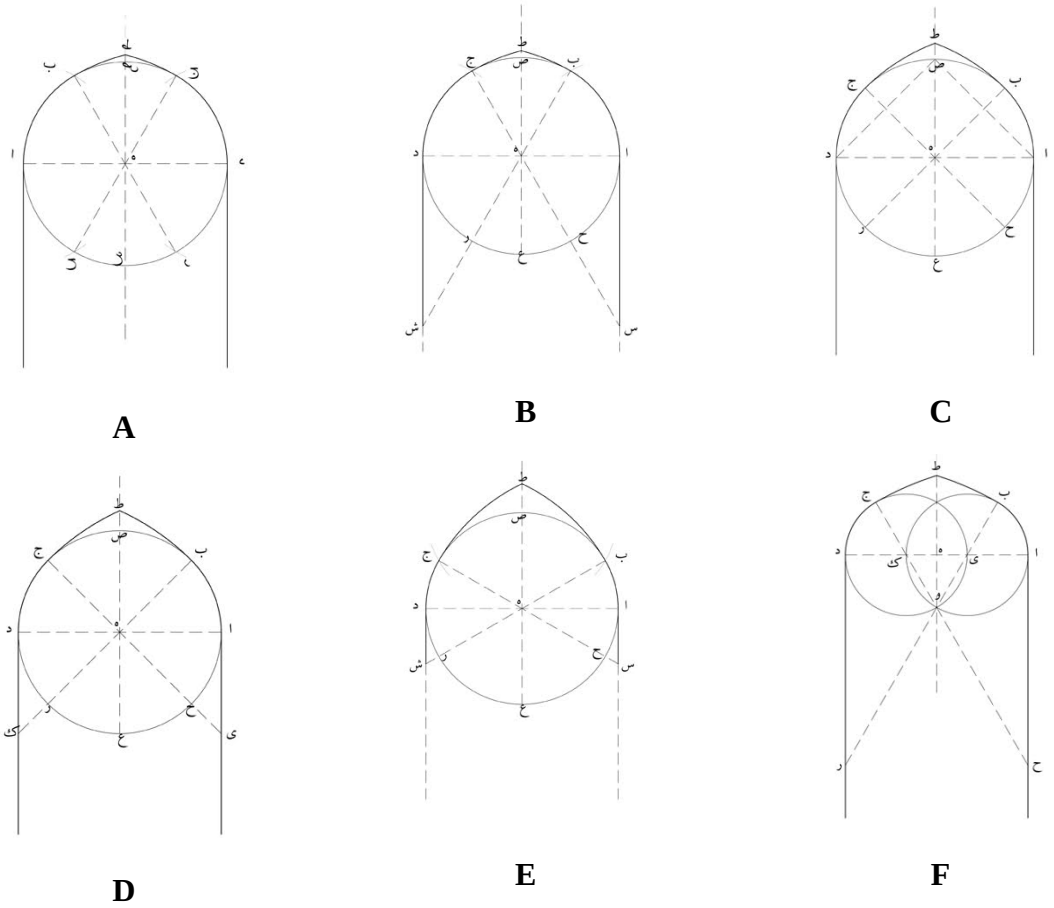

A **B** **C**

D **E** **F**

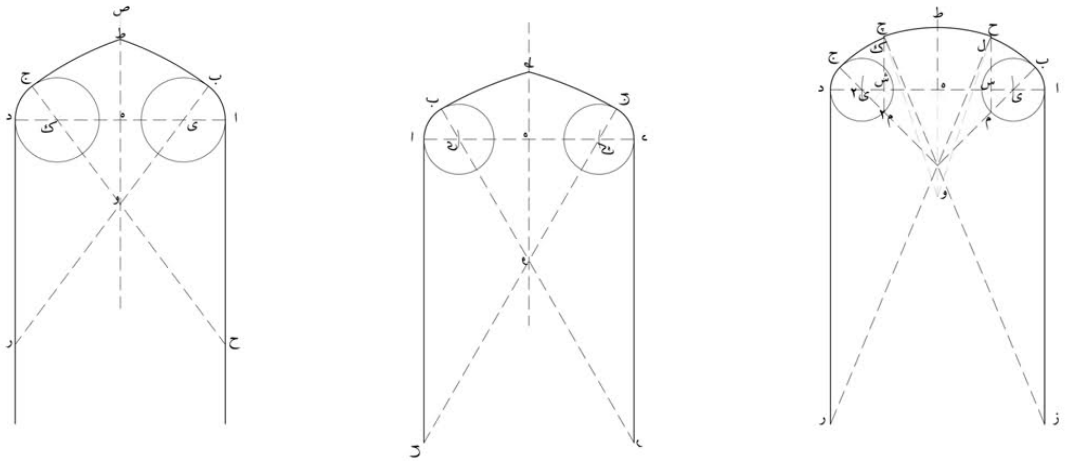

G **H** **J**

Fig.6 Pointed Arches in Iranian Architecture

SONSÖZ

Türkler sivri kemerlerin kullanımında sade ve özgün tasarımında diğer uygarlıklardan daha fazla ustalaşmışlardır. Türklerin geometri bilgisi ve statik dengelere önem vermeleri çeşitli sivri uçlu kemer seçimlerinde öncü bir rol oynamış olmalıdır. Orta Asya'dan Avrupa'ya göç ederken, Hıristiyan, Yahudi veya Ermeni Türkler sivri kemerlerini kullandılar. Doğu Avrupa ve Batı Asya'da, kiliseler ve manastırlarda Hazar denizinin kuzeyinden Avrupa'ya göç eden erken Türklerin izlerine rastlanırken, Kuzey Afrika'ya giden Türkler ise erken camilerde de ilk Türk sivri kemerlerini (İbni Tulun Camii) kullandıkları görülür.. Avrupa, Asya, Kuzey Afrika, farklı Türk sivri kemeri kurallarına göre inşa edilen kemerler, nerede ve hangi dine ait olursa olsun "Türk" kimliğinin belgelerini oluşturmuşlardır.

REFERENCES

Arnold, T. et al. (1931). The Legacy of Islam, Oxford: Oxford University Press, pp. 155-179.
Aslanapa, O. (1984). Türk Sanatı. İstanbul.
Ayverdi, E. H. (1965).“Bursa Osmangazi Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi”, Vakıflar Dergisi.İstanbul:Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı. VI, pp. 69-85.
Briggs, M.S. (1924). Muhammadan Architecture in Egypt and Palestine, Oxford: Clarendon Press,.
Cezar, M.(1977). Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık.İstanbul: İş Bankası Yayını.
Conant, K. (1954). “Medieval Academy Excavations at Cluny". Speculum.vol. 39.
Dodds, J. D. (1994). Architecture and Ideology in Early Medieval Spain. Pennsylvania State University Press.
Gabriel, A. (1942). “Bursa’da Murad I. Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi”, Vakıflar Dergisi, pp.237 -53.
Gurlitt, C. (1907).Dei Bankunst der Constantinopls.Berlin.

Havell, E. B. (1913). Indian Architecture: Its Psychology, Structure and History. From the First Muhammadan Invasion to the Present Day, London. Murray.

Heer, F. (1962) "The Medieval World- Europe 1100-1350", Translated from German by Janet Sowd Heimer, London: Weidenfield & Nicholson.

Hill, D. (1993). Islamic Science and Engineering, Edinburgh: Edinburgh University Press.

Richmond, E. T. (1926). Moslem Architecture. 623-1516: Some Causes and Consequences. London: The Royal Asiatic Society.

Rivoira, G. T. (1914).Moslem Architecture: Its Origins and Development. London-Oxford/New York: Oxford University Press/H. Milford.

Saoud R. (2002). “The Arch That Never Sleeps”, Muslim Heritage, The Foundation for Science, Technology and Civilization (FSTC), http://www.muslimheritage.com/article/arch-never-sleeps

Scott, S. P. (1904). History of the Moorish Empire in Europe, 3 vols., Philadelphia: J. B. Lippincott Company.

Simonyan, H. (Ed.) (2005), Archeological Heritage of Armenia, Historical Cultural Heritage Series, Volume VII.

Taşağıl, A. (1999), Göktürkler, C. I, II, Ankara, TTK.

Tekin, M.(1991). Türk Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul: Milliyet Gazetesi Yayını.

White, L. J. (1971). "Cultural Climates and Technological Advances in the Middle Ages".Viator. vol.2, pp. 171-201.

TÜRKİYE'DEKİ ULUSALCILIK VE DİL POLİTİKALARI ARASINNDAKİ ETKİLEŞİMİN ANALİTİK BİR DEĞERRLENDİRMESİ

AN ANALYTICAL EVALUATION OF THE INTERACTION BETWEEN NATIONALISM AND LANGUAGE POLICIES IN TURKEY

EMİNE ENİSE YAKAR

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Bölümü, Rize

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4100-9234

ÖZET

Milliyetçilik akımı, toplumlarda var olan bazı doktrinleri kullanarak ulusların kurulmasına yardımcı olur. 19. yüzyılın başlarında, dil ve ulus arasında varolan bağlantı netleşmiş ve homojen milletler inşa etme sürecinde ideal bir motif olarak dil kullanılmıştır. Dil, toplulukların düşüncelerini ve kültürünü yansıtarak özgün benliğin ve ulusal bilincin oluşturulma sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Milliyetçilik, kültürel egemenlik ve birliktelik gibi fikirler, ulus-devlet kavramını şekillendiren temel unsurlar olarak ön plana çıkmıştır. Siyaset kuramı alanında, dil siyaseti önem kazanmış ve bu siyasetin kullanılması sonucunda birçok etki ortaya çıkmıştır. Bir bakımdan dil, devletin egemenliğini oluşturmak için anahtar bir araç olarak kullanılırken, aynı zamanda devletin kolektif bilincini geliştirmek ve korumak için kullanılmıştır. Belirtilen etkiler doğrultusunda dilin politikayı şekillendirmede ve ulusal bir kimlik oluşturmada önemli bir rol oynaddığınıı ifadde etmek yanlış olmayacaktır. Bu çalışma, ulusalcılık bağlamında bir toplumun benisediği dil politikaları incelenmektedir. Ulusal bilincin ve kültürel kimliğin geliştirilmesi dile dayanır, bu nedenle onu toplumsal ve ulusal ilerlemelerde ana araç olarak kabul etmek gerekir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde dil, Türk ulusal kimliğinin temel bir bileşeni olarak kullanılmıştır. Çalısma temel olarak, ulusalcılık akımının Türkiye'nin dil politikalarını nasıl etkilediği ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde bir ulus devlet yaratmak için ne tür dil politikalarının benimsediğini açıklamayı hedeflemektedir.

Bu makalenin ilk bölümü dil ve milliyetçilik arasındaki ilişki ve dil planlama modelerinden bahsetmektedir. Çalısmanın ikinci bölümü, Türk dilinin Türk ulusalcılığını şekillendirmede nasıl bir rol üstlennddiğini göstermekle beraber erken dönem Türk hükümeti tarafıından benimsenen ulus inşa eddici dil modelinden dil muhafaza edici moddele geçişini nneddennleri ile izah eder. Dil ve ulusalcılık akımı arasındaki bağlantı analizci bir yaklaşım metoduyla ele alınmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında, devletin uyguladığı dil politikalarının, toplum üzerindeki sonuçları etkileri bu bağlam çercevesindde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ulusalcılık, dil, dil politikaları, Türk dili, Türk ulusalcılığı

ABSTRACT

The ideology of nationalism helps to build nations by using some pre-existing doctrines. At the beginning of the 19th century, the connection between language and nation was explored and language was used as an ideal motif in the process of constructing homogenous nations.

Language plays an essential role in the process of authentic self and national consciousness by reflecting the thoughts and culture of communities. The ideologies such as nationalism, cultural sovereignty, and fraternity have served as fundamental elements that shaped the concept of nation-states. The politics of language have gained significance in the realm of political theory, and there have been several resulting effects. In one respect, language has been used as a key tool to constitute the sovereignty of state. Simultaneously, language has been utilized to promote and preserve the collective consciousness of the state. It is possible to state that language, for the stated effects, has played an important role in shaping policy and rousing deep emotion within subjects centred on aspirations to create a national identity. Any study of national movements or the cultural aspects of a society therefore must scrutinize language and language policies. The cultivation of national consciousness and cultural identity relies on language, so it is necessary to recognize it as the chief tool in societal and national formations. In the process of building a Turkish nation, language has been an essential component of Turkish national identity. The paper intends to answer the question: how did nationalism affect language policies of Turkey and what kind of language policies did the early period Turkish Republic adopt to create a homogeneous nation? The first part of this paper introduces the relationship between language and nationalism, along with the language planning models. The second part focus upon the connection between language and nationalism while alluding to how the Turkish language was used to create a homogeneous nation. The language planning models that was applied by the Turkish Republic in the history of Turkey are explained by referring to the change in its language planning models from the nation-building language model to the language maintenance model.

Keywords: Nationalism, language, language policies, Turkish language and Turkish nationalism

THE CONNECTION BETWEEN LANGUAGE AND NATIONALISM IN THE CASE OF TURKEY

During the French Revolution, ideologies such as nationalism, cultural sovereignty, and fraternity were commonly pronounced. Since then, they have been effectively dispersed across the world. These ideologies served as fundamental elements that shaped the concept of nation-state. With the influence of the spread of these ideologies, the politics of language have gained significance in the realm of political theory, and there have been several resultant effects. In this regard, language has been used as a key tool to constitute the sovereignty of state. Additionally, language has been utilized to promote and preserve the collective consciousness of any state. Language therefore has played an important role in shaping policy and rousing deep emotion within subjects centred on aspirations to create a national identity. Anthony Smith, in his book, *National Identity*, argues:

> "A nationalist language and symbolism are broader than an ideology or ideological movement; it often connects that ideology with the 'mass sentiments' of wider segments of the designated population, notably through

> slogans, ideas, symbols and ceremonies. At the same time nationalist language and symbolism span both the cognitive and expressive dimensions, linking up with broader aspirations and feelings among both élites and wider strata. Notions of autonomy and authenticity and symbols of self-reliance and natural community… exemplify the fusion of cognitive and expressive aspects and the links with wider sentiments and aspirations." (Smith, 1991:73)

It is possible to state that any study of national movements or cultural aspects of a society must scrutinize language and language policies. The cultivation of national consciousness and cultural identity relies on language, so it is necessary to recognize it as the chief tool in societal and national construction and advancements. Herder stresses that language plays an essential role in the process of authentic self and national consciousness by reflecting the thoughts and culture of communities (Smith, 2000:9). In the process of building a Turkish nation, language has been an essential component of Turkish national identity. The first part of this paper introduces both the relationship between language and nationalism, along with the language models used in Turkey. The second part of this essay stresses the connection between language and nationalism by demonstrating how the Turkish language was applied by the early Turkish Republic to build a monotype nation. In doing so, the paper refers to the Turkish language models that have been implemented in the history of Turkey. These policies can exemplify how the Turkish nation-state was shaped in accordance with these language policies.

LANGUAGE AND NATION IN TURKEY

The ideology of nationalism helps to build nations by using some pre-existing doctrines. At the beginning of the 19th century, the connection between language and nation was explored and language was started to be used as an ideal tool in the process of constructing homogenous nations. Smtih states: "… a language nationalism is relatively modern, emerging into the political arena over a period in the late eighteenth century." (Smith, 1991:71) Anderson, in his book, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, also indicates three main elements contributed to the development of national consciousness: the unification of exchange and communication that enabled comprehension among different languages and gave the readers the core of the nationally imagined community; print-capitalism that constructed the nation; and the impact of language in changing sub-national status (Anderson, 1983:44-45). States gave careful consideration to promote their language policies in the creation of national consciousness and linguistically homogeneous communities, so states became an initial and indispensable part of national movements. Smith argues that in Western Europe, the formation of nationalism unexpectedly developed while in places outside of this region, the ideology of nationalism intended to unify elements of design and explicit intentions to create homogeneous nations (Smith, 1991:100). The nationalist ideologies that emerged and spread in the West also exerted an influence upon nationalist movements and ideologies that started to arise in Japan, Russia, and Turkey (Smith, 1991:101). The language policies of the early period Turkish Republic that were used

to build a homogeneous nation-sate can exemplify how the Turkish nation-state shaped in accordance with the ideology of nation that originated in the West.

After the fall of the multi-ethnic, multi-religious, multi-cultural and multi- language Ottoman Sultanate, the ideology of nationalism was applied as a powerful political tool to create a monotype nation and society. The initial influences of this ideology were felt during the period that expanded between the Constitutional Revolution of 1908 and the end of Ottoman Empire in 1922. (Cagaptay, 2006:2) The disintegration of the Ottoman Sultanate culminated in the establishment of Turkish Republic by Mustafa Kemal Ataturk in 1923. The establishment of Turkish Republic was superimposed upon the ideology of nationalism based on the Western model. Cagaptay highlights that one prominent ideology of young Turkey was nationalism, so Ataturk and the ruling Republican People's Party (Cumhuriyet Halk Partisi) devoted themselves to rebuilding the country and reformed Turkey into a secular nation-state in accordance with the Western nation model (Cagaptay, 2006: 2). The early period of Turkish Republic is generally termed "Kemalist" period. Throughout the early decades of Turkish Republic, the ideology of Kemalism that intended to build a Turkish nation in accordance with the Western nationalism was strictly implemented and enforced by the early Republican government. In this regard, the Sultanate and the Caliphate was abolished in 1924; this was a major milestone for the advancement and maintenance of Turkish nationalist ideology. Following that change, all people in Turkey were accepted as Turkish and equal before the law without taking into account ethnic minorities resident in Turkey. This phenomenon was visible in the 1924 Constitution of the Republic of Turkey where, in its Article 88, says: "The People of Turkey regardless of religion and race, are Turks as regards citizenship."

After the implementation of various practical revolutions and reforms of the early 20th century in Turkey, the focus of the early Republican government turned to language policies. A number of debates related to language policies occurred during this time because language was intended to be used as an influential emblem to create a homogeneous nation. Language and its associated policies emerged as an important tool in the Turkish nation building process. Yilmaz observes: "Language was a crucial site of the new state's nationalising, secularising and modernizing policies … In early years of republic, the state pursued a wide range of language policies aimed at building a homogeneous nation." (Yilmaz, 2013:2) In this time, however, there were several ethnic minorities residing in the country. These minority groups spoke a wide range of languages which include Kurdish, Arabic, Greek, Circassian, Armenian, and Tatar (Cagaptay, 2006:16). The early Republican government applied the nation-building language model with the intent of creating a homogeneous nation – this resulted in the existent ethnic minorities assimilating into the newly established nation-state. Without taking into consideration the different languages and cultures of these minority groups, the early Republican government imposed some policies in accordance with the nation-building language model and enforced these minority groups to learn and speak the Turkish language. Understandably, this imposition brought out significant social and political

problems. Despite the fact that the goal of these language policies was the integration of the minorities into the Turkish nation to constitute a homogeneous community, the adoption of these language policies brought back central issues and caused social, political and cultural conflicts and discomforts amongst people in Turkey.

LANGUAGE MODELS APPLIED IN TURKEY

Debates over language policy have led to many questions and caused many problems in both political and social arenas. How should it be determined which language will be used as an official language of a state in which different minority groups reside? What happens to an individual's freedom to choose what language to speak? The answers to these questions reveal the different approaches to language policymaking. Kymlicka and Patten identify two key models: 1) the nation-building language model that accepts the main aim of language policy as the promotion of state-wide linguistic convergence and 2) the diversity or language maintenance model which highlights the goals of the protecting linguistic diversity (Kymlicka & Patten, 2003:37). It is possible to observe the application of both language models in the history of Turkey.

In the formative years of the Republic, Turkish politics used the nation-building language model to create linguistic convergence and cultural homogenization. In this process, the first stage was the declaration that the language of the majority was the official language of the Turkish state. Such a shared language enabled the cooperation amongst citizens. However, serious problems occurred when the state attempted to eradicate all linguistic disparities – this is because the language of the majority imposed upon the minorities which spoke other languages. Mass literacy campaigns, compulsory education in the official language and military power were used to implement the related policies of the nation-building language model to provide linguistic unification within the society. In implementing these policies, some social, political and cultural tensions escalated within the society because the nation-building language model could not sufficiently meet the desires and rights of other minorities.

During the 2000s, when it was realized that this nation-building language model was led to some discriminations and conflicts amongst citizens instead of solidarity, Turkish Republic began to distance itself from this language model and adopted the language maintenance model to mitigate conflicts that originate in the application of the nation-building language model. There are three main factors for the transition from the nation-building language model to the language maintenance model. The first factor is to notice that language is a "conveyer of cultures" and "individual identity" (Kymlicka & Patten, 2003:45-46). This situation demonstrated its influence, so Turkey did not desire to lose its cultural diversity because the nation-building model caused the extinction of the minorities' languages.

The second factor is that some international organizations declared language as a human right. For example, the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950) (Article: 14) and the International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights (1966) (Article: 2) regard people's native language as the universal individuals' rights and freedoms. Therefore, the issue of protecting minority languages and

using of vernacular language was declared a universal right and freedom. These developments influenced the language model that Turkish Republic has been applied because one of the state's national objectives is to "reach the contemporary level of civilization." This objective was determined in accordance with the statement of Mustafa Kemal Ataturk ("Turkey would live as an advanced and civilized nation in the mist of contemporary civilization") (Keyman, 2011: 17).

The last factor was the issue of being an official candidate for the EU. Kadıoğlu and Keyman highlight that especially, since 1999, when Turkey was accepted as an official candidate for membership in the European Union (EU), Turkish parliament and politics made some regulations regarding the minorities' languages (Kadıoğlu & Keyman, 2011: XII). The important constitutional amendments in 2001 and 2004, along with several "European Union harmonisation packages" which include some constitutional and legal amendments, were put into place. In accordance with these new regulations and amendments, teaching and broadcasting in the minorities' languages made possible (Kadıoğlu, 2011: 49). These three factors are the main incentives that orient Turkish Republic to adopt the language maintenance model in its language planning systems.

EARLY TURKISH LANGUAGE POLICIES

Between 1920-1990, Turkish Republic adopted the nation-building language model as language planning system and implemented many reforms and language policies to constitute a homogeneous Turkish nation. In this regard, the first reform was the alteration of Ottoman letters to Latin letters on 11 November in 1928. Yilmaz argues:

> "The new alphabet facilitated the standardization of Turkish grammar and spelling; it also eased the process of the Turkish language purification (the purging of Arabic and Persian vocabulary and grammar from Turkish) and contributed to the venacularization of Turkish. More broadly, it contributed to the building of a secular national language and culture." (Yilmaz, 2013: 140)

The reform in the alphabet facilitated education and Westernization and was purified Turkish language from foreign languages. Particularly, the influence of Arabic and Persian language eradicated from the Turkish language. All newspapers, magazines, advertisements and other signs had to be in the Latin alphabet and all official buildings were obligated to use the new Turkish letters (Yilmaz, 2013:145). These printed materials created an imagined new Turkish nation and exerted a profound influence upon the young Turkish generations who were socialized during this period of social and political transformation. Unsettlingly, they could no longer understand their literary heritage and see evidence of their Ottoman past. Stowasser explains further how the adoption of the Latin alphabet cut off links between the new Turkish generation and the Ottoman past, along with its culture and value system (Stowasser, 1980:83). Ultimately, this alteration resulted in a wide renunciation of Ottoman literary heritage amongst younger generations.

Furthermore, the alphabet reform had a destructive impact on the cultural heritage and collective memory of the society because understanding the literacy heritage and possessing

the collective memory are the main components to national identity and consciousness. However, the development of literature in non-Turkish language was impaired through the alphabet change. The early Republican government implemented many reforms in order to reinforce the use of the new Turkish alphabet. For instance, some Armenian libraries were closed, and many books written in Arabic, Persian, Kurmanci, Zazaki, and Syrian Aramic were confiscated. (Üngör, 2011:226). Despite these strict measures, Yilmaz argues that the process of the alphabet reform was incrementally implemented (Yilmaz, 2013:178). However, these severe and expedite measures estranged the Turkish society from its past and hampered its collective memory. In changing alphabet from Ottoman letters to Latin letters, the early Republican government intended to create a new literature purified from the influences of Ottoman and other minority languages, such as Kurdish, Armenian, Greece and Lazi in the state. Therefore, Turkish national identity and memory restructured through the political regulations and policies associated with the official language.

The connection between the new alphabet and Turkish nationalism were consolidated through the mandatory education in Turkish language. Smith observes: "…the ruling class seeks to assimilate ethnic minorities through educational programme of nationalism, backed by major institutions." (Smith, 1991:102) After the alphabet reform, a comprehensive education reform was implemented by the government to support the ideology of Turkish nationalism, and the first nation schools opened on 01 January in 1928 (Yilmaz, 2013:147-148). The attendance of every Turkish citizen who was between the age of sixteen and forty to the Nation schools became compulsory through the state regulation (Yilmaz, 2013:148) Throughout Turkey, teaching and learning the new letters disseminated and the transition from Ottoman to the new Turkish letters was accelerated to eradicate Arabic and other minority languages' existence within the newly established state. These activities included more obligations than rights. Kadıoğlu emphasizes that Turkish nationalism did not allow for a language right, but it imposed the use of Turkish language to preserve the Turkish nationalism (Kadıoğlu, 2011: 42). Article 3 of the Constitution of 1982 declared: "The Turkish State, with its country and nation, is an indivisible whole. Its language is Turkish." Furthermore, many national campaigns imposed the use of Turkish language for the maintenance of social cohesion and unity amongst people, but this led to the marginalization of non-Muslims, non-Turkish, and Muslims within the Turkish Republic. Kadıoğlu observes:

> "The assimilatory practices took the form of national campaigns imposing the use of Turkish language, such as the campaigns of "Citizen, Speak Turkish!" (*Vatandaş, Türkçe Konuş!*), which were unleashed in January 1928 … Accordingly, languages other than Turkish were forbidden in public places …There were also Turkification measures in the realm of education …" (Kadıoğlu, 2011:40)

The early Republican government also took some measures to enforce Turkification or Turkish nationhood. In 1932, the Turkish Linguistic Society was established to expose the beauty and affluence of the Turkish language by accepting it as the mother of all languages

(Kadıoğlu, 2011:42). One of the objectives of this institution was to protect Turkish language and Turkish identity. Moreover, the 1934 Surname Law also obligated the adoption and registration of hereditary surnames in Turkish and the use of non-Turkish suffixes, such as Arabic, Greek, Armenian, and prevalent names, such as 'Son of a Kurd' (Kürtoğlu) or 'Son of Albanian' (Arnavutoğlu) were prohibited (Üngör, 2011:231). This law sought to not only legitimate personal identity but also aimed to sever citizens' connections with their past.

The army was one of the main institutions that was enforcing and protecting these reforms. During the implementations of language reforms and policies, the administrative party, Republican People's Party, declared "The Army is a people's school." (Yilmaz, 2013:156) Therefore, the army assumed a coercive role to maintain not only these language reforms and policies but also to protect the ideology of Turkish nationalism. The army did not recognize the differences within Turkish Republic and whenever distinct voices appeared within the state, the Turkish state experienced the military coups. Kadıoğlu observes: "Yet it seems that the 'different' Kurdish and Armenian identities and the visibility of Muslim women with headscarves generate apprehension on the part of military officers and bureaucrats in terms of the indivisibility of the state." (Kadıoğlu, 2011:43) In the formative years of Turkish Republic, for instance, Kurds was not defined a separate ethnic identity and instead were accepted as Turks. This can be interpreted as being their assimilation into Turkish nation. Cagaptay indicates that the Kurds were forced to learn Turkish language with the intention of their assimilation into the society, but they responded to this with a number of uprisings and thus several military activities against the Kurdish citizens occurred between 1925 and 1930 (Cagaptay, 2006: 21). The most effective Kurdish rebellion was the Şeyh Said uprising. Şeyh Said and his followers were captured and executed immediately after trial in the Istiklâl Tribunals Cagaptay, 2006: 22). After this rebellion, the public use of Kurdish was banned and a military regime in the East was established in order to control Kurdish population (Cagaptay, 2006: 22). Hence, the Turkish military acted as a guardian of the reforms and policies of the early Republican government and also enforced the early language policies in Turkey.

CONCLUSION

During the nation-building process, language and its associated policies played a significant role in shaping a homogeneous Turkish national identity. The language policies that were adopted by the early Republican government consisted of two components: the construction of a new nation and the eradication of existing minority languages. The implementation of language policies and the power of the military to enforce these reforms demonstrate how different linguistic minorities were assimilated through the application of language policies that shaped in accordance with the nation-building language model in Turkey. During the initial period of Turkey, Turkish language became an essential dimension of creating a new Turkish identity and nation. The nation-building language model were adopted by the early Republican government. In order to apply this language model, many reforms and policies were implemented at the initial period of Turkish Republic. These reforms and policies

intended not only to a literate society but also to engender a pure homogeneous Turkish nation. The ethnic and linguistic minorities within the state were forced to assimilate into Turkish society through the implementation and enforcement of language policies. Therefore, it is possible to state that during the initial period of Turkish Republic, Turkish language became an essential dimension of creating of a new Turkish identity and nation. After the 2000s, the existence of different languages has started to be acknowledged as cultural abundance, and some international organisations declared language as a human right. Additionally, Turkey became an official candidate for the EU. All these induced Turkey to change its language model from the nation-building language model to the language maintenance model.

BIBLIOGRAPHY

Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism.* London: Verso Editions and New Left Books.

Cagaptay, S. (2006). *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is Turk?* Oxon: Routledge.

Kadıoğlu, A., & Keyman, E. F. (2011). *Symbiotic Antagonisms: Competing Nationalisms in Turkey.* Salt Lake City: The University of Utah Press.

Kymlicka, W., & Patten, A. (2003). *Language Rights and Political Theory.* Oxford: Oxford University Press.

Smith, A. D. (1991). *National Identity.* Reno: University of Nevada Press.

Smith, A. D. (1991). *The Nation in History: Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism.* Cambridge: Polity Press.

Stowasser, B. (1980). The Society and Its Environment. In N. F. Richard (Ed.), *Turkey: A Country Study.* Washington D. C.: U. S. Government Printing Office.

Üngör, U. Ü. (1950). *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia 1913-1950.* Oxford: Oxford University Press.

Yılmaz, H. (2013). *Becoming Turkish: Nationalist Reforms and Cultural Negotiations in Early Republican Turkey, 1923-1945.* New York: Syracuse University Press.

TEKNOLOJİK DUYU EĞİTİMİNİN OKUMA YAZMA ÜZERİNE ETKİSİ

THE EFFECT OF TECHNOLOGICAL SENSORY EDUCATION ON READING AND WRITING

Merve KAÇAK
Yıldız Teknik Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel Eğitim Ana Bilim Dalı
Sınıf Öğretmenliği Programı
https://orcid.org/0000-0002-8148-2499
Mustafa YESİLYURT
Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi
https://orcid.org/0000-0003-4108-7467

ÖZET

Okuma ve yazma eğitimin temelidir. Çocuklar okuma yazma aşamalarında yaparak yaşayarak öğrenmeye uygun şekilde bilişsel aktiveler yapmaları sağlanmalıdır. Çocukların çok yönlü gelişmesini sağlayan ve eğitimin temelinde yer alan duyular, erken çocukluk dönemi boyunca gelişmeye ve bilgi toplamaya devam eder. Bu duyuların tanımlanması, özelliklerinin bilinmesi, duyusal farkındalığın oluşturulması ve bu süreçte ortaya çıkan sorunların değerlendirilmesi ilkokul sınıflarında çocukların beş duyusunu aktive eden çalışmalar ve materyallerle bütünleştirilmiş programlar da büyük önem taşır. İlkokul dönemindeki çocukların, potansiyellerinin maksimum düzeye ulaşabilmesi için tüm duyuların koordine çalışmasının desteklenmesi önemlidir. Okuma yazma süreci 1. Sınıf öğrencisi için kritik dönemdir. Hazırbulunuşluk ve olgunlaşmaya bağlı olarak okuma yazma süreci geç veya erken gerçekleşebilir. Ancak bu dönem kimi öğrenci zaman zor kimisi için kolay geçebilir. Öğrenmenin kalıcı ve kolay olmasını sağlamak adına tüm duyuları harekete geçirip somut işlem dönemindeki öğrenciye uygun teknoloji destekli interaktif bir eğitimle bu süreci kolaylaştırmamız mümkündür.

Anahtar Kelimeler: İlk okuma yazma, harf öğretimi, yaparak yaşayarak öğrenme, interaktif öğretim.

ABSTRACT

Reading and writing are the foundation of education. Children should be ensured to do cognitive activities in the literacy stages in accordance with learning by living. The senses, which provide the multidimensional development of children and are the basis of education, continue to develop and collect information throughout early childhood. Defining these senses, knowing their properties, creating sensory awareness and evaluating the problems that arise in this process are also of great importance in primary school classes, which are studies that activate the five senses of children and programs integrated with materials. It is important to support the coordinated work of all senses in order for primary school children to reach their maximum potential. The literacy process is the critical period for the 1st grade student. Depending on readiness and maturity, the literacy process may occur late or early. However, this period can

be difficult for some students and easy for others. In order to ensure that learning is permanent and easy, it is possible to facilitate this process with a technology-supported interactive education suitable for the student in the concrete operational period by activating all the senses.
Keywords: Primary reading and writing, sensory education, learning by doing, sensory perception skills

1. GİRİŞ

Eğitim bir güçtür. Dil, bu güce ulaştıran en önemli anahtardır. (Güneş, 2007). Eğitim insanın doğumu ile başlayan ve hayat boyu devam eden bir süreçtir. (MEB, 2009). Eğitim, yaşam devam ettiği sürece devam eden bir faaliyet olduğu için öğrenme de buna bağlı olarak yaparak yaşayarak olmalıdır. Yaparak yaşayarak öğrenmede öğrenci, bilgiyi dışarıdan edilgen olarak almaz; bunun yerine bilgiyi sorgular, araştırır ve anlamlandırır. John Dewey, yaparak yaşayarak öğrenme modelinin eğitim alanında uygulanışının ilk öncüsü olmuştur. Dewey'e göre okul, çocukları yaşama hazırlamaz, yaşamın birebir kendisi olduğunu ifade eder. Konuları, küçük yaştaki öğrenciler için soyutluktan kurtarmak öğrencilerin bilgiyi nasıl kazandıklarını onlara göstermek, bu şekilde onlara bilgiyi nasıl oluşturacaklarını öğretmek ve öğrenilenlerin kalıcılığını artırmak için en uygun ve metodu seçmek önemlidir (Önder ve Ceran,2012). Bu anlamda duyular, doğuştan gelen bazı kurallara göre beyinde organize edilerek algıları oluşturur. Görme, işitme, dokunma, koklama ve tat alma duyuları çocukların dünya hakkında bilgi toplamalarında en önemli araçlardır (Dunn, 2007; Topbaş, 2007; Robinson,2011). Programın somut öğe vurgusu ve 1.sınıf öğrencisinin oyun eğiliminin yanı sıra dikkat süresinin kısa oluşu özellikleri hatırlandığında (Akyol, 2005; Calp, 2003;Tortop, 2003) ilk okuma yazma öğretim içeriğinin, anlamlı ve düzeye uygun oyunlar, sabit ve hareketli görseller içeren farklı materyallerle planlanarak sunulmasının önemi daha iyi anlaşılacaktır. Bu doğrultuda interaktif eğitimin çeşitli materyallerle zenginleştirilmiş olan yanlarından faydalanmaya çalışmıştır. Bu çalışmada birinci sınıf öğrencilerinin okuma yazma sürecindeki öğrenme düzeylerine, geleneksel eğitim ile interaktif eğitimin etkisi araştırılmıştır.

Birinci sınıf öğrencisi çocukların, hayatları boyunca öğrenme yaşantılarını etkileyeceği bilinen, ilk okuma yazma deneyimleri çok önemlidir. Bu ilk adımı daha verimli kılmak için bilgi teknolojilerinden planlı bir biçimde yararlanılması gerekmektedir. Öğrenme gerçekleştirilirken, daha fazla duyu organını harekete geçirip anlamlı, aktif ve kalıcı öğrenmeyi sağlamak için bilgi teknolojileri kullanılması önemlidir. İlk okuma yazma öğretim programına ve öğretim tekniklerine uygun olarak hazırlanmış yazılımların yer aldığı animasyon ve simülasyon içerikli bilgisayar destekli ilk okuma yazma öğretimi ile zevkli ve eğlenceli bir öğrenme ortamı sağlanabilir (Orhan Karsak, 2014; Güneş, Uysal, ve Taç, 2016).

1.1. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu çalışmanın amacı; öğrencilerin harf öğrenimi konusunda interaktif eğitim ve geleneksel eğitimin arasındaki farkı ortaya koymaktır.
Bu doğrultuda;
Harf öğretimi yapılırken interaktif eğitimi kullanarak geleneksel eğitime göre öğrenme farklılıklarını ortaya çıkarmak,
Teknolojiyi kullanarak öğrencinin birden çok duyusunu harekete geçirerek aktif öğrenme sağlamak,
Harfler kavramını öğrenciye somutlaştırıp kalıcı öğrenmeler sağlamak,
Öğrenme sürecinde öğrencinin okumaya karşı olumlu tutum geliştirmesini sağlamak gibi alt amaçlar araştırılmıştır.

1.2. PROBLEM DURUMU

Okullarda birinci sınıf öğrencilerinin okuma yazmayı öğrenirken yaşadığı güçlükler anlamlı öğrenememe, harf birleştirmedeki sorunlar, okuduğunu anlayamama gibi sorunlar yaşanmaktadır. Öğrenilen bilgi soyut kalıp duyu organları harekete geçmediği zaman öğrenilen bilgi kalıcı olmayıp zorluk yaşanmaktadır.

2. YÖNTEM

Deneysel araştırmada birçok desen olmasına rağmen uygulama boyutunda genellikle en az iki grubun oluşturulduğu uygulama şekli tercih edilir. Bu grupların birine deney grubu, diğerine ise kontrol grubu adı verilir. Araştırmalarda kontrol grubu farklı bir müdahalede bulunulmayan, sadece veri toplamak amacıyla kullanılan grup, deney grubu ise etkisi belirlenmeye çalışılan farklı uygulama veya müdahale ile karşılaşan grup. Her iki gruba da bir ön gözlem yapılır. Deney grubu deneysel müdahaleye uğrarken kontrol grubuna özel bir müdahalede bulunulmaz. Uygulamadan sonra her iki gruba da ön test ve son test uygulanır ve istatistiksel yöntemlerle karşılaştırma yapılır. Araştırmamızda ses öğretimine başlamadan önce deney ve kontrol grubunun hazırbulunuşluluğu incelenmiştir. Bu aşamadan sonra Kontrol grubunda yıllık plana ve ders kitabındaki etkinliklere bağlı kalınarak yürürlükteki program uygulanırken deney grubuna etkileşimli tahta aracılığıyla eğitim bilişim ağı (EBA) üzerinden sesi hissettirme amacıyla şarkı, hikâye ve görsellerden yararlanılmıştır. Ses hissettirildikten sonra harfi yazma ve okuma da öğrencilerin harfleri düzgün bir şekilde yazmaları için akıllı tahta kullanılmıştır. Diğer derslerle ilişki kurup görsel sanatlar dersinde oyun hamurundan sesin şeklini yaptırmıştır Dokunarak somutlaştırma sağlanmıştır. Oynanan oyun görme, duyma, dokunma duyusunu aktif hale getirilmiştir. Akıllı tahta kullanılırken Eba'dan Akıllı Kart oyunu oynatılmıştır. Somut materyal olarak hece tablosu oluşturulup hecelerin birleştirilmesi sağlanmıştır. Dersin sonunda aktif öğrenmenin oldukça etkili bir şekilde gerçekleştiği gözlemlenmiştir. Her iki grupta ise öğrenmenin farklı olduğu gözlemlenmiştir.

2.1.Araştırmanın Deseni

Araştırmanın deseni ön test- son test kontrol ve deney gruplu model olarak belirlenmiştir. Bu modelde yansız atama ile iki grup oluşturulmuştur. Bunlardan biri deney, diğeri kontrol grubu olarak kullanılmıştır. Her iki gruptan da hem deney öncesinde, hem de deney sonrasında ölçüm yapılmıştır. Bu desende en önemli nokta, deney öncesi ölçümler arasında anlamlı farklar bulunması durumunda önlemler alınması gerekliliğidir. Araştırma İstanbul ilinde bir devlet okulunda birinci sınıfı gözlemlenerek yapılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen veriler incelendiğinde Deney grubunda sesi hissetme ve tanıma bölümündeki materyal, şarkılardan, videolardan, hikâyelerden ve resimlerden yararlandıkları tespit edilmiştir. Harfi yazma ve okuma da öğrencilerin harfleri düzgün bir şekilde yazmaları için öğretmenlerin çeşitli etkinlikler yaptıkları gözlemlenmiştir. Kontrol grubunda ise yıllık plana ve ders kitabındaki etkinliklere bağlı kalınarak yürürlükteki program uygulanmıştır. İki uygulamanın ön test ve son test yapılıp t puanları incelenip anlamlı bir fark olup olmadığı gözlemlenmiştir.

2.2. Çalışmanın Örneklemi

Deneysel araştırmada en az iki grubun oluşturulduğu uygulama şekli tercih edilir. Bu grupların birine deney grubu, diğerine ise kontrol grubu adı verilir. Her iki gruba da bir ön-test yapılır. Deney grubu deneysel müdahaleye uğrarken kontrol grubuna özel bir müdahalede bulunulmaz. Uygulamadan sonra her iki gruba da son test uygulanır ve istatistiksel yöntemlerle karşılaştırma yapılır.

2.2.1. Deney Grubu

Çalışmanın örneklemini, 2020-2021 eğitim-öğretim yılının güz döneminde, İstanbul ilinde bir devlet okulunda birinci sınıfta okumakta olan toplam 15 öğrenci oluşturmaktadır. Örneklemdeki öğrencilerinin –birinci grup öğrencileri- bahsedilen konu ile ilgili, sesi hissetme ve tanıma bölümündeki materyal, şarkılardan, videolardan, hikâyelerden ve resimlerden yararlandıkları tespit edilmiştir. Harfi yazma ve okuma da öğrencilerin harfleri düzgün bir şekilde yazmaları için öğretmenlerin çeşitli etkinlikler yapılmıştır. Kontrol grubuyla kıyaslanmıştır.

2.2.2. Kontrol Grubu

Çalışmanın örneklemini, 2020-2021 eğitim-öğretim yılının güz döneminde, İstanbul ilinde bir devlet okulunda ilkokul birinci sınıfta okumakta olan toplam 15 öğrenci –ikinci grup öğrencileri- oluşturmaktadır. Bu gruptaki öğrencilerin geleneksel eğitim yoluyla müfredat uygulanarak harf öğretimi sağlanmaya çalışılmıştır.

2.3. Veri Toplama Aracı

Araştırmanın verileri, araştırmacılar tarafından geliştirilen veri toplama aracıyla elde edilmiştir. Bu çalışmada incelenen araştırmaların bulunabilmesi için Eğitim Kaynak, Dergipark, Google Scholar ve Google Akademik veri tabanları kullanılmıştır. Deneysel araştırmalarda çoğunlukla ön test/ son test şeklinde uygulamalarla veri toplanır. Ön test deneysel müdahaleden önce hem deney hem de kontrol grubuna uygulanır. Bu uygulamanın amacı başlangıç düzeylerini belirlemek ve istatistiksel olarak denkleştirmektir. Son test ise uygulama sona erdikten sonra

yine hem deney hem de kontrol grubuna uygulanan testtir. Ön test ve son test aynı testlerdir. Son testten elde edilecek verilere dayalı olarak grup içi ve gruplar arası karşılaştırmalar yapılarak deneysel müdahalenin etkililiği belirlenmeye çalışılmaktadır.

2.4. Verilerin Toplaması

Hazırlanan veri toplama aracı belirtilen gruplardaki aynı sınıf öğrencilerine iki ayrı günde bir ders saati süresince uygulanmıştır. Verilerin daha sağlıklı bir şekilde toplanması adına veri toplama sürecinde araştırmacı bizzat bulunmuştur ve öğrencilerin ölçme aracının maddeleriyle ilgili sorularını yanıtlamıştır.

2.5. Verilerin Analizi

Yapılan eğitimler neticesinde ön test ve son test soruları yoluyla elde edilen veriler T testi ile analiz edilmiştir.

Tablo1 Deney grubu (1. Grup) ön test- son test puanları

ÖĞRENCİ	ÖN TEST	SON TEST
1	40	100
2	20	80
3	60	80
4	40	80
5	20	100
6	60	100
7	40	80
8	40	100
9	20	100
10	40	80
11	40	80
12	20	80
13	60	100
14	40	100
15	20	100

Tablo 2 Kontrol grubu (2. Grup) ön test- son test puanları

ÖĞRENCİ	ÖN TEST	SON TEST
1	40	60
2	40	60
3	20	40
4	40	80
5	60	80
6	20	40
7	60	80
8	40	60
9	40	60

10	**20**	**40**
11	**60**	**80**
12	**60**	**80**
13	**40**	**60**
14	**20**	**40**
15	**20**	**40**

Öğrenci gruplarına uygulanan ön ve son testlerin puanları tablo 1 ve tablo 2'de listelenmiştir. Her iki gruba başlangıçta ön test yapılıp ön bilgiler kontrol edilmiştir. İki gruba uygulanan farklı eğitimler tamamlandıktan sonra son testler uygulanmış olup veriler listelenmiştir.

3. BULGULAR

Ön test ve son test bilgi puanlarının deney ve kontrol grubu arasında farklılık gösterip göstermediğine ilişkin bağımsız örneklem t testi sonuçları incelendiğinde, ön test bilgi puanlarının deney ve kontrol grubu arasında farklılık göstermediği tespit edilmiştir ($p>0,05$). Bu da gruplar arasında homojenlik yani benzer bir yapı olduğu tespit edilmiştir. Ders anlatımı yapıldıktan sonra ise son test bilgi puanlarının deney ve kontrol grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($p<0,05$). Deney grubu ortalama puanları 90,67±10,33; kontrol grubu ortalama puanları ise 60,00±16,90 olarak hesaplanmıştır. Görüldüğü üzere deney grubu bilgi puanları kontrol grubu bilgi puanlarına göre oldukça fazladır.

Tablo 3 Ön test- son test bağımsız örneklem t testi

	Grup	**N**	**Ortalama**	**SS**	**Test değeri**	**p değeri**
Ön Test	Deney	15	37,33	14,86	-0,237	0,815
	Kontrol	15	38,67	15,98		
Son test	Deney	15	90,67	10,33	5,996	**0,000***
	Kontrol	15	60,00	16,90		

*p<0,05

Ön test ve son test bilgi puanlarının deney ve kontrol grubu için farklılık gösterip göstermediğine ilişkin bağımlı örneklem t testi sonuçları incelendiğinde, deney grubu için ön test son test bilgi puanları arasındaki farklılık -53,33±17,99 olarak hesaplanmıştır. Bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($p<0,05$). Kontrol grubu için ön test son test bilgi puanları arasındaki farklılık -21,33±5,16 olarak hesaplanmıştır. Bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($p<0,05$). Tablo 4'de görüldüğü üzere deney grubu ortalama puanlar arasındaki farklılık daha yüksek bulunmuştur.

Tablo 4 Ön test - son test bağımlı örneklem t testi

	Ortalama	**SS**	**Farklar için 95% Güven aralığı**		**Test değeri**	**p değeri**
			Alt	**Üst**		
Deney	-53,33	17,99	-63,30	-43,37	-11,479	**0,000***
Kontrol	-21,33	5,16	-24,19	-18,47	-16,000	**0,000***

*p<0,05

Şekil 1 Grupların bilgi puanı ortalaması

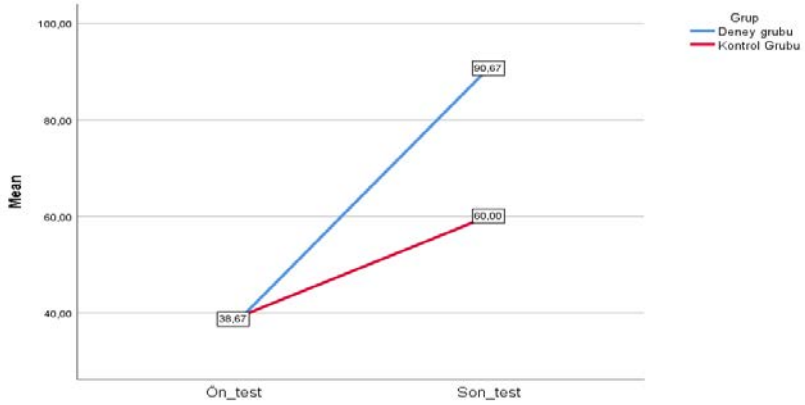

Şekil 1'de de görüldüğü gibi başlangıç ölçümlerinde (öntest) aynı bilgi puanı ortalaması 38,67 olarak hesaplanmış ancak dersten sonra elde edilen (sontest) puanların deney grubu ortalaması 96,67; kontrol grubu ortalaması 60,00 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 5 Öğrencilerin demografik özellikleri

		Grup 1		Grup 2		**Tümü**	
		N	**%**	**n**	**%**	**N**	**%**
Cinsiyet	Kadın	15	50,0	15	50,0	30	50,0
	Erkek	15	50,0	15	50,0	30	50,0

Araştırmaya katılan öğrencilerin yarısı deney grubu, diğer yarısı kontrol grubu olarak eğitime katılmışlardır. Tüm gruplarda öğrencilerin %50'si kadın, %50'si erkektir. Tamamı birinci sınıfta ve hepsi 7 yaşındadırlar.

4. SONUÇ

Araştırmanın bulgular kısmından elde edilen verilere göre öğrencilerin harf öğrenimi ile ilgili karşılaşılan güçlükler ders anlatılmadan önce ve ders anlatıldıktan sonra farklılık göstermektedir. Deney grubunda anlamlı bir puan artısı olurken kontrol grubunda ki artış deney grubundaki artıştan çok düşük kalmıştır. Bu doğrultuda ön test ve son test sonucunda iki grup arasında anlamlı fark gözlemlenmiştir. Yapılan interaktif eğitim neticesinde son test analizine göre deney grubunun bilgi düzeyinin kontrol grubuna göre yüksek olduğu görülmüştür. Kontrol grubuna uygulanmış olan geleneksel eğitimin de öğrencilerin bilgi düzeyini artırdığı görülmüştür. Yapılan çalışmada öğrencilerin harf öğrenimi konusunda duyuları da harekete geçirip interaktif yöntemlerle daha somut kalıcı ve etkili öğrenme sağladığı görülmüştür.

ÖNERİLER

Okuma beyinde gerçekleşen, anlam kurmaya dayalı karmaşık bir düşünme sürecidir. (Akyol, 2005). Öğretmenlerin kullanılan yöntem ve tekniklere hâkim olması gerekmektedir. Düz anlatım yerine interaktif yöntemle ve görsel materyallerle desteklenerek yapılan anlatım, öğrenilenlerin daha kalıcı olmasını sağlayacaktır. Öğretmen basitten karmaşık olana giden ve öğrencilerin kelime hazinesine hitap edecek bir anlatımı tercih etmelidir. Öğrencilere sunulan her kazanıma uygun teknolojik materyallerin kullanıldığı bir ders daha çok verim sağlayacaktır. Bunun neticesinde öğrencilerden alınan geri dönütler interaktif yöntemin etkisini ortaya

koyacaktır. Yaş gruplarının anlama, kavrama düzeyine uygun bir interaktif anlatımın öğrenme düzeyine ve hızına olumlu anlamda katkısı olacaktır.

KAYNAKÇA

AKYOL, H. (2005). Türkçe ilkokuma yazma öğretimi. Ankara: PegemA Yayınları

CALP, M. (2003). İlkokuma yazma öğretimi. Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları

DUNN, Winnie (2007). Supporting Children To Participate Successfully n Everyday Life By Using Sensory Processing Knowledge. Infants and Young Children, Vol. 20 No: 2, pp. 84-101.

GÜNEŞ, Firdevs.; UYSAL, Hümeyra; TAÇ, İmra; (2016) İlkokuma yazma öğretimi süreci: öğretmenim bana okuma yazmayı öğretir misin? Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi, 2(2) 23-33.

GÜNEŞ, Firdevs, (2007). Türkçe Öğretimi ve Zihinsel Yapılandırma, Nobel Yayınları

ORHAN KARSAK, Gülhan Hanife, (2014). Bilgisayar destekli ilk okuma yazma öğretimine ilişkin öğretmen görüşlerinin incelenmesi. Akademik Bakış Dergisi, (40) 18-34.

MEB, (2009). Mesleki eğitim ve öğretim sisteminin güçlendirilmesi projesi Çocuk gelişimi ve eğitimi, Ankara.

ÖNDER, A. ve CERAN, E. (2012). "İlköğretim 4. sınıf öğrencilerine matematik dersinde "açılar" konusunun öğretilmesinde proje tabanlı öğretim yönteminin etkisinin incelenmesi. International Journal of New Trends in Arts, Sports & Science Education, 1(1).

ROBINSON, Maria. (2011). Understanding Behaviour and Development in Early Childhood A Guide To Theory and Practice. Simultaneously published in the USA and Canada

TOPBAŞ, Eriman. (2007). Ceviz Yapılı Beyin Kendimi Tanımak ve Geliştirmek Hakkımdır. Ankara: Tek Aaç Eylül Yayıncılık

TORTOP, R. (2003). Uygulamalı örnekleriyle ilkokuma yazma kılavuzu. İzmir: Top Yayıncılık.

“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NDA XAN MƏCLİSİ

THE KHAN ASSEMBLY IN “DEDE KORKUT BOOK”

ХАНСКОЕ СОБРАНИЕ В «КНИГЕ ДЕДЕ КОРКУД»

Nizami Şamil oğlu Adışirinov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan. Bakı

XÜLASƏ

Oğuz türklərinin yaratdıqları “Oğuznamələr” içərisində “Dədə Qorqud kitabı” həm obrazlar aləminin zənginliyi, həm də dilinin mükəmməlliyi ilə seçilir. Elm aləminə məlum olduğu gündən bəri haqqında aparılan minlərlə tədqiqatlar onun aktuallığını daha da artırmışdır.Bu məqalədə “kitab”da təsvir olunan məclislərin, mərasimlərin Oğuzların yaşayışının, həyat tərzinin tərkib hissəsi kimi ritual-mifoloji önəmindən danışılır. Məlum olur ki, Oğuzların təşkil etdiyi məclislər, əslində, fərqli məqsədlər güdürdü və bu fərqliliklərin hər biri ozanların dilində fərqli dil xüsusiyyətləri ilə təzahür edir. Məqalədə bu məclisləri bir-birindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər Drezden və Vatikan nüsxələrindən gətirilən nümunələrlə təhlil olunur. Həmçinin bir çox obrazların sosial, siyasi mənsubiyyəti haqqında fikirlər söylənir. Lakin, əlbəttə ki, bu fikirlər yekun rəy deyil.

Açar sözlər: Dədə Qorqud, Bayındır xan, Qazan xan, məclis, hacət

Резюме

Среди «Огузнаме», созданных турками-огузами, «Книге Деде Коркуд» отличается богатством мира образов и совершенством языка. С тех пор, как он стал известен миру науки, на нём были проведены тысячи исследований, что повысило его актуальность. В статье рассматривается ритуально-мифологическое значение описанных в «книге» собраний и обрядов, как неотъемлемой части быта и образа жизни огузов. Выясняется, что встречи, организованные огузами, на самом деле преследовали разные цели, и каждое из этих различий отражается в языке озанов с разными языковыми особенностями. На примерах из Дрезденских и Ватиканских копий в статье анализируются основные особенности, отличающие эти собрания. Также высказываются мнения о социальной и политической принадлежности многих образов. Но это,конечно же, не окончательное мнение.

Ключевые слова: Деде Коркуд, Байындыр хан, Газан хан, собрание, молитва

ABSTRACT

The “Dede Korkut book” is one of the famous epic which created by Oguz turkish. This book is elected with fatility of characters and his excellent language feature. As the day of known in science many researches done about this book. But still there are many problems need to learn. In this text we try to touch one of these problem which called assemblys used in the “book”. We noticed that there are relationships between these ceremonys and heros life, their mind and thinking. And this research give us chance to say that in “boy”s these assemblys

used in different options. And these different variations used in different language features. These different options investigated with examples both Drezden and Vatican copys. Also in this text has been given information about social and political possessions of characters. But of course this is not final opinion.

Key words: Dede Korkut, Bayindir khan, Gazan khan, assembly, wish

Orta əsrlərdə türk dünyasında ən mükəmməl eposların məhz oğuzlar tərəfindən yaradılmasının nəticəsi kimi meydana çıxan "Oğuznamə" anlayışının ən gözəl nümunəsi "Dədə Qorqud kitabı"dır (Cəfərov.1999: 9). "Dədə Qorqud kitabı" oğuzların, ilk növbədə isə Azərbaycan türklərinin yazılı yaddaşıdır. Dədə Qorqudun adı ilə bağlı olan bu kitab heç bir dəyişikliyə uğramadan yaddaşımıza necə daxil olubsa, elə də qalıb. Və bu möcüzə "türkün yeddi möcüzəsindən biri kimi qiymətləndirilir"(Hacıyev.1999: 10). "Kitab"ımızın ən böyük ucalığı isə onun dilindədir- dilinin ifadə zənginliyində, estetik gücündə, müdrikliyində və bədii mükəmməlliyindədir. Həmin dil özünün obraz gözəlliyi ilə ozanın repertuarında bədii cəhətdən ən yüksək formada təzahür edir. Bu dastanları düzüb qoşan ozanlar xalq dilinin kamilliyindən ustalıqla faydalanaraq türkün tarixinə misilsiz bir dil xəzinəsi bəxş etmişlər. Professor Əzizxan Tanrıverdi yazırdı ki, "kitab"ın dili istər-istəməz elə təsəvvür yaradır ki, "kitab"ı yaradan da, onun üzünü köçürən də dilçilik elminin sirlərinə dərindən bələd olub" (Tanrıverdi. 2013: 135).

Qorqudşünaslıqda "kitab"la bağlı illərdən bəri aparılan araşdırmalar hər dəfə tədqiqatçıları bu möhtəşəm abidənin görünməz qatlarında istər dil mükəmməlliyi ilə, istər rəngarəng obrazlar aləmi ilə, istərsə də təsvir etdiyi hadisələrin əhatə etdiyi zaman baxımından heyrətləndirib və heyrətləndirməyə davam etməkdədir. "Kitab" haqqında nə qədər çox araşdırma aparılsa da, hər dəfə tədqiqatçılar, qorqudşünaslar önündə yeni-yeni "sirli" qatlar açılmaqda və yeni tədqiqatlara ehtiyac duyulmaqdadır. Akademik Kamal Abdullanın sözləri ilə ifadə etsək, "dastan ilə bağlı hər hansı nəticə həmişə ilkin nəticə olacaq"(Abdulla. 2009: 8). Məhz bu baxımdan bu möcüzəvi "kitab" hər zaman aktuallığını qoruyub saxlamaqla milli-mənəvi dəyərlərimizə qayıtmaqda, soykökümüzü unutmamaqda bizə bələdçidir. "Dədə Qorqud kitabı" bu günümüzlə dünənimiz arasında ən etibarlı "dil körpüsü"dür. Özü də bu dil körpüsü elə sağlam, elə möhkəmdir ki, biz hər zaman həmin körpüdən keçib şərəfli tariximizə işıq tutacağıq, ondan fəxrlə danışacağıq. Bu imkanı isə bizə dilimizin gözəlliyi, onun estetik gücü verməkdədir. Abidənin dili barəsində qorqudşünaslıqda kifayət qədər sanballı araşdırmalar aparılmışdır və bu gün də aparılmaqdadır. Son illər elm aləminə məlum olan yeni "Kitabi-Türkman lisani" oğuznaməsi ("Dədə Qorqud" eposunun yeni əlyazması) də bu misilsiz sənət abidəsinə olan marağı daha da artırmışdır. Bəli, "Dədə Qorqud kitabı" hər dövr üçün aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır. Məlum məsələdir ki, qəhrəmanlıq dastanları hər şeydən qabaq mətndir. Bu mətndə onu yaradan, şərtləndirən dünyagörüşü, təfəkkür tərzi bədii sözün-obrazlı dilin gücü ilə təzahür edir. Yəni insanın mədəni abidələri, inamı, folkloru, düşüncə tərzi, yaşayışı məhz dilin köməyi ilə bu mətnlərdə "qəlibləşir". Bu amil dastanların quruluşuna hər zaman struktur-semantik cəhətdən yanaşmanı tələb edir. Bu yazımızda ulu

"kitab"ımıza bu müstəvidən yanaşaraq həmin "qəliblərdə" hifz olunan dil faktlarının köməyi ilə Oğuz xanlarının, bəylərinin yaşayışının ayrılmaz hissəsi kimi təsvir olunan məclislər haqqında danışacağıq. "Kitab"dakı qəhrəmanlar döyüşlərdə, səfərlərdə təsvir edilsələr də, zaman-zaman oğuzların müxtəlif məqsədlər üçün şənliklər keçirməsinin, məclislər qurmasının da şahidi oluruq. Elə "kitab"ın ilk boyu- "Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu" da oğuz xanı Bayındır xanın məclis qurmasının təsviri ilə başlayır: "Bir gün Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən durmışdı. Şami günligi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdən ipək xalıçası döşənmişdi. *Xanlar xanı xan Bayındır yılda bir kərrə toy edib Oğuz bəglərin qonaqlardı.* Genə toy edib atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı"(KDQ.2004: 24). *(Vatikan nüsxəsi:* "Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuş idi. Ağ ban evin, ağ otağın qara yerin üzərinə qurmuş idi. Ala sayvan gök yüzünə əsənmiş idi. Bin yerdə ipək qalıçası döşənmiş idi. *Xanlar xanı xan Bayındır ildə bir kərə toy edüb oğuz bəglərin qonaqlar idi"* (Ergin. 1994: 77).

Ozan Oğuz elinin başçısını ilk boyun əvvəlində çox maraqlı təqdimatla təqdim edir. Həm Drezden, həm də Vatikan nüsxəsində Bayındır xan atasının adı ilə- "Qamğan oğlu xan Bayındır" kimi təqdim olunur. Onun atasının adı siyasi statusundan öndə gəlir. Yəni hər şeydən öncə o, Qamğanın oğludur. Daha sonra isə Bayındır xanın xanlıq statusunun ucalığını təsvir etmək üçün ozan "xanlar xanı xan Bayındır" ifadəsini işlədir. Həmçinin hər iki nüsxədə *"ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı"* və *"bin yerdə ipək xalıçəsi döşənmişdi"* qəlibləri məhz xanlıq statusunu nəzərə çarpdırmaq üçün işlənir. Vatikan nüsxəsində işlənən *"ağ ban evin, ağ otağın qara yerin üzərinə qurmuş idi"* ifadəsi Drezden nüsxəsinin ilk boyunda işlənmir. Bayındır xanın ildə bir dəfə təşkil etdiyi bu məclisdə dövlət üçün olduqca əhəmiyyət kəsb edən məsələlər müzakirə olunurdu. İlk boyda Oğuz xanının təşkil etdiyi məclis də belə bir məsələyə-dövlətin təməlini təşkil edən ailə dəyərlərinə, soyun davam etdirilməsi probleminə həsr olunmuşdur. Bu məsələ xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün dövlət səviyyəsində həlli vacib məsələdir. Bayındır xanın məclisində övladı olmadığı üçün "Bayındır xandan buyruq belədir" tapşırığı ilə qara çadıra qoyulan və qanı qaralan Dirsə xana xatunu belə deyir: "Hay Dirsə xan, bana qəzəb etmə! İncinib acı sözlər söyləmə! Yerindən uru durğıl! Ala çadırın yer yüzünə dikdirgil! Atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç öldürgil! İç Oğuzun, Daş Oğuzun bəglərin üstünə yığnaq etgil! Ac görsən, doyurğıl, yalıncaq görsən, donatğıl! Borcluyı borcundan qurtarğıl! Dəpə kibi ət, göl kibi qımız sağdır! Ulu toy elə, hacət dilə. Ola kim, bir ağzı dualının alqışıyla Tarı bizə bir yetman əyal verə, - dedi"(KDQ.2004: 26). Dirsə xan xatununun dediyi kimi edərək "ulu toy eləyir, hacət diləyir", "bir ağzı dualının alqışıyla" Allah onlara bir övlad verir. Bayındır xanın və Dirsə xanın təşkil etdikləri məclislərin müqayisəsi göstərir ki, ozan müxtəlif sosial zümrələrə məxsus bu iki şəxsin təşkil etdiyi məclisi təsvir edərkən ifadələri çox ustalıqla seçir, onları ritual-semantik baxımdan fərqləndirməyi bacarır. Bayındır xanın təşkil etdiyi məclis ildə bir dəfə keçirilir və olduqca vacib məsələlərin müzakirəsinə həsr olunur. Dirsə xanın təşkil etdiyi məclis isə ancaq *"hacət diləmək"* məqsədilə təşkil olunur. Oğuzlar "hacət diləmək" üçün təşkil etdikləri "toy"larda "atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırır. İç Oğuzun, Daş Oğuzun bəglərin üstünə

yığnaq edir. Ac görsə, doyurur, əyni yalın görsə, donatır. Borclunu borcundan qurtarır. Dəpə kibi ət, göl kibi qımız sağdırır. Ulu toy eləyir, hacət diləyir". Bu, məclisdən daha çox müəyyən ardıcıllığa tabe ritual mərasimin icrasını xatırladır. Bayındır xanın məclisi isə "hacət diləmək" məqsədilə yox, ildə bir dəfə təşkil edilən dövlət məclisi olduğu üçün bu ifadələr işlənməmişdir. Professor Seyfəddin Rzasoy qeyd edir ki, "Azərbaycan türklərinin mifologiyası mərasimlərlə sıx bağlıdır. Mədəniyyətlərdə söz-hərəkət kompleksi mif-ritual münasibətlərinin gerçəkləşməsi kimi meydana çıxır"(Rzasoy.2004: 14). Professor Rüstəm Kamal da oğuzların inanc-mərasim dünyasının, bütövlükdə arzu-dilək dünyası olduğunu qeyd edir (Kamal. 2013: 30).

Yenə həmin boyda oğlunun ilk ovunun şərəfinə Dirsə xanın xatunu oğuz bəyləri üçün məclis təşkil edir: "...dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırır. "Qanlu oğuz bəglərin toylayır"(KDQ.2004: 30). Bu məclis adi qonaqlıq məclisi olduğu üçün artıq burada "hacət diləmə" mərasiminin təsviri üçün işlənən ifadələrdən istifadə olunmamışdır. Eyni sözləri "Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy"da Burla xatunun da dilindən eşidirik. Burla xatun da oğlunun ovdan geri qayıtdığını eşitdikdə onun şərəfinə məclis qurur: "Xan qızı boyu uzun Burla xatun Qazanın gəldügin eşitdi. Atdan ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. "Oğlancığımın ilk avıdır; Qanlu Oğuz bəglərin toylayayım"-dedi"(KDQ.2004: 84). Hər iki məclis məhz oğulun ilk ovunun şərəfinə ana tərəfindən qurulur. Hər iki qadın heç kimdən icazə almadan Oğuz elində "atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmaq və Qanlu oğuz bəglərini toylamaq" üçün məclis qurmaq hüququna malikdir. "Kitab"ın digər qadın qəhrəmanlarının heç biri belə bir "toy" təşkil etmək hüququna malik deyil. Bu, bir daha hər iki qadının Oğuz elində eyni statusa malik olduğunu təsdiqləyir. Həmçinin hər iki qadın dastanda "xatun" tituluna sahibdir. Bu titula ancaq xaqan övladı sahib ola bilər. (Trabzon təkurunun qızı Selcan xatun da bu titulla anılır). Hər iki qadının taleyindəki oxşarlıqlar bununla da bitmir. Hər ikisinin övladı "hacətlə" doğulur. Hər ikisi "qara donlu dərvişlərə nəzirlər verir, quru-quru çaylara suçu salır". Hər iki qadın öz ərinə "xan babamın qatına bən varayım. Ağır xəzinə, bol ləşkər alayım"- deyə "ultimatum" verir. Hər iki qadın qırx qızdan ibarət dəstəyə sahibdir. Bu oxşarlıqla bağlı iki fikir yürütmək istərdik. Birincisi, bu, dastan ənənəsində bənzər hadisə və situasiyaların ozanın yaddaşında hazır poetik formullarla ifadə olunmasının nəticəsi ola bilərdi. Çünki bu iki qadının zahiri gözəlliyinin təsvirindəki poetik qəliblər də eynilik təşkil edir. Hətta professor Kamran Əliyev bu iki boyun eyni ozan tərəfindən söylənməsi ehtimalını da istisna etmir (Əliyev.2019:43). İkincisi, qorqudşünaslıqda bu iki qadının bacı olması fikri artıq mövcuddur. Biz bu fikri dəstəkləyən bir mülahizə irəli sürmək istəyirik. Ehtimal ki, Bayındır xan iki qızından birini İç Oğuzdan olan Qazan xana, digərini də Daş Oğuzdan olan Dirsə xana vermişdi ki, İç Oğuz və Daş Oğuz arasında birliyi, "tarazlığı" təmin etsin. Bu mülahizənin işığında Dirsə xanın Daş Oğuzdan olması fikri ortaya çıxır. Çünki Bayındır xan qızlarının ikisini də İç Oğuza ərə versə idi, bu zaman İç Oğuz və Daş Oğuz idarəçiliyində "bərabərlik" prinsipi pozulmuş olardı. Necə ki, on ikinci boyda "yağma"da təkcə İç Oğuz bəyləri iştirak etdiyi üçün İç Oğuz-Daş Oğuz arasındakı "nizam" pozulur. Həm də "kitab"da deyilir ki, Buğac doğulandan sonra Dirsə xan "köç edib Bayındır

xanın ordusuna qarışır". Əgər Dirsə xan İç Oğuza *köç edirsə,* deməli, o, Daş Oğuzdan gəlməli idi. Digər məsələ budur ki, Dirsə xanın namərdləri Buğac haqqında *"...sənin oğlın kür qopdı, ərcəl qopdı: qırq yigidini boyına aldı, Qalın Oğuzun üstinə yürüş etdi; nə yerdə gözəl qopdısa çəküb aldı; ağ saqallı qocanın ağzın sögdi, ağ birçəklü qarının südin dartdı"*(KDQ.2004: 28) deyəndə Dirsə xan da bunun ola biləcəyinə inanır. Sonuncu boyda Beyrək də Daş Oğuzdan olan Aruz oğlu Basatın onun yurdunu çapıb talamasından, ağca üzlü qızına-gəlininə sataşmasından, ağca üzlü sevgilisini almasından" narahatlıq keçirir (KDQ.2004: 168). "Kitab"da belə talan ehtimalı daha çox Daş Oğuz bəyləri(Basat, Qazılıq qoca, Əgrək) ilə bağlı səslənir. Deməli, Dirsə xan da, oğlu Buğac da Daş Oğuzdan olduğu üçün namərdlərin bu "yalanı" Dirsə xana inandırıcı gəlir.

Dastanın üçüncü boyu olan "Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyu" da Bayındır xanın illik məclisinin təsviri ilə başlayır: "Qamğan oğlu xan Bayandır yerindən durmışdı. Qara yerin üzərinə ağ ban evin dikdirmişdi. Ala seyvan gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalçası döşənmişdi. İç Oğuz, Daş Oğuz bəgləri Bayındır xanın söhbətinə gəlmişdi" (KDQ.2004: 47). *Vatikan nüsxəsi:* "Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmış idi. Ala sayvan gök yüzünə əsənmişdi. Bin yerdə ipək qalıçası döşənmişdi. İç Oğuz Daş Oğuz bəgləri Bayındır xanın söhbətinə dərilmişdi" (Ergin.1994: 116).

Bu məclisdə Baybörə adlı bəy Bayındır xanın qarşısında Qarabudağı, sağında Uruzu, solunda Yegnəyi görür və ah edir, dəsmalını əlinə alıb "bögürü-bögürü" ağlayır. Qazan xan bunun səbəbini soruşduqda isə belə deyir ki, "oğulda ortacım yoq, qardaşda qədərim yoq!.. Bir gün ola, düşəm öləm, yerimdə yurdumda kimsə qalmaya". Daha sonra davam edir ki, "mənim dəxi bir oğlum olsa, xan Bayındırın qarşusın alsa-dursa, qulluq eyləsə, mən dəxi baqsam, sevinsəm, qıvansam, güvənsəm". Baybican adlı bəy də məclisdəkilərdən onun da qızı olması üçün dua etmələrini xahiş edir. Bunun ardınca məclisdə olan oğuz bəyləri üzlərini göyə tutaraq əl qaldırıb həm Baybörə bəy üçün, həm də Baybican bəy üçün dua edirlər. Daha sonra ozan əlavə edir ki, "ol zamanda bəglərin alqışı alqış, qarğışı qarğış idi. Duaları müstəcab olurdu". Bir müddət keçdikdən sonra Baybörə bəyin bir oğlu və Baybican bəyin bir qızı olur. Deməli, həmin məclisdə iştirak edən hansısa "ağsaqqallar-bəylər" var imiş ki, onların dualarının da Allah qatında qəbul olmasına inam mövcud olmuşdur. Deyə bilərik ki, dastanda duası Allah qatında qəbul olan "kəramət sahibi" təkcə Dədə Qorqud deyildi.

Qorqudşünaslıqda Baybörə bəyin adının mənşəyində "börə"- qurd ifadəsi işləndiyi üçün onun hansısa qədim totem, yaradıcı olduğu fikirləri də mövcuddur. Lakin bizim bu məsələdə mövqeyimiz professor R.Qafarlının mövqeyinə uyğundur. Professor R.Qafarlı V.Həbiboğlunun "qurda bir totem kimi tapınma Azərbaycanda da geniş yayılmışdır"(Həbiboğlu. 1996: 176) fikrini mübahisəli hesab edərək qeyd edir ki, "...totemizmin ilkin çağlarında bütün xalqların dünyagörüşündə hər toplumun bir heyvana, yaxud qurda ötəri bağlılıq mərhələsi olmuşdur. Bu mənada çoxsaylı türk soylarından birinin və ya bir neçəsinin totem kimi qurdu seçməsi mümkündür. Lakin onun təsir dairəsinin genişlənməsi hadisəsi baş verməmişdir. Bu səbəbdən də birbaşa Azərbaycan folklorunda qurda totem kimi yanaşılmasının izlərinə rast gəlmirik. Xilaskarlıq, hamilik əlamətləri isə

istənilən qədər əks olunmuşdur. Türk xalqlarında qurd totem kimi nəsil törədən deyil, hamilik funksiyasını yerinə yetirən tanrı elçisidir" (Qafarlı. 2019: 39-40). "Kitab"da da bu fikrin təsdiqi ilə rastlaşırıq. Baybörə bəyin adı qurdla bağlı olsa da, o, Bayındır xanın məclisində oğlu olmadığı üçün ah edib ağlayır, məclisdəki bəylərdən imdad diləyir. Aydın görünür ki, Baybörə bəy totem kimi "nəsil törədən" funksiyasını yox, "hamilik" funksiyasını yerinə yetirərək "oğulda ortacı"nın olmasını, "bir gün düşüb öləndə" yerində, yurdunda hami olmasını arzulayır. Baybörə bəyin "nəsil törədən" totem gücü olsaydı, Bayındır xanın məclisində, Oğuz bəylərinin önündə ağlamazdı. İkincisi, Baybörə bəy totemlik gücünə sahib olsaydı, niyə Dəli Qarçardan qorxub məsləhət üçün yenə həmin "bəglərə" üz tuturdu? Fikrimizcə, burada başqa bir mətləb diqqətdən qaçmamalıdır. Baybörə bəy İç Oğuzdan idi, lakin Daş Oğuzdan gəlin gətirməli idi. Bunu özbaşına edə bilməzdi. Bu artıq İç-Daş Oğuz məsələsi- dövlət üçün olduqca "həssas" məsələ olduğu üçün Baybörə həmin "məclis bəglərinin" razılığını almalı idi: *"...Baybörə bəg aydır: "Qalın Oğuz bəglərini odamıza oxıyalım, necə məsləhət görərlərsə, ana görə iş edəlim"-dedi"(KDQ.2004: 57).* Baybörə bəyin həmin bəylər üçün təşkil etdiyi qonaqlıq isə "Qalın Oğuz bəglərini həb oxıdılar, odalarına gətürdilər. *Ağır qonaqlıq eylədilər*" (KDQ.2004: 58) şəklində ifadə olunur.

Bayındır xanın növbəti məclisinə eposun yeddinci- "Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyu"nda rast gəlirik. Hər iki nüsxədə bu məclisin təsviri kiçik fərqlər nəzərə alınmazsa, eyni ifadə olunmuşdur.

Drezden nüsxəsi	**Vatikan nüsxəsi**
Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdu.(*"Bir gün"* qəlib ifadəsi işlənməyib- N.A). Qara yerin üzərinə ağ ban evin dikmişdi. Ala seyvan gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalçası döşənmişdi. *İç Oğuz Daş Oğuz bəyləri* söhbətə dərilmişdi. Yemə-içmə idi. (KDQ.2004: 119)	"Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdu. Qara yerin üzərinə ağ ban evin qurmuşdu. Ala seyvan gök yüzinə əsənmişdi. Bin yerdə ipək qalıçası döşənmişdi. *İç Oğuz bəgləri* Bayındır xanın söhbətinə dərilmişdi. Yemə-içmə oldu. (Ergin.1994: 199).

Həmin məclisdə "şərabın istisi" Bayındır xanın vəziri Qazılıq qocanın "başına çıxır" və "qaba dizi üzərinə çökərək *aqın diləyir"*. Bayındır xandan icazə alandan sonra "yarar qocaların yanına cəm edir, yadığı-yarağıyla yola düşür...". Düzmürd qalasının təkuruna əsir düşən Qazılıq qoca 16 il əsirlikdə qalır. Oğuz bəyləri xanın razılığı olmadan "aqın" edə bilməzdilər. Çox güman ki, Qazılıq qoca məhz həmin məclisi "fürsət" kimi dəyərləndirmək istəyir. (Qazılıq qocanın İç Oğuzdan, yoxsa Daş Oğuzdan olması haqqında isə bir qədər sonra)

Drezden nüsxəsindən fərqli olaraq bu boyun Vatikan nüsxəsində Bayındır xanın məclisində sadəcə İç Oğuz bəylərinin iştirakını görürük. "Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda isə hər iki nüsxədə Bayındır xanın məclisində həm İç Oğuz, həm Daş Oğuz bəyləri iştirak edirlər. Belə bir məclisə biz bir də dastanın doqquzuncu- "Bəkil oğlu Əmranın boyu"nda rast gəlirik: *"Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdu. Ağ ban evini qara yerin üzərinə*

dikdirmişdi. Ala seyvan göy yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalıçasın döşətmişdi. İç oğuz, Daş oğuz bəyləri yığnaq olmuşdu. Toquz tümən Gürgüstanın xəracı gəldi" (KDQ.2004:135). Məlum olur ki, "Doqquz tümən Gürcüstanın xəracı kimi bir at, bir qılıc, bir çomaq gəlir. Bayındır xan bundan səxt olub əhvalı korlanır. Dədə Qorqud Bayındır xandan niyə pərt olduğunu soruşanda cavab verir ki, "necə səxt olmayım? Hər yıl altun-aqça gəlürdi, yigidə-bəgə verirdün, xətirləri xoş olurdu. Şimdi bunu kimə verər kim, xatiri xoş ola?" Deməli, Bayındır xanın məclisi Gürcüstandan gələcək "xəracla" əlaqədar qurulmuşdur. Bayındır xan "bəylər məclisi"ndə gözləmədiyi hadisə ilə qarşılaşır. Burada bilavasitə dövlətin, xalqın təhlükəsizliyi məsələsi ön plandadır. Boyun məzmunundan aydın olur ki, Qalın Oğuz eli öz tərkibində İç Oğuz və Daş Oğuzu birləşdirsə də, Gürcüstan vassal asılılığındadır və ona görə də Oğuza xərac ödəyir. "Kitab"da boyların əvvəlində Bayındır xanın təşkil etdiyi 4 məclisdə Dədə Qorqud iştirak etmir, lakin IX boyda Dədə Qorqud həmin məclisdə "şadlıq çalır" ki, xanın könlü açılsın. Dədə Qorqudun məsləhətinə qulaq asan Bayındır xan at, qılınc, çomağın hər üçünü bir igidə-Bəkilə verir: "...Bəkil qalqdı yer öpdi...Oğuzdan köç eylədi Bərdəyə, Gəncəyə varub vətən tutdı. Doquz tümən Gürcüstan ağzına varub qondı, qaravulluq eylədi. Yad-kafir gəlsə, başın Oğuza ərməğan göndərdi. Yılda bir kərə Bayındır xan divanına varardı"(KDQ.2004: 135). Boyun məzmunundan aydın olur ki, Oğuzun Gürcüstan sərhədini qoruyan Bəkil də "ildə bir kərə Bayındır xanın divanına varır". Demək ki, xanın ildə bir dəfə təşkil edilən bu məclisində iştirak olduqca vacib məsələ idi. Bu məclis sazsız, sözsüz ötüşmürdü. Çox güman ki, dastan da məhz həmin məclisdə iştirak edən hansısa ozan tərəfindən xaqanın hüzurunda söylənmişdir. Bu məclis Bayındır xanın və Qazan xanın təşkil etdiyi məclis deyil, lakin həmin ənənəni davam etdirən digər bir xanın-sultanın məclisidir. Belə məclislərdə ozanlar mütləq "şadlıq çalardılar", "məgər, sultanım", "xanım hey!"-deyərək xaqana müraciətlə oğuzların qəhrəmanlıqla dolu keçmişini xatırlayar, onları dua ilə yad edərdilər. Bunu boyların sonunda Dədə Qorqudun dilindən verilən "yum" adlı parçalardan da görmək mümkündür. Boyların sonunda hadisələri nəql edib bitirən ozan Dədə Qorqudun dilindən *"indi qanı dedigim bəg ərənlər? Dünya mənim deyənlər? Əcəl aldı, yer gizlədi. Fani dünya kimə qaldı?"*- deyərək bu şanlı qəhrəmanlıq "keçmiş"ini müasir dövrün oğuz bəylərinə xatırladır.

"Kitab"ın Vatikan nüsxəsinin I, II, V boyları Bayındır xanın, III, IV, VI boyları isə Qazan bəyin təşkil etdiyi "məclislərin" təsviri ilə başlayır. Drezden nüsxəsinin I, III, VII, IX boyları Bayındır xanın, II, IV, XII boyları isə Qazan xanın məclisi ilə başlayır. Dastanın ikinci-"Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"unda oxuyuruq: "Bir gün Ulaş oğlu, Tulu quşun yavrusu, bizə miskin umudı, Amid soyunun aslanı, Qaraçuğun qaplanı, qonur atın iyəsi, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın güyəgisi, Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası, Salur Qazan yerindən turmuşdu. Toqsan yerdə ala qalı-ipək döşənmişdi. Səksən yerdə badyalar qurılmışdı. Altun ayaq sürahilər düzilmişdi. Doquz qara gözlü, xub yüzlü, saçı ardına örilü, köksü qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı, barmaqları nigarlı məhbub kafir qızları Qalın Oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi. (KDQ.2004: 37) *(Vatikan nüsxəsi:* "Bir gün Ulaş oğlu, ol ərənlərin arslanı, tulu quşun yavrusu, bizə miskin umudu, Amit soyunun aslanı, Qaracuğun

qaplanı, Qonur atın iyəsi, xan Uruzun babası, Bayındırın güyəgisi, Qalın Oğuz dövləti, qalmış yigit arqası xan Qazan yerindən durmuşdu. Doqsan başlı ban evlərin toqsan yerdə ala xalı döşənmişdi. Səksən yerdə badyalar qurılmuşdu. Altun ayağ sürahilər düzilmüş idi. Toquz qara göz, xub surətli, saçı ardına örilü, köksü qızıl dügməli, əlləri biləgindən qınalı kafir qızları oğuz bəglərinə sağraq sürüb içərlərdi" (Ergin.1994: 95).

Dinləyici Qazan xanla ilk dəfə ikinci boyda tanış olur. Ozan Qazanın atası, kimliyi, soyu, oğlu, bəyliyi, siyasi və sosial statusu barədə geniş məlumat verir. Fil.ü.f.d. A.İslamzadə Qazanın bu təyinlərini zoomifoloji, antropomifoloji və sosiomifoloji modellər şəklində təhlil edir. (İslamzadə. 2017: 232) Əgər Bayındır xanın məclisində "min yerdə ipək qalı döşənirsə", Qazanın məclisi üçün *"toqsan yerdə ala qalı-ipək döşənmişdi"* ifadəsi işlənir. Bayındır xanın məclisinə İç Oğuz və Daş Oğuz bəyləri birlikdə "yığnaq olur"sa, Qazanın təşkil etdiyi heç bir məclisdə bu ifadə işlənmir. Qazanın məclisində oğuz bəylərinə qulluq edən "məhbub" kafir qızları iştirak edir.

Dastanın dördüncü – "Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy"u da Qazan xanın məclisi ilə başlayır: "Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəy yerindən durmuşdu. Qara yerin üzərinə otaxların dikdirmişdi. Bin yerdə ipək xalçası döşənmişdi. Ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı. Doqsan bin gənc oğuz söhbətinə dərilmişdi. Ağzı böyük xumralar ortalığa salınmışdı. Toquz yerdə badyalar qurulmuşdu. Altun ayaq sürahilər düzülmüş idi. Toquz qara gözlü, örmə saçlu, əlləri biləgindən qınalı, parmaqları nigarlı, boğazları birər qarış kafir qızları al şərabı altun ayaqlar ilə Oğuz bəglərinə gəzdirərlərdi". (KDQ.2004: 78) *Vatikan nüsxəsi:* "Bir gün Ulaş oğlu, ol ərənlərin arslanı, tulu quşun yavrusu, bizə miskin umudu, qalmış yigit arqası, *qalın oğuz paşası, xan abxazın qırımı*, Qonur atın iyəsi, Qaragünənin qardaşı, *Qara Budaq əmisi*, xan Uruzun babası Salur Qazan yerindən durmuşdu. Bin yerdə ipək qalıçası döşənmişdi. Ala sayvan gök yüzünə aşanmışdı. Doqsan tümən gənc oğuz Qazanın söhbətinə dərilmiş idi. Ağzı böyük xəmirlər ortalığa salınmışdı. Doquz qara gözlü, xub sürətli, örmə saçlu, əlləri biləgindən qınalı, tırnaqları nigarlu, boğazları birər qarış kafir qızları altun ayağlı sürahilər al şərab ilə Oğuz bəglərinə sunarlardı" (Ergin.1994: 154).

Vatikan və Drezden nüsxələri müqayisə edildikdə Vatikan nüsxəsində Qazan xanın "anketi" ilə bağlı işlənən "*qalın oğuz paşası*", "*xan abxazın qırımı*", "*Qara Budaq əmisi*" ifadələrinə Drezden nüsxəsində rastlanmır. Qazan xan həmin məclisdə sağına, soluna baxıb gülür, qarşısına baxanda oğlu Uruzu görüb ağlayır. Bu iş Uruza xoş gəlmir və atasına belə deyir: "...Qarşuna baqdın, bəni gördün, ağladın. Səbəb nədir, degil mana...Diməz olursan, Qalqubanı yerimdən mən duraram. Qara gözli yigitlərimi boyuma aluram. *Qan Abqaz elinə mən gedərəm*. Altun xaça mən əlümi basaram. Pilon geyən keşişin əlin öpərəm. Qara gözli kafir qızın mən aluram. Dəxi sənin yüzinə mən gəlməzəm"(KDQ.2004: 78) Göründüyü kimi, Uruz atasını Abqaz elinə getməklə, altun xaça əl basıb kafir qızına evlənməklə hədələyir. Burdan çıxan nəticə budur ki, deməli, Qalın Oğuz eli ilə Abqaz eli arasında nə vaxtsa böyük döyüş baş vermişdir. Bu döyüşdə Qazan xanla Abqaz xanı "qırım" kimi üz-üzə gəlmişlər və bu hadisə, əhvalat Vatikan nüsxəsində "xan abxazın qırımı" şəklində "kodlanmışdır". Lakin hadisələrin bundan sonrakı inkişafı haqqında qəti fikir yürütmək mümkün olmur. Ehtimal ki,

Abqaz eli də Gürcüstan kimi Oğuz elinə vassallığı qəbul etmişdir. İkinci boydan fərqli olaraq dördüncü boyun Drezden və Vatikan nüsxələrinin hər ikisində Salur Qazanın məclisinin təsvirində *"bin yerdə ipək xaliçası döşənmişdi. Ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı"* ifadələri işlənir. Bu ifadələr ancaq xaqanla bağlı işlənən ifadələrdir. Fikrimizcə, bu ifadələrin hər iki nüsxədə eyni işlənməsi ozanın "səhvi" olması ehtimalını zəiflədir və onu göstərir ki, artıq həmin dövrdə, çox güman ki, hakimiyyət Qazan xana ötürülmüşdü, ya da keçmişdi. "Uşun qoca oğlu Səgrək boyu"nda Əgrəyin Bayındır xandan yox, məhz Qazan xandan "aqın diləməsi", Səgrəyin getməyinin qarşısını almaq üçün Uşun qocanın Qazan xandan "məsləhət" istəməsi də bu fikri qüvvətləndirir. Əgər Bayındır xan hakimiyyətin uzaq keçmişini təmsil edirdisə, Qazan xan nisbətən yaxın keçmişin nümayəndəsidir. Çünki Qazanın məclisində artıq *"doqsan bin gənc oğuz"* iştirak edir. Üçüncü boyda Bayındır xanın təşkil etdiyi məclisdə Qalın Oğuzun hakimiyyət iyerarxiyası belə sadalanır: *"Bayındır xanın qarşusında Qaragünə oğlı Qarabudaq bəy dayanıb durmışdı. Sağ yanında Qazan oğlu Uruz durmışdı. Sol yanında Qazılıq qoca oğlı bəg Yegnək durmışdı"(KDQ.2004: 52).*

Dördüncü boyda bu hakimiyyət bölgüsü artıq Qazan xanla bağlı aparılır: *"Oğlu Uruz Qazanın qarşısında yaya söykənib durardı. Sağ yanında qardaşı Qaragünə oturmuşdu. Sol yanında dayısı Aruz durmuşdu" (KDQ.2004: 78).* Oğuz cəmiyyətində belə hakimiyyət iyerarxiyası ancaq Bayındır xan və Qazan xanla bağlı verilir. Qazanın hakimiyyət iyerarxiyasında sağ tərəfi İç Oğuz (Qaragünə), sol tərəfi isə Daş Oğuz(dayısı Aruz) təmsil edirdisə, deməli, Qazan xan Bayındır xandan qalma ənənəni davam etdirməli idi. Təbii olaraq məntiqi nəticə kimi Bayındır xanın da iyerarxiyasında sağ tərəfi İç Oğuz(Qazan oğlu Uruz), sol tərəfi isə Daş Oğuz(Qazılıq qoca oğlu Yegnək) təmsil etməli idi. Deməli, Qazılıq qoca da, oğlu Yegnək də Daş Oğuz bəyləridir. Yegnəyin dayısı Bügdüz Əmən Daş Oğuzdandırsa, demək ki, Yegnəyin anası da(Qazılıq qocanın xanımı) Daş Oğuzdan idi.

"İç Oğuza Daş Oğuz asi olub Beyrək öldügi boy"u da "Üç oq və Boz oq"ların "yığnağ"ı-məclisi ilə başlayır: "Üç Oq, Boz Oq yığnaq olsa, Qazan evin yağmaladardı. Qazan gerü evin yağmalatdı. Amma Daş Oğuz bilə bulunmadı. Həmin İç Oğuz yağmaladı. Qaçan Qazan evin yağmalatsa, halalının əlin alır, dışra çıqardı, ondan yağma edərdi. Daş Oğuz bəylərindən Aruz, Əmən və qalan bəylər bunu eşitdilər, ayıtdılar ki, "Baq, baq! Şimdiyə dəkin Qazanın evin bilə yağma edərdik. Şimdi neçin belə olmayavuz? – dedilər". "İttifaqi cəmi Daş Oğuz bəyləri Qazana gəlmədilər, ədavət eylədilər" (KDQ.2004: 164) *(Vatikan nüsxəsi:* "Qazan üç yılda bir İç Oğuz, Daş Oğuz bəglərin cəm edərdi, evin yağmaladardı. Genə xan Qazan evin yağmaladur oldu. Taş Oğuz bəgləri hazır olmayıb haman İç Oğuz bəgləri yağmaladı. Qazan bəgin adəti bu idi ki xatununun əlinə yapuşub evindən çıqırdı, andan evində olan əsbabını və malını yağma edərlərdi. Genə yağma etdürdi. Taş Oğuz bəglərindən kimsənə yoğudu" (Ergin. 1994: 243).

Drezden nüsxəsində işlənən "Üç oq- Boz oq" ifadəsi Vatikan nüsxəsində "İç Oğuz- Daş Oğuz" kimi qeyd olunur. Məlum olur ki, Qazan xan üç ildən bir öz evini İç Oğuz və Daş Oğuz bəylərinin məclisində "yağmaladarmış". Lakin hansısa səbəbdən Daş Oğuz bəyləri "yağma"da iştirak etmədiklərini əsas gətirərək Qazana düşmən olurlar. Bu ədavət Beyrəyin

ölümü ilə daha da qızışır. Fikrimizcə, Daş Oğuzun İç Oğuza ədavəti hakimiyyətlə də bağlı ola bilərdi. Çünki hakimiyyət Qazan xana-İç Oğuza keçmişdir. Təbii ki, başda Aruz qoca olmaqla bu vəziyyətlə barışmayan Daş Oğuz bəyləri İç Oğuzla ədavət saxlamaq üçün "bəhanə" axtarır və belə "bəhanə" də Qazanın məclisi olur. "Kitab"ın boylarından İç Oğuzun Daş Oğuza sanki bir az "etinasız" yanaşdığı hiss olunur, həmçinin məlum olur ki, Daş Oğuz bəyləri də bir çox hallarda İç Oğuzun razılığı olmadan hərəkət edir, hətta kafirlərlə "sövdələşməyə" belə gedirlər. Məsələn; Daş Oğuzdan olan Baybican bəy qızı Banıçiçəyi Bayburd qalasının bəyinə verməyə razılaşır (KDQ.2004: 61). Aruz oğlu Basat Qazan xandan icazə almadan "aqın" edir. Çox güman ki, Duxa qoca oğlu Dəli Domrul da Daş Oğuzda yaşayırdı. Çünki Dəli Domrul susuz bir çayın üzərinə körpü salaraq igidliyi ilə "öyünür" və "keçəndən otuz üç aqça, keçməyəndən dögə-dögə qırq aqça alır"(KDQ.2004: 95). Belə bir "özbaşınalıq"-xaos təbii ki, İç Oğuzun daxilində ola bilməzdi. Dəli Domrul nə qədər igid, cəsur olsa da, İç Oğuzun qayda-qanunlarından kənara çıxa bilməzdi. Necə ki "Uşun qoca oğlu Səgrək boyu"nda "bəyləri basıb Qazanın önündə oturan, heç kimə "iltifat etməyən" Əgrəyə Tərsuzamış "yerini göstərir", Dəli Domrula da İç Oğuzda belə bir "imkan" verilməzdi. Dəli Domrul bu "sərbəstliyi" ancaq İç Oğuzdan kənarda-Daş Oğuzda qazana bilərdi. Bu "sərbəstlik" Daş Oğuzdan olması şübhə doğurmayan Dəli Qarcarda da müşahidə olunur. O da Dədə Qorquda deyir ki, *"ay əməli azmış! Ayaqlılar buraya gəldigi yoq. Ağızlılar bu suyumdan içdigi yoq...Əməlinmi azdı?...Əcəlinmi gəldi?" (KDQ.2004: 58).*

Dastanda bəylərin hansısa hadisənin verdiyi sevinc, şadlıq qarşılığında təşkil etdikləri məclislərin də şahidi oluruq. "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"nda Qanlı qoca oğlunun Trabzondan sağ-salamat qayıtması şərəfinə şənlik təşkil edir: *"...Oğlıyla, gəlinlə Qanlı qoca Oğuza girdi. Gög ala görglü çəmənə çadır dikdi. Atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. Dügün etdi. Qalın oğuz bəglərin ağırladı"(KDQ.2004: 153).* "Uşun qoca oğlu Səgrək boyu"nda da Uşun qoca oğlanlarının sağ-salamat geri qayıtmasına sevinir və şənlik təşkil edir, "gumbur-gumbur davullar çalınır. Altın-tuc borular ağrılır. Ala bargah otaqlar dikilir. Atdan-ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırır...Şadlıq, yemə-içmə olur"(KDQ.2004: 153).

"Kitab"ın II, IV, X, XII boylarında oğuz igidlərinin düşmən üzərində qələbədən sonra *"toyum olmaq"*- "qənimət, şadlıq etmək" anlamına gələn mərasim təşkil etdiklərinin də şahidi oluruq: "Qəza mübarək oldu. Oğuz bəgləri toyum oldı"(KDQ.2004: 93), "Qalın Oğuz bəgləri toyum oldu"(KDQ.2004: 50), "Yigit bəglər toyum oldı"(KDQ.2004: 169).

Dastan boylarında kafirlərin şənlik məclisləri ozan dilində "Şöklü Məlik kafirlərlə şən-şadman yeyib-içüb otururdu"(KDQ.2004: 44), "Məgər ol gün kafirlərin ağır günləriydi, hər biri yeməkdə-içməkdəydi"(KDQ.2004: 63) şəklində ifadə olunur. Trabzona gələn Qanturalını kafirlər özgə kimi yox, "doğma" kimi qarşılayırlar və onun şərəfinə məclis qururlar: "...İzzət-hörmət eylədilər. Aq çadır dikdilər, ala qalı döşədilər, ağca qoyun qırdılar, yedi yıllıq al şərab içürdilər. Aluban bunları təkürə gətürdilər" (KDQ.2004: 107).

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, "kitab"ın boylarında təsvir edilən məclislər daşıdıqları ritual-semantik məna baxımından bir neçə istiqamətdə təsnif edilə bilər.

1. Bayındır xan tərəfində ildə bir dəfə təşkil edilən İç Oğuz və Daş Oğuz bəylərinin birgə iştirak etdiyi dövlət üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin müzakirəsinə həsr edilən məclis. Çox güman ki, boyları ifa edən ozan da bu ənənəni davam etdirən sonrakı-yeni nəslin xaqanının, sultanının illik məclisində, onun önündə çıxış edir və buna görə tez-tez "xanım hey!", "məgər sultanım" deyərək ona müraciət edir. Boyların başlanğıcında verilən bu "məclis"lər poetik cəhətdən həm də İnisial-Başlanğıc formul kimi də səciyyələnir.
2. Oğuz bəylərinin hansısa müşkülünün çözülməsi, istəklərinin həyata keçməsi üçün təşkil olunan "hacət" məclisləridir ki, bu məclislər "ulu toy eləmək, hacət diləmək" məqsədilə təşkil olunur və bu məclis ildə bir dəfə keçirilən rəsmi məclislərdən daşıdığı ritual-mifoloji "yük" baxımından seçilir.
3. Oğuz bəylərinin qələbə, sevinc, şadlıq məqsədilə təşkil etdikləri məclislərinin təsviri.
4. Kafirlərin öz aralarında təşkil etdikləri "əyləncə" məclislərinin təsviri.

Son olaraq qeyd etmək istəyirik ki, "Dədə Qorqud kitabı" oğuz epik ənənəsinin elə mükəmməl abidəsidir ki, haqqında nə qədər tədqiqat əsərləri yazılsa da, yenə də araşdırılmağa ehtiyac olan mövzularla aktuallığını qoruyacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev B. (1999). "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetikası. Bakı. Elm
2. Abdulla K. (2009). Mifdən yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud. Bakı. Mütərcim
3. Cəfərov N. (1999). Eposdan kitaba. Bakı. Maarif.
4. Ergin M. (1994). "Dede Korkut kitabı".Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
5. Əliyev K. (2019). Dədə Qorqud (Əsərləri X cilddə, VII cild). Bakı. Elm və təhsil.
6. Hacıyev T. (1999). Dədə Qorqud:dilimiz, düşüncəmiz. Bakı.Elm.
7. Həbiboğlu V. (1996). Qədim türklərin dünyagörüşü. Bakı.Qartal.
8. İslamzadə A.(2017). Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazının mifoloji strukturu. Bakı. Elm və təhsil.
9. "Kitabi-Dədə Qorqud" (2004), Bakı. Öndər.
10. "Kitabi-Dədə Qorqud" Ensiklopediyası. I, II c.(2000).Bakı. Yeni nəşrlər evi.
11. Qafarlı R. (2019). Mifologiya II.Ritual-mifoloji rekonstruksiya problemləri. Bakı. Elm və təhsil.
12. Rüstəm K. (2013). "Kitabi-Dədə Qorqud":nitq janrları və davranış poetikası. Bakı. Nurlan.
13. Rzasoy S. (2004). Oğuz mifinin paradiqmaları. Bakı. Səda.
14. Tanrıverdi Ə.(2013). "Dədə Qorqud kitabı"nın obrazlar aləmi. Bakı. Nurlan

KÜRESEL FİNANSAL İSTİKRAR POLİTİKALARI

GLOBAL FINANCIAL STABILITY POLICIES

Doç. Dr. Hakkı ÇİFTÇİ
Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
https://orcid.org/0000-0003-2912-8051

ÖZET

COVID-19 vakalarına ve ekonomik görünümü çevreleyen belirsizliklere rağmen, aşıların onaylanması ve kullanıma sunulmasının küresel iyileşme beklentilerini artırdığını ve risk varlık fiyatlarını yükselteceği beklentisi doğrultusunda, dünyadaki toparlanma hızının büyük ölçüde aşı üretimi, dağıtımı ve bu aşılara erişime bağlı olacağının bununla beraber devam eden parasal ve mali destek, süregelen belirsizlikleri azaltmak, toparlanmaya bir köprü oluşturmak ve finansal istikrarı sağlamak açısından alınan tedbirler ülke ekonomileri için hayati önem taşımaktadır. Piyasalardaki yükselişin ve ekonomik toparlanmanın para ve maliye politikası desteğine bağlı kalmaya devam ettiği süreç de bu destek özellikle gelişme ihtimali olan pazar ekonomileri için finansal kırılganlıkları şiddetlendirme riski azaltmada büyük önem arz etmektedir. Bu desteklerle beraber, portföy akışlarında devam eden toparlanma, 2021'de büyük borç çevirme ihtiyaçları ile karşı karşıya olan yükselen piyasa ekonomileri için daha iyi finansman seçenekleri sağlaması konularını irdelemesi açısından çalışmanın önemini arttırmaktadır. Bu önemin yanı sıra, politika düzenlemelerinin şimdiye kadar likidite zorluklarını hafiflettiği ödeme gücü baskılarının yakın gelecekte özellikle salgının ağır şekilde vurduğu kredi piyasalarının daha riskli bölümlerinde ve sektörlerde yeniden ortaya çıkabileceği hususu da göz önünde tutularak,düşük faiz oranı ortamındaki karlılık zorlukları, bankaların gelecekte borç verme kabiliyetleri ve istekliliği üzerinde baskı husus da değerlendirilmektedir. Bu açıdan politika yapıcıların, sürdürülebilir bir toparlanma gerçekleşene kadar destek sağlamaya devam etmesi gerektiği hsusuyla beraber, para politikasının gelecek yıllarda destekleyici kalmasının beklentisi, politika yapıcıların orta vadede büyümeyi riske atmaktan kaçınmak için artan kırılganlıkları kontrol altına alması gerektiği husus ele alınarak seçilmiş bazı ülkeler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Finansal İstikrar, Ekonomik Görünüm, İstikrar Politikaları

ABSTRACT

Despite the COVID-19 cases and the uncertainties surrounding the economic outlook, the pace of recovery in the world will depend largely on vaccine production, distribution and access to these vaccines, with the expectation that the approval and availability of vaccines will increase global recovery prospects and raise risk asset prices. The measures taken in terms of support, reducing the ongoing uncertainties, creating a bridge to recovery and ensuring financial stability are vital for the economies of the country. The process in which the rise and economic recovery in the markets continue to depend on monetary and fiscal policy support, and this support is of great importance in reducing the risk of exacerbating financial fragility, especially for market economies that may develop. Along with these

supports, the ongoing recovery in portfolio flows increases the importance of the study in terms of addressing the issues of providing better financing options for emerging market economies facing large debt rollover needs in 2021. In addition to this importance, considering the fact that the solvency pressures, where policy regulations have alleviated liquidity difficulties until now, may reappear in the more risky parts of the credit markets and sectors, which have been hit heavily by the epidemic, the profitability difficulties in the low interest rate environment, the ability of banks to lend in the future. The issue of pressure on and willingness is also considered. In this respect, policy makers should continue to provide support until a sustainable recovery occurs, the expectation that monetary policy will remain supportive in the coming years, policy makers need to contain increasing vulnerabilities to avoid risking growth in the medium term, and some selected countries will be evaluated.
Keywords: Covid-19, Financial Stability, Economic Outlook, Stability Policies

1.GİRİŞ

Post modern politik ekonominin hüküm sürdüğü endüstri 5.0'a doğru enformatik ve bilgi teknolojilerinin tetiklediği beşinci küreselleşme sürecinde ülkeler dışa açılmayı yararlı hale getirmek için, bütün dünya ülkeleri; hem ekonomilerini, hem de vatandaşlarını dünya standartlarında birinci sınıfa taşıma gayreti içerisinde bulunurken; kendi öz varlıklarını güçlendirici, dışa bağımlılığını azaltmayı ve güçlü bir finansal yapıya kavuşmayı, reel ekonomisinin düzgün işlemesini, bu amaçlar doğrultusunda para, mali, gelir ve fiyat gibi politikalar yürüterek varlıklarını korumayı amaçlamaktadır.

Yeterli araç ve gereçleri amaçları ulaştırmada, yerinde ve zamanında doğru bir şekilde kullanamamaları neticesinde ise birçok ülke; hedeflenen tam istihdam, fiyat istikrarı, ekonomik büyüme, ödemeler bilançosundaki denge, gelir dağılımında adalet, kayıt dışılığı önleme gibi hususlarda bazen bilgi eksikliği bazen de yanlış politika uygulamaları sebebiyle istenilen seviyeyi yakalayamamakta aksine çoğu zaman söz konusu ülkeler bazen işsizlik, enflasyon, stagflasyon, bütçe açıkları, cari açıklar, döviz kuru istikrarsızlıkları ve deflasyonun sebep olduğu ekonomik istikrarsızlık olarak adlandırılan kriz dönemleriyle karşılaşmaktadırlar(Karluk, 1991, s.560).

Bu bağlamda düzgün işlemeyen ve normal olmayan ekonomik dengeler daha da bozulmakta ve ekonomik istikrarsızlıklara çağrıda bulunmaktadırlar. Nedenleri ve uyguladıkları politikaları ve ekonomilerinin sistem, süreç ve yapılarındaki farklılıkları nedeniyle ekonomik istikrarsızlıklar, ülkeden ülkeye farklılıklar göstermekle birlikte genelde, işsizlik, yoksulluk, yüksek enflasyon, döviz sıkıntısı, deflasyon, stagflasyon, resesyon, dezenflasyon, resesyon, bütçe açığı gibi mali dengelerin bozulması şeklinde tüm ülkelerde zaman zaman ortaya çıkan durumlar söz konusudur(Ataç, 2002:36).

Bu sebeplerden dolayı; hem sistemleri, hem ekonomik yapı ve koşulları, hem ülkenin politik, ekonomik, sosyolojik ve teknolojik potansiyelleri gibi sebeplerle bozulan ekonomik istikrarın dengelerinin düzeltilebilmesi için bir takım farklı ekonomik istikrar politikalarının uygulanması kaçınılmaz olmaktadır. Farklı ekonomik sistemler, farklı ekonomik yapı ve

dokular olduğu için her ülke istikrarsızlıklarla mücadele de farklı politika uygulayarak krizden çıkacaklardır.

Bu çalışmada ekonomik istikrarın teorik temellerinden yola çıkarak ekonomide tam istihdam, fiyat istikrarı, ekonomik büyüme, ödemeler bilançosundaki dengelerin gerçekleşememesinden kaynaklı ve döviz kurundaki istikrarsızlıkların neticesi olan makro ekonomik istikrarsızlık kavramını açıklayıcı bilgi ve göstergeler ile birlikte istikrar politikaları ve krizler çerçevesinde değerlendirmeler yapılmıştır (Apak,1993:34). Bununa birlikte, ekonomik istikrar politikalarının amaçları ve araçlarına değinildikten sonra kuramsal yaklaşımlarla istikrar politikaları, Ortodoks, Heteredoks ve IMF Tipi istikrar politikaları incelenecektir. Ayrıca, uluslar arası ekonomik ilişkilerden doğan, dışa açılmayla beraber; her ülkenin finans, reel ve mali ekonomik karşılıklı bağ ve bağımlılıkları vesilesiyle bütün dünya da baş gösteren temel global istikrarsızlar irdelenmeye çalışılmıştır.

2. İSTİKRAR POLİTİKALARLA İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR VE TEORİK ÇERÇEVE

İstikrar politikaları; düzgün işlemeyen bir piyasa sisteminin getirdiği çalkantılı bir ekonomik süreç neticesinde konjonktürel dalgalanmalarında etkisiyle ortaya çıkan istikrarsızlıkların enflasyonu, işsizliği, deflasyonu, ödemeler dengesi açıklarını, fiyatlar genel seviyesindeki dalgalanmaları ve ekonomik faaliyetlerde meydana gelen değişikleri, kayıt dışılığın getirdiği belirsizlikleri ve gelir dağılımında gerçekleşmeyen adaleti azaltmak amacını gütmektedir(Orhan,1995:110). Düzgün işleyen ekonomi mekanizmalarını sekteye uğratan ekonomik büyüklüklerden ve aktörlerden birinde veya hepsinde ortaya çıkabilecek üretim, bölüşüm, dağıtım, yatırım, para ve benzeri dengesizlikleri ekonomide istikrarsızlık olarak adlandırılabilir(Upsey, Steiner, 1978:74). Mesela, resesyon, stagflasyon, mal arzı fazlası ile oluşan aşırı üretim, ya da talep yetersizliğinden kaynaklı eksik tüketim, cari, sermaye ve rezervlerdeki noksanlıklar ve hatalardan kaynaklı ödemeler bilançosu açığı, fiyat istikrarının oluşamaması sonucu ortaya çıkan enflasyon ve çalışma çağı ve nüfusunda olup iş arayıp iş bulamayan ve işe yerleştiremeyenlerin oluşturduğu işsizlik gibi makro ekonomik dengesizlikler biçiminde kendini gösteren ekonomik krizlerde, ekonomik istikrarsızlıkların giderilmesi için genişletici ve daraltıcı para ve maliye politikalarıyla kısa dönemli talep genişletici ya da talep daraltıcı düzenlemeleri içeren, istikrar politikaları uygulamaya konulmaktadır (Paya, 2000:191). Ödemeler dengesinde iyileşme, tam istihdam, satın alma gücünü artıran ve hayat pahalılığını gideren fiyatlar genel düzeyinin artış hızındaki gerileme, iç ve dış yatırımcının uygun yatırım iklimlerinde barındıran döviz kurları ve faiz oranlarında istikrarın sağlanması, yoksulluğu ve yolsuzluğu azaltıcı para, maliye fiyat ve gelirler politikasından oluşan istikrar politikaları bir çok ülkede görülmektedir Özellikle düzgün işleyen para piyasalarının yeterince gelişmediği ülkelerde para politikasının etkinliği krizlerle mücadele de ve istikrarı sağlama da sınırlı olmaktadır (Savaş, 1982:73). İstikrar politikalarında öncelikli olarak şok tedbirleri içeren piyasanın yangınını söndüren kısa dönemli istikrar politikalarının uygulamalarından sonra, orta ve uzun dönemde istikrarsızlığın getirmiş olduğu zararları telafi edici, ekonomik yangının tahribatlarının giderilmesi ve bir

daha ortaya çıkmamasını sağlayıcı daha uzun dönemli istikrar ve yapısal uyum politikaları ve programlarına geçilmektedir. İstikrar politikalarıyla desteklenen yapısal uyum politikalarının amacı, kaynakları tam ve yerinde kullanmak, üretimi verimli hale getirmek, yeni teknolojileri ve üretim faktörlerini sürekli büyümeyi sağlamak, etkinliği ve karlılığı arttırmak ve ekonomik büyümeye kanalize etmektir(Dornbusch, Fisher, 1994:701).Gelişmiş ülkelerdeki istikrar politikaları ile az gelişmiş ülkelerdeki istikrar politikaları aynı hedefe doğru yürüsede temel makro ekonomik göstergeleri ve büyüklükleri açısından aynı etkiyi gösteremeyecektir. Çünkü her ekonominin kırılganlıkları ve dayanıklılıkları, istikrar anlayışları, yapı ve süreçleri sistemsel olarak da benzeşmeyecektir. istikrarlı bir durum arz ettiğinden dolayı istikrar programlarına pek sık rastlanılmamaktadır. Ülkelerin siyasal, sosyal ve ekonomik politikalarına bağlı olarak farklılık gösteren ekonomik istikrarı sağlamaya yönelik bu politika içerikleri genellikle satın alma gücünü artıran, hayat pahalılığını gideren üretici ve tüketiciyi koruyan enflasyon oranın azalmasına yönelmekte ve ücret, faiz, rant ve kar gibi diğer fiyat mekanizmalarında buna uygun düzenlemelere gidilmektedir. Geçmişten günümüze ekonomik istikrarın sağlanmasına yönelik farklı istikrar politikaları, yalnızca büyüme üzerine değil, kalkınma boyutuyla da ilerleyen süreçlerde değerlendirilmesi gereken, yoksulluğu ve yolsuzluğu ortadan kaldıran, kayıt dışılığı kayıtlı ve kurallı ölçülebilen hale getiren hem gelir dağılımdan adaleti sağlayan hem de ekonomik refahın gerçekleştirilmesine ön ayak olan bir niteliktedir. Ekonomik istikrarı veya istikrarsızlığı sağlayan nedenler, ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre farklılık göstermektedir. Uygulamada, yoksulluğu ve yolsuzluğu gideremeyen, gelir dağılımında adaleti tesis edemeyen, ekonomik büyümeyi yavaşlatan, enflasyon ve deflasyonu besleyen fiyatlar genel seviyesinde istikrarı sağlayamayan politikaların global piyasalar da notu düşüktür. İstikrar politikaları başarısının en önemli koşulu, hem ekonomik yapı ve sistemin güven vermesi, hem kredibilitesinin bulunması hem de bu politikaları uygulayacak, azimli, kararlı, güvenilir ve güçlü ve sürdürülebilir bir siyasal irade büyük önem arz etmektedir. Ekonomik istikrar bir ülkede istikrarlı fiyatların, tam istihdamın ve ekonomik büyümenin aynı anda gerçekleşmesi ile gerçeklesen bir olgudur. Bir ekonomide zaman zaman yaşanan bazen fiyat artışı bazen cari açık bazen de döviz kurundaki ani sıçramalar nedeniyle ortaya çıkan konjonktürel dalgalanmaların (ekonomik istikrarsızlıkların) etkisiyle, ödemeler dengesi açıklarını, fiyatlar genel seviyesindeki dalgalanmaları ve ekonomik faaliyetlerde meydana gelen değişikleri azaltmak amacını gütmektedir. Para, maliye, gelir, fiyat gibi politikaların yürütücüsü ve karar alıcısı irade ile ekonomi politikalarının uygulayıcılarının yapısal paralellik arz etmesi ve eşgüdümlü olarak birbirlerini tamamlaması gerekir(Altıok, 2000:82-85). Bu politikaların uygulanacağı kamuoyu ve politikaların tutarlı ve birbirini destekleyici intibası özellikle, halk kitlesi ve özel sektör bağlamında güven uyandırması ise politikaların uygulanabilirliğini ve kısa sürede sonuç alınmasını kolaylaştırabilecektir(Güran, 1987:761). Bir ekonomideki fiyatlar genel düzeyi, istihdam hacmi, döviz kurları, faiz oranları gibi unsurların kararlı bir dengede olduğu, politika karar alıcıları ve uygulayıcılarına güvenin duyulduğu, konjonktürel dalgalanmaların bulunmadığı iç veya dış faktörler nedeniyle ekonomide önemli değişikliklerin

gerçekleşmesinin beklenmediği bir durum olan istikrar politikaları; bazen ekonomiyi genel olarak toplam talep kanalıyla tüketim, yatırım, kamu, ihracat ve ithalat gibi harcamaları etkilemelerine rağmen etkilerinin tam olarak kestirilememesi, istikrar politikalarının uygulamada karşılaştığı en büyük sorunlardan biri olarak ortaya çıkmaktadır. Üretici ve tüketicinin davranışları istikrar politikasının başarısını ve kullanılan araçların toplam arz ve toplam talep etkisini belirleyebilecektir(Savran, 1992: 550). Yukarıda ifade edilen çeşitli tematik öğeler çerçevesinde arz ve talep yanlı üretim ve tüketim iktisatçılarının istikrar kavramına özetle farklı iktisadi teorik açıdan farklı ekonomik bakış açılarıyla değerlendirmemizde; Talep yanlı ve kısa dönemli bakış açısıyla Keynesyen düşünce, ekonominin tam istihdam seviyesine gelmesiyle artan talebe bağlamı ve toplam harcamalardaki artışı fiyatlar genel düzeyinden daha çok üretimde yani toplam arzda bir değişmeye yol açacağını savunmuş ve genel olarak ekonomi eksik istihdam koşullarında kabul edildiğinden, ekonomideki işsizlik, para ve maliye politikaları gibi talep yönetimli politikalarla çözülebileceğini ve özellikle maliye politikasının ekonomideki istikrarsızlığı giderici yönde etkili olacağını ve devletin bu istikrarsızlıklarda ekonomiye müdahale etmesi gerektiğini, para politikası ile toplam talebin genişletilmesinin mümkün olmayacağını bu durumda kamu harcamalarını azaltılıp vergilerde artış sağlanarak maliye politikasının istikrarı sağlayacağını ve ekonomideki istikrarsızlıkların nedenini yatırımlardaki istikrarsızlıklar olduğunu savunmaktadır. Öte yandan klasik iktisatçılar ise böyle bir şeyin istikrarı sağlayamayacağını ekonomide görünmeyen el ile otomatik dengeleyicileri ve rasyonel ekonomik bireyiyle ekonominin her zaman dengesinin tam istihdamda olduğunu ve devletin ekonomiye müdahalede bulunmamasını savunmaktadırlar(Parasız, 1985:2). Ekonominin istikrarlı olduğunu, bu nedenle ekonominin para ve maliye politikaları ile istikrara kavuşturulmasına gerek olmadığını, para otoritelerinin müdahalelerinin istikrarsızlıkları hafifletmek yerine kötüleştirdiklerini savunan M. Friedman'ın öncülük ettiği Monetarist iktisatçılar ise, enflasyonist bekleyişlerin önemi üzerinde durup, enflasyonla işsizlik arasındaki seçimin imkânsız olacağını vurgulayıp, enflasyonun piyasa mekanizmasına müdahalelerin bir ürünü olduğunu savunmaktadırlar(Savran, 1998:35). Monetaristler enflasyonun kaynağını, piyasada aşırı miktarda para dolaşımına bağlayıp, para stoğu ile enflasyon arasında güçlü bir bağ olduğunu, devletin ekonomideki yeri, ekonomiye yapılacak her türlü devlet müdahalesine, özellikle de maliye politikasına karsı bir tavır hem de uygulanacak politika araçları açısından karşı çıkarak ekonominin doğası gereği istikrarlı olduğunu, istikrarsızlıkların ise devletin yerli yersiz para arzı ile oynamasından kaynaklandığını ileri sürmektedirler(Kara, H. ve M. Orak. 2008.). Monetaristlere göre, ücret ve fiyat esneklikleri, uzun dönemde dengeyi sağladıklarından özel sektör tabiatı itibariyle istikrarlıdır. Aynı zamanda paranın dolaşım hızı, oldukça istikrarlı bir yapı gösterdiğinden para arzındaki bir değişme, toplam harcamaları ve GSMH'yı oldukça tahmin edilebilir bir miktarda değiştirecektir (Friedman, Kaldor, 1978:183). Devletin temel görevinin piyasa ekonomisinin etkinliğini artıracak önlemler alma ve ekonomiyi büyüme hızına kavuşturmak olduğunu vurgulayan(Savaş, 1994:182) ve devletin her alana müdahalesini, kamu sektörünün

aşırı büyümesini, verimlilik ve büyüme bakımından tehlikeli gören ve özel sektörün istikrarlı bir ekonomik büyümeyi sağlayabileceğine inanan, gelir vergisindeki bir azalma emeğin istihdam edilme isteğini ve çalışma gayretini arttıracağını düşünen ve vergi oranlarının, nispi fiyatlar, toplam arz ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine dayanarak, vergi indirimleri ile insanların uzun süre çalışmalarını sağlayarak ve daha çok tasarruf ederek üretime ayırmak için daha çok sermaye malı almalarını sağlayacak bir gelir artışı savından ortaya çıkan arz yanlı iktisatçılar, arz yönlü istikrar politikaları, vergi indirimleri politikasına ağırlık verdiğinden, arz yönlü vergi politikası ya da arz yönlü maliye politikası olarak da isimlendirilebilir (Cuthbertson, 1987:8). Arz yönlü istikrar politikaları, ekonomi üzerinde olumlu bir etki yapabilmesi için, enflasyonu önlemede "bütçe denkliği prensibi"ni ileri sürmekte ve kişisel vergi indirimleri, isletmenin vergi indirimleri ve kamu harcamalarındaki kısıntıların aynı anda ele alınması gerekli olduğunu savunmaktadırlar(Akdiş, 1991:32). John F. Muth,T. Sorgent, M. Wallace R. Lucas (1972;1975) gibi iktisatçılar tarafından ortaya atılan ekonomik hayatta üretim ve istihdam düzeyinde dalgalanmaların nedenini, kişilerin geleceğe ait beklentilerinin rasyonel olduğunu, bu sistematik hatalar yapmaktan kaçınabileceğini ve doğru tahminlerde bulunabileceğini ifade eden Rasyonel Beklentiler Teorisi, bireyler devletin yürüttüğü ekonomi politikası uygulamaları karsısında derhal aktif bir tavır alıp, bu politikaların beklenen sonuçlarını değiştirip uygulanan ekonomi politikasını etkisiz hale getireceklerini ve istikrarsızlığa yol açan bireysel hataları olsa da onu akıllı bir şekilde düzelteceğini ve aynı hatayı tekrarlamayacağını ifade ederek istikrarı koruyacağını belirtmektedirler(Savaş, 1994:182). Yeni klasik yaklaşım ise çevrimsel dalgalanmaların tek nedeni olduğuna dayalı bir model geliştirerek rasyonel beklentilerin denge yaklaşımını makro ekonomik temellerden mikro ekonomik temellere indirmiştir. Reel iş çevrimleri yaklaşımı, üretim ve istihdamdaki dalgalanmaları, teknolojiye rasgele yapılan şoklarla etkilenmesine bağlamaktadır(Savaş, 1994:89). Özetle, Rasyonel beklentiler teorisi iktisatçıları beklentiler konusu üzerinde durmuşlardır.

3. İSTİKRAR POLİTİKALARININ TÜRLERİ

Beşinci küreselleşme dalgası içerisinde bulunduğumuz post modern politik ekonomide hakim olan bilim ve enformasyon teknolojilerin etkisinde iktisadi faaliyetlerde istikrar politikalarının amaç öncelikleri ve kullandıkları araç ülkelerin ekonomik, yapı, süreç ve sistemleriyle birlikte her ülkenin kendine özgü ekonomik, toplumsal, kültürel, politik, coğrafi ve tarihsel özellikleri dikkate alınarak; istikrarsızlıklarla boğuşan ülkelerin tekrar sağlıklı bir ekonomik yapıya kavuşmaları sürecinde istikrar programları olarak nitelendirilen ve ülkenin iç ve dış ekonomik dengesini düzenlemek için hazırlanan maliye, para ve kur (Yetim, 1997,1) politikaları neoklasik ve monetarist yaklaşımla ödemeler dengesini, sürdürülemeyen açıkların sürdürülebilir hale gelmesini gözeterek ekonomiyi yeniden düzgün işleyen duruma getirmek için bazı politikaların uygulanmasını istemektedir. sıkı maliye ve para politikasından oluşan Ortodoks önlemler, fiyat ve ücret kontrollerine dayanan Heterodoks politikalar, döviz kurunun temel nominal çıpa olarak seçilmesi, ekonomik dönüşümün gerektirdiği ticaretin, finans piyasalarının ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ile kamu kesiminin yeniden

yapılandırılmasından oluşan yapısal reformların uygulanması (ya da başlatılması), dışarıya net kaynak (borç ana parası ve faiz) aktarımının azaltılmasıdır(Alper, K. ve S. T. Tiryaki. 2011).

Bu açıdan ülkelerin ekonomilerinde İstikrarın sağlanması için uygulanabilecek istikrar politikaları; ortodoks, heterodoks ve IMF tipi yapısal değişim ve uyum politikaları ülkelerin ekonomik istikrarını sağlamada iç ve dış destek açısından katkı sağlamaktadır(Çınar, B. ,Ö. Erdoğan, T. Gürgür ve T. Polat. 2010.).

Endojen ve eksojen sebeplerle ekonomide üretici, tüketici ve ülke ekonomisi açısından iktisadi istikrarsızlığa yol açan arz-talep dengesini yeniden kurmayı amaçlayan (reel) değişkenlerin ve fiyatların (kur, ücret, faiz vb.) dengelenmesi temelinde makro denge hedeflerinin yer aldığı tam istihdam, ekonomik büyüme, fiyat istikrarı ve ödemeler dengesinde ortaya çıkan ekonomik problemleri (yüksek enflasyon, işsizlik, deflasyon, resesyon, cari açık gibi) çözmeyi hedeflediği için uygulanacak istikrar politikaları da nihai talep düzeyini kontrol altına alan talep yönlü ve reel mal ve hizmet hacmini artırmayı hedefleyen arz yönlü politikaları içeren, reel ve parasal dengenin sağlanması açısından birbirini destekleyen ve tamamlayan sıkı maliye, para ve kredi politikalarından oluşan kamu harcamalarının azaltılması, gelirlerin artırılması, para arzının daraltılması ve ticaret engellerinin kaldırılması gibi Ortodoks İstikrar Politikalarıyla düzgün işleyen bir ekonomi tesis edilecektir(Bahçeci, 1997:3).

Bu bağlamda; uluslar arası kuruluşlar tarafından genel kabul gören ve istikrarın olmazsa olmazı Ortodoks istikrar politikası; sıfır enflasyon oranını hedefleyen para arzının kontrolü, kamu açıklarının azaltılması, döviz kurunun devalüasyonu, fiyatların serbest bırakılması ve sübvansiyonların kaldırılması, kurumsal reform (vergi reformu, toprak reformu) politikaları içeren Ortodoks monetarist istikrar programları ve enflasyonun kaynağının kaynak yetersizliği, çeşitli sektörlerdeki arz talep dengesizlikleri ekonominin yapısından kaynaklandığını, uzun vadeli sürece ihtiyaç bulunduğunu öne süren Ortodoks yapısalcı istikrar programları olarak bilinmektedir(Clarida, R. , J. Gali ve M. Gertler. 1999).

Enflasyonu hızla ve kalıcı bir şekilde düzeltmek maksadıyla sıkı politikaların yanı sıra ücretlerin ve fiyatların geçici olarak dondurulmasını içeren ücret ve fiyat kontrolleri -gelirler politikası- ücret ve fiyat kontrollerini içeren gelir politikaları ile süregelen enflasyonun azaltılması için ise hetorodoks politikaların kullanılması (Bahçeci, 1997:5) ve bu noktada, süregelen enflasyonu (inertia) kırmak ve programın başında fiyat ve ücretlerin bir anda dondurulması (şok tedbirler) ile enflasyon kısa sürede kontrol altına alınabilmesi, mali uyarlamalarla mali açıdan potansiyel gelirin artması ve istikrara hız kazandırması için heterodoks politikaların uygulanması gerekmektedir(Çelebi, 1998:55).

Bir diğer istikrar politikası ise; devletin ekonomiye yaptığı dolaylı ve dolaysız müdahaleleri sınırlamayı hedefleyen, uluslararası parasal işbirliğin geliştirilmesini sağlayan, uluslararası ticaretin dengeli bir şekilde gelişmesine yardımcı olan ve ödemeler dengesinin sağlanması gibi politik öncellikleri olan IMF Tipi Yapısal Değişim ve Uyum Politikaları ülkelerin iç ve dış ekonomik dengesizliğe yönelik istikrar önlemlerinin yanı sıra uluslararası ekonomiye uzun dönemli yapısal uyumu amaçladıkları görülmektedir (Ersoy, 1990:117). Özetle, yukarıdaki

tematik öğeler bağlamında açıkladığımız istikrar programları, ekonomik kriz yaşayan ülkelerde krizin atlatılması ve ekonominin yeniden dengeye getirilmesi sürecinde uygulanan bir dizi önlemler paketidir.

4. KÜRESEL FİNANSAL İSTİKRAR POLİTİKALARI

Geçmişten günümüze bütün ekonomiler ekonomik istikrara ulaşabilmek adına farklı yollar izlemişlerdir. Bu nedenledir ki pek çok farklı akım farklı programlar geliştirmiştir. Temelde aynı olmakla, programlar içerdikleri politikaların özelliklerine göre farklılaşmaktadırlar. İçinde bulunduğumuz olağanüstü küresel konjonktür, merkez bankalarını, alışılagelmiş yaklaşımların dışına çıkarak alternatif politikalar tasarlamaya yöneltmekte, makro finansal riskleri sınırlamak amacıyla, birbirini tamamlayıcı nitelikte farklı politika araçlarını bir arada kullanarak yeni bir politika stratejisiyle, uygulanan politikanın ülkeye ve döneme özgü olarak tasarlandığı, diğer gelişmekte olan ülkelere her durumda tavsiye edilebilecek bir formül olmadığı hatırlatılmalıdır. Kısa vadeli sermaye hareketlerine karşı politikalar tasarlanırken finansal sistemin yapısı ve derinliği, sermaye hareketlerinin niteliği ve iktisadi konjonktürün durumu gibi temel hususların göz önüne alınması gerektiği vurgulanmalıdır(TCMB;2020).

Koronavirüs salgınının pandemi haline gelmesi sonrasında küresel iktisadi politika belirsizliği hızlı bir şekilde artmış ve ekonomiler hızla yavaşlamış ve dünya çapındaki karantina önlemlerinin gevşetilmesi ve salgın boyunca alınan destekleyici tedbirler sonucunda küresel iktisadi faaliyette beklentilerin üzerinde bir toparlanma gerçekleşmiştir.

Bu gelişmeler doğrultusunda küresel iktisadi politika belirsizliği, azalmaya başlamış, ABD ve Çin iktisadi politika belirsizliği keskin yükseliş gösterdikten sonra, takip eden dönemde azalış göstermiştir. Bununla beraber, ABD'de iktisadi politika belirsizliği İngiltere'nin AB'den ayrıldığı 31 Ocak 2020 tarihinden sonra iktisadi politika öngörülebilirliği dalgalı bir seyir izlese de, artış eğilimini sürdürmüştür.

Salgının ve buna bağlı olarak dünya çapında uygulanan karantina önlemlerinin ekonomik ve sosyal etkilerinin azaltılmasına yönelik olarak, güçlü mali tedbirler ve merkez bankalarınca genişleyici para politikası adımları devreye alınmış ve salgın döneminde yaşanan sıra dışı oynaklık ve likidite daralması karşısında, finansal piyasaların etkin çalışmasını hedefleyen, firma ve hanehalkını destekleyici çeşitli önlemlerinden biri olan varlık alım programı, yapılan ilavelerle yıl sonuna kadar uzatılırken, gerekirse programın devam edebileceği vurgulanmıştır. Çin, Japonya ve İngiltere merkez bankaları salgın döneminin başında aldıkları finansal sistemi destekleyici tedbirlerle gevşettikleri para politikası duruşunu devam ettirmektedir. Küresel Finansal Kriz sonrasında bankaların sermaye yeterliliklerine yönelik düzenlemeler sayesinde küresel bankacılık sistemi daha güçlü bir sermaye yapısına kavuşmuştur. Bununla beraber, salgının olumsuz etkilerini telafi etmek amacıyla merkez bankalarınca emsali görülmemiş düzeylerde uygulanan genişleyici para politikalarına rağmen, getiri eğrilerinin yatay seyrini koruması ve zayıf büyüme görünümü, ülkelerin finansal sektörleri açısından bazı zorluklar barındırmaktadır. Küresel iktisadi faaliyetin önemli ölçüde daralması, artan kredi riskinin aktif kalitesine olası yansımaları ile faiz oranlarındaki uzun süreli düşük seyrin süreceği

beklentisi, Küresel Finansal Kriz'le beraber düşüş eğilimine giren bankacılık sektörü özkaynak kârlılıkları üzerindeki aşağı yönlü baskıyı artırmakta ve koronavirüsün küresel bir salgın hâline geldiği ilk dönemde küresel daralma, petrol fiyatlarındaki olağanüstü düşüş ve küresel ölçekte artan riskten kaçınma eğilimi ile birlikte, GOÜ tahvil ve hisse senedi piyasalarından yüksek miktarda portföy çıkışı gerçekleşmiştir. Küresel ekonomide salgın kaynaklı belirsizliklerin kısmen azalması, çok sayıda ülkede sosyal yalıtım önlemlerinin aşamalı şekilde gevşetilmesi ve büyüme görünümüne ilişkin öncü göstergelerin toparlanmaya işaret etmesi ile GOÜ tahvil piyasalarına portföy girişleri ivme kazanmıştır(TCMB,2020).

5. SONUÇLAR

Genişleyici para politikaları, artan risk iştahı ve finansal koşullardaki sıkılaşmanın azalması, gelişmiş ülke ve GOÜ borsa endekslerindeki toparlanmaya katkı sağlamıştır. Nitekim salgının ve sosyal yalıtım tedbirlerinin sektörlere yansımaları farklı seviyelerde gerçekleşmiştir. Enerji sektörü ve etkileşimin fazla olduğu hizmet sektörü salgından daha çok etkilenirken, teknoloji ve telekom sektörleri olumlu yönde ayrışmıştır. Küresel ekonomide salgın kaynaklı belirsizlikler devam etmekte olup, alınan hızlı ve kapsamlı önlemler sayesinde birincil etkiler ve finansal istikrara yönelik kısa vadeli risk unsurları sınırlanmıştır. G20 liderliğinde FSB eş güdümünde yürütülen küresel finansal istikrarı destekleyici çalışmalar ile salgının etkileri ve diğer reform alanları yakından takip edilmektedir. Küresel salgının olumsuz etkilerini sınırlandırmayı hedefleyen mali önlemler kamu borçluluğunun artışında rol oynamıştır. Finansal istikrar, makro finansal sistemin şoklara karşı dayanıklılığını korumasını ve etkin işleyişini sürdürmesini ifade etmektedir. Kuşkusuz küresel ve yerel ölçekteki makro finansal istikrarsızlıklar çok büyük ekonomik ve toplumsal maliyetlere neden olmaktadır. Bu nedenle, küresel ve yerel ölçekteki makro finansal gelişmelerin yakından takibi ve analizi, finansal istikrara yönelik risklerin ve kırılganlıkların öngörülmesi, gerekli makro ihtiyati önlemlerin ilgili paydaşlarla işbirliği içinde kırılganlıklar oluşmadan zamanında alınması ilgili otoritelerin en önemli görevlerindendir. Merkez bankaları, finansal istikrar raporları ile küresel ve yurt içi makro finansal gelişmeleri incelemekte, ülkelerindeki makro finansal sistemin görünümünü ve finansal sisteme ilişkin riskleri değerlendirerek kamuoyu ile paylaşmaktadır. Söz konusu analiz ve değerlendirmelerin şeffaflık ve hesap verme yükümlülüğü gibi temel merkez bankacılığı ilkeleri çerçevesinde kamuoyu ile paylaşılmasının olası risklerin azaltılması ve kırılganlıkların önlenmesine yönelik önlemlerin zamanında alınması açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Alper, K. ve S. T. Tiryaki. 2011. Zorunlu Karşılıkların Para Politikasındaki Yeri. TCMB Ekonomi Notları No. 11/08.

Altıok, Metin, Az Gelişmiş Ülkelerde 1980 Sonrasında Ekonomik Kriz, İstikrar ve Yapısal Uyum Programları: Latin Amerika ve Türkiye Deneyimi, Doktora Tezi, İstanbul, 2000

Apak, Sudi, Türkiye'de ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik İstikrar Uygulamaları, Anahtar Yayınları, İstanbul, 1993.

Ataç, Beyhan, Maliye Politikası, Anadolu üniversitesi Basımevi, Eskişehir, 2002.
Bahçeci, S.,1997. ‘’Ortadoks ve Heterodoks İstikrar Programları : Seçilmiş Ülke Örnekleri ve 1994 Türkiye Deneyimi’’, DPT 2477, Ankara, 153s.
Clarida, R. , J. Gali ve M. Gertler. 1999. The Science of Monetary Policy: A New Keynesian Perspective. Journal of Economic Literature Vol. XXXVII (Aralık 1999), s. 1661–1707.
Cuthbertson, Keith, Ekonomi Politikası, Çev: Nazım Engin, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 1987.
Çınar, B. ,Ö. Erdoğan, T. Gürgür ve T. Polat. 2010. Küresel Kriz Etkileşim Kanalları ve Türkiye Ekonomisi. TCMB Ekonomi Notları No. 10/07.
Çelebi, A.Kemal, (1998), Türkiye’de Ekonomik istikrarsızlığın Dışsal-Yapısal Nedenleri ve İstikrar Politikaları, Emek Matbaası Manisa.
Ersoy, Arif, İktisadi Teoriler ve Düşüncelerin Gelişme Tarihi, Abam Yayınları, 2. Baskı, İzmir, 1990.
Fıscher, Stanley (1994) "Comments on Dornbusch and Werner" Brookings Papers on Economic Activity, No.l.
Friedman, Milton Ve Kaldor Nicholas, Para Teorisinde Devrim ve Karşı Devrim, Çev: Suat Öksüz, IV. Baskı Eskişehir Yayıncılık, Eskişehir, 1978.
Güran, Nevzat, Döviz Kuru Sistemleri ve Ekonomik Denge, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987.
Kara, H. ve M. Orak. 2008. Enflasyon Hedeflemesi. Krizler, Para ve İktisatçılar, Ed. Ercan Kumcu, İstanbul: Remzi Kitabevi, Aralık 2008, 81-157.
Karluk, Rıdvan, Uluslararası Ekonomi, Teori, Politika, Sistem ve Kurumlar, Bilim ve Teknik Yayınevi, İstanbul, 2002.
Orhan, Z. Osman, Başlıca Enflasyon Teorileri ve İktisat Politikaları, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995.
Parasız, İlker, ‘’ Monetarist-Keynesgil Tartışması’’, Uludağ Üniversitesi İİBF Dergisi, Nisan, 1985.
Paya, Merih, Makro İktisat, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000
Upsey, Richard G: Peter O. Steiner, Economics, Fifth Edition, Hosper Row Publisher, New York, 1978
Savaş, Vural, İktisat Politikasına Giriş, Ar Yayıncılık, İstanbul, 1994.
Savaş, Vural, Keynesyen Teoride Paranın Rolü Ekonomi Politikası, Seçme Çeviriler, İstanbul, 1982
Savaş, Vural, İktisat Politikasına Giriş, Ar Yayıncılık, İstanbul, 1994.
Savran, Süleyman, Küreselleşmenin Ekonomik Boyutu, Ankara, TMMOB Yayını, Ankara, 2002.
Savran, Süleyman, Bunalım,Sermayenin Yeniden Yapılanması, Yeni Liberalizm, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1998.

TCMB(2020), Finansal İstikrar Raporu, Kasım 2020 Sayı:31, https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/832a5718-f26c-4869-8480-ab366e1b1eae/F%C4%B0R31_2711_T%C3%BCmMetin.pdf?

Yetim, Sedat, Türkiye'de ve Dünya'da Karaparanın Aklanması, Asomedya, Ankara Sanayi Odası, Ankara, 2000.

OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMENLERİNİN MATEMATİK EĞİTİMİNE YÖNELİK ÖZYETERLİK DÜZEYLERİNİN İNCELENMESİ*

INVESTIGATION OF THE SELF EFFICACY TOWARDS MATHEMATICS EDUCATION OF PRE SCHOOL TEACHERS

Prof. Dr. Gürbüz OCAK
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fak, Eğitim Bilimleri Bölümü, Afyonkarahisar, Türkiye
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8568-0364
İlknur AVCI GÜRYEL
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi, Afyonkarahisar, Türkiye
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2374-0426

ÖZET

Matematik özyeterliği bireylerin matematiğe yönelik belli bir görevi yerine getirme veya gerçekleştirme, bir problemi başarılı bir şekilde çözebilme yeteneğine olan inancıdır. Öğretmenin matematik özyeterliğine sahip olması; matematik öğretiminde kullanılan yöntem ve teknikleri, öğrencinin öğrenmeye katılımını ve öğrencinin anlamasını, öğretilenleri ve öğretimin kalitesini etkilemekte, bu da öğrencilerin başarılarını etkilemektedir. Bu sebeple iyi yetişmiş öğretmenlerin yüksek özyeterliğe sahip olmaları beklenmektedir. Bu çalışmanın amacı okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeylerini bazı değişkenler açısından incelenmektir. Öğretmenlerin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeylerini belirleyebilmek için araştırma yöntemlerinden genel tarama modeli kullanılmıştır. Araştırmada okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterliklerinde; yaş, medeni durum, kıdem yılı, çalıştığı kurum türü, çalışılan yaş grubu ve bulunulan kurumda çalışma süresine göre anlamlı bir farklılaşma bulunup bulunmadığı araştırılmıştır. Araştırmanın örneklemini 2019-2020 eğitim-öğretim yılında, Afyonkarahisar İl Milli Eğitim Müdürlüğüne bağlı resmi bağımsız anaokulları ve resmi okul bünyesindeki anasınıflarında görev yapmakta olan 248 okul öncesi öğretmeni oluşturmaktadır. Araştırma verileri Şeker ve Alisinanoğlu (2015) tarafından geliştirilen "Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterlik Ölçeği" kullanılarak toplanmıştır. Verilerin istatistiksel çözümlemelerinde Betimsel İstatistikler, Bağımsız Örneklemler T Testi ve Tek Yönlü Varyans Analizi kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeyinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri, yaş grubu 23-30 olanlar ile 31-40 ve 41-50 olanlar arasında, yaş grubu 31-40 olanlar lehine; bulundukları kurumda 2-5 yıl aralığında çalışma süresi olanlar ile 6 yıl ve üzeri olanlar arasında, bulundukları kurumda çalışma süresi 6 yıl ve üzerinde olanlar lehine; kıdemi 16 yıl ve üzerinde olanlar ile 0-5 yıl

*Bu çalışma "Okul öncesi Öğretmenlerinin Matematik Pedagojik Alan Bilgileri ile Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterliklerinin İncelenmesi" adlı tez çalışmasının bir bölümünü oluşturmaktadır. Çalışma aynı zamanda Afyon Kocatepe Üniversitesi BAPK'ça desteklenmektedir Yürütücü: Prof.Dr.Gürbüz OCAK/ Proje No:19.SOS.BİL.03).

aralığında olanlar arasında 16 yıl ve üzerinde kıdem yılı bulunanlar lehine anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri öğretmenin yaşı, kıdem yılı ve bulunduğu kurumda çalışma süresine göre anlamlı farklılık gösterirken; medeni durum, bulunduğu kurum türü ve çalışılan yaş grubuna göre anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Okul öncesi matematiği**,** matematik eğitimine yönelik özyeterlik.

ABSTRACT

Mathematics self-efficacy is the belief of individuals in their ability to fulfill or perform a certain mathematical task, to solve a problem successfully. Teacher's self-efficacy in mathematics affects methods and techniques used in their mathematics teaching, student participation in learning and student understanding, what is taught, and the quality of teaching, which in turn affects students' success. For this reason, well-trained teachers are expected to have high self-efficacy. The aim of this study is to examine preschool teachers' self-efficacy levels regarding mathematics education in terms of some variables. General survey model was used in order to determine the self-efficacy levels of teachers towards mathematics education. In the study, pre-school teachers' self-efficacy towards mathematics education has been investigated to see whether there is a meaningful difference in terms of age, marital status, years of seniority, type of institution, age and duration of employment in the institution. The sample of the study consists of 248 pre-school teachers working in official independent kindergartens and kindergartens within the official schools affiliated to Afyonkarahisar Provincial Directorate of National Education in the 2019-2020 academic year. The research data were collected using the "Self-Efficacy Scale for Preschool Teachers' Mathematics Education" developed by Şeker and Alisinanoğlu (2015). Descriptive statistics, independent samples T-test and one-way ANOVA were used in the statistical analysis of the data. As a result, it was found that the self-efficacy level of pre-school teachers towards mathematics education was high. According to the findings, pre-school teachers' self-efficacy towards mathematics education is in favor of those who are between the ages 31-40 within age groups 23-30, 31-40 and 41-50. Additionally this type of self afficacy was also higher in teachers who have a working period of 2-5 years in their institution compared to those who have a working period of 6 years or more in their institution. Finally, teachers who have a seniority of 16 years or more was significantly higher in self-efficacy than those with a seniority of 0-5 years. Therefore while we observed the self-efficacy of pre-school teachers towards mathematics education differs significantly according to the teacher's age, years of seniority and the duration of working in the institution; it was also determined that there was no significant difference according to marital status, type of institution and age group worked.

Keywords: Preschool mathematics, self-efficacy towards mathematics education

GİRİŞ

Çocukların matematiksel gelişiminin temeli yaşamın ilk yıllarında kurulur (NCTM, 2000: 73). Erken yaşlarda edinilen deneyimler ve kazanılan beceriler, çocuğun daha sonraki öğrenim hayatını ve günlük hayatını biçimlendirir. Yapılan araştırmalar da okul öncesi dönemin özellikle çocukların matematik gelişimleri bakımından kritik yılları içerdiğini kanıtlamış ve buna bağlı olarak matematikle ilgili kavram ve becerilerin bu dönemde gelişmesine fırsat verilmesi gerektiği görülmüştür (Çelik, 2012). Bu kavram ve becerilerin gelişimi büyük oranda öğretmenin etkili bir eğitim gerçekleştirmesine bağlıdır. Öğretmenin başarılı ve etkili bir öğretim gerçekleştirebilmesi, kendisinin öğretmenliğine yönelik özyeterlik inancına bağlıdır (Akkoyunlu, Orhan ve Umay, 2005: 2).Öz yeterlik kavramı sosyal bilişsel kuram kapsamında Bandura tarafından tanımlanmış ve bu kavramı ele alan birçok çalışma yapılmıştır. Bandura (1997: 3)'nın tanımına göre özyeterlik bireyin davranış oluşturmasında ve performans göstermesinde ihtiyaç duyduğu etkinlikleri organize etmesi ve sonunda başarıya ulaşma potansiyeli ile ilgili oluşturduğu inançlardır. Öğretmen özyeterliği ise "öğrencilerin performanslarını etkileme kapasitelerine olan inançları" olarak tanımlanmıştır (Ashton, 1984: 28). Öğretmen yeterliğini MEB (2017: 4); "öğretmenlik mesleğini etkili ve verimli bir biçimde yerine getirebilmek için öğretmenlerin sahip olmaları gereken bilgi, beceri ve tutumlar" olarak tanımlanmaktadır. Öğretmen öz yeterliği; öğretmenlerin öğrenciler zor ve motivasyon eksikliği olsa dahi ne kadar iyi öğretebileceklerine, matematiğe yönelik belli bir görevi yerine getirme veya gerçekleştirme dair inancı (Briley, 2012: 1; McLaughlin ve March, 1990: 225) veya öğretmenin, öğrenci performansını etkileyebilme kapasitesine yönelik inancıdır (Guskey ve Passaro 1994: 3). Etkili ve başarılı bir öğretimin gerçekleştirilmesi öğretmen özyeterliği ile doğrudan ilişkilidir (Goddard, Hoy ve Woolfolk-Hoy, 2000: 503).

Öğretmenin matematik özyeterliğine sahip olması; matematik öğretiminde kullanılan yöntem ve teknikleri, öğrencinin öğrenmeye katılımını ve öğrencinin anlamasını, öğretilenleri ve öğretimin kalitesini etkilemekte, bu da öğrencilerin başarı durumlarını etkilemektedir. Çocuklar matematiği öğretmenlerin okulda onlara sunduğu biçimde öğrenirler. Çocuklar için deneyimler oluşturmak ve matematiksel bir temel oluşturmaya başlamak için, erken çocukluk eğitimcilerinin matematiksel kavramlar hakkında bilgi sahibi olmaları ve bu kavramları küçük çocuklara öğretmenin en uygun yollarından haberdar olmaları gerekir (Thornton, Crim And Hawkins, 2009: 150). Darling-Hammond (2000: 33) çalışmasında çocukların akademik başarıları ile öğretmen nitelikleri arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bu sebeple iyi yetişmiş öğretmenlerin yüksek özyeterliğe sahip olmaları beklenmektedir (Üredi ve Üredi, 2005).

Sonuç olarak okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeylerinin incelenmesi öğretmenlerin bilgi düzeyinin mevcut durumunun belirlenmesi ihtiyacı doğmuştur. Bu çalışma ile okul öncesi öğretmenlerinin matematik konusundaki mevcut durumları belirlenerek öğrenci başarısını artırmak amaçlanmaktadır.

Araştırmanın önemi

Okul öncesi dönem matematik eğitiminde çocukların matematik kavram ve becerilerini doğru tanıması ve kazanmasında okul öncesi öğretmenlerinin özyeterliği büyük önem taşımaktadır.

Bu nedenle bu araştırma okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeyi hakkında bilgi verip bunun hangi değişkenlere göre farklılaştığını tespit etmek açısından önemlidir.

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik öğretimi özyeterliğine yönelik yurtiçindeki (Aksu, 2008; Aydın, 2009; Bülbül, 2016; Çelik 2017; Dağlıoğlu 2017; Gömleksiz ve Serhatlıoğlu, 2013; Koç, Sak ve Kayri, 2015; Şeker, 2013; Şeker ve Alisinanoğlu, 2015; Takır, 2015; Tepe ve Demir, 2012; Tokgöz, 2006; Umay, 2003; Yenilmez, 2017;) ve yurtdışındaki (Brown 2003; Brown vd., 2008; Briley, 2012; Chen ve McCray, 2013; Pierro, 2015; Schillinger, 2016; Tirosh vd., 2011) araştırmaların bulunduğu göze çarpmakta fakat çalışmaların daha çok okul öncesi öğretmenlerinin tutum ve inançları üzerine yapıldığı görülmektedir.

Bu nedenle yapılacak olan bu çalışma okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterliklerinin tespit edilmesi, ileride yapılacak ve amacı okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterliklerini arttırmak olan çalışmalara rehberlik edip katkı sağlaması açısından önem taşımaktadır.

Araştırmanın amacı

Bu araştırmanın amacı Afyonkarahisar ilindeki okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterliklerinin belirlenmesidir. Bu amaçla, aşağıda yer alan sorulara yanıt aranmıştır.

Problem cümlesi

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeyleri bazı değişkenler açısından anlamlı farklılık göstermekte midir?

Alt problemler

1) Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeylerinin dağılımı nasıldır?
2) Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeyleri:
a) yaşa göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
b) medeni duruma göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
c) kıdem yılına göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
d) çalıştıkları kurum türüne göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
e) çalıştıkları yaş grubuna göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
f) bulundukları kurumda çalışma süresine göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

YÖNTEM

Araştırmada araştırma yöntemlerinden genel tarama modeli kullanılmıştır. Genel tarama modeli, fazla sayıda elemanı bulunan bir evrende, evren ile ilgili genel bir yargıda bulunmayı amaçlayan, evrenin tamamı ya da bir bölümü örnek alınması, ya da örneklem üzerinde çalışılan tarama çalışmalarıdır (Karasar, 2018). Çalışmada okul öncesi öğretmenlerinin matematik

eğitimine yönelik özyeterlikleri ile ilgili genel bir yargıya varmak amaçlandığından genel tarama modeli kullanılmıştır.

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın çalışma evrenini 2019-2020 eğitim öğretim yılında Afyonkarahisar İl Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı resmi bağımsız anaokulları ve resmi okul bünyesinde bulunan anasınıflarında görev yapan okul öncesi öğretmenleri oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini uygun örnekleme yöntemi ile seçilen 248 okul öncesi öğretmeni oluşturmaktadır. Uygun örnekleme yöntemi, zaman, maliyet ve işgücü bakımından sınırlılıklar olması sebebiyle örneklemin kolay ulaşılabilir olmasına dayanır (Patton, 2002: 244). Tablo 1'de araştırmaya katılan okul öncesi öğretmenlerinin demografik bilgilerine yer verilmiştir.

Tablo 1. *Araştırmaya Katılan Öğretmenlerin Demografik Özellikleri*

Değişkenler	**Demografik özellikler**	***Öğretmen sayısı (n=524)***	***Yüzde (%100)***
Yaş grubu	23-30	72	28,2
	31-40	133	53,6
	41-50	43	17,3
Medeni Durum	Bekar	34	13,7
	Evli	214	86,3
Kıdem Yılı	0-5 yıl	38	15,3
	6-10 yıl	83	33,5
	11-15 yıl	83	33,5
	16 + yıl	44	17,7
Çalıştığı Yaş Grubu	36-47 ay	46	18,5
	48-59 ay	154	62,1
	60-72 ay	11	4,4
	36-72 ay	37	14,9
Kurum türü	Resmi bağımsız anaokulu	160	64,5
	Resmi okul bünyesinde anasınıfı	88	35,5
Bulunduğu Kurumda Çalışma Süresi	0-1 yıl	72	29,0
	2-5 yıl	93	37,5
	6 yıl +	83	33,5

Tablo 1 incelendiğinde 23-30 yaş grubunda 72, 31-40 yaş grubunda 133 ve 41-50 yaş grubunda 43 okul öncesi öğretmenlerinin bulunduğu görülmektedir. Öğretmenlerin 34'ünün bekar, 214'ünün evli olduğu belirlenmiştir. Öğretmenlerin kıdemlerine göre incelendiğinde 0-5 yıl arasında görev süresi bulunan 38, 6-10 yıl arasında görev süresi bulunan 83, 11-15 yıl görev süresi bulunan 83, 16+ yıl göre süresi bulunan 44 öğretmen olduğu görülmüştür. Öğretmenlerin

46'sının 36-47 ay, 154'ünün 48-59 ay, 11'inin 60-72 ay, 37'sinin 36-72 ay çocukları ile çalıştıkları belirlenmiştir. Öğretmenlerin çalıştıkları kurum türü incelendiğinde resmi bağımsız anaokulunda görev yapan 160, resmi okul bünyesinde bulunan anasınıfında görev yapan 88 öğretmen olduğu belirlenmiştir. Bulundukları kurumda çalışma süresi 0-1 yıl olan öğretmenlerin sayısının 72, 2-5 yıl aralığında olan öğretmenlerin 93, 6 yıl ve üzerinde olan öğretmenlerin 83 olduğu belirlenmiştir.

Veri Toplama Aracı

Araştırma verilerini iki bölümden oluşan bir form ile toplanmıştır. Veri toplama aracının ilk bölümünde öğretmenlerin demografik bilgileri yer almaktadır. Aracın ikinci bölümde ise okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeylerini belirlemek için Şeker ve Alisinanoğlu (2015) tarafından geliştirilen "Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterlikleri Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçeğin tamamına ait Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı .92 olarak hesaplanmış olup ölçeğin güvenilir bir ölçme aracı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Verilerin Analizi

Veriler bilgisayar ortamına aktarılmış ve veri analizi bilgisayar aracılığıyla yapılmıştır. Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterliklerinin belirlenen değişkenlere göre anlamlı farklılık gösterip göstermediğinin belirlenmesinde "Betimsel İstatistikler", "Bağımsız Örneklemler İçin T-testi" ve "Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA)" kullanılmıştır. Varyans analizi sonrasında çıkan anlamlı farklılığın hangi gruplar arasında oluştuğunu belirlemde Post Hoc türlerinden olan "Scheffe" ve "LSD" testleri kullanılmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde araştırma verilerinden elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterlik Düzeyleri

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeylerinin Frekans, Yüzde ve Ortalama Dağılımlarına Tablo 2'de yer verilmiştir.

Tablo 2. Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterlik Ölçeğindeki Maddelerin Frekans, Standart Sapma, Ortalama ve Yüzdelik Değerleri

(5: Her Zaman. 4: Genellikle. 3: Sık Sık. 2: Nadiren. 1:Hiçbir Zaman.)

Ölçek Maddeleri		1	2	3	4	5	X̄	SS	
1.Matematik programını uygulama ilkelerine dikkat edebilirim.	f	0	0	50	155	43	3,97	,61	G
	%	0	0	20,2	62,5	17,3			

2.Matematik programını değerlendirme ilkelerine dikkat edebilirim.	f	0	7	58	145	38	3,86	,69	G
	%	0	2,8	23,4	58,5	15,3			
3.Matematik etkinliği planlarken çocukların bireysel farklılıklarını göz önünde bulundurabilirim.	f	0	2	34	120	92	4,21	,70	G
	%	0	,8	13,7	48,4	37,1			
4.Matematikte kavram gelişimi sürecini göz önünde bulundurabilirim.	f	0	0	30	153	65	4,14	,60	G
	%	0	0	12,1	61,7	26,2			
5.Matematik etkinliğinde gelişim alanlarına dengeli biçimde yer verebilirim.	f	0	2	36	166	44	4,01	,59	G
	%	0	,8	14,5	66,9	17,7			
6.Matematik merkezlerinde bulunması gereken materyalleri düzenleyebilirim.	f	0	4	49	141	54	3,98	,69	G
	%	0	1,6	19,8	56,9	21,8			
7.Matematik etkinliği uygularken ihtiyaç, analizi yapabilirim.	f	0	2	86	127	33	3,77	,67	G
	%	0	,8	34,7	51,2	13,3			
8.Matematik merkezlerini çocuğun gelişim özelliklerine uygun tasarlayabilirim.	f	0	2	44	154	48	4,00	,63	G
	%	0	,8	17,7	62,1	19,4			
9.Matematik etkinliklerinde Eğitim ortamlarını düzenleyebilirim.	f	0	4	26	147	71	4,14	,65	G
	%	0	1,6	10,5	59,3	28,6			
10.Matematik etkinliğinde kazanım ve göstergelere uygun yöntem ve teknikler belirleyebilirim.	f	0	0	46	128	74	4,11	,68	G
	%	0	0	18,5	51,6	29,8			
11. Matematik etkinliği sırasında zamanı etkili kullanabilirim.	f	0	0	40	153	55	4,06	,61	G
	%	0	0	16,1	61,7	22,2			
12.Matematik bilimini farklı bilim alanları ile bütünleştirebilirim.	f	0	30	75	120	23	3,54	,82	G
	%	0	12,1	30,2	48,4	9,3			
13.Matematik merkezini çocukların ilgilerini göre düzenleyebilirim.	f	0	4	65	139	40	3,86	,68	G
	%	0	1,6	26,2	56,0	16,1			

14.Matematik uygulamalarına yönelik ilgi çekici materyaller hazırlayabilirim.	f	0	21	71	130	26	3,64	,78	G
	%	0	8,5	26,8	52,4	10,5			
15.Okul öncesinde matematik etkinliği planlayabilirim.	f	0	2	33	132	81	4,17	,67	G
	%	0	,8	13,3	53,2	32,7			
16.Matematik etkinliğini etkili şekilde uygulayacağımı düşünüyorum.	f	0	0	37	156	55	4,07	,60	G
	%	0	0	14,9	62,9	22,2			
17.Matematik etkinliği sırasında çocuklardan gelecek soruları cevaplayacak yeterliliğe sahibim.	f	0	0	43	137	68	4,10	,66	G
	%	0	0	13,7	55,2	27,4			
18.Çocuklara matematiği sevdirmek için ne yapmam gerektiğini biliyorum.	f	0	4	41	154	49	4,00	,65	G
	%	0	2,7	9,7	21,9	64,1			
19.Matematik etkinliğinde öğrenme sürecini çocukların katılımıyla değerlendirebilirim.	f	0	0	32	162	54	4,08	,58	G
	%	0	0	12,9	65,3	21,8			
20.Matematik etkinliğinde aileleri öğrenme sürecine katabilirim.	f	0	24	72	102	29	3,46	,92	G
	%	0	18,1	29,0	41,1	11,7			
21.Matematik kavramlarını etkili bir şekilde kazandırabilirim.	f	0	2	39	170	37	3,97	,58	G
	%	0	,8	15,7	68,5	14,9			
22.Çocukların problem çözme süreçlerini destekleyen öğretimsel uygulamalar planlayabilirim.	f	0	10	53	155	30	3,82	,68	G
	%	0	4,0	21,4	62,5	12,1			
23.Çocukların muhakeme süreçlerini destekleyen öğretimsel uygulamalar planlayabilirim.	f	0	14	69	132	33	3,74	,75	G
	%	0	5,6	27,8	53,2	13,3			
24.Matematik etkinliğinde kullanılacak kazanım ve göstergeleri dengeli bir şekilde seçebilirim.	f	0	2	37	167	42	4,00	,59	G
	%	0	,8	14,9	67,3	16,9			

25.Matematik etkinliği değerlendirme sürecinde kendimi yeterli bulmuyorum.	f	3	12	38	129	66	3,97	,85	G
	%	1,2	4,8	15,3	52,0	26,6			
26.Matematik etkinliği sırasında rahatlıkla sınıf yönetimi sağlayabilirim.	F	0	7	42	147	52	3,98	,70	G
	%	0	2,8	16,9	59,3	21,0			
27.Matematik etkinliğinde yöntem ve tekniklere dengeli bir şekilde yer verebilirim.	F	0	9	58	151	30	3,81	,68	G
	%	0	3,6	23,4	60,9	12,1			
28.Okul öncesi matematik eğitimi kapsamında kullanılabilecek kavramlara ilişkin yeterli bilgiye sahi	F	0	2	34	142	70	4,12	,66	G
	%	0	,8	13,7	57,3	28,2			
29.Matematik etkinliğinde uygun içerik planlama becerisine sahibim.	F	0	4	44	161	39	3,94	,63	G
	%	0	1,6	8,1	64,5	25,8			
30.Matematik etkinliği sırasında çocukların dikkatini kolaylıkla çekebilirim.	F	0	4	20	160	64	4,14	,61	G
	%	0	1,6	8,1	64,5	25,8			
31.Matematik etkinliği sırasında çocuklarla iletişimi rahatlıkla sağlayabilirim.	F	1	0	16	154	77	4,23	,59	G
	%	,4	0	6,5	62,1	31,0			
32.Çocuklarla iletişimim sırasında matematik dilini kullanmaya özen gösterebilirim.	F	0	23	83	109	33	3,61	,83	G
	%	0	9,3	33,5	44,0	13,3			
33.Okul öncesi eğitim programında matematik süreçlerine yönelik uygulamalara yer verebilirim.	F	2	0	53	142	51	3,96	,70	G
	%	,8	0	21,4	57,3	20,6			
34.Çocukların matematik gelişimlerini destekleyici kaynakları (basılı ve teknolojik) kullanabilirim.	F	0	8	52	124	64	3,98	,77	G
	%	0	3,2	21,0	50,0	25,8			
35.Ebeveynleri çocukların matematik gelişimlerini desteklemeleri konusunda yönlendirebilirim.	F	0	20	67	115	46	3,75	,84	G
	%	0	8,1	27,0	46,4	18,5			

36.Okul öncesi eğitim programı dahilindeki bütün etkinliklerde matematiğe yer verebilirim.	F	0	32	96	85	35	3,49	,89	G
	%	0	12,9	38,7	34,3	14,1			
Toplam							3,93	,68	G

Okul öncesi öğretmenlerinin Tablo 2 incelendiğinde okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik ölçeğinin aritmetik ortalaması 3,93 (Genellikle) ve standart sapması ,68 olarak tespit edilmiştir. Bu bulguya göre okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri iyi düzeydedir.

Araştırmaya katılan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik ölçeğine verdikleri cevaplarda aritmetik ortalaması **en yüksek** olan maddelerin sırasıyla 31. ve 3. Maddeler olduğu görülmektedir. Ölçek maddeleri incelendiğinde 31. Madde olan 'Matematik etkinliği sırasında çocuklarla iletişimi rahatlıkla sağlayabilirim.' Maddesinin aritmetik ortalamasının 4,23, standart sapmasının ,59, 3. madde olan 'Matematik etkinliği planlarken çocukların bireysel farklılıklarını göz önünde bulundurabilirim.' Maddesinin aritmetik ortalamasının 4,21, standart sapmasının ,70 olduğu görülmektedir.

Araştırmaya katılan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik ölçek maddelerine verdikleri cevaplarda aritmetik ortalaması **en düşük** olan maddelerinin sırasıyla 20. ve 36. maddeler olduğu görülmüştür. 20 madde olan 'Matematik etkinliğinde aileleri öğrenme sürecine katabilirim' maddesinin aritmetik ortalamasının 3,46, standart sapmasının ,92, 36. Madde olan 'Okul öncesi eğitim programı dahilindeki bütün etkinliklerde matematiğe yer verebilirim.' Maddesinin aritmetik ortalamasının 3,49, standart sapmasının ,84 olduğu tespit edilmiştir. Ölçek ortalamasına göre okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterliğe sahip olduğu belirlenmiştir.

Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterliklerinin Yaşa Göre Karşılaştırılması

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri ile medeni durumları arasındaki anlamlı farklılığı belirlemede Tek Yönlü Varyans Analizi kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına Tablo 3'te yer verilmiştir.

Tablo 3. Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterlik Puanlarının Yaşa Göre Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Değişken	Kategori	N	$\bar{X}$	SS	F	P	η^2
Yaş	23-30	72	137,34	12,61	8,127	,00*	0,06
	31-40	133	142,72	12,82			
	41-50	43	146,72	11,85			
	Toplam	248	141,85	12,95			

Varyansın Kaynağı	Kareler toplamı	Kareler ortalaması	Serbestlik düzeyi(df)	Anlamlı farklılık
Gruplar içi	2581,09	1290,54	2	2-1 3-2
Gruplar arası	38903,67	158,79	245	
Toplam	41484,77		247	

*p<0,05

Tablo 3 incelendiğinde yaş grubu 23-30 olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik puan ortalamalarının 137,34, yaş grubu 31-40 olan öğretmenlerin matematik eğitimine yönelik özyeterlik puan ortalamalarının 142,72, yaş grubu 41-50 olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik puan ortalamalarının 146,72 olduğu tespit edilmiştir. Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeyleri 'Tek Yönlü Varyans Analizi' kullanılarak yaş gruplarına göre karşılaştırılmış ve elde edilen veriler tablo 4'te verilmiştir. Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi sonucuna göre; okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik puanları ile yaş grupları arasında anlamlı farklılık bulunmuştur. **[F(8,127)=0,00;p<0.05]**. Bu farkın kaynağını belirlemek için *"Scheffe"* testi uygulanmıştır. Analiz sonucunda okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterliklerinde yaş grubu 23-30 olanlar ile 31-40 olanlar arasında yaş grubu 31-40 olanlar lehine, yaş grubu 31-40 olanlar ile 41-50 olanlar arasında yaş grubu 41-50 olanlar lehine anlamlı farklılık tespit edilmiştir.

Eta Kare (η2) ortalama puanlarının karşılaştırılmasında oldukça fazla kullanılan bağımlı değişkenin bağımsız değişken üzerindeki etkisinin ne düzeyde olduğunu gösteren korelasyon katsayısı olduğunu belirtmektedir. Etki büyüklüğü olarak da isimlendirilen Eta-kare (etki büyüklüğü), bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerinde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Etki büyüklüğünün alabileceği değerler 0.00 ile 1.00 arasındadır (Green & Salkind, 2014: 158, Tabachnick & Fidell, 2006: 56) ve düzeyleri 01 ≥ .06 ≥ .14 olan η2 sırasıyla "küçük", "orta" ve "geniş" etki büyüklüğü olarak derecelendirilmektedir (Büyüköztürk, 2019: 44). Analiz sonucunda ,06 bulunan η2 değeri incelendiğinde etki büyüklüğünün orta düzeyde olduğu görülmektedir.

Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterliklerinin Medeni Duruma Göre Karşılaştırılması

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri ile medeni durumları arasındaki anlamlı farklılığı belirlemede Bağımsız Örneklem T-testi kullanılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterlik Puanlarının Medeni Durumlarına Göre T Test Sonuçları

Değişken	Kategori	N	X̄	SS	Df	T	P
Medeni durum	Bekar	34	138,11	16,27	246	1,81	,07*
	Evli	214	142,44				

*p>0,05

Tablo 4 incelendiğinde bekar okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik ölçeği puan ortalamalarının 138,11 (X̄ = 138,11), evli okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik ölçeği puan ortalamalarının 142,44 (X̄=142,44) olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeylerinin medeni durumlarına göre istatistiki olarak anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir **[t(1,81)=,07; p>0.05]**. Bu sonuç okul öncesi öğretmenlerinin medeni durumlarının matematik eğitimine yönelik özyeterliklerini etkileyen bir değişken olmadığını göstermektedir.

Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterliklerinin Kıdeme Göre Karşılaştırılması

okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri ile kıdem yılları arasında anlamlı farklılık olup olmadığı Tek Yönlü Varyans Analizi ile belirlenmiştir. Analiz sonuçlarına Tablo 5'te yer verilmiştir.

Tablo 5. Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterlik Puanlarının Kıdem Yılına Göre Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Değişken	Kategori	N	X̄	SS	F	P	η2
Kıdem yılı	0-5 yıl	38	135,76	11,79884	4,38	,005*	0,05
	6-10 yıl	83	141,98	13,48576			
	11-15 yıl	83	142,42	13,14100			
	16 yıl +	44	145,79	10,93231			
	Toplam	248	141,85	12,95973			

Varyansın Kaynağı	**Kareler toplamı**	**Kareler ortalaması**	**Serbestlik düzeyi(df)**	**Anlamlı farklılık**
Gruplar içi	2121,518	707,173	3	4-1
Gruplar arası	39363,256	161,325	244	
Toplam	41484,774		247	

*p<0,05

Tablo 5 incelendiğinde kıdem yılı 0-5 yıl arası olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik puan ortalamasının (X̄=135,76), kıdem yılı 6-10 yıl arası olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik puan ortalamasının (X̄=141,98), kıdem yılı 11-15 yıl arası olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik

özyeterlik puan ortalamasının ($\bar{X}$=142,42), kıdem yılı 16 yıl ve üzerinde olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik puan ortalamasının ($\bar{X}$=145,79) olduğu görülmektedir. Gruplar arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık olup olmadığını belirlemek için yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi sonucuna göre; kıdem yılı ile matematik eğitimine yönelik özyeterlik puanları arasında anlamlı farklılık bulunmuştur **[F(4,38)=0,005; p<0.05]**. Bu farkın hangi grupların ortalamaları arasındaki farktan kaynaklandığını belirlemek için Post Hoc testlerinden *"Scheffe"* testi uygulanmıştır. Analiz sonucunda kıdem yılı 16 yıl ve üzeri olanlar ile 0-5 yıl arasında olanlar arasında kıdem yılı 16 yıl ve üzerinde olanlar lehine anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Eta-kare (η2) değeri 0,05 olarak hesaplanmış olup etki büyüklüğünün küçük düzeyde olduğu görülmüştür.

Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterliklerinin Çalıştıkları Kurum Türüne Göre Karşılaştırılması

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri ile çalıştıkları kurum türü arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı bağımsız örneklem T testi ile belirlenmiştir. Analiz sonuçları Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterlik Puanlarının Çalıştığı Kurum Türüne Göre Bağımsız Örneklemler İçin T Test Sonuçları

Değişken	Kategori	N	$\bar{X}$	SS	Df	T	P
Çalıştığı kurum türü	Resmi okul bünyesinde anasınıfı	88	140,60	12,97	246	1,12	,260*
	Resmi bağımsız anaokulu	160	142,54				

*P>0,05

Tablo 6 incelendiğinde resmi okul bünyesindeki anasınıfında çalışan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik puan ortalamasının 140,60 ($\bar{X}$=140,60), resmi bağımsız anaokulunda çalışan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik puan ortalamalarının 142,54 ($\bar{X}$=142,54) olduğu görülmektedir. Gruplar arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılığın olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan *"t-test"* sonucunda; öğretmenlerin çalıştığı kurum ile matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri arasında anlamlı farklılık bulunmadığı görülmüştür **[t(1,12)=,260; p>0.05]**. Bu sonuç kurum türünün öğretmenlerin matematik eğitimine yönelik özyeterliklerini etkileyen bir değişken olmadığını göstermektedir.

Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterliklerinin Çalıştıkları Yaş Grubuna Göre Karşılaştırılması

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri ile çalıştıkları yaş grubu arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı Tek Yönlü Varyans Analizi ile belirlenmiştir. Analiz sonuçlarına Tablo 7'de yer verilmiştir.

Tablo 7. Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterlik Puanlarının Çalıştıkları Yaş Grubuna Göre Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Değişken	Kategori	N	X̄	SS	F	p
Çalıştığı yaş grubu	36-47 ay	46	144,19	11,05	,781	,505*
	48-59 ay	154	141,67	13,16		
	60-72 ay	11	140,72	22,13		
	36-72 ay	37	140,02	10,76		
	Toplam	248	141,85	12,95		

Varyansın Kaynağı	Kareler toplamı	Kareler ortalaması	Serbestlik düzeyi(df)
Gruplar içi	394,614	131,538	3
Gruplar arası	41090,160	168,402	244
Toplam	41484,774		247

*p>0,05

Tablo 7 incelendiğinde 36-47 ay grubu ile çalışan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik puan ortalamalarının 144,19 (X̄=144,19), 48-59 ay grubu ile çalışan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik puan ortalamalarının 141,67 (X̄=141,67), 60-72 ay grubu ile çalışan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik puan ortalamalarının 140,72 (X̄=140,72), 36-72 ay grubu ile çalışan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik puan ortalamalarının (X̄=140,02) olduğu görülmektedir. Bu sonuca göre öğretmenlerin çalıştıkları yaş grubu ile okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür **[F(781)=0,505;p>0.05].**

Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterliklerinin Bulundukları Kurumda Çalışma Süresine Göre Karşılaştırılması

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri ile bulundukları kurumda çalışma süresi arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı Tek Yönlü Varyans Analizi ile belirlenmiştir. Analiz sonuçlarına Tablo 8'de yer verilmiştir.

Tablo 8. Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterlik Puanlarının

Değişken	**Kategori**	**N**	**X̄**	**SS**	**F**	**P**	**η2**
Bulundukları kurumda çalışma süresi	0-1 yıl	38	135,76	11,798	4,49	,012*	0,035
	2-5 yıl	83	141,98	13,485			
	6 yıl +	83	142,42	13,141			
	Toplam	248	141,85	12,959			

Varyansın Kaynağı	**Kareler toplamı**	**Kareler Ortalaması**	**Serbestlik düzeyi(df)**	**Anlamlı farklılık**
Gruplar içi	1467,746	733,873	2	3-2
Gruplar arası	40017,028	163,335	245	
Toplam	41484,774		247	

Bulundukları Kurumda Çalışma Sürelerine Göre Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

*p>0,05

Tablo 8 incelendiğinde bulunduğu kurumda ilk yılı olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik puan ortalamalarının 135,76 (X̄=135,76), bulunduğu kurumda çalışma süresi 2-5 yıl arası olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik puan ortalamalarının 141,98 (X̄=141,98), bulunduğu kurumda çalışma süresi 6 yıl ve üzerinde olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik puan ortalamalarının 142,42 (X̄=142,42) olduğu görülmektedir. Buna göre öğretmenlerin bulundukları kurumda çalışma süreleri arttıkça matematik eğitimine yönelik özyeterlik ölçeği puan ortalamalarının da arttığı görülmüştür. Bu sonuca göre okul öncesi öğretmenlerinin bulundukları kurumda çalışma süreleri ile matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir **[F(4,49)=0,505;p>0.05].** özyeterliklerini etkileyen bir değişken olduğunu göstermektedir. Bu farkın hangi grupların ortalamaları arasındaki farktan kaynaklandığını belirlemek için Post Hoc testlerinden *"Scheffe"* testi uygulanmıştır. Analiz sonucunda bulundukları kurumda çalışma süresi 2-5 yıl arasında olanlar ile 6 yıl ve üzeri olanlar arasında, bulundukları kurumda çalışma süresi 6 yıl ve üzerinde olanlar lehine anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Bu sonuç öğretmenlerin bulundukları kurumda çalışma süresinin matematik eğitimine yönelik özyeterliklerini etkileyen bir değişken olduğunu göstermektedir. Eta-kare (η2) değeri 0,035 olarak hesaplanmış olup etki büyüklüğünün küçük düzeyde olduğu görülmektedir.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri 'Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterlik Ölçeği' ile belirlenmiştir. Araştırmaya katılan 248 okul öncesi öğretmeninden matematik eğitimine yönelik öz yeterlik ölçeğinden Öğretmenlerin matematik eğitimine yönelik özyeterlik ölçeğine verdikleri

cevaplara göre öğretmenlerin matematik eğitimine yönelik özyeterliğe sahip oldukları, buna ek olarak matematik eğitimine yönelik özyeterlik ölçeğinden aldıkları puan ortalamaları, ölçekten alınabilecek en yüksek puana daha yakın olduğu için okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeylerinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuca benzer olarak Çelik (2017) de çalışmasında matematik etkinliklerini planlarken ve uygularken okul öncesi öğretmenlerinin kendilerini yeterli bulmalarının erken matematik eğitimine ilişkin özyeterlik düzeylerine göre anlamlı bir farklılık gösterdiğini görmüştür. Elde edilen sonuca paralel olarak Aksu, (2008), Şeker, (2013), Dağlıoğlu, (2017), Briley, (2012) ve Schillinger, (2016) de yürüttükleri çalışmalarda benzer sonuçlara ulaşmıştır. Öğretmenin sahip olduğu özyeterlik yapılan öğretimin kalitesini, öğrencilerin öğrenme sürecine katılımlarını ve öğrenme düzeylerini etkilemektedir. Bu nedenle akademik eğitimin ilk basamağında bulunan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine ilişkin özyeterlik düzeyinin yüksek olmasının olumlu bir sonuç olduğu düşünülmektedir.

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik puanları ile yaş grupları arasında anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuca paralel olarak Tokgöz (2006) de yürüttüğü çalışmalarda okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri ile yaşları arasında anlamlı farklılık tespit etmiştir. Öğretmenlerin yaşları ile beraber mesleki deneyimlerinin de artmış olmasının matematik eğitimine yönelik özyeterliklerini etkilediği düşünülmektedir.

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeylerinin medeni durumlarına göre istatistiki olarak anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Bu sonuç medeni durumun okul öncesi öğretmenlerinin özyeterliğini etkileyen bir değişken olmadığını göstermiştir. Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterliklerinin medeni durumlarına göre incelendiği bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri kıdeme göre incelenmiş; kıdem yılı 16 yıl ve üzeri olanlar ile 0-5 yıl arasında olanlar arasında kıdem yılı 16 yıl ve üzerinde olanlar lehine anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç öğretmenlerin kıdem yılının matematik eğitimine yönelik özyeterliklerini etkileyen bir değişken olduğunu göstermektedir. Araştırmaya benzer çalışmalar incelendiğinde bu bulguya paralel çalışmalar olduğu görülmüştür (Zehir, Zehir ve Yalçın, 2019; Pierro, 2015, Tokgöz, 2006, Karataş vd. (2017), Karakuş (2015). Elde edilen bulgular öğretmenlerin kıdem yıları arttıkça, matematik eğitimine yönelik özyeterliklerinin de arttığını göstermektedir. Bu bulgunun kıdem yılı 16 yıl ve üzerinde olan öğretmenlerin mesleki özgüvenlerinin gelişmiş olması, bu zamana kadar edinmiş oldukları tecrübeler ışığında ve çocukların yaşlarına göre gelişim özelliklerini zamanla daha iyi biliyor olmaları ve daha iyi tanımalarının doğal bir sonucu olduğu düşünülmektedir. Elde edilen sonuçtan farklı olarak okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine ilişkin özyeterliklerinin kıdeme göre anlamlı bir farklılık göstermediği çalışmalara (Şeker, 2013; Bülbül, 2016) da rastlanmıştır.

Okul öncesi öğretmenlerinin çalıştıkları kurum türü ile matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Bu sonuç; kurum türünün

öğretmenlerin matematik eğitimine yönelik özyeterliklerini etkileyen bir değişken olmadığını göstermektedir. Bunun her iki kurumda çalışan öğretmenlerin de mesleki açıdan kendilerini aynı derecede geliştirip benzer matematik yeterliğine sahip olmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Alanyazın incelendiğinde okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterliklerini öğretmenin çalıştığı kurum türü açısından inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeylerinin birbirine çok yakın olduğu görülmüş ve çalışılan yaş grubunun öğretmenlerin matematik eğitimine yönelik özyeterliklerini etkileyen bir değişken olmadığı görülmüştür. Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterliklerinin çalıştıkları yaş grubuna göre incelendiği bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Okul öncesi öğretmenlerinin bulundukları kurumda çalışma süreleri ile matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiş ve öğretmenlerin bulundukları kurumda çalışma süreleri arttıkça matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeylerinin de arttığı görülmüştür. Öğretmenlerin bulundukları kurumda çalışma süresi arttıkça diğer meslektaşları ile paylaşımları ve mesleki öğrenmelerinin arttığı, buna bağlı olarak da özyeterliklerinin arttığı düşünülmektedir. Alanyazın incelendiğinde bulunduğu kurumda çalışma süresi açısından okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterliklerini inceleyen herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Bu sonuçlar neticesinde farklı örneklemler seçilerek okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeylerinin belirlendiği araştırmalar yapılıp daha ayrıntılı bilgilere ulaşılabilir. Özel okulöncesi eğitim veren kurumlarda çalışan okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterliklerinin belirlendiği çalışmalar yapılabilir. Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeyleri farklı demografik özelliklere göre incelenip karşılaştırmalar yapılabilir. Öğretmenlerin matematik eğitimine yönelik özyeterlik düzeyleri ile sınıflarındaki öğrencilerin matematik düzeylerinin karşılaştırıldığı araştırmalar yapılabilir.

KAYNAKLAR

Akkoyunlu, B., Orhan, F., ve Umay, A. (2005). Bilgisayar öğretmenleri için "bilgisayar öğretmenleri özyeterlik ölçeği" geliştirme çalışması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 29*, 1-8.

Akman, B. (2017). *Erken çocuklukta matematik eğitimi* (7. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.

Akman, B., Uyanık, G., ve Yükselen, A. İ. (2002). *Okul Öncesi Dönemde Matematik Etkinlikleri.* İstanbul: Epsilon

Aksu, H. H. (2008). Öğretmen adaylarının matematik öğretimine yönelik öz-yeterlilik inançları. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *8*(2). 161-170.

Argın, Y. (2019). Okul öncesi eğitimcilerinin matematik eğitimine ilişkin pedagojik alan bilgi düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi (Yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Aydın, S. (2009). Okul öncesi eğitimcilerinin matematik öğretimiyle ilgili düşünceleri ve uygulamalarının değerlendirilmesi (Yüksek lisans tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.

Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy: The exercise of control*. NewYork: Freeman Company.

Briley, J. S. (2012). The relationships among mathematics teaching efficacy, mathematics self-efficacy and mathematical beliefs for elementary pre-service teachers. *Issues in The Undergraduate Mathematics Preparation Of School Teachers*, 5, 1-13.

Brown, T. E. (2003). The influence of teachers' efficacy and beliefs regarding mathematics instruction in the early childhood classroom. (Doctoral dissertation). University of Louisville Louisville, Kentucky, USA.

Brown, E. T., Molfese, V. J. & Molfese, P. (2008). Preschool student learning ın literacy and mathematics: Impact of teacher experience, qualifications, and beliefs on an at-risk sample. *Journal of Education for Students Placed at Risk, 13*(1), 106-126.

Bülbül, N. (2016). Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine ilişkin inançları ve öz yeterlik düzeylerinin bazı değişkenlere göre incelenmesi (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Büyüköztürk, Ş. (2017). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı* (26. Baskı). Ankara: Pegem Yayıncılık.

Can, A. (2013). *Spss ile nicel veri analizi*. Ankara: Pegem Akademi.

Chen, J. Q. & McCray, J. (2013). A survey study of early childhood teachers' beliefs and confidence about teaching early math. *Early Math Collaborative Working Paper, 2013*(1), 1-16.

Çelik, M. (2012). 61-72 aylık çocukların matematik gelişimine küçük çocuklar için büyük matematik (Big math for little kids) eğitim programının etkisi. (Yayınlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Çelik, M. (2017). Okulöncesi öğretmenlerinin erken matematik eğitimine ilişkin özyeterlikleri. *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 2017* (8), 240-247.

Dağlıoğlu, H. E. (2017). Okul öncesi öğretmen adaylarının matematik eğitimi dersine karşı tutumları ile özyeterlik inançlarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Journal Of International Social Research, 10* (50), 484-496.

Darling-Hammond, L. (2000). Teacher quality and student achievement: A review of state policy evidence. *Education Policy Analysis Archives, 8*(1), 1-44.

Goddard, R.D., Hoy, W.K. & Woolfolk-Hoy, A. (2000). Collective teacher efficacy: Its meaning, measure and impact on student achievement. *American Education Research Journal, 37*(2), 479-507.

Gömleksiz, M. N. ve Serhatlıoğlu, B. (2013). Okul öncesi öğretmenlerinin öz-yeterlik inançlarına ilişkin görüşleri. *Electronic Turkish Studies*, *8*(7), 201-221.
Guskey, T. R. & Passaro, P. D. (1994). Teacher efficacy: A study of construct dimensions. *American Educational Research Journal*, *31*(3), 627-643.

Karakuş, H. (2015). Okul öncesi öğretmenlerinin matematiksel gelişimine ilişkin inanışları ile çocukların matematik kavram kazanımları arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
Karasar, N. (2018). *Bilimsel araştırma yöntemi: Kavramlar ilkeler teknikler*. (33.Basım) Ankara: Nobel Yayıncılık.
Karataş, İ., Güven, B., Öztürk, Y., Arslan, S. ve Gürsoy, K. (2017). Investigation of pre-school teachers' beliefs about mathematics education in terms of their experience and structure of their education. EURASIA *Journal of Mathematics Science and Technology Education*, *13*(3), 673-689.

Koç, F., Sak, R., ve Kayri, M. (2015). Okul öncesi eğitim programındaki etkinliklere yönelik öz-yeterlik inanç ölçeğinin geçerlik ve güvenirlik analizi. *İlköğretim Online*, *14* (4), 1416-1427.
Krows, A. J. (1999). Preservice teachers' belief systems and attitudes toward mathematics in the context of a progressive elementary teacher preparation program. (Unpublished doctoral dissertations). The University Of Oklahoma, Oklahoma.
MEB. (2017). *Öğretmenlik mesleği genel yeterlikleri.* Ankara: Öğretmen Yetiştirme ve Geliştirme Genel Müdürlüğü.
McLaughlin M.W. & Marsh, D.D. (1990). *Schols as colaboratıve cultures in the schools as collaborative cultures: Creating the future now* (213-232*).* Cambridge: The Falmer Press.
National Council of Teachers of Mathematics (NCTM). (2000). *Principles And Standards For School Mathematics*. Reston, VA: National.
Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*. Thousand Oaks. California: Sage Publications.
Pierro, R. C. (2015). Teachers' knowledge, beliefs, self-efficacy, and ımplementation of early childhood learning standards in science and math in prekindergarten and kindergarten. (Master's thesis). University Of North Carolina, USA.
Schillinger, T. (2016). Mathematical instructional practices and self-efficacy of kindergarten teachers. (Doctoral dissertation). Walden University, Minneapolis Washington.
Şeker, P. (2013). Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik inanç ve özyeterliklerinin 48-60 aylık çocukların matematik becerileri üzerine etkisinin incelenmesi (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Şeker, P. T. & Alisinanoglu, F. (2015). Self-efficacy scale of pre-school teachers towards mathematics education in pre-school period. *Creative Education*, *6*(02), 204-210.
Takır, A. (2015). Okul öncesi öğretmen adaylarının matematik okuryazarlığı özyeterliklerinin incelenmesi. 2. Kıbrıs uluslararası eğitim araştırmaları kongresinde sunulmuş bildiri, Doğu Akdeniz Üniversitesi, KKTC. 33-47.

Tepe, D. ve Demir, K. (2012). Okul öncesi öğretmenlerinin öz-yeterlik inançları ölçeği. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *12*(2), 137-158.

Thornton, J. S., Crim, C. L. ve Hawkins, J. (2009). The impact of an ongoing professional development program on prekindergarten teachers' mathematics practices. *Journal of Early Childhood Teacher Education*, *30*(2),150-161.

Tirosh, D., Tsamir, P., Levenson, E., Tabach, M., & Barkai, R. (2011). Prospective and practicing preschool teachers' mathematics knowledge and self-efficacy: Identifying two and three dimensional figures. 17th MAVI (Mathematical Views) Conference. Bochum, Germany.

Tokgöz, B. (2006) Okul öncesi öğretmenlerinin erken matematik eğitimi ile ilgili tutumları ve yeterliklerinin incelenmesi. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Umay, A. (2003). Okul öncesi öğretmen adaylarının matematik öğretmeye ne kadar hazır olduklarına ilişkin ipuçları. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25, 194-203.

Üredi, I. Ve Üredi, L. (2006). Sınıf öğretmeni adaylarının cinsiyetlerine, bulundukları sınıflara ve başarı düzeylerine göre fen öğretimine ilişkin öz-yeterlilik inançlarının karşılaştırılması. *Yeditepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *1*(2), 1-8.

Yenilmez, K. (2017). Öğretmen adaylarının akademik öz-yeterlikleri ve matematik öğretimine yönelik öz-yeterliklerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, *29*, 324-332.

Young-Loveridge, J. M. (2004). Effects on early numeracy of a program using number books and games. *Early Childhood Research Quarterly*, *19*(1), 82-98.

Zehir, H., Zehir, K. ve Yalçın, F. A. (2019). Okul öncesi öğretmenlerinin matematik öğretimi yeterlik inançlarının çeşitli değişkenlere göre incelenmesi. *Uluslararası Eğitim Bilim ve Teknoloji Dergisi*, *5*(1), 1-14.

OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMENLERİNİN MATEMATİK PEDAGOJİK ALAN BİLGİ DÜZEYLERİNİN İNCELENMESİ*

INVESTIGATION OF THE PEDAGOCICAL CONTENT KNOWLEDGE ABOUT MATHEMATICS OF PRE SCHOOL TEACHERS

Prof. Dr. Gürbüz OCAK
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Afyonkarahisar, Türkiye
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8568-0364
İlknur AVCI GÜRYEL
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi, Afyonkarahisar, Türkiye
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2374-0426

ÖZET

Okul öncesi dönemde nitelikli bir matematik eğitimi gerçekleştirilmesi öğretmenlerin matematik bilgisine sahip olmaları ile yakından ilişkilidir. Öğretmenlerin genel olarak matematik öğretebilmek için, güçlü bir matematiksel ve pedagojik altyapıya sahip olmaları gerekmektedir. Okul öncesi matematiğinde pedagojik alan bilgisi matematik hakkında bir içeriğin hangi öğretim yaklaşımına uygun olup içerik öğelerinin daha iyi bir öğretim için nasıl düzenlenebileceğini bilmeyi içermektedir. Bu çalışmanın amacı okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgi düzeylerini bazı değişkenler açısından incelemektir. Öğretmenlerin matematik pedagojik alan bilgi düzeylerini belirleyebilmek için araştırma yöntemlerinden genel tarama modeli kullanılmıştır. Araştırmada okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgilerinde; yaş, medeni durum, kıdem yılı, çalıştığı kurum türü, çalışılan yaş grubu ve bulunulan kurumda çalışma süresine göre anlamlı bir farklılaşma olup olmadığı araştırılmıştır. Araştırmanın örneklemini 2019-2020 eğitim-öğretim yılında, Afyonkarahisar İl Milli Eğitim Müdürlüğüne bağlı resmi bağımsız anaokulları ve resmi okul bünyesindeki anasınıflarında görev yapmakta olan 248 okul öncesi öğretmeni oluşturmaktadır. Araştırma verileri Smith (1998) tarafından geliştirilip Aksu ve Kul (2017) tarafından Türkçeye uyarlanan "Okul Öncesi Matematiğinde Pedagojik Alan Bilgisi Ölçeği" kullanılarak toplanmıştır. Verilerin istatistiksel çözümlemelerinde Betimsel İstatistikler, Bağımsız Örneklemler T Testi ve Tek Yönlü Varyans Analizi kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda okul öncesi öğretmenlerinin pedagojik alan bilgilerinin orta düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Elde dilen bulgulara göre okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgileri yaş grubu 23-30 olanlar ile 31-40 olanlar arasında, yaş grubu 23-30 olanlar lehine; çalıştıkları yaş grubu 36-47 ay olanlar ile 48-59, 60-72, 36-72 ay olanlar arasında 36-47 ay olanlar lehine; çalışma süresi 0-1 yıl arasında olanlar ile 2-5 yıl arasında olanlar ve 6 yıl ve üzerinde olanlar

*Bu çalışma "Okul öncesi Öğretmenlerinin Matematik Pedagojik Alan Bilgileri ile Matematik Eğitimine Yönelik Özyeterliklerinin İncelenmesi" adlı tez çalışmasının bir bölümünü oluşturmaktadır. Çalışma aynı zamanda Afyon Kocatepe Üniversitesi BAPK'ça desteklenmektedir Yürütücü: Prof.Dr.Gürbüz OCAK/ Proje No:19.SOS.BİL.03).

arasında, çalışma süresi 0-1 yıl arasında olanlar lehine anlamlı farklılık göstermiştir. Okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgileri yaş, çalışılan yaş grubu ve bulunulan kurumda çalışma süresine göre anlamlı farklılık gösterirken; medeni durum, kıdem yılı ve çalıştıkları kurum türüne göre anlamlı farklılık göstermediği tespit edilmiştir.
Anahtar kelimeler: Okul öncesi, matematik eğitimi, pedagojik alan bilgisi.

ABSTRACT

Providing a qualified mathematics education in the preschool period is closely related to the teachers' having mathematics knowledge. In order to teach mathematics in general, teachers must have a strong mathematical and pedagogical background. Pedagogical content knowledge about preschool mathematics includes knowing which teaching approach about is suitable for which mathematics content and how the content elements can be arranged for a better teaching. The aim of this study is to examine the mathematics pedagogical content knowledge of preschool teachers in terms of some variables. General survey model was used in order to determine the pedagogical content knowledge about mathematics education levels of teachers. In this research, pedagogical content knowledge about mathematics of preschool teachers was investigated whether there is a significant difference in terms of age, marital status, years of seniority, type of institution, age group and duration of employment in the institution. The sample of the study consists of 248 pre-school teachers working in official independent kindergartens and kindergartens within the official schools affiliated to Afyonkarahisar Provincial Directorate of National Education in the 2019-2020 academic year. The research data were collected using the "Pedagogical Content Knowledge Scale in Preschool Mathematics" developed by Smith (1998) and adapted into Turkish by Aksu and Kul (2017). Descriptive Statistics, independent samples T-test and one-way ANOVA were used in the statistical analysis of the data. As a result of the analysis, it was determined that the pedagogical content knowledge of preschool teachers was at a mid level. According to the findings, pre-school teachers' mathematics pedagogical content knowledge is higher in age group 23-30 between the age groups 23-30 and 31-40. Furthermore, it was also higher in those who works with 36-47 months between the groups of 48-59, 60-72, 36-72 months. There was a significant increase in pedagogical content knowledge between those with a working period of 0-1 years, 2-5 years and 6 years or more, in favor of those with a working period of 0-1 years. While the mathematics pedagogical content knowledge of preschool teachers differed significantly according to age, age group and duration of work in the institution, it has been determined that there is no significant difference according to their marital status, years of seniority and the type of institution they work for.
Keywords: Preschool, mathematics education, pedagogical content knowledge.

GİRİŞ

Okul öncesi dönem bireyin gelişiminde büyük öneme sahip olan ve insan yaşamı için kritik bir dönem olduğu bilinen, akademik becerilerin özellikle de matematik becerilerinin temellerinin

atıldığı bir dönemdir. Okul öncesi eğitim çocuğun bilişsel gelişim sürecine katkı sağlamayı, matematiğe karşı olumlu bir tutum kazanmasını, eski bilgileriyle yeni karşılaştığı bilgiler arasında bağ kurmasını, matematiksel kavramların neden ve nasıl kullanılacağını anlamasını, çocukta matematiksel sorgulama becerisini geliştirmeyi amaçlamaktadır (Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2013). Çocuklara hazırlanan kaliteli ortamlar, doğru yöntemlerle sunulan ve her yaş düzeyine uygun zengin etkinlikler, onların matematiğe yönelik düşünce, inanç ve tutumlarını olumlu yönde etkiler. Çocukların matematiğe karşı olumlu tutum geliştirebilmesinde yaşamın ilk yıllarında almış oldukları eğitim, süreç boyunca tanıştıkları okul öncesi öğretmenleri ve öğretmenin matematiğe ilişkin nicelik ve nitelik yönünden yeterli olmaları da büyük öneme sahiptir (Krows, 1999: 13; Akman, 2002: 244-247; Akman, 2017: 186; Young-Loveridge, 2004: 90). Bu nedenle bir okul öncesi öğretmenin eğitim süreci içerisinde etkili ve verimli olabilmesi için bazı yeterliklere sahip olması beklenmektedir. Etkili bir matematik eğitimi için gerekli koşullardan biri okul öncesi öğretmenlerinin iyi düzeyde matematik pedagojik alan bilgisine sahip olmalarıdır (Dağlıoğlu, Genç ve Yüksek Usta, 2017, s. 32). Matematik Pedagojik alan bilgisi, bir matematik içeriğinin hangi öğretim yaklaşımına uygun olup içerik öğelerinin daha iyi bir öğretim için nasıl düzenlenebileceğini bilmeyi içerir (Hill, Rowan ve Ball, 2005: 377). Öğretmenlerin matematik bilgileri matematik öğretiminde önemli rol oynamakla beraber (Hill, Rowan ve Ball, 2005: 399), derinlemesine matematiksel eğitim, matematikte yüksek kaliteli öğretim ile önemli ölçüde ilişkilidir (Krauss vd., 2008). Lee (2005) okul öncesi matematiği pedagojik alan bilgisi puanları daha yüksek olan okul öncesi öğretmenlerinin sınıflarında, daha kaliteli matematik öğretimini sıklıkla uyguladıklarını belirtmiştir.

Eğitimde öğrenci merkeze alınmış ve öğrenci merkezli yaklaşımlar benimsenmiş olsa da matematik eğitim ve öğretiminde okul öncesi öğretmenine büyük rol ve sorumluluk düşmektedir. Okul öncesi dönem matematiğinin soyut ve karmaşık olması nedeniyle öğretmenlerin çocuklarda matematik temellerini sağlam oluşturabilmeleri için matematiğin yapısını ve eğitim verilecek yaş grubunun bilişsel gelişim özelliklerini bilmeleri, yeterli matematik bilgisine ve deneyimine sahip olmaları, çocukların yaş özelliklerine uygun olarak neyi nasıl ve ne kadar öğrenebilecekleri konusunda yeterli bilgiye sahip olmaları gerekmektedir. Okul öncesi öğretmenleri pedagojik alan bilgisi eğitimini ilk olarak öğretmenlik lisans eğitimi sırasında matematik eğitimi adı altında alırlar. Matematik etkinliği başlığı altında hazırlanan okul öncesi eğitim programları da yeterli olmayıp öğretmene yönlendirici bir bilgi sunamamaktadır. Matematik pedagojik alan bilgisinin, kapsamlı olarak ele alındığında, bir ders kapsamında öğretmenlere sunulması, bu dersi verecek olan uzman öğretim elemanının yeterince bulunmaması ve programın bu noktada yetersiz olması okul öncesi öğretmenlerinin yeterliklerinin ne düzeyde olduğu ile ilgili akıllarda soru işareti oluşmasına sebep olmaktadır (Parpucu ve Erdoğan, 2007: 23). Öğretmenlerin matematik bilgisini, pedagojik alan bilgisinin öğretme ve öğrenme üzerindeki etkisini anlamak zordur. Bilginin karmaşık yapısı ve dinamik doğası tanındıkça bu durum gittikçe zorlaşmaktadır (Fennema ve Franke, 1992). Bu nedenle bu araştırmada okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgilerinin ne düzeyde

olduğunun belirlemesi ihtiyacı doğmuştur. Yapılan araştırma okul öncesi öğretmenlerinin matematik konusundaki mevcut durumlarını ve matematik pedagojik alan bilgi düzeylerini belirleyerek, öğrencilere daha nitelikli bir eğitim verilmesini, eğitim öğretim sürecinin iyileştirilip öğrenci başarısını artırmak amaçlanmıştır.

Araştırmanın önemi

Literatür incelendiğinde okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgilerine yönelik ve yurt içi (Turnuklu ve Yeşildere, 2007; İnan, 2014; Takunyacı ve Takunyacı, 2014; Fırat, 2016; Aksu ve Kul, 2017; Argın, 2018; Argın ve Dağlıoğlu, 2018; Dağlı, Dağlıoğlu ve Atalmış, 2019) ve yurt dışında (Smith, 2000; Klibanoff vd., 2006; McCray, 2008; Platas, 2008; Lee, 2010; Cox, 2011; McCray ve Chen, 2012; Lee, 2017; Figueiredo, Gomes ve Rodrigues, 2018) yapılan araştırmaların oldukça az sayıda olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu çalışma okul öncesi öğretmenlerinin yeterliklerini geliştirme çalışmalarına, lisans programlarında yapılacak iyileştirme ve değişikliklerde rehberlik etmesi, hizmet içi eğitim faaliyetlerinin gözden geçirilmesi ve okul öncesi öğretmenlerinin mesleki yeterliklerini tanıma ve bilmelerinde yol gösterici olması bakımından önemli görülmektedir.

Araştırmanın amacı

Bu araştırmanın amacı Afyonkarahisar ilindeki okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgi düzeylerinin belirlenmesidir. Bu amaçla, aşağıda yer alan sorulara yanıt aranmıştır.

Problem cümlesi

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgileri bazı değişkenler açısından anlamlı farklılık göstermekte midir?

Alt problemler

1. Okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgi düzeylerinin dağılımı nasıldır?
2. Okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgi düzeyleri:

a) yaşa göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
b) medeni duruma göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
c) kıdem yılına göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
d) çalıştıkları kurum türüne göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
e) çalıştıkları yaş grubuna göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
f) bulundukları kurumda çalışma süresine göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

YÖNTEM

Araştırmada araştırma yöntemlerinden genel tarama modeli kullanılmıştır. Genel tarama modeli, fazla sayıda elemanı bulunan bir evrende, evren ile ilgili genel bir yargıda bulunmayı amaçlayan, evrenin tamamı ya da bir bölümü örnek alınması, ya da örneklem üzerinde çalışılan tarama çalışmalarıdır (Karasar, 2018). Çalışmada okul öncesi öğretmenlerinin matematik

pedagojik alan bilgileri ile ilgili genel bir yargıya varmak amaçlandığından genel tarama modeli kullanılmıştır.

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın çalışma evrenini 2019-2020 eğitim öğretim yılında Afyonkarahisar İl Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı resmi bağımsız anaokulları ve resmi okul bünyesinde bulunan anasınıflarında görev yapan okul öncesi öğretmenleri oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini uygun örnekleme yöntemi ile seçilen 248 okul öncesi öğretmeni oluşturmaktadır. Uygun örnekleme yöntemi zaman, maliyet ve işgücü bakımından sınırlılıklar olması sebebiyle örneklemin ulaşılabilir, kolayca uygulama yapılabilir birimlerden seçilmesine dayalı bir yöntemdir (Büyüköztürk, 2013). Çalışmaya katılan öğretmenlere ait demografik bilgilere Tablo 1'de yer verilmiştir

Tablo 1. *Araştırmaya Katılan Öğretmenlerin Demografik Özellikleri*

Değişkenler	**Demografik özellikler**	***Öğretmen sayısı (n=524)***	***Yüzde (%100)***
Yaş grubu	23-30	72	28,2
	31-40	133	53,6
	41-50	43	17,3
Medeni Durum	Bekar	34	13,7
	Evli	214	86,3
Kıdem Yılı	0-5 yıl	38	15,3
	6-10 yıl	83	33,5
	11-15 yıl	83	33,5
	16 + yıl	44	17,7
Çalıştığı Yaş Grubu	36-47 ay	46	18,5
	48-59 ay	154	62,1
	60-72 ay	11	4,4
	36-72 ay	37	14,9
Kurum türü	Resmi bağımsız anaokulu	160	64,5
	Resmi okul bünyesinde anasınıfı	88	35,5
Bulunduğu Kurumda Çalışma Süresi	0-1 yıl	72	29,0
	2-5 yıl	93	37,5
	6 yıl +	83	33,5

Tablo 1 incelendiğinde 23-30 yaş grubunda 72, 31-40 yaş grubunda 133 ve 41-50 yaş grubunda 43 okul öncesi öğretmenlerinin bulunduğu görülmektedir. Öğretmenlerin 34'ünün bekar, 214'ünün evli olduğu belirlenmiştir. Öğretmenlerin kıdemlerine göre incelendiğinde 0-5 yıl arasında görev süresi bulunan 38, 6-10 yıl arasında görev süresi bulunan 83, 11-15 yıl görev

süresi bulunan 83, 16+ yıl göre süresi bulunan 44 öğretmen olduğu görülmüştür. Öğretmenlerin 46'sının 36-47 ay, 154'ünün 48-59 ay, 11'inin 60-72 ay, 37'sinin 36-72 ay çocukları ile çalıştıkları belirlenmiştir. Öğretmenlerin çalıştıkları kurum türü incelendiğinde resmi bağımsız anaokulunda görev yapan 160, resmi okul bünyesinde bulunan anasınıfında görev yapan 88 öğretmen olduğu belirlenmiştir. Bulundukları kurumda çalışma süresi 0-1 yıl olan öğretmenlerin sayısının 72, 2-5 yıl aralığında olan öğretmenlerin 93, 6 yıl ve üzerinde olan öğretmenlerin 83 olduğu belirlenmiştir.

Veri Toplama Aracı

Araştırma verilerini toplamak için iki bölümden oluşan bir form hazırlanmıştır. Veri toplama aracının ilk bölümü öğretmenlerin demografik bilgilerinden oluşmaktadır. İkinci bölümde ise okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgi düzeylerini belirlemek için Aksu ve Kul (2017) tarafından Türkçeye uyarlanmış olan "Okul Öncesi Matematiğinde Pedagojik Alan Bilgisi Ölçeği" kullanılmıştır. Ölçek 15 maddeden oluşmaktadır. Ölçek maddelerine verilen doğru cevaplar 1, yanlış cevaplar 0 şeklinde puanlanmaktadır. Ölçekten alınan puanların yüksek olması, öğretmenlerin matematiğe ilişkin pedagojik alan bilgi düzeylerinin yüksek olduğunu göstermektedir. Ölçeğin tamamına ait Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı .80'in üzerinde olduğu için "Okul Öncesi Matematiğinde Pedagojik Alan Bilgisi Önenin güvenilir bir ölçme aracı olduğu söylenebilir.

Verilerin Analizi

Verilerin analizi bilgisayar aracılığıyla yapılmıştır. Okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgilerinin belirlenen değişkenlere göre anlamlı farklılık gösterip göstermediğinin belirlenmesinde "Betimsel İstatistikler", "Bağımsız Örneklemler İçin t-testi" ve "Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA)" kullanılmıştır. İstatistiksel çözümlemelerinde anlamlılık düzeyi 0.05 olarak belirlenmiştir.

BULGULAR

Bu bölümde araştırma verilerinin analizinden elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Pedagojik Alan Bilgileri

Tablo2.. Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Pedagojik Alan Bilgisi Ölçeğine Ait Frekans ve Yüzde Değerleri

	Doğru Sayısı	**F**	**%**
Toplam Puan	5 Doğru	2	,8
	6 Doğru	22	8,9
	7 Doğru	19	7,7
	8 Doğru	50	20,2
	9 Doğru	50	20,2
	10 Doğru	42	16,9
	11 Doğru	39	15,7
	12 Doğru	14	5,6
	13 Doğru	8	3,2

	14 Doğru	2	,8
	Toplam	248	100

Tablo 2'de okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgilerini inceleyen 15 maddelik ölçeğe verdikleri yanıtlarla göre bilgi düzeyleri incelenmiştir. Ölçme sonucuna göre ölçeğin tamamında öğretmenlerin en az 5 soruya doğru yanıt verdiği, 6 doğru yanıtı olan 22, 7 doğru yanıtı olan 19, 8 doğru yanıtı olan 50, 9 doğru yanıtı olan 50, 10 doğru yanıtı olan 42, 11 doğru yanıtı olan 39, 12 doğru yanıtı olan 14, 13 doğru yanıtı olan 8, 14 doğru yanıtı olan 2 öğretmen bulunmaktadır. Ölçek maddelerinde verilen yanıtlar incelendiğinde öğretmenlerin doğru sayılarının daha çok 8, 9, 10 ve 11 olduğu görülmüştür. Bu sonuca göre öğretmenlerin matematik pedagojik alan bilgi düzeylerinin orta düzeyde olduğu görülmektedir.

Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Pedagojik Alan Bilgilerinin Yaşa Göre Karşılaştırılması

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık bulunup bulunmadığı Tek Yönlü Varyans Analizi ile belirlenmiştir. Analiz sonuçlarına Tablo 3'te yer verilmiştir.

Tablo 3. Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Pedagojik Alan Bilgisi Puanlarının Yaş Gruplarına Göre Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Değişken	Kategori	N	$\bar{X}$	SS	F	P	η^2
Yaş	23-30	72	9,50	,227	3,56	,030*	0,02
	31-40	133	8,87	,159			
	41-50	43	9,51	,252			
	Toplam	248	9,16	,117			

Varyansın Kaynağı	Kareler toplamı	Kareler ortalaması	Serbestlik düzeyi(df)	Anlamlı farklılık
Gruplar içi	24,068	12,034	2	1-2
Gruplar arası	826,819	3,375	245	
Toplam	850,887		247	

*p<0,05

Tablo 3 incelendiğinde yaş grubu 23-30 olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgisi puan ortalamalarının 9,50 ($\bar{X}$=9,50), yaş grubu 31-40 olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgisi puan ortalamalarının 8,87 ($\bar{X}$=8,87), yaş grubu 41-50 arasında olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgisi puan ortalamalarının 9,51 ($\bar{X}$=9,51) olduğu görülmektedir. Okul öncesi öğretmenlerinin yaş grubu ile matematik pedagojik alan bilgi düzeyleri arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit

edilmiştir **[F(3,56)=0,030;p<0.05].** Bu farkın hangi grupların ortalamaları arasındaki farktan kaynaklandığını belirlemek için *"LSD"* testi uygulanmıştır. Analiz sonucunda yaş grubu 23-30 olanlar ile 31-40 olanlar arasında, yaş grubu 23-30 olanlar lehine anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Bu sonuç yaş grubunun öğretmenlerin matematik pedagojik alan bilgi düzeylerini etkileyen bir değişken olduğunu göstermektedir. Eta-kare (η2) değeri 0,02 olarak hesaplanmış olup etki büyüklüğünün küçük düzeyde olduğu görülmektedir.

Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Pedagojik Alan Bilgilerinin Medeni Duruma Göre Karşılaştırılması

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri ile medeni durumları arasında anlamlı bir farklılık bulunup bulunmadığı bağımsız örneklem t-testi ile belirlenmiştir. Analiz sonuçlarına Tablo 4'te yer verilmiştir.

Tablo 4. Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Pedagojik Alan Bilgisi Puanlarının Yaş Gruplarına Göre T Test Sonuçları

Değişken	Kategori	N	X̄	SS	Df	T	P
Medeni durum	Bekar	34	9,35	2,08	246	,620	,53*
	Evli	214	9,14				

*p>0,05

Tablo 4 incelendiğinde bekar okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgisi ölçeği puan ortalamalarının 9,35 (X̄= 9,53), evli okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgisi ölçeği puan ortalamalarının 9,14 (X̄=9,14) olduğu görülmektedir. Tabloya göre okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgi düzeyleri ile medeni durumları arasında istatistiki olarak anlamlı farklılık bulunamamıştır **[t(0,62)=,53; p>0.05]**. Bu sonuç okul öncesi öğretmenlerinin medeni durumlarının matematik pedagojik alan bilgilerini etkileyen bir değişken olmadığını göstermektedir.

Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Pedagojik Alan Bilgilerinin Kıdeme Göre Karşılaştırılması

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgi düzeyleri ve kıdem yılları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı Tek Yönlü Varyans Analizi ile belirlenmiştir. Analiz sonuçları Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Pedagojik Alan Bilgi Düzeylerinin Kıdem Yılına Göre Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Değişken	Kategori	N	X̄	SS	F	P
Kıdem yılı	0-5 yıl	38	9,07	2,30	2,02	,112*
	6-10 yıl	83	9,25	1,86		
	11-15 yıl	83	8,85	1,55		
	16 yıl +	44	9,68	1,87		

Toplam	248	9,16	1,85	
Varyansın Kaynağı	**Kareler toplamı**		**Kareler ortalaması**	**Serbestlik düzeyi(df)**
Gruplar içi	20,627		6,876	3
Gruplar arası	830,260		3,403	244
Toplam	850,887			247

*p>0,05

Tablo 5'e göre kıdemi 0-5 yıl arası olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgisi puan ortalamalarının 9,07 ($\bar{X}$=9,07), kıdem yılı 6-10 yıl arası olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgisi puan ortalamasının 9,25 ($\bar{X}$=9,25), kıdem yılı 11-15 yıl arası olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgisi puan ortalamalarının 8,85 ($\bar{X}$=8,85), kıdem yılı 16 yıl ve üzerinde olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgisi puan ortalamalarının 9,68 ($\bar{X}$=9,68) olduğu görülmektedir. Gruplar arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi sonucuna göre; okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgileri kıdem yılına göre anlamlı farklılık göstermediği görülmüştür. **[F(2,02)=0,11;p>0.05]**. Bu sonuç kıdem yılının okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgilerini etkileyen bir değişken olmadığı görülmektedir.

Okul öncesi öğretmenlerinin Matematik Pedagojik Alan Bilgilerinin Çalıştıkları Kurum Türüne Göre Karşılaştırılması

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgileri ile çalıştıkları kurum türü arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı bağımsız örneklemler için t testi ile belirlenmiştir. Analiz sonuçları Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Pedagojik Alan Bilgilerinin Çalıştıkları Kurum Türüne Göre Bağımsız Örneklemler İçin T Test Sonuçları

Değişken	**Kategori**	**N**	**$\bar{X}$**	**SS**	**Df**	**T**	**P**
Çalıştığı kurum türü	Resmi okul bünyesinde anasınıfı	88	9,17	2,23	246	0,07	,994*
	Resmi bağımsız anaokulu	160	9,16	1,61			

*p>0,05

Tablo 6'ya göre resmi okul bünyesindeki anasınıfında çalışan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik ana bilgisi puan ortalamasının 9,17 ($\bar{X}$=9,17), resmi bağımsız anaokulunda çalışan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgi düzeyi puan

ortalamasının 9,16 ($\bar{X}$=9,16) olduğu görülmektedir. Gruplar arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılığın olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan t test sonucunda; öğretmenlerin çalıştığı kurum ile matematik pedagojik alan bilgi düzeyleri arasında anlamlı farklılık bulunmamıştır **[t(0,07)=,994; p>0.05]**. Bu sonuca göre kurum türünün öğretmenlerin matematik pedagojik alan bilgi düzeyini etkileyen bir değişken olmadığı tespit edilmiştir.

Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Pedagojik Alan Bilgilerinin Çalıştıkları Yaş Grubuna Göre Karşılaştırılması

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgi düzeyi ile çalıştıkları yaş grubu arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı Tek Yönlü Varyans Analizi ile belirlenmiştir. Analiz sonuçlarına Tablo 7'de yer verilmiştir.

Tablo 7. Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Pedagojik Alan Bilgilerinin Çalıştıkları Yaş Grubuna Göre Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Değişken	**Kategori**	**N**	**$\bar{X}$**	**SS**	**F**	**P**	**η2**
Çalıştığı yaş grubu	36-47 ay	46	9,78	1,56	3,14	,026*	0,037
	48-59 ay	154	9,12	1,98			
	60-72 ay	11	8,18	2,08			
	36-72 ay	37	8,86	1,33			
	Toplam	248	9,16	1,85			

Varyansın Kaynağı	**Kareler toplamı**	**Kareler ortalaması**	**Serbestlik düzeyi(df)**	**Anlamlı farklılık**
Gruplar içi	31,698	10,566	3	1-2
Gruplar arası	819,189	3,357	244	1-3
Toplam	850,887		247	1-4

*p<0,05

Tablo 7 incelendiğinde çalıştığı yaş grubu 36-47 ay arası olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgisi puan ortalamasının 9,78 ($\bar{X}$=9,78), çalıştığı yaş grubu 48-59

ay arası olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgisi puan ortalamasının 9,12 ($\bar{X}$=9,12), çalıştığı yaş grubu 60-72 ay arası olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgisi puan ortalamasının 8,18 ($\bar{X}$=8,18), çalıştığı yaş grubu 36-72 ay arası olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgisi puan ortalamasının 8,86 ($\bar{X}$=8,86) olduğu görülmektedir. Gruplar arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık olup olmadığını belirlemek için yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi sonucuna göre; okul öncesi öğretmenlerinin çalıştığı yaş grubu ile matematik pedagojik alan bilgileri arasında anlamlı farklılık bulunmuştur **[F(3,14)=0,03;p<0.05]**. Bu farkın hangi grupların ortalamaları arasındaki farktan kaynaklandığını belirlemek için çoklu karşılaştırma (Post Hoc) testlerinden *"LSD"* testi uygulanmıştır. Analiz sonucunda çalıştığı yaş grubu 36-47 ay olanlar ile 48-59, 60-72, 36-72 ay olanlar arasında 36-47 ay olanlar lehine anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Eta-kare (η2) değeri 0,03 olarak hesaplanmış olup etki büyüklüğünün küçük düzeyde olduğu görülmektedir.

Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Pedagojik Alan Bilgilerinin Kıdeme Göre Karşılaştırılması

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgi düzeyi ile bulundukları kurumda çalışma süresi arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı Tek Yönlü Varyans Analizi ile belirlenmiştir. Analiz sonuçları Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8. Okul Öncesi Öğretmenlerinin Matematik Pedagojik Alan Bilgilerinin Bulundukları Kurumda Çalışma Süresine Göre Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Değişken	Kategori	N	$\bar{X}$	SS	F	P	η2
Bulunduğu kurumda çalışma süresi	0-1 yıl	72	9,86	1,82	8,99	,00*	0,06
	2-5 yıl	93	9,10	1,93			
	6 yıl +	83	8,63	1,60			
	Toplam	248	9,16	1,85			

Varyansın Kaynağı	Kareler toplamı	Kareler ortalaması	Serbestlik düzeyi(df)	Anlamlı farklılık
Gruplar içi	58,195	29,097	2	1-2 1-3
Gruplar arası	792,692	3,235	245	
Toplam	850,887		247	

*p<0,05

Tablo 8'e göre bulundukları kurumda çalışma süresi 0-1 yıl arasında olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgisi puan ortalamalarının 9,86 ($\bar{X}$=9,86), bulundukları kurumda çalışma süresi 2-5 yıl arasında olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgisi puan ortalamalarının 9,10 ($\bar{X}$=9,10), bulundukları kurumda çalışma süresi 6 yıl ve üzerinde olan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgisi puan ortalamalarının 8,63 ($\bar{X}$=9,14) olduğu görülmektedir. Okul öncesi öğretmenlerinin bulundukları kurumda çalışma süresi ile matematik yönelik pedagojik alan bilgi düzeyleri arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir **[F(8,99)=0,00; p<0.05].** Bu farkın hangi grupların ortalamaları arasındaki farktan kaynaklandığını belirlemek için *"Scheffe"* testi uygulanmıştır. Analiz sonucunda çalışma süresi 0-1 yıl arasında olanlar ile 2-5 yıl arasında olanlar ve 6 yıl ve üzerinde olanlar arasında, çalışma süresi 0-1 yıl arasında olanlar lehine anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Eta-kare ($\eta 2$) değeri 0,06 olarak hesaplanmış olup etki büyüklüğünün küçük düzeyde olduğu görülmektedir.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Bu çalışmada, Afyonkarahisar İl Milli Eğitim müdürlüğü bünyesinde görev yapan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgilerinin yaş, medeni durum, kıdem yılı, çalıştığı kurum türü, çalıştığı yaş grubu, bulunduğu kurumda çalışma süresine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir. bu bölümde ise elde edilen bulgulara dayalı olarak sonuçlar tartışılmıştır.

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgilerini inceleyen 15 maddelik ölçeğe verdikleri yanıtlara göre bilgi düzeyleri incelenmiştir. 0-5 doğru yanıtı bulunan öğretmenlerin matematik pedagojik alan bilgilerinin düşük, 6-10 doğru yanıtı bulunan öğretmenlerin matematik pedagojik alan bilgilerinin orta, 11-15 doğru yanıtı bulunan öğretmenlerin matematik pedagojik alan bilgilerinin yüksek olduğu bilinmektedir. Öğretmenlerin doğru sayılarının daha çok 8, 9, 10 ve 11 olduğu görülmüştür. Bu sonuca göre 6-10 doğru yanıtı bulunan öğretmen sayısı 0-5 ve 11-15 yanıtı bulunanlardan daha fazla olduğundan öğretmenlerin matematik pedagojik alan bilgi düzeylerinin orta düzeyde olduğu görülmektedir. McCray ve Chen (2012) yürüttükleri çalışmada matematik içerik bilgisi ile öğretmenlerin matematik dilini kullanma sıklığını arasında anlamlı ve güçlü bir ilişki bulunmuştur. Benzer olarak Demirbaş (2019) ve Dal (2015) çalışmasında okul öncesi öğretmenlerinin Okul Öncesi Matematiğinde Pedagojik Alan Bilgisi Ölçeği puan düzeylerinin yüksek olduğu sonucuna varmıştır. Konu ile ilgili alanyazın incelendiğinde okul öncesi öğretmenlerinin matematiğe ilişkin pedagojik alan bilgi düzeylerinin genel olarak düşük olduğu sonucuna ulaşan çalışmalara da rastlanmaktadır (Argın, 2017; Ma, 2010 : 62). Zhang (2015: 127) çalışmasında matematik içerik bilgisi ölçeğini yanıtlayan 182 kişiden 87'sinin 1. Grup olan "düşük" düzeyde; 88 öğretmenin 2. grup "orta" düzeyde içerik bilgisi sahip olduğunu; geri kalan 7 öğretmenin, "yüksek" matematik bilgisine sahip olup 3. grupta yer aldığını bu sonuca göre öğretmenlerin matematik içerik bilgisinin düşük olduğu sonucuna ulaşmıştır. İnan (2014) tarafından yapılan

çalışmada Ankara Üniversitesi Okul öncesi öğretmen adayları matematik bilgisi bakımından Dicle üniversitesi öğretmen adaylarından daha başarılı olduğu görülmüştür.

Okul öncesi öğretmenlerinin yaş grubu ile matematik pedagojik alan bilgi düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Bu farkın sebebinin 23-30 yaş grubunda olan öğretmenlerin 31-40 yaş aralığına göre mesleğinin ilk yıllarında oldukları ve akademik bilgileri taze olduğu, alanları ile ilgili değişim ve gelişmeleri daha yakından takip ettikleri ve mesleki gelişimleri açısından kendilerinde eksikliğini gördükleri konularda konferans, hizmet içi eğitim faaliyetleri, seminer ve atölyelere katılmaları, 31-40 yaş grubunun ise mesleki tecrübeleri itibari ile değişim ve gelişmeleri yakından takip etmemeleri olduğu düşünülmektedir. Yapılan çalışmaya benzer çalışmalar incelendiğinde elde edilen sonuca benzer olarak Burmabıyık (2014) konu ile ilgili; öğretmenlerin 25 yıllık öğretmenlik deneyimleri boyunca pedagojik alan bilgi düzeylerinin attığını, 50 yaşından sonra matematiğe yönelik pedagojik alan bilgi düzeylerinde düşüş olduğunu belirtmiştir. Tokatlıoğlu (2016) ise yürüttüğü çalışmada ileri yaşlı öğretmenlerin pedagojik alan bilgi düzeyleri konusunda düşüş yaşamalarının uzun yıllar çalışma hayatında olmaktan kaynaklı iş doyumlarında da düşüşe neden olduğunu bulmuştur. Argın (2019) çalışmasında 23-50 yaş aralığında bulunan öğretmenlerin diğer yaş aralığındaki öğretmenlere göre matematik pedagojik alan bilgilerinin daha yüksek olduğunu tespit etmiştir. Bu sonuçlardan farklı olarak Demirbaş (2019)'ın okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgilerini tespit etmek için yaptığı çalışmada öğretmenlerin yaşları ile matematik pedagojik alan bilgileri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık bulunmadığı tespit edilmiştir.

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgi düzeyleri ile medeni durumları arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Bu sonuç medeni durumun öğretmenlerin matematik pedagojik alan bilgilerini etkileyen bir değişken olmadığını göstermektedir. Nitekim Argın (2019) yürüttüğü çalışmada bekar öğretmenlerin matematik pedagojik alan bilgi düzeyinin düşük, evli öğretmenlerin matematik pedagojik alan bilgilerinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Okulöncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgileri kıdeme göre incelendiğinde mesleki kıdem ile okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgilerini arasında anlamlı bir farklılık olmadığını görülmüştür. Bu sonuç; öğretmenlerin eğitim sürecinde sahip oldukları akademik ve matematik pedagojik bilgilerini iyileştirmek ve geliştirmek için pek fazla çaba sarf etmedikleri şeklinde yorumlanabilir. İlgili literatür incelendiğinde elde edilen sonuca paralel olarak Demirbaş (2019) yürüttüğü çalışmada öğretmenlerin okul öncesi matematiğinde pedagojik alan bilgi düzeyleri ile deneyim süreleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık olmadığını görmüştür. Hill (2007) çalışmasında öğretmenlerin deneyim sürelerinin matematik pedagojik içerik bilgisi üzerinde anlamlı bir farklılık yaratmadığı sonucuna ulaşmıştır. Bu sonuçlardan farklı olarak Lee (2010) çalışmasında Anaokulu öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgi düzeyi ile kıdem yılları arasında; 10 yıldan fazla öğretmenlik tecrübesine sahip olan öğretmenlerin 10 yıldan az deneyime sahip olanlardan daha yüksek puan aldığını tespit etmiştir. Yine Lee (2017) 5 yıldan fazla öğretmenlik deneyimine sahip olan okul

öncesi öğretmenlerinin 5 yıldan az deneyime sahip öğretmenlere göre genel olarak daha yüksek pedagojik alan bilgisine sahip olduklarını tespit etmiştir.

Öğretmenlerin çalıştığı kurum türü ile matematik pedagojik alan bilgi düzeyleri arasında anlamlı farklılık bulunmamıştır. Nitekim Argın (2017) çalışmasında okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgi düzeylerini incelemiş; kreş-gündüz bakım evlerinde çalışan öğretmenler ve özel-resmi anaokulu-anasınıflarında çalışan öğretmenler arasında yine özel-resmi anaokulu-anasınıflarında çalışan öğretmenler lehine anlamlı farklılık tespit etmiştir.

Okul öncesi öğretmenlerinin çalıştığı yaş grubu ile matematik pedagojik alan bilgileri arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Farkın kaynağının ise yaş grubu 36-47 ay olanlar ile 48-59, 60-72, 36-72 ay olanlar arasında 36-47 ay olanlar lehine anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. 36-47 aylık çocuklar ile çalışan öğretmenlerin matematik pedagojik alan bilgilerinin diğer gruplarla çalışanlar arasında 36-47 ay grubu ile çalışan öğretmenler lehine anlamlı bulunmuştur. Bu sonucun elde edilmesinde öğretmenlerin eğitim verdikleri grubun eğitim hayatının daha ilk basamağında yer almaları ve bu dönemin matematiğin temellerinin atıldığı bir dönem olması itibari ile matematik öğrenimi ve öğretimi üzerinde kendilerini geliştirdikleri düşünülmektedir. Bu sonuca benzer şekilde Yıldırım (2018: 59) yürüttüğü çalışmada 36-48 aylık çocuklar ile çalışan öğretmenlerin 49-60 ile 61-72 aylık çocuklarla çalışan öğretmenlerden ve 49-60 aylık çocuklarla çalışan öğretmenlerin 61-72 aylık çocuklarla çalışan öğretmenlerden daha başarılı etkinlikler planladıkları belirlemiştir. Bu sonuca göre küçük yaş grubuyla çalışan öğretmenlerin daha büyük yaş gruplarıyla çalışan öğretmenlere göre bilgi düzeyi, hazırlık-planlama ve sınıf yönetimi konusunda daha başarılı oldukları belirlenmiştir.

Okul öncesi öğretmenlerinin bulundukları kurumda çalışma süresi ile matematik pedagojik alan bilgi düzeyleri arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiş öğretmenlerin bulundukları kurumda çalışma süreleri arttıkça matematik pedagojik alan bilgilerinin azaldığı görülmüştür. Çalıştıkları kurumda ilk yılı olan öğretmenlerin matematik pedagojik alan bilgilerinin diğer öğretmenlere göre daha yüksek olmasının nedeninin öğretmenlerin kurumda çalışmaya başladıklarında başarı kaygılarının olması ve mesleki gelişimlerine daha çok önem vermelerinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Benzer şekilde Girgin (2010) tükenmişlik üzerine yürüttüğü çalışmada 11 yıl ve üzeri aynı kurumda görev yapan öğretmenlerin tükenmişlik, yetersizlik ve duyarsızlaşma düzeylerinin arttığını belirlemiştir. Bu durum öğretmenlerin gelişim ve değişime kapalı olmasına ve matematik pedagojik alan bilgi düzeylerinde de düşüş olmasına neden olmaktadır.

Okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgilerinin geliştirilmesi amacıyla eğitimin sürekli gelişen ve değişen bir yapıya sahip olması nedeniyle, okul öncesi öğretmenleri alanı ile ilgili gelişmeleri takip edebileceği, kendisinde eksikliğini hissettiği ve destek almaya ihtiyaç duyduğu konularda hizmet içi eğitimlere, konferans ve seminerlere katılabilir. Okul öncesi öğretmenlerinin eğitim programlarındaki aylık planları, günlük planları ve eğitim

akışlarında matematiğe yer verme durumları ile günlük etkinlik planlarındaki uygulamaları karşılaştırılabilir. Bu araştırma Afyonkarahisar ilinin merkez ilçesinde yürütülmüştür. Daha farklı ya da daha geniş örneklemler seçilerek daha ayrıntılı bilgilere ulaşılabilir. Bu çalışma nicel araştırma yöntemi ile yapılmış olup nitel araştırma yöntemleri ile zenginleştirilip desteklenebilir. Okul öncesi öğretmenlerinin matematik eğitimine yönelik özyeterlikleri ve matematik pedagojik alan bilgileri farklı demografik özellikler ele alınarak incelenip karşılaştırmalar yapılabilir. Özel kurumlarda çalışan okul öncesi öğretmenlerinin matematik pedagojik alan bilgilerini belirlemeye yönelik çalışmalar yapılması önerilmektedir.

KAYNAKLAR

Akman, B. (2002). Okulöncesi dönemde matematik. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 23*, 244-248.

Akman, B. (2017). *Erken çocuklukta matematik eğitimi* (7. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.

Aksu, Z. & Kul, Ü. (2017). Turkish adaptation of the survey of pedagogical content knowledge in early childhood mathematics education. *Online Submission*, *8*(30), 1832-1848.

Argın, Y. (2019). okul öncesi eğitimcilerinin matematik eğitimine ilişkin pedagojik alan bilgi düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi (Yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Argın, Y. ve Dağlıoğlu, H. E. (2020). An investigation into mathematics-related pedagogical content knowledge of preschool educators based on institution type. *Elementary Education Online*, *19*(4), 1948-1962.

Burmabıyık, Ö. (2014). Öğretmenlerin teknolojik pedagojik içerik bilgilerine yönelik öz-yeterlilik algılarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi (Yalova ili örneği). (Yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.

Cox, G. J. (2011). *Preschool caregivers' mathematical anxiety: examining the relationships between mathematical anxiety, and knowledge and beliefs about mathematics for young children.* (Doctoral Dissertation). Texas Woman's University, USA.

Dağlı, H., Dağlıoğlu, H. E. & Atalmış, E. H. (2019). Development of a preschool teachers' pedagogical content knowledge scale regarding mathematics. *International Journal Of Assessment Tools In Education*, *6*(4), 617-635.

Dağlıoğlu, H. E., Genç, H. ve Dağlı, H. (2017). Gelişimsel açıdan okul öncesi dönemde matematik eğitimi. *Okul öncesinde matematik eğitimi* içinde (11-40). Ankara: Hedef.

Dağlıoğlu, H. E., Genç, H. ve Yüksek Usta, S. (2017). Okul öncesi öğretmen adaylarının akademik motivasyonları ile matematik öğretimine ilişkin özyeterlik inançları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Electronic Turkish Studies*, *12*(6), 235-260.

Dal, M. (2015) *Okul* öncesi öğretmenlerinin sınıf içi uygulamalarına yönelik teknolojik pedagojik alan bilgilerine ilişkin görüşlerinin İncelenmesı. (Yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Kütahya.

Demirbaş, M. (2019). Okul öncesi öğretmen adayları ve okul öncesi Öğretmenlerinin matematiksel inanç düzeyleri̇ ile matematiksel pedagojik yeterlik düzeyleri̇ arasındaki̇ İlişkinin incelenmesi (Yüksek lisans tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.

Fennema & Franke. (1992). Teachers' knowledge and its ımpact. in d. a. grouws (ed.), *Handbook of research on mathematics teaching and learning: a project of the national council of teachers of mathematics* (p. 147–164). Macmillan Publishing Co, Inc.

Fırat, Z. S. (2016). *Okul* öncesi öğretmenlerinin doğal matematik dilini kullanımlarına ilişkin görüşleri ile uygulamalarının karşılaştırılması (Yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

Figueiredo, M. P., Gomes, H. & Rodrigues, C. (2018). Mathematical pedagogical content knowledge in early childhood education: tales from the 'great unknown'in teacher education in Portugal. *European Early Childhood Education Research Journal*, *26*(4), 535-546.

Girgin, G. (2010). Öğretmenlerde tükenmişliğe etki eden faktörlerin araştırılması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, *9*(32), 31-48.

Hill, H. C. (2007). Mathematical knowledge of middle school teachers: implications for the no child left behind policy ınitiative. *Educational Evaluation and Policy Analysis*, *29*(2), 95-114.

Hill, H. C., Rowan, B. & Ball, D. L. (2005). Effects of teachers' mathematical knowledge for teaching on student achievement. *American Educational Research Journal*, *42*(2), 371-401.

İnan, C. (2014). Okul öncesi öğretmen adaylarının matematik dersini öğretebilme konusunda hazır bulunuşluk düzeylerinin değerlendirilmesi (Diyarbakır İl Örneği). *Electronic Turkish Studies*, *9*(8). 537-550.

Klibanoff, R. S., Levine, S. C., Huttenlocher, J., Vasilyeva, M., & Hedges, L. V. (2006). Preschool children's mathematical knowledge: the effect of teacher "math talk". *Developmental Psychology*, *42*(1), 59-69.

Krauss, S., Brunner, M., Kunter, M., Baumert, J., Blum, W., Neubrand, M. & Jordan, A. (2008). Pedagogical content knowledge and content knowledge of secondary mathematics teachers. *Journal Of Educational Psychology*, *100*(3), 716–725.

Krows, A. J. (1999). Preservice teachers' belief systems and attitudes toward mathematics in the context of a progressive elementary teacher preparation program. (Unpublished doctoral dissertations). The University Of Oklahoma, Oklahoma.

Lee, J. (2005). Correlations between kindergarten teachers' attitudes toward mathematics and teaching mathematics. *Journal Of Early Childhood Teacher Education, 23*(2), 173–184.

Lee, J. (2010). Exploring kindergarten teachers' pedagogical content knowledge of mathematics. *International Journal Of Early Childhood*, *42*(1), 27-41.

Lee, J. E. (2017). Preschool teachers' pedagogical content knowledge in mathematics. *International Journal Of Early Childhood*, 49(2), 229-243.

Ma, L. (2010). *Knowing and teaching elementary mathematics: teachers' understanding of fundamental mathematics in China and the United States*. New York: Routledge.

McCray, J. S. (2008). Pedagogical content knowledge for preschool mathematics: relationships to teaching practices and child outcomes (Doctoral dissertation). Loyola University, Chicago.

McCray, J.S. & Chen, J. Q. (2012). Pedagogical content knowledge for pre-school mathematics: construct validity of a new teacher interview. *Journal Of Research In Childhood Education*, *26*(3), 291-307.

Parpucu, N.ve Erdoğan, S. (2017). Okul öncesi öğretmenlerinin sınıf uygulamalarında matematik dilini kullanma sıklıkları ile pedagojik matematik içerik bilgileri arasındaki ilişki. *Erken Çocukluk Çalışmaları Dergisi, 1*(1), 19-32.

Platas, L.M. (2008). Measuring teachers' knowledge of early mathematical development and their beliefs about mathematics teaching and learning in the preschool classroom. (Doctoral dissertation). University Of California, Berkeley.

Smith, K. H. (1998). The construction of a survey of pedagogical content knowledge in early childhood mathematics. Unpublished Manuscript.

Smith, K.H. (2000). Early childhood teachers' pedagogical content knowledge in mathematics: a quantitative study. (Doctoral dissertation). Georgia State University Institute Of Social Sciences, Georgia, Atlanta.

Takunyaci, M., ve Takunyaci, M. (2014). Preschool teachers' mathematics teaching efficacy belief. *Procedia-Social And Behavioral Sciences*, 152, 673-678.

Tokatlıoğlu, T. (2016). Anaokulu çalışanlarının iş doyumu, ücret beklentisi, meslek içi toplam çalışma süresi ve yaş grupları ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Yüksek lisans tezi). Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Turnuklu, E. B. & Yeşildere, S. (2007). The pedagogical content knowledge in mathematics: pre-service primary mathematics teachers' perspectives in Turkey. *Issues in the Undergraduate Mathematics Preparation of School Teachers, 1*,1-13.

Yıldırım, Ö. (2018). Okul öncesi öğretmenlerinin iş doyumları ile sınıf yönetimi becerileri arasındaki ilişki: Başakşehir ve Küçükçekmece örneği. (Yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Young-Loveridge, J. M. (2004). Effects on early numeracy of a program using number books and games. *Early Childhood Research Quarterly*, *19*(1), 82-98.

Zhang, Y. (2015). *Pedagogical content knowledge in early mathematics: what teachers know and how it associates with teaching and learning* (Doctoral dissertation). Loyola University, Chicago, IL.

REENKARNASYON: İSLAMİ BİR YAKLAŞIM

REINCARNATION: AN ISLAMIC APPROACH

Ramazan BİÇER
Prof. Dr. Sakarya Universitesi İlahiyat Fakültesi
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1501-2103

ÖZET

Günümüz söylemiyle reenkarnasyon, Latin kökenli bir terim olan Reincarnatio; reincarni (yeniden bedene bürünme), transmigrare (ruhgöçü) anlamlarına gelmektedir. Reenkarnasyon ve tenasüh birbirine benzer gibi görünmekle birlikte, farklı boyutlarda ve bağlamda kullanılmaktadır. Reenkarnasyon bir inanç biçimidir. Genellikle uzak doğu dinleri yanında Mısır inançlarında ve Avusturalya yerlilerininim inançlarında yer bulmuş olan bu anlayışa göre tekrar doğmak bir ceza ya da mükafat değil, ruhun tecrübe ve gelişiminin bir vasıtasıdır. Ruhsal ilke bir önceki yaşamış olduğu gezegene reenkarne olabileceği gibi başka bir gezegene de reenkarne olabilir. Ruhun yeni bir bedende ete kemiğe bürünmesini ifade eden reenkarnasyonun genel olarak insanların düşüncelerinin ve arzularının bir yansıması olduğu da ileri sürülmektedir. Reenkarnasyonda ruh varlık boyutunun en alt seviyesinden başlayarak her bir bedenlenmede yeni bir yol ve deneyim aşamasına ulaşarak, yükselir. Bedensel olarak başladığı yolculuğunu mutlak gerçeklik mertebesinde tamamlar. İlk önce bir bitki olarak var olan ruh, daha sonra hayvansal ve insani mertebeleri geçerek mutlak hakikat olan Nirvana'ya ulaşır. Reenkarnasyon inancının temel dayanakları, dünyadaki kötülükler karşısında kişinin iyiye yönelmesi ve olumsuzluklara pirim vermemesi ve değişken olan bedenin ötesinde bireyin ruhsal boyutuna ağırlık vererek, manevi anlamda tekâmül etmesidir. Buna göre beden ve fiziki yapı değişebilir, eskir ve bozulur. Beden ruhun bir elbisesi olduğu için, değişmesi insan için bir sorun teşkil etmez. Bu nedenle ölüm de bir olumsuzluk değildir. Belki de daha iyi bir ruhsal boyuta geçmek için, bir kapı ve köprüdür. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet yani semavi dinler, reenkarnasyon inanç ve düşüncesini benimsemezler. Zira bir şahsın aynı kimlik altında yeniden dirilmesi şeklinde gerçekleşecek olan ahiret hayatı inancına aykırıdır. Zira reenkarnasyon, dünyada bir tekamüldür. Ahiret ise, dünya hayatının bitip kapanmasıyla oluşacak yeni bir alemdir. Bu sunumda reenkarnasyon düşüncesinin İslam Kelamı bağlamında bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Reenkarnasyon, Ruh, Ahiret, İslam Teolojisi

ABSTRACT

Reincarnatio, a Latin term, Reincarni (reincarnation) means transmigrant (spiritual migration). Although reincarnation and transmigration seem to like each other, they are used in different sizes and contexts. A reincarnation is a form of belief. According to this understanding, which is generally included in Egyptian and Australian natives' beliefs and the Far Eastern religions, being born again is not a punishment or reward but a means of experience and development of the soul. The spiritual principle can reincarnate to a previous planet or another planet. It is also suggested that reincarnation, which expresses the soul's incarnation in a new body, reflects the

thoughts and desires of people in general. In reincarnation, the soul ascends, starting from the lowest level of the entity dimension, reaching a new path and experience stage in each embodiment. It completes the journey, which started physically, at absolute reality. The soul that exists as a plant first reaches Nirvana, the whole truth, bypassing the animal and human levels. The basic foundations of the belief in reincarnation are that the person turns towards the good in the face of the evil in the world and does not give credit to the negativities and evolves in the spiritual sense by giving weight to the spiritual dimension of the individual beyond the body. Accordingly, the body and physical structure can change, age, and deteriorate. Since the body is a dress of the soul, it is not a problem for a person to change it. Therefore, death is not negativity either. Perhaps it is a gateway and bridge to move into a better spiritual dimension. Judaism, Christianity, and Islam, heavenly religions, do not adopt the belief and thought of reincarnation. The life of the hereafter that will take place as a person resurrects under the same identity is against the belief. Reincarnation is an evolution in the world. The afterlife is a new realm that will emerge when this world's life ends. In this presentation, an evaluation of the idea of reincarnation will be made in the context of the Islamic Word.
Keywords: Reincarnation, Spirit, Hereafter, Islamic Theology.

GİRİŞ

Reenkarnasyon, Latince kökenli olup, Reincarnatio, reincarni (yeniden bedene bürünme), transmigrare (ruhgöçü); grekçe metapsychosis (yeniden canlanma), mmetasomatosis (yeniden bedenlenme) şeklinde kullanılmıştır. Terim Süryanice, tapikha (yeniden cisimlenme); İbranice gigul ha-nefeş/neşamot (ruhun yeniden bedene bürünmesi) olarak mevcuttur. Batı dillerinin çoğunda Reincarnasyon şeklinde yer almıştır. Teknik terim olarak reenkarnasyon, bireyin öldükten sonra ruhunun hayvan veya bitki de dahil insan veya insandışı varlıklara geçmesi demektir. Bu sözcüğün Arapça dilindeki karşılığı ise “tenasuh” olarak ifade edilmiştir (Yitik, 2011).

Ruh göçü olan reenkarnasyonun tarihi ile ilgili kesin bir veri bulmak zordur. Zira farklı toplumlarda ve dinlerde mevcut olan bu inanç biçiminin çıkış menşei konusunda belirgini bir bilgi olmadığı için, dünya çapında bir araştırma ile bazı veriler elde edilebilir. Zira reenkarnasyon inancı Yunan düşüncesinde, Kelt ve Roma felsefesinde, eski Mısır inançlarında, Budist öğretileri ve Jainizm’de Mezopotamya geleneklerinde, Afrika yerel dinlerinde ve Hindu akidesinde mevcuttur. Dünyanın farklı bölgelerinde inananların bulunduğu göz önüne alınacak olunursa, sorunun çözmenin zorluğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Günümüz itibarıyla tenasüh inancı Budizm ve Hinduizm ile sembolleşmiştir. Zira konuyla ilgili çalışmalar bu doğrultuda ağırlık kazanmaktadır. Hinduizm’de yeniden bedenlenme Samsara kavramında belirginleşmekle birlikte Karma öğretisi de yine reenkarnasyon inancı eksenlidir. Budizm’den en yüce kutsal varlık, Nirvana’dır. Budizm’de insan hayatının nihaî gayesi, karmanın yok edilmesi, daha önce hiç gerçekleşmeyen ve tasvir edilemeyen bir mutluluk haline ulaşma; uzun varlık ve bilgisizlik yolunun, çabalama ve acının sona ermesi demektir. Reenkarnasyonun amacında da son raddede Nirvana’ya ulaşmak vardır. Yani reenkarnasyon,

Nirvana'ya ulaşma sürecidir. Bu aşamada gerçekleşen karma, tekâmül evrimidir. Karmaya göre, içinde yaşanılan hayatta ve bir sonraki hayatta görülen sosyal farklılıklar, iyi ve kötü hayat, bir önceki yaşamda yapılan olumlu ve olumsuz tutum ve davranışlar sonucu oluşmaktadır.

Yeni Çağ Dini akımlarında (New Age Religious movement) da reenkarnasyon inancı mevcuttur. New Age akımı, seküler ve materyalist anlayışlara karşı tavır takınmakla birlikte, mevcut dinlere de alternatif olarak ortaya çıkmış bir yaklaşımdır. Belli bir görüşü temsil etmeyen ve kendilerini dini olarak da nitelendirmeyen New Age akımı, Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet, Budizm gibi geleneksel dinlerin ana öğelerini içermektedir. New Age akımı, Teosofi hareketinin çağdaş bir versiyonu olduğu söylenebilir. Aynı zamanda New Age tarikatları, kültleri ve sektleri de denilen bu oluşumlar, ülkelere veya genel kitlenin sahip olduğu dini yapıya göre farklılık arzetmektedir. Bu nedenle bir Hıristiyan toplum içerisinde doğan tarikat, Hz. İsa ve Mesih'i, ya da Yahudi dini ile bağlantılı olarak Hz. Musa'nın ismi veya misyonunu öne çıkararak, kendi anlayışlarını sunmaktadırlar. Dolayısıyla New Age kültleri, toplumun değer yargılan arkasına sığınarak ortaya çıkmakta ve ardından, öne sürdükleri şahıs veya değerlerin ötesinde kendi dini/felsefi görüşlerini sunmaktadırlar. Burada temel hareket noktası ise reenkarnasyon olmaktadır.

New Age 1980'lerin Amerikan medyasında, meditasyon, kanal olma (channelling), reenkarnasyon, kristaller, psişik deneyim, holistik sağlık, UFO gibi konulara ilgi duyan alternatif ruhsal alt kültürleri tanımlamakta kullanılan popüler bir terim haline gelmiştir. Yeni Çağ Dini Akımlarda reenkarnasyon anlayışı bu tarikatların temel prensipleri arasında ve ön sıralardadır (Biçer, 2006).

Klasik dönem İslami literatürde reenkarnasyon terimi, tenasüh ile ifade edilmiştir. Günümüzde de tenasüh kelimesi kullanılmaktaysa da reenkarnasyon kavramıyla eşdeğer bir konumda değildir. Tenasüh, insan ruhunun hayvana veya hayvandan insana geçmesi anlamına gelmektedir. Ruhun mevcut bulunduğu konuma göre farklı mahiyet kazanması nedeniyle değişik adlandırmalar yapılmıştır. Buna göre insan ruhunun bir başka insana geçmesine nesh; yine insan ruhunun hayvana geçiş yapmasına mesh; bir bitkide yer bulmasına resh; insan ruhunun cansız varlıklara yerleşmesine de fesh denmiştir (Günaltay 1994:161).

Reenkarnasyon vb. kavramların, bir öncü! prensip olarak sonsuz bir cevher, antik bir esas olarak kabul edilmesidir. Burada ön plana çıkan olgu, bedenin ve bedenleşmenin, ruhun tekamülleşmesine katkıda bulunan bir araç olarak algılanmasıdır (Has, 2004). Ancak söz konusu kavramlar birbirleriyle birebir örtüşmemektedir. Tenasüh ile reenkarnasyon, ruhların beden değiştirerek dünyaya tekrar tekrar gelmeleri anlamını taşıdıklarından içerdikleri genel anlam itibariyle benzerdirler. Ancak tenasühte ölüm sonrasında ruhun bir insan bedeninden tüm canlı ve cansız varlıklara geçişi olurken, reenkarnasyonda ruhun sadece insan bedenine geçişi vardır. Öte yandan tenasühte dünyaya geliş sebebinin ceza ve mükafat olduğu kabul edilirken reenkarnasyonda sebebin ruhun olgunlaşması olduğu ileri sürülmektedir. Buna göre tenasühte ceza ve mükafat esasına göre bir geliş-gidiş mevzubahs iken reenkarnasyonda ruhların dünyaya tekâmül için tekrar gelmeleri söz konusudur (Taşdemir, 2017).

REENKARNASYON VE DİN

Reenkarnasyon dini bir inanç sistemidir. Buna göre Budizm, Hinduizm gibi bazı dinlerde temel bir inanç ilkesidir. Yaygınlık kazanmak suretiyle semavi dinler denilen Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet mensupları arasında da yer bulmuştur. Bu doğrultuda reenkarnasyonu benimseyen Yahudiler, Tevrat'ta yer alan birkaç ayet ile Kabbala metni olan Sefer ha-Bahir'de bulunan sözleri dayanak olarak kullanmaktadırlar. Tevrat'ta yer alan "Dedi ki, 'Bu dünyaya çıplak geldim, çıplak gideceğim. RAB verdi, RAB aldı, RAB'bin adına övgüler olsun!" (Eyub 1:21) ayeti doğrultusunda bunun reenkarnasyona işaret ettiği ileri sürülmektedir. Yine "İnsanları bir düş gibi siler, süpürürsün, Sabah biten ot misali: Sabah filizlenir, büyür, Akşam solar, kurur" (Mezmurlar 90:5-6) ayetleri dayanak metinleri olarak kabul edilmiştir.

Hristiyanlar arasında reenkarnasyonu benimseyenler, "'Sana doğrusunu söyleyeyim, bir kimse yeniden doğmadıkça Tanrı'nın Egemenliğini göremez" (Yuhanna, 3/3) ayetini delil olarak kullanmaktadırlar. Bunun yanında başka ayet referansları da mevcuttur. Genel ilke olarak semavi-İbrahimi dinlerde ahiret inancı mevcuttur. Bu doğrultuda Tevrat ve İncillerden hareketle reenkarnasyona delil getirmek, söz konusu ayet ifadelerini bağlamının dışında yorumlamak anlamına gelmektedir.

KUR'AN VE REENKARNASYON

İslam dininin temel iman ilkeleri arasında tek Tanrı inancı olmanın yanında peygamber ve ahiret akidesi de bulunmaktadır. Bu doğrultuda inanç esasları, birbirinden bağımsız olarak değerlendirilemez. Buna göre Allah'a inanmak aynı zamanda İlahi kitap, peygamber ve öteki dünya olan ahiret inancını da birlikte getirmektedir. Zira Allah'a iman eden, O'nun kutsal kitabında bildirdiği ve vaat ettiği ahiret hayatına da inanmalıdır. Bu hem Kur'an hem de Hz. Peygamber tarafından vurgulanmış ve pekiştirilmiştir. Nitekim Cibril hadisi olarak ünlenen bir rivayette Melek Cebrail sahabilerin hazır bulunduğu bir mecliste insan suretinde Hz. Peygamberi ziyaret eder. Ona "bana imanı anlat" der. Allah Resulü "İman; Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, kitaplarına, ahiret gününe, kadere, hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmandır" şeklinde yanıt verir. Bu cevap üzerine gelen şahıs, "doğru söyledin" der (Buhâri, "İman", 37). Bu olay, müminlere yönelik bir ders mahiyetinde olmuştur. Kur'an-ı kerimde çok sayıda ayet, öldükten sonra bedensel diriliş olacağını vurgulamaktadır. Konuyla ilgili kullanılan terim, "haşr" ve "ba's"tir. Her ikisi de bedensel diriliş anlamındadır.

Bu veriler yanında tarihsel süreçte bazı Müslüman akım ve oluşumlar, tenasüh/reenkarnasyona inanmışlardır. Müslümanlar arasında Şiiliğin aşırı kesimi anlamına gelen ve tarihte Gulat-ı Şia/müfrit Şiiler olarak adlandırılan kesimin büyük bir kısmı, reenkarnasyon inancını benimsemektedir. Bunlar ise daha çok Karmatiler ve İsmailler olarak bilinmektedir. Ancak İslam dünyasının ezici çoğunluğu, tenasüh veya reenkarnasyon inancını benimsememiştir. Bu haliyle Müslümanların, marjinal dar alanlı guruplar dikkate alınmazsa, reenkarnasyon akidesini benimsemedikleri söylenebilir.

Türkiye'de de sınırlı alanda bulunup marjinal inanç mensuplarına sahip olan Nusayriliğin belirleyici inançlardan biri de tenasühtür. Fırkaya göre ruh, ölümle birlikte bedenden ayrılınca başka bir bedene girerek yeniden dünyaya gelir. Bu yeni beden ölen kişinin önceki inanç ve

yaşayışına göre değişir. Nusayri bir mümin, sırları bilerek ve onların gerektirdiği biçimde hayat sürdüğü takdirde yedi değişim geçirip yıldızlar arasında yerini alır. İnkârı ve kötülüğü seçenler fıtratlarına göre köpek, deve, katır, koyun şeklinde doğarlar; çok çirkin davranış sergileyenler ise necis hayvanların yahut birtakım haşerelerin bedenlerine girerler. Kâfirler için hayvan olarak dünyaya gelme devirler boyu devam eder. Bu inançları sebebiyle Nusayri çevrelerinde çok sayıda yeniden doğuş öyküsüyle karşılaşılmakta, birçok insan önceki hayatından söz etmektedir. Ahiret tasavvurları oldukça müphem bir nitelik taşıyan Nusayriler dualarında cennet ve cehennem inancına yer verirler (Türkan, 2015:287)

Müslümanlar arasında reenkarnasyona inananların, Kur'an ve hadislerden bazı referanslar sunmuşlardır. Söz konusu başvurular arasında Kur'an'daki "Ey Rabbimiz, sen bizi iki kez öldürdün, iki kez dirilttin. İşte suçumuzu da itiraf ettik. Şu azaptan kurtulmanın bir çaresi, bir yolu yok mu (acaba)? Derler" (el-Mü'min 40/11) ayeti yer almaktadır. Onların tezlerine göre bu ayette yer alan "iki kere" ifadesi, reenkarnasyonu kanıtlayıcı mahiyettedir. Zira burada birden fazla yaşamdan bahsedilmektedir. Bu iki süreçte de sıkıntılı bir hayat söz konusudur.

Reenkarnasyona kanıt olarak kullanılan bir başka ayette de "Başınıza her ne musibet gelirse kendi yaptıklarınız yüzündendir. O, yine de çoğunu affeder" (eş-Şura 42/30). Bu ayette vurgu yapılan husus, insanların tüm tutum ve davranışlarının, daha önceki yaptıklarının bedeli olduğudur. Reenkarnasyon düşüncesine göre önceki hayatında enkarnesini tamamlayamayan kimselerin, yeni bedenlenme ile yaşama başladığı ve bu yeni hayatında da başarılı bir sınav veremediği, bu nedenle de sitem ettikleri sonucunu göstermektedir.

İnsanların birden fazla dirilmesi, Kur'an ayetlerini açıklayan tefsirlerde farklı şekillerde yorumlanmıştır. Nitekim ilk dönem tefsircilerinden İbn Abbas ve İbn Mes'ud un, insanın yaratılmadan önce, babasının sulbunde, ölü olduğunu sonra kendisine hayat verildiğini, yani yaratıldığını, daha sonra eceli geldiğinde öldürüldüğünü ve kıyamet gününde yeniden diriltileceği (b'as) şeklinde açıklanmıştır (Elmalılı, 1, 285). Müfessirlerin çoğuna göre ise ayetin anlamı, insanın ceza ve ödül için hesaba çekileceği an olan kıyamet gününde dirilmesi olarak anlaşılmıştır.

Söz konusu ayetlerin sağlıklı anlamlandırılması, Kur'an'a bütüncül bakmakla mümkündür. Zira Kur'an defalarca ahiret hayatından bahsetmektedir. O hayat ise, dünya yaşamının ötesinde bir boyuttadır. Yine Kur'an bedensel diriliş anlamında olan haşir ve ba'sten bahsetmektedir. Bu veriler yanına reenkarnasyona dayanak olarak gösterilen birkaç ayet varsa, bu durumda o ayetlerin anlamlandırılma biçiminde sorun var demektir. Bunun en sağlıklı yaklaşımı ise sözkonusu ayetlerin bağlamından koparılmadan ve genel ilkelerden uzaklaşmadan mecazi olarak yorumlanmasıdır. Daha yukarıda geçtiği şekilde reenkarnasyon düşüncesi mensuplarının Tevrat ve İncillerden kendileri lehine kullandıkları ayetlerin de yine bağlamından koparılmak suretiyle anlamlandırıldığı görülmektedir.

Konuyla ilgili bir çalışma yapan Kırca'ya göre İslam'da ferdi ceza ve mükafat ilkesi vardır. Hiçbir kimse, bir başkasının günahından dolayı, ceza görmediği gibi, ödüllendirilemez de. Herkes, yaptığı işin karşılığını iyi veya kötü olarak görecektir. Bu ilkeler doğrultusunda islam dini, reenkarnasyonu reddeder (Kırca, 1986).

Reenkarnasyon inancının benimsenmesinin gerekçeleri doğrultusunda dünyada ilahî adaletin gerçekleşmemesi reenkarnasyonu gerekli kılmaktadır. Zira küçük çocukların zor durumda kalması, sakat doğumlar, erken ölümler ancak reenkarnasyon inancını benimsemekle anlaşılabilir. Buna göre geçmiş hayatını kötü yaşamış biri daha sonraki bir hayatında cezalandırılacak, böylece adalet yerini bulacaktır. Bu doğrultuda ödüllendirme veya cezalandırma bu dünyada gerçekleşmektedir.

Bu yönlü yaklaşımlar, kötülük probleminin çözümüyle bağlantılı görünmektedir. Zira doğadaki bazı olaylar yanında insanın maruz kaldığı sıkıntılar, çocuk ve hayvanların yaşadığı bazı olumsuzlukların izahına yönelik öneriler, kötülük sorunuyla doğrudan alakalıdır. Kötülük problemi felsefi, dini ve ahlaki boyutlara sahiptir. Bu üç sistemin konuya birliktelik içerisinde yaklaşımı doğrultusunda sonuca yönelik sağlıklı değerlendirmeler yapılabilir.

Kötülük sorunu, düşünce tarihinde çözümlenmeye çalışılan en temel problemler arasında yer almaktadır. Teodisi sorununda üzerinde durulması gereken en öncelikli husus, evrenin kontrollü bir düzen içerisinde olup olmadığıdır. Böyle bir düzen ve nizamın varlığı veya yokluğu ise, Tanrının varlığı ile bağlantılıdır. Buna göre Tanrı varsa, evrende intizam vardır. Ancak söz konusu bu düzenin görülebilirliğin imkânı üzerinde durmak gerekmektedir. Kabul edilen Tanrı, mutlak anlamda iyilik, irade ve güç sahibi olduğu yöndedir. Bu durumda iyilik sahibi tanrının yarattığı alemdeki olumsuzlukların izahı gerekmektedir.

Kötülüğün ne olduğu konusunda farklı yaklaşımlar vardır. Bunun tasnifi yapılacak olunursa dört bölümde incelenebilir. Ahlâkî kötülük (moral evils), günah olarak adlandırılan ve insanın yapıp ettiklerinin sonucu olan dini boyutta kötülük, bireyin şahsına yönelik fiziksel acılar ve üzüntülerin oluşturduğu kötülük. Toplumsal ve hayata yönelik hastalık ve doğal afetler ise sosyal kötülük statüsündedir. Son olarak metafizik alınana yönelik psikolojik boyutu olan kötülük gelmektedir.

Kötülük sorununda temel şu sorular üzerinde durulmuştur: Mutlak iyi olan Tanrı'nın yarattığı ve yönettiği alemde nasıl kötülük olabilir? Yoksa Tanrı kötülüğü, kötü olarak biliyor ve önlemek istiyor da önleyemiyor mu? O zaman Tanrı güçsüzdür. Aksi takdirde gücü yetiyor da kötülüğü önlemek istemiyor mu? O halde o, kötü niyetli bir Tanrı mıdır? Gücü yetiyor ama kötülüğü kötü olarak düşünmüyor mu? O halde kötülük neden vardır? (Hume 1995:209).

Kötülük sorununun arkaplanına uzanan temel yargı, kötülük varsa, Tanrı yoktur tezidir. Ancak burada gözardı edilen en belirgin kanıt, evrende bir düzenin olmasıdır. Düzen varsa onları var eden ve yöneten Tanrı da vardır. Düzenli evrende göreceli olarak kötülük de vardır. Bu durumda kötülüğün ne olduğu ve bağlam, boyut ve nispetiyle bağlantılı bir kötülük incelemesi gerekmektedir.

Konuyla ilgili Gazzali'nin yaklaşımı sorunun çözümüne yönelik atılacak adımlarda destek sağlayacak niteliklidir. Şöyle ki: "Bu dünya, yıldırımlar, depremler, tufanlar, yırtıcı hayvanlar, öfke ve şehvet gibi insana özgü birçok kötülük türleri ile doludur. Bütün bunlarda Tanrı'nın bir takdiri var mı? Şayet bunlar takdir edilmemiş kötülükler ise bu âlemde demek ki O'nun gücü ve iradesi dışında bir şeyler oluyor. Şayet bu kötülükler takdir edilmiş ise kendisi tamamen iyi olan ve kendisinden iyilikten başka hiçbir şey sâdır olmayan Tanrı'dan bunlar nasıl meydana

gelmiştir?" (Gazzali, t.y. 226). Gazzali bu soruları, eğer sorulacak olsa idi şekline hazırlayarak, zihninde çözüm önerileri oluşturmuştur.

Kötülü sorunun çözümünde farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bunlar arasında kötülük, insanın seçme özgürlüğü için gereklidir tezi vardır. Buna göre özgür insan, robot insandan daha üstündür. Daha büyük iyiliklerin elde edilebilmesi için bu dünya şartlarında bazı kötülüklerin bulunmasının kaçınılmazdır. Kötülük olmasa idi insan iradesi sınırlandırılmış olacaktı (Swinburne, 2001:86) Bir diğeri ise, kötülük yaratıcı bağlamında değerlendirilmelidir. Yani Tanrı, kötülüğü, kötülük olsun diye yaratmamıştır. O'nun nazarında kötülük, kötülük olmayabilir. Bunu Gazzali, Tanrı kendi mülkünde istediği gibi davranabilir şeklinde açıklamıştır (1985: 204).

Evrende iyilik hakimdir. Bu iyilikler arasında insanla bağlantılı olarak kötülükler de mevcuttur. Bu doğrultuda iyi olan Tanrının hâkim olduğu alemdeki kötülüklerin bir açıklaması olmalıdır. Bunlar ise bireysel bazda değerlendirildiğinde, kişi, olay ve zaman ekseninde bir açıklama yapılabilir. Zira buradaki durum kişiye yöneliktir. Bu ise şahıslara göre değişebilir. Dünya yüzeyindeki kötülüklerin ise farklı bir açıklaması bulunmalıdır. Bu da Tanrı-kul arasındaki ilişkiyi öncelemektedir. "İyilikten ancak iyilik sudur eder" nazariyesi doğrultusunda, iyi olan Tanrıdan iyilik gelir. İslami bir sunum olan bu yaklaşım, inancın zorunlu bir gereğidir. Zira Allah kendisini birçok ayette merhametli olarak açıklamıştır. Sözgelimi "Rahmetim ise her şeyi kaplamıştır" (el-A'râf 5/156) ayeti bir örnektir. Bu yönlü ifadeler Hz. Peygamber tarafından da birçok defa vurgulanmıştır. Mesela; "Hz. Peygambere esirler getirildi. Aralarında çocuğunu arayan bir de kadın vardı. Esirler arasında bir çocuğu bulunca onu hemen kapıp bağrına bastı ve onu doyasıya emzirmeye başladı. Bunun üzerine Allah resulü bize şöyle buyurdu: "Ne dersiniz, bu kadın, bu çocuğunu ateşe atar mı?" Biz: "Hayır, Allah'a yemin olsun ki, bu kadın ateşe çocuğunu atmamaya gücü yetiyor bir halde iken, onu ateşe atmaz" dedik. Bunun üzerine Allah'ın elçisi şöyle buyurdu: "Allah'a yemin olsun ki, O'nun mümin kullarına olan merhameti, bu kadının çocuğuna olan merhametinden daha büyüktür" (Buhârî, "Edeb", 18; Müslim, "Tevbe", 22).

Öte yandan Allah Teala Kutsal Kitap Kur'an'da zulüm, haksızlık, kötülük ve başkalarına zarar verme gibi olumsuz eylemlerden kaçınılması gerektiğini sürekli vurgulamaktadır. Bu tür niteliklerin insanlar için zararlı olduğu belirtilirken, mutlak karşılığının verileceğini söylemekte ve ardından da Allah'ın ödüllendirme sözü (vaat) ve cezalandırma sözünden (vaîd) vazgeçip caymayacağını kaydetmektedir. Buna göre Yüce Yaradan, insanlara kötülükten kaçınmalarını isterken, kendisinin de bundan hoşlanmadığını bildirmektedir. Bu durumda alemde var olan kötülük sorununa, bu boyutlarında katkısıyla bakmak gerekmektedir.

Bu alanda gözardı edilen en büyük husus, İslami öğretiler doğrultusunda yaşamın bu hayata özgü olduğu değil, sonsuz bir hayatın bir parçası olduğudur. Hz. Peygamber tüm insanlık adına bunu, "Ben dünyada, bir ağacın altında gölgelenen sonra kalkıp orayı terk eden bir yolcu gibiyim" (Tirmizî, "Zühd", 46) şeklinde ifade etmiştir. Bu doğrultuda ebedi yaşamın ikinci boyutu olan ahiretteki hayatın sürecine göre dünya, kısa bir dönemi kapsamaktadır. Bu süreçte

yaşanan tüm olay ve olguları, sonsuz hayatın kısa bir parçası boyutuyla değerlendirmek daha sağlıklı sonuçlar verebilir.

SONUÇ

Reenkarnasyon bir inanç biçimi ve felsefesidir. Tarihsel süreçte birçok toplum ve dinde bu bir akide olarak kabul edilmiştir. Semavi dinler olarak adlandırılan Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlığın temel kaynakları olan Kutsal kitaplarda yer almamasına rağmen her üç din mensupları arasında reenkarnasyonu benimseyen marjinal kitleler çıkmıştır. Günümüzde ise Yeni Çağ Dini akımların da sahiplenmesiyle herhangi bir dini mensubiyet ayırt etmeksizin, taraftarları yaygınlık kazanmaya çalışmaktadır.

İslam dininin temel ilkeleri olan imanın şartları altı olarak belirlenmiştir. Bu sınırlandırma, Kur'an ve sahih kaynakların referansları doğrultusunda şekillenmiştir. Buna göre mümin olmanın ilk şartı, Allah'ın varlığı ve birliği inancıdır. Bundan sonra da diğer ilkeler gelmektedir. Allah inancı, öteki şartları da gerektirmektedir. Bu doğrultuda Allah'a inanan bir mümin, peygamberler ve kutsal kitaplara da inanmak zorundadır. Allah, peygamber ve kutlu kitap Kur'an bir konuda aynı şeyleri söylüyorsa, bir müminin ona da inanması gerekmektedir. Bu ise Kur'an'da bedensel diriliş anlamına gelen "haşr" ve "ba's" terimleriyle ifade edilen ahiret inancıdır.

Reenkarnasyon inancı, köklü bir geçmişe sahip olmakla birlikte, bireysel tecrübelere dayanan verilerin ötesinde bilimsel bir zemine oturmamıştır. Bu ise kabul etmek veya etmemek şeklindeki tercihi sonuç vermiştir. Tercih de ise kişiler sorumlu olur. Tercihlerinde bilimsel bir zemin arayan çok az kimse vardır. Kur'an bunu "insanların çoğu aklını kullanmazlar" şeklinde ifade etmiştir. Buna göre aklını kullanan insanlar azınlıktadır. Kur'an, doğrudan akıl sözcüğünü mastar kipiyle bir isim olarak kullanmaz. Terimi aklı kullanmak ve işlevsel hale getirmek şekilde kullanmıştır. Kur'an bazen aklı kullanmayı, hemen hemen akıl ile aynı anlama gelen kalp sözcüğüyle ifade etmiştir. "Onların kalpleri vardır, onlarla anlamazlar" (el-A`râf 7/179.); "Yeryüzünde dolaşmazlar mı ki düşünecek kalpleri olsun!" (el-Hacc 22/46); "Kur'an üzerinde düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi!" (Muhammed, 47/24) gibi ayetlerde kalp, akıl yerine kullanılmış ve aklın eylemleri olan anlamayı, düşünmeyi gerçekleştiren bir merkez olarak sunulmuştur. Öte yandan "Ey akıl sahipleri" (el-Bakara 2/179) gibi ayetler Kur'an'da çokça bulunmakta ve bireysel olarak aklı kullanmayı emretmektedir. Bunun yanında "Şüphesiz bunlarda aklını kullanan bir millet için ibretler vardır" (en-Nahl 16/12) gibi ayetlerde de kitlesel ve toplumsal aklı kullanmayı önermektedir.

Aklın kullanılması Kur'an'ın temel bir ilkesidir. Buna göre ahiret inancı, aklın gerekli gördüğü ilahi hikmet ve adalete dayalı bir zorunluluktur. Bireysel akli çaba, ahiret yaşamını gerekli gördüğünden, onun karşısında olan tez ve önerilerin, akla yatkın olmayacağı anlaşılmaktadır. Ancak çoğu inançların akla yatkınlığı da aranmaz. Zira insanların çoğu önce inanır, sonra inancıyla ilgili delil aramaya girişir.

Günümüz biliminin açıklayamadığı bazı olgular ve tecrübeler mevcuttur. Bu doğrultuda rüya veya hipnozla reenkarnasyonu dillendirmeye çalışmak bilimsel görünmemektedir. Öte yandan

Kur'an'dan reenkarnasyon ile ilgili gösterilen referanslar ise bağlamından kopuk bir okuyuş biçimi ve zorlama bir yaklaşım olarak görünmektedir. Kur'an ayetlerinin farklı biçimlerde yorumlanması, onun statik değil, dinamik olduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda ayetlerin farklı anlayış ve yorumlayış biçimi Kur'an'ın üslup ve yapısı gereğidir. Burada temel yargı, Kur'an'ın genel-geçer genel verilerine aykırı olmaması ve İslam dinin inanç boyutunu oluşturan ana ilkeleriyle çakışmamasıdır.

KAYNAKÇA

Biçer, Ramazan. (2006). "Heretik Bir New Age Tarikatı Dünya Kardeşlik Birligi Mevlâna Yüce Vakfı". *EKEV Akademi Dergisi* 10(9): 27-50.

Buhari, Ebu Abduillah Muhammed b. İsmail (1981). *es-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (t.y.). *Hak Dini Kur'an Dili*. Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş.

Gazalî, Muhammed Ebu Hamid. (1985). *Kavaidü'l-akâid*. thk. Musa Muhammed Ali. Beyrut: Alemi'l-kütüb.

Gazzâlî, Ebu Hamid. (t.y.). *Mekâsidü'l-felâsife*. Matbaatü's-Saâde.

Günaltay, M. Şemseddin (1994). *Felsefe-i Ûlâ İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Has, Kenan. (2004). "Dinler Tarihi Perspektifinde Tartışmalı Bir Kavram; Reenkarnasyon". *İslami Araştırmalar Dergisi* 17(4): 390-400.

Hume, David. (1995). "Doğal Din Üstüne Söyleşiler". *Din Üstüne*. çev.: Mete Tuncay, Ankara: İmge Kitabevi Yayınevi.

Kırca, Celal. (1986). "İslam Dinine Göre Reenkarnasyon". *Erciyes üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi* 3: 223-242.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi (1981). *es-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Swinburne, Richard. (2001). *Tanrı Var mı*? çev. Muhsin Akbaş. Ankara: Arasta Yayınları.

Taşdemir, Tuğba. (2017). "Reenkarnasyon İnancı". *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4 (11):246-255.

Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa (1981). *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Türkan, Hüseyin Kürşat. (2015). *Hatay Yöresi Arap Alevileri Folkloru*. Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yitik, Ali İhsan. (2011). "Tehasüh". *TDV İslam Ansiklopedisi* 40:443-446.

RENK İFADE EDEN KELİMELERİN DİLBİLİMSEL-KÜLTÜREL ÖZELLİKLERİ

Berna KADİROVA

ÖZET

Makalede, nitelik ifade eden Özbekçe kelimelerin anlamsal, dilbilimsel-kültürel özellikleri, bu özelliklerin sanatsallığı sağlamadaki yeri üzerinde durulmuştur. Nitelik ifade eden kelimelerin anlam inceliklerini dilbilimsel-kültürel açıdan araştırma meselesi günümüz Özbek dilbiliminin en önemli vazifelerinden biridir. Bu açıdan makalenin ayrı yeri vardır.

Makalede Rus ve Özbek edebiyatında kullanılan siyah ve beyaz kelimelerinin anlam yapısı millet kültürü, mentalitesi açısından örneklere dayanarak analiz edilmiştir.

ANNOTATION

This article is concerned with analyses of words indicated signs that the essential part presents a meaning of colors. With help of the words indicated sign an artistic literature poem is properly written and has significant meaning. Moreover, the exploration of semantic and lingo-cultural peculiarity words regarded to indications is one of the most relevant specters in the modern language. It can be seen that in this article the written words singed of colors are given as a clear example.

Anahtar kelimeler: sıfat, anlam, anlamdaşlık, dilbilimsel-kültürel, duygusal-anlatımsal, renk, işaret, şive, temel anlam, sözlük, kültür, dış görünüş, mecaz anlam, iç dünya, araştırma, karşılaştırmalı, tarihî kolorit, edebî metin, bakış açısı, bilgi, özellik.

Key words: Adjective, sensible, richness of content, lingvo-cultural, sensetive, imagination, color, indication, dialect, direct sense, dictionary, outlooking, figurative sense, inner world, explorations, various aspects, historical imagination, artistic literature, views, information, features.

Küreselleşme süreci, sosyal hayatın diğer alanlarında olduğu gibi dilbiliminde de yeni yaklaşımların sergilenmesine, yeni yönlerin ortaya çıkmasına imkân sağlamaktadır. Günümüzün ihtiyaçları dilbilimi meselelerine farklı yaklaşımı gerekli kılmaktadır. İşte bu tür yeni yaklaşımlardan biri de dilbilimi ve kültürü kendi bünyesinde birleştiren yeni bilim dalıdır. Dilbiliminin bu yeni dalında dil ve kültür ilişkisi, dilde kültürün, halk bakış açısının, millî tefekkürün, örf ve âdetlerin, geleneklerin ifadesi gibi meseleler ele alınır. Dil, insanlar arası ilişkiyi sağlama, duygusal-anlatımsal vazifesiyi yerine getirme dışında millî örf ve âdetler, gelenekler, kültür, millî değer gibileri genç nesillere ulaştırma fonksiyonunu da üstlenir. Üzerinde durduğumuz yeni dal dilin bu yönünü araştırmayı amaç edinmiştir.

Dilin iletişim ve duygusal-anlatımsal fonksiyonunda niteleyici ve belirleyici kelimelerin ayrı yeri vardır. Bu tür kelimeler ayrı özelliklere sahiptir ve yazılı nutuk sürecini gözlemlemede bir kaynak vazifesini yerine getirir. Bu tür kelimeler okurların ruhuna doğrudan etki yapan, bir nesne ya da olayın duygusal-anlatımsal etkisini arttıran, onlar hakkında tasavvur uyandırmaya yarayan kelimelerdir. Türk dillerinde söz konusu kelimeler genelde sıfat

gurubuna ait olup, bir nesneyi renk, ölçü, tat, koku, özellik açısından nitelemeye, belirlemeye yarar. Bu kelimeler arasında renk ifade eden kelimelerin yeri ayrdır.

Bütün varlığın gökkuşağının cilasından renk aldığını biliriz. Renkler esas itibarıyla yedidir ve bunların birbirine karışmasından doğan ara renkler de vardır. Türk dilleri, özellikle de Özbek dilinde renk ifade eden kelimelerin dilbilimsel-kültürel özellikleri onları diğer dil ailelerinden ayırmaktadır. Bu durum, onları Rusça renk kelimeleriyle karşılaştırdığımızda daha açık görülür.

Özbek dilinde	**Rus dilinde**	**İngiliz dilinde**	**Türk dilinde**
Barg rang	Zelyonıy	Green	Yeşil
Bug‘doy rang	Smuglıy	Dusky	Esmer
Binafsha rang (siyoh rang)	Fialetovıy	Violet	Mor
Gilos rang	Bordovıy	Deep purple	Koyu kırmızı, bordo, şarabi
Jigar rang	Koriçnevıy	Brown	Kahvarengi
Kumush rang	Serebristıy	Silvery	Gümüşü
Kul rang	Serıy	Gray	Gri, külrengi
Limon rang	Limonnıy	Lemon	Limon sarısı
Mosh rang	Zaşitnıy	Protective	Haki
Malina rang	Malinovıy	Raspberry	Mora çalan koyu kırmızı
Mis rang	Mednıy	Copper	Bakır renginde
Olov rang	Ognennıy	Fiery	Alev renkli
Olxo‘ri rang	Slivovıy	Dark-red	Erik renginde
Oltin rang	Zolotistıy	Golden	Altın sarısı, altın renkli
Osmon rang	Goluboy	Blue	Açık mavi, gök mavisi

Po‘lat rang	Stalnoy	Steely	Çelik rengi
Pushti rang	Rozovıy	Pink	Pembe
Sabzi rang	Oranjevıy	Orange	Turuncu
Sut rang	Moloçnıy	Milky	Süt gibi
Feruza rang	Biryuzovıy	Turquoise	Firuze
Shaftoli rang	Persikovıy	Peach	Şeftali rengi
Shokolad rang	Şokoladnıy	Chocolate	Çikolata renginde
Qaymoq rang	Moloçnıy	Milky	Kaymak gibi
Nastarin guli rangi	Sirenevıy	Lilac Pinkish	Leylaki
Kashtan mevasi rangi	Kaştanovıy	Chestnut	Kestane

Yukarıda sunduğumuz örneklerden anlaşılmaktadır ki Özbek, Rus ve İngiliz dillerindeki renk ifade eden kelimelerin oluşumunda benzerlik var, yani renk adları bu renge sahip nesneleri ifade eden kelimeler yardımıyla oluşturulmuştur. Bazı renk ifade eden kelimelerin halkın yaşam tarzı, bakış açısına bağlı olduğu da görülmektedir. Binafsha rang, kumush rang, mis rang, olov rang, oltin rang ifadeleri her üç dil için ortak özelliğe sahiptir. Yalnız bu dillerde bulunan renk ifade eden kelimelerin yapısında farklılık vardır. Özbek dilinde “renk” kavramı bu renkte bulunan bir addan sonra “renk” kelimesi eklenerek sunulduysa, Rusçada isme eklenen -ıy eki bu anlamı ifade etmektedir. İngilizcede ne ek bu anlamı ifade eder ne de kelime. Kelimenin renk ifade ettiği metinden anlaşılır.

Özbek, Rus ve İngiliz dillerindeki renk ifade eden kelimelerin oluşumu ve anlamında dilbilimsel-kültürel özellikler görülmektedir. Özbekçede bug‘doy rang, sabzi rang, gilos rang, zarg‘aldoq rang gibilerin ortaya çıkması halkın sosyal yaşam tarzıyla ilgilidir. Özbeklerde en önemli ekinlerden olan bug‘doy, mosh gibi kelimeler renk anlamının bu besin adı temelinde oluşmasını sağlamıştır. Gilos, zarg‘aldoq gibiler de bu halkın ikamet ettiği topraklarda daha çok rastlanan bitki adlarıdır. Jigar rang insanın vücudunda bulunan organ adı vasıtasıyla oluşturulmuştur. Jıgarin halkın sosyal-kültürel yaklaşımını da ifade ettiğini vurgulamak lâzım. Türk halklarında insanın yakını, değer verdiği kişisi ve öz kardeşi jıgar kelimesiyle ifade edilir. Kul rang, osmon rang, feruza rang gibi tamlamalar halkın yaşam tarzı ve onun eşyalara, olaylara yaklaşımından ortaya çıkmıştır. Novvot rang Doğu halklarının üretim faaliyetiyle ilgili. Qirmizi, chipor, zangori, zarg‘aldoq rang, novvot rang Özbek halkının yaşam tarzı, örf-âdetleri ile ilgili olup Özbekçede sık sık kullanılır.

Kaştanovıy, sirenevıy, oranjevıy, limonnıy renkleri Ruslar ve bazı Avrupa halklarında halkın mentalitesi, kültür seviyesi ile ilgilidir.

Renk ifade eden kelimeler dilin iletişimsel, duygusal-anlatımsal fonksiyonunda önemli yer tutar. Nitelik ifade eden kelimeler bilimsel metinler ve sosyo-politik metinlere göre daha çok sanatsal eserlerde kullanılır. Bunlar, sanatsal metnin çekiciliğini, sanatsallığını sağlama, fikri daha etkili yapma, okurlara estetik zevk verme amacıyla kullanılır. Müellif, eserinde bu tür kelimeleri kullanırken okurların dikkatini o olay ya da eşyanın ne kadar önemli olduğuna çekme, esas meseleyi vurgulama, değerlendirme, aynı zamanda karakteri ya da olayı tasvir etmeyi amaç edinir. Aynı zamanda kelimelerin dilbilimsel-kültürel değerini belirlemeye zemin hazırlar. Fikrimizi "qora" (kara) kelimesi örneğinde kanıtlayalım.

Qora kelimesinin anlamsal imkânları sanatsal metinlerde ortaya çıkar. Qora günümüz Özbek dilinde şu anlamlarda kullanılır:

1. Renkli olan eşyaların en koyu olanı; qozonkuya, ko'mir tusidagi. 2. Bu renge benzer koyu renk; qoramtir. Qora non. Qora gilos. Qora tuproq. Qora bulut. 3.is, kurumla dolmuş, kararmış ya da temizlenmemiş, süslenmemiş. Qora uy. 4. Karanlık; aydınlık olmayan. 5.Satranç, dama gibi oyunlarda beyazın zıddı olan taşlar ve bu taşlarla oynayan taraf. Qora bilan o'ynamoq. Qoralar yutdi. 6. Mecaz anlamda olumsuz niteliği ifade eder: qora niyat; qora kuchlar. 7.Noto'g'rı, yomon, yaramas narsa, iş. Votkanın kendisi ak, işi kara. 8. Qora bazı kelimelerle birlikte kullanılarak onların ifade ettiği nesneye özgü özelliğin, durumun pekiştirilmiş anlamını ifade eder. Qora sovuq. Qora qon yig'latmoq [1].

Qora isimleşerek şu anlamlarda kullanılır:

1.Kara ya da karaya çalan (giysi, kumaş ve benzeri şeyler.) Bayroqlarga qora tutmoq (taqmoq), Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqar. 2.Bir şeyin uzak bir yerde ya da karanlıkta beliren ifadesi, gölgesi. 3.Hedef. Qoraga olmoq.

Qora kelimesinin açıklamalı sözlükte kaydedilen 1,2,3,5. anlamları dilbilimsel-kültürel açıdan tarafsız olup, nesne ya da eşyanın rengini ifade etmeye yarar. 4,6,7,8. anlamları ise nitelik anlamı dışında halkın yaklaşımı, kültürel bakış açısı, tefekkürü hakkında da tasavvur uyandırır.

Qora kelimesinin anlamı, onun tarihî anlamları hakkında birçok fikir ileri sürülmüştür. Özbek halkı tarihinde qora "ulu", "yüksek" anlamlarında kullanılmıştır. Bir hanedan adının "Karahanlılar" olduğu, Qorajon, Qoratoy gibi isimler "kara" kelimesinin olumlu anlamını ifade eder. Ali Şir Nevaî'nin Ferhad ve Şirin eserinde Ferhad doğduğu zaman padişahın sarayı siyah kumaşla süslemelerini emretmesi tasviri vardır. Bütün bunlar qora kelimesinin anlamında olumluluğun bulunduğunu belirtir.

Ayrıca qora kelimesi, zaman geçtikçe halkın tasavvurunda olumsuz anlam kazanmıştır. Bunu kelimenin anlamındaki zıtlık durumu olarak değerlendirebiliriz. Örneğin, Özbeklerde "Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqar"(Kazanın yakınında bulunursan karası bulaşır) şeklindeki atasözü vardır. Bu atasözünde kara kelimesi "kötülük" anlamını ifade etmiştir. İlk zamanlarda kazanın kara rengi kastedilmiş ise de daha sonra mecaz anlama kaymıştır.

[1] Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü, cilt 5, Taşkent, 2008, s.335.

Atasözünün anlamından yola çıkarak qora kelimesine "kötülük" anlamı yüklenmiştir. Halk tarafından kötü şeyler, kusurlar "qora" kelimesinin anlamına sindirilmiştir. Kelimenin "kötülük", "kaza" anlamları zaman için de kullanılmıştır. Sözgelimi, Özbek millî romanı olan Geçmiş Günler'de "qora kunlar" şeklinde kullanılmıştır. Burada kelime mecaz anlamda olup ana karakterin ruh halini, yaşadıkları olayları ifade etmeye yaramıştır: Bu xo'rlık, bu odatdan tashqari uyatsizlik bechora qutidorni juda ezgan, nima qilmoqg'a xo'rlang'an, tahqir etilgan qizini ne yo'sinda yupatishga, bu qora kunlarni qandog' qilib o'tkazishka bilmas edi (s.138).[2]
Kara günün "kısımları", "kucağı" da bu sıfatla sıfatlanmıştır: Bu kungi kech Otabek bilan Hamidning hayot va mamot masalalarini o'zining qora quchog'iga olgan qorong'i bir tun edi (s.196).
Qora kelimesinin mecaz anlamını ifade eden "qora niyat" ifadesi romanın olumsuz karakterlerinden olan Hamid'i nitelemek amacıyla kullanılmıştır. Art niyetini gerçekleştirmek için kötü işlere başvurması, hatta adam öldürmesi onun "kara niyet"ini açıklar.
Qora voqea derken de hoş olmayan, kötü bir olay kastedilir ve bunun sonucunda insan tedirgin olur:
Kechaning qorong'ulig'i ustiga mevalarning quyuq yaproqlari qo'shilishib, bu maydon ayniqsa Otabekning hozirgi ko'ngliga yaqinlashib kelar edi. Uning ko'ngil mevasi bu kungi qora voqea bilan qanday o'ralib yo'qolib ketgan bo'lsa...(217).
Qora kelimesinin mecaz anlamını ifade eden qora xayol ifadesi ayrılıkta kalan kişinin ruh halini ifade etmeye yaramıştır:
"...lek bir xabar bo'lmagach uning kunlari anglashilmovchilikda, qorong'ulikda, goh umid quchog'ida, goh qora xayollar bilan entikardi" (s.227).
Qora kelimesindeki anlam kayması Rusçada aynı anlamı ifade eden "чёрный" kelimesinin anlamıyla uygundur:
"Pustıye, chernıye meçtı"[3] derken "çyornıye meçtı" - kara hayallere kendini kaptırmış, çökkün bir halde bulunan Onegin'in iç dünyasını gösterilmeye çalışılmıştır.
Puşkin'in şiirlerinde "kara" anlamındaki chernıy kelimesinin anlamındaki değişim sonucu türetilmiş çernavka kelimesi kullanılmıştır. Çernavka -"esmer kadın" demektir.[4] Bu kelime dış görünüşe uygun faaliyeti, hareketi ifade etmek için de kullanılmıştır: Brosiv zerkalse pod lavku, pozvala k sebe Çernavku." (63. Çernavka, kişinin dış görünüşü, faaliyeti ve hareketinin uyum içinde bulunduğunu anlatan kelimedir. Kelimenin anlamı "esmer kız"dan patronunun "gizli, kara işlerini yerine getiren" anlamına kaymıştır.
Lev Nikolayeviç Toltoy'un Anna Karenina adlı romanında da çyornıy kelimesi olumsuz anlamda kullanılmıştır. Eserde kibarlar kesiminin tasviriyle birlikte insanlığın ebedî duyguları ve aşk maceraları ele alınmıştır. Diğer sanatçılarda olduğu gibi Tolstoy da romanında renk ifade eden kelimelerden karakterlerin iç ve dış dünyasını tasvir ederken yararlanmıştır. Bu durumu romandan aldığımız şu parçada görebiliriz: Deti begali po vsemu domu, kak poteryannıye; angliçanka possorilas s ekonomkoy i napisala zapisku priyatelnitse, prosya

[2] Geçmiş Günler, Taşkent, 1992. Örnekler bu kaynaktan alındı ve parantez içinde sunuldu.
[3] Puşkin A.S., Yevgenî Onegin, Moskova, 1986, Sankt-Petersburg, 1960, s.19.
[4] Dal O., Tolkovıy slovar russkogo yazıka, Moskova,1976, s.940.

priiskat yey novoye mesto; povar uşel yeşe vçera so dvora, vo vremya obeda; çyornaya kuharka i kuçer prosili rasçeta.[5]

Yukarıdaki parçada geçen çyornaya kuharka, yani "kara aşçı kadın" ifadesi çyornıy kelimesinin olumsuz anlamını ifade etmek için yaramıştır. Çünkü o dönemde yemek pişirmek daha aşağı kesimde bulunan, cahil kişilerin yaptığı bir işti.

Qora kelimesinin olumsuz anlamları gün geçtikçe genişlemiş ve günümüzde qora birçok yan ve mecaz anlamlara sahiptir. Qoranın matemi temsil etmesi de bunun bir sonucudur:

1277inchi yilning kuz kezlarida bo'lsa kerak, Yusufbek hoji Qanoatshodan bir xat oldi. Yusufbek hoji xatmi Qur'on qilib, yurtka osh berdi, O'zbek oyim qora kiyib ta'ziya ochdi (s.303).

Rusçada da kara renk kumaş - "траурная тафта" kullanılılır:

"İ polku, s pilnoy ih semyoy; Zadyornul traurnoy taftoy (Yevgenî Onegin, 16).

Rusça ve Özbekçede "qora" ve "çyornıy" kelimeleri matemi, yani bir kişinin yakınını kaybettiğinde giydiği qora ya da benzeri renk giysiyi, "kara şerit" ya da "bant" anlamını ifade eder. Bazen de insanın moralsiz hale düşmesi, insanlardan uzaklaşması ya da birine çok kırılması gibi durumunu da ifade eder.

"Qora" ve "çyornıy" kelimelerinin yan ve mecaz anlamları bu kelimelerin farklı dillere ait olmalarına rağmen ortak özelliklere sahip olduğunu gösterir. Bu da her milletin "kötülük"e, "zalimlik"e yaklaşımının aynı olduğunu kanıtlar. Tabii ki, söz konusu kelimelerin kullanımıyla ilgili farklı durumları göz ardı etmemek lâzım. Örneğin Rusçada "gizli kötü işleri yerine getiren kişi" anlamında kullanılan чернявка kelimesi halkın bakış açısı, örf ve âdetleri, gelenekleri, yaşam tarzı, sosyal ilişkileri konusunda tam tasavvur verebilir. Doğada kara rengin zıddı "oq"dır. Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü'nde şu anlamları ifade eder:

1. Kar, süt, pamuk gibilerin rengi.
2. Beyazımsı, sevimli yüz, ten rengi.
3. Süt, yoğurt gibi süt mamülleri.
4. Votka.
5. Mecaz anlamda Çar Rusyası taraftarları olan muhafızlar.
6. Yazı, makale, şiir gibilerin son temiz şekli.
7. Suçsuz.
8. (Saç, tüy, sakal) kır.
9. Göz bebeğini çevreleyen beyaz kısım.
10. Bazı hastalalıklar sonucu bedende oluşan leke.
11. Yumurtanın beyaz bölümü.
12. Temiz, namuslu.[6]

"Oq" kelimesi edebi metinlerde temel, yan ve mecaz anlamlarda kullanılır. A.S.Puşkin'in aşağıdaki dizelerinde "belıy" kelimesi melikenin bu renkte olan tenini ifade etmek ve anlamı pekiştirmek için kullanılmıştır:

[5] Tolstoy L.N., 1str.1çast;

[6] ÖDAS

Svet moy zerkalse skaji
Yal na svete vseh mileye
Vseh rumyaneye, beleye...[7]

Özbek dilbiliminde renkleri araştıran M.Sadıkova ak kelimesinin Özbek dilindeki en eski kelimelerden biri olduğunu ileri sürmüş ve Kül Tigin, Divanu Lûgati-t Türk gibi anıtlar örneğinde ispatlamaya çalışmıştır.

Altaylılarda "oq" renk matemin sembolüdür. Türk kavimlerinde "oq" renk felaket, kaza, kuraklık gibileri temsil etmiştir. Günümüzde Harezm ve Kaşkaderya'da "oq" renk bu anlamı korumuştur ve matemin sembolü olarak kullanılır.

Oq kelimesi saç, sakal için kullanıldığında yaşlı, tecrübeli veya kederden saçları ağarmış kişi anlaşılır.

Oq kelimesi bazı deyimler içinde kullanılır ve farklı anlamları ifade eder. "Oq bilak" deyimi içinde kullandığında hiçbir iş yapmayan, tembel kadın veya kızı ifade eder. "Oq qilmoq" deyiminde ise "lanetlemek, babalığını veya anneliğini haram kılmak" anlamında kullanılır. "Oq yo'l" deyiminde kişiye yolculuğun tehlikesiz ve açık olması dileği ifade edilir.

Oq kelimesi Özbek halkının bazı örf, âdet ve geleneklerinde kullanılır. "Oq o'rar" tarafların düğüne razılıklarının belirtisi olarak yapılan âdet. "Oq qo'yar" da matem elbiselerini çıkarıp normal elbiselere geçme âdetidir.

Şivelerde kullanılan " opog'doda", "opoqi" gibi kelimelerin ak kelimesiyle alâkası yoktur.

Mihraptan Akrep romanında Rânâ şöyle tarif edilir: "İsm bilan jism aksar bir birisiga muvofiq tushmaydir. Ammo Ra'noning ismi jismiga yoxud husniga juda muvofiq tushkan... Va lekin tabiat xasis emas, tikandan gul, aridan bol yarataberadir. Shunga o'xshash tikanlik yog'ochdan xush islik, latif ko'rinishliq Ra'no yaratılg'an edi. Bu go'zal qiz och ra'no gulining tusida yoki oq sariq tusda yaralgan edi."[8]

Geçmiş Günler romanında Gümüş'ün dişlerinin rengini ifade etmek için ak kelimesi kullanılır: "Kumushbibining sezilar sezilmas kulimsirashidan yoqutdek irinlari ostidan sadafdek oq tishlari ko'rinib ketdi, lekin bu hol tezgina tundliqqa alishindi."[9]

Yazar Rânâ'yı da Gümüş'ü de okuyucunun gözünün önünde canlandırırken nitelik ifade eden kelimelerden ustalıkla yararlanır. Güzel, hoş, latif, ak sarı, sedef gibi ak gibi sıfatlar eser karakterlerinin sadece dış görünüşünü değil aynı zamanda onların iç dünyasını, ahlâkını, eğitimini, aslını, Özbek kadınlarına özgü hayasını da ifade eder.

Kısacası, renk anlamı ifade eden kelimeler duygusal-anlatımsal anlamın ifadesinde, halkın değerleri ve örf-âdetlerinin ifadesinde önemli yer tutar. Nitelik ifade eden kelimelerin bu özelliği eser metninin kendine özgü yönlerininn ve yazarın maharetinin ortaya çıkmasında önemli etken olur.

[7] A.S.Puşkin, Skazka o semi bogatıryah i o spyaşey krasavise, s.4.
[8] A.Kadirî, Mihraptan Akrep, 1992, s.28.
[9] A.Kadirî, Geçmiş Günler, 1992, s.318.

KAYNAKÇA

1. Kadrolar hazırlama millî programı // Yetkin nesiller, Özbekistan'ın gelişmesinin temelidir, Taşkent, 1997.
2.Özbek dilinin açıklamalı sözlüğü, 5 ciltli, 2008.
3.Tursunov U., Urinbayev B., Özbek edebî dili tarihi, Taşkent, Öğretmen Yayınları, 1982.
4.A.Kadirî, Geçmiş günler, Taşkent, 1992.
5.Şamaksudov Ş., Şarahmedov Ş., Hikmetnâme, Taşkent, 1992.

SARF İLMİNDE AKSÂM-İ SEMÂNİYE

AKSÂM-I SEMÂNIYE IN THE KNOWLEDGE OF MORFOLOJI

Dr. Mahmut Tekin
Diyanet İşleri Başkanlığı, İmam Hatip, Sur, Diyarbakır.
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8823-0972

ÖZET

Dil bilimcilerin büyük çoğunluğuna göre sarf ilminin Hicri II./VIII. asırda Ebû Muslim Mu‘âz el-Herrâî (ö. 187/803) tarafından oluşturularak temellendirildiği düşünülmektedir. Sîbeveyh (ö. 180/796) gibi ilk dönem dilcilerin eserlerinde sarf ile ilgili var olan bir takım bilgilerden de anlaşılacağı üzere ilk başlarda sarf ve nahiv meseleleri herhangi bir ayırım gözetilmeksizin bir bütünlük içerisinde bir arada ele alınmaktaydı. İbn Mâlik (ö. 672/12749) gibi dilciler de kendilerinden önceki dönemlerde yaşamış Sîbeveyh’ten esinlenerek eserlerinde her iki ilmi de bir arada ele almışlardır.

Ancak daha sonraları söz konusu ilimler birbirinden ayrılarak bağımsız bir şekilde ele alınmaya başlanmıştır. Sarf ilmine istiklalini kazandıran ve bu ilmi ilk defa nahiv ilminden bağımsız bir şekilde ele alan kişinin tam olarak kim olduğu bilinmemekle birlikte çoğu âlim, bu kişinin Ebû ‘Usmân el-Mâzinî (ö. 249/863) olduğunu söylemektedir. İbnu’l-Hâcib’in (ö. 646/1248) *Şâfiye*’si, Zencânî’nin (ö. 654/1256) *‘İzzî*’si ve Ahmed b. ‘Alî’nin (ö. ?/?) *Merâhu’l-ervâh*’ı alanla ilgili kaleme alınmış ve günümüze ulaşmış en önemli eserler arasında yer almaktadır.

Sözlüklerden gerçek anlamda istifade edebilmenin yolu sarf ilminin kaide ve kurallarını en iyi şekilde anlamak ve kavramaktan geçmektedir. Nitekim İslâm dünyasında bütün ilimlerin anası olarak kabul edilen sarf ilmi, kelimelerin köklerine doğru bir şekilde ulaşmayı sağlayan en önemli araçlardandır. Herhangi bir kelimeden kastedilen mananın tam anlamıyla anlaşılabilmesi için Arap dilinin önemli bir bölümünü oluşturan ve sarf literatüründe “aksâm-i semâniye” ile adlandırılan konunun iyi bir şekilde bilinmesi gerekmektedir.

“Aksâm-i semâniye”, ilgili ilmin temel kısımlarından biri olup sahih ve mu‘tell kelimeleri kapsayan toplam sekiz bölümden meydana gelmektedir. Sâlim, mehmûz ve muzâaf olguları sahih kavramı adı altında toplanırken misâl, ecvef, nâkıs, lefîfu’l-makrûn ve lefîfu’l-mefrûk de mu‘tell başlığı altında ele alınmaktadır.

Sarf ilmiyle uğraşan dilcilere göre kelimenin kök harflerinin herhangi birinde illet harflerinden (ا،و،ي) biri bulunmuyorsa o kelime sahih, bulunuyor ise mu‘tell şeklinde kayda geçirilmektedir. Nahiv dilbilimcilerine göre ise bir kelimenin mu‘tell olabilmesi için yalnızca lâmu’l-fiilinde illet harflerinden birinin olması şartı gerekmektedir. Onun dışında diğer kök harflerinde bulunan mezkûr harfler kelimenin mu‘tell olmasını gerektirmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Sarf, Nahiv, Aksâm-i Semâniye, Sahih, Mu‘tel.

ABSTRACT

According to the great majority of philologists, it is considered that the knowledge of grammar was founded as it was made by Abu Muslim Mu’az al-Herrai (d. 187/803) in hijri

2nd/8th century. The issues of grammar and syntax were considered together in unity without considering any distinction at the beginning as it can be understood from a set of information related to the grammar in the works of first-period linguists such as Sibeveyh (d. 180/796). Moreover, the linguists such as Ibn Malik (d. 672/1273) considered both of knowledges together in their works by being inspired of Sibeveyh who lived in earlier times than them.

However, the aforementioned knowledges started to be considered independently as they dissociated from each other laterly. The person who got the independence for the knowledge of grammar and firstly considered the knowledge independently from the knowledge of syntax is not exactly known, and it is said that this person is Abu 'Usman al-Mazini (d. 249/863). Safiye of Ibnu'l-Hacib (d. 646/1248), 'Izzi of Zencani (d. 654/1256) and Merabu'l-ervah of Ahmed b.'Ali (d. ?/?) are included among the most important works which were written on the field and have reached uğ to today.

The way of using the dictionaries in real meaning becomes with understanding and comprehending the grammar knowledge's principles and rules in the best way. So the knowledge of grammar which is accepted as the mother of all knowledges in Islamic world is one of the most important tools providing to reach the words' roots correctly. The subject which comprises the great part of Arabic language and which is named with "aksam-i semaniye" in the literature of grammar should be known well in order that the meaning implied in any words can be exactly understood.

"Aksâm-i Semâniye" is one of the main sections of relevant knowledge and consists of eight sections in total which include the mu'tel words. While the facts of salim, mehmuz and muzaaf verbs gather under the name of good concept, the facts of misal, ecvef, nakis, lefifu'l-makrun and lefifu'l-mefruk are considered under the title of mu'tel.

According to the linguists who are interested in the knowledge of grammar, if there is not one of sick words (ا،و،ي) in any of root letters of a word, this word is recorded as good but if it is available, it is recorded as mu'tel. According to the linguists of syntax, one of the sick letters should be in lamu'l verbs in order that a word is mu'tel. Furthermore, mezkur letters in other root letters don't require that the word is mu'tel.

Keywords: Morfoloji, Syntax, Aksâm-i Semâniye, Good, Mu'tel.

GİRİŞ

Sarf ilminin ilk defa Ebu'l-Esved ed-Du'elî'nin (ö. 69/688) öğrencisi olan Ebû Muslim Muâz el-Herrâî (ö. 187/803) tarafından ortaya konulduğu ve işlendiği kanaati yaygındır.[1] Ancak çağdaş araştırmacılardan Şevkî ed-Dayf'ın bu kapsamda ileri sürdüğü görüşe göre sarf ilminin

[1] 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nûhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Lübnan: el-Mektebetu'l-'Asriyye, ts.), 2/290-293; Ahmed b. Mustafâ b. Halîl Taşkuprîzâde, *Miftâhu's-s'aâde ve misbâu's-siyâde fî mevzûâti'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İ'lmiyye, 1985), I/143; İsmail Demir,"Sarf Bilgisi Ve Ömer b. Alî b. İbrâhîm b. Halîl El-İspirî'nin "Er-Risâle Fî Temeyyuzi'l-Ebvâb" Adlı Eserinin Edisyon Kritiği", *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014): 65; Mahmut Tekin, "Molla Halîl'in "el-Kâmûsu's-sânî fi'n-nahv ve's-sarf ve'l-me'ânî" Adlı Eserinin Tahkîk ve Tahlîli" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2020), 50–51.

kurucusu aynı zamanda nahiv ilminin de kurucusu olan Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî'dir (ö. 175/791).[2]

İlk dönemlerde nahiv ve sarf ilminin bir bütünlük içerisinde değerlendirilerek aynı eserde karma bir şekilde yer aldığı bilinmektedir. En eski dilcilerden olan Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitab* adlı eserinin bu iddiayı güzel bir şekilde kanıtladığı gözlemlenmektedir. Nitekim onun *el-Kitâb*'ında sarf ilmine dair باب ما بنت العرب من الأسماء والصفات والأفعال غير المعتلة والمعتلة وما قيس من المعتل الذي لا يتكلمون به ولم يجي في كلامهم إلا نظيره من غير بابه، وهو الذي يسميه النحويون التصريف şeklinde özel bir bölüm ayırıldığı tespit edilmiştir.[3] Sîbeveyhi gibi İbn Mâlik'in (ö. 672/1274) de *Elfiyye* isimli eserinde nahiv ile birlikte sarf ilmini de التصريف başlığı altında ele aldığı fark edilmektedir.[4] Sarf ilmini ilk defa müstakil bir eser halinde derleyenin kim olduğu net olarak bilinmemekle birlikte bazı âlimler tarafından Ebû 'Usmân el-Mâzinî (ö. 249/863) olduğu ileri sürülmektedir.[5]

Bir ilimden gerekli verimi alarak istifade edebilmenin ve o ilimle ilişkilendirilebilecek konulara hâkim olabilmenin ilk şartlarından biri o ilmin tarifini ve mevzusunu tam anlamıyla kavramaktır. Yapılan bu çalışma sarf ilmiyle bağlantılı olduğu için burada verilen terimler sarf ilmiyle aralarındaki ilişki göz önünde bulundurularak değerlendirilmeye alınacaktır.

İslâmî ilimler arasında önemli bir görev üstlenen sarf ilmi (عِلم الصَّرفِ)/ (عِلْم التَّصْريفِ),[6] nahiv gibi cümlenin yapısıyla değil kelimenin oluşumuyla ilgilendiği için İbnu'l-Hâcib (ö. 646/1248) tarafından التصريف علم بأصول يعرف بهَا أَحْوَال أبنية الْكَلم الَّتِي لَيست بإعراب "*Sarf, kelime hallerinin 'i'râb dışında oluşan değişiklikleri kendisi ile bilindiği ilimdir*" şeklinde tanımlanmıştır.[7] Zencânî (ö. 660/1262 [?])ise sarf ilmini şu cümlelerle tanımlamaktadır: تحويل الأصل الواحد إلى أمثلة مختلفة لمعان مقصودة لا تحصل إلا بها... "*Sarf, bir takım manaları elde etmek için asl-ı vâhid-i farklı kalıplarda (mazî, muzâri, ism-i fâ'il ve ism-i mef'ûl gibi) işlemektir*".[8]

Yukarıda geçen tanımlara göre sarf ilmi, Arapça kelimelerde kalb ve hazf açısından ortaya çıkan değişiklikleri işlemekle birlikte ilgili kelimelerin müştak olan aslını da ele almaktadır.[9]

---

[2] Şevkî ed-Dayf Ahmed Şevkî 'Abdusselâm ed-Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye* (b.y.: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 33-34.

[3] Ebu'l-Bişr 'Amr b. 'Usmân b. Kanber el-Hârisî es-Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. 'Abdusslâm Muhammed Hârûn (Kaihre: Mektebetu'l-Hâncî, , 1988), 4/242.

[4] Ebû 'Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. 'Abdillâh İbn Mâlik, et-Tâî, *Elfiyyetu İbn Mâlik* (b.y.: Dâru't-Te'âvûn, ts.), 48. Yukarıda geçen eserler dışında *el-Muktedab*, *el-Mufassal fî sina'ati'l-i'râb*, *el-Mukarrib*, *İrtişafu'd-darab* ve *Hemu'l-Hevâmi'* gibi eserler de nahiv ile sarf konularını birlikte işlediği eserlerdendir. Bkz. Halis Dede, Sarf İlminde el-Mâzinî ve et-Tasrîf Adlı Eseri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2006), 33.

[5] Taşkuprîzâde, *Miftâhu's-s'aâde ve misbâu's-siyâde fî mevzûâti'l-'ulûm*, I/143-144; Muhammed Muhtâr Veled Ebbâh, *Târihu'n-nahvi'l-'arabî fi'l-maşriki ve'l-magrib* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2008), 126; Tekin, "Molla Halîl'in "el-Kâmûsu's-sânî fî'n-nahv ve's-sarf ve'l-me'ânî" Adlı Eserinin Tahkîk ve Tahlîli", 51.

[6] Bkz. Ahmet Tekin, *İbnu'ş-Şecerî'nin "el-Emâlî" Adlı Eserinin Sarf Açısından İncelenmesi* (Ankara: İlahiyat Yayınları 2019), 90.

[7] Cemâluddîn Ebu 'Amr Osman b. Ömer İbnu'l-Hâcib, *eş-Şâfiyye fî 'ilmit'tasrîf*, thk. Hasan Ahmed Osman (Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkîyye, 1995), 6.

[8] 'İzzuddîn 'Abdulvehhâb b. İbrâhîm b. 'Abdilvehhâb ez-Zencânî, *et-Tasrîfu'l-'izzî* (İstanbul: Mektebetu'l-Hanefiyye, ts.), 124.

[9] Mustafa Keskin, *Nahiv İlminde Vâdıh Türü Eserler ve ez-Zübeydî'nin Kitâbü'l Vâdıh Adlı Eseri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020), 63; Hamit Salihoğlu, Abdulkerîm el-Muderris ve Mevâhibu'r-Rahmân Adlı Eserinin Nahiv Açısından İncelenmesi (Diyarbakır: Seyda Kitabevi, 2018), 63.

Sarf ilmi, yalnızca kelimeyi esas aldığından mîzân-mevzûn ilişkisi, sâhîh, m'utel, ibdâl, i'lâl,[10] kalb hazf, idğâm ve iştikâk gibi bazı temel başlıkların kelime ile alakadar olduğu gözlemlenmektedir.[11]

1. Sarf İlminin Önemi ve İlk Dönem Kaynakları

İslam eğitim sisteminde var olan ve okutulan ilimlerin her birine kendi çapında önemli görevler düşmektedir. Örneğin mantık ilminin temel hedefi verilmek istenen mesajın kavranmasını sağlayarak istenilen mananın veya manaların okuyucuya doğru bir şekilde aktarımını sağlamaktır. Böylelikle mantık ilmi, zihinleri düşünme açısından muhafaza etmektedir.

Nahiv ilmi dili yanlış konuşmaktan ve bu yanlışlıkların bir eseri olarak ortaya çıkan olumsuzluklardan koruyarak bu tür durumları mümkün olduğunca azaltmaya çalışan bir ilimdir. Sarf ilminin gayesi ise sözcüklerin kök harfleri hakkında temel bilgiler vererek herhangi bir kelimenin manasının diğer bir kelimeyle karıştırılabilme ihtimalini en aza indirmektir.

Gramer ilimleri arasındaki konumu azımsanamayacak kadar değer teşkil eden sarf ilminin önem ve faydası herkesçe kabul görmektedir. Nitekim *Merâhu'l-ervâh* sahibi Ahmed b. Alî b. Mes'ûd (ö. ?/?) gibi alanında yetkin dilbilimcilerinin أن الصرف أم العلوم والنحو أبوها "*Sarf, ilimlerin anası, nahiv ise ilimlerin babasıdır*"[12] ifadesi bu öneme işaret etmektedir. Sarf ilmi sayesinde Arap dilinde kelime türemeleri yapılabilmektedir. Söz konusu ilim vasıtasıyla kelimelerin kök harflerine ulaşılabilmekte ve kelimelerin anlamlarını bulma hususunda sözlüklerden kolaylıkla yararlanılabilmektedir.

Sarf ilminin ilk dönem kaynaklarına Abdulkâhir el-Curcânî'nin (ö. 471/1078) *el-Miftâh fi's-sarf*'ı, İbn Ya'îş'in (ö. 643/1245) *Şerhu't-Tasrîf*i'l-mulûkî, İbnu'l-Hâcib'in (ö. 646/1248) *eş-Şâfiye*'si, İbn 'Usfûr'un (ö. 669/1271) *el-Mumti' fi't-Tasrîf*'i, 'Izzu'd-dîn 'Abdulvahhâb b. İbrâhîm ez-Zencânî'nin (ö. 655/1257) *el-'İzzî fi't-tasrîf*'i, *Merâhu'l-ervâh* adıyla meşhur olan Ahmed b. 'Alî b. Mes'ûd'un eseri ve Şemsuddîn Fenârî el-Hanefî'nin (ö. 834/1431) *Esasu't-tasrîf*'i gibi değerli bazı eserler örnek olarak verilebilir.

2.Genel Anlamda Fiiller

Fiiller dilbilimcileri tarafından genel olarak الفعل ما دلَّ على معنىً في نفسه مُقترِنٍ بأحد الأزمنة الثلاثة "*Fiil, kendi başına bir anlam ifade eden ve üç zamandan (mâzi, müstakbel ve hâl) birine delalet eden bir kelimedir*" şeklinde tanımlanmaktadır.[13] Arap dili ve grameri sahasında da fiiller zaman ve yapı bakımından üç ayrı kısma ayrılarak incelenmektedir.[14]

---

[10] İbdâl ve i'lâl hakkında bilgi almak için bkz. Halil Akçay, "Arap Dili Terminolojisinde 'İvaḍ", *Mukaddime Dergisi* 10/1 (2019): 311.

[11] Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ebu'l-Mekârim Fahruddîn Ahmed b. Tâceddin es-Saʿîd el-Hasan b. 'Alî Çârperdî, *Şerhu'l-Çârperdî 'alâ'ş-Şâfiye fi's-sarf*, thk. 'Alî Kemâl (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2014); Ahmet Tekin, *Kur'ân'nın Dilbilimsel Yönü (Vâhidî'nin el-Basît Adlı Tefsiri Bağlamında)* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2018) 256-267.

[12] Ahmed b. 'Alî b. Mes'ûd, *Merâhu'l-ervâh* (İstanbul: el-Mektebetu'l-Hanifiyye, ts.), 3-4.

[13] Ebu'l-Berekât Nûruddîn 'Abdurrahmân el-Câmî, *el-Fevâidu'd-diyâiyye* (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1993), 336; Muhammed b. 'Abdurrahîm el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî* (Beyrut: Nursabah Yayıncılık, 2012), 340;

Fiiller; mâzi (geçmiş), muzâri (gelecek) ve hâl (şimdiki zaman) olmak üzere üç zamana delalet etmekle birlikte mâzi, muzâri ve emir şeklinde de üç kısma ayrılmaktadır. Ancak Kûfe dil ekolüne mensup olan ez-Zeccâcî'ye (ö. 337/949) göre emir fiili başlı başına bir fiil yapısına sahip değildir. Nitekim fiilleri taksim ederken ondan hiçbir şekilde bahsetmemektedir.[15] Kûfeliler, emir fiilini muzâri fiilin bir parçası olarak kabul etmektedirler. Buna karşın Basralı âlimler ise söz konusu fiili müstakil bir fiil olarak kabul etmekte ve diğer fiillerden bağımsız olarak değerlendirmektedir. [16]

3.AKSAM-İ SEMANİYE

Fiillerin genel olarak sahîh ve mu'tell olmak üzere iki ana başlık altında toplandığı gözlemlenmektedir.[17] Sahîh fiil kendi içinde sâlim, mehmûz ve muzâaf kısımlara bölünmektedir. Mu'tell fiilin de misâl, ecvef, nâkıs ve lefîf kısımlardan meydana geldiği bilinmektedir. Son olarak mu'tell fiilin bir çeşidi olan lefîf olgusu da lefîfu'l-mekrûn ve lefîfu'l-mefrûk şeklinde iki bölüme ayrılmaktadır. Yukarıda geçen terimler sarf ilmi literatüründe aksam-i semaniye الأقسام الثمانية olarak tanımlanmaktadır.[18]

3.1. Sahîh Fiil (الصحيح)

Asli harflerinden (fâu'l-fiil, aynu'l-fiil ve lâmu'l-fiil) hiçbiri illet harflerinden (ا،و،ي) birini barındırmayan kelime türleri sahîh kelimeler olarak adlandırılmaktadır.[19] Sahîh fiil; sâlim, mehmûz ve muzâaf olmak üzere toplamda üç ana kısma ayrılmaktadır.[20]

Halîl b. Molla Hüseyin b. Molla Halid es-Si'irdî, *el-Kâmûsu's-sânî fî'n-nahv ve's-sarf ve'l-me'ânî* (İstanbul: Mektebetu Diyarbekir, 2012), 2/244. Fiilin geniş tanımı için bakınız: Salihoğlu, *Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî'nin İhtilaflı Nahiv Meselelerine Yaklaşımı: Mesâilün Hilâfiyye fi'n-Nahv Adlı Eseri Bağlamında, Genç Akademisyenlerin Gözünden Sosyal Bilimler-5* (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019), 106.

[14] Cemâluddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh el-Ensârî İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd (Beyrût: Dâru't-Tayyibe, 1990), 26–36; *Şerhu Şuzûri'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'arab* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2013), 24-31.

[15] 'Abdurrahmân b. İshak Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-nahv*, thk. Alî Tevfîk (Ürdün: Muessesetu'r-Risâle, 1984), 7-8.

[16] Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd el-Enbârî en-Nahvî, *el-İnsâf fî mesâili'l-hilâf beyne'n-nahviyyine'l-Basryyîn ve'l-Kûfiyyîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2012), 2/427.

[17] Bkz. *Binâu'l-ef'âl* (İstanbul: Mektebetu'l-Hanefiyye, ts.), 231-232.

[18] Bazı eserlerde lefîf fiili tek bir kısım olarak kabul edildiği için yukarıda adı geçen olguya aksam-i seb'â denilmiştir. Nitekim en eski sarf eserlerinden olan *Binâ*'da şöyle denilmektedir: ويقال لهذه الأقسام أقسام السبعة يجمعها هذا البيت: صحيحست مثالست مضاعف لفيف ناقص مهموز أجوف. Bkz. *Binâu'l-ef'âl*, 235.

[19] Yukarıda geçen tanım, sarf âlimlerinin ileri sürdükleri tanımdır. Nahiv âlimlerine göre ise sahih olmayan kelime, sonunda illet harflerinden herhangi birisinin var olduğu kelimedir. Örneğin نصر, her iki gruba göre de sahih, رمى her ikisine göre de sahih değil, باع ise sarf âlimlerine göre sahih değilken nahiv âlimlerine göre ise sahihtir. İbn Mâlik (ö. 672/1274) de *Elfiyye* isimli eserinde bu durumu açık bir şekilde şu cümlelerle izah etmektedir: وَسَمِّ مُعْتَلاً مِنَ الأَسْمَاءِ مَا كالمُصْطَفَى والمُرْتَقِى مَكَارِمَا Bkz. İbn Mâlik, *Elfiyyetu İbn Mâlik*, 12; Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid es-Şerîf el-Curcânî, *Kitâbu't-ta'rîfât*, thk. Komisyon (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1983), 116.

[20] İbnu'l-Hâcib, *Merâhu'l-ervâh* sahibi olan Ahmed b. Alî b. Mes'ûd (ö. ?/?), 'Alî el-Kârî (ö. 1014/1605) ve diğer bazı sarf âlimlerine göre sahîh ile sâlim arasında hiçbir fark bulunmamaktadır. Ancak *et-Tasrîfu'l-'izzî* sahibi olan ez-Zencânî ve Seyyid Şerîf el-Curcânî'ye (ö. 816/1413) göre aralarında umûm ve husus vardır. Bkz. ez-Zencânî *et-Tasrîfu'l-'izzî*, 125; İbnu'l-Hâcib, *eş-Şâfiyye fî 'ilmit'tasrîf*, 6; 'Alî b. Mes'ûd, *Merâhu'l-ervâh*, 3-4; Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid es-Şerîf el-Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfi'l-'izzî*, thk. Muhammed ez-Zefzâf (Kahire: Dâru't-Tâlâi', 2017), 34-35; 'Alî el-Kârî, *Şerhu tasrîfi'l-'izzî*, thk. Mâhir Edîb Habbûş (İstanbul: Mektebetu Dâri'l-Lubbâb, ts.), 19; 'Abdulhakk b. 'Abdulmennân el-Câvî *Tedrîcu'l-edâni* (Lübnan: Daru Nuri's-Sabâh, 2015), 47.

3.2. Sâlim Fiil (السالم) [21]

سلم kök harflerinden türeyen sâlim kelimesi; lügatte kurtulmak, sağlam ve sıhhat gibi anlamlara gelmektedir.[22] Istılahta ise asli harflerinde hemze, şedde (harf tekrarı) ve illet harfleri bulunmayan kelime türleridir.[23]

Sâlim fiil, sülasî mücerredin bütün baplarından türetilebilmektedir.[24] Bu fiil türünde asıl harfler herhangi bir değişikliğe uğramadıklarından çekimleri çok basittir. Çekimi zor olan diğer mu'tel fiiller de bu fiile kıyas edildiği takdirde kolay bir şekilde anlaşılmaktadır.[25] Örneğin mu'tell olan باع'nın çekimi sahih olan ضرب'nin çekimine kıyas edilirse ilgili işlemde hiçbir problem meydana gelmez.

3.3. Mehmûz (المهموز)

Temel harflerinden herhangi biri hemzeli olan kelimeye mehmûz denilmektedir.[26] Herhangi bir kelimenin kök harflerinden ilki hemzeli ise mehmûzu'l-fâ, ikincisi hemzeli ise mehmûzu'l-'ayn ve son harfi hemzeli ise mehmûzu'l-lâm olarak adlandırılmaktadır. [27]

Mehmûzu'l-fâ, sülasî mücerredin altıncı babı hariç diğer bütün bablarından meydana gelmektedir: اَخَذَ يَأْخُذُ, اَدَبَ يَأْدِبُ, اَهَبَ يَأْهَبُ, اَرِجَ يَأْرَجُ ve اَسُلَ يَأْسُلُ. Mehmûzu'l-'ayn; üçüncü, dördüncü ve beşinci bablardan oluşmaktadır: رَأَى يَرَى, يَئِسَ يَيْأَسُ ve لَؤُمَ يَلْؤُمُ. Mehmûzu'l-lâm ise söz konusu olgunun ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci bablarından türetilmektedir: هَنَأَ يَهْنِأُ, سَبَأَ يَسْبَأُ, صَدِئَ يَصْدَئُ ve جَرُؤَ يَجْرُؤُ.[28]

Mehmûz fiilde ciddi anlamda bir değişiklik meydana gelmediği için sahih fiil konumundadır. Ancak ikinci harfi sakin olan iki hemze bir kelimede olsa ikinci hemze birinci hemzenin harekesinin cinsinden olan illet harfine kalb olmakla kendisinde 'ilâl işlemi meydana gelmektedir. Örneğin أَأْمن, أَأْمن ve إيمان kelimelerinde olduğu gibi birincisi elif'e آمن, ikincisi vâv'a أومن ve üçüncüsü de yâ'ya إيمان dönüşmüştür.[29]

3.4. Muzâaf (المضاعف)

المضاعف kelimesi, ضاعف[30] kelimesinin ism-i mef'ûlu olup lügatte katlanmış anlamına gelmektedir.[31] Sarf ilminin istılahında ise bir takım asli harfleri aynı olan sözcükler anlamında kullanılmaktadır.

---

[21] Bu tür kelimeler diğerleri gibi değişime uğramayarak sağlam kaldıklarından dolayı sâlim ile isimlendirilmiştir. Bkz. Sa'duddîn Me'sûd b. 'Abdillâh Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-Tasrîfî'z-Zencânî (Sa'dînî)* (Lübnân: Daru Nuri's-Sabâh, 2015) 49.

[22] Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisanu'l-'Arab* (Beyrût: b.y., 1990), 12/289.

[23] Bkz. Zencânî *et-Tasrîfu'l-'izzî*, 125; el-Curcânî, *Kitâbu't-ta'rîfât*, 116; Ahmed b. Muhammed el-Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fî fe'nni's-sarf*, thk. Nasrullâh Abdurrahmân (Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, ts.) 19.

[24] 'Alî b. Mes'ûd, *Merâhu'l-ervâh* 8.

[25] Halil Akçay, *Sıfırdan Zirveye Sarf* (İstanbul: Ensar, 2017), 82.

[26] Asli harflerinden birisi hemze olan fiillerde söz konusu hemze سأل'de olduğu gibi kalabilir, سال'deki gibi elife kalb olabilir veya سل olan emir fiilinde olduğu gibi hazfedilebilir. Bkz. Curcânî, *Kitâbu't-ta'rîfât*, 237.

[27] 'Alî b. Mes'ûd, *Merâhu'l-ervâh* 65-66; 'Alî el-Kârî, *Şerhu tasrîfi'l-'İzzî*, 21; Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fî fe'nni's-sarf*, 19.

[28] 'Alî b. Mes'ûd, *Merâhu'l-ervâh* 77.

[29] 'Alî b. Mes'ûd, *Merâhu'l-ervâh* 65-66; Ünalan, *Sistematik Sarf*, 93; Akçay, *Sıfırdan Zirveye Sarf*, 83.

[30] Bazı harfleri aynı cinsten olması hasebiyle söz konusu terime المضاعف denildiği gibi المطابق de denilmektedir. Yukarıda geçen aynı gerekçe için kendisine sağır da denilmektedir. Bkz. Teftazânî, *Şerhu's-sa'd et-teftâzânî 'alâ't-tasrîfî'z-zencânî (Sa'dînî)*, 249; 'Alî el-Kârî, *Şerhu tasrîfi'l-'izzî*, 73.

[31] Teftazânî, *Şerhu's-sa'd et-teftâzânî 'alâ't-tasrîfî'z-zencânî (Sa'dînî)*, 245.

Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurmaktadır: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً "*Ey iman edenler! Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin*".[32] Sülasî mücerred ile mezîd مدّ ve امتدّ örneklerinde görüldüğü gibi aynu'l-fiil ve lâmu'l-fiili aynı cinsten olup birincisi sâkin ikincisi ise harekeli olduğundan idğâm meydana gelmiştir.[33] Rubâî bablarda ise زلزلَ ve عَسْعَسَ gibi fâu'l-fiil ile birinci lâmu'l-fiil, aynu'l-fiil ve ikinci lâmu'l-fiil aynı cinstendir.[34] Muzâaf kelimeler genellikle birinci, ikinci ve dördüncü bâblardan türetilmektedir.[35] Muzâaf kelimelerinde bazen hazf, ibdâl[36] ve idğâm[37] meydana gelmektedir. Örneğin أمللت kelimesinde ibdâl meydana gelerek أمليت kalıbına girmiştir. مسست ve ظللت kelimelerinde de hazf olgusu ortaya çıkmış ve ilgili kelimeler مست ve ظلت şeklinde türemiştir.[38] Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere söz konusu terimde مد örneğinde olduğu gibi idğâm da meydana gelmektedir.[39]

3.5. Mu'tell

Mu'tell sözcüğü, اعتل kelimesinin ism-i failidir.[40] Lügatte hastalıklı manasına gelirken sarf ıstılahında ise asli harflerinden[41] herhangi biri illet harflerini[42] ihata eden kelime türleridir.[43] Daha önce de değinildiği gibi sarf âlimleri, kelimeleri kök harflerinde illet harfleri bulunup

---

[32] Âl-i İmrân, 3/130; Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fî fe'nni's-sarf*, 19.
[33] 'Alî el-Kârî, *Şerhu tasrîfi'l-'izzî*, 73; Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fî fe'nni's-sarf*, 19.
[34] 'Alî el-Kârî, *Şerhu tasrîfi'l-'izzî*, 73; Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fî fe'nni's-sarf*, 19.
[35] Akçay, *Sıfırdan Zirveye Sarf*, 88.
[36] Sarf âlimlerine göre bir harfin başka bir harfin yerine konulmasına ibdâl denilmektedir. Ancak bütün harfler gelişi güzel bir şekilde bu kural dâhilinde bulunmamaktadır. Yalnızca şu harflerde ibdâl meydana gelmektedir: "أنصت يوم جد طاه زل". Bkz. Teftazânî, *Şerhu's-sa'd et-teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-zencânî (Sa'dînî)*, 251-252; Eşnevî, *Tasrifu'l-'allâme* (İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2014), 132-133.
[37] Lügatte "gizlemek ve bir şeyi diğer bir şeye katmak" gibi anlamlara gelen idğâm sözcüğü, ıstılahta ise "aynı cinsten olan iki harften ilkini sakin kılarak ikinciye katmaktır". Birinci harfe müdgam, ikincisine ise müdgamün fîh denilmektedir. Bkz. İbrâhîm el-Kirmiyânî, *el-Fevâidu'l-celiyye fî şerhi'l-ferâidi'l-cemîle* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2014), 2/709-724; Teftazânî, *Şerhu's-sa'd et-teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-zencânî (Sa'dînî)*, 262-264.
[38] Bu kelimeler, üç farklı şekilde okunabilmektedir. Birincisi fekk ile مَسِسْتُ ve ظَلِلْتُ şeklinde okunması, ikincisi مَسْتُ ve ظَلْتُ örneklerinde olduğu gibi aynu'l-fiil harekesi ile birlikte hazfedilmesi, üçüncüsü ise مِسْتُ ve ظِلْتُ gibi aynu'l-fiilin harekesi olan kesre fâu'l-fiile verildikten sonra onu hazfetmesidir. Bkz. Teftazânî, *Şerhu's-sa'd et-teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-zencânî (Sa'dînî)*, 255-259; 'Alî el-Kârî, *Şerhu tasrîfi'l-'izzî*, 74; Abdülkerim Ünalan-Mehmet Bilen, *Sistematik Sarf*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2013), 100; Akçay, *Sıfırdan Zirveye Sarf*, 88.
[39] Teftazânî, *Şerhu's-sa'd et-teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-zencânî (Sa'dînî)*, 251-262; 'Alî el-Kârî, *Şerhu tasrîfi'l-'izzî*, 74-75; el-Eşnevî, *Tasrifu'l-'allâme,* 132-134; Akçay, *Sıfırdan Zirveye Sarf*, 87-90.
[40] Bkz. Teftazânî, *Şerhu's-sa'd et-teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-zencânî (Sa'dînî)*, 290; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, *el-Fethu'r-rabbânî fî halli elfâzi tasrîfi ʿİzziddîn ez-Zencânî*, thk. Abdulhamîd es-Seyyid Dûme (Küveyt: Dâru'd-Diyâ, ts.), 227; 'Alî el-Kârî, *Şerhu tasrîfi'l-'izzî*, 79.
[41] Mu'tell tanımında kök harflerinden herhangi birisi ilgili harflerden olmasının söylemi قاتل ve اعشوشب، تفيهقgibi kelimeleri istisnâ etmek içindir. Zira söz konusu kelimelerde var olan illet harfleri asli harflerden değildir. Bununla birlikte بع ve قل kelimelerinin kök harflerinde illet harfleri var olduğu için mu'tell tanımında sabit kaldığı görülmektedir. Bkz. 'Abdullâh b. Muhammed b. Ahmed Nukre Kâr, *Mecmû'etu'ş-şâfiye fî 'ilmeyi't-tasrîf ve'l-hatt (Şerhu'ş-şâfiye li'n-Nukre Kâr)* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2014), 1/175; Teftazânî, *Şerhu's-sa'd et-teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-zencânî (Sa'dînî)*, 290; eş-Şirbînî, *el-Fethu'r-rabbânî fî halli elfâzi tasrîfi ʿizziddîn ez-zencânî*, 227; 'Alî el-Kârî, *Şerhu tasrîfi'l-'izzî*, 79.
[42] Söz konusu harfler; hazf, kalb ve iskâna maruz kalarak kendisi dışındaki harf ve harekelerle birlikte sahih kalmadığından mizacı bozulmuş hasta gibi hastalıklı anlamına gelen illet ile adlandırılmıştır. Bkz. Nukre Kâr, *Mecmû'etu'ş-şâfiye fî 'ilmeyi't-tasrîf ve'l-hatt (Şerhu'ş-şâfiye li'n-Nukre Kâr)*, 1/175.
[43] Bkz. Çârperdî, *Şerhu'l-Çârperdî 'alâ'ş-Şâfiye fî's-Sarf*, 28-29; Curcânî, *Kitâbu't-ta'rîfât*, 231; Teftazânî, *Şerhu's-sa'd et-teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-zencânî (Sa'dînî)*, 290; eş-Şirbînî, *el-Fethu'r-rabbânî fî halli elfâzi tasrîfi ʿizziddîn ez-zencânî*, 227; 'Alî el-Kârî, *Şerhu tasrîfi'l-'izzî*, 79; el-Eşnevî, *Tasrifu'l-'allâme* 144; Akçay, *Sıfırdan Zirveye Sarf*, 93.

bulunmamasına göre iki ana kısma ayırmaktadırlar. İçerisinde illet harfleri bulunmayan fiillere sahih; illet harfleri bulunan fiillere de mu‘tell denilmektedir.[44] Kısacası mu‘tell kavramının kullanımıyla sahîhin dışında kalan kelimelerin kastedildiği göze çarpmaktadır.

3.5.1. İllet Harfleri

Bunlar, (ا،و،ي) harflerinden meydana gelmektedir. Bazı dil âlimlerine göre illet harfleri arasında hemze de yer almaktadır.[45] Ancak Cumhûra göre illet harflerinde meydana gelen değişiklikler hemzede mevcut olmadığı için ilgili harfler arasında yer almamaktadır. Böylece cumhûrun görüşüne göre mehmûz olan fiiller mu‘tell tanımından çıkmaktadır.[46] Ayrıca illet harflerinden olan elif hem medd hem de lîn harfi sayılmaktadır. Vâv ile yâ eğer müteharrik olurlarsa yalnızca illet harfleri ile isimlendirilir. İkisi sâkin olup kendilerinden önceki harfin harekesi cinsinden değilse illet ile birlikte kendilerine lîn harfi de denilmektedir. Eğer kendilerinden önceki harfin harekesi cinsinden olursa lîn harfi ile birlikte kendilerine medd harfi de denilmektedir.[47]

3.5.2. Mu‘tell Kısımları

Mu‘tell fiiller kendi arasında misâl, ecvef, nâkıs lefîfu’l-mekrûn ve lefîfu’l-mefrûk gibi beş ayrı kısımda incelenmektedir.[48]

3.5.3. Misâl

Aslî harflerinden ilki illet harfleri olan kelimelere mu‘tellu’l-fâ denilmektedir. Söz konusu terimin mazi, ism-i fâil ve ism-i mefûlu herhangi bir değişikliğe uğramadığından sahih kısma benzetilerek “misâl” adıyla adlandırılmaktadır.[49] Sarf literatüründe ورِثَ ve وعد gibi kök harflerinden ilki vâv’lı olana “misâlu’l-vâvî” (المثال الواوي); يبِسَ ve يسر gibi aslî harflerinden ilki yâ’lı olana ise “misâlu’l-yâî” (المثال اليائي) denilmektedir.[50]

Misâl fiiller, her ne kadar mu‘tell fiiller gibi ciddi anlamda bir değişikliğe uğramasalar da bazı örneklerinde az da olsa değişik işlemlerin meydana gelmesiyle farklılıklar oluşabilmektedir.

Söz konusu fiillerin vâv’lı olanı, mazileri sahih fiiller gibi çekimi yapılmaktadır. Yâ’lı olanlar ise يمن ييمن ve يئس ييئس örneklerindeki gibi hem mazileri hem de muzarileri çekimde aynen

---

[44] Çârperdî, *Şerhu’l-Çârperdî ‘alâ’ş-Şâfiye fî’s-Sarf*, 28-29; Mustafa b. Muhammed Selim Galâyînî, *Câmi‘u’d-Durûsi’l-‘Arabiyye* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘Asriyye, 1993), 52.

[45] Mahsum Taş, Muntecebuddîn el-Hemedânî, ve el-Ferîd fî İrâbi’l-Kur’âni’l-Mecîd Adlı Eserinde Lugat ve Sarf (Ankara: Sonçağ, 2020), 183.

[46] Bkz. Teftazânî, *Şerhu’s-sa‘d et-teftâzânî ‘alâ’t-tasrîfi’z-zencânî (Sa‘dînî)*, 291-292; Câvî *Tedrîcu’l-edâni*, 291-292.

[47] Teftazânî, *Şerhu’s-sa‘d et-teftâzânî ‘alâ’t-tasrîfi’z-zencânî (Sa‘dînî)*, 292-293; Şeyh Ömer b. Şeyh Muhammed el-Karadâğî, *Hâşiyetu’l-‘allâmeti’l-karadâğî* (İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2014), 144.

[48] Teftazânî, *Şerhu’s-sa‘d et-teftâzânî ‘alâ’t-tasrîfi’z-zencânî (Sa‘dînî)*, 299-477; Kemâluddîn Muhammed b. Mu‘înuddîn Mîrzâ Kemâl, *Şerhu Şâfiyyeti İbni’l-Hâcib*, thk. S‘adî Hevramânî, Naşir İhsân, Tahran 2013, 24; Galâyînî, *Câmi‘u’d-Durûsi’l-‘Arabiyye*, 53; Hasan Akdağ, *Arap Dili Dilbilgisi* (Konya: Tekin Kitabevi, ts), 158-157.

[49] Muhammed b. el-Hasan el-İsterâbâdî er-Râdî, *Şerhu Şâfiyyeti İbni’l-Hâcib*, thk. Muhammed Nûr el-Hasan, Muhammed ez-Zefzâf, Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1975), 1/32-33; Teftazânî, *Şerhu’s-sa‘d et-teftâzânî ‘alâ’t-tasrîfi’z-zencânî (Sa‘dînî)*, 299; ‘Alî el-Kârî, *Şerhu tasrîfi’l-‘izzî*, 79-80; Mîrzâ Kemâl, *Şerhu Şâfiyyeti İbni’l-Hâcib*, 24; el-Hamlâvî, *Şeze’l-‘arf fî fe’nni’s-sarf*, 19-20; Halîl es-Sencâvî, *el-Kitfu’n-nazîf fî şerhi’t-tasrîf* (Senendec: İntişârât, 2017), 126.

[50] Ünalan, *Sistematik Sarf*, 115; Akçay, *Sıfırdan Zirveye Sarf*, 95.

sahih fiiller gibi çekilmekte ve hiçbir şekilde hazfedilmemektedir.[51] يعد ve يثق gibi ikinci ve altıncı bablarında vâv'lı örneklerde muzari malûm ile emr-i hazır[52] sığalarında vâv harfi düşmektedir.[53] Aynı şekilde bu tür fiillerin فِعْلَةٌ vezninde bulanan masdarlardan da vâv hazfedilmektedir.[54] Misâl fiillerin emir sığalarında إيعاد ve إيجل örneklerinde olduğu gibi vâv harfi yâ'ya dönüşmektedir. Zira kendinden önceki harfi meksûr olan sâkin bir vâv ile telaffuz etmek son derece zordur.[55] Ancak يَفْعُلُ örneğinde olduğu gibi aynu'l-fiili merfû' olanlarda vâv harfi sabit kalmaktadır.

3.5.4. Ecvef

Sarf ilminin dilcilerine göre kök harflerinden ikincisinde (aynu'l-fiili) illet harflerinden biri bulunana ecvef denilmektedir.[56] Sözlükte cevf (جوف) kelimesi karın manasına gelirken ıstılahta ise قال ve باع gibi aynu'l-fiilinde illet harflerinden vâv veya yâ bulunan fiil türleridir.[57] Bu kısma ecvef denildiği gibi قلت ve بعت gibi mazi mütekellim vahdehu sığası üç harf üzerine türetildiği için kendisine aynı zamanda ذو الثلاثة üç harfli de denilmektedir.[58] صان ve باع gibi sülasî mücerred ecvef kalıblarının mazi sığalarında 'aynu'l-fiil konumunda bulunan vâv ve yâ'lardan önceki harfin harekesi meftûh olduğu için elif'e dönüşmektedirler.[59] Ancak صَيِدَ, قَوِدَ ve عَوِرَ gibi fiiller, aslı üzerine kaldıklarından söz konusu vâv ve yâ'larda herhangi bir işlem meydana gelmemiştir.[60] Böylelikle gerek fiillerde gerekse de isimlerde bulunan elif, bazı istisnalar dışında hiçbir zaman orijinal ve asli değildir. Söz konusu harf, genel olarak صان ve باع gibi ya vâv ya da yâ'dan meydana gelmektedir. Ancak ضارب ve ناصر gibi bulunduğu kelimede zâid olarak gelebilmektedir. Aynı zamanda بلى, ما ve إلى gibi harflerde mevcut olan elifler aslidir. Zira harflerde iştikâk ve tasarruf söz konusu olmadığından onlar için herhangi farklı bir asıl düşünülemez.[61]

Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Hâtîb eş-Şirbînî (ö. 977/1569) gibi dilcilere göre söz konusu harflerin her biri iki hareke konumunda olduğu için toplamda dört hareke art arda meydana

---

[51] Teftazânî, *Şerhu's-sa'd et-teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-zencânî (Sa'dînî)*, 300-320; Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'izzî*, 107; Sencâvî, *el-Kitfu'n-nazîf fî şerhi't-tasrîf*, 126-135.

[52] يعد ve يثق örneklerinde emir sığası عد ve ثق şeklinde gelmektedir. Ünalan, *Sistematik Sarf*, 116.

[53] Ünalan, *Sistematik Sarf*, 115.

[54] Teftazânî, *Şerhu's-sa'd et-teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-zencânî (Sa'dînî)*, 301.

[55] Teftazânî, *Şerhu's-sa'd et-teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-zencânî (Sa'dînî)*, 311-312; Câvî *Tedrîcu'l-edâni*, 312.

[56] Konu hakkında detaylı bilgi almak için bkz. 'Alî b. Mumin b. Muhammed İbn 'Usfûr, *el-Mumte'u'l-kebîr fi't-tasrîf* (Mektebetu Lübnan: y.y., 1996), 287-332.

[57] Ebû Bekr 'Abdulkâhir b. 'Abdirrahmân, b. Muhammed el-Fârisî el-Curcânî, *el-Miftâh fi's-sarf*, thk. 'Alî Tevfîk el-Hamd (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1987), 41; 'Alî b. Mes'ûd, *Merâhu'l-ervâh* 84; Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-asrîfi'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 332; Curcânî, *Kitâbu't-ta'rîfât*, 9; Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'izzî*, 109; Câvî *Tedrîcu'l-edâni*, 332; Ünalan, *Sistematik Sarf*, 123.

[58] Curcânî, *el-Miftâh fi's-sarf*, 41; Râdî, *Şerhu Şâfiyyeti İbni'l-Hâcib*, 1/34; Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 332; Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'izzî*, 109; Şemsuddîn Ahmed Dunkûz, *Şerhu Dunkûz 'alâ merâhi'l-ervâh fi's-sarf*, Mektebetu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1959, 119; Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fî fe'nni's-sarf*, 19-20; Galâyînî, *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*, 53.

[59] Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-Tasrîfi'z-zencânî (Sa'dînî)*, 333; Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'izzî*, 110; Şirbînî, *el-Fethu'r-rabbânî fî halli elfâzi tasrîfi 'İzziddîn ez-Zencânî*, 242-243; 'Alî el-Kârî, *Şerhu tasrîfi'l-'İzzî*, 85.

[60] Bkz. Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. 'Umer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Mufassal fî sina'ati'l-i'râb*, thk. 'Alî Mulhim (Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1993), 43; Ebû Bekr Muhammed el-Bağdadî İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdulhuseyin Fetilî (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, ts.), 3/281; Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 334; Eşnevî, *Tasrifu'l-'allâme,* 159.

[61] Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'izzî*, 101; Ünalan, *Sistematik Sarf*, 123.

gelmektedir. Böyle bir durum Arap kelamında kelimenin telaffuzunu son derece zorlaştırdığı için ilgili harfler hafif olan elife dönüştürülmektedir.[62] Ancak Seyyid Şerîf el-Curcânî (ö. 816/1413), صان ve باع gibi fiillerde vâv ile yâ'nın elif'e kalb olunmasının sebebini şu cümlelerle ifade etmektedir: Vâv ve yâ, illet harfleri olduğundan zayıf bir konumda olup harekelere tahammül edemezler. Bundan dolayı tahfif için elif'e kalb olmuşlardır. Zira elif ile telaffuz etmek vâv ve yâ ile telaffuz etmekten daha kolaydır.[63] قال gibi ecvef fiilinin aynu'l-fiili vâv ise ecvef-i vâvî الاجوف الواوي, باع gibi yâ'lı olanlar ise ecvef-i yâî الاجوف اليائي ile isimlendirilmektedir.[64] Ecvef filler gelişigüzel bütün bablardan değil de yalnızca birinci, ikinci ve dördüncü bablardan meydana gelmektedir.[65]

Ecvef fiilinin mazi çekimi yapılırken birinci ve ikinci babtan gelen fiiller önemli değişikliklere uğramaktadır. قال gibi birinci babtan ecvef-i vâvî olan fiiller قُلْتُ, قُلْتَ ve قُلْنَ örneklerinde olduğu gibi cemi müennes-i gaib sığalarından itibaren fâu'l-fiil merfû' yapılırken aynu'l-fiil konumunda bulunan elif ise hazfedilmektedir.[66] باع gibi ikinci babtan gelerek yâ'lı olanlarda ise بِعْنَ, بِعْتَ ve بِعْتُ gibi cemi müennes-i gaib sığalarından itibaren aynı şekilde aynu'l-fiil hazfedilmekte ancak aralarında bir farklılık yaratmak amacıyla fâu'l-fiil merfû' yerine mecrûr yapılmaktadır.[67]

Ecvef fiilinin mazi mechûl çekiminde ister vâvî ister yâî olsun bütün bablarda fâu'l-fiil mecrûr olarak okunmaktadır. Örneğin صان ve باع'nin mazi meçhul çekimi صِينَ ve بِيعَ şeklindedir.[68] Yukarıda geçen lügat meşhur olmakla birlikte صُون, بُوع ve işmâm[69] ile de gelmektedir.[70] Ecvef fiilinin müzari malûm çekiminde يَصُونُ ve يَبِيعُ gibi birinci ile ikinci babta yalnızca nakil oluşurken يَخافُ ve يَهابُ gibi dördüncü babta ise hem nakil hem de kalb meydana gelmektedir.[71] لَمْ يَصُنْ, لَمْ يَبِعْ ve لَمْ يَخَفْ gibi söz konusu müzari fiilin başına cezm edatı geldiğinde صُنْ, بِعْ ve خَفْ şeklindeki emir sığlarında aynu'l-fiil hazfe uğramaktadır.[72]

3.5.5. Nâkıs (الناقص)

---

[62] Bkz. Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-tasrîfî'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 333; Şirbînî, *el-Fethu'r-rabbânî fî halli elfâzi tasrîfî ʿİzziddîn ez-Zencânî*, 242-243.

[63] Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'izzî*, 110.

[64] Galâyînî, *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*, 228; Ünalan, *Sistematik Sarf*, 123.

[65] 'Alî b. Mes'ûd, *Merâhu'l-ervâh* 84; Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fî fe'nni's-sarf*, 25.

[66] Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-tasrîfî'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 335-341; Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'izzî*, 110-112; Eşnevî, *Tasrifu'l-'allâme*, 159-160; Galâyînî, *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*, 228.

[67] Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-tasrîfî'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 335-341; Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'izzî*, 110-112; Eşnevî, *Tasrifu'l-'allâme*, 159-160; Galâyînî, *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*, 228.

[68] Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-tasrîfî'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 341-342; Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'izzî*, 113-114; Eşnevî, *Tasrifu'l-'allâme*, 161-162; Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fî fe'nni's-sarf*, 41; Galâyînî, *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*, 51.

[69] İşmâm, fâu'l-fiilin harekesini damme ile kesre arasında bir harekeyle okunmak ve kendisinden sonra olan sâkin yâ'nın da yâ ile vâv arasında bir harf ile okunmaktır. Bkz. Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-tasrîfî'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 343; Karadâğî, *Hâşiyetu'l-'allâmeti'l-karadâğî*, 162.

[70] Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-tasrîfî'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 342-343; Eşnevî, *Tasrifu'l-'allâme*, 161-162.

[71] Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-tasrîfî'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 344-345; Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'izzî*, 114-115.

[72] Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-tasrîfî'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 346-348; Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'izzî*, 115-116.

Lâmu'l-fiilinde illet harflerinden herhangi biri bulunan kelimeye nâkıs denilmektedir.[73] Sözlükte "eksik" anlamına gelen nâkıs, sarf literatüründe ise kelimenin sonunun bazı harekelerden yoksun olması anlamında kullanılmaktadır.[74] Curcânî'ye göre bu terim için dört farklı isim kullanılmaktadır. Lâmu'l-fiili illet harflerinden biri olduğundan "mu'tellu'l-lâm", ref' konumunda hareke, cezm haletinde ise son harfi düştüğünden "nâkıs", رميت ve غزوت gibi mazi mütekellim vahdehu sığası üç harf üzerine türetildiği için "ذو الثلاثة üç harfli" ve illet harfi sonunda olduğu için kendisine "taraf" denilmektedir.[75] Nâkıs filler, altıncı bab dışında kalan bütün bablardan türetilmektedir.[76] Sarf ilminde غزا gibi nâkıs fiili lâmu'l-fiili vâvlı olana nâkıs-i vâvî الناقص الواوي, رمى gibi yâ'lı olanlara ise nâkıs-i yâî الناقص اليائي denilmektedir.[77]

رمى ve غزا gibi nâkıs fiillerinin mazi sığalarında lâmu'l-fiili olan vâv ve yâ'lardan önceki harfin harekesi meftûh olduğunda elife dönüşmektedirler.[78] رَمَوْ ve غَزَوْ gibi nâkıs fillerin mazi müzekker gaib sığlarında illet harfi olan lâmu'l-fiil düşmektedir. غَزَتْ غَزَتَا ve رَمَتْ رَمَتَا şeklindeki mazi müennes müfred ve tesniye gaib sığlarında ise illet harfinden önceki harf meftûh olduğu takdirde illet harfi düşmektedir.[79] Ancak nâkıs fiillerinin tesniye ve müennes çoğullarında kesinlikle lâmu'l-fiili düşmemektedir.[80]

Sülasî mücerred sığalarında lâmu'l-fiil olan vâv ve yâ'lar elife kalb olduğunda غزا gibi vâv'dan dönüşen elifler elif şeklinde yazılırken رمى gibi yâ'dan dönüşenler ise yâ suretinde yazılmaktadır. Sülasî mücerred dışındaki bütün sığalarında vâv ve yâ'dan dönüştürülen elifler أعطى ve اشترى gibi yâ şeklinde yazılmaktadır.[81]

يخشى, يغزو ve يرمي gibi vâv, yâ veya elif ile biten nâkıs fiillerin muzari sığalarında ref' esnasında sonları sakin olurken cezm haletinde ise söz konusu harfler düşmektedir. Nasb konumunda vâv ve yâ'lar fetha alırken elif sabit olarak kalabilmektedir.[82]

يغزون, تغزون ve تَغْزِينَ örneklerinde olduğu gibi müzekker çoğulu ve müfred müennes muhatab sözcüklerinde lâmu'l-fiil her zaman hazfe uğramaktadır. Zira söz konusu çoğullarda vâv harfi üzerinde var olan zamme kelimenin kullanımını olumsuz yönde etkilediğinden hazfedilmektedir. Bu durumda zamir ve lâmu'l-fiil olan vâv arasında iltikâ-i sâkineyn

---

[73] Curcânî, *Kitâbu't-ta'rîfât*, 239.
[74] Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-Tasrîfi'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 385.
[75] Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'İzzî*, 124.
[76] 'Alî b. Mes'ûd, *Merâhu'l-ervâh* 104; Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fî fe'nni's-sarf*, 25; Ünalan, *Sistematik Sarf*, 145.
[77] Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'İzzî*, 124-125; Galâyînî, *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*, 228; Ünalan, *Sistematik Sarf*, 123.
[78] Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 386-389; Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'İzzî*, 124; Şirbînî, *el-Fethu'r-rabbânî fî halli elfâzi tasrîfi 'İzziddîn ez-Zencânî*, 265; 'Alî el-Kârî, *Şerhu tasrîfi'l-'İzzî*, 85.
[79] Konu ile ilgili detaylı bilgi almak için bkz. Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 392-395; Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'İzzî*, 125-128; 265; Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fî fe'nni's-sarf*, 51.
[80] Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-Tasrîfi'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 408-409; Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'İzzî*, 131.
[81] Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 385; Câvî *Tedrîcu'l-edâni*, 312; Ünalan, *Sistematik Sarf*, 146.
[82] Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 403-407; Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'İzzî*, 129.

meydana gelmiş ve lâmu'l-fiil olan vâv hazfedilmiştir. Böylelikle يغزون ve تغزون fiillerinde mevcut olan vâv'lar lâmu'l-fiil değil de zamirdirler.[83]

3.5.6. Lefîf (اللفيف)

Sözlükte toplanmış ve katlanmış anlamına gelen lefîf kelimesi,[84] sarf dilbilimcilerine göre kök harflerinde birden fazla illet harfleri bulunan kelimeye denilmektedir.[85] طوى gibi illet harfleri yan yana olan lefîfu'l-makrûn, وقى gibi illet harfleri yan yana olmayan da lefîfu'l-mefrûk şeklinde isimlendirilmiştir.[86] Lefiflerin fâu'l-fiili misal, lâmu'l-fiili de nâkıs hükmünde olduğundan bu konuda fazla söze gerek yoktur.[87] Lefîfu'l-makrûn olan fiiller bütün işlemlerde nâkıs fiil gibi işlem görmektedir.[88] Lefîfu'l-makrûn yalnızca ikinci ve dördüncü bablardan oluşurken lefîfu'l-mefrûk ise ikinci, dördüncü ve altıncı bablardan meydana gelmektedir.[89]

Arap kelamında bütün harfleri veya fâu'l-fiil ve aynu'l-fiili illet harflerinden müteşekkil olan bir fiil bulunmamaktadır. Bundan dolayı lefîf olan bir fiil ya وقى gibi fâu'l-fiil ve lâmu'l-fiili illetli olur ya da شوى gibi aynu'l-fiili ve lâmu'l-fiili mezkûr harflerden müteşekkil olur. Ancak isimlerde böyle bir durum söz konusu değildir. يوم ve بين gibi hem fâu'l-fiil hem de aynu'l-fiili illet harflerinden gelmiştir. واو ve ياء isimlerinde olduğu gibi kelimenin tümü illet harflerinden meydana gelebilmektedir.[90]

SONUÇ

عِلم الصَّرف ve عِلْم التَّصْريفِ olarak bilinen sarf ilmi, gramer ilimleri arasında önemli bir görev üstlenerek kelimenin oluşumuyla ilgilenmektedir. Sarf ilmini ortaya koyan kişi hakkında ihtilaf olmakla birlikte meşhur görüşe göre Ebû Muslim Muâz el-Herrâî'dir. Sîbeveyh ile İbn Mâlik gibi ilk dönem dilcilerin sarf ve nahiv meselelerinin aynı eserde karma bir şekilde ele aldıkları bilinmektedir. Sarf ilmini nahiv ilminden ayırt ederek bu alanda ilk müstakil eseri kaleme alan kişi kesin olmamakla birlikte birçok dilbilimci tarafından Ebû 'Usmân el-Mâzinî olduğu ifade edilmektedir.

Arap dilinde kelime türemeleri ilimlerin anası olarak bilinen sarf ilmi sayesinde yapılabilmektedir. Aynı şekilde ilgili ilim vasıtasıyla sözlük kitaplarından kolayca yararlanılmakta ve bilinmeyen kelime anlamları da kolayca öğrenilmektedir. Zaman ve yapılarına göre fiiller; mâzi, muzâri ve hâl olmak üzere üç zamana delalet etmekle birlikte mâzi, muzâri ve emir şeklinde de üç kısma ayrılmaktadır.

---

[83] Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 409-412; Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'İzzî*, 131-132; Ünalan, *Sistematik Sarf*, 148.

[84] Bazı âlimlere göre ise lefîf kelimesi لَفّ kelimesinden türetilmiş olup sahih olan harf illet harfleriyle karıştığı için bu ismi almıştır. Bkz. Câvî *Tedrîcu'l-edâni*, 444.

[85] Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-tasrîfi'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 444; Curcânî, *Kitâbu't-ta'rîfât*, 192-193; Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'İzzî*, 142.

[86] 'Alî b. Mes'ûd, *Merâhu'l-ervâh* 117-118.

[87] 'Alî b. Mes'ûd, *Merâhu'l-ervâh* 117.

[88] 'Alî b. Mes'ûd, *Merâhu'l-ervâh* 118.

[89] Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-Tasrîfi'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 445, 467-468.

[90] Teftazânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-Tasrîfi'z-Zencânî (Sa'dînî)*, 473-477.

Arap dilinin önemli bir bölümünü oluşturan ve sarf literatüründe "aksâm-i semâniye" ile adlandırılan konu sahih ve mu'tell olmak üzere iki ana kısma ayrılmaktadır. Sahih; sâlim, mehmûz ve muzâaf gibi başlıklara taksim edilirken mu'tell ise misâl, ecvef, nâkıs, lefîfu'l-mekrûn ve lefîfu'l-mefrûk şeklinde beş ayrı başlık altında incelenmektedir. Fâu'l-fiil, aynu'l-fiil ve lâmu'l-fiil gibi kelimenin kök harflerinden birinde illet harfleri bulunmayana sahîh denilmektedir. Söz konusu harflerden biri illet harflerinden müteşekkil ise mu'tell ile adlandırılmaktadır. Ancak nahiv dilcilerine göre bir kelimenin mu'tell olabilmesi ve gerekli şartın sağlanabilmesi için yalnızca lâmu'l-fiilinde illet harflerinden birinin bulunması yeterlidir. Konunun okuyucular tarafından daha rahat bir şekilde anlaşılabilmesi adına yukarıda bahsi geçen bütün terimlerin hem sözlük hem de ıstılahî açıdan tanımları yapılmıştır.

Ayrıca mu'tell fiillerde meydana gelen i'lâl ve idğâm hakkında bazı kaide ve kurallardan söz edilmiştir. Konu ile ilgili araştırma yapılırken sarf ilmi alanında yazılmış *et-Tasrîfu'l-'İzzî, eş-Şâfiye, Binâu'l-ef'âl,* Râdî'nin *Şerhu Şâfiyyeti İbni'l-Hâcib,* Çârperdî'nin *Şerhu'l-Çârperdî 'ale'ş-Şâfiye fi's-sarf,* Nukre Kâr'ın *Şerhu'ş-Şâfiye li'n-Nukre Kâr* ve Teftazânî'nin *Şerhu't-Teftâzânî 'ale't-tasrîfi'z-Zencânî* gibi eserlerin temel metin ve şerhlerinden büyük ölçüde istifade edilmiştir.

KAYNAKÇA

Akçay, Halil. "Arap Dili Terminolojisinde 'İvaḍ". *Mukaddime Dergisi* 10/1 (2019), 308-320.

Akçay, Halil. *Sıfırdan Zirveye Sarf*. İstanbul: Ensar, 2017.

Binâ. İstanbul: Mektebetu'l-Hanefiyye, ts.

Enbârî, Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd. *el-İnsâf fî mesâili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. Beyrut: Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2012.

Eşnevî, 'Alî b. eş-Şeyh Hâmid. *Tasrifu'l-'allâme*. İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2014.

Câmî, Ebû'l-Berekât Nûruddîn 'Abdurrahmân. *el-Fevâidu'd-diyâiyye*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1993.

Câvî, 'Abdulhakk b. 'Abdulmennân. *Tedrîcu'l-edâni*. Lübnan: Daru Nuri's-Sabâh, 2015.

Curcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân, b. Muhammed el-Fârisî. *el-Miftâh fi's-sarf*. thk. 'Alî Tevfîk el-Hamd. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1987.

Curcânî, 'Alî b. Muhammed b. 'Alî es-Seyyid es-Şerîf. *Kitâbu't-ta'rîfât*. thk. Komisyon. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1983.

Curcânî, 'Alî b. Muhammed b. 'Alî es-Seyyid es-Şerîf. *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Tasrîfu'l-'izzî*. thk. Muhammed ez-Zefzâf, Kahire: Dâru't-Tâlâi', 2017.

Çârperdî, Ebu'l-Mekârim Fahruddîn Ahmed b. Tâceddin es-Saʿîd el-Hasan b. 'Alî. *Şerhu'l-Çârperdî 'alâ'ş-Şâfiye fi's-Sarf*. thk. 'Alî Kemâl. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2014.

Dayf, Şevkî ed-Dayf Ahmed Şevkî Abdusselâm. *el-Medârisu'n-nahviyye*. b.y.: Dâru'l-Maârif, 33-34.

Dede, Halis. *Sarf İlminde el-Mâzinî ve et-Tasrîf Adlı Eseri*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Demir, İsmail. "Sarf Bilgisi Ve Ömer b. Alî b. İbrâhîm b. Halîl el-İspirî'nin Er-Risâle Fî Temeyyuzi'l-Ebvâb Adlı Eserinin Edisyon Kritiği". *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014), 65.

Dunkûz, Şemsuddîn Ahmed. *Şerhu Dunkûz 'alâ Merâhi'l-ervâh fî's-sarf*. Mısır: Mektebetu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1959.

Ebbâh, Muhammed Muhtâr Veled. *Târihu'n-nahvi'l-'Arabî fi'l-maşriki ve'l-magrib*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2008.

Galâyînî, Mustafa b. Muhammed Selim. *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Asriyye, 1993.

Hamlâvî, Ahmed b. Muhammed el-Hamlâvî. *Şeze'l-'arf fî fe'nni's-sarf*. thk. Nasrullâh Abdurrahmân. Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, ts.

İbnu'l-Hâcib, Cemâluddîn Osman b. 'Amr b. Ebî Bekr el-Mâlikî. *eş-Şâfiyye fî 'ilmit'tasrîf*. thk. Hasan Ahmed Osman. Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkîyye, 1995.

İbn Hişâm, Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh el-Ensârî. *Şerhu katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd. Beyrût: Dâru't-Tayyibe, 1990.

İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâî. *Elfiyyetu İbn Mâlik*. b.y.: Dâru't-Te'âvun, ts.

İbn Manzûr, Cemaluddîn Muhammed b. Mukerrem. *Lisanu'l-Arab*. Beyrût: b.y., 1990.

İbn Mes'ûd, Ahmed b. 'Alî. *Merâhu'l-ervâh*. İstanbul: el-Mektebetu'l-Hanifiyye, ts.

İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed el-Bağdadî. *el-Usûl fi'n-nahv*. thk. Abdulhuseyin Fetilî. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, ts.

İbn 'Usfûr, 'Alî b. Mumin b. Muhammed. *el-Mumte'u'l-kebîr fi't- tasrif*. Mektebetu Lübnan: b.y., 1996.

Karadâğî, Şeyh Ömer b. Şeyh Muhammed. *Hâşiyetu'l-'allâmeti'l-karadâğî*. İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2014.

Kârî, 'Alî. *Şerhu tasrîfi'l-'izzî*. thk. Mâhir Edîb Habbûş. İstanbul: Mektebetu Dâri'l- Lubbâb, ts.

Keskin, Mustafa. *Nahiv İlminde Vâdıh Türü Eserler ve ez-Zübeydî'nin Kitâbü'l Vâdıh Adlı Eseri*. (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020), 63.

Kirmiyânî, İbrâhîm. *el-Fevâidu'l-celiyye fî şerhi'l-ferâidi'l-cemîle*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2014.

Mîlânî, Muhammed b. Abdirrahîm el-'Umerî. *Şerhu'l-muğnî*. İstanbul: Şefkat Yayınları, 2016.

Mîrzâ Kemâl, Kemâluddîn Muhammed b. Mu'înuddîn. *Şerhu Şâfiyyeti İbni'l-Hâcib*. thk. S'adî Hevramânî. Tahran: Naşir İhsân, 2013.

Nukre Kâr, Abdullâh b. Muhammed b. Ahmed. *Mecmû'etu'ş-Şâfiye fî 'ilmeyi't-tasrîf ve'l-hatt (Şerhu'ş-Şâfiye li'n-Nukre Kâr)*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2014.

Ünalan, Abdülkerim -Mehmet Bilen, *Sistematik Sarf*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2013.

Râdî, Muhammed b. el-Hasan el-İsterâbâdî. *Şerhu Şâfiyyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Muhammed Nûr el-Hasan, Muhammed ez-Zefzâf, Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʻİlmiyye, 1975.

Salihoğlu, Hamit. *Abdulkerîm el-Muderris ve Mevâhibu'r-Rahmân Adlı Eserinin Nahiv Açısından İncelenmesi*. Diyarbakır: Seyda Kitabevi, 2018.

Salihoğlu, Hamit. *Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî'nin İhtilaflı Nahiv Meselelerine Yaklaşımı: Mesâilün Hilâfiyye fi'n-Nahv Adlı Eseri Bağlamında, Genç Akademisyenlerin Gözünden Sosyal Bilimler-5*. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019.

Sencâvî, Halîl. *el-Kitfu'n-nazîf fî şerhi't-tasrîf*. Senendec: İntişârât, 2017.

Sîbeveyh, Ebû Bişr b. ʻAmr b. ʻUsmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. ʻAbdusselâm Hârûn. Kâhire: Mektebetu'l-Hâncî, 1988.

Siʻirdî, Halîl b. Molla Hüseyin b. Molla Halid. *el-Kâmûsu's-sânî fi'n-nahv ve's-sarf ve'l-meʻânî*. İstanbul: Mektebetu Diyarbekir, 2012.

Suyûtî, ʻAbdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn, *Buğyetu'l-vuʻât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nûhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Lübnan: el-Mektebetu'l-ʻAsriyye, ts.

Şirbînî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *el-Fethu'r-rabbânî fî halli elfâzi tasrîfi ʿİzziddîn ez-Zencânî*. thk. Abdulhamîd es-Seyyid Dûme. Küveyt: Dâru'd-Diyâ, ts.

Taşkuprîzâde, Ahmed b. Mustafâ b. Halîl. *Miftâhu's-sʻaâde ve misbâu's-siyâde fî mevzûâti'l-ʻulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İʻlmiyye, 1985.

Taş, Mahsum. *Muntecebuddîn el-Hemedânî, ve el-Ferîd fî İrâbi'l-Kur'âni'l-Mecîd Adlı Eserinde Lugat ve Sarf*. Ankara: Sonçağ, 2020.

Teftazânî, Saʻduddîn Meʻsûd b. ʻAbdillâh. *Şerhu's-Saʻd et-Teftâzânî ʻalâ't-tasrîfi'z-Zencânî (Saʻdînî)*, Lübnân: Daru Nuri's-Sabâh, 2015.

Tekin, Ahmet. *Kur'ân'nın Dilbilimsel Yönü (Vâhidî'nin el-Basît Adlı Tefsiri Bağlamında)*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2018.

Tekin, Ahmet, *İbnu'ş-Şecerî'nin "el-Emâlî" Adlı Eserinin Sarf Açısından İncelenmesi*. Ankara: İlahiyat Yayınları 2019.

Tekin, Mahmut. "Molla Halîl'in "el-Kâmûsu's-sânî fi'n-nahv ve's-sarf ve'l-me'ânî" Adlı Eserinin Tahkîk ve Tahlîli", Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Zeccâcî, ʻAbdurrahmân b. İshak Ebu'l-Kâsım. *el-Cumel fi'n-Nahv*, thk. Alî Tevfîk. Ürdün: Muessesetu'r-Risâle, 1984.

Zencânî, ʿİzzuddîn ʻAbdulvehhâb b. İbrâhîm b. ʻAbdilvehhâb. *et-Tasrîfu'l-ʻizzî*. İstanbul: Mektebetu'l-Hanefiyye, ts.

QARABAĞDAN DÜNYAYA, SALAM!

Vəlizadə Fidan Ruhulla qızı
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
Kulturologiya və Onun Ümumi Məsələləri üzrə-dissertant
Cəfər Cabbarlı ev-muzeyinin əməkdaşı
ORCID ID: 0000-0001-9598-3553
Valizade Fidan Ruhulla
Azerbaijan Tourism and Management University, Culturology-candidate for a degree
Employee of Jafar Jabbarli house-museum

Gözəl təbiəiti ilə insanı valeh edən Azərbaycana səfər edən hər bir turist yenidən bu ölkəyə səfər etmək arzusunda olur. Hər bir xalq öz mədəniyyətinin, incəsənətinin, memarlığının yaradıcısı, qoruyucusu və onu dünyada nümayiş etdiricisidir. Haqlı olaraq hər bir insan mənsub olduğu xalqın mədəniyyət nümunələrini özünkiləşdirir bununlada o öz xalq mədəniyyətinin siması olur.

Azərbaycan və Ermənistan arasında 30 ilə yaxın davam edən müharibənin ziyan görən tərəflərindən biri də, məhz Azərbaycan mədəniyyətin bənzərsiz inciləri olmuşdur.

Qarabağ Azərbaycanın qədim tarixi bölgələrindən biridir. Bu bölgə Kiçik Qafqaz dağları ilə Kür və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə edir. Bəzi məlumatlara görə, "Qarabağ" anlayışı VII əsrdən etibarən işlənməyə başlanmış, XII əsrdən etibarən isə geniş yayılmışdı. "Qarabağ" "qara" və "bağ" türk-Azərbaycan sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir ("qara" sözü türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində, rəng bildirməklə yanaşı, "böyük", "qalın", "sıx" mənasında da işlənir). Tədqiqatçılar "Qarabağ"ın "böyük bağ", "səfalı bağ" mənasında işlədildiyini də bildirirlər(3).

Müasir Azərbaycan dövləti öz köklərini Qafqaz Albaniyası dövlətindən alır. Hazırda Dağlıq Qarabağ kimi tanınan ərazi vaxtilə həmin dövlətin bir hissəsi olub. Qədim mənbələrə görə, Albaniyanın etnik tərkibi yerli Qafqaz və türk xalqlarına aid 26 qəbilə birləşməsindən ibarət idi. Albaniya zəngin və nadir mədəniyyətə malik idi, onun 52 hərfdən ibarət əlifbası vardı. Eramızın 313-cü ilində xristianlıq Albaniyada dövlət dini elan edildi, müstəqil alban kilsəsi fəaliyyətə başladı. Gərgin və mürəkkəb şərait Albaniyanın müstəqilliyinin uzunmüddətli olmasına imkan vermədi. Eramızın 705-ci ilində Albaniya dövləti Ərəb Xilafətinin tərkibinə qatıldı (4).

Orta əsrlər dövründə Qarabağ Azərbaycanın indiki ərazisində o zaman mövcud olmuş türk müsəlman sülalələri tərəfindən idarə edilən dövlətin bir hissəsi olmuş və orada türkdilli xalqlar məskunlaşmışdı (4).

18-ci əsr türk (Azərbaycan) sülaləsi olan Cavanşirlərin başçılıq etdiyi Qarabağ Xanlığının yaranması ilə əlamətdardır. Bu, Azərbaycan zadəganlarının irsi sülalə ənənəsinin hökm sürdüyü Azərbaycan Xanlığı idi və burada məskunlaşmış etnik sülalələr arasında azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdi(4).

Qarabağ Xanlığı ilə Rusiya İmperiyası arasında imzalanan Kürəkçay müqaviləsindən (1805) sonra Xanlıq Rusiya İmperiyasının hökmranlığı altına keçməyə məcbur oldu. 1828-ci ildə Rusiya çarının əmri ilə işğal olunmuş Azərbaycan xanlıqlarının (İrəvan və Naxçıvan) ərazisində erməni vilayəti yaradıldı. Bu, Osmanlı İmperiyasının arxa qapısında, münaqişə edən iki tərəf arasında dövlət qurumu yaratmaq və türkdilli xalqları bir-birindən ayırmaq məqsədi daşıyırdı (4).

İran və Rusiya arasında Azərbaycan ərazilərinin bölüşdürülməsi məqsədilə imzalanan Gülüstan(1813),Türkmənçay (1828) müqavilələri Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq məqsədi daşıyırdı. Bunu I Pyotrun yazılarında da görmək mümkündür. Zaman dəyişdi, lakin düşmənin mənfur niyyəti dəyişmədi. 1918-ci baş verən hadisələr düşmənin istər Azərbaycan xalqına, istərsə də Azərbaycan mədəniyyətinə vurduğu zərbələr tarixdən bizə bəllidir.

Uzun illər ardı-arası kəsilməyən münaqişələr böyük ziyanlarla nəticələnmişdir. 2020-ci ildə 44 günlük müharibə nəticəsində işğal altında olan torpaqlar azad edilmiş, bu torpaqlara ilkin baxış zamanı əksər mədəniyyət abidələrinin məhv edildiyi aşkarlanmışdır.

İşğaldan azad olmuş ərazilərdə indiyə kimi aparılan monitorinqlər zamanı 571 mədəniyyət müəssisəsi aşkar edilmişdir ki, onlardan 286-sı kitabxana, 237-si mədəniyyət evi və klub müəssisəsi, 19-u muzey, 24-ü uşaq musiqi məktəbi, 1-i kinoteatr, 2-si teatr, 2-si qalereyadır. Müəssisələrin hamısı demək olar ki, tamamilə dağıdılmış vəziyyətdədir (2).

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə məscidlər, mədrəsələr, körpülər, məbədlər nəinki dağıdılmış, eyni zamanda bir çox hallarda təyinatına uyğun olmayan şəkildə istifadə olunaraq xalqımızın milli mənəvi dəyərləri təhqir edilmişdir (2).

Dini ibadət yerlərinin dağıdılması və donuzların saxlanıldığı yer kimi istifadə olunması erməni vandalizminin bariz nümunəsidir və bu abidələrin timsalında dünya və ölkəmizin mədəni irsinə münasibət beynəlxalq təşkilatlar, xarici dövlətlərin qınağına səbəb olmalıdır. Bu hal Ermənistan Respublikasının digər dinlərə münasibətini və həqiqi simasını əks etdirir(2).

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri - 2 mln il yaşı olan Azığ düşərgəsi insanlarının yaşadığı ərazidir. Qarabağ ərazisi paleolit dövrünün Quruçay mədəniyyəti yaradıcılarının Tunc və Dəmir dövründə mövcud olan və bir-birini əvəz edən Kür-Araz və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətlərinin davamçılarının yaşayış məskənidir (6).

Təcavüzkar Ermənistan rəhbərliyinin təşkilatçılığı ilə Xocavənd rayonunda yerləşən Azıx mağarası, Ağdam rayonunda yerləşən Şahbulaq qəsrinin yaxınlığında xarici ölkələrdən olan mütəxəssislərin də daxil edildiyi saxta arxeoloji ekspedisiyalar tərəfindən qanunsuz qazıntı işləri təşkil olunmuşdur (2).

Qarabağ ərazisində müxtəlif dinlərin mövcud olması insan cəmiyyətinin ictimai həyatına böyük təsir göstərmişdir. Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi Qarabağda da xristianlıq və müsəlmanlığın mövcud olması və biri digərini əvəz etməsi tikinti mədəniyyətində özünü göstərmişdir. Qarabağ ərazisində (Dağlıq Qarabağda Amaras, Ağdamda Govurqala, Kəlbəcərdə Xudəvəng, Laçında Ağoğlan) və Albaniyanın digər yerlərində (Qax rayonu Qum

kəndi, Qəbələ rayonu böyük Əmidli kəndi, Mingəçevir) xeyli alban xristian avidəsi inşa edilmişdir (6).

Ermənistan tərəfinin vandalizmi yalnız müsəlman tarixi dini-memarlıq abidələrinə deyil, həmçinin xristian tarixi-dini abidələrinə münasibətdə də özünü göstərmişdir. Belə ki, Kəlbəcər rayonunda yerləşən Xudavəng və Gəncəsər monastırları da daxil olmaqla Qafqaz Albaniyasına aid bir çox məbədlər mənimsənilərək vandalizmə məruz qalmışdır. Xudavəng monastırına aid Arzu xatun kilsəsinin şərq divarındakı, Xudavəng monastırının incisi hesab olunan freska xüsusi üsullarla kəsilərək götürülmüşdür. Gəncəsər monastırında aparılmış qanunsuz təmir işləri nəticəsində onun əzəli görkəminə zərər dəymişdir (2).

Erməni vandalizmi yalnız özünü Azərbaycan xalqına , mədəniyyətinə qarşı göstərmədi.Bu vəhşilikləri həm də, zəngin fauna floraya sahib Azərbaycan təbiəti yaşadı.Ekologiyaya vurulan ziyan, ağacların kütləvi şəkildə kəsilməsi, dağların düzlərin yandırılması həyat şəraitinin məhv olmasına gətirib çıxardı. Bu eyni zamanda turizmin bir növü olan ekoloji turizm sahəsinə ciddi ziyan vurdu. Hal-hazırda Azərbaycan xalqı düşmənin bu etdiyi çirkinlikləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmağa çalışır. Bunun üçün bizlər # armenianecoterror başlığı altında paylaşımlar edirik.

Orta əsrlərdən məşhur olan Qarabağ xalçaları öz şöhrətini günümüzədək saxlamışdır. Qarabağ xalçaları qrupuna aid olan xalçalar adları və naxışları ilə seçilir. Qarabağ xalçaları Bərdə, Ağcabədi xalçaları olub birinci qrupa, Şuşa xalçaları adı altında ikinci qrupa, Cəbrayıl xalçaları adı altında üçüncü qrupa ayrılır.Qarabağ xalçaçılıq sənətində qədim ənənə intensiv olaraq davam etdirilmişdir. Qarabağın xalça sənəti XVII əsrin ikinci yarısından etibarən Şuşa şəhərində mərkəzləşmiş, daha geniş miqyasda inkişaf etməyə başlamışdır (6).

Qarabağın görkəmli şəxsiyyətləri

Moisey Kalankatlı – Alban tarixçisi (VII əsrin sonu – VIII əsrin əvvəli)
Cəbrayıl ata (VIII əsr)
Xaçınlı Vaxtanq (XII əsr)
I Həsən (XIII əsr)
Həsən Cəlal (1215-1261)
Sarı Aşıq (XVII əsr)
Pənahəli xan (1693-1763)
Molla Pənah Vaqif (1717-1797)
İbrahimxəlil xan Cavanşir (1732-1806)
Qasım bəy Zakir (1784-1857)
Mir Mehdi Xəzani (1819-1894)
Xurşidbanu Natəvan (1832-1897)
Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918)
Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926)
Səməd bəy Mehmandarov (1855-1931)
Cabbar Qaryağdıoğlu (1861-1944)

Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939)
Bəhlul Behcət (1869-1938)
Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933)
Sultan bəy Sultanov (1871-1955)
Həmidə xanım Cavanşir (1873-1955)
Cavad bəy Məlikyeqanov (1878-1942)
Xosrov bəy Sultanov (1879-1947)
Üzeyir Hacıbəyov (1885-1948)
Bülbül (1897-1961)
Yaqub Quliyev (1900-1942)
Süleyman Rəhimov (1900-1983)
Xan Şuşinski (1901-1979)
Niyazi (1912-1984)
Rəşid Behbudov (1915-1989)
Əvəz Verdiyev (1916-1945)
Cəmil Əhmədov
Cəlal Bərgüşad (1924-1996)
Xudu Məmmədov (1927-1988)
Valeh Bərşadlı (1927-1999)
Arif Babayev (1938)
Məhəmməd Əsədov (1941-1991)
Şirin Mirzəyev (1947-1992)
Şahlar Şükürov (1952-1990)
Əlif Hacıyev (1953-1992)
Əliyar Əliyev (1957-1992)
Pəhlivan Fərzəliyev (1958-1992)
Ramiz Qəmbərov (1962-1992)
Oqtay Güləliyev (1962-1992)
Şikar Aslanov (1970-1992) (5).

Müxtəlif sahələrdə adlarını tarixə yazdırmış bu şəxsiyyətlər Qarabağın görkənli simaları olmuşlar. 30 ilə yaxın bir zamanda düşmən əsarətində olan bu torpaqlar tanınmış, görkəmli şəxslərin vətəni ola bilməmişdir. Nəhayət, azad olunan torpaqlarımızda yenidən dahilər yetişəcək, sazı-sözü ilə dünyaya səsini duyuracaq gənclər " Qarabağdan dünyaya,Salam!" söyləyəcəklər.

Qarabağ ərazisində yerləşən bəzi memarlıq abidələrinin hal-hazırda olan görkəmini(müharibə nəticəsində) Sizlərə təqdim edirik.Buraya Ağdam-Cümə məscidi, Məmər məscidi, Füzuli heykəli, Hacı Ələkbər məscidi, Sari Aşığın xatirə muzeyi, Pənahəli xanın imarəti, daxildir.

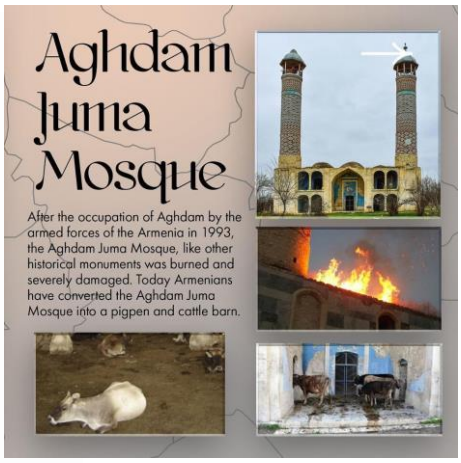
Aghdam
Juma
Mosque
After the occupation of Aghdam by the armed forces of the Armenia in 1993, the Aghdam Juma Mosque, like other historical monuments was burned and severely damaged. Today Armenians have converted the Aghdam Juma Mosque into a pigpen and cattle barn.

ARMENIAN
ECO-TERROR
Forest fires
The environment and wildlife have been seriously damaged, ecological balance has been disturbed

#ArmenianVandalism

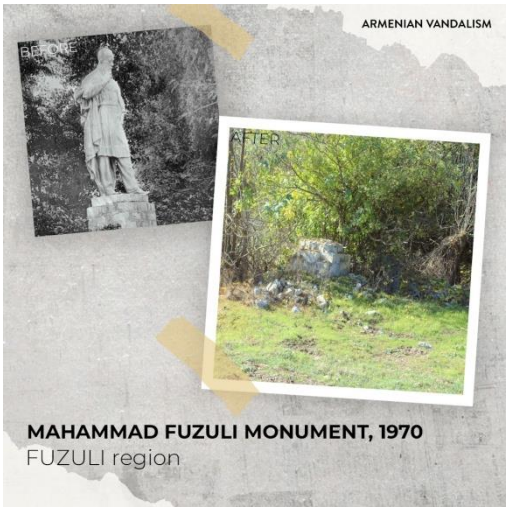

Eyni zamanda Ermənistan tərəfi daha bir təxribata əl ataraq Şuşa şəhərindəki Yuxarı Gövhər ağa məscidində "bərpa" işləri adı altında abidənin tarixini saxtalaşdırmaqla məşğul olmuş, xalqımıza məxsus bu tarixi tikilinin fars məscidi olmasını iddia etmişdir. Məqsəd isə iki qonşu və dost xalqı bir-birinə qarşı qoymaq idi (2).

Fransada yaşayan məşhur fotoqraf Rza Diqqəti ilk dəfə 1992-ci ildə, erməni hərbi birləşmələrinin Ağdama hücumundan əvvəl məqbərənin ərazisində olduğunu və oranın şəkillərini çəkdiyini qeyd edir. Ağdamın erməni işğalından azad edilməsindən sonra bu yerləri ziyarət edən R.Diqqəti paylaşımında yazır: "Şəhər 2020-ci ilin noyabrında işğaldan azad edildikdən sonra mən yenidən oraya qayıtdım və şairənin dəfn edildiyi məzarın dağıdıldığını gördüm. Onun sümükləri də qəbrindən çıxarılıb aparılmışdı".Məqbərəyə qarşı həyata keçirilən vandalizmi diqqətə çatdıran fotoqraf qarşılaşdığı mənzərədən dərin sarsıntı keçirdiyini qeyd edir (1).

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsi olan Qarabağ özünün memarlıq nümunələri, təbiəti ilə daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Müharibənin ağrı-acıları yalnız Azərbaycan xalqına üz tutmamış, həm də Azərbaycan mədəniyyətinin bir çox tarixi, mədəni, dini nümunələrinin dağıdılması ilə nəticələnmişdir.

İşğaldan azad olunmuş torpaqların bərpa olunması üçün hər bir Azərbaycan vətəndaşı durmadan çalışacaq, bu məqsədlərə qarşıya qoyulmuş öhdəçilikləri icra edəcəkdir. Qarabağın abad edilməsi, dünya turizm bazarında canlanma yaradacaq, ölkəmizə gələcək turistlərin

sayını artıracaqdır. Bunun üçün çoxlu sayda investisiya yatırımcılarını Qarabağa dəvət edir, Qarabağı yenidən bərpa etməyə səsləyirik. Gözəl Vətənimizin gözəl güşəsindən dünyaya, Salam!
Qarabağ, Azərbaycandır!

İstinadlar:

1.www/mct.gov.az/az/umumi-xeberler/13429
2. www.mct.gov.az/az/umumi-xeberler/13467
3. www.mod.gov.az/az/qarabagin-tarixi-075/
4.www/veteran.gov.az/az/pages/Qaraba%C4%9F%C4%B1n%20tarixi/
5.www.virtualkarabakh.az/az/post-item/22/38/qarabagin-gorkemli-sexsiyyetleri.html
6.www.virtualkarabakh.az/az/post-item/25/39/qarabag-abideleri.html

SAVAŞ'IN PSİKOLOJİK BOYUTU

THE PSYCHOLOGICAL DIMENSION OF THE WAR

Zeynep KOÇ

Gaziantep Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, Gaziantep, Türkiye.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8755-9303

Ece KAPLAN

Gaziantep Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, Gaziantep, Türkiye

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0610-4703

ÖZET

Savaşlar, insanlar tarafından gerçekleştirilen, dünyada ölüm nedenleri arasında önemli bir etken olan, sağ kalan mağdurların ise biyopsikososyal sağlığını önemli ölçüde bozan evrensel bir halk sağlığı sorunudur. Ölüm ve yaralanmaların önemli bir nedeni olan savaşlar fiziksel, cinsel, duygusal ve ekonomik birçok şiddetin yaşanmasına neden olarak, yarattığı tahribat sonucunda insanları temel ihtiyaçlarından yoksun bırakarak hem fiziksel hem de ruhsal yıkıma uğratabilmektedir. Savaş, toplumda ve bireyde çeşitli alanlarda değişiklik meydana getirir. Birçok ruhsal hastalığın ortaya çıkması veya tetiklenmesi, toplumda ve bireylerde şiddet ve saldırganlık davranışında artış, temel insani değerlerin kaybedilmesi, kişinin kendine ve ilişkili olduğu topluluğa yabancılaşması, gelişen yeni nesillerin kişilik gelişimi üzerinde negatif ve kalıcı etkileri bu değişikliklerin başlıcalarıdır. Bir saldırıya ilk tepki genellikle artan anksiyete, panik, uyku bozukluğu, alkol ya da madde ve ilaç kullanımı, olağan etkinliklerde bozulma ve kimi durumlarda saldırıyla ilintili gibi düşünülen kişi ya da topluluklara karşı öç almaya yönelik hareketler olabilmektedir. İzleyen günlerde bir yatışma olabileceği gibi, olayın etkisinin büyüklüğüne (Örn. ölü sayısı) bağlı olarak değişik şiddette tepkiler oluşabilir.

Halen dünyanın birçok yerinde savaşlar, terör saldırıları ve darbeler gerçekleşmekte iken bu olayların gerçekleştiği toplumlar sıkıntı, kaygı düzeyi, intihar ve TSSB bakımından oldukça riskli durumdalardır. Bu risklerin yanı sıra savaş sırasında kaybolan veya yaşamını yitiren aile bireylerinin geride bıraktıkları yakınlarında baş etmede güçsüzlük, depresyon, anksiyete ve somatizasyon bozukluklarının ortaya çıktığı bildirilmiştir. Kişiler savaşlar ile ile birlikte sıklıkla fiziksel şiddet, şiddete bağlı yaralanmalar, cinsel istismar, tükenmişlik, anksiyete bozuklukları, depresyon, TSSB, uyku bozuklukları, uyum bozuklukları, alkol ve madde kötüye kullanımı gibi psikiyatrik sorunlar yaşamaktadır. Savaş sonrası ortaya çıkan ruhsal bozuklukların başında travma sonrası stres bozukluğu (TSSB), depresif bozukluk, yaygın anksiyete bozukluğu ve alkol/madde kullanım bozuklukları gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Savaş, Psikolojik boyut, Ruh sağlığı

ABSTRACT

Wars are a universal public health problem that is waged by people, is an important factor in the causes of death in the world, and significantly impairs the biopsychosocial health of survivors. Wars, which are an important cause of deaths and injuries, cause many physical, sexual, emotional and economic violence, and as a result of the damage they cause, they can

deprive people of their basic needs both physically and mentally. War brings about changes in society and individual in various fields. The emergence or triggering of many mental illnesses, the increase in violent and aggressive behavior in the society and individuals, the loss of basic human values, the alienation of the individual from himself and the community he is associated with, and the negative and permanent effects of the developing new generations on personality development are the main ones. The first reaction to an attack is usually increased anxiety, panic, sleep disturbance, alcohol or substance and drug use, disruption in usual activities, and in some cases, acts of revenge against people or communities thought to be associated with the attack. In the following days, there may be an alleviation or reactions of different severity may occur depending on the magnitude of the effect of the event (eg number of deaths). While wars, terrorist attacks and coups are still happening in many parts of the world, the societies where these events take place are in a very risky situation in terms of distress, anxiety, suicide and PTSD. In addition to these risks, it has been reported that the family members who lost their lives or lost their lives during the war had weakness in coping with their relatives, depression, anxiety and somatization disorders. Along with wars, people often experience psychiatric problems such as physical violence, violent injuries, sexual abuse, burnout, anxiety disorders, depression, PTSD, sleep disorders, adjustment disorders, alcohol and substance abuse. Post-traumatic stress disorder (PTSD), depressive disorder, generalized anxiety disorder and alcohol / substance use disorders are the leading mental disorders that occur after the war.
Keywords: War, Psychological dimension, Mental health

SAVAŞ

Savaşlar, insanlar tarafından gerçekleştirilen, dünyada ölüm nedenleri arasında önemli bir etken olan, sağ kalan mağdurların ise biyopsikososyal sağlığını önemli ölçüde bozan evrensel bir halk sağlığı sorunudur (Bebiş ve Özdemir, 2013; Kılıç, Arslanyılmaz, Özvarış-Bahar, 2015). Ölüm ve yaralanmaların önemli bir nedeni olan savaşlar fiziksel, cinsel, duygusal ve ekonomik birçok şiddetin yaşanmasına neden olarak, yarattığı tahribat sonucunda insanları temel ihtiyaçlarından yoksun bırakarak hem fiziksel hem de ruhsal yıkıma uğratabilmektedir. Çatışmaların neden olduğu şiddet nedeniyle dünya genelinde göç eden mülteci sayısının büyük oranda artış göstermesinden de savaşlar sorumludur (Toole and Waldman, 1993; International Organization for Migration, 2018; Çağlayan, 2011).

SAVAŞIN RUHSAL YANSIMALARI

Savaş, toplumda ve bireyde çeşitli alanlarda değişiklik meydana getirir. Birçok ruhsal hastalığın ortaya çıkması veya tetiklenmesi, toplumda ve bireylerde şiddet ve saldırganlık davranışında artış, temel insani değerlerin kaybedilmesi, kişinin kendine ve ilişkili olduğu topluluğa yabancılaşması, gelişen yeni nesillerin kişilik gelişimi üzerinde negatif ve kalıcı etkileri bu değişikliklerin başlıcalarıdır (Keane et al., 1989). Bir saldırıya ilk tepki genellikle artan anksiyete, panik, uyku bozukluğu, alkol ya da madde ve ilaç kullanımı, olağan etkinliklerde bozulma ve kimi durumlarda saldırıyla ilintili gibi düşünülen kişi ya da topluluklara karşı öç almaya yönelik hareketler olabilmektedir. İzleyen günlerde bir yatışma olabileceği gibi, olayın

etkisinin büyüklüğüne (Örn. ölü sayısı) bağlı olarak değişik şiddette tepkiler oluşabilir (Şar, 2017). Halen dünyanın birçok yerinde savaşlar, terör saldırıları ve darbeler gerçekleşmekte iken bu olayların gerçekleştiği toplumlar sıkıntı, kaygı düzeyi, intihar ve TSSB bakımından oldukça riskli durumdalardır. Bu risklerin yanı sıra savaş sırasında kaybolan veya yaşamını yitiren aile bireylerinin geride bıraktıkları yakınlarında baş etmede güçsüzlük, depresyon, anksiyete ve somatizasyon bozukluklarının ortaya çıktığı bildirilmiştir (Kılıç, Arslanyılmaz, Özvarış Bahar, 2015). Kişiler savaşlar ile ile birlikte sıklıkla fiziksel şiddet, şiddete bağlı yaralanmalar, cinsel istismar, tükenmişlik, anksiyete bozuklukları, depresyon, TSSB, uyku bozuklukları, uyum bozuklukları, alkol ve madde kötüye kullanımı gibi psikiyatrik sorunlar yaşamaktadır (Kessler et al., 1995; Türkoğlu, 2019). Savaş sonrası ortaya çıkan ruhsal bozuklukların başında travma sonrası stres bozukluğu (TSSB), depresif bozukluk, yaygın anksiyete bozukluğu ve alkol/madde kullanım bozuklukları gelmektedir (Keane et al., 1989).

Aile bireylerinde travmatik olaylar sonrası görülebilecek belirtiler (Oflaz, 2008):

- **Fizyolojik belirtiler:** Yorgunluk, bulantı, kusma, baş ağrısı, aşırı terleme, ince motor tremorlar, titreme, tikler, diş gıcırdatma, kas ağrıları, baş dönmesi.
- **Bilişsel belirtiler:** hafıza kaybı, konsantrasyon güçlüğü/dikkat dağınıklığı, objeleri isimlendirememe (anomia), dikkat süresinin kısalması, karar verememe, hesap yapamama, önemli sorunlar karşısında normal durumlarmış gibi davranma, konfüzyon.
- **Emosyonel belirtiler:** anksiyete, üstesinden gelememe duygusu, yas kurbanlarla özdeşleşme, depresyon, kendine ve başkalarına zarar geleceği beklentisi, ırritabilite, suçluluk hissetme.
- **Davranışsal belirtiler:** uyku bozuklukları, kolayca ağlama, madde kötüye kullanımı, uygunsuz espriler (ölüm hakkında), yürüyüşünde/hareketlerinde değişiklik, aşırı tedirginlik, ritüeller, olay yerini terk etmeye isteksizlik

Savaş Yaşantılarının Ardından Çocuk ve Ergenlerde Gözlenen Travma Tepkileri (Erden ve Gürdil, 2009**):**

- Günümüz dünyasında milyonlarca çocuk, doğrudan ya da dolaylı olarak, savaş ve terör olaylarının kurbanı durumuna gelmektedir.
- Hakları ve gereksinimleri savaşın gerekliliklerinin arkasına itilen bu sessiz topluluk, anlam verilemez bir yıkıcılığın getirdiği yok olma korkusuyla karşı karşıyadır.
- Devletler arasındaki politik çatışmalar, iç hesaplaşmalar ve terör, çocukların ölümlerine, yaralanmalarına ya da sakat kalmalarına neden olmaktadır.
- Sözü edilen durumlarda birçok çocuk anne-babasını, akrabalarını, arkadaşlarını kaybetmekte; fiziksel, duygusal ya da cinsel istismara uğramakta; okulundan ve diğer sosyal destek yapılarından yoksun kalmaktadır.
- Savaşlar nedeniyle yiyecek, su, elektrik, yakıt veya tıbbi malzeme gibi temel gereksinimlere ulaşamayan milyonlarca çocuk açlık, hastalık ve yoksulluk içerisinde yaşam mücadelesi vermektedir.

- Sözü edilen bu zorlayıcı koşulların ya da çeşitli siyasi politikaların baskısı, çocukları evlerinden, yurtlarından ve daha da kötüsü ailelerinden koparak sığınma kampları gibi hiç tanımadıkları yerlerde, belirsizlik içerisinde yaşayan kimliksiz ve belgesiz yabancılar haline gelmeye zorlamaktadır.
- Savaş ve çatışmaların yaşandığı kaotik ortamların çocuklar üzerindeki fiziksel ve sosyal etkilerini açıkça görmek mümkündür.
- Bununla birlikte, savaş ve çatışmaların olumsuz etkilerine doğrudan maruz kalan ya da tanık olan çocukların yoğun korku ve çaresizlik gibi psikolojik sıkıntılardan da yakındıkları bilinmektedir.
- Bu korkular olayın tekrarlanacağına, yaralanmaya ya da ölüme, yalnız ve savunmasız kalmaya, yaptıkları yanlışlar nedeniyle cezalandırılmış olmaya ya da suçlanmaya ilişkin olabilir.
- Doğrudan maruz kalmamış olsalar da, radyo ve televizyon gibi çeşitli yayın organlarında yer alan savaş haberleri nedeniyle dünyanın güvensiz ve örseleyici bir yer olduğu mesajını alan çocuklar da benzer korkular yaşayabilirler.
- Korku, bireyin kendini tehlikelerden korumasını ve hayatta kalmasını sağlayan zihinsel bir mekanizma olarak işlev görür.
- Ancak, bu korku başa çıkılamayacak kadar şiddetli bir hal aldığında bireyin zihnine ayrıntılı bir şekilde kazınan tehdit edici durum artık onun için travmatik bir yaşantı niteliği taşır. Bu bağlamda, yoğun korku, güvensizlik ve çaresizlik duygularıyla başa çıkmada bilişsel ve duygusal yetileri henüz oldukça kısıtlı olan çocuklar için savaş yaşantılarının travmatik bir etki yaratacağı söylenebilir
- Travmatik yaşantılar çocukların normal gelişim seyirlerini olumsuz yönde etkiler ve kesintiye uğratır.
- Travma nedeniyle normal gelişim seyirleri kesintiye uğrayan ve güvensizlik ortamı içerisinde yetişen çocukların yetişkinlik dönemleri de risk altındadır.
- Süregiden travmatik yaşantılar içinde büyüyen çocuklardan ileride psiko-sosyal açıdan sağlıklı birer yetişkin olmaları beklenemez.
- Savaş travmasına maruz kalan çocuklar, travma sonrası stres bozukluğuna işaret eden ve uygun şekilde ele alınmadığında ısrarcılığını sürdürerek gelişimi olumsuz yönde etkileyebilecek olan birtakım tepkiler gösterebilirler.
- Örneğin, yakın bir aile üyesinin, akrabanın, arkadaşın veya öğretmenin kaybı söz konusu ise çocuğun bir üzüntü ve yas sürecine girmesi kaçınılmaz olacaktır.
- Bununla birlikte yer ve düzen değişiklikleri, alışkanlıkların ve ritüellerin engellenmesi, eşya ve oyuncakların kaybı, evinden, okulundan, sokağından uzaklaşmış olma ve maddi yoksunluklar da çocuğu daha güçsüz ve güvensiz bir hale getirerek üzüntü ve yas duygularına yol açabilir.
- Öfke ve huzursuzluk da travma sonrasında görülen olağan tepkilerdendir.

- Çocuk, doğrudan olayın sorumlularına öfkelenebileceği gibi, olay karşısında kendisini korumakla yükümlü tuttuğu yetişkinleri de bu görevlerinde yetersiz kaldıkları için suçlayabilir.
- Diğer yandan, hedefi ne yöneltilmemiş olan öfke duyguları, çocuk tarafından en yakınlarına yansıtılabilir.
- Çevresindeki yetişkinlere, topluma ve kurumlara karşı güvenini yitiren çocuk, yaşadığı kuşku ve yabancılaşma nedeniyle, hiç kimsenin kendisini anlayamayacağını düşünebilir.
- Savaşın neden olduğu travmanın ardından çocuklarda gözlenebilecek bir diğer durum ise kendini suçlamadır.
- Küçük çocuklar başlarına gelen olayların ya da yaşadıkları kayıpların kendi hatalarından kaynaklandığını düşünebilirler.
- Daha büyük çocuklarda ise "bunu önlemek için bir şeyler yapmalıydım" şeklindeki düşüncelere sıklıkla rastlanır.
- Bununla birlikte, diğerlerinin öldüğü bir durumdan kurtulmayı başaran çocuk ya da ergenler, kurtulamamış olan kurbanlara karşı vicdan azabı ve suçluluk duyabilirler.
- Savaş yaşantısına bağlı travma sonrası stres bozukluğunun diğer belirtileri arasında tedirginlik, gerginlik, irkilme durumları, huzursuzluk, öfke patlamaları ve saldırgan davranışlar sayılabilir.
- Bunların yanı sıra, olayla ilgili istenmeyen düşüncelerin zihinde canlanması ve olay tekrar yaşanıyormuş hissi de sıklıkla görülen durumlar arasındadır.
- Ayrıca, dikkat etme ve sürdürme güçlükleri, uyku bozuklukları ve kabuslar, iştah değişiklikleri ve nedeni belirlenemeyen bedensel şikayetler de görülebilir.
- Travmatik olayı hatırlatan ipuçları karşısında sıkıntı yaşayarak bunlardan kaçınmaya çalışma, ilgilerde azalma, duyumların uyuşması, hissizlik ve geleceğe yönelik korkular da sıkça görülen belirtiler arasındadır.
- Travmatik olayın yarattığı gerginliğin hafifletilmesi amacıyla madde kullanımı gibi riskli davranışlara yönelme durumlarına da rastlanabilir.

Ruhsal Travmaya Tepkinin Patogenezi

Psikolojik ve nörobiyolojik açıdan, ruhsal travma iki tipte tepki yaratır (Şar, 2017):

- Korku ve sıkıntı veren travmatik anı ve onunla ilişkili zihinsel içerikten kaçınma ("avoidance")
- Bu içeriğin herhangi bir zamanda bilince hücum etmesi ("intrusion")
- Bir git-gel biçiminde süregiden bu durum depresif ve öfkeli duygulanıma, suçluluk ve değersizlik düşüncelerine neden olur.
- Bu duruma fizyolojik açıdan sürekli bir gerginlik eşlik edebileceği gibi tam tersine özellikle duyguları aşırı derecede kontrol altına alma (overmodulation) ve hatta içe kapanma (shutdown) durumu ortaya çıkabilir.

- Bu ise kişinin duygu yelpazesinde daralma ya da duygusal tepki verme kapasitesinde azalma ile kendini gösterir.
- Bu belirtiler gerek kişisel psikobiyolojik özellikler ve gerekse cinsiyet ve kültür gibi etkenlerin de katılmasıyla birbirinden farklı kombinasyonlarda ortaya çıkabilmekte ya da süreç içerisinde değişiklikler gösterebilmektedir.
- Travmatik durumun başlıca etkilerinden biri gerek yaşanan olay sırasında (peritravmatik), gerekse uzun vadede zihinsel entegrasyonu olumsuz etkileyen dissosiyatif durumlara yol açmasıdır.
- Dissosiyasyon kişiyi yaşantı sırasında zihinsel olarak olgudan uzaklaştıran ve koruma altına alan bir mekanizma olarak işlev görürken uzun vadede yaşantının zihinde kabul edilerek kişinin biyografisinin parçası haline gelmesini önlemektedir.
- Bu durum travmatik yaşantının uzun vadede kronik klinik semptomlar üretmeye devam etmesine yol açmaktadır.

PSİKOSOSYAL MÜDAHALE

- Ruhsal açıdan travmatik olan yaşantılara uğrayanlarda psikiyatrik müdahele kısa, orta ve uzun menzilli olarak düşünülmeli ve kitlelerin ele alınışı ile bireylerin ele alınması ve gerekirse tedavisi ayrı düşünülmelidir.
- İlke olarak, özellikle travmatik yaşantıyla karşılaşmanın hemen sonrasındaki dönemde kişinin kendi doğal baş etme yeteneklerinden azami derecede yararlanmalıdır.
- Örneğin, sosyal destek, terör ve askeri harekat ortamında bulunan adölesanları depresif belirtileri azaltma açısından olumlu etkilemektedir.
- Bu konudaki dayanıklılık (“resiliency”) kişisel, ilişkisel ya da kültürel bileşenlerden oluşabilir.
- Müdahele etme adına gereksiz girişimlerden kaçınılmalı ve kişinin süreç içerisinde çaresiz bir kurbandan çok zorlukların üstesinden gelerek (“survivor”) yaşamaya devam etmeyi amaçlayan çözümcü bir rolde olması desteklenmelidir.
- Unutulmamalı ki, kitlesel travmaya uğrayan topluluklarda önemli oranda kişi psikolojik açıdan yüksek bir dayanma gücü göstermekte ve bu oran 1/3’in altına düşmemektedir.
- Bu yönde etkili olunabilmesi için akut dönemde duyguların dile getirilmesine olanak verilmekle birlikte, bunun dayanılabilir bir çerçeve (“window of tolerance”) içerisinde tutulabilmesi, düşüncelerin kısır döngüden çıkarılması, verilmek istenen tepkiler için uygun ifade kanalları sağlanması önem taşır.
- Travma odaklı psikoterapiler içerisinde göz hareketleri eşliğinde duyarsızlaştırma ve yeniden işleme (EMDR) ve bilişsel-davranışçı tedavi öne çıkmaktadır.
- Gereken durumlarda ilaç tedavilerine de başvurulabilmektedir.
- Çocuk ve ergenlere yönelik müdahalelerde çok yönlü olmak gerekmektedir, çünkü başka ruhsal sorunlar de olaya gelişen tepkinin içine karışabilmektedir.

- Tıbbi merkezlerde diğer tedavilerle eşzamanlı olarak kırılganlığı olan bireyler saptanmalı ve en geç bir ay içinde yürütülebilecek psikolojik taramalarla bu gibi durumların fark edilmesi kolaylaştırılmalıdır.
- Olaydan doğrudan etkilenmeyenler güvence verme ve rahatlatıcı mesajlardan olumlu etkilenir.
- Medya aracılığıyla da paylaşılan toplantılar olumlu etki yapar.
- Büyük çapta olaylarda azınlık konumunda olan toplulukların ve daha az eğitimli kişilerin daha fazla etkilendikleri ve tepki verdikleri görülmektedir.
- Yerine göre tepkilerde kültürel farklılıklar olabileceği de dikkate alınmalıdır.
- Devam eden tehdidin bulunduğu durumlarda medya üzerinden verilen mesajlarda korku ve anksiyete haklı karşılanırken bunun normal yaşam akışını bozmaması yönünde de çaba gösterilmelidir.
- Terör olayları konusunda değişik ülkelerde artan deneyimler devlet kuruluşları ile ruh sağlığı çalışanları arasındaki eşgüdümün önemi konusunda birçok ilerlemeye yol açmıştır.
- Ancak en uygun müdahelelerin saptanması konusunda kanıta dayalı yeni bilimsel çalışmalara gereksinim devam etmektedir.
- Bu konuda yeni kanıtlar toplanana kadar, geniş bir uzman grubunun üzerinde anlaşmaya vardığı beş öğenin desteklenmesi erken ve orta dönemdeki psikolojik müdahelelerde dikkate alınması gereken ilkeler olarak anlamlı gözükmektedir: Güvenlik duygusu, sakinleşme, kendisinin ve toplumun etkinliği hissini koruma, çevre ile bağlantı hissinin korunması, umut.

KAYNAKLAR

Bebiş H, Özdemir S. Savaş, Terör ve Hemşirelik War, Terrorism and Nursing. Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi 2013; 21(1):57-68.

Çağlayan Ç. Şiddet ve savaş. Turkiye Klinikleri J Psychiatry-Special Topics. 2011;4(2).

Erden, G., & Gürdil, G. (2009). Savaş yaşantılarının ardından çocuk ve ergenlerde gözlenen travma tepkileri ve psiko-sosyal yardım önerileri. Türk Psikoloji Yazıları, 12(24), 1-13.

International Organization for Migration (IOM). World Migration Report. 2018.

Keane T, Fairbank J, Caddell J, Zimering R, Taylor K, Mora C. Clinical evaluation of a measure to assess combat exposure. Psychol Assess 1989; 1: 53-55.

Kessler RC, Sonnega A, Bromet E, Hughes M, Nelson CB. Posttraumatic stress disorder in the National Comorbidity Survey. Archives of General Psychiatry 1995;52(12):1048-60.

Kılıç M, Arslanyılmaz M, Özvarış Bahar Ş. Savaş ve Çatışma Ortamında Kadın Sağlığı. 6 Kasım. 2015:237.

Oflaz F. Felaketlerin Psikolojik Etkileri ve Hemşirelik Uygulamasi. C.Ü. Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi 2008;12(3).

Şar, V. (2017). Savaş ve Terör Yaşantılarında Travma Sonrası Stres. Okmeydanı Tıp Dergisi, 33, 114-120.

Toole M, Waldman MD. Refugees and displaced persons. JAMA. 1993; 270:600-611.

Türkoğlu, D (2019) Savaş ve Terörün Hemşirelik Hizmetlerine Etkisi. Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi, 22(3), 205-210.

SİNEMA AFİŞLERİNDE FOTOĞRAF KULLANIMI

THE USE OF PHOTOS IN CINEMA POSTERS

Kainat ÖZPOLAT
Fırat Üniversitesi, Teknik Bilimler MYO, Tasarım Bölümü, Elazığ, Türkiye.
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1377-5262

ÖZET

Bu araştırma, grafiksel bir öge olarak fotoğrafın sinema afişlerindeki varlığına odaklanmaktadır. Fotoğrafın sinema afişindeki en büyük işlevi, vurgu açısından izleyicinin dikkatini çekmektir. Sinema afişlerinde yer verilen fotoğraf, filmin içeriği hakkında çağrışım taşımaktadır. Sıklıkla karşılaştığımız fotoğraf kullanımında baş rol oyuncularının portreleri ve kimi zaman da filme dair sahne fotoğrafları yer almaktadır. Bu durum, afiş tasarımdaki fotoğraf kullanımının içerikle olan ilişkisi açısından değer taşımaktadır. Bilindiği üzere sinema, tiyatro, konser gibi afiş tasarımlarında çok kısa zamanda izleyenin dikkatini uyarmak esastır. Dikkatin kısa sürede uyarılması popüler kültürün bir gereği olarak hem çoğulcu katılımı sağlamak hem de ticari kaygılar açısından önemlidir. Ancak tasarımcının yaratım sürecinde dikkat etmesi gereken teknik ve estetik tavır, tasarımın hedef kitledeki sonuçlarını ve geleceğini büyük oranda etkilemektedir. Bu bakımdan tasarımda yer verilecek fotoğrafın diğer tasarım ögeleriyle uyum içerisinde olması büyük önem arz etmektedir. Afiş yüzeyinde yer alacak fotoğrafın diğer tasarım ögeleriyle olan ilişkisi tasarım ilkelerinin gerektirdiği teknik ve estetik uygulamalarla çatışmamalıdır.

Anahtar Kelimeler: Sinema Afişi, Tasarım, Fotoğraf Kullanımı.

ABSTRACT

This research focuses on the presence of photography in cinema posters as a graphic element. The biggest function of photography in a movie poster is to attract the attention of the viewer in terms of emphasis. The photograph on the movie posters has connotations about the content of the film. The use of photography that we often encounter includes portraits of the leading actors and sometimes scene photographs of the film. This situation is valuable in terms of the relationship between the use of photography in poster design and the content. As it is known, it is essential to warn the attention of the audience in a very short time in poster designs such as cinema, theater and concert. Stimulation of attention in a short time is important for both pluralistic participation and commercial concerns as a requirement of popular culture. However, the technical and aesthetic attitude that the designer should pay attention to in the creation process greatly affects the results and future of the design in the target audience. In this respect, it is of great importance that the photograph to be included in the design is in harmony with other design elements. The relationship of the photograph to be placed on the poster surface with other design elements should not conflict with the technical and aesthetic applications required by design principles.

Keywords: Cinema Poster, Design, Use of Photography.

1. GİRİŞ

Sanayi devrimi ile birlikte yaşanan değişimler grafik tasarımı da etkilemiştir. Sanayi, sanat ve tasarım kavramları birbirleriyle hep ilişki içerisinde gelişmiştir. Teknolojik gelişmeler de bu disiplinlerin birbirini etki altına almasına olanak tanımıştır. Grafik tasarım ürünü olan afiş tasarımı da zaman içerisinde diğer sanat dallarıyla etkileşime girmiştir. Sinema afiş tasarımında fotoğraf genel anlamda bir grafik ögesi olarak kullanılmıştır. Günümüz sinema afiş tasarımlarında görsel bir öge olarak fotoğraf, illüstrasyon ya da tipografi kullanılır. Filmin izleyiciyle ilk buluşma anı afiş tasarımı diyebiliriz.

Film hakkına hiçbir bilgisi olmayan izleyicinin filmin içeriği, oyuncuları ve ne zaman nerede gösterime gireceği bilgisini ve film hakkında bir fikir edinmesini sağlayan afiş tasarımıdır. Bu nedenle afişte kullanılan görsel ögeler ilgi çekici olmalıdır. Afiş tasarımında seçilen film karesi ya da başrol oyuncu portresi izleyiciyi etkilemelidir. Hedef kitlesi üzerinde etki bırakan afiş başarılı bir afiştir.

Dünya sinemasında fotoğraf kullanımı açısından seçilen Emrah Yücel afişlerinin grafiksel bir bakış açısıyla fotoğraf kullanımı incelenmiştir.

1.1. Afiş Tasarımının İşlevi

Grafik tasarım ürünlerinden biri olan afiş, görsel iletişimde önemli bir rol oynamaktadır. İlk olarak 1890'da mühendislik ürünlerinin pazarlanması amacıyla Fransa'da ortaya çıkmıştır (Akgül, 2015: 44). Afiş, bir sanat ürünü olarak üretilen, bilgi, tanıtım veya reklam için kullanılan görselli veya görselsiz metinli bir duyuruyu yaymak için oluşturulan duvar ilanları olarak tanımlanmıştır (Arıkan, 2008: 7). Afiş tasarımı görünmeyenleri keşfetmeye çalışır. Başka bir deyişle afiş, günlük hayatta karşılaşmadığımız görüntülerle iletişim kurmayı amaçlar. Çünkü yeni ve farklı şeyler insanların dikkatini çeker. Bu göstermek istediğiniz şeyin (vermek istediğiniz mesajın) vurgulanmasını ve akılda tutulmasını sağlar (Lehimler, 2015:147). Afiş, tarihte kitlelere bilgi ve mesaj aktarmaya hizmet eden görsel iletişimin önemli ve etkili sanat ürünlerinden biridir. Bugün afiş, üretici ile tüketici, organizatör ve katılımcı arasındaki en önemli iletişim araçlarından biri olmaya devam ediyor. Afiş, görsel biçimlendirmenin en geniş uygulamasını bulduğu bir grafik üründür (Sarıkavak, 2015:4). Afişin yerine getirmek istediği temel gereklilik duyurudur. Ana amacı, metin ve görüntüler kullanarak izleyiciye aktarılması amaçlanan belirli bir mesajı iletmektir. Muller'e göre, yeni deneyim ve bilgiler sürekli olarak afişin etkinliğini sorgulamaktadır. Bu, grafik sanatçılarının dönemin tasarım sorunları ile mücadelesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan yeni ifade biçimleri ve uygulamaların keşfi ile sürekli güncellenmektedir. Afiş dikkat çekmeli ve mesajı kişinin bilinçaltına iletmesi ve kişiyi afişin mesajına karşı olumlu bir tavır gösterebilmesi için takdir etmelidir. (Muller, Alt, Michelis ve Schmidt, 2010: 12). İlk afiş örneklerinin sadece ana duyuru olduğu bilinmektedir. Afiş, çeşitli iletişim araçlarının yanı sıra belirli bir fikir, mesaj, haber veya bir propaganda aracı olarakta kullanılmaya başlandı. Mesajlaşma için teknolojinin gelişmesi afişin kendine farklı alanlar yaratmasına olanak sağladı ve evrimini sürdürdü, ancak önemini kaybetmedi.

Afiş kitleler için bir üründür. Afişin amacı, ürünü halka tanıtmak, duyurular yapmak, etkinlikler düzenlemek veya kampanya propagandası yapmak olabilir, ancak bu mümkün olduğunca çok kişi tarafından görülmelidir. Bilgilendirir, uyarır, harekete geçirir, kışkırtır, sorular sorar, açıklar, harekete geçirir, motive eder, ikna eder ya da hepsini yapar. Bu nedenle birçok yerde gösterilmelidir (Muller, Alt, Michelis ve Schmidt, 2010: 12). Becer'e göre tasarımcı bir afiş geliştirirken dört öğeyi göz önünde bulundurmalıdır: renklerin kültürel önemi, hedef kitlenin seçimi, ürünün veya mesajın doğası ve tasarıma yaklaşım. Afiş her zaman dikkat çekmeli ve ilgi çekici olmalıdır. Afişin izleyicileri etkileyen duygusal ve meraklı bir atmosfere sahip olması gerekmektedir. Afişin izleyiciler için yarattığı heyecanı yaratabilecek hiçbir formül olmamasına rağmen, afişin etkinliği bazı temel tasarım ilkeleriyle artırılabilir. İşte bu ilkelerden bazıları: form, renk, kompozisyon, kontrast ve orantılar, ritim, boşluk ve hiyerarşidir.

Müller afiş tasarımının genel prensiplerini şöyle sıralamaktadır:

- Afiş okunabilir olmalı ve verdiği mesaj açık olmalıdır.
- Yenilikçi ve ilgi çekici olmalı.
- Geniş bir alanda minimal grafik elemanları kullanılarak oluşturulmalıdır.
- Etkili grafik ögeleri kullanmalıdır.
- Mesaj veya ürün hakkında izleyiciyle iletişim kurabilmeli ve hatırlanabilir olmalıdır

((Muller, Alt, Michelis ve Schmidt, 2010: 18).

1.2. Afiş Türleri

Afişler, tasarım ve sanat kaygısının eşit ağırlıkta olduğu grafik ürünlerdir. Modern sanat hareketleri ile kendini geliştiren afiş günümüz tasarım anlayışına erişmiştir. Afiş farklı amaçlar doğrultusunda gruplandırılabilir. Becere göre; Afiş üç ana gruba ayrılır: 1-Reklam afişleri 2- Kültürel Afişler 3- Sosyal Afişler (Becer, 1997: 201-202).

1.2.1. Reklam Afişleri

Bir ürün ya da hizmeti tanıtan afişlerdir. Yaygın olarak moda, endüstri, kurumsal reklamcılık, basın-yayın, gıda ve turizm alanlarında kullanılmaktadır (Becer, 1997: 201). Buradan da anlaşılacağı gibi reklam afişleri tüketici üzerinde sağladığı etki ile tüketiciyi ürüne yönlendirerek satışını gerçekleştirmelidir.

1.2.2. Kültürel Afişler

Festival, seminer, sempozyum, balo, konser, sinema, tiyatro, sergi ve spor gibi kültürel etkinlikleri tanıtan afişler bu gruba girer (Becer, 1997: 202). İzleyicileri tiyatro, sinema ya da kültürel diğer aktivitelere ilgili kılmak onların ilgilerini çekmek için zaman yer olarak bilgilendirmede bulunan ve aynı zamanda etkinliği özetler nitelikte görüntü ve tipografi ögelerini çok iyi şekilde hedef kitleye ulaştıran afişlerdir.

1.2.3. Sosyal Afişler

Sağlık, ulaşım, sivil savunma, trafik, çevre, gibi konularda eğitici ve uyarıcı nitelikteki afişlerin yanı sıra, politik bir düşünceyi ya da siyasi bir partiyi tanıtan afişler de sosyal afişler

grubunda yer alır (Becer, 1997: 202). Sosyal afişler, toplumun yönlendirilmesinde bilgilerin verilmesinde düşüncelerin yayılmasında önemli rol oynar. Eğitim, savaş ve politika için yapılan afişler bu grupta değerlendirilebilir (Çetin, 2005: 51).

2. SİNEMA AFİŞLERİNDE GRAFİKSEL BİR ÖGE OLARAK FOTOĞRAF

Türk Dil Kurumu'na göre; çeşitli araç ve malzeme kullanarak görüntüyü özel bir yüzey üzerinde sabitleme ve bu yöntemle aktarılıp çoğaltılan görüntü fotoğraf olarak tanımlanmaktadır (TDK, 1974: 303).

Fotoğraf tarihinde ilk örnekler 19. Yüzyılda ortaya çıkmıştır. 20. Yüzyılın başlarından günümüze, hız ve netleme gibi teknolojik ilerlemeler sayesinde herkes tarafından kolaylıkla kullanılabilen bir araç haline gelmiştir. Fotoğrafın kendine ait bir dili ve temel ilkeleri vardır. Fotoğrafın başlıca iki temel görevi bulunmaktadır. Birincisi tespit etmek, belgelemek ikincisi ise anlam üretmektir (Uludere, 2019: 57). Fotoğraf çevremizdeki görüntüler ve olaylar hakkında bize kesin bilgi verir. Fotoğrafın en güçlü etkisi, gerçek görüntüyü tek karede vermesi diyebiliriz. Fotoğraf ve diğer sanat hareketleri zaman içerisinde değişim ve gelişim göstermiştir.

Sanat alanındaki çeşitli değişim ve gelişimlerin afişe de yansıdığı Art Nouveau, Expresyonizm, Bauhaus, Kübizm, Dadaizim gibi sanat akımları afiş tasarımı üzerinde, yazı ve resim ilişkilerinde etkin, kalıcı değişimler oluşturmuştur (Karaaslan, 1994: 10). Bu değişimler ilginin afiş sanatına yönelmesine neden olmuştur.

Afişe duyulan ilginin artmasını sağlayan Art Nouveau sanat hareketidir. Fıransa'da Jules Cheret, Toulse Lautrec ve Eugene Grasset afiş sanatının önemli sanatçılarındandır. Özellikle Jules Cheret resimli litografik afişlerin, sadece duyuru niteliği gören resimsiz afişlerin yerini alması için uzun yıllar uğraşmıştır (Bektaş, 1992: 19). Bu gelişmeler ışığında fotoğraf, resim ve illüstrasyon gibi ögeler afişin bir parçası olmaya başlamıştır.

Sinema afişlerinin tarihini başlatan, kültürel afiş tasarımlarının bir öncüsü olan Cheret, ilk erken dönem sinema afişini tasarlayan kişidir (Edwards, 1985: 14). Sinemanın bir endüstri ürünü olmasıyla, sinemayı popülerleştiren halkın benimsediği bir kültür haline getiren afiş tasarımlarıdır (Akgül, 2015: 53).

İçinde bulunduğumuz yüzyılda sinema, televizyon ve internet gibi çeşitli kitle iletişim araçları bizi çevreleyebiliyor. Tarihte hiçbir dönem bu kadar görsel mesaj bombardımanına insanlar maruz bırakılmamıştır. Afiş, gün geçtikçe etki düzeyini ve geçerliliğini artırıyor. Sinema endüstrinin en etkili silahlarından biri olmaya devam ediyor. Afiş sanatının çağı gören en büyük araştırma alanı, kapitalist üretim ilişkilerine paralel olarak, endüstriyel üretimi teşvik eden ve pazarlayan bir araç olan reklam sektörüdür (Algan, 1988: 24).

3. AFİŞLERİN İNCELENMESİ

3.1. Sinema Afiş Tasarımlarında Fotoğraf Kullanımı

Rescue Dawn Sinema Afişi

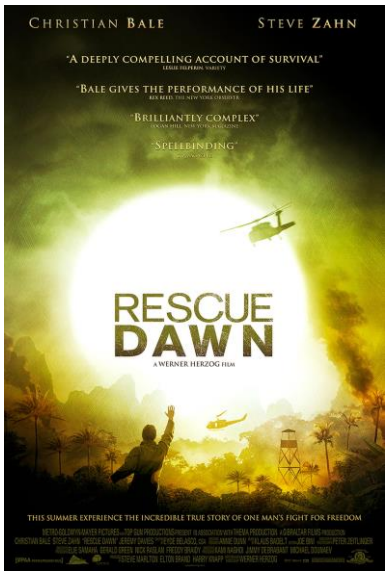

Görsel 1: *(https-//www.dreamogram.com/projects/rescue-dawn/)*

"Rescue Dawn" Werner Herzog tarafından yazılan ve yönetilen, 1997 yapımı belgesel filmi Little Dieter Needs to Fly'dan uyarlanmış bir senaryoya dayanan, 2006 Amerikan epik savaş draması filmidir. Filmin başrolünde Christian Bale yer alıyor ve bir Amerikan askeri harekatı sırasında Pathet Lao'ya sempati duyan köylüler tarafından vurularak yakalanan Alman-Amerikan pilot Dieter Dengler'in gerçek hikayesine dayanıyor (https://www.dreamogram.com/projects/rescue-dawn/).

Afiş tasarımında etkili bir öge olan fotoğraf, kendisine yüklenen ifade ile içeriği güçlendirir. Bu yüzden tasarımcı aktarmak istediği görsel mesajı geniş bir yüzey üzerinde vurgulama şansı yakalar. Fotoğrafın afiş tasarımındaki varlığı diğer tasarım ögeleriyle birlikte kurgulandığında büyük bir etkiye dönüşür. Bu durum tasarımcının sinema filmini bir yüzey üzerinde anlatabilmesini mümkün kılar. Yani sinema film afişlerinde fotoğraf, tasarımcının tasarlama sürecinde en belirgin ögelerden biri olarak ortaya çıkar. İçerikle bütünleşen afiş izleyici üzerinde etkili olur. Rescue Dawn Sinema Afişi tasarımına bakıldığında film ile ilgili çağrışım yapan fotoğraf kullanılmıştır. Fotoğraf ile mesaj verilmek istenmiştir. Fotoğrafın afiş sanatındaki önemi burada kendini daha çok göstermektedir. Afişte kullanılan fotoğraf filmin içeriğini izleyiciye yansıtmaktadır. Fotoğraf ve tipografi iyi bir uyum içerisindedir. Fakat başrol oyuncularının fotoğrafları yoktur. Bu bağlamda sinema afiş tasarımında kullanılan fotoğraflar tek başlarına, filmin içeriğiyle ilgili mesajları net bir şekilde izleyiciye verebilmektedir.

Olympus Has Fallen Sinema Afişi

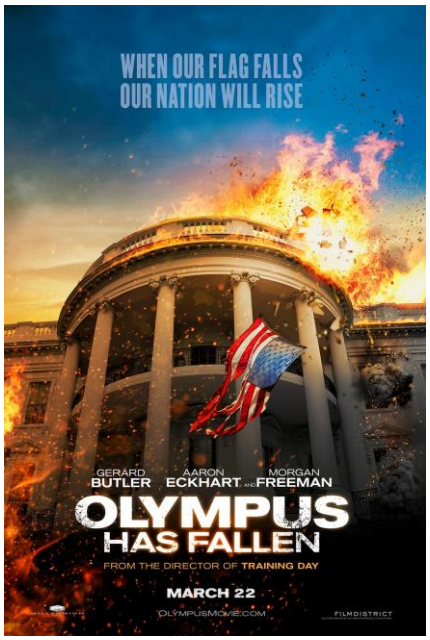

Görsel 2: *(https-//www.dreamogram.com/projects/olympus-has-fallen/)*

"Olympus Has Fallen" Film, 22 Mart 2013'te FilmDistrict tarafından gösterime girdi ve 70 milyon dolarlık bir prodüksiyon bütçesine karşı 170 milyon dolar kazandı. Fuqua'nın yönünü ve Butler'ın performansını öven, ancak şiddeti ve senaryoyu eleştiren eleştirmenlerden karışık eleştiriler aldı. Olympus Has Fallen, 2013'te yayınlanan ve Beyaz Saray'a yapılan terörist saldırıyı konu alan iki filmden biridir. (https://www.dreamogram.com/projects/olympus-has-fallen/).

Afiş tasarımında grafiksel ögelere tasarımcı tarafından anlamlar yüklenmektedir. Dolayısıyla afişte verilecek mesaj ile ilgili içerikle uyumlu görsel bir anlatım oluşturulması beklenmektedir. Bunun için tasarımcının seçtiği fotoğraf tasarıma anlam yükleyecek güce sahip olmalıdır. Bu açıdan bakıldığında önemli olan tasarımcının kullandığı fotoğrafların, izleyici üzerinde etkili olmasıdır. Emrah YÜCEL'in bu afişinde fotoğraf yüzeyin tümüne hakim durumdadır. Fotoğrafın çekim açısı perspektif oluşturacak şekildedir. Fatağraf izleyicinin algısını harekete geçirecek bir konumdadır. Diğer tasarım ögeleriyle estetik bir kurgu içerisinde tasarlanmıştır. Burada tasarımcı kendine özgü üslubuyla fotoğrafa bir kişilik kazandırmıştır. Afiş tasarımında fotoğrafın görsel iletişimi sağlamasına yönelik her ayrıntı kurgulanmıştır.

Dead Man Down Sinema Afişi

Görsel 3: *(https-//www.dreamogram.com/projects/dead-man-down/)*

"Dead Man Down" Filmin başrollerinde Colin Farrell, Noomi Rapace, Dominic Cooper ve Terrence Howard film 8 Mart 2013'te gösterime girdi. Victor (Colin Farrell), acımasız hükümdarlardan, Alphonse Hoyt (Terrence Howard) tarafından yönetilen bir suç imparatorluğuna sızdı. Amacı, Alphonse'un iki yıl önce karısının ve genç kızının (Accalia Quintana) öldürülmesinin intikamını almaktır. (https://www.dreamogram.com/projects/dead-man-down/).

Afiş tasarımı bir yüzey üzerinde beş bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlendirmeyi tasarım ilkeleri açısından büyük, orta ve küçük ilişkisi çerçevesinde oluştuğunu görebiliyoruz. Tasarımcılar genel anlamda afiş tasarım yüzeyini bölmeyi tercih etmeseler de bazen buna ihtiyaç duyabilirler. Üç bölümde fotoğraf iki bölümde ise tipografi kullanılmıştır. Kullanılan fotoğraflar ve tipografik ögelerin birbirine uyumlu olması tasarımda beklenen bir durumdur. Afiş tasarımda bu uyum mevcuttur. Düşen adamın olduğu fotoğraf afiş tasarımına hareket kazandırmıştır. Tasarımcı fotoğraflar aracılığıyla görsel iletişimi sağlamada izleyiciyle etkili bir iletişim kurabilir. Bu açıdan bakıldığında fotoğraf tasarımda mesaj ileten bir unsurdur. Yani afiş yüzeyinde fotoğraf, kullanılan bütün imgelerle oluşturduğu yapı içerisinde bir anlatım biçimidir. Tasarımcının bu afişte fotoğraflarla anlatımı güçlendirdiği görülmektedir. "Dead Man Down" filmi karısı öldürülen bir adamın intikam alma tutkusu üzerine kurgulanmıştır. Bundan dolayı afiş tasarımcısı filmdeki ana konuyu odak noktada olmak üzere güçlü bir biçimde anlatmıştır. Fotoğrafta görüleceği gibi binadan aşağı düşen bir adam ve filmin adı bütün ilgiyi üzerine çekecek konumlandırmaya sahiptir.

Mirror Mirror Sinema Afişi

Görsel 4: (*https-//www.dreamogram.com/projects/mirror-mirror/)*

"Mirror Mirror" Grimm Kardeşler tarafından derlenen "Pamuk Prenses" masalına dayanan 2012 Amerikan fantastik macera filmidir. Tarsem Singh tarafından yönetilen filmin yapımcıları Ryan Kavanaugh, Bernie Goldmann, Brett Ratner ve Kevin Misher. Alan Menken müzikleriyle Marc Klein ve Jason Keller tarafından yazılmıştır (https://www.dreamogram.com/projects /mirror-mirror/).

Afiş tasarımında ilk dikkati çeken filmin başrol oyuncusu ve onun elindeki elmadır. Afiş tasarımında kullanılan bu görseller film hakkında izleyiciye bilgi vermektedir. Kırmızı rengin afişte baskın durumda olması hedef kitleye hızlı ulaşma ve filmin içeriğindeki tehlikeleri ifade eder. Dolayısıyla tasarımcı, afiş aracılığıyla anlamı etkili kılmak için her türlü görüntüyü kullanabilir ve bu görüntüler arasında üst üste katmanlar oluşturabilir. Bazı unsurlar ön planda olabilir ve diğerleri geride kalabilir. Ancak bu ön arka ilişkisi bazen yüzeyin algılanmasında bir karışıklık hissi yaratıyor olmasına rağmen yapıdaki anlam ve görsel mesajın etkisini artırarak tasarımın değerini güçlendirir. Bu bağlamda, afiş yüzeyinin farklı katmanlarında bulunan görüntüler, tasarımda belirli bir işlevi üstlenir ve yaratıcı düşüncenin temelini oluşturur (Lehimler, 2019:211). *"Mirror Mirror"* afiş yüzeyinde bulunan tasarım elamanları arasında kurulan ilişkiler, ön-arka plan ilişkisi tasarımın vurgu unsurlarıdır. Bu unsurlarla kurgulanan afiş yüzeyi grafik ögeler aracılığıyla anlamın etkisini artırmanın yöntemidir. Bu yöntem afiş yüzeyini görmedeki öncelik sırasını da belirlemiş olur. Bu açıdan bakıldığında tasarımcı ön ve arka plan ilişkisini yaptığı afiş tasarımında uygulamıştır.

SONUÇ

Görsel iletişimin temel ögelerinden biri de fotoğraftır. Afişte yer alan diğer ögelerle bütünlük içinde olduğunda, içeriği yansıtma başarısını gösterir. Sinema filminin içeriğini anlatan fotoğraflarla afiş tasarlanırken, afiş yüzeyinde yer alan her bir öge anlamlandırmada önem taşır. Fotoğraf sinema afiş tasarımında hedef kitleye mesajı net bir biçimde ulaştırmada

önemlidir. Fotoğrafların sahip olduğu anlam sinema filminin içeriğini yansıtmada afişe yüklenecek duygularla değer kazanır. Afiş tasarımının tüm ögeleriyle kurgulanan birliktelik afişi başarılı kılar. Fotoğrafın sinema afiş tasarımındaki varlığı diğer tasarım ögeleriyle birlikte kurgulandığında büyük bir etkiye dönüşür ve hedef kitleye vermek istediği mesajı tam olarak ulaştırır. Sinema afişlerinde fotoğraf, tasarım ögeleri içinde etkisi yüksek olanlardandır. Şöyle ki tasarımcı afiş yüzeyinde kullandığı fotoğraflarla sinema filmini tanıtmayı amaçlar. Tasarımcı sinema izleyicisinin dikkatini çekmek ve mesajın etkisini artırmak için görsel bir dil olan fotoğrafı iyi kullanmalıdır. Afiş yüzeyinde kullanılan fotoğraf ve diğer imgelerin içeriğe dair bir mesaj taşıması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Akgül, Y. (2015). Türki Senama Afişlerinin Tasarım İlkeleri Açısından İncelenmesi: (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Algan, N. (1998). Bir Afiş Sanatçısının Görsel Serüveni, Hürriyet Gösteri, Sayı: 94.

Arıkan, A. (2008). Grafik Tasarımda Görsel Algı, Konya: Eğitim Yayıncılık.

Becer, E. (1997). İletişim ve Grafik Tasarım. Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.

Bektaş, D. (1992). Çağdaş Grafik Tasarımın Gelişimi. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Çetin, İ. (2005). Sanat Eğitiminde Afiş. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Edwars, J. G. (1985). The Book Of The International Film Poster, London: Tiger Books Internetional.

Karaarslan, T. (1994). Türkiye'nin Tanıtımına Yönelik Afiş Tasarımları (1962- 1992) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Lehimler, Z. (2015). Afiş Tasarımında Optik Yanılsama. (Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.

Lehimler, Z. (2019). Afiş Tasarımında Ön-Arka Plan İlişkisi. (Asos Journal). Elazığ

Müller, J., Alt, F., Michelis, D., & Schmidt, A. (2010). Requirements And Design Space For Interactive Public Displays. 18th ACM international conference on Multimedia (pp. 1285-1294). Berlin: ACM.

Sarıkavak, N. K. (2015). Görsel İletişim ve Grafik Tasarımda Airbrush Teknolojisi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Uludere, K.A. (2019). Film Afişlerinde İmgeler: Saul Bass Film Afişlerinin Göstergebilimsel İncelemesi: (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ELEKTRONİK KAYNAKÇA

https-//www.dreamogram.com/projects/rescue-dawn/

https-//www.dreamogram.com/projects/olympus-has-fallen/

https-//www.dreamogram.com/projects/dead-man-down/

https-//www.dreamogram.com/projects/mirror-mirror/)

OSMANLI DEVLETİNİN SON DÖNEMİNDEKİ İDEOLOJİK AKIMLARIN GÜNÜMÜZ TÜRKİYESNDEKİ YAPICI ETKİLERİ

THE COSTRUCTIVE EFFECTS OF OTTOMAN IDEOLOGICAL MOVEMENTS IN THE CONTEMPORARY TURKEY

Dr. Sümeyra YAKAR

University of Iğdır, Faculty of Theology,
Department of Islamic Law, Iğdır, Turkey.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8335-6819

ÖZET

Osmanlı topraklarında Jön Türk hareketinin geliştiği dönemlerde milliyetçilik fikri üç temel paradoksal ideoloji ile sonuçlanmıştır: Osmanlıcılık olarak bilinen vatansever yurttaşlık (1860-1889), İslamcılık olarak bilinen İslami milliyetçilik aktivizmi (1889-1913), Turancılık olarak bilinen Türk milliyetçi akımı (1913- 1950). İlk ideoloji olan Osmanlıcılık akımı, din ve ırk ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlı vatandaşlarına eşit haklar vererek çok etnikli Osmanlı Devleti'ni korumayı önerdi. İkinci ideoloji olan İslamcılık akımı, Osmanlı Devleti sınırlarının içerisinde ve dışında yaşayan Müslüman milletler arasındaki bağlantıyı vurgulayarak, siyasette, kültürde ve sosyal hayatta baskın bir unsur olarak İslam'ın sürdürülmesini vurgulamıştır. Son ideoloji olan Turancılık akımı, tüm etnik Türkleri tek bir yönetim altında birleştirmeye odaklanmıştır. Teknolojik gelişmelerin hızlanmasıyla birlikte, daha önce ayrışmaya uğramış kesimler arasındaki iletişimsel ve kültürel bağların artması, siyasi-toplumsal kimliği güçlendirerek ve Osmanlı Devleti'nin vatandaşları arasındaki ulusal duyarlılığın artmasına imkan sağlamıştır. Osmanlı Devlet sisteminin yıkılış süresinin hızlanması ile birlikte, Türk milliyetçiliği Osmanlı topraklarında siyasi ideolojik bir güç olarak diğer akımların önüne geçmiştir.

Kavramsal yenilikler ve yeni bir devlet kurmanın gerekliliği gibi konular, dönüşüm dönemi boyunca farklı fiki akımlarının oluşmasını ön plana çıkarmıştır. Özellikle, Türk kimliğinin tanımının yapılması ve İslami kimlikle bağlantılı Türk kimliğinin naşıl anlaşılması gerektiği, yeni Türk devletinin kuruluş döneminde sorgulanmıştır. Bu temel sorun, Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve Türk hükümetinin kurulması sırasında devlet içerisinde yaşayan farklı toplum bileşenlerine dayanan çeşitli ideolojik hareketlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Osmanlı-Türk Müslümanlarının sınır dışı edilmesinin yansıması ile Türk milliyetçiliği, enerjisini Türk topraklarına yoğunlaştırmış ve bu da Türk kimliğinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Çalışma, Osmanlı Devleti'nin 1821-1923 yılları arasındaki gerilemesi döneminde şekillenen bu terimleri, fikirleri ve ideolojileri içinde bulundukları konjonktürle bağlantı kurarak açıklamayı amaçlamaktadır. Günümüz Türkiye'sindeki toplumsal ve politik akımların veya yabancı devletlerle olan ilişkilerin, Osmanlı dönemindeki bu üç ana ideolojiyle olan bağlantılarını analiz etmek çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Bu nedenle, bu araştırmanın temel hedefi, Türkiye'de 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Turancılık ideolojik hareketlerinin temellerini, tarihsel ve

çağdaş etkilerini açıklayıp, bu akımların Türk toplumundaki mevcut yerleşik rollerine vurgu yaparak aydınlatmaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlıcılık, İslamcılık, Turancılık, Jön Türkler, İdeolojik akımlar.

ABSTRACT

In the time of the development of the Young Turks movement in the Ottoman territories, the idea of nationalism resulted in three paradoxical ideologies: Ottoman patriotic citizenship (1860-1889), Muslim nationalist activism (1889-1913), Turkish nationalist hegemony (1913-1950). The first ideology, Ottomanism, offered to protect the multi-ethnic Ottoman Sultanate by giving equal rights to all its citizens regardless of their religion and race. The second ideology, Islamism, stressed the maintenance of Islam as a dominant aspect in politics, culture, and social life by emphasising the connection between Muslim nations inside the Sultanate and outside its borders. The final ideology, Turanism, centred on uniting all ethnic Turks under one government. When the Ottoman governmental system started to collapse, Turkish nationalism emerged as a political force within the Muslim community. With the assistance of rapidly increasing technological developments, expanding physical and cultural communication between previously segregated segments enhanced the politio-communal identity and led to a growth of national sensibility amongst the Ottoman Muslims.

The context of conceptual innovation and state building system require to ask several key questions during the transformative period. Particularly, how should national identity be understood in relation to Islamic identity and modern scientific-rational identity? The debates concerning this issue resulted in the emergence of different ideological movements. These ideological movements mainly relied on distinct components of nation during the collapsing period of the Ottoman Sultanate and the establishment of Turkish government. With the repercussion of the expulsion of the Ottoman-Turkish Muslims, Turkish nationalism focused its energy on Turkish lands that resulted in the territorialisation of the ethnic. Understanding these terms, ideas, and attitudes that were shaped during the decline of the Ottoman Sultanate between 1821 and 1923 is crucial. They explain that contemporary Turkish ideologies are derived from these three movements and work to illuminate European and Turkish perspectives of each other. Thus, the purpose of this research is to characterize the fundamentals of the Ottomanism, Islamism, and Turanism ideological movements which emerged between late 19th and early 20th century in Turkey with special concern to their historical and contemporary influences and their current embedded role in Turkish society. The descriptive analytical method will be used throughout the research in order to provide insight into the changing dynamics of these movements.

Keywords: Ottomanism, Islamism, Turanism, Young Turks, Ideological movements.

INTRODUCTION

In the time of the development of the Young Turks movement in the Ottoman territories, the idea of nationalism resulted in three paradoxical ideologies: Ottoman patriotic citizenship

(1860-1889), Muslim nationalist activism (1889-1913), Turkish nationalist hegemony (1913-1950) (Ungor, 2011: 26). The first ideological movement, Ottomanism, offered to protect the multi-ethnic Ottoman Sultanate by giving equal rights to all its citizens regardless of their ethnicity, religion or race. The second ideological movement, Islamism, stressed the maintenance of Islam as a dominant aspect in political area, cultural practices, and social life by emphasising the connection between Muslim nations inside the Sultanate and outside of its borders. The final ideological movement, Turanism (or Turkish nationalism), centred on uniting all ethnic Turks under one ruler (Heyd, 1950:71). When the governmental system of the Ottoman Sultanate started to collapse, the idea of Turkish nationalism emerged as a political force amongst the Ottoman citizents. With the assistance of increasing technological developments, expanding physical and cultural links between previously segregated segments of the society enhanced the political-communal identity. The situation led to a growth of national sensibility amongst the Ottoman citizens (Cagaptay, 2006:6). Understanding these terms, ideas, and attitudes that were shaped during the decline of the Ottoman Sultanate between 1821 and 1923 is crucial in order to understand the presentday's ideological movements in Turkey. The in-depth analysis of these movements clarifies that the contemporary Turkish ideologies are somehow connected with these three movements and work to illuminate European and Turkish perspectives of each other (Barchard, 2006, 10). Thus, the purpose of this essay is to characterize the fundamentals of the Ottomanism, Islamism, and Turanism ideological movements which emerged between late 19th and early 20th century in Turkey with special concern to their historical and contemporary influences and their current embedded role in Turkish society.

The concept of national identity is principally multi-dimensional and cannot be simplified or degraded into a single element. The idea of nation involves the conception of state with social institutions of territory and political relationships of community. Anthony Smith writes in his book, *National Identity*, about the framework and fundamental features of nationalist identity. He says:

"[...] what constitutes a nation as opposed to any other kind of collective, cultural identity. They include the idea that nations are territorially bounded units of population and that they must have their own homelands; that their members share a common mass culture and common historical myths and memories; that members have reciprocal legal rights and duties under common legal systems; and that nations possess a common division of labour and system of production with mobility across the territory for members." (Smith, 1991:13-14)

These distinctions and variabilities stress the complex nature of national identity. Smith also states that a pre-modern ethno-religious community have common ancestry, legends, historical memories, shared traditions, connections to the historic territory, and some measures of cooperation. Upon encountering the transformation process in ethno-religious community with an external threat, the modern nations emerged (Gagaptay, 2006:4). In addition, Preston, writer of *Political and Cultural Identity*, claims that the alteration from pre-national dynastic polities to contemporary secular nation states created multiple embroilments

that resulted in restriction of the process in the part of a politico-legal entity, people of common culture, and organization of state (Preston, 1997:33). Preston also assumes: "[t]he familiar image of the long established, historically deep-rooted, and culturally homogeneous nation-state is both narrowly based upon the western European case and distinctly misleading." (Preston, 1997:33) However, Gokalp, the founding father of Turkish nationalism, defines the idea of nation as a society consisting of people who speak the same language, have the same education, and are united in their religious, moral, and aesthetic ideals (Heyd, 1950:63). Essentially, the people must share a common culture and religion from his point of view.

During the ending period of Ottoman Sultanat and within the context of conceptual innovation, several key questions were raised. The question which needed an urgent answer was that how should national identity be understood in relation to Islamic identity and modern scientific-rational identity? And to what extend the Ottoman citizens were influenced from Western based ideas? Searching convincing answers to these issues led to the emergence of various ideological movements that relied on distinct components of nation during the collapse of the Ottoman Sultanate and the establishment of Turkish government (Davison, 1998, 90). With the repercussion of the expulsion of the Ottoman-Turkish Muslims, Turkish nationalism focused its energy on Turkish lands that resulted in what Smith calls the "territorialisation of the ethnic" (Cagaptay, 2006:8). Therefore, it might be stated that the territorial part of Turkey became the inseperable and fundamental feature of the Turkish national unity.

The OTTOMANISM MOVEMENT

The ideological movement of Ottomanism points out that the social revolution and its natural transformation of values can be maintained within the spirit of Ottoman Sultanate. After the revolution of the Young Turks, the enthusiastic spirit of fellowship among all communities predominated during the first months. The movement attempted to protect the existence of a multi-national Ottoman state that was composed of distinct national and religious communities. The advocates of Ottomanism movement, thus, claim that all subjects of one state are members of the same nation (Heyd, 1950:72). Since the ideal of Ottomanism movement was used as a cover for the Turkification of the state by Young Turks, their approval of the national rights in the wide community was not authentic.

Taking into consideration the intense desire for national independence, the Christian and non-Turkish Muslim subjects of the Ottoman Sultanate did not confide in the promises of equivalent transactions. The Albanian revolt and the Balkan wars (1912-1913) demonstrated the misconception of the Ottomanism movement that was resulted in losing the European provinces of the Ottoman Sultanate (Ungor, 2011:27). Even if Gokalp supports this movement in the initial period, he rejects the attempts of maintaining the unity of Ottoman Sultanate because creating a homogenous national society conflicts with the characteristic structure of Ottoman culture. By supporting this argument, he also stated: "[...] a State can exist only if based on one nation, since men belonging to different nations cannot love the

same fatherland." (Heyd, 1950:73) Subsequent influences of nationalism in the multi-national empires of that days defeated the protective attempts of the Ottoman Sultanate with this ideology.

The favouring of Turkish people in professional and political realms and the ignorance towards the sentiments of non-Turkish national movements did not promote unification between different factions. Accepting the Ottoman Turkish language as an official and literal language resulted in a counter-effect against both the Young Turk Government and the Ottomanism ideology. Despite the aims of the Ottomanism movement which is to protect the late elements of the Ottoman Sultanate, it could not serve as an effective remedy for national consciousness among the citizens (Heyd, 1950:72). The main purpose of the Ottomanism movement was to establish a bridge between the civilization of the rulers and the culture of the masses in order to provide necessary changes to society but they were unable to fully accomplish this target. However, with the influx of European ideas, a new intelligentsia started to arise and formed an improved method for communication between social classes although they did not accept the idea of political and cultural nationalism (Davison, 1998:91). The transformation or adaptation of European ideas did not thrive, however, because the common people or masses did not approve them. Gokalp writes that oriental civilization was foreign to the Ottoman and Turkish spirit, and the acquiescence of this civilization did not have any detrimental effect because it was never embraced by the majority (Heyd, 1950:79). Moreover, ignoring the economic and social enhancements in Western society reduced the power of Ottoman Sultanate in commerce, this situation caused the downfall of the Ottoman Sultanate with the nationalistic ideas by depending on economic factors (Cagaptay, 2006:6). Another important subject of Ottomanism movement is that the establishers of this idea were the Young Turks who educated themselves in Western universities. Due to this fact, they were harsly accused of trying to integrate the Western culture into the Ottoman community as an imported culture. However, only scientific methods, natural sciences and technical process should have been adopted from the West without culture according to the expected outcome of the foreign education project (Heyd, 1950:80-81). At the end, the supporters of Ottomanism movement, intellectual cosmopolitans, and internationalists were accepted as the enemies of Turkishness with negative dimension by the major conclusions of the 1924 Congress (Ungor, 2011:181). The failure of Ottomanism movement for the protection of unity amongt the Ottoman citizens resulted in the rise of Turanism movement.

THE ISLAMISATION OR PAN-ISLAMISM MOVEMENT

The word Islamism generally refers to the use of Islamic discourse and the application of Islamic understanding in order to actualize political aims. In the middle of the 19th century, the Islamism movement had emerged despite the weakening of Muslim societies in the wake of Ottoman decline and this emergence was recognized as a protest against Western imperialism (Çevik, 2012:88). The period during which Westernization of the Turkish nation took place might be to be understood in different dimensions. By emphasizing the diversity of its influences, Halil Halit wrote: "The West and the Islamic East have been diametrically

opposed to one another on almost every point of life, sentiment, and morality since the beginning of the Crusades." (Berkes, 1998:352)

The basic foundation of the Islamism movement was a reliance on a negative reaction against the cultural transmission coming from the Western world. One example of these opposing views was the outlook of the Islamism movement on science. Whereas Western outlooks often regarded religion as a hindrance to scientific progress, Islamic civilizations supported scientific enhancements which was contradicted common Western attitudes. Thus, the Islamism movement focused on this aspect of their history by promoting the development of scientific research within Muslim countries in order to react against the Westernization process. While followers of this movement accepted to take advantage of European civilization, industry, knowledge, and technology, they rejected to allow the separation of the Western customs, morals, and behaviours within the new state. They systemized their opinion by saying:

"[...] to reform society into a state in which all humanity would benefit and happiness would be attained will be possible only by applying the sacred provisions of the *sharia*. If we ever run our affairs according to European principles, the moral degeneration which has fallen upon them will be inevitable for us."(Berkes, 1998:354)

Hence, this movement tried to protect the unification of Ottoman Muslims under the one ruler by regarding the idea of *umma*. However, it might be claimed that the Balkan Wars showed the disapproval for the notion of Islamism movement and clarified the necessity of radical social reforms for Ottoman territories.

In Turkish nationalism, Islam is not only a faith but also a particular set of belief systems, a routine of way of life, and a socialization process for the Muslims. Thus, Islam shaped the culture as well as the identity of Muslims because it created a collective culture, a shared identity, and a prevalent political purpose (Cagaptay, 2006:15). Gokalp accepts Islam as a symbolic statement of life by giving rationalistic explanation for the religious ceremonies within it and he also emphasises the importance of Islam as a moral component, cultural factor, and the value in the early education process. Bryan Wilson interprets his ideas by saying "the religion plays a role in the functioning of society." (Davison, 1998:92)

The fractionation of secular and religious authorities eliminated Islam from the political arena and the legislative power of the nation was given to the community. This separation between religion and politics in order to create secularist nation entailed the loss of religion's universal significance in certain social public spheres and the declaration of the secular state. By underliying the results of the transformation process Yakar states:

"The transformation of the Ottoman Sultanate's office of *Shaykh al-Islām* to the Diyanet on March 3, 1924 is one of historic reforms that blatantly symbolises the secular character of Turkish Republic because the management of religion as placed under the control of a constitutional public body that does not have any political influence d authority within the State's politics." (Yakar, 2019:422).

As a result, Islamism movement was recognized as the appropriation of a Muslim identity and values as a basis for an alternative social and political agenda against the state. The scholars, akin to Gokalp's ideological study, have never acknowledged Islam as an independent spiritual force in people's lives but accepted some religious values by regarding of the absorption in the Turkish national culture (Heyd, 1950:98). Consequently, the purification period started to begin and some foreign elements demonstrating the Arabs, the Persians, and other cultures were separated from Islamic doctrines in favour of the Turkish national spirit. However, many observes claim that even if the separation policy between religion and state was necessary to obtain the establishment of the new govenrmenet, Turkish political elites have never completely achieved this goal because of deeply rooted Islamic movements (Davison, 1998:104). Therefore, it might be claimed that the resistance against the secularisation policy of the Turkish stated has slightly moderated by the supporters of the Islamism movement.

THE TURANISM OR PAN-TURKISM (TURKIFICATION) MOVEMENT

After the Ottomanism movement and the influx of young Turks from Russia during the revolution of 1908-1909, Turkism or Turanism movement began to gain ground. The main purpose of this movement was the union of all Turks residing within their vast territories, from the Balkans to the Chinese border, under a single ruler. However, in 1918 the general scope of Turanism was narrowed down to realizing the association of all Turkish peoples, culturally, by accepting the adoption of the language of Istanbul. At the end of 1944, this racialist movement was suppressed by the Ankara government (Heyd, 1950:126-130). The elimination of the highest Islamic official in the Ottoman Sultanate, the alteration of religious courts to the secular justice, and the transfer of religious education to non-religious were the early arrangements in the Turkish nationalist process of organizing religious institutions and officials to lay control. The establishment of the official religious institution, the Presidency of Religious Affairs which is known as the Diyanet is a convincing example at this point (Yakar, 2020:483, 486). The Turkish intellectuals published research papers and propagandas representing the active spirit of the Turkish movement. For example, famous poet Tevfik Sedat conceptualizes the core figure of Turanism when he writes: "The country of the Turks is not Turkey, nor yet Turkestan. Their country is a broad and everlasting land-Turan." (Heyd, 1950:126)

On the concept of national identity, Gokalp states that the national movements consist of three elements: cultural awakening, a political movement, and an economic programme. Considering these fundamental elements, the cultural and intellectual movement of Turanism are deepened in the modern Turkish nationalism. The course of events such as a schism of the Ottoman Sultanate, the development of the West, or the political declines of Muslim countries initiated a desire for a new ideology in the mind of educated citizens. When the nationalism became a primary representation of time, Gokalp's Turkish colleagues claimed: "Today the West as well as the East shows unmistakably that our age is the Age of Nations. The most powerful force over the mind of this age is the ideal of nationalism." (Davison, 1998:112)

Through the second half of the nineteenth century, the influence of Western ideas among the Turkish intellectuals stimulated a cultural renaissance by stressing a great and ancient tradition of Turkish nations. The supporters of the idea claimed that the genuine reform and modernization of natural culture have to be depending on the cultivation of Turkish culture instead of *sharia*, pre-Islamic ethnic culture, or Western nations (Berkes, 1998:365). Therefore, the interest of these intellectuals in their writings focused on national arts, crafts, original languages and the history of the ancient Turkish people. Moreover, this movement tried to establish the new cultural and political unification method for the Turks by separating ideas of social reform and Pan-Turkism. Subsequently, the first poetical literatures emphasising Turkish unity were produced by Huseyinzade, Gokalp and others (Heyd, 1950:107). The followers of idea also paid attention for the unification between the Sunnites and Shiites followers, separation of Ottoman culture from Turkish culture and recruitment of links with ancient Turkish tradition in order to reinforce the nationalist movement. Even if creating new values was impossible, the main purpose of Turanism movement was to seek for the Turkish national culture in order to ascertain the hidden soul of the nation (Heyd, 1950:110). These idealist intellectuals aimed to extract confused alien tradition by altering it to special national culture to rediscover the soul of people. Moreover, the purpose of education was accepted as the awakening of ideas existing in the subconscious of the nation because this method was assumed as the sole solution for generating a living national tradition. Emphasis on education as a belief demonstrated that heredity could fix in a race and transmit thereafter through education (Hanioğlu, 1995:207).

In addition, this ideological movement emphasised to return to Turkish origins by removing the alien values in order to protect natural line of nationalistic development with the assistance of the ancient Turkish achievement. The adoption of living culture to modern civilization with a conscious and rational selection of the concepts, techniques, and method of science was necessary. Therefore, most of his essays, Gokalp tries to establish a bridge between the history of ancient Turks and new Turkish culture to clarify the permanent values of civilization (Ungor, 1950:180). These endeavours were depending on the glorious past of the Turkish people and their ethnic kingship by giving credence to Turkish conquerors like Atilla, Jenghiz Khan, Timur or old Turkish states like the Sumerians, the Hittites, or the Scythians (Heyd, 1950:112-113). The explanation and clarification of the national values that are still living among the masses of the Turkish people functioned as a crucial role to revive Turkish society (Berkes, 1998:364-365). The poetical inspiration and aesthetic values within the literature were also tried to derive from the heritage of the Turkish people. However, most of these initiations to revive Turkish national tradition have not been conspicuously successful because of the influence of Western culture and minorities situations.

Turanism movement also gives an importance to control the minority ethnic groups of the Ottoman Sultanate within the new Turkish government. The ethnic and religious minorities such as Greeks, Armenians, Jews or Christians ceased from invoking the assistance of foreign powers and created an agreement with the Turks because of the unification of Turkish nation.

(Bachard, 2006:10) As an example, the Laz people who lived under the Ottoman Sultanate and used their own language, have developed an effective nationalism with the state's policies of transformation after the establishment of the Republic of Turkish Government (Hann, 1995:116-122). However, some ethic minority groups like Kurdish have still become problem until today that clarifies or demonstrates some of unsuccessful dimensions of Turanism movement. Especially use of culture and education as vehicles for transformation of minorities in Eastern Turkey by regarding to Turkism ideology generated crucial struggles for the future of Turkey.

CONCLUSION

Although the revolution of Ottomanism became the dominant movement in Turkey during the 1908s, the Balkan Wars and the Tripolitanian War illustrated that the stream of nationalism was more powerful than the association of Ottoman territories. In the case of the Islamism movement, the hesitation and emphasis on discrimination are mainly related to the anxiety of the contamination of faith by Western science. The main concern of the supporters of the movement was the idea that breaking down one corner of this faith would bring the whole to ruin (Berkes, 1998: 363). The Turanism movement emerged as a reaction against Islamism movement and their analyses. The supporters of Turanism ideologies, therefore, organized their program with secularization via Turkification not the secularization via Westernization in mind.

The prominence of nationalist ideologies was not the reason for the collapse of the Ottoman Sultanate. In contrast, it was the result of external influences as a reaction to protect its multinational structure. Moreover, nationalism is related to the demands of a modern industrial society which call for a homogenizing of culture, dynamism, and effective communication throughout the territories of the state. Given this situation, the Turkish state was formalized in contrast to its own social reality. The ethnic, religious, and cultural distinctions of Turkish society still remain problematic and threatening elements by ignoring the reality. Essentially, the new construction of Turkish government over the concept of nationalist ideas was contrary to heritage of the Ottoman Sultanate (Akçam, 2004:25). As a result, todays' ethnic and religious groups, derived their root from these ideologies, generally could not trust that their opponents have truly democratized themselves. It might be stated that the failure of unification around shared common ideas is amongst the main reasons for the non-development of a multicultural society. Transferring the notions of old ideological movements to contemporary Turkey and its political agenda somehow sheds lights to understand the ideological structures of the community and its segments in the present athmosphere. The agenda of contemporary Turkish politicians is not the supporter of these movements separately but rather they create a unique ideological movement that include elements from all the ideologies with a more broad and inclusive approach.

BIBLIOGRAPHY

Akçam, T. (2004). *From Empire to Republic: Turkish Nationalism & The Armenian Genocide.* London: Zed Books Ltd.

Barchard, D. (2006). The Contemptuous Patronage of Europe: Turkey's EU Accesion in the Light of Racist Turcophobia in Nineteenth-Century Europe. In G. Maclean (Ed.), *Writing Turkey: Explorations in Turkish History, Politics, and Cultural Identity* (pp. 9-25). London: Middlesex University Press.

Berkes, N. (1998). *The Development of Secularism in Turkey*. London: Hurst and Company.

Cagaptay, S. (2006). *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?* New York: Routledge.

Çevik, Y. (2012). The Reflections of Kurdish Islamism and Everchanging Discourse of Kurdish Nationalists Toward Islam in Turkey. *Turkish Journal of Politics*, 3(1), 85-99.

Davison, A. (1998). *Secularism and Revivalism in Turkey: A Hermeneutic Reconsideration.* Michigan: Yale University Press.

Hanioğlu, M. Ş. (1995). *The Young Turks in Opposition.* New York: Oxford University Press.

Hann, C. (1995). Intellectuals, Ethnic Groups and Nations: Two Late-Twentieth-Century Cases. In S. Periwal (Ed.), *Notions of Nationalism* (106-122). Budapest: Central European University Press.

Heyd, U. (1950). *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gokalp*. London: Luzac and Company and the Harwill Press.

Preston, P. W. (1997). *Political/Cultural Identity: Citizens and Nationas in the Global Era.* London: Sage Publications.

Smith, A. D. (1991). *National Identity*. Las Vegas: University of Nevada Press.

Ungor, U. U. (2011). *The Making of Modern Turkey: Nation state in Eastern Anatolia 1913-1950*. New York: Oxford University Press.

Yakar, E. E. (2019). A Critical Comparison Between the Presidency of Religious Affairs (Diyanet İşleri Başkanlığı) and The Offica of Shaykh Al-Islām. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 6(11), 421-452.

Yakar, E. E. (2020). The Interaction between Islamic Legal Methodologies and Social Context in the Light of the Contemporary Practice of *Iftā'* A Case Study of Two Institutions. *Ulum,* 3(2), 481-486.

İLKOKUL ÖĞRENCİLERİNİN DİJİTAL OKURYAZARLIK ÖZ-YETERLİK DÜZEYLERİNİN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ

EXAMINATION OF THE LEVEL OF THE DIGITAL LITERACY SELF-EFFICACY OF THE PRIMARY SCHOOL STUDENTS ACCORDING TO THE VARIOUS VARIABLES

Prof. Dr. Gürbüz OCAK
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Eğitim Programları ve Öğretim Ana Bilim Dalı, Afyonkarahisar.
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8568-0364
Öğr. Grv. Burak OLUR
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü, Afyonkarahisar.
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8385-7776

ÖZET

Nicel araştırma yöntemlerinden genel tarama modeli kullanılan bu çalışmanın amacı ilkokul öğrenim görmekte olan öğrencilerin dijital okuryazarlık düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesidir. Bu amaçla 2019-2020 eğitim-öğretim yılı bahar döneminde Afyonkarahisar İl Merkezinde çeşitli okullarda öğrenimine devam etmekte olan ilkokul öğrencilerinden basit seçkisiz yöntemle seçilmiş toplam 356 dördüncü sınıf öğrencisine, dijital ortamlarda işbirliği, dijital ortamlarda duygu yönetimi, dijital ortamlarda bilgi yönetimi ve dijital ortamlarda farkındalık olmak üzere dört alt boyut ve yirmi bir maddeden oluşan ve Ocak & Olur (2020) tarafından geliştirilen 'Dijital Okuryazarlık Öz-yeterlik Ölçeği' uygulanmıştır. Elde edilen verilerin betimsel olarak ifade edilmesinde, frekans ve yüzdelik değerler kullanılmıştır. Değişkenlere ilişkin anlamlı bir farkın olup olmadığının tespitinden önce verilere normallik testi uygulanmış ve verilerin normal dağıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle, verilerin analizinde Bağımsız Gruplar T-testi kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, ilköğretim dördüncü sınıf öğrencilerinin dijital okuryazarlık özyeterlik düzeyleri ölçek genelinde ve tüm alt boyutlarında orta düzeyde olduğu, fakat ölçeğin ikinci ve üçüncü alt boyutlarında ortalamalarının nispeten daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Cinsiyet değişkenine göre yapılan analizler sonucunda ölçeğin birinci alt boyutunda ve ölçek genelinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmezken; ölçeğin ikinci alt boyutunda kız öğrenciler lehine, ölçeğin üçüncü ve dördüncü alt boyutlarında ise erkek öğrenciler lehine istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Ev ortamında bilgisayar, tablet vb. bir cihaz bulunma durumu değişkenine göre yapılan analizlerde ölçeğin genelinde ve tüm alt boyutlarında evlerinde böylesi bir cihaza sahip olan öğrenciler lehine istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Öğrencilerin sosyal bir ağa üye olup olmaması değişkenine göre yapılan analizler sonucunda ise ölçek genelinde, ölçeğin birinci ve dördüncü alt boyutlarında sosyal bir ağa üye olan öğrencilerin lehine istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Bilgisayar üzerinde geçirilen zamana ilişkin yapılan analizler sonucunda ölçek genelinde ve ölçeğin dördüncü alt boyutunda istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilemezken, ölçeğin birinci ve üçüncü alt boyutlarında bilgisayar üzerinde günde bir saatten daha az zaman harcayan

öğrenciler lehine, ikinci alt boyutunda ise bilgisayar üzerinde günde bir saatten daha fazla zaman harcayan öğrenciler lehine istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir.
Anahtar kelimeler: Dijital Okuryazarlık, İlkokul, Özyeterlik

ABSTRACT

The aim of this study, which uses survey model, one of the quantitative research methods, is to examine the digital literacy self-efficacy level of the primary school students in terms of various variables. For this purpose, The 'Dijital Literacy Self-Efficacy Scale', consisting of four sub-dimensions as cooperation in digital environment, Feeling management in digital environment, information management in digital environment, awareness in dijital environment and twenty-one items, developed by Ocak & Olur (2020) has been applied a total of 356 fourth grade primary school students who are continuing their education in various schools in Afyonkarahisar, Turkey in the spring semester of the 2019-2020 academic year selected by simple random method. Frequency and percentage values have been used to express the obtained data descriptively. Before determining whether there is a significant difference regarding the variables, normality test has been applied to the data and it has been concluded that the data are normal. For this reason, Independent Groups T-test has been used in the analysis of the data. As a result of the analysis, it has been concluded that the digital literacy self-efficacy levels of the fourth grade students in primary education are at a moderate level in the overall scale and in all sub-dimensions, but relatively higher in the second and third sub-dimensions of the scale. As a result of the analyzes made according to the gender variable, it has been concluded that there is no statistically significant difference in the first sub-dimension of the scale and overall the scale; however, it has been found out that there ise a statistically significant difference in favor of female students in the second sub-dimension of the scale, and in favor of male students in the third and fourth sub-dimensions of the scale. In the analysis made according to the variable of having a device such as a computer or tablet in the home environment, it has been found out that there is a statistically significant difference in favor of the students who have such a device in their homes in overall and in all sub-dimensions of the scale. As a result of the analysis made according to the variable of whether students are members of a social network or not, it has been found out that there is a statistically significant difference in favor of students who are members of a social network in the first and fourth sub-dimensions of the scale. As a result of the analysis of the time spent on the computer, it has been reached out that there is no statistically significant difference in the scale and in the fourth sub-dimension of the scale, In the first and third sub-dimensions of the scale, a statistically significant difference was found in favor of students who spend less than an hour a day on the computer and In the second sub-dimension, a statistically significant difference has been found in favor of the students who spend more than one hour a day on the computer.
Keywords: Digital Literacy, Primary School, Self-Efficacy

GİRİŞ

Okuryazarlık kavramı yüzyıllar içerisinde farklı becerilerin tanımlanması olarak kullanılmıştır. İnsan zihninde ilk olarak okuma ve yazma becerisini canlandırsa da günümüz gelişimleri ve gereksinimleri ile birlikte çok boyutlu becerileri içerisine alacak şekilde tanımlanmaya başlanmıştır. Özellikle teknolojik gelişimler doğrultusunda bireylerin teknolojiyi yetkin bir şekilde kullanabilme becerilerini karşılamak için bilgisayar okuryazarlığı, teknoloji okuryazarlığı ve bilgi okuryazarlığı gibi çeşitli okuryazarlık alanları tanımlanmıştır. Bunlardan ilki olan ve ilk olarak 1960'lı yıllarda ileri sürülen bilgisayar okuryazarlığı en sade şekliyle bilgisayar kullabilme (Korkmaz & Mahiroğlu, 2009) ve internet üzerinde bilgi arama yeteneği (Park, Kim & Lee, 2016) olarak tanımlanmaktadır. 1970'li yıllarda teknolojik ilerlemelerin de getirisiyle ileri sürülen teknoloji okuryazarlığı ise teknolojiyi anlayarak kullanabilme, yönetebilme ve teknolojiden faydalanabilme becerisi olarak tanımlanmıştır (Dugger JR, 2000). Diğer iki okuryazarlık özelliklerini de içerisinde barındıran ve 1980'li yıllarda ileri sürülen bilgi okuryazarlığı ise bilgiyi çeşitli biçimlerde varolan bilgiyi bulma, değerlendirme, düzenleme, kullanma ve iletme becerisi olarak tanımlanmaktadır (Tilvawala, Myers & Andrade, 2009).

Bilgi çağını yaşadığımız günümüzde ise bireylerin çok okuryazarlık becerilerini bir arada kullabilmesi gerekmektedir. Bu nedenle alt okuryazarlık becerilerini de içerisine alacak şekilde yeni bir okuryazarlık türü olan dijital okuryazarlık Gilster (1997) tarafından ileri sürülmüştür. Dijital okuryazarlık kavramı diğer okuryazarlık becerilerinide içerisinde barındıran bir şemsiye kavram olarak kullanılmaya başlamıştır.

Glister'in dijital okuryazarlık tanımından günümüze özellikle Web 2.0'ın ortaya çıkışı ile, dijital okuryazarlık kavramının içeriği genişlemiş ve özellikle dijital ortamlarda kendini ifade etme, iletişim kurma, bilgi oluşturma ve paylaşma gibi etkinler için gerekli becerileri de içeren bir kavram haline gelmiştir (Aabo, 2005). Dijital okuryazarlık altında yer almakta olan beceriler ise Bilgi Çağı becerileri ile karaktarize edilmiştir (Eisenberg, Lowe, and Spitzer 2004). 21. yy.'da başarılı olabilmek için yazma, okuma ve matematik gibi becerilerin artık tek başına yeterli olmayacağı aşikardır (Crane, Wilson, Maurizio, Bealkowski, Bruett, Couch & O'Brien, 2005). Bu nedenle, bu çağın bireylerinin dijital okuryazarlığın gerektirdiği becerileri kazanması kaçınılmazdır.

Tüm dünyada yaşanan pandemi dolayısıyla 2020 yılı itibariyle yüzyüze eğitime ara verilerek uzaktan eğitim sistemi üzerinden eğitim öğretim faaliyetleri yürütülmeye başlanmıştır. Bu süreç özellikle alt kademelerde bulunan öğrencilerin dijital becerilerinin araştırılmasını gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda bu çalışmada, ilkokulda öğrenim görmekte olan öğrencilerin dijital okuryazarlık öz-yeterlik düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda şu problemlere cevap aranmıştır:

1) İlkokulda öğrenim görmekte olan öğrencilerin dijital okuryazarlık öz-yeterlik düzeyleri nedir?
2) İlkokulda öğrenim görmekte olan öğrencilerin dijital okuryazarlık düzeyleri;
   a) Cinsiyet,
   b) Bilgisayar, tablet vb. bir cihaza sahip olma durumu,

c) Sosyal ağ üyelik durumu,
d) Bilgisayar başında geçirilen zaman değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

YÖNTEM

Bu çalışmada nicel araştırma modellerinden biri olan genel tarama modeli kullanılmıştır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın çalışma evrenini 2019-2020 eğitim-öğretim yılında Afyonkarahisar Merkez İlçesinde öğrenim görmekte olan ilköğretim öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise bu evrenden basit seçkisiz yönetemle seçilen 356 dördüncü sınıf öğrencisi oluşturmaktadır. Çalışmanın örneklemine ait demografik bilgiler Tablo 1.'de verilmiştir.

Tablo 1. Örnekleme Ait Demografik Bilgiler

Değişken		***f***	**%**
Cinsiyet	Kadın	186	52,2
	Erkek	170	47,8
	Toplam	**356**	**100**
Cihaz Sahip Olma Durumu	Evet	271	76,1
	Hayır	85	23,9
	Toplam	**356**	**100**
Sosyal Ağ Üyeliği	Evet	93	26,1
	Hayır	263	73,9
	Toplam	**356**	**100**
Bilgisayarda Geçirilen Zaman	1saataltı	216	60,7
	1saatüstü	140	39,3
	Toplam	**356**	**100**

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak Ocak ve Olur (2020) tarafından geliştirilen 21 faktör ve 'Dijital Ortamlarda İşbirliği', 'Dijital Ortamlarda Duygu Yönetimi', 'Dijital Ortamlarda Bilgi Yönetimi' ve 'Dijital Ortamlarda Farkındalık olmak üzere dört altboyuttan oluşan 'Dijital Okuryazarlık Öz-yeterlik Ölçeği' (α=.944).

Verilerin Analizi

Çalışmada kullanılan ölçek ile elde edilen verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla basıklık ve çarpıklık değerlerine göre verilerin normal dağılım gösterdiğine karar verilmiştir. Buna göre, verilerin analizinde Bağımsız Gruplar T-testi kullanılmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde araştırmaya ait bulgular çalışmanın alt problemlerine göre sırayla verilmiştir.

Araştırmanın birinci alt problemi olan 'İlkokulda öğrenim görmekte olan öğrencilerin dijital okuryazarlık öz-yeterlik düzeyleri nedir?' e ait bulgular Tablo 2.'de verilmiştir.

Tablo 2. Dijital Okuryazarlık Öz-yeterlik Düzeylerine Yönelik Betimsel Bulgular

Alt Boyut	x̄	ss
Dijital Ortamlarda İşbirliği	3,63	.828
Dijital Ortamlarda Duygu Yönetimi	4,17	.658
Dijital Ortamlarda Bilgi Yönetimi	4,01	.701
Farkındalık	3,98	.929
Toplam	3,92	.572

Tablo 2. incelendiğinde araştırmaya katılan öğrencilerin ölçeğin genelinde (**x̄**=3,92), ölçeğin birinci alt boyutunda (**x̄**=3,63), ölçeğin ikinci alt boyutunda (**x̄**=4,17), ölçeğin üçüncü alt boyutunda (**x̄**=4,01) ve ölçeğin dördüncü alt boyutunda (**x̄**=3,92) 'Bana Uyuyor' düzeyinde görüş belirttiği sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmanın ikinci alt problemi olan 'İlkokulda öğrenim görmekte olan öğrencilerin dijital okuryazarlık öz-yeterlik düzeyleri cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?' e ait bulgular Tablo 3.'te verilmiştir.

Tablo 3. Dijital Okuryazarlık Öz-yeterlik Ölçeği ve Alt Boyutlarına İlişkin Cinsiyet Değişkeni T-testi Sonuçları

Alt Boyut	Cinsiyet	n	x̄	ss	t	p	η2
Dijital Ortamlarda İşbirliği	Kadın	186	3,69	.866	1,585	.114	
	Erkek	170	3,56	.781			
Dijital Ortamlarda Duygu Yönetimi	Kadın	186	4,27	.505	2,888	.004*	.024
	Erkek	170	4,07	.781			
Dijital Ortamlarda Bilgi Yönetimi	Kadın	186	3,9	.704	-3,02	.003	
	Erkek	170	4,12	.682			
Dijital Ortamlarda Farkındalık	Kadın	186	3,8	1,1	-4,04	.000*	.044
	Erkek	170	4,19	.640			
Toplam	Kadın	186	3,9	.603	-4,13	.592	
	Erkek	170	3,93	.538			

Tablo 3.'te görüldüğü üzere cinsiyet değişkenine göre yapılan t-testi sonuçlarına göre, ölçeğin geneli, birinci alt boyutu ve üçüncü alt boyutunda istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir (p>.05). Ölçeğin ikinci alt boyutu olan Dijital Ortamlarda Duygu Yönetimi alt boyutunda kadın öğrenciler lehine (p<.05), dördüncü alt boyutu olan Dijital Ortamlarda Farkındalık alt boyutunda ise erkek öğrenciler lehine (p<.05) lehine istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Cinsiyet değişkenin dijital okuryazarlık öz-yeterliği üzerindeki etki büyüklüğünü hesaplamak için eta kare (η2) değeri hesaplanmıştır. Bu doğrultuda cinsiyet değişkenin ölçeğin birinci alt boyutunda düşük (η2=.024), ölçeğin dördüncü alt boyutunda ise

orta düzeye yakın olmasına rağmen düşük düzeyde bir etkiye (η2=.044) sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmanın üçüncü alt problemi olan 'İlkokulda öğrenim görmekte olan öğrencilerin dijital okuryazarlık öz-yeterlik düzeyleri bilgisayar, tablet vb. bir cihaza sahip olma durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?' e ait bulgular Tablo 4.'te verilmiştir.

Tablo 4. Dijital Okuryazarlık Öz-yeterlik Ölçeği ve Alt Boyutlarına İlişkin Bilgisayar, Tablet vb. Bir Cihaza Sahip Olma Durumu Değişkeni T-testi Sonuçları

Alt Boyut	Cihaz Sahipliği	n	x̄	ss	t	p	η2
Dijital Ortamlarda İşbirliği	Evet	271	3,74	.796	4,405	.000*	.055
	Hayır	85	3,28	.838			
Dijital Ortamlarda Duygu Yönetimi	Evet	271	4,3	.550	5,779	.000*	.121
	Hayır	85	3,76	.799			
Dijital Ortamlarda Bilgi Yönetimi	Evet	271	4,17	.628	8,335	.000*	.174
	Hayır	85	3,48	.669			
Dijital Ortamlarda Farkındalık	Evet	271	4,04	.938	2,284	.024*	.014
	Hayır	85	3,79	.879			
Toplam	Evet	271	4,03	.547	7,868	.000*	.134
	Hayır	85	3,54	.486			

Tablo 4.'te görüldüğü üzere bilgisayar, tablet vb. bir cihaza sahip olma durumu değişkenine göre, ölçeğin geneli ve ölçeğin birinci alt boyutu, ölçeğin ikinci alt boyutu, ölçeğin üçüncü ve dördüncü alt boyutunda bilgisayar, tablet vb. bir cihaza sahip olan öğrenciler lehine istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Bilgisayar, tablet vb. bir cihaza sahip olma durumu değişkenin dijital okuryazarlık öz-yeterliği üzerindeki etki büyüklüğünü hesaplamak için eta kare (η2) değeri hesaplanmıştır. Bu doğrultuda bilgisayar, tablet vb. bir cihaza sahip olma durumu değişkenin ölçeğin birinci alt boyutunda orta (η2=.055), ölçeğin dördüncü alt boyutunda düşük (η2=.014) sahip olduğu, diğer alt boyutlarda ise orta düzeyin üzerinde bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmanın dördüncü alt problemi olan 'İlkokulda öğrenim görmekte olan öğrencilerin dijital okuryazarlık öz-yeterlik düzeyleri sosyal ağ üyelik durumu değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?' e ait bulgular Tablo 5.'te verilmiştir.

Tablo 5. Dijital Okuryazarlık Öz-yeterlik Ölçeği ve Alt Boyutlarına İlişkin Sosyal Ağ Üyelik Durumu Değişkeni T-testi Sonuçları

Alt Boyut	Sosyal Ağ Üyeliği	n	x̄	ss	t	p	η2

Dijital Ortamlarda İşbirliği	Evet	93	3,8	.584	2,872	.018*	.016
	Hayır	263	3,57	.892			
Dijital Ortamlarda Duygu Yönetimi	Evet	93	4,15	.618	.412	.681	
	Hayır	263	4,18	.673			
Dijital Ortamlarda Bilgi Yönetimi	Evet	93	4,1	.511	1,805	.132	
	Hayır	263	3,98	.755			
Dijital Ortamlarda Farkındalık	Evet	93	4,15	.541	1,977	.010*	.011
	Hayır	263	3,93	1.027			
Toplam	Evet	93	4,02	.349	2,083	.007*	.012
	Hayır	263	3,88	.629			

Tablo 5.'te görüldüğü üzere sosyal ağ üyelik durumu değişkenine göre, ölçeğin ikinci ve üçüncü alt boyutlarında gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmazken; ölçeğin geneli, ölçeğin birinci alt boyutu ve ölçeğin dördüncü alt boyutunda sosyal ağ üyeliği bulunan öğrencilerin lehine istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Sosyal ağa üyelik durumu değişkenin dijital okuryazarlık öz-yeterliği üzerindeki etki büyüklüğünü hesaplamak için eta kare (η2) değeri hesaplanmıştır. Bu doğrultuda, ölçeğin birinci (η2=.016), dördüncü (η2=.011) ve ölçek genelide (η2=.012) sosyal ağa üye olma durumunun düşük düzeyde bir etki büyüklüğüne sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmanın beşinci alt problemi olan 'İlkokulda öğrenim görmekte olan öğrencilerin dijital okuryazarlık öz-yeterlik düzeyleri bilgisayar başında geçirilen zaman değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?' e ait bulgular Tablo 6.'da verilmiştir.

Tablo 6. Dijital Okuryazarlık Öz-yeterlik Ölçeği ve Alt Boyutlarına İlişkin Bilgisayar Başında Geçirilen Zaman Değişkeni T-testi Sonuçları

Alt Boyut	**Zaman**	**n**	**x̄**	**ss**	**t**	**p**	**η2**
Dijital Ortamlarda İşbirliği	1saataltı	216	3,72	.778	2,63	.007*	.020
	1saatüstü	140	3,48	.883			
Dijital Ortamlarda Duygu Yönetimi	1saataltı	216	4,09	.737	3,156	.002*	.023
	1saatüstü	140	4,3	.491			
Dijital Ortamlarda Bilgi Yönetimi	1saataltı	216	4,07	.705	2,28	.020*	.014
	1saatüstü	140	3,9	.685			
	1saataltı	216	4,02	.977	1,049	.295	

Dijital Ortamlarda Farkındalık	1saatüstü	140	3,92	.850		
Toplam	1saataltı	216	3,95	.623	1,561	.120
	1saatüstü	140	3,86	.481		

Tablo 6.'da görüldüğü üzere bilgisayar başında geçirilen süre değişkenine göre, ölçeğin birinci alt boyutunda 1 saat altı zaman geçirenler lehine ($p<.05$), ölçeğin ikinci alt boyutunda 1 saat üstü vakit geçirenler lehine ($p<.05$) ve ölçeğin üçüncü alt boyutunda ise 1 saat altı vakit geçirenler lehine ($p<.05$) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Bilgisayar başında geçirilen süre değişkenin dijital okuryazarlık öz-yeterliği üzerindeki etki büyüklüğünü hesaplamak için eta kare ($\eta 2$) değeri hesaplanmıştır. Bu doğrultuda, ölçeğin birinci ($\eta 2=.020$), ölçeğin ikinci alt boyutunda ($\eta 2=.023$) ve ölçeğin üçüncü alt boyutunda ($\eta 2=.014$) bilgisayar başında geçirilen sürenin düşük düzeyde bir etki büyüklüğüne sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Araştırmanın sonucunda ilkokul öğrencilerinin dijital okuryazarlık öz-yeterlik düzeylerinin 'Bana Uyuyor' düzeyinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç öğrencilerin dijital okuryazarlık öz-yeterlik düzeylerinin yüksek olduğu yönünde yorumlanmıştır. Çalışmanın bu sonucu Erten (2019)'un Z-kuşağını dijital teknolojiye yönelik tutumlarını incelediği çalışmanın ve Pala ve Başıbüyük (2020) beşinci sınıf öğrencilerinin dijital okuryazarlık düzeylerini incelediği araştırmanın sonuçları ile örtüşmektedir. Çağımız öğrencileri, teknolojik bir çağın ortasında dünyaya geldikleri için bilgisayar, tablet, akıllı telefon gibi teknolojik aletler onların yeni oyun araçları olmuş ve böylesi cihazlarla çok erken yaşlarda tanışmışlardır. Bu nedenle, ilgili yaş gruplarının dijital yetkinliklerinin ve öz-yeterlik düzeylerinin yüksek sonuçlar vermesi gayet doğaldır.

Araştırmada elde edilen diğer bir bulgu ise cinsiyet değişkenin dijital okuryazarlık öz-yeterlik düzeyi üzerinde ölçeğin iki alt boyutunda etkili bir değişken olduğudur. Dijital ortamlarda duygu yönetimi alt boyutnda kadın öğrenciler, dijital ortamlarda farkındalık alt boyutunda ise erkek öğrenciler lehine istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Erkeklerin bireysel değerlerle; kadınların ise hizmete veya bakıma yönelik değerlerle sosyalleşmektedir (Myyry ve Helkama, 2001). Bu nedenle, kadın öğrencilerin duygu yönetiminde erkek öğrencilere göre daha iyi olduğu görülmektedir.

Öğrencilerin bilgisayar, tablet vb. gibi cihaza sahip olma durumuna göre yapılan analizler sonucunda ölçek genelinde ve ölçeğin diğer tüm alt boyutlarında böylesi bir cihaza sahip olan öğrencilerin lehine istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmuştur. Yıldırım (2015), ilköğretim öğrencilerinin teknoloji kullanım yeterlilikleri ve teknoloji kullanımını etkileyen faktörleri incelediği çalışmasında, evinde bilgisayar olan öğrencilerin bilgisayar olmayan öğrencilere göre dijital okuryazarlık düzeylerinin yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu sonuç dijital cihaz kullanımının öğrencilerin dijital okuryazarlık oranlarını önemli ölçüde etkilediğini göstermektedir.

Araştırmanın diğer bir bulgusuna göre, sosyal ağ üyeliği olan öğrencilerin lehine ölçek genelinde ve ölçeğin birinci ve dördüncü alt boyutlarında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Şüphesiz Z kuşağının sosyalleşme alanı olan sosyal ağlara erişim cep telefonu, tablet ve bilgisayar gibi cihazlarla sağlandığı ve bu tür ağlarda kurulan iletişim ve etkileşim dijital okuryazarlık öz-yeterlik düzeylerini de olumlu yönde etkilemiştir.

Araştırmanın diğer bir bulgusu ise bilgisayar başında geçirilen sürenin dijital okuryazarlık öz-yeterlik düzeyi üzerinde etkili bir değişken olduğudur. Koç Akran (2018), Z kuşağını zamanın çoğunu dijital teknolojik aletlerle geçirdiğini belirtmektedir. Geçirilen bu süre ise genelde akıllı telefon üzerinden sosyal ağlara bağlanma ve ağlar üzerinden etkileşim kurmayı içermektedir. Bu nedenle bu bireylerin dijital yetkinlikleri de artmaktadır.

KAYNAKLAR

Aabo, S. (2005). The role and value of public libraries in the age of digital technologies. *Journal of Librarianship and Information Science,* 37 (4): 205–211.

Crane, T., Wilson, J., Maurizio, A., Bealkowski, S., Bruett, K., Couch, J., ... & O'Brien, P. (2005). Learning for the 21st century. *A report and MILE guide for 21st Century Skills. Partnership for 21st Century Skills*.

Dugger Jr, & W. E. (2000). Standards for technological literacy. Content for the study of technology. *Technology Teacher*, *59*(5), 8-13.

Eisenberg, M., C. Lowe, & K. Spitzer (2004). *Information literacy: Essential skills for the information age*. Westport, CT: Libraries Unlimited.

Erten P. (2019). Z kuşağının dijital teknolojiye yönelik tutumları. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(1), 190- 202.

Gilster, P., & Glister, P. (1997). *Digital literacy*. New York: Wiley Computer Pub..

Koç Akran, S. (2018). *Y kuşağından Z kuşağına geçişte STEM eğitimi*. T. Yazıcı ve O. Hayırlı (Editörler), Eğitim bilimleri alanında akademik çalışmalar içinde (s. 27-40). Ankara: Gece Kitaplığı.

Korkmaz, Ö., & Mahiroğlu, A. (2009). Üniversiteyi yeni kazanmış öğrencilerin bilgisayar okuryazarlık düzeyleri. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 17 (3), 983-1000.

Myyry, L., & Helkama, K. (2001). University students' value priorities and emotional empathy. *Educational Psychology*, *21*(1), 25-40.

Pala, Ş. M., & Başıbüyük, A. (2020). Ortaokul Beşinci Sınıf Öğrencilerinin Dijital Okuryazarlık Düzeylerinin İncelenmesi. *Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi*, *9*(3), 897-921.

Park, J., Kim, S., & Lee, E. (2016). Proficiency level and gender difference in computer and ınformation literacy. *Indian Journal of Science and Technology*, 9(24).

Tilvawala, K., Myers, M. D., & Andrade, A. D. (2009). Information literacy in Kenya. *The Electronic Journal of Information Systems in Developing Countries, 39*(1), 1-11.

Yıldırım, Y. (2015). İlköğretim öğrencilerinin teknoloji kullanım yeterlikleri ve teknoloji kullanımını etkileyen faktörler. *Eskişehir Ziya Gökalp İlkokulu*, 39(87), 12-18.

ÖĞRETMEN ADAYLARININ ÖĞRETİM PROGRAMI BAĞLILIĞI DÜZEYLERİNİN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ[1]

EXAMINATION OF THE CURRICULUM FIDELITY LEVEL OF THE PROSPECTIVE TEACHERS ACCORDING TO THE VARIOUS VARIABLES

Prof. Dr. Gürbüz OCAK
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Eğitim Programları ve Öğretim Ana Bilim Dalı, Afyonkarahisar.
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8568-0364
Öğr. Grv. Burak OLUR
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü, Afyonkarahisar.
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8385-7776

ÖZET

Nicel araştırma yöntemlerinden genel tarama modeli kullanılan bu çalışmanın amacı öğretmen adaylarının öğretim programına bağlılık düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesidir. Bu amaçla 2019-2020 eğitim-öğretim yılı bahar döneminde Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Fakültesinin çeşitli bölümlerinde eğitimlerine devam etmekte olan öğretmen adaylarından basit seçkisiz yöntemle seçilmiş toplam 157 öğretmen adayına, uygulama, farkındalık ve dış etkenler olmak üzere üç alt boyut ve yirmi sekiz maddeden oluşan ve Ocak & Olur (2019) tarafından geliştirilen 'Öğretim Programı Bağlılık Ölçeği' uygulanmıştır. Elde edilen verilerin betimsel olarak ifade edilmesinde, frekans ve yüzdelik değerler kullanılmıştır. Değişkenlere ilişkin anlamlı bir farkın olup olmadığının tespitinden önce verilere normallik testi uygulanmış ve verilerin normal dağıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle, verilerin analizinde Bağımsız Gruplar T-testi ile Tek Yönlü Varyans Analizi kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, öğretmen adaylarının öğretim programına bağlılıklarının ölçek genelinde ve ölçeğin birinci ve ikinci alt boyutlarında orta düzeyde olduğu, ölçeğin üçüncü alt boyutunda ise düşük düzeyde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Cinsiyet değişkenine göre yapılan analizler sonucunda ölçek alt boyutlarında ve ölçek genelinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmemiştir. Sınıf değişkenine göre yapılan analizlerde ölçeğin birinci, ikinci alt boyutlarında ve ölçek genelinde 3. ve 4. sınıfta öğrenim görmekte olan öğretmen adayları lehine, ölçeğin üçüncü alt boyutunda ise 2. sınıfta öğrenim görmekte olan öğretmen adaylarının lehine istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Bölüm değişkenine göre yapılan analizler sonucunda ise ölçek genelinde Türkçe Öğretmenliği bölümünde öğrenim görmekte olan öğretmen adayları lehine, ölçeğin birinci alt boyutunda Türkçe Öğretmenliği ve Fen Bilgisi Öğretmenliği bölümlerinde öğrenim görmekte olan öğretmen adayları lehine, ölçeğin üçüncü alt boyutunda ise Sınıf Öğretmenliği, İlköğretim Matematik Öğretmenliği ve Türkçe Öğretmenliği bölümlerinde okuyan öğretmen adayları lehine istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Ölçeğin ikinci alt boyutunda ise

[1] Bu çalışma finansal olarak Afyon Kocatepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmektedir.

öğretmen adaylarının öğrenim görmekte olduğu bölüm değişkeni açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir.
Anahtar kelimeler: Bağlılık, Öğretemen Adayı, Öğretim Programı

ABSTRACT

The aim of this study, which uses survey model, one of the quantitative research methods, is to examine prospective teachers' level of curriculum fidelity in terms of various variables. For this purpose, The 'Curriculum Fidelity Scale', consisting of three sub-dimensions as practice, awareness and external factors and twenty-eight items, developed by Ocak & Olur (2019) has been applied a total of 157 prospective teachers who are continuing their education in various departments of Faculty of Education in Afyon Kocatepe University in the spring semester of the 2019-2020 academic year selected by simple random method. Frequency and percentage values have been used to express the obtained data descriptively. Before determining whether there is a significant difference regarding the variables, normality test has been applied to the data and it has been concluded that the data are normal. For this reason, Independent Groups T-test and One Way Anova have been used in the analysis of the data. As a result of the analysis, it has been concluded that prospective teachers' curriculum fidelity level is at the moderate level in the total scale and in the first and second sub-dimensions of the scale, and low in the third sub-dimension of the scale. As a result of the analyzes made according to the gender variable, no statistically significant difference has been found in the sub-dimensions of the scale and it the total score of the scale. In the analyzes made according to the class variable, a statistically significant difference has been found in the first and second sub-dimensions of the scale and in favor of the prospective teachers studying in the 3rd and 4th grade, and in the third sub-dimension of the scale in favor of the prospective teachers studying in the 2nd grade. As a result of the analysis made according to the department variable, a statistically significant difference has been found in favor of prospective teachers studying at the Turkish Language Teaching Department in the total score of the scale, in favor of prospective teachers who are studying in the departments of Turkish Education and Science Education in the first sub-dimension of the scale, in favor of prospective teachers studying in Primary Education Mathematics Education and Turkish Language Teaching departments in the third sub-dimension of the scale. In the second sub-dimension of the scale, no statistically significant difference has been found in terms of the department variable in which prospective teachers are studying.
Keywords: Curriculum, Fidelity, Prospective Teachers

GİRİŞ

Dünya çapında eğitim sistemlerini merkezi ve yerel olmak üzere ikiye ayrılmak mümkündür. Eğitimin yerel otoritelere bağlı olduğu bölgelerde birbirinden farklı uygulama şekilleri ortaya çıkmaktadır. Ülkemiz gibi merkezi yönetime sahip yerlerde ise eğitim merkezi yönetimin aldığı karar çerçevesinde yürütülmektedir. Bu nedenle ülke çapında resmi olarak hazırlanan ve uygulamaya konan eğitim programlarının uygulanması beklenilmektedir. Fakat resmi

programlar uygulayıcıların yani öğretmenlerin elinde hayat bulduğu için resmi ve uygulanan programlar arasınd farklılıklar meydana gelmektedir.

Resmi program ve işlevsel programın arasındaki uyum ise öğretim programına bağlılık olarak tanımlanabilir. Mihalic (2002), öğretim programına bağlılığı, resmi olarak hazırlanan ve uygulanması beklenilen program tasarısına uygulama esnasında ne kadar bağlı kalındığı olarak tanımlanmaktadır. Programa bağlılık ise Uyma, Doz, Uygulama Kalitesi, Katılımcı Tepkileri ve Program Farklılıkları olmak üzere beş boyutlu bir yapıya sahiptir. (Dusenbury, Branningan, Falco, & Hansen, 2003; O'Donnell, 2008). Bu beş boyut şu şekilde tanımlanabilir:

1) Uyma: Konunun tasarlandığı gibi verilmesi
2) Doz: İlgili konuya ayrılan ders sayısı, süresi ve öğretmen tarafından öğrencilere sunulan kavram ve becerilerin program geliştiricinin ana amacıyla uyumu.
3) Uygulama Kalitesi: Bir konunun teorik veya pedagojik gereksinimlere ve ünitenin içine yerleştirilmiş tekniklerle tutarlı bir şekilde uygulanıp uygulanmadığı.
4) Katılımcı Tepkileri: Uygulama sürecinde öğrenci katılımının programda belirtilenle uygunluğu.
5) Program Farklılıkları: Programı diğer programlardan ayıran tüm özellikleri.

Program bağlılık düzeyinin değerlendirildiği çalışmalarda bu beş öğenin bir arada kullanılabileceği yürütülen çalışmanın amacına yönelik sadece bir boyuta da odaklanılabilmektedir (Lynch & O'Donnell, 2005; Lillehoj, Griffin, & Spoth, 2004).

Alanyazın incelendiğinde, öğretmenlerin programa bağlılık düzeyleri (Aslan & Erden, 2020; Burul, 2018); programa bağlılığı etkileyen faktörler (Bümen, Çakar & Yıldız, 2014); öğretmenlerin program okuyazarlıkları (Aslan & Gürlen, 2019) ve öğretim programı bağlılık ölçekleri (Ocak & Olur, 2019; Yaşaroğlu & Manav, 2015) gibi çalışmaların yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Öğretmen adayaların programa bağlılık düzeylerinin incelenmesi, öğretmen adaylarının program okuryazarlıkları hakkında bilgi sunması açısından önemlidir. Bu doğrultuda bu çalışmada, öğretmen adaylarının öğretim programına bağlılık düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda şu problemlere cevap aranmıştır:

1) Öğretmen adaylarının öğretim programına bağlılık düzeyi nedir?
2) Öğretmen adaylarının programa bağlılık düzeyleri;
   a) Cinsiyet,
   b) Sınıf,
   c) Bölüm değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

YÖNTEM

Bu çalışmada nicel araştırma modellerinden biri olan genel tarama modeli kullanılmıştır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın çalışma evrenini 2019-2020 eğitim-öğretim yılında Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesinde öğrenim görmekte olan öğretmen adayları oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise bu evrenden basit seçkisiz yönetemle seçilen 157 öğretmen adayı oluşturmaktadır. Çalışmanın örneklemine ait demografik bilgiler Tablo 1.'de verilmiştir.

Tablo 1. Örnekleme Ait Demografik Bilgiler

Değişken			*f*	%
Öğretmen Adayı	Cinsiyet	Kadın	115	73,2
		Erkek	42	26,8
		Toplam	**157**	**100**
	Bölüm	Fen Bilgisi Öğrt.	49	31,2
		Sınıf Öğret.	13	8,3
		İlk Öğr. Mat. Öğrt.	14	8,9
		Sosyal Bil. Öğrt.	5	3,2
		Türkçe Öğrt.	76	48,4
		Toplam	**157**	**100**
	Sınıf	2	36	22,9
		3	65	41,4
		4	56	35,7
		Toplam	**157**	**100**

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak Ocak ve Olur (2018) tarafından geliştirilen (1) Programa Uyma, (2) Program Farkındalığı ve (3) Dış Etkenler olmak üzere 3 altboyut ve 28 maddeden oluşan 'Öğretim Programına Bağlılık' ölçeği kullanılmıştır. (α=.942).

Verilerin Analizi

Çalışmada kullanılan ölçek ile elde edilen verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla basıklık ve çarpıklık değerlerine göre verilerin normal dağılım gösterdiğine karar verilmiştir. Buna göre, verilerin analizinde Bağımsız Gruplar T-testi ve Tek Yönlü Varyans Analizi kullanılmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde araştırmaya ait bulgular çalışmanın alt problemlerine göre sırayla verilmiştir.

Araştırmanın birinci alt problemi olan 'Öğretmen adaylarının öğretim programına bağlılık düzeyleri nedir?' e ait bulgular Tablo 2.'de verilmiştir.

Tablo 2. Öğretmen Adaylarının Öğretim Programı Bağlılık Düzeylerine Yönelik Betimsel Bulgular

Alt Boyut	x	ss
Uyma	4,13	0,455
Farkındalık	4,11	0,547
Dış Etkenler	2,42	0,92
Ölçek Toplam	3,94	0,388

Tablo 2.'de görüldüğü üzere, öğretmen adaylarının, ölçeğin birinci alt boyutu olan uygulama boyutundaki ortalamaları 4,13 (Katılıyorum) olarak hesaplanmıştır. Ölçeğin ikinci alt boyutu olan farkındalık boyutunda ise öğretmen adaylarının ortalamaları 4,11 (Katılıyorum) olarak

hesaplanmıştır. Ölçeğin üçüncü alt boyutu olan dış etkenler boyutunun ortalaması ise 2,42 (Katılmıyorum) olarak hesaplanmıştır. Ölçek genelinde ise öğretmenlerin ortalamaları 3,94 (Katılıyorum) olarak hesaplanmıştır.

Araştırmanın ikinci alt problemi olan 'Öğretmen adaylarının öğretim programına bağlılık düzeyleri cinsiyet değişkenine göre farklılık göstermekte midir?' e ait bulgular Tablo 3.'te verilmiştir.

Tablo 3. Öğretmen Adaylarının Öğretim Programı Bağlılık Düzeylerine Yönelik Cinsiyet Değikeni T-tesi Sonuçları

Ölçek ve Altboyutları	**Cinsiyet**	**n**	**x**	**ss**	**t**	**p**
Uyma	Kadın	115	4,10	0,48	-1,291	0,199
	Erkek	42	4,21	0,36		
Farkındalık	Kadın	115	4,11	0,56	-0,081	0,936
	Erkek	42	4,12	0,50		
Dış Etkenler	Kadın	115	2,42	0,90	-0,193	0,854
	Erkek	42	2,45	0,98		
Toplam	Kadın	115	3,92	0,39	-0,799	0,409
	Erkek	42	3,98	0,36		

Öğretmen adaylarının öğretim programı bağlılığı düzeyleri cinsiyet değişkenine göre incelendiğinde ölçeğin geneli ile birinci, ikinci ve üçüncü alt boyutlarında istatistiksel olarak manidar bir fark bulunmamıştır (p>.05).

Araştırmanın üçüncü alt problemi olan 'Öğretmen adaylarının öğretim programına bağlılık düzeyleri sınıf değişkenine göre farklılık göstermekte midir?' e ait bulgular Tablo 4.'te verilmiştir.

Tablo 4. Öğretmen Adaylarının Öğretim Programı Bağlılık Düzeylerine Yönelik Sınıf Değikeni Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Ölçek ve Altboyutları	**Sınıf**	**n**	**x**	**ss**	**F**	**p**	**Fark**	**η2**
Uyma	2	36	3,85	.426	10,27	.000*	3-2	.072
	3	65	4,23	.494			4-2	
	4	56	4,20	.346				
Farkındalık	2	36	3,81	.583	7,62	.001*	3-2	.096
	3	65	4,20	.582			4-2	
	4	56	4,20	.404				
Dış Etkenler	2	36	2,72	.871	3,05	.049*	2-3	.031
	3	65	2,25	.918				
	4	56	2,44	.921				
Toplam	2	36	3,71	.390	8,951	.000*	3-2	.084
	3	65	4,01	.285			4-2	

4	56	4,01	.388	

Öğretmen adaylarının öğretim programı bağlılık düzeylerinin sınıf değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği sonucuna ulaşmak için yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda ölçeğin genelinde ve ölçeğin tüm altboyutlarında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir (p<.05). Farkın hangi gruplar arasında kaynaklandığını bulmak için yapılacak olan post-hoc testine ise yapılan levene testi sonucunda karar verilmiştir. Levene testi sonucunda varyansların ölçek genelinde ve her bir alt boyutta homojen dağıldığı sonucuna ulaşılmıştır (p>.05). Bu nedenle farkın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için post-hoc testlerinden LSD testi uygulanmıştır. Yapılan analiz sonucunda, ölçeğin genelinde, birinci alt boyutunda ve ikinci alt boyutunda 3. ve 4.sınıfta öğrenim görmekte olan öğretmen adaylarının lehine; ölçeğin üçüncü alt boyutunda ise 2. sınıfta öğrenim görmekte olan öğretmen adayları lehine anlamlı bir fark tespit bulunmuştur. Sınıf değişkeninin etki büyüklüğünü hesaplamak için eta kare (η2) değeri hesaplanmıştır. Hesaplanan eta kare değerleri Cohen d indeksi doğrultusunda yorumlanmıştır. Bu doğrultuda sınıf değişkeninin öğretmen adaylarının öğretim programına bağlılık düzeyi üzerinde ölçeğin üçüncü alt boyutunda düşük bir etkiye (η2=.031), ölçeğin birinci alt boyutunda (η2=.072), ikinci alt boyutunda (η2=.096) ve ölçek genelinde (η2=.084) yüksek bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmanın dördüncü alt problemi olan ‘Öğretmen adaylarının öğretim programına bağlılık düzeyleri bölüm değişkenine göre farklılık göstermekte midir?’ e ait bulgular Tablo 5.’te verilmiştir.

Tablo 5. Öğretmen Adaylarının Öğretim Programı Bağlılık Düzeylerine Yönelik Bölüm Değikeni Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Ölçek ve Altboyutları	**Bölüm**	**n**	**ss**	**X**	**F**	**p**	**Fark**	**η2**
Uygulama	A)Fen Bil.	49	.520	4,18	2,62	.035*	A-B	.023
	B)Sınıf Öğr.	13	.469	3,88			E-B	
	C)İlk. Mat. Öğr.	14	.304	3,96				
	D)Sos. Bil. Öğr.	5	.332	4,19				
	E)Türkçe Öğr.	76	.417	4,13				
Farkındalık	A)Fen Bil.	49	.587	4,12	1,74	.143		
	B)Sınıf Öğr.	13	.648	4,03				
	C)İlk. Mat. Öğr.	14	.370	3,88				
	D)Sos. Bil. Öğr.	5	.361	3,71				
	E)Türkçe Öğr.	76	.526	4,19				

	A)Fen Bil.	49	.686	1,93	5,82	.000*	B-A	.030
	B)Sınıf Öğr.	13	.924	2,58			C-A	
	C)İlk. Mat.							
Dış Etkenler	Öğr.	14	.582	2,61			E-A	
	D)Sos. Bil.							
	Öğr.	5	.983	2,4				
	E)Türkçe Öğr.	76	.990	2,68				
	A)Fen Bil.	49	.415	3,91	2,96	.022*	E-C	.025
	B)Sınıf Öğr.	13	.405	3,81			E-B	
	C)İlk. Mat.							
Genel	Öğr.	14	.286	3,78				
	D)Sos. Bil.							
	Öğr.	5	.308	3,62				
	E)Türkçe Öğr.	76	.367	4,03				

Öğretmen adaylarının öğretim programı bağlılık düzeylerinin bölüm değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği sonucuna ulaşmak için yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda ölçeğin ikinci alt boyutunda istatistiksel olarak ortalamalar arasında anlamlı bir farklılık bulunmazken ($p>.05$); ölçeğin birinci alt boyutunda ($F=2,620$, $p<.05$), üçüncü alt boyutuda ($F=5,823$, $p<.05$) ve ölçek genelinde ($F=2,966$, $p<.05$) ortalamalar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Farkın hangi gruplar arasında kaynaklandığını bulmak için yapılacak olan post-hoc testine ise yapılan levene testi sonucunda karar verilmiştir. Levene testi sonucunda varyansların ölçek genelinde ve her bir alt boyutta homojen dağıldığı sonucuna ulaşılmıştır ($p>.05$). Bu nedenle farkın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için post-hoc testlerinden LSD testi uygulanmıştır. Yapılan analiz sonucunda, ölçeğin birinci alt boyutunda Fen Bilgisi Öğretmenliği ve Türkçe öğretmenliği öğretmen adaylarının lehine, ölçeğin üçüncü alt boyutunda 2. Sınıf Öğretmenliği, İlköğretim Matematik Öğretmenliği ve Türkçe Öğretmenliği öğretmen adayları lehine ve ölçek genelinde Türkçe Öğretmenliği öğretmen adayları lehine istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Bölüm değişkeninin etki büyüklüğünü hesaplamak için eta kare ($\eta 2$) değeri hesaplanmıştır. Hesaplanan eta kare değerleri Cohen d indeksi doğrultusunda yorumlanmıştır. Bu doğrultuda bölüm değişkeninin öğretmen adaylarının öğretim programına bağlılık düzeyi üzerinde ölçeğin birinci alt boyutunda ($\eta 2=.023$), ölçeğin ikinci alt boyutunda ($\eta 2=.023$), ölçeğin üçüncü alt boyutunda ($\eta 2=.030$) ve ölçek genelinde ($\eta 2=.025$) düşük bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Araştırma sonucunda öğretmen adaylarının programa bağlılık düzeyleri orta düzeyin üzerinde çıkmıştır. Ölçeğin alt boyutlarına göre elde edilen sonuçlar incelendiğinde öğretmen adaylarının uygulama ve farkındalık alt boyutlarında ise yükseğe yakın bir bağlılık düzeyi gösterdikleri, dış etkenler alt boyutunda ise düşük düzeyde bir bağlılık düzeyi sergiledikleri

sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen sonuçlar öğretmen adaylarının programların uygulama boyutununda bilgi sahibi olduğu ve programlara yönelik farkındalıklarının yüksek olduğu olarak yorumlanmıştır. Araştırmanın bu sonucu öğretmen adaylarının okuryazarlık düzeylerinin araştırıldığı Erdem ve Eğmir (2018)'in çalışmasının bulguları ile örtüşmektedir.

Öğretmen adaylarının öğretim programına bağlılık düzeyleri cinsiyet değişkenine göre incelendiğinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Öğretmen adaylarının hizmet öncesi eğitim aşamasında eğitim programlarına yönelik aynı dersleri alıyor olması bu sonucun ortaya çıkmasında etkilidir.

Sınıf değişkenine göre yapılan analizler sonucunda ölçeğin genelinde ve birinci alt boyutu uygulama ile ikinci alt boyutu farkındalık boyutunda 3. ve 4. sınıfta öğrenim görmekte olan öğretmen adayları lehine ölçeğin üçüncü alt boyutu olan dış etkenler boyutunda ise 2. Sınıfta öğrenim görmekte olan öğretmen adayları lehine istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Çetinkaya ve Tabak (2019) ise program okuryazarlığı üzerine yapmış oldukları çalışmada 4. sınıf öğretmen adaylarının lehine istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulmuşlardır.

Bölüm değişkenine göre yapılan analizler sonucunda, ölçeğin birinci alt boyutu olan uygulama boyutunda Fen Bilgisi Öğretmenliği ve Türkçe Öğretmenliği bölümünde öğrenim görmekte olan öğretmen adayları lehine, üçüncü alt boyutu olan dış etkenler boyutunda ise Sınıf Öğretmenliği, İlköğretim Matematik Öğretmenliği ve Türkçe Öğretmenliği bölümlerinde öğrenim görmekte olan öğretmen adayları lehine, ölçek genelinde ise Türkçe Öğretmenliği bölümünde öğrenim görmekte olan öğretmen adayları lehine istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Çetinkaya ve Tabak (2019), öğretmen adaylarının program okuryazarlık düzeylerini inceldikleri çalışmalarında Sınıf Eğitimi ABD'da öğrenim görmekte olan öğretmen adayları lehine; Erdem ve Eğmir (2018) ise Türkçe Öğretmenliği bölümünde öğrenim görmekte olan öğretmen adayları lehine istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit etmişlerdir.

Elde edilen bulgular ışığında, öğretmen adaylarının öğretim programlarına yönelik bağlılık ve okuryazarlık düzeylerinin artırılması için Eğitim Fakültelerinde, Program Geliştirme ve Değerlendirme derslerine daha fazla önem verilmesi, öğretmen adaylarının hizmet öncesi dönemlerinde kendi alanlarına ait öğretim programlarını incelemeleri önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

Aslan, M., & Erden, R. Z. (2020). Ortaokul Öğretmenlerinin Öğretim Programına Bağlılıklarının İncelenmesi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *17*(1), 175-199.

Aslan, S., & Gürlen, E. (2019). Ortaokul öğretmenlerinin program okuryazarlık düzeyleri. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, *20*(1), 171-186.

Burul, C. (2018). *Öğretmenlerin eğitim programı tasarım yaklaşımı tercihlerinin öğretim programına bağlılıklarıyla olan ilişkisinin incelenmesi* (Master's thesis, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Bümen, N. T., Çakar, E., & Yıldız, D. G. (2014). Türkiye'de öğretim programına bağlılık ve bağlılığı etkileyen etkenler. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, *14*(1), 203-228.

Çetinkaya, S., & Tabak, S. (2019). Öğretmen adaylarının eğitim programı okuryazarlık yeterlilikleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *38*(1), 296-309.

Dusenbury, L., Branningan, R., Falco, M., & Hansen, W.B. (2003). A review of research on fidelity of implementation: Implications for drug abuse prevention in school settings. *Health Education Research*, 18, 237-256.

Erdem, C., & Eğmir, E. (2018). Öğretmen adaylarının eğitim programı okuryazarlığı düzeyleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *20*(2), 123-138.

Lillehoj, C. J., Griffin, K. W., & Spoth, R. (2004). Program provider and observer ratings of school-based preventive intervention implementation: Agreement and relation to youth outcomes. *Health Education & Behavior*, 31, 242-257.

Lynch, S., & O'Donnell, C. (2005, April). *"Fidelity of implementation" in implementation and scale-up research designs: Applications from four studies of innovative science curriculum materials and diverse populations*. Paper presented at the annual meeting of the American Educational Research Association, Montreal, Canada.

Mihalic, S. (2002, April). *The importance of implementation fidelity*. Boulder, CO: Center for the Study and Prevention of Violence.

O'Donnell, C. L. (2008). Defining, conceptualizing, and measuring fidelity of implementation and its relationship to outcomes in K–12 curriculum intervention research. *Review of Educational Research*, 78(1), 33-84.

Ocak, G., & Olur, B. (2019). The Development of the curriculum fidelity scale. *International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development*, *8*(4), 185-200.

Yaşaroğlu, C., & Manav, F. (2015). Öğretim programına bağlılık ölçeği: geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi*, (4), 247-258.

KÜLTÜREL MİRASIN GÖRSEL KAYDI: GÜMÜŞHANE İLİNDE BELLEK VE SÖZLÜ TARİH ÇALIŞMASI

(Bu bildiri Gümüşhane Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi kapsamında uygulanmıştır)

VISUAL CHRONICLE OF CULTURAL HERITAGE: THE STUDY OF MEMORY AND ORAL HISTORY IN GÜMÜŞHANE

Doç. Dr. Sertaç Timur DEMİR

Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo TV ve Sinema Bölümü, Gümüşhane Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-9420-9416

Dr. Öğr. Üyesi Ali ÖZCAN

Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, Gümüşhane Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-4773-9764

Arş. Gör. Muhammed Said TUĞCU

Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, Gümüşhane Türkiye

Öğr. Gör.Yasemin GÜNEY

Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo TV ve Sinema Bölümü, Gümüşhane Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-1582-9052

ÖZET

Sözlü tarih çalışmalarının temel amaçlarından biri kayıt altına alınmadığı takdirde yitip gidecek olan insan hafıza, hatıra, tecrübe ve tanıklıklarının korunarak kültürel mirasın geleceğe aktarımını sağlamaktır. Doğu Karadeniz Bölgesinde yer alan şehirlerimizde yaşlı nüfus ve sözlü kültür oldukça yüksektir. Bu nüfusun zengin bellek birikimleri, hayat tecrübeleri ve tanıklıkları mevcut kuşaklar için evvelinden yürünmüş yoldaki bir ayak izi niteliğindedir. Söz konusu ihtiyar nüfusumuz ile birlikte tecrübe birikimleri yok olup gitmekte kuşaklara hayati deneyimleri, tecrübeleri ve hafızaları aktarılamamaktadır. Gümüşhane Üniversitesi Bilimsel Araştırma Proje Koordinatörlüğü tarafından desteklenen bu proje ile amaçlanan; toplumsal bir sorumluluk duygusundan hareketle mevcut kuşaklara biriken tecrübenin sosyal yaşam, aile, komşuluk ve akrabalık ilişkileri, evlilik, sosyal nezaket ve adabı muaşeret başlıkları altında yöneltilecek sorular kapsamında aktarımının sağlanmasıdır. Bu vesileyle çalışmanın kapsamını Gümüşhane ili oluşturmaktadır. Bu şehrimizde yaşayan ihtiyarlarımızla yukarıda belirttiğimiz başlıklar altında yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilecek olup bu görüşmelerle tecrübe ve tanıklarının kayıt altına alınarak şimdi ve geleceğe aktarımın sağlanması hedeflenmektedir. Bu çerçevede sosyal bilimlerde son dönem çalışmalarda kabul gören sözlü tarih yöntem olarak kullanılacak olup, bu yöntemin ana hatlarını ilkin görüşme gerçekleştirilecek kişilerin belirlenmesi ardından gerçekleştirilecek olan yüz yüze görüşme ve bu görüşmelerin ses ve görüntü olarak kayıt altına alınması oluşturmaktadır. Bu bildiri, tamamlanmış projenin süreç ve sonuçlarına dair çıktıları ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Miras, Bellek, Sözlü Tarih, Gümüşhane.

ABSTRACT

One of the main aims of oral history studies is to contribute to the transmission of cultural heritage to the future generations by preserving human memory, memories, experiences and testimonies that would be disappear if not recorded. In our country the Eastern Black Sea Region, the number of old age people and oral history are considerably high. The rich memory accumulation, life experiences and testimonies of this population are like a footprint for the present generations. As I mentioned previously with elderly population, experience accumulations are disappearing and vital experiences, experiences and memories cannot be transferred to the present generations. For this reason, this Project, which is supported by Gümüşhane University Coordinatorship of Scientific Research Projects, aim that the transfer of the experience accumulated to the existing generations based on as a sense of social responsibility within the scope of questions to be addressed under the headings of social life, family, neighborhood and kinship relations, marriage, social courtesy and manners. On this wise, the scope of the study constitutes the province of Gümüşhane. Face-to-face interviews will be held under the headings mentioned above with our elders living in our city, and it is aimed to record their experiences and witnesses and transfer them to the future and now. In this framework, oral history, which is accepted in recent studies within the field of social sciences will be used as a research method, and the main lines of this method are face-to-face interviews and the recording of these interviews as audio and video. This presentation describes the outputs of the process and results of the completed project.

Keywords: Culture, Heritage, Memory, Oral History, Gümüşhane.

GİRİŞ

Sözlü tarih genel bir ifade ile tarihin akışı içerisinde belirlenen bir zamana ait "kişisel tanıklık ve/veya yaşantıların belleğin derinliklerinden çıkarılıp değerlendirilmesi yoluyla toplumların tarihlerinin inşasına katkıda bulunan bir araştırma yöntemi (Danacıoğlu, 2007: 138) olarak tanımlanmaktadır. İngiliz sözlü tarih araştırmacısı Paul Thompson'a göre ise (1999: 18); "tarihin, değişen toplumlardan ve kültürlerden insanları dinleyerek ve onların hatıralarını, yaşam deneyimlerini kaydederek yorumlanması" olarak ifade edilen sözlü tarih çalışmaları bu yönüyle resmi tarih anlatımındaki otoritenin kayıtlara geçiremediği sıradan insanın hafıza ve tanıklıklarının belgelendirilmesini öngörerek tarihe katkı sunmaktadır. Katkı sunma sürecinde tanıklıkların anlatıları kuru birer hikaye anlatısı olmaktan ziyade "tarihin toplumsal anlamını kökten değiştirmek için bir araç" (Tarih Vakfı, 2020) olarak görülmektedir. Geçmiş, William Faulkner'ın belirttiği gibi (2015: 85), şayet hiçbir zaman ölmüyor ve hatta asla geçmiyorsa; öyleyse onun sesini ve görüntüsünü bugün için sistematik bir değer ve yol gösterici olarak planlamak yerinde olabilir. Burada geçmişi yeniden inşa eden bellek (Halbwachs 2016: 51), işleyiş düzeniyle teknik birikimin birleştirilmesi sonucu gereken hatırlamayı sağlayacaktır. Önemli olan hafızayı temsil eden bireyleri, onlar hayattayken yakalayabilmek ve kayıt altına almaktır. Zira kültürel bellek, unutanlar ve unutulanlar yitmedikçe-ölmedikçe direnme ve dirilme mekanizmalarını içinde taşır (İlhan, 2018: 167). Sözlü tarih, bu açıdan bir tür, kazı

çalışmasıdır. Her biri yayınlanmamış otobiyografilere benzeyen bu hikayeleri (Thompson, 1999: 4) gün yüzüne çıkarma teşebbüsüdür.

Kültürel bellek kavramıyla anılan Jan Assmann 20.yüzyılın sonlarında hatırlama politikalarının popüler oluşunu üç olguyla açıklar: "birincisi, yeni elektronik medya ile hafıza dışı kaydın (dolayısıyla da yapay belleğin) mümkün olduğu bir çağın içindeyiz; böyle bir gelişim, matbaanın ve ondan önce yazının keşfine eş değerde bir kültürel devrim anlamına geliyor. İkincisi, birinci gelişime bağlı olarak, bugünün kültürünü geçmişin ardıl kültürü olarak kavrayan, yani devrini tamamlamış bir şey olarak tanımlayıp geçmiş kültürü bir hatırlama ve geçmişi anlama çabasını konu eden bir tutum yaygınlaşıyor. Üçüncü ve en önemli etken olarak, yazılı insanlık tarihinin kaydettiği en ağır felaketlerin ve insanlık suçlarının görgü tanıklığını yapmış bir kuşağın artık yaşama veda ediyor" (2002: 16-17). Kültürel bellek, öncelikle akademik yöntem olarak, söyleme dönüşmeyi bekleyen geçmişten bir iz'i zorunlu kılar. Dahası, 'kültürel bellek' bu izin etrafını kazarak kendini açığa çıkarır. Bu sebeple, temsiller, mekanlar, vesikalar, eserler, gelenekler, hikayeler ve hatta efsaneler, 'kültürel bellek'in çıkış noktasını oluşturur (Demir, 2017: 423).

Yaşanan zaman sürecinde insan tanıklık ve birikimlerini koruma altına almamıza imkân veren sözlü tarih çalışmaları dünyada ilk olarak Amerika'da başlayarak II. Dünya savaşı sonrasında savaş tarihi ile ilgili askerlerin tanıklarının kaydedilmesiyle ortaya çıkmıştır. Ortaya çıktığı bu dönemden itibaren beşeri bilimler açısından bilimsel bir veri toplama tekniği olarak kullanılan sözlü tarih çalışmaları ülkemizde de 1993 yılında Paul Thompson'ın Tarih Vakfı aracılığıyla gerçekleştirdiği I. Sözlü Tarih Atölyesi'nin kayıtları ile başlatılmıştır. Sözlü tarih araştırmaları sosyal bilimlerde bilimsel araştırma ve veri toplama tekniği olarak kullanılmakta olup hem dünyada hem de ülkemizde spesifik olarak kurulan olan sözlü tarih araştırma merkezleri ile de beşeri bilimlere katkı sunmaktadır. Traverso'nun dikkat çekici bir tespiti vardır. Ona göre, bellek çalışmasının peşine düşen bir sosyal bilimci, analizi için merkeze aldığı insanı ilk başta nesneleştirse de; zamanla bu etkileşimin dışsal bir unsuru olmaktan çıkar ve yaptığı için kendisini iyiden iyiye belirler (Traverso, 2019). Bu nedenle böylesi bir çalışma, bir bakıma araştırmacının kendi dönüşümünü de ifade etmektedir.

Hızın ve hazzın egemen olduğu günümüz dünyasında teknolojinin ve tüketimin aşındırıcı ve unutturucu etkisi, bu alanı hiç olmadığı kadar elzem ve değerli yapmaktadır. Nitekim "nasıl bellek geçmişle bugün arasındaki bağı ortaya koyuyorsa -aynı ritüel gibi- teknoloji çağının hızlı dünyası bellek kaybını da hızlandırdığından belleksiz toplumlar oluşmasına neden olmaktadır" (Murtezaoğlu, 2012: 345). Başka bir ifadeyle teknolojik cihazlar ve internet kültürel yabancılaşmaya zemin hazırlamakla birlikte (Avcı ve Topçu, 2019: 121), kolektif nisyana zımni olarak meşruiyet kazandırmaktadır. Bu, bir milleti inşa eden tüm birikimlerin işlevsizleşmesine ve değerler sisteminin hızla ve kolayca iflas etmesine yol açabilir. Çünkü çoğu kez davranışlar yoluyla aktarılan bu toplumsal bellek, kimlik inşasının özüdür (Horata, 2017: 118). Tam da bu nedenle, kültürel mirasın korunmasının yanı sıra, gündelik yaşama dahil edilmesi gerekmektedir. Bu içiçelik, topluma üstten bakarak ya da ona karşı pozisyon alarak değil; toplum için ve toplumla birlikte organize edilmelidir (Öksüz-Kuşçuoğlu, 2017: 64). Nitekim

toplumsal bellek, onu taşıyanlarla beraber yaşamaktadır (Birekul, 2014: 65). UNESCO da, yaklaşık yarım asırdır kültürel mirasın sosyo-ekonomik bozulmalar sonucu tahrip edildiğini sıklıkla vurgulamakta (1972) ve çeşitli koruma politikaları üretmektedir.

Sözlü Tarih Çalışmaları ile Amaçlanan Nedir

Öznel olanı tarihin içine sokabilen sözlü tarih çalışmaları ile nesiller arasındaki gelenek, kültür ve toplumsal hayata dair söze dayalı birikimin aktarımı da sağlanabilmektedir. Bu aktarımın söze dayalı olarak değil de sözlü tarih yöntemi ile belgelenerek kayıt altına alınması toplumsal hafızanın canlı tutulması açısından önemlidir. Bu aktarımın taşıyıcısı ve toplumsal hafızanın aktarıcısı durumunda olan nüfus gayet kırılgan ve herhangi bir şekilde kolaylıkla elimizden yitip gidecek bir durumdadır. Bilhassa bir önceki ve içinde bulunduğumuz yüzyılda "teknolojinin insanı çepeçevre sarması, soykırımların ve kitlesel ölümlerin gün geçtikçe normalleşmesi, göç olgusu, şizofreninin ve amnezianın bir hastalık olarak" (Karaaslan, 2019: 19) meydana gelmesi bu aktarıma sahip çıkılması gerekliliğini elzem kılmaktadır.

Ayrıca 2019 yılı Aralık ayı içerisinde ilk olarak Çin'in Wuhan kentinde başlayan ve tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgın hastalığı da hem dünyada hem ülkemizde en fazla bu aktarımı sağlayacak nüfusu etkilemiştir. Bu da bize bir kez daha nesiller arasında aktarımda köprü işlevi gören insanlarımızın önemi hatırlatarak ayrıca bu çalışmanın bir an önce yapılması konusunda motivasyon sağlamaktadır. Çünkü nesillere tecrübi aktarımı sağlayacak ihtiyar olarak addedilebileceğimiz ve toplumsal hafızanın birer şahidi olarak görebileceğimiz bu kişileri elimizden alabilecek birçok neden bulunmaktadır. İhtiyar kelimesinin tercih edilmesi sebebi kelimenin kökeninin Arapça hayırlı, iyi, tercih edilen anlamında. 'hayır' kökünden türemiş olmasıdır. Bu nedenle de kültürümüzde 'yaşlı' yerine ihtiyar kelimesinin kullanımı tercih edilmiştir. Elimizden gidecek olanın yasını tutmaktan ziyade hafızayı diri tutarak geleceğe aktarımını sağlamayı önceleyen bu çalışma ile bir unutuş değil hatırlama amaçlanmaktadır.

Gümüşhane İlinde Gerçekleştirilen Sözlü Tarih Çalışması

Bu çalışmanın ana teması insanoğlunun bir yaşam tecrübesine sahip olduğu düşüncesinden hareketle bu tecrübenin bugüne aktarımın incelenmesidir. Bu amaçla çalışmanın kültürel mirasımızın ve sözlü kültürümüzün önemli birer parçası ve taşıyıcısı olan ihtiyarlarımızın söz vasıtasıyla kuşaklara aktarılan tecrübe ve birikimlerinin kayıt altına alınarak gelecek kuşaklara aktarımına katkı sunması hedeflenmektedir.

Çalışma kapsamında belirlenen bir diğer amaç, literatüre katkı sağlayarak bundan sonra bu konuda bölgesel olarak yapılabilecek bir çalışmaya temel oluşturmaktır. Gümüşhane ilini kapsamına alan bu proje uzun vadede Doğu Karadeniz Bölgesi'ni kapsamındaki Artvin, Bayburt, Giresun, Ordu, Rize, Samsun, Tokat ve Trabzon (DOKAP illeri) içine alacak şekilde genişletilmesi düşünülerek DOKAP desteğini çerçevesince uygulanması hedeflenmektedir. Bu proje, Gümüşhane özelinde bir tür pilot çalışma olarak, ülkenin diğer belde ve üniversiteler için benzer sözlü tarih çalışmalarına zemin hazırlayacağı ve öncülük edeceği düşünülmektedir.

Bu çalışmanın konusunu Gümüşhane ilindeki yaşlı nüfusun sözlü kültüre dayalı olarak kuşaklara aktarılan birikim ve tecrübeleri oluşturmaktadır. Söz konusu bilgi birikim ve

tecrübeler sadece söz ile kuşaklara aktarıldığında her nesilde tecrübeyi yeniden öğrenme, toplumsal hafızanın aktarımında kopukluk gibi problemlerle yüzleşmekteyiz. İhtiyarlarımızın deneyimleri ve tecrübi bilgileri üzerinden kendimizi hatırlamamıza vesile olabileceği düşünülen bu projede hali hazırda söz üzerinden aktarılan bilgi ve tecrübenin yüz yüze görüşmeler ile kayıt altına alınması hedeflenmiştir. Bu kayıt altına alma işlevi ile sözlü kültüre dayalı aktarımdaki kayıpların azaltılarak toplumsal hafızanın canlı tutulması amaçlanmıştır.

Çalışma kapsamında Gümüşhane İlinden 65 yaş üzeri 29 kişiyle kültürel mirasın görsel kaydını tutabilme adına sözlü tarih görüşmesi gerçekleştirilmiştir. Görüşme yapılacak olan kişiler, halk içinde itibar edilen insanlar içerisinden seçilmiştir. Bu kişiler içerisinde esnaf, gazeteci, yazar, emekli gibi çeşitli kesimlerden insanlar yer almıştır. Bazıları ile evlerinde, bazıları ile ise Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi binasında görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yapılan görüşmeler videoya kaydedilmiş ve dijital olarak arşivlenmiştir.

Görüşmeler çerçevesinde genel anlamda sorulan sorular ve alınan cevaplar şu şekildedir; ilk olarak görüşmeye alınan kişiye "kendinizi tanıtır mısınız?" denmiştir. Bu soruya verilen cevaplarda; yaş, meslek, ikamet ettiği yer, ömrünün ne kadarını Gümüşhane'de geçirdiği ve kökenlerinin Gümüşhane'den gelip gelmediği gibi unsurlardan bahsetmişlerdir. Bu sorunun ardından kişinin ilk yıllarına gidilerek, "çocukluğunun nasıl geçtiği" sorulmuştur. Bu soruya verilen cevaplara bakıldığında, çocukluğun genellikle hayatın en çok özlenen aşaması olduğu fark edilmiştir. Maddi yokluklara ve hayat şartlarındaki zorluklara rağmen çocukluk insanların sorumluluklarını öğrendikleri, hayatı tanıdıkları ve aile olduklarını en çok idrak edebildikleri nokta olarak öne çıkmaktadır.

Çocuklukla ilgili sorulara devam edilmiştir ve katılımcılara "çocukluğunuzun evi nasıldı?" şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Bu soruya ise; genelde tek göz evlerde yaşandığından, aile bireylerinin bir arada yaşadığından, elektrik ve suyun yokluğundan, bunların dışarıdan getirildiğinden, banyolarını tekne dedikleri tek parça ağaç oyuğundan oluşan parça üzerinde yaptıklarından, çok çeşitli yemeklerin olmadığından, hayatın tek tip olduğundan, herşeyin hayatta kalmak üzerine ilerlediğinden, tabiattan edindikleri malzemelerle ev eşyalarını ürettiklerinden bahsetmişlerdir. "Çocuklukta kardeşler arası ilişkiler nasıldı?" sorusuna ise; aslında kardeşlerin hepsinin bir birey gibi olduğundan, rekabetten daha çok herkesin ailenin yaşayabilmesi için gerekli iş bölümünün bir parçası olduğundan, üzerine düşen sorumluluğu itiraz etmeden uyguladığından, özellikle kız çocuklarının ev içinde anneye yardımcı olmaya başladığından, erkeklerin de babanın yokluğunda (baba yılın belli aylarında göçe giderdi) bir varis pozisyonunda babanın görevlerini devam ettirdiğinden bahsedilmiştir.

Katılımcılara "çocuklukta anne babanın kendi arasında ve sizinle ilişkisi nasıldı?" diye sorulur. Bu soruya verilen cevapta; babanın çocuklarla çok fazla içli dışlı olmadığı, daha çok annenin çocuklarla irtibatlı olduğu, babanın kendisinden çekinilen bir rolü üstlendiği, babanın etrafındakilerin yanındayken çok fazla rahat edemediği bir konumda olduğu, bu durumun köy yaşamında genellikle böyle olduğu, şehirdekilerin biraz daha rahat olduğu, annenin evin iç işlerini yönetmekle meşgul olduğu, daha uygun bir tabirle ocağı annenin tüttürdüğü, ilişkiler içerisinde saygının anahtar bir kelime olduğu, insanların bu saygıyı mecburiyetle değil

içlerinden gelen bir duyguyla yaptığından bahsedilmiştir. Bunun ardından "aile içi iş bölümünün nasıl olduğu?" sorulur. Babanın odunlar kırılacağı veya getirileceği zaman yada bunla ilgili toplaması gereken bir para olduğunda göç ettiğinden veya şehre gittiğinden, annenin evin yiyeceği ve temizliği gibi iç işleriyle ilgilendiğinden, babanın getirdiklerini annenin düzenlediği ve tanzim ettiğinden, babadan temizlik beklenmezken, anneden de para kazanması beklenmediğinden, çocuklarınsa bir yere gidilmesi gerekiyorsa veya harman kaldırılması gerekiyorsa bunu yaptığından ve genellikle ailelerini desteklediğinden bahsedilmiştir.

"Evde ne yenir ne içilirdi? Yaşam neyle ve nasıl idame ettirilirdi?" şeklinde bir soru yöneltiğinde; köylerde dirençli olmak esas olduğu için sabahları kahvaltı yerine ekmekle beraber çorba yendiğinden, diğer yemeklerde de çok fazla çeşitlilik olmadığından, bölgede hakim olan patatesin ve undan yapılan ekmek benzeri ürünlerin sıklıkla tüketildiğinden, yemeklerin damak tadından ziyade ihtiyaç olunan, hayatta kalmayı sağlayacak unsurlar olduğundan ve bunun dışında gündelik hayatta yöresel yemeklerin de yapıldığından bahsedilmiştir. Ardından "yöresel yemekler nelerdir? Bunları nasıl üretir ve tüketirdiniz?" diye sorulduğunda; genellikle siron, pestil, köme, gendime çorbası, kete, kartol yahnisi, lemis ve kuymaktan bahsedilmiş ve nasıl yapıldıkları üzerine bilgilendirmeler yapılmıştır.

"Gün nasıl geçerdi?" şeklinde bir soruya, güne çok erken, sabah namazıyla beraber başlandığından, gün ışığından faydalanmanın esas olduğundan, sabah namazından sonra uyumak diye birşeyin olmadığından, gündüz hayatın çok erken başlayıp, gece ise erken yatıldığından, özellikle kadınların gece 4'te uyanmış olduklarından bahsetmişlerdir. Yaşamın güneşe göre düzenlendiği bir biçimde olduğu fark edilmiştir. Çocukların nasıl eğlendiği sorulmuştur. Çocukların mahallede çelik çomak, koşturmaca, yakalamaca oynadıkları, sokaklardaki hayatın içindeki oyunlarla eğlendikleri, sorumluluklardan arta kalan zamanlarda harman yerlerinde düzlük alanlarda top oynadıkları, ağaçlara çıkmaları, suya girmeleri ve dere olan yerlerde balık tutmalarından bahsedilmiştir.

"Ne gibi zorluk ve sıkıntılar olurdu? Bunlar nasıl çözüme kavuşurdu?" şeklinde bir soruya cevaben; tabiat şartlarının getirdiği zorluklardan, köylerin merkezden uzak olması ve buna bağlı olarak sağlık merkezlerine ulaşamama, ölen çocukların olması, barınmak için olan yerlerin ısınmasını sürekli olarak sağlamanın zor olması, temiz suya erişimin çok kolay olmaması, bunun uzaklardan getirilmesinden bahsedilmiştir. Tabiat onların hem rakibi hem de dostu gibidir. Hem ona karşı mücadele içerisindedirler, hem de bu mücadeleyi onun desteğiyle kazanabilmektedirler. Hartama dedikleri çatı yapma biçimleri vardır. Çeşitli beslenemiyorlar ama yedikleri doğal ve tazedir. Katılımcılardan biri; hayatımız sefildi ama bizim yediklerimizi valiler bile yiyemezdi demiştir.

"Çocuklara adab-ı muaşeret kim tarafından ve nasıl öğretilirdi?" diye sorulduğunda; bunu ayrıca vakit ayırarak değil, çocukların bunu hayatın içerisinde, büyüklerinden öğrendiklerinden, çocuklar için bundan başka öğrenme şekli olmadığından, yapılmakta olan şeyin yapılması geerekliliğine inanıldığından bahsetmişlerdir. Aile içinde, babanın daha az etkileşimde olması sebebiyle daha çok anne üzerinden yürütülen bir etkileşimden bahsedilmiştir. "Büyüklerinizden neler öğrendiniz?" şeklindeki soruya verilen cevaplara

bakıldığında, en çok üzerinde durulan, en çok öğretilen ve önem verilen konu saygıdır. Bunun yanı sıra sorumluluk sahibi olmak, lakayt olmamak ve aileye destek olmak gibi konular öğrenildirdi.

"Yaşlıların rolleri ve statüleri nasıldı?" şeklinde bir soru yöneltilmiştir.Yaşlıların karar mekanizmasının başı olduğundan, onların onayı ve rızası alınarak tüm kararların uygulandığından, hatta düğün ve taziye süreçleri gibi tüm toplumsal ritüellerin halkasının başını yaşlıların oluşturduğundan bahsedilmiştir. Yaşlı olmak, hikmet sahibi olmak, görmüş geçirmiş ve deneyimli olmak, yanlış yapmaya daha az ihtimali olan insan olmak demekti. Bunlardan sebeple onlara çok fazla hürmet edilirdi. "Akrabalık ilişkileri nasıldı?" diye sorulmuştur. Pek fazla sorun olmadığından, olursa toprak ve arsa bölünmeleriyle ilgili sorunlar yaşandığından, karar alırlarken birlikte aldıklarından ve genellikle iyi geçindiklerinden bahsetmişlerdir.

"Komşuluk ilişkileri nasıldı?" şeklindeki soruya ise köyün aslında bir aile gibi olduğundan, komşuların da bu ailenin birer bireyi gibi hareket ettiğinden, yardımlaşma ve paylaşma içerisinde hareket ettiklerinden, bir evin tandırında pişen ekmeğin diğerlerine de aktarıldığından, bir evin reisi gittiğinde o eve gerekli dayanışma ve yardımın sağlandığından bahsedilmiştir. "Hasta ziyaretleri ve taziyeler nasıldı?" şeklindeki soruya ise, köyde bir hastanın veya cenazenin olduğundan herkesin mutlaka haberinin olduğu, topyekün bir şekilde hasta olana veya vefat edene muhakkak gidildiği, yemek ve başka ihtiyaçları varsa bunların götürüldüğü, o mekanda birinin hasta olmasının herkesin hasta olmuşçasına empati kurabildiği bir durum olduğundan bahsedilmiştir. Biri vefat ettiğinde, düğün varsa ertelendiği söylenmiştir. "Nasıl evlendiniz?" şeklindeki soruya verilen cevaplara bakıldığında, genelde görücü usulü ile annenin önderliğinde evlenildiğinden, bugünkü gibi aşk ve flört evliliklerinin olmadığından, bu yüzden mutlu evliliklerin daha fazla olduğundan bahsedilmiştir. Beşik kertme usulü ile evlenen de vardır fakat sayısı çok azdır. "Düğün gelenekleri nasıldı?" diye sorulduğunda, maddi olarak ne kadar sınırlı da olunsa bugünün en zenginlerinin yaptığı düğünden daha şatafatlı ve güzel düğünlerin olduğundan, düğün sürecinin bir kişiye talip olmaktan itibaren başladığından, ara ara yemekler yendiğinden, düğünlerin de yemekli olduğundan, horon oynama, kemençe çalma ve silah atışları gidi adetlerden, yakın köylerdekilerin de davet edildiğinden ve çok fazla katılımcı olduğundan bahsedilmiştir.

"Gelinlerin ailedeki durumu?" sorulmuştur; gelinlerin köy yaşamında kayındeperle konuşmadığından, (kayın) anneye yardımcı olduğundan, damadın diğer kardeşleri de evlenince evden ayrıldıklarından, onun dışında birlikte oturulduğundan, özellikle kayınpedere hürmet ve saygı içerisinde olunduğundan, bu durumdan da rahatsız olunmadığından, şehirlerdeki gelinlerinse daha sosyal olduğundan bahsedilmiştir. "Ne tür yöresel halk oyunları oynanırdı? Hangi enstrümanlar kullanılırdı?" diye sorulmuştur. Gümüşhane'nin 74 farklı folklor oyununun olduğu, Gümüşhane'nin coğrafi çeşitliğiliğine bağlı olarak bu oyunların da çeşitlilik arz ettiği, Gümüşhane'nin karadenize doğru olan taraflarında kemençe hakimken, Bayburt ve Erzurum tarafına doğru ise zurna ve halayın yaygın olduğundan, kuzey kısımlarında ise horonun hakim olduğundan bahsedilmiştir.

"Şehirde esnaflık kültürü ve ilişkileri nasıldı?" diye sorulmuştur. Eskiden her esnafın imece usulü içerisinde birbirlerine yardım ettiğinden, birinin maddi sıkıntı olsa diğerinin ona yardım ettiğinden, ilişkilerin daha şeffaf ve esnek olduğundan, esnaf olma ahlakının herkes tarafından bilindiğinden ve sorgulandığından ve özellikle güven duygusunun bugüne oranla daha fazla hakim olduğundan bahsedilmiştir. "Mübadeleden sonra giden Rum ve Ermenilerle ilişkiler nasıldı?" diye sorulmuştur. Bu duruma, aslında ciddi problemlerin olmadığı, evlilikler yapacak kadar yaklaşmasalar da, komşuluklarının iyi olduğu, mekansal olarak da dip dibe yaşamadıkları, büyük kavgaların olmadığı, ortak yaşam kurallarının kendi doğallığı içerisinde yürütüldüğü bir sistemin işlediği, mimari ve kültürel açıdan bölgenin zengin olduğundan bahsedilmiştir. Mübadele çok hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Hatta bir katılımcı; ocaktaki yemekleri ocaktayken ayrıldılar diyerek bu hızlı geçişi vurgulamıştır.

"Bunların gidişi yaşadığınız yeri nasıl etkiledi?" diye sorulmuştur. Rumlar ve Ermeniler arasına bir fark koymaktadırlar, Ermeniler'in savaş döneminde Ruslarla işbirliği yaptığını, ihanet içinde olduklarını, Rumların ise bazı Türk'leri evlerinde sakladıklarını ve koruduklarını anlatmışlardır. Rumların gidişinin mimari açıdan boşalan atıl mekanlar oluşturduğunu ve Rumlarla, Ermenilere nazaran daha yakın ilişkiler kurabildiklerini söylemişlerdir. "Siz kendi büyüklerinizden ne tür hikayeler dinlediniz?" diye sorulduğunda; masallarla ve hikayelerle büyüdüklerini anlatmışlardır. Herfene gecelerinden bahsedilmiştir. Efsanelerin ve özellikle hükümdarların hikayelerinin anlatıldıklarını ifade etmişlerdir.

"Neden göç ettiniz?" şeklindeki bir soruya; köyde tarım ve hayvancılığın bittiği, fırsatların, eğitim ve sağlık imkanlarının şehirde olduğu, lise ve üniversitenin olmayışı ve genel olarak yaşam kalitesini artırmak için şehirlere gidildiği söylenmiştir. "Köyü ve eskiyi özlüyor musunuz?" diye sorulmuştur. Bu soru da duygulandıkları gözlenmiştir. Özlediklerini, evlerinin de olduğunu ama nadiren gittiklerini, çocukların köye gitmeyi sevmediğini söylemişlerdir. "Gümüşhane eskiden (şehir yapısı bakımından) nasıl bir yerdi? Ne zaman hızlı değişmeye başladı? Bugüne göre farkları neler?" diye sorulmuştur. Bağların, elma ağaçlarının olduğu, Harşit Çayı etrafında yeşillik olduğu, tabiat açısından güzelliğin olduğu, konakların olduğu, yatay mimarinin hakim olduğu, sulak alanların fazla olduğu, asıl şehrin Süleymaniye olduğu, cumhuriyetin ilanından sonra şehre geçildiği, üniversitenin kurulması, göç, şehirleşme ile yüksek binaların oluşmaya başladığı söylenmiştir.

"Geçmişe dair en çok neleri özlüyorsunuz?" şeklindeki soruya, aile ilişkilerini özlediklerini, sevgi saygı ortamını özlediklerini, tüm zorluklara rağmen eski günlerin doğal ve içten olduğunu ifade etmişlerdir. "Bugünkü Gümüşhane yaşamını ve gençliğini nasıl görüyorsunuz?" şeklindeki soruda, genel anlamda bir memnuniyetsizlik olduğu gözlendi, özellikle teknoloji bağımlılığından şikayetçi olmaktadırlar. Gençlerin, toprak hayatına, doğal yaşama, köy hayatına, mazisine, geleneklere ve göreneklere talepkar ve açık olmadıklarını düşünüyorlar. Bir bozulma ve çözülme olduğunu düşünüyorlar. Şehrin de betonlaşan ve yükselen halinden menun değillerdir. "Bugüne uyum sağlamakta zorlanıyor musunuz?" şeklinde bir soru sorulmuştur. Dar bir çevrede yaşadıklarını, dostlarının vefat ettiğini, kendlerinin de pandemiden sonra artık sosyal hayata iyice giremez olduklarını ve bir uyum problemi içerisinde olduklarını

söylemişlerdir. Eskiden yaşamın çetin olduğu fakat insanların yakın olduğu, şimdi hayatın konforlu olmasına rağmen insanların birbirine daha uzak olduğu ifade edilmiştir.

1Gümüşhane'de "okuyanlar" ve "esnaf olanlar" şeklinde genel bir ayrımın neden olduğu?" sorulmuştur. Gümüşhane'nin genel olarak eğitime önem veren bir şehir olduğu, özellikle öğretmenlik mesleği ve il dışına okumaya gidişin fazla olduğu, esnaflığın da öğretmenliğin de hayatın üstesinden gelmek için uygulanan bir yol olduğu, köylülüğün artık sürdürülebilir olmadığı ve bu yüzden ailelerin çocuklarını bunlara yönelttiği söylenmiştir. Son olarak ise "Gençlere ne tavsiye edersiniz?" diye sorulmuştur. Bu soruya ise, saygılı olsunlar, anne babalarına hürmetli olsunlar, milletlerine ve vatanlarına vefalı olsunlar, cep telefonlarıyla bağımlılık kurmasınlar denmiştir. Gençlerin kendi kültürel miraslarını almaya talip olmamalarından dolayı üzülmektedirler.

Sorulan sorular görüşmecilerin cinsiyetine, mesleğine ve anlattıklarının gidişatına göre farklılık gösterebilmektedir. Örneğin esnaflıkla ilgili sorulan sorular yalnızca esnaflık yapanlara yöneltilmiştir. Kadınları ilgilendiren sorular yalnızca kadınlara sorulmuştur. Bazı kişiler bazı sorular üzerinde daha fazla dururken, bazılarının benzer sorular üzerinde daha kısa zaman harcadığı gözlenmiştir.

KAYNAKÇA

Assmann, J., Kültürel Bellek, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, (2002), ss. 16-17

Avcı, N, Topçu, D., Kültürel Deformasyonda Teknolojinin İzleri. Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji (31. ve 32. Sayı), (2019), ss. 115-127.

Birekul, M., Mekanın Kodlama Gücü: Medeniyetlere Hayat Veren Yapılar. Medeniyet Araştırmaları Dergisi, 1 (2), (2014), ss. 61-76.

Danacıoğlu, E., Geçmişin İzleri Yanıbaşımızdaki Tarih İçin Bir Kılavuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, (2007), s. 138.

Demir, S. T., Türk Toplumunun Kültürel Belleği Bağlamında Orhun Abideleri'ni Yeniden Düşünmek: Taşın Bedeni ve Belleği. Journal of History Culture and Art Research, 6(2), (2017), ss. 422-440.

Faulkner, W., Requiem for A Nun, Vintage, London, (2015), s. 85.

Halbwachs, M., Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri. Heretik, Ankara. (2016). s.51.

Horata, O., Türk Dünyası'nın Kültürel Ufukları: Tarihsel Bağlam İçinde Genel Bir Değerlendirme. Bilig, (82), (2017), ss. 117-131.

İlhan, M., Bellek Çalişma Kilavuzu Veya "Unutulanlar, Unutanlari Asla Unutmazlar!". International Journal Of Social Inquiry, 11(2) (2018), ss. 153-170.

Karaarslan, F., Toplumsal Hafıza, Ketebe Yayınları, İstanbul, (2019), s. 19.

Murtezaoğlu, S., Kültürel Belleğin Ritüel Yoluyla Kuruluşu. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 5 (9), ss. 344-350.

Öksüz Kuşçuoğlu, G, Taş, M., Sürdürülebilir Kültürel Miras Yönetimi. Yalvaç Akademi Dergisi, 2 (1), (2017), ss. 58-67.

Tarih Vakfı, Sözlü Tarih Kılavuzu, https://www.tarihvakfi.org.tr/proje/kilavuz-kitaplar-ve-kaynakca/45/sozlu-tarih-kilavuzu/79, (Erişim Tarihi 10.04.2020).

Thompson, P., Geçmişin sesi: Sözlü Tarih, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, (1999), s.18.

Traverso, E., Geçmişi Kullanma Kılavuzu Tarih, Bellek, Politika. İletişim Yayınları, İstanbul, (2019).

Unesco, Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunması Sözleşmesi, (1972).

МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНТАҚАСИДАГИ МАМЛАКАТЛАР ҲАМКОРЛИГИДА «ХАЛҚ ДИПЛОМАТИЯСИ»НИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ

ORTA ASYA BÖLGESİNDEKİ ÜLKELERİN İŞBİRLİĞİNDE "HALK DİPLOMASİSİNİN" TARİHSEL KÖKLERİ

THE HISTORICAL ROOTS OF «PEOPLE'S DIPLOMACY» IN COOPERATION WITH THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA

Холматов Баходир Холмурадович
Тошкент кимё-технология институти «Ижтимоий-сиёсий фанлар» кафедраси ўқитувчиси

Kholmatov Bakhodir Kholmuradovich,
Taşkent Kimya ve teknoloji Enstitüsü "Sosyal ve siyasal bilimler" bölümü öğretmeni

Kholmatov Bahodir Kholmuradovich,
Teacher of the Department of Socio-Political Sciences of the Tashkent Institute of Chemical Technology

АННОТАЦИЯ

Мақолада Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги яқин қўшничилик ва ўзаро манфаатли ҳамкорлик алоқаларини ривожлантиришда «халқ дипломатияси»нинг ўрни ва аҳамияти, унинг тарихий илдизлари ҳақида атрофлича маълумотлар ёритилган. Шунингдек, Марказий Осиёни янада барқарор, иқтисодий ривожланган ва юксак тараққий этган минтақага айлантиришга оид ташаббусларнинг мазмун ва моҳияти ҳақида тўхталиб ўтилган.

Таянч сўзлар: Марказий Осиё минтақаси, «элчи», «халқ дипломатияси», хавфсизлик ва барқарорлик.

Ҳозирги кунда Марказий Осиё минтақасидаги мамлакатлар ўртасида яқин қўшничилик ва ўзаро манфаатли ҳамкорликка асосланган савдо-иқтисодий, транспорт-коммуникация, маданий-гуманитар соҳаларда, шунингдек хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш масалаларида кўплаб ишлар амалга оширилмоқда.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев Марказий Осиё давлатлари билан ўзаро манфаатли алоқаларнинг янги босқичга чиққанини таъкидлаб, «биз фаол маданий-гуманитар мулоқотни давом эттириш, мамлакатларимизда маданият кунлари ва турли ижодий тадбирларни мунтазам ташкил этиш, таълим ва сайёҳлик соҳасидаги алмашувларни «халқ дипломатияси»нинг энг муҳим воситаси сифатида ривожлантириш тарафдоримиз»[1], дейди.

[1] Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Самарқанд шаҳрида ўтказилган «Марказий Осиё: ягона тарих ва умумий келажак, барқарор ривожланиш ва тараққиёт йўлидаги ҳамкорлик» мавзусидаги халқаро конференцияда сўзлаган нутқи. http://www.prezident.uz/uz/lists/view/1227.

Бундан ташқари, қўшни мамлакатлар чегарадош ҳудудлари даражасида алоқалар кенгайиб бораётгани, «халқ дипломатияси» механизмларидан фаол фойдаланилаётгани ҳам минтақа давлатларининг муносабатларини мазмунан бойитишга хизмат қилмоқда.

Дастлаб, минтақамизнинг тарихига назар ташласак, Турон заминида вужудга келган ва фаолият кўрсатган давлатлар ҳукмдорлари томонидан амалга оширилиб келинган дипломатик алоқалар қадим замонлардан буён мавжуд бўлиб, у ўз даврида «элчилик алоқалари» деб юритиб келинганлигининг гувоҳи бўламиз.

Эрамиздан аввалги 172 йилда Буюк Ўғузхон ва Хитой императори ўртасида «Тинч ва қариндошлик тўғрисида»ги имзоланган битимда тилга олинган бўлиб, «эл» сўзи билан ўзакдош, «элчи» сўзининг ҳам шу даврда пайдо бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор[2].

Бу даврдан бошлаб, минтақанинг ўзидан бошқа давлатларга юборилган расмий вакиллари «элчи» ва уларнинг ваколати эса «элчилик» деб юритилган. Айрим ҳолларда форсий тилли юртлардан келган давлат вакиллари ҳам уларнинг ўзлари томонидан «элчи» деб аталган.

Маълумки, қадимги Турон заминидаги давлатлар дипломатияси тарихида Амир Темурнинг (1336-1405 йй.) ташқи сиёсати ва дипломатияси алоҳида ажралиб туради. Ёзма манбаларга кўра, Темур лашкарлари Кичик Осиёни эгаллаганида, Темур Кастилия қироли Генрих III нинг элчилари Пайо де Сото ва Эрнан Санчес де Палесуелосни қабул қилади, шунингдек, 1404 йилнинг сентябрь-ноябрь ойларида Испания элчилари орасида бўлган Руи Гонсалес де Клавихо ўз хотираларини «Буюк Темур тарихи» ва «Темур қароргоҳи Самарқандга сафар кундалиги» асарида батафсил баён этган.

Шунингдек, Амир Темурнинг Франция қироли Карл IV ва Англия қироли Генрих IV лар билан дипломатик ёзишлари сақланиб қолган[3].

Хусусан бобокалонимиз Амир Темур ҳукмронлик қилган даврларда халқ дипломатияси ўз равнақида энг юксак чўққига кўтарилди, негаки Соҳибқирон дунёдаги кўпгина давлатлар билан дўстлик ва маданий алоқалар ўрнатди. Бироқ Амир Темур вафотидан сўнг халқлар ўртасидаги маданий алоқаларнинг мавқеи ва аҳамияти пасая борди[4].

Туркистондаги уч хонликнинг ўзаро элчилик алоқалари тарихига назар ташласак, уларнинг пойтахтларида ҳам бир-бирларининг доимий ваколатхоналари бўлмаган, аммо ўзаро дипломатик борди-келдилар изчил суратда амалга оширилиб борилган. Бу муносабатлар фақат орада низо қўзғалган пайтлардагина узиб қўйилган. Одатда Бухоро ёки Қўқон хонлигидан келган элчиларга, албатта Хива хони ҳам ўз дипломатик вакилини қўшиб жўнатган. Бу ердан борган элчи ҳам ўз навбатида уларнинг элчилари ҳамроҳлигида ватанига қайтган.

Ана шу тарзда хонликлар ўртасида узлуксиз борди-келдиларнинг амалга оширилиб келинганидан, табиийки уларнинг пойтахтларида ҳар бирининг муқим элчихонаси ва

[2] Хидоятов Г.А. Дипломатические отношения и дипломатический протокол в Центральной Азии в эпоху Тимуридов // Халқаро муносабатлар, ЖИДУ. 2001. № 2. – С.75.
[3] Каримов Ш., Шамсудинов Р. Ватан тарихи. Т.: «Ўқитувчи». 1997, 393-бет.
[4] Жўраев Р.Т. Ўзбекистон халқ дипломатиясининг халқаро муносабатлардаги роли. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. – Т.: 1999, 25-бет.

доимий вакилининг қарор топишига эҳтиёж туғилмаган кўринади. Бу ерда ўзаро масофаларнинг яқинлигини ҳам назарда тутиш лозим бўлади. Аммо Туркистондан ташқаридаги хорижий давлатлар билан бўлган алоқаларда бундай изчилликни кўрмаймиз. У мамлакатлардан келган элчиларга ҳам элчи қўшиб жўнатиш қоидасига риоя қилинган. Аммо бу ердан борган элчи ёлғиз қайтиб келган тақдирда алоқалар маълум муддатга, уларга зарурат туғилгунга қадар узилиб турган[5].

Қолаверса, минтақада яшовчи туб халқларнинг аждодлари ҳам асрлар бўйи ушбу ҳудудда ёнма-ён яшаб, кўп ҳолларда чет эл босқинчиларига қарши елкама-елка туриб юрт озодлиги учун курашган. Энг муҳими, улар маълум бир ҳудудий чегараларга эга бўлмай бутун минтақа ҳудудида аралаш ҳолда яшашган. Бу ҳудудда вужудга келган давлатлар ҳам у ёки бу миллатнинг миллий давлати бўлмай минтақа халқлари учун умумий бўлган. Тарихда минтақада вужудга келган давлатлар миллий асосда эмас, балки сулолавий ёки минтақавий асосда бўлганлиги билан характерланади.

Бу ерда мисол тариқасида нисбатан яқинроқ ўтмишдаги давлатларни олиб қарайдиган бўлсак, темурийлар давлати, шайбонийлар давлати ёки аштархонийлар давлати, буларнинг барчаси сулолавий асосда бўлиб, уларнинг таркибида ўзбеклар, қозоқлар, тожиклар ва туркманлар ҳам бўлган, ёки хонликларни олиб қарайдиган бўлсак уларнинг номланишидан ҳам минтақавий асосда эканлигини билиб олиш мумкин. Масалан, Қўқон ва Хива хонликлари, Бухоро амирлиги, бу давлатларда ҳам аҳолининг асосий қисмини эса яна ўша юқорида номлари келтириб ўтилган халқлар ташкил қилган.

Минтақани Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А. Каримов қуйидагича изоҳлайди: «Тарихий нуқтаи назардан олганда, Марказий Осиё давлатни миллийлик белгисига қараб ташкил этиш анъаналарига эга эмас эди. Бу ерда Россия томонидан мустамлака қилиб олингунча мавжуд бўлган ҳамма давлатлар асосан сулолавий ёки ҳудудий (Бухоро, Қўқон, Хива хонликлари) принциплар бўйича ташкил этилар эди»[6].

Бу минтақада истиқомат қилган ўзбеклар, туркманлар, тожиклар, қозоқлар, қирғизлар, қорақалпоқларнинг ҳаёти, турмуш тарзи, удумлари ҳам ўхшаш бўлиб, бу ерларни ўзларининг Она Ватанлари, деб билган.

Бироқ, афсуслар бўлсинки, Чор ҳукумати тарихан бир ягона ҳудудда яшаб келган биродар халқларни бир-биридан ажратиб ташлаш, уларнинг бирлашиб, ягона давлат тузишларига изн бермаслик учун бутун чораларни ишга солган.

Жанубда Чор ҳукуматининг 1867 йил 11 июлдаги фармони билан Тошкентда Туркистон Генерал-губернаторлиги ташкил этилди. 1886 йилдан бошлаб, бу ҳудуд «Туркистон ўлкаси» деб аталди.

[5] Ўзбек дипломатияси тарихидан. – Т.: Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, 2003, 144-бет.
[6] Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.; «Ўзбекистон», 1997, 101 - бет.

Кейинчалик Совет режими Ўрта Осиёни бирлаштирган «Туркистон» номини ва у билан бирга минтақанинг географик бирлигини ҳам йўқ қилди. Ўзбекистон ва Туркманистон 1924 йилда Туркистон ҳудудида ташкил этилган. 1929 йилда Тожикистон Ўзбекистондан ажралиб чиқди. 1936 йилда Қозоғистон ва Қирғизистонга Иттифоқ республикалари мақоми берилди. Шундай қилиб, 20-йилларнинг охирларида расмий тилда «Туркистон» номи йўқ қилинди ва унинг ўрнига «Қозоғистон ва Ўрта Осиё» ибораси қўлланилди. Бу ном, эҳтимол, тасодифий эмас ва узилиш характерига эга эди[7].

Натижада ягона Туркистон халқлари бир-биридан сунъий равишда узоқлаштирилди. Бу ҳол Совет ҳукуматига ўлкада ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун катга имкониятлар яратиб берди.

Минтақада ҳозир амал қилинаётган маъмурий-ҳудудий бўлиниш 1924 йили қабул қилинган Туркистон Марказий ижроия Комитетининг “Маъмурий-ҳудудий бўлиниш тўғрисида”ги фармони асосида амалга оширилган бўлиб, тарихий давлатчилик, этник хусусиятлар инобатга олинмаган.

Ўтган асрнинг 20-йилларида ўтказилган минтақадаги чегараланиш собиқ марказнинг манфаатлари асосида ўтказилиб, маҳалий аҳолининг хоҳиши инобатга олинмаган[8].

Маълумотларга кўра, 1924 йилда Ўзбекистон ССР таркибига қуйидаги ҳудудлар киритилган:

- собиқ Туркистон АССРдан 9 та уъезд, 133 та туман ва 7 та қишлоқ округи;
- собиқ Бухоро Республикасининг 9 та тумани;
- собиқ Хоразм Республикасининг 23 та тумани.

Ўзбекистон ССР ташкил этилган пайтда унинг ҳудуди 312 394 кв. км.ни, аҳолиси 4 млн. 447 минг 55 кишини ташкил этган бўлиб, аҳолининг 74,2 фоизини ўзбеклар, қолганини эса бошқа миллат вакиллари ташкил этган[9].

Шу билан бирга, Марказий Осиёнинг геосиёсий яхлитлиги масаласига келадиган бўлсак, тарихий тараққиёт шуни кўрсатадики, ушбу минтақа асрлар давомида маданий-сиёсий жиҳатдан яхлитликка, бутунликка интилиб келган, минтақанинг тарихий тараққиёти деярли бир хил тарзда кечган.

Марказий Осиё республикалари этник тақдирнинг умумийлиги, ҳудуднинг муштараклиги, ягона ислом маданиятига мансубликлари ҳамда этник менталитетнинг яхлитлиги боис асрлар давомида тинч-тотув ва яхши қўшничилик руҳида яшаб, ушбу этномаданий, савдо-иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар халқларимиз орасида қон-қариндошлик алоқаларини ҳам ривожлантирмоқда[10].

Минтақа халқлари этник жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган, тарихан бир муҳитда яшаб, ўтмиш маданияти бир заминда вужудга келган, айни пайтда мустақил бўлиб яшаётган

[7] Алимов Р.М. Центральная Азия: общность интересов. – Т.: “Шарк”, 2005, С.16-17.
[8] Сирожов О.О. Марказий Осиё давлатлари ҳамкорлигининг истиқболлари ва имкониятлари. Замон полиграф, 2020, 12.93 б.т., 55-бет.
[9] Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланиши. http://e-tarix.uz/vatan-tarixi/136-milliy-chegara.html
[10] Назаров Н.А. Марказий Осиёда миллатлараро муносабатлар. (Ижтимоий-фалсафий таҳлил). Монография. – Т.: “Global Books”, 2018, 54-бет.

мамлакатлар ўз тарихий илдизларини қидириб топишни, ўзаро ҳамкорлик муносабатларини қайтадан тиклашни ҳаётнинг ўзи зарурат даражасига кўтарди.

1995 йилнинг 5 май куни Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи сессиясида Марказий Осиё минтақасида яшовчи барча халқлар ўртасидаги қадимий дўстлик алоқаларини янги шароитда мустаҳкамлашни назарда тутиб, «Туркистон – умумий уйимиз» деган ғояни илгари сурган эди[11].

Ушбу илгари сурилган «Туркистон – умумий уйимиз» ғоясининг бош мақсади – бу ҳудудда яшовчи халқлар, миллатларнинг ўзаро муносабатларида, турмуш тарзида, урф-одатларида, ҳаётий йўналишларида бир-бирларини тушуниш, ҳурматини жойига қўйиш, *иккинчидан,* тарихан бирга яшаб келган бу халқларда ижтимоий меҳнатга, ўзаро ҳамкорликка, ҳаттоки, турли миллатлар ўртасида оила-никоҳ тузиш ғояси ҳам улар учун одатий нарсага айланиб борган, *учинчидан,* бу халқлар дунёқарашининг шаклланишига диний қадриятларнинг, хусусан, ислом таълимотининг таъсири кучли бўлган, *тўртинчидан,* ипак йўли бу ҳудуд халқларини янада яқинлаштириб, уларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида муҳим роль ўйнаб, маънавий ва моддий маданиятнинг уйғунлашишига асос солганлиги билан аҳамиятлидир.

Ўтган давр мобайнида Марказий Осиё минтақасидаги мамлакатлар мазкур ғоя атрофида бирлашиб, ҳамкорликда кўплаб самарали ишларни амалга ошириб келди. Айни пайтда ушбу ғоя «Марказий Осиё – умумий уйимиз» шиори остида изчил давом этмоқда.

Умуман олганда, Марказий Осиё минтақаси турли даврларда турлича номланган бўлишига қарамай, бу ерда яшаб келган ва ҳозирда бешта мустақил давлатларга бўлинган халқлар учун – бу минтақа умумий Ватан бўлган.

Ҳар доим ҳам Марказий Осиё минтақаси халқларининг дини, эътиқоди, тили, урф-одатлари, бошидан ўтказган оғир тарихий кунлари ва йиғилиб қолган муаммолар йиғиндиси уларни бирлаштирувчи асосий омил бўлиб хизмат қилган.

Бундан кейин ҳам Марказий Осиё минтақасидаги мамлакатлар ўзаро манфаатли алоқаларни мунтазам давом эттириш ҳамда минтақада дўстона ҳамкорлик муҳитини қарор топтириш учун зарур шароитлар яратишга эътибор қаратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Самарқанд шаҳрида ўтказилган «Марказий Осиё: ягона тарих ва умумий келажак, барқарор ривожланиш ва тараққиёт йўлидаги ҳамкорлик» мавзусидаги халқаро конференцияда сўзлаган нутқи. http://www.prezident.uz/uz/lists/view/1227.

[11] Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том. - Т.; «Ўзбекистон», 1996, 135 - бет.

2. Хидоятов Г.А. Дипломатические отношения и дипломатический протокол в Центральной Азии в эпоху Тимуридов // Халқаро муносабатлар, ЖИДУ. 2001. № 2. – С.75.
3. Каримов Ш., Шамсудинов Р. Ватан тарихи. Т.: «Ўқитувчи». 1997, 393-бет.
4. Жўраев Р.Т. Ўзбекистон халқ дипломатиясининг халқаро муносабатлардаги роли. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. – Т.: 1999, 25-бет.
5. Ўзбек дипломатияси тарихидан. – Т.: Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, 2003, 144-бет.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.; «Ўзбекистон», 1997, 101 - бет.
7. Алимов Р.М. Центральная Азия: общность интересов. – Т.: “Шарк”, 2005, С.16-17.
8. Сирожов О.О. Марказий Осиё давлатлари ҳамкорлигининг истиқболлари ва имкониятлари. Замон полиграф, 2020, 12.93 б.т., 55-бет.
9. Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланиши. http://e-tarix.uz/vatan-tarixi/136-milliy-chegara.html
10. Назаров Н.А. Марказий Осиёда миллатлараро муносабатлар. (Ижтимоий-фалсафий таҳлил). Монография. – Т.: “Global Books”, 2018, 54-бет.
11. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том. - Т.; «Ўзбекистон», 1996, 135 - бет.

O‘ZBEK VA TURK TILLARIDA NUTQ FE'LI SEMANTIKASI

Tavaldieva Gulbaxar Nishanovna, Davron Abdukaxxarovich MUTALOV
Toshkent kimyo-texnologiya instituti, Uzbekistan

ANNOTATION

Semantics and valency of speech verbs in Uzbek were specially investigated in the doctoral dissertation of professor Iristy Kochkartoyev. At the same time the book "Introduction to the Turkish Philology" in collaboration with I. Kochkartoyev and B. Isabekov also pays attention to the sound system, grammatical structure and classification of Turkic languages. Also M. Sodikova also published article about the Uzbek verbs. In the doctoral dissertation Saodat Mukhamedova puts forward the idea that speech verbs also mean action in a general sense, and includes them in differential group of verbs without objects objects "the verbs breathing and making a sound".

Verbs - semantics and verbal phraseological units reflecting speech human activity enter the semantic field of speech verbs. Such units play very important role in the lexical system of Uzbek. As speech verbs are the verbs indicating speech human activity without them it is impossible to present vital processes. On the explanatory dictionary of linguistic terms, Azim Khodzhiyev describes speech verbs as follows: It is known that speech human activity is not uniform process in general. Speech human activity consists of certain speech actions. These verbal actions represent the actions having own structure and the purpose. Therefore each speech act is understood as the independent, special action other than other speech actions. These speech goods had own linguistic expressions, the system of names in language. While the semantic field of speech verbs is considered as a system, LSG (lexico-semantic group) which are its part also form certain systems. That is studying a lexical system of Uzbek on the basis of the principle of systemacity.

It is emphasized that speech acts in works of some Russian scientists consist of team, please, of a question, the answer, a congratulation, a conversation, a statement, etc. Distinguish the following aspects and factors of the speech from them:

1. Speaker (person)
2. The listener (person who hears it)
3. Speech process
4. Sound any party of the speech.
5. Substantial party of the speech.

Keywords: language, comparative training, verb, speech verbs, Turkish.

O‘tgan asrning 20-yillaridan e'tiboran tub ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar natijasida aksariyat turkiy tillar taraqqiyotida muhim o‘zgarishlar boshlandi. Salkam bir asr davomida turkiy tilda so‘zlashuvchi xalqlarning tili va madaniyatida shu qadar sezilarli o‘zgarishlar yuz berdiki, ayrim tillar boshqa sistemadagi tillar ta'sirida mustaqil adabiy til sifatida shakllandi.

«Har qanday tilning taraqqiyotida uning eng o‘zgaruvchan, eng tez harakatdagi qismi uning leksikasi» bo‘lganligi uchun ham tilshunoslikda bu sohani o‘rganish muxim ahamiyatga ega.

Chunki tilshunoslikda qiyosiy leksikologiyaga bag‘ishlangan ishlar juda oz. Turkiy tillar leksikasini qiyosiy o‘rganish natijasida bu tillar rivoji va o‘zaro munosabatidagi xususiyatlarini tahlil etish hozirgi turkologiyaning dolzarb masalalaridan biri sanaladi.

Tabiiyki, butun turkiy tillar bo‘yicha so‘zlarning barcha ma'nolarini to‘liq ochib beruvchi izohli va tarjima lug‘atlarining yo‘qligi, tarixiy-etimologik lug‘atlarning keng qamrovli emasligi, muayyan turkiy tilning tarixiy leksikologiyasi yaratilmaganligi kabi holatlar lug‘at tarkibini qiyosiy talqin va tahlil etishga to‘la imkon bermaydi.

Leksikani qiyosiy-tarixiy yo‘nalishda o‘rganuvchi tadqiqotlarning samarali bo‘lishi minglab va undan ortiq lug‘aviy birliklarni izlab topish, yuzlab variantlarni o‘zaro solishtirishni taqozo qiladi. Shu o‘rinda turkiy tillarning qarindoshligi masalasining ijobiy hal etilganligi bu guruhdagi tillarni qiyosiy o‘rganish muammolarini nisbatan osonlashtirishini ta'kidlash joiz.

O‘zbek va turk tillaridagi nutq fe'llarini tadqiq qilishda, asosan, qiyosiy metod va komponent tahlil metodiga tayaniladi. Lingvistik tahlilllar sinxron, zaruriy holatlarda diaxron jihatdan olib boriladi. Shu nuqtai nazardan tadqiqiot metodlarini tanlashda va nazariy fikrlarni asoslashda o‘zbek tilshunoslaridan A.G‘ulomov, A.Hojiev, I.Qo‘chqortoyev, H.Ne'matov, R.Rasulov, S.Muhamedova, Z.Xudoyberganova, rus turkologlaridan I.K.Dmitriev, I.A.Baskakov, A.N.Kononov, A.M.Sherbak, N.Gadjiyeva, E.R.Tenishev, turk olimlaridan M.Ergin, T.Tekin, Z.Korkmaz, A.Jafaroglu, A.B.Erjilasun kabilarning ishlaridan foydalanish mumkin.

Bunda izohli lug‘atlar, xususan, o‘zbek va turk tillarining izohli, qiyosiy va etimologik lug‘atlari, hozirgi o‘zbek va turk tillaridagi badiiy asarlar, matbuot nashrlari, internet ma'lumotlari asosida to‘plangan doimiy materiallar ham tadqiqot uchun muhim manba vazifasini o‘taydi.

Turkologiyaga qiyosiy-tarixiy metodning kirib kelganiga bir yarim asrdan oshgan bo‘lsa ham, bu yo‘nalishdagi ilmiy izlanishlarning samarali davom etayotgani qiyosiy tilshunoslikda o‘z yechimini kutayotgan masalalar ko‘lamining kengligidan dalolat beradi.

Bu xususiyat bir qancha turkiy tillar guruhining geografik jihatdan bir-biridan uzoqda, o‘zaro ta'sirsiz yashab kelayotganligida, ijtimoiy-tarixiy maqomiga ko‘ra keskin farqlanishida, qardosh tillardan oziqlanish imkoniyatlarining turlichaligida namoyon bo‘ldi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili bilan hozirgi turk tili ana shunday belgilariga ko‘ra sezilarli daradaja mustaqil turkiy til sifatida rivojlanib kelayotganligi ayon. Har ikki qardosh tilning fonetik, leksik, morfologik va sintaktik sathlarida keyingi 70-80 yil ichida yuz bergan o‘zgarishlarning xarakter va ko‘lami shu qadar farqliki, bu holatni ushbu tillarning lug‘at tarkibida yanada yaqqolroq kuzatish mumkin.

Ma'lumki, muayyan xalqning faoliyati, xususan, xatti-harakati, yurish-turishi, qiziqishi, tafakkuri, qolaversa, yashash tarzi nutq fe'li orqali ifodalanadi. Shu boisdan boshqa fe'llarga nisbatan nutq fe'llari faol qo‘llanadi va nutq birligi hisoblanadi. O‘zbek tilshunosligida nutq fe'llari bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borilgan. Ammo turk tilshunosligida nutq fe'llari semantik maydon birligi sifatida alohida o‘rganilmagan. O‘zbek tilidagi nutq fe'llari semantik-funksional imkoniyatlarining kengligi bilan ajralib turadi. Bu fe'llarninng turk tilidagi muqobil variatlari

ham keyingi tarixiy taraqqiyoti davomida semantik mushtaraklik belgilarini sezilarli darajada yo‘qotgan va yangicha ma'no ifodalari bilan farqlanadi.

Turkiy tillar o‘rtasida fonetik va grammatik jihatdan ko‘ra leksik va semantik farqlar kuchliroq namoyon bo‘ladi. Zero, bu tillar yagona bir o‘zakdan, ildizdan tarqalgan bo‘lsa ham, uning vakillari turli geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va tarixiy shart-sharoitlarda yashadilar. Tilga xalq tarixining jonli xazinasi deb qaralar ekan, avvalo, xalq hayotidagi barcha o‘zgarishlarni o‘zida bevosita aks ettiruvchi leksika nazarda tutiladi.

So‘nggi yillarda o‘zbek tilshunosligida Ferdinand de Sossyur asos solgan sistem tilshunoslik, xususan, sistem leksiklogiyaning tahlil usullari va yo‘llari orqali lug‘aviy birliklar va ularning hodisalarni tahlil qilishga bag‘ishlangan qator ishlari yuzaga keldi.

Shunisi muhimki, bu tadqiqotlarning aksariyatida murakkab leksik birlik sanalgan fe'l turkumiga oid so‘zlar semantikasi, leksik-semantik valentliklar maydonlari, sintaktik qurshovi kabi sistem yondashuvga xos belgilari chuqur tadqiq qilingan. Bunday tahlil usullari turkologiyada tatar, turk, qozoq tillari misolida ham amalga oshirilgan.

Qiyosiy-tarixiy metod asosida ikki va undan ortik turkiy tillarning lug‘aviy birliklarini o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy izlanishlarning aksariyatida an'anaviy tilshunoslikka xos tahlil usullariga asoslanilgan. Xususan, o‘zbek va turk tillari leksikasi va grammatikasining qiyosiy talqiniga oid ayrim tadqiqotlar bundan mustasno emas. Masalan, turkiy tillar sintaksisi tadqiqi doirasida o‘zbek va turk tiliga doir ayrim ma'lumotlar kelitirib o‘tilganligini ko‘rish mumkin.

Kaare Gryonbekning 1936-yilda yozilgan «Turk tili grammatikasi» kitobi turkiy tillar hamda ularning she'valari materiallari asosida yaratilgan bo‘lib, so‘z turkumlari, so‘z birikmalari, sodda gapning ayrim xususiyatlarini umumiy doirada tadqiq qilishga bag‘ishlangan. Umuman, Kaare Gryonbekning «subyekt» va «obyekt» atamalarining turkiy tillar uchun o‘ta nisbiyligi, gapning tuzilishi so‘z guruhlariga asoslanganligi xususidagi fikrlarga ko‘ra turkiy tillar aniqlovchilar va aniqlanishlar guruhidan iborat, degan nazariyaning kelib chiqishiga sabab bo‘lgan.

A.N. Nurmaxanovaning o‘zbek, qorakalpok, qozoq tillari materiallari asosida sodda gapning tiplarini tadqiq qilishga qaratilgan monografiyasi ayni tildagi gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari – darak gap, buyruq gap, so‘roq gap, undov gapning grammatik hamda intonatsion xususiyatlari tadqiqini diqqat markazida tutadi.

N.K. Dmitriyevning maqolalarini qamrab olgan yirik tadqiqotda turkman, chuvash, gagauz, balkar, ozarbayjon, boshqird, turk, qrim-tatar, qumiq tillarining ayrim leksik, morfologik, sintaktik xususiyatlari xususida fikr yuritiladi.

B.A. Serebrennikov, N.Z.Tadjievalar turkiy tillardagi tovushlar, grammatik shakllar hamda sintaktik birliklarni tadqiq etar ekan, bevosita sodda gapning tarixiy taraqqiyoti masalalariga to‘xtaladi.

E'tirof etish zarurki, o‘zbek va turk tillarining leksik-semantik, morfologik, sintaktik tabiatini tadqiq qilishga qaratilgan bir kator dissertatsiyalar himoya qilingan. Bu yunalishdagi dastlabki ilmiy ish Sh.Usmonova tomonidan bajarilgan. Uning «O‘zbek va turk tillarida somatik frazeologizmlar» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida bu ikki tildagi frazeologik

birliklarning semantik va sintaktik qurilishidagi o‘xshash va farqli jihatlar, tipologik xususiyatlar atroflicha o‘rganilgan.

Z. Siddiqovning «O‘zbek va turk tillarida ko‘ruv leksemalarining semantikasi» mavzusidagi ilmiy ishida qaramoq, boqmoq va bularning turk tilidagi muqobillari görmek, bakmak fe'llari semantikasining ikki tildagi ifodalari tahlil etilgan.

Z. Xudoyberganovaning ilmiy tadqiqoti o‘tgan zamon fe'llarining o‘zbek va turk tillaridagi paradigmasini qiyosiy o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lsa-da, tadqiqotchi fe'llarning ayrim semantik xususiyatlarini ham yoritishga harakat qilgan. Taqqoslanayotgan tillardagi fe'llarning o‘tgan zamon shakllari qiyosiy aspektda tadqiq etilgan. Bunda har ikki tildagi o‘tgan zamon shakllarini hosil qiluvchi sodda va murakkab affikslarning paradigmatik, sintagmatik belgilari, uslubiy qo‘llanilishi doirasidan umumiylik va xususiylik aniqlangan.

Z. Xudoyberdievaning doktorlik dissertatsiyasida va dissertatsiya asosida nashr kilingan monografiyalarida o‘zbek va turk tillarida sodda gapning struktur-funksional xususiyatlari tadqiq qilingan. Xususan, olimaning 2004 yilda chop etilgan monografiyasida o‘zbek va turk tillaridagi bosh va ikkinchi darajali bo‘laklarning ifoda doirasidagi mushtaraklik va tafovutlar aniklanadi Mazkur holatlar sabablari belgilangan.

J.K. Shabanovning nomzodlik dissertatsiyasida o‘zbek va turk tillaridagi faol harakat semali leksemalar qiyosiy jihatdan o‘rganilib, ilk marta ularning leksik-semantik xususiyatlari sistem leksikologiya nuqtai nazaridan tadqiq etilgan. Mazkur fe'llarning sintaktik qurshovda vokelanishdagi mutanosib va nomutanosibliklar, semantik-funksional farqlar ochib berilgan. Tadqiqotda, shuningdek, ushbu fe'llar agens va lokalis valentliklarining ifodalanish usullari va bu valentliklarning reallashuv vositalari aniqlangan.

M.Abduraxmonovaning nomzodlik dissertatsiyasida o‘zbek va turk tillaridagi ot kategoriyalarining qiyosiy talqini berilgan. Unda o‘zbek tilidagi otning egalik, kelishik, ko‘plik kategoriyalarining turk tilidagi muqobillari va farqli jihatlari boy faktik materiallar asosida o‘rganilgan.

Turkiyalik olimlar ham o‘zbek va turk tillarining ayrim xususiyatlarini qiyoslashga bag‘ishlangan ilmiy izlanishlarni yaratishgan.

M. Chetinning tadqiqotida hozirgi o‘zbek va turk tillaridagi ot va fe'lli so‘z birikmalari, ularning sintaktik derivatsiyasi va nutqida voqyelanish qiyosiy aspektda yoritilgan.

Turk tilshunosi Ertugrul Yaman o‘zbek va turk tillarining qiyosiy sintaksisi masalalarini monografik planda, keng, batafsil tadqiq kilgan. Tilshunos olim o‘z monografiyasida ob'ektivlik mezonidan kelib chiqqan holda, avvalo, har ikki tildagi sintaktik tushuncha, xodisalar ta'rifi, tasnifi xususidagi umumiy fikrlarni chuqur, izchil bayon etadi.

Kitobning diqqatga sazovar jihatlaridan biri shundaki, tilshunos muayyan sintaktik tushuncha, hodisa va birliklarni taqqoslanayotgan tillardagi o‘rganilish darajasi, ta'rifi, tasnifidagi umumiy hamda farqli jihatlarini aniqlashga asosiy e'tiborini qaratadi. Xususan, E.Yaman turk tilshunosligidagi gap tasniflariga oid tafovutli, qarama-karshi munosabatlarni, fikr-mulohazalarni keltiradi. Bunda M.Ergin, T. Banguoglu, K. Bilgelil, V. Xatiboglu, X,

Dizdaroglu, T.N. Genjan, N.Ediskun, L. Karaxan kabi mashhur tilshunoslarning gap tasniflari xususida ma'lumot beradi.

E.Yaman o‘z kitobida turk tilshunosligida mavjud bo‘lgan turli fikrlar, nuqtai nazarlar ziddiyatli, qarama-karshiligi sabab yagona, mushtarak munosabatning qaror topmaganligi natijasida asosan professor M. Erginning, ayrim hollarda esa Leyla Karaxanning fikr-mulohazalariga tayanishini ta'kidlaydi. U o‘zbek tilshunosligidagi gap tasniflarini keltirish, o‘zbek va turk tillaridagi gap tasniflari o‘rtasidagi farqli jihatlarni sanash bilan kifoyalanadi.

Turkologiyada fe'llarning semantik tasnifi ko‘plab olimlar tomonidan amalga oshirilgan. Ulardan quyidagilarni ta'kidlab ko‘rstish mumkin.

N.K. Dmitriev fe'llarni quyidagi semantik guruh (maydon) largan ajratadi:

1. Nutq fe'llari.
2. Tafakkur fe'llari.
3. Faoliyat fe'llari.
4. Harakat fe'lari.

S.A. Rizayev esa ozarbayjon tilidagi fe'llarni quyidagi semantik guruh (maydon)larga ajratadi:

1. Harakat fe'llari.
2. Faoliyat fe'llari.
3. Nutq fe'llari.
4. Tafakkur fe'llari.
5. Ko‘rish fe'llari.
6. Eshitish fe'llari.
7. Holat fe'llari.

V.F. Veshilova turk tilidagi fe'llarni quyidagi semantik guruh (maydon)larga ajratadi:

1. Harakat fe'llari.
2. Faoliyat fe'llari.
3. Hayotiy jarayonlar – nutq, eshitish, tafakkur fe'llari.
4. Tabiat xodisalarini bildiruvchi fe'llar.

B.B. Kulmagambetova qozoq tilidagi fe'llarning quyidagi semantik maydonlarini ko‘rsatadi:

1. Insonning harakati va faoliyati fe'llari.
2. Insonning sezgisi va tafakkuri.
3. Insonning his-tuyg‘ularini ifodalovchi fe'llar.
4. Ozik-ovqatni qabul qilishni bildiruvchi fe'llar.
5. Insonning axloqi va xarakter-xususiyatini bildiruvchi fe'llar.
6. Tovushga taqlid fe'llari.

G.K.Kuliyev turkman tilidagi fe'llarning quyidagi semantik maydonlarini ko‘rsatadi:

1. Faoliyat fe'llar.
2. Kurish va eshitish fe'llari.
3. Nutq fe'llari.
4. Tafakkur fe'llari.
5. Harakat fe'llari.
6. Psixologik holat (his-tuyg‘u) fe'llari.
7. Holat fe'llari.
8. Obrazli fe'llar.
9. Tabiat xodisalarini bildiruvchi fe'llar.

A.A. Salkalamanidze ham o‘z monografiyasida turk va o‘zbek tillaridagi fe'llarning semantik maydonlarini ko‘rsatib utadi.

V.F. Veshilova « Глаголы движения в туретском языке » makolasida turk tilidagi fe'llarni 4 ta leksik-semantik guruhga bo‘ladi: 1. Harakat fe'llar. Ular sub'ektning 1-nuqtadan 2-nuqtaga bo‘lgan harakatini bildiradi. 2. Faoliyat fe'llar, ular sub'ektning ob'ektga bo‘lgan ta'sirini bildiradi. 3. Hayotiy jarayonlarni bildiruvchi fe'llar. Bu guruhga oziqlanish, sezish, tuyish, ko‘rish, nutq, eshitish, tafakkur fe'llari kiradi. 4. Tabiat xodisalarini anglatuvchi fe'llar. Olima harakat fe'llarining morfologik tuzilishi, grammatik xususiyatlari va leksik ma'nosini maxsus tadqiq qiladi. Harakat fe'llari guruhining asosiy xususiyati ularning o‘timsizligi ekanligini ta'kidlaydi (105-b). U harakat fe'llarini leksik ma'nosiga ko‘ra 2 guruhga bo‘ladi: 1) Harakat yunalishini bildiruvchi fe'llar; 2) Harakat usulini bildiruvchi fe'llar. Harakat yunalishini bildiruvchi fe'llar gorizontal va vertikal harakat fe'llariga bo‘linadi. Vertikal yo‘nalish bildiruvchi fe'llar o‘z navbatida pastga va yuqoriga bo‘lgan harakatlarni anglatuvchi fe'llarga ajratiladi. Gorizontal yo‘nalish bildiruvchi fe'llar esa yaqinlashish va uzoqlashish ma'noli fe'llarga bo‘linadi. V.F. Veshilova harakat fe'llarini harakat ob'ektiga nisbatan bo‘lgan munosabati jihatidan ikki guruhga bo‘ladi: 1) predmetni butunlay yoki kisman qamrab oluvchi harakat fe'llari; 2) predmetni qamrab olmagan holda unga oz ta'sir ko‘rsatuvchi harakat fe'llari. Olima harakat fe'llarini ma'lum bir doiradagi ob'ektlar bilan birikishi haqida ta'kidlab utadi. V.F. Veshilova L.Tener termini bilan aytganda «noagnetiv» fe'llar haqida ham to‘xtalib, ularni «o‘ziga xos agnesga ega harakat fe'llari» sifatida talqin qiladi (113-b). Ko‘rinadiki, V.F. Veshilovaning maqolasi ayrim fe'llarning differensial semalari ko‘rsatilganligi, ya'ni izchil semantik tahlili bilan qadrlidir. Mazkur maqolani turkologiyada fe'llarni sistem tarzda o‘rganilishga qo‘shilgan muhim hissa deb baholash mumkin.

Turkologiyada fe'llarning semantik maydonlarini tadqiq etgan yana bir tilshunos olima A.A. Salkalamanidzedir. Uning «Семантические группы глаголов в узбекском языке» monografiyasi so‘z semantikasi va u bilan birikuvchi shakllar orasidagi o‘zaro bog‘likliklar asosida o‘zbek tili fe'l leksikasinining sistem tavsifi hamda uning sintagmatik aloqalarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Muallif tadqiqotlari natijasida tilshunoslikka «semantik-sintaktik guruh» terminini kiritgan. Bu termin ostida umumiy semantik belgiga va bir xil boshqaruvga ega bo‘lgan fe'l leksemalari guruhi tushuniladi. Olima o‘zbek tilidagi fe'llarni aynan shu tamoyilga ko‘ra, ya'ni ularning semantik va sintaktik belgilariga ko‘ra tasnif kiladi. U harakat

fe'llarini o‘z tasnifida o‘timsiz, nomedial fe'llar sirasiga kiritgan, ya'ni bu harakat fe'llari rus tilidagi «glagolы dvijeniya (peremeщeniya)» ma'nosini beradi. Harakat ifodalovchi boshqa fe'llar «natijali faoliyat», «natijasiz faoliyat» fe'llari guruhiga kiritilgan bulib, ularning ichki guruhlari ham tavsiflangan. Monografiyada fe'llarning sintagmatik xususiyatlari, ya'ni valentligi va gap qolipini tashkil qilishdagi ahamiyati aniq chizma-formulalar orqali ko‘rsatib berilgan.

Z.Siddiqovning «O‘zbek va turk tillarida ko‘ruv leksemalari semantikasi» mavzusidagi ilmiy ishida *qaramoq, boqmoq* va bularning turk tilidagi muqobil fe'llari semantikasining ikki tildagi ifodalari tahlil qilingan.

Turkologiyada fe'llarning semantik maydoni monografik tadqiq qilingan yana bir ish J.Shabanovning «Turk va o‘zbek tillarida faol harakat fe'llarining semantikasi» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasidir. Tadqiqotda turk va o‘zbek tillaridagi *ketmoq, kelmoq, chiqmoq, kirmoq, yurmoq, bormoq* fe'llari semantikasidagi umumiy va xususiy jihatlarning voqyelanishini ko‘rsatishga, ushbu fe'llarga xos farqli semalarning ma'no munosabatlari va bularning tarjimada berilishi, ma'nodoshlik ko‘lamini belgilashga harakat kilgan.

Muxtasar qilib aytganda, turkologik tadqiqotlarda fe'llarning semantik maydonlari yevropa tilshunosligiga nisbatan kengroq doirada tadqiq qilingan. Xususan, mazkur dissertatsiyamizning tekshirish ob'ekti bo‘lgan nutq fe'llarining semantik maydoni rus tilshunosligida ham, turkologiyada ham ayrim tadqiqotlarda o‘rganilgan.

Adabiyotlar:

1. **Grönbech K.** Türkçenin yapısı. (Çeviri: M.Akalin). – Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1995.

2. **Yaman Ertuğrul.** Türkiye türkçesi ve özbek türkçesinin söz dizimi bakımından karşılaştırılması. Ankara. TDK, 2000.

3. **Abduraxmonva M.** O‘zbek va turk tillarida ot kategoriyalarining kiyosiy talkini. Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. Toshkent, 2004.

4. **Б.Б. Кульмагамбетова.** Аффиксальное образование глаголов в казахском языке. Автореферат диссертации кандидата филологических наук. Алма-Ата, 1955.

5. **Вещилова В.Ф.** Глаголы движения в турецком языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Лексика. Москва. Издательство АН СССР, 1962. Стр. 101-115.

6. **Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А.** Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Синтаксис. Москва: Наука, 1986.

7. **Дмитриев Н.К., Чистяков В.М., Бакиева Н.З.** Очерки по методике преподавания русского языка в татарской школе. Москва. Наука, 1952, стр 161.

8. **Кулиев Г.К.** Семантические группы глаголов (на материале юго-западной группы тюркских языков) // Советская тюркология. 1975, №3. Стр. 7-16.

9. Кучкартаев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. Ташкент: Фан, 1977.

10. **Нигматова Х.Г., Цалкаламанидзе А.А.** Семантико-синтаксические группы глаголов и значение залоговых аффиксов в узбекском языке // Советская тюркология. Баку. 1979, №3, стр 48;

11. **Ризаев С.А.** Семантические разряды глагола в современном азербайджанском языке. Автореферат диссертации кандидата филологических наук. Баку, 1970

12. **Серебренников Б.А., Гаджиева И.З.** Сравнительно-историческая граматика тюркских языков. Баку: Маариф, 1979

13. **Usmonova Sh.** O‘zbek va turk tillarida somatik frazeologizmlar. Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. Toshkent, 1998.

MUSTAQIL O‘ZBEKISTONDA DAVLAT TILI SIYOSATINING YURITILISHI

Tavaldieva Gulbaxar Nishanovna
Toshkent kimyo-texnologiya instituti, Uzbekistan

ANNOTATION

The history of the Uzbek language, which belongs to a large family of Turkic languages, is closely connected with the centuries-old past of the Uzbek people. It is known that Uzbekistan has been one of the great centers of civilization and culture for hundreds of years. Uzbek is one of the richest and most ancient languages in the world. Our ancestors came to the world through our native language and created great cultural samples, great scientific discoveries and artistic masterpieces in this language. The Uzbek language has a large and millennial written literary tradition in the world, and the gems created in this language have a permanent place in the world's intellectual and artistic treasury.

During the years of independence (1991-2021) in Uzbekistan, a large-scale work is being done to raise the status of the Uzbek language as the state language. In the process of large-scale reforms in our country, the role and prestige of the state language in our lives is growing. Dozens of decrees and resolutions have directly contributed to the development of the Uzbek language. Today, our multinational independent country has a very fair and reasonable language policy that is in line with all democratic principles. In almost every article of the Law on the State Language, the same impartial language policy is clearly reflected.

Uzbekistan's membership in the Cooperation Council of Turkic Speaking States has served not only to strengthen economic cooperation, but also to raise the international status of Turkic languages, including Uzbek. The Uzbek language is actively used in political, legal, socio-economic, spiritual and educational spheres, and is widely heard in international forums.

In order to radically increase the prestige of the Uzbek language in the social life of our people and in the international arena, to ensure the full introduction of the state language in our country, to identify and eliminate problems with the state language, as well as to pursue a unified state policy was released. In particular, the full introduction of the Uzbek alphabet based on the Latin script in the country; support for research work on the development of the state language, the implementation of international cooperation in this area; teaching the state language in educational institutions and increasing its prestige as the language of science; maintaining the purity of the state language, enriching it and improving the speech culture of the population; ensuring that the state language occupies a worthy place in the global information network of information and communication technologies, in particular, the Internet.

Keywords: State language, language policy, Uzbek, Latin, native language.

Turkiy tillarning katta oilasiga mansub bo‘lgan o‘zbek tili tarixi o‘zbek xalqining ko‘p asrlik o‘tmishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Ma'lumki, O‘zbekiston necha yuz yillar mobaynida buyuk sivilizatsiya va madaniyat markazlaridan biri bo‘lgan. Xalqimizning ko‘p asrlik madaniy, ilmiy-ma'rifiy va badiiy tafakkuri, intellektual salohiyatining bebaho mahsuli

bo‘lgan o‘zbek tili jahondagi boy va qadimiy tillardan biridir. Ajdodlarimiz aynan ona tilimiz orqali jahonga o‘z so‘zini aytib kelganlar va bu tilda buyuk madaniyat namunalarini, ulkan ilmiy kashfiyotlar, badiiy durdonalar yaratganlar. O‘zbek tili dunyodagi yirik va ming yillik yozma adabiy an'analarga ega bo‘lgan, bu tilda yaratilgan durdonalar jahon aqliy va badiiy xazinasidan munosib joy olgan.

O‘zbek tilining har tomonlama taraqqiy topishi va adabiy til sifatida maydonga chiqishida qadimiy turkiy til katta hissa qo‘shgan, shu bilan birga, Mahmud Koshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy kabi ilmu fan va adabiyot namoyandalarining xizmati va qoldirgan merosi muhim o‘rin egallagan.

O‘zbek adabiy tili, ayniqsa, XIV - XV asrlarda - Amir Temur va temuriylar davrida rivojlanishning yangi, yuksak bosqichiga ko‘tarildi. Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy umumbashariyat madaniy xazinasidan munosib o‘rin olgan o‘lmas asarlarini aynan ona tilimizda yaratib, uning shuhratini butun dunyoga tarannum etdi. Zahiriddin Muhammad Bobur, Muhammadrizo Ogahiy, Boborahim Mashrab, Muqimiy, Furqat kabi o‘nlab mumtoz adib va allomalarimizning ijodida ona tilimizning lug‘at boyligi, badiiy imkoniyatlari, uning go‘zalligi va nafosati yanada yorqin namoyon bo‘lgan. O‘z hayotini xalqimizning ona tilimizning ravnaq topishiga bag‘ishlagan Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy kabi ulug‘ ma'rifatparvarlarning ulkan xizmatlari katta.

O‘zbekistonda ajdodlardan avlodlarga o‘tib kelayotgan ona tilimizni asrab-avaylash, uni boyitish, nufuzini oshirish eng ustuvor, uzviy davom etadigan yuksak maqsad deb qaraladi va bu dolzarb masala sifatida ahamiyatini yo‘qotmaydi.

Mustaqillik yillarida (1991-2021) O‘zbekistonda o‘zbek tilini davlat tili sifatidagi maqomini oshirishda katta chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida davlat tilining hayotimizdagi o‘rni va nufuzi tobora oshib bormoqda Qabul qilingan barcha farmon va qarorlar o‘zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanishiga bevosita xizmat qilmoqda.

Bu borada 1989-yil 21-oktabrda mamlakatimizda "Davlat tili to‘g‘risida"gi Qonun qabul qilinib, o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilgani va ushbu huquqiy norma Konstitutsiyamizda muhrlab qo‘yilgan. Shuningdek, 1990 yili Vazirlar Mahkamasining "Davlat tili to‘g‘risida"gi qonunni amalga oshirish Davlat dasturi to‘g‘risida"gi qarori, 1993-yilda "Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida"gi Qonun, 1995-yili "Davlat tili haqida"gi Qonunning yangi tahriri, 1996-yili ushbu Qonunni amalga oshirishga qaratilgan Davlat dasturiga tegishli o‘zgartirishlar kiritish haqida Vazirlar Mahkamasining qarori va shu kabi boshqa hujjatlar qabul qilingani bu borada muhim ahamiyat kasb etdi.

Bu borada yana xorijiy mamlakatlar tajribasi alohida institut tashkil etilishi zarurligini va u til bilan bog‘liq barcha muammolarni hal etish ustida doimiy ish olib borishi, ular yuzasidan yechimlarni taklif etib, amaliyotga tatbiq etilishini nazorat qilish bilan shug‘ullanishi kerakligini ko‘rsatdi. Masalan, Turkiyada Turk tili uyushmasi 1932-yilda Mustafo Kamol

Otaturk tashabbusi bilan tashkil etilgan. Uyushma hozirgi kunga qadar turk tili tartib-qoidalariga rioya etilishini nazorat qiluvchi rasmiy idora hisoblanadi. Hozirgi kunda chet tillardan kirib kelayotgan atamalarning turkcha muqobilini topib ishlatish bilan shug‘ullanadi, bundan tashqari, lug‘atlar chop qiladi. Yoki Isroilning Ibroniy tili akademiyasi ivrit – ibroniy tili, uning tarixi va rivojlanishini o‘rganadi, shuningdek, ushbu til bo‘yicha me'yorlar ishlab chiqish bilan shug‘ullanadi. Akademiya ibroniy tilini tartibga soluvchi idora bo‘lib, uning grammatik, leksik va atamashunoslik me'yorlarini belgilash, jumladan, yangi so‘zlarni ishlab chiqish va rasman tasdiqlash huquqiga ega. Akademiyaning til me'yorlariga oid qarorlari davlat hujjatlarining rasmiy to‘plamida chop etiladi hamda ular markaziy davlat va mahalliy hokimiyat organlari, davlatga qarashli va ilmiy muassasalar, jumladan, teleradioeshittirish boshqarmasi uchun majburiy hisoblanadi.

Shu kabi xorijiy mamlakatlar tajribasidan kelib chiqib O‘zbekistonda Respublika birinchi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi 4797-sonli “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi Farmoniga muvofiq yangi ta'lim muassasasi tashkil etildi va shu orqali o‘zbek madaniyati, urf-odatlarii va tilini dunyoda targ‘ib qilish maqsad qilib qo‘yildi.

Universitetning asosiy vazifalari etib:

- o‘zbek tili va adabiyotini, uning ilmiy-nazariy, falsafiy-estetik asoslarini, zamonaviy ta'lim texnologiyalarini chuqur o‘zlashtirgan, davr talablariga javob beradigan yuksak malakali ilmiy va pedagog kadrlar tayyorlash;
- ilmiy, badiiy va boshqa sohalardagi adabiyotlarni o‘zbek tilidan ingliz va boshqa xorijiy tillarga, shuningdek, jahon tillaridan ona tilimizga yuksak sifat va mahorat bilan tarjima qiladigan tarjimonlar tayyorlash; talaba yoshlarni, o‘zbek tili va adabiyotining boy imkoniyatlaridan foydalangan holda, Vatanga muhabbat va sadoqat, umumbashariy qadriyatlarga hurmat ruhida, keng dunyoqarashga ega bo‘lgan va mustaqil fikrlaydigan, ma'naviy yetuk insonlar etib tarbiyalash;
- o‘zbek tili va adabiyoti, folklorining tarixan shakllangan adabiy, lingvistik maktablari va ta'limotlarini, mumtoz va zamonaviy metodlarini, buyuk ajdodlarimizning o‘zbek va jahon tilshunosligi rivojiga qo‘shgan hissasi, ularning ilmiy merosi, ona tilimizning xalqaro miqyosdagi o‘rni va nufuzi, uning boshqa tillar bilan aloqalari, o‘zbek tili va adabiyotining rivojlanish istiqbollari bilan bog‘liq ilmiy muammolarni tadqiq etish;
- o‘zbek tilining asl tabiati va xususiyatlarini to‘la aks ettiradigan mukammal akademik va o‘quv grammatikalarini yaratish, uning tovushlar tizimi va ularning yozuvda aks etishi, joriy imlo qoidalarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar tayyorlash, turli mavzu va yo‘nalishlar bo‘yicha lug‘at va qomuslar, risola va darsliklar yaratish; ona tilimizning Internet jahon axborot tarmog‘ida munosib o‘rin egallashini ta'minlash, uning kompyuter uslubini, o‘zbek tili va dunyodagi yetakchi xorijiy tillar asosida tarjima dasturlari va lug‘atlar, elektron darsliklar yaratish bilan bog‘liq ilmiy-metodik ishlanmalar, amaliy tavsiyalar tayyorlash va bu borada erishilgan natijalarni amaliyotga keng tatbiq etish belgilangan.

Universitet oliy ta'lim muassasalarida o‘zbek tili va adabiyotini o‘qitish metodikasini takomillashtirish, o‘zbek tili va adabiyoti o‘qituvchilarining malakasini oshirish, ilmiy tadqiqotlar olib borish, davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish hamda atamashunoslik bo‘yicha tayanch oliy ta'lim muassasasi etib belgilandi.

Markazga o‘zbek adabiy tili me'yorlari va davlat tilida ish yuritish bo‘yicha doimiy faoliyat ko‘rsatadigan o‘quv va malaka oshirish kurslarini tashkil etish; davlat xizmatchilarining o‘zbek adabiy tili me'yorlari, lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi va imlosi, davlat tilida ish yuritish asoslari, rasmiy hujjatlar va ularni yozish bo‘yicha nazariy hamda amaliy bilimlari, ko‘nikma va mahoratini uzluksiz oshirib borish mexanizmlarini joriy etish; aholining yozma va og‘zaki savodxonligini oshirish, o‘zbek adabiy tili me'yorlari, o‘zbek tilining tuzilishi bo‘yicha amaliy bilimlari, ko‘nikma va mahoratini tizimli asosda oshirib borish bo‘yicha ta'sirchan choralar ko‘rish; davlat xizmatchilari va aholining nutq madaniyati hamda notiqlik mahoratini oshirish; O‘zbekiston Respublikasining fuqaroligiga qabul qilishda talabgorlarning davlat tilini bilish darajasini aniqlash vazifalari qo‘yildi.

O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi hamda Respublika ma'naviyat va ma'rifat markazi Tashqi ishlar vazirligi bilan birgalikda xorijlik yoshlarning o‘zbek tiliga bo‘lgan qiziqishini fan va ta'limdagi hamkorlik loyihalari orqali amalga oshirish; O‘zbekistonning xalqaro miqyosdagi madaniy-gumanitar va ilmiy-ta'lim hamkorligini rivojlantirishga ko‘maklashish maqsadida o‘zbek tili targ‘ibotini keng yo‘lga qo‘yish va bu borada xorijdagi mavjud infratuzilma, vosita va imkoniyatlardan samarali foydalanish; xorijiy mamlakatlarda o‘zbek tilini targ‘ib qilish, uni o‘rgatish va o‘qitishni qo‘llab-quvvatlash orqali o‘zbek madaniyati, fani va ta'limini jahonda ommalashtirish maqsadida o‘zbek tili bayramiga bag‘ishlangan kompleks aksiya va tadbirlar o‘tkazish choralari belgilandi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta'lim vazirligi, tizimida oliy ta'lim muassasalari bo‘lgan vazirlik va idoralar 2019/2020 o‘quv yili davomida oliy ta'lim muassasalarida o‘zbek tili va adabiyoti kafedralari tashkil etildi. Bunda “O‘zbek tilining sohada qo‘llanilishi” fanini o‘qitish yo‘lga qo‘yildi.

Alisher Navoiy hazratlari “Tilga e'tiborsiz, elga e'tiborsiz”, deya bejiz ta'kidlamagan. Ona tilini sevmagan, uning qadrini anglamagan inson yuragida el-yurtga bo‘lgan muhabbat ham bo‘lmaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 3-martdagi “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 17-son qarorida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqyeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son Farmonida belgilangan vazifalarning ijrosini ta'minlash hamda Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotida o‘zbek tilining o‘rnini kuchaytirish va xalqaro miqyosdagi obro‘-e'tiborini mustahkamlash borasidagi faoliyatini yanada takomillashtirish maqsadida vazifalar belgilandi.

O‘zbek tilining 30 yillik mustaqillik davridagi taraqqiyoti ham dunyoning nazaridan chetda qolayotgani yo‘q. O‘zbek tili va adabiyotini o‘rganish maqsadida yurtimizga kelayotgan mutaxassislar ko‘p. Hozirgi vaqtda o‘zbek tilida so‘zlashuvchilar soni jahon miqyosida 50 million kishiga yaqinlashib qoldi. Bu ona tilimizning dunyodagi yirik tillardan biriga aylanib borayotganidan dalolat beradi.

O‘zbek tili Amerika Qo‘shma Shtatlari, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Shvetsiya, Rossiya, Ukraina, Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya, Hindiston, Turkiya, Afg‘oniston, Ozarbayjon, Tojikiston, Qozog‘iston, Turkmaniston, Qirg‘iziston kabi davlatlarning 60 ga yaqin universiteti va 100 dan ziyod maktabida o‘rganilmoqda. O‘zbek tili va adabiyoti bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borayotgan chet ellik olim va tadqiqotchilar soni yil sayin ko‘paymoqda.

O‘zbekistonning Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashiga a'zo bo‘lishi, o‘z navbatida, nafaqat o‘zaro iqtisodiy hamkorlikni kuchaytirishga, balki turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tilining xalqaro maqomini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Dunyo miqyosida keng tarqalayotgan o‘zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro‘-e'tiborini tubdan oshirish, unib-o‘sib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an'ana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to‘laqonli joriy etishni ta'minlash, O‘zbekistondagi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish, davlat tili sifatida o‘zbek tilini o‘rganish uchun shart-sharoitlar yaratish, o‘zbek tili va til siyosatini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo‘nalish va vazifalarini hamda istiqboldagi bosqichlarini belgilash maqsadida, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqyeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son Farmoniga muvofiq “2020-2030 yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi” hamda davlat dasturi tasdiqlandi. Farmonda qayd etilganidek, istiqlol yillarida ona tilimiz haqiqiy ma'noda davlat tiliga aylanib, xalqimizni yurtimizda erkin va ozod, farovon hayot qurishdek buyuk marralarga safarbar etadigan beqiyos kuch sifatida maydonga chiqdi. Mamlakatimizdagi yuzdan ortiq millat va elat vakillarini o‘zaro bog‘laydigan, birlashtiradigan, ularning sevimli tiliga, ma'naviy ehtiyojiga, faxr-iftixoriga, mehr-oqibat tiliga aylandi.

Bugun 130 dan ortiq millat va elatga ega mustaqil yurtimizda, “Davlat tili haqida”gi Qonunning deyarli har bir bandida har qanday demokratik tamoyillarga mos keladigan, benihoya xolis va oqilona til siyosati shakllangan. Ya'ni, davlat tili qonunida ko‘pmillatli xalqimizning tilga oid huquqlari himoya qilingan. Mamlakatimiz hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlar tillarining rivojlanishi uchun ham keng imkoniyatlar yaratildi, ularga davlat tilini o‘rganish uchun qulay shart-sharoitlar yaratib berildi.

Mamlakatimizda davlat tilini to‘laqonli joriy etishni ta'minlash maqsadida o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan kun - 21-oktabr sanasi «O‘zbek tili bayrami kuni» sifatida e'lon qilindi.

O‘zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro‘-e'tiborini tubdan oshirish, mamlakatimizda davlat tilini to‘laqonli joriy etishni ta'minlash maqsadida davlat tilining amal qilishi bilan bog‘liq muammolarni aniqlash va bartaraf etish yuzasidan, shuningdek, uni rivojlantirish sohasida yagona davlat siyosatini yuritish bo‘yicha byelgilangan vazifalardan biri davlat tili qoidalarining buzilishi bilan bog‘liq holatlarni muntazam va har tomonlama o‘rganish, ularni bartaraf etishga doir chora-tadbirlarni ishlab chiqish edi. Bugun barcha mas'ullar va tashkilotlar vakillari bilan birgalikda ayni materiallarni joylarda qadam-baqadam yurib xatlovdan o‘tkazmoqda. Joylarda o‘tkazilayotgan izchil tadbirlar samarasida barcha reklama va peshlavha matnlarini davlat tili talablariga moslashtirish yuzasidan tegishli choralar ko‘rilib, reklama va e'lonlarni beruvchilar, tarqatuvchilar, tadbirkorlik sub'ektlarining rahbarlari o‘rtasida tushuntirish ishlari olib borilmoqda. Buni ommaviy axborot vositalarini, jumladan, Davlat tilini rivojlantirish departamentining rasmiy sayti va uning ijtimoiy tarmoqlardagi sahafalarini muntazam kuzatib borayotgan ko‘psonli muxlislar keng e'tirof etmoqda. Ayni paytda, davlat tilini keng joriy etish borasida joylardagi muammolar va kamchiliklar haqida tanqidiy-tahliliy chiqishlar sezilarli darajada ko‘paydi. Ko‘plab amaliy takliflar aytilmoqda.

“Savdo, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish obyektlariga nom berishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi hukumat qaror**da** belgilanishicha, mavjud obyektlarga davlat tilida nom berish xizmati ko‘rsatiladi. Bunda qoida va me'yorlariga muvofiq keladigan, milliy qadriyatlarga mos hamda obektlarga qo‘yish tavsiya etiladigan nomlar zaxirasini onlayn rejimida shakllantirish hamda uni doimiy yangilab borish; tashqi yozuv, peshlavha, reklama va e'lonlar matnini tayyorlash, shuningdek, ularning davlat tili qoida va me'yorlariga muvofiqligi, nomlarning bir xil yoki o‘xshashlik darajasi yuzasidan lingvistik ekspertiza o‘tkazish; ob'ektlar uchun davlat tilida nomlar yaratish va tanlash bo‘yicha xizmatlar ko‘rsatilyapti.

So‘nggi yillarda yurtimizda ona tilimizni rivojlantirishga qaratilayotgan e'tibor uning nafat yurtimizda, balki xorijda ham nufuzi va mavqyeini oshirishga bevosita o‘z ta'sirini ko‘rsatyapti. Xalqaro munosabatlarda va turli millatlar o‘rtasidagi muloqotda muayyan til va madaniyatning ta'siri nechog‘li katta ekanini hozirgi global jarayonlarda yaqqol kuzatish mumkin.

Hozirda chetdan kirib kelgan atamalarning o‘zbekcha muqobillarini topish, yaratish va amaliyotga joriy etish borasidagi izlanishlar izchil davom ettirilmoqda. Bunda qayta nashr etilgan to‘ldirilgan va 80 mingdan ortiq so‘zni qamrab olgan besh jildlik “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” muhim qo‘llanma hisoblanadi.

Hukumat qarori bilan lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosiga bosqichma-bosqich to‘liq o‘tishni ta'minlash bo‘yicha «yo‘l xaritasi» tasdiqlandi. «Yo‘l xaritasida» lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosiga bosqichma-bosqich to‘liq o‘tishni ta'minlashga qaratilgan normativ-huquqiy hujjat loyihasini ishlab chiqish; rasmiy veb-saytlar lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosiga to‘liq o‘tkazilishini ta'minlash o‘z aksini topgan. Shu bilan birga, shaxsni tasdiqlovchi guvohnomalar, ID-kartalar, fuqaroligi bo‘lmagan shaxs hamda

chet davlat fuqarolarining yashash guvohnomalari; ish qog‘ozlari, turli blanklar; mamlakatimizdagi joy, ko‘cha, atamalar, tashkilotlarning nomlari, peshlavhalar, ommaviy targ‘ibot vositalari, reklama va e'lonlar lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosida bo‘lishini ta'minlash ko‘zda tutilgan.

Bundan tashqari, markaziy, mahalliy bosma va elektron OAV, internet saytlari, nashriyotlar, matbaa korxonalari faoliyati to‘liq lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosiga o‘tkaziladi.

Shu bilan birga, 2023-yil 1-yanvardan boshlab barcha tashkilotlarda ish yuritish hujjatlari va boshqa hujjatlarni lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosida ishlab chiqish, qabul qilish va e'lon qilish amaliyoti to‘liq joriy qilinadi.

Davlatimiz rahbari alohida ta'kidlaydiki, “dunyo hamjamiyatidan munosib o‘rin egallashni maqsad qilib qo‘ygan har qaysi davlat avvalo, o‘z xalqining milliy tili va madaniyatini asrab-avaylashga, rivojlantirishga intiladi”.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi 4797-sonli “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi Farmoni. https://nrm.uz/contentf

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 3-martdagi “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 17-son qarori. lex.uz › docs

3. Davlat tili to‘g‘risidagi normativ-huquqiy hujjatlar. https://uzpharmagency.uz

4. O‘zbekiston Respublikasining "O‘zbek tili bayrami kunini belgilash to‘g‘risida"gi Qonuni. https://lex.uz/docs/4784608

5.Ochilov Q. Davlat tili: Amaliy ishlar samarasi. https://elections.uz/uz/lists/view

ÖZBEKİSTAN ULAŞTIRMA YÖNETİMİNİN LOJİSTİK PERFORMANS İNDEKSİ PARAMETRELERİNE GÖRE İRDELENMESİ

EXAMINATION OF UZBEKISTAN TRANSPORTATION MANAGEMENT ACCORDING TO LOGISTICS PERFORMANCE INDEX PARAMETERS

Dr. Öğretim Üyesi Alpaslan DOĞAN
Iğdır Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Iğdır.
ORCID ID: 0000-0003-0859-984X

ÖZET

Özbekistan ulusal ulaştırma faaliyetlerini oluşturan; kara yolu, demir yolu, deniz yolu ve hava yolu taşımalarına ilişkin yük ve yolcu taşımacılığı verilerinin zamana göre değişimlerinin incelenmesi ve Lojistik Performans İndeksi paramaterelerine göre değerlendirilmesi ile Özbekistan ulaştırma yönetimine ilişkin eğilim ve özelliklerin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Çalışmanın, Özbekistan ulaştırma potansiyelinin değerlendirilme düzeyinin anlaşılması, verimliliğin artırılması veya yüksek oranda kapasite kullanımı için önemli olabileceği öngörülmektedir. Ayrıca ekonomik gelişim, yerel ve uluslararası ticaret için önemli bir altyapı konumunda olan ulaştırma faaliyetlerinin; ülke için doğrudan veya dolaylı katma değerlerinin belirlenmesinde yararlar sağlayabileceği düşünülmektedir.

Araştırmada; başta Özbekistan resmi kuruluşlarından elde edilen ikincil tür istatistiki veriler olmak üzere, Dünya Bankası, UNECE, IMF, WTO gibi Birleşmiş Milletler kuruluşları ile beraber OECD, ITF, ADB gibi uluslararası otoriter kuruluşlardan elde edilen, kamuya açık ikincil tür resmi verilerden yararlanılmıştır. Dünya Bankası tarafından iki yılda bir yapılan Lojistik Performans İndeksi'nde kullanılan; "gümrük geçiş kolaylıkları, ulaştırma altyapı kalitesi, gönderi düzenleme kolaylığı, lojistik hizmet kalitesi, gönderi takibi (izlenebilirlik) ve teslimin zamanında yapılması" olarak belirlenen altı adet değerlendirme parametresine göre Özbekistan mevcut lojistik verilerinin ortaya konulması ayrıca yük ve yolcu taşıma performanslarına göre de ulaştırma verileri interpolasyon yönetimi ile değerlendirilmiştir. Araştırmanın kapsamı; ulusal ve uluslararası nitelikteki Özbekistan lojistik faaliyetleri, yolcu ve yük taşımacılığına ilişkin ulaştırma faaliyetlerinden ibarettir. Araştırmada kullanılan materyaller, ilgili resmi-otoriter kuruluşlar tarafından kamuya açık olarak sunulan verilerden ibaret olup, etik açıdan yüksek düzeyde yeterliliğe sahiptir.

Bulgulara göre, Özbekistan'ın kümülatif Lojistik Performans İndeks derecesinin genel bir eğilim olarak yükseliş gösterdiği gözlemlenmiştir. Özbekistan lojistik performans endeksinde düzenli olarak; "teslimatta zamanlama" parametresinden en yüksek ve "izlenebilirlik" parametresinden ise ikinci en yüksek derecelerini elde etmiştir. Taşımacılık yapısına göre ana taşıma türlerinde gözlemlenen taşıma performansı değişiminin düşüş eğiliminde olduğu, yardımcı taşıma türlerinde ise performans artış eğilimi olduğu bununla beraber yolcu taşımacılığında, hava yolu taşımacılığı performans artışı da gözlemlenmiştir. Özbekistan'ın gerek coğrafi konumu gerekse mevcut ulaştırma ve lojistik kapasitesi nedeni ile önemli potansiyeli barındırdığı ifade edilebilir. Araştırma sonuçlarının; başta Özbekistan ulaştırma ve

ekonomi ile ilgili yönetim mercileri için önem arz edebileceği ayrıca ulusal, uluslararası veya küresel ulaştırma araştırmalarına katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.
Anahtar kelimeler: Özbekistan Ulaştırma Yönetimi, Özbekistan Lojistik Yapısı, Özbekistan Ulaştırma Yapısı, Özbekistan LPI Skorları.

ABSTRACT

Forming the national transport activities of Uzbekistan; It is aimed to reveal the trends and characteristics of Uzbekistan transport management by examining the changes in freight and passenger transport data over time and evaluating them according to the parameters of the Logistics Performance Index. It is anticipated that the study may be important for understanding the level of evaluation of Uzbekistan's transport potential, increasing efficiency or utilizing high rates of capacity. In addition, transportation activities, which are an important infrastructure for economic development, local and international trade; It is thought that it can provide benefits in determining direct or indirect value added for the country.

In the research; Secondary type statistical data, primarily secondary type statistical data obtained from Uzbekistan official institutions, as well as from international authoritarian organizations such as the World Bank, UNECE, IMF, WTO and international authoritarian organizations such as OECD, ITF, ADB were used. Used in the Logistics Performance Index made by the World Bank every two years; Revealing the existing logistics data of Uzbekistan according to six evaluation parameters determined as "customs transit facilities, transportation infrastructure quality, ease of shipment arrangement, logistics service quality, shipment tracking (traceability) and timely delivery", and also transportation data according to freight and passenger transport performances. evaluated with interpolation management. The scope of the research; Uzbekistan logistics activities of national and international nature consist of transport activities related to passenger and freight transport. The materials used in the research consist of data publicly presented by the relevant official-authoritarian organizations and have a high level of ethical competence.

According to the findings, it was observed that the cumulative Logistics Performance Index rating of Uzbekistan increased as a general trend. Regularly in the Uzbekistan logistics performance index; It obtained the highest degrees from the "timing on delivery" parameter and the second highest from the "traceability" parameter. According to the transport structure, the change in transport performance observed in main transport types has a downward trend, while there is an increase in performance in auxiliary transport types, as well as an increase in air transport performance in passenger transport. It can be stated that Uzbekistan has an important potential due to its geographical location and its existing transportation and logistics capacity. Research results; It is thought that it may be important especially for the management authorities related to transportation and economy in Uzbekistan and can contribute to national, international or global transportation researches.

Keywords: Uzbekistan Transport Management, Uzbekistan Logistics Structure, Uzbekistan Transport Structure, Uzbekistan LPI Scores.

GİRİŞ

Ulaştırma ve lojistik faaliyetleri sadece işletmeler için değil, devletler ve toplumlar için de yaşamsal en önemli fonksiyonların başında gelmektedir. Öyle ki günümüzde ulaştırma ve lojistik sektörü, devletler için öncül, stratejik ve uluslararası rekabet alanlarından biri haline gelmiştir. Ayrıca her türlü ürün için fiyat, kalite ve hız; esas beklentiler durumunda olup bu beklentilerden en az iki tanesi ulaştırma ve lojistik hizmetlerle doğrudan ilgilidir. Özellikle, küreselleşme ile beraber ulaştırma ve lojistik faaliyetlerinin çok bakımdan öneminin anlaşılması ve stratejik bir alan haline gelmesi ile beraber, devletler de bu alandaki kabiliyet, kapasite ve yatırımlarını artırmaya ve daha yüksek kalitede ve katma değerde ulaştırma ve lojistik hizmetlerinin gelişimini sağlamaya yönelik çalışmalar başlatmışlardır. Bu önemin daha da belirgin hale gelmesi ile beraber, Dünya Bankası, ilk olarak 2007 yılında, daha sonraları ise 2010, 2012, 2014, 2016, 2018 (çift yıllarda) olmak üzere iki yılda bir, ülkelere ilişkin Lojistik Performans İndeksini [LPI] yapmaya ve yayınlamaya başlamıştır. LPI, yaklaşık 160 ülkenin lojistik yetkinlik ve kalitesini ölçmeye ve karşılaştırmaya yönelik olarak; tarafsız, nesnel ve evrensel nitelikle en önemli değerlendirme ölçütleri olarak ortaya konulmuştur. Bu nedenle, LPI derecesi devlet yönetimleri için hem önemli bir performans göstergesi hem de rekabet alanı durumundadır. LPI, nitel ve nicel değerlendirmelerden oluşmakta ve ülkelerin lojistik görünümlerini ortaya koymaktadır. LPI ile ülkelerin lojistik performans ve yetkinlikleri, tedarik zincirleri boyunca ölçülerek, yerel ve uluslararası perspektifden değerlendirilir (World Bank, 2021a). Bu nedenle LPI skorları ülkelerin iç ve dış lojistik performanslarını değerlendiren en önemli göstergelerden birisi durumundadır. LPI, verileri ülkeler arası karşılaştırmalar için kullanılabilecek tek bir gösterge oluşturmak üzere standart istatistiksel teknikleri kullanmaktadır (International Transport Forum, 2012). Dolayısıyla LPI, yurt içi ve uluslararası düzeylerde performans ölçmektedir. LPI Yurt içi lojistik değerlendirmesi dört alanda gerçekleştirilmektedir (Altyapı, hizmetler, sınır prosedürleri ve zamanı ile tedarik zinciri güvenilirliği) (World Bank, 2021b). LPI uluslararası değerlendirmeleri ise altı adet alandan (parametre) oluşmaktadır, bunlar (World Bank, 2021c):

- Gümrük ve sınır yönetimi işlemlerinin etkinliği (Gümrükler).
- Ticaret ve ulaşım altyapısının kalitesi (Altyapı).
- Rekabetçi fiyatlara sahip sevkiyatları düzenleme kolaylığı (Uluslararası taşımalar).
- Lojistik hizmetlerinin yeterliliği ve kalitesi; nakliye, nakliye ve gümrük komisyonculuğu hizmetleri (Lojistik yetkinlik).
- Sevkiyatları izleme ve takip etme yeteneği (İzlenebilirlik).
- Gönderilerin planlanan veya beklenen teslimat süreleri içinde alıcılara ulaşma sıklığı (Zamanlama).

Taşıma; yolcunun taşıta bindiği veya eşyanın taşımacıya teslim edildiği yerden varış noktasına götürülmesi (4925 Sayılı Karayolu Taşıma Kanunu, 2003) olarak tanımlanabilir. Lojistik ise "müşteri gereksinimlerini karşılamak üzere, çıkış noktasından tüketim noktasına kadar ilgili

bilgiler dahil olmak üzere hizmetler ve malların verimli ve etkili bir şekilde taşınması ve depolanması için prosedürlerin planlanması, uygulanması ve kontrol edilmesi süreci" (Council of Supply Chain Management Professionals, 2013) olarak tanımlanabilir. Bu araştırmada; Özbekistan lojistik, yük ve yolcu taşımacılığı faaliyetleri irdelenmiş, ancak şehir içi yolcu taşımacılığı (kentsel toplu ulaşım) dikkate alınmamıştır.

Özbekistan karasal sınırlar içinde, çoğunluğu çölleşmiş araziden oluşan coğrafik özelliktedir. Ekonomi, öncelikle tarım ve yeraltı kaynaklarına dayanmaktadır. Aynı zamanda dünyanın en büyük açık ocak altın madenine sahip büyük bir altın üreticisidir ve önemli miktarda bakır, stratejik mineraller, gaz ve petrol yataklarına sahiptir (Food and Agriculture Organization, 2007).

YÖNTEM

Özbekistan ulaştırma ve lojistik yapısının incelenmesi, ulaştırma faaliyetlerini oluşturan; kara yolu, demir yolu, deniz yolu ve hava yolu taşımalarına ilişkin yük ve yolcu taşımacılığı verilerinin zamana göre değişimlerinin irdelenmesinin amaçlandığı araştırma için ikincil tür verilerden yararlanılmıştır. Özbekistan resmi kuruluşları, Dünya Bankası, UNECE, IMF, WTO gibi Birleşmiş Milletler kuruluşları ile beraber OECD, ITF, ADB gibi uluslararası otoriter kuruluşlardan elde edilen, kamuya açık resmi verilerden yararlanılmıştır. Dünya Bankası tarafından iki yılda bir yapılan Lojistik Performans İndeksi'nde (LPI) kullanılan; "gümrük geçiş kolaylıkları, ulaştırma altyapı kalitesi, gönderi düzenleme kolaylığı, lojistik hizmet kalitesi (yetkinlik), gönderi takibi (izlenebilirlik) ve teslimin zamanında yapılması" olarak belirlenen altı adet değerlendirme parametresine göre Özbekistan mevcut lojistik yapısının ortaya konulması ayrıca yük ve yolcu taşıma performanslarına göre de ulaştırma verileri interpolasyon yönetimi ile değerlendirilmiş ve bu hususlara ilişkin eğilimler araştırılmıştır. Araştırma, APA 7 yazın türüne uygun biçimde oluşturulmuştur.

Özbekistan lojistik performansı LPI puanlarına göre, taşımacılığa ilişkin veriler ise taşıma miktarı ve taşıma performansları ölçütleri aracılığı ile irdelenmiştir. Söz konusu taşıma performans ölçütleri yolcu taşımacılığı için yolcu-km (ykm) ve yük taşımacılığı için yük-km (ykm) olarak belirlenmiştir. "Ykm; bir yolcunun herhangi bir taşıma türü ile bir kilometre boyunca taşınmasını temsil eden ölçü birimi iken tkm; bir ton yükün herhangi bir taşıma türü ile bir kilometre mesafeye taşınmasını temsil eden ölçü birimi" olarak tanımlanabilir (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2021). Bu çalışmada, "ykm ve tkm" taşıma performans göstergeleri olarak adlandırılmıştır.

BULGULAR

Özbekistan, Asya, Orta Asya, Avrasya bölgeleri için önemli bir transit geçiş bölgesidir. Bu nedenle Ülke, birçok önemli demir yolu ve kara yolu ulaşım ağlarının içinde yer almaktadır (United Nations Economic Commission for Europe, 2008). Özbekistan, ulaştırma sektörü 2020 yılı itibari ile yaklaşık 54 trilyon Som katma değer üretmiştir. Bu değer, bir önceki yıla göre %92 oranında artış ile gerçekleşmiştir (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on

Statistics, 2021a). Özbekistan'da taşımacılık; demir yolu, kara yolu, hava yolu, boru hattı aracılığı ile yapılmaktadır. Ülke, deniz kıyısına sahip değildir (Şekil 1), 1990'lı yıllara kadar önemli bir hacim oluşturan nehir yolu taşımacılığı ise günümüzde yok denilebilecek düzeye gerilemiştir (Asian Development Bank, 2006). Bu nedenle ve birçok ülkeden gelen yükün deniz yolu ile yakın limanlara gönderilmesi daha sonra kara yolu ile Özbekistan'a ulaşması nedeni ile Özbekistan için deniz yolu taşımacılığı yük hizmetleri ithalatı söz konusudur (International Monetary Fund, 2019: 11). Özbekistan yük taşımacılığının ağırlıklı çoğunluğu maden, petrol ve imalat ürünleri taşınması üzerine gerçekleşmiştir (World Trade Organization, 2021: 386-387). Özbekistan 2019 yılı itibari ile 33,58 milyon nüfusa ve 57,92 milyar USD değerinde GSYH'ya sahiptir (World Bank, 2021ç).

Şekil 1.

Özbekistan ulaşım haritası

KAZAKHSTAN
Aral Sea
UZBEKISTAN
TURKMENISTAN
KYRGYZSTAN
TAJIKISTAN
AFGHANISTAN
I.R.IRAN
TASHKENT
DUSHANBE
ASHGABAT
Kungrad
Turkestan
Uchkuduk
Gallaaral
Gijduvan
Kattakurgan
Karshi
Baysun
Kazanjik
Kizil-Arvat
Bacharden
Boinord
Ashkhabad
Mary
Talkan
Gaurdak
Kolkhozabad
Moskovskij
Dusti Pyanj
Kurgan-Tyube
Hairatan
Termez
Kalaykhum
Nurek
Tursunzoda
Penjikent
Shahrisabz
Kasan
Kyzylorda
Arys
Shymkent
Talas
Andizan
Namangan
Fergana
Isfara
Batken
Jirgatal
Kokand
Gulistan
Sirdarya
Mudzand
Ura-Tube
Bekabad
Yangiyul
Chirchik
Angren
Almalyk
Kattakurgan
Navoi
Aktash
Zarafshan
Uchkuduk
Nukus
Kungrad
Kurgan-Urgench
Kalinin
Mangit
Turtkul
Khodjeyli
Shumanay
Beruniy
Kyzylorda
Arys
Shymkent
Talas
Kokand
Andizan
Namangan
Fergana
Isfara
Batken
Jirgatal
Gulistan
Sirdarya
Mudzand
Ura-Tube
Bekabad
Yangiyul
Chirchik
Angren
Almalyk
Kattakurgan
Navoi
Aktash
Zarafshan
Uchkuduk
Nukus
Kungrad
Kurgan-Urgench
Kalinin
Mangit
Turtkul
Khodjeyli
Shumanay
Beruniy
Tursunzoda
Penjikent
Shahrisabz
Kasan
Karshi
Kashi

nedenle yolcu ve yük taşıma performansı olarak adlandırılabilecek; taşıma miktarı ile taşıma mesafesini beraberce temel alan ton-km ve yolcu-km ölçütleri de kullanılmaktadır. Ancak aynı miktar yük ya da yolcuyu farklı mesafelerde taşımak aynı derecede değerlendirilemeyeceğinden, hem yolcu hem de yük taşıma durum ve eğilimleri, taşıma miktarı ile beraber taşıma performansları açısından da irdelenmiştir.

Özbekistan Yolcu Taşımacılığı Yapısı

Özbekistan yolcu taşıma yapısı ve eğilimleri yolcu taşıma sayısı ile yolcu taşıma performans (ykm) değerlerine göre irdelenmiştir. Yolcu taşımacılığı genel olarak, uluslararası, ulusal ve şehir içi toplu taşımalar olarak sınıflandırılabilir (Doğan, 2015: 21). Ancak şehir içi yolcu taşımaları çok daha farklı özelliklere, esaslara ve altyapıya sahip özgün bir taşıma türüdür. Bu nedenle araştırmada, öncelikle ulusal ve uluslararası düzeyde gerçekleşmiş olan yolcu taşımaları dikkate alınmıştır. Özbekistan yolcu taşımalarında, kara yolu yolcu taşımacılığının ağırlıklı payı (%98 oranından fazla) söz konusudur (Şekil 2). Elektrikli taşımalar esas olarak şehir içi toplu taşımaları temsil etmektedir ve bu araştırmanın kapsamı dışındadır.

Şekil 2.

Özbekistan yolcu taşıma paylarının taşıma türlerine göre dağılımı, %

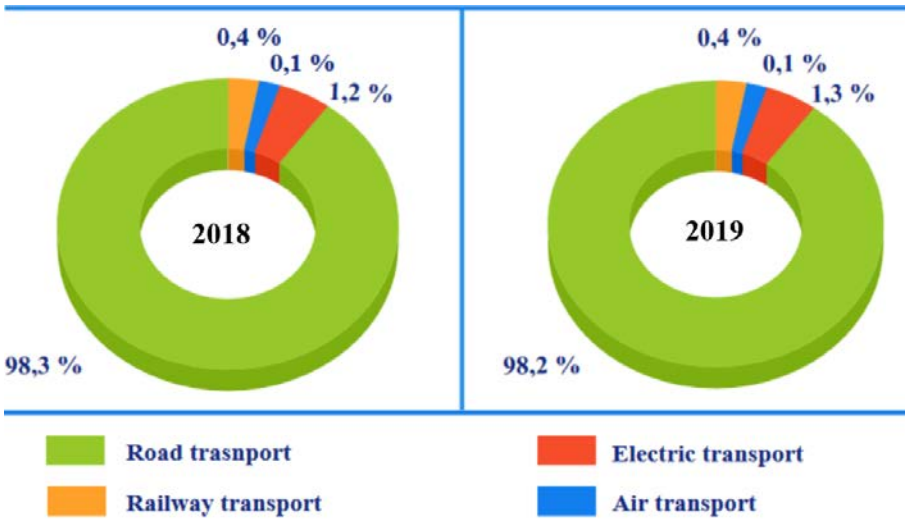

Not. Özbekistan yolcu taşıma paylarının taşıma türlerine göre dağılımı, %, 2018-2019. (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2019). Kamusal alanda.

Yolcu taşıma sayısında (milyon yolcu) tüm taşıma türleri için 2012 yılı ile 2016 yılları arasında artış görülmektedir. Ancak 2020 yılında, 2019 yılına göre tüm taşıma türlerinde yolcu taşıma sayılarında önemli oranda düşüş (demir yolunda %73, kara yolunda %14, hava yolunda %73) gerçekleşmiştir. Öyle ki 2020 yılı tüm taşıma türlerinde taşınan yolcu sayılarının 2010 yılı değerinin altında gerçekleştiği tespit edilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1.

Özbekistan yolcu sayılarının taşıma türlerine göre dağılımı

Özbekistan yolcu taşıma sayıları	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
Yolcu taşıma miktarı, milyon yolcu	6.045	6.342	6.744	6.988	7.321	7.589	7.875	5.653	5.818	6.109	5.240
Demir yolu	14,6	14,9	16	17,4	19,2	20,2	20,6	21,2	22,3	22,9	6,2
Kara yolu	5.936	6.245	6.645	6.894	7.230	7.503	7.795	5.565	5.719	6.000	5.193
Hava yolu	1,9	2,2	2,5	2,4	2,3	2,2	2,1	2,2	2,6	3,3	0,9

Not. Özbekistan yolcu sayılarının (milyon yolcu) taşıma türlerine göre dağılımı, 2010-2020 (şehir içi toplu taşımaları hariç). (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2021b); (World Bank, 2021d). Kamusal alanda.

Yolcu taşıma sayıları dikkate alındığında, 2019 yılı verilerine göre kara yolu diğer taşıma türleri (şehir içi toplu taşımaları hariç tutulmuştur) karşısında nerdeyse tek seçenek olarak ortaya çıkmaktadır (Şekil 3). Taşıma türlerine göre yolcu taşıma sayılarının 2007 yılı ile 2020 yılları arasındaki değişimi ise kara yolu taşımacılığı ekseninde eğilim göstermiştir ve toplam yolcu taşıma eğilimi ile kara yolu eğilimi tam olarak çakışmışlardır (Şekil 4).

Şekil 3.

Özbekistan yolcu taşıma sayılarına göre taşıma türlerinin payları (şehir içi toplu taşımalar hariç)

Not. Özbekistan yolcu taşıma sayılarına göre (milyon yolcu) taşıma türlerinin payları, %, 2019 (şehir içi toplu taşımalar hariç). (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2021b). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

Şekil 4.

Özbekistan yolcu taşıma sayıları itibari ile taşıma türleri paylarının yıllara göre değişimi

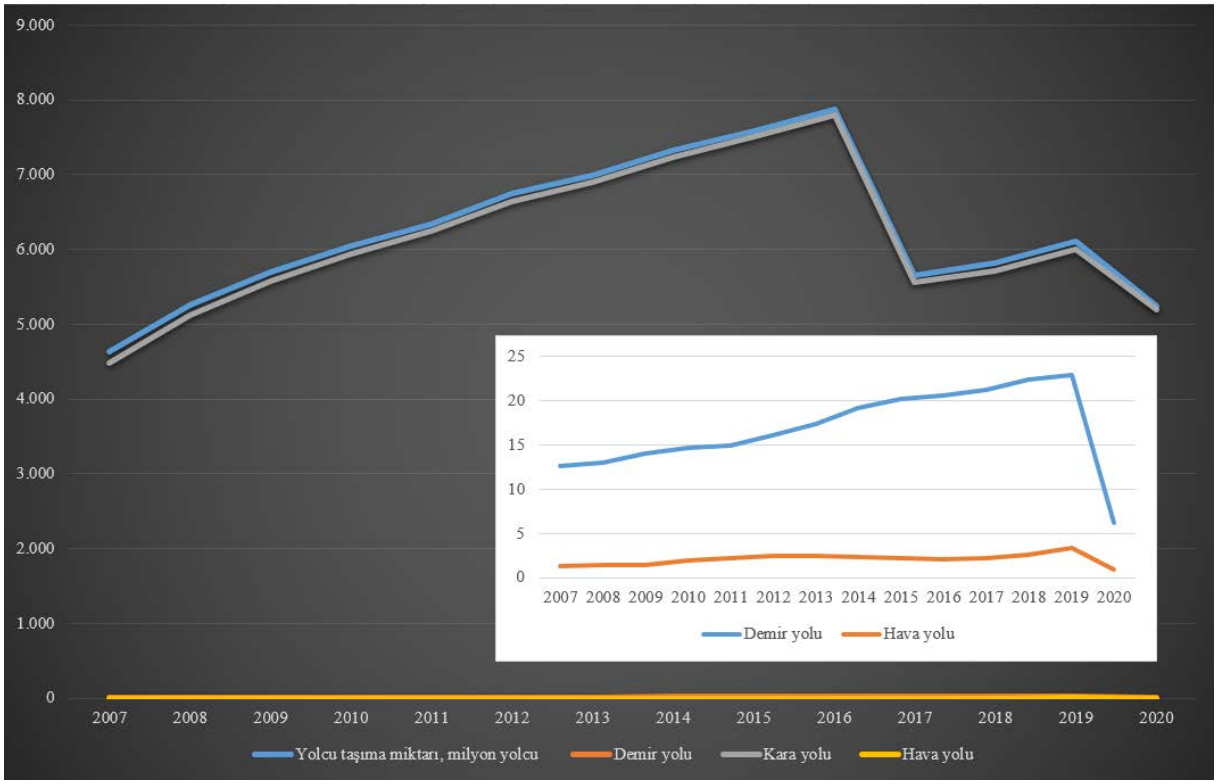

Not. Özbekistan yolcu taşıma sayıları (milyon yolcu) itibari ile taşıma türleri paylarının yıllara göre değişimi, 2007-2020 arası (şehir içi toplu taşımaları hariç, şekil içindeki küçük şekil demir yolu ve hava yolu eğilimini göstermektedir). (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2021b). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

Özbekistan 2019 yılı toplam yolcu taşıma sayısının 2007-2020 yılları kümülatif ortalamasına göre az miktarda düşmüş olduğu gözlemlenmektedir. Aynı durum, kara yolu için de geçerlidir (Şekil 5).

Şekil 5.

Özbekistan 2019 yolcu taşıma sayılarının 2007-2020 kümülatif ortalamasına göre karşılaştırılması

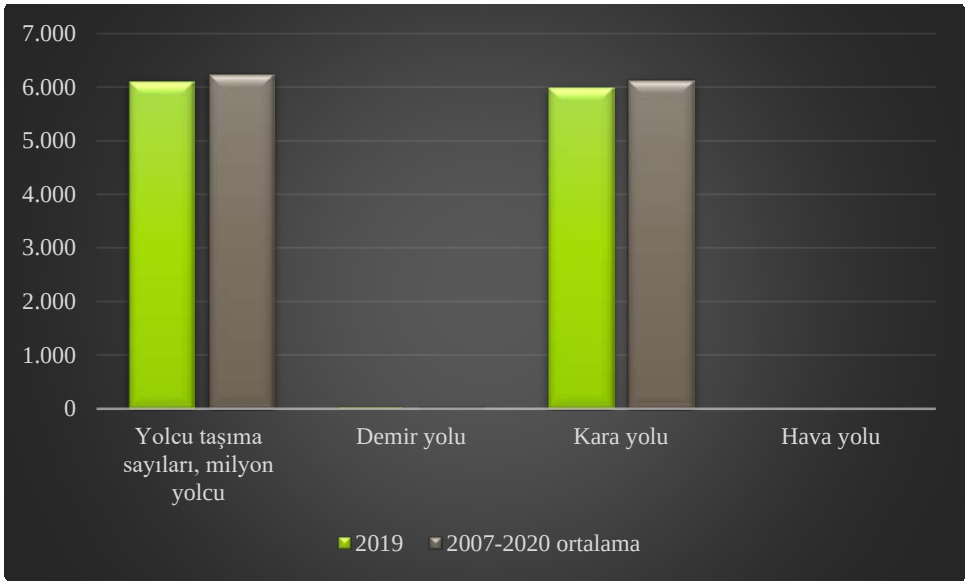

Not. Özbekistan 2019 yolcu taşıma sayılarının (milyon yolcu) 2007-2020 kümülatif ortalamasına göre karşılaştırılması (şehir içi toplu taşımaları hariç). (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2021b). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

Özbekistan yolcu taşıma performansı (tkm) dikkate alındığında; yolcu taşıma sayısına kıyasla kara yolu payının azalırken diğer taşıma türlerinin paylarının nispeten arttığı görülmektedir. Yolcu taşıma performansı 2010 ile 2019 yılları arasındaki dönemde tüm taşıma türleri için artış göstermiştir. Ancak 2020 yılında, önceki yıllara göre bir azalma söz konusudur (Tablo 2). Bu doğrultuda, yolcu taşıma performanslarına göre taşıma türleri payları; kara yolu %89, hava yolu %8 ve demir yolu %3 oranında gerçekleşmiştir (Şekil 6).

Tablo 2.

Özbekistan yolcu taşıma performanslarının taşıma türlerine göre dağılımı

Özbekistan yolcu taşıma performansları	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
Yolcu taşıma performansı, milyar ykm	77,24	82,4	89,66	94,61	100,1	105,8	110,46	129,49	134,43	140,9	116,7
Demir yolu	2,92	3,04	3,46	3,71	3,77	3,79	3,92	4,31	4,35	4,39	1,79
Kara yolu	67,95	72,55	78,64	83,26	88,87	94,76	99,31	117,16	120,7	124,9	111,6
Hava yolu	5,77	6,25	7,02	7,15	6,99	6,78	6,8	7,55	8,84	11	3,01

Not. Özbekistan yolcu taşıma performanslarının (milyar ykm) taşıma türlerine göre dağılımı, 2010-2020 (şehir içi toplu taşımaları hariç). (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2021b); (World Bank, 2021d). Kamusal alanda.

Şekil 6.

Özbekistan yolcu taşıma performansına göre taşıma türlerinin payları (şehir içi toplu taşımaları hariç)

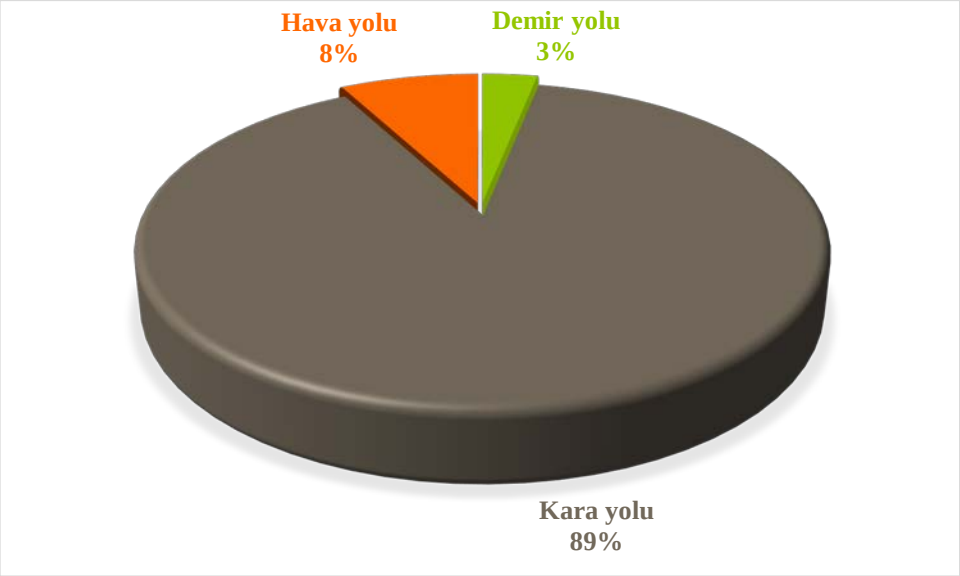

Not. Özbekistan yolcu taşıma performansına göre (milyar ykm) taşıma türlerinin payları, %, 2019 (şehir içi toplu taşımaları hariç). (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2021b). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

2007 yılından itibaren toplam yolcu taşıma performansı 2019 yılına kadar sürekli olarak artış eğilimi göstermiş ve 2020 yılında düşüşe geçmiştir. 2016-2017 yılları arasında taşınan yolcu sayısındaki azalmaya rağmen (Şekil 4) yolcu taşıma performansı aynı dönem içinde, öncekilere göre daha yüksek bir eğimle artış göstermiştir (Şekil 7). Bu durum, yolcu sayısının azalmasına rağmen taşıma mesafesinin artmış olduğunu göstermektedir. Öte yandan toplam yolcu taşıma performansı ile kara yolu taşıma performansı neredeyse aynı eğilime sahiptiler. Aynı dönemde (son 13 yıl) demir yolu ve hava yolu yolcu taşıma performans eğilimlerinin 2019 yılına kadar neredeyse düzenli olarak artmış oldukları da belirtilmelidir (Şekil 7).

Şekil 7.

Özbekistan yolcu taşıma performansı itibari ile taşıma türleri paylarının yıllara göre değişimi

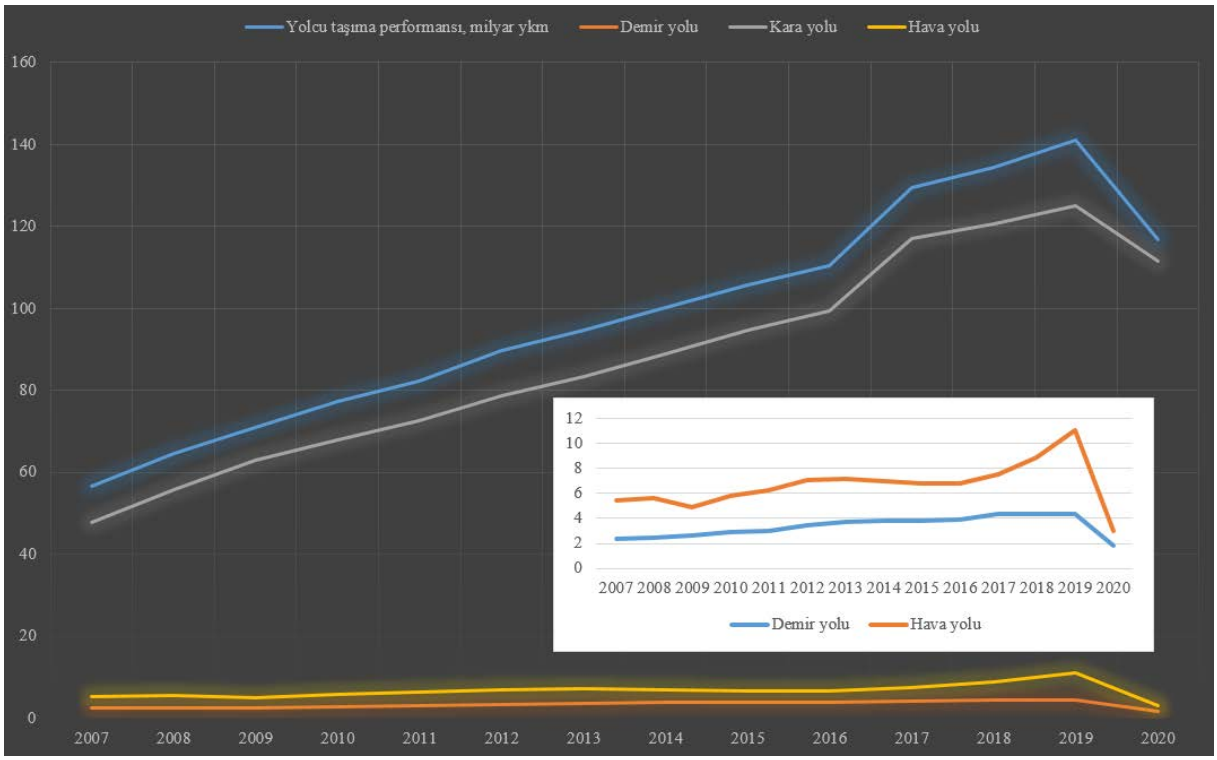

Not. Özbekistan yolcu taşıma performansı (milyar ykm) itibari ile taşıma türleri paylarının yıllara göre değişimi, 2007-2020 arası (şehir içi toplu taşımaları hariç, şekil içindeki küçük şekil demir yolu ve hava yolu eğilimini göstermektedir). (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2021b). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

2019 yılı yolcu taşıma performansının, 2007-2019 kümülatif ortalamasına göre toplam yolcu taşıma performansında %44, kara yolunda %43, hava yolunda %65 ve demir yolunda %30 oranında artış (Şekil 8) görülmektedir (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2021b). Bu durumda, hava yolu yolcu taşıma performansının nispeten en fazla artış eğilimi gösteren taşıma türü olduğu ifade edilebilir.

Şekil 8.

Özbekistan 2019 yolcu taşıma performansının 2007-2020 kümülatif ortalamasına göre karşılaştırılması

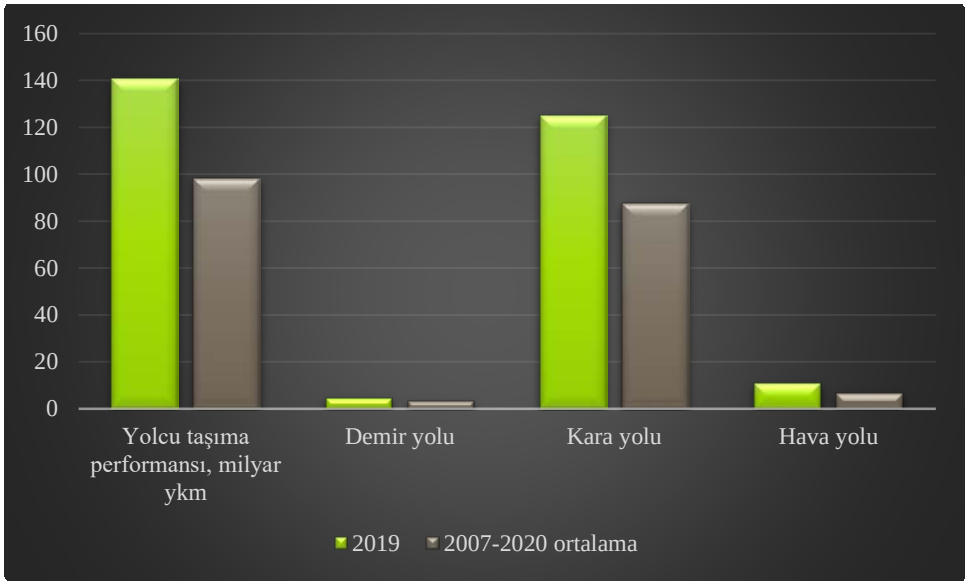

Not. Özbekistan 2019 yolcu taşıma performansının (milyar ykm) 2007-2020 kümülatif ortalamasına göre karşılaştırılması (şehir içi toplu taşımaları hariç). (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2021b). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

Özbekistan Yük Taşımacılığı Yapısı

Özbekistan yük taşıma miktarına göre taşıma türleri paylarında, kara yolu %90 orana yakın bir payla önemli ölçüde ağırlığa sahiptir (boru hattı taşımaları dahil edilmiştir). Kara yolundan sonra en fazla yük, boru hattı ve demir yolu üzerinden taşınmıştır (Şekil 9). Öte yandan 2018 yılına göre 2019 yılında kara yolu taşıma payı %0,6 oranında artarken, demir yolu ve boru hattı payında %0,2 oranında azalma gerçekleşmiştir (Şekil 9).

Şekil 9.

Özbekistan yük taşıma paylarının taşıma türlerine göre dağılımı, %

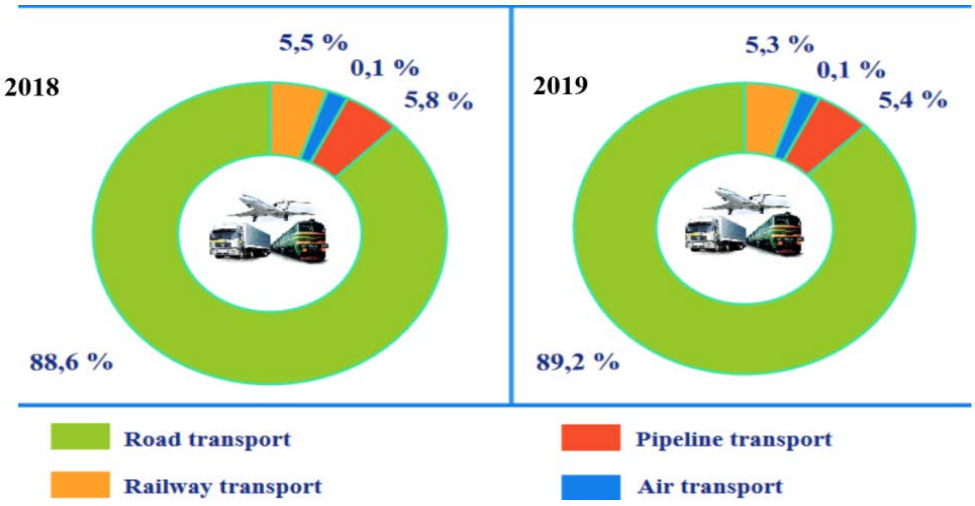

Not. Özbekistan yük taşıma paylarının taşıma türlerine göre dağılımı, %, 2018-2019. (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2019). Kamusal alanda.

Özbekistan yük taşıma miktarının taşıma türlerine göre incelenmesi ile; hava yolunda en yüksek taşıma miktarının 2011 yılında, kara yolunda 2016 yılında, demir yolunda 2020 yılında ve toplam yük taşımaları için ise 2016 yılında gerçekleşmiş olduğu gözlemlenmektedir (Tablo 3).

Tablo 3.

Özbekistan yük taşıma miktarının taşıma türlerine göre dağılımı

Özbekistan yük taşıma miktarları	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Yük taşıma miktarı, milyon ton	1.173	1.269	1.344	1.387	1.456	1.534	1.604	1.174	1.209	1.319	1.379
Demir yolu	56,9	59,6	62	63,7	66	67,7	68	68	68,4	70,1	70,4
Kara yolu	1.063	1.149	1.216	1.259	1.324	1.399	1.473	1.041	1.068	1.177	1.246
Hava yolu, bin ton	29,4	30,6	24	21,9	23,1	24,5	26,7	27,2	13,1	9,6	5,1

Not. Özbekistan yük taşıma miktarının (hava yolu bin ton, diğerleri milyon ton) taşıma türlerine göre dağılımı, 2010-2020 (boru hattı taşımaları hariç). (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2021b); (World Bank, 2021d). Kamusal alanda.

Boru hattı taşımaları hariç tutulduğunda, yük taşıma miktarına göre kara yolu payı %94 oranında ağırlıklı paya sahipken demir yolu %6 pay almıştır. Hava yolu yük taşıma miktarı dikkate değer bir oranı oluşturmamaktadır (Şekil 10).

Şekil 10.

Özbekistan yük taşıma miktarına göre taşıma türlerinin payları, (boru hattı taşımaları hariç)

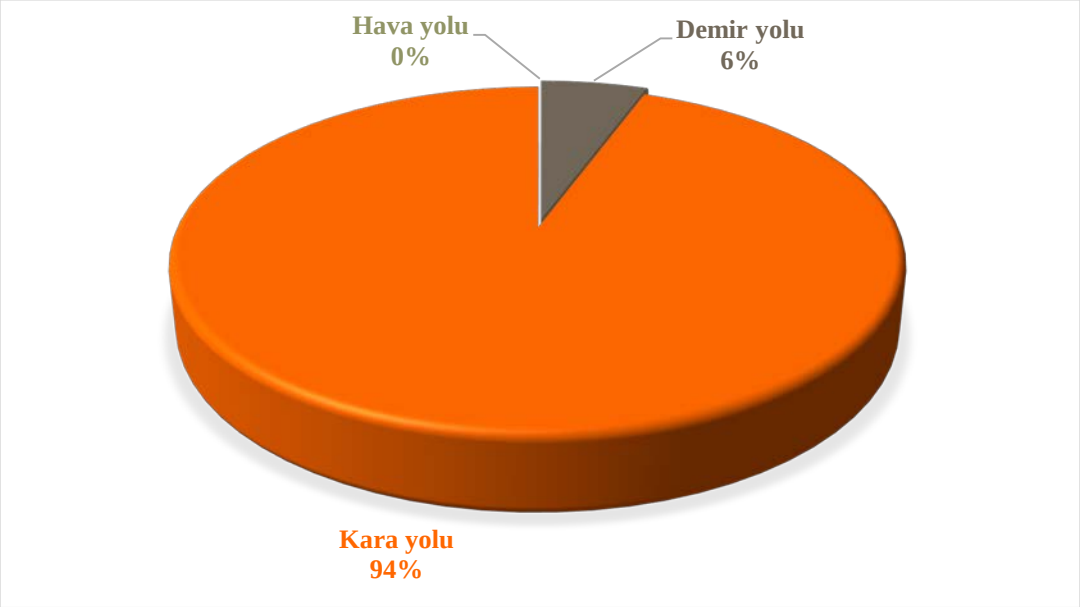

Not. Özbekistan yük taşıma miktarına göre (milyon ton) taşıma türlerinin payları, (boru hattı taşımaları hariç) 2019. (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2021b). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

2007 yılı ile 2020 yılları arasında yük taşıma miktarlarının taşıma türlerine göre dağılımı ve eğilimi kara yolu tarafından belirlenmektedir. Bu durum yük taşımacılığında kara yolu ağırlığı nedeni ile oluşmaktadır. Aynı dönede hava yolu 2010 ile 2017 yılları arasında nispeten yüksek paya ulaşmış, demir yolu ise az miktarda olsa da bir artış eğilimi göstermiştir (Şekil 11).

Şekil 11.

Özbekistan yük taşıma miktarı itibari ile göre taşıma türleri paylarının yıllara göre değişimi, (boru hattı taşımaları hariç)

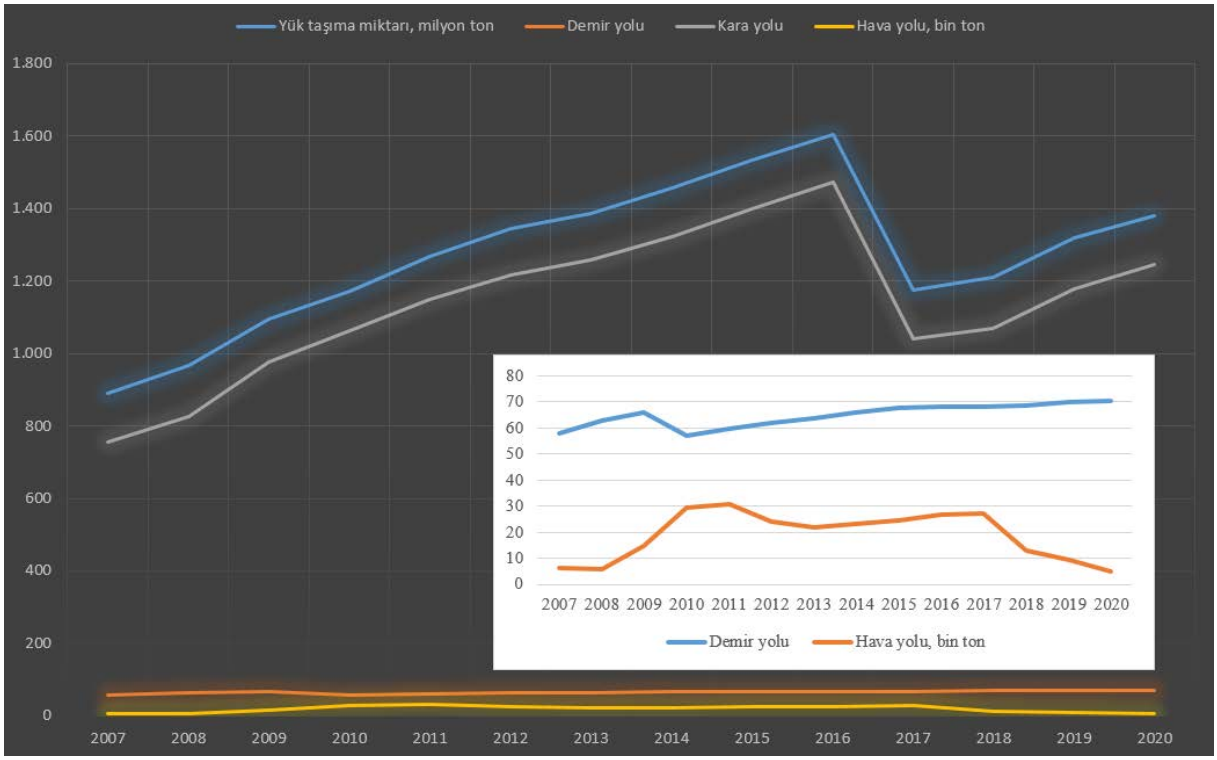

Not. Özbekistan yük taşıma miktarı (milyon ton) itibari ile taşıma türleri paylarının yıllara göre değişimi, 2007-2020 arası (boru hattı taşımaları hariç, şekil içindeki küçük şekil demir yolu ve hava yolu eğilimini göstermektedir). (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2021b). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

Yük taşıma miktarının 2007-2020 yılları kümülatif ortalamasına göre, 2019 yılı toplam yük taşıma miktarı ile beraber demir yolu ve kara yolu yük taşıma miktarları artış, hava yolu yük taşıma miktarı ise azalma eğilimi göstermiştir (Şekil 12).

Şekil 12.

Özbekistan 2019 yük taşıma miktarının 2007-2020 kümülatif ortalamaya göre karşılaştırılması, (boru hattı taşımaları hariç)

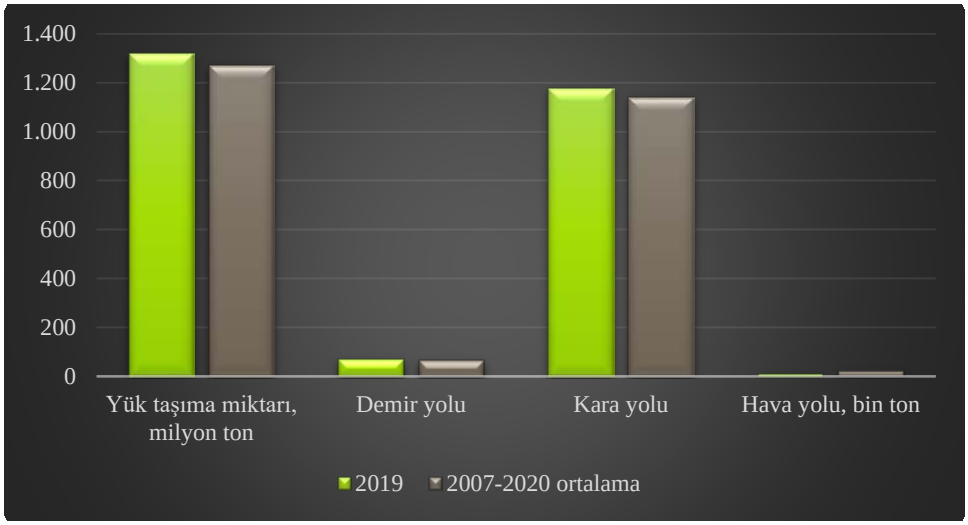

Not. Özbekistan 2019 yük taşıma miktarının (milyon ton) 2007-2020 kümülatif ortalamasına göre karşılaştırılması (boru hattı taşımaları hariç). (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2021b). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

Özbekistan toplam yük taşıma performansı (tkm) 2010-2020 yılları arasında; 2016 yılında en yüksek değere ulaşmıştır. Aynı dönem içinde demir yolu ve hava yolu 2020 yılında, kara yolu ise 2016 yılında en yüksek taşıma performanslarını gerçekleştirmişlerdir (Tablo 4). Yük taşıma miktarına göre her ne kadar kara yolu %94 paya sahip olsa da yük taşıma performansı açısından ve demir yolu payının (%59) ardından %41oranında pay almıştır. Bu durum, demir yoluna kıyasla kara yolundan daha fazla yükün daha kısa mesafelerde taşınmış olması ile açıklanabilir (Şekil 13).

Tablo 4.

Özbekistan yük taşıma performansının taşıma türlerine göre dağılımı

Özbekistan yük taşıma performansları	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Yük taşıma performansı, milyar tkm	75,8	80,85	84,76	83,84	86,45	88,87	91,17	66,93	70,56	72,91	69,13
Demir yolu	22,2	22,53	22,85	22,77	22,93	22,94	23,2	22,95	22,94	23,5	24
Kara yolu	24,5	26,05	27,7	29,16	31,46	33,94	35,95	13,63	13,85	16,17	16,06
Hava yolu, milyon tkm	168	162,4	123,2	116,2	124,6	131	135,2	156,9	123,4	119,1	219,1

Not. Özbekistan yük taşıma performansının (hava yolu milyon tkm, diğerleri milyar tkm) taşıma türlerine göre dağılımı, 2010-2020 (boru hattı taşımaları hariç). (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2021b); (World Bank, 2021d). Kamusal alanda.

Şekil 13.

Özbekistan yük taşıma performansına göre taşıma türlerinin payları, (boru hattı taşımaları hariç)

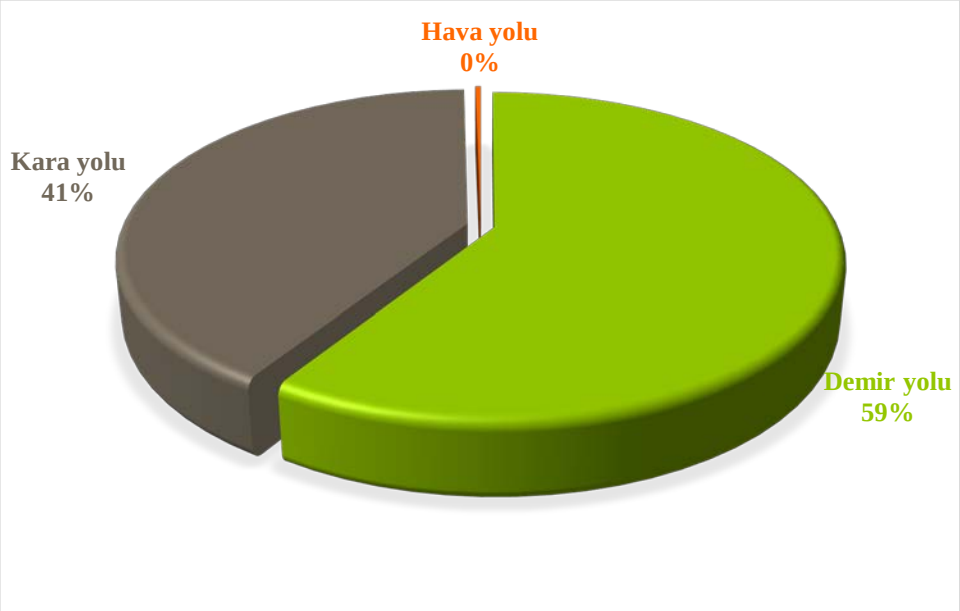

Not. Özbekistan yük taşıma performansına göre (milyar tkm) taşıma türlerinin payları, 2019 (boru hattı taşımaları hariç). (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2021b). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

2007-2020 yılları arasında, yük taşıma performans eğilimleri incelendiğinde, toplam yük taşıma performansının kara yolu taşımacılığı tarafından şekillendirildiği çıkarımı öne çıkmaktadır. Demir yolu yük taşıma performansı nispeten sabit ve çok az oranda artış eğilimi göstermiştir (Şekil 14).

Şekil 14.

Özbekistan yük taşıma performansı itibari ile taşıma türleri paylarının yıllara göre değişimi (boru hattı taşımaları hariç)

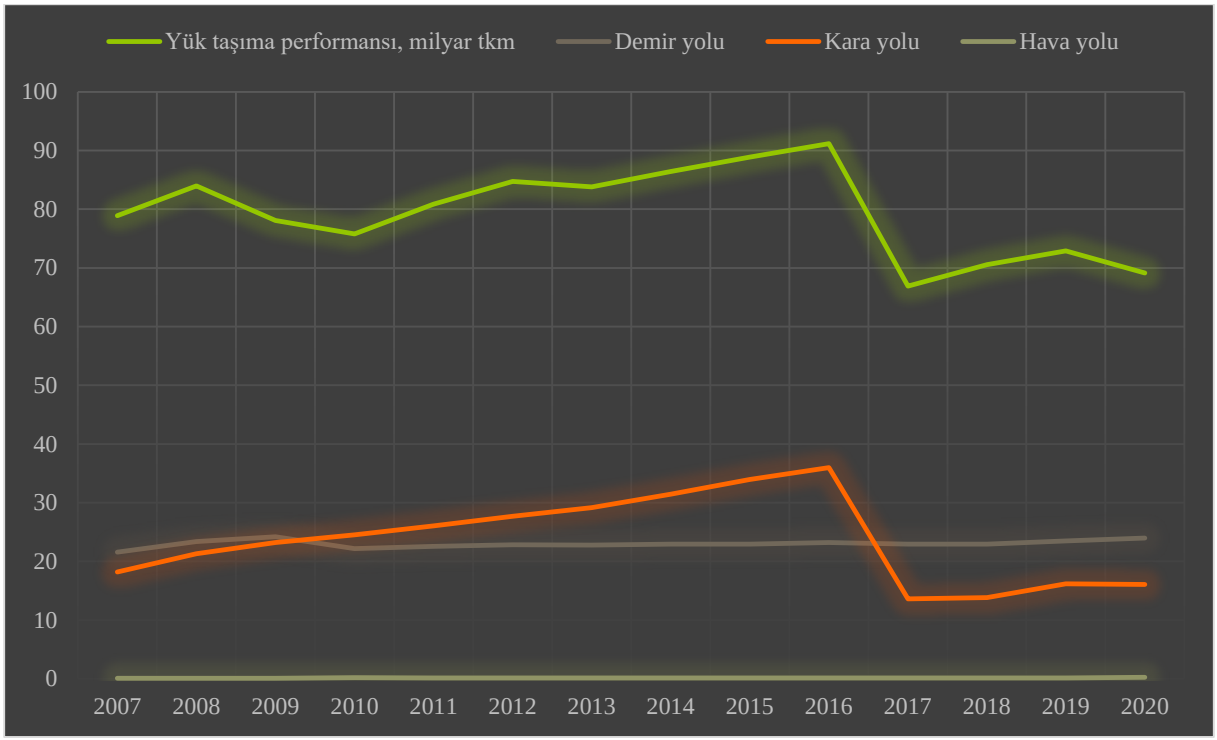

Not. Özbekistan yük taşıma performansı (milyar tkm) itibari ile taşıma türleri paylarının yıllara göre değişimi, 2007-2020 arası (boru hattı taşımaları hariç). (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2021b). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

Özbekistan 2019 yılı toplam yük taşıma performansı, 2007-2020 kümülatif ortalamasının gerisinde kalmıştır. Ancak bu azalmanın daha çok kara yolundan kaynaklandığı ifade edilebilir. Çünkü aynı dönem için demir yolu 2019 performansında az da olsa bir artış gerçekleşmiştir (Şekil 15). Bu durum, Özbekistan yük taşımacılığında kara yolu taşımanın ağırlığı nedeni ile açıklanabilir.

Şekil 15.

Özbekistan 2019 yük taşıma performansının 2007-2020 kümülatif ortalamasına göre karşılaştırılması (boru hattı taşımaları hariç)

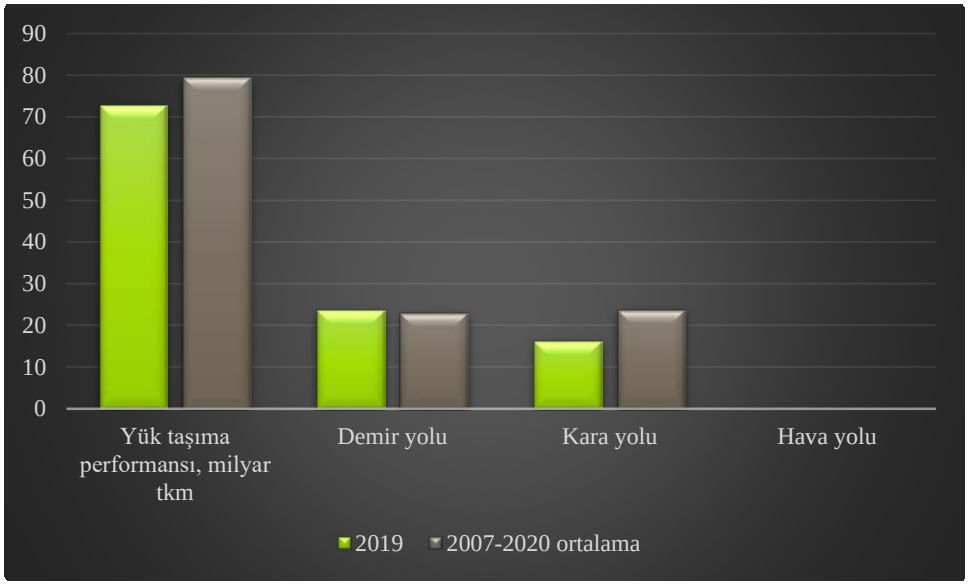

Not. Özbekistan 2019 yük taşıma performansının (milyar tkm) 2007-2020 kümülatif ortalamasına göre karşılaştırılması (boru hattı taşımaları hariç). (The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics, 2021b). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

Özbekistan Lojistik Performansı

Özbekistan genel LPI puanları itibari ile en yüksek dereceye (2,79 puan) 2010 LPI döneminde ulaşmış ve 155 ülke arasında 68. sırada yer almıştır. En düşük genel LPI puanı ise (2,16 puan) 2007 LPI döneminde görülmüş ve 150 ülke arasından 129. sırada yer edinilmiştir. LPI parametreleri itibari ile genel olarak; "Zamanlama" parametresinden en yüksek, "Gümrük" parametresinden ise en düşük puanlar elde edilmiştir. Tüm LPI dönemleri için Özbekistan ortalama genel LPI puanı 2,46 olarak hesaplanmıştır (Tablo 5).

Tablo 5.

Özbekistan LPI genel ve parametre puanları

LPI Dönemi	LPI Sıralama	LPI Skoru	Gümrük	Altyapı	Uluslararası taşımalar	Lojistik yetkinlik	İzlenebilirlik	Zamanlama
2007	129/150	2,16	1,94	2,00	2,07	2,15	2,08	2,73
2010	68/155	2,79	2,20	2,54	2,79	2,50	2,96	3,72
2012	117/155	2,46	2,25	2,25	2,38	2,39	2,53	2,96
2014	129/160	2,39	1,80	2,01	2,23	2,37	2,87	3,08
2016	118/160	2,40	2,32	2,45	2,36	2,39	2,05	2,83
2018	99/160	2,58	2,10	2,57	2,42	2,59	2,71	3,09
	Ortalama:	2,46	2,10	2,30	2,38	2,40	2,53	3,07

Not. Özbekistan LPI genel ve parametre puanları, 2007-2010-2012-2014-2016-2018. (World Bank, 2021d). Kamusal alanda.

Özbekistan LPI puanları, LPI dönemlerine göre genel olarak bir azalma eğilimi göstermişlerdir. Bu durum, Özbekistan'ın lojistik kalite ve yetkinliğinin azalmakta olduğuna (özellikle 2010 yılına göre) işaret etmektedir (Şekil 16 ve Şekil 17). "Zamanlama" en yüksek puan elde edilen parametre olmasına rağmen her dönem için değişken bir seyir izlemiştir. Ayrıca "Altyapı"

parametresinin nispeten düşük derecelerde olması önemli bir eksiklik noktası olarak değerlendirilebilir (Şekil 16). LPI parametrelerinin ayrıca irdelenmesi sonucunda;

Şekil 16.

Özbekistan LPI genel ve parametre puanlarının LPI dönemlerine göre değişimi

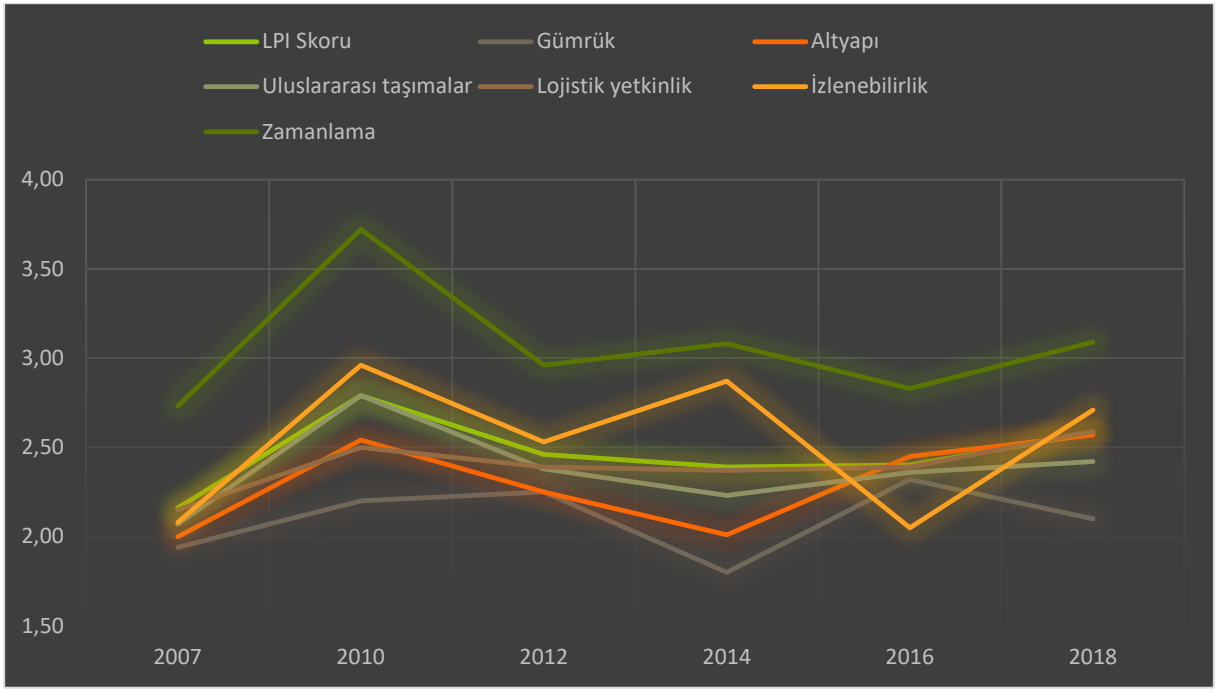

Not. Özbekistan LPI genel ve parametre puanlarının 2007-2010-2012-2014-2016-2018 LPI dönemlerine göre değişimi. (World Bank, 2021d). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

Şekil 17.

Özbekistan LPI genel puanının LPI dönemlerine göre değişimi

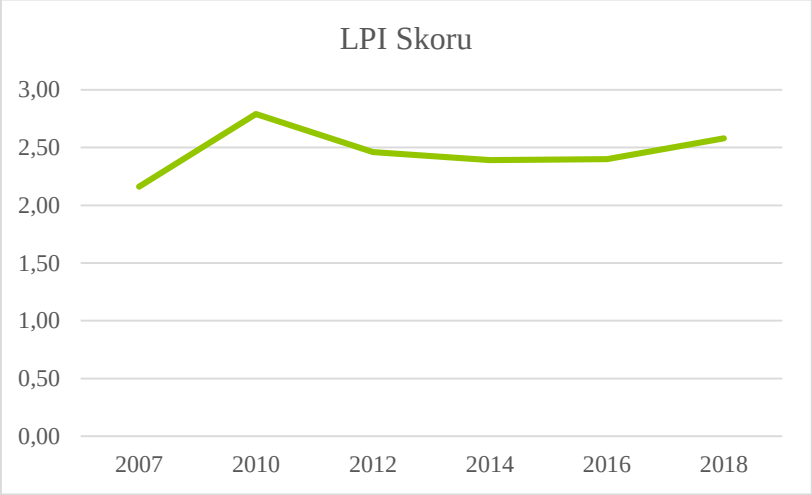

Not. Özbekistan LPI genel puanının 2007-2010-2012-2014-2016-2018 LPI dönemlerine göre değişimi. (World Bank, 2021e). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

"Gümrük" en düşük derecenin elde edildiği LPI parametresi olup 2007 döneminden 2018 dönemine değin neredeyse aynı kalmış, bu değerler arasında artış ve düşüş eğilimi görülse de kayda değer bir gelişim gözlemlenememiştir (Şekil 18).

Şekil 18.

"Gümrükleme sürecinin etkinliği (Gümrük)" parametresinin LPI dönemlerine göre değişimi

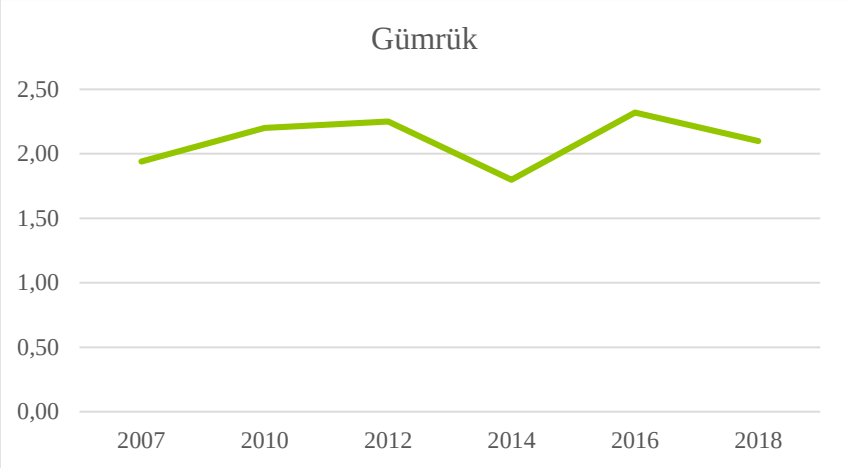

Not. "Gümrükleme sürecinin etkinliği (Gümrük)" parametresinin 2007-2010-2012-2014-2016-2018 LPI dönemlerine göre değişimi. (World Bank, 2021e). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

"Altyapı" parametresi, değişken eğilimle 2007 dönemine nazaran 2018 yılında 0,5 puandan fazla yükseliş göstermiştir. Buna rağmen 2018 ile 2010 değeri yaklaşık olarak aynı seviyededir (Şekil 19).

Şekil 19.

"Ticaret ve ulaşımla ilgili altyapının kalitesi (Altyapı)" parametresinin LPI dönemlerine göre değişimi

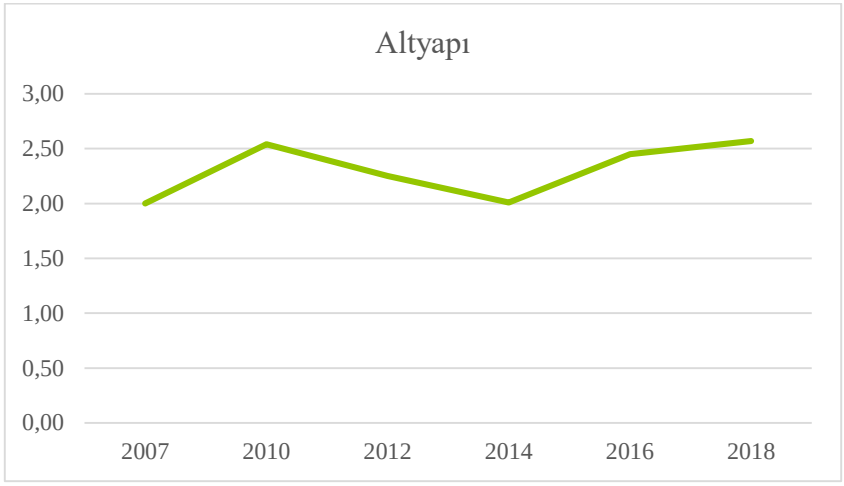

Not. "Ticaret ve ulaşımla ilgili altyapının kalitesi (Altyapı)" parametresinin 2007-2010-2012-2014-2016-2018 LPI dönemlerine göre değişimi. (World Bank, 2021e). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

"Uluslararası taşımalar" parametresi 2018 dönemi değeri, 2010 döneminin gerisinde kalmıştır. 2010 döneminden sonra genel olarak bir azalma eğilimi gözlemlenmektedir (Şekil 20).

Şekil 20.

"Rekabetçi fiyatlara sahip sevkiyatları düzenleme kolaylığı (Uluslararası taşımalar)" parametresinin LPI dönemlerine göre değişimi

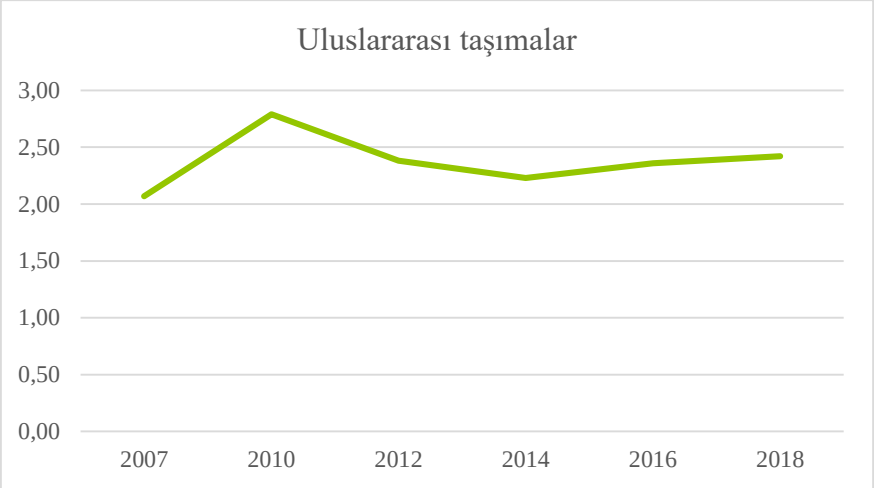

Not. "Rekabetçi fiyatlara sahip sevkiyatları düzenleme kolaylığı (Uluslararası taşımalar)" parametresinin 2007-2010-2012-2014-2016-2018 LPI dönemlerine göre değişimi. (World Bank, 2021e). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

"Lojistik yetkinlik" parametresi nispi oranda olsa da yükseliş eğilimi göstermektedir ve 2018 döneminde en yüksek değere ulaşılmıştır (Şekil 21).

Şekil 21.

"Lojistik hizmetlerinin yeterliliği ve kalitesi (Lojistik yetkinlik)" parametresinin LPI dönemlerine göre değişimi

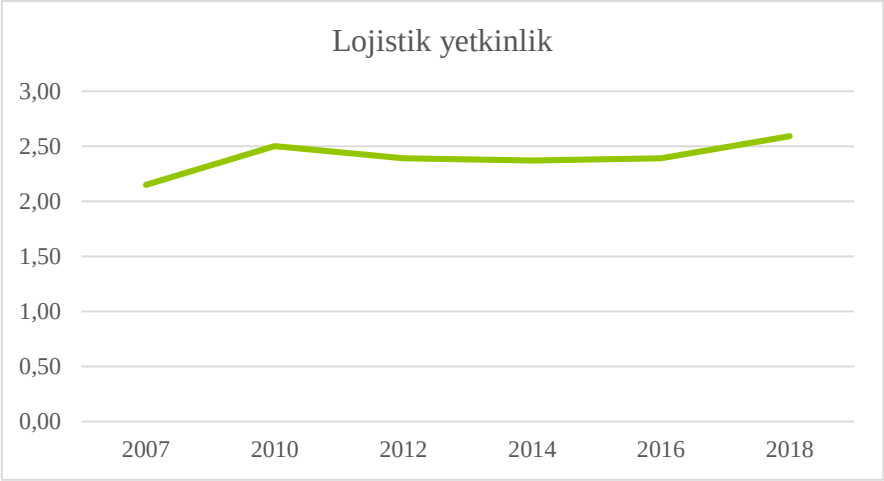

Not. "Lojistik hizmetlerinin yeterliliği ve kalitesi (Lojistik yetkinlik)" parametresinin 2007-2010-2012-2014-2016-2018 LPI dönemlerine göre değişimi. (World Bank, 2021e). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

"İzlenebilirlik" puanı değişken bir seyir izlemiş ve 2018 dönemine göre 2010 döneminin aşağısında yer almıştır (Şekil 22). Benzer durum, "Zamanlama" parametresi için de geçerlidir (Şekil 23).

Şekil 22.

"Sevkiyatları izleme ve takip etme yeteneği (İzlenebilirlik)" parametresinin LPI dönemlerine göre değişimi

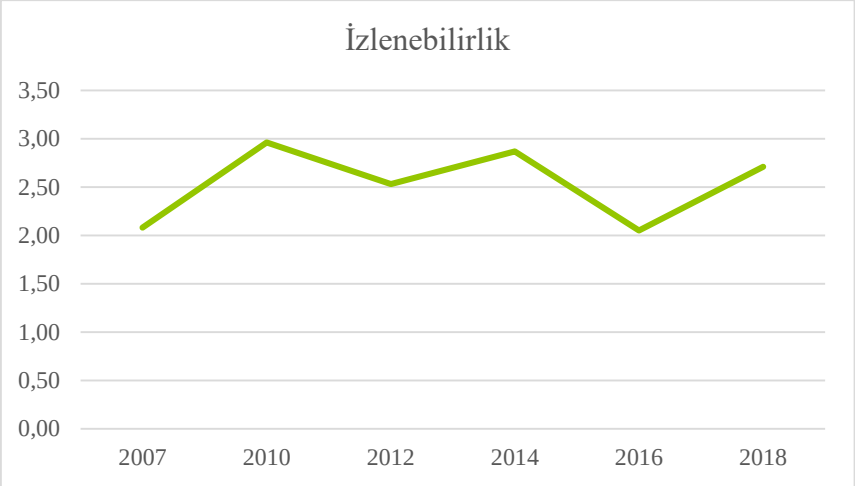

Not. "Sevkiyatları izleme ve takip etme yeteneği (İzlenebilirlik)" parametresinin 2007-2010-2012-2014-2016-2018 LPI dönemlerine göre değişimi. (World Bank, 2021e). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

Şekil 23.

"Gönderilerin planlanan veya beklenen teslimat süreleri içinde alıcılara ulaşma sıklığı (Zamanlama)" parametresinin LPI dönemlerine göre değişimi

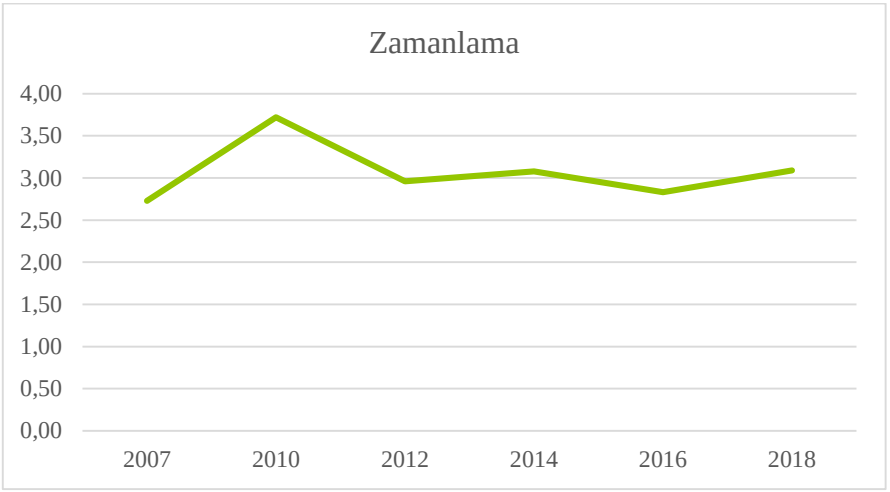

Not. "Gönderilerin planlanan veya beklenen teslimat süreleri içinde alıcılara ulaşma sıklığı (Zamanlama)" parametresinin 2007-2010-2012-2014-2016-2018 LPI dönemlerine göre değişimi. (World Bank, 2021e). Kaynak verilerinden oluşturulmuştur.

Özbekistan LPI genel ve parametre puanlarının, tüm LPI dönemleri itibari ile karşılaştırılması halinde; 2010 LPI derecelerinin öne çıktığı, özellikle "Zamanlama" parametresinin tüm zamanlarda ve tüm parametreler içinde, ulaşılabilen en yüksek puan olduğu görülmektedir. 2007 LPI derecelerinin ise tüm dönemler içinde en düşük puanların elde edildiği dönem olarak dikkat çekmektedir (Şekil 24).

Şekil 24.

Özbekistan LPI skorları karşılaştırması

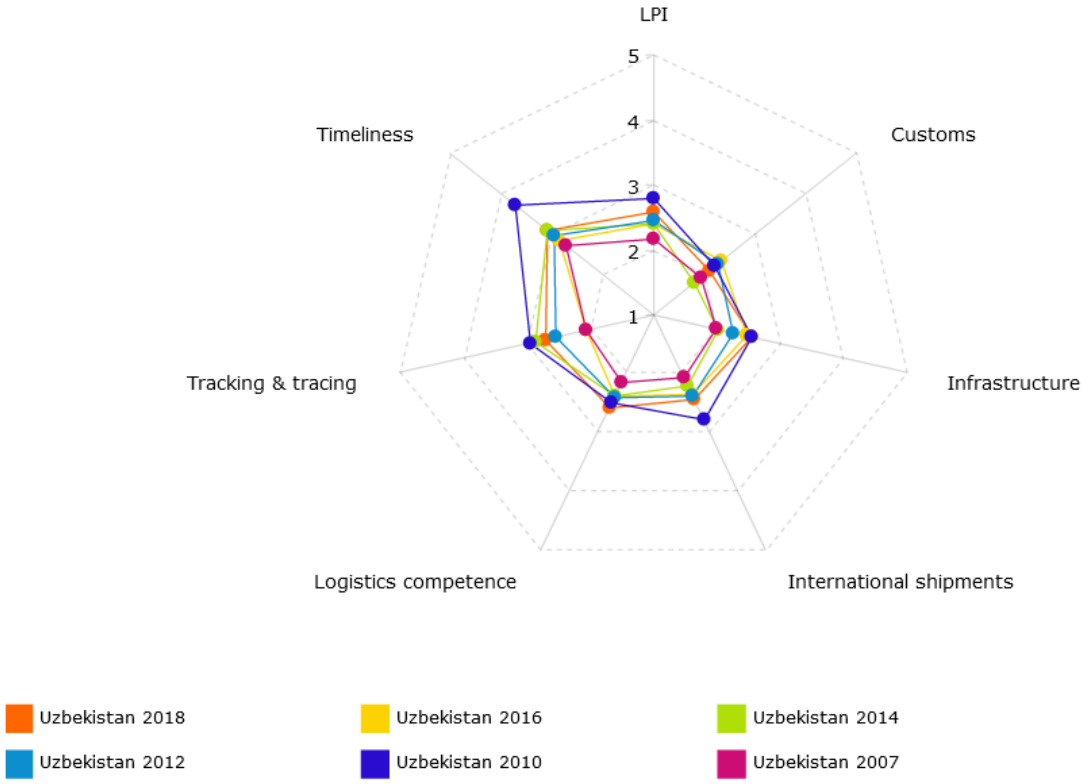

Not. Özbekistan LPI skorları karşılaştırması, 2007-2010-2012-2014-2016-2018. (World Bank, 2021e). Kamusal alanda.

Özbekistan, Avrupa ve Merkez Asya, Doğu Asya ve Pasifik Bölgeleri 2018 dönemi LPI puanlarının karşılaştırmasında; Özbekistan her iki ülke guruplarının LPI derecelerinden de geride oldukları gözlemlenmektedir (Şekil 25).

Şekil 25.

Özbekistan LPI skorları karşılaştırması

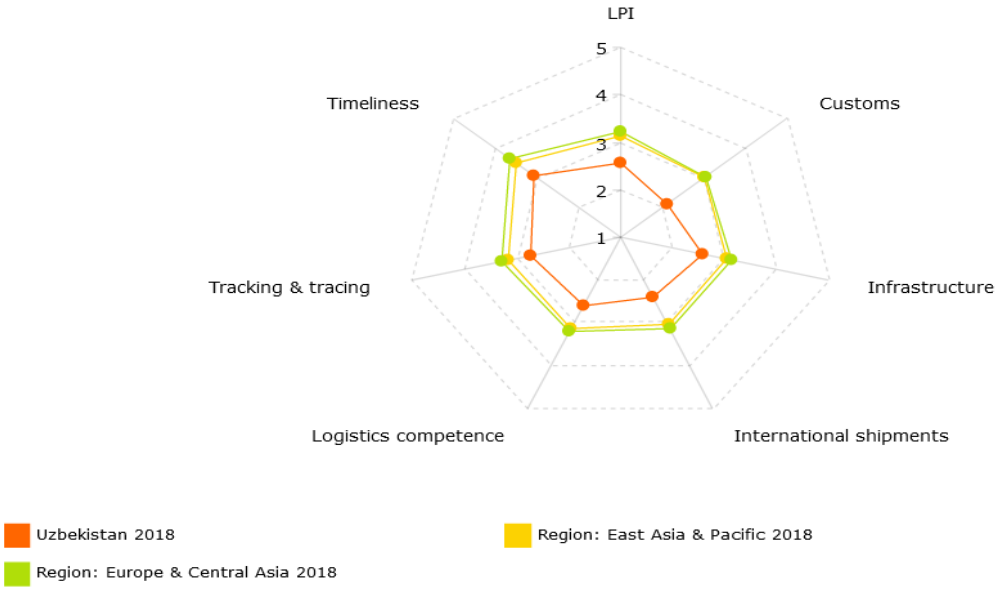

Not. Özbekistan, Avrupa ve Merkez Asya, Doğu Asya ve Pasifik Bölgeleri 2018 LPI puanları karşılaştırması. (World Bank, 2021f). Kamusal alanda.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Özbekistan ulaştırma sektörü hem yolcu hem de yük taşımaları açısından kara yolu taşımacılığına dayanmaktadır. Kara ve demir yolu ağı önemli derecede yenilenmeye ihtiyaç duymakta, nehir yolu ise kayda değer bir taşıma faaliyeti oluşturamamaktadır (Asian Development Bank, 2012). Özbekistan'da multimodal taşımacılık da gelişmemiş durumdadır. Taşıma faaliyetleri geleneksel nakliye ve depolama hizmetlerinden oluşmakta ve tedarik zinciri yönetimi ile üçüncü taraf lojistik hizmetleri henüz gelişme aşamasındadır (Asian Development Bank, 2009). Karasal bir coğrafyada yer alması (kıyı şeridinin olmaması), ulaştırma altyapı ve lojistik eksikliklerine sahip olmasına rağmen, Özbekistan'ın önemli düzeyde ulaştırma ve lojistik potansiyeline sahip olduğu söylenebilir. Bunun ilk nedeni Asya kıtasında önemli bir ulaştırma coğrafyasında bulunması diğeri ise son derece önemli küresel ya da kıtasal ulaştırma koridorlarının geçiş bölgesinde bulunmasıdır (United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, 2019). Öte yandan Özbekistan, ulaştırma ve lojistik ile ilgili önemli kabul edilebilecek proje ve çalışmaları da sürdürmektedir (IGC TRACECA, 2013) Taşıma performansları itibari ile kara yolu yolcu taşımacılığında %89, yük taşımacılığında demir yolu %59, kara yolu %41 oranında paylara sahiptir. Ancak taşıma sayı ya da miktarı itibari ile kara yolu son derece büyük ağırlığa sahip durumdadır. Kara yolu taşımacılığının tüm taşıma türlerine baskın olduğu yapılarda; mutimodal taşıma, konteynerleşme ve lojistik yetkinliklerin gelişebilmesi beklenemez. Ayrıca ulaştırma sisteminin karakteristiği de baskın ulaşım türü (kara yolu) tarafından oluşturulacağı için taşıma hızı, taşıma güvenliği ve verimliliği, çevresel duyarlılıklar, sürdürülebilirlik, yüksek katma değer, rekabetçilik, uygun taşıma maliyetleri ve gelişmiş lojistik hizmetler gibi son derece önemli olan alanlarda da önemli derece olumsuzluklar ve yapısal eksiklikler beklenebilir. Buna rağmen Özbekistan ulaşım eğilimlerinde, hem yolcu hem de yük taşımacılığında kara yolu hâkimiyetinin devam ettiği gözlemlenmiştir. Öte yandan 2020 yılı hem yolcu hem de yük taşımalarında önemli oranda azalmalar gözlemlenmiştir. Bu düşüşün nedeni olarak küresel Covid-19 pandemisi görülebilir. Özbekistan ulaştırma altyapısında (tüm taşıma türlerinde) önemli eksiklikler mevcuttur. Ancak gelişmiş ulaştırma ve lojistik yapısı için fiziksel altyapıdan daha fazlası gerekmektedir. Çünkü hızlı ve rekabetçi ulaşım ve lojistik hizmetlerini sağlamak için nakliye ve lojistik faaliyetlerinin kalitesi çok önemlidir (International Transport Forum, 2019: 76). Bu nedenle Özbekistan ulaştırma altyapısının gelişimi ile beraber hizmet kalitesini ve lojistik yetkinliklerini yükseltmesi gerek ve şart bir unsur olarak görülmektedir. Buna rağmen Özbekistan, ulaştırma yatırımlarının çoğunluğunu kara yolu yapım ve bakımı için harcarken, demir yolu altyapısı için (kara yolunun yaklaşık dörtte biri kadar) nispeten çok daha az yatırım yapmıştır (International Transport Forum, 2019: 74). Özbekistan kara yolu ağı yoğunluğu itibari ile yeterli seviyenin üzerinde kara yolu ağına sahip olmakla beraber, kara yolu ağının standart ve kalitesi açısından iyileştirmelere ihtiyacı bulunmaktadır. Ancak demir yolu ağının kalitesi, modernizasyonu,

yaygınlığı ve entegrasyonunun sağlanması önceliklendirilmelidir. Özbekistan, demir yolu altyapısının önemli eksiklikleri karşısında bazı yenileme çalışmaları yapmaktadır (Uzbekistan Temir Yullari, 2018). Ancak daha fazla ve yapısal dönüşümlere ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Özbekistan demir yolu standartları ve hat genişliği eski Sovyet standartlarındadır (1522 mm genişlik) (World Bank, 2012: 14). Bu durum, Özbekistan'ın küresel ve bölgesel seviyede ulaştırma ve lojistik entegrasyonunu sınırlayabilir. Günümüzde önemli derecede yenilenme ihtiyacı olan Özbekistan demir yolu hattı, kapsamlı ve yapısal dönüşümle modernize edilerek, "standart" (1435 mm genişlik) ölçütlere uygun hale getirilmelidir. Nitelikli, yaygın ve etkin demir yolu ulaşımı; lojistik, multimodal taşıma, kaliteli ve verimli ulaşım hizmetleri için "bel kemiği" durumundaki en önemli dayanak noktalarından birisidir, çünkü su yolu ve demir yolu ulaşımı "ana ulaşım" türleridir.

En yakın açık denizle arasında 2.950 km mesafe olan Özbekistan'da eser derecede iç su taşımacılığı yapılmaktadır. Bunlar, nispeten düşük yoğunlukta Siri Derya (Seyhun) ve Amu Derya (Ceyhun) üzerinden gerçekleşen feribot taşımalarıdır (Asian Development Bank, 2009). Özbekistan, denize kıyısı olmaması nedeni ile su taşımacılığında ancak iç su yollarını kullanabilir. Özellikle 1980'li yıllara kadar etkili olarak kullanılan nehir yolu taşımacılığı günümüzde yok denilebilecek seviyede etkisizdir (yük taşımacılığında tamamen etkisizdir) (Asian Development Bank, 2006). Buna rağmen, Siri Derya ve Amu Derya nehirleri taşımacılık için daha uygun hale getirilerek, yük ve yolcu taşımacılığında öncelikli ve etkili olarak değerlendirilebilir.

Lojistik performansında en yüksek dereceyi 2010 LPI döneminde elde eden Özbekistan bu dönemden itibaren tüm lojistik parametrelerinde düşüş eğilimi göstermiştir. Nispeten en güçlü lojistik yönü olan "Zamanlama" parametresi dahi, dönemler içerisinde son derece değişken ve istikrarsız bir eğilim göstermiştir. Özbekistan lojistik ana faaliyetleri (LPI parametreler) olan;" Gümrük", "Altyapı", "Uluslararası taşımalar", "Lojistik yetkinlik", "İzlenebilirlik" ve "Zamanlama" faaliyet ve işlemlerinin tamamında önemli düzeyde ve yapısal iyileştirmelerin gerekli olduğu düşünülmektedir. Aksi durumda, Özbekistan'ın mevcut ulaştırma ve lojistik yapısı ile hem ulusal hem de uluslararası düzeylerde; rekabetçi, etkili, verimli ve nitelikli ticaret yapısını dolayısıyla ekonomik gelişimini gerçekleştirebilmesi olası görülmemektedir.

Özbekistan kamu yönetimi ve sorumlu ulaştırma kurumları; öncelikle ana ulaşım türleri olan su ve demir yolu ulaşım ağlarını modernize ederek etkili ve yaygın duruma getirmelidirler. Bunun için öncelikle demir yolu ve iç su yolu taşıma potansiyellerinin değerlendirilmesi ön koşul olarak görülmektedir. Böylece ana ulaşım türleri olan su ve demir yolu ulaşımı ile tamamlayıcı taşıma hizmeti olan kara yolu taşımacılığı entegre edilerek, etkili ve verimli bir multimodal taşıma (kombine sistem) oluşturulmalıdır. Ayrıca gelişmiş lojistik faaliyetler, bölgesel ve uluslararası öneme sahip lojistik merkezler ve konteynerlaşma dönüşümleri gerçekleştirilmeli, özellikle yüksek katma değere sahip lojistik hizmetler en yüksek düzeyde ve çeşitlilikte sunulmalıdır.

Gelişmiş ve etkili bir ulaştırma ve lojistik yapısının gerçekleşmesi için tek başına yüksek kaliteye sahip ulaşım altyapısı yeterli olamayacaktır. Bunun için öncelikle yetkin ve nitelikli

insan kaynağı da gerekmektedir. Dolayısıyla Özbekistan, nitelikli ve yetkin insan kaynağı yetiştirmek üzere ve stratejik planlamalar çerçevesinde; ulaştırma ve lojistik alanında etkili orta ve yükseköğretim eğitim-öğretim mekanizmalarını da oluşturmalıdır. Yüksek kalite ve beceri seviyesinde lojistik hizmetlerin sunulması, yüksek standartlarda entegre ulaştırma altyapısının oluşturulması ile beraber, bölgesel ve küresel entegrasyonun sağlanması gerekli görülmektedir. Ayrıca Özbekistan, United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) tarafından ülkelerin katılımına sunulmuş olan taşımacılık ile ilgili tüm konvansiyonlara katılım sağlamalıdır. Özbekistan ulaştırma ve lojistik verilerine ilişkin paylaşımların son derece kısıtlı oranda yapılmış olduğu da bir başka gözlem ve eksikliktir. Söz konusu verilerin detayları ve tüm açıklığı ile paylaşılması, özellikle bilimsel çalışmalara konu olacağından öncelikle ilgili ülkeler için yararlar sağladığı dikkate alınmalıdır.

KAYNAKLAR

4925 Sayılı Karayolu Taşıma Kanunu. (2003, 9 Temmuz). Resmi Gazete (Sayı: 25173), madde: 3. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4925.pdf

Asian Development Bank. (2006). *Uzbekistan: Transport sector strategy 2006–2020, Project Number: 37691-01*. https://www.adb.org/sites/default/files/project-document/66621/37691-01-uzb-tacr.pdf

Asian Development Bank. (2009). *Uzbekistan trade facilitation and logistics development strategy report*. Asian Development Bank. https://www.carecprogram.org/uploads/Transport-and-Trade-Logistics-Uzbekistan.pdf

Asian Development Bank. (2012). *Country Partnership Strategy: Uzbekistan 2012–2016*. https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-uzb-2012-2016-ssa-01.pdf

Asian Development Bank. (2020). *Key Indicators for Asia and the Pacific 2020*. 51st edition. Asian Development Bank. DOI: https://dx.doi.org/10.22617/FLS200250-3

Council of Supply Chain Management Professionals. (2013). *CSCMP Supply Chain Management Definitions and Glossary*. https://cscmp.org/CSCMP/Educate/SCM_Definitions_and_Glossary_of_Terms.aspx

Doğan, A. (2015: 21). *Kara yolu yolcu taşımacılığı*. Nobel yayın

Food and Agriculture Organization. (2007). *Country Profiles, Uzbekistan*. http://www.fao.org/3/ah994e/AH994E01.htm

IGC TRACECA. (2013). *Logistics Processes and Motorways of the Sea II LOGMOS Master Plan, Annex 9.1, Country Profile Uzbekistan*. http://www.traceca-org.org/fileadmin/fm-dam/TAREP/65ta/Master_Plan/MPA9.1UZ.pdf

IGC TRACECA. (2021). *TRACECA Country Maps, Uzbekistan*. http://www.traceca-org.org/fileadmin/fm-dam/TAREP/58jh/EXPERT_GROUP_MODEL_GIS/UZBEKISTAN_07_11_2011_300DPI.png.

International Monetary Fund. (2019). Republic of Uzbekistan, International Monetary Fund IMF Country Report No.20/189. International Monetary Fund. https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/CR/2020/English/1UZBEA2020003.ashx

International Transport Forum. (2019). *Enhancing connectivity and freight in Central Asia*, International Transport Forum Policy Papers, No. 71, OECD Publishing
International Transport Forum. (2012). *Measurement of natıonal-level logıstıcs costs and performance discussion, paper no. 2012-4*. https://www.itf-oecd.org/sites/default/files/docs/dp201204.pdf
Organisation for Economic Co-operation and Development. (2021). *Glossary of statistical terms*. https://stats.oecd.org/glossary/index.htm
The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics. (2019). *Transport and communication quarterly reports 2019*.
https://www.stat.uz/en/?preview=1&option=com_dropfiles&format=&task=frontfile.download&catid=212&id=818&Itemid=1000000000000
The State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics. (2021a). *Development of the service sector in the Republic of Uzbekistan*.
https://stat.uz/images/uploads/docs/xizmatlar_sohasi_an_19012021.pdf
The State Committee of the Republic of Uzbekistan on statistics. (2021b). *Transport and communication*. https://www.stat.uz/en/quarterly-reports/5868-2020#january-december
United Nations Economic Commission for Europe. (2008). Transport strategy of the Republic Uzbekistan and prospects of development of Trans-Asian and Euro-Asian transit carriages.
https://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/MinisterialITC70/documents/Presentation_UZBEKISTAN_E.pdf
United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. (2019). Current state and prospects of development of transport and communication potential of the Republic of Uzbekistan. https://www.unescap.org/sites/default/files/Uzbekistan%20%281%29.pdf

Uzbekistan Temir Yullari. (2018). *Business plan Uzbekistan Temir Yulları, Joint stock company for 2019*.
https://www.railway.uz/upload/iblock/194/1942fbb86f23551ec597d2ab3519f157.pdf

World Bank. (2012). *Railway development plan*.
http://documents1.worldbank.org/curated/en/405221468180887756/pdf/796830WP0P12820Box0377384B00PUBLIC0.pdf

World Bank. (2019). *Uzbekistan Building Blocks for Integrated Transport and Logistics Development, Policy Paper*. World Bank
World Bank. (2021a). *About LPI*. https://icdrykbahhxp4h76mrlzdw2dja-jj2cvlaia66be-lpi-worldbank-org.translate.goog/about

World Bank. (2021b). *Domestic LPI*. https://icdrykbahhxp4h76mrlzdw2dja-jj2cvlaia66be-lpi-worldbank-org.translate.goog/domestic

World Bank. (2021c). *International LPI*. https://icdrykbahhxp4h76mrlzdw2dja-jj2cvlaia66be-lpi-worldbank-org.translate.goog/international

World Bank. (2021ç). *Data, Uzbekistan*. https://data.worldbank.org/country/uzbekistan

World Bank. (2021d). *Data from database: World Development Indicators*. https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#

World Bank. (2021e). *Country Score Card: Uzbekistan*. https://lpi.worldbank.org/international/scorecard/radar/254/C/UZB/2018/C/UZB/2016/C/UZB/2014/C/UZB/2012/C/UZB/2010/C/UZB/2007#chartarea.

World Bank. (2021f). *Country Score Card: Uzbekistan*. https://lpi.worldbank.org/international/scorecard/radar/254/C/UZB/2018/R/EAP/2018/R/ECA/2018

World Trade Organization. (2021). *Trade Profiles 2020*. https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/trade_profiles20_e.pdf

О ФОРМУЛАХ ТРАНСФОРМИРОВАНИЯ ПРАКОРНЕЙ В ЯЗЫКАХ ЕВРАЗИИ

Зулпукаров Капар Зулпукарович,
доктор филологических наук, профессор
факультета русской филологии
Ошского государственного университета,
Общее и прикладное языкознание
Киргизия, 723500 г. Ош, пр. Масалиева, д. 14, кв. 34
Амиралиев Семетей Манасович,
кандидат филологических наук, доцент
факультета мировых языков и культуры
Ошского государственного университета,
Общее и прикладное языкознание
Киргизия, 723500 г. Ош, ул. Салиевой, д. 18, кв. 07

В статье сравниваются корневые морфемы общих лексем ряда языков Евразии, которые имеют идентичное происхождение. В качестве основного материала используются факты тюркских языков. Этимологический анализ фактов осуществляется с позиции алтаистики и ностратики. В ней показано, что китайский язык под действием закона открытого слога лишился конечных согласных, которые были сохранены в алтайских и других языках Евразии.
Ключевые слова: ностратика, алтаистика, тюркские языки, китайский язык (ханью), экономия артикуляционных усилий, реконструкция пракорня.

Объектом статьи являются общие слова ряда языковых семей, относящихся к ностратической макросемье языков [1, с. 53-63; 2, с. 95-112; 3, 483 с.; 4, 584 с.]. Поэтому в нем с единой лингвогенетической позиции сравниваются корневые морфемы и производные слова алтайских (тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских, корейского и частично японского), китайского, кавказских (картвельских, дагестанских и др.), уральских, индоевропейских, афразийских и частично дравидийских языков. На ограниченном материале обсуждается вопрос об их этногенетическом единстве.

Предмет исследования более конкретен и имеет четко разграничиваемые черты. В рамках работы рассматриваются те фонетические закономерности, которые являются едиными, регулярными и устойчивыми для сравниваемых фактов разных языков и служат основанием для идентификации их происхождения, и те фонетические процессы, которые привели к увеличению звуковых расхождений в этимологически тождественных словах бывших родственных языков. Иногда встречаются такие звуковые расхождения в однокорневых морфемах, которые даже невообразимы для простого наблюдателя и не умещаются в сознании представителя традиционной компаративистики. Приведем предварительно несколько примеров.

Например, мы имеем все основания считать, что английское слово hot «горячий», киргизское от «огонь» и китайское huǒ «огонь, пожар, жар; красный; вспылить, вспыльчивость, рассердиться, вскипеть, взорваться» этимологически идентичны и возводятся к одному пракорню. Этот прототип мы изображаем в виде *hot «огонь». Такая реконструкция пракорня на первый взгляд покажется несуразным, нелогичным, мотивированным только с точки зрения семантики. А более широкий подход к происхождению приведенных трех слов убедительно доказывает, что их формально-фонетические отличия вторичны и возникли под действием разных фонологических процессов и закономерностей. В исторической фонетике ханью существовал известный закон открытого слога, который предполагал, чтобы финальные части китайских слогов были открытыми, рифмованными и могли иметь только согласные -н, -ң, -й, не нарушающие гармонию звучания слов. В результате пракорень *hot «огонь» подвергается опопоке – падению конечного -т и преобразованию звукосочетания -от в дифтонг -uǒ. Аналогичных фактов в китайском и киргизском языках очень много [5, с. 458-469]. Реконструируемая праформа находит подтверждение в самых разных языках. Например, она имеет трансформы в енисейских языках: арин. qot, qott, köt «огонь», ассам. hat «огонь», кот. xott, xot «огонь» и т.д. [6, с. 293, 326]. Эти языки ныне мертвые, а примеры сохранены, дошли до нашего времени и не являются исключительными. Приведем сходные факты из индоевропейских языков: гол. heet, исланд. heitt, швед. het, нем. heiß, англ. hot «горячий» [7], которые тоже свидетельствуют о правомерности реконструируемого нами прототипа. А как же связан с ним киргизский номинант огня? Связь прямая – произошла афереза, т.е. выкидка начального заднеязычного согласного. Известно, что киргиз не может артикулировать звук х в любой позиции, поэтому многие иноязычные слова с этим звуком были подвергнуты диерезе: араб. антропоним Хасан – кирг. Асан, араб. харам – кирг. арам «запрещенное». Пракорень *hot «огонь» лишился начального согласного и в других тюркских языках: 1) от – алт., др.-тюрк., каз., караг., к.калп., к.балк., койб., ног., узб., уйг., тув.; 2) ут – баш., с.-юг., тат., тоб.; 3) од – аз., тур. диал.; 4) оот – др.-тюрк., с.-юг., турк.; 5) оод – узб. диал.; 6) өд – тур. диал.; 7) уот – як.; 8) вуд – уйг., чув. (в последних двух примерах появились протетические звуки); 9) хуот – халадж. (где сохранилось начальное х-). В этих примерах отмечается чередование гласных о/ө/у/оо/уо и согласных т/д.

Данные рефлексы пракорня передают значения: 1) «огонь» – во всех языках; 2) «пламя» – кирг., уйг., чув., як.; «пожар» – каз., к.калп., кум., ног., тат., чув.; «военный огонь» – тат., тув., узб.; 3) «жар» – алт., к.балк., кирг., кум., як.; 4) «пыл, отчаянность, отчаянный, сорви-голова (перен.), стрельба» – узб.; «выстрел» – тув.; «порох» – кум.; 5) «свет» – тат., тув.; «(солнечный/лунный) свет» – як.; «искра» – чув.; 6) «дым» – др.-тюрк.; «состав, удаляющий волосы» – тур. Все эти значения так или иначе связаны между собой. В них обозначаются разные стороны огня как процесса, образующего тепло, излучающего свет и образующего дым при горении, и передаются явления, аналогичные какой-либо из сторон огня – излучение, молния и искра. Только в одном халаджском языке (огузская

группа) мы обнаруживаем трансформу пракорня с начальным х-: хуот «огонь», хуотун «дрова». Считаем, что этот язык сохранил древнейшее звучание слова.

Необходимо отметить, что рефлексы без начального х- представлены и в индоевропейских языках – древних и современных: др.-инд. atharvā «жрец огня», авест. atar «огонь», ирл. aith «печь» и др., в слав. яз.: укр. ватра «огонь», с.-хор. ватра «огонь», польск. watra «очаг, огонь, тлеющая зола» [8, с. 279]. Как видим, в славянских примерах отмечается наличие протетического лабиализованного согласного, а в индоиранских губной гласный корня преобразован в а-. Таким образом, путем сравнения слов разных языковых семей, не имеющих общих звуковых признаков, мы установили их генетическое тождество.

Соотношение пракорня и его рефлексов можем представить в виде схемы:

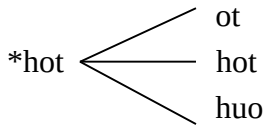

Схема моделирует ход развития пракорня по трем линиям – тюркской и иранской (афереза, иногда – протеза), германской и халаджской, китайской (опопока + дифтонгизация). Данная схема может быть перенесена на другие аналогичные случаи.

Мы можем возвести к одному пракорню киргизское слово ыр «песня, стихотворение, стихи» (ыр ырдоо «петь песню», где мы имеем дело с типологически сходным повтором в киргизском и русском языках) и китайские shī «стих, стихотворение, стихи, поэзия; стихотворный, поэтический, поэма», yū «песня, наслаждение» с чередующимися инициальными звуками (sh/y, т.е. ш/й). На первый взгляд в киргизском и китайских примерах отсутствуют общие звуки, имеется только общий смысл. Обращение к фактам других тюркских языков позволяет заключить, что в киргизском слове ыр выпал начальный звук, соответствующий китайской инициали sh-/y: каз. жыр, тат. жыр/йыр «песня» (ж/й), узб. шеър «стихотворение», шоир «стихотворец, поэт», каз. жырау «певец», кит. shīrén «поэт, стихотворец». Примеры других тюркских языков служат основанием для реконструкции архетипа *жыр/йыр, сохраненного в татарском языке, лишившегося инициального консонантного звука в киргизском языке и финального дрожащего звука в китайском. Факты языков подтверждают распространенность чередования ш/ж/й в тюркских и сино-тибетских языках. Схематически происхождение киргизского слова ыр в следующем виде:

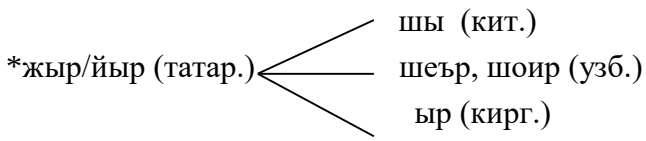

Как видим, примеры четырех сравниваемых языков соотносятся друг с другом по-разному. По нашему предположению, в татарском примере сохранена праформа, в узбекском межконсонантный гласный преобразован в сочетание двух гласных, в китайском выпал конечный -р, в киргизском – начальный согласный. Сравнивая данные факты с примерами из других тюркских языков, видим, что трансформы общетюркского

йыр более разнообразны, чем те, которые приводились: 1) йыр – аз., бар., баш., кар.г.,к.,т., кум., кумык., ног., с.-юг., тат. диал., тур., турк. диал., уйг. диал.; 2) җыр – к.балк., тат., тур.; 3) жыр – бал., каз., к.калп.; 4) жир – узб.; 5) йир – кум. диал., чаг.; 6) йер – с.-юг.; 7) ир – кар.т.; 8) ыр – кач., кирг., койб., саг., тат. диал., тоф., тув., тур. диал., турк. диал., хак.; 9) йүр/хүр – сал.; 10) дер – бал.; 11) зыр – бал.; 12) ырыа – як.; 13) йура – чув. Эти примеры выражают следующие значения: 1) «песня» - во всех языках, кроме тур. диал., кум. диал., к.калп.; «скорбная песня, причитание, импровизация без разделения на куплеты» - каз., тат. диал.; «пение с музыкой» - др.-тюрк.; «пение» - баш., сал., с.-юг., тур. диал.; «мелодия» - к.балк., кум., тур.; 2) «эпическая поэма» - к.калп.; «поэма» - кар. т.; «былина» - к.калп., кум. диал.; «сказание в стихах» - каз.; 3) «стихи» - кар. т.г., к.балк., кирг., кум., тур. диал.; «форма стихотворения с парными рифмами» - др.-тюрк. [9, с. 285]. Ясно, что многообразные рефлексы общетюркского корня йыр «песня» объединяются между собою общностью семантики и звуковых преобразований и подчиняются построенной нами модели фонетических трансформаций.

Киргизское слово кул «слуга, раб» имеет эквивалент в китайском языке в виде kǔlì «чернорабочий, слуга, носильщик; не щадить сил в работе, надрываться в тяжелом труде». Смыслово-формальная общность двух сравниваемых слов налицо. Мы здесь первичной считаем китайскую лексему на том основании, что китайский язык мотивирует семантическую структуру слова, поскольку оно состоит из двух взаимосогласованных самостоятельных слогов: 1) kǔ «тяжелый, мучительный, жалкий, бедный; мучиться, страдать, горечь, страдание, мучение, несчастье» и 2) lì «подчиняться, принадлежать; зависимый, подчиненный; слуга, раб». Эта двусложная лексема на киргизской почве лишилась конечного гласного звука, подвергаясь сокращению и превращаясь в закрытый слог. Под данную закономерность можно подвести все общетюркские трансформы названия раба с конечным согласным -л: 1) қул – аз., алт., бал., бар., др.-тюрк., др.-уйг., каз., кар. г.,к.,т., к.калп., кач., к.-тат., койб., коман., кум., леб., лоб., ног., саг., с.-юг., тат. диал., тур., турк., узб., уйг., чаг.; 2) қул – баш., тат.; 3) гул – тур. диал., кирг. (в сложных словах-антропонимах, например, Токтогул букв. «стой + раб»); 4) хул – тоф., хак.; 5) көле – тур.; 6) қулут – як. [10, с. 119-120].

Наиболее продуктивный является форма қул. Поэтому архетип этих трансформ можно восстановить в виде *кул «раб» (А.М. Щербак). Только в турецком языке представлена форма көле «раб» [11, с. 469], по составу слогов соответствующая китайской лексеме. Рефлексы пракорня *кул «раб» в современных языках передают значения:

1) «раб, невольник» – во всех языках, кроме тоф.; «мамлюк (воин личной гвардии египетских султанов, набиравшейся из тюркских и кавказских невольников, в середине XIII в. захватившей власть до завоевания Египта Турцией; ар. мамлүк «невольник»), воин из рабов, солдат-пехотинец, янычар (солдат регулярной пехоты в Турции, комплектовавшейся из военнопленных, а также из христиан, обращенных в мусульманства)» – тур.;

2) «слуга» – алт., каз., кар.т.г., кач., кирг., койб., коман., к.-тат., леб., саг., тур. диал., уйг. диал.; «батрак» – тоф.; «работник» – кар.т.г.;

3) «мужик, крестьянин» – кар.т.г.;

4) «раб божий, человек (как низкое существо)» – др.-тюрк., кирг.;

5) «вассал» - др.-тюрк. (по Г. Дёрферу);

6) «валет» – тув., як.

В якутском слове қулут «раб, слуга, валет» вторая часть (-ут) считается заимствованием из монгольских языков и признаком множественности [10, с. 120]. Значение «валет», передаваемое якутским словом қулут и тувинским словом қул, имеет семантический аналог в монгольском языке, где боол «раб, холоп, невольник, валет (в картах)». О происхождении общетюркского названия раба существует несколько гипотез.

1. Слово қул этимологически связано общетюркской лексемой қулақ «ухо» (А. Вамбери). Сразу скажем, что такое предположение не имеет ни семантического, ни деривационного основания. Гипотетический корень *қул- «слушать, слушание» никак не мог быть архетипом названия раба.

2. Высказывалось также мнение о том, что пракорень *қул «раб» по происхождению связан с существительным қол «рука» и с глаголом қыл «делать» (А.Н. Бернштам). При этом приводится аналогия: в русском языке название раба соотносится с глагольным номинантом работы: раб, **раб**отать, **раб**ота, где общий корень объединяет непроизводное существительное с дериватами – глаголом и существительным, обозначающими действия и деятельность денотата-субъекта, выраженного исходной формой корня. И эта идея признана учеными (Г. Дерфером, Л.С. Левитской и др.) необоснованной с точки зрения этимологии.

3. Другая гипотеза предложена и обоснована нами [5, с. 494; 12, с. 31; 13, с. 85; 14, с. 47]. Мы считаем данный корень общеевразийским и возводим его к китайскому архетипу. Из тюркских языков только турецкий сохранил архиформу в виде көле «раб», не подвергаясь опопоке.

4. В европейском и американском лингвоэтнокультурном пространстве встречается лексема кули «носильщик, наемный рабочий». Ее происхождение точно не определено. Одни языковеды связывают ее с тамильским языком, другие – с бенгальским [15, с. 272; 16]. Мы придерживаемся точки зрения, согласно которой она имеет китайское происхождение.

Происхождение существительного қул «раб» не исключительно, не автономно, а имеет целый ряд аналогов. Приведем отдельные примеры, которые весьма сходны с данным словом по своему звуковому облику и мотивируются китайскими исходными слогами. Например, слово йыл «год». Оно общетюркское название года и представлено в следующих звучаниях: 1) йыл – аз., алт., баш., гаг., др.-тюрк., др.-уйг., кар., к.-тат., кум. диал., леб., ног., с.-юг., тат., тел., тоб., тур., турк., узб. диал., халаж., чаг.; 2) жыл – к.-балк., кирг., тат. диал., узб. диал., як.; 3) жил – узб. диал., уйг.; 4) ҷыл – бал., каз., к.калп.; 5) йил – аз. диал., кум., лоб., узб., уйг., сал., с.-юг., чаг.; 6) зыл – бал. (ж-/з-); 7) дыл – алт.,

кач., койб., саг. (ж-/д-); 8) чыл – койб., саг., хак., шор. (ж-/ч-); 9) шыл – хак. диал. (ж-/ш-); 10) сыл – як. (ж-/с-); 11) иль – тур. диал. (с аферезой); 12) ыл – тур. диал. (с аферезой); 13) ийил – вост.-тюрк. (с протезой) [9, с. 275, 257].

Соответствия согласных в анлауте закономерны: ср., например, номинанты значений «приятный запах, аромат, мускус» в языках: кирг. жыпар, тур. диал. йыпар, як. сыбар/сымар и др. Выпадение начального согласного тоже не является исключительным явлением. Опереднение интерконсонантного гласного ы > и происходит по влиянием среднеязычного й-. Эти слова выражают значения: 1) «год» - во всех языках; «год в двенадцатилетнем животном цикле» - кирг., узб., с.-юг.; 2) «год жизни» - тур. диал., кирг.; «возраст» - др.-уйг.; 3) «новый урожай» - уйг. диал. [9, с. 275].

Эти примеры мы сравниваем с 1) монгольскими: бур. жэл, даг. жил, калм. жил, могор. жир, х.-монг. жил «год» [17, с. 74] и тунгусо-маньчжурскими: сол. жил «год» [18, с. 257]. Последнее, скорее, - заимствование из монгольских языков.

Дж. Клосон считает первичным значение «год в двенадцатилетнем животном цикле», вторичным – значение «год». А для передачи значений «год жизни, возраст; жить» в тюркских языках используется слово, функционирующее в вариантах йаш/жаш/йааш и т.д. как в глагольной, так и в субстантивной формах. Ср. кирг. он жаш «десять лет» и жаш-а «живи».

Мы считаем, что в исходе монголо-тюркских названий года стоит китайское двусложное слово rìlì [жыли] «календарь» [19, с. 291, 643], которое семантически мотивировано своими частями: rì [жы] «солнце, солнечный свет; день, дневное время; сутки, дата, число, время суток; каждый день, ежедневно, постоянно; день ото дня, изо дня в день, каждый день; как-то (в прошлом), когда-то; как-нибудь (в будущем), в другой раз; гадать по солнцу» и lì [ли] «календарь, летоисчисление; опыт, жизненный опыт» [19, с. 291, 219]. Сочетание членов этих двух семантических парадигм приобрело более конкретное значение и послужило основой для возникновения сложного слова. Ср. также jiùlì [цзюли] «лунный календарь (стиль)» [20, с. 480]. Китайские названия календаря заимствованы западно-алтайскими языками и стали номинантами года, подвергаясь опопоке, что и привело к сокращению объема знака и образованию закрытого слога: жыли/цзюли>жыл/йыл. Данный факт может послужить аналогом для объяснения этимологии названия дороги в тюркских языках.

Киргизское жол «дорога, путь, трасса, дистанция, расстояние, след, колея, полоса, выход, проход» можно сравнить с китайскими лексемами: 1) zhù/zhuó «след, колея, путь, наследие, дело, деяние, образец, пример»; 2) zhé/chè «колея, след колес, путь, дорога, образец, выход, столб, класс рифм». Здесь мы имеем дело с чередованием в китайских инициалях в виде zh-/ch-, соответствующих киргизскому начальному ж-. Различны финали: кит. -ú/-uó/-é/-è = кирг. -ол. Последнее можно было бы объяснить как соответствие киргизского закрытого слога китайскому открытому и признать первичным более развернутую, то есть киргизскую форму (жу/жуо/же/че из жол), если бы в

китайском языке отсутствовали примеры, которые значительно дополняют и поясняют эти сравнения:

1) кит. zǒulù «идти по дороге, путешествовать», состоящее из слогов: zǒu «ходить (пешком), идти, прохаживаться, двигаться» и lù «дорога, наземный, по суше, сухим путем»;

2) кит. jùlì «расстояние, дистанция, просвет, пробел, дальность действия, дальнобойность, досягаемость», состоящее из слогов: jù «крупный, огромный, громадный» и lì «расстояние, на расстоянии, расходиться, удаляться, раздвигать, удалять»;

3) кит. yīlì «весь путь, тот же путь, вместе, по пути, с хода, по ходу»;

4) кит. yóulì «путешествовать, странствовать», yóulè «гулять, развлекаться, веселиться», которые, вероятно, состоят из слогов: yóu «гулять, прогуливаться, совершать экскурсию, обходить, объезжать, скитаться, бродить, кочевать, блуждать, путешествовать», с одной стороны, и, с другой, lì «расстояние, на расстоянии» и lè «радость, веселье, удовольствие; радоваться, веселиться, жить в радости; радовать, веселить; радостный, весело».

Инициали этих слогов z-, j- и y- соотносятся с инициалями zh- и ch- первых двух слогов как чередующиеся и могут быть отождествлены с киргизским начальным ж- в слове жол. Корреляцию приведенных корней можно представить схематически в следующем виде:

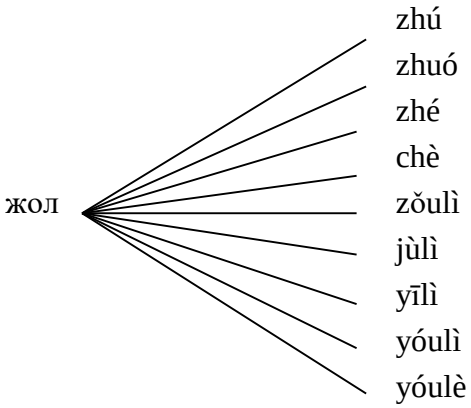

Китайские односложные (4) и двусложные (5) лексемы объединяются общим значением «путь, быть в пути, движение в пути», которое свойственно и их киргизскому аналогу. Мы допускаем предположение: киргизское жол, вероятно, производное и состоит из двух частей: первая часть – слог жо-, сравнимый с китайскими односложными лексемами, и вторая часть – инициаль -л, сравнимая с -lù, -lì и -lè в китайских двусложных лексемах, лишившихся конечных гласных в результате действия опопоки [20, с. 235, 746-748]. Соответственно мы можем говорить о том, что все общетюркские лексемы – эквиваленты данного киргизского слова возникли под действием правил диерезы на конце слова. Приведем список названий дороги в тюркских языках: 1) йол – аз., алт., вост.-тюрк., др.-трюк., др.-уйг., гаг., кар., к.-тат., кум. диал., леб., ног., тат., тур., узб. диал., уйг., чаг.; 2) йо̣л – узб.; 3) йул – баш., с.-юг., тат.; 4) җол – к.балк., кирг., узб. диал.; 5) жул – тат. диал.; 6) жол – бал., каз., к.калп.; 7) зол – бал.; 8) дьол – алт.; 9) чол –

тоф., тув., хак.; 10) шол – кыз.; 11) йоол – турк., хор.; 12) йуол – халадж.; 13) еуол – як. (протеза); 14) сьул – чув. [9, с. 217-218]

Ученые-тюркологи востанавливают праформу этих слов двояко: *йоол (Г. Дёрфер) и *ʊоол (А.М. Щербак), выделяя долготу межконсонантного согласного на первый план, хотя форма с долгим гласным представлена только в трех языках – туркменском, хорасанском и халаджском. Мы же представляем праформу в виде *йол с учетом продуктивности данного рефлекса в языках. Рефлексы пракорня содержат богатую систему модифицированных значений:

1) «дорога, путь» – во всех языках; «улица» – аз., алт., др.-тюрк., к.-тат. чаг., халадж., як.;

2) «направление» – баш., диал., каз., кирг., кум., турк.;

3) «поездка» – кирг., ног., турк.; «путешествие, нахождение в пути, дорога» – др.-тюрк.; «рейс» – кум., ног., турк., узб.;

4) «ход, скорость» – тур.; «ход., выход» – аз., тур.; «проход» – кирг., тур., чув.; «русло» – чув.; «проток, канал» – турк., тур.;

5) «полоса» – алт., каз., к.калп., кирг., ног., тел., тур., узб.; «линия» – алт., каз., к.калп., кирг., ног., тел., турк.; «строка» – алт., каз., к.калп., кирг., ног., тат., узб., уйг.;

6) «путь (достижения чего-либо)» – баш., кирг., кум., ног., тат., тур., турк.; «путь (способ существования)» – др.-тюрк.; «верная дорога» – кирг., др.-тюрк.; «прием» – каз., кирг., кум., ног., турк., узб.; «способ» – аз., алт., баш., кирг., кум., ног., тат., турк.; «средство» – аз., баш., тат., тур.; «выход (из положения)» – аз., кирг., кум.; «обычай, правило, распорядок» – алт., каз., кирг.; «порядок, правила, система» – тур.; «образ (действия)» – аз., алт., др.-тюрк., кирг., к.-тат., тел., тур.; «манера» – аз., тур.;

7) «убеждение» – аз.; «позволение, разрешение» – к.калп., кирг.;

8) «судьба» – алт., др.-тюрк., кирг., к.-тат., кар., с.-юг., тув., тур.диал., чаг.; «счастье» – с.-юг., тоф., тув.; «доля» – тув.; «удача» – тоф.;

9) «раз» – аз., алт., др.-тюрк., др.-уйг., каз., кирг., к.-тат., леб., тат.диал., тур., уйг., халадж., чаг.;

10) «подарок» – кирг.; «денежный подарок, даваемый на свадьбе со стороны парня стороне девушки» – тур. диал. и т.д. [9, с. 217-218]

Общетюркское *йол сравнивается с монгольским *зол «счастье, счастливая поездка, удача» (М. Рясенен, Г. Рамстедт, Э.В. Севортян). Развивая эту идею, мы попытаемся связать общетюркские слова с монгольскими. При этом принимаются во внимание значения слова жол под №8. Видим, что тюрко-монгольские слова семантически пересекаются: бур., х.-монг. зол «счастье, удача». От этого слова образованы:

1) бур. зольбо, калм. зольвң, х.-монг. золбин «бездомный, бродячий; отбившийся от стада (о животных)»; они сравниваются с др.-тюрк. жол/jol «дорога, путь», як. дьол «счастье»;

2) калм. золчн «путешественник» (<кирг. жолчу «проводник, человек, (нов.зн.) занимающийся ремонтом дорог; мастер по ремонту дорог»);

3) бур., х.-монг. золго-, бао. жолғэ-, калм. золh-, монгор. жиорго-«встречать/встретиться» (др.-тюрк. жолгыр- «набрести, встретить», кирг., жолук- «встречаться, повидаться»);

4) калм. золh-, х.-монг. золго «приветствовать, желать кому-либо счастья»; монгор. жиорго «благодарить» [17, с. 83-84].

Ясно, что монгольские рефлексы пракорня имеют более узкое значение, чем тюркские, и отражают группу переносных употреблений пракорня. Ср. также: др.-тюрк. ат йол «слава, удача», кирг. ак жол «счастливого пути, удачной поездки, счастливого путешествия», жолу болду «ему повезло», жолуң узарсын «желаю тебе удачи и всякого благополучия», турк. йоол болсун «счастливого пути»; кирг. жолдуу «счастливый, удачливый», каз. жоллы, ног. йоллы «счастливый».

Таким образом, тюрко-монгольские корни с конечным -л этимологически связаны с китайскими двусложными словами: zǒulì, jùlì, yīlì, yóulì, yóulè и возникли под действием правил опопоки, которые привели к падению конечного гласного.

Киргизские слова кул и жол близки по фонетическому облику к слову чал «старик, седой, пожилой мужчина, седой старик», которое тоже с точки зрения китайского языка является производным и, вероятно, состоит из двух первичных корней: jiù «старый, древний, в древности, встарь; ветхий, подержанный, изношенный; устаревший, бывший, прошлый, пожилой человек, старик, стародавняя дружба, традиция» и lǎo «старый, почтенный, уважаемый». Сочетание этих двух слогов могло образовать синтагму jiù + lǎo с плеонастическим значением. Выпадение конечного дифтонга привело к возникновению краткого слова чал/чол/шал «старик» в тюркских языках.

Таким образом, глубинно-действующие фонетические закономерности, выявляемые на основе сравнения фактов отдаленно-родственных языков, позволяют сблизить между собою совершенно разнохарактерные по звучанию слова и установить их этимологическое тождество [21, с. 381]. В связи с приведенными выше примерами мы можем говорить о путях компрессии объема языковых знаков, обеспечивающей экономию артикуляционных усилий говорящих.

Принятые в статье сокращения: авест. – авестийский, аз. – азербайжанский, аз.диал. – азербайжанские диалекты, алт. – алтайский, англ. – английский, араб. – арабский, арин. – аринский, ассам. – ассамский, бал. – балкарский, бао. – баоаньский, бар. – барабинский, баш. – башкирский, баш. диал. – башкирские диалекты, бур. – бурятский, вост.-тюрк. - восточно-тюркский, гаг. – гагаузский, гол. – голландский, даг. – дагурский, др.-инд. – древне-индийский, др.-тюрк. – древнетюркский, др.-уйг. –древнеуйгурский, ирл. – ирландский, исланд. – исландский, каз. – казахский, калм. – калмыцкий, караг. – карагасский, кар. – караимский, кар.т.г. – караимский (тракайский, галичский диалекты), кар.г.,к.,т. – караимский (галичский, крымский и тракайский диалекты), кар.т. – караимский (тракайский диалект), к.калп. – каракалпакский, к.балк. – карачаево-балкарский, кач. – качинский, кирг. – киргизский, кит. – китайский, койб. – койбальский, коман. – команский, кот. – котский, к.-тат. – крымско-татарский, кум. – куманский, кум. диал. - куманские диалекты, кумык. – кумыкский, кыз. – язык кызыл, леб. - лебединский, лоб. – лобнорский, могор. – могорский, монгор. – монгорский, нем. – немецкий, ног. – ногайский, польск. – польский, саг. – сагайский, сал. – саларский, с.-юг. – сарыг-

югурский, слав. – славянский, сол. – солонский, с.-хор. – словенско-хорватский, тат. – татарский, тат.диал. – татарские диалекты, тел. – телеутский, тоб. – тобольский, тоф. – тофаларский, тув. – тувинский, тур. – турецкий, тур. диал. – турецкие диалекты, турк. – туркменский, турк. диал. – туркменские диалекты, узб. – узбекский, узб. диал. – узбекские диалекты, уйг. – уйгурский, уйг. диал. – уйгурские диалекты, укр. – украинский, хак. – хакасский, хак. диал. – хакасские диалекты, халадж. – халаджский, х.-монг. – халха-монгольский, хор. – хорватский, чаг. – чагатайский, чув. – чувашский, швед. – шведский, шор. – шорский, як. – якутский.

коман. – команский, кыз. – язык кызыл, с.-хор. – словенско-хорватский, хор. – хорватский

Список литературы

1. Долгопольский, А.Б. Гипотеза древнейшего родства языковых семей Евразии с вероятностной точки зрения//Вопросы языкознания. – 1964. - №2. - С. 53-63.
2. Долгопольский А.Б. В поисках далекого родства // Русская речь. – 1967. - № 6. – С. 95-112.
3. Иллич-Свитыч, В.М. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, алт., дравидийский): Сравнительный словарь: Том II. – Москва: Наука, 1976. – 483 с.
4. Старостин Г.С., Дыбо А.В., Милитарев А.Ю., Пейрос И.И. К истокам языкового разнообразия. Десять бесед о сравнительно-историческом языкознании с Е.Я. Сатановским. – Москва, 2016. – 584 с.
5. Зулпукаров К.З. Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание. – Бишкек, 2016. – 768 с.
6. Топоров В.Н. Материалы к сравнительно-исторической фонетике енисейских языков // Кетский сборник. Лингвистика. – М.: «Восточная литература», 1968. – с. 277-332.
7. https://www.indifferentlanguages.com/ru/
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х томах. Том I (А-Д). – Москва, 1986. – 573 с.
9. Севортян, Э.В., Левицкая, Л.С. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ҷ», «Й». – Москва, 1989. – 293 с.
10. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «Қ». – М.: Языки русской культуры, 2000. – 261 с.
11. Большой русско-турецкий словарь: 100 000 слов и словосочетаний. – 4-е изд., стереотип. – М.: Живой язык, 2006. – 680 с.
12. Зулпукаров К.З., Амиралиев С.М. Диереза в китайско-киргизских лексических соответствий // Вестник Джалал-Абадского государственного университета №2 (35), выпуск II. – Джалал-Абад, изд-во ЖаГУ, 2017. – С. 26-36.

13. Зулпукаров К.З., Амиралиев С.М. О мотивированности семантики лексико-грамматических единиц в языке // Научно-методический электронный журнал иностранных языков в Узбекистане, www.journal.fledu.uz, №2/(16) 2017. – С. 74-92.
14. Зулпукаров К.З., Амиралиев С.М. Константы и переменные в киргизско-китайских общих морфемах // Новая парадигма социально-гуманитарного знания. Сборник научных турдов. Часть I. – Белгород, 2018. – С. 44-50.
15. Словарь иностранных слов. – 16-е изд., испр. – М.: «Русский язык», 1988. – 624 с.
16. https://classes.ru/all-russian/russian-dictionary
17. Этимологический словарь монгольских языков: в 3 т. Институт востоковедения РАН. Гл. ред. Г.Д. Санжеев, ред. Л.Р. Концевич, В.И. Рассадин, Я.Д. Леман. – М.: ИВ РАН, 2016. Том II. – G-P. – 2016. – 232 с.
18. Цинциус, В.И. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Том 1. Л., 1975. – 670 с.
19. Большой китайско-русский и русско-китайский словарь / Сост. О.В. Левина. – М.: Вече, 2012. – 960 с.
20. Китайско-русский словарь. – Исправленное издание/ Сост. ЧжуИмин, ЯоИэнь и др. – М.: Вече, 2008. – 1280 с.
21. Амиралиев С.М., Сапарбаева А.А., Кайымова Ф.М. Рефлексы пракорня *deng “равный” в языках Евразии // Мир науки, культуры, образованя. – 2020. – №1 (80). – С. 380-383.

УЗБЕКСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В ОТДЕЛЬНЫХ УКРАИНСКИХ КНИЖНЫХ ИЗДАНИЯХ

UZBEK LITERATURE IN SEPARATE UKRAINIAN BOOK PUBLICATION

Николай Васькив
доктор филологических наук, профессор,
кафедра журналистики и новых медиа, Институт журналистики,
Киевский университет имени Бориса Гринченко (Киев, Украина)
ORCID ID: 0000-0003-3909-1213
Mykola Vas'kiv
Doctor of Philology, Professor,
Department of Journalism and New Media, Institute of Journalism,
Borys Grinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine)

В статье впервые собрана наиболее полная информация об изданных в Украине отдельных книжных изданиях – переводах узбекской литературы, а также кратко анализируется содержание этих книг и предисловий к ним, их актуальности для украинского читателя. Для этого используются описательный, культурно-исторический, компаративистский и формальный методы исследования литературного процесса, отдельных литературных произведений и сборников, а также теории и практики перевода.

Абсолютное большинство переводов с узбекского языка на украинский производилось в советское время, поэтому доминировали идеологические факторы в выборе авторов и их текстов, хотя к украинскому читателю приходили и высокохудожественные произведения, в том числе иногда и классической литературы (Навои, Мукими). За годы существования СССР было издано более 40 книг произведений узбекской литературы в Украине, в постсоветский период – всего две книги. Издание узбекских произведений на украинском языке началось в 1947 году с поэмы Навои «Фархад и Ширин» в конгениальном переводе Мыколы Бажана. Наиболее часто в Украине издавались книги Айбека (3), А. Каххара (4), Ш. Рашидова (5), А. Мухтара (3), а также Хамзы, Зульфии, Х. Алимджана, Т. Пулатова и др. Стоит также отметить издание произведений детской литературы и антологий поэзии и прозы. К переводам из узбекской литературы привлекались известнейшие украинские поэты (М. Терещенко, П. Мовчан, И. Драч, Р. Лубкивский, В. Лучук, В. Забаштанский, С. Йовенко, Т. Коломиец и др.) и лучшие переводчики (С. Тельнюк, Б. Степанюк, С. Зинчук, Ю. Петренко). Некоторые из переводчиков были тесно связаны с культурой Узбекистана (Виктор Женченко). Огромный вклад в перевод прозаических произведений внес Владимир Гнатовский. Несколько повестей для детей перевел классик украинской новеллы Григор Тютюнник. С одной стороны, внимание украинских читателей привлекало воспроизведение общих для СССР проблем, с другой – неповторимость истории и современности узбекского народа, его культуры.

Переводы узбекской литературы на украинский язык и их издания были очень продуктивными в 1940–80-е годы, затем пришли в полный упадок. Возрождение этого процесса очень актуально и перспективно. Это касается прежде всего переводов современной узбекской литературы и – особенно – классической литературы до начала XX века.

Ключевые слова: узбекская литература, перевод, традиция, жанр, строфа.

For the first time, the article contains the most complete information about individual book editions published in Ukraine – translations of Uzbek literature, and also briefly analyzes the content of these books and prefaces to them, their relevance for the Ukrainian reader. For this, descriptive, cultural-historical, comparative and formal methods of studying the literary process, individual literary works and collections, as well as the theory and practice of translation are used.

The vast majority of translations from Uzbek into Ukrainian were made in Soviet times, so ideological factors dominated in the choice of authors and their texts, although highly artistic works also came to the Ukrainian reader, including sometimes classical literature (Navoiy, Mukimi). Over the years of the existence of the USSR, more than 40 books of Uzbek literature were published in Ukraine, in the post-Soviet period – only two books. The publication of Uzbek works in Ukrainian began in 1947 with Navoiy's poem "Farhad and Shirin" in a congenial translation by Mykola Bazhan. The most frequently published books in Ukraine were Aibek (3), A. Kakhkhar (4), Sh. Rashidov (5), A. Mukhtar (3), as well as Khamza, Zulfiya, Kh. Alimdzhan, T. Pulatov and others. Note the publication of children's literature and anthologies of poetry and prose. Famous Ukrainian poets (M. Tereshchenko, P. Movchan, I. Drach, R. Lubkivs'ky, V. Zabashtans'ky, V. Luchuk, S. Yovenko, T. Kolomiets', etc.) and the best translators (S. Telnyuk, B. Stepanyuk, S. Zinchuk, Yu. Petrenko). Some of the translators were closely related to the culture of Uzbekistan (Viktor Zhenchenko). Volodymyr Hnatovs'ky made a huge contribution to the translation of prose works. Several stories for children were translated by the classic of the Ukrainian short story Grygor Tyutyunnyk. On the one hand, the attention of Ukrainian readers was attracted by the reproduction of problems common to the USSR, on the other, by the uniqueness of the history and modernity of the Uzbek people, their culture.

Translations of Uzbek literature into Ukrainian and their publications were very productive in the 1940s and 1980s, then fell into complete decline. The revival of this process is very relevant and promising. This applies primarily to translations of modern Uzbek literature and – especially – classical literature before the beginning of the 20th century.

Key words: Uzbek literature, translation, tradition, genre, stanza.

Узбекская литература возникла как синтез достижений фарсиязычной и тюркской литератур, всегда, даже в самые сложные исторические эпохи, отличалась разнообразием, богатством талантов, высоким художественным уровнем произведений. Поэтому закономерно украинские переводчики уделяли должное внимание ретрансляции узбекских литературных произведений. Прежде всего это относится к советскому периоду, т.е. ко времени общего пребывания в составе Советского Союза, когда укреплению взаимосвязей между республиками и народами, их культурами уделялось большое внимание, подкрепленное надлежащим финансированием. Краеугольным камнем межкультурного сотрудничества был идеологический фактор, единение часто было формальным, едва ли не насильственным, но чаще всего опиралось на искренний интерес наций и национальностей друг к другу, на желание познать сущность менталитета, материальной и духовной культуры братского, пусть и далекого, народа, донести духовные достижения этого народа своим соотечественникам. Это относится как к украинским писателям и переводчикам, так и к узбекским.

Первые переводы на украинский язык из тюркских литератур народов СССР чаще всего появлялись в начале 1950-х годов, накануне общесоюзного помпезного празднования «воссоединения» Украины с Россией. Крайне редко они могли быть опубликованы чуть раньше. Так случилось и с переводами произведений узбекской литературы. Символично, что первым отдельным книжным изданием узбекских произведений в Украине стала классическая поэма Алишера Навои «Фархад и Ширин» в не менее классическом переводе Мыколы Бажана, корифея украинской литературы и переводческого дела [33]. Украинский поэт очень долго и вдохновенно работал над переводом поэмы со староузбекского языка,

шедевра Навои.

Это отметил и Петр Скосырев в предисловии к изданию перевода «Фархада и Ширин» под названием «Алишер Навои: поэт-гуманист XV века» [54]. Он характеризует достоинства русскоязычных переводов, но указывает, что уровень перевода М. Бажана на украинский язык неподражаем и является едва ли не самым лучшим среди всех переводов поэмы на разные языки мира. Но об этом П. Скосырев пишет уже в конце предисловия. Начинает же он его с освещения всемирной славы Навои, классика и основоположника узбекской литературы, что было совершенно не лишним, если учесть, что в середине XX века украинцы, как это ни прискорбно, знали о поэте и его творчестве очень мало.

После этого он дает краткую историческую характеристику центральноазиатской жизни в XV веке как эпохи правления Тимуридов в «разноплеменных деспотических государствах». И политическими, и культурными центрами этих государств закономерно называются Самарканд и Герат. П. Скосырев детально описывает эти города и их роль в мировой истории и культуре, так как именно с ними наиболее тесно переплетены жизнь и творчество Алишера Навои. Автор предисловия сосредотачивается на общественно-политической деятельности поэта, мудреца и философа, считает, что именно благодаря усилиям Навои как главного визиря государство достигает наивысшего расцвета в период правления Хусейна Байкары. Именно Алишер Навои добивался установления умеренных цен, особенно в неурожайные годы, лично давал примеры справедливого суда, требуя этого от всех остальных судей и побуждая к этому правителя. За счет государства и своих личных средств (особенно после отставки) Навои строит множество школ (о замечательных мечетях и дворцах П. Скосырев счел за лучшее умолчать), знаменитый 70-километровый канал в Тусе, устанавливает стимулирующие экономическое развитие налоги.

Это важнейшие достижения Навои, но велик он прежде всего как непревзойденный поэт. «Удивление добрых» Петром Скосыревым анализируется как назира («ответ», поэтическое наследование-перепев) к «Сокровищнице тайн» Низами, соответственно, «Пятерица» Навои – это назира к «Хамсе» Низами. Хотя, как указывает П. Скосырев, история любви Лейли и Меджнуна имеет значительно более глубокие истоки. Ученый излагает содержание легенды, а потом сосредотачивается на особенностях поэмы Навои, ее новаторстве. Точно так же он излагает содержание поэм «Фархад и Ширин», «Семь планет», «Садди Искандери» («Вал Искандера»), определяет их новаторство по сравнению с поэмами предыдущих «Пятериц».

Дальше исследователь анализирует туркменские сказки о Мирали, прототипом которого считают Навои. Эти сказки – свидетельство непреходящей популярности поэта среди народных масс, которые давно забыли о Байкаре, а слава Алишера Навои со временем только возрастает. В том числе как и создателя классической литературы на староузбекском языке. Именно на защите достоинств тюркского языка как живого, наиболее соответствующего для жителей Центральной Азии в произведениях Навои акцентирует внимание Скосырев. Также он отмечает философичность размышлений, дидактичность поэм Алишера Навои. Закономерным для советского исследователя было выделение высмеивания духовенства как одного из ведущих мотивов творчества поэта. Также П. Скосырев указывает на высмеивание отдельных человеческих недостатков, которым в поэмах Навои противопоставляется культ

разнообразие талантов Алишера Навои, его достижений. Завершается предисловие, как уже отмечалось, характеристикой русскоязычных переводов поэм узбекского классика и перевода на украинский язык Мыколы Бажана. После текста поэмы шли обстоятельные примечания [40].

«Фархад и Ширин» в переводе М. Бажана была издана еще раз, в 1968 году [34], с воспроизведением примечаний к первому изданию [41]. Это было подарочное издание, насколько оно было возможным в советское время всеобщей экономии средств. Книга имела обрез желтого («золотого») цвета, была в суперобложке, текст сопровождали дервориты В.С. Овчинникова. Но кроме внешнего оформления книга имела еще одно отличие от первого издания, более существенное: вместо предисловия П. Скосырева поэму предваряла статья самого М. Бажана – «Великан Узбекистана» [11]. Хотя переводчик поначалу повторяет то, что было в предисловии Скосырева: раздоры, разногласия, войны между Тимуридами, засилье персидского языка как языка аристократии и поэзии. Правда, дальше Бажан несколько передергивает, заявляя о насмешках над староузбекским в поэтических произведениях, доходя до утверждения, что «настоящим ревом ненависти встретила гератская аристократия появление самого великого произведения Навои – сборника пяти поэм “Хамсе” (“Пятерица”)» [11, с. 7]. На самом деле староузбекский воспринимался как «простой» язык, но уже завоевал себе к тому времени определенное место при дворе и в поэзии. Тот же Хусейн Байкара тоже писал стихи на тюркском, а не персидском языке. Так же переводчик почему-то относит Герат к территории современного Ирана, но для него важнее было сказать о канале Фархада и горе Ширин как свидетельстве жизнеспособности поэмы Навои. Закономерным было и предоставление конфликта Алишера Навои с Хусейном Байкарой как классового, что тоже не совсем соответствовало историческим фактам.

В том же 1947 году вышел в свет сборник переводов Мыколы Терещенко стихотворений узбекских поэтов – «С Востока на Запад: узбекская поэзия Отечественной войны 1941–1945» [18]. Изданию предшествовало предисловие «Узбекская поэзия Отечественной войны» [57] авторства самого переводчика. В первом предложении раскрывается смысл заглавия сборника: «С востока на запад обращались мысли узбекских советских поэтов в дни Отечественной войны» [57, с. 3]. М. Терещенко отмечает, что основными мотивами поэтов Узбекистана в годы войны были любовь к Родине, дружба народов, ненависть к врагам, подвиг воинов и героический труд в тылу. Дальше он сосредотачивается на индивидуальных особенностях каждого из поэтов, чьи произведения попали в сборник переводов. Речь идет сначала о поэтах-бахши, т.е. народных певцах, потом о новаторстве стиха поэта-академика Гафура Гуляма, лирике еще одного писателя-академика – Айбека, об особенностях женского патриотизма в стихах Зульфии и т.д. В хронологической последовательности, по году рождения, М. Терещенко представляет поэтов-узбеков не только в предисловии, но и в сборнике переводов: Ислам-Шаир (одно стихотворение), Гафур Гулям (пять), Айбек (пять), Хамид Алимджан (пять), Максуд Шейхзаде (пять), Уйгун (шесть), Миртемир (одно), Чусти (два), Сабир Абдулла (два), Тимур Фаттах (три), Хасан Пулат (одно), Амин Умари (одно), Зульфия (два) и Хамид Гулям (одно).

Шаира «Сталин». Но стоит отметить версификационное мастерство узбекского поэта, написавшего стихотворение пятью строфами мухаммаса, и мастерство Терещенко-переводчика, воспроизведшего богатство формы оригинала, прежде всего его рифмовки. Мастерство переводчика проявилось также в воспроизведении как классических строф с перекрестной рифмовкой, так и разнослоговых, «вольных» стихов, преимущественно коротких, с использованием знаменитой «лесенки» Маяковского в стихотворениях Гафура Гуляма. Сохраняет М. Терещенко разностиховые строфы в произведении Айбека «Навои» и соединение классических «европейских» секстин с катренами в его «Празднике славы». Можно говорить о воспроизведении бейтов, с цезурой в середине длинного стиха, в переводах стихотворений Максуда Шейхзаде. Классическую форму восточной строфы сохраняет переводчик и в цикле «Рубаи» этого же поэта. В переводе «Узбекистана» Уйгуна привлекает внимание совершенство рифмовки в десятистрочных строфах: abababababcdcdcdcdcd и т.д. Конечно, в «Газели о хлопке» М. Терещенко должен был объединить стихи монорифмой, что он успешно и сделал, как и в стихотворении «Победителю», да еще и с сохранением рифмы перед редифом. Мастерски воспроизведена также ритмика гошгы Сабира Абдуллы в произведениях «Партия» (тоже с рефренами-редифами) и «Мой боевой конь», как и в стихотворении Тимура Фаттаха «Дутар». Монорифма газели Хамида Гуляма «Вовек не забыть» мастерски воспроизводится в каждом стихе перед редифом «повік не забуть!», соответствующим названию произведения.

Не мог переводчик обойти вниманием украинскую тематику, поэтому в сборник попало стихотворение Гафура Гуляма «Сироте с Украины». Но для идеологической чистоты, во избежание обвинений в национализме, также в сборник включено и стихотворение «Россия» Хамида Алимджана. М. Терещенко умело воспроизводит не только версификационные особенности стихов узбекских поэтов, но и культурный колорит узбекского бытия, в том числе и с использованием лексем-экзотизмов. Поэтому завершается сборник небольшими примечаниями [57, с. 100–101] с объяснением неизвестных для украинцев узбекских слов, топонимов и личных имен.

Следующей по времени после первого издания «Фархада и Ширин» и сборника переводов М. Терещенко стала публикация в 1950 г. произведения еще одного классика узбекской литературы, но уже XX века – Айбека. Символично, что это был биографический роман «Навои» [5] – об авторе поэмы, переведенной М. Бажаном и изданной в 1947 году. После текста романа подается краткая справка о писателе «Айбек» [3].

В романе воссоздается облик Герата – столицы Мавераннахра – периода расцвета. В центре сюжета – взаимоотношения просвещенного правителя Хусейна Байкары и его главного визиря Алишера Навои, а также противостояние Навои с ортодоксальным посягателем на его должность Мардж-ад-дином, который в конце концов достигает своего, опираясь на превращение Байкары в самовластного диктатора. Если многие из аристократов и исламских деятелей не любят, даже ненавидят поэта-визиря, то со стороны простого народа он пользуется безмерной любовью и уважением, о котором Навои всегда думал и заботился. Была в жизни поэта и настоящая любовь, как и уважение к женщинам в целом, поэтому в романе так основательно воспроизводятся женские образы. Образ Алишера Навои предстает

основное внимание отводится творчеству поэта через яркую характеристику бурной поэтической жизни Герата и Самарканда. Мы видим, с каким уважением относится Навои к поэту-силачу Пехлевану, поэтам Хайдару и Сахибу Доро. В свою очередь, они, как и Хусейн Байкара, считают Алишера непревзойденным мастером поэзии, вершиной литературы. Отлученный от высоких должностей, Навои умирает в кругу благодарных и преданных учеников.

Айбек был одним из любимых узбекских писателей для украинских переводчиков в 1950–60-е годы. В 1956 г. на украинском языке вышел в свет роман «Ветер Золотой долины» [4] в переводе Владимира Гнатовского, который сделал очень много для того, чтобы донести к украинскому читателю богатство узбекской прозы. Традиционно для таких изданий в конце книги подается биографическая справка о писателе «Айбек» [2], повторяющая содержание справки из издания романа «Навои». Содержание «Ветра Золотой долины» традиционно для советской литературы того времени: фронтовик Уктам возвращается с аойны в ферганский колхоз, становится парторгом, пытается провести серьезные преобразования в противостоянии со скрытым врагом секретарем колхоза Файзуллаевым, местным муллой – оплотом реакции, колхозными разгильдяями, которые пользуются попустительством местного начальства. Помощниками ему становятся старые Алимкул и Мир-Хайдар – носители народной морали и трудолюбия, жизненных и хозяйственных знаний и опыта. Понятно, что не обошелся роман и без романичности, т.е. любовных историй.

А в 1971 году в переводе все того же В. Гнатовского был напечатан роман Айбека «Священная кровь» [6]. Отметим, что переводчик сознательно указывает, что на украинский язык ретранслировал роман по русскоязычному изданию за 1967 год. Сохранив много узбекских экзотизмов в тексте перевода, В. Гнатовский в конце издания подает «Краткий объяснительный словарь» [27]. А предваряется книга предисловием Камиля Яшена с незатейливым названием «Айбек» [67], из которого мы узнаем настоящее имя писателя – Муса Ташмухамедов, о его обучении в старой и новой школе, Среднеазиатском госуниверситете, затем – в Ленинградском университете народного хозяйства. Но литературное призвание берет верх, и с 1935 г. писатель работает доцентом – преподавателем литературы. А первые произведения под псевдонимом Айбек (Лунный) были написаны еще в 1922 году. В 1932 г. вышли в свет поэмы «Дильбар – девушка эпохи» и «Бахтигуль и Сангибек», основывающиеся на тюркском фольклоре. Также сообщается о поэме и романе «Навои», поэмах «Девчата», «Хамза», романах о социалистическом строительстве, «В поисках света» – о жизни в Пакистане, автобиографической повести «Детство», о многочисленных наградах и премиях. Краткая характеристика дается также и роману «Священная кровь», которому предшествовало предисловие.

В центре романа, написанного в 1940 году, находится восстание узбеков 1916 г. против планов насильственной мобилизации в царскую армию на тыловые работы вопреки официальному обещанию и соглашению не привлекать жителей бывшего Туркестана к воинской службе. Точнее, в центре произведения история жизни предводителя восстания Юлчи, выросшего в бедняцкой семье. Мальчика эксплуатирует его дядя-торговец Мирза-Каримбай, подводит его к аресту. Но дальше следует обязательный для тогдашнего романа

истинный. Романичности произведению придает история взаимоотношений Юлчи со служанкой и затем молодой женой Мирзы Гульнар. Название же романа символично: кровь, пролитая за родной народ, – священна. Конечно, писатель придает восстанию 1916 года преимущественно социальную окраску, но национально-освободительный его характер тоже нашел выражение в романе.

В 1952 году в переводе Ивана Щербины вышел на украинском языке еще один роман – «Учитель» Парды Турсуна [59]. Из биографической справки в конце книги «Парда Турсун» [38], кроме минимума фактов из жизни и творческого пути писателя, мы узнаем, что этот роман впервые на языке оригинала был напечатан в 1947 году под названием «Верный путь», а в переводе на русский язык в 1951 году уже под названием «Учитель», которое перешло и в украинскоязычное издание. В украинском издании романа П. Турсуна обильно использовались подстрочные ссылки, которые знакомили читателя с узбекскими экзотизмами, позволяли почувствовать неповторимость узбекского языка и культуры.

Изложение сюжета в романе производится в хронологическом порядке. В первой части – «Детство» – повествуется о чрезвычайно тяжелой жизни Халмурада, который родился в беднейшей в кишлаке семье. В поисках хоть какого-то заработка семья отправляется в город, но насмешкой для нее становится присказка «Ташкент – город хлебный». Очень скоро от недоедания и тяжелой жизни умирают отец и мать. Потом началась тяжелая жизнь бесправного слуги в доме ишана, который занимался темными делами вопреки духовному званию и призванию и заботился только о материальном благосостоянии. Все изменяется с началом Февральской, а потом и Октябрьской революций, Халмурад убегает в детдом, знакомится с революционером Шерматом Давроновым, будущим наставником мальчика.

В начале второй части «Первые шаги» Халмурад предстает перед нами уже как молодой учитель, который приезжает в кишлак Камышкапа обучать детей. Традиционно для литературы того времени, Халмурад быстро сходится с бедняками кишлака, включается в социалистические преобразования, вступает борьбу с «классовыми» врагами. И это не только словесные баталии, но и активное участие в вооруженном противостоянии. Закономерною наградой для юноши стала поездка в Москву и Ленинград, о чем сообщается в конце третьей части романа «На верном пути». Закономерным исходом становится также и счастливая любовь Халмурада и Гульсум.

Борьба за равноправие женщины, ее активное участие в жизни кишлака, государства – один из главных мотивов романа. Наряду с образом Гульсум важное место в произведении занимает образ ее тети Аимхан, которая умело и властно руководит кишлачным советом. Несмотря на то, что основное внимание в романе уделяется идеологическим аспектам («Партия и советская власть воспитали меня и дали мне такое место в жизни, что я могу теперь гордиться и своей жизнью и своей работой. Я – советский учитель!» [59, с. 306]), пред читателем предстает довольно подробное воспроизведение кишлачной и столичной жизни узбеков, трудовой деятельности дехкан и ремесленников, роли религии и духовенства, существенных преобразований в повседневности, хозяйской деятельности, образовании, общественной жизни узбеков.

комедия «Шелковое сюзане (На новой земле)» [23] Абдуллы Каххара – еще одного, наряду с Айбеком, излюбленного украинскими переводчиками 50-х годов узбекского писателя. Перевел пьесу на украинский язык уже хорошо нам известный В. Гнатовский. В комедии переплетаются две сюжетные линии. Первая – это освоение Голодной степи, превращение ее почти из пустыни в плодородный край. Другая – это противостояние бригадира-передовика, который стал почивать на лаврах, и молодежи, которая бросает ему вызов, соединяя энтузиазм и опыт старших в обработке «комсомольских гектаров». Несомненно, есть в произведении и отображение «ведущей» роли партии в лице парторга Адылова, и перипетии нескольких любовных историй.

Символическим предстает в пьесе Кузнецкий мост, который преображается за несколько лет, как и Мирзагуль, приезжающая в Москву через несколько лет. Приезжает она с еще одним символом – шелковым сюзане с портретом Сталина как подарок тому же «Сталину!» [23, с. 100]. Культ вождя тяготеет над текстом всей комедии: его портрет изображен на кулисе (так указано в ремарке) перед началом пьесы, которая завершается обращением тоже к вождю: «На пароходе приезжай из Москвы. Просим тебя, товарищ Сталин!» [23, с. 101]. Несмотря на заидеологизированность, пьеса читается легко и с интересом благодаря живым перипетиям, быстрой смене событий, неизменному торжеству справедливости, победе над хорошим еще лучшего.

«Избранное» [20] А. Каххара увидело свет в 1959 году, в переводе все того же Владимира Гнатовского. В книгу вошел роман «Огни Кошчинара» и 14 рассказов. Роман отличается, как и пьеса «Шелковое сюзане», острыми и быстротекущими коллизиями. Сидыкджан, как и герой романа украинского писателя Г. Шкурупия «Дверь в день», бежит от жены, с которой женился когда-то ради материального достатка, и ее семьи, поскольку превратился почти в батрака. Он переезжает в Кошчинар, который обновляется на глазах, принимает активное участие в преобразовании новых земель, в выращивании новых сортов рекордного по урожайности хлопка.

Все это переплетается с борьбой против басмачей, коварными замыслами баев. Как само собой разумеющееся изображается выселение кулаков. Не иначе как классовой непримиримостью представляется факт вырезки скота, чтобы он не достался колхозу. Перед в противостоянии с баями ведут представитель обкома Сафаров, председатель исполкома Бутабай, передовая женщина Ханифа Усманова. Символом новой жизни в романе предстает «лампочка Ильича», то есть пришедшее в отдаленные поселения электричество. Почти в начале романа Сидыкджан встречает в чайхане старика, который рассказывает печальную историю его разорения и разлучения с детьми. Эта история неожиданно находит авантюрное продолжение и завершение: этот старик находит свою дочь – Ханифу Усманову, что лишний раз свидетельствует о том, что идеологическая «правильность» романа соединяется с умелым созданием персонажев-характеров и занимательным сюжетом.

Рассказы, вошедшие в издание, отличаются разноплановостью. Так, в «Ворах» и «Гранате» повествуется о тяжелой жизни дехкан в дореволюционный период, об их наивных, чистых и возвышенных помыслах. В «Прозрении слепых» рассказ ведется об остроумной и страшной мести участника восстания Палвана, то есть богатыря, баям и духовенству сродни мести

женщины ведется речь в рассказе «Джанфиган». Героический Ахмежан становится главным персонажем «Золотой Звезды».

Сразу же через год после «Избранного», в 1960-м, была напечатана повесть Абдуллы Каххара «Птичка-невеличка» [22] в переводе неизменного В. Гнатовского. В конце книги подается краткая информация «Об авторе» [41]. История превращения передового когда-то и поэтому авторитетного председателя колхоза Арсланбека Каландарова в самовлюбленного и самодурного руководителя весьма традиционна для центральноазиатских литератур послевоенных десятилетий. Противоречивость между прошлым и настоящим также проявляется в уничижительном обращении председателя к жене Хурнисе. Перипетии усложняются тем, что слабости Каландарова используют открытые и скрытые враги – местный ишан и Кифоятхон. Но есть и те, кто твердо стоит на пути новых преобразований.

Чтобы как-то осадить самодура, привести его в чувство, секретарь райкома партии Тахир Насиров не придумывает ничего лучшего, как назначить парторгом в колхоз свою помощницу Саиду, «птичку-невеличку». Ее преобразование, рост как руководителя, как женщины – полноправного члена общества – стали основой повествования. Преодолевая трудности, совершая ошибки, но и настойчиво исправляя их, Саида таки достигает поставленной цели, убеждает Каландарова в том, что почивать на лаврах нельзя в жестокое военное время. Весьма примечателен факт, что в романе сообщается о разоблачении воровства в колхозе «Бустон» в 1942 году, то есть бороться действительно было с чем, хотя председатель об этом ничего не знал. Образ Арсланбека Каландарова должен был убеждать в том, что хищения не имели массового характера, были единичными фактами, а многие недочеты в работе можно было объяснить временными затмениями, как это случилось с Каландаровым.

Повествование в «Птичке-невеличке» отличается своеобразностью. В «Эпилоге» наррация ведется от первого лица – Арсланбека-аки, который прочитал отрывок повести «Птичка-невеличка» в газете «Кзыл Узбекистан». Теперь ему предстоит вероятная встреча с живой героиней повести Саидой. Завершается произведение фразой: «Интересно, какой она стала за эти годы?» [22, с. 182]. Вернее, не завершается, а наоборот, эта фраза делает финал повести открытым.

Издание произведений А. Каххара завершается в 1974 году книгой «Сказки о прошлом. Огни Кошчинара» [21]. Неизменный переводчик узбекской прозы на украинский язык В. Гнатовский еще и в этом издании честно указывает русскоязычные издания, по которым он ретранслировал произведения для украинского читателя. Роман «Огни Кошчинара» уже переводился на украинский язык, о чем речь велась раньше, при характеристике «Избранного». Для этого издания, однако, стоит отметить наличие подстрочных ссылок с объяснениями непонятных для украинского читателя названий предметов и явлений узбекского бытия. В автобиографической же повести «Сказки о прошлом» писатель глазами подростка воспроизводит жизнь дореволюционной Ферганы, сравнивает ее с достижениями советской эпохи, рассказывает о сложных процессах революционных преобразований. Из страниц повести пред нами встают прототипы многих персонажей в будущих произведениях А. Каххара, рассказывается история становления его как писателя.

творческий путь Абдуллы Каххара» [25], в которой критик поставил писателя в один ряд с Хамзой, С. Айни, А. Кадыри среди зачинателей новой, то есть советской, узбекской литературы, прежде всего прозы. Л. Каюмов рассказывает о тяжелом детстве А. Каххара в семье кузнеца, в которой он один выжил из четырнадцати родившихся детей. Дальше рассказывается об учебе в мектебе, потом – в послереволюционной школе, институте, о литературной и общественной работе на разных должностях. В литературу, сообщает критик, Абдулла Каххар поначалу пришел как талантливый сатирик в стихах и прозе. Потом писатель стал осваивать жанры малой прозы, достигнув значительных результатов в довоенный период. А после войны писатель стал уже мастером большой прозы и известным узбекским драматургом. Л. Каюмов дает краткую характеристику повестей, романов и пьес Каххара, перечисляет его достижения как переводчика с русского языка на узбекский, отмечает его популярность не только в Узбекистане, но и на просторах всего СССР, в частности – и на украинских благодаря переводческим усилиям В. Гнатовского. Ранняя смерть, отмечает критик, не дала возможности реализовать многие из интересных творческих замыслов А. Каххара.

В 1954 году была издана книга произведений еще одного классика узбекской литературы – но дореволюционной – Мукими, под названием «Сатира и лирика» [28]. Краткую информацию о жизненном и творческом пути всенародно любимого поэта представляет предисловие Гафура Гуляма «Мукими» [16]. Г. Гулям сообщает, что настоящее имя поэта – Мухаммед Аминходжаев, его отец – Мирза Ходжи. Мукими родился в Коканде в 1851 году, его же псевдоним-тахуллус означает «оседлый, постоянный». Основными мотивами его творчества были сатирическое изображение баев, духовенства, российского чиновничества, сочувствие к униженным, хотя автор предисловия «неожиданно» заявляет, что поэт «воспринимал» «все новое и прогрессивное, что появилось вследствие присоединения Средней Азии к России» [16, с. 4]. Поэтому также закономерным было утверждение, что до революции Мукими мало печатали, в советское же время к нему пришла заслуженная слава. Завершали издание «Примечания» [39] и «Словарь» [55], в котором давались пояснения не только восточным реалиям и явлениям, но и приведенным персоналиям.

Переводчиком всех произведений, которые вошли в издание, был уже хорошо знакомый нам Мыкола Терещенко. В первую часть книги вошли 19 сатир, написанных бейтами, и один мухаммас. Время от времени поэт и, соответственно, переводчик прибегают к рефренам. Также в сборник стихов Мукими вошли три социально-сатирические «путевые» очерки. Продолжением стало послание «Из писем в стихах» – «Друзьям в Ташкент». Что касается лирических произведений, то их составили 27 газелей, пять «четырехстиший» (с рифмовкой ааа холостой стих; bbb холостой стих и т.д.) и 12 мухаммасов. Преимущественно это стихотворения в традициях классической восточной любовной лирики предыдущих столетий с канонизированным, но абстрактным образом любимой (луноликая и т.п.). Стоит в очередной раз отметить мастерство переводчика, который очень ответственно подошел к воспроизведению как содержания, так и особенностей формы стихов Мукими.

В конце 1950-х годов к украинскому читателю приходит творчество еще одного писателя, который станет со временем очень часто издаваемым, – это Шараф Рашидов. Можно было

не надо забывать, что на наивысшую должность в республике Ш. Рашидов пришел из литературы и во многом благодаря литературному таланту. В 1959 году в переводе все того же В. Гнатовского, с тем же указанием, что перевод сделан с русского языка, была издана небольшая по объему «Кашмирская песня» [46]. Сам писатель указывает, что с сюжетом индийской легенды его познакомила композитор Дина Натх Надим. Под впечатлением услышанного Ш. Рашидов начал работу над текстом еще в Индии (в Сринагаре и Дели), а завершил в Ташкенте.

По форме «Кашмирская песня» очень сходна с европейской средневековой аллегорической литературой. В Прологе сообщается о том, что долина Кашмира преисполнена песен, и одна из них стала основой дальнейшего повествования. Прекрасная Наргис-цветок поет песни любви, ее подруга Гуллола поддерживает красавицу в ее любви к не менее прекрасному Бамбуру. Но в Наргис влюбляется злой ветер – Черный Буран, который зарекся во что бы то ни стало разлучить возлюбленных и полностью завладеть Наргис. На помощь Черному Бурану приходит его не менее злой брат Хоруд, «сеятель болезней и бед» [47, с. 17]. Лиризованная проза перемежается стихами с изысканной рифмовкой, когда параллельные рифмы переходят в перекрестные и наоборот, соединяются с рифмовкой, характерной для рубаи. Наргис и Бамбур гибнут, но остаются несломленными. Завершает «Кашмирскую песню» Эпилог, в котором подводится социологизированное обобщение изложенного: «Песня о Наргис и Бамбуре – это легенда, это извечная мечта людей о своем освобождении от жестоких захватчиков» [47, с. 38].

Через два года к украинскому читателю пришло уже издание традиционной, реалистической прозы Шарафа Рашидова – романа «Сильнее бури» [51]. Эта книга была некоторым исключением из правила, поскольку переводчиком был В. Скоробогатов (в книге отмечается, что перевод производился по русскоязычному изданию 1959 года в «Роман-газете»). В 33 разделах и эпилоге излагается уже традиционный для советской узбекской прозы сюжет – освоение безводной степи. В этом деле объединяются люди «сильнее бури»: и представители старшего поколения, и молодежь, а объединяют их всех и ведут за собой партийные и государственные руководители разных уровней. Именно они ведут нещадную борьбу с хищениями в колхозе, происками купеческого сына, представителей вчерашней знати. Не обходится роман и без любовных сюжетных коллизий. К драматическим произведениям «Сильнее бури» сближается за счет изображения действия в своеобразных топосах-салонах: в чайхане, на складе, на мельнице и т.д. Заодно перед нами предстает колоритное воспроизведение особенностей быта, родственных взаимоотношений, способов хозяйствования узбеков. Завершает роман бодрый призыв: «Хормангляр, дорогие друзья!» [51, с. 274].

Следующий роман Шарафа Рашидов был издан на украинском языке в 1965 году – это «Могучая волна» [49]. К переводу вновь «вернулся» В. Гнатовский, указавший на то, что ретранслировался текст русскоязычного издания 1964 года, то есть переводился роман очень оперативно, что называется, с колес. В конце книги представлена краткая справка «Об авторе» [43], в которой об издаваемом произведении сообщается следующее: «В нем (романе “Могучая волна”. – Н.В.) рассказывается о фронте и тыле в тяжелые годы войны,

Шарафа Рашидова перенят любовью к людям, восхищением их трудом, который претворяет землю» [43, с. 391]. Пожалуй, этого достаточно для характеристики произведения, можно добавить разве что одно: писатель очень ярко все это воплощает в умело выписанные образы персонажей, которые раскрываются через события добротного сюжета.

Роман «Могучая волна» был переиздан на украинском языке еще раз, в 1972 году [48]. Эта книга отличалась от издания 1965 года указанием, что теперь это «авторизованный перевод с узбекского», хотя вряд ли все тот же переводчик В. Гнатовский освоил к тому времени узбекский язык. Еще одно отличие – появление предисловия к роману под названием «Осененный зарею путь» [26]. Автор предисловия, уже знакомый нам Лазиз Каюмов, пересказывает читателям биографию писателя, сообщая о журналистской и партийной работе до войны, об участии в «Великой Отечественной войне», об избрании Ш. Рашидова председателем Союза писателей Узбекистана, потом опять о его государственно-партийной деятельности: с 1950 года Рашидов – председатель Президиума Верховного Совета Узбекской ССР и заместитель председателя Президиума Верховного Совета СССР, с 1959 года – первый секретарь ЦК Компартии Узбекской ССР.

Дальше Л. Каюмов характеризует творчество писателя, его литературно-критическую деятельность. Ш. Рашидов как критик и литературовед основательно работал над формулированием теории социалистического реализма, исследовал взаимодействие литератур и культур народов СССР, утверждал необходимость и продуктивность дружбы народов. Становление писателя происходило в годы войны и проявлялось в воссоздании проблем фронта и тыла в стихотворениях того времени. Следующий этап – «Кашмирская песня», «Книга двух сердец» как своеобразный перепев произведения Мирзы Абдукадыра Бедиля «Комде и Мудан». Завершается предисловие характеристикой повести Ш. Рашидова «Победители» и его романов.

Именно «Победители» [50], но уже как роман, завершали издание произведений Шарафа Рашидова на украинском языке. Неизменный переводчик В. Гнатовский теперь снова отмечает, что «авторизованный перевод» производился по русскоязычному изданию (это было едва ли не последним признанием такого характера). Сорок разделов романа строятся как воспоминание Айкыз Умурзаковой, которая в тяжелые годы установления советской власти в Узбекистане взяла на себя бремя руководства советом в кишлаке Алтынсай. Немало страниц романа отводится воспроизведению жестокой борьбы с басмачами.

Возвращаемся опять к началу 1960-х годов. В 1961 году вышло в свет небольшое по объему издание – рассказ Ибрагима Рахима «Огнедел» [45] в переводе Ю. Петрова. В повествовании от первого лица перед нами предстает противостояние геолога Танилди Палванова и ишана Халима. Геолог вспоминает о своем трудном детстве, сиротстве при живом отце, который находится на фронте, о тяжелой работе у приютившей его злой тетки, об учении-мучении в шейха. Но находятся и хорошие люди – большевик Петр Шевелев, «товарищ» Суннат Султанов, которые помогли парню встать на ноги, закончить институт, начать эффективную трудовую деятельность. После провала земли в Газли он ведет поиск природного газа, ведет борьбу за то, чтобы успешно завершить свою работу.

В 1961 году в переводе Анатолия Владимирова [вычеркнуто] на украинский язык еще одно произведение Ибрагима Рахима, на этот раз значительно большее по объему – роман «Судьба» [46]. Можно было бы назвать произведение производственным романом, и черты этой жанровой разновидности, наверное, доминируют в «Судьбе». Молодой геолог Бардаш, новатор, постоянно находящийся в поиске, противостоит известному, опытному, но рутинному руководителю геологоразведки. Открытие новых залежей природного газа под угрозой срыва, его поиск зашел в тупик. Борьба хорошего с еще лучшим завершается счастливо: и газ нашли, и энтузиазм молодежи с опытом старших объединяются. Конечно, руководящая роль партработников в этом процессе – неизменна. Но привычные производственные коллизии синтезируются со многими другими, острыми, интересными для читателя.

Во-первых, автор владеет мастерством рассказывания, через события, действия, диалоги, внутренние монологи раскрывает то, что очень многие советские писатели подменяли резонерством. Так, из диалогов, наблюдений, несобственно-прямой речи Бардаша перед нами предстает история и настоящее Бухары, ее культурное богатство, архитектурное совершенство. Автор не прибегает к заумным речам относительно эмансипации женщины, ее равноправия. Через образы Ягины, жены Бардаша, Оджизы, дочери ишана, читатель и так приходит к выводу о необходимости и неизменному движению узбекского общества к активному участию женщины в повседневной семейной и общественной жизни. Религия – опиум для народа, но лучше всего в этом убеждает история прозревшей Оджизы: отец-ишан категорически был против любого лечения незрячей дочери, советская же медицина вернула девушку к нормальной жизни. Несколько декларативными выглядят резкие выступления Сурханбая против духовенства. Также публицистически-назидательной предстает его история бегства вместе со всем скотом за границу, а потом покаянное возвращение на родину, что должно было свидетельствовать о неоспоримом преимуществе советского строя и социалистических преобразований в Узбекистане. Но авантюрный сюжет похождений Сурханбая тогдашним Востоком, нищенствования в Мекке не может не привлекать читателя. Как и изображение всевозможных махинаций на строительстве газопровода со стороны руководства колхоза и их разоблачения. Поэтому произведение было встречено украинским читателем очень позитивно.

А еще одним изданием предыдущего десятилетия стала в 1963 году повесть Саида Ахмада «Приговор» [10] в переводе В. Мухи, как указано в книге – по узбекскому изданию 1958 года, то есть с языка оригинала. Информацию об авторе повести предоставляла биографическая справка «Саид Ахмад» [52]. В центре конфликта – борьба с басмачами, за построение колхоза, против скрытых врагов, оболгавших активистов. Трагизма произведению придает смерть одной из главных героинь произведения – Саломат, акцентирование на том, что главным врагом является «кровавый курбаши» Халходжа. Единение всех эксплуататоров между собой иллюстрируется тем, что «военным советником» Халходжи является Тавфик-эфенди, вчерашний колонизатор узбекского народа, то есть ни о каком национальном характере басмаческого движения говорить не приходится.

Очередное произведение узбекской литературы предстало перед украинским читателем в 1960-х годах – роман Аскада Мухтара «Рождение» [9], с традиционной уже в конце книги

производственный роман о строительстве металлургического комбината и при нем нового города в горах Тянь-Шаня (сразу на память приходит название и содержание романа 1930-х годов украинского писателя Александра Копыленко «Рождается город»). В произведении очень большое количество персонажей с традиционным разделением на три группы: убежденные строители новой жизни под руководством партработников; ярые враги, которые прибегают ко всевозможным махинациям, приписками, хищениям; и формирующийся только-только рабочий класс из малосознательных слоев, которые сначала попадают под влияние демагогов-расхитителей, а потом переходят на сторону строителей нового, которые помогают им во всем разобраться и установить истинную справедливость. Несмотря на трудности и преграды, трудовой энтузиазм все преодолевает.

Наррационной особенностью романа стали страницы дневника остроумного Лукманчи, который сатирически высмеивает все ухищрения и происки расхитителей, карьеристов, пустомель. С одной стороны, разоблачительный характер дневника вызывал интерес со стороны читателей. С другой стороны, скепсис Лукманчи, видение «отдельных недостатков» как системного явления характеризовался критикой как пассивная позиция, нежелание или неумение активно противостоять этим недостаткам.

Аскад Мухтар тоже был одним из излюбленных узбекских авторов для украинских переводчиков. В 1969 году вышел в свет его роман «Сестры» [31] в переводе «незаменимого» В. Гнатовского, с добротными подстрочными ссылками, толковавшими для украинского читателя узбекские экзотизмы. Очевидно, для переводчиков в те времена тоже существовала разнарядка, разделение по идеологическому (или какому-то другому) признаку на «нужных» и «не очень нужных». Иначе как объяснить то, что В. Муху, который переводил с узбекского оригинала, заменили на почти бессменного В. Гнатовского, переводившего с русскоязычных изданий?

Книгу открывало предисловие Майи Абдуллаевой-Амитовой «Аскад Мухтар и его роман “Сестры”» [1]. Из этого предисловия мы узнаем, что писатель, родившийся в 1920 году в Фергане, традиционно начинал творческий путь как поэт, автор стихотворений о социалистических преобразованиях, о единении революционеров всего мира. Закономерно от стихотворений А. Мухтар переходит к поэмам, но тематика их неизменна – социалистический труд, формирование узбекского рабочего класса. А с 1950 года писатель переходит к прозе. В предисловии кратко характеризуются роман «Возрождение», «Каракалпакская повесть». Основное же внимание уделено «Сестрам», написанным в 1955 году, до издания «Возрождения».

Тема романа все та же – формирование рабочего класса, но не столько из рабочих-мужчин, сколько из числа пробуждающихся, становящихся сознательными женщин. Под влиянием мужа Сабира, большевиков-русских Анахон из забитой и покорной узбекской женщины превращается в активного строителя социализма. Она первой начинает ходить в женский клуб, включается в отстаивание прав швей против собственника-непмана, в конце концов, сама становится руководителем швейной артели. А женщины-сотрудницы артели становятся для Анахон настоящими, классовыми, сестрами, именно им она прежде всего посвящает свою трудовую и общественную деятельность. Анахон не одна: крепко стать на ноги ей

логику романа вполне укладывается информация о том, что эта опытная революционерка встречалась в бурные дни Октябрьского переворота с В. Лениным и К. Цеткин. А вот своеобразным откровением для узбекского и советского читателя стало сообщение о том, что Джурахон также была активным участником «национально-освободительного восстания народов Туркестана 1916 года» [31, с. 7]. В романе также детально выписаны образы как тех персонажей, прежде всего женщин, которые переходят на сторону советской власти, так и представителей старого мира. Их противостояние, иногда приобретающее детективные и авантюрные черты, вызывает определенный интерес со стороны читателя.

Череда публикаций произведений Аскада Мухтара на украинском языке завершается в 1984 году повестью «Тесная пустыня» [32]. Переводил повесть Григорий Халимоненко, имевший определенные знания тюркских языков, но он честно указал, что перевод проводился по русскоязычному изданию 1978 года. Главный герой «Тесной пустыни» Марданкул Заргаров, начальник строительства, решает уже привычное для персонажей А. Мухтара задание – возведение обогатительного комбината, на этот раз не в горах, а в пустыне. Как всегда, Заргарову и его единомышленникам приходится преодолевать всевозможные технические трудности, несогласованность действий разных ведомств, бюрократическую волокиту. Но есть в повести и существенное новшество: основную часть строителей составляют бывшие преступники, направленные для исправления сюда, в пустыню (очевидно, среди «обычных» строителей желающих проявить трудовой энтузиазм в таких экстремальных условиях было крайне мало). По сюжету повести, с неимоверными трудностями, зигзагами, но постепенно вчерашние нарушители закона становятся строителями новой жизни. Производственная линия тесно переплетается в судьбе Заргарова, сквозь призму видения которого преимущественно ведется наррация в повести, с «личной». Это и его внутренние переживания утраты любимой жены Фатимы, и отношения с дочерью Саодат, и развитие чувств во взаимоотношениях с Зиядой Давриновой.

Кроме уже анализированных прозаических произведений узбекской литературы, в 1970-е годы приходит очередь и для публикации на украинском языке современной лирики Узбекистана (до этого в Украине выходили поэтические произведения классической литературы – Навои и Мукими). В 1974 году в серии «Сокровищница братских литератур» выходит в свет сборник стихотворений и поэм Зульфии с незатейливым названием «Избранное» [19]. Предисловие к сборнику под названием «… В дороге нескончаемой» [24] написала известная украинская писательница Наталья Кащук. Н. Кащук исходила, очевидно, из традиционного предубеждения об униженности тюркской женщины, которое всячески раздувалось в годы советской власти. Поэтому начинается предисловие с цитирования Ч. Айтматова, что на Востоке, «очевидно, не найдем знаменитых женщин-поэтесс» [24, с. 5]. Правда, через несколько страниц Кащук упоминает предшественниц Зульфии XVIII–XIX вв. – Надиру и Увайсу, «преследуемых», «угнетаемых», что не совсем соответствовало реалиям. Завершалось предисловие упоминанием об узбекских поэтессах – современницах Зульфии.

Тем не менее действительно Зульфия едва ли не возглавила в Узбекистане худжум – «наступление на законы шариата и адата, унижавшие женщину» [24, с. 6]. В возрасте 18 лет, в 1933 г., Зульфия издает первый свой стихотворный сборник Страницы жизни», считая

современника Хамзу Хаким-заде Ниязи. Также несколько абзацев уделено истории драматической любви поэтессы с рано умершим известным узбекским поэтом и общественно-политическим деятелем Хамидом Алимджаном. Из основных мотивов творчества Н. Кащук, почти не упоминая традиционных идеологических призывов, выделяет описания родного Ташкента и воспевание дружбы между народами СССР и мира. Упоминаются стихотворения об известных поэтах, целые «национальные» циклы.

Несомненно, украинскую критикессу прежде всего интересуют украинские мотивы в лирике и переводах Зульфии. Во-первых, узбекскую поэтессу объединяла дружба с известной украинской поэтессой и переводчицей Любовью Забаштой. Зульфия перевела на узбекский язык стихотворения Павла Тычины, Максима Рыльского, Андрея Малышко. Отдельно анализируется стихотворение «Фархадом звали все его», лирический герой которого, актер Кабул Кари, погиб на территории Украины. Н. Кащук усматривает, и вполне оправданно, перекличку содержания этого стихотворения с поэмой А. Малышко «Прометей». Также упоминается о том, что изданию полноценного сборника произведений Зульфии предшествовали отдельные публикации переводов ее стихотворений в украинских «толстых» литературных журналах.

Сборник «Избранное» состоит из трех частей. Первая часть – «Дорога» – идеологического звучания. В нее вошло 30 переведенных стихотворений, среди которых программным было «Я – коммунистка». Вторая часть «Розы в цвету» – это любовная лирика Зульфии, ее составили 22 стихотворения. И в третью часть «Мушоира» (поэтическое состязание, турнир поэтов в сочинении экспромтов) было включено 25 переводов. Больше всего стихотворений Зульфии на украинский язык ретранслировал составитель сборника Станислав Тельнюк – двенадцать. Кроме него переводили стихотворения узбекской поэтессы такие ведущие украинские поэты, как Мыкола Терещенко, Мыкола Сынгаивский, Владимир Забаштанский, Лесь Лупий, Дмитрий Шупта, и поэтессы, как Тамара Коломиец, Нина Гнатюк, Светлана Жолоб, автор предисловия Наталья Кащук, а также известный переводчик с тюркских языков и – по совместительству – поэт Борислав Степанюк.

А в следующем году в Киеве вышла в печать антология «Цвет миндаля: Молодая поэзия Узбекистана» [65]. Нормурад Нарзуллаев был автором предисловия к антологии – «Маршрутами дружбы» [37]. Пафосное название предисловия отражает и абстрактное его содержание с общими фразами о единении украинской и узбекской литератур и общей характеристикой молодой узбекской поэзии. В свою очередь, антологию выгодно отличают белая суперобложка и, главное, краткие биографические справки о каждом из 29 молодых поэтов (среди них пять – поэтессы) с черно-белыми фотографиями (по тем временам это немаловажно). Внимательный читатель смог бы выделить среди авторов Мамбета Аблялимова и Ису Абдураманова, о которых сказано, что они родились в Крыму, в 1935-м и 1937-м годах соответственно. Что называется, умному достаточно, чтобы понять: вместе с родителями оба поэта были депортированы в Узбекистан в 1944 году. Более того, о каждом из двух поэтов сообщается, что они писали на двух языках – узбекском и «татарском». Опять же, внимательному читателю были понятно, что на самом деле речь идет о крымскотатарском языке, а не о языке каких-либо других татар, как можно было бы

интересный штрих в истории сохранения крымскотатарской культуры как в Узбекистане, так и в Украине 1970-х годов.

К переводам в антологии «Цвет миндаля» были привлечены известнейшие украинские поэты (Иван Драч, Павло Мовчан, Виталий Коротич, Петр Осадчук, Мыкола Сынгаивский, Петр Засенко, Наталья Кащук, Светлана Йовенко, Борис Чип, Леонид Горлач, Лесь Лупий и др.) и переводчики (Станислав Тельнюк, Юрий Петренко, Станислав Зинчук). Каждый узбекский поэт репрезентировался тремя-шестью стихотворениями. Чаще всего переводили по принципу один поэт – один переводчик, но этот принцип время от времени нарушался. Так, стихотворения Раззака Абдурашидова переводили три украинских поэта: Роман Лубкивский, Владимир Лучук и его жена Оксана Сенатович.

В том же 1975 году в издательстве детской литературы «Веселка» («Радуга») вышла книга Хакима Назира «Повести» [36], в которую вошли два произведения – «Негаснущие молнии» и «Огненная река». В обоих повестях дети живут своими проблемами, дружат, испытывают эту дружбу на прочность, преодолевают свою лень в учебе и помощи взрослым по домашней работе, по мере сил участвуют в улучшении семейного благосостояния, которое часто желает быть лучшим, играют, познают красоту родной земли. Но они не могут оставаться в стороне от производственных проблем взрослых, по мере сил помогают им то в сельскохозяйственных работах в колхозе, то на строительстве газопровода. И, взрослея, формируют в себе высокие морально-нравственные устои или же выявляют непримиримость по отношению к антиобщественным поступкам своих сверстников и взрослых.

Еще одно произведение узбекской детской литературы вышло в том же издательстве «Веселка» в 1977 году. Это «повесть-сказка» Худайберды Тухтабаева «Приключения двоечника» [61]. На украинский язык по русскоязычному изданию повесть перевел выдающийся украинский прозаик-новеллист Григор Тютюнник. По сюжету произведения, не очень прилежный ученик Хашим Кузыев нашел волшебную шапку-невидимку, которая помогает ему разоблачать негодяев и расхитителей народного добра. Но вместе с тем она не помогает стать умнее, поэтому Хашим убеждается: надо самому также прилежно трудиться и быть предельно честным в общении с близкими, со всеми людьми в целом.

А в следующем году, в переводе все того же Г. Тютюнника, выходит продолжение «Приключений двоечника» – «приключенческий роман» Х. Тухтабаева «Конец Желтого Чуда» [60]. Теперь с помощью шапки Хашим начинает работать в милиции. Поначалу он наивен, его легко обводят вокруг пальца мошенники. Да и бороться приходится с очень большим злом – организованной преступностью, в которой слились представители власти, руководство предприятий и откровенный криминалитет. Даже с помощью шапки-невидимки вывести преступников на чистую воду очень нелегко. Но с помощью старших товарищей смелый и отважный Хашим разоблачает банду расхитителей и добивается их ареста. «Конец Желтого Чуда» – произведение вроде бы детской литературы, но ставит во главу угла очень злободневную проблематику: системность разворовывания, приписок, взяточничества, спайки власти с криминалом. Через десятилетие после публикации произведения, во время перестройки, об этом заговорят с телеэкрана и чуть ли не в каждой газете, на каждом

хотя и облекает свои предупреждения в форму приключенческого произведения для детей.

Серия изданий произведений узбекской литературы для детей и юношества была продолжена в Украине, во все том же издательстве «Веселка», книгой Суннатуллы Анарбаева «Приключения Турткоза» [8], в которую вошли три небольшие повести. В одноименной с названием книги повести излагается история жизни щенка, а потом собаки-волкодава Турткоза, его взаимоотношений с людьми. Писатель прибегает к уже ставшему традиционным в русской литературе, а затем и в литературах народов СССР приему остранения: как в «Холстомере» Л. Толстого мир воспринимается сквозь призму видения лошади, так в «Приключении Турткоза» – глазами и «сознанием» собаки. Особое внимание уделяется любви детей к животным, их умению сострадать животным и необходимости сохранять ее во взрослой жизни как одной из составляющих гуманистического мировоззрения.

В повести «Сулейман-охотник и его друзья» речь идет вроде бы об интересных охотничьих байках и историях отношений хозяина, человека с собаками – верными друзьями. Но за всем этим стоит опыт, мудрость, человеколюбие и самодостаточность убеленного сединами, но еще подвижного Сулеймана, сохраняющего ясность ума и на восьмом десятке жизни благодаря следованию заветам народной узбекской мудрости. История гармоничных, откровенных взаимоотношений пожилого, больного дедушки с маленьким внуком, передачи опыта и жизненной мудрости от старшего поколения к младшему, уважительной, любовной заботы младших о стариках излагается в повести «Собеседники». Традиционно для сборника повестей С. Анарбаева в «Собеседниках» утверждается мысль о том, что человек – органичная и неотъемлемая часть природы, поэтому должен бережно относиться к ней, беречь ее от необдуманных или вредных поступков.

На грани 70-80-х годов к украинскому читателю пришли два издания. В 1980 году был издан сборник поэзии Сайяра под названием «Дни мои» [53]. В сборник вошли как произведения чисто конъюнктурные, политически-идеологические (Ленин, «Аврора» и тому подобное в пяти произведениях из цикла «О любимом и великом», три стихотворения из цикла «Моя Россия»), так и высокохудожественные «Дни мои», Каска», «Девушки на хлопковых полях», «Дед разливает чай», «Песня чабана», «Догони, сказала…», «Твое письмо – всего лишь страница»), культурологические («Читаю Райниса», «Миндаль», «Жизнь одного поэта») и т.д. Переводчики пытались максимально точно воспроизвести формальные особенности стихов Сайяра, например, разносложные стихи, частую смену ритма в «Днях моих», разбивку стихов на строфы по схеме 3+3+1 в стихотворении «Тополь: рисунок», когда образ тополя-свечи воспроизводится и визуально, графически. Также обращает на себя внимание богатство версификации и в переведенных Ю. Сердюком фрагментах поэмы «Статуя без головы».

Для ретрансляции стихотворений Сайяра на украинский язык опять же были приглашены лучшие поэтические и переводческие силы. Больше всего – 21 стихотворение – с узбекского ретранслировал поэт, издательский номенклатурщик и профессиональный переводчик Валерий Гужва. Принимали участие в переводах также известные поэты Мыкола Винграновский (шесть стихотворений), Леонид Талалай (4), Павло Мовчан (4), Василь

Юрий Сердюк (помимо фрагментов поэмы, еще 5 стихотворений), Виктор Женченко (4) и др.

В том же 1986 году к украинскому читателю пришел роман Рахмата Файзи «Его величество человек» [63], в переводе Тамары Иваненко вроде бы «с узбекского», но на самом деле по русскоязычному изданию 1973 года. В основу романа легла реальная история усыновления семьей простого узбекского кузнеца Шамахмудова в годы войны пятнадцати эвакуированных детей разных национальностей. Сын кузнеца Махкам-аки и его жены Мехринисы, Батыр, воюет на фронте, а родители решают непростые вопросы обеспечения детей питанием и одеждой, а еще больше – их воспитанием.

Непросто разрешать детские конфликты, возникающие часто на ровном месте, когда трудно определить правого или виноватого. Непросто также приучить детей, особенно городских, к труду, непривычному для них. Для преодоления всех этих проблем Шамахмудовы выбирают, наверное, наиболее правильное, но и самое трудное решение: терпение, терпение и еще раз терпение. Народная мудрость и доброта, в конце концов, берут верх. История семьи кузнеца тесно переплетена в романе с изображением жизни эвакуированных в Узбекистане, того невиданного участия и помощи, которую им оказывали местные жители. В этом плане очень показателен эпизод угощения детей колхозницей, которая делится с ними последними продуктами. Были среди детей и двое украинских ребятишек – Остап и Леся, что не могло не вызывать интерес у украинского читателя.

На следующий, 1981-й, год увидела свет на украинском языке еще одна антология – «Солнечный край: рассказы молодых узбекских писателей» [56]. Изданию предшествовало краткое предисловие Адыла Якубова «Развитие узбекского рассказа» [65]. Основными проблемами узбекской малой прозы А. Якубов называет синовий долг перед родителями и родным краем; бездушность, несмотря на материальное благосостояние и карьерный рост; взаимоотношения человека и природы. Географическое расширение кругозора узбекских писателей предстает в рассказах об освоении БАМа, о жизни современных Египта и Сирии, которым СССР помогает «строить социализм». Новой темой в узбекской литературе становится фантастика.

Поскольку переводились произведения молодых авторов, то о каждом из них в антологии подается кратенькая «Справка об авторе». Всего представлено по одному рассказу 25 узбекских прозаиков. Переводили их такие видные писатели и переводчики, как Е. Гуцало, П. Мовчан, В. Яворивский, В. Шкляр, Л. Лупий, Г. Халимоненко и др. Переводили по принципу один автор – один переводчик. Исключениями были А. Петькун, А. Дмитренко и Т. Шевченко, переведшие по два рассказа.

Книга поэзии одного из создателей и классиков узбекской советской литературы Хамида Алимджана под непритязательным названием «Стихотворения» [7] вышла в печать в 1982 году в серии «Сокровищница братских литератур». Составителем сборника стала жена покойного Алимджана Зульфия. Автором предисловия «Слово о Хамиде Алимджане» [58] был известный украинский поэт и переводчик Николай Тихонов. Он начинает с краткой информации о первых узбекских советских поэтах, к которым принадлежал и Алимджан, о синтезе в их творчестве классических традиций лирики с современными веяниями и

непосредственно, участвуя в строительстве Большого Ферганского канала.

Основными мотивами лирики Х. Алимджана в это время стали буйство света, весны, любви. Одной из ключевых тем стала дружба народов, их единение в строительстве социализма. На фольклорной основе были написаны довоенные поэмы «Ойгуль и Бахтияр» и «Семург». Закономерно, что в 1939 году Хамид Алимджан был избран секретарем Союза советских писателей Узбекской ССР. В литературно-критических публикациях поэт анализирует творчество узбекских классиков Навои, Мукими, русских писателей, а также наследие Тараса Шевченко. В годы войны закономерно одним из главных мотивов лирики становятся призывы сплотиться в борьбе с немецкими захватчиками. Борьбе иранских и тюркских народов против арабского завоевания в VIII в. посвящена историческая драма «Муканна», отличающаяся высоким патриотическим звучанием. К сожалению, в автокатастрофе жизнь Хамида Алимджана трагически оборвалась в 1944 г. всего в 35-летнем возрасте.

Произведения Алимджана переводили на украинский язык одни из наиболее известных поэтов и переводчиков. Так, семь стихотворений перевел Мыкола Мирошниченко, хорошо владевший тюркскими языками, прежде всего – азербайджанским, но также и другими, в том числе узбекским. Авторами переводов в сборнике стихотворений Алимджана были также Леонид Талалай (12 стихотворений), Степан Литвин (6), Валерий Гужва (5), Тамара Коломиец (4), Михаил Москаленко и Петр Засенко (по 3), Виктор Кордун, Валентина Малышко, Станислав Тельнюк и другие.

Несомненно, у Алимджана были «идеологически» правильные тексты, и переводчики ретранслировали прежде всего их. Такие лирические произведения называли «паровозами», их ставили в начало сборников, чтобы они «протянули» в книгу настоящую лирику. Такими «паровозами» в сборнике Х. Алимджана «Стихотворения» стали произведения «Свет Кремля», «Россия», баллада «Самарканд 21 января 1924 года» и др. Но были и стихотворения, воспевающие красоту и величие родины, соседних народов и культур («Узбекистан», «Воспоминание о Чимгане», «Отчизна», «Восток», «Казахстан»), историческое наследие и важные преобразования в крае (баллада о Хамзе Хаким-заде Ниязи «Шахимардан»). Но в сборнике не могли обойти стороной тот факт, что Алимджан велик прежде всего как автор любовной лирики, как непревзойденный певец любви. именно об этом переведенные на украинский язык стихотворения «Тужу за тобой», «Красавица! Очарованный стою…», «Когда цветет урюк…», «Заигрался юною травою…» и др.

В конце десятилетия, в 1989 году, был издан сборник еще одного поэта, классика советской узбекской литературы Хамзы Хаким-заде Ниязи, с тем же незатейливым названием «Стихотворения» («Поезії») [64]. Особенность этого сборника состояла в том, что у него был один-единственный переводчик – поэт Виль Грымыч, ставший апологетом творчества Хамзы. Весь сборник – результат труда и вдохновения В. Грымыча. Так, он составил обстоятельные «Примечания» [14] к книге с объяснением топонимов, имен, событий, а кроме того, еще и не менее обстоятельный «Словарь» [14] с пояснением узбекских экзотизмов, сохраненных в переводах. А еще Виль Грымыч стал автором обширного предисловия «Жизнь-вызов» [13] о творчестве узбекского лирика.

Шахимардане. А дальше традиционное хронологическое изложение биографии: образованный и очень порядочный отец, обучение в мектебе и медресе, расширение знаний в Коканде, Намангане, Бухаре, путешествие-скитания Востоком, женитьба с русской Аксиньей Уваровой, рождение сына Гияза… Как поклонник новометодной школы, Хамза активно занимается учительством и просветительной деятельностью. В. Грымыч отмечает значительное влияние на Хаким-заде Ниязи творчества старшего современника и земляка Фурката. Основными мотивами газелей, дидактических стихотворений, песен Хамзы дореволюционного периода были неразделенная любовь, остросоциальная лирика, граничащая с сатирой и изобличающая зажиточных баев и духовенство, просветительские стихотворения, считающие основной причиной бедствий узбекских бедняков неграмотность, поэтическая дидактика для учебников и т.д.

После 1917 года поэт становится рьяным защитником и проповедником идеалов советской власти. Он становится организатором образовательной системы (создает детдом), а также основателем узбекского театра, для которого написал пьесу «Бай и батрак». Основой творчества становятся революционные по звучанию стихотворения, советы, рабочие, лубочные контрастные картины прошлого и настоящего, мира богатых и мира бедных, борьба за истинное равноправие женщин в узбекском обществе. И трагическая смерть из-за чрезмерно радикальных взглядов и их очень активного воплощения в жизнь.

Стихотворения в сборнике разделяются на две хронологически разделенные части – написанное до 1917 года и после 1917 года. Первая часть состоит из Дивана лирических стихотворений (11), Отдельных стихотворений (3), Книги для чтения («Читанка») (3) и Стихотворений на мелодии народных песен (14). Вторая часть открывается стихотворением с очень знаменательным названием «Слава советам!». Всего во вторую часть сборника включены 11 песен, одно рубаи и 18 стихотворений. Песни на народные мотивы, газели, рубаи – жанры, указывающие на продолжение многовековых традиций узбекской и восточной лирики. Но для поэзии Хамзы, особенно после 1917 года, характерны и новаторские поиски, опирающиеся прежде всего на европейскую и российскую лирику. Так, Виль Грымыч воспроизводит элементы драмы в лирических стихотворениях, диалог солиста и хора в тексте (как в ранней античной драматургии), прибегает к графическим экспериментам («Приветствую!» («Вітаю!»)), использует нетрадиционную рифмовку (перекрестные рифмы, свободная рифмовка), стихи, приближающиеся к верлибрам. При сегодняшнем переосмыслении наследия Хамзы сборник переводов авторства Виля Грымыча с предисловием и примечаниями может стать хорошей отправной точкой для глубокого анализа и новой интерпретации творчества узбекского классика.

А в промежутке между сборниками поэзии Алимджана и Хамзы на украинском языке были напечатаны два романа и книга повестей узбекских писателей. Первый из романов – «Бессмертие» Хамида Гуляма [17], «авторизованный перевод» которого, как указано в книге, произвела с «узбекского» Мирослава Лещенко. На самом деле М. Лещенко в знании любого другого языка, кроме русского, «не замечена», поэтому переводила, очевидно, с русскоязычного издания 1981 года, которое также упоминается в исходных данных книги Х. Гуляма. «О книге и авторе» [12] короткую информацию на одну страницу, правда, мелким

Гулямова) типична для «всех республик Востока». Подстрочные ссылки в тексте романа знакомят читателя с экзотическими предметами и явлениями узбекской жизни.

Сюжет романа привлекает детективным сюжетом, ретардациями в самых напряженных частях повествования, любовными перипетиями, тесным переплетением нескольких сюжетных линий, множества событий. Молодой учитель Максуд (на самом деле – чекист) в 20-е годы, в разгар борьбы с басмачеством, приезжает в кишлак с заданием выявить агентов местной банды. С заданием он успешно справился, банда ликвидирована. Но есть и нечто новое в романе. «Самый последний раздел», бывший частью кольцевого сюжетного обрамления, опять возвращает к началу произведения, с которого идут воспоминания главного героя. После трагических утрат он спрашивает себя, все ли повторил бы сначала? И не находит ответа. Вероятно, потому, что слишком дороги ему погибшие люди, что слишком много объединяет его даже с басмачами, прежде всего это национальная, культурная общность (не зря в романе часто звучат газели Навои в исполнении разных персонажей).

А в 1988 году вышла книга прозы Тимура Пулатова [44], в которую вошли роман «Жизнеописание норовистого бухарца» и повесть «Второе путешествие Каипа». Анатолий Таран и Василий Довжик, ретранслировавшие соответственно роман и повесть, указали, что переводили с русского языка, и здесь не было ничего зазорного, поскольку Т. Пулатов – узбекский писатель, творивший на русском языке. Тематика его произведений на тот момент была очень актуальна для всей советской литературы, в частности и украинской. Сирота Душан, учащийся интерната, весьма начитан, высокоморален, но общество отвергает его, толкая в объятия криминалитета. Постоянное безденежье его и матери, семейные неурядицы, подлость родственников в разделе наследия выбрасывают парня за пределы «порядочного» общества, и что будет с ним дальше – вопрос открытый. Роман интересен для иноязычного читателя яркими картинами исторической и современной Бухары, разноязычной и разнокультурной, до сих пор экзотической даже для узбеков. Повесть строится как воспоминания старого Каипа, пребывающего на грани жизни и смерти и пытающегося попасть на остров, где осталась когда-то давно его любимая Айша. Одна, но непоправимая его ошибка разрушила всю последующую жизнь, и исправить ее уже нельзя даже перед лицом смерти.

В том же 1988 году вышла в свет книга повестей Ульмаса Умарбекова «Джура. Далекая пустыня» [62]. О чем эти произведения, обозначенные как приключенческие, о традиционности их тематики и проблематики хорошее представление дает аннотация к ним: «Эту книгу составляют две повести, написанные самобытным мастером современной узбекской прозы. В них рассказывается о сложном периоде становления Советской власти на узбекской земле, о тяжелой и жестокой борьбе с басмачеством, об интересных человеческих судьбах, которые оказались в центре тех событий. Оба произведения написаны в жанре приключенческой литературы, оба объединяют остроту и динамику событий с глубоким психологизмом» [62, с. 2]. К этому надо добавить, что обе повести написаны от первого лица, имеют определенный налет автобиографичности. Вставные истории в повестях, взаимодополняя друг друга, повествуют о скитаниях персонажей странами Востока, их нескольколетнем пребывании в Каире и Багдаде, о многолетней разлуке и драматической

повороты в ходе действия, экзотика чужеземных стран для узбеков и Узбекистана для украинцев – все это делало повести У. Умарбекова популярными, интересными для широкого круга читателей.

После распада СССР вместе с экономическими и политическими связями между бывшими советскими республиками неоправданно разрушены были и связи культурные. Когда-то тесное сотрудничество украинских поэтов, переводчиков с литераторами тюркских республик резко прервалось, еле-еле тлело в воспоминаниях и отдельных изданиях представителей старшего поколения, а новые связи так и не создавались, не появлялись новые переводческие силы. Все-таки отдельные достижения в этом процессе были. Так, усилиями уже упоминавшегося Мыколы Мирошниченко вышла солидная двухтомная антология переводов на украинский язык азербайджанской поэзии от начала становления до современности. Антология кыргызской поэзии «Струны комуза» стала лебединой песней поэта-переводчика с языка оригинала Борислава Степанюка. Это были не единственные издания азербайджанской и кыргызской литературы в Украине. С каждым годом возрастает количество переводов произведений и исследований казахской литературы.

А вот с изданием произведений узбекской литературы как-то не очень сложилось. И дело не только в общем кризисе украинско-тюркских литературных связей после 1991 года. Кризис в украинско-узбекских переводах наметился еще в 80-е годы. Хотя все начиналось очень бурно и перспективно. Если из остальных тюркских литератур первые переводы появлялись преимущественно перед 1954 годом, годом «братского воссоединения Украины с Россией», то еще в конце 1940-х в Киеве появились уже две книги переводов с узбекского языка. Если в 1950-х годах на украинский язык переводили два-три, максимум – пять-шесть книг из литератур тюркских республик СССР, то узбекская литература тут была явным фаворитом – восемь отдельных изданий. Два последующих десятилетия были периодом увеличения переводных книг из узбекского: девять в 60-е годы и двенадцать – в 70-е. Правда, темпы роста не были так уж впечатляющими, поскольку количество изданий с азербайджанского, казахского, кыргызского (прежде всего, за счет произведений Ч. Айтматова) языков сравнялись и даже превзошли количество книг – переводов с узбекского языка. А в 1980-е годы можно отметить определенный провал в деле перевода произведений узбекской литературы на украинский язык. Количество соответствующих изданий существенно упало – всего девять отдельных книг.

Поэтому с такого «низкого старта» тяжело было рассчитывать на какой-то прорыв в изданиях переводных книг с узбекского на украинский в период после распада Советского Союза. Их и было за почти три десятилетия – неполных два, причем оба издания вышли в свет аж в третьем из этих десятилетий, в 2010-е годы. Почему неполных? Потому что первая из книг была напечатана за пределами Украины, как ни парадоксально – в России, а вторая – это очередное переиздание, роскошное, подарочное, поэмы Алишера Навои «Фархад и Ширин» в хрестоматийном переводе Мыколы Бажана.

В 2013 году в Хабаровске, в региональном отделении Союза писателей России, была издана книга стихотворений Азамжона Мусаева «Мир полон тайн» («Світ повен таємниць») [29], тиражом всего в мизерные сто экземпляров. Автором всех переводов на украинский язык в

Приамурья, колонизированной украинцами с конца XIX века, поэт, исследователь культур коренных народов Дальнего Востока, переводчик и популяризатор литератур этих народов. А также он четко сохранял свою украинскую этническую идентичность, творил на украинском как поэт и переводил преимущественно на украинский, был организатором активной и плодотворной культурной жизни украинского национального объединения Дальнего Востока.

А. Лозиков был лично знаком с А. Мусаевым, что дает основания называть переводы авторизованными. Всего в сборник попало 51 стихотворение узбекского поэта. Так, пламенного патриота Украины Лозикова привлекали произведения Мусаева, в которых воспевается родной край: любовь к родной земле объединяет автора и переводчика, поэтому Александр Лозиков уделял большое внимание именно стихотворениям такого звучания. Наряду с произведениями, в которых воссоздается неповторимость узбекской культуры («Андижанский плов»), внимание переводчика закономерно привлекают также стихотворения о единении культур и народов, их безальтернативности, о необходимости веры в жизни человека, в частности ислама для узбека. Воспроизводит переводчик и личные воспоминания узбекского поэта о жестокой и бессмысленной афганской войне («Женился я на пуле» («Одружився я з кулею»)). Общими для узбекских, российских и украинских реалий были те социальные недостатки, язвы, которые гневно бичует Азамжон Мусаев и не менее гневно ретранслирует Александр Лозиков. И объединяет поэта и переводчика вечный мотив лирики – любовь, освящающая все и преодолевающая все преграды.

Прискорбно, но после распада СССР литературные и культурные связи между Украиной и Узбекистаном фактически прервались полностью. Это отразилось и на том, что четверть века не вышло ни одного отдельного издания узбекских произведений на украинском языке. И только в 2016 году в издательстве «АДЕФ-Украина» было напечатано подарочное издание поэмы Навои «Фархад и Ширин» [35] на узбекском языке и на украинском языке в переводе М. Бажана. Также в тексте книги были факсимильные вкрапления страниц старинной рукописи поэмы Навои на чагатайском (джагатайском), или староузбекском, языке. К этому можно добавить разве что издание узбекских народных сказок в 2020 году (в моем переводе с русского языка), но пока дальше сигнальных экземпляров дело не пошло. Сейчас решается вопрос о переводе на украинский язык «Скорпиона из алтаря» Абдуллы Кадыри.

Начиная с 1947 года количество переводов с узбекского языка на украинский с каждым десятилетием только возростало до конца 1980-х годов. Классическая литература репрезентирована переводами поэмы Навои «Фархад и Ширин» и разножанровой лирики Мукими. Очень много переведено произведений «идеологически» выдержанных классиков советской узбекской литературы – Ш. Рашидова, Х. Хаким-заде Ниязи, Х. Алимджана. Это не обязательно были только пафосно-публицистические произведения – среди них попадались и высокохудожественные творения. Также стоит отметить значительное число переводов и изданий текстов Айбека, А. Мухтара, А. Каххара, Т. Пулатова, других прозаиков, стихотворений Зульфии. Особо стоит отметить также подготовку и издание антологий узбекской лирики и «малой прозы», многих произведений детской литературы в 1970-80-е годы.

прекратилось, что особенно примечательно на фоне большого количества изданий казахской, азербайджанской литератур, несколько меньшего, но все же немалого количества книг кыргызской, туркменской литератур. Все это делает насущными задания возрождения переводческого дела в украинско-узбекских отношениях. Это касается и переводов богатейшей классической узбекской литературы, и «диссидентской» литературы советской эпохи, и достижений современной узбекской литературы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаєва-Амітова М. Аскад Мухтар і його роман «Сестри» // Мухтар А. Сестри : роман. К. : Дніпро, 1969. С. 5–10.
2. Айбек // Айбек. Вітер Золотої долини : роман. К. : Державне видавництво художньої літератури, 1956. С. 379.
3. Айбек // Айбек. Навої : роман. К. : Державне видавництво художньої літератури, 1950. С. 307.
4. Айбек. Вітер Золотої долини : роман / З узбецької; Переклад В. Гнатовського / Айбек. К. : Державне видавництво художньої літератури, 1956. 379 с.
5. Айбек. Навої : роман / Переклад Гаїни Коваленко / Айбек. К. : Державне видавництво художньої літератури, 1950. 307 с.
6. Айбек. Священна кров : роман / З узбецької; Переклав Володимир Гнатовський / Айбек. К. : Дніпро, 1967. 327 с. (Серія «Джерела дружби»)
7. Алімджан Х. Поезії / З узбецької; Упорядкувала Зульфія / Хамід Алімджан. К. : Дніпро, 1982. 103 с. (Скарбниця братніх літератур)
8. Анарбаєв С. Пригоди Турткоза : повісті / Переклад з узбецької Віктора Женченка / Суннатулла Анарбаєв. – К. : Веселка, 1984. – 143 с.
9. Аскад Мухтар : біографічна довідка // Мухтар А. Народження : роман. К. : Дніпро, 1965. С. 250–251.
10. Ахмад С. Вирок : повість / Переклад з узбецької; Переклав В. Муха / Саїд Ахмад. К. : Державне видавництво художньої літератури, 1963. 188 с.
11. Бажан М. Велетень Узбекистану // Навої А. Фархар і Ширін. К. : Дніпро, 1968. С. 5–9.
12. Грибачов М. Про книгу й автора / Микола Грибачов // Гулям Х. Безсмертя : роман. К. : Дніпро, 1985. С. 5.
13. Гримич В. Життя-виклик / Віль Гримич // Хакім-заде Ніязі Х. Поезії. К. : Дніпро, 1989. С. 5–18.
14. Гримич В. Примітки // Хакім-заде Ніязі Х. Поезії. К. : Дніпро, 1989. С. 133–140.
15. Гримич В. Словник // Хакім-заде Ніязі Х. Поезії. К. : Дніпро, 1989. С. 141–147.
16. Гулям Г. Мукімі / Гафур Гулям // Мукімі. Сатира та лірика. К. : Державне видавництво художньої літератури, 1954. С. 3–6.
17. Гулям Х. Безсмертя : роман / Переклад з узбецької; Авторизований переклад Мирослави Лещенко / Хамід Гулям. К. : Дніпро, 1985. 332 с. (Єднання)
18. Зі Сходу на Захід : узбецька поезія Вітчизняної війни 1941–1945 / Переклади з узбецької Миколи Терещенка. К. : Радянський письменник, 1947. 104 с.

(Скарбниця братніх літератур)

20. Каххар А. Вибране / Авторизований переклад з узбецької; Переклав В. Гнатовський / Абдулла Каххар. К. : Державне видавництво художньої літератури, 1959. 399 с.

21. Каххар А. Казки про минуле : повість. Вогні Кошчинара : роман / З узбецької; Переклав В. Гнатовський / Абдулла Каххар. К. : Дніпро, 1974. 375 с. (Скарбниця братніх літератур)

22. Каххар А. Птичка-невеличка : повість / З узбецької; Переклав В. Гнатовський / Абдулла Каххар. К. : Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1960. 184 с.

23. Каххар А. Шовкове сюзане (На новій землі) : комедія на три дії з епілогом / Переклад з російської А. Головка / Абдулла Каххар. К. : Мистецтво, 1952. 101 с.

24. Кащук Н. «… У мандрівці нескінченній» / Наталя Кащук // Зульфія. Вибране : вірші та поеми. К. : Дніпро, 1974.

25. Каюмов Л. Життєвий і творчий шлях Абдулли Каххара / Лазіз Каюмов // Каххар А. Казки про минуле : повість. Вогні Кошчинара : роман. К. : Дніпро, 1974. С. 5–11.

26. Каюмов Л. Осяяний зорею шлях / Лазіз Каюмов // Рашидов Ш. Могутня хвиля : роман. К. : Дніпро, 1972. С. 5–11.

27. Короткий пояснювальний словник // Айбек. Священна кров : роман. К. : Дніпро, 1967. С. 324–327.

28. Мукімі. Сатира та лірика / Переклад з узбецької Миколи Терещенка // Мукімі. К. : Державне видавництво художньої літератури, 1954. 157 с.

29. Мусаєв А. Світ повен таємниць : вірші / Переклав з узбецької Олександр Лозиков / Азамжон Мусаєв. Хабаровськ : Хабаровське регіональне відділення Спілки письменників Росії, 2013. 64 с.

30. Мухтар А. Народження : роман / Переклад з узбецької; Переклав В. Муха / Аскад Мухтар. К. : Дніпро, 1965. 251 с.

31. Мухтар А. Сестри : роман / Авторизований переклад з узбецької Володимира Гнатовського / А. Мухтар. К. : Дніпро, 1969. 323 с. (Серія «Джерела дружби»)

32. Мухтар А. Тісна пустеля : повість / З узбецької; Переклав Григорій Халимоненко / Аскад Мухтар. К. : Дніпро, 1984. 197 с.

33. Навої А. Фархад і Ширін / Переклад Миколи Бажана / Алішер Навої. К. : Державне видавництво художньої літератури, 1947. 423 с.

34. Навої А. Фархар і Ширін / Переклад Миколи Бажана / Алішер Навої. К. : Дніпро, 1968. 511 с.

35. Навої А. Фархад і Ширін / Алішер Навої. – К. : ВД «АДЕФ-Україна», 2016. – 348 с.

36. Назір Х. Повісті / Переклад з узбецької Віктора Женченка / Хакім Назір. К. : Веселка, 1975. 215 с.

37. Нарзуллаєв Н. Маршрутами дружби / Нормурад Нарзуллаєв // Цвіт мигдалю: Молода поезія Узбекистану. К. : Молодь, 1975. С. 7–10.

38. Парда Турсун : біографічна довідка // Турсун П. Учитель : роман. К. : Державне видавництво художньої літераратури, 1952. С. 359.

літератури, 1954. С. 149–150.
40. Примітки // Навої А. Фархад і Ширін . К. : Державне видавництво художньої літератури, 1947. С. 415–420.
41. Примітки // Навої А. Фархар і Ширін. К. : Дніпро, 1968. С. 503–508.
42. Про автора // Каххар А. Птичка-невеличка : повість. К. : Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1960. С. 183.
43. Про автора // Рашидов Ш. Могутня хвиля : роман. К. : Дніпро, 1965. С. 391.
44. Пулатов Т. Життєпис норовливого бухарця : роман; Друга подорож Каїпа : повість / Переклали з російської Анатолій Таран та Василь Довжик / Тимур Пулатов. К. : Дніпро, 1988. 623 с.
45. Рахім І. Вогнероб : оповідання / З узбецької; Переклад Ю.В. Петрова / Ібрагім Рахім. К. : Державне видавництво художньої літератури, 1961. 55 с.
46. Рахім І. Доля : роман / Авторизований переклад з узбецької В. Гнатовського / Ібрагім Рахім. К. : Молодь, 1971. 232 с.
47. Рашидов Ш. Кашмірська пісня : легенда / Переклад з російської В. Гнатовського /Шараф Рашидов. К. : Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1959. 38 с.
48. Рашидов Ш. Могутня хвиля : роман / Авторизований переклад з узбецької; Переклав В. Гнатовський / Ш. Рашидов. К. : Дніпро, 1972. 303 с.
49. Рашидов Ш. Могутня хвиля : роман / З узбецької; Переклав В. Гнатовський / Шараф Рашидов. К. : Дніпро, 1965. 391 с.
50. Рашидов Ш. Переможці : роман / З узбецької; Авторизований переклад Володимира Гнатовського / Шараф Рашидов. К. : Дніпро, 1977. 333 с.
51. Рашідов Ш. Сильніші за бурю : роман / З узбецької; Переклав В. Скоробогатов / Шараф Рашідов. К. : Державне видавництво художньої літератури, 1961. 257 с.
52. Саїд Ахмад : біографічна довідка // Ахмад С. Вирок : повість. К. : Державне видавництво художньої літератури, 1963.
53. Сайяр. Дні мої : поезії / Переклад з узбецької / Сайяр. К. : Молодь, 1980. 88 с.
54. Скосирєв П. Алішер Навої: поет-гуманіст XV століття / Петро Скосирєв // Навої А. Фархад і Ширін . К. : Державне видавництво художньої літератури, 1947. С. 5–23.
55. Словник // Мукімі. Сатира та лірика. К. : Державне видавництво художньої літератури, 1954. С. 151–154.
56. Сонячний край : оповідання молодих узбецьких письменників / Переклад з узбецької. К. : Молодь, 1981. 208 с.
57. Терещенко М. Узбецька поезія вітчизняної війни / Микола Терещенко // Зі Сходу на Захід : узбецька поезія Вітчизняної війни 1941–1945. К. : Радянський письменник, 1947. С. 3–10.
58. Тихонов М. Слово про Хаміда Алімджана / Микола Тихонов // Алімджан Х. Поезії. К. : Дніпро, 1982. С. 5–12.
59. Турсун П. Учитель : роман / Переклад І. Щербини / Парда Турсун. К. : Державне видавництво художньої літератури, 1952. 360 с.

60. [illegible] Григора Тютюнника / Худайберди Тухтабаєв. К. : Веселка, 1978. 224 с.
61. Тухтабаєв Х. Пригоди двієчника : повість-казка / З узбецької; Переклад Григора Тютюнника / Худайберди Тухтабаєв. К. : Веселка, 1977. 158 с.
62. Умарбеков У. Джура. Далека пустеля : повісті / Переклад з узбецької Віля Гримича / Ульмас Умарбеков. К. : Молодь, 1988. 136 с.
63. Файзі Р. Її величність людина : роман / З узбецької; Переклала Тамара Іваненко / Рахмат Файзі. К. : Дніпро, 1980. 383 с.
64. Хакім-заде Ніязі Х. Поезії / З узбецької; Переклади Віля Гримича / Хамза Хакім-заде Ніязі. К. : Дніпро, 1989. 150 с.
65. Цвіт мигдалю: Молода поезія Узбекистану. К. : Молодь, 1975. 184 с. (Молода поезія країни)
66. Якубов А. Розвиток узбецького оповідання / Адил Якубов // Сонячний край : оповідання молодих узбецьких письменників / Переклад з узбецької. К. : Молодь, 1981. С. 5–6.
67. Яшен К. Айбек // Айбек. Священна кров : роман. К. : Дніпро, 1967. С. 5–13.

PARTICIPLE FEATURES IN MODERN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

ÇAĞDAŞ İNGİLİZ VE AZERBAYCAN DİLLERİNDE FİİLİ SIFATLARIN (SIFAT FİİLİ YAPILARIN) ÖZELLİKLERİ

Konul Babayeva

"Nakhchivan" University, Faculty of Foreign languages,
Department of Foreign languages, Nakhchivan, Azerbaijan.

ABSTRACT

A large part of the words which is included in the vocabulary of both Azerbaijani and English languages are verbs. The verb has finite forms and non-finite which are also called verbals. There are three verbals in English: the Participle, the Gerund and the Infinitive. It is also called in Azerbaijani as intransitive forms of the verb. There are 3 intransitive forms of the verb in Azerbaijani: Feili sifat (the Participle), masdar (The Infinitive) and feili baghlama (Crerund).

The verbals do not express person, number or mood; therefore they cannot be used as the predicate of the sentence. Like the finite forms of the verb the verbals have tense and voice distinction.One of the non-finite form of verbs, Participle is the most mysterious phenomenon of grammar with an uncertain status in it. Having forms, meanings and functions which are necessary for naming them as a part of speech, however they are not included in it. Verbals have dual lexico-grammatical meaning: thus the participle has verbal and adjectival features in both languages.

In both languages, the characteristic feature of the participle which belongs to the verb is that it has the form of action, manner, tense, negativeness, and voice.

Participle has peculiar combinability resembling partly that of the adjective. In both languages, the adjectival features of the participle : describes or modifies nouns, comes before the word it describes, is used in the function of the attribute, becomes substantivized, answers the adjective questions.

In the modern Azerbaijani language, the participle, which precedes the word and answering the questions of the adjective, mainly becomes attribute.Participle has the syntactical functions of the attribute and others. But its syntactical functions are different from finite verb, it is generally not used independently, it can be a part of the sentence members.

Key words: verbal, participle, adjective, verb

ÖZET

Azerbaycan dili ve İngiliz dili kelime hazinesinde yer alan kelimelerin büyük bir kısmı fiildir. Fiil, sonlu formlara ve sonlu olmayan biçimlere sahiptir. İngilizce'de üç sonlu olmayan fiil ve ya fiilimsi vardır: Participle, Gerund ve Mastar. Azerbaycan dilinde sonlu olmayan fiilinin 3 türü vardır: Feili sifat (Participle) (sıfat fiil), masdar (The Infinitive) (mastar) ve feili bağlama (Crerund) (bağ). Fiilimsilerin genel özellikleri; fiilden türetilebilmeleri ve olumsuzluk bildirebilmeleridir.

Sonlu olmayan bir fiil özneye, kişiye, sayıya veya gerginliğe göre değişmez, bu nedenle cümlenin yüklemi olarak kullanılamazlar. Fiillerin sonlu biçimleri gibi, sonlu olmayan fiillerin de gergin ve ses ayrımı vardır. Genellikle sonlu olmayan fiiller cümle içinde fiil olarak hareket etmez, kişi, sayı ve gerginliği göstermez ve herhangi bir enfeksiyon belirtmezler. Aslında fiil kökenli olan bu sözcükler, fiilin tüm özellikleri karşılayamamaktadır.

Sonlu olmayan fiil biçimlerinden biri olan Participle, içinde belirsiz bir statüye sahip olan en gizemli gramer fenomendir. Sonlu olmayan fiillerin ikili leksi-qramatik anlamı vardır: bu nedenle participle her iki dilde de fiili ve sıfat özelliklerine sahiptir. Sıfat fiiller, varlığı nitelediği için sıfat, yan cümleciği kurduğu için de fiil olarak kabul edilmektedir.

Her iki dilde de fiile ait olan participle karakteristik özelliği, eylem, tarz, gerginlik, olumsuzluk ve ses biçimine sahip olmasıdır.

Participle, kısmen sıfatınkine benzeyen kendine özgü birleşebilirliğe sahiptir. Her iki dilde de, participle-n sıfat özellikleri bunlardır: isimleri tanımlar veya değiştirir, tanımladığı kelimeden önce gelir, özniteliğin işlevinde kullanılır, özlü hale gelir, sıfat sorularını yanıtlar.

Modern Azerbaycan dilinde, sıfatın önündeki ve sıfatın sorularını cevaplayan participle, esas olarak sıfat haline gelir; Participle, sıfatın ve diğerlerinin sözdizimsel işlevlerine sahiptir. Ancak sözdizimsel işlevleri sonlu fiilden farklıdır, genellikle bağımsız olarak kullanılmaz, cümle üyelerinin bir parçası olabilir. Her iki dilde sıfat-fiiller bazen yüklem olarak kullanıla bilir.

Anahtar kelimeler: sonlu olmayan fiil, sıfat fiil (participle), sıfat, fiil

INTRODUCTION

The famous grammarian Blok in his book callled the non-finite forms of the verb as verbids. He noted that verbids are the forms of the verb intermediary in many of their lexico-grammatical features between the verb and the non-processual parts of speech. The mixed features of these forms are revealed in the principal spheres of the part-of-speech characterisation, i.e. in their meaning, structural marking, combinability, and syntactic functions. As a matter of fact, one can ask oneself whether it wouldn't stand to reason to consider the verbids as a special lexemic class, a separate part of speech, rather than an inherent component of the class of verbs. [1, p.102-103)

Participle is non-finite form of the verb sharing in part the characteristics of both the verb and the adjective.

Having the Participle dual feature both the verb and the adjective, position in the sentence (to be processed in the position of different sentence members etc.) complicated its research work and appeared different ideas in linguistics. So sometimes the participle considered a separate part of speech, sometimes included in the verb, sometimes in the adjective, explained in various terms, and sometimes confused with adjectives formed from verbs.

In the present some issues related to the functioning of non-finite forms, transfering them to other parts of speech, and to the problem of their morphological and syntactic pecularities display remain unresolved.

Considerations on the participle in the Azerbaijani language by Mirza Kazim bey are highly valued in all Turkology. Thus, in the famous Turkologist's grammar book,assigning participles to the category of verb, characterized their condition, movement and quality characteristics features.[4, p. 272]

Nevertheless a long time has passed since then, these views of the great Azerbaijani linguist are still valid today has not lost its importance.

In the work of M.H.Huseynzadeh “Modern Azerbaijani language” The Participle using as a verb tense, voice, negativeness, having different characteristics of the suffixes that form it (participle), even some of them carrying other positions are aslo noted.[3, s.185-189]

J.Jafarov notes that the term participle is in the form of attributive clause. The key word in this clause is an adjective. It means that the adjective is the leader in this combination, that is, the participles are the form of the adjective, not the verb. But it should have been the other way around. In other words, if the adjective of this term is used as a verb is more logical. Because the leading features in participles belong to the verb. [2, s.111]

There are two participles in English – Participle I and Participle II, traditionally called the Present Participle and the Past Participle though they differ in voice rather than in tense. In contrast to English, in Azerbaijani The participle has three tense forms. Belonging to different language families the participles of English and Azerbaijani languages are also different.

In English Participle I is formed by adding the suffix -ing to the stem of the verb and Participle II – by adding the suffix -ed to the stem of the regular verbs, while the irregular verbs have special forms of Participle II. In its form the present participle is fully homonymous with the gerund, ending in the suffix -ing and distinguishing the same grammatical categories of retrospective coordination and voice. They are similar in meaning to the gerund: both forms denote a process – the present participle (or the past participle) denote a qualifying process while the gerund denotes a substantival process. Both the present participle and the gerund distinguish the same grammatical categories of voice and order.

METHODOLOGY

In the Azerbaijani language, almost all three tense (past, present, future) forms of the verb formed by specific suffixes. Thus, in the Azerbaijani language the suffixes –an[2] form the present tense of the participle, -acaq[2], -asɪ[2] form the future tense of the participle, mɪş[4]- form the past tense of the participle.

Like all the non-finite forms, the participle has no categorial time distinctions. Both types of participle: the present participle and the past participle are conditional, that is, neither Participle I belongs to the present tense nor Participle II belongs to the past tense as a whole.

As in other non-finite forms of the verb, the category of time in the participle is not absolute, but relative, that is, the tense form of the participle in the sentence , it necessarily depends on the tense of the finite verb used in that sentence. Depending on the tense of the finite verb used in the sentence, the present participle may belong to the present, past and future tenses.

Let’s compare:

a) "While reading an English book one **may come** across some new words and expressions" (M.Twain). (present tense)
– İngiliscə kitab oxuyan adam yeni söz və ifadələrlə **qarşılaşa bilər**; (present tense)
b) "While reading the English book I **came** across some new words and expressions". (past tense)
– Mən ingiliscə kitab oxuyanda bir neçə yeni söz və ifadələrlə **rastlaşdım**; (past tense)
c) While reading the English book you **will come** across some new words and expressions, I'm sure. (future tense)
– Sən ingiliscə kitab oxuyanda bir neçə yeni söz və ifadələrlə **rastlaşacaqsan**, əminəm. (future tense)

However, unlike the adjective, the participle expresses the action-related with the object, as there is a concept of movement in the internal semantics of the participle. The suffixes that make up the participle added to the verb do not change the lexical meaning of the verb, but when the adjective suffix formed from the verb is added to the verb, the lexical meaning of the verb is lost.
In modern English, the present participle mainly is used as an attribute, adverbial modifier in a sentence because of its adjectival and adverbial properties. Present Participle is widely used in the function of attribute. It should be noted that in this function mainly the active form of the present participle is used.
For example:
- The blowing wind took the paper form the boy`s hand.
- Əsən külək oğlanın əlindən kağızı apardı.
- A broken cup is on the table.
- Sınmış fincan stolun üstündədir.
In these examples blowing (əsən) present participle and broken (sınmış) – past participle are used as an attribute in the sentence.
In the function of attributes, present participles express active meaning, and past participles express passive meaning.
In addition to the attribute function, present participle can also be used in the function of adverbial modifier. It is mainly used in the function of the adverbial modifiers of time, cause and manner:
For example:

- When travelling I saw many interesting places. (time)
- Knowing him better I couldn't believe it. (cause)
- He sat in the arm-chair reading a newspaper. (manner)

Participles in the function of adverbial modifiers (of time, reason, manner, accompanying circumstances, etc.) are usually found in participle constructions, though single participles are also quite possible. The negative particle "not" is placed before the participle. Participle constructions in the function of adverbial modifiers are used mostly in writing.

In English past participle can also be used as the function of the predicate in a sentence.
For example
The plate is broken.
The letters are typed.
In modern Azerbaijani, participles are substantivized as adjectives. The substantivization of the participle, as an adjective, changes its main function in the sentence - the function of attribute, and thus it can act as a subject, a predicate, an object. The characteristics of the participle, such as action, time, voice, aspect, transitive and intransitive, person and the fact that the noun that precedes it is governed mainly as a verb, bring it closer to the verb.
Sometimes the participle may lose its verbal character and becomes adjectivized. Some present participles and past participles of verbs can be used as adjectives. There are many adjectives ending in -ing and –ed in English. And also participles can be used as adjectives. Participle I is used as an adjective when the noun it modifies performs or is responsible for an action. Participle II is used as an adjective when the noun it modifies is the receiver of the action.
The consideration of the participles in their mutual comparison, supported and supplemented by comparing them with their non-verbal counterparts, puts forward some points of structure and function worthy of special notice.

CONCLUSION

After completing the research about the participle in Azerbaijani and English we get the following conclusions:
In general, when researching paticiple in both English and Azerbaijani, it can be concluded that the participle in English has two tense forms, unlike the English, and the Azerbaijani participle has three tense forms.
Thus, in modern English, the characteristic feature of the participle which belongs to the verb is that it has the form of manner, tense, and voice.
In modern Azerbaijani language, the participle has the following features too: action, time, transivity and intransivity, voice, negativeness, person.
In English, the tense category is conditional, so that regardless of tense form of the participle, the tense form depends on the tense form of the sentence.
In the Azerbaijani language, the tense forms of the participle are formed by means of special suffixes.
In the modern Azerbaijani language, the participle, like an adjective, describes the object, answers the questions of the adjective, stands after the nouns that it modifies, and is mainly used in the function of attribute in the sentence.
In both English and Azerbaijani languages, the participle is attributive, that is, it acts as an attribute within the sentence. Thus, functionally, the participle contains both verbal and attributive features and meanings.

The present participle is also used in the sentence in the role of time, manner, and cause of the adverbial modifier.

The past participle is used as an adverbial modifier of time, comparison, and concession.

Thus, the comparative typological analysis of the participle studied in languages of different systems is conditioned by essentially the same grammatical structure of these languages but the variety of grammatical forms that convey it.

REFERENCES

1. Блох М. Я. Теоретическая грамматика английского языка: Учебник. 1983.— с. 383
2. Cəfərov C., Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2004, s.111
3. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. III h. Bakı: Şərq-qərb, 2007, s.185-189
4. Казембек М. Общая грамматика турецко-татарского языка. Второе издание. Казань: Печатано в университетской типографии, 1846, с. 272
5. Valiyeva.Ch.N. Comparative typology of the Modern English, Russian and Azerbaijani languages. Baku-2019, 470p.

TRANSFER FİYATLAMASI: BİR UYGULAMA ÖRNEĞİ

TRANSFER PRICING: AN APPLICATION EXAMPLE

Dr. Öğr. Üyesi Zülkif YALÇIN
Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Sağlık Yönetimi Bölümü, Tunceli, Türkiye
ORCID ID:https://orcid.org/0000-0002-4118-8316

ÖZET

Uluslararası işletmelerin doğuşu dünyamızın küreselleşmesini de hızlandırmıştır. Öyle ki uluslararası işletmelerin merkezi bulunduğu ülkenin dışında birçok şubeleri bulunmakta ve bu işletmelerin kendi aralarında da birçok mal ve hizmet alışverişi olabilmektedir. Bu durum aynı şekilde ulusal düzeyde de etkisini göstermiştir. Ulusal düzeyde faaliyet gösteren ve yine aynı ülke içerisinde birçok şube ve yan kuruluşu bulunan bu tür şirketlerinde kendi aralarında yaptığı işlemler hızlanmış ve miktar olarak sayısı artmıştır. Bu alışverişler, genelde transfer yoluyla yapılmakta ve hiçbir fiyatlama ile karşılaşmamaktadır. Bu durum, aslında, gerçekte satış olan bu işlemlerin görünürde transfer gibi gösterilmesine sebep olmaktadır. Bu durumun ortaya çıkmasındaki amaç satış anında ortay çıkan vergiler ile satıştan kaynaklı dönem sonunda ortaya çıkan kâr üzerinden ödenebilecek vergilerin çıkmasını engellemektir. Gerçekten de ulusal ve uluslararası işletmelerin bu tarz işlemleri azımsanmayacak kadar çok fazla miktarda olabilmektedir. Bu durumda ödenmeyen vergilerin de tutarı aynı şekilde yüksek olmaktadır. İşte bu noktada devletler ulusal ve uluslararası işletmelerin gerçekte satış görünürde transfer olan bu mal ve hizmetlerin üstü örtülü şekilde gerçekleşen transferlerinin önüne geçmek için birçok kanun ve yasal düzenlemeye gitmişlerdir. Çalışmamız bu anlamda önem kazanmaktadır. Çalışmamızın amacı uluslararası işletmelerin transfer fiyatlamasında ortaya çıkan işlemlerin muhasebe bilimine ve muhasebe eğitimine katkı sağlayacak şekilde uygulamasını göstermektir. Çalışmamızda literatür taraması yöntemi ile transfer fiyatlaması araştırılacak olup, monografi yöntemi ile transfer fiyatlamasının muhasebeleştirme yöntemi anlatılacaktır.

Anahtar kelimeler: Transfer Fiyatlaması, Transfer Fiyatlamasının Muhasebeleştirilmesi, Örtülü Kazanç.

ABSTRACT

The birth of international businesses has also accelerated the globalization of our world. So much so that there are many branches outside the country where international businesses are headquartered, and these businesses can exchange many goods and services among themselves. This situation has also had its effect at the national level. In such companies operating at national level and having many branches and subsidiaries in the same country, the transactions between them have accelerated and their number has increased. These purchases are generally made by transfer and do not encounter any pricing. This situation causes these transactions, which are actually sales, to appear as transfers. The purpose of this situation is to prevent the emergence of taxes arising at the time of sale and taxes that can be

paid on the profit arising at the end of the period arising from the sale. Indeed, such transactions of national and international businesses can be too much to underestimate. In this case, the amount of unpaid taxes is likewise high. At this point, states have made many laws and legal regulations in order to prevent the veiled transfers of these goods and services, which are actually transferred, in fact, sales of national and international businesses. Our study gains importance in this sense. The aim of our study is to show the application of transactions that arise in transfer pricing of international businesses in a way that contributes to accounting science and accounting education. In our study, transfer pricing will be investigated by the literature review method and the accounting method of transfer pricing by monograph method will be explained.

Keywords: Transfer Pricing, Accounting for Transfer Pricing, Disguised Earnings

GİRİŞ

Teknolojik gelişmeler işletmelerin üretim şeklini ve hacmini değiştirmiştir. Teknolojinin üretim sürecinde sıklıkla kullanılması emek yoğun üretimden sermaye yoğun üretim sürecine girilmesini hızlandırılmıştır. Bu süreçte insanların emeği ile üretilen birçok mal ve hizmet makinelerle çok daha hızlı ve düşük maliyetle gerçekleştirilmeye başlanmıştır. İnsan emeğine verilen ücret üretim sürecinde temel üretim gideri olarak karşımıza çıkmaktadır. Makineler bu temel üretim giderini azami ölçüde azalttığı gibi makinenin ediminin ve yıllık olarak amortismanının üretim sürecinde maliyetlere yüklenmesi de çok düşük tutarlarda gerçekleşmektedir.

Emek yoğun üretimden sermaye yoğun üretim sürecine girilmesi ve makinelerin üretim süreçlerini kısaltıp aynı zaman diliminde çok fazla mal ve hizmet üretmesi, mal ve hizmetlerin daha ucuza piyasaya sunulmasına sebep olmuştur. Daha ucuza temin edilen bu mal ve hizmetlerin satış miktarları da artmıştır. Bu durum işletmelerin genişlemesine ve üretim hacminin günden güne artmasına sebep olmuştur. Üretim hacmi artan işletmeler rekabet sürecine girmişlerdir. Rekabet sürecinde diğer bir sorun tedarik sürecinin daha ucuza ve sorunsuz bir şekilde gerçekleştirilmesidir. Bunun için birçok çaba ortaya çıkmıştır. Tedarik sürecinin sorunsuz ve daha ucuza mal olması ancak işletmenin tedarik edilen işletmenin yönetiminde ve üretim sürecinde yer alması ile mümkün olabilmektedir. Bir işletmenin yönetiminde ve üretim sürecinde yer almak ancak o işletme ile ortaklık kurarak veya o işletmeyi satın alarak mümkün olabilmektedir.

Ortaya çıkan bu tür ortaklıklar ana firmanın dışında birçok yan ve yavru kuruluşların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Üretilen mal ve hizmetlerde daha ucuza mal olmuş ve üretilen bu ürünlerin ulusal düzeyde yeterli hacme dönüşmesi ile uluslararası düzeyde satış yapılabilmesi için girişimler olmuştur. Ulusal düzeyde faaliyet gösteren bu işletmeler ulusal düzeyde mal ve hizmetin daha ucuza mal olması için ortaya koydukları ortaklıkları, uluslararası düzeyde ülkelerin pazarına girmek, daha uygun tedarik zinciri oluşturmak gibi durumlar için kurmaya başlamışlardır.

Ulusal ve uluslararası düzeyde ortaya çıkan işletmeler arasındaki ortaklık ve satın alamalar birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Bunlardan bazıları; merkez ve şube kavramları, merkez ve şubenin vergilendirilme sorunları, ortak mali tablo hazırlama sorunları, yan ve hammadde ürünlerin transferi sorunları gibidir.

Çalışmamız bu sorunlardan ürünlerin transferi sorununu irdelemek üzere hazırlanmıştır. Transfer, bir mal veya hizmetin bir yerden bir yere aktarılması işlemidir. O zaman işletmeler arasındaki bu transfer ne şekilde gerçekleşecektir sorunu ortaya çıkmaktadır. Örneğin uluslararası alanda faaliyet gösteren bir firma merkezi bulunduğu ülke dışındaki başka bir ülkedeki şubesine mal ve hizmet aktarırken, ürünleri bedelsiz mi yoksa bedelli mi göstermelidir? Sonuçta iki işletmede ticari nitelikte faaliyet yürütmektedir. Bu faaliyetler sonucunda mal ve hizmetin işletmenin bünyesinden çıkması ile alışveriş başlamış olacaktır. Alışverişler mutlaka ticari kurallara göre yapılması gerekir ve bu kurallar genellikle taşıma ve vergilendirme kurallarıdır. Eğer mal ve hizmet bedelsiz gösterilirse işletme birçok vergiden de muaf olacaktır. Bedelli gösterilirse birçok dolaylı ve dolaysız vergilerle karşı karşıya kalacaktır. İşletmelerin çoğunlukla bedelsiz yolu seçtiğini bilmekteyiz. Hem ulusal düzeyde hem de uluslararası düzeyde firmalar arasında gerçekleştirilen bu transferler bedelsiz olarak gösterildiğinden devletler birçok vergiden de mahrum kalmaktadır. Aynı zamanda transferlerin bedelsiz yapılması birçok örtülü kazancı da beraberinde getirmiştir. Örtülü kazançlar vergilendirilmediğinden devletler birçok vergiden mahrum kalmıştır.

Mal ve hizmetin transferinde fiyatlama yapılmaması devletleri harekete geçirmiş ve hem ulusal hem de uluslararası düzeyde birçok kural ve kanunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Çalışmamız ulusal ve uluslararası düzeyde faaliyet gösteren bu tür işletmelerin kendi aralarında yapmış oldukları alışverişlerde transfer ettikleri mal ve hizmetleri inceleyerek devletlerin bu soruna ilişkin aldıkları önlemleri tartışacaktır. Daha sonra transfer fiyatlamasına ilişkin hem muhasebe eğitiminde, hem muhasebe literatürüne hem de muhasebe bilimine katkı sağlayacak şekilde bir uygulama örneği anlatılacaktır. Bu örnek üzerinden transfer fiyatlamasının işletmeler arasında nasıl oluştuğu ve muhasebesinin nasıl olması gerektiği anlatılacaktır.

Çalışmamızda öncelikle transfer fiyatlaması hakkında bahsedilecektir. Daha sonra yasal düzenlemeler hakkında kısaca tartışılıp, örtülü kazanç dağıtımı ve transfer fiyatlamasında ortaya çıkan sorunlar anlatılacaktır. Çalışmanın sonunda bir uygulama örneği ile araştırma konusu tamamlanacaktır.

TRANSFER FİYATLAMASI

Transfer fiyatlamasında esas olan mal ve hizmetin bir birimden bir başka birime transferinde fiyatlama yapılmasıdır. Ancak bu transferde kâr merkezi ve sorumluluk merkezlerinin olması gerekir. Bu amaçla transfer fiyatlaması bir kâr merkezinin ürettiği mal ve hizmetin transfer yolluyla, yine, bu mal ve hizmeti kullanacak olan başka bir birime yani sorumluluk merkezine aktarması ile ortaya çıkmaktadır (Mısırlıoğlu:2003:1). Uluslararası alanda faaliyet gösteren işletmeler için transfer fiyatlaması; merkezi ve şubeleri farklı ülkelerde olan aynı grup

içerinde yer alan işletmelerin kendi birimleri arasındaki alışverişlerde uygulanması gereken fiyattır (Elliott ve Emmanuel:2000:216 aktaran Güney, Bozkurt: 2011).

Transfer fiyatlaması ulusal ve uluslararası amaçlar çerçevesinde de uygulanır. Transfer fiyatlamasında asıl amaç mal ve hizmet transferlerinde fiyatlama sonucunda oluşabilecek kârın merkezde toplanmasıdır. Eğer bu fiyatlama yapılmaz ise bu kâr görünmeyecek ve vergilerden muaf olacaktır. Ancak uluslararası transferlerde bazen fiyatlama yapılarak esas kâr da transfer edilir. Transfer fiyatlamasının döviz kuru üzerindeki dalgalanmalarda çok uluslu şirketleri korumaktadır. Uluslararası şirketler döviz kurlarındaki dalgalanmaları kendi lehlerine kullanmak amacı ile bu yöntemi seçebilir. Bu yol ile yüksek kârlar elde edilebilmektedirler. Bir başka amaç ise; Uluslararası şirketler için ülkelerde meydana gelen devalüasyon vb. keskin dalgalanmalar yüksek satış ve yüksek kâr ile sonuçlanan bir durumu gerçekleştirir. Bunun yanında sendikalarla düşük ücret konusunda anlaşabilmek için transfer fiyatlamasını (kârı düşük göstererek) kullanmak isteyebilirler. Aynı zamanda yabancı ortaklara fazla kâr vermemek için transfer fiyatlaması yolu ile kârı düşük gösterebilir. Uluslararası şirketler eğer transfer fiyatlamasını düzgün ve ülke kurallarına uygun kullanmaz ise bu durum bulunduğu ülkenin refahını olumsuz yönde etkileyecek duruma gelebilir. Bu tür manipülasyonlar sonucunda devlet düşük vergi, işçi düşük ücret, ortaklar düşük kâr vb. alabilir (Işık 2006).

Transfer fiyatlamasında satış yapan için bir kâr söz konu iken karşı taraf için bir maliyet söz konusu olur. Ancak satış ve giderler normal ticari faaliyet sonucunda ortaya çıkan tutar ve miktarlardan farklıdır. Bu durum ortaya çıkacak kâr ve zararı da etkileyecektir (Mısırlıoğlu:2003:1-24).

Transfer fiyatlama yöntemleri; karşılaştırılabilir fiyat yöntemi, maliyet artı yöntemi, yeniden satış fiyatı yöntemi olarak üç grupta incelenebilir. Bu incelemeler OECD geleneksel yöntemleri olarak geçmektedir. Bir de diğer yöntemler bulunmaktadır. Bunlarda; Kâr bölüşüm yöntemi, işleme dayalı net kar marjı yöntemi ve mükellefin kendi belirlediği diğer yöntemler (URL 1). Karşılaştırılabilir fiyat yöntemi; mükellefin belirleniş olduğu emsallere uygun ve ilişkili olmayan kişilerle yapmış olduğu alışverişlerde uyguladığı piyasa fiyatı uygulamasıdır. Maliyet artı yöntemi ise üretim maliyetine göre belirlenen mal ve hizmetin maliyetine brüt kâr üzerinden belirli ve makul bir miktar kâr oranı üzerinden hesaplanan fiyattır. Yeniden satış fiyatı yöntemi ise; karşılaştırılabilir maliyet yöntemde olduğu gibi mal ve hizmet satışında ilişkili olmadığı kişilere yaptığı satışlarda emsallere uygun belirlemiş olduğu bir fiyatın üzerinden makul bir kâr marjının düşmesi yoluyla belirlenen fiyattır. Diğer yöntemler ise; OECD geleneksel transfer fiyatlaması yöntemlerinden uygulanabilecek yöntem yok ise mükellefin belirlediği yöntem uygulanabilir. Burada belirleme mükellefe bırakılmıştır. Diğer yöntem ise ortakların kâr bölüşümüne dayalı olarak belirlenen Kar Bölüşüm Yöntemidir. Doğrudan ve dolaylı şekilde maliyetlerin indirilmesi sonucunda belirlenen faaliyet kârını satışlara, varlıklara vb. gibi kalemlere bölünerek belirlenen oran üzerinden hesaplanan yöntemde İşleme Dayalı Yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır (URL 2).

OECD'NİN TRANSFER FİYTLAMSINA İLİŞKİN REHBERİ

Türkiye Vergi Denetim Kurulu tarafından tam set olarak Temmuz 2017 yılında İngilizceden Türkçeye çevrilen "Çok Uluslu İşletmeler ve Vergi İdareleri için OECD Transfer Fiyatlandırması Rehberi"nde şu başlıklar bulunmaktadır; emsallere uygunluk ilkesi, transfer fiyatlaması yöntemleri, karşılaştırabilir analiz, transfer fiyatlandırmasına ilişkin ihtilafların önlenmesi ve çözümlenmesine yönelik idari yaklaşımlar, belgelendirme, gayri maddi varlıklarla ilgili özel değerlendirmeler, maliyet katılım anlaşmaları, grup içi hizmetlere ilişkin özel değerlendirmeler, işletme yeniden yapılandırmalarının transfer fiyatlandırması yönü ve eklerden oluşmaktadır. 609 sayfadan ibaret bu kitapta transfer fiyatlamasına ilişkin her türlü açıklamalar, tanımlamalar mevcuttur. (URL 3)

İlgili kaynakta eklerde uygulamalara ilişkin birçok örneğe yer verilmiştir. Burada amaç çok uluslu işletmelerin transfer fiyatlamasında karşılaşabilecek sorunlara ilişkin açıklamalı ve uygulamalı bir rehber hazırlamaktır. Gerçekten de rehber incelendiğinde hem geleneksel hem de çağdaş birçok transfer fiyatlamasının uygulanmasına yönelik yöntem, prensip ve uygulama örnekleri bulunmaktadır.

Rehberde yukarıda anlatılan transfer fiyatlaması yöntemleri daha detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Yayınlanan rehberde de belirlenen yöntemler aşağıdaki gibidir;

- Geleneksel işlem yöntemleri
  - Karşılaştırılabilir fiyat yöntemi (KFY)
  - Yeniden satış fiyatı yöntemi
  - Maliyet artı yöntemi
- İşleme dayalı kâr yöntemleri
  - İşleme dayalı net kâr marjı yöntemi
  - Kâr bölüşüm yöntemi

ÖRTÜLÜ KAZANÇ KAVRAMI VE TRANSFER FİYATLAMASI İLİŞKİSİ

Transfer fiyatlandırması yoluyla örtülü kazanç dağıtımı kurumlar vergisi kanunu 13. Maddesinde açıkça belirtilmiştir (URL 4). Madde de örtülü kazancın transfer fiyatlaması yolu ile kazanılması şu şekilde tanımlanmıştır; "Kurumlar, ilişkili kişilerle emsallere uygunluk ilkesine aykırı olarak tespit ettikleri bedel veya fiyat üzerinden mal veya hizmet alım ya da satımında bulunursa, kazanç tamamen veya kısmen transfer fiyatlandırması yoluyla örtülü olarak dağıtılmış sayılır". Maddede anlatıldığı üzere ilişkili kişiler tanımlanmalı ve bu ilişkili kişiler üzerinden yapılacak her türlü alışveriş dikkate alınmalıdır.

Madde ilişkili kişiyi kurumsal ortaklar, gerçek ortaklar, kurumun idaresinde bulunduran gerçek kişi, ortakların eşleri, çocukları ve diğer üçüncü derece hısımları olarak belirlemiştir.

Emsallere uygunluk ilkesini ise; ilişkili kişilerle yapılan her türlü alışverişlerde belirlenen fiyatın sanki normal faaliyette belirlemiş olduğu fiyatlar emsal olacak şekilde belirlenmesini gerektiğini belirtmiştir. Bunlara ilişkin kanıtlayıcı belgelerinde saklanmasını istemektedir.

Yine KVK'da da transfer fiyatlamasının hangi yöntemlere göre yapılması gerektiği anlatılmıştır. Bu yöntemler; Karşılaştırılabilir Fiyat Yöntemi, Maliyet Artı Yöntemi, Yeniden

Satış Fiyatı Yöntemidir. Eğer bu yöntemlerin uygulanma imkanı yoksa mükellefin belirleyeceği diğer yöntemleri uygulaması gerektiği belirtilmiştir.

Aynı zamanda madde de mükellefin maliye ile yapacağı anlaşma ile de bu fiyatın belirlenebileceği anlatılmıştır. Bu anlaşma en fazla üç yıllık belirlenmektedir.

Madde son olarak tamamen veya kısmen belirlenen transfer fiyatlaması yoluyla dağıtılan örtülü kazancı merkeze aktarılan tutar olarak kabul edip yeniden hesaplanması gerektiğini belirtmiştir.

Bu kanunun uygulanması sırasında oluşabilecek bazı sorunlarda bulunmaktadır. Bunlar; Katma değer vergisi indirimi sorunu, hazine zararı sorunu, yargıda savunma hakkının kullanılamaması sorunu, emsal bulma sorunu gibi sorunlardır (URL 5). Katma değer vergisi sorunu; örtülü kazanç üzerinden belirlenen KDV'lerin indiriminin engellendiği sorunudur. Hazine zararı sorunu ise; transfer fiyatlamasına ilişkin yapılan bazı işlemlerde hazine zararının oluşması koşulu aranmıştır. Bu durum ileriye dönük vergilerin risk oluşturabileceği tezine dayandırılmıştır. Yargıda savunma sorunu ise denetim elemanlarının hazırlamış oldukları raporlarda kullanılan emsallerle ilgili bilgiler vergi mahremiyetinden dolayı incelenen kuruma verilmediğinden işletmenin yargıda savunma hakkı olamamaktadır. Emsal bulma sorunu da Türkiye'de veri tabanına dayalı yeterli emsal oluşturma bilgisinin olmayışıdır.

TRANSFER FİYATLAMASININ UYGULANMASINA YÖNELİK ÖRNEK

Örneğimiz bir işletmenin yapmış olduğu faaliyetlerden dolayı KVK madde 13'e göre ilişkili kapsamında değerlendirilen üç farklı ilişkili arasında mevzu bulunan ticari faaliyetleri barındırmaktadır. Monografimiz literatür taraması ile incelenen bazı örnekler genişletilerek transfer fiyatlamasına uygun örnekler haline getirilmiştir. Bu örnekler transfer fiyatlamasına uygun bir şekilde şekillendirilerek belirlenecek sorunlara ilişkin düzeltme ve muhasebe kayıtları gösterilmiştir.

İşletmemiz A işletmesi olup hem ulusal hem de uluslararası alanda faaliyet gösteren çok uluslu bir işletmedir. İşletmemiz vergi dairesi ile yapmış olduğu anlaşma gereği transfer fiyatlamasına ilişkin karşılaştırılabilir fiyat yöntemine transfer fiyatlaması yapacaktır. Dönem sonunda yapılan incelemelerde iç ve dış emsallere göre fiyatlamalar yapılacak olup düzeltmeler kesin mizan düzenlenmeden önce muhasebe kayıtlarına aktarılacak şekilde yapılacaktır. İşletmemizin dönem sonunda transfer fiyatlamasına ilişkin yapmış olduğu incelemelerde iç ve dış emsallere göre bazı işletme faaliyetlerinin muhasebe farklarının olduğunu tespit edilmiştir. Yapılan araştırmada X İlişkili kişisi, Y ilişkili kişisi ve Z ilişkili kişisi ile ticari faaliyetleri bulunulmuştur ve aşağıdaki durumlarda emsallere uygun muhasebe kaydının olmadığı ve transfer fiyatlamasına uygun yeniden düzenleme yapılması gerektiği tespit edilmiştir. Yapılan işlemlerde KDV oranı %10 olarak alınmaktadır.

- 1. Durum: İlişkili kişi X'den 10.000 adet hammadde niteliğinde malzemeyi tanesi 100 TL'den satın alınmıştır. KDV hariç 1.000.000 TL ödenmiştir.

- 2. Durum: Alınan bu hammaddeler üretim sürecinden geçmiş ve tanesi 250 TL'ye mal olmuştur. Bu mallar ilişkili kişi Y'ye KDV hariç 300 TL'ye satılmıştır.
- 3. Durum: İlişkili kişi olan ortaklarımızdan ilişkili kişi Z'nin sahip olduğu işyeri aylık 10.000 TL olmak üzere (KDV ve Stopajlar hariç tutulmuştur) kiralanmakta ve yıllık 120.000 TL peşin ödenmektedir.
- 4. Durum: İlişkili ortak Z'nin vermiş olduğu bir hizmete karşılık 25.000 TL komisyon ödenmiştir. (Hizmet kapsamında değil komisyon giderleri kapsamında değerlendirilecektir) (KDV ve Stopajlar hariç tutulmuştur)
- 5. Durum: İlişkili kişi X'den alınan 150.000 TL'lik borç para için yıllık 35.000 TL faiz ödenmiştir.

İşletmemizin 31.12.2020 tarihli bilançosuna göre, Aktif Toplamı 3.000.000 TL, Yabancı Kaynaklar Toplamı 2.700.000 TL ve Öz Sermayesi ise 300.000 TL'dir.

Yukarıdaki monografide beş adet transfer fiyatlamasına konu olabilecek durum söz konusudur. Her bir durum ayrı ayrı değerlendirilip iç ve dış emsallere uygun karşılaştırılabilir fiyat yöntemi ile yeniden ele alınması ve genel kesin mizan düzenlenmeden önce muhasebe kayıtlarının düzeltilmesi gerekir. Aksi takdirde örtülü kazanç niteliğinde bir durum ile vergi kurumları ile karşı karşıya kalınabilir. Zaten vergi dairesi ile yapılan anlaşmada Karşılaştırılabilir Fiyat Yöntemine göre düzeltmelerin yapılacağı taahhüt edilmiştir. Transfer fiyatlamasına uygun düzeltmeler aşağıdaki durumlara göre tekrar yapılmıştır.

- 1. Durumda X ilişkili kişisinden yapılan ticari faaliyette alınan hammaddelerin tanesinin **dış emsale** göre 120 TL olduğu anlaşılmıştır. Aradaki 20 TL farka göre 20 X 10.000 = 200.000 TL ilk madde ve malzeme hesabında düzletmeye gidilmiştir. Aynı zamanda dönem sonunda yapılan bu kayıt gereği İndirilecek KDV yeniden düzeltildiği gibi 200.000 TL'lik ve İndirilecek KDV tutarı satıcılar hesabına alacak kayıt edilmiştir. Muhasebe kaydı aşağıdaki gibi olacaktır.

1. DURUM Muhasebe Düzeltme Kaydı

150 İ.M.M. Hesabı	200.000	
191 İndirilecek KDV	20.000	
320 Satıcılar -X A.Ş. firması		220.000

Görüldüğü üzere alınan hammaddeler 150 hesabına aktarılacağından yeniden KDV düzenlemesi yapılmış ve toplam tutar satıcılar hesabına alacak kaydı yazılmıştır. Bu kaydın bir benzeri X işletmesi tarafından da yapılması gerekir. Bu yapılan kayıt sonucunda 150 İMM hesabında bir artış meydana gelmiştir ancak bu ürünler üretim sürecine sokulduğundan dolaylı olarak 152 mamuller hesabını ve bu ürünlerin tamamı satıldığından 620 Satılan Mamuller hesabına aktarılması gerekir. Bu durumda 152 mamuller hesabında bu ürünlerden bulunmadığından düzletme kaydının 620 satılan mamuller hesabına direkt

aktarılması doğru olacaktır. Ancak satış kaydında hem gelir hem de gider kaydı yapıldığından ve 2. Durumda bu düzeltme yapılacağından 152 mamuller hesabına aktarılıp, 2. Durum sonucunda tekrar 152 hesabından 620 hesabına aktarım olacaktır. Muhasebe kaydı aşağıdaki gibi olacaktır.

1. DURUM Muhasebe Düzeltme Kaydı 2

152 Mamuller Hesabı	200.000	
150 İMM Hesabı		200.000

- 2. Durumda, alınan hammaddelerin üretim sürecinden sonra meydana gelen mamullerin maliyetinin 250 TL olduğu söylenmiştir. Ancak 1. Durum sonucunda maliyetin 20 TL daha arttığını görüyoruz ve bu mamuller ilişkili kişi olan Y'ye 300 TL'ye satıldığı söylenmiştir. **İç emsallere** göre aynı ürün ilişkili olmayan firmalara 400 TL'den satıldığı tespit edilmiştir. Bu durumda Y ilişkili kişisine yapılan bu satışta hem satışların maliyeti hem de satış kaydının düzeltilmesi gerekir. Aynı zamanda satış kaydına bağlı olarak Hesaplanan KDV ve ticari alacak hesabının da düzeltilmesi gerekir. 20 X 10.000 = 200.000 TL maliyet (152 Mamullerde zaten yapılmıştı) düzeltme kaydı yapılacaktır. Aynı zamanda 100 X 10.000 = 1.000.000 TL Satış kaydı düzeltilecektir. Dönem sonunda bu kayıt yapıldığından alacak kaydının Alıcılar Hesabına yapılması uygun olacaktır. Muhasebe kaydı aşağıdaki gibi olacaktır.

2. DURUM Muhasebe Düzeltme Kaydı

120 Alıcılar	1.320.000	
-Y A.Ş. firması		
391 Hesaplanan KDV		120.000
600 (601) Yurtiçi Satışlar		1.200.000
620 Satılan Mamuller Hesabı	200.000	
152 Mamuller Hesabı		200.000

- 3. Durumda Z ilişkili kişisinin işyeri aylık 10.000 TL'den kiralanmıştır. Ancak **dış emsallere** göre aynı muhitteki işyerlerinin kirasının 5.000 TL olduğu anlaşılmıştır. Aylık 5.000 TL fazla kira yazıldığı anlaşılmıştır. Z ilişkili kişisinin emsallerin üstünde kazanç elde ettiği anlaşılmaktadır. 5.000 TL X 12 = 60.000 TL'lik fazla giderin dönem gideri olarak gösterilip Z kişisine örtülü kazanç sağlandığı anlaşılmaktadır. Bu durumda muhasebe kaydında daha önce yapılan kaydın ters kayıtla düzeltilmesi gerekir. Yani işyeri olması sebebiyle 770 nolu hesaba aktarılan giderin alacak kaydı yapılarak düzeltilmesi ve karşı hesabın ise 336 Diğer Çeşitli Borçlar hesabının ters kaydı ile yapılması gerekir. Ancak bu kaydın kira beyannamesi veya gider pusulası ile kesilmiş olması kaydın 136 Diğer Çeşitli Alacaklar Hesabında izlenmesi gerektiğini gösterir. Aynı zamanda karşı hesabının da 649 D.O.F.G.K olması gerekir. Çünkü işlemler vergi boyutunda değer kazanmıştır. Muhasebe kaydımızda ikinci durum

gösterilecektir. Dikkat edilirse işlemde 331 Ortaklara Borçlar veya 131 Ortaklardan Alacaklar hesabı kullanılmamıştır. Bu işlem her ne kadar ilişkili kişi ortak ile yapılmış ise de işin mahiyeti gereği işlem 136 veya 336 da işlenmesi gerekir. Muhasebe kaydının aşağıdaki gibi düzeltilmesi gerekir.

3. DURUM Muhasebe Düzeltme Kaydı

136 (336) Diğer Çeşitli Alacaklar	60.000		
649 (770) D.O.D.G.K		60.000	

- 4. Durum da İlişkili ortak Z'nin vermiş olduğu bir hizmete karşılık 25.000 TL komisyon ödendiği söylenmiştir. Yine dış emsallere göre yapılan incelemelerde bu hizmetin gerçek değeri 10.000 TL olup fazladan 15.000 TL gider gösterildiği ve ilişkili kişi Z'ye örtülü olarak kazanç sağlandığı anlaşılmıştır. Bu durumunda muhasebe kayıtlarında düzeltilmesi gerekir. İlk muhasebe kaydında 653 Komisyon Giderlerine borç kaydı ve karşı hesabın 100 Kasa olduğu (veya 336 Diğer Çeşitli Borçlar) varsayılırsa yapılacak düzeltme kaydında işlemin ters kayıtla düzeltilmesi gerekir. Ancak 3. Durumda gösterildiği gibi eğer işlem sonucunda komisyon gideri için gider pusulası kesilmiş ve vergisel boyutu kesinleşmiş ise bu giderinde yine 649 DODGK hesabında ve karşı hesabının da dönem sonu kaydı olması sebebiyle 136 Diğer Çeşitli Alacaklar Hesabında izlenmesi gerekir. Muhasebe kaydım aşağıdaki gibi olacaktır.

4. DURUM Muhasebe Düzeltme Kaydı

136 (336) Diğer Çeşitli Alacaklar	15.000		
649 (653) D.O.D.G.K		15.000	

- 5. Durum da İlişkili kişi X'den alınan 150.000 TL'lik borç para için yıllık 35.000 TL faiz ödendiği belirtilmiştir. **Hem iç hem de dış emsaller** kontrol edilmiştir. İlgili faiz oranlarına göre 150.000 TL için ödenmesi gereken faiz oranı 15.000 TL'dir. Bu hesap kaydında 780 finansman gideri borçlu ve kasa veya bankalar hesabı alacaklı olur. Ancak işlemlerin kesinleşmiş ve stopajların ödendiği varsayıldığından bu işlemde de 3. ve 4. durumda olduğu gibi muhasebe kaydı yapılması gerekir.

5. DURUM Muhasebe Düzeltme Kaydı

136 (336) Diğer Çeşitli Alacaklar	20.000		
649 (780) D.O.D.G.K		20.000	

1. durumda A işletmesi lehine bir durum olduğu ancak X işletmesinin aleyhine bir durum söz konudur. Örtülü kazanç X işletmesinden A işletmesine yapılmaktadır. 2. durumda ise A işletmesinden Y işletmesine düşük maliyetle mal satışı ile örtülü kazanç sağlandığı söylenebilir. 3. durumda da ortağa haksız kazanç sağlanmakta ve işyeri kirası yüksek gösterilerek dönem gideri arttırılmakta, dolaylı olarak kâr düşük gösterilerek Z ilişkili kişisine örtülü olarak transfer edilmektedir. Aynı durum hem 4. hem de 5. durumlarda da geçerlidir.

Dönem sonunda belirlenen 1.000.000 (1.200.000 satış – 200.000 maliyet) satış geliri, 60.000 TL kira gideri, 15.000 komisyon gideri ve 20.000 faiz gideri örtülü kazanç olarak ilişkili kişilere aktarıldığı görülmüştür. Bu kazanç özsermayenin 3 katı olan 300.000 X 3 = 900.000 TL'yi de aşmaktadır.

SONUÇ

Küreselleşmenin etkisi ile genişleyen işletmeler düşük maliyet ve daha fazla kâr elde edebilmek için birçok firma ile ortaklık, birleşme ve satın alma ile genişleme yoluna gitmişleridir. Ulusal ve uluslararası alanda gerçekleşen bu genişlemeler firmaların birbirlerine mal ve hizmet transferlerinde nasıl bir fiyatlama yapması gerektiği sorununu ortaya çıkarmıştır. Mal ve hizmetlerin transferlerinde yapılan fiyatlamaya transfer fiyatlaması denilmektedir.

Transfer fiyatlamasında ulusal ve uluslararası firmalar ortaya çıkan yüklü miktarda vergiden kaçınmak veya kaçırmak için bu fiyatlama politikasını hukuka uygun bir şekilde yapmama eğilimi içerisinde hareket etmektedir. Bu durum birçok ülkenin transfer fiyatlamasının nasıl yapılması gerektiği noktasında çalışmalar yapmasına sebep olmuştur. Sonunda tüm ülkede uygulanabilecek ve OECD tarafından hazırlanan rehberde bu fiyatlamaya ilişkin çok geniş bir açıklama ve uygulama yapılmıştır. Ülkemizde de KVK 13. Maddesinde bu durum açıklığa kavuşturulmuştur. Her iki kuralda da esas olan transfer fiyatlamasının doğru yapılması gerektiği belirtilmiş aksi takdirde örtülü kazanç edileceğini ve bunun da mali olarak cezalandırılacağı belirtilmiştir.

Her iki kuralda belirtilen örtülü kazancın olmaması için emsallere göre mal ve hizmetin fiyatlandırılması gerektiği belirtilmiştir. Bu fiyatlamada karşılaştırılabilir fiyat yöntemi, yeniden satış fiyatı yöntemi, maliyet artı yöntemi, işleme dayalı kâr yöntemlerinin kullanılabileceği tenkit edilmiştir. Emsaller ise iç ve dış mal ve hizmet alımlarında uygulanan fiyatlama ile yapılması gerektiği vurgulanmıştır.

Nihayetinde transfer fiyatlaması örtülü kazanç elde etmek için ve transfer fiyatlaması ile kazancın diğer ilişkili kişilere transferinin yapılması günümüzde sıkça rastlanan bir durum olmaya başlamıştır. Bunu engellemek için uygulanan kurallar aynı zamanda ülkelerin vergi kanunları ve hukuk kurallarının farklılığından kaynaklı birçok sorunu ortaya çıkarmıştır. Bu sorunlar; katma değer vergisi indirimi sorunu, hazine zararı sorunu, yargıda savunma hakkının kullanılamaması sorunu, emsal bulma sorunu vb. gibidir.

Transfer fiyatlamasında örtülü kazanç elde etmemek için belirlenen yöntemlerden birisinin işletme tarafından uygulanması gerekir. Çalışmamız bu uygulamanın nasıl olması gerektiği ve muhasebe kayıtlarını bir monografi ile açıklamaya çalışmıştır. Çalışmamızda transfer fiyatlamasının beş adet sıkça rastlanan ilişkili kişilere transfer fiyatlaması ile sağlanan örtülü kazancın muhasebe kayıtlarında nasıl düzletilmesi gerektiği anlatılmıştır. Bu çalıma ile muhasebe bilimine, muhasebe literatürüne ve muhasebe eğitimine yönelik bir uygulama yaparak katkı sunmak ve hesap kayıt önerileri yaprak muhasebe mesleğine bu tür kayıtlarda bir öngörü sağlamak amaçlanmıştır..

KAYNAKLAR

Mısırlıoğlu, İ.U. (2003). Bölümler Arası Transfer Fiyatlaması Ve Bir Uygulama, İSMMMO Mali Çözüm Dergisi, 62. s.s.1-24

Elliott, Jamie - Emmanuel, Clive, (2000), "International Transfer Pricing: Searching for Patterns", European Management Journal, Vol.18, No 2, p. 216-222.

Güney S., Bozkurt R. (2011) Türkiye'deki Transfer Fiyatlandırma Uygulamalarının Vergisel Ve Diğer Faktörler Dikkate Alınarak İncelenmesi, Muhasebe ve Finansman Dergisi, Nisan

Işık, H. (2005). Çok Uluslu Şirketlerde Örtülü Kazanç ve Örtülü Sermaye, T.C Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı. Ankara

URL 1 http://archive.ismmmo.org.tr/docs/sunular/01042008_zekigunduz.pdf (27.02.2021)

URL 2 http://www.vergi.tc/makaleDetay/SizdenGelenler/TRANSFER-FIYATLANDIRMASINDA-UYGULANACAK-YONTEMLER/c08b9ede-9a29-40c2-aa91-353bfd54c823 (27.02.2021)

URL 3 Çok Uluslu İşletmeler ve Vergi İdareleri için OECD Transfer Fiyatlandırması Rehberi, 2017, https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/01/%C3%87ok-Uluslu-%C4%B0%C5%9Fletmeler-ve-Vergi-%C4%B0dareleri-i%C3%A7in-OECD-Transfer-Fiyatland%C4%B1rmas%C4%B1-Rehberi-2017.pdf (27.02.2021)

URL 4 Kurumlar Vergisi Kanunu https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/06/20060621-1.htm#:~:text=MADDE%2013%2D%20(1)%20Kurumlar,yoluyla%20%C3%B6rt%C3%BCl%C3%BC%20olarak%20da%C4%9F%C4%B1t%C4%B1lm%C4%B1%C5%9F%20say%C4%B1l%C4%B1r. (27.02.2021)

URL 5 Bıyık R. (2011) Transfer Fiyatlandırması Sorunu, Dünya Gazetesi https://www.dunya.com/kose-yazisi/transfer-fiyatlandirmasi-sorunlari/10432 (27.02.2021)

URL 6 Kır O., Örneklerle Transfer Fiyatlandırması Yoluyla Örtülü Kazanç Dağıtımı ve Düzeltme İşlemleri, https://www.muhasebenet.net/makale_okay%20kir_transfer%20fiy%20ort%20kazanc%20dag%20ve%20duzeltme%20islemi.html (28.02.2021)

URL 7 Hatipoğlu A. vd, (2013) Örütülü Sermaye ve Transfer Fiyatlandırılması Uygulaması, İSMMMO Transfer Fiyatlandırması Çalışma Grubu, İSMMMO, http://archive.ismmmo.org.tr/docs/seminernotlar/21122013/TF%20OS%2021%20Aral%C4%B1k%202013%20SUNUMU.pdf (28.02.2021)

FEN BİLİMLERİ ÖĞRETMENLERİNDE STEM UYGULAMALARI

STEM APPLICATIONS IN SCIENCE TEACHERS

Doç. Dr. Semra BENZER
Gazi Üniversitsi, Gazi Eğitim Fakültesi, 06500 Ankara, Türkiye
ORCID ID: https://*orcid.org*/0000-0002-8548-8994
Müzdelife KURT
Gazi Üniversitsi, Gazi Eğitim Fakültesi, 06500 Ankara, Turkey
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7049-3408

ÖZET

Teknolojinin inovasyon yoluyla sürekli değiştiği bir dünyada eğitim politikaları da küreselleşme eğilimi göstermektedir. Ülkelerin iklim değişikliği, nüfus yoğunluğu, enerji ve su kaynaklarının azalması gibi birçok küresel soruna çözüm bulabilmesi için bilim ve teknolojinin daha fazla desteklendiği uluslararası yaklaşımlara ihtiyaç vardır. Bu yaklaşımlardan biri de Bilim, Teknoloji, Mühendislik ve Matematik disiplinlerinin entegre edilmesi ile oluşan STEM eğitimidir. STEM eğitimi, bireylerin ekonomik anlamda güç kazanmalarına yardımcı olmak için ortaya çıkan, bilimsel süreç basamaklarını kullanarak gerçek hayat problemlerine çözüm bulmalarını sağlayan, bilim, teknoloji, mühendislik ve matematiğin bütünleştirilmesine dayanan bir çabadır.

Çalışmanın uygulama aşaması 2019-2020 eğitim-öğretim yılı güz döneminde gerçekleştirilmiştir. Çalışma grubunu oluşturan fen bilimleri öğretmenleri öncelikle temel düzeyde STEM eğitimi almış ve STEM çalışmalarını incelemişlerdir. Fen bilimleri öğretmenleri ile çevre bilimleri konuları işlenmiştir. Fen bilimleri öğretmenlerinden bireysel olarak ortaokul fen bilimleri dersi öğretim programında yer alan çevre konularını içeren STEM ders planları hazırlamaları istenmiştir. Ayrıca öğretmenlerin çalışma sonunda kendilerini değerlendirebilecekleri öz değerlendirme formu doldurmaları istenmiştir. Fen bilimleri öğretmenlerinin STEM ders planları, STEM uygulamaları hakkındaki görüşleri ve öz değerlendirme formuna ilişkin bulgular içerik analizi ile çözümlenmiştir.

Bu çalışmanın temel amacı, fen bilimleri öğretmenlerinin STEM ders planı hazırlama becerilerine ve öz değerlendirme formlarına ilişkin bulguları değerlendirmek ve STEM uygulamaları konusundaki görüşlerini incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Fen bilimleri, Öğretmen, Görüş, Özdeğerlendirme, STEM.

ABSTRACT

Education policies in the world where technology is constantly changing through innovation also tend to become globalized. In order for countries to find solutions to many global problems such as climate change, population density, decrease in energy and water resources, international approaches in which science and technology are more supported are needed. One of these approaches is STEM education, which is formed by integrating the disciplines of Science, Technology, Engineering and Mathematics. STEM education is an effort based on the integration of science, technology, engineering and mathematics, which emerges to help

individuals gain economic power, and enables them to find solutions to real life problems using scientific process steps.

The implementation phase of the study was carried out in the fall semester of the 2019-2020 academic year. The science teachers who constitute the study group first received basic STEM education and examined STEM studies. Environmental science topics were discussed with science teachers. Science teachers were individually asked to prepare STEM lesson plans that include environmental issues in the middle school science course curriculum. In addition, teachers were asked to fill out a self-assessment form at the end of the study where they could evaluate themselves. The science teachers' STEM lesson plans, their views on STEM applications and the findings about the self-assessment form were analyzed with content analysis.

The main purpose of this study is to evaluate the findings of science teachers' STEM lesson plan preparation skills and self-assessment forms and to examine their views on STEM applications.

Keywords: Cicim, Şanlıurfa, Cultural Heritage, Traditional Weaving

GİRİŞ

Bilimsel bilginin hızla arttığı teknolojik gelişmelerin aynı oranda hızlandığı çağımızda, dünyanın yeni eğitim eğilimi olan STEM; Science (Bilim), Technology (Teknoloji), Engineering (Mühendislik) ve Mathematics (Matematik) alanlarının baş harflerinden oluşan, disiplinlerarası yaklaşımla bireylere bilgi ve beceri kazandırmayı amaçlayan bir eğitim yaklaşımıdır. STEM yaklaşımının bir amacı da, ülkelerin sanayileşmesinde avantaj sağlayacak ekonomik gücü elinde tutabilecek bireyler yetiştirmek ve ülkeleri endüstriyel ve ekonomik açıdan gelişmiş ülke durumuna getirmektir (Çevik ve Özgünay, 2018). Ayrıca STEM eğitimi, 21. yüzyılda iş dünyasının bireylerden beklediği eleştirel düşünme, problem çözme, grup çalışması gibi becerilerin geliştirilmesine katkı sağlamaktadır (Childress, 1996).

STEM eğitimi ve mühendislik uygulamaları; bireylerin özgüven gelişimine katkı sağlar. Mantıksal düşünme, problem çözme, eleştirel düşünme gibi üst düzey becerilerin gelişmesini sağlar. Bireylerde öğrendikleri bilgilerin kalıcı olmasını, bireylerin yeni öğrendikleri bilgileri önceki bilgileriyle ilişkilendirmelerini, kısacası disiplinlerarası bir bakış açısı kazanmalarını sağlar. Mühendislik uygulamalarının basamakları olan prototip oluşturma, tasarım yapma gibi alanlarda bireylerin yaratıcılıklarını geliştirmelerini sağlar (Morrison, 2006; Yıldırım ve Altun, 2015).

STEM yaklaşımı ile öğrencilere; bir problemi tanımlamak için eleştirel düşünceyi kullanma, bir problemi değerlendirebilmek için matematik, fen, teknoloji ve mühendislik kavramlarını kullanma, bir problemi çözmek için gereken adımları doğru bir şekilde belirleme gibi beceriler kazandırılabilir. (Thomasian, 2011).

Yapılan çalışma doğrultusunda aşağıdaki araştırma problemlerine cevap aranmıştır:

1. Çalışma sonunda fen bilimleri öğretmenlerinin STEM uygulamaları konusundaki görüşleri nelerdir?

2. Fen bilimleri öğretmenlerinin STEM ders planı hazırlama becerilerine ilişkin bulgular nelerdir?

YÖNTEM

Araştırmanın Metodu

Çalışma kapsamında, nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması yöntemi kullanılmıştır. Durum çalışması yöntemi, gerçek hayatta var olan olayları tanımlamanın, verileri toplamanın, analiz etmenin ve sonuçları detaylı bir şekilde açıklamanın yollarından biridir (Davey, 2009).

Çalışma Grubu

Araştırma çeşitli eğitim kurumlarında öğretmenlik yapan 8 fen bilimleri öğretmeni ile yürütülmüştür. Araştırmada yer alan katılımcılara Ö1 ile Ö8 arasında kodlar verilmiştir.

Çalışma grubunu oluşturan fen bilimleri öğretmenleri, öncelikle temel düzeyde 8 haftalık bir süreçte STEM eğitimi almış ve STEM çalışmalarını incelemişlerdir. Fen bilimleri öğretmenlerinden bireysel olarak ortaokul fen bilimleri dersi öğretim programında yer alan kazanımlar kapsamında STEM ders planları hazırlamaları istenmiştir. Uygulama sonunda ise fen bilimleri öğretmenlerinin STEM uygulamaları hakkında görüşleri yarı yapılandırılmış görüşme formu ile toplanmıştır. Fen bilimleri öğretmenlerinin STEM ders planları ve STEM uygulamaları hakkındaki görüşlerine ilişkin bulgular içerik analizi ile çözümlenmiştir.

BULGULAR

Araştırmanın birinci alt problemi "Çalışma sonunda fen bilimleri öğretmenlerinin STEM uygulamaları konusundaki görüşleri nelerdir?" şeklindedir. Bu kısımda lisansüstü öğrencilerinden elde edilen veriler içerik analizine tabi tutulmuştur.

Görüşmenin birinci sorusunda fen bilimleri öğretmenlerinin "STEM ya da Türkçeye adapte edilmiş haliyle FeTeMM`i nasıl tanımlarsınız?" sorusu yöneltilmiştir. Araştırmada elde edilen cevaplara göre oluşturulan frekans ve yüzde değerler Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Fen bilimleri öğretmenlerinin STEM eğitimine ilişkin açıklamaları

STEM eğitimine ilişkin açıklamalar	Frekans (f)	Yüzde (%)	Bazı öğrenci ifadeleri
Kısaltma	2	13,3	- "Fen, teknoloji, mühendislik ve matematiğin bir araya getirilerek disiplinler arası yaklaşımla problemlere pratik ve isabetli çözümler üretmesini hedefleyen bir eğitim yaklaşımı olarak ifade edilmektedir. (Ö1)" - "Sorgulayan, araştıran, üreten ve yeni buluşlar yapabilen bir neslin yetiştirilmesini sağlayan yaklaşımdır. (Ö5)"
Entegre bir yaklaşım	7	46,7	
21. yüzyıl becerileri	1	6,68	
Günlük yaşam problemlerine çözüm	3	20,0	
Disiplinlerarası bir yaklaşım	2	13,3	

Tablo 1 incelendiğinde, fen bilimleri öğretmenlerinin STEM eğitimine yönelik düşüncelerinden %13,3'ü STEM eğitiminin fen, matematik, teknoloji ve mühendislik alanlarının baş harflerinden oluşan bir kısaltma ve disiplinlerarası bir yaklaşım olduğuna, %46,7'si STEM eğitiminin entegre bir yaklaşım olduğuna, %6,68'i 21. yüzyıl becerileri

kazandırdığına, %20'si günlük yaşam problemlerine çözüm üreten bir yaklaşım olduğuna ilişkin açıklamalardan oluşmaktadır.

Görüşmede fen bilimleri öğretmenlerine "Bu ders kapsamında aldığınız STEM eğitiminin size katkıları nelerdir?" sorusu yöneltilmiştir. Elde edilen cevaplara göre oluşturulan frekans ve yüzde değerleri Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Fen bilimleri öğretmenlerinin bu eğitim kapsamında aldıkları STEM eğitiminin katkılarına yönelik düşünceleri

Alınan STEM eğitiminin katkılarına yönelik düşünceler	**Frekans (f)**	**Yüzde (%)**	**Bazı öğrenci ifadeleri**
STEM'i uygulama aşamalarını öğrenme becerisi kazanma	5	50,0	-"Derste aldığım eğitim ile STEM'i uygulama aşamalarını öğrendim. Yapacağım çalışmalarda çok faydalı bir referans olduğunu düşünüyorum. (Ö1)" -"Çalıştığım kurumda uygulama yaptığım alanda öğrencilere rehberlik yapabilecek duruma geldim. (Ö5)" -"STEM uygulamalarının sadece sayısal alanlarda değil biyoloji, çevre, ekoloji gibi alanlarda da rahatlıkla uygulanabileceğini ve disiplinlerarası bir yaklaşım olduğunu keşfettim. (Ö2)" -"Farklı STEM örnekleri ile yaratıcılığımın geliştiğini düşünmekteyim. (Ö3)"
Öğrencilere rehberlik edebilme becerisi kazanma	2	20,0	
Disiplinlerarası ilişki kurma becerisi kazanma	2	20,0	
Yaratıcı düşünme becerisi kazanma	1	10,0	

Tablo 2 incelendiğinde, fen bilimleri öğretmenlerinin bu ders kapsamında aldıkları STEM eğitimine yönelik düşüncelerinden %50'si STEM'in uygulama aşamalarını öğrenmeye, %20'si öğrencilere rehberlik edebilme becerisi kazanmalarına, %20'si disiplinlerarası ilişki kurmaya, %10'u yaratıcı düşünme becerisi kazanmaya ilişkin açıklamalardan oluşmaktadır.

Görüşmede Fen bilimleri öğretmenlerine "STEM temelli etkinliklerin fen derslerinde kullanımının öğretmen açısından avantajları nelerdir?" sorusu yöneltilmiştir. Elde edilen cevaplara göre oluşturulan frekans ve yüzde değerleri Tablo 3'de gösterilmiştir.

Tablo 3 incelendiğinde, STEM temelli etkinliklerin kullanımının öğretmen açısından avantajlarına yönelik düşüncelerden %10'u kendini geliştirmesine olanak sağladığına, %20'si STEM etkinliklerinde öğrencilere rehberlik edebileceğine, %15'i öğrencilerin etkin katılımını sağladığına, %30'u mesleki doyuma ulaştırdığına, %25'i konuları somutlaştırdıklarına ilişkin açıklamalardan oluşmaktadır.

Tablo 3. Fen bilimleri öğretmenlerinin STEM temelli etkinliklerin kullanımının öğretmen açısından avantajlarına yönelik düşünceleri

STEM temelli etkinliklerin kullanımının öğretmen açısından avantajları	**Frekans (f)**	**Yüzde (%)**	**Bazı öğrenci ifadeleri**
Kendini geliştirme	2	10	-"Birlikte çalışma ortamının öğrencilerin aktif katılımını, motivasyonunu artıracağını, dersin yönetiminin de o ölçüde kolaylaşabileceğini ve
Öğrenciye rehberlik	4	20	
Mesleki doyum	6	30	

Öğrencilerin etkin katılımı	3	15	mesleki doyum elde edileceğini düşünüyorum. (Ö1)" -"Anlattıkları dersin teoriden ayrılarak uygulamalar sayesinde somutlaştırdıkları için öğrencilerde kalıcı öğrenmeyi sağlayacaktır. Böylece öğretmenler anlatımlarının ve derslerinin boşa gitmediğini anlayacaklardır. (Ö2)" -"Öğretmenlerin alanlarında kendilerini daha çok geliştirmelerini ve mesleklerini yapmaktan daha çok zevk almalarını sağlar. (Ö8)"
Somutlaştırma	5	25	

Tablo 4. Fen bilimleri öğretmenlerinin STEM temelli etkinliklerin kullanımının öğrenci açısından avantajlarına yönelik düşünceleri

STEM temelli etkinliklerin kullanımının öğrenci açısından avantajları	**Frekans (f)**	**Yüzde (%)**	**Bazı öğrenci ifadeleri**
Anlamlı öğrenme becerisi kazanma	5	12,5	-"Fen, matematik ve teknoloji okuryazarlık düzeylerini artırır. Eleştirel düşünme becerisi kazanmalarını sağlar. Günlük hayat problemlerinin çözümünün farkına varmasını sağlar. Tüketen bireyler değil üreten bireyler olmalarına katkı sunar. Hayal gücünü geliştirir. İşbirlikçi çalışma becerilerini artırır. İletişim becerilerini geliştirir. Değişime ve yeniliğe karşı merak duygusunu geliştirir. Girişimcilik becerilerinin gelişmesine destek olur. (Ö8)" -"Öğrencilerin yaratıcılığını ve problem çözme becerisini geliştirir. (Ö7)" -"Öğrenciler etkinliklerde aktif oldukları için genellikle yaparak yaşayarak bir öğrenme gerçekleştiği için konuların kalıcılığı açısından öğrenciye avantaj sağlar. Anlamlı öğrenme gerçekleşir ve öğrencilerin başarısı artar. Ayrıca fen bilimleri dersini daha çok sevmelerini derse karşı olumlu tutum geliştirmelerini sağlar. (Ö4)" -"Öğrenci derste aktif olduğu için motivasyon ve ilgisini arttırır, öğrenmeler daha kalıcıdır. Öğrenciler süreçte ürün ortaya koyarken bilimsel süreç becerilerini ve psikomotor becerilerini geliştirir. Üretken ve yaratıcı olurlar. Sorumluluk bilinçleri gelişir. (Ö2)"
Eleştirel düşünme becerisi kazanma	2	5	
Derse karşı ilgi ve motivasyon kazanma	3	7,5	
İşbirliği becerisi geliştirme	3	7,5	
Bilimsel süreç becerileri kazanma	1	2,5	
Ders başarısı	4	10	
Psikomotor beceriler kazanma	1	2,5	
Yaratıcılık becerisi kazanma	3	7,5	
Sorumluluk bilinci kazanma	1	2,5	
Fen, teknoloji ve matematik okuryazarlığı geliştirme	2	5	
Günlük hayat problemlerine çözüm becerisi kazanma	3	7,5	
Problem çözme becerisi kazanma	1	2,5	
Üretken birey olma	3	7,5	
İletişim becerileri kazanma	3	7,5	
Hayal gücünü geliştirme	1	2,5	
Merak duygusunu	2	5	

geliştirme		
Girişimcilik becerisi kazanma	2	5

Görüşmede fen bilimleri öğretmenlerine "STEM temelli etkinliklerin kullanımının öğrenci bakımından avantajları nelerdir?" sorusu yöneltilmiştir. Elde edilen cevaplara göre oluşturulan frekans ve yüzde değerleri Tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo 4 incelendiğinde, STEM temelli etkinliklerin kullanımının öğrenci açısından avantajlarına yönelik düşüncelerden %12,5'i anlamlı öğrenme sağladığına, %2,5'i bilimsel süreç becerilerini geliştirdiğine, sorumluluk bilinci kazandırdığına, psikomotor becerilerini geliştirdiğine, problem çözme becerisi kazandırdığına ve hayal gücünü geliştirdiğine, %5'i eleştirel düşünme becerisi kazandırdığına, fen, teknoloji ve matematik okuryazarlığını geliştirdiğine, merak duygusunu geliştirdiğine ve girişimcilik becerisi kazandırdığına, %7,5'i derse karşı ilgi ve motivasyonu arttırdığına, işbirliğini geliştirdiğine, yaratıcılık becerilerini geliştirdiğine, günlük hayat problemlerine çözüm olanağı sağlamasına, iletişim becerilerini geliştirdiğine ve üretken birey olmalarını sağladığına, %10'u ders başarısını arttırdığına ilişkin açıklamalardan oluşmaktadır.

Görüşmede fen bilimleri öğretmenlerine "STEM temelli etkinliklerin fen derslerinde kullanımının öğretmen bakımından dezavantajları nelerdir?" sorusu yöneltilmiştir. Elde edilen cevaplara göre oluşturulan frekans ve yüzde değerleri Tablo 5'de gösterilmiştir.

Tablo 5. Fen bilimleri öğretmenlerinin STEM temelli etkinliklerin kullanımının öğretmen açısından dezavantajlarına yönelik düşünceleri

STEM temelli etkinliklerin öğretmen açısından dezavantajları	**Frekans (f)**	**Yüzde (%)**	**Bazı öğrenci ifadeleri**
Zaman yönetimi sıkıntısı	5	29,4	-"Öğretmen açısından zaman, malzeme sıkıntısı, konuya hakim olamama gibi olumsuz durumlar olabilir. (Ö8)" -"Müfredattaki kazanımların STEM etkinliklerine uygun olmaması, öğretmenin konuya hâkim olmaması gibi durumlar sorun olabilir. (Ö5)" -"Öğretmenin sorumluluğu fazla olduğu için süreci yönetmekte zorlanabilir. (Ö7)"
Malzeme temini sıkıntısı	4	23,5	
Kalabalık sınıf mevcudu sıkıntısı	1	5,88	
Uygulama bilgisi yetersizliği	3	17,6	
Kazanım ilişkisi	1	5,88	
Süreç yönetimi zorluğu	3	17,6	

Tablo 5 incelendiğinde, STEM temelli etkinliklerin kullanımının öğretmen açısından dezavantajlarına yönelik düşüncelerden %29,4'ü zaman yönetiminin zor olduğuna, %23,5'i malzeme temininde sıkıntı yaşandığına, %5,88'i öğrenci sayısının fazla olduğuna ve her etkinliğin kazanımla ilişkilendirilememesine, %17,6'sı uygulama bilgisinin yeterli olmamasına ve süreci yönetmenin zor olduğuna ilişkin açıklamalardan oluşmaktadır.

Görüşmede fen bilimleri öğretmnelerine "STEM temelli etkinliklerin fen derslerinde kullanımının öğrenci bakımından dezavantajları nelerdir?" sorusu yöneltilmiştir. Elde edilen cevaplara göre oluşturulan frekans ve yüzde değerleri Tablo 6'de gösterilmiştir.

Tablo 6. Fen bilimleri öğretmenlerinin STEM temelli etkinliklerin kullanımının öğrenci açısından dezavantajlarına yönelik düşünceleri

STEM temelli etkinliklerin öğrenci açısından dezavantajları	**Frekans (f)**	**Yüzde (%)**	**Bazı öğrenci ifadeleri**
Uygulama aşamalarında zorluk	3	30	-"STEM etkinliklerinin uygulama aşamalarını anlamayan ya da yanlış anlayan öğrencilerde kavram yanılgıları oluşabilir ve bu da öğrenme güçlüğü yaşatabilir. (Ö5)"
Öğrenciler arası iletişimde sıkıntı	3	30	
Görev paylaşımında sıkıntı	2	20	- "Gruplar arkadaşları ile iletişimde ve grup içi görev paylaşımında zorluk yaşayabilirler. (Ö3)"
İlgi bakımından sıkıntı	2	20	- "Öğrenciler daha önce bu tarz etkinliklerde yer almamış ve ilgi duymuyorsa yapmakta zorlanabilirler. (Ö7)"

Tablo 6 incelendiğinde, STEM temelli etkinliklerin kullanımının öğrenci açısından dezavantajlarına yönelik düşüncelerden %30'u STEM temelli etkinliklerin kullanımının uygulama aşamalarının bazı öğrencilere zor gelebileceğine ve uygulama sırasında öğrenciler arasında iletişim problemleri yaşanabileceğine, %20'si öğrenciler arasında görev paylaşımında sıkıntı yaşanabileceğine ve STEM etkinliklerinin her öğrencinin ilgi alanına giremeyeceğine ilişkin açıklamalardan oluşmaktadır.

Araştırmanın ikinci alt problemi " fen bilimleri öğretmenlerinin STEM ders planı hazırlama becerilerine ilişkin bulgular nelerdir?" şeklindedir. Fen bilimleri öğretmenlerinin hazırladığı ders planları içerik analizine tabi tutulmuştur. İçerik analizi için BAUSTEM (2021) tarafından oluşturulan "STEM ders planı şablonu notlu belgesi" kullanılmıştır.

Öğretmen adaylarının hazırladıkları STEM ders planlarına ilişkin içerik analizi Tablo 7'da gösterilmiştir.

Tablo 7. STEM ders planlarının içerik analizine ilişkin bilgiler

					Ders planlarına ilişkin kodlar
Hedef kazanımlar	Bilişsel süreç kazanımları	Merkezdeki disipline ait kazanım		Uygun	$X_1, X_2, X_3, X_4, X_5, X_6, X_7, X_8$
		Diğer STEM disiplinine ait kazanım	Matematik	Uygun	$X_1, X_2, X_3, X_5, X_6, X_7, X_8$
				Eksik	X_4,
			Mühendislik	Uygun	$X_1, X_2, X_3, X_4, X_5, X_6, X_7, X_8$
				Eksik	
			Teknoloji	Uygun	X_1, X_4, X_5, X_8
				Eksik	X_2, X_3, X_6, X_7,
			21. yy becerileri	Uygun	X_5, X_8
				Eksik	$X_1, X_2, X_3, X_4, X_6, X_7$,
	Sosyal ürün kazanımları			Uygun	$X_1, X_2, X_3, X_4, X_5, X_6, X_7, X_8$
				Eksik	
Kullanılan materyaller				Uygun	$X_1, X_2, X_3, X_4, X_5, X_6, X_7, X_8$
Kaynaklar				Uygun	$X_1, X_2, X_3, X_4, X_5, X_6, X_7, X_8$
	Bilgi temelli hayat		Yazımı	Uygun	$X_1, X_2, X_5, X_6, X_7, X_8$
				Eksik	X_3, X_4,

Bilgi temelli hayat problemi	problemi		Prototipin planlanması	Uygun	X_1, X_2, X_5, X_6, X_7, X_8
				Eksik	X_3, X_4,
	Sınırlamalar			Uygun	X_1, X_2, X_3, X_4, X_5, X_6, X_7, X_8
				Eksik	
	Meslek, görev ve sorumluluklar		Meslek grupları	Uygun	X_1, X_2, X_3, X_4, X_5, X_8
				Eksik	X_6, X_7
					Ders planlarına ilişkin kodlar
Ders içeriği	BTHP ve sınırlamaların sunumu	Görsel, hikaye ve video ile anlatım		Uygun	X_1, X_2, X_3, X_4, X_5, X_6, X_7, X_8
				Eksik	
	Bilgi edinme	Açık uçlu araştırma soruları		Uygun	X_1, X_2, X_3, X_4, X_6, X_7,
				Eksik	X_5, X_8
	Fikir geliştirme	Yeni fikirler üretmelerini sağlayacak araştırma soruları		Uygun	X_2, X_3,
				Eksik	X_1, X_4, X_5, X_6, X_7, X_8
	Ürün geliştirme			Uygun	X_1, X_2, X_3, X_4, X_5, X_6, X_7, X_8
				Eksik	
	Test etme	Test etme süreci		Uygun	X_1, X_2, X_3, X_4, X_5, X_6, X_7, X_8
				Eksik	
		İleri düzeyde düşünmelerini sağlayacak araştırma soruları		Uygun	X_5, X_8
				Eksik	X_1, X_2, X_3, X_4, X_6, X_7,
	Paylaşma ve yansıtma	Sunum yapma		Uygun	X_1, X_2, X_3, X_4, X_5, X_6, X_7, X_8
				Eksik	
		Rubrikler		Uygun	X_2, X_3, X_4, X_6, X_7,
				Eksik	X_1, X_5, X_8

Tablo 7 incelendiğinde, fen bilimleri öğretmenlerinin tamamı hazırladıkları STEM planlarında merkezi disiplin olarak ele alınan "fen" kazanımlarını, 7 öğrenci fen kazanımlarını diğer STEM disiplini olan matematik kazanımları ile, 8 öğrenci fen kazanımlarını diğer STEM disiplini olan mühendislik kazanımları ile ve 4 öğrenci fen kazanımlarını diğer STEM disiplini olan teknoloji kazanımları ile ilişkilendirerek, 8 öğrenci sosyal ürün kazanımlarını ve 2 öğrenci 21. yüzyıl becerilerini doğru şekilde belirtmişlerdir. Fen bilimleri öğretmenlerinin tamamı yaptıkları STEM ders planlarında ürün geliştirmede kullanılacak materyalleri ve kaynakları doğru belirtmişlerdir. Ayrıca 6 öğrenci STEM ders planlarında bilgi temelli hayat problemini ve prototipin planlama aşamasını, 8 öğrenci prototipin oluşturulma sürecini belirleyecek sınırlamaları, 6 öğrenci ise öğrencilerin ders boyunca görev ve sorumluluklarını üstlenecekleri meslek gruplarını doğru belirtmişlerdir. 8 öğrenci STEM ders planlarında bilgi temelli hayat probleminin sunumunu ilgi çekici görsel, video ve hikayelerle, 6 öğrenci bilgi edinme bölümünde çalışma yapılabilecek açık uçlu soruları, 2 öğrenci prototip çiziminden önce geliştirilecek yeni fikirler için sorulacak araştırma sorularını, 8 öğrenci ürün geliştirme ve test etme sürecini, 2 öğrenci test etme sürecinde ileri düzeyde düşünmeyi sağlayacak araştırma sorularını, 8 öğrenci ürünü arkadaşlarına sunma aşamasını ve 5 öğrenci değerlendirme rubriklerini doğru şekilde belirtmişlerdir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Araştırmanın birinci alt problemi, fen bilimleri öğretmenlerinin STEM uygulamaları konusundaki görüşlerini belirlemeye yöneliktir. Yapılan araştırmada fen bilimleri öğretmenleri STEM eğitiminin fen, matematik, teknoloji ve mühendislik alanlarının baş harflerinden oluşan bir kısaltma, disiplinlerarası ve entegre bir yaklaşım olduğunu, 21. yüzyıl becerileri kazandırdığını ve günlük yaşam problemlerine çözüm ürettiğini belirtmişlerdir (Tablo 1). Bu sonuç, fen bilimleri öğretmenlerinin STEM eğitiminin tanımını bildiğini göstermektedir. Aslan Tutak, Akaygün ve Tezsezen (2017) tarafından yapılan çalışmada öğretmen adayları STEM eğitiminin öğrencilerin ilgisini çeken bir yaklaşım olduğunu, bir konunun öğretilmesinde fen, matematik, teknoloji ve mühendislik alanlarının ilişkilendirilerek kullanıldığını, entegre bir yaklaşım olduğunu belirtmişlerdir.

Yapılan araştırmada fen bilimleri öğretmenlerinin çoğunluğu STEM eğitiminin öğrencilerin yaratıcı düşünme, eleştirel düşünme ve problem çözme becerilerini geliştirdiğini, yaparak yaşayarak öğrenmeyi sağladığını, 21. yüzyıl becerilerini kazandırdığını, ürün oluşturma becerisini kazandırdığını, işbirlikli çalışma becerisi kazandırdığını, STEM eğitiminin öğretmenlerin mesleki gelişimine katkı sağladığını ve öğrencilere rehberlik edebilme açısından önemli olduğunu, ülkelerin ise gelişmişlik düzeyini ve işgücü niteliğini arttırdığını, teknolojik anlamda ilerlemelerine olanak sağladığını belirtmişlerdir (Tablo 2). Alanyazın incelendiğinde STEM eğitiminin öğrenci, öğretmen ve ülke açısından katkıları bu sonucu destekler niteliktedir. Güleryüz, Dilber ve Erdoğan (2020) tarafından yapılan çalışmada, STEM uygulamaları ile öğrencilerin bilgileri teoriden çok uygulama ile öğrendiği, kalıcılığın arttığı, dersin zevkli geçtiği, problem çözme ve yaratıcılık gibi becerilerin geliştiği, konunun somutlaştırılarak öğretildiği belirtilmiştir.

Yapılan araştırmada fen bilimleri öğretmenleri bu ders kapsamında aldıkları STEM eğitimi ile STEM'in uygulama aşamalarını öğrendiklerini, öğrencilere rehberlik edebilme, disiplinlerarası ilişki kurma ve yaratıcı düşünme becerisi kazandıklarını belirtmişlerdir (Tablo 2). Fen bilimleri öğretmenlerinin bu ders kapsamında aldıkları STEM eğitimine yönelik düşünceleri, STEM eğitiminin faydalarını destekler niteliktedir.

Yapılan araştırmada fen bilimleri öğretmenlerinin çoğunluğu fen derslerinde STEM temelli etkinliklerin kullanılabileceğini, STEM etkinliklerinde öğrencilerin daha aktif olduğunu, STEM etkinlikleri ile öğrencilerin eleştirel düşünme, analitik düşünme ve yaratıcılık becerileri kazanabileceklerini, STEM etkinliklerinin yaşam boyu öğrenme sağlayacağını belirtmişlerdir. Bazı fenbilimleri öğretmenleri ise ekonomik ve alt yapı yetersizliği, öğretmenlerin yeterli bilgiye sahip olmaması ve STEM etkinliklerinin vakit alıcı olması nedeniyle her zaman kullanılamayacağını belirtmişlerdir. Literatür incelendiğinde yapılan çalışmadaki sonuçları destekleyen çok sayıda çalışma bulunmaktadır. İnançlı ve Timur (2018) tarafından yapılan çalışmada, öğretmen adayları ve öğretmenler STEM temelli etkinliklerin fen eğitimine olumlu etkisinin olacağını, öğrencilerin anlamlı öğrenme gerçekleştireceğini, bilgileri somutlaştırarak kalıcı hale getireceklerini, günlük hayatla bağdaştırarak bilgilerini arttırabileceklerini belirtmişlerdir. Öztürk, Yılmaz Tüzün ve Çakır Yıldırım (2019) tarafından

yapılan öğretmen adaylarının STEM'e yönelik algılarının incelendiği çalışmada, öğretmen adaylarının çoğunluğu STEM'in disiplinlerarası yaklaşım olduğunu, deney ve proje yapmak anlamına geldiğini belirtmişlerdir. Bununla birlikte bazı öğretmen adayları ürün ortaya çıkarma, yaratıcılık, hayal gücü, yenilikçi olma, özgüven ve problem çözme gibi anlamlara geldiğini belirtmiştir.

Yapılan araştırmada fen bilimleri öğretmenleri STEM temelli etkinliklerin öğretmenin kendini geliştirmesine olanak sağladığını, STEM etkinliklerinde öğrencilere rehberlik edebileceğini, öğretmenleri mesleki doyuma ulaştırdığını, etkinliklerin konuları somutlaştırdıklarını belirtmişlerdir (Tablo 5).

Yapılan araştırmada fen bilimleri öğretmenleri STEM temelli etkinliklerin anlamlı öğrenme sağladığını, öğrencilerin hayal gücünü, bilimsel süreç becerilerini, fen, teknoloji ve matematik okuryazarlığını, merak duygusunu ve psikomotor becerilerini geliştirdiğini, öğrencilere sorumluluk bilinci, girişimcilik becerisi, eleştirel düşünme becerisi ve problem çözme becerisi kazandırdığını, öğrencilerin derse karşı ilgi ve motivasyonu arttırdığını, işbirliğini, yaratıcılık becerilerini geliştirdiğini, günlük hayat problemlerine çözüm olanağı sağlamasının iletişim becerilerini geliştirdiğini ve üretken birey olmalarını sağladığını, ders başarısını arttırdığını belirtmişlerdir. Üçüncüoğlu ve Bozkurt Altan (2018) tarafından yapılan çalışmada, öğretmen adayları yaptıkları STEM etkinliğinin STEM eğitimine uygun olduğunu, eğlenerek öğrendiklerini, günlük yaşamla ilişkilendirdiklerini, disiplinlerarası bakış açısı kazandıklarını, yaparak ve yaşayarak öğrenme gerçekleştirdiklerini, kalıcı öğrenme sağladığını, işbirliği, problem çözme, analitik düşünme, yaratıcı düşünme ve eleştirel düşünme gibi 21. yüzyıl becerilerini kazandıklarını belirtmişlerdir.

Yapılan araştırmada fen bilimleri öğretmenleri STEM temelli etkinlikleri uygularken öğretmenlerin zaman problemi ve malzeme temininde sıkıntı yaşayabileceğini, kalabalık sınıflarda uygulanmasının zor olabileceğini, her etkinliğin kazanımla ilişkilendirilemeyeceğini, öğretmenlerin uygulama bilgisinin yeterli olmamasının bir dezavantaj olduğunu ve süreci yönetmenin zor olduğunu belirtmişlerdir (Tablo 6).

Araştırmanın ikinci alt problemi, Fen bilimleri öğretmenlerinin STEM ders planı hazırlama becerilerine ilişkin bulguları belirlemeye yöneliktir. STEM ders planları incelendiğinde, fen bilimleri öğretmenlerinin tamamı hazırladıkları STEM planlarında merkezi disiplin olarak ele alınan "fen" kazanımlarını ve fen kazanımlarını diğer STEM disiplini olan "mühendislik" kazanımlarını, sosyal ürün kazanımlarını, ürün geliştirmede kullanılacak materyalleri ve kaynakları, prototipin oluşturulma sürecini belirleyecek sınırlamaları, bilgi temelli hayat probleminin sunumunu ilgi çekici görsel, video ve hikâyeleri, ürün geliştirme ve test etme sürecini ve ürünü arkadaşlarına sunma aşamasını doğru belirtmiştir (Tablo 7). Alanyazında öğretmen adaylarının ve fen bilimlerinin STEM ders planı hazırlama becerilerine ilişkin çalışmalar oldukça azdır. Bozkurt Altan ve Üçüncüoğlu (2019) yaptıkları çalışmada, öğretmen adaylarının STEM uygulamaları sonucunda STEM odaklı ders planlama becerilerinin geliştiğini belirtmişlerdir. Bu sonuç, çalışmanın ikinci alt problemini destekler niteliktedir.

ÖNERİLER

- ✓ Öğretmen adaylarının diğer STEM ders planlarını merkeze alarak ders planı hazırlamaları sağlanabilir.
- ✓ STEM yaklaşımının uygulayıcısı olan öğretmen adaylarının lisans döneminde verilecek derslerle STEM eğitimi alması sağlanabilir. Ayrıca eğitim fakülteleri ve mühendislik fakültelerinin işbirliği ile öğretmen adaylarının uygulamalı STEM projeleri yapmaları sağlanabilir.
- ✓ Farklı sınıf düzeyi ve branşlardaki öğretmen adaylarının hazırladıkları STEM ders planlarının incelendiği çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKLAR

Aslan-Tutak, F., Akaygün, S. & Tezsezen, S. (2017). İşbirlikli FeTeMM (Fen, Teknoloji, Mühendislik ve Matematik) Eğitimi Uygulaması: Kimya ve Matematik Öğretmen Adaylarının FeTeMM Farkındalıklarının İncelenmesi. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 32(4), 794-816.

BAUSTEM (2021). Bahçeşehir Üniversitesi Öğretmen Mesleki Gelişim Uygulama ve Araştırma Merkezi. https://inteach.org/

Bozkurt Altan, E. & Üçüncüoğlu, I. (2019). Examining the development of pre-service science teachers' STEM-focused lesson planning skills. Eurasian Journal of Educational Sciences, 83, 103-124, DOI: 10.14689/ejer.2019.83.5

Childress, V. W. (1996). Does integration technology, science, and mathematics improve Technological problem solving: A quasi-experiment. Journal of Technology Education, 8(1), 16–26.

Çevik, M. & Özgünay, E. (2018). STEM education through the perspectives of secondary schools teachers and school administrators in Turkey. Asian Journal of Education and Training, 4(2), 91-101.

Davey, L. (2009). The Application of Case Study Evaluations. Elementary Education Online, 8(2), 1-3.

Güleryüz, H., Dilber, R. & Erdoğan, İ. (2020). STEM Uygulamalarında Öğretmen Adaylarının Kodlama Eğitimi Hakkındaki Görüşleri. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6(1), 71-83. DOI: 10.31463/aicusbed.610909

İnançlı, E. & Timur, B. (2018). Fen Bilimleri Öğretmen Ve Öğretmen Adaylarının Stem Eğitimi Hakkındaki Görüşleri. Uluslararası Bilim ve Eğitim Dergisi, 1(1) , 48-68.

Morrison, J. S. (2006). TIES STEM education monograph series: Attributes of STEM education. Baltimore, MD: TIES, 3.

Öztürk, N., Yılmaz Tüzün, Ö. & Çakır Yıldırım, B. (2019). Öğretmen adaylarının fen eğitiminde STEM uygulamalarına yönelik öz-yeterlik inanç ve görüşlerinin incelenmesi. Trakya Eğitim Dergisi, 9(4), 649-665.

Thomasian, J. (2011). Building a science, technology, engineering, and math education agenda. Washington, DC: National Governors Association Center for Best Practices.

Üçüncüoğlu, İ. & Bozkurt Altan, E. (2018). International Journal of Humanities and Education.

Yıldırım, B. & Altun, Y. (2015). STEM Eğitim ve Mühendislik Uygulamalarının Fen Bilgisi Laboratuar Dersindeki Etkilerinin İncelenmesi. El-Cezeri Journal of Science and Engineering, 2(2).

OLD VERBS IN AZERBAIJANI LANGUAGE

AZERBAYCAN DİLİNDE ESKİ FİLLER

Prof. Dr. Hajar Huseynova

Azerbaijan State Pedagogical University, Faculty of Philology, Baku,Azerbaijan

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3223-427X

SUMMARY

The verbs of each language are historically ancient and national in origin. The same is true for Turkish and Azerbaijani-Turkish. To prove this point, it is enough to pay attention to the formation of some verbs of our language. For example, consider the word “batmak (in the water)”.

In the later stages of development, words “batırma, batırılma// batırma, batırılma” such as drowning and drowning also appeared. By examining the root and base of the verb to sink, we also study the same derivatives. Verbs arise mainly in connection with the function of any work, story, action. It is formed mostly from nouns. “Yollamag, garalamag, chokhalmag (Send, slander, multiply) And as in other words. As can be seen, it is obvious that parts of speech, such as nouns, adjectives, and numbers, stand in the formation of the verbs we show. Lexical suffixes formed verbs played an important role in the formation of these words. In these words, the morphological sign -la[2] is added to the root part, and as a result, a verb is formed.

Now let's look at the formation of the verb "batmak// sink", which is an interesting word. How is the root of the word clarified?

This word has been used in written books since ancient times. Semantically, something falls, collapses, goes to the bottom, enters the ground, and so on. is explained as. The word was also used figuratively and gave rise to some phraseological expressions: "batgı, batgın, batag, batı, etc." the words are ordinary.

The word "bat" is intensively used not only in the Azerbaijani language, but also in other Turkic languages. The "bat//sink" component of the word means "bottom, down" with negative emotions. The verb is probably derived from a noun containing the same content.

Historical and theoretical sources show that in the language of the Elamites, who shared the geography inhabited by the Turks, the word "batur, batır" was developed in the sense of " batur, batır ". The fact of that language is preserved in the ancient Bisitun inscriptions. For example; The phrase "batur huqgu hupogit// batur hugğu hupoğit" means " I'm keeping under the law (kanun altında tutuyorum)// derju pod zakonom".

Given this fact, we can say that the "pod" component, which is used in the Russian language in the lower, lower sense, is derived from the Elamite word "bat // batur // batir". In this word "bat" is taken as the root of the word, (-ur) as a grammatical suffix. As a result, we can say that the word "batmak// sink " used in all Turkic languages is derived from the name "batur// batur " derived from the word alt-aşağı.

Keywords: verb, sink, etymology, meaning, created

ÖZET

Her dilin fiilleri tarihsel olarak eski ve köken olarak ulusaldır. Aynı şey Türkçe ve Azeri Türkçesi için de geçerlidir. Bu fikri kanıtlamak için dilimizdeki bazı fiillerin oluşumuna dikkat etmek yeterlidir. Örneğin, batmak (suda) kelimesine dikkat edek.

Gelişimin sonraki aşamalarında bu kelimeden "batırma, batırılma" gibi kelimeler de ortaya çıkmıştır. Batmak fiilinin kökü ve temelini inceleyerek biz diyer kelimeleri de de inceliyoruz. Fiiller, esas olarak herhangi bir işin, hikayenin, eylemin işlevi ile bağlantılı olarak ortaya çıkar. Çoğunlukla isimlerden oluşuyor. Mesela; "*Yollamak, qaralamak, çoxalmaq*! ve diyer kelimelerde olduğu gibi. Görüldüğü gibi, isimler, sıfatlar ve sayıların gösterdiğimiz fiillerin oluşumunda yer aldığı açıktır. Bu kelimelerin oluşumunda fiil yaratan sözcük ekleri önemli rol oynamıştır. Bu kelimelerde kök kısmına morfolojik elamet olan -la[2] eklenir ve bunun sonucunda bir fiil oluşur.

Şimdi ilginç bir kelime olan "batmak" fiilinin oluşumuna bakalım. Kelimenin kökü nasıl açıklanır?

Bu kelime eski çağlardan beri yazılı metinlerde kullanılmaktadır. Anlamsal olarak, bir şey düşer, çöker, dibe iner, yere girer vb. olarak açıklanmaktadır. Bu kelime aynı zamanda mecazi olarak bazı deyimsel ifadelere yol açmak için kullanılmıştır: "batqı, batqın, bataq, batı vb." kelimeler şu sıradandır.

"Batmak" kelimesi sadece Azerbaycan dilinde değil, diğer Türk dillerinde de yoğun olarak kullanılmaktadır. Kelimenin "bat" elementi, olumsuz anlamda "aşağı, alt" anlamına gelir. Fiil muhtemelen aynı içeriğe sahip bir isimden türetilmiştir.

Tarihsel ve teorik kaynaklar, Türklerin yaşadığı coğrafyayı paylaşan Elamîlerin dilinde "batur, batır" kelimesinin "aşağı, alt" anlamında geliştiğini göstermektedir. Bu dil gerçeği eski Bisitun yazıtlarında korunmaktadır. Örneğin; "Batur huqgu hupogit" ifadesi "kanun altında tutuyorum // derju pod zakonom-anlamındadır.

Bu gerçek göz önüne alındığında, Rusça'da alt, aşağı anlamında kullanılan "pod" elementinin Elam dilindeki "bat // batur // batır" kelimesinden türediğini söyleyebiliriz. Bu kelimede "bat" kelimenin kökü, (-ur) ise gramer eki olarak izah edile biliyor. Sonuç olarak tüm Türk dillerinde kullanılan "batmak" fiilinin "alt-aşağı" anlamlı "batur" isminden türemiş olduğunu söyleyebiliriz.

Anahtar kelimeler: fiil, havuz, etimoloji, anlam, yaratılmış ...

GİRİŞ

Azərbaycan dilinin feilləri, o cümlədən burada türk dilləri nəzərdə tutula bilir, çünki Azərbaycan dilini digər türk dillərindən təcrid etmək mümkün deyil, olduqca zəngin dil xüsusiyyətlərinə malikdir. Bunu bəzi feillərin formalaşma tarixini izləyərək də söyləmək mümkündür. Dilimizdə ətrafda baş verən hadisələri, əşyaları adlandırmaq üçün yetərincə dil vasitələri mövcuddur. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, dilimizin bir çox feilləri onların daşıdıqları semantik funksiya ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan isimlər əsasında formalaşmışdır. Həmin isimlər daha çox konkret varlıqları ifadə etmişlər. Belə feillərə

nümunə olaraq "***izləmək, ayaqlamaq, bizləmək, odlamaq, qaralamaq, özləmək və s***" göstərmək olar.

ARAŞTIRMA

Bilirik ki, əsasən, hərəkət bildirən sözlər hadisənin, əşyanın semantikası, funksiyasıyla əlaqədar formalaşır, yəni adlardan düzəlmiş olur. Məsələn; iz+lə=izləmək; ayaq+la=ayaqlamaq; qara+la+qaralamaq və s.

Verilmiş misallarda feillər adlardan formalaşmış düzəltmə feillər olduğuna görə aşkar şəkildə tərkib komponentlərinə- kökə və şəkilçiyə ayrılır. Eyni zamanda bir çox feillərin formalaşması çox qədimlərə dayandığı üçün onları tərkib hissələrə ayırmaq da çətin olur.

Belə feillər çağdaş ədəbi dilimizdə sadələşmiş şəkildə sabitləşmişdir. Həmin sözlərin tərkibini müəyyən etmək, hansı kökdən necə törədiyini aydınlaşdırmaq lduqca çətin məsələdir və xüsusi araşdırma tələb edir.

Bir dilə məxsus dil vahidlərinin etimologiyasını araşdırmaq dil daşıyıcılarının tarixini öyrənmək qədər önəmlidir. Lakin bir çox sözlər vardır ki, onların formalaşmasının qədim tarixi var və onların formalaşması haqqında doğru nəticələrə gəlmək çətin olur. Həmin sözlərin etimologiyası haqqında tarixən mövcud olmuş dil qanunları haqqında, qədim yazılı nümunələrə əsaslanaraq fikir söyləmək mümkündür.

Dünya dilçilik elmində belə bir fikir mövcuddur ki, hər bir dilə məxsus hərəkət bildirən sözlər mənsub olduğu dilə aiddir. Yəni özünəməxsusdur, özəldir. Bu hadisə türk və Azərbaycan dillərində də vardır. Biz təqdim etdiyimiz məqalədə bəzi feillər haqqında fikirləri ümumiləşdirməyə çalışacağıq.

ƏSAS

İlkin olaraq, "**batmaq"** sözünə fikir verək. Daha sonralar "*batmaq"* sözündən sonralar "batırmaq, batırılmaq" və digər sözlər də yaranmışdır. Deməli,, batmaq feilinin etimologiyasını tədqiq etməklə biz, eyni vaxtda digər sözlərin də semantikasına aydınlıq gətirmiş olacağıq.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bir çox sözlərin etimlogiyasını müəyyən etmək o qədər də çətin deyil. Məsələn; gözləmək, başlamaq, ayaqlamaq və digər. Lakin bəzən sözün etimologiyası bir o qədər aşkar olmur, asanlıqla izah edilə bilmir. Dərin araşdırmalara ehtiyac yaranır. Belə feillərdən biri də "batmaq" feilidir. Sözün tərkibindəki -maq- məsdər şəkilçisidir. Bəs, görəsən, "bat" komponenti hansı mənadadır.

Bizə məlum olan qədim lüğətlərdə, yazılı kitabələrdə "batmaq" sözü bir neçə şəkildə izah edilir. Məsələn; aşağı, alta düşmək; İçəri cummaq; Çökmək; çuxura düşmək; palçığın altına düşmək; yerə girmək; gözdən düşmək və digər.

Nümunələrdən göründüyü kimi, "batmaq" sözünə bir çox ifadələrin tərkibində də rast gəlirik. Eyni zamanda, "bat" elementinin iştirakı ilə bəzi adlar da yaranmışdır: batqı, batıq, batqın, bataq, batı və s.

"Batmaq" sözü yalnız Azərbaycan dilində deyil, digər türk dillərində də müxtəlif sözlərin tərkibində işlənmişdir. Həmin sözlərdə də "bat" elementi alt, aşağı mənalarını ifadə edir. Güman edə bilərik ki, həmin feillər eyni semantik mənalı bir isimdən-nəsnədən yaranmışdır.

Qədim türklərlə eyni ərazidə yaşamış Elamların dilində həmin sözə alt, aşağı mənasında "batur, batır" sözü işlənmişdir.

Əski Bisitun yazılarında elam dilində belə bir cüləyə rast gəlinmişdir: Batur huqqu hupogit. Həmin cümlə "qanun altında tuturam" mənasını verir. Rus dilinə çevirsək, "derju pod zakonom" forması alınır. Azərbaycan dilində isə "qanun altında saxlayıram" şəklində ifadə edilir. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, elə rus dilində "alt, aşağı" mənasında işlənən pod-pristavkası bizə məlum olan bat-elementindən törəmişdir. Rus dilində müasir dövrdə də işlənən pod-pristavkası elam dilindəki "bat//batur// batır" sözü ilə eyni semantikanı paylaşır və həmin sözdən törəməsi ehtimal edilir.

Bəzi nəzəriyyəçilərə görə, bat-sözün kok morfemi, -ur isə hal şəkilçisi olaraq qəbul edilə bilər.Son nəticədə onu deyə bilərik ki, bütün türk dillərində işlənən "batmaq" feili "alt, aşağı" semantikalı "batur" ismindən törəmişdir.

Azərbaycan və bəzi türk dillərində "**qarpmaq//qapmaq**" feili də intensiv şəkildə işlənməkdədir. Bəs, görəsən, bu feilin formalaşması necə olmuşdur? Feilin tərkibindəki "qarp" komponentinin mənası nədir? Bunun üçün "qarp" komponentinin hansı sözlərin tərkibində işləndiyini müəyyən etmək lazım gəlir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dilimizdə "qarpmaq// qapmaq// qapışmaq// qapışdırmaq// qarmalamaq// qamarlamaq" kimi sözlərin formalaşmasında hərəkətlər və fonetik tərkib olduqca yaxın, hətta eynidir. Həmin hərəkətlər isə insanın bədən üzvü olan "***əl***" ilə əlaqədardır. Yəni sadaladığımız hər bir hərəkət əllər vasitəsilə yerinə yetirilir. Buna görə də həmin sözlərin Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində göstərilən mənalarına baxmaq məqsədəuyğundur. Lüğətdə yazılır: 1)qarpmaq//qapmaq-birdən əlini uzadıb cəld götürmək (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 2006.s.425); 2)qarpışmaq//qapışmaq- tutuşmaq, dalaşmaq, vuruşmaq (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 2006.s.444); 3)qarmalamaq//qamarlamaq-cəld, tez durub götürmək(Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 2006.s.442); əlləri ilə birş şeydən bərk yapışmaq(Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 2006.5.s.410);bir şeydən ikiəlli yapışmaq(Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 2006.s.442); 4)qapışdırmaq-bir-birinin əlindən alıb götürmək və s.

Türkoloq V.V.Radlovun lüğətində "qapmaq" feili "xvatat, brat rukami (əllə vasitəsilə götürmək) (Radlov V.V. 1885. II c. s.403) və "karmala" şarit rukami (əl ilə yoxlamaq) (Radlov V.V. 1885. II c.s.218) kimi izah edilmişdir. Bütün söylənənlərdən aydın olur ki, həmin feillərin tərkibində "**qarp**" komponenti bədən üzvü olan "əl" sözü ilə bağlıdır. Qarp sözünün əl sözü ilə əlaqəsinin mövcudluğu ilə bağlı düşünmək lazım gəlir. Bu zaman dilin lüğət tərkibinin tarixini izləmək lazımdır. Radlovun lüğətində göstərilir ki, qırğız və kaşğar dillərində əlin yuxarı hissəsi "qar" adlandırılmışdır (Xudiyev N. 2015.. s.132). Cığatay dilində "əl,dirsək" mənasında "qarağ" (Xudiyev N. 2015.s.150); osmanlıcada əlin yuxarı hissəsi mənasında "qaraca" sözündən (Xudiyev N. 2015. s.162) istifadə edilmişdir.

Eyni zamanda Azərbaycan və digər türk dillərində qarış\\karış sözünün də həmin semantik sferadan olduğu meydana çıxır. Qarış//karış leksemi də "açıq əlin baş barmağının ucundan kiçik barmağın ucuna qədər olan hissə"ni bildirir və ölçü vahidi kimi istifadə edilir. Belə

nəticəyə gəlirik ki, “qarış” sözünün də mənasında əl anlamı ifadə edən “qar” sözü dayanmışdır.

NƏTİCƏ

Prof.Ə Dəmirçizadə həmin sözləri digər dillərlə müqayisə etmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, monqol dilində əl mənasında “qar//ğar” sözündən; uyğur dilində “karı” sözündən; cığatay dilində “qarış” əvəzinə “karı” və “qarşılamaq” mənasında “krılamak” sözündən istifadə edilməsi bu sözlərin eyni kökdən formalaşdığını təsdiq edir. Həmin sözlərin bəzilərində rast gəldiyimiz “ş” (qarış,qarşılamaq və s.) ünsürü isə ehtimala görə məsafə, uzunluq mənalarını ehtiva etmiş hər hansı bir şəkilçinin qalığı, arxetipi ola bilər (Dəmirçizadə Ə. 1968. s.83).

Nəticə olaraq onu demək olar ki, Sadaladığımız sözlərin əsas tərkib komponenti olan “qar” sözü qədim Ural-Altay dil ailəsinin tərkibindəki dillərdən birində və yaxud da onların kontaktda olduğu dillərdən birində “əl” mənasında işlənmişdir. Daha sonrakı inkişaf mərhələsində isə həmin söz arxaikləşərək unudulmuş və yalnız “qarpmak” feilinin tərkibində qorunmuşdur. “Qapmaq” feilinin arxetipinin Türk dillərinin ən qədim dövrlərinə aid olması müəyyən edilmişdir.

KAYNAKÇA

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 2006. I-II c. Bakı: Şərq-Qərb.

Dəmirçizadə Ə. 1968. 50 söz. Bakı: Gənclik.

Xudiyev N. 2015.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı.

Qaraşarlı Ç. 2009. Aralıq dənizi hövzəsinin erkən sakinləri – Türklər. Bakı, 278 s.

Radlov V.V. 1885. Obrazçı narodnoy literaturı severnıx tyurkskix plemyon. V çast, Sanktpeterburq

1969. Drevnetyurkskiy slovar. Leninqrad.

Orkun H.N. 1936. Eski türk yazıtları.

Radlov V.V. 1899. Die alttürkischen İnschriftender Mongolei, Zweite Folge. St.Peterburg.

Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. Казань: изд-во КГУ, 1992. 255с.

Кононов А.Н. 1954. О семантике слов «кара» и «ак» в тюркской географической терминологии.

Дмитриева Т.Н. 1981.Тюркизмы в русских говорах по нижнему течению Иртыша// Этимологические исследования. Свердловск.

Ахметова Ш.К. 2002. Бронникова О.М. и др. Народы Западной и Средней Сибири: Культура и этнические процессы (культура народов России; Т.6). Новосибирск: Наука, 325 с.

TÜRK ÇOKULUSLU İŞLETMELERİNİN ULUSLARARASI PAZARLARA GİRİŞ STRATEJİLERİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Araş. Gör. Metin ÇAKIROĞLU
Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İşletme Bölümü, Giresun
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4185-6353
Prof. Dr. Esin CAN
Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İşletme Bölümü, İstanbul
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1754-4867

ÖZET

Küreselleşen dış ticaretin etkisi ile birlikte ülkelere ait ekonomik sınırların ortadan kalkması, uluslararası ticari girişimlerinde bulunan işletme sayısının hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde hızlı bir şekilde artmasını sağlamıştır. Artan işletme sayısı ile firmalar arasında şiddetlenen rekabet seviyesi, işletmelerin dış pazarlara açılmadan önce ev sahibi ülke pazarı ile ilgili koşullar ve şartlar ile bilgi sahibi olmasını gerektirmektedir. Araştırmanın temel amacı Türk Çokuluslu İşletme (TÇUİ) yöneticilerine pazara giriş öncesinde hangi faktörlerin daha önemli olduğunu açıklayan bir metodoloji geliştirmektir. Metodoloji işletmelerin sahip olduğu kaynakları ve ev sahibi ülke ile ilgili koşulları temel alarak dış pazarlara giriş sürecinde yaşanması muhtemel riskleri minimum düzeye indirgemeyi hedeflemektedir. Araştırma da Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP) yöntemi kullanılmıştır. AHP yönteminin sınıflandırılan araştırmalarda önem sırasının belirlenmesine olanak sağlaması bu yöntemin tercih edilme nedenidir. Elde edilen verilerin analiz edilmesi ile birlikte pazara girişe etki eden faktörlerin yabancı işletmeler ve Türk işletmeleri için benzerlikleri ve farklılıkları ile önem düzeyleri belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Çokuluslu İşletmeleri, Pazara Giriş, Pazara Girişi Etkileyen Faktörler, Analitik Hiyerarşi Prosesi

ABSTRACT

The impact of globalization on international trade has led to the disappearance of economic borders of the countries, and the quick increase in the number of the enterprises engaged in international business ventures in both developed and developing countries. The level of competition that increase with the rising number of enterprises requires to be informed regarding the terms and conditions of the host country before opening to foreign markets. The main purpose of the research is to develop a methodology that explains which factors are more important prior to entering the host country markets for Turkish Multinational Enterprise's (TMNE) managers. The methodology aims to minimize the risks that might be encountered in the process of entering foreign markets, based on the resources owned to enterprises and conditions related to the host country. Analytical Hierarchy Process (AHP) was utilized in the research. The AHP method was chosed since it allows the determination of the order of

importance in the classified researches. With the analysis of the obtained data, the similarities and differences and the importance level of factors influencing the market entry for foreign and Turkish enterprises were determined.

Keywords: Turkish Multinational Enterprises, Market Entry, Factors Influencing Market Entry, Analytical Hierarchy Process

GİRİŞ

Yükselen rekabet seviyesi, daralan pazar payları, siyasi ve ekonomik karışıklıklar gibi ana ülke temelli faktörler veya ev sahibi ülkenin sahip olduğu ve üretim için gerekli olan kaynaklara yakınlık, ucuz işgücü maliyetleri, kültürel ve ekonomik yakınlık gibi çekici faktörler işletmeleri dış pazarlara yönlendirmektedir. İşletmelerin pazara girişi etkileyen bu faktörlere bağlı olarak dış pazarlarda başarı elde edebilmesi doğru pazarlara, doğru stratejiler ile girmelerine bağlıdır. İşletmelerin uluslararası pazarlara daha yüksek bilgi birikimi ve tecrübesi ile girmesi işletme performanslarını da olumlu yönde etkilemektedir. Çünkü dış pazarda elde edilecek yüksek düzeyde performans uygun stratejilerin seçilmesine bağlıdır.

Bu araştırma dış pazarlar hakkında daha fazla bilgiye ihtiyaç duyan işletmelere yönelik bir yöntem geliştirmeyi amaçlamaktadır. İşletmelerin farklı özelliklere sahip olması veya yatırım yapılan ülke koşullarının farklılığı pazara girişi etkileyen faktörlerin de her işletme ve ülke için de farklı olmasını gerektirir. Bu nedenle araştırmada pazara giriş kararlarını etkileyen farklı faktörler (ana ülke, ev sahibi ülke, strateji ve organizasyon) ve bu faktörlere ait alt kriterler incelenmiş ve daha genelleştirilebilir sonuçlar elde edilmiştir. Faktörler ve alt kriterler arasındaki önem sıralamasının belirlenmesi ile pazarın içinde bulunduğu koşullar ve şartlar altında hangi kriterin Türk Çokuluslu İşletmeler (TÇUİ) tarafından daha öncelikli olarak tercih edildiği belirlenmiştir.

Çalışmada dış pazarlara girişi etkileyen faktörler ile ilgili araştırmaların analiz edildiği bir teorik çalışma yapılmış, bu çalışma sonrası TÇUİ'ler üzerinde AHP yöntemi ile bir analiz gerçekleştirilmiştir. AHP yöntemi ile dış pazarlara girişi etkileyen faktörlerin belirli bir tutarlılık içerisinde önem derecelerinin belirlenmesi, dış pazara giriş kararı alma sürecine yardımcı olacak bir yöntemin geliştirilmesine olanak vermiştir.

Araştırma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, pazara giriş stratejileri ve pazara girişi etkileyen faktörlerin incelendiği bir literatür taramasıdır. İkinci bölüm araştırmanın metodolojisi, üçüncü bölüm verilerin incelendiği ve analiz edildiği aşamadır. Sonuncu bölüm ise verilerin yorumlanması, tartışılması ve gelecek çalışmalar için önerileri kapsamaktadır.

LİTERATÜR TARAMASI

Türk Çokuluslu İşletmeleri (TÇUİ)

İşletmelerin ana ülke dışında ticari girişimlere yönelmeleri ile birlikte Çokuluslu İşletme (ÇUİ) kavramı ortaya çıkmıştır. Genel bir tanım ile ÇUİ, ana ülke dışında ticari olarak mal ve hizmet üretiminde bulunan ve işletme yönetiminin temel işlevlerini (yönetim, muhasebe, pazarlama, denetim vb.) ev sahibi ülke pazarlarında da yerine getiren işletmelerdir (Wheelen ve Hunger, 2012: 105). Ana ülke dışında ticari faaliyetlerde bulunan her uluslararası işletme ÇUİ olarak

nitelendirilmemektedir. Bir işletmenin ÇUİ olarak değerlendirilebilmesi için yatırımların bulunduğu ülke sayısı, ev sahibi ülkelerdeki iştirakler ve bağlı ortaklıklar, ana ülke dışındaki yatırımlardan elde edilen toplam gelirin belirli bir düzeyde olması gerekmektedir. ÇUİ olmanın bir diğer özelliği ise yönetim tarzının uluslararası nitelik taşıması, ana ülke dışında bulunan yatırımların yöneticilerinin işletme stratejileri üzerinde söz sahibi olması veya üçüncü ülkelerden yönetici istihdamı gibi nitel özelliklere sahip olmasıdır (Dunning ve Lundan, 2008: 3).

Türkiye'de ÇUİ özelliği taşıyan 29 işletme vardır. Bu işletmeler 2014 yılında DEİK (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu) tarafından yayınlanan rapora göre belirlenmiştir. Tablo 1 bu işletmeleri göstermektedir.

Tablo 1: Türk Çokuluslu İşletmeleri

Sıra	İşletme Adı	Sıra	İşletme Adı	Sıra	İşletme Adı
1	TPAO	**11**	TAV Holding	**21**	Türk Telekom
2	Anadolu Grup	**12**	Turkcell	**22**	Türk Hava Yolları
3	Enka Yapı	**13**	Borusan Holding	**23**	Ekol Lojistik
4	Koç Holding	**14**	Sabancı Holding	**24**	Eczacıbaşı Holding
5	Doğuş Grup	**15**	Çalık Holding	**25**	Kürüm Holding
6	Yıldırım Holding	**16**	Hayat Holding	**26**	Teklas
7	Şişecam AŞ	**17**	Gübretaş	**27**	Çelebi Holding
8	Yıldız Holding	**18**	Alarko Grup	**28**	Eroğlu Holding
9	Tekfen Holding	**19**	Orhan Holding	**29**	Evyap
10	Zorlu Enerji Grubu	**20**	Doğan Holding		

Kaynak: DEİK, Turkish OFDI Continues to Grow, 2014, 2

TÇUİ'ler öncelikle risk düzeyi düşük stratejiler yolu ile ev sahibi ülke pazarlarını tanımaya çalışmakta, bu pazarlar ile ilgili bilgi ve tecrübeleri arttıkça risk düzeyi yüksek fakat daha fazla kâr getirisi olan pazara giriş stratejilerine yönelmektedir. TÇUİ'lerin dış pazarlara girişteki motivasyon ve stratejilerini çeşitlendirmeleri, hem ülke hem de kendi organizasyonlarının sahip olduğu kaynak ve yetenekleri daha etkin kullanmaları bu değişimi sağlayan önemli faktörlerdir (Bakır, 2016: 35). TÇUİ'lerin dış pazarlara açılma stratejilerini incelendiğinde öncelikle ihracat ile başlayıp aşama aşama doğrudan yatırıma yöneldiği, pazar olarak ise coğrafi olarak yakın ülkeleri tercih ettikleri görülmektedir (Akçaoğlu, 2005: 29). Bu strateji seçimi dış pazara girişi etkileyen faktörler üzerinde de etkili olmakta, TÇUİ'ler ev sahibi ülke pazarlarında yatırım risk düzeyi düşük, pazar koşullarının daha istikrarlı olduğu ülkeleri tercih etmektedirler.

Dış Pazarlara Giriş Stratejileri

Dış pazarlarda ticari girişimlerde bulunan işletme sayısının artmasının önemli sonuçlarından biri işletmelerin pazara giriş stratejilerini farklılaştırmalarıdır. Temel olarak pazara giriş stratejileri ihracat, sözleşmeye dayalı ortak girişimler (lisanslama ve franchising), ortak girişim ve doğrudan yabancı yatırımdır (yeşilalan yatırımları ve işletme birleşme ve satın alımlar).

İhracat stratejisini tercih eden firmalar ticaret işlemlerini iki şekilde gerçekleştirirler: dolaylı ihracat ve dolaysız ihracat. Dolaylı ihracat, üretici işletmenin ürünlerini çeşitli aracılar vasıtası ile dış pazarlara ihraç etmesidir. Dolaysız ihracat ise herhangi bir aracı kullanılmadan ürünlerin direkt olarak üretici firmalar tarafından dış pazarlara satılmasıdır (Karafakioğlu, 2000: 188). Sözleşmeye dayalı girişimler lisanslama ve franchising stratejilerinden oluşmaktadır. Lisanslama, işletmelerin sahip olduğu maddi veya maddi olmayan değerlerin belirli koşullar altında ve ücret karşılığında başka bir işletmeye kullanım hakkı verilmesidir (Özalp, 2012: 165). Franchising iki işletme arasında hak ve devir yetkisi karşılığı olarak belirli bir ücret veya toplam satışlar üzerinden belirli bir yüzdenin verildiği pazara giriş yöntemidir (Cengiz, Gegez, Arslan, Pirtini ve Tığlı, 2007: 69). Ortak girişim, en az iki işletme arasında belirli bir hedefe ulaşmak amacı ile işletmelerin sahip oldukları yetenekleri birleştirerek yeni bir işletme kurmasıdır (Mert, 2019: 92). Doğrudan yabancı yatırım stratejisi yeşilalan yatırımları ve işletme birleşme ve satın almaları olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yeşilalan yatırımı, işletmelerin tüm üretim süreçlerini ve sahip oldukları sermayeyi dış pazarlara aktararak bu ülkelerde ticari girişimlere yönelmeleridir (Doğan ve Uysal, 2018: 92). İşletme birleşmeleri, iki farklı işletmenin sahip oldukları tüm kaynakları birleştirerek yeni bir işletme kurmasıdır (Peng, 2012: 367). Satın alımlar ise bir işletmenin diğer bir işletmenin çoğunluk hissesini veya tamamını satın alarak kendi uluslararası iş ağındaki iştiraklerinden biri haline getirmesidir (Ülgen ve Mirze, 2013: 338).

İşletmelerin Dış Pazarlara Girişini Etkileyen Faktörler

İşletmelerin dış pazarlarda rekabet avantajı elde edebilmesini ve yüksek performans göstermesini sağlayacak en önemli nokta doğru pazara doğru stratejiler ile girmesidir. Bu nedenle işletmeler dış pazarlara açılma kararı almadan öncelikle ihtiyaç duyulan maddi ve maddi olmayan kaynakların işletme için nasıl bir öneme sahip olduğunu daha sonra ise ev sahibi ülke ile ilgili PESTLE (politik, ekonomik, sosyo – kültürel, teknoloji, hukuk ve çevre) faktörlerini dikkatli bir şekilde analiz etmelidir (Mirze, 2018: 279).

İşletmelerin yabancı pazarlardaki yatırım stratejilerini şekillendiren en önemli faktörlerin başında ihtiyaç duyulan kaynaklar gelmektedir. Liu ve Yu (2018), Wu, Chen ve Liu (2017), Kotabe ve Kothari (2016), Hernandez ve Nieto (2015), Xia, Ma, Lu, Daphne ve Yıu (2014), Ekeledo ve Sivakumar (2004) ve Guillen (2003) işletmelerin sahip oldukları kaynakların pazara girişi etkileyen faktörler üzerinde etkili olduğunu bulmuşlardır. Kotabe ve Kothari (2016) ve Lu, Liu ve Wang (2010) işletmelerin sahip olduğu ar – ge yeteneklerinin, Magnusson, Westjohn ve Boggs (2009) ve Rasheed (2005) ev sahibi ülke işletmelerinin dış pazarlarda ihtiyaç duydukları kaynak miktarının pazara giriş üzerinde etkili olduğunu ileri sürmüşlerdir.

İşletmelerin dış pazarlara girişlerinde sahip olunan kaynaklar dışında farklı faktörler de etkili olmaktadır. Asangu, Akpan ve Isihak (2018) ve Kaya ve Erden (2008) işletme büyüklüğü; Söyler ve Yaraş (2016), Gaur, Kumar ve Singh (2014), Cui, Meyer ve Hu (2013), Liu, Xiao ve Huang (2008), Erdilek (2008) ve Pan ve Tse (2000) ev sahibi ülke ile ilgili pazar koşulları; Aybar (2016), Brouthers (2013), Morschett, Klein ve Swoboda (2010), Demirbağ, Tatoğlu ve Glaister (2009a), Bucklay, Clegg, Cross, Liu, Voss ve Zheng (2007), Pan ve Tse (2000) yatırım

riski; Xie, Zhao, Xie ve Arnold (2011), Kamal (2011), Lu, Liu ve Wang (2010), Demirbağ, Tatoğlu ve Glaister (2009b), Lui ve diğ. (2008), Ogasavara ve Hoshino (2007) ve Chang ve Rosenzweig (2001) uluslararası tecrübe; Kaya (2009), Cazurra ve Genç (2008), Erdilek (2008), Brouthers, Brouthers ve Werner (2008) ve Rasheed (2005) çevresel faktörler; Halaszovich ve Lundan (2015), Rui ve Yip (2008) organizasyonel yetenekler, Yakawama, Peng ve Deeds (2008), Cheng (2006), Chen ve Hu (2002) ve Luo (2001) endüstriyel koşullar gibi faktörlerin pazara giriş üzerinde etkili olduğunu öne sürmüşlerdir.

YÖNTEM

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın temel amacı ana ülke (Türkiye) dışında ticari girişimlerde bulunan TÇUİ'lerin ev sahibi ülke pazarlarına giriş aşamasında hangi pazara giriş faktörlerini tercih ettikleri, bu faktörlerin birbirleri arasında nasıl bir önem derecesine sahip olduğu ve TÇUİ'lerin seçim tercihleri ile yabancı işletmelerin tercihleri arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları karşılaştırmaktır.

Uluslararası işletmecilik literatürü incelendiğinde pazara girişi etkileyen faktörler genellikle pazara giriş stratejileri ile ilişkili olarak incelenmiştir. Direkt olarak pazara girişi etkileyen faktörleri ve bu faktörler arasındaki önem derecesini temel alan araştırma sayısı oldukça sınırlıdır. Bu araştırma ile uluslararası işletmecilik literatürünün bu alanındaki boşluğun doldurulmasına ve aynı zamanda TÇUİ yöneticilerinin pazara giriş stratejisi seçimlerine katkı vermek amaçlanmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) modellerinden biri olan Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP) yöntemi kullanılmıştır. AHP yöntemi, pazara girişi etkileyen faktörlerin belirli bir model çerçevesinde belirlenmesine ve bu faktörlerin birbirleri arasında önem derecesine göre sıralanmasına olanak verdiği için seçilmiştir.

Araştırmanın Ana Kütlesi ve Örneklemi

2014 yılında DEİK (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu) tarafından yayınlanan rapora Türkiye'de çokuluslu işletme özelliğini taşıyan 29 işletme vardır. Bu 29 işletme araştırmanın ana kütlesini oluşturmaktadır. (Tablo 1'de gösterilmektedir.) Tablo'da belirtilen işletmelerin 5 tanesinden randevu alınmış ve bu işletmelerin üst düzey yöneticileri (CEO, CFO, Strateji Geliştirme Uzmanı, Ar – Ge Müdürü) tarafından araştırma için hazırlanan anket cevaplandırılmıştır. Aynı zamanda uluslararası işletmecilik alanında çalışan 5 akademisyen (profesör doktor unvanına sahip) de araştırmaya katılmıştır.

Araştırma Modeli

Araştırma modeli Fan ve Jianfeng (2016) tarafından Güney Asya pazarlarına giriş için oluşturulan modele dayanmaktadır. Bu modelde pazara girişi etkileyen faktörler, pazara giriş stratejileri (ihracat, lisanslama, ortak girişim ve doğrudan yabancı yatırım) ile ilişkileri açısından incelenmiştir. Bu araştırmada ise modelin pazara girişi etkileyen faktörler kısmı ele alınarak TÇUİ'ler üzerinde incelenmiştir. Fan ve Jiangeng (2016) pazara girişi 4 temel faktör

ile ilişkili 12 alt kriteri ele alarak incelemişlerdir. Şekil bu modelin araştırma ile ilgili olan kısmını göstermektedir.

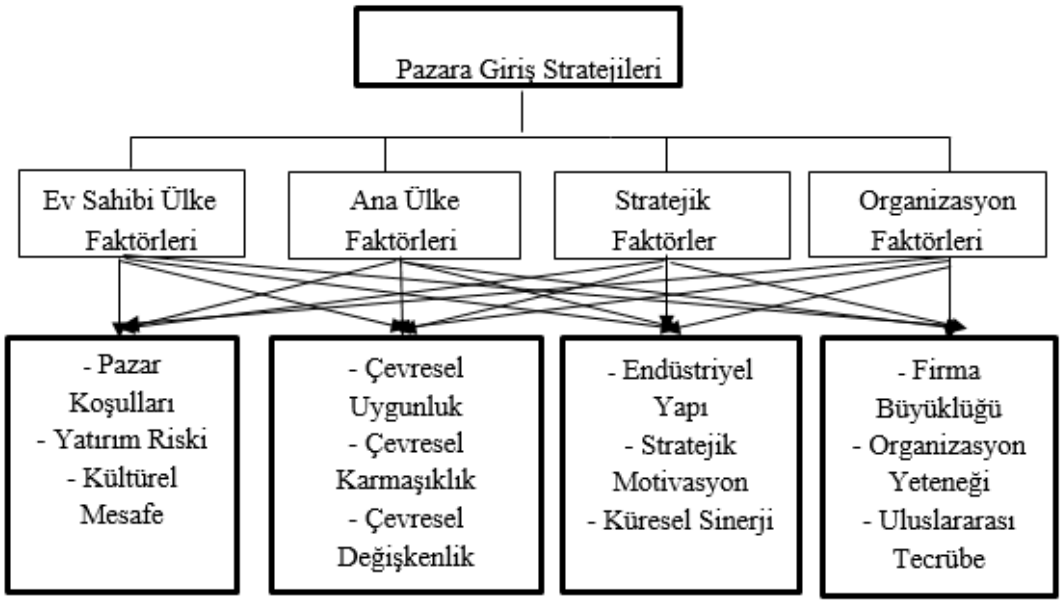

Şekil 1: Fan ve Jianfeng, 2016. The Choice of the Southeast Asian Market Entry, s.64

Araştırmanın Sınırlılıkları ve Veri Toplama Yöntemi

Araştırmanın en önemli sınırlılıklarından biri örneklem kütlesini oluşturan 29 TÇUİ'nin 5 tanesinden randevu alınabilmesidir. Bir diğer kısıtlılık ise AHP yöntem ölçeğinin diğer anket türlerinden farklı olarak 9'lu bir kategoride olması ve faktörler arası karşılaştırma modeline dayanmasıdır. AHP analiz yönteminin anket modeli olarak farklı bir şekil yapısına sahip olması nedeni ile işletme yöneticilerine anketin nasıl cevaplandırılacağı konusunda detaylı bilgi verilmiştir.

Araştırma verileri anket yöntemi ile elde edilmiştir. İşletme yöneticileri ile gerçekleştirilen görüşmeler yüz yüze, akademisyen ile gerçekleştirilen görüşmeler ise hem yüz yüze hem de internet ortamında e – mail üzerinden gerçekleştirilmiştir**.**

Analiz Yöntemi

Bir ÇKKV modeli olan AHP yönteminin en önemli özelliği objektif ve sübjektif yargılardan oluşan problemlerin çözümleri için çeşitli alternatifler ortaya koyabilmesi ve bu alternatifler arasında önem derecesine göre bir sıralama yapabilmesidir (Timor, 2011: 8).

AHP yöntemi şu aşamalardan oluşmaktadır (Ayçin, 2019, s. 10):

1. Problemin tanımlanması ve amacın belirlenmesi
2. Kriterlerin ve alt kriterlerin belirlenmesi
3. Karar hiyerarşisinin belirlenmesi
4. Hiyerarşik yapının oluşturulması
5. İkili karşılaştırma matrislerinin oluşturulması: n adet kriter olduğunda n x n kadar matris oluşmaktadır. Toplam n (n – 1) / 2 adet karşılaştırma yapılmaktadır. İkili karşılaştırmalar için kullanılacak ölçek şu şekildedir:

Önem Derecesi	Tanım	Açıklama
1	Eşit derecede önem	İki faktör de aynı öneme sahiptir.
3	Orta derecede önem	Bir faktör diğer faktöre göre orta derecede önemli
5	Kuvvetli derecede önem	Bir faktör diğer faktöre göre kuvvetli derecede önemli
7	Çok kuvvetli derecede önem	Bir faktör diğer faktöre göre çok kuvvetli derecede önemli
9	Mutlak derecede önem	Bir faktör diğer faktöre göre mutlak derecede önemli
2, 4, 6, 8	Ara Değerler	İki faktör arasında çok küçük farklar olduğunda kullanılır.

6. Tutarlılık oranlarının (CR) hesaplanması: AHP'nin bireylerin kişisel tercih ve düşüncelerinden oluşması nedeni ile tutarlılık endenksi (CI) ve tutarlılık oranı (CR) hesaplanmalıdır. Tutarlılık oranının 0,10'dan büyük olması durumunda ikili karşılaştırma matrislerinin tekrar oluşturulması gerekmektedir.

7. Öncelik değerlerinin hesaplanması

8. Global önceliklerin belirlenip alternatif skorlarının hesaplanması

VERİ ANALİZİ

Tablo 2: Pazar Koşulları Alt Kriterinin Diğer Alt Kriterler ile Karşılaştırılması

Pazara Giriş Alt Kriterleri	Katılımcı Cevaplarının Geometrik Ortalaması	AHP Değerleri
Pazar Koşulları	1	
Yatırım Riski	0,954	1,048
Kültürel Mesafe	4,020	0,249
Çevresel Uygunluk	2,475	0,404
Çevresel Karmaşıklık	2,218	0,459
Çevresel Değişkenlik	1,848	0,541
Endüstriyel Yapı	1,355	0,738
Stratejik Motivasyon	1,431	0,699
Küresel Sinerji	1,801	0,555
Firma Büyüklüğü	1,829	0,547
Organizasyon Yeteneği	1,970	0,508
Uluslararası Tecrübe	1,981	0,505

Pazar koşulları alt kriteri, diğer alt kriterlerden sadece yatırım riski (1 < 1.048) kriterinden daha az öneme sahiptir. Pazar koşulları kalan alt kriterlerin tamamından [kültürel uzaklık (1 > 0.249), çevresel uygunluk (1 > 0.404), çevresel karmaşıklık (1 > 0.459), çevresel değişkenlik (1 >

0.541), endüstriyel yapı (1 > 0.738), stratejik motivasyon (1 > 0.699), küresel sinerji (1 > 0.555), firma büyüklüğü (1 > 0.547), organizasyon yeteneği (1 > 0.508), uluslararası tecrübe (1 > 0.505)] daha yüksek seviyede öneme sahiptir.

Tablo 3: Yatırım Riski Alt Kriterinin Diğer Alt Kriterler ile Karşılaştırılması

Pazara Giriş Alt Kriterleri	Katılımcı Cevaplarının Geometrik Ortalaması	AHP Değerleri
Yatırım Riski	1	
Kültürel Mesafe	2,694	0,371
Çevresel Uygunluk	2,446	0,409
Çevresel Karmaşıklık	2,605	0,384
Çevresel Değişkenlik	1,987	0,503
Endüstriyel Yapı	2,155	0,464
Stratejik Motivasyon	1,681	0,595
Küresel Sinerji	2,102	0,476
Firma Büyüklüğü	1,801	0,555
Organizasyon Yeteneği	2,653	0,377
Uluslararası Tecrübe	2,140	0,467

Yatırım riski alt kriteri kalan alt kriterlerin tamamından kültürel uzaklık [(1 > 0.371), çevresel uygunluk (1 > 0.409), çevresel karmaşıklık (1 > 0.384), çevresel değişkenlik (1 > 0.503), endüstriyel yapı (1 > 0.464), stratejik motivasyon (1 > 0.595), küresel sinerji (1 > 0.476), firma büyüklüğü (1 > 0.555), organizasyon yeteneği (1 > 0.377), uluslararası tecrübe (1 > 0.467)] daha yüksek seviyede bir öneme sahiptir.

Tablo 4: Kültürel Mesafe Alt Kriterinin Diğer Alt Kriterler ile Karşılaştırılması

Pazara Giriş Alt Kriterleri	Katılımcı Cevaplarının Geometrik Ortalaması	AHP Değerleri
Kültürel Mesafe	1	
Çevresel Uygunluk	0,912	1,096
Çevresel Karmaşıklık	0,872	1,046
Çevresel Değişkenlik	0,903	1,232
Endüstriyel Yapı	0,621	1,610
Stratejik Motivasyon	0,480	2,083
Küresel Sinerji	0,541	1,848
Firma Büyüklüğü	0,631	1,585
Organizasyon Yeteneği	0,606	1,650
Uluslararası Tecrübe	0,486	2,058

Kültürel mesafe alt kriteri kalan alt kriterlerin tamamından [çevresel uygunluk (1 < 1.096), çevresel karmaşıklık (1 < 1.046), çevresel değişkenlik (1 < 1.232), endüstriyel yapı (1 < 1.610), stratejik motivasyon (1 < 2.083), küresel sinerji (1 < 1.848), firma büyüklüğü (1 < 1.585), organizasyon yeteneği (1 < 1.650), uluslararası tecrübe (1 < 2.058)] daha düşük seviyede bir öneme sahiptir.

Tablo 5: Çevresel Uygunluk Alt Kriterinin Diğer Alt Kriterler ile Karşılaştırılması

Pazara Giriş Alt Kriterleri	Katılımcı Cevaplarının Geometrik Ortalaması	AHP Değerleri
Çevresel Uygunluk	1	
Çevresel Karmaşıklık	0,960	1,042
Çevresel Değişkenlik	0,812	1,232
Endüstriyel Yapı	0,553	1,876
Stratejik Motivasyon	0,475	2,106
Küresel Sinerji	0,503	1,988
Firma Büyüklüğü	0,657	1,522
Organizasyon Yeteneği	0,718	1,393
Uluslararası Tecrübe	0,529	1,890

Çevresel uygunluk alt kriteri kalan alt kriterlerin tamamından [çevresel karmaşıklık (1 < 1.042) çevresel değişkenlik (1 < 1.232), endüstriyel yapı (1 < 1.876), stratejik motivasyon (1 < 2.106), küresel sinerji (1 < 1.988), firma büyüklüğü (1 < 1.522), organizasyon yeteneği (1 < 1.393), uluslararası tecrübe (1 < 1.890)] daha düşük seviyede bir öneme sahiptir.

Tablo 6: Çevresel Karmaşıklık Alt Kriterinin Diğer Alt Kriterler ile Karşılaştırılması

Pazara Giriş Alt Kriterleri	Katılımcı Cevaplarının Geometrik Ortalaması	AHP Değerleri
Çevresel Karmaşıklık	1	
Çevresel Değişkenlik	0,999	1,001
Endüstriyel Yapı	0,612	1,634
Stratejik Motivasyon	0,572	1,689
Küresel Sinerji	0,626	1,597
Firma Büyüklüğü	0,881	1,447
Organizasyon Yeteneği	0,846	1,182
Uluslararası Tecrübe	0,714	1,401

Çevresel karmaşıklık alt kriteri kalan alt kriterlerin tamamından [çevresel değişkenlik (1 < 1.001), endüstriyel yapı (1 < 1.634), stratejik motivasyon (1 < 1.689), küresel sinerji (1 < 1.597), firma büyüklüğü (1 < 1.447), organizasyon yeteneği (1 < 1.182), uluslararası tecrübe (1 < 1.401)] kriterlerinden daha düşük seviyede bir öneme sahiptir.

Tablo 7: Çevresel Değişkenlik Alt Kriterinin Diğer Alt Kriterler ile Karşılaştırılması

Pazara Giriş Alt Kriterleri	Katılımcı Cevaplarının Geometrik Ortalaması	AHP Değerleri
Çevresel Değişkenlik	1	
Endüstriyel Yapı	0,626	1,597
Stratejik Motivasyon	0,592	1,689
Küresel Sinerji	0,671	1,490
Firma Büyüklüğü	0,691	1,447

Organizasyon Yeteneği	0,830	1,205
Uluslararası Tecrübe	0,821	1,218

Çevresel değişkenlik alt kriteri kalan alt kriterlerin tamamından [endüstriyel yapı (1 < 1.597), stratejik motivasyon (1 < 1.689), küresel sinerji (1 < 1.490), firma büyüklüğü (1 < 1.447), organizasyon yeteneği (1 < 1.205), uluslararası tecrübe (1 < 1.218)] daha düşük derecede öneme sahiptir.

Tablo 8: Endüstriyel Yapı Alt Kriterinin Diğer Alt Kriterler ile Karşılaştırılması

Pazara Giriş Alt Kriterleri	Katılımcı Cevaplarının Geometrik Ortalaması	AHP Değerleri
Endüstriyel Yapı	1	
Stratejik Motivasyon	0,699	1,431
Küresel Sinerji	0,971	1,030
Firma Büyüklüğü	1,210	0,826
Organizasyon Yeteneği	1,481	0,675
Uluslararası Tecrübe	1,196	0,836

Endüstriyel yapı alt kriteri, stratejik motivasyon (1 < 1.431) ve küresel sinerji (1 < 1.030) kriterlerinden daha düşük seviyede önemli iken, firma büyüklüğü (1 > 0.826), organizasyon yeteneği (1 > 0.675) ve uluslararası tecrübe (1 > 0.836) kriterlerinden daha yüksek seviyede öneme sahiptir.

Tablo 9: Stratejik Motivasyon Alt Kriterinin Diğer Alt Kriterler ile Karşılaştırılması

Pazara Giriş Alt Kriterleri	Katılımcı Cevaplarının Geometrik Ortalaması	AHP Değerleri
Stratejik Motivasyon	1	
Küresel Sinerji	1,547	0,646
Firma Büyüklüğü	1,265	0,791
Organizasyon Yeteneği	1,592	0,628
Uluslararası Tecrübe	1,148	0,871

Stratejik motivasyon alt kriteri, küresel sinerji (1 > 0.646), firma büyüklüğü (1 > 0.791), organizasyon yeteneği (1 > 0.628) ve uluslararası tecrübe (1 > 0.871) kriterlerinden daha yüksek seviyede bir öneme sahiptir.

Tablo 10: Küresel Sinerji Alt Kriterinin Diğer Alt Kriterler ile Karşılaştırılması

Pazara Giriş Alt Kriterleri	Katılımcı Cevaplarının Geometrik Ortalaması	AHP Değerleri
Küresel Sinerji	1	
Firma Büyüklüğü	1,149	0,870
Organizasyon Yeteneği	1,246	0,803
Uluslararası Tecrübe	1,030	0,970

Küresel sinerji alt kriteri, firma büyüklüğü (1 > 0.870), organizasyon yeteneği (1 > 0.803) ve uluslararası tecrübe (1 > 0.970) kriterlerinden daha yüksek seviyede öneme sahiptir.

Tablo 11: Firma Büyüklüğü Alt Kriterinin Diğer Alt Kriterler ile Karşılaştırılması

Pazara Giriş Alt Kriterleri	Katılımcı Cevaplarının Geometrik Ortalaması	AHP Değerleri
Firma Büyüklüğü	1	
Organizasyon Yeteneği	1,231	0,802
Uluslararası Tecrübe	0,999	1,001

Firma büyüklüğü alt kriteri, organizasyon yeteneği (1 > 0.812) kriterinden daha yüksek seviyede önemli iken, uluslararası tecrübe (1 < 1.101) kriterinden ise daha az seviyede öneme sahiptir.

Tablo 12: Organizasyon Yeteneği Alt Kriterinin Diğer Alt Kriterler ile Karşılaştırılması

Pazara Giriş Alt Kriterleri	Katılımcı Cevaplarının Geometrik Ortalaması	AHP Değerleri
Organizasyon Yeteneği	1	
Uluslararası Tecrübe	0,780	1,282

Organizasyon yeteneği alt kriteri, uluslararası tecrübe (1 < 1.282) kriterinden daha az derecede öneme sahiptir.

Tablo 13. Katılımcıların Alt Kriterleri Tercih Yüzdesi

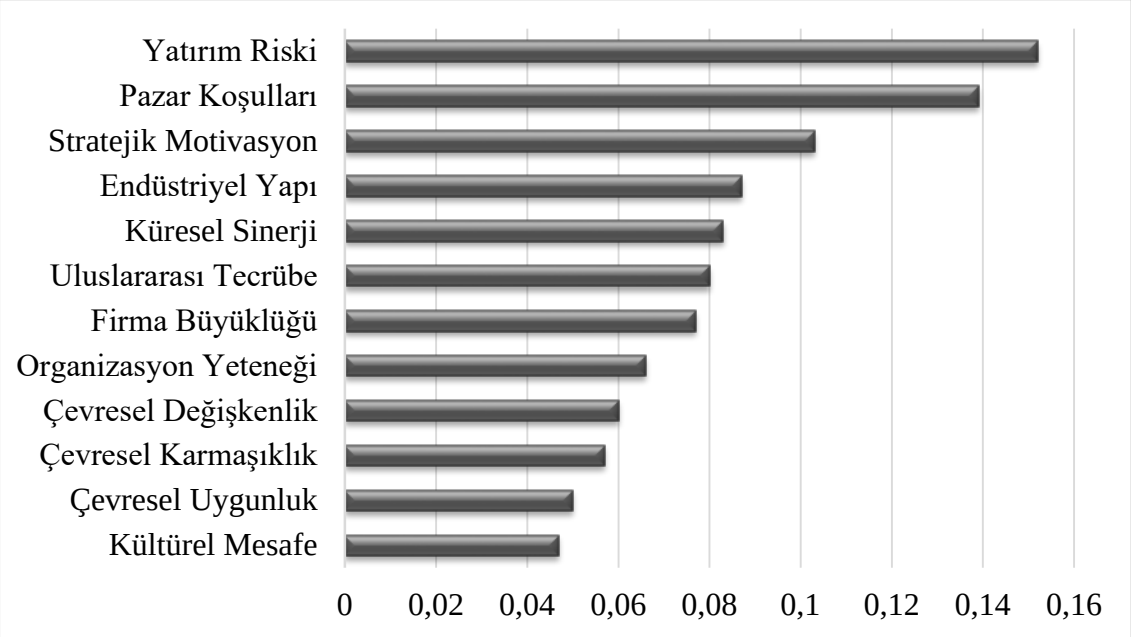

Pazara giriş temel faktörlerine ait alt kriterlerin katılımcılar tarafından tercih edilme yüzdesi şu şekildedir. Ev sahibi ülke faktörlerine ait alt kriterlerden yatırım riski (0,152) ve pazar koşulları (0,139) diğer kriterler ile karşılaştırıldığında en yüksek önem derecesine sahiptir. Bu kriterleri sırası ile stratejik motivasyon (0,103), endüstriyel yapı (0,087), küresel sinerji (0,083), uluslararası tecrübe (0,080), firma büyüklüğü (0,077), organizasyon yeteneği (0,066), çevresel değişkenlik (0,060), çevresel karmaşıklık (0,057), çevresel uygunluk (0,050) takip etmektedir. Katılımcılar tarafından en az tercih edilen veya en az önem derecesine sahip olan kriter ise kültürel mesafe (0,047) olmuştur.

SONUÇ VE TARTIŞMA

TÇUİ'lerin ev sahibi ülkelerde ticari girişimlerinin pazara giriş üzerinde etkili olan faktörlerin etkisinin incelendiği bu araştırmada temel olarak şu sonuçlar elde edilmiştir.

Pazara girişi etkileyen faktörler arasında önem derecesi en yüksek olan faktörler %15,2 ile yatırım riski ve %13,9 ile ev sahibi ülkeye ait pazar koşullarıdır. Her iki faktörün de ev sahibi ülke koşulları ile ilgili olması, ticari girişimlerde bulunulması plânlanan pazar ve yatırım koşullarının TÇUİ'ler için yüksek bir önem taşıdığını belirtmektedir. Juasrikul, Sahaym, Yim ve Liu (2018), Deng ve Yang (2015), Lu ve diğ. (2010) ev sahibi ülkenin pazar koşullarının; Han, Liu, Xia ve Gao (2018), Liu ve Yu (2018) ve Wu ve Chen (2014) yatırım risk seviyesinin dış pazarlara giriş için önemli olduğunu belirtmişlerdir. Türk işletmeleri için yapılan araştırmalarda da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Aybar (2016), Söyler ve Yaraş (2016), Demirbağ, Tatoğlu ve Glaister (2009b) pazar koşulları ve yatırım riskinin pazara girişi etkileyen önemli faktörler olduğunu, Uray, Vardar ve Nacar (2015) Türk işletmelerinin yatırımlarında risk alma eğilimlerinin düşük olması nedeni ile yatırım risk faktörünün önemli olduğunu, Erdoğmuş, Çobanoğlu, Yalçın ve Ghauri (2014) ev sahibi ülkenin pazar koşullarının (pazar büyüklüğü ve pazarın büyüme oranı) Türk işletmeleri için itici faktör olduğunu belirtmişlerdir. Ev sahibi ülke faktörleri arasındaki temel farklılık kültürel mesafe kriteri üzerinde olmuştur. Cui, Jiang ve Stening (2011), Morschett ve diğ. (2010), Kim ve Gray (2008), Bucklay ve diğ. (2008), Chen ve Hu (2002) yabancı işletmeler üzerinde yaptıkları araştırmada kültürel mesafe faktörünün dış pazarlara giriş için önemli bir etken olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu araştırmada ise kültürel mesafe pazara girişi etkileyen faktörler içerisinde en az önem derecesine sahip olmuştur. Türk işletmeleri üzerinde yapılan bazı araştırmalar bu bulguyu destekler niteliktedir. Söyler ve Yaraş (2016) pazara girişi etkileyen faktörleri sıraladıkları araştırmalarında ulaşılabilirlik kriterinin (ekonomik, fiziksel ve kültürel) en az öneme sahip olduğunu, Demirbağ, Tatoğlu ve Glaister (2009a) Türk işletmelerinin yatırımlarında kültürel mesafenin önemli bir faktör olmadığını öne sürmüşlerdir. Bu durumun temel nedeni TÇUİ'lerin kültürel mesafe seviyesinin yüksek olduğu ev sahibi ülkelerdeki yatırımlarında kontrol derecesi yüksek pazara giriş stratejilerini (ortak girişim ve doğrudan yabancı yatırım) seçmeleri olarak görülmektedir. İşletme yönetimleri üzerinde yüksek düzeyde güç ve kontrol sağlayan stratejiler, işletmelerin tüm üretim sürecini istediği şekilde oluşturabilmesine (personel seçimi, organizasyon yapısı, pazar yapısına uygun strateji seçimi) imkân sağlamaktadır.

Araştırmaya göre strateji faktörlerinin önem sırası ev sahibi ülke faktörlerinden sonra gelmektedir. TÇUİ'lerin dış pazarlara girişlerinde ev sahibi ülkenin sahip olduğu endüstriyel altyapı, ar – ge yatırımları için ayrılan kaynak miktarı, aynı ürün sektörü için üretimde bulunan işletmeler arasındaki rekabetin düzeyi gibi faktörlerin etkili olduğu görülmektedir. Bu faktörlerin hem yabancı hem de Türk işletmeleri için benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Yaprak, Yosun ve Çetindamar (2018), Batsakis, Wood, Azar ve Singh (2018), Han ve diğ. (2018), Cui, Jiang ve Stening (2011) ve Lu ve diğ. (2010) işletmelerin sektör içerisindeki koşullardan ve rekabet yoğunluğundan etkilendiğini, bu faktörlerin işletmelerin performansları üzerinde de önemli bir etkisinin olduğunu öne sürmüşlerdir.

Araştırmada organizasyon faktörleri ev sahibi ülke ve strateji faktörlerinden sonra gelmiştir. Organizasyon faktörleri işletmelerin sahip olduğu maddi ve maddi olmayan kaynakları içermektedir. Piperopoulos, Wu ve Wang (2018), Wu ve diğ. (2017) ve Wu ve diğ. (2015) işletmelerin sahip oldukları kaynakların işletmelerin zayıf yönlerinin tamamlanması veya mevcut yeteneklerin geliştirilmesini sağladığı için pazara giriş üzerinde etkili olduğunu belirtmişlerdir. Gaur, Kumar ve Singh (2014), Xie ve diğ. (2011) ve Casillas, Acedo ve Barbero (2010) sahip olunan kaynakların, uluslararası tecrübe ve ev sahibi ülke pazarları hakkında bilgi sahibi olmanın işletmelerin dış pazarlara açılım sürecini kolaylaştırdığını ve performanslarını da önemli düzeyde etkilediğini belirtmişlerdir. Yapılan araştırmalar TÇUİ'ler için de benzer sonuçlar içermektedir. Ciftci, Tatoğlu, Wood, Demirbağ ve Zaim (2019), Demirbağ, Collings, Tatoğlu, Mellahi ve Wood (2014) ve Kaya ve Erden (2008), Türk işletmelerinin organizasyonel yeteneklerinin (sahip olunan kaynaklar, çalışan sayısı, toplam satış miktarı, işletmenin faaliyette bulunduğu yıl sayısı, yönetim kurulunun büyüklüğü, uluslararası tecrübe, çalışanların yetenekleri, eğitimleri ve etkinlik dereceleri) pazara giriş üzerinde etkisinin olduğunu öne sürmüşlerdir.

Pazara girişi etkileyen faktörler arasında daha düşük bir önem düzeyine sahip olan ana ülke faktörleri, işletmelerin dış çevresi ile ilgili olan faktörlerdir. İşletmelerin dış çevresinin yatırımlar için uygunluğu, değişkenlik düzeyi veya karmaşık bir yapıya sahip olması hem yabancı hem de Türk işletmelerinin yatırım kararlarını etkilemektedir. Morschett ve diğ. (2010), Demirbağ, Tatoğlu ve Glaister (2009b), Kaya (2009), Liu ve diğ. (2008), Cazurra ve Genç (2008) çevre kaynaklı faktörlerin pazara giriş için seçilen faktörleri etkilediğini belirtmişlerdir. Brouthers (2013), Brouthers, Brouthers ve Werner (2008), Rasheed (2005), Luo (2001) ve Lin (2000) çevre kaynaklı pazara giriş faktörlerinin işletmelerin performansları üzerinde de etkili olduğunu öne sürmüşlerdir.

TÇUİ'ler ile ilgili olarak yapılan bu çalışmada işletmelerin dış pazarlardaki ticari faaliyetlerini etkileyen en önemli faktörlerin ev sahibi ülke pazarının içinde bulunduğu koşullar ve sahip olunan maddi ve maddi olmayan kaynakların olduğu görülmektedir. TÇUİ'lerin dış yatırım kararı almadan önce bu iki faktörü dikkatli bir şekilde analiz etmesi, ev sahibi ülke pazarlarında daha başarılı girişimlere imkân sağlamaktadır. Aynı zamanda yerel pazarlar içinde artan rekabet yoğunluğu, bilgi teknolojisindeki ilerlemeler, internetin dünyanın farklı bölgelerinden ticaret yapabilme imkânı sağlaması gibi nedenler TÇUİ'lerin dış pazarlara açılmadan önce ev sahibi ülkeler ile ilgili daha kapsamlı bilgilere ve daha değerli kaynaklara sahip olmasını da gerektirmektedir.

Araştırma katılımcılarının TÇUİ yöneticileri ve uluslararası işletmecilik alanında çalışan akademisyenler olması araştırmanın farklı görüşlerin değerlendirilerek daha zengin bir içeriğe sahip olmasını sağlamıştır. Aynı zamanda araştırmanın hem işletme yöneticilerinin yararlanabileceği bir değerlendirme hem de kısıtlı çalışmanın bulunduğu uluslararası işletmecilik literatürüne katkı vereceği düşünülmektedir.

Bu alanda çalışma plânları olan araştırmacılar TÇUİ özelliği taşımayan uluslararası işletmeleri de örneklem kütlesinin içine dâhil ederek daha çok katılımcıdan veri toplayabilirler. Pazara

girişi etkileyen faktörler ile ilgili literatür taraması veya uzman görüşlerinin alınması yöntemi ile daha geniş bir model geliştirilerek daha fazla sayıda pazara giriş faktörü incelenebilir. Ayrıca pazara girişi etkileyen faktörler ülkelere (Güney Afrika, Doğu Avrupa, Türk Cumhuriyetleri vb.) veya sektörlere (otomotiv, inşaat, bilgi teknolojisi vb.) bölünerek ülke veya sektör temelli daha spesifik araştırmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

Akçaoğlu, Emin. 2005. Türk Firmalarının Dış Yatırımları: Saikler ve Stratejiler. Ankara: Türkiye Bankalar Birliği.

Asongu, Simplice, Uduak S. Akpan, Salisu R. Isihak. 2018. Determinants of Foregin Direct Investment in Fast – Growing Economies: Evidence form the BRICS and MINT Countries. Financial Innovation. c.4. s.26: 1 – 17

Ayçin, Ejder. 2019. Çok Kriterli Karar Verme: Bilgisayar Uygulamalı Çözümler. Ankara: Atlas Akademik Basım Yayın Dağıtım

Aybar, Sedat. 2016. Determinants of Turkish Outward Foreign Direct Investment. Transnational Corporations Review. c.8. s.1: 79-92

Bakır, Caner. 2016. Dünyayla İş Yapanlar: Küreselleşme Sürecinde Türk Çokulusluları. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları

Batsakis, Georgios, Geoffrey Wood, Goudarz Azar, Satwinder Singh. 2018. International Diversification and Firm Performance in the Post – Acquisition Period: A Resource Dependence Perspective. Journal of Business Research. c.93: 151-159

Brouthers, Keith. D., Lance Eliot Brouthers, Steve Werner. 2008. Real options, international entry mode choice and performance. Journal of Management Studies. c.45. s: 936-960

Brouthers, Keith D. 2013. A Retrospective on: Institutional, Cultural, and Transaction Costs Influences on Entry Mode Choice Performance. Journal of International Business Studies. c.44, s.1: 14-22

Bucklay, Peter J., L. Jeremy Clegg, Adam R. Cross, Xin Liu, Hinrich Voss, Ping Zheng. 2007. The Determinants of Chinese Outward Foreign Direct Investment. Journal of International Business Studies. c.38. s.4: 499-518

Casillas, Jose C., Francisco J. Acedo, Jose L. Barbero. 2010. Learning, Unlearning and Internalisation: Evidence From the Pre – Export Phase. International Journal of Information Management. c.30 s.2: 162-173

Cazurra – Cuervo, Alvaro, Mehmet Genç. 2008. Transforming Disadvantages into Advantages: Developing – Country MNEs in the Least Developed Countries. Journal of International Business Studies. c.39: 957-979

Cengiz, Emrah, A. Ercan Gegez, Müge Arslan, Serdar Pirtini, Mehmet Tığlı. 2007. Uluslararası Pazarlara Giriş Stratejileri. 2. bs. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım

Chang, Sea - Jin, Philip M. Rosenzweig. 2001. The Choice of Entry Mode in Sequential Foreign Direct Investment. Strategic Management Journal. c.22. 747–776.

Chen, Haiyang, Micheal Y. Hu. 2002. An Analysis of Determinants of Entry Mode and Its Impact on Performance. International Business Review. c.11. 193-210

Cheng, Yung – Ming. 2006. Determinants of FDI Mode Choice: Acquisitons, Brownfield, and Greenfield Entry in Foreign Markets. Canadian Journal of Administrative Sciences. c.23. s.3: 202-220

Cui, Lin, Fuming Jiang, Bruce Stening. 2011. The Entry – Mode Decision of Chinese Outward FDI: Firm Resources, Industry Conditions, and Institutional Forces. Thunderbird International Business Review. c.53. s.4: 483-499

Cui, Lin, Klaus E. Meyer, Helen Wei Hu. 2013. What Drives Firms' Intent to Seek Strategic Assets by Foreign Direct Investment? A Study of Emerging Economy Firms. Journal of World Business, c.49. s.4: 488-501

Çiftçi, İlhan, Ekrem Tatoğlu, Geoffrey Wood, Mehmet Demirbağ, Selim Zaim. 2019. Corporate Governance and Firm Performance in Emerging Markets. International Business Review. c. 28: 90-103

DEİK, 2014. Turkish OFDI Continues to Grow. s. 1 – 34.

Demirbağ, Mehmet, David G. Collings, Ekrem Tatoğlu, Kamel Mellahi, Geoffrey Wood. 2014. High – Performance Work Systems and Organizational Performance in Emerging Economies: Evidence from MNEs in Turkey. Management International Review. c.54. s. 325-359

Demirbağ, Mehmet, Ekrem Tatoğlu, Keith W. Glaister. 2009a. Institutional and Transaction Cost Determinants of Turkish MNE's Location Choice. International Marketing Review. c. 27. s.3: 272-294

Demirbağ, Mehmet, Ekrem Tatoğlu, Keith W. Glaister. 2009b. Equity – Based Enrty Modes of Emerging Country Multinationals: Lessons From Turkey. Journal of World Business. c.44. 445-462

Deng, Ping, Monica Yang. 2015. Cross – Border Mergers and Acquisitions by Emerging Market Firms: A Comparative Investigation. International Business Review. c.24: 157-172

Doğan, Selen, Şenay Karakuş Uysal. 2018. Uluslararasılaşma Süreci ve Teorileri içinde, Edt. Faruk Şahin, Serkan Çiçek, Ali Ender Altunoğlu. Uluslararası İşletmecilik: Kuram ve Uygulama. (s.72 – 100). Ankara: Seçkin Yayıncılık

Dunning, John H.,Sarianna M. Lundan. 2008. Multinational Enterprises and The Global Economy. 2. bs. North Hampton: Edwar Elger

Ekeledo, Ikechi, Sivakumar, K. 2004. International Market Entry Mode Strategies of Manufacturing Firms and Service Firms: A Resource-Based Perspective. International Marketing Review. c. 21. 68–101.

Erdilek, Asım. 2008. Internalization of Turkish MNEs. Journal of Management Development. c.27. s.7: 744-760

Erdoğmuş, Eren, Emine Çobanoğlu, Müge Yalçın, Pervez N. Ghauri. 2014. Internationalization of Emerging Market Firms. The Case of Turkish Retailers. International Marketing Review. c.27. s.3: 316-337

Fan, Yu, Yao Jianfeng. 2016. The Choice of the Southeast Asian Market Entry Mode: A Performance Appraisal Model Based on Fuzzy AHP. The First International Symposium on Business Cooperation and Development in South – East and South Asia under B&R Initative. s. 63-66

Gaur, Ajai, S., Vikas Kumar, Deeksha Singh. 2014. Institutions, Resources and Internationalization of Emerging Economy Firms. Journal of World Business. c.49: 12-20

Guillen, Mauro. 2003. Experience, Imitation, and the Sequence of Foreign Entry: Wholly Owned and Joint Venture Manufacturing by South Korean Firms and Business Groups in China, 1987 – 1985. Journal of International Business Studies. c.34. s.2: 185-198

Halaszovich, Tilo F., Sarianna M. Lundan. 2016. The Moderating Role of Local Embeddedness on the Performance of Foreign and Domestic Firms in Emerging Markets. International Business Review. c.25. s.5: 1136-1148

Han, Xia, Xiaohui Liu, Tianjiao Xia, Lan Gao. 2018. Home – Country Government Support, Interstate Relations and The Subsidiary Performance of Emerging Market Multinationals Enterprises. Journal of Business Research. c.93. 160-172

Hernandez, Virginia, Maria Jesus Nieto. 2015. The Effect of The Magnitude and Direction of Institutional Distance on The Choice of International Entry Modes. Journal of World Business. c.50. 122-132

Juasrikul, Sakdipon, Arvin Sahaym, Hyunsoon (Sean) Yim, Richie L. Liu. 2018. Do Cross – Border Alliances with MNEs from Developed Economies Create Firm Value for MNEs from Emerging Economies? Journal of Business Research. c.93. 98-110

Kamal, Md. Shawkat. 2011. Entry Mode and Subsidiary Performance in Emerging Economies. Mustang Journal of Business & Ethics. c.2. 20-29

Karafakioğlu, Mehmet. 2000. Uluslararası Pazarlama Yönetimi: Teori, Uygulama ve Örnek Olaylar. 3.bs. İstanbul: Beta Basım

Kaya, Harun, Deniz Erden. 2008. Firm – Specific Capabilities and Foreign Direct Investment Activities of Turkish Manufacturing Firms. Journal of Management Development. c. 27. s.7: 761-777

Kaya, Harun. 2009. Unfavorable Business Environment and Foreign Direct Investment Activities of Turkish Manufacturing Firms. BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar. c.3. s.1: 101-117

Kim, Youngok Sidney J. Gary. 2008. The Impact of Entry Mode Choice on Foreign Affliate Performance: The Case of Foreign MNEs in South Korea. Management International Review. c.48. s.2: 165-188

Kotabe, Masaaki, Tanvi Kothari. 2016. Emerging Market Multinationals Companies' Evolutionary Paths to Building A Competitive Advantage from Emerging Markets to Developed Countries. Journal of World Business. c.51: 729-743

Lin, Huamg. 2000. Choice of Market Entry Mode in Emerging Markets: Influences on Entry Strategy in China. Journal of Global Marketing. c.14. s.1 – 2: 83-109

Liu, Xiaming, Wen Xiao, Xianhai Huang. 2008. Bounded Entrepreneurship and Internalisation of Indegenous Chinese Private – Owned Firms. International Business Review. c.17. 488-508

Liu, Yulong, Yang Yu. 2018. Institutions, Firm Resources and The Foreign Establishment Mode Choice of Chinese Firms: The Moderating Role of Home Regional Institutional Development. Journal of Business Research. c.93: 111-121

Lu, Jiangyong, Xiaohui Liu, Honglig Wang. 2010. Motives for Outward FDI of Chinese Private Firms: Firm Resources, Industry Dynamics and Government Policies. Management and Organizational Review. c.7. s.2: 223-248

Luo, Yadong. 2001. Determinants of Entry in an Emerging Economy: A Multilevel Approach. Journal of Management Studies. c.38. s.3: 443-472

Magnusson, P., Westjohn, S. A. ve Boggs, D. J. 2009. Order-of-Entry Effects for Service Firms in Developing Markets: An Examination of Multinational Advertising Agencies. Journal of Internatioanal Marketing. c.17. s.2: 23-41

Mert, Gözde. 2019. Uluslararası İşletmecilik: Teori, Kavram ve Örnek Olaylar. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık

Mirze, Salih Kadri. 2018. Uluslararası İşletmecilik ve Yönetim. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım

Morschett, Dirk, Hanna Schramn – Klein, Bernhard Swoboda. 2010. Decades of Research on Market Entry Modes: What Do We Know About External Antecedents of Enrty Mode Choice. Journal of International Management. c.16. s.1: 60-77

Ogasavara, Mario Henrique, Yasuo Hoshino. 2007. The Impact of Ownership, Internalization, and Entry Mode on Japanese Subsidiaries' Performance in Brazil. Japan and the World Economy. c.19. 1-25

Özalp, İnan. 2012. Uluslararası İşletmeler ve Yönetim Stratejileri: Global Bir Yaklaşım. Eskişehir: Nisan Kitabevi

Pan, Yigang, David K. Tse. 2000. The Hierarchical Model of Market Entry Modes. Journal of International Business Studies. c.31. s.4: 535-554

Peng, Mike W. 2012. Global Business. 3.bs. South Western: Cengage Learning

Piperopoulos, Panagiotis, Jie Wu, Chengqi Wang. 2018. Outward FDI, Location Choices and Innovation Performance of Emerging Market Enterprises. Research Policy. c.47. s.1: 232-240

Rasheed, Howard S. 2005. Foreign Entry Mode and Performance: The Moderating Effects of Environment. Journal of Small Business Management. c.43. s.1: 41-54

Rui, Huaichuan, George S. Yip. 2008. Foreign Acquisitions by Chinese Firms: A Strategic Intent Perspective. Journal of World Business. c.43: 213-226

Söyler, Hasan, Eyyup Yaraş. 2016. Küresel Pazara Giriş Kararlarının Bulanık AHP ve Bulanık TOPSIS Yaklaşımıyla Analizi. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi. c.5. s.4: 77-96

Timor, Mehpare. 2011. Analitik Hiyerarşi Prosesi. İstanbul: Türkmen Kitabevi

Uray, Nimet, Nukhet Vardar, Ramazan Nacar. 2015. International Marketing – Related Outward FDI Motives: Turkish MNCs' Experience in the EU. New Policy Challenges for European Multinationals. c.7. 305-338

Ülgen, Hayri, S. Kadri Mirze. 2013. İşletmelerde Stratejik Yönetim. 6.bs. İstanbul: Beta Basım

Wheelen, Thomas L., J. David Hunger. 2012. Strategic Management and Business Policy: Toward Global Sustainability. 13.bs. USA: Pearson

Wu, Jie, Xiaoyun Chen. 2014. Home Country Institutional Environments and Foreign Expansion of Emerging Market Firms. International Business Review. c.23. s. 5: 862-872

Wu, Hang, Jin Chen, Hao Jiao. 2015. Dynamic Capabilities as A Mediator Linking International Diversification and Innovation Performance of Firms in An Emerging Economy. Journal of Business Research. c.69. s.8: 2678-2686

Wu, Hang, Jin Chen, Yang Liu. 2017. The Impact of OFDI on Firm Innovation in An Emerging Country. International Journal of Technology Management. c.74: 167-184

Xia, Jun, Xufei Ma, Jane W. Lu, Daphne W. Yıu. 2014. Outward Foreign Direct Investment By Emerging Market Firms: A Resource Dependence Logic. Strategic Management Journal. c.35. s.9: 1343-1363

Xie, Henry Yu, Hongxin John Zhao, Qian Jane Xie, Mark Arnold. 2011. On the Determinants of Post – Entry Strategic Positioning of Foreign Firms in A Host Market: A “Strategy Tripod” Perspective. International Business Review. c.20: 477-490

Yakakawa, Yasuhiro, Mike W. Peng, David L. Deeds. 2008. What Drives New Ventures to Internationalize from Emerging to Developed Economies. Entrepreneurship: Theory and Practice, c.32. s.1: 59-82

Yaprak, Attila, Türkan Yosun, Dilek Çetindamar. 2018. The Influence of Firm – Specific and Country – Specific Advantages in the Internationalization of Emerging Market Firms: Evidence from Turkey. International Business Review. c.27. s.1: 198-207

TÜKETİCİLERİN ETNOSENTRİK EĞİLİMLERİNİN DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERE GÖRE DEĞİŞİMİ

CHANGE OF ETHNOCENTRIC TRENDS OF CONSUMERS ACCORDING TO DEMOGRAPHIC VARIABLES

Güray YILMAZ

Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bölümü, Bandırma, Balıkesir.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3760-4150

Öğr. Gör. Pınar KURT

Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Tıbbi Hizmetler ve Teknikler Bölümü, Bandırma, Balıkesir.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6870-4248

ÖZET

Küreselleşmenin etkisiyle günümüzde başta teknoloji olmak üzere birçok alan hızlı bir değişim içerisindedir. Bu değişimin yansımaları sadece bireysel boyutlarla değil, artık toplumsal boyutlara ulaşmıştır. Toplumların sahip oldukları siyasi, kültürel ve ekonomik yapılar yaşanan bu gelişmelerle birlikte değişiklik göstermektedir. Bu nedenle pazarlama anlayışında da köklü değişiklikler olmaktadır. Önceleri üretim odaklı olan pazarlama anlayışı günümüzde tüketiciyi merkeze koyarak hareket etmektedir. Böylelikle tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarına hızlıca karşılık verebilen işletmeler rakiplerine kıyasla pazarda büyük avantaj yakalamaktadırlar. Toplumsal yapının değişmesi ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte tüketicilerin davranışları da farklılık göstermiş ve bu nedenle tüketici yönlü araştırmalar ağırlık kazanmıştır. Bu kapsamda tüketici etnosentrizmi, tüketici davranışlarını etkileyen önemli bir kavram olarak görülmektedir. Tüketici etnosentrizmi, tüketicilerin ürün veya hizmetleri satın alırken düşüncelerindeki milli duygularının etki derecesi diğer bir ifadeyle tüketicilerin ürün veya hizmet satın alırken oluşan hisleri olarak ifade edilmektedir. Bu kavrama göre tüketiciler ithal ürünlere karşı önyargılı davranmakta ve yerli ürünleri satın almayı tercih etmektedirler. Bu durum tüketicilerin yerli ürünlere karşı bağlılığını artırdığından tüketicilerin davranışlarını etkilediğini göstermektedir. Ayrıca tüketici etnosentrizmi yüksek olan kişiler, yabancı ürün satın alımının yerli ürüne, ekonomiye ve istihdam açısından olumsuz etkilediğini ve ürünlerin kalitelerine bakılmaksızın uygunsuz olduğunu düşünmektedirler. Uluslararası pazarlarda faaliyet gösteren ya da uluslararası pazarları hedefleyen işletmeler için de tüketici etnosentrizmi çok önemlidir. Etnosentrik tüketiciler, yabancı ürünlere karşı önyargılı olmalarından ve bu ürünleri ülkelerine karşı bir tehdit olarak algıladıklarından yabancı pazarlara açılmak isteyen işletmeler, bu tehditten kaçınmak yerine gerekli önlemleri alarak başarılı olmanın yolunu izleyebilirler. Bununla birlikte tüketicilerin etnosentrik eğilimlerinde demografik özellikler de etkili olabilir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, tüketicilerin etnosentrik eğilimlerinin demografik değişkenlere göre değişip değişmediğini tespit etmektir. Bu bağlamda Zonguldak

ili Kilimli ilçesinde yaşayan 18 yaş ve üzeri 231 kişiye anket uygulaması yapılmıştır. Verilerin analizinde frekans, güvenirlik, normallik ve Anova testlerinden yararlanılmıştır. Sonuç olarak tüketicilerin etnosentrik eğilimlerinin gelir, siyasi kimlik ve eğitim düzeylerine göre farklılaştığı sonucuna varılmıştır.
Anahtar Kelimeler: Tüketici, Tüketici Davranışı, Etnosentrizm,

ABSTRACT

With the effect of globalization, many areas, especially technology, are in a rapid change today. The reflections of this change have now reached social dimensions, not just individual dimensions. The political, cultural and economic structures of societies vary with these developments. Therefore, there are radical changes in the marketing approach. The marketing approach, which was production-oriented before, nowadays acts by putting the consumer in the center. Thus, businesses that can respond quickly to the demands and needs of consumers gain a great advantage in the market compared to their competitors. With the change in the social structure and the development of technology, the behaviors of the consumers have also changed, and for this reason, consumer research has gained importance. In this context, consumer ethnocentrism is seen as an important concept that affects consumer behavior. Consumer ethnocentrism is expressed as the degree of influence of the national feelings of consumers while purchasing products or services. According to this concept, consumers behave prejudiced against imported products and prefer to buy domestic products. This shows that as it increases the loyalty of consumers to domestic products, it affects the behavior of the consumers. In addition, people with high consumer ethnocentrism think that the purchase of foreign products negatively affects the domestic product, the economy and employment, and that the products are inappropriate regardless of their quality. Consumer ethnocentrism is also very important for businesses operating in international markets or targeting international markets. Because ethnocentric consumers are prejudiced against foreign products and perceive these products as a threat to their country, businesses that want to open up to foreign markets can follow the path of success by taking necessary precautions instead of avoiding this threat. However, demographic characteristics may also be effective in the ethnocentric tendencies of consumers. Therefore, the purpose of this study is to determine whether the ethnocentric tendencies of consumers vary according to demographic variables. In this context, a questionnaire was applied to 231 people aged 18 and over living in Kilimli district of Zonguldak province. Frequency, reliability, normality and Anova tests were used to analyze the data. As a result, it was concluded that the ethnocentric tendencies of the consumers differ according to their income, political identity and education level.
Key Words: Consumer, Consumer Behavior, Ethnocentrism.

GİRİŞ

Günümüz toplumlarında coğrafi olarak farklı bölgelerde bulunan tüketici ihtiyaçlarının benzer hale gelmesi sonucunda dünya tek bir pazar haline gelmiştir. Bu bağlamda işletmeler,

kuruldukları ve faaliyet gösterdikleri ülkelerin dışına çıkarak uluslararası pazarlara yönelmek durumunda kalmışlardır. Bu durum uluslararası pazarlamayı önemli bir noktaya taşımıştır. Ortak kültürlerin paylaşılması, pazardaki tüketicilerin alışkanlıklarının ve gereksinimlerinin birbirine benzemesi işletmelere, mevcut ürünlerle pazardaki benzer ihtiyaçları karşılayacak bir pazar oluşturmakta ve pazardaki tüketicilerin sahip oldukları ulusal kültür ve değerleri tüketicilerin satın alma kararlarını etkilemektedir (Elibol, 2020).

Teknolojinin gelişimi, internet kullanımının yaygınlaşması ve küreselleşme sayesinde dünyanın tek bir pazar haline gelmesi yabancı işletmeleri başka ülkelerin pazarlara girmesini sağlarken, bazı tüketiciler yerli işletmelere ve piyasaya destek olmak amacıyla yerli işletmelerin faaliyetlerine olumlu, yabancı işletmelerin faaliyetlerine ise olumsuz bir tutum göstermektedir. Tüketicileri bu olumlu ve olumsuz tutum göstermelerine neden olan en önemli unsur tüketici etnosentrizmdir (Elibol, 2020). Tüketici etnosentrizmi, tüketicilerin yabancı ürünleri satın almama ve kendi ülkelerinde üretilen yerli ürünleri satın alma konusundaki inançları olarak tanımlanmaktadır (Avcı, 2020). Ayrıca insan, doğası gereği alışkanlıklarını ve tüketim eğilimlerini, zamana, mekâna, düşünüş biçimine, gelir durumlarına ve aidiyet duyduğu gruba göre şekillendirip değiştirebilir. Bu nedenle pazarlama biliminde ve ürün satış politikalarında tüketicilerin düşünceleri, davranış kalıpları, yaşam biçimleri; işletmelerin üretim biçimlerini ve satış politikalarını etkileyebilir (Yurtsızoğlu ve Fişne, 2020). Diğer bir ifade ile tüketicilerin satın alma kararlarında demografik değişkenler gibi unsurlar etkili olabilmektedir.

Çok sayıda araştırma, tüketici etnosantrizmi ile demografik değişkenler arasındaki ilişkiyi araştırmış (D Pent vd., 2014; Petrovicova ve Gibalova, 2014; Balabanis ve Diamantopoulos, 2004) ve tüketici etnosantrizminin derecesinin demografinin bir işlevi olduğunu doğrulamıştır (Kumar vd., 2011; Renko vd., 2012; Aziz vd. 2014; Alpaslan, 2014; Lopez vd. 2016). Ancak demografik değişkenler ele alınan örnekleme göre farklılık gösterdiğinden alan yazına katkıda bulunmak amacıyla bu çalışmada tüketicilerin etnosentrik eğilimlerinin demografik değişkenlere göre değişip değişmediğinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla çalışmanın birinci bölümünde kavramsal çerçeve ele alınmış, ikinci bölümde çalışmanın yöntemi hakkında bilgi verilmiş ve son olarak araştırmanın sonuçlarına değinilerek gelecek araştırmalar için çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Etnosentrizm kavramı Yunanca'da "millet, ırk" anlamına gelen "ethnos" ve merkez anlamına gelen "kentron" kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Türkçe'de ise "biz-merkezcilik", "ırk-merkezcilik" anlamına gelmektedir (Turgut, 2010; Elibol, 2020). Etnosentrizm kavramı ilk kez William G. Sumner tarafından kullanılmıştır. Sumner'ın (1906) tanımına göre etnosentrizm, kişilerin kendi gruplarının görüşlerini her şeyin temeli olarak almaları ve diğer yer alan bütün grupları bu görüşe gere değerlendirmeleri ve ölçmeleri olarak ifade edilmiştir. Etnosentrizmin kavramının başka bir tanımı ise, bir grubun veya ırkın sahip olmuş oldukları kendi özelliklerini başka gruplardan ya da ırklardan üstün olduğunu abartarak düşünme eğiliminde olmaları olarak da ifade edilebilir (Hofstede, 1984). Etnosentrizmin teorik olarak tanımına göre; bir kişinin kendi sahip olmuş olduğu kültürünü merkeze taşıyarak kendi kültürü

çerçevesince diğer kültürleri kıyaslaması, değerlendirmesi ve eleştiri getirmesi olarak ifade edilir (Neuliep ve McCroskey, 1997).

"Tüketici etnosentrizmi" kavramı ise ilk kez Shimp ve Sharma (1987) ithal ürünleri satın almanın Amerikalı tüketiciler üzerindeki ahlaklılık ve uygunluk bakımından düşüncelerini ifade etmek için kullanılmıştır. Tüketici etnosentrizmi, yabancı ürünleri satın alma eğiliminde olan tüketiciler üzerinde doğrudan ve olumsuz düzeyde bir etkiye sahiptir. Yüksek düzeyde etnosentrik eğilim gösteren kişiler, yabancı ürün satın alma niyetinde tüketicilerde olumsuz tutumlara neden olmaktadır. Bu durum kişinin ülkesine olan sevgisinden ve ithalatın kendisine ve yurttaşlarına verebileceği zararlı etkilerin sonucunda ekonomik çıkarların kontrolünün kaybetme korkusundan kaynaklanmaktadır (Sharma vd., 1995; Renko vd., 2012).

Tüketici etnosentrizmi, bireyin çocukluluk çağlarında oluştuğu varsayımına dayanmaktadır. Bireyin sosyalleşme deneyimleri ile ortaya çıkan bireysel etnik kökencilik eğilimi, ilk sosyalleşme yeri olan ailede başlamaktadır (Bayrakcı, 2020). Daha sonra bireyin arkadaş çevresi, kitle iletişim araçları ve yetişkin fikir liderleri etnik kökencilik durumlarını etkilemektedir. Bireye çocukluk çağlarında kimlik ve aitlik hissi kazandırmak amacıyla ırksal tutumlar ve dini dogmalarla etnosentrik eğilimler oluşturulmaktadır. Söz konusu bu eğilimler önemli bir değişim olmadıkça bireyin yetişkinlik sürecine kadar devam etmektedir (Çilingir, 2014). Etnosentrik bakımdan yüksek düzeyde olan tüketiciler yabancı ülkelerin üretmiş oldukları ürünlerin satın alınmasının yanlış olduğunu ve bunun tersine kendi ülkesinin üretmiş olduğu yerli ürünlerin satın alınıp kullanılması gerektiği görüşünü kabul etmektedirler. Bu görüşü kabul etmelerinin nedeni ise, yabancı, ithal ürünlerin satın alınmasının kendi ülkelerinin yerel ekonomilerine olumsuz düzeyde bir etki yapacağı ve kişiyi milliyetçilik duygusundan uzaklaştıracağı düşüncesinden gelmektedir (Ship ve Sharma, 1987).

Tüketici etnosentrizmi aynı zamanda, yaş, cinsiyet, eğitim seviyesi ve gelir düzeyi gibi demografik faktörlerle birlikte değişiklik göstermektedir (Sharma vd., 1995) ve bu demografik faktörlerin analiz edilmesi, yabancı ürünlere karşı tüketicilerin olumlu ve olumsuz eğilimlerine göre pazar bölümlendirmesi yapılmasına olanak tanımaktadır (Shankarmahesh, 2006).

Yaş; tüketici etnosentrizmi ve yaş arasındaki ilişkiye yönelik yapılan birçok araştırma incelenmiş ancak sonuçlar birbirinden farklılık göstermektedir. Çalışmaların çoğu (Arı, 2007; Asil ve Kaya, 2013; Hamelin vd., 2011; Jain ve Jain, 2013) yaş ve tüketici etnosentrizmi arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu ifade etmektedir. Diğer bir ifade ile genç tüketicilerin etnosentrik eğilimleri yaşlı tüketicilere göre düşüktür. Bu görüşlerin aksine tüketicilerin yaşlandıkça yabancı ürünlere olan tutumlarının yerli ürünlere göre daha pozitif olduğu belirtilmektedir (Klein ve Ettensoe, 1999). Bazı çalışmalar ise tüketicilerin yaşları ile etnosentrizm arasında herhangi bir ilişkinin bulunmadığını ifade etmektedir (Sharma vd., 1995; Tsai vd., 2013).

Cinsiyet; cinsiyete yönelik yapılan çalışmalarda ise, kadınların erkeklere oranla daha fazla etnosentrik eğilim gösterdikleri birçok araştırma görülmektedir (Arı, 2007; Sharma vd., 1995; Bawa, 2004; Yapraklı ve Keser, 2013). Diğer bir taraftan cinsiyet ve etnosentrizm arasında bir

ilişkinin olmadığını ortaya koyan çalışmalar da bulunmaktadır (Ruyter vd., 1998; Jain ve Jain, 2013).

Eğitim; yüksek eğitimli insanların muhafazakâr olma eğilimleri daha düşüktür (Ray, 1990). Böylece daha az etnosentrik eğilim gösterdikleri düşünülmektedir. Yapılan çalışmalar da bu görüşü desteklemektedirler (Sharma vd., 1995; Ruyter vd., 1998; Bawa, 2004). Bu görüşün aksine yapılan bazı çalışmalar ise eğitim seviyesi ve tüketici etnosentrizm arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığını ifade etmektedir (Arı, 2007; Jain ve Jain, 2013; Tsai vd., 2013).

Gelir düzeyi; bazı çalışmalar gelir arttıkça etnosentrizmin azaldığını ifade etmektedir. Bu durum gelir bakımından iyi düzeyde olan tüketicilerin satına aldıkları ürünlerin performans ve kalite durumlarından emin olmak amacıyla diğer markaları denemeye daha meraklı oldukları varsayımıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir (Hamelin vd., 2011). Tüketicilerin gelirleri arttıkça daha az etnosentrik eğilim sergiledikleri yani gelir düzeyi ve tüketici etnosentrizmi arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu yapılan çalışmalarla desteklenmektedir (Sharma vd., 1995; Arı, 2007; Bawa, 2004; Tsai vd., 2013). Ayrıca tüketicilerin gelir düzeyleri ile etnosentrik eğilimleri arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığını ifade eden çalışmalar da bulunmaktadır (Ruyter vd., 1998; Elibol, 2013; Senir, 2014).

YÖNTEM

Bu çalışmanın amacı, tüketicilerin etnosentrik eğilimlerinin, demografik değişkenlere göre değişimini belirlemektir. Çalışmada, Zonguldak İli Kilimli İlçesinde yaşayan 18 yaş üzeri 231 kişiye anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Etnosentrizm ile ilgili yukarıda verilen bilgiler ışığında aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir;

H_1: *Tüketicilerin etnosentrik eğilimleri gelir düzeylerine göre anlamlı farklılıklar göstermektedir.*

H_2: *Tüketicilerin etnosentrik eğilimleri siyasi kimliklerine göre anlamlı farklılıklar göstermektedir.*

H_3: *Tüketicilerin etnosentrik eğilimleri eğitim düzeylerine göre anlamlı farklılıklar göstermektedir.*

Araştırmada veriler anket tekniği ile toplanmıştır. Anket formunun ilk bölümünde, tüketici etnosentrizmini ölçmek için Shimp ve Sharma (1987) geliştirdiği CETSCALE ölçeği kullanılmıştır. İkinci bölümünde ise demografik özelliklere ilişkin sorular yöneltilmiştir. Anketlerden elde edilen verilere, özel bir paket programında frekans, güvenilirlik, normallik testi ve anova testleri uygulanmıştır.

Demografik Özelliklere İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamında, örneklem olarak ele alınan 231 kişinin sosyo-demografik özellikleri Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değişken		Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	**Kadın**	125	54,1
	Erkek	106	45,9
Ailenizin Aylık Geliri	**0-3.000 TL**	82	35,5
	3.001 TL - 4.000 TL	18	7,8
	4.001 TL - 5.000 TL	52	22,5
	5.001 TL - 6.000 TL	35	15,2
	6.001 TL ve üzeri	44	19,0
Siyasi Kimlik Durumu	**Demokrat**	64	27,7
	Liberal	16	6,9
	Milliyetçi	86	37,2
	Sosyalist	30	13,0
	Muhafazakâr	27	11,7
	Dindar	8	3,5
Eğitim Durumu	**İlkokul/Ortaokul**	12	5,2
	Lise	33	14,3
	Üniversite	155	67,1
	Lisansüstü	31	13,4

Tablo 1 incelendiğinde ankete katılanların çoğunluğunun 125 kişi (%54,1) ile kadın olduğu, siyasi kimlikleri açısından 86 kişi (%37) milliyetçi arasında olduğu görülmüştür. Yine katılımcıların aylık gelirlerinin de genellikle 0 - 3.000 TL arası 82 kişi olduğu tespit edilmiştir. Eğitim durumları açısından incelendiğinde katılımcıların çoğunluğu 155 kişi (%67,1) üniversite mezunudur.

Güvenilirlik Analizleri

Güvenilirlik, ölçüm araçlarının farklı zamanlarda, farklı yerlerde, aynı evren içinden seçilen farklı örnekleme uygulandığında, benzer sonuçlar vermesi olarak tanımlanmaktadır. Aynı ölçüm aracı ile farklı zamanlarda yapılan ölçüm sonuçları arasındaki tutarlılık olarak da adlandırılabilir (Gürbüz ve Şahin, 2018).

Araştırmada, 17 ifadeden oluşan Etnosentrizm ölçeği, kullanılmış olmakla birlikte soru listelerinin iç tutarlılığı ve güvenilirliğini ölçmek için Alfa (Alpha) katsayısı değerlerine bakılmış olup Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Cronbach's Alfa Değerleri

	Cronbach's Alfa	Örneklem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma
Etnosentrizm	,916	231	3,1057	,05071

Araştırmada etnosentrizm ölçeğinin güvenilirlik katsayısı (Cronbach's Alpha) 0,916 olarak belirlenmiştir. Alpha katsayısı 0 ile 1 arasında değişen değerler almaktadır. Bu değer 1'e yaklaştıkça ölçeğin güvenilirliği artmaktadır. Güvenilirliği ölçmek adına hesaplanan Alpha katsayısı 0,40-0,60 arasında bir değer alıyorsa ölçek düşük güvenilir, 0,60-0,80 arasında bir

değer alıyorsa ölçek oldukça güvenilir ve 0,80-1,00 arasında bir değer alıyorsa ölçek yüksek güvenilir şeklinde ifade edilmiştir (Gürbüz ve Şahin, 2018). İfadeler doğrultusunda araştırmanın güvenilirlik analizi sonuçları yüksektir.

Normallik Testi

Verilerin normal dağılımı korelasyon, regresyon ve anova testi gibi analizlerinin uygulanabilmesi için önem arz etmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2018). Bu amaçla ölçeklerin normal dağılıp dağılmadığını belirlemek için normallik testi uygulanmış olup normallik testi sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Basıklık ve Çarpıklık Değerleri

	Basıklık (Kurtosis)	**Çarpıklık (Skewness)**
Etnosentrizm	-,069	-,576

Tablo 3'te görüldüğü gibi üç ölçek için basıklık ve çarpıklık değerleri -1,5 ile +1,5 arasındadır. Bu sonuçlar verilerin normal dağıldığını göstermektedir.

Tablo 4. Gelir Düzeyi Değişkenine göre H_1 Hipotezi İçin Anova Testi Sonuçları

Gelir	**N**	**X**	**SS**	**F**	**p**
0-3.000 TL	82	3,1090	,08011		
3.001 TL - 4.000 TL	18	3,3399	,15955		
4.001 TL – 5.000 TL	52	3,2590	,11383	1,793	,131
5.001 TL – 6.000 TL	35	2,9277	,11224		
6.001 TL ve üzeri	44	2,9639	,13140		
Toplam	231	3,1057	,05071		

Yapılan tek yönlü anova testinin sonucuna göre (**H_1:** Tüketicilerin etnosentrik eğilimleri gelir düzeylerine göre anlamlı farklılıklar göstermektedir.) hipotezi reddedilmiştir (p>0,05). Bu durum örneklem alınan tüketicilerin etnosentrik eğilimlerinin gelir düzeylerine farklılık göstermediğini ifade etmektedir.

Tablo 5. Siyasi Kimlik Değişkenine Göre H_2 Hipotezi İçin Anova Testi

Siyasi Kimlik	**N**	**X**	**SS**	**F**	**p**
Demokrat	64	2,8805	,09301		
Liberal	16	2,7647	,22335		
Milliyetçi	86	3,3037	,08262		
Sosyalist	30	3,0216	,14457	3,387	,006
Muhafazakâr	27	3,2375	,12713		
Dindar	8	3,3309	,11918		
Toplam	231	3,1057	,05071		

Yapılan tek yönlü anova testinin sonucuna göre (H_2: Tüketicilerin etnosentrik eğilimleri siyasi kimlik düzeylerine göre anlamlı farklılıklar göstermektedir) hipotezi kabul edilmiştir (p<0,05).

Tablo 6. Eğitim Değişkenine Göre H_3 Hipotezi İçin Anova Testi

Eğitim Durumu	N	X	SS	F	p
İlkokul/Ortaokul	12	3,5000	,14087		
Lise	33	3,5455	,11791		
Üniversite	155	3,0482	,06058	7,422	0,000
Lisansüstü	31	2,7723	,14498		
Toplam	231	3,1057	,05071		

Yapılan tek yönlü anova testinin sonucuna göre (H_2: Tüketicilerin etnosentrik eğilimleri eğitim düzeylerine göre anlamlı farklılıklar göstermektedir) hipotezi kabul edilmiştir ($p<0,05$).

SONUÇ

Küreselleşmenin etkisiyle birlikte işletmeler, kendi ulusal pazarlarının yanında uluslararası pazarlara girerek ulusal sınırlar dışında pazarlama faaliyetleri göstermektedir. Bu doğrultuda dünya pazarları bir bütün haline gelmiş ve pazarlar ulusal olmaktan çıkarılıp uluslararası pazarlar haline dönmüş bununla birlikte tüketici özelliklerinin araştırılması da önemli bir husus haline gelmiştir. Bu nedenle uluslararası pazarlarda faaliyet gösteren işletmeler pazarlama faaliyetlerini göz önünde bulundururken mutlaka etnosentrizm kavramını dikkate almaları gerekmektedir. s

Tüketici etnosentrizmi, tüketiciye bir kimlik duygusu, bir aidiyet hissi ve hangi satın alma davranışının kabul edilebilir veya kabul edilemez olduğuna dair bir tutumu ifade etmektedir. Bu konuda yapılan çalışmalar (Arı ve Madran, 2011; Özçelik ve Torlak, 2011; Aksu Armağan ve Gürsoy, 2011; Yarangümelioğlu ve Büyüker İşler, 2014; Öztürk, 2020) tüketici etnosentrizminin satın alma karar sürecinde etkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca, tüketicilerin etnosentrik eğilim göstermelerinde bulundukları toplum, kültürün yanında sosyo-demografik özellikleri de etkili olmaktadır. Bu bağlamda araştırmada tüketicilerin etnosentrik eğilimlerinin demografik değişkenlere göre değişip değişmediğini tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Yapılan analiz sonuçlarına göre örneklem olarak alınan tüketicilerin etnosentrik eğilimleri gelir düzeyleri açısından incelendiğinde anlamlı bir farklılık yoktur. Bu nedenle **H_1** hipotezi reddedilmiştir. Bu durum Ruyter ve diğerlerinin (1998) yapmış olduğu çalışmanın sonucuyla örtüşmektedir. Tüketicilerin etnosentrik eğilimlerinin siyasi kimlikleri açısından değerlendiğinde anlamlı bir farklılık vardır. Bu durumda **H_2** hipotezi kabul edilmiştir. Tüketicilerin milliyetçilik düzeyi yükseldikçe etnosentrik eğilim artarken, kendini liberal ve demokrat olarak tanımlayanlarda ise etnosentrik eğilim azalmaktadır. Milliyetçilik bakış açısı yerel bakış açısına sahip olduğundan küresel bakış açısına mualif bir ideolojidir. Tüketicilerin etnosentrik eğilimleri eğitim düzeyleri açısından incelendiğinde ise anlamlı bir farklılık göstermiştir. Bu bağlamda **H_3** hipotezi kabul etmiştir. Diğer bir ifadeyle kişilerin eğitim düzeyi arttıkça etnosentrik davranış eğilimi azalmaktadır. Eğitim, insanların bakış açılarını farklılaştırdığından yüksek eğitim düzeyindeki insanlar, daha fazla küresel düşünme

eğilimindirler. Bu durum eğitimin bireylerin hayat felsefelerini ideolojilerini de etkilediğinin bir işaretidir.

Bu doğrultuda yerli ve yabancı işletmeler, tüketicilerin davranışlarını etkileyen bu kavramı dikkatli ve bilinçli şekilde değerlendirirse yerli işletmeler bir avantaj sağlayacak, yabancı işletmeler ise faaliyet alanlarındaki pazarlarda tüketicilerin etnosentrizm düzeyleri hakkında bilgi sahibi olacakları için daha başarılı bir pazarlama stratejisi gerçekleştireceklerdir. Bu araştırma sadece Zonguldak ili Kilimli ilçesinde yaşayan 18 yaş üzerindeki kişilere yapılmıştır. Gelecekte konu ile ilgili yapılacak benzer nitelikteki araştırmalarda daha büyük bir örneklem ele alınarak bir boyut kazandırılması faydalı olacaktır. Ayrıca, etnosentrizmi etkileyen başka değişkenler de olabileceğinden farklı değişkenlerle de ilişkilerin incelenmesi literatüre katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Aksu Armağan, E., ve Gürsoy, Ö. (2011). Satın Alma Kararlarında Tüketici Etnosentrizmi ve Menşe Ülke Etkisinin Cetscale Ölçeği ile Değerlendirilmesi. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 67-77.

Alpaslan, D. Y. (2014, March). The role of consumer hostility and consumer ethnocentrism on the intention of buying foreign goods: A case study on Iranian, Turkish and Azerbijani Consumers. *European Journal of Business and Social Sciences*, 2(12), 38-55.

Arı, E. S. (2007). Satın Alma Kararlarında Tüketici Etnosentrizmi ve Menşe Ülke Etkisinin Rolü. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yüksek Lisans Tezi*, Adana.

Arı, E. S., ve Madran, C. (2011). Satın Alma Kararlarında Tüketici Etnosentrizmi ve Menşe Ülke Etkisinin Rolü. *Öneri Dergisi*, 9(35), 15-33.

Asil, H. ve Kaya, İ. (2013). "Türk Tüketicilerin Etnosentrik Eğilimlerinin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma". *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi,* Cilt:42, No:1: 113-132.

Avcı, İ. (2020). Yerli Markalı Otomobil Satın Alma Niyetinde Etnosentrizm, Ülke İmajı ve Yenilikçiliğin Etkisi: Türkiye'nin Otomobili (Togg) Bağlamında Bir Araştırma. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20), 439-466.

Aziz, S., Bahadur, W., Sarwar, B., Farooq, R., & Arshad, M. (2014, June). Investigating the Role of Demographic Characteristics on Consumer Ethnocentrism and Buying Behavior. *International Review of Management and Business Research*, 3(2), 885-893.

Balabanis, G., & Diamantopoulos, A. (2004). Domestic country bias, country-of-origin effects, and consumer ethnocentrism: a multidimensional unfolding approach. *Journal of the Academy of Marketing.*

Bawa, A. (2004). "Consumer Ethnocentrism: CETSCALE Validation and Measurement of Extent". *Vikalpa*, Sayı: 29 No:3: 43-57.

Bayrakcı, O. (2020). İşsizliğin Birey ve Aile Üzerinde Etkisinin Ataerkillik Bağlamında İncelenmesi. Toplumsal Politika Dergisi, 1(2), 167-178.

Çilingir, Z. (2014). "Tüketici Etnik Kökenciliği Eğilimi Ölçeği (Cetscale): İstanbul İli Tüketicileri Üzerine Bir Pilot Araştırma". *International Journal of Economic and Administrative Studies*, Sayı: 13: 209-232.

D Pentz, C., Terblanche, N. S., ve Boshoff, C. (2014). Demographics and consumer ethnocentrism in a developing country context: a South African study. *SAJEMS*, 4, 412-426.

Elibol, A. (2013). Tüketici Etnosantrizminin Satın Alma Davranışı Üzerinde Etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,* Yüksek Lisans Tezi, Isparta.

Elibol, A. (2020). Tüketici Satın Alma Kararlarında Tüketici Etnosentrizmi ve SosyoPsikolojik Faktörlerin Etkisi. *Bucak İşletme Fakültesi Dergisi*, 3(1), 92-130.

Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2018). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, Felsefe-Yöntem-Analiz, *Seçkin Yayıncılık,* Ankara.

Hamelin, N., Ellouzi, M. ve Canterbury, A. (2011). "Consumer Ethnocentrism and Country-of-Origin Effects in Tte Moroccan Market". *Journal of Global Marketing,* no: 24: 228-244.

Hofstede, G. (1984). Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values, Sage Publications, The International Professional Publishers, Newbury, London.

Jain, S. K. ve Jain, R. (2013). "Consumer Ethnocentrism and Its Antecedents: An Exploratory Study of Consumers in India". *Asian Journal of Business Research*, Sayı: 3 No.1: 1-18.

Klein, J. G. ve Ettensoe, R. (1999). "Consumer Animosity and Consumer Ethnocentrism". *Journal of International Consumer Marketing*, 11(4): 5-24.

Kumar, A., Fairhurst, A., ve Kim, Y.-K. (2011, September). Ethnocentric tendencies of Indian consumers: impact on preference for domestic versus foreign products. *The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 21(4), 323-341.

Lopez, J., ve Zunjur, A. (2016). A Study of Consumer Ethnocentrism in thePimpri- Chinchwad Region, Pune. *IOSR Journal of Business and Management*, 18(2), 72-78.

Neuliep, J. W. & McCroskey, J. C., (1997). The development of a u.s. and generalized ethnocentrism scale. Communication Research Reports, 14 (4), 385-398.

Özçelik, D. G. ve Torlak, Ö. (2011). Marka Kişiliği Algısı ile Etnosentrik Eğilimler Arasındaki İlişki: Levis ve Mavi Jeans Üzerine Bir Uygulama. Ege Akademik Bakış, 11(3), 361-367.

Öztürk, Y. (2020). Tüketici Etnosentrizminin Turistik Satın Alma Tercihine Etkisi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, *12*(1), 304-313.

Petrovicova, J. T., ve Gibalova, M. (2014). Measurement of Consumer Ethnocentrism of Slovak Consumers. International Review of Management and Marketing, 247-258.

Ray, J.J. (1990). "Racism, Conservatism and Social Class in Australia: with German,

Renko, N., Karanovic, B. C. ve Matic, M. (2012). "Influence of Consumer Ethnocentrism on Purchase Intentions: Case of Croatia". Ekonomska Misao I Praksa, God XXI: 529-544.

Ruyter, K., Birgelen, M. Ve Wetzels, M. (1998). "Consumer Ethnocentrism in İnternationalServices Marketing". *International Business Review*, No.7: 185-202.

Senir, G. (2014). *Tüketici etnosentrizmi ve menşe ülke etkisinin satın alma kararı üzerindeki etkisi* (Master's thesis, Niğde Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Shankarmahesh, M. N. (2006). "Consumer ethnocentrism: an integrative review of its antecedents and consequences". *International Marketing Review*, Sayı: 23 No:2: 146-172.

Sharma, S., Shimp, T. A. ve Shin, J. (1995). "Consumer Ethnocentrism: A Test of Antecedents and Moderators". Journal of The Academy of Marketing Science, Sayı: 23 No:1: 26-37.

Shimp, T. A., ve Sharma, S. (1987). Consumer ethnocentrism: Construction and validation of the CETSCALE. Journal of marketing research, 24(3), 280-289.

Sumner, W. G. (1906). Folkways: A Study Of The Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals. [Elektronik Sürüm]. Boston: Ginn.

Tsai, W. H. S., Lee, W. N. ve Song, Y. (2013). "A Cross-Cultural Study of Consumer Ethnocentrism between China and the U.S.". *Journal of International Consumer Marketing*, sayı: 25:2: 80-93.

Turgut B. A. (2010). Tüketici etnosentrizminin satın alma davranışlarına etkisi, hizmet sektöründe bir uygulama. Yayınlanmış yüksek lisans tezi, Balıkesir Üniversitesi.

Yapraklı, T. Ş., ve Keser, E. (2013). Tüketici Etnosentrizmi: Beyaz Eşya ve İçecek Sektörlerinde Karşılaştırmalı Bir Saha Araştırması. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 13(25), 385-420.

Yarangümelioğlu, D. ve Büyüker İşler, D. (2014). *Marka Bağlılığı ve Etnosentrizm Çerçevesinde Tüketici Satın Alma Davranışları.* Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 39, 91-110.

Yurtsızoğlu, Z., ve Fişne, M. (2020). Sporda Tüketici Etnosentrizmi: Ölçek Uyarlama ve Bir Araştırma. Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, 14(3), 465-480.

THE IDENTIFICATION AND SPECIFICITY OF INTERNATIONALISMS

Khalikova Dilnoza Musurmon qizi

Teacher of Uzbek language and literature department

Tashkent Chemical-Technological Institute

Annotation: The article touches upon one of the vital issues, the emergence of the term internationalisms and their peculiar specificity in lexicon. The author investigated the category of universals, particular and individual. More over the writer paid special attention to the factors contributing the emergence of lexical internatinalisms.

Key words: interlingual, theories of bilingualism, comparative (contrastive) linguistics, universal, complete identity, graphic and spelling correspondences

The problem of the correlation between the international and the national is acquiring more and more importance in modern conditions. In particular, linguistics will be able to comprehend many of the features of the functioning and development of languages and create a scientifically grounded theory of linguistic planning only if it is able to consider languages in an international context, taking into account the relationship between the international and the national.

Philosophically, the international and the national are a manifestation of the categories of the universal, the particular and the individual. It is clear that this is just one of the many manifestations of these categories in human society and its characteristic phenomena and institutions. With respect to various languages of the world and their individual groupings, the definition of the international is associated with the establishment of common features in languages, as well as interlingual relations based on these features.

In an explicit or implicit form, linguistics of our days solves this very issue, more and more intensively engaged in the study of universals, general "deep" phenomena, typological isomorphism and allomorphism, correlation, similarity, translational equivalence, etc. Such interest is caused by internal logic development of theoretical linguistics, but, in addition, it is stimulated by applied tasks related to teaching languages, translation, terminological work, language policy, etc. are studied today by many areas of linguistics: theories of bilingualism, linguistic contacts, translation, partly linguistic geography, typological and comparative (contrastive) linguistics, etc.

Internationality is inherently relative, it is a continuum that encompasses everything that is between two and all peoples. True, we less often call the common features of only two peoples international, and we also call the common features of all peoples universal, etc., but there is no doubt that both poles are included in the concept of internationalism as its extreme manifestations. The relativity of internationality is also noticeable in its other parameters, such as the kinship of peoples, their numbers, etc.

The common features of internationality fully relate to international features in languages, including lexical internationalisms. Tradition has fixed the latter concept for the lexical elements of different languages, united by the similarity of meanings and forms. In some works, specific restrictions are introduced regarding the number of languages, their social bases, the number of language families, the volume of scientific and technical publications in languages in which internationalisms are represented. Such restrictions are a convenient technique for conducting a particular study, but they cannot be absolutized. Internationalisms can be represented both in two and in many languages, related or unrelated, with any social base: their interlanguage essence, their role in bilingualism does not change from this, although the degree

of their internationality - according to these parameters - can be more or less responsible.

Clarifying the linguistic content of the concept of lexical internationalisms, it is necessary to include this concept in the framework of the general theory of bilingualism and multilingualism. For this, it is convenient to use the model proposed by E. Haugen 1a, having freed it, however, from some restrictions imposed by the principles of descriptive linguistics.[2, 36] Based on the concept of dia-elements introduced here, that is, the direct correspondences of elements in two contacting languages, and supplementing it with the concept of polyelements, we can define internationalisms as circumferential (similar both in terms of content and in terms of expression) pol and morphemes polylexemes and polyphrasemes, including homologous diamorphemes, dialexemes, diaphrasemes as an embryonic manifestation of the internationality of lexical units. Thus, a group of phenomena that play a special role in the international exchange of information is outlined: these are root and derivational morphemes, words and stable phrases that unite two or more languages due to the similarity of their meanings and forms and are more or less regularly identified by bilinguals in the practice of switching from language on the tongue.[1, 28-30]

The proximity of the graphical shell is more important than the proximity of pronunciation; for the identification of a multitude of internationalisms of terminological characters in special areas, especially in the field of science and technology, written interlanguage exchange of information prevails. The degree of this affinity for common or similar scripts is relatively high; in addition, the patterns of graphic and spelling correspondences also apply here. In the case of ideographic writing, the written form may be the only similar or even identical moment in poly-elements, which creates special types of internationalism. The study of graphic correspondences can also be carried out by building interlanguage schemes for each isogloss. It is possible to create a system of correspondences in relation to a homogeneous layer of internationalisms within a number of languages, and the starting point can be one of the compared languages or the source language.

A prerequisite for the recognition of the compared lexical elements as international is the similarity of their semantics. But any similarity is of a relative nature, which means that there are transitional cases between complete identity and complete non-identity.

The study of languages using these methods shows that the vocabulary of any language, as a rule, is not isolated from many other languages. Moreover, among all the types of common features in dictionaries, it is the international elements that occupy a special place, although they are of very different distribution. The narrowest isoglosses of international elements are found within a few neighboring languages.

The list of used literature:

1. В.В.Акуленко, Вопросы интернационализации словарного состава языка,Харьков,1972,стр.28—30

2. Э.Хауген, Проблемы двуязычного описания, вкн.:«Новое в лингвистике,VI,M,1972; Языковой контакт.

CURRENT ISSUES OF FORMING A HEALTHY WORLDWIDE AT YOUTH

Dr. Shermuhammadov Bahodirjon Shermuhammedovich

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5128-2595

Tashkent chemical-technological institute, Uzbekistan

This article is devoted to the actual problems of the formation of a healthy worldview of pupils in senior classes of secondary educational schools, as well as secondary specialized and higher educational institutions. In the article, the author expresses his views on this issue and gives suggestions for organizing the process of bringing up and efucation. Great attention to the organization of lessons on the basis of problem-based reading is one of the most important factors in the formation of a healthy outlook in the educational process, increasing the desire of young people for knowledge, creative approach to independent issues, finding solutions to difficult problems. It is necessary to organize all kinds of attitudes and dialogues in educational institutions for young people in such a way that they can use these skills and abilities in all areas after graduation. Therefore, it is necessary to form the personal beliefs, views and ideals of young people on the basis of a clear ideological direction.

The degree of formation of a healthy worldview in a person is determined by his ability to determine his place in social life, to meet the requirements of the society in which he lives. If a person's beliefs, ideas and views do not meet the needs of society, then there is a need to enrich his thinking with advanced ideas.

Keywords: worldview, spirituality, enlightenment, persuasion, social activity, consciousness, soul, pedagogical technologies, system, process, design.

The end result of the large-scale reforms being carried out in our country is being built for the happy future of the younger generation. In this regard, the development of our country depends in many ways on the potential of young people, their knowledge, intelligence, social activism and, most importantly, a healthy outlook. Any society relies on the power of youth in the process of renewal. In this regard, the life of our renewed society is unimaginable without the active participation of young people. However, it should be noted that the process of globalization, external ideological threats, some information on the Internet have a negative impact on the views of young people. In his speech at the Youth Forum on December 25, 2020, President Shavkat Mirziyoyev said, “No matter how difficult it may be, we must find our own unique and effective ways to educate young people. We need to protect our dear children from destructive and harmful ideas, crime, drug addiction, indifference, spiritual poverty, consumerism”.

The implementation of the above-mentioned task, which is very relevant today, and the development of the principles of the new society are associated with the formation of a healthy worldview in young people. The role of education is important in building a healthy

worldview among young people. Today, the goal of the educational process is to create a consistent system of educating young people in a harmonious, modern and national spirit. Today, the creation of differentiated pedagogical and psychological programs in educational institutions, the inclusion of the national idea in curricula, textbooks and manuals, raising the level of spiritual education, deepening the knowledge of teachers, expanding the scope and quality of research in this area. increase is required.

In the process of social relations, young people acquire skills such as sense of responsibility and accountability, teamwork, independence, initiative in work, creativity, ability to behave in different situations, consideration of peers, mutual assistance and cooperation. Of course, learning to solve current problems plays an important role in understanding one's identity, increasing one's place and status in society, and overcoming negligence and irresponsibility. In the process of forming a healthy worldview in young people, it is necessary to pay attention to the following issues in the process of building such qualities as knowledge, profession, healthy lifestyle, goodwill for creative work:

1. Creating opportunities for young people to realize their potential.
2. Teach young people to act collaboratively.
3. Effective use of the power and potential of leading youth.
4. Protecting young people from alien, external influences - such as religious extremism and terrorism, drug addiction, localism, bigotry.
5. Assistance to young families.
6. Inculcate a sense of patriotism in the minds of every young person.
7. Formation of spiritual purity, respect for elders, compassion for the little ones, devotion to noble values.
8. Educating young people in the image of our history, the way of life of great people, today's heroes, our advanced contemporaries.

In the implementation of measures aimed at the formation of a healthy worldview in young people, it is expedient to positively address a number of pedagogical tasks: - Development of work plans and programs, taking into account the interests, needs, level of knowledge and attitudes of young people, as well as their social activities; - formation of a layer of young leaders using effective forms of activity, methods and advanced innovative tools; - Creating a positive environment for dialogue with young people on the basis of democratic principles, mutual understanding and cooperation, developing in them the skills of independent and free thinking, debate; - to inculcate in young people the qualities of devotion and patriotism on the basis of explaining the essence of creative and destructive ideas through real-life examples; - The creation and development of social activism on the basis of providing young people with theoretical knowledge that independence is the greatest blessing, the need to preserve it.

In the formation of a healthy worldview, the formation of a system that encourages active participation in the social life of society, encourages the socio-spiritual, as well as material needs of young people as a whole to the attention of legal entities is also important. In the period of education for the formation of a healthy worldview in young people, it is necessary

to analyze the activities of young people, to decide on a critical approach to their activities, as well as a realistic assessment of their behavior. Constant and regular implementation of these activities leads to the formation of conscious discipline, the ability to respond clearly and correctly to the requirements of society, while at the same time mastering the essence of a healthy worldview in young people. Accurate assessment of the activities of young people, the ability to see its positive and negative aspects, provides an opportunity to address the shortcomings.

In turn, the development of a healthy worldview should create a need for self-awareness through the understanding of national identity, the essence of independence, the formation of a sense of responsibility. The need finds its reflection in the activities of young people and acquires a certain meaning in their social life. In this process, young people develop such qualities as a healthy outlook, patriotism, devotion, culture, inter-ethnicity and humanity. It is necessary to use not only the educational process, but also new teaching technologies in the educational process in the formation of a healthy worldview. Great attention to the organization of lessons on the basis of problem-based reading is one of the most important factors in the formation of a healthy outlook in the educational process, increasing the desire of young people for knowledge, creative approach to independent issues, finding solutions to difficult problems.

When designing educational programs aimed at forming a healthy worldview, its content should be selected on the basis of the following requirements. - Development of independent thinking of young people from lesson to lesson; - to teach to rely on existing skills in solving problems of habituation to logical thinking; - to develop the ability to combine existing and newly acquired knowledge; - to allow the use of various methods and forms of education, to express the main ideas of the national idea.

Clear evidence of life, explanation of theoretical issues with examples, the use of various means of education lead young people not only to deepen their knowledge, but also to form a healthy outlook. In addition, lectures and practical sessions focus on perception, perception, comprehension, and exposure. Another important aspect of shaping a healthy worldview in young people is shaping their attitudes and beliefs. Experience with students shows that without views, beliefs and ideals in education, young people learn only the basics of science, their educational aspects are forgotten.

Thus, the formation of a healthy outlook is clearly defined, first of all, from the interest of young people in events and activities, group activities, participation in educational and social activities, and even the observance of the rules of student housing. It is necessary to organize all kinds of attitudes and dialogues in educational institutions for young people in such a way that they can use these skills and abilities in all areas after graduation. Therefore, it is necessary to form the personal beliefs, views and ideals of young people on the basis of a clear ideological direction.

The degree of formation of a healthy worldview in a person is determined by his ability to determine his place in social life, to meet the requirements of the society in which he lives. If

a person's beliefs, ideas and views do not meet the needs of society, then there is a need to enrich his thinking with advanced ideas. It is known that a person's interactions and interactions with the environment, living conditions affect the formation of human thinking.

Defining the norm of forming a healthy worldview in young people is also one of the important tasks. The knowledge acquired in the educational process serves as an important tool in the formation of a healthy worldview. Because the active participation of young people in the life of society allows them to apply the acquired theoretical knowledge in practice. By combining the theoretical knowledge and views acquired by young people in the educational process with their personal skills, they directly compare their beliefs with the ethical norms promoted by society.

An important criterion for the formation of a healthy worldview in young people is reflected in their hard work and mastery of professional secrets. Any activity increases a person’s mental ability. Young people participate in study, knowledge and learning, work, creativity, clubs and circles in various walks of life. All this serves to help young people to understand the social value of their work, to care for themselves and the interests of society, to get rid of the vices of dependence and greed, to develop the qualities of efficiency and entrepreneurship, to stimulate interest in creative work. Importantly, young people associate the worldview they have formed with the socio-economic changes taking place in society.

In this process, based on the personal characteristics of young people, such as character, abilities and talents, spiritual qualities such as responsibility, faith, faith, which form the criteria of education, take a firm place in their minds and hearts in a perfect system. We know that one of the defining qualities of a person's worldview is that healthy ideas have a stable place in his mind and heart. A healthy worldview is formed on the basis of the unity of heart, mind and ideological vision, and its stability is determined by faith and belief. An important aspect of shaping a healthy worldview in young people is to take into account their psychological characteristics.

During adolescence, mental, moral, aesthetic, and ideological growth occurs in young people. The course of this condition is associated with the development of the brain cells of young people and the nervous system formed at that time. The events that take place in the life of society, the interest in the phenomena of existence, motivate them to study the way of life in society and in nature. An important feature of this period is the maturation and rapid development of socio-ideological relations among young people. This situation is reflected in the aspirations of young people to self-government, responsibility, faith and the formation of a healthy outlook. Young people seek to know the laws of social relations that take place in society, to analyze the content of these processes and to participate directly in reality. They have the ability to express, defend and justify their ideological views. Speech skills are enriched logically, and the ability to express ideas clearly and vividly in their worldviews increases.

The mental crisis and tension that arises in the inner world of some young people requires them to take a serious, objective approach to the problems, events and happenings in life.

However, during this period, young people develop short-sightedness, a tendency to careless behavior, and act on emotional feelings rather than relying on evidence. Based on these circumstances, it should always be borne in mind that it is possible to influence the inner world of young people through heartfelt words, as well as the fact that their immunity to negative emotions is somewhat unstable.

By analyzing and summarizing the events taking place in the life of the world and our country, most of our young people are able to distinguish the real truth that is acceptable to them. As mentioned above, although in some cases they are depressed and disorganized in their psyche, directing the activities of young people in the right direction, giving them control, scrutiny and evaluation of their behavior, gives them a strong belief in power, intelligence and will. These features serve as the basis for the organization of ideological education.

Young people tend to be independent in the organization of personal activities, which requires a focus on activism in mastering the content of social relations. In teaching young people such vital issues as self-organization, self-management, ideological views, their aspiration to self-improvement is important. Another important characteristic of adolescence is that they manifest themselves in the pursuit of an ideal choice for themselves. As a result, they aspire to be role models, compare their qualities to them, and try to work more on themselves. It is necessary to organize an educational process aimed at providing information about the lives, activities and aspirations of historical and modern heroes, using this feature effectively. Another important trait that is unique to young people is friendship, camaraderie, courtesy and love. On the basis of these feelings, such qualities as teamwork, that is, mutual solidarity, are formed. This situation creates the basis for the formation of feelings in young people, such as humanity, humanity, on the basis of striving for unity, unity, the struggle not only for themselves but also for the interests and aspirations of other people.

The role of the team in shaping a healthy worldview in young people is great. Various events, celebrations, discos and creative gatherings in their group, neighborhood, enterprise attract their attention. With this in mind, it is necessary to involve young people in spiritual and educational activities. In conclusion, youth is the brightest, most exciting and most responsible period in a person's life. All the events and happenings in social life make young people feel that they are citizens of this society. In this way, a healthy worldview is formed in them, feelings such as patriotism and humanity are strengthened, and moral skills and habits are formed in accordance with national and universal moral norms. All the aspirations of young people will be focused on specific goals. Many of them consider the service of the Motherland, the people, the society, the humanity as the purpose of their life.

REFERENCES:

1. Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis. The word of the people. December 30, 2020, №276.

2. Speech of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the Youth Forum of Uzbekistan. December 26, 2020, №273.
3. Pedagogy. Under the general editorship of A. Munavvarov. – Tashkent.: “Teacher”, 1996. -200 p.
4. S.Otamurodov. Globalization and national-spiritual security. – Tashkent, “Uzbekistan”, 2015. -456 p.

UNEMPLOYMENT IN UZBEKISTAN AND CAUSES, FEATURES AND WAYS OF ITS PREVENTION

Tursunova Muniskhon Rakhimdjanovna
Tashkent chemical-technological institute, Uzbekistan

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8576-5931

ABSTRACT

Achieving a high level of employment is one of the main objectives of the macroeconomic policy of the state. The economic system, which creates additional jobs, sets the task of increasing the amount of social product and thus satisfying the material needs of the population. When the existing workforce resources are not fully utilized, the system operates without reaching the limit of production capabilities. Unemployment greatly harms the vital interests of people, does not allow them to enter into a kind of activity in which they can most express their abilities or deprive them of such an opportunity, because people experience serious psychological stress. As already mentioned above, the unemployment rate is one of the main indicators for determining the general state of the economy, assessing its effectiveness. The requirements of employers for the level of qualification of workers and new recruiters are increased. Opportunities for employment of young people, women, pensioners, disabled people, persons released from places of deprivation of Liberty, graduates of educational institutions are being reduced. As a result of the decline in production, which is formed as a result of the interruption of economic relations, the economic conjuncture worsens, the accumulation of unemployment potential occurs.

Keywords: Unemployed, employed, Labor, population, job

1.INTRODUCTION

Unemployed - this is a part of the population of the country, consisting of persons who have reached the age of manpower, are not employed and are looking for a job within the period established by law. At the same time, the unemployed are calculated on the basis of the data provided by the relevant authorities and institutions (for example, in many countries, Labor bar statistics are used), and the labor force is defined as the general indicator of the population of the country and the difference between certain groups.

2.METHODOLOGY

The population without adequate labor includes people who are not able to work because of their age and health: - persons who have not reached the age of adequate labor-persons who are in special institutions (places of detention, psychiatric clinics) - persons who have retired from the labor force (pensioners, invalids, etc.)) It is important that the indicator obtained from the unemployment rate is only Arithmetic. It is necessary to assess the socio-economic consequences of unemployment, take into account the different types of factors that have different impact on the economy of the country and its social environment. There are several types of unemployment: frictional unemployment, which is due to the fact that people who

left the previous place of work move to a new enterprise. The main sign of such unemployment is its short term. Institutional unemployment is associated with legal norms, the structure of the labor market, factors that affect its demand and supply. Thus, excessive social payments will lead to a decrease in the job offer, contribute to an increase in the unemployment rate. Voluntary unemployment is due to the fact that among the hard-working population there are people who for some reason do not want to work. Technological unemployment is especially noticeable in countries where scientific and technological progress is combined with a high income level. Such a combination makes work reduction cost-effective. Structural unemployment occurs when large-scale structural changes in the economy occur under the influence of scientific and technological progress. In some areas, investment demand, product production and employment are increasing, in others, production is reduced and jobs are reduced. Regional unemployment occurs as a result of the imbalance between labor demand and supply in this region. It is formed under the influence of uneven economic development of the territories, is influenced by demographic, historical, cultural and other specific factors. Agriculture, construction, fishing, labor demand for the year there are drastic changes: seasonal unemployment, due to changes in the volume of production of certain industries. Partial unemployment occurs as a result of a decrease in demand for products of the enterprise. Workers are forced to work part of their working time due to lack of full-time work. Hidden unemployment is due to the fact that the employee has an official place of work, but at the same time there is no real work, he is not charged for his work and is not required in the activities of the organization. The main causes of unemployment are: - excess of the population (in general, the world economy is labor - intensive, the rapid growth of the population contributes to this)-the determination of wage rates above the equilibrium level under the pressure of the movement of trade unions and socio - economic activity of the population-the substitution of capital labor during the period of the scientific and All these reasons, however, lead to unemployment or contribute to its further development. Uncontrolled development-this phenomenon can lead to serious macroeconomic consequences. As a result of high unemployment, the income of the population falls, that is, the decisive demand decreases. The decline in population incomes due to unemployment leads to a decrease in Real savings. Since the fund is an investment source, the state receives less tax revenue to the budget. The burden of unemployment at different levels affects different social groups. In addition, it should be remembered that unemployment is not only an economic, but also a socio – economic phenomenon. The social costs of unemployment include: - the growth of social pessimism - the growth of psychological tension - social activity (strikes, rallies, mass speeches) - the growth of crime. In the conditions of unemployment, the state is faced with the need to solve a complex problem, which is aimed at solving a number of socio-economic problems. In Uzbekistan, the calculation of the unemployed is carried out in two ways: on the basis of applying to the Employment Service and according to the results of the survey on employment problems in the amount of 0.06% of the population. "Quarantine measures aimed at preventing the spread of coronavirus infection

during the COVID-19 period had a significant impact on the labor market," the report said. The number of persons in need of employment amounted to 1,94 million people. The unemployment rate among young people from 16 to 30 years of age reached 20,1%, among women 17,4%. According to preliminary data, the number of labor resources increased by 0,6% compared to the same period of the year 2019 and amounted to 19 million people. Due to the negative impact of COVID-19 on the activity of economic entities, the number of employed people decreased from 5% to 12,7 million people. The number of individuals engaged in individual entrepreneurship decreased by 167,5 thousand (46,4%) compared to the same period last year. This is the result of restrictive measures aimed at preventing the spread of coronavirus infection, the Ministry of Labor said. At the same time, by attracting 131,2 thousand people to paid public works, a sharp reduction in the number of employed in the official sector was not allowed, the ministry added. The number of citizens who came to work abroad amounted to 2 million people, which in the first half of last year amounted to 553,2 thousand people, compared to the first quarter of 2020-232 thousand people. The number of employed people in the informal sector of the economy (without taking into account the number of labor migrants working abroad) decreased by 2.1% or 105,3 thousand people compared to the end of 2019 and amounted to 5,1 million people. This happened on account of the reduction in the number of entrepreneurs who are engaged in temporary one-time and seasonal work (108,4 thousand), family enterprises and entrepreneurs (87,4 thousand) without the formalization of Labor Relations, as well as unregistered (110,6 thousand), the Ministry of Labor reported.

The number of people employed in peasant and private plots increased by 201,1 thousand on account of the increase in the number of citizens remaining in the quarantine period and a significant increase in the volume of subsidies allocation programs for the development of personal auxiliary farms from the Employment Assistance Fund. "Granting the right to entrepreneurship and self-employment incentive benefits and taking into account the labor experience allows to reduce the share of employment in the informal sector. In the first half of this year, the number of economically inactive population increased by 4,5%. This indicator expressed its resumption after the cancellation of restrictions, due to which during the survey, representatives of the sphere of entrepreneurship and services suspended work at the time of quarantine, preferring not to engage in other activities later. Between January and June, in order to reduce the negative impact of the pandemic COVID-19 in particular on the labor market, the labor authorities helped to provide employment to 588,2 thousand unemployed and unemployed citizens(of which 159,9 thousand people - 30 years old, 229,4 thousand women).In particular, 501.1 thousand people were provided with work on the account of employment and involvement in paid public works in permanent places of work, 15 thousand unemployed workers were sent to prepare for the profession, unemployment benefits were paid to 27 thousand unemployed in the amount of 10.1 billion soums. The unemployment rate in Uzbekistan in January-September 2020 was 11,1% and decreased by 2.1% compared to the first half of the year. In September, the Republican Scientific Center for employment and

labor protection of the Ministry of employment and Labor Relations conducted a regular Social Survey in 108 cities and districts of the country. The study covered 490 self-government bodies, 4,9 thousand houses, 26 thousand citizens. In January-September 2020, the number of labor resources amounted to 19 121,3 thousand people. A person who exceeds the figure by 100,7% or 135,5 thousand people in comparison with the same period of the year 2019. The number of employed in economic sectors amounted to 13 205.2 thousand people, which increased by 3.7%(468.5 thousand people) compared to the first half of this year. The number of employed population in the official sector amounted to 5 673.8 thousand people in January-September of the year 2020 and amounted to 1.7% or 92.6 thousand people in comparison with the period of January-June of this year. The number of people employed in the informal sector amounted to 5 618.8 thousand people and in January-June of this year amounted to 9.9% or 504.2 thousand people compared to the same figure. This happened on account of the return of labor migrants who carried out their labor activity abroad to the domestic labor market and the increase in the number of employed in seasonal agricultural work.The number of expatriates amounted to 1 912.6 thousand people and decreased by 128.3 thousand people or 6.3% compared to the period of January-June of this year. According to the results of the study, the number of people in need of employment was 1 642,5 thousand people. Among the economically active population, the unemployment rate was 11,1%. This figure was 17.1% among young people aged 16-30 years, 14.7% among women. In January-September of this year, the number of economically inactive population in our country decreased by 4 273.6 thousand people by 3% or 130,3 thousand people compared to the first half of this year. In January-September 2020, 910 201 services were provided to citizens who applied to the district (city) centers for Employment Promotion. 243 946 of the citizens who applied were provided with jobs, 500 499 were involved in public works, 25 384 were trained in the profession, 45 036 citizens were assigned unemployment benefits, 38 002 gave advice on issues related to Labor Relations.

The problem of unemployment is a difficult financial situation that requires job search for housewives, retirees, students kuchaytiradi. The increase in the number of unemployed people contributes to the following factors: - suppression of unemployment; - partial forced unemployment (reduced working day, reduced working week, Uzay ta'of vacation); - conditional unemployment (non-permanent work); - temporary unemployment (maternity leave ,care for the child, childhood disability, seriously ill and elderly people, exemption from care); - potential unemployment (in connection with disability);); - structural unemployment (re-orientation, closure ,bankrolling); - the unemployment rate of young people (schools, vocational colleges and lyceums, graduates of higher education institutions); - the unemployment rate of young people who were expelled from educational institutions or ceased to study at their own discretion; - unemployment due to lack of professional skills; - unemployment as a result of forced migration (refugees) - unemployment returning from places of deprivation of Liberty; - those who; - unemployment as a result of natural disasters and extreme situations (destruction of enterprises and institutions as a result of explosions,

earthquakes, floods, explosions or military actions). Here, not all real methods of replenishing the army of potential unemployed people are available. Sources that are not taken into account mean several population groups. As in every state, there is a certain part of the population that does not want to work in Uzbekistan-lumpen-element. This group is a permanent dependent of the state, does not go to the labor exchange and is not registered as unemployed. However, without putting pressure on the labor market, this mass of people, which, according to some estimates, has reached several million people, will constantly put pressure on the budget, especially when the law on pensions of poverty comes into force. The second group-jinoi-is directly or indirectly connected with the world. While the state is fighting crime, people entering the criminal groups fill the ranks of the unemployed. The third group is rich people, but officially nowhere to work, officially without work. The removal of administrative, legal and economic restrictions that prevent the free sale of labor, that is, the abolition of the registration institution, the development of the housing market, the elimination of the monopoly on state property, the development of the state regulation of employment of the population are important for the elimination of unemployment in Uzbekistan. Measures to reduce unemployment are as follows: 1. Employment directly at the enterprise through the creation of new jobs(expansion or creation of divisions, re-training in other specialties); 2. Organization of Public Works (improvement of territories, forest massifs and city streets, work on vegetable bases, cleaning of agricultural products); 3. Encourage private entrepreneurship and encourage the self-employment of the population, develop small business (cooperation, cooperatives, farmer farms); 4. Training and retraining of unique specialties and professions 5. The use of flexible forms of employment (work-from-home, part-time, a week); 6. Employment opportunities for the population, job fairs, open doors day, etc. the G. extensive information about. Both during study and after graduation, young people often want to find a job, but not all are successful. Many are convinced that a high level of knowledge gained in an educational institution guarantees them employment, but in fact, education is not the only factor that employers take into account when recruiting. Work experience for the employer is not less. Among those surveyed, many began their work in the period from 18 to 21-th year. This is usually at the University, while studying in college.

3.CONCLUSION

The problem of unemployment and employment is leading in the development of every state. It depends on the standard of living of the population and the availability of people living outside the poverty line. Unemployment has been struggling for decades around the world and various measures have been developed to reduce it, which will help to solve one of the main problems of society. In a market economy, it is almost impossible to completely eliminate unemployment as a phenomenon, but it is necessary to take active measures to reduce it to an acceptable level, which ensures the normal functioning of the state economy and the well-being of each person. In this regard, the establishment of regional employment programs occupies a special place, on the basis of which it is possible to forecast the situation and develop a system of measures that mitigate its negative consequences. Basic printing and

policy of employment and structured programmes strategic expediency of the proposed measures: to create conditions for full, effective and free employment. The state should pay special attention to employment problems. The direction of the state policy in the sphere of regulating the labor market, monitoring the processes in the labor market, the forecast of their development, first of all, should be aimed at preventing crisis situations, mitigating tension in the labor market.

4. LIST OF USED LITERATURIES

1.Types, Causes, Effects & Solutions for Unemployment (electron recourse) https://kun.uz/en/news/2019/01/28/the-unemployment-rate-in-uzbekistan-was-at-93-in-2018-ministry-of-labor

2.Youth Unemployment in Europe and The World:Causes,Consequences and Solutions. Kiel Institute for World Economy.ISSN 2195-7525

3.Report “The unemployment rate in Uzbekistan 2020” https://kun.uz/en/news/2019/01/28/the-unemployment-rate-in-uzbekistan-was-at-93-in-2018-ministry-of-labor

4.Uzbekistan Unemployment Rate (electron recourse) https://tradingeconomics.com/uzbekistan/unemployment-rate

THE STRATEGY OF INTENSIVE DEVELOPMENT OF SMALL SCALE BUSINESS IN THE CONDITIONS OF MARKET ECONOMY AND EFFECTIVE WAYS OF INCREASING GROSS DOMESTIC PRODUCT

Tursunova Muniskhon Rakhimjanovna
Tashkent Chemical Technological institute , Uzbekistan
ORCID:https://orcid.org/0000-0001-8576-5931
Rakhimova Nozimakhon Jakhongirovna
Tashkent Chemical Technological institute, Uzbekistan
ORCID:https://orcid.org/0000-0002-3214-2282

ABSTRACT
The article examines the essence of small business, its role and place in increasing the gross domestic product of the country. The article substantiates the strategy of intensive development of small business in market conditions, increasing the level and economic efficiency of intensification, strengthening the role of the state in economic regulation and support of this process.
Keywords: small business, entrepreneurship, gross domestic product, raw materials, needs, investments, innovations, income, goods, production, foreign currency, tax. profitability of intensive development.

1. INTRODUCTION

In the development of any society, small business and private entrepreneurship are the most important factors of economic, political and social changes. This trend is particularly noticeable in countries with different market transitions, especially in the CIS. In this context, small business and private entrepreneurship perform a number of functions in public life. The creation of favorable conditions for the sustainable development of small business and entrepreneurship is an important condition for the formation of effective market relations in society, the support of the property class and the creation of new democratic institutions of civil society. This is an important task and the complexity of its solution, due to the specifics of each country, requires a non-standard, non-standard approach to supporting and developing small businesses and entrepreneurship. It is obvious that all members of society should understand the importance of this issue, its full support from the state, the establishment of a stable partnership between the state and the state.

2. METHODOLOGY.

Gross domestic product (GDP) is a key macroeconomic indicator of a country's economic potential. It reflects the value of final goods and services created by residents and non-residents in the country at market prices over a certain period of time.

Gross domestic product is also an indicator that describes the overall results of a country's economic activity for a certain period (month, quarter, year). It is a measure of the market

value of goods and services produced by all enterprises in a country (including foreign and joint ventures), taking into account the total factors of production, the amount of which is calculated on the basis of the national accounting system. It is used to describe and analyze the development of the country's economy at the macro level. According to the International Monetary Fund, Uzbekistan's GDP in 2019 reached $ 60.490 billion. GDP or gross national product (GNP) or even gross national income (GNI) can be taken as the main macroeconomic indicator in national statistics. For example, in the United States and Japan, the main macroeconomic indicator is GDP, not GDP. However, in the UN system of National Accounts, GDP is the main economic indicator. Quantitatively, the difference between them is small: in developed countries, the difference does not exceed one percent. In countries with high incomes from migrant workers, the gap may be even larger.

An increase in GDP will have a positive impact on living standards.

• First, an increase in GDP will lead to an increase in income. For example, if last year 1 ton of tomatoes was grown and sold at 1500 soums per kilogram, the total income will be 1.5 million soums. This year, if 1.5 tons of tomatoes are grown and sold using the same technology for growing tomatoes on the same land, the total income will be 2.25 million soums (provided that the price of tomatoes has not changed).

* Secondly, as a result of the increase in GDP, the amount of tax revenues to the budget will increase. This will further expand the possibilities of social protection of the population by the state.

* Third, an increase in GDP will create new jobs and increase employment.

* Fourth, an increase in GDP will fill domestic markets and stabilize commodity prices.

It is known that the food industry is a large food industry of the national economy, which includes meat, milk, milk fat, butter, fish products, flour, cereals, pasta, fruits. enterprises that produce canned vegetables, juices, various beverages, sugar, confectionery, bread and other delicacies. It is no secret that the issue of growing and supplying food in the world today is a global problem. This problem is equally important for developed countries, and now for developing countries. In this sense, it is important to provide the population's food needs with high-quality products

As the President of the Republic of Uzbekistan noted, the gap between the rapid growth of the world's population and limited opportunities for growth in food production is the main reason for the aggravation of the problem of food insecurity. I don't think there's much to say today. Simply put, food production growth lags behind population growth and demand. This gap is growing, especially in countries and regions that do not have the conditions for fast food production. Since the first days of independence, the main focus has been on increasing food production, which is one of the vital tasks to ensure food security, uninterrupted and sufficient supply of food to the population. In particular, the volume of agricultural production has more than doubled. This is 1.3 times more meat consumption per capita, 1.6 times more milk and dairy products, 1.7 times more potatoes, despite the population growth of about 10 million people or more than 30%. About 16 million tons of fruits and vegetables are grown annually

in the country. Per capita, the population has about 300 kilograms of vegetables, 75 kilograms of potatoes and 44 kilograms of grapes. This is three times the optimal flow rate.

Currently, the Food Association unites about 200 enterprises of the fruit and vegetable, meat, dairy, fat and oil and other branches of the food industry, and there is no system of interaction with them both horizontally and vertically. If three years ago the oil and fat and tobacco industry accounted for a significant share of the food industry, now, due to structural changes, more than 60 percent of products are processed into vegetables and fruits, meat and dairy products, confectionery. and other food products

Doubling the average annual headcount of small businesses has also allowed businesses to grow. In the three years since the establishment of the Food Association, the association's enterprises have implemented 121 projects worth $ 198.4 million. invested dollars. Thus, if we analyze the level of food security of the population of local producers in 2019, meat and meat products - 98.6%, milk and dairy products-99.8%, pasta - 95.4%, margarine-77.7%, sugar-92.9% and confectionery-68.5%. Today, food security in the country is fully ensured, and more than 90% of the population's food needs are met at the expense of local producers.

It is necessary to reduce the share of imports in providing the population with food, or to increase the number of enterprises producing high-quality and world-class food products in the country without imports, or to implement innovative projects at existing enterprises. At the same time, in our opinion, it is necessary to improve cooperation with the Academy of Sciences of Uzbekistan, research institutions.

Innovative projects also provide tax incentives to enterprises that organize the production of high-quality products, and the savings are directed to the development of the enterprise.

In addition, it is necessary to further increase the use of the potential of agricultural processing enterprises. This will require the formation of a raw material base, that is, providing enterprises with raw materials.

In short, the food industry is an industry that meets the basic needs of the population. Today, it is important to ensure sustainable economic growth of the country, its well-being, social protection and provision of necessary raw materials.

In 2020, the volume of gross domestic product of the Republic of Uzbekistan amounted to 580 203.2 billion at current prices. made up the sum. It grew by 2019th year compared to 1.6%.

In 2020, the volume of GDP per capita amounted to 16 949.1 thousand rubles (or equivalent to 1 685.5 US dollars) at current prices.

By the end of 2020, the gross domestic product in the production of goods in the structure of 341 467.5 billion. sum, 194 363.5 billion in the service sector. in the amount of sum, the gross value added was created. Net taxes on products amounted to 44 372.2 billion. made up the sum.

3. CONCLUSION

In the modern world economy, the level of capital mobility between countries is very high. As a result, part of the country's capital is used abroad. At the same time, some of the country's assets belong to enterprises, real estate and securities owned by foreign citizens and non-residents. As a result of non-residents transferring part of their income from their property to their countries, the amount of gross domestic product (GDP) available to the country concerned is not equal to the amount of gross domestic product (GDP). Therefore, to accurately determine the size of GDP, it is necessary to add to GDP the difference between the income of a country from the property of its citizens abroad and the income of foreigners leaving the country. If the balance of income from foreign ownership is positive, GDP will be higher than gross domestic product, and vice versa.

4. REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh. M. Together with the brave and noble people, we will build our great future. - T.: Uzbekistan, 2017. - 488 p.
2. Isaev R. A. and others. Organization of production and business plan. - T.: Tafakkur, 2011.
3. Bagiev G. L., Tarasevich V. M., Ann X. Marketing. - St. Petersburg: Piter, 2008. - 348s.
4. Boltaboev M., Kosimova M., Ergashkhodzhaeva Sh. and others. Textbook "Small business and private entrepreneurship". T.: "Economist" - 2011. - 333 p.
5. Gaibullaev R. M. Monograph "Problems of business development". T. "FAN" - 2004.50 p.

RESEARCH ON THE ACTION OF WORKING SHAFTS WITH ON ELASTIC COATING AND BASE PLATE

[1]G.A.Bakhadirov, professor
[2]Z.A.Rakhimova, base doctorate
[1]Tashkent chemical – technological Institute, Tashkent, Uzbekistan
[2]Tashkent chemical – technological Institute, Tashkent, Uzbekistan

ANNOTATION
This article examines the movement of a mechanical machining machine on a flat material between a pair of shafts with an elastic coating and a base plate. Using Lagrange's 2-Round motion equations, the motion differential equations of a pair of shafts with an elastic coating are structured.

Keywords: Elastic coating shaft, flat material, base plita, chain conveyor, kinetic energy, compressive strength.

I. INTRODUCTION

Certain works are being carried out in our country on the basis of deep processing of leather raw materials in order to expand the volume and types of export-oriented finished products, as well as providing the population with locally produced quality and cheap shoes and leather products.

Comprehensive attention is paid to promoting the implementation of advanced technologies in enterprises, modernization and technical re-equipment of organizations.

Including the modern creation of skin processing and processing is one of the pressing issues [1-4].

The researcher by the analysis of free and forced oscillations of two shaft modules of shaft machines was carried out. Finite solutions obtained as a result of the calculation of free oscillations allow to determine the full range of frequencies of equipment, as well as to base the structure of the equipment [5-7].

Researchers by in scientific work, devoted to the study of the theoretical and practical basis of the design of shaft modules of machines of the textile industry, proposed mathematical models of determining the cases of static equilibrium between the shaft pairs from the presence of an elastic base with a fabric. The differential equations of the free oscillations of the shaft pairs are quoted and their algorithms are developed. The software, developed on the basis of the created algorithms, allows for a wide-coverage study of shaft pairs and a significant reduction in the complexity of their design [8-10].

From the above research, it can be seen that a lot of scientific research has been carried out and put into practice by researchers on the val pairs of technological machines. But to this day, many, despite the scientific research carried out, technological machines are beginning to have shortcomings in the process of working of shaft couples. We can say that the research work considered above also has shortcomings.

When the skin extends the semi-porous product through the base plate in a vertical direction to the coverage zone of the shaft pairs, the results of the deformations formed in the elastic coatings of the semi-porous product of the skin and the shaft pairs are calculated by experiment and finite method [11-13]. Applications for industrial application valli machines, new analytical dynamic models have been developed [13-16].

We have developed the design of flat material from the side, that is, the molding of the semi-finished products of the mold and the mechanical processing line. There are three main working zones of this technological line, in which various technological processes are carried out using working pairs of shafts and base plates. As the working series are combined: the pair of the leveling and compression water release shafts form the first working series, the pair of the leveling and opening shafts on both sides form the second working series, the pair of the leveling and combing shafts form the third working series

II. METHODOLOGY

The machine is provided with base plates, which are hung on the chain of the chain conveyor, so that the chain conveyor and the shaft pairs of working rings have access one by one to the processing zone [17]. The aim of scientific study of flat material forming and mechanical processing line is to eliminate the shortcomings of this line, improve its processing speed and productivity. As a result of this, the efficiency of the mechanical machining process on the flat material increases, the quality of the product is further improved.

Pairs of shafts and the interaction of the base plate we consider a certain technological process with analytical methods in order to study and verify the effect of the technological line on the overall working process, that is, the energy consumption and the smooth operation of the line.

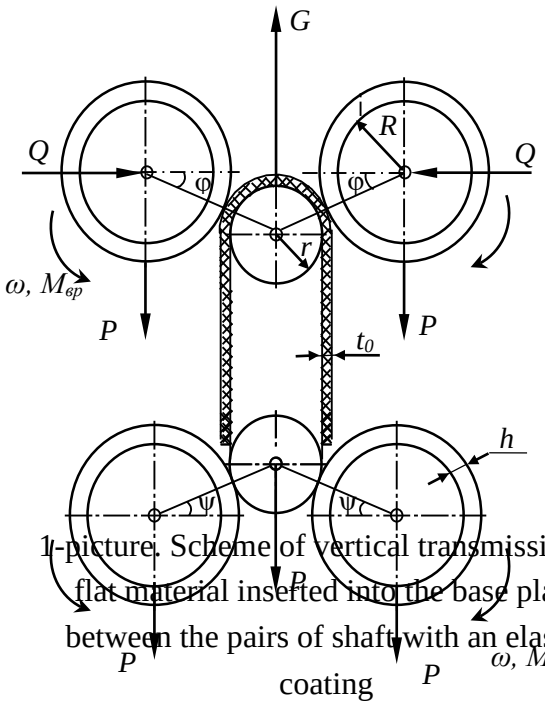

1-picture. Scheme of vertical transmission of flat material inserted into the base plate between the pairs of shaft with an elastic coating

In the process of the study, the movement of the base plate was considered for the following situation. That is, the position of the base plate is located at a distance from the arrows of the working elastic covering roller bearings is lowered. In order to check the movement of the valve pairs and the base plate with an elastic coating on the bun, using the second round motion equations of Lagrange, the motion differential equations were drawn up. In the process of resolving the issue, the angle of coverage as a generalized coordinates φ was obtained. In this will be equal $\varphi = \psi$ to the angle of coverage. We can also see it from the 1st picture. To solve the problem, we calculate the kinetic energy of the base plate and the

elastic covering roller. In this tries to hook the base plate to the flat material researched and its kinetic energy is expressed as follows [18]:

$$T_1 = \frac{1}{2} m_1 \dot{y}^2, \tag{1}$$

In this $T_1 -$ kinetic energy of the base plate,

$m_1 -$ the mass of the chain, base plate and flat material.

The observed shaft pair moves in a straight parallel (Figure 1) and their kinetic energy is written as follows [18]:

$$T_2 = T_3 = \frac{1}{2} m_2 \dot{x}^2 + \frac{1}{2} J_{Cz} \omega^2, \tag{2}$$

In this $T_2, T_3 -$ kinetic energy of shaft.

$m_2 = m_3$ mass of shaft, $J_{Cz} -$ inertial moment of shaft, $\omega -$ angle speed. The moment of inertia of the shaft in the matter equal to $J_{Cz} = \frac{m_2 R^2}{2}$, in this $R -$ radius of shaft. So x and y coordinators ψ we connect with the angle of coverage, then we get the following expression:

$$\begin{cases} x = (R + r + t_0 + h_0)\cos\psi, \\ y = (R + r + t_0 + h_0)\sin\psi. \end{cases} \tag{3}$$

Similarly for the above pair of shafts relative to, and we can write the x and y coordinates φ as expression (3).

$$\begin{cases} x = (R + r + t_0 + h_0)\cos\varphi, \\ y = (R + r + t_0 + h_0)\sin\varphi. \end{cases} \tag{3.1}$$

In this $R -$ radius of shaft $r -$ the "nose" part of the base plate radius, $h_0 -$ monshon thickness of shafts, $t_0 -$ the initial thickness of the flat material.

(3) If we take the derivative from the expression, it will be equal to the following.

$$\begin{cases} \dot{x} = -(R + r + t_0 + h_0)\dot{\psi}\sin\psi, \\ \dot{y} = (R + r + t_0 + h_0)\dot{\psi}\cos\psi. \end{cases} \tag{4}$$

If we derive from the expression (3.1) calculated for the above shaft pairs, it is equal to the following

$$\begin{cases} \dot{x} = -(R + r + t_0 + h_0)\dot{\varphi}\sin\varphi, \\ \dot{y} = (R + r + t_0 + h_0)\dot{\varphi}\cos\varphi. \end{cases} \tag{4.1}$$

To formulate the motion differential equation of a pair of shafts with an elastic coating, we use the second round motion equation of Lagrange:

$$\frac{d}{dt}\frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}} - \frac{\partial T}{\partial \varphi} = Q_{\varphi}, \tag{5}$$

$$\frac{d}{dt}\frac{\partial T}{\partial \dot{\psi}} - \frac{\partial T}{\partial \psi} = Q_{\psi} \tag{5.1}$$

In this Q_{φ}, Q_{ψ} – generalized forces.

Now we calculate the total kinetic energy. To do this, we take the sum of (1) and (2) expressions, as well as (4) taking into account the expression, we can write the total kinetic energy in the following form:

$$T = T_1 + T_2 + T_3 = \frac{1}{2}m_1\dot{y}^2 + 2\left(\frac{1}{2}m_2\dot{x}^2 + \frac{1}{2}J_2\omega_2^2\right) = \\ = \frac{1}{2}m_1\dot{\psi}^2\left(R + r + t_0 + h_0\right)^2\cos^2\psi + m_2\dot{\psi}^2\left(R + r + t_0 + h_0\right)^2\sin^2\psi + J_2\omega_2^2. \tag{6}$$

Now we calculate the complete and specific derivatives of kinetic energy.

$$\frac{\partial T}{\partial \dot{\psi}} = m_1\dot{\psi}\left(R + r + t_0 + h_0\right)^2\cos^2\psi + 2m_2\dot{\psi}\left(R + r + t_0 + h_0\right)^2\sin^2\psi, \tag{7}$$

$$\frac{d}{dt}\frac{\partial T}{\partial \dot{\psi}} = m_1\left(R + r + t_0 + h_0\right)^2\cos^2\psi\ddot{\psi} - 2m_1\left(R + r + t_0 + h_0\right)^2\sin\psi\cos\psi\dot{\psi}^2 + \\ + 2m_2\left(R + r + t_0 + h_0\right)^2\sin^2\psi\ddot{\psi} + 4m_2\left(R + r + t_0 + h_0\right)^2\sin\psi\cos\psi\dot{\psi}^2, \tag{8}$$

$$\frac{\partial T}{\partial \psi} = -m_1\left(R + r + t_0 + h_0\right)^2\cos\alpha\sin\psi\dot{\psi}^2 + 2m_2\left(R + r + t_0 + h_0\right)^2\sin\psi\cos\psi\dot{\psi}^2. \tag{9}$$

We find the work done by giving the generalized power at an angle φ, the displacement, calculated. Because $\varphi = \psi$ is equal to, φ and ψ the expressions calculated on will be equal to each other.

$$\delta A_{\varphi} = Q_{\varphi}\delta\varphi, \tag{10}$$

$$\delta A_{\psi} = Q_{\psi}\delta\psi \tag{10.1}$$

$$\delta A_{\varphi} = -2M_{вр}\delta\varphi - 2Q\delta x - P\delta y + 2P_{в}\delta y + G\delta y, \tag{11}$$

or, to base $\varphi = \psi$,

$$\delta A_{\varphi} = -2M_{вр}\,\delta\psi - 2Q\delta x - P\delta y + 2P_{в}\delta y + G\delta y. \tag{11.1}$$

In this G – impact, pulling force on base plate by chain,

P – weight strength of chain, base plate and flat material,

$P_{в}$ – the weight strength of the shafts

$Q = Q_2 = Q_3$ – the pressure force acting on the shafts,

$M_{вр}$ – rotating torque.

$\varphi = \psi$ Since, we will calculate the following expressions with respect to only one generalized coordinate.

(11) in expression δx and δy migrations will be equal to.

$$\begin{cases} \delta x = -(R + r + t_0 + h_0)\sin\psi\delta\psi, \\ \delta y = (R + r + t_0 + h_0)\cos\psi\delta\psi. \end{cases} \quad (12)$$

(12) in expression to put (11.1), we form the expression of the generalized forces:

$$Q_\psi = 2Q(R + r + t_0 + h_0)\sin\psi + (G - P + 2P_в)(R + r + t_0 + h_0)\cos\psi - 2M_{вр}. \quad (13)$$

(8), (9) and (13) expressions (5.1) putting it into the equation, we get the equation of motion of the shaft pair:

$$(m_1\cos^2\psi + 2m_2\sin^2\psi)(R + r + t_0 + h_0)^2\ddot{\psi} + (m_2 - \frac{m_1}{2})\sin 2\psi(R + r + t_0 + h_0)^2\dot{\psi}^2 =$$
$$= 2Q(R + r + t_0 + h_0)\sin\psi + (G - P + 2P_в)(R + r + t_0 + h_0)\cos\psi - 2M_{вр}.$$

(14)

In the process of research $M_{вр} = 0$ we also consider the case when it is equal. In this case (14), if we consider the rotating torque in the equation as zero, then the equation will come to this view.

As you know, since the base plate moves with constant speed, the angular velocity of the shafts equal to $\omega = \dot{\psi}$ =const and speed of angle is equal to $\varepsilon = 0$. In this case (14) the equation of motion comes in the following form:

$$(m_2 - \frac{m_1}{2})\sin 2\psi(R + r + t_0 + h_0)^2\omega^2 = (2Q\sin\psi + (G - P + 2P_в)\cos\psi)(R + r + t_0 + h_0). \quad (14.1)$$

(14) taking into account the above conditions of the equation of motion, for a state in which the rotating moment is not equal to zero, we can write the following in the following form.

$$(m_2 - \frac{m_1}{2})\sin 2\varphi(R + r + t_0 + h_0)^2\omega^2 = (2Q\sin\varphi + (G - P + 2P_в)\cos\varphi)(R + r + t_0 + h_0) - 2M_{вр}$$

(14.2)

(14.1) if we solve the equation with respect to the external radius of the shafts, the following expression is formed.

$$R = \frac{(2Q\sin\psi + (G - P + 2P_в)\cos\psi}{(m_2 - \frac{m_1}{2})\sin 2\psi\omega^2} - (r + t_0 + h_0) \quad (15)$$

(14.2) we can see from the equation, to $(R + r + t_0 + h_0)$ since the relative quadratic equation.

$$a\left(R+r+t_0+h_0\right)^2+b\left(R+r+t_0+h_0\right)+c=0 \quad (16)$$

In this $a=(m_2-\frac{m_1}{2})\sin 2\varphi\omega^2$, $b=-(2Q\sin\varphi+\left(G-P+2P_{\text{в}}\right)\cos\varphi$, $\text{c}=2\text{M}_{\text{вр}}$.

(16) the solution of the quadratic equation can be written as follows.

$$R_{1,2}=\frac{-b\pm\sqrt{b^2-4ac}}{2a}-\left(r+t_0+h_0\right). \quad (17)$$

III. RESULTS AND DISCUSSION

In the course of the study, based on solutions (15) and (17), graphs of the dependence of the radius of elastic radiated shaft pairs on the coverage angle (at different numerical values of the initial thickness of the flat material, at different numerical values of monsoon thickness and numerical values of tensile strength) are plotted. Based on the results in the constructed graphs, the research work is summarized and compared with the experimental studies.

REFERENCES:

[1] E.Yu. Moiseev. Research and development of technological equipment for mechanical processing of leather and shoe materials // Dis. ...Cand.tech. sciences. Moscow, 2005, p. 179.

[2] Bahadirov, G., Tsoy, G., & Nabiev, A. (2021). Study of the efficiency of squeezing moisture-saturated products. Eureka: Physics and Engineering, (1), 86-96. https://doi.org/10.21303/2461-4262.2021.001606

[3] Bahadirov G, Rakhimova Z. Dynamics of Roler Pairs of Mechanical Processing Machine for Flat Material. Solid State Technology Volume: 64 Issue: 2 Publication Year: 2021, pp. 2000-2010

[4] Bahadirov, G., Musirov, M., Bakhadirov, K. Parameters substantiation of guide surface of flat material into the processing area. International Journal of Engineering and Advanced Technology (IJEAT) ISSN: 2249 – 8958, Volume-9 Issue-4, April, 2020. Pp. 962-966.

[5] R.V. Zaitsev. Improvement of research methods and algorithms for calculating the shafts of two-roll modules of machines for textile finishing equipment // Dis. ...Cand.tech. sciences. Kostroma, 2008 p. 158.

[6] Bahadirov GA, Sultanov TZ, Abdukarimov A (2020) Comparative analysis of two gear-lever differential inter-roller transmission mechanisms. IOP Conf. Ser.: Earth Environ. Sci. 614 012102. doi:10.1088/1755-1315/614/1/012102

[7] Bahadirov GA, Ravutov ShT, Abdukarimov A., Toshmatov E. (2020) Development of the methods of kinematic analysis of elliptic drum of vertical-spindle cotton harvester. IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering. 1030 (2021) 012160. doi:10.1088/1757-899X/1030/1/012160

[8] Podyachev A.B. Theoretical and applied aspects of designing roller modules for textile finishing machines // Avtoref. dis. ... doct.tech. sciences. Kostroma: KSTU, 2003.-32 p.

[9] Bahadirov, G., Sultanov, T., Umarov, B., & Bakhadirov, K. (2020). Advanced machine for sorting potatoes tubers. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 883, 012132. doi:10.1088/1757-899x/883/1/012132

[10] Bahadirov GA, Sultanov TZ, Abdukarimov A (2020) Kinematic analysis of tooth-lever differential transmission mechanisms. IOP Conf. Ser.: Earth Environ. Sci. 614 012101. doi:10.1088/1755-1315/614/1/012101

[11] Amanov A.T., Bahadirov G.A., Amanov T.Y, Tsoy G.N., Nabiev A.M. Determination of Strain Properties of the Leather Semi-Finished Product and Moisture-Removing Materials of Compression Rolls // Journal Materials. Volume 12, Issue 21, November (1) 2019. ISSN: 1996-1944. Basel, Switzerland. https://doi.org/10.3390/ma12213620

[12] Bahadirov, G., Tsoy, G., Nabiev, A., Umarov, A. Experiments on Moisture Squeezing from a Leather Semi-Finished Product. International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE), Volume-8 Issue-5, January 2020, ISSN: 2277-3878 (Online) Published By: Blue Eyes Intelligence Engineering & Sciences Publication. Pp. 3367-3371. doi:10.35940/ijrte.E6125.018520. pp. 3367-3371.

[13] Bahadirov, G.A., Nabiev, A.M., Umarov, A.A. Investigation of the process of squeezing a wet leather semi-finished product between a roller pair. International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology. India. Volume 6, Issue 7, July 2019. Pp. 10240-10246. http://www.ijarset.com/volume-6-issue-7.html.

[14] Jing Liu, A dynamic modelling method of a rotor-roller bearing-housing system with a localized fault incluiding the additional excitation zone // Journal of Sound and Vibration 469 (2020) 11514. www.elsevier.com/locatei/isv

[15] Bahadirov G.A.,Rahimov F.R., Akbarov A.N. Static Analysis of Multifunctional Machine Working Shaft. ISSN: 2350-0328. International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology. IF:6.126. India. Vol. 6, Issue 9, September 2019. P. 10891-10897. http://www.ijarset.com/currentissue.html

[16] Бахадиров Г.А., Мусиров М.У., Набиев А.М. Условия деформирования листового материала с постоянной массой между валковой парой. Автоматизация и измерения в машино-приборостроении: науч. журн. – 2019. – №2 (6) – С. 20-25.

[17] Bakhadirov G.A., AmanovT.Yu., Nabiev A.M., Abdukarimov A., Khusanov K.B., Ergashev I.O. Line for transportation and mechanical processing of flat material // Patent RUz No. FAP 00686, Official Bulletin of the Agency for Intellectual Property of RUz, No. 1 (129), 31.01.2012 –S 77.

[18] Buchgolts, N.N. Basic course of theoretical mechanics. Part 1.Kinematics, statics, dynamics of a material point.Textbook / N.N. Buchholz. - SPb .: Lan, 2009 .-- 480

STUDENTS IN A FOREIGN LANGUAGE CURRENT PROBLEMS OF TEACHING WRITING

Keldiyor Davlatov
Tashkent Chemistry and Technology Institute
Department Uzbek language and literature

ANNOTATION
This article provides writing exercises to develop written speech skills and writing skills, which is one of the speech activities, it is important to educate students to be mature people, to give them in-depth knowledge of the basics of science, to form and expand their modern worldview there is talk of importance.
Key words: writing skills, writing exercises, types of writing, linguistic difficulties, extralinguistic difficulties.

АННОТАЦИЯ
В этой статье представлены письменные упражнения для развития письменных речевых навыков и навыков письма, что является одним из видов речевой деятельности, важно научить учащихся быть зрелыми людьми, дать им глубокие знания основ науки, сформировать и расширяют свое современное мировоззрение, говорят о важности.
Ключевые слова: навыки письма, письменные упражнения, типы письма, языковые трудности, экстралингвистические трудности.

Today, the intensive teaching of foreign languages has become a national need in independent Uzbekistan and has risen to the level of public policy. It is well known that foreign language education has become an important part of the system of training various specialists, and knowledge of any foreign language is important for a graduate of a higher or secondary special education institution.

Thanks to the independence of the Republic of Uzbekistan, the growing socio-political, scientific, technical and cultural diplomatic relations between the world, the role of foreign languages in the operation of various foreign joint ventures and the opening of many embassies in our country. is evident in our lives.

Dozens of research papers on written speech, one of the activities of speech, have been written, teaching aids, scientific articles have been written for university students, each textbook has been given writing exercises to complete writing skills, to educate these students to become full-fledged adults. , to give them an in-depth knowledge of the basics of science, to form and expand in them a modern worldview, which is important in their aesthetic upbringing.

Valuable ideas have been expressed in scientific research on the teaching of writing in foreign language teaching methods, including English (J.J.Jalolov, G.Mahmudova and S.Yakubova, TH.Anderson and K.Forrester, J.A.Hefferman.). There are also psychological and

psychophysiological features of writing skills, exercises on writing techniques, in which various research works have been conducted by foreign scholars. (Nala Nola Bacha “Testing Writing in the EFL Classroom, Student Expectation”, Oleg Tarnopolsky “A case for Writing Skills Development”).

The component of written speech includes reading and writing. Writing is an integral component of speech. Through it, information is exchanged and stored for a long time. Writing has been instrumental at all stages of education, serving as a tool to develop and improve speaking, listening comprehension, and reading comprehension and writing skills.

Writing is the process of recording language signs in speech. When writing is taught, words, phrases, and written expressions are learned through letters and letter combinations.

In this sense, the content of writing consists of graphics, spelling, punctuation, and the written expression of an idea through them. However, it is not a secret that the scientific work done for the Uzbek language audience studying English has been reduced. In today's era of advanced information technology, it has become clear that teaching students to write in a foreign language, to teach them to express the necessary information in writing, is one of the least developed problems. In particular, in this regard:

I. Linguistic difficulties: (phonetic, lexical, grammatical).

1.1. Phonetic difficulties: difficulties in distinguishing the content of sounds by listeners in spelling the word correctly

for example: write-right / kid-kit / board-boat-bought / mete-meet /

1.2. Lexical difficulties, i.e. homophones, homographs, etc;

for example: steal-steel-stele / extend-extent / eat-it / three-tree / sleep-slip /

dictation, writing exercise, game exercise, story planning, prepare a summary of the text read);

2.3. Other issues related to writing in particular;

transfer, filling, classification and analysis, error correction.

Alternatively, attention is paid to the presence of reference tools and meaningful images in the classroom, i.e., writing. In general, although this type of speech activity has not been adequately covered in research, exercises related to the formation of listening comprehension skills have been developed. (N.I.Gez, J.J.Jalolov, N.V.Eluxina).

The relevance of the topic of current problems of teaching writing in foreign languages to university students is determined by the following factors, including: (1) the current difficulties in teaching writing to foreign language students in higher education programs. (2) There is a significant inconsistency in the content of foreign language teaching (teaching speaking skills and writing techniques). (3) program requirements for teaching writing in university (institute) textbooks are not developed. (4) Separate lesson hours for written speaking skills are not allocated, but are followed on the basis of integrated activities. (5) The problem of teaching university students to write in a foreign language in a foreign language teaching course has been left out of the researchers ’attention, and so on.

Tasks to develop a typology of exercises for the development of writing and to achieve this goal, and they are:

1. determine the role of writing in the formation of foreign language skills;
2. determine the psychological and psychophysiological nature of the record;
3. to consider modern methods of teaching writing and their features;
4. Explain the principles of teaching writing;
5. Definition of types and forms of writing in foreign language universities;
6. Identify writing-related difficulties and explain their cause.

In conclusion, A new approach to ensuring the effectiveness of foreign language teaching, an objective necessity to update the content of foreign language education at the level of the requirements of the time. practical-creative methods of overcoming difficulties in the development of writing skills, scientific-theoretical recommendations are described.

One of the most pressing issues today is the creation of a modern methodology for the formation of writing activities in the teaching of foreign languages to university students.

USED LITERATURES:

1. Lola Iliyeva. Linguodidactics Changes – Educational Process – Educational and Methodological Support **International Journal** of Progressive Sciences and Technologies (IJPSAT), Spanish, Vol. 17 No. 1 October 2019. http://ijpsat.ijsht-journals.org.

2. Инновационные методы обучения, или Как интересно преподавать. Учебное пособие, Мынбаева А.К., Садвакасова З.М., 2012. Алматы.

3. Ахмедова Л.Т. Роль и место педагогических технологий в профессиональной подготовке студентов. – Ташкент: Фан ва технология, 2009.

4. Webster’s New Encyclopedic Dictionary. Springfield, Mass., USA 2002.

5. Collins Concise Dictionary. 21st Century Edition. Glasgow, 2001.

TEACHINING COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGES

Senior teacher Abdullaev Nuriddin Bahriddinovich
Tashkent State Technical University
Department of Applied English

ANNOTATION

In this article will discuss the most important tasks today is the use of rapidly developing information and communication technologies (ICT), a new approach to the educational process and its creation. A great example of this is the increased emphasis on ICT in teaching foreign languages. Constantly increasing demands to the level of training of modern professionals make the teachers of higher educational institutions increasingly turn to the problem of increasing the effectiveness of training through innovative methods developed at universities.

Key words: Technology, professional activities, innovative methods, technical terms, teaching terms, linguistic features.

АННОТАЦИЯ

В данной статье будут рассмотрены важнейшие задачи сегодняшнего дня - это использование стремительно развивающихся информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), новый подход к образовательному процессу и его создание. Прекрасным примером этого является повышенное внимание к ИКТ при обучении иностранным языкам. Постоянно возрастающие требования к уровню подготовки современных специалистов заставляют преподавателей высших учебных заведений все чаще обращаться к проблеме повышения эффективности обучения за счет инновационных методов, разработанных в вузах.

Ключевые слова: Технология, профессиональная деятельность, инновационные методы, технические термины, термины обучения, языковые особенности.

INTRODUCTION

1.1 What Is Communication Technologies?

Communication technologies can be both verbal or non-verbal as seen traditionally (Iksan et al., 2012). However, based on a rapidly evolving field, people's understanding of communication suggests that it incorporates many different domains. These domains include face-to-face interactions (e.g. premium located meetings), digital literacy including, virtual environments for instance, Instagram, Twitter, Facebook and e-Portfolios, besides email, texting and social media. The protocols of communicating within each domain are different with regards to the spelling/grammar conventions, nomenclature, acceptable norms, intended audience, the texts used for specific communicative purposes, message length etc. Communication is "the act of conveying intended meanings from one entity or group to another

through the use of mutually understood signs and semiotic rules". The channel used for communication can be auditory, visual, tactile (such as in Braille) or haptic, kinesics, olfactory, electromagnetic, or biochemical. Because of its extensive use of abstract language, human communication is unique.

One of the most important tasks today is the use of rapidly developing information and communication technologies (ICT), a new approach to the educational process and its creation. A great example of this is the increased emphasis on ICT in teaching foreign languages. In addition, English occupies one of the leading places in the world in terms of practice. The ability of every specialist to use English in science, technology, culture, education, economics and other fields, including professional activities, has become a requirement of the time.

Therefore, advances in science that are now closely related to foreign language teaching have led to a drastic change in foreign language teaching. The status of a foreign language in society has changed, its functions are expanding, and this can be seen in the process of vocational training. Constantly increasing demands to the level of training of modern professionals make the teachers of higher educational institutions increasingly turn to the problem of increasing the effectiveness of training through innovative methods developed at universities.

Despite the increased interest of modern man to oral communication in a foreign language, which is explained by the social, political and economic situations, reading continues to be an important source of information. At all stages of learning: school - university - undergraduate, graduate, post-graduate and post-graduate education reading plays a crucial role. Future engineers often have innovative thinking (the so-called technical turn of mind) sometimes try to isolate themselves from liberal education, including language learning.

1.2 Importance of Teaching Communication Technologies

For the success of a student's future career, communication skills are indispensable. There is a demand for communication skills in today's competitive world of business and it is considered as the most sought-after quality of an educated person. The three most important communication skills for students are reading, writing and listening carefully. People take them for granted as these skills like most of the communication skills sounds too familiar. As regards reading and writing, the only thing that one needs to tackle is to adapt with one's concentration and increasing age. The task of the teacher - not just to bring a certain amount of knowledge, and motivate the student interest to the subject, the desire to learn something new in the process of reading, directly or indirectly related to his future profession. In this sense, the formation and further development of skills of different types of reading in a foreign language should be one of the main challenges facing the foreign language in non-philological high school teachers.

Comparison of terms in a foreign language with the Uzbek terminology revealed the following features:

- partial correspondence to the term in the Uzbek language in the foreign language;
- technical terms that are not found in Uzbek;

- foreign language pronunciation does not correspond to the pronunciation of the Uzbek word;
- there are several component terms in Uzbek as well as in foreign languages;
- Different terms used in the Uzbek language from a foreign language in terms of meaning, and so on.

Teaching a technical term in a foreign language should take into account the students' linguistic experience. A student's language experience on the Uzbek language influences the teaching of the pronunciation, reading, and writing of a foreign language technical term. It is difficult for students to remember technical terms in foreign language as they are not familiar with the terminology. Acquaintance with the meaning of the new terminology can be done in two ways - without translation or translation. There are two types of interior and exterior illustration that are not translatable. The methodological methods used to capture the meaning of the new lexical unit depend on the following factors: the nature of the term; active / passive thermal dependency; level of education and level of students; the proposed form of the new term (hearing or reading); introducing a new unit (lesson, textbook, dictionary).

1.3 Objectives of the Study

The presentation process is organized as follows. When a new word is taught without translation, the following statements are presented:

- Understand the meaning of the term;
- Translate;
- Use the sentence, etc.

Acquaintance with the meaning of the lexical unit is the first educational step towards learning it. Studying the features of the new word combination requires a special second step. At this stage, the repetition of the terminology and the exercises in the live speech are performed. Interference is the effect of one language on another (editorial note). The vocabulary is formed by the use of new vocabulary or changing spaces in place.

1.4 Research Methodology

Descriptive Research: The lexical exercises consist of informative and operational parts. The first part is a demonstration and demonstration exercise, with intermediate exercises that combine language rules and speech practice.

Future technologists should have the following skills in foreign language learning:

- oral and written translation of foreign languages from uzbek into uzbek or from foreign languages with medium difficulty translation;
- proper use of dictionary of terminological terms and information on the legal language;
- to find alternatives to lexical and grammatical phenomena in a native language;
- Expression of the same meaning in different language means;
- have access to a dictionary of technical terms. The aim is to create bilingual dictionaries in different areas of interdisciplinary communication when teaching foreign languages. This in itself increases the vocabulary of the students and enriches the vocabulary of students' vocabulary. Indicator is the ability to freely use or recognize the technological term in speech.

Mastering means skill level. The following principles should be applied in the process of vocational training:

1. The principle of a reasonable restriction on the use of a dictionary when teaching a foreign language.

2. The presentation of lexical units in language learning is for a particular purpose: the units used to consolidate lexical operation are designed to generate specific skills and are used by other units.

3. Considering the linguistic features of lexical units and the psychological aspects associated with their assimilation: by presenting and describing abstract expressions of lexical units during presentation and training periods, by using visualization, by associating and grouping lexical units, and by using functional (auxiliary) terms.

4. The principle of accounting for didactic and linguistic didactic laws of education: each lexical unit is continuously taught in the presentation, training and application phases, the range of meaning, sound and writing images, and the use of different combinations, contexts and groups.

1.5 The principle of the development of speech skills and the acquisition of legal terminology in the process: the term acquisition involves the development of material and skills development.

The technique is based on the experience of the university, and it is worth noting that these principles are followed in teaching foreign language terms.

Thus, the aim of studying legal terms in English is to increase the vocabulary of the students and to enhance their ability to work with technical texts in a foreign language. At the same time, it is important to consider the modern achievements of linguistic practice, to summarize the modern adoption of terminology by students and to provide future professionals with the need to create a new generation of textbooks for teaching terminology.

1.6 In Summary:

- linguistic features of terms should be taken into account when teaching foreign languages;
- When teaching terms, it is effective to compare them with foreign and Uzbek terms;
- English language skills should be taken into consideration when teaching English legal terms;
- It is desirable to develop lexical skills through exercise.

1.7 In Conclusion, it should be emphasized that technology is largely contribute to the promotion of interest in reading the original scientific, technical and specialized literature in a foreign language, as well as to help the transition to a qualitatively new level of training of future specialists in non-language high education. Communication is a process of exchanging verbal and non-verbal messages. It is continuous process. For a successful oral communication speakers need knowledge of language features, ability to process information, and language and the spot. The rapid processing skills help speakers process the information and language on the spot. The ability to make use of the words or language to express oneself in ordinary voice is to perform the linguistic knowledge in actual communication and ability to express ideas, feelings, thoughts, and needs orally.

REFERENCES:

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated December 10, 2012 № PK-1875 "On measures to further improve the system of learning foreign languages". // The newspaper “Halk Suzi”, from 11/11/2012, 240 (5660).
2. Doniyorov R. Some issues of technical terminology of the Uzbek language. - T .: "Science", 2007.
3. Jalolov J. Methods of teaching foreign languages. - T .: "Teacher", 1996. -139 p.
4. Kogan V.M. // "Cybernetics of cybernetics and rights". - M.: Nauka, 1967.
5. Reformatsky A.A. Mysley o terminology. // «Modern problems of Russian terminology». - M. 1986.
6. Jack C. Richards and Theodore S. Rogers., “ Approaches and Methods in Language Teaching.”; Cambridge univ. press, 1986.
7. Fries, Charles Carpenter., “Teaching and Learning English as a foreign language.”; The univ. of Michigan press, 1964.
8. F.L Billows., “The Techniques of Language Teaching.”; Longman, 1962.

THE IMPORTANCE OF "PROJECT METHOD" IN PEDAGOGICAL AND INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

Uzbekistan, Tashkent city
senior teacher Djumaniyozova Malohat Rixsievna
Tashkent Chemistry and Technology Institute
Department of Uzbek language and literature

ANNOTATION
In this article will discuss Educational technology in higher education - the content of training, taking into account the abilities and interests of the student, between the teacher and the student on the basis of psychological, general pedagogical, didactic and individual methodological procedures aimed at designing content in accordance with the purpose of education and application of pedagogical methods, forms and teaching methods interaction system. Educational technology is a technology of teaching and education aimed at the formation and development of personal qualities, professional, general and cultural competence of the student.
Key words: innovative, competence, implementation, pedagogical technology, educational materials, method of teaching.

АННОТАЦИЯ
В данной статье будут рассмотрены образовательные технологии в высшем образовании - содержание обучения с учетом способностей и интересов студента между преподавателем и студентом на основе психологических, общепедагогических, дидактических и индивидуально-методических процедур, направленных на при проектировании содержания в соответствии с целью обучения и применения педагогических методов, систем взаимодействия форм и методов обучения. Педагогическая технология - это технология обучения и воспитания, направленная на формирование и развитие личностных качеств, профессиональной, общей и культурной компетентности обучающегося.
Ключевые слова: инновационная, компетентность, реализация, педагогическая технология, учебные материалы, методика обучения.

Pedagogical technology is a system of design and practical application of this technology, consisting of pedagogical laws, goals, principles, content, form, methods and teaching aids and methods of education, providing a high level of efficiency. Pedagogical technology is a system that provides scientific design of education and its clear guaranteed success.

Pedagogical technology is characterized by the following features:

Sequential development of teaching and educational goals; the complex use of didactic and technical, including computer tools for compiling, organizing and compiling information for learning and teaching and control, strengthening the diagnostic function of teaching and education and ensuring a sufficiently high quality of teaching.

Classification of pedagogical technologies of teaching:

According to the level of use: general pedagogical, individual methodological (on science) and local (modular);

According to philosophical principles: scientific and religious, humanistic and authoritarian;

According to the scientific concept of mastering the experience: associative-reflective, behavioral, interiorizer, developer;

According to the structure of the person: information (formation of knowledge, training and skills), operational (formation of mental motor skills), heuristic (development of creative abilities), practical (formation of skills in the real-practical field);

According to the nature of the modernization of the traditional education system: technology of activation and intensification of student activities; technology based on the humanization and democratization of teacher-student activities; technology based on didactic processing of educational material. This technology can be classified according to the following characteristics: leading goals and objectives; according to the form of organization of reading and according to the basic method of teaching.

Innovation process is a complex activity related to the creation, development, use, dissemination and development of innovation. The implementation of innovative processes in education is one of the important conditions for improving the quality of education. Consistent development of information and communication technologies requires that the education system meet the requirements of the global educational environment. The use of information and telecommunication technologies in education has created conditions for the emergence of distance learning. It will also be the basis for the transformation of the educational process into an international educational process.

Of course, the application of innovative pedagogical technologies in the educational process plays an important role in the emergence of such an education system. One of such innovative pedagogical technologies is "Project style". Project style is a flexible model and teaching system with practical, subjective and objective innovations in the organization of the educational process aimed at the full use of individual abilities through the development of intellectual and physical capabilities, independence and creative abilities of students in the process of creating new products and services under teacher supervision. Today, the project method is widely used in the educational process in the United States, Russia, Great Britain, Belgium, Israel, Finland, Germany, Italy, Brazil, the Netherlands and many other developed countries as the most common pedagogical technology in the world. The main thesis of the style of modern projects is: **"What I know and what I have the ability to do, this is why I need it, where and how I use them".**

The style of projects plays an important role in the training of specialists and the formation of their social and professional competence. It’s no secret that a graduate of a university or vocational college needs a certain amount of time to adapt in production. He is suddenly unprepared to solve complex production problems, to make responsible decisions, as well as

to find the optimal organization of team activities and their own activities in solving a specific problem.

He will not have the ability to think fully about the whole problem, to anticipate the possible consequences of the problem, and to find an alternative solution. In other words, he cannot think systematically and critically. All these competencies are included in the concept of social and professional training of the specialist. One of the main tasks of the modern education system is the formation of such competencies in the graduate, especially in a market economy, where the economic efficiency of the enterprise and the competitiveness of the product depends on how the specialist decides on problems.

Of course, the doctor or educator, engineer or programmer must make quick decisions, taking into account the alternatives, feel responsible for their decision, anticipate the consequences of decisions made. Therefore, the problem of staff training is relevant and important at the present time. The style of projects plays an important role in solving such a complex didactic task. The student of the university must carry out a serious project activity from the first stage and continue it at other stages. This requires the introduction of innovative technologies in the education system, a review of its form and content. The teacher should use interactive methods without reading the material, develop students' activity and independent thinking, give real-life examples from problematic situations in the professional field, identify and summarize a number of alternative solutions to the problem using the "brainstorming" method.

Therefore, a brief analysis of pedagogical and innovative educational technologies, their advantages and disadvantages, and a detailed and in-depth study of pedagogical technology "Project Methodology", its role and results in the education system of developed countries, its use in higher and secondary special education samples were developed.

REFERENCES:

1. Book Encyclopedia Vol.3 p.48 Chicago 1993

2. Azizxodjaeva N.N. Pedagogical technologies and pedagogical skills. - T .: Finance, 2003. - 192 p.

3. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Innovative technologies in education (practical recommendations for teachers of educational institutions). - T .: “Iste'dod” fund, 2008. - 180 p.

MAKHMUDXUDJA BEHBUDIY - THE FOUNDER OF UZBEK PUBLICIZM

Senior teacher Imamalieva Manzura Anvarovna
Tashkent Chemistry and Technology Institute
Department: Uzbek Language and literature

ANNOTATION
In this article focusses the great leader of jadid activity Makhmudxudja Behbudiy. He was an active part in jadid activities and Uzbek literature as a great representative. He enlightened his literary-artistic, social-political views in his literary articles, feature-stories and in many of his works.
Key words: jadidizm, publicizm, Turkistan, press, nation.

АННОТАЦИЯ
В статье рассказывается о великом лидере джадидской деятельности Махмудхуджа Бехбудий. Он был активным участником деятельности джадидов и узбекской литературы как выдающийся представитель. Он освещал свои литературно-художественные, общественно-политические взгляды в своих литературных статьях, очерках и во многих своих произведениях.
Ключевые слова: джадидизм, публицистика, Туркестан, пресса, нация.

Owing to the independence of Uzbekistan learning the issues of jadid literature and jadid activities in a wide range enlivened. There appeared opportunity to approach objectively and scientifically to our typography. The great leader of jadid activity Makhmudxudja Behbudiy was born in Bakhshitepa village, not far from Samarkand, in the priest's family in 1875 year, on the 19th of January. Makhmudxudja Behbudiy took an active part in jadid activities and Uzbek literature as a great representative. He enlightened his literary-artistic, social-political views in his literary articles, feature-stories and in many of his works.

The drama "Padarkush (Patricide) by Makhmudxudja Behbudiy brought him great fame. In Uzbek literature as well as in jadid literature Makhmudxudja Behbudiy became well-known as the first drama-writer. Actually, Makhmudxudja Behbudiy's activity as publicist forms a very free edge of the writer's talent. He wrote hundreds of articles in his life long. Mainly, the writer expressed his ideas on the topics of Nation and Native country, society and morals (ethics) in his articles and speeches. In any case, Makhmudxudja Behbudiy was very fertile writer. One more important fact is that he was politician of Turkistan in early XX century. All of his views about Nation and Native country's fate are reflected in his articles. As Makhmudxudja Behbudiy reflects on independence, he rejects any kinds of violence. According to him, violence is anti-ethical, consequently, it is anti-humanism. Generally speaking, as the jadid think about the future, in order to achieve the independence they chose different ways that very from each other in total.

Nation devotees as Makhmudxudja Behbudiy, Munavvarkori Abdurashidkhonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy displayed selflessness in this way. In educated

people's thoughts appeared the notion "nation's business". Makhmudxudja Behbudiy has the greatest role among them. He was a founder and supporter of Jadidizm in Turkistan, a founder of Uzbek dramaturgy. He was the backbone of the innovative Uzbek publicism. His social origin was muftiy (it is a religious person in Islam, an interpreter, lawyer of shariat who answers to the spiritual and juridical questions). He knew judging science and shariat very well. He was a person who had and scientific and religious knowledge. Relying on his scientific and religious knowledge he could realize the main point of the issue. It is obviously seen from the articles published in "The newspaper of Turkistan Viloyat (region)", he firmly aimed to provide the broad masses of people with Russia education, to provoke them gradually. He repeatedly mentioned the benefit of the science. Besides science of shariat, Koran, theology, we should be aware of astronomy and techniques. We can see that he looked through newspapers published not only in Turkistan but also in abroad. Behbudiy was acquainted with the press of Turkey, Tataristan, Russia and he knew that the press was the best means to awaken the nation. From 1901 year he began having his articles published in local newspapers like "Oyna(mirror)", "Turkiston viloyatining gazetasi (The newspaper of Turkistan region)", "Taraqqiy(Development)", "Tujjor", "Khurshid", "Shukhrat(Glory)", "Osiyo(Asia)" and in fraternal peoples newspapers like "Tarjimon(Translator)", "Vaqt(Time)", "Shuro". He had more than 200 articles published in such newspapers which were well-known newspapers of that time. It is known from history that Makhmudxudja Behbudiy and his followers were killed in Karshi city in 1919 year on the 25th of march. While being kept in jail Makhmudxudja Behbudiy wrote «Vasiyatnoma (Testament)» to his followers. He agetated them to serve to the enlightment, to the public's education faithfully, moreover, to save the people from the "marsh" of ignorance, to bring them to free, independent happy days. The original version of «Vasiyatnoma (Testament)» isn't kept. Critique B.Karimov gives extract from "Jadid's critique Vadud Makhmud", the meaning is composed by Khoji Muin, prepared to the publish by Sh.Turdiev

«Hey, my friends and my sons who worked for the enlightment of the people! Even though, I am prisoner, I will not forget you and I will make my last will. My friends who love me! Follow my words! We had been prisoners in Bukhara city for two months, at the end for the last ten days we are here(in Karshi city) ,we fell in the hands of these tyrants, we are prisoners here. We had to tolerate being called jadid atheist. Among warriors we tolerated being called spies. We are doubtful to escape from here. My friends Siddikiy, Ayniy, Fitrat, Kori and Akobir Makhmud, my sons Vadud Makhmud, Abdukodir Shukuriy!

I make you my last will: support the teachers who work for public's education. Help to the enlightment! Forget the conflict! Don't leave the children of Turkistan without education! What you will do, do with the society! Show the way of freedom to every! Don't forget sacrifices of enlightment like us! Set off quickly to the land of Bukhara! Bring the freedom to light soon! Require our blood from the tyrant beks! Implement enlightment in the land of Bukhara!»[1] Makhmudxudja Behbudiy's services to Turkistan country are glorified in the poem "The memory of Makhmudkhudja" by Abdulkhamid Chulpon, in the poem "I looked

for Behbudiy's epitaph(grave)" by Fitrat,in the marsiyas(poem to memorize died person) "Makhmudxudja Behbudiy" ,"Ay, leader" , "Makhmudxudja" by Vadud Makhmud. The main aim of the nation lover educated genius was to awake the nation.

LIST OF USED LITERATURE:

1. Muyin X. The way of Mufti Makhmudxudja's being shakhid and Testamentwritten by him.- «Inkilob», -1922, 2-part. «the literature and culture of Uzbekistan» newspaper 1988 year 16 September reprinted . prepared for publishing Sh.TTurdiev.
2. "Oyna" magazine, 1913 year,1-part, 12- 14-pages.
3. Sulaymonova F. West and East. Tashkent, Uzbekistan, 1997-year, 3-page.

IMPORTANT FUNDAMENTALS OF DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL SCIENCE AND PRACTICE

Senior teacher Makhkamov Tohir Bahtiyorivich
Tashkent Chemistry and Technology Institute
Department of Uzbek language and literature

ABSTRACT
This article deals with the fact that the "innovative" technology of the educational process not only provides students with socio-professional knowledge, but also helps to develop professional qualities.
Key words: Integration, educational technology, innovator-educator, innovative activity, competency approach.

АННОТАЦИЯ
В статье рассматривается тот факт, что «инновационная» технология образовательного процесса не только дает студентам социально-профессиональные знания, но и способствует формированию у них профессиональных качеств.
Ключевые слова: интеграция, образовательные технологии, инноватор-педагог, инновационная деятельность, компетентностный подход.

It is known that as a result of serious reforms in the field of education in our country on the basis of the Law "On Education" and the "National Model of Training", pre-school education, general secondary education, secondary special, vocational education, higher education and postgraduate education A system of continuous education has been created, which provides a gradual transition from compulsory general secondary education programs to secondary special, vocational education, and from them to higher education, with a competent approach to the education system. The content of curricula in all subjects was also revised in accordance with the requirements of these hierarchical norms. Today, modernized textbooks have been created for 11-year general secondary schools based on the requirements of this standard and updated curricula. These textbooks are radically different from their predecessors in that they cover new modern pedagogical technologies. At the same time, new approaches to education, organizational, economic, pedagogical, methodological and technological re-equipment are required. Therefore, in order to build the education system in radically new forms, there is a need to design a strategy for the development of education based on the socio-economic characteristics of the educational institution in the country, the dynamics of the market of educational services.

Indeed, today one of the most important directions of economic and social reforms in the country is the social sphere, in particular, education, training, and comprehensive reforms are being carried out in the system of continuing education. Innovative activity in the field of education must exist as an element of a systemic approach necessary for sustainable

development and, of course, must be accepted by the scientific and educational society. Pedagogy should be implemented using existing methodological experience and existing innovative directions of teaching practice. Supporting the leading role of theoretical and practical activities, which are innovative educational processes, is the basis for the developmental integration of pedagogical science and practice. At the same time, creativity, new pedagogical knowledge principles, educational innovations and the formation of a creative personality are clearly visible.

The theoretical system of the new pedagogy is based on: best practices in science and education programs in the historical direction; new patterns and trends in social development and teaching practices; teaching experience of the modern world; social sciences, new domestic and foreign scientific knowledge. The "innovative" technology of the educational process not only provides students with socio-professional knowledge, but also helps to form in them the qualities of the profession. It should be noted that the technologicalization of the educational process addresses three main objectives.

These are follows:

- Prepares the student as a future specialist in accordance with the interests of the state;
- Forms the student as a member of society, prepares personnel who act in harmony with the interests of society, understanding social experience and values, norms;
- Develops the student as an active, enterprising, logical-thinking individual.

Important social and professional qualities of a teacher's readiness for innovative activity are related not only to the economic and financial situation in the educational institution, but also directly to the fact that these qualities are required. Innovator-educators are a requirement of higher education today, and in order to reach professional heights, it is necessary to deepen education in advanced training and retraining courses. At the faculties, professors and teachers need to disseminate their innovative activities, teach young teachers, demonstrate interactive teaching methods in open lessons. As a result, teachers find new ways to evaluate their performance, change their attitudes to the profession, transform their pedagogical and creative abilities, that is, teach others, and change the narrow perceptions of teachers about their professional functions.

The concept of innovative education consists of the following ideas:

-Conscious analysis of professional activity by both entities on the basis of incentives and dispositions;

-Critical attitude to norms and standards;

-Creating a system of meanings and its classification; - Openness to professional culture, environment and news;

- Creative approach to any activity; deviation from the specified norms, initiative;
- Striving for self-realization of both subjects;

-Improvement of elements of educational content.

Today, the concepts of "innovative educational technologies" and "pedagogical technologies" are often analyzed, and the content equates them in any case. At the same time, there is a

difference between these concepts. The concepts of innovative education and teaching differ from each other and are interpreted as follows. Innovative education is the process of acquiring knowledge, skills and abilities acquired through a new systematized method, based on which the student learns innovative worldview, behavior, personality traits and formed through independent learning.

Reading is an interaction between the teacher and the student in a goal-oriented process, as a result of which the student is educated, brought up, develops his personality. Innovative educational technology as part of pedagogical technology is aimed at creating the theory and design methods of new educational systems, management of educational processes. The main task of educational technology is to optimize the teaching and learning process. Learning technology is a way to achieve a goal that may or may not lead to the desired outcome. The level of goal achievement depends not only on the technology but also on the skill of the 'technologist' (i.e. the educator). The technology of the learning process is the process of transforming and introducing specific innovative methods, tools, forms and their elements into a real learning system. The process of modernization of the educational process and the introduction of computers, audiovisual techniques, the use of innovative methods in test control, the use of videos in the acquisition and formation of new knowledge, the use of new computer programs in experiments. All this represents the essence of modernization. The selection and production of teaching technology is very important for professional higher education, and it is advisable to use different technologies in the teaching process depending on the learning objectives. The following basic principles should be implemented to shape the professional qualities of future professionals.Training based on the integration of science and industry. The main task is to model the subject on the basis of scientific understanding. Its main function depends on the content, origin, development and structure of the science.

In conclusion, the integration of science and development is achieved through the formation and development of new methods of teaching science, its logical structure. Vocational and creative orientation of teaching allows students to adapt to socio-economic changes in the country through methods aimed at gaining experience in scientific and technical work. provides.

REFERENCES

1.I.Karimov Harmoniously developed generation - the basis of development of Uzbekistan.-T .: Sharq, 1997.- 64 p.

2.Imomnazarov M., Eshmuxamedova M. Fundamentals of our national spirituality: (Texts of lectures for higher education institutions) // Editorial Board: H.S. Karomatov, N. Ibragimov, etc .; - T.: Tashkent Islamic University, 2001.-432 6.

3. Requirements to the level of preparation of graduates in the system of continuous compulsory education in the Uzbek language / State educational standards of the system of continuous compulsory education of the Republic of Uzbekistan. –T., 2017.

4. Communication apprehension and communication self-efficacy in accounting students. Asian Review of Accounting, 21(2), pp. 160-175.

THE THEORETICAL BASES OF FOREIGN LANGUAGE IS TEACHING ENGLISH VOCABULARY

teacher M.X. Meyliev
Uzbekistan, Tashkent city
Tashkent Chemistry and Technology Institute
Department Uzbek language and literature

ANNOTATION
In this article will discuss Teaching the foreign language as a science has its subject, the methods, the ways of the scientific research, problems, aims, tasks contents, principles methods, exercises. At the same time as the other sciences “Teaching the foreign” language links has relation with the other connected sciences to develop teaching the foreign language. The subject deals with the process of the foreign language and beginning up the young generation with the help of the foreign language.
Key words: methods, foreign language, linguistics, lexical materials, reproductive, receptive speeches

АННОТАЦИЯ
В этой статье речь пойдет о преподавании иностранного языка как науки, имеющей свой предмет, методы, способы научного исследования, проблемы, цели, содержание задач, принципы, методы, упражнения. В то же время, как и другие науки, «Обучение иностранному языку» связано с языковыми связями с другими смежными науками для развития обучения иностранному языку. Предмет рассматривает процесс изучения иностранного языка и воспитание молодого поколения с помощью иностранного языка.
Ключевые слова: методы, иностранный язык, лингвистика, лексический материал, репродуктивная, рецептивная речь.

Teaching the foreign language is a science.
Methods of foreign language teaching is a theory of what and how to teach a foreign language at school and other educational institutions. Methods as a science investigate the processes of foreign language teaching children and adults. It plans the ways of more effective realization of education and teaching of young generation on the material of its subject of instructions. The methods concern teaching problems. It’s a pedagogical science. Teaching the foreign language as a science has its subject, the methods, the ways of the scientific research, problems, aims, tasks contents, principles methods, exercises. At the same time as the other sciences “Teaching the foreign” language links has relation with the other connected sciences to develop teaching the foreign language. The subject deals with the process of the foreign language and beginning up the young generation with the help of the foreign language.
The philosophy gives us the key to the content of teaching
How Methods is based upon the progressive experience of our teachers. IT studies and develops this experience. Method in solving its problem does not reject the useful experience

of the past accumulated in the field of theory and practice of foreign language teaching. On the contrary, it assimilates everything that can be helpful today for further development and improvement of foreign language instruction. Method of foreign language teaching does not stand apart. It is connected, linked has relations with other science such as pedagogic psychology linguistics and others.

The objective of teaching vocabulary, lexics the term “lexics” mean the totality of the words, word combinations. To know a foreign language means to know the language materials one of the lexical materials. Learning, studying speech activities are not possible without the consolidation, assimilation of lexics of the foreign language. Without knowing the lexics we cannot understand the content of the listening text of the read text, to speak in English or to write to express our mind in English. Therefore vocabulary, lexics is one of the main linguistic materials of the speech activities.

So the lexics, teaching them are needed in the speech activities are the main language material. The lexics must be taught, learned and studied at schools, at lyceums, at colleges and institutions. But teaching lexics there have different approaches. We shall stop directions there about them further.

Teaching lexics (vocabulary has its own aims, contents of teaching)

The aims of the teaching lexics

In teaching lexics, defining the aims of teaching is important.

Teaching lexics has 2 aims:

1st aim. The lexics must be taught, studied or means of the speech activity. It uses or a language material.

2nd aim. Being able to use lexics in the speech activities is obligatory.

The main thing the pupils must be able to us ethem in the speech activities.

If the teacher doesn’t teach using lexics in the speech activities, teaching lexics is nonsense, we don’t need them.

The content of the teaching English

The aims of teaching lexics, the typer the directions of schools, lyceums, colleges define the content of teaching lexics.

Now the contents of teaching lexics atr schools, at lyceums, at colleges are defined.

The contents are usually written, showed in the programmes of schools, of lyceums, of colleges.

In defining the content of teaching lexics the main problem is the amount (number) of teaching lexic at these institutions. They are different there.

In teaching vocabulary the problem. How many words units the pupils retain in their memory under school , lyceum conditions, arises.

The amount of words children should acquire there depends wholly on the programme requirements. The vocabulary must be carefully selected in accordance with the principles of selecting linguistic material and taking into consideration the condition of teaching and learning the foreign language at school, at lyceums, at colleges and higher education.

Scientific principles of selecting vocabulary had been worked out.

They are:

1) Word frequencies. The words selected are frequently used in the language.
2) Easily combines. For: nine room, classroom, nice weather.
3) Unlimited stylistically (oral, written)
4) Cover the topics the syllabus sets.
5) Valuable from the point of view of word building[1].

According to the difficulties, the features, to the forms of school, of direction of lyceums, of colleges and to the usage in the speech activities. Now the se4lected lexic minimums are distributed in 3 groups according to the usage in the activities.

1 group. Active lexics which are used in reproductive, receptive speeches. It means these lexics are used in four speech activities such as listening comprehension, speaking, reading, and writing.

2 group. Passive lexics which are used in three listening comprehension and reading speech activities.

3 group. Potential lexics- are all the international words which don't demand special explanations, conveying their meaning. They are understood easily.

At the same time the selected lexics minimum may also distributed into 2 groups or these words may be grouped under 2 classes (this grouping is supposed by M. West).

1) Words that we talk with or form (structural) words which make up the form (structure) of the language
2) Words that we talk about or content words.

In conclusion they both are important for practical knowledge. Words are elements of the language which are used in the act of communication. They are single units, and as such they cannot provide the act of communication by themselves. They can provide the act of communication when they are combined in a certain way. The selected lexic minimum must be assimilated by the students.

USED LITERATURES:

1. U. Yoqubov. "Methods of applied English" Tashkent - 2009.
2. D. Tadjibayeva, A. Yuldashev. Methods of teaching special subjects. T.- 2009.
3. N.N.Azizxodjaeva. Pedagogical technology and pedagogical mastery. T. - 2005.
4. I.G. Voinova. Pedagogical technology and pedagogical mastery. T. – 2006
5. U.Khoshimov, I.Yakubov Methods of teaching English Tashkent 2003

English language teaching methods at schools, lyceums, colleges is written in English firstly.

WORKING ON THE LEXIC METHODOLOGY AT HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Professor Ilieva L.K, Murtazaeva A.B.
Tashkent Chemistry and Technology Institute
Department: Uzbek Language and literature
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate

ANNOTATION
The article discusses the usage of different approaches of teaching working on the lexic methodology in English for students of Higher Educational Institutions.
Key words: Active lexics, **lexic** minimum, speech activity, effective realization, consolidation.

АННОТАЦИЯ
В статье рассматривается использование различных подходов преподавания, работающих на лексикологический методологии на английском языке для студентов высших учебных заведений.
Ключевые слова: Активная лексика, лексический минимум, речевая деятельность, эффективная реализация, закрепление.

Methods of foreign language teaching is a theory of what and how to teach a foreign language at school and other Higher Educational Institutions. Methods as a science investigate the processes of foreign language teaching students and adults. It plans the ways of more effective realization of education and teaching of young generation on the material of its subject of instructions. The methods concern teaching problems. It's a pedagogical science. Teaching the foreign language as a science has its subject, the methods, the ways of the scientific research, problems, aims, tasks contents, principles methods, exercises. At the same time as the other sciences "Teaching the foreign" language links has relation with the other connected sciences to develop teaching the foreign language. The subject deals with the process of the foreign language and beginning up the young generation with the help of the foreign language. The objective of teaching vocabulary, lexics the term "lexics" mean the totality of the words, word combinations. To know a foreign language means to know the language materials one of the lexical materials. Learning, studying speech activities are not possible without the consolidation, assimilation of lexics of the foreign language. *Without knowing the lexics we cannot understand the content of the listening text of the read text, to speak in English or to write to express our mind in English.* Therefore vocabulary, lexics is one of the main linguistic materials of the speech activities.

So the lexics, teaching them are needed in the speech activities are the main language material. **The lexic** minimum must be selected according to the taking specialty, profession. Working on them somehow will be similar as at institutions. But there are differences there. The students must be able to use these professional lexics in the theme of oral speech, reading

and writing. In the first year of the institute the students, will repeat, remember all the lexics which are studied learned at schools and lyceums. The corrective course are conducted. Then in the main course of institution students begin, work on the professional lexics are organized. It will be continued in the second and third year. Working on, learning being able to use the lexics in professional themes is one of the main aim of the teaching lexics at institutions. The students of the institutions much time must spend for the usage of the lexics and consolidation, assimilation them in the speech activities, in the professional themes. The teachers must know this approach of teaching, working on the words, the combinations there. Unfortunately, some the teachers are not paying attention the theme or they don't know about them. The teachers of institutions, teach, work on the lexics as in forms 1,2,3,4 courses at institutions and are making methodic mistakes. For that one the speech activities are not developed at institutions. **The aims of the teaching lexics.** In teaching lexics, defining the aims of teaching is important. Teaching lexics has 2 aims:

1 aim. The lexics must be taught, studied or means of the speech activity. It uses or a language material.

2 aim. Being able to use lexics in the speech activities is obligatory.

The main thing the students must be able to use them in the speech activities.

If the teacher doesn't teach using lexics in the speech activities, teaching lexics is nonsense, we don't need them.

According to the difficulties, the features, to the forms of school, of direction of lyceums, of colleges and to the usage in the speech activities. Now the selected lexic minimums are distributed in 3 groups according to the usage in the activities.

1st group. Active lexics which are used in reproductive, receptive speeches. It means these lexics are used in four speech activities such as listening comprehension, speaking, reading, and writing.

2nd group. Passive lexics which are used in three listening comprehension and reading speech activities.

3rd group. Potential lexics- are all the international words which don't demand special explanations, conveying their meaning. They are understood easily. At the same time the selected lexics minimum may also distributed into 2 groups or these words may be grouped under 2 classes (this grouping is supposed by M. West).

1) Words that we talk with or form (structural) words which make up the form (structure) of the language
2) Words that we talk about or content words.

They both are important for practical knowledge. Words are elements of the language which are used in the act of communication. They are single units, and as such they cannot provide the act of communication by themselves. They can provide the act of communication when they are combined in a certain way.

Methodological typology of lexics used in higher education system. Teachers always work at the lesson with words, lexics, but it doesn't give the expected result every time. Because

the teacher spends the same amount of time for easier and more difficult words, uses regular methods and exercises. While choosing exercises teacher doesn't take into account the difficulty of every word. If we pay attention to the specific features of words, they will be digested easily, but it demands lots of time. Time is limited at the lesson. That's why Methodists find out the best way of teaching words in limited time. They named it as methodic typology of the word lexics. Methodological of the word is very helpful for teachers. In methodology and practices methodological of words is different than grouping words. Sometimes, both processes are done equally. Grouping is combing words into a group. Typology considers the difficulties of words in the teaching processes. Methodological of words gather them taking into account of their difficulties while learning. It is important to differentiate more frequent difficulties between active and passive vocabulary. Methodological also deals with difficulties which occur in speech[1]. Difficulties which can be met while learning words: *(a) In each of the word (according to their form, meaning and usage)*

(b) It may appear by the relationship of the English language native language and Uzbek language.

Forming methodological of words is today's actual task. It can be pointed out that in the active vocabulary there are words with both primary and secondary meanings. The usage of free and bound morphemes, pronunciation of words, likeness in the meaning (synonyms), different ways of making grammar forms in English and Uzbek languages, semantic correspondence of words in two languages but differentiation in the form, absence of correspondence in the semantic volume and the ability of combination of words in two languages. But in passive vocabulary, methodological typology researches of monosyllabic words, the usage of polysemantic words, primary and secondary meanings of words, direct and figurative meanings of words, alikeness variety of English words in the pronunciation, semantic differentiation of the English words comparing to the native language, but alikeness in the form. Teacher may define the difficulties in teaching words to the students beforehand and divides into types. Then teacher choose corresponding methods and exercises for each type. Consequently, characteristic feature of every word will be taken into consideration and it avoids from wasting of time. An English word will be taken separately, comparing to the Uzbek word.

---

[1] U.Khoshimov, I.Yakubov Methods of teaching English Tashkent 2003

English language teaching methods at schools, lyceums, colleges is written in English firstly. Then it will be grouped due to its meaning, form and usage. For example: a map, a pen, a pencil, a table, to go, to sit, to write: the difficulties of the words: a map, a pen, a pencil ,- are pupils perceive them easily when they see them in the picture. But it's more difficult to show the pictures of the words - to go, to sit, to write. The best way to express these word is by acting. To this reason we divide these 8 words into 2 types in order to express their meaning:

1. Showing pictures of things or themselves:

2. Showing the action.

The 1 st direction: a) consideration of the meaning of the word b) meaning of the word . English and native language words are compared. In this filed G.Palmer, X.R. Xyuz, R.Lado, S. Parkova, M.S. Latushkina, S.V. Kalinina worked on.

The 2 nd direction: considering the difficulties of using words in oral speech. Here the combinability of words and their functioning in speech will be taken into account. Scientists such as Charles Freeze, Moris, Yakushina worked this filed lately, professor Berman has been working on 3 main directions in the typology of lexical difficulties: **a)** According to the form and meaning of words in Russian and foreign languages, **b)** according to the specific features of the words in learning foreign language, **c)** listening to foreigner's speech and pronouncing native speakers.

In conclusion Working on the lexic methodology in foreign languages help teachers using this method during the lesson. It is more important for students to introduce with the success, scientific inventions happening in foreign countries and apply in their activity. Students in enriching their knowledge on their specialty in English and can improve their knowledge on English for specific purpose.

USED LITERATURES:

1. J.Jalolov. Methods of teaching foreign languages Tashkent 1996 p 44-65
2. U.Khoshimov, I.Yakubov Methods of teaching English Tashkent 2003p 111-119
3.Lola Iliyeva. Linguodidactics Changes – Educational Process – Educational and Methodological Support **International Journal** of Progressive Sciences and Technologies (IJPSAT), Spanish, Vol. 17 No. 1 October 2019. http://ijpsat.ijsht-journals.org.
4.Инновационные методы обучения, или Как интересно преподавать. Учебное пособие, Мынбаева А.К., Садвакасова З.М., 2012. Алматы.
5.Ахмедова Л.Т. Роль и место педагогических технологий в профессиональной подготовке студентов. – Ташкент: Фан ва технология, 2009.

DEVELOPING A FOREIGN LANGUAGE CULTURE IN THE FIELD OF MANAGEMENT

Teacher Murtazaeva Aisafar Bazarkulovna
Uzbekistan, Tashkent city
Tashkent Chemistry and Technology Institute
Department Uzbek language and literature

ANNOTATION
This article focuses on the problems of non-philological higher education institutions in the development of professional speech in foreign languages and ideas for its solution, as well as the importance of effective business relations in collaboration with foreign experts in the future work of management students.
Key words: Relationships, effective communication, verbal communication, competent, comparative method.

АННОТАЦИЯ
Данная статья посвящена проблемам нефилологических вузов в развитии культуры профессиональной речи на иностранном языке и идеям их решения, а также эффективному осуществлению деловых контактов с зарубежными специалистами в дальнейшей работе студентов менеджмента.
Ключевые слова: Взаимоотношения, эффективное общение, вербальное общение, компетентность, сравнительный метод.

INTRODUCTION

Knowledge of the mechanism of formation and use of the theory of pedagogical technology for the development and teaching of professional speech communication in foreign languages allows students to identify the most effective forms and methods of development and management of the educational process, which has not only theoretical but also practical significance. In this regard, we can see the implementation of a number of decisions and programs adopted in our country after independence to improve education in higher education. Students majoring in management education aim to learn foreign languages as well as develop a culture of professional communication in a foreign language. The activation of a competent approach to education in world pedagogy has made the development of communicative competence in the formation of professional competence of future professionals in higher education, the development of their professional speech in the process of preparing students for professional activity. It is important for today's specialist to be able to communicate effectively in his work in order to meet international standards, be competent and competitive.

Non-philological higher education institutions ensure their rapid intellectual development, in-depth, specialized teaching, taking into account the interests and abilities of management students. Students will have the opportunity to increase their knowledge in their chosen field and master the basics of certain disciplines in depth, perfectly. In order to train personnel that

meet today's requirements, our students need textbooks and manuals that meet the requirements of the time. Over the past few years, a program for teaching foreign languages (ESP, English specific for purpose) and several textbooks for technical higher education institutions have been created, but they are still not in almost complete demand.

We know that the main purpose of developing and teaching a foreign language is to teach the student to speak that language fluently. In technical higher education institutions, a foreign language is a practical goal, in which students are taught to communicate in that language, for which students must master the vocabulary. Without mastering the vocabulary of the language, they can neither listen, nor speak, nor write. Learning vocabulary in a language broadens students 'worldviews, increasing their knowledge in the field. One of the main tasks facing students who aim to learn foreign languages in non-philological institutions of higher education is that this year's pedagogical experience showed that the basic qualities of receptive lexical skills (skills, abilities) are not well formed in students.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY

Empirical methodology of professional competence development, methods of their assessment, issues of creating a learning environment for their formation, in particular, G.Cheetham., M.Daniels., Methods of forming a culture of professional speech communication of specialists have been developed, theoretical approaches to professional training have been substantiated; J. Jarmul developed a model for the formation of professional competence; analyzed the psychological aspects of management activities. In the textbooks of practical methods of teaching foreign languages, J. Yakubov and J. Jalolov also spoke in detail about the skills of speech and the problems of their use in oral, written, auditory and reading methods and ways to overcome them.

Various aspects of the formation of professional communication skills in students of non-philological higher education institutions in the process of teaching foreign languages (English, German, French, Russian) Russian scientists A.Petrov, L.Mark, M.Dementeva, Yu.Lopatina, O.Ivanova, L.Yuhnenko extensively researched by et al.

Although the quality of foreign language teaching has improved significantly in recent years, teaching in this subject (ESP) poses certain challenges.

As an example, we can cite students' poor mastery of vocabulary. Students do not have enough vocabulary to make professional communication, they do not know how to spell or translate simple words, cannot pronounce them correctly, and so on.

Therefore, we believe that if students in non-philological institutions are allowed to work with specialized terms based on their chosen field, these difficulties will be solved and practical help will be provided in teaching a foreign language. Students will be able to speak texts, technical instructions and we think they would have understood the structures of their proper use without difficulty. Mastering the words related to the field in English develops the skills of independent work of students of non-philological higher education institutions and increases the vocabulary of the student.

a) teaching management terms to develop professional communication in English in non-philological higher education institutions;

b) development of textbooks in non-philological higher education institutions that provide teaching of terminology and glossaries related to the field;

c) scientific study and application of field terms and methodology of field texts in non-philological higher education institutions;

g) development of technology for teaching industry terms related to management specialization so that students can speak fluently in the language being studied.

We believe that one of the most pressing issues today is the development of a culture of professional speaking and teaching of terms in the English language classes of management students in non-philological higher education institutions.

RESULTS

It is necessary to develop a methodology for teaching and using relevant terms in speech to develop professional communication in English on the basis of studying and analyzing the psychological characteristics of students, language experience, lingvodidactic bases of foreign language teaching. Given the context, the process of teaching sectoral terms, words and phrases related to English to students of non-philological institutes and universities is an important factor. Management consists of the creation of educational terminological dictionaries in the teaching of methodical manuals, textbooks and terms for the development of professional communication in a foreign language. Based on these problems, we put forward the following scientific hypothesis:

- Textbooks for foreign language classes (ESP), textbooks, dictionaries in the field are used in English as an informative material and are used to develop students' vocabulary and speech culture:

- Accordingly, the development of special textbooks that provide effective mastery of management terms, texts and phrases in English in foreign language classes can achieve the goal set in the methodology of teaching professional expressions, dialogues, texts and terms in English for Uzbek and Russian groups.

DISCUSSION

To test the proposed scientific hypothesis consists of the following Methods:

-Development of developed requirements for electronic and educational terminological dictionary of terms in the field of development of professional communication of foreign languages of management students in non-philological higher education institutions;

-To determine the conditions for the study of industry terms in the implementation of professional communication skills of management students;

- Development and implementation of methodological recommendations for the development of professional skills of management students in the field of foreign language.

Non-philological higher education institutions provide a method of using auxiliary literature in the field of technical terms in foreign language classes of management students, as well as a selection of active words and phrases in the professional communication activities of the foreign

language for students of Uzbek and Russian groups. and practical-creative methods and scientific-theoretical recommendations for overcoming difficulties in teaching technical terms. A foreign language is considered in terms of the relationship between the development of professional communication and a systematic approach to the teaching of text, dialogue, vocabulary and terminology related to the field. Theoretical and practical systems of mastering technical subjects in a foreign language will be developed. The leading role in English lexicography in the acquisition of foreign language words is played by the first structured explanatory dictionaries. The following dictionaries are also of great importance in the study of lexicon in a language: etymological, word-forming, orthographic, phraseological, synonyms, antonyms and homonyms, and other dictionaries. Along with foreign language lexicography, Uzbek and Russian lexicography are also developing, and the publication of an explanatory dictionary of the Uzbek language is one of the important factors in enriching the lexicon of Uzbek and Russian languages.

CONCLUSION

In the implementation of professional communication, the teaching of sectoral textbooks, manuals, relevant texts and terms in a foreign language is associated with the gradual implementation of their skills, as well as the translation of words and phrases. It is important to teach management terms to students in the field of management and to form the development of communication skills.

REFERENCES:

1. Lola Iliyeva. Linguodidactics Changes - Educational Process - Educational and Methodological Support International Journal of Progressive Sciences and Technologies (IJPSAT), Spanish, Vol. 17 No. 1 October 2019. http://ijpsat.ijsht-journals.org.
2. Axmedova.L.T. The role and place of pedagogical technologies in the professional training of students. - Tashkent: Science and technology, 2009.
3. Webster’s New Encyclopedic Dictionary. Springfield, Mass., USA 2002.
4. Collins Concise Dictionary. 21st Century Edition. Glasgow, 2001.

THE DIFFICULTIES OF TEACHING SPEAKING IN ENGLISH

Teacher Sharipov Abdulaziz Akmalovich
Uzbekistan, Tashkent city
Tashkent Chemistry and Technology Institute
Department Uzbek language and literature

ANNOTATION
In this article will discuss Speaking a foreign English language is obviously impossible without the gradual assimilation of a phonetics vocabulary and grammar materials of the English language. It is advisable that the teaching of speaking should begin from very first lessons. Teaching speaking is closely connected with the other speech activities such as listening comprehensions, reading and writing.
Key words: Affective methods speech activity, communication, listening comprehensions, skills, knowledge.

Speaking is one of the main speech activities. The students exchange will give information by speaking. Speaking plays a great role in teaching English language. Without speaking the communication cannot be conducted. Speaking taken 30% of speech. Speaking in the best means of importing and consolidation, assimilation elementary linguistic English knowledge, of cultivating habit, and of creating skills. The students of Higher Educational Institutions will be able to use in speaking units of English language or expressions, words, word combinations, sentences. They will annihilate actively and lastingly. Program in speaking a foreign English language is obviously impossible without the gradual assimilation of a phonetics vocabulary and grammar materials of the English language. It is advisable that the teaching of speaking should begin from very first lessons. Teaching speaking is closely connected with the other speech activities such as listening comprehensions, reading and writing.

Speaking is 'the process of building and sharing meaning through the use of verbal and non-verbal symbols, in a variety of contexts' (Chaney, 1998. 13). It is an extremely important faculty, and essential for an individual's living as are the abilities of seeing and walking. Speaking is also the most natural way to express one's own feelings, thoughts, opinions, ideas and insights. Without the ability of speaking, people fail to orally communicate with their fellow human beings and remain in isolation from any kind of society. Language is a social phenomenon and a system for communication in speech and writing. Written language is the representation of spoken language by visual symbols. Language indeed is a special possession of humankind. Without language human civilization would have been impossible. Today language is not only a library language but also a language of opportunities and possibilities. Recognizing the new role of English in the present era, the academic bodies are launching new courses with the goal of equipping students with requisite knowledge and skills. In addition to this, spoken English institutes are mushrooming in almost all cities and urban

areas. In a liberalized global world English is the best medium of communication and the gateway to educational opportunities and economic success.

Teaching speaking has the mechanisms. Without them teaching speaking can not carry out or organized or taught. They are: pronouncing sounds, sound combinations, words, word combinations, sentences, intonations, stress, tunes, questions. The teachers must teach them before hand. The pupils must pronounce them correctly. When the students are able to use them, they will only pay attention to the content of speaking. Teaching a comet them they help the teacher to find, to choose the easy, affective methods, exercises of teaching speaking.

They are followings:

1. The linguistic features, difficulties of teaching speaking.

a) correctly selected the language materials of speaking such as phonetics, lexics, grammar. b) features, difficulties of selected phonetic lexic, grammar materials of speaking in the forms, in the meanings, in the usages. c) difficulties in correct by pronouncing, in the intonation, in the stress. d) difficulties in the skills and habits of correctly using sentences. e) Using replica.

2**. The extra linguistic features, difficulties of teaching speaking.**

a) addressed, directed speaking to somebody, to something. b) being speaking in the situations. c) the usage of aids, equipments in teaching speaking. d) being the motivations for teaching speaking. e) the condition of teaching speaking.

3.The psychology features, difficulties of teaching speaking

a) being, using the stimulus for teaching speaking. b) being, having needs for teaching speaking. c) expressing orally minds. d) memories etc.

Importance of Speaking Skills

The need for developing speaking skills in English has grown enormously during the recent years. With the incredible increase in international trade, tourism and travel, and exchange of efforts in various fields and professions, the demand for acquiring the spoken form of English has gone up considerably. India being a multi-lingual country, English is often called upon to play the role of a lingua-franca in the context of inter-state movement and communication. Speaking is a multidimensional skill and there is no specific definition of it because of its complex nature. Globally authors, linguists, language experts and researchers have come up with different views based on their experience, research and experiments and produced various ideas. Penny Ur (1996.120) defines speaking in the following way: Speaking is the most important skill since people who know a language are referred as "the speaker" of a language. In addition, speaking is the ability that includes all other kinds of knowing. It is the productive skill in the aural mode". According to Brown and Yule (1983), when the speaker says words to the listener, it is not only to express what is in his/her mind but also to cater to the needs or information services of the listener.

Listening comprehensions and speaking are combined into oral speech or and conduct oral speech communications. Without listening comprehensions speaking can not be created. By listening and getting information, the students can give the answers by speaking. By listening

comprehensions the students will know, get acquainted with words, word combinations, sentences and their pronunciations which seriously needing for speaking. Speaking is also connected with reading. By reading the pupils get new information, contents. They use the information them for speaking. By reading the students is also consolidate, assimilate the pronouncing of words, word combinations, intonations. For that over Speaking is needed the help to teach speaking. Speaking is closely connected with writing too. Writing helps to memory speaking information are memorized.

So we can say speaking helps to tech listening comprehensions, reading, writing. Without connections of the speech activities speaking cannot be taught, learned, and studied.

Listening comprehensions, speaking, reading, writing supplement each other in teaching English language. Speaking is divided in monological, the dialogical speeches polylogic speeches. The monological, the dialogical speeches are taught at schools, at lyceums, at colleges. But the polilogic speech is not taught there.

Teaching speaking has its aims, contents, mechanisms futures and stapes of teaching. Teaching speaking aims. Teaching English speaking has its aims.

They are 2: 1st aim: Teaching speaking as a means of the English language teaching or as a means of the English Communications. 2nd aim: Being able to use speaking in forming the communication or forming speaking habits.

So, speaking can be a means of the English communication and speaking itself speaking taught by speaking. Speaking must be taught to be able to use in the activities. The teachers must form the speaking habits. Habits using speaking in the speech activities. The requirements of the programmes. Teaching speaking must be conducted, organizedaccording to the requirements of the programmes. Every institutions, schools, lyceums, colleges have their own programmes and have their own requirements on teaching speaking. These requirements of teaching speaking are written in the programmes. The teachers must now them, and they must teach speaking according to them.

USED LITERATURES:

1. Yoqubov I. Practical English Methodology. Tashkent 2009.
2. Zaripova R.A. A guide to foreign language teaching methods. Tashkent 1986.
3. Galkova N.D. Gez N.I. Theory of teaching foreign writing. Moscow 2004.
4.English Grammar, L.S. Barhudarov & D.A. Schteling, Moscow 1965.

MODERN METHODS AND TECHNIQUES OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES, ESPECIALLY IN ENGLISH

senior teacher G.T.Usmonova
Uzbekistan, Tashkent city
Tashkent Chemistry and Technology Institute
Department: Uzbek language and literature

ANNOTATION
This article focusses on the best known techniques are: basic technique, the classical approach to the study of language, lingvo cultural approach, communicative approach, intensive technique, emotional and meaningful method of test preparation. Since the market of educational technologies is full of offers of the most diverse methods of learning English, every teacher, especially young professionals should: develop your own technique to perfect, and of course try to succeed. To reach any heights producing its own method of teaching a foreign language should be studied for a long time known and most efficient method.
Key words: approach, method, techniques, education, communicative, effective, knowledge.

АННОТАЦИЯ
В статье рассматриваются наиболее известные техники: базовая техника, классический подход к изучению языка, лингвокультурный подход, коммуникативный подход, интенсивная техника, эмоциональный и осмысленный метод подготовки к тестам. Поскольку рынок образовательных технологий полон предложений самых разнообразных методов изучения английского языка, каждому преподавателю, особенно молодым специалистам, следует: разработать собственную методику до совершенства и, конечно же, постараться добиться успеха. Чтобы достичь каких-либо высот в производстве собственной методики обучения иностранному языку, необходимо изучить давно известный и наиболее эффективный метод.
Ключевые слова: подход, метод, приемы, обучение, коммуникативный, действенный, знания.

Recently foreign languages became more a hobby than a harsh reality. Speak a foreign language - would be an esthete, to belong to a certain range, or most harmless one - branded a crank. But times have changed. Any house, as known to starts with the architectural plan. Now we have less scary huge fortress called "Foreign Language", on top of which proudly flies the flag of (mostly British). And, in this case, this plan will provide the necessary knowledge of modern methods of study.

In recent years, the market of educational technologies becomes full of offers of the most diverse methods of learning English, the question "What is the method you teach?" becomes more and more important, which indicates an increase of consumption culture of knowledge products. Puzzled applicant, pupil or businessman also a student are increasingly solidifies before the bookshelves from the linguistic literature and media aids and thoughtfully looks a

long list of advertisements. One of the selection criteria - price, but the main ... "English for two weeks", "communicative method of teaching English, "Effective rapid method", "English at the subconscious level," in the end. So many new and unknown! This gives rise to doubts about the results. Can you trust the latest technology? Or give preference to well-established "brand" - such as the "bonk", "Eckersley" or the "Headway", gradually passing into the category of methodological classics? [1]

Today, the best known techniques are: basic technique, the classical approach to the study of language, lingvosotsiocultural approach, communicative approach, intensive technique, emotional and meaningful method of test preparation. In my view, you can use all of the above techniques together, rather mixing. Since the market of educational technologies is full of offers of the most diverse methods of learning English, every teacher, especially young professionals should: develop your own technique to perfect, and of course try to succeed. To reach any heights producing its own method of teaching a foreign language should be studied for a long time known and most efficient method.

To the list of least efficient can turn a classical approach to the study of a foreign language. At the heart of the classical approach is the understanding of language as a real and proper means of communication, which means that all components of language - spoken and written language, listening, etc. – student need to develop systematically and harmoniously. Classical technique makes the language end in itself , but this is not a drawback. This integrated approach is designed, first and foremost, to ensure that students develop the ability to understand and create it. The method involves training with Uzbek teachers, but such way of teaching (though not quite "trendy") can not be less effective: the teacher who is not a native speaker, has the ability to analyze and compare two language systems, to compare designs, better communicate information, explain the grammar rules prevent errors. Craze for foreign languages specialists - a temporary phenomenon, because the Western world has appreciated the priority bilingual (possession two languages). The greatest value in the modern world are teachers able to think in terms of the two cultures and explain to students the relevant body of knowledge. One of the most serious and comprehensive methods of learning a foreign language – lingvosotsiocultural, involving an appeal to such a component, as a social and cultural environment. Proponents firmly believe that language loses life when teachers and students aim to acquire a "lifeless" lexical and grammatical forms. Someone said that "a person - it is a product of culture." Language - as well. And it convincingly confirm our language mistakes. The student may use any English grammatically correct expression. The first line in the popularity writing methods actively keeps the communicative approach, which, as its name implies, is aimed at the practice of communication. This technique is excellently "works" in the Uzbekistan. Communicative approach, as follows already from the title, is directed to the possibility of communication. Of the 4 "pillars" on which rests all language trainings (reading, writing, speaking and listening comprehension) and attention is paid to the last two. You will not hear in the classroom particularly complex syntax or serious vocabulary. Speaking of any literate person is quite different from writing. Try to follow your

speech during the day: Do you use a lot of long sentences? Structures in the subjunctive mood? Unfortunately, the epistolary genre rooted in the past, and if our descendants will judge us only by e-mail' and other "monuments" network literature, their opinion is unlikely to be flattering. Particularly popular technique takes intensive training in English. It helps all those for whom the phrase "time - money" and "money - time" equivalent. Study English intensively allows to get a high degree of template - This consists of a cliche by 25%. Memorizing and practicing a certain range of "fixed expressions", you basically can explain and understand the conversation. Of course, the people who elected the intensity will not be able to get pleasure from reading Byron in the original, but then the purpose of this course is completely different. Intensive method aims to create "an expressive verbal behavior" and therefore often has the character of the language. On a good course you are likely to provide unrestricted communication and maximizing the potential of it, and the "focus" of course get your needs. A training techniques are likely to be dialogic communication and training.

In conclusion, As for the timing, learning English, even at the simplest level taking "two weeks" is difficult even in a fantastic dream, but for 2-3 months - it is real. At least, in the domestic market there are methods for every taste, and can only be defined in purpose, facilities, and most importantly - the methods. Then the choice of courses and training programs will not be so difficult.

USED LITERATURES:

1. Magazine “Foreigner”, 2003 http://enative.narod.ru/theory/methods/prepod.htm
2. Lerning language/ English/ Fundamental method. http://www.college-training.ru/lang/english/74
3. Methods of teaching English. http://www.native-english.ru/articles/prepod
4. The communicative method of teaching the speaking foreign language/ E.I.Passov- M: education, 2001.
5. Intensive English Programs http://lider.by/englishcourse/intensivnye-programmy-izucheniya-anglijskogo-yazyka.html

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА ПО ПРОГРАММЕ 2+2

Старший преподаватель Комилова Шахло Абдунабиевна
Ташкентский химико-технологический институт
кафедры «Узбекский язык и литература»

АННОТАЦИЯ

Предметом настоящего исследования для автора статьи является язык специальности, изучаемый на начальном этапе. Язык для специальных целей представляет собой разновидность языка в целом, которая используется при общении на ту или иную специальную тему.

Ключевые слова и выражения: языковая и речевая компетенция; коммуникативная задача; концентр; аппроксимация; язык специальности.

ABSTRACT

The subject of this article is the language of the specialty studied at the initial stage. Language for Specific Purposes is a specific kind of" language as a whole ", which is used when communicating to one or another special topic.

Key words: language and speech competence; communicative task; concentrate; approximation; specialty language.

Во многих вузах Узбекистана обучение русскому языку как второму начинается на первом курсе. Ташкентский химико-технологический институт (ТХТИ) не является исключением. Однако кроме этого в ТХТИ существует программа обучения студентов без предвузовской подготовки, предусматривающая получение высшего образования и двух дипломов белорусского и узбекского вузов. Программа называется «2+2». Она разработана в рамках сотрудничества двух вузов: Ташкентского химико-технологического института (ТХТИ) и Могилёвского Государственного Продовольственного Университета (МГПУ). Согласно вышеназванной программе студенты технических специальностей учатся в ТХТИ два года. Параллельно с другими дисциплинами студенты изучают русский язык. Обучение на третьем и четвёртом курсах продолжается в Белоруси, в Могилёвском Государственном Продовольственном Университете. Студенты, окончившие учёбу, получают два диплома: ТХТИ и МГПУ. В рамках программы «2+2» русский язык начинает изучаться на первом курсе в соответствии с разработанной для студентов Узбекистана рабочей программой «Русский язык». Цель программы – «формирование у студентов языковой и речевой компетенции в объёме, обеспечивающем возможность осуществлять учебную деятельность на русском языке и необходимом для общения в социально-бытовой, социально-культурной, учебной сферах в рамках уровня В1 - В2». Особенность данной программы заключается в её ориентированности на введение учебно-научного и

профессионального русского на раннем этапе. Это связано с необходимостью создания мотивации для студентов, планирующих продолжить обучение в белорусском вузе.

Начальный этап обучения русскому языку как второму – это период обучения «с нуля» до элементарного уровня. Особенность данного периода обучения – учебный материал строго ограничен. Отбор лексического и грамматического минимума, последовательность изложения материала определяется степенью его необходимости для решения той или иной коммуникативной задачи. Так как группы сформированы из студентов разных национальностей, студенты-узбеки при письме больше придерживаются использования букв латинского алфавита. Поэтому первой темой обозначена тема: «Фонетика. Алфавит. Ударение». Студенты «освежают» в памяти кириллицу. Некоторые русскоязычные студенты так же, как и студенты национальных групп, допускают ошибки в речи, связанные с ударением. Поэтому они тоже учатся правильному использованию ударения. Необходимо объяснить, что ударение выполняет две функции: 1) используется как проверочное средство (правописание тех или иных слов, посредством перестановки ударения); 2) используется для создания слов с иным смыслом (омонимов). Второй темой является «Выражение субъектно-предикативных отношений. Заимствованные слова. Синонимы. Антонимы. Омонимы». Так как в узбекском языке предикат стоит в конце предложения, проблемой является то, что студенты автоматически переносят навыки и умения с узбекского языка на русский язык, то есть, при составлении предложения на русском языке сказуемое так же ставят в конце предложения, что немного нарушает стилистику и форму выражения. Цель этой темы: научить студентов правильному составлению предложений. Преподаватели, работающие в национальных группах, сталкиваются с трудностями в употреблении имён существительных, связанных с категорией рода. Поэтому в учебную программу внесена тема «Имя существительное. Род имён существительных». Для того, чтобы студенты могли правильно определить род имён существительных, необходимо тщательно объяснить, что род существительного можно определить по окончанию или конечной согласной, и какие окончания имеют существительные мужского, женского и среднего родов.

Самой большой проблемой является то, что студенты путают времена глагола и виды глагола. Для этого предусмотрена тема: «Употребление глаголов совершенного и несовершенного видов в речи. Действительный оборот речи (с переходными глаголами) и страдательный оборот (с глаголами и частицей – ся и краткой формой страдательного причастия)».

В данный период допустимо введение грамматического материала лексически, а именно без объяснения правил и комментариев, которое рассчитано на запоминание. Преподаватель соблюдает концентрический принцип в подаче материала. Концентр – это отрезок учебного процесса, на протяжении которого учащиеся должны овладеть определенным комплексом грамматических структур и лексических единиц, данных (и применяемых) в типичных ситуациях общения. Учебный материал отбирается в

соответствии со следующими принципами обучения: сознательность, коммуникативность, устное опережение, ситуативно-тематическое представление материала, аппроксимация иноязычной деятельности (т.е. допущение некоторых ошибок в речи, не нарушающих коммуникацию), наглядность, концентрация учебных часов. Такое погружение в другую языковую среду обеспечивает ослабление влияния родного языка (для узбекоязычных студентов), прочность формируемых в данный период навыков и умений, преобладание аудиторной работы под руководством преподавателя над самостоятельной внеаудиторной работой. На втором семестре вводится язык специальности. Что же такое язык специальности? Приведем несколько определений. Язык специальности – это «подсистема языка, обслуживающая сферу профессионального общения и характеризующаяся широким использованием терминологии, преимущественным употреблением слов в их прямых, конкретных значениях, тенденцией к специфическим синтаксическим построениям». Авторы программы «Русский язык», говоря о языке специальности, используют две формулировки «учебно-научный» и «профессиональный» язык. Это обусловлено выделением двух аспектов коммуникации: академического и делового. Академический аспект представлен языком учебно-научной сферы. Участники ситуации учебного общения – преподаватель и студенты. В рамках данного аспекта коммуникации вводится научный стиль речи. Деловое общение реализуется между специалистами с помощью средств официально-делового стиля. Студенты, получающие высшее образование на русском языке в техническом вузе, изучают не просто научный стиль речи, а язык специальности. Язык специальности – ээто практическая реализация научного и официально-делового стиля речи в системе потребностей определенного профиля знаний и конкретной специальности. В методическом плане это аспект преподавания русского языка, который обеспечивает учебно-научное и профессиональное общение при получении специальности в образовательном учреждении на изучаемом языке. В связи с этим на уроке русского языка по теме «Деловой мир» можно организовать дискуссии и полемики на проблемы, возникающие в производстве. Перед началом дискуссии необходимо объяснить, что по правилам дискуссии в ней участвуют ведущий, то есть, организатор, а также защитники выдвинутых идей (положений) и оппоненты – противники в споре. Темы для дискуссии могут быть разными. Можно выбирать темы для обсуждения по специальности группы. Так как по программе «2+2» в основном обучаются будущие специалисты-пищевики, а также технологи машин и оборудования пищевой промышленности, то на обсуждение можно вынести проблему «Еда – «хорошая» и «плохая». Дискутируя на подобную проблему, студенты учатся выражать своё отношение к данному вопросу, высказывать мнение, отстаивать свою точку зрения, различать субъективное и объективное мнения. Замечено, что именно в процессе обсуждения какой-либо проблемы возникают новые афоризмы, мысли и особенно идеи, которые затем можно применить в производстве или вести над ними научно-исследовательскую работу.

Кроме этого во время дискуссии студенты начинают активно пользоваться языком специальности, таким образом, постепенно начинают использовать навыки и умения, приобретённые при изучении второго языка.

Литература:

1. Лебединский С.И., Гербик Л. Ф. Л33 Методика преподавания русского языка как иностранного. Учебное пособие / С. И. Лебединский, Л. Ф. Гербик – Мн., 2011. – 309 с.
2. Комилова Ш.А., Мирсагатова У.З., Имомалиева М.А. Ташкент – 2018 г. «Говорим по-русски красиво и уверенно» Учебное пособие для учащихся нефилологического направления. I-II Часть.
3. Интернет-ресурс: bilingual-online.net

PEDAGOGNING KASBIY KOMPETENTLIGI TUShUNChASI

Aziza Akmalovna Axmedova
Toshkent kimyo texnologiya instituti
“Kasb ta’limi” kafedrasi katta o’qituvchisi

Maqolada talaba yoshlarga bilim berayotgan pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligi, uni har tomonlama rivojlantirish shartlari haqida fikr yuritiladi. Globallashuv jarayonida kasbiy kompetentlikka ega bo‘lgan mutaxassis kadr raqobatbardosh pedagog bo‘la olishi yoritilgan.
В статье рассматривается профессиональная компетентность преподавателей, обучающих студентов, условия ее всестороннего развития. В процессе глобализатции подчеркивается, что специалист с профессиональной компетенцией может быть конкурентоспособным педагогом.
Professional competence of teachers who are working at Higher institutions, and the terms of their professional development are discussed in this article. It is also emphasized that under the process of globalization, a specialist with professional competency is a competitive teacher.

Kalit so‘zlar: kompetentlik, kasbiy kompetentlik, kasbiy kompetentlik sifatlari, pedagogik kasbiy kompetentlik, Individual rivojlantirish dasturi, pedagogning individual rivojlanish dasturi, pedagogning o‘z ustida ishlashi, pedagogning o‘z ustida ishlash bosqichlari, o‘z-o‘zini baholash.

Ключевые слова: компетентность, профессиональная компетентность, качества профессиональной компетентности, педагогическая профессиональная компетентность, индивидуальная программа развития, индивидуальная программа развития учителя, работа учителя, этапы работы учителя, самооценка.

Keywords: competence, professional competence, qualities of professional competence, pedagogical professional competence, Individual development program, individual development program of the teacher, work of the teacher, stages of work of the teacher, self-assessment.

Mustaqillik yillari tom ma’noda O‘zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqièti istiqbolini belgilash, jahon hamjamiyati mamlakatlari safidan munosib o‘rin egallashga intilish yo‘lidagi keng ko‘lamli islohotlarni amalga oshirish bilan kechmoqda. Jahonning rivojlangan mamlakatlari tajribalarini o‘rganish, mahalliy shart-sharoit, iqtisodiy va intellektual resurslarni inobatga olgan holda jamiyat haètining barcha sohalarida tub islohotlarning amalga oshirilaètganligi yangidan-yangi yutuqlarga erishishni ta’minlamoqda. Turli sohalarda yo‘lga qo‘yilaètgan xalqaro hamkorlik garchi o‘z samarasini beraètgan bo‘lsa-da, biroq, milliy mustaqillikni har jihatdan mustahkamlash, erishilgan yutuqlarni boyitish, mavjud kamchiliklarni tezkor bartaraf etish jamiyat a’zolaridan alohida fidokorlik, jonbozlik, shijoat va qat’iyat ko‘rsatishni talab etmoqda.

Ma’lumki, kasbiy tajriba bilim, ko‘nikma va malakalarning integratsiyasi sifatida aks etadi. Biroq, kasbiy-ijodiy faoliyat ko‘nikmalarining o‘zlashtirilishi nafaqat amaliy ko‘nikma va malakalarning integratsiyasi, mutaxassis sifatida faoliyatni samarali tashkil etish usul va vositalarini ishlab chiqishni emas, shu bilan birga kasbiy ijodkorlik metodologiyasidan xabardor bo‘lish, ijodiy tafakkurni rivojlantirish va kreativ xarakterga ega shaxsiy sifatlarining yetarli darajada o‘zlashtirilishini talab etadi.

Ilm-fan, texnika, ishlab chiqarish va texnologiya sohalarining mavjud taraqqiyoti zamonaviy jamiyat qiyofasini belgilab bermoqda. Zamonaviy jamiyatning eng muhim xarakterli jihati uning barcha sohalarida globallashuvning ko‘zga tashlanayotganligidir. Globallashuv o‘z-o‘zidan tezkor harakatlanish, zarur axborotlarni zudlik bilan qo‘lga kiritish, ularni qayta ishlash va amaliyotga samarali tatbiq qilishni taqozo etadi. Bu tarzda harakatlanish imkoniyatiga o‘z sohasining bilimdoni bo‘lgan, kasbiy malakalarni yuqori darajada egallay olgan, boy tajriba va mahoratga ega kadrlargina ega bo‘ladilar. Shunday ekan, oliy ta’lim muassasalar(OTM)ida kadrlarni tayyorlash jarayonida davrning mazkur talabini inobatga olish maqsadga muvofiqdir.

Bozor munosabatlari sharoitida mehnat bozorida ustuvor o‘rin egallagan kuchli raqobatga bardoshli bo‘lish har bir mutaxassisdan kasbiy kompetentlikka ega bo‘lish, uni izchil ravishda oshirib borishni taqozo etmoqda. Xo‘sh, kompetentlik nima? Kasbiy kompetentlik negizida qanday sifatlar aks etadi?. Pedagog o‘zida qanday kompetentlik sifatlarini yorita olishi zarur?. Ayni o‘rinda shu va shunga yondosh g‘oyalar yuzasidan so‘z yuritiladi.

Inglizcha **“Competence”** tushunchasi lug‘aviy jihatdan bevosita **“Qobiliyat”** ma’nosini ifodalaydi. Mazmunan esa **“faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoyon eta olish”**ni yoritishga xizmat qiladi.

Kasbiy kompetentlik mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo‘nalish bo‘yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o‘zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetensiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o‘rganishni, muhim ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma’lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o‘z faoliyatida qo‘llay bilishni taqozo etadi.

Bir qator tadqiqotlarda bevosita pedagogga xos kasbiy kompetentlik va uning o‘ziga xos jihatlari o‘rganilgan. Ana shunday tadqiqotlar sirasiga A.K.Markova va B.Nazarovalar tomonidan olib borilgan izlanishlarni kiritish mumkin. O‘z tadqiqotlarida A.K.Markova pedagogning kasbiy kompetentligi quyidagi tarkibiy asoslardan iborat ekanligini qayd etadi:

Kasbiy (shu jumladan, pedagogik) kompetentlikka ega bo‘lishda o‘z ustida ishlash va o‘z-o‘zini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. O‘z-o‘zini rivojlantirish vazifalari o‘zini o‘zi tahlil qilish va o‘zini o‘zi baholash orqali aniqlanadi.

Pedagoglarning o‘z ustida izchil, samarali ishlashlarida faoliyatga loyihali èndosha olishlari qo‘l keladi. Ularning loyihali èndoshuv asosida modelni shakllantira olishlari maqsadga muvofiqdir. Modelda o‘z ustida ishlash bosqichlari va har bir bosqichda amalga oshiriladigan vazifalar qayd etiladi. Har bir bosqich uchun belgilangan vazifalarning samarali hal etilishi navbatdagi bosqichga o‘tish imkonini beradi.

Pedagogning kasbiy kompetentlikka ega bo‘lishida o‘zini o‘zi tahlil qila olishi ham ahamiyatli sanaladi. O‘zini o‘zi tahlil qilish orqali pedagog o‘zini o‘zi ob’ektiv baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Zero, pedagoglarning kasbiy kompetentlik sifatlariga ega bo‘lishida ularning o‘z-o‘zini baholash malakalariga egaligi ham muhimdir.

Bir qator omillar mutaxassis èki shaxsning o‘zini o‘zi samarali baholashiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi:

- o‘zini tushunish (o‘zi haqida aniq ma’lumotlarga ega bo‘lish);
- shaxs sifatida o‘z qadr-qimmatini anglash (o‘zi to‘g‘risidagi ijobiy ma’lumotlarni to‘plash);
- o‘zini-o‘zi nazorat qilish (o‘zi to‘g‘risidagi shaxsiy fikrning atrofdagilar tomonidan unga berilaètgan bahoga mos kelishi;

O‘z-o‘zini baholash darajasi shaxsning o‘z-o‘zidan qoniqishi èki qoniqmasligini belgilab beradi. Bunda o‘z-o‘zini baholash ko‘rsatkichlari shaxs imkoniyatlariga mos kelishi lozim. O‘zini o‘zi oshirib èki pasaytirib ko‘rsatish o‘z-o‘zini baholash ko‘rsatkichlarining noto‘g‘ri bo‘lishiga olib keladi.

Pedagogning kasbiy kompetensiyasi pedagogik (o‘quv va tarbiya) jaraènni samarali, muvaffaqiyatli tashkil etilishini ta’minlaydi. Kasbiy kompetensiyaga ega bo‘lish uchun pedagog o‘z-o‘zini izchil rivojlantirib borishga e’tiborni qaratishi zarur. Har qanday mutaxassis kabi pedagog ham o‘zi uchun shaxsiy amaliy xarakterga ega “Individual rivojlanish dasturi”ni ishlab chiqa olishi, u asosida pedagogik faoliyatni yo‘lga qo‘yishi zarur. Zero, ushbu dasturda pedagogda mavjud bo‘lgan kompetentlik sifatlari va rivojlantirish zarur bo‘lgan sifat, BKMni aniq, xolis ifodalash mumkin.

Pedagogning individual rivojlanish dasturi – bu mutaxassis sifatida pedagogning individual ravishda o‘zida u èki bu kasbiy-pedagogik sifat, bilim, ko‘nikma, malakalar, kasbiy kompetentlik sifatlarini shakllantirish va rivojlantirish ehtièjiga tayangan holda ishlab chiqqan shaxsiy-amaliy xarakterdagi dasturdir.

Pedagog tomonidan ishlab chiqiladigan “Individual rivojlanish dasturi” quyidagi tarkibiy elementlardan tarkib topadi:

- bilim, malaka va shaxsiy sifatlar;
- pedagogik bilimlar;
- psixologik bilimlar;
- mutaxassislik bilimlari;
- didaktik malakalar;
- tarbiyaviy ishlarni tashkil etish malakalari;
- ruhiyatning kasbiy ahamiyatga ega xususiyatlari va shaxsiy sifatlar;

- o‘z-o‘zini rivojlantirish maqsadlari.

Shunday qilib, bozor munosabatlari sharoitida mehnat bozorida yuzaga keladigan kuchli raqobatga bardoshli bo‘lish ehtiėji har bir mutaxassisni o‘zida kasbiy kompetentlik va unga xos sifatlarni tarkib toptirishga undaydi. Lug‘aviy jihatdan **“qobiliyat”**, mazmunan esa **“faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yuqori darajadagi kasbiy malaka, mahorat va iqtidorni namoèn eta olish”** ma’nosini anglatuvchi kompetentlik negizida muayyan sifatlar namoèn bo‘ladi. Xususan, pedagogga xos kasbiy kompetentlik negizida ijtimoiy, maxsus (psixologik, metodik, informatsion, kreativ, innovatsion hamda kommunikativ), shaxsiy, texnologik va ekstremal kompetentlik kabi sifatlar aks etadi.

Pedagogga xos bo‘lgan mahorat asosini tashkil etuvchi pedagogik muloqot madaniyati uning talabalar jamoasi, ota-onalar, hamkasblar hamda rahbariyat bilan uyushtiriladigan muloqot jaraènida namoèn bo‘ladi. Bunda, ayniqsa, pedagogning talabalar jamoasi bilan o‘zaro muloqoti muhim ahamiyatga ega. Pedagog talabalar bilan muloqotga kirishish, uning samarali bo‘lishiga intiladi.

Muloqot jaraènida talaba tomonidan bildirilaètgan fikrlar, uning qarashlari shaxsni yaqindan o‘rganish uchun imkoniyat yaratadi. Talaba shaxsini yaqindan bilish, uning ichki kechinmalari, o‘y-fikrlari, his-tuyg‘ulari, orzu-umid, maqsad va haètiy intilishlaridan xabardor bo‘lish pedagogik jaraènning metodik, ruhiy jihatdan to‘g‘ri tashkil etilishini ta’minlaydi.

Zero, bu jaraènda pedagog talaba shaxsiga xos èsh, psixologik va shaxsiy xususiyatlarni inobatga olgan holda faoliyatni tashkil etadi. Muloqot jaraènidagi axborot almashinuvi talabaning o‘zaro ijtimoiy jaraènlar, shaxs kamolotining kechishiga doir ma’lumotlar almashishini ta’minlaydi. Pedagog va talabalar o‘rtasida hamkorlikni qaror toptirish esa har qanday vaziyatda ham ular o‘rtasida o‘zaro axborot almashinuvi samarali ro‘y berishini uchun sharoit yaratadi. Bu jaraènda pedagog talabalarning eng yaqin maslahatchisi, yo‘lboshchisi va rahbariga aylanadi. Muloqot chog‘ida talabalar tomonidan o‘z shaxsini, “meni”ni, qadr-qimmatini yetarlicha baholash va o‘z oldidariga haètiy maqsadlarni qo‘ygan holda olg‘a intilishlarini ta’minlashga jiddiy e’tibor qaratish lozim.

Pedagog rahbarligi èki uning yo‘l-yo‘riqlari, ko‘rsatmalariga asosan o‘quv mashg‘ulotlari va tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda ham muloqot muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagog rahbarligi èki uning yo‘l-yo‘riqlari, ko‘rsatmalariga asosan o‘quv mashg‘uloti va tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda ham muloqot muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik muloqot ruhiy-psixologik ta’sir kuchiga ega. Shu sababli uni tashkil etishda muloqot jarayonining ijobiy bo‘lishini ta’minlash pedagogning zimmasiga katta mas’uliyatni yuklaydi. Agarda to‘g‘ri tashkil etilgan pedagogik muloqot talabada qo‘rquvning yuzaga kelishi, ishonchsizlikning tug‘ilishi, diqqat, xotira va ish qobiliyatining susayishi, nutq me’yorining buzilishi kabilarga sabab bo‘lsa, aksincha, nazariy-pedagogik va amaliy jihatdan to‘g‘ri tashkil etilgan muloqot yuqoridagi holatlarning aksini keltirib chiqaradi. Natijada talabalarda o‘qishga va mustaqil o‘rganishga, fikrlashga bo‘lgan qiziqish ortadi.

Yaqin-yaqingacha faoliyatni tashkil etishda pedagogning yetakchiligi, uning bevosita rahbarligi ustuvor omil bo‘lgan bo‘lsa, zamonaviy sharoitda rollar almashinuvi yetakchi o‘ringa chiqdi. Endilikda aksariyat hollarda talabalarning o‘zlari ta’lim va tarbiyaviy jaraènlarni mustaqil uyushtirish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Biroq, bu degani, ta’limiy va tarbiyaiy ishlarni tashkil etish davrida pedagogning o‘rni va roli mutlaqo aks etmaydi, degani emas. Pedagog bu jaraènda rahbar, yetakchi, maslahatchi, ekspert sifatida namoèn bo‘ladi va talabalarni pedagogik jaraènlarni ilmiy-nazariy, tashkiliy-metodik jihatdan to‘g‘ri uyushtirishga yo‘naltiradi. Pedagogik muloqotni tashkil etishda, ayniqsa, pedagog èrdamiga muhtoj talabalarga alohida e’tibor berishi, har bir talabada turli o‘quv fanlari asoslarini o‘zlashtirishga nisbatan qiziqtirish usullarini, hamkorlik va ijodkorlikka asoslangan mehnatni tashkil etishni oldindan o‘ylab qo‘yishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 avgustdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi PF- 5789-sonli Farmoni.
2. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Знание, 1996.
3. Muslimov N.A. va boshqalar. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi/ Monografiya. – T.: “Fan va texnologiya” nashrièti, 2013.
4. Ro‘zieva D., Usmonboeva M., Holiqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo‘llanilishi / Met.qo‘ll. – T.: Nizomiy nomli TDPU, 2013.
5. Компетентности педагога: теория и практика [Текст]: монография / А. А. Печеркина, Э. Э. Сыманюк, Е. Л. Умникова: Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург: [б.и.], 2011.

АМИР ТЕМУР - ВЕЛИКИЙ ТВОРЕЦ

Аброр Киличев
Кафедра Социально-политических наук, Институт химической технологии

Амир Темур был выдающимся государственным деятелем, внесшим огромный вклад в развитие узбекской государственности, талантливым полководцем, искусным дипломатом, щедрым покровителем культуры и искусства. Духовное наследие эпохи Темуридов – одна из ярчайших страниц мировой истории. Блистательный взлет науки, архитектуры, градостроительства, изобразительных и прикладных искусств, литературы, поэзии, музыки являет собой уникальный феномен мирового масштаба. В богатейшем духовном и культурном наследии Амира Темура и Темуридов, сохранившемся до наших дней, отчетливо проявляется его тесная связь с набиравшими все большую силу идеями гуманизма, освобождения человека и утверждения силы, разумности, красоты, свободы созидающей личности, единства человека и природы.

В годы своего правления Амир Темур, положив конец междоусобицам и кровопролитным войнам, объединил разрозненные феодальные владения Мовароуннахра в единое централизованное государство. Благодаря дальновидности Амира Темура были возрождены и усовершенствованы институты государственного и военного управления, укрепились законность и правопорядок. Несомненно, что эта созидательная деятельность Амира Темура, заложенные им традиции покровительства наукам, искусствам, архитектуре, духовному развитию общества в целом, впоследствии продолженные лучшими представителями династии Темуридов, внесла огромный вклад в общественное и культурное развитие эпохи, в прогресс мировой цивилизации, мировую историю в целом. При всей любви к своему краю, Амир Темур прекрасно осознавал важность и значение высоких достижений сопредельных стран и народов. Свою культурную политику он основывал на идее сосуществования и взаимодействия народов покоренных им стран и регионов в рамках его единого и могущественного государства.

Второй этап Возрождения в Центральной Азии охватывает XIV-XV вв. Следует подчеркнуть, что в культуре данного периода наряду с научно-философскими направлениями ставились художественно-эстетические проблемы. Такие выдающиеся ученые как Казизаде Руми, Улугбек Мирзо, Каши, Али Кушчи и другие занимались исключительно научной деятельностью, а в творчестве Саккоки, Лутфи, Абдурахмана Джами, Алишер Наваи, Бехзода и других центральное место занимают художественно-эстетические идеи и философии.

Этот этап, названный в науке зрелым периодом Возрождения Центральной Азии, относится к эпохе Амира Темура и Темуридов. Сейчас в науке официально утвержден и применяется термин «Культура эпохи Темура и Темуридов». Однако следует отметить, что в науке до сих пор, особенно в трудах западных исследователей, в этом вопросе пока что нет единого мнения. Отдельные ученые «пытаются представить

Среднюю Азию как таинственный непроницаемый регион, а эпоху Амира Темура – как темный век азиатской истории», а отдельные добросовестные исследователи, такие как Хильда Хукхем «представляет убедительные аргументы о великой азиатской цивилизации, которая создала непревзойденных художников, великих философов и мыслителей, ученых, поэтов и ремесленников, обогативших мировую цивилизацию, и великие исторические личности». (Хильда Хукхем. Властитель семи созвездий Т. 1995 г.с. 3-4).

По утверждению академика Б.Ахмедова, династия, названная Темуридами, господствовала в Мавераунахре, Афганистане, Иране, Азербайджане начиная с 70 годов XIV века до начала XVI века. В 40-е годы XIV в. в Чагатайском регионе резко усилилась феодальная раздробленность, которая способствовала приходу Амира Темура к власти. В результате чего после долгой продолжительной борьбы, Амир Темур создал крупнейшую централизованную империю, столицей которой был Самарканд, ставший красивейшим городом не только Востока, но и всего мира. В период правления Амира Темура и Темуридов в Великим Туране в области культурного развития осуществлялись очень большие сдвиги. Понятие культуры эпохи Темуридов имеет слишком обширное содержание и значение. В развитие данной культуры очень большой вклад внесли Темуриды Улугбек, Хусейн Байкара, Захириддин Бабур. Наряду с ними творили в различных областях культуры и искусства знаменитые поэты не только восточной, но и мировой литературы: Абдурахман Джами, Алишер Навои, выдающийся художник Камолиддин Бехзад, ученый историк Хандамир, математик Али Кушчи и многие другие.

Нет ни одной области культуры этого периода, в которой бы не творили самые талантливые искусствоведы, музыканты, зодчие, ремесленники и ученые в разных областях науки. Их вклад в развитие мировой духовной культуры чрезвычайно значителен и занимает своеобразное место в истории мировой культуры. Общеизвестно, что Темуриды были меценатами – они всегда заботились о культуре и её создателях. Следует отметить, что Темуриды прекрасно понимали, что духовность, духовная жизнь в развитии любого общества и государства имеют решающее значение.

Сам Амир Темур – разносторонне одаренный человек, прекрасно понимал, что духовный фактор крайне необходим и без него невозможно существование самого общества и любой человеческой цивилизации.

Духовный фундамент имеет в империи Амира Темура особое значение, на него опирается его мощь, сила , слава и величие.

Патриотическое чувство, полководческая и воинская деятельность и созданная им своеобразная Восточная цивилизация – великолепное тому подтверждение. Деятели такого масштаба – редкость в истории человеческого общества.

Амир Темур хорошо понимал значение совета, состоящего из мудрых людей в управлении государством. В своих «Уложениях» он так писал об этом : «Десять долей государственных дел я решил с помощью совета и совещаний, и только одну долю – с

помощью меча». В условиях строительства правового демократического государства и гражданского открытого общества эти высказывания мудрого государственного деятеля имеют большое практическое значение, и потому они своевременны и актуальны.

В духовном наследии Амира Темура очень много полезного для современности. Изучение и использование его является одной из основных задач духовного обновления.

Амир Темур считался мюридом, последователем суфийского тариката (Ордена) Накшбандия. В философии суфизма, как выше отмечалось, особое место занимают гуманизм, смелость, трудолюбие, честность, с которыми он познакомился с ранних лет, и которые оказали огромное влияние на его духовные качества. В философии суфизма существует основополагающий принцип, смысл которого заключается в том, что учитель и ученик должны быть связаны во всем. Иначе говоря, в развитии личности, в духовном росте каждого человека учитель играет ответственную роль, а ученик должен во всем подражать учителю и перенимать все, что имеется в духовном облике учителя. Ученик должен быть преданным своему учителю. В этом отношении Амир Темур показал пример, достойный подражания. Преданности, дружбе учителю, родным и друзьям Амиру Темуру не занимать. Все это убедительно доказывает, что философия суфизма оказала благотворное влияние на личность Амира Темура.

В автобиографии Амир Темур оставил свое понимание человеческих качеств, нравственных поучений. «Духовность – это сила человека, народа, общества, государства,» – говорил Первый Президент Узбекистана И.А.Каримов. Это высказывание руководителя Республики полностью подтверждается всей государственной, политической, социальной деятельностью Амира Темура.

В автобиографии Амир Темур пишет о нравственных качествах человека как личности с огромным внутренним духовным богатством и красотой, которые сводятся к следующему:

- В основе нравственных качеств должна быть бескорыстность;
- Беспрекословное соблюдение религиозных догматов, уважать личности, почитаемые по воле аллаха;
- Всегда нужно делать больше пожертвований в пользу бедных, каждую ссору надо внимательно изучать и по мере возможности её надо решать положительно;
- Всю деятельность направлять к всеобщей выгоде и пользе. В этом деле без причины не обижать никого, оказывать посильную помощь тем, кто пришел к тебе за помощью;
- Выше ставить религиозные вопросы над обыденными, жизненными и светскими делами;
- Строго придерживаться справедливости;
- Никогда не обещать, если не в состоянии выполнить обещания;
- Никогда никому не вредить без причин;

- Себя считать слугой и рабом Аллаха;
- Стремиться быть одинаковым и с простыми и с высшими слоями населения;
- Никогда не надо завидовать другому;
- Строго соблюдать принципы хадисов Пророка и Аллаха;
- Высоко поднимать знамя ислама, признать великую силу тариката веры: «Я слышал, что вера и сила рождены от одной матери. И потому сила, основанная на крепкой вере, будет великой»;
- Всегда надо почитать мыслителя, саййидов, беречь шейхов. «Всегда на моих совещаниях и мероприятиях они присутствовали. В книге по имени мудрого мыслителя поднебесной указано, что если в совещаниях участвуют религиозные деятели, то такого правителя (падишаха) никто не может победить

В духовном наследии великого мыслителя милосердие к своим гражданам занимает немаловажное место. Это он беспрестанно повторял при любом удобном случае и сам строго придерживался этого духовного принципа человечности и гуманизма.

Величие Амира Темура состоит также в том, что он был требователен и беспощаден к себе и другим в установлении правопорядка, на территории огромной многонациональной империи объединяющей различные народы со своеобразными традициями, обычаями и историческим опытом. Он сумел найти силу способную объединить народы– справедливость.

Недаром он провозгласил лозунг: «Сила – в справедливости», который стал основным жизненным принципом. Справедливость – жизненное кредо Амира Темура. Этим он руководствовался в решении социальных, политических, экономических, межгосударственных, семейных проблем и задач. Справедливость для него как бы служила путеводной звездой. Вот почему до сих пор великий государственный деятель, мудрый мыслитель Амир Темур является достойным примером подражания для многих правителей мира. Об этом сам он писал в своих «Уложениях»: «Справедливостью и беспристрастием приобрел благосклонность созданий Божьих. Свои благодеяния распростирал и на виновного и на невиновного; мое великодушие обеспечило мне место в сердцах людей, правосудие управляло моими решениями. Мудрой политикой и строгой справедливостью я удерживал своих солдат и подданных между страхом и надеждой…я имел сострадание к низшим и к самым несчастным классам государства» (см. Секреты побед Темура. Бишкек 1996, с.14.).

Из этого видно, что Амира Темура ещё надо изучать и всегда можно почерпнуть из этого кладезя необходимое для современности и для будущего. Амир Темур с огромным интересом изучал жизнь и деятельность правителей прошлого, великих мыслителей и знаменитых философов, что впоследствии помогло ему в управлении огромным государством. Объединение различных тюркских народностей, освобождение их от монгольского ига было смыслом всей жизни властелина. В осуществлении этого благородного замысла в той или иной степени участвовали

представители всех слоев населения региона: знать, высшее и среднее духовенство, простой люд.

В управлении государством он исходил из того, что делил население на 12 классов, каждому из которых предписывалось посильное и благоразумное занятие. Он создал впервые в мире свод законов. В книге «В горах и равнинах Бухары» Д.Н. Логофет пишет: «В «Уложении» Темура мы находили много сведений об общественно-политических, философских, социальных, мировоззренческих взглядов великий Государья. Имеются правила, уставы правления государством, обязанности государственных чиновников. Все расписано до мельчайших подробностей. В целом, в нем нашли отражение все стороны жизни огромного многонационального государства с различными вероисповеданиями и степенью развития».

Изучая жизнь Амира Темура, его многогранную плодотворную деятельность в её различных аспектах можно прийти к основному выводу свидетельствующему о том, что величайший мудрый деятель мирового ранга во главу угла ставил обыкновенный, человеческий фактор, который играет решающую роль в истории общества, который создает историю вообще. Эту главную истину Амир Темур понимал как никто другой. Иначе он не высказывался бы следующим образом: «Дети, внуки, друзья, союзники, все те, которые со мной какую-нибудь связь имели, пользовались моими благодеяниями. Блеск моего счастья не заставил меня забывать кого-нибудь. Каждый получил должное. Милосердие также имело место в моем сердце. Я уважал в моих сыновьях и внуках союз крови, не посягал на их жизнь, и даже на их свободу. По отношению к каждому частному лицу я вел себя, соображаясь с особенностями его характера и с представлением, какое я имел о нем. Опыт, который я вынес из превратностей судьбы, научил меня, как нужно поступать с друзьями и с врагами» (См. Секреты побед Темура. с.16).

Людей он ценил не по богатству и знатности рода, принадлежности к той или религии, а по человеческим, деловым качествам. Такой подход отличал его от других правителей того времени. Нам думается, что этот принцип оценки людей не имеет ни времени, ни границ, ни национальной, ни религиозной принадлежности. В его окружении в большинстве случаев находились честные, смелые, преданные, справедливые, милосердные и добропорядочные люди, с большими дарованиями и интеллектуальными способностями. Его сановники и чиновники, воины и полководцы были преданными во всех жизненных ситуациях и делах. В этом, заключался один из секретов побед полководца.

Амир Темур очень искусно умел прислушиваться к мнениям других, принимал их полезные и выгодные советы, использовал их творчески в решении тех или иных вопросов.

Вообще умение считаться с чужим мнением и учитывать его в своей деятельности являлось характерной чертой Амира Темура. Коллегиальное решение

государственных вопросов, умение принимать оптимальные решения в труднейших ситуациях принесли ему немалый успех и всемирную славу.

Мудрость и сила аналитического мышления дали великому правителю невиданные результаты. Изучая «Уложения» Амира Темура, ещё раз убеждаешься в том, что он был мудрым политиком. Интересно, что творение Амира Темура и сегодня не утратило своего теоретического и практического значения.

События и явления Амир Темур оценивал, исходя из исторических условий. Он всегда старался решать конфликты и споры мирным путем, а силу использовал лишь в тех крайних случаях, когда договоры, мирные средства не давали желаемых результатов. Подчеркивал, что «хорошее мероприятие в несколько раз лучше, чем тысячи воинов». Приверженность к мирным решениям любых острых вопросов свидетельствует о высоком духовном уровне личности Амира Темура.

Амир Темур обладал обширным кругозором и тонким аналитическим умом, способным решать сложные политические, военные, экономические проблемы, с которыми сталкивался ежедневно.

Амир Темур – сын своего времени. Господствующее мировоззрение и идеология являются основой его духовности. И потому вся его деятельность пронизана одной идеей – исламом, принципами и положениями Корана и хадисов, шариата и калама.

Примечательно, что впоследствии перед началом больших дел и походов, военных действий, он обязательно созывал совет. После обсуждения вопросов он удалялся и уединялся, чтобы посоветоваться с Кораном, и действовал в соответствии с содержанием того аята, страница которого наугад была им открыта. И, что примечательно, ему всегда сопутствовали удача и успех: «Во всех делах, требовавших обсуждения, я извлекал из Корана предзнаменование, руководившее моим поведением», - читаем мы в «Уложениях» Темура. Он строго следует учению ислама, ратует за его все более широкое распространение на вновь завоеванных территориях. Когда он завладел арабскими странами, то воочию убедился, что тамошние народы несколько отошли от ислама, от религии. И, будучи к примеру в Багдаде, Амир Темур восстановил там исламские традиции. Велел строго следовать им, назначил ответственных лиц за соблюдение предписаний ислама. Следует подчеркнуть, что он не только распространял, но и восстанавливал ислам, причем даже там, откуда происходила эта религия. Об отношении Амира Темура к исламу свидетельствуют его «Уложениях», где пишется: «Я заботился о распространении религии Бога и закона Мухаммада, этого избранного Богом сосуда; я поддерживал ислам во всякое время и во всяком месте» (см. Секреты побед Темура. с.12).

Амир Темур почитал потомков пророка Мухаммада. Он с большим почтением относился к ним и всячески заботился о благополучии саидов, назначил им хорошее жалование из государственной казны, что объяснял следующим образом: «Чтобы иметь более верный успех в увеличении числа прозелитов Мухаммада, я избирал из потомков этого пророка человека самого выдающегося, которого и облек полною властью над

мусульманами. Он имел в своем владении священные имущества и назначал отдельных управляющих мечетями. Он же в городах и местечках утверждал верховного судью, первого представителя религии (муфтия), назначал инспекторов рынков». (См. Указ. Соч. С.17-18).

Не удивительно, что Амир Темур весьма уважительно относился к ученым, богословам, улемам не только своей страны, но и завоеванных им стран и народов.

После завоевания той или иной страны, того или иного города он сразу же велел своим военноначальникам собирать представителей духовенства, мулл, улемов, знатных, авторитетных людей, и с ними устраивал продолжительные беседы, во время которых обсуждали различные вопросы, касающиеся жизни данной страны и региона. При необходимости советовался с ними и вместе сообща принимали необходимые решения по тому или иному вопросу. Для него не было своих или чужих. Со всеми обходился одинаково прилично в рамках человеческого этикета с восточными почестями, уважая их достоинство, национальные традиции и обычаи.

Об этих характерных человеческих качествах и духовности Амира Темура имеется много сведений в его «Уложениях», где он пишет: «В государстве, вновь подчиненном моей власти, я оказывал почет тем, которые были того достойны, я обращался с величайшим уважением и почтением с потомками Пророка, учителями Закона, учеными и старцами, я назначил им жалование, пенсии; вельможи этой страны становились как бы моими братьями, а сироты и бедные – моими детьми. С добрыми, какой бы национальности они не принадлежали, я обходился с добротой, но злые и изменники изгонялись из моего государства» (Указ. соч. с. 63).

Амир Темур высоко почитал и культ святых. У него был непреложный принцип: куда бы он ни ездил, где бы ни находился, никогда не оставлял без внимания святые могилы знаменитых личностей и «святых». Прежде чем посетить то или иное святое место, он обязательно совершал ритуальное омовение и уже потом читал молитву. И только после этого позволял себе заняться государственными и личными делами. На территории своей большой многонациональной державы он создал самые необходимые благоприятные условия для воспитания людей в духе исламских традиций. Повсюду он велел строить мечети и молельни с тем, чтобы обучить людей религиозной грамоте. Храмы содержались за счет средств из государственной казны. Об этом он сам писал в «Уложениях» так: «В каждую я послал пожилого знатока ислама, чтобы предостерегать верующих от запрещенных законом дел и чтобы заботиться об их образовании. Я приказал строить мечети, медресе и ханака (дома-пристанища для дервишей и бездомных) в городах, караван-сараи – на дорогах и мосты на реках» (из «Уложения» Темура).

Как покровитель, тонкий и глубокий знаток религии, её социальных, объединительных, регулятивных, интеграционных и мировоззренческих функций в обществе и личной жизни, особое значение придавал он руководству по изучению Корана, хадисов, шариата и распространения догматов, положений, принципов,

обрядов и ритуалов, теории и философии ислама среди широких слоев населения. О тех или других мерах, принятых Амиром Темуром в части укрепления позиций ислама, а также распространения его среди населения говорится в «Уложениях» Темура следующим образом: «Я поставил в каждом городе представителя религии и благочестивых людей для изучения мусульманами Корана и для объяснения основ веры на основе комментариев ученых и священного предания» (Указ. соч. с. 18).

Как истинный мусульманин, глубокий знаток и великолепный чтец Корана, последовательный приверженец шариата и усердный почитатель хадисов Амир Темур опирался в своей многогранной деятельности на принципы, правила и положения ислама.

Говоря об отношении Амира Темура к исламу и его значении в деятельности великого мыслителя, полководца, уместно будет привести признания самого властелина: «Опыт доказал мне, что власть, не опирающаяся на религию и законы, не сохранит на долгое время свое положение и силу. Она подобна нагому человеку, который заставляет других при встрече с ним опускать глаза, не внушая никакого уважения к себе. Можно также сравнить её с домом, не имеющим ни крыши, ни дверей, ни ограды, в который может проникнуть самый презренный человек.

Вот почему я основал здание моего величия на исламе, с прибавлением к нему правил и законов, которые точно соблюдал в продолжение моего царствования» (Указ. соч. с. 17).

Велика роль и заслуга Амира Темура в укреплении позиций ислама и влияния этой религии на духовную культуру народов мира.

Он объединил народы с различными историческими традициями и обрядами, верованиями, взглядами, религиями. Со всеми этими народами и странами находил общий язык и умело руководил огромной империей, достиг упрочения и единства различный рас, наций и народов. В этом проявляется мудрость Темура в организации внутренней и внешней политики мощной державы своего времени, которая оставила заметный след в истории человечества.

Серьезное отношение Амира Темура к духовности объясняется тем, что он как мыслитель прекрасно понимал, что без духовности не может существовать ни одно государство, ни одно общество, ни одна цивилизация. Изучая жизнь и деятельность правителей, историю народов, Амир Темур понял, что многие правители не обращали должного внимания духовной стороне жизни общества, и потому их государства, в конечном итоге, пришли к кризису, к упадку. Это насторожило его и он предпринял все необходимые меры, чтобы предотвратить в своем государстве подобные нежелательные явления – социальный экономический кризис. Он как истинный поборник, покровитель культуры и духовности создал все необходимые объективные и субъективные условия для развития культуры. В столице своего государства он собрал свыше 150 тысяч ремесленников, зодчих, каменотёсов, ткачей, оружейников, ювелиров, и самых выдающихся мастеров различных видов искусства и культуры из различных

стран, завоеванных им. Для них были созданы все условия, чтобы они продолжали творить и создавать на благо государства и общества. Более того, обеспечил их жильем, землей и другими необходимыми средствами существования. Они не знали нужды и притеснения на чужбине, а наоборот, свободно и вольно чувствовали себя на новой родине. Если учесть, что эти люди были представителями различных народов, наций, народностей, этнических групп с разными верованиями и убеждениями, то надо отдать должное таланту Амира Темура.

Об отношении Амира Темура к различным народам мы находим сведения в его «Уложениях»: «Люди всех стран, которые явились в мой дворец, были также допущены к столу моей ханской щедрости. На кого падали мои взоры, с тем обращались с отличием, какого заслуживало его положение» (Указ. соч. ч. 29).

Известно, что Амир Темур в свое время изучал философию, историю, медицину, астрономию наряду с богословием, исламской теорией, литературой. Он особенно хорошо знал историю правителей, которые существовали до него.

Имеются сведения о том, что великий Амир Темур был глубоким знатоком литературы. Порою он сам в свое свободное время занимался литературой и упражнялся в стихосложении. О его хороших литературно-эстетических вкусах свидетельствует великий узбекский поэт Алишер Навои. Выше мы уже говорили о том, что за прекрасное чтение Корана Амира Темура назвали «Хафиз-ул-Куръан», что значит «Блестяще читающий Коран». Приведем одно четверостишье, которое направлено великим полководцем своему врагу Эмиру Хусейну: «Я послал Амиру Хусейну письмо с тюркским бейтом такого содержания:

Кто обмануть меня намерен,
Сам ляжет в землю, я уверен.
Коварство проявив свое,
Он сам погибнет от него.

Как видно, Амир Темур был разносторонне одаренным человеком, и каждая грань его деятельности составляет целую гамму духовности, которую надо специально исследовать и изучать. Амир Темур и Темуриды придавали большое значение нравственности, нравственной чистоте общества и государства. Он понимал, что в этом деле необходимо применять силу закона, вот почему в своих «Уложениях» он строго требовал от всех незыблемости закона: «Если кто-то сломает кому-то зубы, ослепит кого-то, порежет ухо или нос, пьет вино, совершит прелюбодеяние, того необходимо передать в руки шариатского судьи или судьи, принимающему решение по обычному праву».

Более того, законы должны быть одинаковы для всех членов общества и государства.

В «Уложениях» Амира Темура детально разрабатываются правила и обязанности каждого слоя общества, каждого его члена. Особо следует отметить, что Амир Темур как мудрый руководитель не упускал из поля зрения самые низшие слои населения.

Им предоставляются одинаковые права и обязанности со всеми другими членами общества и государства. Как правитель он заботится о них и создает в своем государстве необходимые условия для их нормальной жизни. В этом процессе он делает упор на сознание, на убеждение людей. В «Уложениях» он пишет: «нищих надо собирать в одно место и выдавать им пишу и определить им какое-либо занятие. Все они должны быть помечены клеймом, дабы впредь не нищенствовали. Если и после того, как были мечены, будут продолжать нищенствовать, то таких следует изгнать из страны ...».

Амир Темур никогда не наказывал преступника без тщательной проверки и расследования. Он требовал от своих сановников того, чтобы виновника наказывали только на основании закона при показаниях четырех свидетелей после признания вины. Считал, что не следует торопиться наказывать, ибо можно совершить ошибку при поспешности.

Он всегда защищал простой народ и законом закреплял его защиту. Об этом мы читаем в «Уложениях» следующие указания мудрого и справедливого властелина: «Если сельские и квартальные старейшины будут причинять зло простому народу и тем самым нанесут ему ущерб, следует подвергнуть их штрафу в меру причиненного ущерба и вернуть этот штраф пострадавшим, пока они не придут в прежнее положение. Если деревенский старшина или общество допустит насилие по отношению к лицам низшего сословия, то на них следует наложить штраф, соответствующий допущенному насилию. Если сборщик налогов или хаким допустит насилие и разорит народ, то они должны понести соответствующее наказание».

Амир Темур конкретно указал, какими качествами должны обладать должностные лица. При назначении того или иного человека, он подвергал тщательному исследованию и проверке его родословную, включая и всех родственников, дабы потом не ошибиться. Его сановники, визири, эмиры должны были быть из знатного рода. Они должны были обладать такими качествами, как проницательность, храбрость, осторожность, предприимчивость, бережливость при ведении дела, глубоко и всесторонне взвешивать различные стороны дела, а также обдумывать каждый шаг. Эмир, визири другие чиновники государства должны «знать ведение сражения, способы рассеивания вражеского войска, не терять присутствия духа в разгар схватки и без дрожи и без колебания уметь вести войска, а при расстройстве боевого порядка – быть в состоянии без промедления восстановить порядок».

Порядок, мощь, сила любого общества и государства, единство и благополучие народов каждой страны, её расцвет и развитие, авторитет на международной арене во многом зависят от того, насколько эффективно действуют в нем существующие и принятые законы. Из истории народов Узбекистана всем известно, что у нас испокон веков существуют законы, которые регламентируют различные стороны быта.

Амир Темур очень хорошо представлял, что вместе с законом для руководителя любого ранга необходима духовность и нравственность, неписанные законы, которые

действуют во сто крат сильнее на сознание человека. Эту простую истину Амир Темур воплотил в своей деятельности как никто другой.

Один из секретов удач и побед Амира Темура кроется именно в этом. Закон должен преобладать и действовать в обществе и государстве. Сущность и содержание закона надо довести до сознания каждого гражданина. С этой целью необходимо распространять среди всех слоев населения содержание законов, знания юридического фактора. Исторический опыт Амира Темура, в укреплении роли законов в жизни общества достоин всякого подражания.

Амир Темур вошел в историю как властелин, построивший новые города, великолепные мечети, больницы, каналы, мосты, дороги – вошел как созидатель, творец, а не разрушитель – как многие государи до и после него. Он почти заново отстроил город Самарканд и весь Мавераннахр восстановил народное хозяйство, которое было разрушено вследствие междоусобных войн и феодальной раздробленности.

Изучение богатого наследия Амира Темура показывает, что он как поборник ислама и защитник религии придавал особое внимание благоустройству, так называемых, священных мест, которые очень дороги каждому последователю ислама, хотя, согласно положениям ислама лишь Мекка и Медина считаются святыми местами. К сожалению, этого принципа никто не придерживается во всем мусульманском мире.

Следует отметить, что благодаря Амиру Темуре и его старшей жене Сараймулкханум (Бибиханум) в Самарканде возведено очень много величественных зданий, демонстрирующих мощь и славу Амира Темура и Темуридов. Одним из таких памятников является Шахи-Зинда. Бибиханум была умной, дальновидной и решительной женщиной. И играла значительную роль в жизни Амира Темура, и потому в успехах Амира Темура история признаёт и ее роль. Под ее руководством и по ее указанию были построены многие архитектурные сооружения, которые стали достижениями мирового зодчества – это мечети, ханаки, усыпальницы.

В период правления Амира Темура и Темуридов созданы многие города, здания, караван-сараи, бани, медресе.

В Самарканде Амир Темуром были возведены улицы и микрорайоны: Миср, Дамашк, Багдад, Султания, Шираз, смысл которых состоит в том, что Самарканд является как бы основным городом, а они, то есть вышеназванные, входят в состав Самарканда.

Амир Темур и его потомки развели новые городки-сады, такие как Баги-бехишт, Багидил-Куша, Багишамал, Багинав, Багибугди, Багитахти и другие. Это были городки с большими многоэтажными дворцами, фонтанами, цветниками.

О внутренней отделке возведенных зданий и храмов свидетельствует знаменитый историк Ибн Арабшах: «На них (стенах дворцов) были изображены его (Амира Темура) собрания, нарисованы портреты его в разных позах - картины его в сражениях, где он изображен на официальных торжествах, на совещаниях с царями, эмирами,

сайддинами, улемами и великими людьми, на некоторых же султаны стоят перед ним, скрестив руки: есть картины, отображающие его пиршества».

Величественные сооружения в Карши, Бухаре и Яссе говорят о том, насколько много Амир Темур и Тимуриды уделяли внимание строительству. В период Амира Темура развивалось прикладное искусство, образцы которого сохранились в городах Самарканде, Бухаре и Яссе. Блестящие рисунки, нарисованные на стенах гробницы Ширинбекаага, Туманага, Шахизинды – убедительно доказывают, что мастера кисти той эпохи по изяществу и мастерству никому не уступали.

Уместно подчеркнуть, что в Мавераунахре было очень развито искусство миниатюры. В этом отношени характерно творчество Камолиддина Бехзода, которое является достойным всякого восхваления. О творчестве Бехзода высоко отзывалась английская исследовательница Хильда Хукхэм. Она в своем труде «Властитель семи созвездий» (1995) писала так: «Пятнадцатый век можно назвать эпохой Темуридского ренессанса, а Герат стал местом рождения блестящей школы миниатюристов, и самым выдающимся из которых был Бехзад» (Указ. лит. Т., 1995, с.14). Вместе с Бехзодом творили Мирак Наккаш, Касим Али, Махмуд Музаххиб, Шах Музаффар и другие. Для них был характерен творческий подход в котором прослеживается переход от мифологии и фантастики к реальной жизни. Это положительно отразилось на содержание изображаемых тем и объектов.

Согласно классификации специалистов, все наследие этого периода делится на следующие группы: портреты, жизненные зарисовки, пейзаж, рисунки на стенах величественных зданий, рисунки в художественных произведениях и другие. К примеру, миниатюры, украшающие «Шахнаме» Фирдавси и «Антологию иранских поэтов».

Среди художников самым выдающимся, как уже было сказано, является Камолиддин Бехзод, который родился в Герате. Очень рано осиротел. Его воспитал книжник Темурида Хусейна Байкары Мирак Наккош, который сам был известным мастером миниатюры. Вскоре Бехзода заметил Алишер Навои и оказывал ему всяческую помощь. В конце своей жизни он жил в Азербайджане там и умер. Бехзод основал свою школу и до сих пор его творчество занимает особое место в восточной живописи. Его произведения – портреты Хусейна Байкары, Шейбанийхана, рисунки на произведения Сааъди «Бустан», Низами «Хамса» дошли до нас. Эти произведения великого художника-миниатюриста хранятся в библиотеках Лондона, Тегерана, Кабула, Санкт-Петербурга, Ташкента. Искусство миниатюры требует способности в маленьком рисунке передать крупномасштабные проблемы. А это в свою очередь требует многогранного дарования и таланта.

В этот период большое развитие получило также искусство каллиграфии и искусство создания изящных книг.

В тот период типографий ещё не существовало. Книги создавались вручную. В создании книги участвовали каллиграф, резчик бумаги, переплетчик, чертежник и художник.

Наши предки в этом виде культуры были непревзойденными искусными мастерами. Слава самаркандской бумаги распространилась на весь мир. Эта культура получила дальнейшее развитие именно в период Темуридов.

Уместно напомнить о таком великом каллиграфе как Султан Али Машхади. Он родился в Машхаде. За его труды в области каллиграфии его назвали «Царем каллиграфии» и «Поклонником книг». В 1461-1466 годах он переписал сочинения Низами, Хафиза, Навои. До нас дошли переписанные им 50 произведений поэтов Востока.

Амир Темур и Темуриды большое значение придавали развитию искусства музыки. Историк Ибн Арабшах, Шарафуддин Али Язди, Хондамир и многие другие в своих трудах сообщают, что в этот период искусство музыки и песни получило дальнейшее развитие. Дворцы Амира Темура и Темуридов были центром сосредоточения музыкантов и певцов, которые занимались творчеством и прославились своими песнями и мелодиями. В их творчестве получили дальнейшее развитие восемь видов песнетворчества. В истории развития песенного и музыкального искусства они занимают особое место, и потому историки выделяют данный период развития этого вида духовной культуры как наиболее плодотворный. Творчество Абдукадира Найи, Шахнули Гиджжаки, Устода Шади и других составляет гордость нашей музыкальной истории и духовного наследия.

Амир Темур и Темуриды придавали особое внимание развитию гуманитарных наук. Сам Амир Темур очень хорошо знал историю и потому велел историкам и писцам создать историю своих походов такой, какая она была в действительности, ибо он не любил ложь, хвастовство и пустозвонство. И здесь он непоколебим в своем главном достоинстве – справедливости.

Историческая наука как бы главенствует в системе гуманитарных дисциплин. Труды историков с мировым именем до сих пор являются основными достоверными источниками изучения социально-экономического развития эпохи Амира Темура и его потомков.

Исторические труды Низамиддина Шами «Зафарнома», Х. Абру «Зубдат ат-таворих», Шарафиддина Али Язди «Зафарнома», Абдураззака Самарканди «Матла ус-саъдайн», Хондамира «Хабибас-сияр», Ибн Арабшаха «Аджойиб ул-Макдур фи тарихи Темур» («Чудеса предопределенной истории Темура»), Руи Гансалес де Клавихо «Дневники» и другие составляют достоверные источники изучения истории Амира Темура и его потомков.

Особо значимой является «Зафарнома» Шарафиддина Али Язди, в которой содержатся ценные сведения об истории Амира Темура. В основном исторические труды об Амире Темуре и Темуридах написаны на персидском, арабском, тюркском языках. На этот

период проходится научная деятельность Мирхонда, который написал семитомный труд, последний седьмой том, которого закончен внуком Мирхонда Хандамиром. Знаменитый историк Хандамир, был близок Алишера Навои. Современник великого поэта Хандамир под его покровительством стал ученым – историком мирового значения.

В эпоху Амира Темура и Темуридов во многих областях науки, в частности, в медицине, математике, астрономии, логике, литературе, педагогике, философии, этике, эстетике, литературоведении были сделаны крупнейшие открытия, которые внесли весомый вклад в развитие мировой культуры и науки. В этом отношении особо следует отметить роль естественных наук, получивших широкое развитие и давших много ученых мирового уровня.

Развитие экономики и строительства поставило перед естественными науками многочисленные задачи, решение которых должно было способствовать развитию этих отраслей.

Поэтому развитие естественных наук стало приоритетным направлением в научных исследованиях той эпохи.

На основании вышесказанного можно утверждать, что культура эпохи Амира Темура и Темуридов является одним из ключевых этапов в развитии мировой культуры, и занимает достойное место в истории человечества.

Амир Темур внес большой вклад в восстановление народного хозяйства, в перестройку городов и благоустройство страны, пришедших в упадок в результате многолетней феодальной раздробленности и междоусобных войн. Известно, что очень многие города Мавераннахра, разрушенные после нашествия Чингизхана, лежали в развалинах или были в полуразрушенном состоянии.

В 1371—72 годах были восстановлены разрушенная крепость Самарканда и его стены, Шахристан и его шесть ворот (Шахзаде, Аханин, Феруза, Сузангаран, Кариз-гах, Чорсу). По приказу Темура в арке Самарканда были построены два больших четырехэтажных здания: Кок-сарай и Бустон-сарай. В Кок-сарае были расположены государственная казна, мастерские, тюрьма, а Бустон-сарай был главной резиденцией падишаха. При Темуре заново были построены городские улицы, благоустроены базары. Как пишет Клавихо: «В Самарканде ежегодно продаются товары, привезенные из Китая, Индии, Татарстана (Дашт-и кипчака — Б. А.) и других мест, а также из самого богатого царства Самарканда. Так как в городе не было специальных рядов, где бы удобно было торговать, Темурбек приказал проложить через город улицу, по обеим сторонам которой были бы лавки и палатки для продажи товаров».

Особое внимание Амир Темур уделил благоустройству священных для каждого мусульманина мест. Одним из таких мест был Шахи-Зинда, мавзолей, где во времена Темура были похороненыУлджа-айим.Туглук текин, старшая сестра его Кутлуг Туркан-ага и его младшая сестра Ширин-бека, над могилами которых были возведены гробницы. Известно и то, что по указанию старшей жены Амира Темура

Туман-ага в Шахи-Зинда был построен ряд зданий: мечеть, обитель дервишей, усыпальница и Чартаг, а в Чорсу Самарканда — крытый торговый ряд. Знаменитый Рухабад (усыпальница шейх Бурханиддина Согарджи), гробница Шайх ходжа Нуриддина Басира, известная под названием Кутби чахардахум, фамильный склеп Гур-Эмир также были возведены во времена Темура.

Благодаря стараниям Амира Темура в Самарканде было возведено немало общественных зданий: мечетей, медресе, обителей дервишей, караван-сараев, бань. В их число входит построенное в конце XIV — начале XV века медресе Биби-ханум (1399—1404 гг.).

В общем Самарканд во времена Темура превратился в зажиточный и красивый город. Если сказать словами историка Хафизи Абру, то «возведенный раньше из глины Самарканд [Темур] перестроил, возведя здания из камня».

Благоустроил Амир Темур и родной город Кеш. Он восстановил разрушенные городские стены, оборонительные сооружения, гробницы святых, возвел величественные дворцы, мечети, медресе, усыпальницы, построил базары и бани. Аксарай, построенный за период с 1380 по 1404 годы, и возведенный в 1380 году фамильный склеп — здание Дар ус-саадат сохранились и до наших дней.

Амир Темур благоустроил и города Ясси (нынешний Туркестан) и Бухару. В 1398 году по его указанию было построено над могилой великого отца всех тюрков и поэта ходжа Ахмада Яссави величественное здание — мавзолей с двумя куполами. В 1388 году он восстановил разрушенный в период нашествия Чингизхана город Бенакет, который известен под названием Шахрухия (назван так самим Темуром в честь своего младшего сына Шахруха).

Благодаря поддержке и стараниям Темура з городах Мазераннахра, в частности, в Самарканде, Бухаре и Ясси, широкое развитие получило прикладное искусство. Живописные рисунки, выполненные на стенах гробницы Ширинбека-ага (1385 г.) и Туман-ага (1405 г .) в Шахи-Зинда, свидетельствуют о высоком искусстве Мавераннахрских мастеров кисти.

Среди самаркандских мастеров-живописцев и каллиграфов особое место занимают мастера Абдулхай, Пир Ахмад Багишамали и Ходжа Бангир Табризи.

В этот период дальнейшее развитие получило прикладное искусство и в других городах Мавераннахра. Широкой славы заслужили среднеазиатские умельцы, особенно в резьбе по дереву и камню, мастера по изготовлению предметов домашнего обихода и украшений из золота, серебра, бронзы и драгоценных камней. Об этом свидетельствуют относящиеся к гробницам ходжа Ахмада Яссави в Туркестане и в Шахи-Зинда большой чугунный котел и подсвечник, а также подсвечник из Гур-Эмира с написанным на нем именем Темура и кольца на дверях Шахи-Зинда.

В эпоху Темура получили широкое развитие наука, в частности, такие ее отрасли, как богословие, юриспруденция, математика, астрономия, медицина, история, философия, литература, музыковедение и наука о стихосложении. В «Зафарнаме»

Шарафиддина Али Язди и в «Аджаиб ул-Макдур фи тарихи Темур» («Чудеса предопределений в истории Темура») Ибн Арабшаха приводятся краткие, но весьма ценные сведения о представителях этих наук. Это ученый-богослов Джалалиддин Ахмад ал-Хорезми, правоведы Абдумалик, Исамиддин и Шайх Шамсиддин Мухаммад Джазаири, талантливый астролог маулана Ахмад, музыковеды Абдулкадыр Ма-раги, отец и сын Сафиаддлн и Ардашер Чанги, живописцы Абдулхай Багдади и Пир Ахмад Багишамоли, философы Саъдиддин Тафтаззани и Мирсаид Шариф Журжани, известные историки Низамиддин Шами, Хафизи Абру. «Вот, кажется, все, кого я знал, упоминал, и имена их сохранились в моей памяти. Но тех людей, которых не знал, либо знал, но позабыл, и имена их не сохранились в памяти,— бесчисленное множество. Их просто не счесть. Короче говоря, Темур каждого человека, который мог быть полезен, невзирая ни на что и кем бы он ни был, вез в Самарканд. В результате в Самарканде собрались представители каждой из чудесных наук и редкостных искусств...» вспоминает Ибн Арабшах.

Мугульское нашествие в начале XIII вв. прервало развитие культуры и надолго прекратило развитие науки и искусства, взлет которых наблюдался на территории Средней Азии в X–XI вв. Новый толчок развитию культуры, науки и искусств был дан в эпоху Темура (1336–1405гг.) и Темуридов.

Темур мыслил превратить Самарканд в город, который должен был представлять его могущественную империю и стать самым красивым городом мира. Из всех покоренных стран в Самарканд направлялись ученые, художники , ремесленники. Персия «поставляла» художников, каллиграфов, грамотных людей для медресе, музыкантов, архитекторов и строителей. Из Сирии Темур вывез шелкомотальщиков, мастеров-оружейников, специалистов по производству стеклянной посуды и фарфора. Из малой Азии вывезли оружейных мастеров, мастеров по серебру, каменщиков, специалистов по изготовлению канатов. Из Индии прибыли искусные мастера по металлу и ювелиры, каменщики.

Темур стремился культивировать благоговение перед Самаркандом как центром исламской веры и сделать его местом паломничества. С этой целью сюда были привезены самые знаменитые теологи, открыты медресе, и духовенство было окружено особым покровительством. Высочайшее покровительство распространялось и на одно из самых святых мест Шах-и-Зинда (Живущий царь). Окруженный легендами холм на севере города на месте древнего поселения Афрасиаб должен был стать одновременно и местом захоронения крупных феодальных князей и властителей, кому удача обеспечила при жизни симпатию Темура. Здесь покоится большое число родственников и эмиров Темура.

В Самарканде была восстановлена древняя цитадель — Голубой дворец, который служил для хранения казны и использовался как государственная тюрьма. В нем размещались архивы, монетный двор, большое число редких и ценных вещей, арсенал и интендантство, хранилась личная собственность Темура. Весь Самарканд был

полностью реконструирован. В пригородах столицы Темур построил великолепные парки и дворцы. Здесь были лужайки, цветники, тенистые дорожки, фруктовые сады, ручейки и павильоны.

Ряд внушительных сооружений был построен и в других городах. В Шахрисабзе, вблизи от мавзолеев его отца и сыновей, Темур воздвиг свой величественный дворец — Ак Сарай, поражавший своими размерами. Его строительство длилось двадцать четыре года. В Туркестане он построил мавзолей Ахмада Яссавий (Ясса — древнее название нынешнего города Туркестана). Недалеко от Ташкента был восстановлен город Бинкент, разрушенный Чингизханом, была построена крепость и поселение в Апшаре, восточнее Сырдарьи, а Андижан превратился в цветущую столицу Ферганской долины. К сожалению, многие их этих блестящих сооружений не сохранились до наших дней. Одним из наиболее достопримечательных памятников эпохи Темура является мечеть Биби-Ханум, которую он приказал соорудить после похода в Индию, с целью превзойти все имевшееся до сих пор в мире ислама.

После смерти Амира Темура его государство быстро распалось вследствие династических раздоров и борьбы за верховную власть среди его многочисленных наследников. Одним из них был его внук Улугбек, сын Шахруха, родившийся в 1394 г. При рождении его назвали Мухаммад Тарагай, но еще при жизни Темура оно было вытеснено именем Улугбек и нет никаких сведений, почему его называли ненастоящим именем. Улугбек правил Самаркандом с 1409 по 1449 г. и оставил заметный след в культурном наследии Мавераннахра. Он совершил выдающиеся открытия в области астрономии и математики. Улугбек привлек в свое государство ученых из разных стран. По его инициативе была создана в Самарканде всемирно известная обсерватория, в создании которой и ее работе принимали участие выдающиеся ученые того времени — Джамшид Каши, Казызаде Руми, Муиаддин Кашани, Салахаддин Мусавий и Али Кушчи, прозванный «Птолемеем своей эпохи». В обсерватории был создан каталог, который включал 1018 звезд, разработаны таблицы натуральных значений синусов и тангенсов углов стояния звезд, верных до 9-го десятичного знака, а также таблицы, содержащие координаты (широту и долготу) большого числа пунктов на поверхности земли.

Строительство при Мирзо Улугбеке не достигло того размаха, что при Темуре. Среди построек Улугбека выделяются два медресе — на базарной площади Самарканда, получившей впоследствии название Регистан, и в Бухаре, в художественном отношении не уступавшие постройкам эпохи Темура.

Улугбек известен не только как астроном и математик, но и как тонкий знаток классической арабской и персидской литературы, музыки и истории. Основной труд Мирзо Улугбека, принесший ему мировую славу, известен под названием «Зидж Улугбека», который поистине является грандиозным памятником человеческого гения.

В первой половине XVI в. жили и творили Захриддин Бабур и Алишер Навои. Бобур — один из последних Темуридов, не снискавший успехов в борьбе за власть в

Мавероннахре, оставил заметный след в истории как основатель государства Великих Моголов в Индии и как незаурядный поэт и ученый. Его труд «Бобур-наме», помимо исторических сведений и биографии Бабура, передает подробное описание фауны, флоры, ландшафта Ферганской долины, откуда он был родом.

Огромное значение оказали на развитие культуры и литературы XV–XVI жизнь и творчество великого поэта и государственного деятеля Алишера Навои (1441–1501 гг.), жившего и творившего в Герате при правителе Султане Хусейне Байкаре, одного из последних в династии Темуридов.

При Навои Герат стал центром научной и культурной жизни Средней Азии, затмив собой Самарканд, где после смерти Улугбека восторжествовал религиозный догматизм.

Подведя итог, можно сказать, что Амир Темур, в отличие от своих предшественников — шахов и завоевателей, неустанно заботился о тех, кто был предан науке, культуре и искусству, и покровительствовал им.

ЛИТЕРАТУРА

I.Каримов И.А. Родина священна для каждого. Ташкент «Узбекистон» 1996г.

2. Каримов И.А.«Амир Темур давридаги бунёдкорлик ва ҳамкорлик руҳи бизга намуна бўлаверсин» 4-жилд, Ташкент, 1996г.

3. Каримов И.А. «Речь на открытии памятника Амира Темура» 1993г.

4.Абдунабиев А. «Вклад в мировую цивилизацию» Ташкент, «Узбекистан», 1990г.

5. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Темура (1403-1406) Москва, 2021г. с.115

6. Попов М. М. Тамерлан. М:.205.

7.Говард Р.И. Правитель Самарканда. М:. 201.

8. Даврон Х. Самарқанд хаёли.1Т:. 1991. 200.

PERSPECTIVE WAYS OF IMPROVEMENT OF MARKETING ACTIVITY IN SMALL BUSINESS

Kasimova Fatima Tulkunovna

Tashkent Chemical Technological institute , Uzbekistan
ORCID:https://orcid.org/0000-0003-0876-2256

Abstract

In this paper have been discussed the improvement of marketing activities in small business in the development of competitive markets. The author has improved the system of indicators, evaluating the effectiveness of the marketing strategy taking into account changes in profits, market share, number of competitors, with the selection of segments of strategic business areas of small businesses.

Key words: Small business, Marketing, Competitiveness, Enterprises, Market relations, Strategy and Management.

1.INTRODUCTION

Small business all over the world is considered as the most important basis for the effective functioning and development of the national economy. Small business can effectively contribute to the growth of employment in the republic and its regions, promote the formation of a competitive environment and its saturation of the market with consumer goods, as well as ensure the revitalization of innovation activities. In many countries of the world, small business development institutes have been established, in particular in the USA (STTR - Small Business Technology Transfer, SBIR-Small Business Innovation Research Program), Canada (IRAPIndustrial Research Assistance Program), Israel (Yozma), Great Britain (SBIC- Small Business Investment Companies Program) and other countries. They have developed marketing research programs in small business, focused on the possibility of their rapid adaptation to the changing market environment. In modern conditions, increased attention to the development of small business and private.

Entrepreneurship is due to their influence on the dynamics of the socio-economic development of the country. The share of small businesses in 2016 in gross domestic product in developed countries in Japan was (55%), respectively in the United States (52 %), France (50 %) and Germany (47 %).

Today, on a global scale, in order to improve state support for small businesses and private entrepreneurship, to stimulate innovative activities of business entities, research is being conducted in such priority areas as assessing the impact of economic mechanisms on the development of innovative entrepreneurship, increasing the transparency and attractiveness of the business environment, developing a small business support system based marketing approach.

The republic has created an integral system of measures and institutions aimed at stimulating small businesses and private entrepreneurship, on the organization of modern flexible

industries, focused on the production of competitive products that are in demand in foreign markets. The Strategy for the Further Development of the Republic of Uzbekistan defines such important tasks as “creating a favorable business environment for the broad
development of small business and private entrepreneurship, strict suppression of unlawful interference by government, law enforcement and regulatory bodies in the activities of business structures”. Effective implementation of these tasks involves the improvement of the marketing activities of small businesses in the development of competitive markets.

This research to a certain extent serves to fulfill the tasks defined in the Decrees of the President of the Republic of Uzbekistan UP5308 dated January 22, 2018 “On the state program for implementing the action strategy in the five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan in 2017–2021 in the“ Year of supporting active entrepreneurship ” , innovative ideas and technologies ”, UP-4848 dated October 5, 2016“ On additional measures to ensure accelerated development of entrepreneurial activity, worldwide protection of private interests stvennosti and qualitative improvement of the business climate, "UP -5087 on June 19 2017goda" On measures on radical improvement of the system of the state to protect the legitimate interests of business and the further development of entrepreneurship ", and other normative-legal acts aimed at the development of entrepreneurial activity.

Compliance with the research priorities of the development of science and technology of the republic. This study was carried out in accordance with the priority direction of the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan I. "The spiritual, moral and cultural development of a democratic and legal society, the formation of an innovative economy."

2.METHODOLOGY

Scientific-theoretical and methodological aspects of marketing research and improving the competitiveness of business entities are considered in the works of such foreign scientists as Porter (2011), Kotler (2006), Egan (2008), Doyle (2001), Malhotra (2002), M. Stone, N. Woodcock, L. Machtinger, J. O’Shaughnessy, and others.

In the CIS countries, some areas of increasing the competitiveness of small businesses are reflected in the scientific works of Afans'ev (2015), Belyaev (2010), Nosova (2010), Godin (2015), A. Koreneva, I. Kozieva, N. Popova, R. Fatkhutdinova and others.

General aspects of the improvement of the marketing system and the most important issues of marketing research, the growth of competitiveness of industrial enterprises in Uzbekistan are reflected in the scientific studies of such domestic scientists as A.Sh.Bekmurodov, MRR.Boltabaev, Sh.D.Ergashhodzhaeva, A.A. Fattakhov, D.M. Mukhitdinov, M.A.Ikramov, G.N.Akhunova, G.Kariev, Z.Hakimov, Tursunov (2015) and others.

Meanwhile, the problems of marketing research in the field of small business and private entrepreneurship have not been fully studied. As is known from the experience of world practice, the field of small business is one of the priority directions of development of the national economy.

The relevance of the problem, its practical significance, the lack of knowledge of the features of the methodology of marketing research in small business in the context of growing competitive markets determined the choice of the topic of dissertation work.

Relationship of the dissertation topic with the research work of the higher education institution where the dissertation was completed. The dissertational work was carried out in accordance with the plan of research and development works of the Tashkent Institute of Chemical Technology in the framework of the scientific direction on the topic: 6/16 "Rendering scientific and practical advice based on marketing research to increase sales volumes of consumer goods".

The aim of the study is to develop scientific proposals and practical recommendations for improving the marketing activities of small businesses and private entrepreneurship in the context of growing competitive markets.

3.CONCLUSION

In the modern economy, the role of marketing as a strategic tool is significantly increasing, and the ability of business entities to respond to market challenges allows them to grow steadily.

In Uzbekistan in recent years there have been significant changes in the development of small business and private entrepreneurship. The results of the study showed that government support for small businesses contributes to the growth of its share in the macroeconomic parameters of the country.

As the analysis showed, in 2016 the share of small business and private entrepreneurship (IBPP) in the gross domestic product (GDP) was 56.9 % against 54.0 %, in 2011 its growth was 2.9 points. Over the analyzed period, the share of IBPs in the volume of investments in fixed assets increased significantly to 39.1 % (against 31.9 % in 2011), in the export of goods and services 26.5 % (against 18.8 %) and the number of employed in the economy was 78.2 % (versus 75.1 %).

Indicators of small business development in the Republic of Uzbekistan at the present stage indicate its high economic potential. However, according to the author, if previously the main criteria for its development were, above all, the size and concentration of capital, the volume of trade, industrial potential and employment, then, in recent years, marketing components that correspond to global trends have come to the first place.

It should be noted that today the opinion of consumers about the product, its position in the market, information about competitors and effective pricing policy are the determining components of the marketing activities of small businesses. However, if large enterprises are willing to spend significant resources on control of the marketing situation, then small enterprises are practically deprived of this opportunity and are limited to survey methods.

In the course of the study, the most effective marketing management tools were identified, and their role in the system of developing and implementing a company development strategy was determined. I. Ansoff believes that the analysis of the competitive status of the enterprise through the use of

marketing tools and methods sets the following goals: The development of a strategy and the determination of the opportunities and resources that the enterprise needs to select in order to

concentrate them in strategic economic zones (SZH); Distribution of resources between SZH in the short term.

Based on this, the paper developed a methodical approach to the development of a marketing strategy, with the definition of appropriate SZH using sociological research on the example of the company Mavis Global LLC. The representativeness of the research object is confirmed by the fact that Mavis Global LLC is a small enterprise (less than 110 employees), its share in the local confectionery market in 2017 exceeded 35 %. As the analysis showed, the company for 2014 - 2016 spent more than 10 % of the total cost of marketing research and advertising campaigns.

As part of this study, the author in 2016 developed and implemented a technology for integrating survey methods into the activities of the company Mavis Global LLC, which includes all stages of marketing - from packaging, assortment to display at the points of sale of goods. The development was based on the 4P marketing concept (place, press, promotion, product), taking into account the use of the concept of defining strategic business areas (SZH). The proposed research methodology allowed the author to obtain a comparative assessment of Mavis Global's positions against major players in the market and determine competitive advantages in certain areas, as well as evaluate each segment in terms of its growth or decline against changes in the confectionery market (Table - 2). Table - 1 presents the main product line of production of LLC Mavis Global, as well as sales in quantitative terms for the years 2015 - 2017. It should be noted that after the rebranding, carried out on the basis of the marketing research method proposed by the author, chocolate paste received an increase in sales in 2017 over 2016 from 2016 more than 2.7 times

The method proposed by us for improving the organization of marketing research had a positive effect on the sales of such products as soufflé - growth compared to 2016, in 2017 amounted to 128.6 %, cookies - 121.1 %, chocolate paste - 2.7 times, caramel - 132.1 % and marmalade - 128.6 %.

The marketing research tools for survey data proposed in the thesis and their subsequent analysis created the possibility of shaping the portfolio policy of Mavis Global LLC and its focus on the most dynamic product segments, providing an opportunity to release investments in promising areas and optimize operating costs.

The change in competitive methods (branding) has led to a change in the concept of marketing, which today is called "relationship marketing" when it emphasizes the priority of consumers and the need to build these relations. As shown in the work, the holistic system of the organization's activities in the market, relationship marketing will have a great influence on the development of entrepreneurial activity.

First, relationship marketing creates a new way of thinking, which is shaped as a system for optimally adapting the organization's specific goals to real opportunities to achieve them through interaction with the target market.

Secondly, relationship marketing creates a new mode of action for small businesses in the market. A holistic methodology of market activity is being formed, which should provide for a

flexible change in product, price, communication, and financial policies depending on market changes and consumer behavior.

Third, relationship marketing allows an organization to achieve a competitive advantage (internal and external) through effective competitive behavior, which provides not only the advantages of products, assortment, pricing, etc., but also creates integrated marketing communications.

Fourthly, the peculiarity of the modern market is not only that the markets are saturated with goods and brands, among which the consumer must make his choice, but also that the market becomes oversaturated with information.

With this in mind, according to the author, in market conditions, a brand is considered as one of the assets of the organization, and branding is an effective tool for realizing the competitive advantages of a business.

As the analysis showed, the forecast indicator of the marketing efficiency of a small enterprise LLC Mavis Global is 10.9 points, and the actual indicator is 10.2 (there is a reserve for increasing the efficiency of marketing use - 93.6 %).

The results of research showed the promising directions of formation and evaluation of the effectiveness of the implementation of a network marketing model in the field of entrepreneurship. The development was based on the ABC method, first used in network marketing. Borrowing the basics from logistics and product promotion, the method is based on the principle of forming a corresponding margin model and relationships with each distributor (the system includes the standard for categorizing retail outlets implemented in Mavis Global LLC). Further development and implementation of the network marketing model in the activities of Mavis Global LLC will contribute to a wider involvement in interaction with companies in product sales (NKA's key customers) and the growth of the company's competitiveness. Thus, marketing research should accompany the activities of small businesses at all stages of creating, developing, introducing and distributing new products, and at each stage strictly defined goals, tasks and special marketing tools are applied. The results of marketing research allow the company to adapt the product line to the requirements of consumers and assess the effectiveness of its positioning in the market.

4.REFERENCES

1) Afans'ev, M. P. 2015. Marketing: the strategy and practice of the company. AO "Finsta typform", 112.

2) Belyaev, V. I. 2010. Marketing: fundamentals of theory and practice: textbook. V.I. Belyaev. - 4th ed., Pererab and add. KNORUS, 680.

3) Doyle, P. 2001. Cost-oriented marketing. P. Doyle; by ed. Yu. N. Kapturevsky;

ROLE OF SCIENTIFIC SCHOOL IN BECOMING AND FORMATION OF YOUNG SCIENTISTS OF UZBEKISTAN.

Rasulev Erkin Hasanovich
Tashkent Institute of Chemical Technology
Tashkent, Uzbekistan

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6293-3242

ABSTRACT
The article examines the history of the formation of scientific schools in Uzbekistan, their role in the formation of young scientists. The meaning of the relationship between a student and a mentor in a scientific school.
Keywords: science, scientific school, lieder, Uzbekistan.

In the history of a science the most essential object traditionally is the activity of outstanding scientists and at more steadfast sight at the history of a science it is found out, that the scientific school is also an interesting phenomenon in the history of a science. The reference to scientific school is the reference to scientific tradition between generations of scientists, explanation of continuity of norms and values in the scientific environment. The scientific school is special object which allows simultaneous tracing performance of double function of a science: training of creativity and research. The scientific school represents the form of transfer of the art of research from one generation to another. In conditions of revival of a historical heritage, revision of all our history, the scientific school is great help for understanding of the rich past of our scientific idea as the tool of explanation and disclosing of this all.

Each scientific school is the unique micro social environment, original integrity of a certain group of scientists, providing and eliminating researchers of a science various sorts of dilemma. Their essence is concluded in a question: how to estimate scientific school, what is positive or negative? In fact, it is known that at scientific school there is an authority, and from it nearby and up to the statement, school can inhibit natural development of a science. Apparently, this also creates originality of scientific school, its various interpretations. And still development of the problem of scientific school in conditions of independence matters not only for explanation of the past of our scientific idea, but clear and true understanding of applicability of science in processes of reforming of our society, maintenance of stability and safety of the Republic of Uzbekistan.

The government of Uzbekistan pays steadfast attention to preparation of the scientific and pedagogical staff and experts. Young men passing training or studies in the leading scientific and educational centers of the world, come back with rich scientific potential, acquiring knowledge and skills of the last achievements of scientific thought. And it allows spend reforming of independent Uzbekistan on scientific bases through the prepared scientists and experts and in compliance to the level of the world standards.

The scientific school is an example of traditional stable scientific personnel, it's the convenient form of studying and development of exclusively actual present problems connected with the process of reforming of science in our society. Training on the basis of the reference to historical experience of science with various types of scientific schools allows scientific creativity on the basis of leading centers of science and educational institutions to unite scientists under the decision of particular tasks in view, both for society, and for the science. The scientific school is in demand by growing need of a society in scientific understanding and explanation, and the main point in drawing up of the perspective forecasts of the development of a society, in troublesome circumstances for science it creates optimum conditions for training scientific creativity of young scientists. In the broad sense of the word, there is some kind of transfer of scientific knowledge of relay races, moral norms and values from the developed scientist to beginners that contributes to the strengthening of independence of the Republic and formation of those young men who can be worthy to represent great science of Uzbekistan tomorrow.

Interaction of a scientist with scientific school means a creative pressure of own forces. Scientists, in particularly young ones, receive additional stimulus to researches and hope to become successful at scientific school.

In the consideration of the question of occurrence and development of scientific schools in the literature the main role of the scientific person around whom there is a school is constantly emphasized. A basis of a scientific school is its leader. Apparently, to the outstanding scientists having the scientific school, possess a certain list of qualities. The scientist heading a school, defines the scientific and moral atmosphere, for that person intensive interest to a problem is combined with huge working capacity and «spirit of collectivism».

Modern scientific school is, first of all, narrow, priority scientific directions for the decision of problems of the complex character the object of which is the decision of tasks in view at the world standard level and maintenance of national interests of the country. The matter is that such rind of scientific associations satisfy the social order of performance of function of training of scientific creativity. It is more than once proved, that the scientist should be concentrated to rather small, precisely outlined circle of problems. Only this way the realization of ancient and duly the justified way of training of the scientific creativity consisting in close, direct and long contact with the great scientist and his colleagues-pupils is possible.

And scientific schools find a wide circulation today as the social form of the maximal intensification of creative process in scientific research. In the majority the direct reason of the maximal intensification of creative processes at scientific schools are personal features of outstanding scientists which considerably surpass the mental abilities of the others. The scientific school has the specific socially-psychological microclimate promoting the maximal intensity of collective creativity. This effect is so strong, that in conditions of reforming and some unprestigiousness of science, the scientific school is in the condition of resistance to

such negative costs of a transition period of our society, as a whole hard position of young scientists of Uzbekistan. The first results of reforming in the field of a science show, that existence and formation of new scientific schools promote occurrence of a microclimate for the maximal spiritual efficiency and renders strong influence with the purpose of formation of free development of a person, and on the other hand create a reserve for formation of stable independent structural formations in science.

Process of formation of productive scientific schools in conditions of the independent state proves this. Certainly, advantages of independence do not automatically lead to maximal scientific efficiency. Not all yet is quite known and is worked on this question for the favorable combination of conditions for scientific schools, could be shown as often is possible.

From the very beginning it is necessary to have the certain concept about scientific school. It is much stated about scientific school, but it does not bring clearness and unambiguity in representations about scientific school. From our point of view, originating from modern requirements of life and science, it is necessary to search essence of scientific school in such attribute as presence of productive mutual relations between the leader and subordinates in the research organization. And these productive mutual relations should comply to the following parameters. The scientific school is the process of research yielding new scientific results. Further, when we speak about scientific school first of all there is a question of the organization of not individual creativity but distribution of research between various individuals and process of communication between the researchers, finally producing so mething not simple, that is not possible especially for individual researches. The scientific school is integrity of the research processes carrying the form of a chain in time where the representatives of one school are the number of generations of scientists. It is necessary to make the clause: scientists working the group simultaneously and in common is not yet a scientific school, but such group can be the beginning of a scientific school. At any scientific school it is possible to allocate such essential aspect as the mechanism of the communications. On the basis of this it is possible to group scientific schools around magazines, faculties, institutes and scientific institutes, but whether are they those starting points which scientific schools in the future actually leave? It is known, that only in unusual cases a scientist a researcher is able to reach high creative individuality in scientific research by self-education. This is explained first of all, by the fact that creative process is carried out in some context which includes more, than simply sphere of rational logic operations and practical actions. First of all, young beginning scientists require a teacher by virtue of that very much in any way will not get from books but only through personal contact and practical recommendations. Besides in science there is a constant process of not only future development but also preservation of the received knowledge. The scientific inheritance as set of the saved theoretical knowledge and methods, scientific institutes and traditions is a real arsenal of science. Among the mechanisms providing continuity and stability of science, there are scientific schools. Scientific schools are the important stabilizing phenomenon, a

condition of maintenance of steady development of the most perspective paradigms during satisfactory long period of development of science.[1] In such limited groups, the existence of which is described by special conditions and dialogue, a young scientist acquires knowledge, value, norm and the traditions developed by previous and present generations of scientists of Uzbekistan in scientific schools as a result of the doctrine, formations and education, figuratively speaking with milk of mother.

So the first centers of science and culture on the territory of present Uzbekistan functioned in antiquity. In the IX–XI centuries the Central Asia became one of the major centers of a scientific thought of the East. In such cities as Merv, Bukhara, Urgench, Samarkand, Hojent «Houses of wisdom», astronomical observatories and libraries have appeared. In the X century in the city of Urgench the famous scientific school held assemblies of scientists, debates were formed, questions of philosophy and certain sciences were discussed. During the IX–XV centuries researches received significant development in the field of exact and natural sciences. This was relevant, first of all, with the names of such scientists as Muhammad Khoresmi, Ahmad Fergani, Abu Nasr Farabi, Abu Rayhan Beruni, Mahmud Kashgari, Abu Ali ibn Sina, Nasreddin Tusi, Kazyzade Rumi, Jamshid Kashi, Ulugbek, Ali Kushchi, etc. And Ulugbek's astronomical school in Samarkand has shown the sample of scientific school of that time. This has found the reflection in expediency of creation of the new high schools – madrasah in Bukhara, Samarkand, Gijduvan, etc.

Ulugbek's school has great value for development of continuity of scientific knowledge, formation of scientific traditions among scientists, occurrence of rudiments of an experimental science in the Central Asia. Members of this school made trigonometrically tables, calculated the value $sin\ 1^o$ to 18-th decimal sign, stated receptions of extraction of the roots based on application of the formula of a binomial, put into practice decimal fractions and rules of action with them, the approached way of the decision of the equation of 3-rd degree, have created the star catalogue, the table of natural values of sine and tangents, true up to 9-th decimal sign, etc.

Today everybody knows V.I.Romanovsky's mathematical school in Uzbekistan. Development of a mathematical science in the Republic is connected with the name of this scientist. Being the great scientist and outstanding teacher, V.I.Romanovsky has brought up the whole galaxy of talented pupils and is deservedly recognized as the founder of the Tashkent mathematical school.

In 1943 in Uzbekistan the institute of mathematics is created subsequently given the name of this scientist as the recognition of this. For merits in the field of mathematics he and his pupils have been repeatedly noted by the state. Later as consequence of already existing tradition of the decision of certain problems of mathematical science school of the functional analysis managed by academician T.A.Sarymsakov and school in the field of the theory of probability and mathematical statistics ruled by academician S.H.Sirajdinov were formed.

[1] See: Popper K. Normal science and its dangers. – In: Criticism and the growth of knowledge. Cambridge. 1970. Pg.55 – 56.

In the field of physics it is necessary to note founders of such scientific schools as school of nuclear physics of high energy and physics of cosmic rays academician S.A.Azimov, the school of issue electronics academician U.A.Arifov.

In the field of organic chemistry, in particular chemistry of the natural connections, essential successes have been reached in the study of research alkaloids by scientific schools of academicians A.S.Sadykov and S.Y.Yunusov.

The important role was played in development of problems of seismology by the well-known Tashkent school of seismic stability of M.T.Urazbaev. This school practically solved a number of the important problems for our seismologic dangerous region.

In the field of geology Tashkent metallogenic school of researches in the field of petrology and metallogeny has been created under direction of academician H.M.Abdullaev, the President of the Academy of Sciences of Uzbekistan. Researches of this school promoted creation of a powerful mineral-raw-material base for the development of the versatile mining industry and various branches of economy.

Development of philosophical sciences first of all is connected with the name of the scientist and the leader of scientific school academician I.M.Muminov. He had brought the essential contribution in the field of research of rich philosophical heritage and education of the scientific staff in the field of social studies. Academician Y.G.Gulyamov has brought the invaluable contribution to development of historical science, in particular archeology.

Names of these scientists will forever be kept in history of science of our country; their contribution to the development of our national science is invaluable. And many scientific research institutes and streets of Uzbekistan are named in their honour as recognition of their merits within independence.

To a scientist, especially to a great scientist, always there are overestimated requirements, than under the attitude to other people, and the above-stated examples show on an example of scientific school about that great role of the scientist in spiritually-moral education of rising generation on the personal example.

The problem of diligent thinking of the scientist, his fidelity to the business, and through this to people is connected with the same difficulties, as well as for other people – with moral problems. Their decision is frequently connected first of all with the team where the same scientist constantly works and creates. And the scientific school has proved to be the most effective means of the decision of moral problems in the scientific environment. The school in a science carries out various functions and one of them is formation of a scientist as a citizen, a person.

The young scientist of the Republic of Uzbekistan, as well as any scientist, first of all, should be worthy citizen of the country. He should have not only a high level of professionalism, but also actively participate as the scientist in realization of ideas of national independence, to like the spirit of ideology of independence. And formation of such vital position of the young scientist in very big degree depends on scientific school, where he gets, it from his teachers

and comrades in science, from depth of their knowledge, from their culture, their national consciousness and patriotism, moral shape as a whole.

The role of a scientific school is exclusively unique in education of an active vital position of young, just beginning scientist. A scientific school is that environment which influences formation of vital positions of a young scientist. Today in conditions of independence the purpose put by scientific school to a young scientist, what answer is given by the leader of this school to the question «for what does he work» is especially actual.

INDICATORS OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY IN UZBEKISTAN

Tursunova Muniskhon Rakhimjanovna
Tashkent Chemical Technological institute,Uzbekistan
ORCID:https://orcid.org/0000-0001-8576-5931
Abduqodirova Nodira Asqarali qizi
Tashkent Chemical Technological institute, Uzbekistan,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9029-6789

ABSTRACT

In the model of the socially oriented market economy of Uzbekistan, the main role is played by the development and strengthening of foreign economic activity, the definition of ways of unification of the Republic into World Economic Relations, as well as the development of socially oriented market economy and the strengthening of the directions of integration of the Republic in World Economic Relations. The strategy for the development of the economy of Uzbekistan is diversified and aimed at creating a competitive economy, maximizing the use of national resources using innovative technologies and new methods of market management. The ultimate result of the reforms carried out in the foreign economic activity of the country, in particular in the sphere of foreign trade, directly affects the growth of the standard of living of the population.

Keywords: foreign economic activity, export, import, foreign trade, indicators, foreign partners, economy, development.

1. INTRODUCTION

“As long as we have decided to restore the new Uzbekistan, we will rely on two solid pillars. The first is a strong economy based on market principles. The second is a strong spirituality, based on the rich heritage of our ancestors and national values.” ,- noted President Shavkat Mirziyoyev.

According to Article 3 of the law "on foreign economic activity of the Republic of Uzbekistan":

"Foreign economic activity means the activity of legal and physical persons of the Republic of Uzbekistan aimed at establishing and developing mutually beneficial economic relations with legal and physical persons of foreign countries, as well as with international organizations.”

Legal entities registered in the Republic of Uzbekistan, as well as individuals who have a permanent place of residence in the territory of the Republic of Uzbekistan and registered as an individual entrepreneur, are entitled to engage in foreign economic activities.

The main principles of foreign economic activity are:

1. land and economic independence of foreign economic activities;
2. equality of foreign economic activities;
3. the inadmissibility of discrimination in the implementation of trade and economic relations;

4. interaction from the implementation of foreign economic activity;
5. protection of the rights and legitimate interests of foreign economic activity by the state.

The Republic of Uzbekistan has the following main directions of foreign economic activity:

1. Internationalism;
2. Foreign trade activities;
3. Attracting foreign investment;
4. Investment activities outside the Republic of Uzbekistan.

Legal and physical persons of the Republic of Uzbekistan carrying out foreign economic activity are considered as subjects of foreign economic activity. Foreign economic activity can be carried out in relation to goods, works (services), which are objects of purchase and sale or exchange, any property, including securities, foreign exchange valuations, electricity, heat energy and other types of energy, vehicles, intellektual property objects, except that their use in foreign economic activity is prohibited by legislation.

Foreign trade activity is an entrepreneurial activity in the field of trade in international goods, works (services). Foreign trade activities are carried out by exporting and importing goods, works (services).

The withdrawal of tokens from the customs territory of the Republic of Uzbekistan without the obligation to re-import them is the export of goods, unless otherwise specified in the legislation.

The importation of goods into the customs territory of the Republic of Uzbekistan without the obligation to re-import them is the import of goods.

Export of works (services) by a legal or physical person of the Republic of Uzbekistan for the legal or physical person of a foreign state, regardless of the place of their execution (rendering).Imports of works (services) by a legal or physical person of a foreign state for the legal or physical person of the Republic of Uzbekistan, regardless of the place of their execution (rendering).

State regulation of foreign economic activity is carried out in the following ways:

1. formation and improvement of the legislative basis of foreign economic activity;
2. regulation by currency;
3. tax regulation;
4. tariff and notary regulation;
5. Protection, compensation and anti-dumping measures for compliance with the economic interests of the Republic of Uzbekistan;
6. the establishment of a state monopoly on the procedure for the implementation of foreign trade activities, including the establishment of quantitative restrictions and the export and import of certain types of commodities;
7. specify a complete list of documents required for the implementation of Export-import Operations;

8. according to its own characteristics and characteristics, it can make an important contribution to the creation of weapons of gross destruction (nuclear, chemical, bacteriological (biological) and poisonous weapons), as well as means of its delivery (missiles and other technical means capable of supplying weapons of gross destruction), other types of weapons and military equipment, which are listed in the lists of export control subjects, ;
9. certification of imported and exported goods;
10. setting technical, pharmacology, sanitary, veterinary, veterinary-sanitary, phytosanitary, environmental standards, requirements, rules and norms;
11. to give preference and privileges to the subjects of foreign economic activity.

State regulation of foreign economic activity can also be carried out in different ways in accordance with the legislation.

For the management of foreign branches specializing in global sectors of the economy, international companies use a global strategy with the aim of maintaining a level of competitiveness on a global scale. Such companies have an entire network of foreign branches, have resources on different continents of the planet, organize enterprises in countries with the lowest production costs and widely apply the effect of masshtab. They place their research centers not in the states where the head Company is located, but often in countries where there are good sales markets.

2. RESEARCH METHODS. Today, Uzbekistan carries out trade relations with more than 150 countries of the world. A relatively significant contribution of TSA was recorded in the Russian Federation (16,7 percent), in the people's Republic of China (16,6 percent), in Qozog'istan (8,3 percent), in the Republic of Korea (7,4 percent), in Turkey (5,6 percent), in the Kyrgyz Republic (2,0 percent) and in Germany (2,0 percent).

Among the 20 largest partners in foreign economic activity, there is an active foreign trade balance in six countries, in particular Afghanistan (213.7 million). US dollar), Kyrgyz Republic (138,8 million. US Dollars), Tajikistan (93,7 million. USD), Turkey (42,8 million. US dollar), France (23,6 million. US dollar) and Iran (8,0 million. US dollar) shular is in the sentence. With the remaining 14 states, the balance of passive foreign trade remains.In the foreign trade turnover of Uzbekistan in January-December 2020, the share of the countries of the Commonwealth of Independent States (CIS) was 32.6 per cent, the share of the countries of the Eurasian Economic Union(EOII) was 27.1 per cent.

Foreign trade turnover and balance of the Republic of Uzbekistan (January-December 2020 year in US dollars.)

Table 1

Indicators	**2019 year**	**2020 year**	**Growth rate, in %**	**Compared to the total, in %**
Foreign trade turnover	**41 751,0**	**36 299,3**	**86,9 %**	**x**

Export	**17 458,7**	**15 127,7**	**86,6 %**	**100,0**
goods	9 105,6	7 319,4	80,4	48,4
services	3 434,8	2 003,9	58,3	13,2
gold	4 918,3	5 804,4	118,0	38,4
Import	**24 292,3**	**21 171,5**	**87,2 %**	**100,0**
goods	21 866,5	19 955,1	91,3	94,3
services	2 425,9	1 216,4	50,1	5,7
saldo	-6 833,6	-6 043,8	x	x
Export (gold-free volume)	**12 540,4**	**9 323,3**	**74,3%**	**x**

In the foreign trade turnover of Uzbekistan in January-December 2020, the share of the countries of the Commonwealth of Independent States (CIS) was 32.6 per cent, the share of the countries of the Eurasian Economic Union(EOII) was 27.1 per cent. Over the past year, the total trade turnover with the CIS countries amounted to 11,83 billion US dollars, of which exports – 4,09 billion US dollars, while the volume of imports – 7,73 billion US dollars. Passive foreign trade turnover – 3,64 billion US dollars.

The highest volumes of foreign trade turnover with the CIS countries are recorded with Russia (47,7 percent), Kazakhstan (25,5 percent), Kyrgyzstan (7,6 percent), Turkmenistan (4,5 percent) and Tajikistan (4,2 percent).

In the next place in terms of foreign trade turnover are the following countries:

1. Russia - $ 4,5 billion: exports - $ 1.2 billion, imports - $ 3.3 billion
2. Kazakhstan-2.3 billion dollars: exports-729.4 million, imports-1.5 billion dollars
3. Korea-1.8 billion dollars: exports-38.4 million, imports-1735.1 million dollars
4. Turkey-1654,8 million dollars: exports-785,8 million, imports-869 million dollars
5. Kyrgyzstan - 736,3 million dollars: exports-622,4 million, imports-113,9 million dollars
6. Germany - 643.6 million dollars: exports-59.6 million, imports-584 million dollars
7. Afghanistan-611.4 million dollars: exports-609.5 million, imports-1.9 million dollars
8. Czech Republic-499.1 million dollars: exports-30.8 million., import — 468,2 million dollars
9. Tajikistan-394.3 million dollars: exports-318.3 million, imports-76 million dollars.

In turn, the total foreign trade turnover with the countries of the Eurasian Economic Union (EOII) is 9,82 billion US dollars (the share in the total foreign trade turnover is 27.1 percent), of which the volume of exports is 3,17 billion US dollars (the share in total exports is 21 percent), the volume of imports is 6,65 billion US dollars (the The passive foreign trade turnover amounted to 3,48 billion US dollars.

The volume of exports in the foreign trade turnover amounted to 13.3 billion dollars, while imports amounted to 16.7 billion dollars. Bunda goods had reached an export value oforti 5,9 billion dollars, the largest of which coincided with the industrial margins. And the impeachment of goods totaled 15.7 billion dollars, of which 37.8 percent was occupied by machines and transport equipment. Over the past period, the largest trade partner of Uzbekistan was the people's Republic of China. The total volume of foreign trade turnover between the two countries amounted to 5.1 billion dollars, so 1.57 billion dollars corresponds to exports and 3.5 billion dollars to imports.According to the NSC, among the 20 largest partners in foreign economic activity, an active foreign trade balance was observed in five states. In particular, Afghanistan (607.7 million dollars), Kyrgyzstan (508.4 million Dollars), Tajikistan (242.3 million dollars), and Iran (40,9 million dollars) are in the sentence. With the remaining 16 countries, the balance of passive foreign trade remains.

In January-December of 2020 year, the number of exporters of the country amounted to 6 109 units, of which 9 323.3 million were registered. Export of goods and services worth USD (excluding expensive goods exports) (decreased by 25,7% compared to the corresponding period of the year 2019) was ensured.The share of goods in the structure of exports is 86,8%, which corresponds to the contribution of industrial enterprises (19,2 %), food products and living animals (8,8 %) and similar products (5,4%), which are not included in other categories of chemical products.Main share of the composition of services exporti transport (71,0 %) and Travel(Tourism) (12,8%), telecommunications, computer and information (8,3 %) and related services (2,9 %) accounted for. At the same time, other services (5,0 %)accounted for the highest shares in the structure accounted for the contribution of construction services (2,2 %), financial services (1,0%), insurance and pension services (0,9%).

At the end of January-December 2020, goods and services from 147 countries of the Republic of Uzbekistan were impacted. The seven partner countries (the people's Republic of China, the Russian Federation, the Republic of Korea, Kazakhstan, Turkey, Germany and the Czech Republic) accounted for 71.9% of the total export and amounted to 15 228.2 million dollars. Reached the US dollar. At the end of January-December, 2020, the volume of services imps1 216,4 million was accounted for. It accounted for 5.7 % of the US dollar or total import volume and decreased by 49.9% compared to the previous year. The main structure of the services Impa consisted of travel (tourism services) (36,4 %), other business-related services (15,2%), transport services (13,2 %) and telecommunications, computer and information services (10,7%). In addition, the share of other services accounted for 24.5 % of the total import of services,including fees for the use of high-stakes property (9.3%), construction services (8.9%), maintenance and repair services (3.4 %) and others.

3. CONCLUSIONS

In conclusion, we should note that foreign trade serves as the main part of the economic activity of the Republic. The ongoing reforms in this area make it possible to provide local and international markets with products and services. Today, Uzbekistan has its own voice in the international community and is a member of prestigious international organizations. Political-diplomatic, trade-economic and cultural ties are established with the developed countries of the world's leading industries. Trade relations with other countries give an opportunity to increase exports of products produced in the Republic, in turn, to join it among the developed countries of the world. As a result of extensive reforms carried out in the field of development of foreign economic activity in our country and strong relations with the countries of the world, our country's export potential is increasing. Also, the creation of a number of tax, customs benefits, modernization of production and production of competitive products by our government creates the basis for the strengthening of our national products in foreign markets.

4. BIBLIOGRAPHY

1. New edition of the law "on foreign economic activity of the Republic of Uzbekistan" on May 26, 2000;
2. Vahobov A. and others. International financial relations. - T.: East, 2003;
3. Tojiboeva D. Theory of Economics. The second book. - T.: East, 2003;
4. State statistics qo'mit data;
5. Akhmedov I.A. vs " investment and leasing basics:
6. www.lex.uz;
7. www.wikipedia.uz.

LINGUOCULTUROLOGICAL BASIS FOR TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Ilieva Lola Kamolovna
Doctor of Philosophy, Associate Professor of Tashkent Institute of Chemical Technology, Associate Professor of the Department "Uzbek Language and Literature" Tashkent, Uzbekistan.
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7073-915
Majidova Nozima Dilmurod kizi
Teacher of Tashkent Institute of Chemical Technology, Teacher of the Department "Uzbek Language and Literature". Tashkent, Uzbekistan. ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7634-6145

ANNOTATION
The article deals with the issues of integrated teaching of foreign languages and cultures in the education system, ie linguoculturology. It has been pointed out that intercultural communication is a major problem of intercultural communication and its overcoming, however, is an interesting phenomenon in the teaching / learning and interpretation of linguistic and cultural units that exist in a foreign language but do not occur in the mother tongue. The names of scientists who have conducted research on this topic are mentioned, experimental work is being carried out on the chosen topic, and the results and conclusions are given. The dialogue of cultures highlights the need to visualize a person as a foreigner through language, aspects of the correct use of linguocultural units, the need to distinguish between specific knowledge available in a foreign language and native language (Russian fonovye znania, English (background knowledge). In particular, the article notes that a textbook "German language and culture" has been developed and tested. Examples of English language and culture are also included in the article. In conclusion, being aware of the culture of a foreign language learner and being able to use verbal / nonverbal means freely will help students become future professionals.
Keywords: Foreign language and culture, intercultural dialogue, interference.

I. INTRODUCTION

It is well known that in today’s globalized society, knowing a particular foreign language is of great importance. Because today it is necessary to cooperate with foreign countries in any field, to master their advanced and rich experience, to bring and apply in our country, to communicate with them in foreign languages without difficulty, to effectively organize the knowledge, study and teaching of foreign languages. requires. This means that the training of mature personnel working in the relevant fields, able to work effectively at the level of world standards in the specialty, able to engage in continuous professional growth and competition is one of the responsible tasks facing us educators. Indeed, as the President said, the basis for the country's development is, without a doubt, science and innovation. As the head of state noted, this year systematic work will be carried out at all levels of education, such as radically

improving the quality of teaching foreign languages, opening specialized schools, attracting qualified teachers. [1]. Teaching culture through language has become a requirement of the times. People who speak different languages perceive and think the world differently. The end of the XX century and the beginning of the XXI century was a period of global renewal in world linguodidactics. One of the most notable changes is the scientific approach to teaching / learning language and culture as a whole. Extensive use of methodological information on this approach in the practice of foreign language teaching is a priority for all professionals. To date, in the communicative-cognitive direction, the student has a special task: to be aware of the culture of the foreign language speaker and to have free access to verbal / nonverbal means. This means that in addition to the linguistic (lexical, grammatical, phonetic) phenomena used in speech in a foreign language, the effective use of non-linguistic units of communication (body language) is one of the modern requirements. More specifically, the goal was to master the culture of the native speaker. Consequently, the teaching of foreign languages and cultures, such as English / German / French / Turkish / Arabic / Chinese, has taken on the status of an educational goal. Verbal communication is interpreted in the methodology as a communicative process and a product. The cognitive function of a foreign language is subordinated to the mutual spiritual enrichment of foreign language and mother tongue speakers, that is, to the provision of intercultural communication. This social phenomenon is called the dialogue of cultures. The problem of intercultural interference has arisen due to the fact that the teaching of a foreign language and culture (e.g., English and culture) as a whole is regulated. This has become a subject of discussion in the theory of intercultural dialogue. Consequently, there was a need to pay special attention to intercultural differences in the material of foreigners and their own language and culture.

II. LITERATURE REVIEW

In order to overcome the disproportion of cultures, in addition to linguistic (semantic) comparison, there is a need for conceptual (non-conceptual) comparison, ie the cultural content of words, phrases, sentences (sentences) and text / discourse imagine (In the terminology of Yu.S. Stepanov yazыkovaya picture of heritage: Constant: Dictionary of Russian culture. Experience of research. - Moscow, 1997). It is expedient to reveal the features. Accordingly, many scientists N.N.Alieva, E.V.Alymova, V.V.Vorobev, V.A.Maslova, M.A.Suvorova, P.V.Sysoev, G.A.Antipov, O.A. .Donskix, M.A.Bogatyreva and others have conducted research on lingvoculturology, E.M.Vereshchagin, V.G. Kostomarov made a number of comments on language and culture. Works on cultural materials in foreign language classes L.A.Guseynova, E.V.Dojdikova, P.N.Donets, V.G.Zinchenko, V.G. Available in Zusman et al. In particular, the idea of intercultural competence and the formation of competence was developed by EV Malkova, NI Almazova, TA Maksimova, ON Igna, AP Sadokhin, SG Ter-Minasova, V.P. Furmanova, L.P.Xalyapina, K.N.Hitrik, I.M. Sheina, G.Makhkamova, G.Kh.Bakieva, U.B.Azizov and others.

III. MATERIALS AND METHODS

In the process of education, students should be brought up in the spirit of respect, tolerance, patience, understanding of another culture, as well as our own culture, that is, a look at history, the restoration of national values, respect for traditions. [4].

The following scientific aspects of educational and methodical support in experimental fields are identified as the subject of experimental research:

1. In the educational and methodical support, its components are educational-methodical complex, textbooks and manuals and are supervised by the Scientific-Methodical Councils. However, insufficient attention has been paid to the functions of supply that govern and develop the educational process. In the experiment, this task of the educational and methodical support will be given priority.
2. Theoretical and experimental work on communicative methods. According to the communicative-cognitive method, language and speech skills are not limited to language, but the idea that language and culture are taught together is more important than the socio-cultural approach in the educational process.
3. Depending on the nature of the foreign language subject, the task is to study three aspects of the language: the student's language experience, ie the consideration of competencies (linguistic, speech, socio-cultural experience), the presentation of linguocultural units and the provision of simple learning rules. The fact that this lingvodidactic event serves as an educational tool, the acquisition of new information ensures the achievement of the set goal.

IV. RESULTS

Units available in a foreign language, but not in the native language, the study and interpretation of lingvokulturema are of great interest to students. It is well known that curiosity creates strong motivation. In this sense, it is necessary to distinguish between the specific knowledge available in the foreign language and the native language (Russian fonovye znaniya, English (background knowledge)). Let's look at examples: the term "old man" was expressed in English by the words the aged / the elderly, and now they have been replaced by the phrase "senior citizen". Corresponds to the adult (citizen) or age-old dialectic of the Uzbek literary language. Another example of obvious differences in cultures. For English-speaking schoolchildren, a class list (Ranking order in class) is maintained. However, it does not look exactly like the list of Uzbek (or Russian) students, the place of students is determined. From the examples given, it is clear that in order to communicate fluently in English, it is necessary to master the linguistic features of the language. Otherwise, intercultural communication will not take place. As the Chinese sage Lao Tzu (4th-3rd centuries BC) put it, "Thinking is the beginning of communication." The difference in thinking is known to hinder free communication. [2].

The ultimate goal of foreign language teaching is to develop the ability to use language in practice in a variety of communication contexts. The joint study of language and culture is

becoming an internationally recognized linguodidactical principle. In the learning process, it is necessary to cultivate in students a culture of language, tolerance, a correct understanding of foreign culture and respect for their own culture, history, national values. , customs and rituals. This position is discussed in the example of the exercises in the textbook “Deutsch und Kultur” that we have developed [3].

V. CONCLUSIONS

In short, the important aspect of such exercises is that during their implementation, the formation of linguistic, discursive, socio-cultural, strategic and other competencies, which constitute the structure of communicative skills, is achieved. It is theoretically and practically proven that the studied foreign language is not only a tool of speech communication for the student, but also a tool that serves to raise the learner to the level of a perfect human being. The teachings of the wise, such as those who know the language and know the hand, are being confirmed in practice. Language education plays a huge role in the personal development of young people. Each studied linguistic or educational information provides practical assistance in the future life of the student.

REFERENCES

[1] Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoevning-oliy-mazhlisga-murozhaatnomasi_198650

[2] Жалолов Ж.Ж. Жаҳон лингводидактикасининг замонавий концептуал янгиланиш босқичи хусусида // Xorijiy filologiya. Til- Adabiyot- Ta’lim (30), 2009. – Samarqand. - S. 91- 96.

[3] Ilieva L.K. Deutsch und Kultur. German language and culture (Textbook for undergraduate students). – Tashkent, 2012. - 274 p.

[4] Илиева Л.К., Эркаев Э.Т. Концептуальные основы учебно-методического обеспечения по иностранному языку// Сборник международной научно-методич. конф. «Методика преподавания иностранных языков: традиции и инновации» - Курск, 12-15 апрель, 2016. - 215-219 с.

REFERENCES

[1] Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoevning-oliy-mazhlisga-murozhaatnomasi_198650

[2] Jalolov J.J. On the stage of modern conceptual renewal of world linguodidactics // Foreign philology. Language- Literature- Education (30), 2009. - Samarkand. - S. 91- 96.

[3] Ilieva L.K. Deutsch und Kultur. German language and culture (Textbook for undergraduate students). – Tashkent, 2012. - 274 p.

[4] Ilieva L.K., Erkaev E.T. Conceptual foundations of educational and methodological support in a foreign language // Collection of international scientific and methodological. conf. "Methods of teaching foreign languages: traditions and innovations" - Kursk, April 12-15, 2016. - p. 215-219. https://scholar.google.com/scholarИлиева-2016 - Iclass.org

ИННОВАЦИИ В ОБРАЗОВАНИИ НА ПРИМЕРЕ ТАШКЕНТСКОГО ХИМИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

Садыков Хамидулла Сайфулла углы
Ташкентский химико-технологический институт

АННОТАЦИЯ

Постановление правительства об интенсивном изучении иностранных языков, и вытекающее из него создание новой типовой программы по иностранным языкам для неязыковых вузов, побудил творческие коллективы особенно технических вузов кардинально пересмотреть методику, цели и задачи преподавания иностранных языков в технических вузах. Указанны подходы: как коммуникативно-деятельный, личностно-ориентированный, интегративный, где каждый студент работает по программе с учетом личных способностей. Компетентно изложены цели и задачи учебной дисциплины «Иностранный язык», а также достигаемый уровень владения иностранным языком, в частности, место предмета «Иностранный язык» в профессиональной деятельности будущих специалистов.

Annotation: The government decree on the intensive study of foreign languages, and the consequent creation of a new model program on foreign languages for non-linguistic universities, prompted creative teams, especially technical universities, to radically revise the methodology, objectives and tasks of teaching foreign languages in technical universities. The approaches are indicated: as communicative-active, person-oriented, integrative, where each student works according to the program, taking into account personal abilities. The goals and objectives of the academic discipline "Foreign Language", as well as the level of foreign language proficiency, in particular, the place of the subject "Foreign Language" in the professional activity of future specialists.

Ключевые слова: Инновация, образование, иностранные языки, реформы, технический вуз, практическое занятие, самостоятельная работа, наука

Kay words: innovation, education, foreign language, reform, technical institute, practice lesson, independent work, science.

Инновации в преподавании иностранных языков в техническом высшем учебном заведении и бурно развивающийся технический прогресс требует не только от преподавателей технического профиля, но и от гуманитариев улучшать, разнообразить учебный процесс.

Это касается в первую очередь преподавателей иностранных языков в технических высших учебных заведениях Республики Узбекистан, где ежегодно проводимые реформы в области образования, существенно влияют на обучение студентов иностранным языкам. С первого занятия студенты понимают, что их уровень знаний иностранных языков далеко не идеален, который им заложили в средних учебных заведениях. Повышаются требования, повышается спрос на специалистов технического профиля с практическими знаниями иностранных зыков.

Недавно независимое государство Узбекистан стал равноправным членом дружественно научно-экономической организации ШОС. Плодотворная работа большого количества стран Востока, входящих в эту организацию, требует от правительств этих государств, готовить молодых специалистов в области экономики, медицины, образовании, культуры, сельского хозяйства, строительства, транспорта и других отраслей промышленности со знанием иностранных языков, для общения при выполнении совместных проектов, для заключения договоров между государствами с различными государственными языками. Два заседания ШОС прошли в Китае и в России, следующее заседание планируется в столице Узбекистана в Ташкенте.

Студенты в качестве волонтеров будут привлекаться к переводческой работе, к работе экскурсионных гидов, так как представители этих стран в промежутках между деловыми заседаниями захотят познакомиться с вековой культурой, историей, традициями узбекского народа. Для посещения таких древних городов как Самарканд, Бухара, Хива, где сохранились архитектурные памятники – шедевры средневековья и совсем молодых городов как Навои, Зарафшан, Ангрен, где ведется добыча жизненно-необходимых энергетических ресурсов, требует от преподавателей высших учебных заведений реально пересмотреть методику преподавания иностранных языков и ввести те методы, которые могут не только улучшить учебный процесс, но и ввести элементы страноведения на иностранных языках, которые помогут студентам при объяснении тех или других объектов на английском, немецком, русском и других языках.

Мировой экономический кризис заставил государства сильнее развивать своё сельское хозяйство, производство питания, внедрение в эти производства новейшую безопасною для здоровья трудящихся химическую обработку. Отдельные государства, вернее производители продуктов питания пренебрегают стандартами производства питания, выращивания продуктов сельского хозяйства.

Поэтому наряду со всеми языковыми правилами преподаватели ввели в рабочие планы такие темы по развитию речевой деятельности, как «Экология», «Меры безопасности производства продуктов питания», «Биографии великих ученных Мирзо Улугбека, Низами, Авиценны, Алишера Навои и других». Провести сопоставление, сказав, что если Самарканд подарил миру Навои и Улугбека, то Бухара прославилась такими именами как Низами и Авиценна.

Подчеркнуть государственное могущество Амира Темура, что имеет колоссальное значение в условиях военных, захватнических, этнических столкновениях в отдельных странах Востока и Запада. Когда фанатические экстремисты убивают неповинных людей, когда стремительно растет эмиграция населения в могущих странах. В сравнении с такими государствами как Узбекистан, где население живет спокойно, а молодежь уверенна в своем будущем, где им будет обеспечена работа.

Сетка часов на изучения иностранных языков не меняется, в техническом высшем учебном заведении, так как естественно большая часть часов отводится на изучение профилирующих предметов как математика, физика, химия, компьютеризация и другие

аспекты, то только благодаря инновациям в учебном процессе по иностранным языкам можно добиться реальных успехов.

Большое внимание МВиССОРУ уделяет повышению квалификации преподавателей иностранных языков. Каждый работающий преподаватель обновляет свои знания и сдает экзамены. Что, несомненно, улучшает учебный процесс.

На кафедре «Узбекского языка и литературы» ТХТИ составляется ежегодно план по научно-методической работе, куда включаются доклады по методике преподавания иностранных зыков.

Эти доклады преподаватели делают сначала на заседаниях методического семинара на кафедре, а затем лучшие работы с учётом рекомендаций опытных преподавателей выносятся на научно-теоретическую ежегодную конференцию высшего учебного заведения. Кроме того плодотворно используется время для самостоятельной работы студентов. По рекомендации преподавателя студент готовит презентацию на иностранном языке (английском, немецком) по актуальным темам по своей специальности или по темам, рекомендуемым рабочей программой, с которыми ведущий преподаватель в группе знакомит студентов на первых занятиях и студент выбирает понравившуюся ему тему по патриотическому воспитанию, по обычаям и традициям узбекского народа, по экологии или по тематике страны изучаемого им иностранного языка.

Рациональное использование дополнительного времени на самостоятельную работу улучшило результаты проверки знаний студентов по иностранным языкам в этом году. Бывший студент ТХТИ Хасан Мусаев, занявший третье место в республиканской тур олимпиаде по немецкому языку, успешно сдал конкурсные экзамены и продолжил свою учёбу в Германии в Иенском университете. Студентка Екатерина Калмыкова заняла третье призовое место по оформлению на немецком языке выбранного предмета «Куриное яйцо» в посольстве ФРГ в Узбекистане.

Каждый год преподаватели кафедры «Узбекского языка и литературы» ТХТИ вносят в рабочую программу ещё один из элементов инновации учебного процесса для улучшения разговорной практики различные научно-теоретические и студенческие конференции, на которых студенты со своими презентациями смогут по рекомендации преподавателей выбрать темы посвящённые развитию науки, техники и экономики в период независимости Республики Узбекистан.

Инновации по введению отдельных методических приёмов дают положительные результаты. Кафедра продолжает работу по введению инноваций в учебный процесс.

С момента образования Независимой Республики Узбекистан прошло немало немного двадцать девять лет. За этот период времени правительство Республики Узбекистан под непосредственном руководством главы государства Узбекистан провело в жизнь ряд последовательных реформ в различных областях экономики, науки и техники, здравоохранения и образования. Одним из необходимых пунктов системы образования было непрерывное образование молодёжи нового молодого государства.

Страна должна была после распавшегося советского государства обретать свою независимость во всех областях. Для того чтобы стать государством с развитой промышленностью и интенсивным сельским хозяйством необходимы качественно подготовленные молодые кадры.

А для развития экономики улучшения жизни многомиллионного независимого государства необходимы культурно-экономические связи с другими развитыми и даже развивающимися государствами земного шара. Одно за другим государства мира стали заключать культурно-экономические договора с Узбекистаном.

Для того чтобы по деловому с пониманием всех предлагаемых условий взаимных договоров по различным направлениям торгово-экономическим, культурным связям возник вопрос глубокого изучения иностранных языков, и в первую очередь английского, русского и других языков.

По этому пункту было большое отставание, и вопрос непрерывного образования стал первостепенным. А что такое непрерывное образование – это связь «детский сад – средняя образовательная школа и высшие учебные заведения, различных направлений от гуманитарных до технических вузов». В детские сады потребовались учителя со знанием иностранных языков, так как не все воспитатели детских садов владеют достаточно хотя бы одним иностранным языком. Даже если воспитатель детского сада владеет в достаточной мере, каким либо иностранным языком, он должен обладать методикой обучения детей садовского возраста от трёх до 6-7 лет. Многие стали переучиваться или получать второе образование.

Ребёнок воспринимает мир таким, каким он его видит, таким, каким ему его описывают, показывают в детских фильмах, на картинках и в общении с другими детьми, воспитателями, учителями, родителями.

У каждого ребенка должно быть своё настоящее детство. И главным в познании окружающей среды должна быть игра. Это основной пункт при изучении иностранных языков в детских организациях. Начинать можно с коротких целых предложений, как: Guten Tag! Hallo, I’m Kadyr, Lola, Ich bin Kadyr, Lola, auf Wiedersehen Tschüs, Good bay. Учитель обязан отобрать необходимый первостепенно нужный словарный запас, вводить его в играх: «Считалки» - числительные, «прятки», рисование, заучивание песенок о Новом Годе, Наврузе, временах года, семье, дружбе и т.д. В старших группах детского сада устраивать утренники на иностранных языках.

В средней школе в начале первых классов большое значение имеет закрепление детской тематики и заучивание необходимого для школы словарного запаса. Начиная с 3го класса постепенно можно вводить времена и простые грамматические формы.

Творческий коллектив преподавателей УзГУМЯ написал ряд учебников для средних школ в сопоставительном плане с узбекским языком, но их так же желательно пересмотреть, обновить с условиями роста потребностей страны.

Необходимо приветствовать новые постановления правительства под руководством вновь избранного народом президента Республики Узбекистан Мирзиёева Ш.М. по

необходимой перестройке в системе образования в целом: средняя школа, колледжи, лицеи, высшая школа.

Эти коренные изменения, несомненно, по душе учёным, учителям, воспитателям и родителям. Можно только приветствовать эти постановления. Многие лицеи, колледжи себя не оправдали, поэтому на наш взгляд, эта перестройка просто была необходима. Особенное внимание необходимо обратить на методику обучения студентов технических (неязыковых) вузов иностранным языкам.

Вполне естественно, что в техническом вузе главенствующее место занимают математика, химия, физика и предметы по специальности, но какой специалист технического направления не освоит в стенах вуза хотя бы один иностранный язык, а тем более те обучающиеся в техническом вузе, которые хотят заниматься наукой, защищать диссертации, изобретать, творить давать стране своими открытиями, изобретениями прибыль, повышать уровень жизни трудящегося населения, а пенсионерам пенсии.

Не просто так в США издревле борются за «умы», сманивают учёных из других стран, обещая им высокие зарплаты, и вознаграждения. Такие учёные как Альберт Эйнштейн и другие в США добились таких открытий, которые изменили мир.

Для студентов, магистров технических высших имеется несколько учебников по английскому, немецкому языкам в сопоставительном плане с узбекским языком но и их необходимо модернизировать с учётом потребностей сегодняшнего дня, всегда давать к ним электронную версию.

Некоторые студенты технических вузов уже хотят знать не один, а несколько иностранных языков. Если студент овладел в стенах вуза английский язык, то ему можно порекомендовать изучать немецкий язык, так как оба языка относятся к германской группе языков. Например: Mutter - Mother, Vater - father, Bruder - brother, Schwester - sister, grün - green и так далее.

Немаловажную роль играет участие профессоров, доцентов технического профиля в улучшении преподавания иностранных языков. Это лишь небольшой перечень метод-приёмов, который интенсифицирует учебный процесс.

Литература

1. «Беспрерывное обучение иностранным языкам», постановление кабинета министров РУз от 08.05.2013, № 124
2. Janet Schayan „Bildung – International orientierte Hochschulen, eine Berufsausbildung“, Zeitschrift „Deutschland“ 2/2014, Frankfurt/Main, Deutschland
3. Елина Н. П. и др. Учебник немецкого языка для студентов неязыковых вузов, Ташкент, 2003.

ҚИЗЛАРДА ТОЛЕРАНТЛИК ТАФАККУРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА МАКТАБ, ОИЛА ВА МАҲАЛЛА ҲАМКОРЛИГИ

Арипова Гулнора Шухратуллаевна
ТКТИ ХҚ кенгаши маслахатчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада қизларда толерантлик тафаккурини шакллантириш давлатни мустаҳкамлаш, унинг ҳавфсизлигини муҳофаза қилиш, қизларни турли мафкуравий ёт ғоялардан асраш, уларни бағрикенглик асосларида ҳаётга тайёрлашда муҳим аҳамият касб этиши мақолада илгари сурилади. Шунингдек, толерантлик тафаккурини шакллантириш орқали оила, мактаб, нодавлат ташкилотлари ҳамкорлиги асосида педагогик жарённи ташкил этиш мақсадга мувофиқлиги келтирилган.

АННОТАЦИЯ

В статье утверждается, что формирование толерантности у девочек важно для укрепления государства, защиты его безопасности, защиты девочек от различных идеологических чужеродных идей, подготовки их к жизни на основе толерантности. Также организовать педагогический процесс на основе сотрудничества семьи, школы, негосударственных организаций через формирование толерантного мышления.

ABSTRACT

This article argues that the formation of tolerant thinking in girls is important in strengthening the state, protecting its security, protecting girls from various ideological alien ideas, preparing them for life on the basis of tolerance. It is also advisable to organize a pedagogical process based on the cooperation of family, school, non-governmental organizations through the formation of tolerance thinking.

Калит сўзлар: Ўсмир қизлар, толерантлик, оила, тафаккур, педагог, тарбия, мактаб, маҳалла, дин, ислом.

Ўсмир ёшдаги қизларда толерантлик тафаккурини шакллантиришда таълим жараёнининг барча иштирокчилари, яъни оила, мактаб, нодавлат ташкилотлари ҳамкорлигининг таъминланиши жуда катта аҳамият касб этади. Чунки худди мана шундай тартибда таълим жараёни ташкил қилинганда қизларда билим олиш учун ҳам, билимларни синаб, тажрибадан ўтказиш учун ҳам, билимларни ўзгаларга кўрсатиш учун ҳам, билимларни ҳаётий меъёр ва ахлоқий мисоллар билан тасдиқлаб олиш учун зарур педагогик полигон яратилган бўлади. Мазкур ҳамкорлик педагогик жараённинг узвийлиги, бир бирига алоқадорлиги, бир бирини тўлдириши учун жуда катта имкон яратади. Қиз бола оилада олган билимларини, мактабда олган билимлар билан тўлдириб боради. Сўнгра нодавлат тизимларидаги ташкил қилинган турли тадбирлар орқали, уларни тасдиқлайди, ҳаётий мисоллар билан инсонлар тақдирида ўз билимларининг нечоғли зарур эканлигига иқрор бўлади.

Оилада ўсмир қизлар толерантлигини шакллантиришда таълим ва тарбия жараёнининг узлуксизлиги, давомийлиги, мақсадли ташкил қилиниши, комплекслилиги, оилавий таълимнинг мактаб таълими жараёнига интеграция қилинганлиги, оила ичида ва оиладан ташқарида толерантлик муҳитининг мавжудлиги каби омилларга алоқадор тарзда ривожлантирилади. Бу жараёнда толерантлик фазилатларини шакллантириш оила тизими ва мактаб таълими тизимига мутаносиб тарзда, таълим жараёни хусусиятлари ва методларини назарга олган ҳолда, уларнинг бир-бирининг мазмунини тўлдиришини ҳисобга олган ҳолда ташкиллантирилиши жуда катта аҳамият касб этади. Маҳалла орқали эса қизлар турли инқирозли вазиятлар ечимини кўради, маҳалладаги тадбирлар орқали қизларнинг илмий билимлари ранг-баранг ҳаётий воқеалар билан бойитилади. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, оила, мактаб ва маҳалла тизимлари ўртасида толерантлик мазмунининг турли қирраларини шакллантириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Буни қуйидаги жадвал орқали ҳам кўрса бўлади (жадвал 1):

ЖАДВАЛ 1

ОИЛА, МАКТАБ ВА МАҲАЛЛА ТИЗИМЛАРИДА ТОЛЕРАНТЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ҚИЁСИЙ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

№	Таълим ва тарбия институти	Толерантлик хусусиятлари	Ўсмир қизни шакллантиришдаги роли
1	ОИЛА	Меҳр ва мурувват, адолат, кечиримли бўлиш, зўравонликдан қочиш, самимийлик, ишонч, каттага ҳурмат, кичикка иззат, қайғуриш, ёрдамга тайёрлик, меҳнатдан қочмаслик, қарияларга ёрдам бериш, раҳмдиллик, кўнгли очиқлик, англаш ва тушунишга ҳаракат қилиш кўникмалари, бошқа одамнинг қараши ва нуқтаи назарини эшитиш ва англаш, уни қабул қилишга уриниш, конфликт вазиятларни таҳлил қила билиш ва улардан чиқиб кетиш усулларини билиш, бошқа миллат, элат ва халқлар маданияти, урф-одати, кундалик турмушига қизиқишни кучай-тириш, улар ҳақида маълу-мотларни йиғиш, фаол шахсий нуқтаи назарини шаклланти-риш,	*Қиз болани очиқ ва самимий мулоқот олиб боришини таъминлайди, унинг муомала қилиш кўникмалари билан қуроллантиради, қиз боланинг бошқалар дарди ва ёрдамга муҳтожлигини хис қилишга ўргатади, мужтожларга нисбатан раҳмдил муносабатни шакллантиради, болани кек сақлаш, ўзини катта тутишдан сақлайди, бошқалар урф ва одатларини ҳур-матлашга ўргатади, ўзини тенг тутишига кўмак беради, қиз болани зиддиятлардан асрайди*

		конфликтлар ечимига ўрганиш	
2	МАКТАБ	Фобия, ксенофобия, экстремизм, радикализм, маданий диалог, полимаданият, мономаданият, олам ва дунёнинг маданий бойликлари, инсоният тарихидаги цивилизациялар, диний эътиқод ранг-баранглиги, миллий ранг-баранглик, оламнинг табиий ва ижтимоий ранг-баранглиги, миллатлар ва маданиятлар ранг-баранглигини қабул қилиш, турли хилдаги одамлар ва маданиятлар ичида яшашни ўрганиш, ўзининг ҳуқуқ ва мажбуриятларига қўшимча равишда бошқаларнинг ҳам ҳуқуқ ва мажбуриятлари борлигини англаш, ўзга миллат вакили билан мулоқот қила олиш қобилиятини шакллантириш, болани мураккаб тузилишли дунёда фаол яшашга амалий жиҳатдан ўргатиш.	*Қиз болада ижтимоий фаолликни кучайтиради, ижтимоий ҳодисаларга тўғри баҳо беришни таъминлайди, маданий ва табиий ранг-баранглигини илмийлик, тарихийлик ва эмоционал хис қилишга ўргатади, бошқа миллатлар билан мулоқот тўғри қилишини таъминлайди, болани ижтимоий муҳитга кўникиши ва яшашини таъминлайди.*
3	МАҲАЛЛА	Диний ақидапарастлик, диний риёкорлик, ислом экстремизми, турли ёт гуруҳлар, турли ғоявий ва мафкуравий таҳдидлар, маҳалла орқали қиз болани ижтимоийликка ўргатиш, жамоа бўлиб яшаш қадриятларини эъзозлаш, маҳалла тадбирларида фаол бўлиш, ҳашарлар, тўй хашамларга бориш кўникмаларини эгаллаш, “айрилганни бўри ер” мазмунини англаб етиш в.б.	*Қиз болада ижтимоий фаолликни мустаҳ-камлайди, уни жамоа фикри билан уйғун-лашишини кучайтиради, ўзгалар манфаатларини кўриш ва англашга ўргатади, биргаликка ва ҳамжиҳатликка ўргатади.*

Демак, оиладаги толерантлик хусусиятларининг шакллантирилиши унинг умумий илмий мазмунининг оила таълими, мактаб таълими ва маҳалла таълими жараёнлари учун мутаносиб ва мақсадли тарзда бўлиниши ҳисобига дифференциация қилинади.

Ўсмир ёшдаги қизлар толерантлигини шакллантиришда оила, мактаб ва маҳаллада ҳамкорлигига ўзбек миллатининг ўзига хос миллий қадриятлари асосида ҳамда махсус дастурлар асосида ташкиллаштирилиши жуда катта педагогик самаралар асоси бўлиб хизмат қилиши мумкин. Шу боис, тадқиқотда ўсмир ёшдаги қизларнинг оила, мактаб ва маҳалла ҳамкорлигидаги миллий ва умумбашарий омилларини назарда тутган ҳолдаги тарбиявий модели таклиф қилинди. Мазкур модель ўсмир ёшдаги қизлар толерантлигини шакллантиришда педагогик мақсаднинг ёшларга қаратилган давлат сиёсати ва ёш қизларни оилага тайёрлаш мақсадлари билан узвий боғлашга имкон яратди.

Ўсмир қизлар толерантлигини шакллантиришда оила, мактаб ва маҳалла ҳамкорлиги ёшларда қуйидаги сифатларни тарбиялашга қаратилди: оилага муқаддас ва масъулиятли муносабат, оилани эъзозлаш, маънавий баркамоллик, толерантлик асосидаги ахлоқ нормалари, оилада ўзаро муносабатлар ва мулоқот маданияти, ташаббускорлик, фаоллик, ижодкорлик, тиббий ва маънавий соғломлик, жисмоний ва руҳий баркамоллик, етакчилик ва тадбиркорлик, ўзаро муҳаббат, адолат, инсонпарварлик, инсонийлик, тўғрилик, камтарлик, самимийлик, ота-онага ҳурмат, меҳр-мурувват, саҳоват, бағрикенглик, садоқат, вафодорлик, гуноҳ ишлардан қочиш, сабр-тоқат, ўз ваъдаси устидан чиқиш, илмли бўлиш, иффат, ростгўйлик, покизалик, ҳалоллик, ҳиммат ва бардошлилик, хушхулқлилик, шукр, ҳаё, тежамкорлик, ҳалимлик, виқор, раҳм-шавқат ва шукроналик.

Ўсмир қизлар толерантлигини шакллантиришда қуйидаги тарбиявий воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эканлиги аниқланди:

а) оиладаги толерантлик шахсий толерантлик ва жамиятдаги толерантлик жараёнларига қандай таъсир кўрсатишини кенг ва амалий мисоллар билан тушунтириш;

б) атоқли кишилар, алломалар, бадиий асарлар ва кино фильмлар қаҳрамонлари ҳаётидан олинган далиллар орқали толерантлик ғояларини тарғиб қилиш;

в) халқ оғзаки ижоди намуналари, миллий қадриятлар тизими ва ислом дини, бошқа динлар тарихида толерантлик бўйича билдирилган фикрларни тушунтириш ва тарғиб қилиш;

г) оилавий удумлар ва анъаналар тизимида толерантлик ғояларини қизлар тафаккурига сингдириш, уларнинг толерантлигини кучайтириш ва такомиллаштириш;

д) ота-оналарнинг толерантлик борасидаги билим ва малакаларини кучайтириш, улар учун маҳаллада махсус семинар-тренинглар ташкил қилиш.

Маҳалла тизими орқали оила ва қизлар толерантлигини шакллантиришда махсус дастурлар ва иш режаси орқали фаолият юргизиш, фаолият доирасига семинарлар, тренинглар, давра суҳбатлари, ўзаро мулоқотлар, мутахассислар билан махсус учрашувлар, ибратли оилалар тарғиботи, кўрик танловлар ўтказиш, анкета-сўровномалар асосида аҳоли қатламлари ичидаги ижтимоий муаммоларни аниқлаш каби шакллар самарали натижаларни беради. Маҳалла бундай тадбирларни ўтказишда жамоа орасидаги қизиқишни ва ихтиёрий тарздаги манфаатдорликни ҳисобга олиши

зарур бўлади. Мана шундай тарзда оила, мактаб ва маҳалла ҳамкорлиги ўрнатилганда педагогик иш фаолиятининг самарадорлиги оширилади. Шу боис, мактаб ва маҳалла тизими орқали оиладаги ўсмир ёшдаги қизлар толерантлигини шакллантириш фаолиятини қуйидаги индивидуал ва оммавий тадбирлар орқали олиб бориш мақсадга мувофиқ ҳисобланади: - *оммавий тадбирлар;* - *гуруҳлар билан ишлаш;* - *якка тартибда ишлаш;* - *оилалар билан махсус ишлаш.*

Ўсмир ёшдаги қизлар толерантлигини шакллантиришда диний омил, дин ва давлат муносабатларини тўғри ва мутаносиб англатишни назарда тутади, шунингдек, соф диний ақидалар таркибидаги инсонпарварлик омилларини ўз мазмунига қамраб олади. Диний ақидапарастликнинг қораланиши ва инкор этилиши юқорида кўрсатилган икки жиҳат: дин ва давлат муносабатлари ва соф диний ақидалар нуқтаи назаридан ҳам замонавий талабга жавоб беришини ёш қизларга кенгроқ тушунтирилишини талаб этади. Ана шу икки жиҳатни алоқадорликда ва бир-бирини тўлдириш асосида ёшлар онгига сингдириш қизлар тафаккурини дунёвийлик ва толерантлик асосига қуриш имкониятини яратади.

Диний маросим ва урф-одатлар мазмунини тўғри англаш, уларнинг қайси бирлари одат, қайсилари фарз эканлигини билиш, амри маъруф, мавлуд, ақиқалар, мотам маросимлари билан боғлиқ анъаналарни ўтказишга қўйиладиган соғлом ислом талабларини қабул қилиш, умуман ислом динига бўлган муносабатни дунёвийлик асосида талқин қилиш каби масалалар ҳам оиладан ташқарида мактаб тизими ва маҳалла тизими орқали ўсмир қизлар онгида шакллантирилиши лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Фитрат. Оила. –Т.: Маънавият. 1998;
2. Иномова М.О. Оилада болаларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда миллий қадриятлардан фойдаланишнинг педагогик асослари. Пед.ф.докт .... диссер. авт., -Т.: 1998;
3. Исломов З.Тўйчиева Г., Юсупова Н. Демократия, ислом ва аёл. –Т.: 2006.., Юсупова Н. Ислом: бағрикенглик ва мутаассиблик. – Т., 1998; Диний экстремизм ва терроризм. – Т., 2004;
4. Акрамова Г.Р. Бошланғинч синф ўқувчиларида толерантлик тушунчаларини шакллантиришнинг дидактик асослари: -пед.фан.ном. ...дисс.автореф. –Т.: 2007. -21 б
5. Мусурмонова О. Оила маънавияти – миллий ғурур. –Т.: Ўқитувчи, 2000;
6. Мусурмонова О., Абдураҳимова Ф.Й. Маҳаллада қизларнинг соғлом турмуш тарзи. –Т.: Ўзбекистон. 2008. –55-56 б
7. Mendus S. Toleration // Encyclopedia of Ethics. New-York – London, 1992. - p. 1251.

ҲУҚУҚНИ ШАРҲЛАШ МАВЗУСИНИ ЎҚИТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Насириддинова О.Т.
Тошкент кимё- технология институти

АННОТАЦИЯ
Ушбу мақолада мамлакатимизда ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини ислоҳ қилишда ҳуқуқни шарҳлашда норматив-ҳуқуқий хужжатлардан тўғри ва самарали фойдаланиш ҳақида ёзилган.

АННОТАЦИЯ
В данной статье рассматривается правильное и эффективное использование нормативных правовых актов в толковании права при реформировании всех сфер общественной жизни нашей страны.

Мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат ва эркин фуқаролик жамиятини барпо этиш ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини айниқса, сиёсий, иқтисодий, жамият ва давлат бошқарувида давлат органлари фаолиятини ислоҳ қилиш орқали амалга, оширилмоқда. Хусусан, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг тўғри ва самарали амалга оширилиши ҳуқуқий тизим ривожланишининг муҳим омилларидан биридир. Зеро, Ўзбекистон Республикасининг юридик амалиётида қонунчилик ҳужжатларини шарҳлаш фаолиятининг ҳуқуқни амалга ошириш жараёнига таъсирини аниқлаш мамлакатимиз миқёсидаги долзарб масалалардан бири бўлиб келмоқда. Шунга қарамай, ҳуқуқни қўллаш жараёнида норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни шарҳлаш, уларнинг асл маъносини англаш ва керак бўлса тушунтириш механизми масаласи ҳалигача долзарб масалалардан биридир.

Шунингдек, “ҳуқуқни шарҳлаш” тушунчасининг моҳияти, унинг юридик жараён сифатида ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни шакллантиришга таъсири, ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш фаолияти учун аҳамияти, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятида ҳуқуқий ҳужжатларни шарҳлашнинг ўзига хос жиҳатлари ва бошқа бир қатор масалалар ўз ечимини кутмоқда.

Мавзунинг долзарблигини қуйидагилар билан ҳам асослаш мумкин:

ҳуқуқий амалиётда қонун ҳужжатларининг тўғри, аниқ ва бир хилда қўлланилиши уларни тўғри шарҳлаш билан чамбарчас боғлиқлиги;

ҳуқуқнинг асосий манбаи ҳисобланган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг тизимлилик хусусиятига эгалиги ва шу билан бирга қонунчилик базасининг кенг кўламлилиги;

ижтимоий муносабатларнинг тартибга солувчи айрим норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардаги ноаниқликлар;

ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчилари бўлиб, ҳар доим ҳам махсус билим ва кўникмага эга бўлган юристларнинг ҳисобланмаслиги;

қонунчилик техникасида йўл қўйиладиган камчиликларнинг мавжудлиги ва ҳоказо.

Демак, ҳуқуқни шарҳлаш масалаларини таҳлил қилиш ҳозирги кунда унинг аҳамиятини янгича назарий мушоҳада этишни талаб қилади. Назаримизда, ҳуқуқни шарҳлаш назариясининг ушбу жиҳатларини келгусида ишлаб чиқиш юридик амалиёт самарадорлигини ошириш, талабга мувофиқ ва амалий таъсир кучига эга норматив асос яратишга имкон беради. Ўз навбатида, бу асос ҳуқуқий ислоҳотларни муваффақиятли амалга ошириш ва мамлакатни модернизациялаш ҳамда тараққий эттиришни таъминлаш вазифаларини ҳал этишга хизмат қилади.

Маълумки, ҳуқуқий амалиётда ҳуқуқ нормаларини аниқ ва тўғри қўллаш талаб этилади. Бугунги кунда фаол ўзгарувчан ижтимоий муносабатларнинг барча жиҳатларини қонунчилик тилида аниқ ифодалаш жуда мураккаб, баъзан амалга ошириб бўлмайдиган иш ҳисобланади. Шу туфайли ҳам ҳуқуқ субъекти ҳуқуқ нормаларини амалга ошириш ёки қўллаш жараёнида бошқа мақбулроқ юридик воситалардан фойдаланиши лозим бўлади. Ҳуқуқни шарҳлаш шундай воситалардан бири ҳисобланади. Бинобарин, ҳуқуқни шарҳлашсиз ҳуқуқни амалга ошириш фаолиятини ҳам, ҳуқуқни қўллаш фаолиятини ҳам тасаввур қилиш мумкин эмас. Зеро, давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, “бу борада зудлик билан ўз аҳамиятини йўқотган қонунлар рўйхатини шакллантиришмиз, амалдаги мавжуд муаммоларни чуқур ва танқидий равишда ўрганиб, энг илғор халқаро тажрибалар асосида тўғридан-тўғри амалиётга қўлланадиган қонунлар қабул қилишимиз лозим”.

Айнан ҳуқуқни шарҳлаш ҳуқуқ нормаларини ҳаётга тўғри татбиқ этиш учун уларнинг асл вазифаси ва талабларини аниқлаш имкониятини беради. Бунда ҳуқуқ нормасининг мақсади ва мазмунига муайян мезонларга мувофиқ баҳо берилади. Ҳуқуқ нормаларини ҳаётга татбиқ этувчи субъектлар улар тўғри қўлланилишига эришиш учун ҳуқуқий тартибга солиш соҳасидаги фактларга мустақил баҳо бериш йўли билан мазкур нормаларни шарҳлашни амалга оширадиларки, бу ҳуқуқни амалга оширишга нисбатан ижодий ёндашувни ифодалайди.

Бинобарин, ҳуқуқни шарҳлаш юридик амалиёт учун зарурий хусусият касб этади ва тегишли шароитларда унга маълум даражада барқарор тус беради. Ҳуқуқни шарҳлаш назария даражасида ҳам, ҳуқуқни қўллаш амалиётида ҳам қонунчиликни такомиллаштиришга кўмаклашади. Бунга ҳуқуқ нормаларининг нуқсонларини аниқлаш ва уларни бартараф этиш юзасидан таклифларни таърифлаш орқали эришилади. Ҳуқуқни шарҳлашнинг ҳуқуқ нормалари мазмунини тўғри тушуниш ва тушунтириш сифатидаги мазкур талқинининг аҳамияти яна шу билан белгиланадики, қонунчиликдаги камчиликларнинг таҳлили ва уларни бартараф этиш юзасидан таклифларни – деярли барча илмий ишлар (мақолалар, монографиялар, битирув ишлари) ва илмий-амалий тусдаги тадбирлар (мониторинглар, илмий конференциялар ва ҳ.к.)да учратиш мумкин. Буларнинг барчаси қонун ижодкорлиги жараёнини такомиллаштиришга кўмаклашади. Юқорида баён этилганлар ҳуқуқни шарҳлаш муаммоларини назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳар томонлама ва тизимли ўрганиш зарурлигини асослайди.

Агар ҳуқуқ нормасини яратиш, уни мазмунан бойитиш ва ҳуқуқ мавжудлигининг ташқи шаклларида акс эттириш ва уни амалга оширишда бошқа-бошқа воситалар ҳамда усуллардан фойдаланилса, ҳуқуқий тартибга солишда қонунийлик принципи бузилади ва у ёки ўз самарадорлигини йўқотади ё ички зиддиятларга эга бўлади. Шу маънода ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш муаммосинигина эмас, умуман ҳуқуқда, ҳуқуқий тартибга солишнинг турли даражаларида ҳуқуқни шарҳлаш муаммосини ҳам ўрганиш талаб этилади.

Аммо шарҳлаш ҳам турли муайян оқибатларга олиб келиши мумкин. Ҳуқуқни шарҳлаш ва қўллаш фаолиятида ҳуқуқ нормалари мазмунини тушуниш ва тушунтиришда юзага келувчи қийинчиликлар мазкур ҳуқуқий категорияни таҳлил қилишни талаб этади. Маълумки, қонун матн жиҳатидан тўғри расмийлаштирилган бўлиши лозим. Бунда уни баён этиш шакли доимо унда мужассамлашган мазмунни идрок этишнинг аниқлиги ва бир маънолилигини назарда тутади. Бу ерда бир маънолилик деганда уни қонун чиқарувчи орган ҳам, ҳуқуқни қўлловчи субъект ҳам, оддий фуқаро ҳам бир хилда идрок этиши ва шарҳлашини тушуниш лозим.

Шундай қилиб, ҳуқуқни шарҳлаш тушунчаси, белгилари ва функциялари тўғрисидаги масала, шунингдек ҳуқуқни шарҳлаш жараёнида юзага келаётган муаммолар таҳлили назарий ва амалий жиҳатдан долзарб аҳамият касб этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: “Ўзбекистон”, 2018.
2. http://www.uza.uz

ЎЗБЕКИСТОНДА БАРКАМОЛ ЁШ АВЛОДНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Халдибекова Ф.Т.
Тошкент кимё-технология институти

АННОТАЦИЯ
Ушбу мақола баркамол ёш авлодни шакллантиришда “Ёшларга оид давлат сиёсати” тўғрисидаги қонуннинг тутган ўрни, ҳамда давлатимиз томонидан ёшларга ҳар бир соҳада берилаётган эътибор хақида ёзилган.

АННОТАЦИЯ: Статья посвящена роли закона “О государственной политике в отношении молодежи ” в формировании гармонично развитого поколения, а также вниманию государства к молодежи во всех сферах.

Ҳар бир давлат, жамият, халқ ўз истиқболи, равнақи, ривожланишини биринчи навбатда табиий заҳиралари, қазилма ва бошқа бойликларидагина эмас, балки илмий салоҳияти, интеллектуал қобилияти, ёш авлоднинг баркамол инсонлар бўлиб етишида деб билади. Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, “...Бу вазифаларни амалга оширишда биз асрлар мобайнида шаклланган миллий анъаналаримизга, аждодларимизнинг бой меросига таянамиз. Фарзандларимиз, айниқса, қиз болаларнинг замонавий билим ва касб-ҳунарларни, хорижий тилларни эгаллашлари, ҳар томонлама соғлом ва баркамол бўлиб, ҳаётдан муносиб ўрин топишлари учун барча куч ва имкониятларимизни сафарбар этамиз...” Мамлакатимизда баркамол ёш авлодни шакллантириш жараёнларни моҳиятини ҳуқуқий ва сиёсий нуқтаи назаридан ўрганиш тобора долзарб илмий ва амалий аҳамият касб этмоқда. Мамлакатимизда кейинги йилларда ёшларга оид давлат сиёсатининг турли жиҳатларини ўрганиш, тадқиқ қилиш жараёнлари тегишли соҳа мутахассислари томонидан амалга оширила бошланди. Шу билан бир қаторда, ушбу масалани ўзига хос жиҳатларини англаш, ёшларни камолга етказишнинг самарадорлигини ошириш ҳамда ёшларга оид давлат сиёсатининг ижросини таъминлаш мақсадида давлат органлари ва ўзини ўзи бошқариш органлари ўртасидаги ҳамкорликни таъминлаш вазифалари муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Бугунги кунга келиб ёшларга оид сиёсат юритиш, бу борада муайян сиёсий институтлар, жамоат ташкилотларининг фаолият олиб бориши кўплаб ривожланган ва ривожланаётган давлатлар қонунчилигида салмоқли ўрин тутади. Ёш авлодга жамият тараққиётини таъминловчи куч сифатида ёндашув турли мамлакатларда ёшларга оид давлат сиёсатининг шаклланишига шароит яратди. Бу жараёнда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти катта рол ўйнади. Ўтган XX асрнинг 60-80 йилларида БМТ томонидан ёшлар қатламига бўлган муносабатнинг янгича принципларини белгилаб берувчи бир қатор ҳужжатлар қабул қилинди. 1965 йилда БМТ Бош Ассамблеясининг “Ёшлар ўртасида тинчлик ғоялари, миллатлараро ўзаро ҳурмат ва тушунишни тарғиб этиш тўғрисидаги Декларация”си эълон қилиниши билан ёшларнинг ижтимоий муаммолари ташкилот эътибор марказидаги вазифага айланди.

ЮНЕСКО йўналишида ёшлар муаммоларига дахлдор юздан ортиқ ҳужжат қабул қилинди. Айнан ЮНЕСКО ташаббуси билан 1985 йилдан Ёшлар масалалари бутунжаҳон конгресси фаолият кўрсата бошлади ва шу йил БМТ томонидан Халқаро ёшлар йили деб эълон қилинди1 . 1998 йилда ёшлар сиёсатига доир Лиссабон декларацияси қабул қилинди2 . Бундан ташқари БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар томонидан ёшлар муаммолари ва ёшлар сиёсатига дахлдор яна бир қанча ҳужжатлар ишлаб чиқилган ҳамда қабул қилинган3 . Халқаро миқёсда ёшлар муаммолари ва уларни бартараф этиш борасида, шунингдек Халқаро Меҳнат ташкилоти, БМТнинг ЮНИСЕФ фонди, Бутунжаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилоти алоҳида ўрин тутади. Шу ўринда ёшларга оид давлат сиёсатининг мазмунинини кўриб чиқадиган бўлсак, ёшларга оид давлат сиёсати деганда, давлат томонидан ёшларнинг мамлакат манфаатлари йўлида эркин ижтимоийлашуви ва ўзини самарали намоён этиши учун мақбул шароит ва имконият яратиш йўлида амалга оширилаётган чора-тадбирлар тизими тушунилади. Бу сиёсат моҳиятан давлатни ижтимоийиқтисодий, маданий ривожлантириш, истиқболда рақобатбардошлигини таъминлаш ва миллий хавфсизлигини мустаҳкамлашни кўзда тутади. Ёшларга оид муаммолар билан шуғулланадиган тадқиқотчиларнинг фикрича, ёшларга оид давлат сиёсатини амалга ошириш механизминининг қуйидаги асосий йўналиўлари мавжуд: Дастурий механизм: умумдавлат, минтақавий ва маҳаллий дастурлар. Ахборот механизми: статистик маълумотлар, ёшлар муаммоларига оид социологик ва мониторинг тадқиқотлари натижаларини жамлаш, умумлаштириш, хулосалар бериш, оммавий ахборот воситалари кўмагида ёшларга оид давлат сиёсатини тарғиб қилиш. Ташкилий механизм: ёшларга оид давлат сиёсатини ташкил этиш ва бошқаришнинг вертикал ва горизонтал, яъни ижроия ҳокимияти, шу жумладан, маъмурий органлар фаолиятини йўналтириш. Сиёсий механизм: қонун чиқарувчи орган томонидан ёшларга оид қонунчилик базасини ишлаб чиқиш, қайта ишлаш, такомиллаштириб бориш. Иқтисодий механизм: ёшларга оид давлат сиёсатини молиялаштириш тизими, шу жумладан, бюджетдан ташқари молиялаш . Ёшларга оид давлат сиёсати, аввало ҳар бир давлатнинг ички сиёсати бўлиб, ёшлар ва давлат ўртасидаги муносабатларни мақсадга мувофиқлаштиришга хизмат қилади. Бугун кунда аксари ривожланган давлатларда ёшлар сиёсати давлатнинг алоҳида йўналишдаги фаолиятига айланиб улгурган. Бу ҳолатни, “ёшлар омили” кун сайин долзарб аҳамият касб этаётгани сифатида тушуниш мумкин. Ёшларга оид давлат сиёсатини юритиш структуравий жиҳатдан фарқ қилса-да, аксарият мамлакатларнинг ёшлар сиёсатида умумийлик мавжуд. Буларнинг асосийлари қуйидагилар: таълим, касбга тайёрлаш ва бандлик; соғлиқни сақлаш; ижтимоий ҳимоя; ёш оилаларни қўллабқувватлаш; маънавий-маърифий, маданий тарбия; ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш. Ёшларга оид давлат сиёсатини ташкил этиш ва амалга ошириш уч босқичдан: соҳага доир қонунчиликнинг ишлаб чиқилиши ва амалга киритилиши, ижроия тизими, ёшлар ташкилотларининг ташкил этилиши ва фаолияти кабилардан иборат. “Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг

асослари тўғрисида”ги Қонунга кўра, республикамизда 14 ёшдан 30 ёшгача бўлган фуқаролар ёшлар деб тан олинади. Бугунги кунда мамлакат аҳолисининг тахминан 40 фоизини 18 ёшгача бўлган болалар, 64 фоизини эса 30 ёшгача бўлган ёшлар ташкил этади. Бу Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсати мамлакат аҳолисининг 64 фоизининг манфаатларини белгилашини ва унинг қамрови нечоғли кенглигини англатади. Ўзбекистон Республикаси ёшларининг ижодий, интеллектуал, ижтимоий-сиёсий захира ва салоҳияти жуда катта кучга эга.

Бугунги кундаги бош вазифа — ана шу захирани ривожланиш ва демократик жамият учун сафарбар этишдан иборатдир. Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган ёшларга оид давлат сиёсати юртимизда ҳуқуқий демократик давлат, бозор иқтисодиётига асосланган фуқаролик жамиятини қуриш борасида амалга оширилаётган ишларнинг бир қисми бўлиб, моҳият ва мақсадига кўра, маънан ва жисмонан баркамол авлодни, эртанги кунимизнинг муносиб эгаларини камол топтиришдан иборатдир. Мамлакатимиз аҳолисининг қарийб 64 фоизини ташкил этувчи ёшлар катта ижтимоий-сиёсий куч эканлиги бир томондан давлатимиз зиммасига улкан масъулият юкласа, иккинчи томондан эса ёшларга оид мақбул сиёсат юритиш натижасида ижобий имкониятларни ҳам яратиб беради. Яъни, мамлакат тараққиётининг стратегик ресурси дея баҳоланаётган ёшларни ижтимоий тўғри йўналтириш, уларга ҳаётда ўзларини тутиб олиши учун моддий ва маънавий шароит яратиб бериш асносида ёшлар ва давлат ўртасидаги муносабат мустаҳкамланади. Давлат томонидан ёшларга нисбатан юритилаётган бундай сиёсат бевосита ёшларнинг ўз ҳуқуқлари ва бурчларига риоя қилиш масъулиятини оширади. Шунинг учун республикамизда олиб борилаётган ёшларга оид давлат сиёсати ва унинг ижтимоий барқарорлик билан боғлиқ жиҳатлари таҳлилига тизимли ёндашиб, ҳар томонлама ўрганиш бугунги куннинг долзарб масаларидан биридир. Шундай таҳлил натижаларига таяниб, ёшларга оид давлат сиёсати ва унинг ижтимоий барқарорликни таъминлашдаги аҳамияти, умуман, Ўзбекистонда мазкур масалага қандай эътибор берилаётганлиги борасида хулоса чиқариш, соҳага доир муайян чора-тадбирлар тизимини такомиллаштириш учун тегишли амалий таклиф ва тавсияларни ўртага ташлаш мумкин бўлади. 2016 йил 14 сентябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Қонуни янги таҳрирда қабул қилиниши давлатимизда баркамол ёш авлод тарбиялаш сиёсати йўлида қўйилган қўйилган кейинги қадам бўлди десак адашмаймиз1 . Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев томонидан 2017 йил 18 июль куни қабул қилинган “Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини такомиллаштиришга доир комплекс чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарор ёшларга оид давлат сиёсатини изчил ва самарали амалга ошириш, ёшларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, юрт истиқболи учун 186 масъулиятни ўз зиммасига олишга қодир бўлган ташаббускор ва шижоатли ёш авлодни вояга етказиш каби эзгу мақсадларга йўналтирилган бўлиб, Ёшлар иттифоқи фаолиятини такомиллаштиришга доир кенг кўламли чора-тадбирлар дастурини ўз ичига олган.

Таъкидлаш жоизки, 2018 йил 27 июнь санаси юртимиз ёшлари ҳаётида янги саҳифа очилган кун сифатида тарихга муҳрланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони билан “Yoshlar — kelajagimiz” Давлат дастури тасдиқланди. Мазкур ҳужжатнинг муҳимлиги шундаки, у жойларда ёшларнинг ижтимоий-иқтисодий фаоллигини ошириш, уларни тадбиркорлик фаолиятига кенг жалб қилиш, ёш тадбиркорларнинг истиқболли ғоялари ва лойиҳаларини рўёбга чиқариш, шунингдек, шу асосда ёшлар бандлигини таъминлашга тўсқинлик қилаётган тизимли муаммоларни бартараф этишга йўналтирилган . Ёшлар тарбияси борасида, уларни соғлом турмуш тарзига ўргатишда, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда, иш билан банд қилишда Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури, “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Таълим тўғрисида”ги, “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги, “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги, “Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”ги, “Васийлик ва ҳомийлик тўғрисида”ги қатор қонун ва дастурларнинг қабул қилиниши ва ўзининг ижобий натижаларини бераётганлиги муҳим аҳамият касб этмоқда. Хулоса қилиб айтганда, мамлакатимизда баркамол ёш авлодни шакллантириш давлат сиёсатининг муҳим йўналиши бўлиб, охирги йилларда мазкур соҳага оид мустаҳкам ташкилий-ҳуқуқий база яратилди, эндиги вазифа мазкур йўналишда белгиланган вазифаларни ҳаётга изчил жорий қилиш ва шу орқали юртимизни дунёнинг энг ривожланган давлатлари қаторидан муносиб ўрин олишини таъминлашдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. http://uza.uz/oz/politics/onun-ustuvorligi-va-inson-manfaatlarini-taminlash-yurt-tara--07-12-2016
2. Исторические аспекты становления молодежной политики и ее особенности в ряде стран: Германия, Канада, Великобритания, Франция. –М., 2009. www.albest.ru
3. Лиссобонская Декларация по молодежной политике и Брагский план действий в интересах молодежи. www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/lisbon. 3Халқаро ҳужжатлар.Молодежь в Организации Объединенных Нации/ библиотеке документов ООН, связанных с молодежью. Электрон ресурс — http// www.un.org/youth.html 184
4. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2016. - №37, 426-модда; - 2017. - №24, 487-модда. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.07.2018 й., 03/18/486/1559-сон
5. Социальная служба: состояние и перспектива. М.: Изд-во СТИ МГУС, 2001
6. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 28.06.2018 й., 06/18/5466/1527-сон
187 Д.Зойиров.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛКЛАРИ МАДАНИЙ ҲАМКОРЛИГИДА НАҚШБАНДИЯ ТАРИҚАТИНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СЕКТЫ НАКШБАНДИ В КУЛЬТУРНОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ НАРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ

METHODOLOGICAL BASES OF THE NAQSHBANDI SECT IN THE CULTURAL COOPERATION OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA

NAKŞİBENDİ MEZHEBİNİN ORTA ASYA HALKLARININ KÜLTÜREL İŞBİRLİĞİNDEKİ METODOLOJİK TEMELLERİ

Сабирова Нилуфар Раимовна
Ташкент Кимё-Технология Институти.

АННАТАЦИЯ

Мазкур мақолада Марказий Осиё халклари маданий ҳамкорлигида Нақшбандия тариқатининг ўрни асосий тамойилларининг методологик жиҳатлари ҳамда уларнинг тасаввуф жараёнидаги ва уни тадқиқ этишдаги роли ҳақида сўз боради. Шунингдек, мақолада ислом дини таълимотининг ажралмас қисми саналган тасаввуф мактабларининг Марказий Осиё минтақаси ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрнини ўрганишга эътибор қаратилган. Нақшбандия тариқатининг илмий жиҳатдан ўрганиш, тадқиқ қилишда тасаввуф мактаби ўз тараққиёти давомида маҳаллий урф-одатлар ва маданиятга исломий меросимизни мослаштириш Ватанни севиш, юртни ардоқлаш борасидаги фикрлар ёритилган.

Таянч тушунчалар: методология, тамойил, тариқат, нақшбандия, эътиқод, ҳулул, зикр, рашҳа, ақоид.

АННАТАЦИЯ

В этой статье речь идёт о методологических аспектах основных принципов тариката накшбандия и их роли в процессе тасаввуф, а также в исследовании этого процесса. Научное исследование секты Накшбанди, школы мистики в ее развитии отражает идеи адаптации нашего исламского наследия к местным традициям и культуре, любви к Родине, уважения к стране.

Опорные понятия: методология, принцип, тарикат, накшбандия, вера, хулул, зикр, рашха, акоид.

SUMMARY

This article deals with the methodological aspects of the basic principles of the Tariqa Nakshbandiya and their role in the tasawwuf process, as well as in the study of this process. The article also focuses on the role of mystical schools in the socio-political life of the Central Asian region, which are an integral part of Islamic teaching. The scientific study of the Naqshbandi sect, the school of mysticism in its development reflects the ideas of adapting our Islamic heritage to local traditions and culture, love of the motherland, respect for the country.

Supporting concepts: methodology, principle, tarikat, nakshbandiya, faith, hulul, zikr, rashha, akaid.

Ek Açıklama

Bu makale Nakşibendi mezhebinin Orta Asya halklarının kültürel işbirliğindeki rolünün temel ilkelerinin metodolojik yönlerini ve bunların mistisizm sürecindeki rolünü ve çalışmasını tartışmaktadır. Makale ayrıca İslami öğretinin ayrılmaz bir parçası olan Orta Asya bölgesinin sosyo-politik yaşamında mistik okulların rolüne odaklanıyor. Nakşibendi mezhebinin bilimsel incelemesi, tasavvuf okulunun gelişiminin incelenmesi, İslami mirasımızın yerel geleneklere ve kültüre uyarlanması, vatan sevgisi fikirleri, ülkeye saygı.

Марказий Осиё халқлари маънавияти ва маданиятининг шаклланиши ва тараққиёти, унинг фалсафий-илмий ва бадиий-эстетик йўналишларининг моҳиятини очишда исломий билимларнинг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Бу масалада, айниқса, тасаввуфнинг моҳиятини билмасдан туриб миллий маънавиятимизнинг тарихий сифат ўзгаришларини белгилаб бўлмайди. Ислом тасаввуфи ўз тарихи, шаклланиш ва такомиллашиш жараёнига эга. Тасаввуф узок асрлар давомида халкимиз маънавиятини бойитишга хизмат килиб келган. Инсоннинг рухий, ахлокий покланиши, илохий мухаббат билан юксалиб бориши - бу таълимотнинг асосий гояларидир. Шу боис тасаввуф чукур инсонпарварлик гоялари билан омухта булиб, хакикат талабида юрган одамлар калбига йул топди, одамларнинг поклик, абадий хает, кунгил хуррияти хакидаги орзуларини ифодалаб келди. Маънавий меросимиз фалсафий асосининг муҳим қисмини тасаввуф таълимоти ва қадриятлари, шу жумладан Марказий Осиёда шаклланиб, Шарқ маданияти ва тараққиётига катта ҳисса қўшган, уч буюк тариқатлар: Яссавия, Кубровия ва Хожагон-Нақшбандия тариқатлари ташкил этади. Ушбу маънавий меросни замонавий-фалсафий қарашлар нуқтаи назардан тадқиқ этиш ҳам илмий, ҳам ижтимоий-амалий аҳамиятга эгадир. Тасаввуф яхлит таълимот сифатида, то VIII асргача мавжуд бўлган ижтимоий-сиёсий, маънавий ва диний ирфоний ғоя ва таълимотлар замирида вужудга келди. Тасаввуф оташпарастлик, буддизм, қадимги туркий кўк Тангри эътиқодлари, қадимги юнон фалсафий мактаби, христианлик ва энг аввало, ислом замирида, базасида вужудга келди[1]. Ҳатто унда монийлик таълимотининг ҳам таъсирини кўриш мумкин, деб қайд этади С.Н.Григорян[2]. Тасаввуф ўзининг бир неча маънавий-ирфоний илдизлари билан бирга ўз маънавий асосларига ҳам эга. Унинг бош асоси - бу ислом таълимоти ва «Қуръони Карим»дир.

Барча ижтимоий-сиёсий, ғоявий-назарий, диний-ирфоний, илмий-маънавий таълимотлар каби нақшбандия тариқати ҳам ўз илдизларига эга:

-қадимги оташпарастлик, зардуштийлик ва «Авесто» анъаналарининг умрбоқийлиги;

- қадимги туркий - буддавий анъаналарнинг таъсири;
- насроний ва мусавий диний-ирфоний анъаналарининг эътибордан ҳоли эмаслиги;

- қадимги Шарқ мамлакатлари: Эрон, Хитой, Ҳиндистон каби мамлакатларнинг моддий ва маънавий маданиятининг уйғунлиги;
- ислом ақидавий-дунёқараш ва амалий маросим ғоялари, асослари билан вобасталиги;
- Шарқ мутафаккирларининг: Имом Бухорий, Имом Термизий, Мотуридийлар мерослариниг алоқадорлиги;
- Буюк мутасаввуфлар: Ҳамадоний, Яссавий, Кубро, Ғиждувоний, Самосий, Қусам Шайх, Ҳалил Ота ва Мир Кулолларнинг таъсири;
- Маҳаллий ҳудудда мавжуд бўлган «аҳли футувват», «журийлар», «соф дил биродарлар», «жавонмардлик» каби ғоявий-сиёсий ташкилотларнинг таъсири.

«Тарихийлик нуқтаи назари билан қараганда, нақшбандия барча мумтоз тариқатларнинг энг охиргисидир... Нақшбандияликни тасаввуфий тариқат мумтоз камолотининг олий босқичи деб айтиш мумкин»[3].

Баҳоуддин Нақшбанд ислом оламида Баҳоуддин Балогардон, Ҳазрат Баҳоуддин, Шоҳи Нақшбанд, Хожа Баҳоуддин, Имоми Раббоний, Ҳожаи Бузруг ва Ҳожа ул Ҳақ ва дин каби шарафли номлар билан машҳур бўлганлар. Манбаларда Баҳоуддин Нақшбандниг исми-шарифи турлича номлар билан зикр этилади. Асослиси "Баҳоуддин Муҳаммад ибн Бурҳониддин Муҳаммад ал-Бухорий"дир.[4]

Саййид Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд ҳижрий 718 йил мезон ойида (бу милодий 1318 йил август-сентябр ойларига тўғри келади) Бухородан 12 чақирим наридаги Қасри Ҳиндувон қишлоғида косиб оиласида дунёга келади. Баҳоуддин у кишининг фахрий номлари бўлиб, маъноси диннинг нури, динга равшанлик берувчи демакдир. Хожанинг «Нақшбанд» куниями эса арабча «нақш», форсча «банд» сўзларининг бирикмасидан ясалган бўлиб, «нақш солувчи, нақш боғловчи» деган маъноларни билдиради. Баҳоуддин Нақшбанд Салоҳ ибн Муборак ал-Бухорийнинг «Анис ут-Толибин»[5] номли қўлёзмаси, шунингдек, Муҳаммад Боқирнинг «Мақомоти Баҳоуддин Нақшбанд»[6] асарига кўра, ҳам «Силсилаи заҳаб», ҳам «Силсилаи насаб» 17 ёки 18 авлод орқали Муҳаммад пайғамбаримизга боғланади.

Баҳоуддиннинг Қусам Шайх хизматида 3 ой, Халил Ота хизматида 12 йил, [8] Ориф Дегароний хизматида 7 йил бўлганлиги манбаларда қайд этилган.

Шамсиддин Сомий ва Шайх Муҳаммад Хишом Қаббоний қайдига таянадиган бўлсак, ҳозирда Баҳоуддин Нақшбандга қуйидаги бешта: «Ҳаётнома» ёки «Арбоби урфон»; «Далил ул-ошиқин»; «Ал-аврод ал Нақшбандия»; «Хадиййат ус-соликин ва туҳфат ут-толибин»; «Танбеҳ ал-ғофилин» асарлари нисбат берилмоқда. Нақшбандия тариқатининг асосий диний - фалсафий ғоялари қуйидаги уч манбага таянади:

- тариқатнинг ўн бир рашҳаси (қоида). Улардан тўрт машҳур калима (чаҳор калима): «Ҳуш дар дам», «Хилват дар анжуман», «Назар бар қадам»; «Сафар дар Ватан» асосий қоидалардир;
- тариқатнинг асосий шиори бўлган "Дил ба ёру даст ба кор";

- нақшбандиёна ҳикматлар, яъни юксак инсонпарварликни, ҳалолу покликни ёритишга қаратилган Нақшбанд «вирдлари», яъни илтижо, нидо ва ўгитлари ташкил этади.

Нақшбандиянинг назарий асоси ва амалиётида руҳий жиҳат: шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатдан иборат бўлиб, улар қуйидаги 7 қоидадан: тавба, варъа, зуҳд, фақр, сабр, таваккул ва ридодан иборат.[8]

Ғиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари ўн бир рашҳада лўнда ифодаланган таълимотни яратганлар. Нақшбандия тариқати таълимоти нуқтаи назаридан туриб масаланинг методологик жиҳатларини ўрганиш унинг келажакда ривожланиши учун муҳим аҳамият касб этади. Биз қуйида тасаввуфни тадқиқ қилишнинг хусусий ёки махсус методологик тамойил ва қоидаларни кўриб чиқамиз. Маълумки, Марказий Осиёда Нақшбандиягача мавжуд бўлган кўплаб тариқатлар (Кубравия, Яссавия, Қодирия ва ҳк.) бугунги кунгача етиб келмади, тарих саҳифаларида муҳрланиб қолди. Нақшбандия тариқати эса бугунги кунда ҳам нафақат мамлакатимизда, балки бутун дунёда фаолият кўрсатиб келмоқда. Бунинг сабаблари нимада? Бу саволга жавоблар кўп бўлиши мумкин. Бироқ, биз, методологик нуқтаи назаридан туриб жавоб берадиган бўлсак, мазкур тариқатнинг методологик тамойиллари аслида тўғри қўйилганида, мазкур тамойилларнинг ҳар қандай тузум ва замонлар оша ўз аҳамиятини йўқотмаганида, ҳар қандай даврда ҳам уларни маданиятида, ҳаётда қўллаш мумкинлигида, қолаверса, ―Қуръон‖ ва ҳадисларда илгари сурилган ғоялар билан муштараклигини кўриш мумкин. Шу билан бирга Марказий Осиёда истиқомат қилган авлиёлар анбиёлар ўртасидаги ўзаро маданий ҳамкорликда кўришимиз мумкин.Шу ўринда муҳим бир нарсага эътиборни қаратмоқчимиз. Эътиқод масаласи исломда марказий тушунчалардан бири ҳисобланади. Шу масала мўъминни кофир ёки мунофиқдан ажратиб туради. Исломий эътиқоднинг энг юксак чўққиси тавҳиддир. Тавҳид исломни бошқа барча диний эътиқодлардан ажратиб туради ва унинг тўғри эътиқод эканлигини исботлайди. Умуман айтганда, эътиқод бўйича чиқарилган ҳар қандай ақоидий қоидалар тасаввуф психологиясини ўрганиш учун методологик аҳамият касб этади. Бу фикримизни битта мисол билан исботлашга ҳаракат қиламиз. Тасаввуфда ―ҳулул деган тушунча бор. Баъзи мутасаввифлар Аллоҳ авлиёга ҳулул этади деган фикрни билдиришади. Баъзида авлиё руҳи Аллоҳ билан қўшилиб кетади дейишади. Шу ўринда Туркиялик профессор Иброҳим Огоҳ Чубукчининг ―Ҳаллож мақоласидаги қуйидаги сатрларга эътиборни қаратиш лозим: ―Ҳалложнинг тасаввуфий қарашлари орасида қуйидагихусусиятлар диққатга сазовордир. 1. Тангри инсонга ҳулул этади, яъни инсоннинг ичига киради. Бошқача айтганда, лоҳут носутга киради. Бу дегани илоҳий зот инсоний зотга кириши мумкин... [13]. Агар шу даъво тўғри бўлса, Ҳалложнинг эътиқодий масаладаги катта хатога йўл қўйганлиги аён бўлади. Бундай ғояларнинг барчаси ботилдир. Султонмурод Олимнинг қуйидаги фикрига эътиборимизни қаратамиз:..комил инсонлар пировардида, шубҳасиз, Оллоҳ васлига мушарраф бўладилар, руҳан тангри билан бирлашиб кетадилар, ваҳдат, яъни

бирликка эришадилар [7]. Агар юқоридаги гаплар инсоний тасаввурда айтилган бўлса, ҳулулга яқин ҳолат бўлиб қолади ва у ҳам ботилдир. Аллоҳга инсоний сифатларнинг берилиши эътиқод илми бўйича нотўғри саналади. Сўфи Оллоёр ўзининг —Сабот ул-ожизин асарида шундай деб ёзади: —На этса эрки бору қудрати бор, Қўли бирла яратти дема зинҳор. Тилингни сақла бундоқ қавли баддин, Худовандим муназзаҳдур жасаддин [8]. Бу ҳақда нақшбандия тариқатининг пирларидан бири Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавий ҳазратлари шундай деб ёзади: —Тасаввуф аҳлининг баъзиларининг сўзларидан ҳулул ва иттиҳод (бирлашиш) маъноси англашилади. Аммо бу хато тушунчадир. Аллоҳ баъзи дўстларига (валий бандаларига) карометлар беради, аммо бунинг на иттиҳодга, на ҳулул қилишга ва на ваҳдати вужудга алоқаси бор – ҳеч бирига ҳеч қандай алоқаси йўқ [9]. Эътибор бериб қаралса, муҳим эътиқодий масала бевосита тасаввуф таълимоти билан узвий алоқада экан. Тасаввуф таълимотининг шу масаладаги оғиб кетиши уни ботил таълимотга айлантириб қўйиши мумкин экан. Демак, бу ўринда умумий методологик ҳолат кузатилаяпти. Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавий ҳазратлари бошқа бир ўринда мазкур масала тўғрисида бунданда батафсилроқ фикр юритади:... баъзи мутасаввифлар ҳам: —Солик ғояга (мақсадига) етгач, ёш ниҳолга сув ҳулул этганидек, Аллоҳ ҳам унга ҳулул этади, ажратиш мумкин бўлмайди, шунда: —Мен Уман, У мендир дейиши мумкин... дейишади. Уларнинг фикрича, бу қўшилув, ё иттисол (боғланиш), ё ижтимоъ (жамланиш), ёки истиҳола (ҳолдан қайтиш) йўли билан билан бўлади. Аллоҳ бу каби ҳоллардан муназзаҳдир. Булар даъво қиладиган иттисол ва ижтимоъ каби ҳоллар аслида Аллоҳнинг нури соликнинг қалбида акс этмоғидан иборат. бола ўзининг аксини кўрганда, —Шу қуёш дегани каби бу... [9]. Тасаввуфдаги ҳулул масаласини бунданда мукаммал қилиб тушунтириш қийин. Дарҳақиқат, инсон ўзини ўзи тарбия қилиб, лаззат ва шаҳватларга берилмай сабр қилса, айбу нуқсонларидан покланса илоҳий нур унинг руҳига сингади. Ҳулулнинг чегараси шу ерда тугайди. Шунинг ўзи ҳам ўта юқори мартаба ҳисобланади. Бу ўринда бизнинг насибамиз нимада? Масалан, ҳулул масаласидаги эътиқодий тўғри ечим методологик аҳамиятга эга. Бошқача айтганда, тасаввуф психологиясидаги барча ҳоллар учун умумий ахлоқий қоида ҳисобланиб, солик бундай ҳолларни бошидан кечирганда куфрга юз тутмаслигининг олдини олади, тўғри йўлдан кетиш имконини беради. Шу нуқтаи назардан, эътиқод масаласини ўрганадиган ақоид илми тасаввуф психологияси учун методологик аҳамият касб этади. Агар солик ёки тасаввуф психологиясини тадқиқ этаётган тадқиқотчи эътиқодий қоидаларни методологик тамойил сифатида қабул қилса, шу тамойиллардан келиб чиққан ҳолда тасаввуфга кирса ѐки тасаввуфнинг психологик жиҳатларини тадқиқ этса, албатта адашмайди, йўлини тўғрилаб олади. Энди нақшбандия тариқатининг яшовчанлиги масаласини кўриб чиқайлик. Мазкур масалани ойдинлаштириш баробарида муҳим методологик тамойилларга етиб келамиз. Маълумки, нақшбандия тариқатининг энг муҳим талабларидан бири ҳалолликдир. Бу бошқа тариқатларда ҳам мавжуд. Бироқ нақшбандияда бу масала юксак даражада тараннум этилади. Ҳалоллик тариқатнинг кейинги босқичлари учун пойдевор

вазифасини ўтайди. Кейинги барча қоидалар мана шу пойдевор устига қурилади. Бу ҳақда Амир Кулолнинг машҳур гаплари бор: —Билгинки, дил ва тилнинг поклиги луқмаи ҳалолдандир. Одамнинг ошқозони худди ҳовуз кабидир, унга тоза сув қуймоқ лозимдир. Бу пок сув ва тупроқдан ҳосил бўлган ҳар бир гул ва мева албатта пок ва фойдали бўлур. Амир Кулолнинг мазкур сўзларини шарҳлар экан, М. Раҳмонова шундай деб ёзади: —... бу ерда мутасаввиф —дил ва тилнинг поклиги луқмаи ҳалолдандир [9] – деб таъкидлаш билан луқмаи ҳалол инсон маънавий ва ахлоқий поклигининг белгиларидан бири, деб ҳисобламоқда. Иккинчидан, пок сув ва тупроқдан ҳосил бўлган ҳар бир гул ва мева фойдали бўлади, деб ҳалол луқма инсонни жисмоний жиҳатдан ҳам покиза этишга ишора қилмоқда. Учинчидан, фақат луқмаи ҳалол истеъмоли билан кун кечирган инсонлардагина қалб кўзи очилиши имконияти бўлишини таъкидламоқда. Ҳалоллик тўғрисида бунданда зиёдароқ қилиб гапириш қийин. Демак, ҳалоллик ҳам методологик қоида ҳисобланади, яъни шу қоидани сақламасдан йўлга чиқиш беҳуда, ноҳалоллик соликни ботил йўлларга оғиб кетишига сабаб бўлиши мумкин. Бундан кейинги нақшбандия тариқатининг муҳим методологик қоидаларидан бири машҳур —Дил ба ёру, даст ба кор қоидаси. Фикри ожизимизча, айнан мана шу методологик қоида мазкур тариқатни ўзга тариқатларга нисбатан яшовчан қилиб қўйди. Бу қоида инсоннинг шу фоний дунёда қандай яшамоғи кераклиги тўғрисидаги —Қуръон ва ҳадисларда баён этилган қоидаларга жуда ҳам мос тушади. Нақшбандия тариқати инсонларни ҳалол меҳнат қилиб, қалбидаги нуқсонларни йўқотиб, Аллоҳни унутмасдан, доим Унинг зикрида бўлиб ҳаёт кечиришликни тарғиб қилиб келган. Мутаасибчилик, дарвишчиликни, узлатга чекиниб, оила, бола-чақани боқишдан узоқлашиб юришликни танқид остига олади. Одатда бу қоидани қўл меҳнатда бўлиши керак, дил Аллоҳ ёди билан бўлиши керак, деб жўн тушунадиганлар ҳам бор. Аслида булар иккаласи ўртасидаги алоқани ҳеч қачон эсдан чиқармаслик керак, яъни Аллоҳни ёд этиб бирорта иш қилинадиган бўлса, бу иш баракотли бўлади, ривож топади. Тарихчи олим Зокиржон Қуттибоевнинг қуйидаги гаплари билан қўшилмасдан иложимиз йўқ: —Нақшбандия тариқатнинг яна бир қоидасига Хожа Аҳрор доимо риоя қилди. У ҳам бўлса, —Даст ба кору, дил ба ѐр!, яъни қўлинг иш билан, қалбинг Аллоҳ билан бўлсин! тамойили. Тариқатнинг мана шу тамойили Хожа Аҳрор томонидан янада ривожлантирилди, чунки Аллоҳни ёд этиб қилинган ишда ривож, барака ва самара бўлади [14]. Дарҳақиқат, Аллоҳни дилда сақлаган ҳолда, , доимий ёд қилган ҳолда меҳнат қилиш нақшбандия тариқатининг энг муҳим нуқтаси ҳисобланади. Бундай мақомга оддий меҳнаткашлар ҳам етиши мумкинлиги маз-кур тариқатни оммалаштириб юборди ва унинг яшовчанлигини таъминлади. Нақшбандия тариқатининг яна бир муҳим психологик жиҳати зикр масаласидир. Маълумки, доимий ҳолда Аллоҳни ёдда тутиш, яъни зикрда юриш мазкур тариқатнинг асосий устунларидан бири ҳисобланади. Аксарият тариқат аҳли —зикри алонияни, яъни жаҳрий зикрни ўз амалиётларида қўллашар эдилар. Масалан, Хожа Аҳмад Яссавий тариқатида —зикри арра қўлланилар эди. Бу зикр жаҳрий зикрнинг бир

кўринишларидан биридир. Қолаверса, баъзи сўфийлар самоъ, яъни зикр қила туриб рақсга ҳам тушардилар. Бундай йўлни, масалан, Жалолиддин Румий томонидан асос солинган мавлавия тариқатида тутишар эди. Улар Аллоҳ исмини ёки тавҳид калимасини овозларининг борича қўшиқ қилиб айтишар ва рақсга тушишардилар. Жаҳрий зикр, рақсу самоъ ҳар қандай жойда шуғулланиш имконияти нуқтаи назаридан халқ учун бир қадар қийинчилик туғдирар эди. Нақшбандия таълимотида эса зикри хуфия жорий қилинган эди. Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари шундай дер эдилар: —Ҳазрати Азизондан икки хил зикр нақл қилинади. Унга Аллоҳнинг раҳмати ва ризолиги бўлсин. Бири – жаҳр ва бири – хуфя. Хуфя зикри кучли ва авло бўлгани учун биз уни ихтиѐр қилдик [4]. Мурид исми зот (Аллоҳ)ни ва нафйи исботни (ло илоҳа иллаллоҳ)ни дилида хуфя ҳолда, нафйи исботни тоқ сонда айтиши кераклигини Абдухолиқ Ғиждувоний ҳазратларига Хизр алайҳиссалом таълим берган эди. Бироқ кейинги пирларимизда қайтадан зикри жаҳрияга ўтилган эди. Ҳатто Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари ўз пири Амир Саййид Кулолдан зикри алониядан воз кечишни сўраганда, рад жавобини олади. Бу ҳақда филология фанлари доктори, профессор Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ шундай маълумот беради: —Нақшбандия амалиѐтининг асосий қисми ичида, яъни қалб билан махфий зикр қилиш (Аллоҳ номини эслаши, такрорлаш)дир. Бу тариқатнинг кўпчилиги афзал ҳисоблайдиган овоз чиқариб (жаҳрий) зикр қилишдан фарқ қилади. Махфий зикрни пайғамбар ғорда бирга бўлганлари Абу Бакрга ўргатганлар, овоз чиқариб зикр қилишни эса Ҳазрати Алига айтганлар, шунинг учун Нақшбандиянинг баъзи жамоаларида бу кейингисига ҳам йўл қўйилади‖. Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари ўз даврида зикри хуфияни жорий қилди. Бунинг устун томонлари шунда эдики, инсонлар меҳнат қилаѐтганда ҳам, ўтирганда-турганда ҳам, бир жойга тўпланмаган ҳолда ҳам, шовқин сурон кўтармасдан, рақсу самоъ қилмасдан исми зот (Аллоҳ), нафйи исбот (ло илоҳа иллоллоҳ) ни хуфия айтиши мумкин эди. Бошқача айтганда, мусулмонлар доимий зикрда бўлиш имкониятига эга бўлдилар. Нақшбандия тариқатидаги бу қоида ҳам таълимотни яшовчан қи-либ қўйди ва Марказий Осиё халкларига кенг тарқалишига сабаб бўлди. Зикри хуфия тўғрисида Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд шундай деганлар: —Хуфия зикрга машғул бўлганимда сирримдан огоҳлик ҳосил бўлди. Бу —сиррнинг асли учун талабда бўлдим. Мавлоно Ориф билан ўттиз йил мана шу борада қидириш ва изланишда бўлдик. Икки марта Ҳижоз сафарига борилди. Бурчагу гўшаларда кездик. Киши бормики, ўзи тиззама тизза ўтирсаю, сайрда осмонлардан ўтса, зоҳирда у ерда бўлса-ю, ботинда бу ерда машғул бўлса!. Хуфия зикрда солик тезроқ сирдан огоҳ бўлар экан. Сирдан огоҳ бўлиш мақоми тасаввуфда юксак босқичлардан бири ҳисобланади. Хожагон – Нақшбандия сулуки таълимотининг асосини ташкил этадиган рашҳалар (томчилар) борки, улар ҳам тасаввуф психологиясида ўзига хос методологик тамойиллар бўлиб хизмат қилади. Мазкур рашҳаларни ҳар бир солик ўз амалиѐтида қўллаши лозим. Шундагина у сафарга тайёр бўлади. Биринчи рашҳа —Хуш дар дам деб аталади ва ундан кўзланган мақсад соликни ҳар бир олаётган нафаси учун огоҳликка чақиришдир. —Ҳуш ҳар дам ул

турурким, ҳар нафасеким, ичкаридин келур, керакдурким, ҳузур ва огоҳлик юзидин бўлса ва ғафлат онга йўл топмаса. Ҳар бир олинган нафас аввалом бор Аллоҳнинг иноятн билан бўлади. Агар у бўлмаса, кирган нафас чиқмай, чиққан нафас кирмай қолиши мумкин. Яъни ҳар олган ва чиқарган нафасимиз Аллоҳдан. Бас, шундай экан, ҳар бир нафасимизда шу нафасни бераётган Раббимизни ёдлашимиз, Унинг қудратини ҳис қилишимиз лозим. Иккинчи рашҳа —Назар бар қадамда соликнинг ҳар босган қадамини назоратда ушлаб турмоғи лозимлиги тушунилади. —Назар бар қадам улдирки, соликка юрганда ва келгонда шаҳару саҳрода ва барча ерда назари пўшти пойида бўлсун, токим онинг назари пароканда бўлмасун ва дуруст эрмас жойга тушмасун. Солик юрганда назарини оёқлари остига қаратиб юрсин, нигоҳини атрофга қаратмасин ва муҳими соликнинг назари кераксиз жойларга қаратилмасин ҳамда қадами ножоиз йўлларда бўлмасин. Учинчи рашҳа —Сафар дар ватан деб аталади. —Сафар дар ватан ул турурким, солик табиати башарийда сафар қилур, яъни сифати башарийдин сифати малакийга ва сафоти замимадин сифоти ҳамидага интиқол этар. Бунда иккита сафар ҳақида гапирилаяпти: ҳам жисмоний сафар, ҳам руҳоний сафар. Жисмоний сафарнинг ҳам ўзига хос жиҳатлари бор, масалан, киши бир юртдан бошқа юртга бориши натижасида кўплаб маънавиятига таъсир кўрсатадиган ҳоллардан огоҳ бўлади, маълум хулосалар чиқариш имкониятига эга бўлади. Энди руҳоний сафар деганда инсоннинг одамийлик табиатига сафар назарда тутилади. Бошқача айтганда, руҳоний сафарда солик мамлакатлар аро кезмасада, ўз юртида бўлсада, мусофирлар кечирган ҳолларни бошидан кечиради. Тўртинчи рашҳа —Хилват дар анжуман деб аталади. —Ойдиларким, —хилват дар анжуман базоҳир бохалқ ва баботин боҳақ. ...ойдиларким, нисбати ботиний бу тариқада ондоғ тушубдурким, дилнинг жамъияти малода ва суврати тафриқа кўброқ ондин турурким хилватда. Шайх Саййид Абдулқодир Гийлоний ҳазратлари шундай деб ѐзади [13]: —Хилват ҳам, узлат ҳам икки шаклда кўрилади: зоҳирий ва ботиний. Хилват ҳолининг зоҳирдаги маъноси шуки, инсон (ўз) нафсини ўрганган нарсаларидан айириб, маънавий туйғуларнинг очилишига йўл беради; ўринсиз феъллари билан халққа азият етказмаслиги учун ўзини чекка бир жойга олиб, одамлардан узоқлашади‖. —Ботиний хилват – қалб (соҳаси)га нафс ва шайтонга оид ҳар қандай фикрнинг кирмаслиги; емоқ, ичмоқ, киймоқ кабиларнинг бунга (яъни қалб учун муҳим қилиб) қўйилмаслиги; бола-чақа, уй-рўзғор ва чорва моллари (от, сигир, қўй ва ҳ.) каби махлуқот севгисининг ҳам ундан узоқ тутилмоғи ила мумкин бўлади. Бешинчи рашҳа —ёдкард деб аталади ва тил ёки дил зикри билан боғлиқ масаладир. —Зикрдин мақсад улдирким, кўнгил ҳамиша муҳаббат ва таъзим вазъи била Ҳақ суҳонаҳу ва таъолога огоҳ бўлсун (Ҳазрати Эшон Убайдуллоҳи Аҳрор). Бу рашҳа ҳақида Мавлоно Саъдиддин Кошғарий шундай фикрни билдирган эканлар: —Зикр таълим беришнинг йўли шуки, шайх аввал дили билан —ло илоҳа иллаллоҳу Муҳаммадур расулулоҳ дейди. Мурид эса диққатини жамлаб, кўнглини шайхнинг рўпарасида тутади, кўзини очиб, оғзини маҳкам юмади, нафас олмай, эҳтиром ва эҳтирос би-лан юқоридаги зикрни айтишга бошлайди. Бу зикрни

тили билан эмас, балки кўнгли билан айтади. Ҳибси нафас (нафас олмасдан)да чидасин ва бир нафасда нафас олмасдан уч марта айтсин, токи зикр ҳаловати кўнглига етсин.... Олтинчи рашҳа —бозгашт деб аталиб, бунда —ёдкарддан кейин, яъни калимаи тоййиба зикр этилгандан сўнг —Парвардигорим, менинг мақсудим сенсан деган сўзни айтиб қўйишдир. —...бу калимаи бозгашт нафий этгувчидир ҳар ховотиреникм, яхши ва ямондин келур, то анинг зикри холис бўлсун ва онинг сирри мосуводин фориғ ойланур. Ва агар мубтадий бадояти зикри калимаи бозгаштда ўзидин сидқ мавжуд топмаса, керакким, они тарк этмасун, онинг учунким, даража-бадаража сидқнинг асарлари зоҳир бўлур. Еттинчи рашҳа —нигоҳдошт бўлиб, (—Нигоҳдошт – ул иборатдур муроқабайи ховотирдин, ондоғким, бир дамда неча мартаба —калимаи тоййибани ойтурким, ховотири ғайриға ташқари кетмас) калимаи тоййибани бир нафасда неча марта айтса ҳам, шу давр мобайнида хаёлни бошқа нарсаларга юбормаслик тушунилади. Бу рашҳа ҳақида Саъдудин Кошғарий шундай деб ёзади:...бу калиманинг маъносида айтадики, бир соат, икки соат ёки ундан кўп вақт, имкони борича, ўзини хаёлу фикрлардан асрасин, шундан сўнггина бошқа нарса ҳақида фикрласин. Хаёл инсон диққатини бошқа томонга чалғитадиган жараёндир. Зокир эса имкон қадар ташқи муҳитдан ажралиши, диққатини калимада жамлаши, турли туман дунёвий нарсалардан халос этиши лозим бўлади. Саккизинчи рашҳа —ёддошт бўлиб, —... ундан мақсад Ҳақ субҳонаҳу ва таолони доимо завқу шавқ билан ёдда тутиб, огоҳ бўлишдир. Маълум маъно-да, бу ҳолат —Баъзи ҳақиқат аҳлининг назарида у шундай бир мушоҳададурки, Ҳақ субҳонаҳу муҳаббати кўнгилни тамоман ўзига қамраб олади. Бу ёддоштнинг ҳосил бўлишининг белгисидир. Бу инсон ўз диққатини бошқара бошлаганини кўрсатадиган муҳим психологик ҳолат. Тўққизинчи рашҳа —вуқуфи ададий бўлиб (—Зикри қалбда ададни риоя этмак пароканда бўлған хавотирларни жамъ этмак учун турур (Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд), бу ҳақда Нақшбанд ҳазратлари шундай деганлиги маълум: —Вуқуфи ададий(тоқ айтиш) илми ладунийнинг бошланғич поғонасидир. Ориф Усмон ёзади: —Вуқуф – тасаввуфий истилоҳ бўлиб, —билим, —таълимот маъноларини англатади. Бунда маълум саноқларда зикр қилиниши қоидаси назарда тутилаяпти. Маълум ададдаги зикр саноғи айтилганда солик руҳида кутилмаганда ўзгариш ясайди. Ўнинчи рашҳа —вуқуфи замоний деб номланади ва ундан мурод солик ҳар доим ўз ҳолидан хабардор бўлиб туриши лозим. —...вуқуфи замониким, йўл юргувчиларнинг коргузорандаси турур, ул турурким, банда ўз аҳволиға воқиф бўлсунким, ҳар замонда онинг сифати ва ҳоли не турур: мужиби шукр турурму ё мужиби узр (Баҳоуддин Нақшбанд). Бунда калимани бир нафасда уч марта айтиш шарти қўйилади. Агар ҳисоб йигирма бирдан ошганда ҳа уч марта айтиш шарти қўйилади. —Вуқуфи қалбий жазаба таъсирини ўзида ҳис қилиш ва бу таъсирнинг қалбдан ўрин олиши учундир. Зикрда ададга риоя қилиш диққатни жамлаш учундир, чунки назар паришондир. Бу ерда ҳам диққат деб аталган психологик ҳодиса ҳақида гап кетаяпти. Маълумки, диққатнинг учта тури бор. Биринчиси, соликнинг ихтиёрисиз, ташқи муҳитнинг таъсирида пайдо бўладиган диққат. Иккинчиси – соликнинг инон-ихтиёри билан содир этиладиган

диққат. Бунда солик ўз ирода кучига таяниб, диққатини мажбуран маълум объектга қаратади. Учинчиси – (бу энг юқори даражадагиси) диққатдан кейинги диққат бўлиб, бунда солик калиманинг мазмуни мушоҳадаси билан дунёдан узилиб, ўзини мажбурламасдан, объектга сингиб кетади. Фикримизча, гап айнан мана шу сўнгги даражага етиш ҳақида кетаяпти. Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари шундай деб ёзади: —...нафй (инкор) пайтида башарият вужуди унутилади, исбот пайтида эса Илоҳият жазабасидан ҳосил бўлган тасарруфлар таъсири ёрқин ҳис этилади. Бу ўринда эса хотиранинг унутилиш ва эслаб қолиш жараёнлари ҳақида фикр юритилаяпти. Шундай қилиб, биз юқорида тасаввуф психологиясига хос бўлган муҳим махсус методологик қоидалар тўғрисида ўз фикрларимизни баён этдик. Мазкур психологик қоидаларга таянган ҳолда тасаввуф оламига кирилса ёки тасаввуф таълимоти тадқиқ қилинса бу йўлларда хато кетишлар бўлмаслиги аниқ. Накшбандия таълимоти илми-мохиятан ва мазмунан инсон хакидаги илмдир. У инсонларнинг кунглигига, калбига, рухига хитоб этган, одамларни хамиша поклик ва эзгуликка чорлаган, тугрилик, ростгуйлик, халоллик ва тинчликни таргиб килган, ёмонларни йулга солишига даъват этган. Суфийлик одоб-ахлокли, калби ва рухи пок, билими юкори инсонларни-яъники комил инсонларни тарбиялаб камолга етказишни узларининг асосий бурчи ва максади деб билганлар. Бошка суз билан айтганда, инсоннинг рухий-маънавий камолоти тасаввуфнинг асосий максади булиб, бу максад йулида хар бир улуг шайх уз тартиб коидаларини ишлаб чиккан ва шу асосда турли тарикат сулуклари шаклланган.

Юкоридагиларни умумлаштириб «…тасаввуф – бу илохият олами, инсон маънавияти, рухияти, эхтиёжлари ва унинг Худога муносабати хакидаги фалсафий таълимот» – дейишимиз мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1.Из истории суфизма: источники и социальная практика. / Под ред. акад. М Хайруллаева. - Т.: Фан, 1991. –Б. 7.

2.Григорян С. Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана Х11-Х11. - М.: Академия наук, 1960. -С. 52.

3. Абдуллоҳ Исматуллоҳ Ҳожи. Баҳоуддин Нақшбанд./ —Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар‖ китобида. Т.: —Ўзбекистон‖, 1994. 335 бет.

4. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон/Таҳрир ҳайъати: А.Рустам ва бошқ. Форсийдан тарж. Сўзбоши ва луғат муаллифи Маҳмудхон Махдум Ҳасанхон Махдум ўғли. – Т.: Ёзувчи, 1993. – 208 б.

5.Акрам Ботирхон. Ҳазрати Нақшбанд ва Навоий. / —Ғойиблар хайлидан ènган чироқлар китобида. Т.: —Ўзбекистон‖, 1994. Б. 203 13.Наврузова Г. Н. Накшбандия тасаввуфий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси: Фал. фан.док. дис.-Т.: 2002.-Б. 248.

6.Абул Мухсин Мухаммад Ботир ибн Мухаммад Али. Макомати Хожа Бащоуддин Накшбанд. –Т.: Ёзувчи, 1993.-Б. 19.

7. Султонмурод Олим. Хожа Баҳоуддин ҳақиқати. – Наманган, 1994. 40 бет.

8.Бобохонов Ш.З., Мансур А. Накшбандия тарикатига оид кулёзмалар фихристи.- Т.: Фан, 1993.-Б. 6-7.

9. Раҳмонова М. Хожагон – Нақшбандия тасаввуфий таълимотида —ҳалол‖ тушунчаси. // —Ориф Деггароний – Марказий Осиè тасаввуф таълимотининг буюк валийси‖ республика илмий-назарий конференция материаллари. – Навоий, 2007. 140 бет.

10.Абул Мухсин Мущаммад Ботир ибн Мухаммад Али. Юкоридаги асар. -Б. 84.

9.Фахруддин Али Сафий. Рашахот (Оби хаёт томчилари).- Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2003.-Б.79.

10.Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. –С. 36-37.

11. Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавий. Жомеъ ул-мутун. – Т.: —Мовараунnаҳр‖, 2000. 313 б.

12. Рашаҳоту айнил-ҳаёт (—Обиҳаèт томчилари‖): тарихий-маърифий асар. Т.: Абу Али ибн Си-но номидаги тиббиèт нашриèти, 2004. – 536 бет.

13. Шайх Саййид Абдулқодир Гийлоний. —Сиррул-асрор‖, —Мактубот‖/ Таржимон, сўзбоши ва луғат-изоҳлар муаллифи Отабек Жўрабоев. – Т.: —Мовароуннаҳр‖ нашриёти, 2005 йил. 226 бет.

EKOLOGİK XAVFSİZLİKNİ TA'MİNLASH MİLLİY VA UMUMİNSONİY MANFAATLAR MUSHTARAKLİGİNİNG MUHİM OMİLİ

Mamatqulov R.U.
ToshKTI “Ijtimoiy - siyosiy fanlar” kafedrasi katta o'qituvchisi

ANNOTATSİYA

Maqolada ekologik muammolar vujudga kelishi, ekologik xavfsizlikni ta'minlashda milliy va umuminsoniy manfaatlar mushtarakligi omilining ta'siri ko'rsatib berilgan. Muallif tomonidan muammo yuzasidan qator mahalliy va xorij olimlarining fikrlari tahlil etilgan.

AÇIKLAMA

Makale, çevre sorunlarının ortaya çıkışını, ortak ulusal ve evrensel çıkarlar faktörünün çevre güvenliğinin sağlanmasındaki etkisini göstermektedir. Yazar, sorunla ilgili bir dizi yerli ve yabancı akademisyenin görüşlerini analiz ediyor.

АННОТАЦИЯ

В статье показано возникновение экологических проблем, влияние фактора общенациональных и общечеловеческих интересов на обеспечение экологической безопасности. Автор анализирует взгляды на проблему ряда отечественных и зарубежных ученых.

ANNOTATION

The article shows the emergence of environmental problems, the impact of the factor of common national and universal interests in ensuring environmental security. The author analyzes the views of a number of local and foreign scholars on the problem.

Odam paydo bo'lgan davrlarda tabiat-inson munosabatlari oddiy mehnat vositalariga asoslangan bo'lsa, keyinchalik antropotehnogen ta'sir tufayli sub'ektiv omil - insonning maqomini o'zgartirib, “biosferani o'zgartiruvchi faol “geologik kuchga” aylantirdi.”[1] Biosfera muvozanatini saqlashning ob'ektiv zaruriyati sub'ektiv omil rolining oshishini va uning manfaatlariga mos bo'lgan oqilona yechimini topishni kun tartibiga qo'ydi. Bugungi kunda ekologik muammolar kengayib butun insoniyatga katta xavf solmoqdaki, bu narsa ekologik xavfsizlikni ta'minlash masalasini milliy-mintaqaviy doiradan chiqib, umumbashariy muammoga aylantirdi. Bu ekologik xavfsizlikni ta'minlashning milliy va umuminsoniy ahamiyatini dolzarb etib qo'yadi. Chunki, ekologik muammolarning insoniyat hayotiga solayotgan havfini kamaytirish milliy va uminsoniy manfaatlarning har qanday mezoniga birdek mos keladi. Bunda ekologik havfsizlik masalasi bir tomondan, “tabiat-jamiyat” majmuasidagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-ma'naviy munosabatlar konkret mazmunidan kelib chiqib, muayyan davrning moddiy ishlab chiqarish hususiyatlari bilan bog`liq bo'ladi. Ikkinchi tomondan, davlatning ekologik siyosati natijasida muayyan hududda vujudga kelgan

[1] Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. Москва: Айрис-пресс, 2012. - 576 с.

“tabiat-jamiyat” ichki mutanosibligi, biosfera muvozanati jamiyatning ijtimoiy iqtisodiy, ma'naviy-siyosiy munosabatlarini insonparvarlashtirishni taqoza etadi.

Ekologik muammolar vujudga kelishi uzoq tarixiy harakterga ega. Mehnat qurollarining oddiydan murakkabga qarab takomillashuvi, rivojlanishi tabiatga antropogen ta'sirning kuchayishi bilan ekologik muammolar vujudga keldi. Natijada ularni muvofiqlashtirishdan iborat davlat ekologik siyosati insoniyatning tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan amaliy xatti-harakatlarini, tajribalarini, an'analarini, ilmiy g`oyalarini insonparvarlashtirish manfaatlari bilan uyg`unlashtirish zaruratining kuchayishiga turtki bo'ldi. Ayni paytda, ekologik havfsizlikni ta'minlashga qaratilgan siyosat - konkret jamiyat va insonning ruhiy holatlari, hissiyotlari, kayfiyatlari va intilishlarini ifodalaydigan ijtimoiy psihologiyasi bilan bir qatorda, muayyan siyosiy manfaatlarga asoslangan maqsadlarni, vazifalarini mushtaraklashtiruvchi mafkurasini ham qamrab oldi. Bunda davlatning ekologik siyosati insonning biosocial mavjudligini, ijtimoiy faoliyatini tabiatni muhofaza qilish manfaatlari asosida tashkil qilish va boshqarish vazifasini bajaradigan usqurmaning mahsus elementi sifatida qaralishi kerak.

Jamiyat rivojlanishini belgilovchi siyosiy munosabatlar majmuasi tarkibida insonning tabiatni muhofaza qilishdan iborat faoliyati, uning hayoti asosi hisoblanadi. Bunday holda, ekologik siyosiy munosabatlarning nisbatan mustaqilligi hususiy hodisa emas. Chunki, “tabiat-jamiyat-inson” majmuasiniig amaliy munosabatlarni gumanizm tamoyillarga asosan tashkil qilish va boshqarish davlat ekologik siyosatning demokratik harakterini namoyon qiladi. Shunga ko'ra, tabiatni muhofaza qilishni insonparvarlashtirishda umuman, siyosatdan holi bo'lgan amaliy munosabatlarni, ekologik ijtimoiy borliqni ekologik siyosatdan ajralgan holda olib qarash metodologik jihatdan xatodir. Zero, ekologik siyosat jamiyat ijtimoiy-ekologik munosabatlarining passiv in'ikosi bo'lmasdan, balki shu munosabatlarni harakatlantiruvchi mexanizmi hisoblangan ekologik ehtiyojlarga, ularni insonparvarlashtirish manfaatlariga borib taqaladi. Bunda ekologik siyosat insonning tabiatni muhofaza qilish bilan bog`liq ehtiyojlarini qondirish vositasi bo'lib hisoblanadi.

Moddiy ishlab chiqarishning nisbatan quyi darajalarida ekologik siyosatning hususiyatlari insonlarning tabiatni muqofaza qilish bilan bog`liq kundalik ehtiyojlaridan, maqsadlaridan, manfaatlaridan kelib chiqqan bo'lsa, hozirgi kunda iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy, mafkuraviy omillarning rivojlanishi inson va tabiat, jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarning milliy va umuminsoniy miqyosdagi salmog`ini oshirib, bu tendentsiya kuchayib, ekologik siyosatning ustuvorlashuviga olib keldi. “Tabiat-jamiyat-inson” munosabatlarining har bir tarixiy davrida insoniyat mavjudligining rivojlanishiga mos davlat ekologik siyosati vujudga kelgan va turli darajalarda namoyon bo'lgan.

Ekologik xavfsizlik siyosatining ildizi ijtimoiy-axloqiy munosabatlarga borib taqaladi. Boshqacha aytganda, ekologik axloq "tabiat-jamiyat-inson" munosabatlarini muvofiqlashtiruvchi siyosiy munosabatlarning umumgumanistik harakterini belgilaydigan me'zon bo'lib hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, ekologik siyosatning turli yo'nalishlarini va ularning rivojlanish qonuniyatlarini jamiyat ma'naviyati bilan bog`lab o'rganish muhim

ahamiyatga ega. Zero, umuminsoniy ma'naviy qadriyatlarning tabiatni muqofaza qilish yo'nalishlaridagi ichki mutanosibligini ta'minlash - ekologik siyosat samaradorligini oshirishning zaruriy shartidir.

Insoniyat tarixining nisbatan yuqori bosqichlarida, ekologik munosabatlar iqtisodiy, siyosiy manfaatlarga bo'ysundirilib, mehnat orqali tabiatni maqsadga muvofiq o'zlashtirishdan iborat jarayonning muhim omiliga aylangan. Bunda tabiatni muhofaza qilish har qanday faoliyatning, shu jumladan ekologik xavfsizlikni ta'minlash siyosatining ob'ekti tarzida qabul qilingan.

Ekologik xavfsizlikni ta'minlash siyosatining vujudga kelishini va harakterini jamiyatning ekologik vaziyati va ma'naviy rivojlanish darajasi belgilab turadi. Biroq, buni mutlaqlashtirish yaramaydi. Chunki, tarixiy taraqqiyotning muayyan bosqichlarida ehtiyojlarning ayrim yo'nalishlari ustuvor mavqega ega bo'lib, hatto siyosiy munosabatlarning harakterini belgilab turgan. Masalan, sobiq Ittifoqdagi sub'ektivizm, totalitarizm, volyuntarizm natijasi bo'lgan halokatli ekologik vaziyat, faqat socialistik ishlab chiqarish usulining natijasi bo'lmasdan, balki ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hayotni tashkil qilishning partokratik, byurokratik harakterdagi tuzumning ham natijasi bo'ldi. Zero, har qanday jamiyatda ijtimoiy siyosatning muayyan yo'nalishlari, rivojlanish darajalari hukmron ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni ifodalagan. Ekologik xavfsizlikni ta'minlash siyosati ham bundan istisno emas.

Quyidagi ilmiy manbada, “tabiat-inson munosabatlarini ijtimoiy-siyosiy jarayonlardan mustaqil olib qarovchilar; jamiyatning ekologik siyosatini bir-biridan nisbatan mustaqil:

a) ilmiy-tehnika inqilobigacha va uning boshlanishi bilan bog`liq ikki yirik davrlarga ajratib o'rganish; va, jamiyat ekologik siyosatida "tabiatga bo'ysunish" - passivlik va “tabiat ustidan hukmronlik” - faollik davrlari mavjudligini ko'rsatib o'tiladi. Bunga ko'ra, mulkchilik shakllari ekologik siyosatni belgilovchi asosiy mezon bo'lib sifatida ta'sir qiladi deb hisoblanadi.”[1]

Shuni aytish kerakki, ishlab chiqarish vositalariga va tabiat boyliklariga ijtimoiy mulkchilik ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy munosabatlarning eng oliy shakli emasligini tarixiy tajribalar ko'rsatib berdi. Danilo J.Markovich fikriga ko'ra, “tabiat-jamiyat” munosabatlaridagi birinchi davrda - inson tabiatni o'zgartiradi va yangi “sun'iy tabiatni” yaratadi, lekin tabiatga qaram bo'ladi. Ikkinchi davrda - inson o'zini tabiat hukmdori hisoblab, undan cheksiz foydalanish mumkin, deb biladi. Bu davr o'z ichiga keyingi uch asrni oladi. Uchinchisi - hozirgi davr bo'lib, inson tabiatni shunday o'zgartiradiki, natijada bu o'zgarish, nafaqat ekologik ziddiyatlarni, balki ular orqali ijtimoiy-siyosiy muammolarni keskinlashtirib, insoniyatning hayotini, sivilizatsiya kelajagini saqlab qolish masalasini kun tartibiga qo'yadi”.[2] Aynan shu tarzda V.A.Kobilyanskiy birinchi davrni - tabiatga insonning oddiy moslashishi va unga qaramligi, “oddiy asboblar yordamidagi qo'l mehnati” davriga; ikkinchi davrni - ishlab chiqarish kuchlarining nisbatan rivojlanib, insonning tabiat ustidan hukmronligining kuchayishi, “mashinalar yordamida ishlab chiqarish" davriga, uchinchi davrni hozirgi vaqtda "ishlab chiqarishning avtomatlashib”, tabiat va inson o'rtasidagi ziddiyatning keskinlashgan

[1] Mamashakirov S.,Usmonov E.Barqaror taraqqiyotning ekologik xavfsizlik masalalari. - T.:Fan, 2009. - 247 b.
[2] Маркович Д.Ж. Социальная экология. – Москва: Просвещение, 1991 г.

davriga ajratadi".[1] Ekologiyaning iqtisodiy muammolari tadqiqotchisi P.G.Oldak ham shu nuqtai-nazarda turgan.[2]

Ekologik xavfsizlik va siyosatni formatsion tahlil etishda sof iqtisodiy omilni ustuvor deb qaraydi, ekologiya tarixi bosqichlarining nisbiy mustaqilligi mutlaqlashtiradi, tabiatni muhofaza qilishda ma'naviy omillar roliga yetarli e'tibor berilmaydi. Uning asosida muayyan manfaatlarni mutlaqlashtirish yotadi.

Hozirgi kunda har qanday jamiyatda ekologik xavfsizlik siyosati "tabiat-jamiyat-inson" munosabatlarini oqilona tashkil qilish, biosfera muvozanatini saqlash, milliy va umuminsoniy manfaatlar nuqtai-nazaridan gumanizm tamoyillariga muvofiqlikni taqozo etadi. Zero, jamiyat hamma vaqt ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning ziddiyatlarini ekologik gumanizm tamoyillari asosida hal qilishga mos ravishda rivojlanib kelgan.

Hozirgi davrdagi ekologik siyosatning vazifasi - jamiyatning uzluksiz o'sib borayotgan ehtiyojlari bilan tabiatning chegaralangan imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyatni bartaraf etib, biosfera ekologik muvozanatini vujudga keltirishdan iborat bo'lib, ekologik xavfsizlikni ta'minlashda uning umuminsoniy mohiyati o'z ifodasini topishi zarur.

Ekologiya sohasida o'zbekistonlik olimlar ham o'ziga xos tadqiqotlar olib borgan va muayyan xulosalarga kelgan. Masalan, D.Rasulovning "Urbanizatsiya va ekologik madaniyatni rivojlantirish masalalari" monografiyasi urbanizatsiya va ekologik madaniyatning rivojlanishi o'rtasidagi korrelyativ bog`liqlik qonuniyatlariga aniqlik kiritgan. Hususan, muallif "yuqori urbanizatsiyalashgan muhitda sub'ektning faollashuvi natijasida "tabiat-jamiyat" majmuasining tartibli, takroriy rivojlanishdagi sakrash, muqarrar ravishda, biosfera ekologik muvozanatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi"[3] deb yozadi. Darhaqiqat, urbanizatsiya jarayoni va tabiatning o'zini o'zi tiklashi (inson yordamida) o'rtasida mutanosiblik buzilsa, ekologik nuqtai nazardan, uning gumanistik mazmuniga putur etadi. Shuning uchun ham rivojlangan mamlakatlarda urbanizatsiyalashtiruvchi omillarning o'z ahamiyatini yo'qotishi tendentsiyasi vujudga kelmoqda. Masalan, Germaniyada "shaharlashgan" maydonlarni qisqartirish davlat siyosatining strategik yo'nalishi qilib belgilangan.

Umumbashariy ekologik muammolarning vujudga kelish tendentsiyasi shuni ko'rsatadiki, ular dastlab mahalliy harakterga ega bo'ladi va ta'sir ko'lamining uzluksiz kengayib borishi bilan umuminsoniy ahamiyat kasb etib boradi. Bunga ekologiya tarixidan istalgancha misol keltirsa bo'ladi. Masalan, Orol dengizining qurib borishi bilan boqliq ekologik muammolar dastlabki davrlarda ma'lum geografik nuqtalarda vujudga kelgan bo'lsa, hozirgi davrda uning ko'lami kengayib, unga yechim topish masalasi Markaziy Osiyo, Qozog`iston va boshqa davlatlarning ekologik siyosat sohasidagi hamkorligini tarixiy

[1] Кобылянский В.А. Единство и соподчинённость природы и общества. // В кн: Взаимодействие общества и природы. Философско-методологические аспекты экологической проблемы. - Москва: Наука, 1986.

[2] Олдак П.Г. Колокол тревоги: Пределы бесконтрольности и судьбы цивилизации. - Москва: Политиздат. 1990. – С.155-357

[3] Rasulov D. Urbanizaciya va ekologik madaniyatni rivojlantirish masalalari. Toshkent, 2001 yil. - 97 b.

zaruriyatga aylantirmoqda. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoev tomonidan BMTning 72-sessiyasi (2017 yil, 19 sentyabrь), Yevropa davlatlari xavfsizligi kengashining (EDHK) yig`ilishlarida bu muammo alohida kun tartibiga qo'yilgan. BMT rasmiy sayti (un.org) axborot berishicha, SHavkat Mirziyoev Amudaryo va Sirdaryo havzalari suv resurslaridan foydalanish to'g`risidagi konvensiyalar loyihalarini qo'llab-quvvatlashini qayd etdi hamda xalqaro hamjamiyatni Orol dengizi butkul qurishining oldini olishga chaqirdi. “Bugungi kunning eng o'tkir ekologik muammolaridan biri - Orol halokatiga yana bir bor e'tiboringizni qaratmoqchiman. Mana, mening qo'limda - Orol fojiasi aks ettirilgan xarita. O'ylaymanki, bunda ortiqcha izohga hojat yo'q. Dengizning qurishi bilan bog`liq oqibatlarni bartaraf etish xalqaro miqyosdagi sa'y-harakatlarni faol birlashtirishni taqozo etmoqda”.[1] Shundan buyon oradan uch yil o'tib, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoev BMTning 75-sessiyasida nutq so'zlab, (2020 yil, 23 sentyabrь) ekologik vaziyatni barqarorlashtirishga qaratilgan amaliy chora-tadbirlarni ta'kidlab, shunday dedi: “... ikki million gektar yangi o'simlik maydonlari va daraxtzorlar yaratish, tuproq qatlamini shakllantirish bo'yicha ulkan ishlarni amalga oshirmoqdamiz.

Mamlakatimiz tashabbusi bilan Orolbo'yi mintaqasi uchun Birlashgan Millatlar Tashkilotining inson xavfsizligi bo'yicha ko'p tomonlama sheriklik trast fondi tuzildi. Umid qilamizki, ushbu fond og`ir ekologik hududda yashayotgan aholiga amaliy yordam ko'rsatish uchun xalqaro hamjamiyatning tayanch platformasi bo'lib xizmat qiladi.

Biz Orolbo'yi mintaqasini ekologik innovaciya va texnologiyalar hududi, deb e'lon qilish haqida Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining maxsus rezolyutsiyasini qabul qilishni taklif etamiz. Ushbu muhim hujjat tasdiqlangan sanani esa Xalqaro ekologik tizimlarni himoya qilish va tiklash kuni sifatida nishonlash maqsadga muvofiq bo'lardi.”[2] Ko'rib turganimizdek, O'zbekiston Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ekologik xavfsizlikni ta'minlash Orol misolida nafaqat milliy - mintaqaviy, shu bilan bir qatorda umuminsoniy manfaatlarga mos keluvchi global muammo sifatida jahon hamjamiyatini e'tiborini qaratmoqda.

Ekologik xavfsizlikni ta'minlashning milliy va umuminsoniy mohiyatini inobatga olgan holda, quyidagi tahliliy fikrlarni ilgari surish mumkin.

1. Jamiyat taraqqiyotining ekologik xavfsizligini ta'minlash uni insonparvarlashtirishning harakteriga mos keladi.
2. Insoniyat hayotining barcha tarixiy bosqichlarida ham ekologik xavfsizlikni ta'minlash masalasi asta sekinlik bilan zimdan yetilib kelganligini turli sohadagi ilmiy tadqiqot natijalari ko'rsatib bermoqda.
3. Axloqiy-diniy tarbiya, milliy urf-odatlar va qadriyatlarni jamiyatda singdirish orqali ekologik xavfsizlikni ta'minlashni barqarorlashtirish mumkin.

[1] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 19 sentyabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutqi. O'zA. Page №3. №192 (6886) 23/09/2017. Xalq bilan muloqotning noyob tizimi

[2] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 23 sentyabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasida nutqi

4. Globallashuv davrida ekologik siyosatning insonparvarlik harakterini kuchaytirish - milliy va umuminsoniy manfaatlar mushtaraklashuvini taqozo etadi.

5. Texnika va texnologiya taraqqiy etgan sharoitda, ekologik muammolarni barqarorlashtirishning siyosiy omillari ustuvorlashadi, xalqaro integratsiya jarayoni kuchayadi.

ADABIYOTLAR.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoev 19 sentyabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutqi. O'zA. Page №3. №192 (6886) 23/09/2017. Xalq bilan muloqotning noyob tizimi.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoev 23 sentyabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasida nutqi.

3. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. Москва: Айрис-пресс, 2012.

4. Кобылянский В.А. Единство и соподчинённость природы и общества. // В кн: Взаимодействие общества и природы. Философско-методологические аспекты экологической проблемы. - Москва: Наука, 1986.

5. Mamashakirov S., Usmonov E. Barqaror taraqqiyotning ekologik xavfsizlik masalalari. - T.: Fan, 2009.

6. Маркович Д.Ж. Социальная экология. – Москва: Просвещение, 1991 г.

7.Олдак П.Г. Колокол тревоги: Пределы бесконтрольности и судьбы цивилизации. - Москва: Политиздат. 1990.

8. Rasulov D. Urbanizaciya va ekologik madaniyatni rivojlantirish masalalari. Toshkent, 2001 yil.

УДК: 343.352.4(575.1)

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИДА КОРРУПЦИЯ БИЛАН КУРАШИШ СИЁСАТИ

ORTA ASYA'DA YOLSUZLUKLA MÜCADELE POLITIKASI

ANTI-CORRUPTION POLICY IN CENTRAL ASIA

Бахтиёр Арабов
Тошкент кимё-технология институти
“Ижтимоий сиёсий фанлар” кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Коррупцияга қарши курашиш XXI асрнинг асосий муаммоси сифатида халқаро ташкилотлар, институтлар, фан арбоблари, юридик соҳа вакиллари томонидан чуқур илмий ўрганилиб келинмоқда. Ҳозирга қадар халқаро ҳуқуқда “коррупция” иллатини тўлиқ қамраб олган ягона ҳуқуқий тушунча мавжуд эмас. Марказий Осиё давлатларининг “Коррупцияга қарши кураш” сиёсатида ҳам ҳар давлат ўз давлат бошқарувидан келиб чиқиб ушбу иллат билан кураш олиб бормоқда. Мақолада коррупция билан курашда Марказий Осиё давлатлари ўз тажрибаларини, курашиш усулларини таҳлилий асосда олиб бораётганлиги ёритилган. Шунингдек, минтақа давлатларининг айнан коррупция билан билан боғлиқ жараёнларни, унга шароит яратиб бераётган меъёрий - ҳуқуқий ҳужжатларни назорат олиш билан олиб бораётган сиёсатлари кўрсатилган. Минтақа давлатларининг коррупцияга қарши курашда ишлаб чиқаётган қонунлари ва белгилаётган давлат стратегиялари кўрсатилган.

Калит сўзлар: коррупция, давлат, жамият, қонунчилик, қоида, стратегия, мансабдор шахс, давлат хизматчиси, ахлоқ меъёрлари, жиноят, порахўрлик, ваколат, имтиёз, манфаат, сотиб олиш, жавобгарлик.

ANNOTATION

The fight against corruption as a major problem of the XXI century is being studied in depth by international organizations, institutions, scientists, representatives of the legal field. So far, there is no single legal concept in international law that fully covers the issue of "corruption". In the "Anti-Corruption" policy of the Central Asian states, each country is struggling with this scourge based on its own governance. The article says that Central Asian countries are analyzing their experience and methods of combating corruption on an analytical basis. It also shows the policies of the countries of the region to control the processes associated with corruption, the normative and legal acts that create the conditions for it. The laws developed by the countries of the region in the fight against corruption and the state strategies they define are outlined.

Keywords: corruption, state, society, legislation, rule, strategy, official, civil servant, ethics, crime, bribery, authority, privilege, interest, bribery, responsibility.

EK AÇIKLAMA

XXI.Yüzyılın başlıca sorunu olan yolsuzlukla mücadele, uluslararası kuruluşlar, kurumlar, bilim adamları, hukuk alanının temsilcileri tarafından derinlemesine incelenmektedir. Şu ana kadar uluslararası hukukta "yolsuzluk" konusunu tam olarak kapsayan tek bir hukuki kavram yoktur. Orta Asya devletlerinin "Yolsuzlukla Mücadele" politikasında her ülke kendi yönetişim temelinde bu belayla mücadele ediyor. Makale, Orta Asya ülkelerinin yolsuzlukla mücadele deneyimlerini ve yöntemlerini analitik bir temelde incelediklerini söylüyor. Ayrıca bölge ülkelerinin yolsuzlukla bağlantılı süreçleri kontrol etme politikalarını, bunun koşullarını oluşturan normatif ve yasal eylemleri de gösterir. Bölge ülkelerinin yolsuzlukla mücadelede geliştirdikleri kanunlar ve tanımladıkları devlet stratejileri sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: yolsuzluk, devlet, toplum, mevzuat, kural, strateji, memur, memur, etik, suç, rüşvet, yetki, ayrıcalık, faiz, rüşvet, sorumluluk.

Марказий Осиё давлатлари қонунчилигини ўрганадиган бўлсак, коррупцияни оддий порахўрликни ўзида ифодаловчи қараш кенг тарқалган. Лекин, давлатлар ривожланиши шуни кўрсатмоқдаки, коррупция бу- етарлича жиддий ижтимоий ҳодиса бўлиб, жиноятчилик билан ҳамроҳ бўлувчи мураккаб ўзига хос унсурлар мажмуасидир. Кўпгина давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, коррупцияни батамом йўқотиш имконияти йўқ, лекин ҳуқуқий ҳамда ташкилий ислоҳотлар қўллаб, унинг устидан назорат ўрнатиш имконияти мавжуд.

Марказий Осиё минтақаси аҳоли турмуш тарзи, менталитети ва кўпгина урф-одатлари яқинлиги ушбу минтақада коррупцияга қарши курашда ўзаро тажриба алмашишлари лозим бўлади. Ҳозирда “Transparency International” ХНТ таҳлили асосида коррупция даражаси энг паст ҳисобланаётган Скандинавия давлатлари, қолаверса узоқ йиллар давомида ягона сиёсат остида бошқариб келинган собиқ совет давлатлари орасида ижобий натижаларга эришаётган Эстония, Литва, Грузия давлатлари тажрибасини ўрганиш ва миллий қонунчиликда чуқур ислоҳотлар ўтказиш зарурлигини кўрсатмоқда. Шу ўринда, биз Марказий Осиё давлатларининг коррупцияга қарши курашувчи органларини таҳлил қилсак. “Transparency International” халқаро нодавлат ташкилоти 180 та давлат рўйхатида ўтказиб бораётган коррупция ўзлаштирилиши кўрсаткичларидан шуни кўришимиз мумкинки, Марказий Осиё давлатлари коррупция юқорилиги бўйича жуда салбий натижаларни кўрсатиб келмоқда. 100 баллик баҳолаш тизимида энг юқори ўринларни Скандинавия (Дания, Норвегия, Швеция) давлатлари 88-87 балл билан эгаллашаётган бўлишса, Марказий Осиё (Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон) давлатлари эса 34-19 балл билан рўйхатнинг пастки ўринларидан жой эгаллашган.

Қозоғистон Республикасининг коррупцияга қарши курашиш сиёсатини кўрадиган бўлсак:

Марказий Осиё давлатлари ичида биринчилардан бўлиб, 1998 йилда Қозоғистон БМТ ва МДҲ давлатлараро Ассамблеяси ҳомийлигида халқаро ташкилотлар томонидан

ишлаб чиқилган намунавий актларга асосланган "Коррупцияга қарши кураш тўғрисида"ги Қонунни қабул қилинган (2015 йилда тўлдирилган ҳолда Қонун қайта қабул қилинган); 2003 йилда БМТнинг коррупцияга қарши Конвенцияси ва иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт Ташкилотининг Истанбулдаги коррупцияга қарши кураш тармоғига аъзо бўлди; 2004 йилда давлат қарорларини қабул қилишда янада очиқлик ва ошкораликни, бинобарин, уларнинг давлат муассасалари устидан назоратини таъминлашга қаратилган янги дастур – "Электрон ҳукумат" жорий этилди; 2008 йил "Бирлашган Миллатлар ташкилотининг коррупцияга қарши Конвенциясини ратификация қилиш тўғрисида"ги Қозоғистон Республикаси Қонуни қабул қилинди; 2012 йилдаги Қозоғистонни дунёнинг энг ривожланган 30 мамлакатига киритиш мақсадида қабул қилинган, "Қозоғистон-2050" стратегияси: ўрнатилган давлатнинг янги сиёсий курси" ривожланиш стратегиясида коррупция миллий хавфсизликка тўғридан-тўғри таҳдид даражасига кўтарилди; 2014 йилда "Қозоғистон Республикасининг 2015-2025 йилларга мўлжалланган коррупцияга қарши кураш стратегияси тўғрисида"ги Президент Фармони; 2015 йил (1999 йилдаги буйруқ ўз кучини йўқотган) "Қозоғистон Республикаси маъмурий давлат хизматчиларига интизомий жазо қўллаш қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида"ги Президент Фармони; 2015 йил (2005 йилдаги буйруқ ўз кучини йўқотган) "Қозоғистон Республикаси давлат хизматчиларининг ахлоқий меъёрлари ва хулқ-атвор қоидаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Президент Фармони; 2019 йил "Давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Президент Фармони (Унга кўра, Қозоғистон Республикаси давлат хизмати масалалари ва коррупцияга қарши кураш бўйича агентлиги Қозоғистон Республикаси давлат хизмати масалалари агентлиги деб номланди. Қозоғистон Республикаси Давлат хизмати масалалари бўйича агентлиги давлат хизмати соҳасида ваколатли давлат органи бўлиб, давлат хизматларини кўрсатиш сифатига риоя этилишини назорат қилиши белгиланди). Шунингдек, ушбу Фармон билан Қозоғистон Республикаси Давлат хизмати ва коррупцияга қарши кураш бўйича агентлигининг Миллий коррупцияга қарши бюросини (Коррупцияга қарши курашиш хизмати) Қозоғистон Республикаси Президентига бевосита бўйсунадиган ва ҳисобдор бўлган давлат органи сифатида **Қозоғистон Республикаси Коррупцияга қарши кураш агентлигига** айлантирилди. Қозоғистон Республикаси Коррупцияга қарши кураш агентлиги (Коррупцияга қарши курашиш хизмати) коррупцияга оид жиноий ҳуқуқбузарликларни аниқлайдиган, уларга тўсқинлик қиладиган, очадиган ва текширадиган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ҳисобланиши белгиланди);

Шунингдек, давлат раҳбарининг фуқароларнинг тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун маъмурий тўсиқларни камайтириш ва корхоналарни ҳокимиятдан асоссиз аралашувлардан ҳимоя қилишга қаратилган қатор муҳим кўрсатмаларига эга бўлган ҳукумат томонидан кўплаб ишлар амалга оширилган ва оширилмоқда.

Умуман олганда, Қозоғистон коррупцияга қарши сиёсатининг диққат марказида иккита асосий мақсад турибди: биринчиси - болаликдан бошлаб миллий анъаналарни ҳисобга олган ҳолда коррупцияга қарши маданиятни шакллантириш; иккинчиси - давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ривожлантириш.

Марказий Осиё давлатлари орасида кейинги юқори поғонани эгаллаб келаётган **Қирғизистон Республикасининг коррупцияга қарши курашиш сиёсати**ни кўриб чиқсак:

2005 йил “БМТнинг коррупцияга қарши Конвенцияси” Қирғизистон Республикаси Қонуни билан ратификация қилинди; 2012 йил “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисидаги” Қирғизистон Республикаси Қонуни қабул қилинди; 2012 йил “Қирғизистон Республикасининг коррупцияга қарши сиёсати ДАВЛАТ СТРАТЕГИЯСИ” Президент Фармони тасдиқланди; 2013 йил “Давлат органларида сиёсий ва тизимли коррупция сабабларини бартараф этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Президент Фармони; 2014 йил “Коррупцияга қарши тадбирлар режаси ҳамда идоравий дастурни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш УСЛУБИ” Қирғизистон Республикаси Ҳукумат буйруғи билан ишлаб чиқилган; 2015 йил “Қирғизистон Республикаси давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзни ўзи бошқариш органларида коррупцияни олдини олиш бўйича ваколатли шахс тўғрисида”ги Намунавий Қоида, Қирғизистон Республикаси Ҳукумати қарори; 2015 йил “Қирғизистон Республикасининг 2015-2017 йилларга мўлжалланган коррупцияга қарши сиёсатининг давлат стратегиясини амалга ошириш бўйича Қирғизистон Республикаси давлат органларининг ҳаракат режасини тасдиқлаш ҳақида”ги Қирғизистон Республикаси Ҳукумати қарори; 2016 йил “Қирғизистон Республикаси давлат ва муниципиал ходимлар ахлоқ кодекси” Давлат фуқаролик хизмати ва муниципиал хизматлар Кенгаши Қарори; 2019 йил “Давлат фуқаролик хизмати ва муниципиал хизмати тўғрисида”ги Қирғизистон Республикаси Қонунига ўзгартиришлар киритиш ҳақида” Қирғизистон Республикаси Қонуни; 2019 йил “Қирғизистон Республикаси давлат органларининг коррупцияга қарши курашиш бўйича 2019-2021 йилларда мўлжалланган ҳаракатлар режасини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қирғизистон Республикаси Ҳукумати Қарори.

Қирғизистон Республикаси минтақада коррупцияга қарши курашда нисбатан натижларга эришаётган давлатлардан биридир. Ушбу йўналишда амалга оширилган бир қатор илмий ва амалий ишларни кўришимиз мумкин.

Тожикистон Республикасининг коррупцияга қарши курашиш сиёсатини таҳлил қиладиган бўлсак:

2005 йил “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Тожикистон Республикаси Қонуни (2020 йилда тўлдирилган ҳолда Қонун қайта қабул қилинган); 2007 йил Тожикистон Республикасининг “Давлат хизматлари тўғрисида”ги Қонуни; 2007 йил “Тожикистон Республикаси давлат молиявий назорати ва коррупцияга қарши курашиш агентлиги тўғрисида”ги Президент Фармони; 2008 йил “Тожикистон Республикаси

давлат молиявий назорат ва коррупцияга қарши курашиш агентлиги тўғрисида”ги Тожикистон Республикаси Қонуни; 2008 йил Тожикистон Республикасининг “Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги” Кодекси; 2010 йил “Тожикистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш Миллий кенгаши тўғрисида”ги Президент Фармони; 2012 йил “Меъёрий-ҳуқуқий ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини коррупцияга қарши экспертизаси тўғрисида” Тожикистон Республикаси Қонуни; 2013 йил “Тожикистон Республикасининг 2013-2020 йилларда коррупцияга қарши кураш стратегияси” Президент Фармони.

Тожикистон Республикасининг коррупцияга қарши кураш бўйича ўрта муддатли сиёсати сифатида 2013-2020 йилларда Тожикистон Республикасида коррупцияга қарши кураш стратегиясида ҳукумат, фуқаролик жамияти билан ҳамкорликда дунёга таниқли глобал ва минтақавий ташкилотлар халқаро стандартларини ҳисобга олган ҳолда мамлакатда коррупция даражасини пасайтиришга йўналтириш мақсадида ишлаб чиқилган.

Туркманистон Республикасининг коррупцияга қарши курашиш сиёсатини таҳлил қиладиган бўлсак:

2005 йил БМТнинг “Коррупцияга қарши конвенцияси”ни қабул қилди; 2010 йилда Молия вазирлиги ҳузурида пул ювиш ва терроризмни молиялаштиришга қарши кураш мақсадида молиявий разведка бўлими ташкил этилди; 2014 йилда “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида” Туркманистон Республикаси Қонуни қабул қилинди.

Туркманистон Республикаси Президенти коррупция жинояти билан айбдор деб топилган жиноятчиларга нисбатан амнистия акти қўлламаслик ва коррупция бўйича қонунларни қаттиқлаштириш бўйича сиёсат юргизмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг коррупцияга қарши курашиш сиёсатини кўриб чиқадиган бўлсак:

2008 йил Ўзбекистон Республикаси БМТнинг “Коррупцияга қарши курашиш Конвенцияси”га қўшилди; 2015 йил “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг лойиҳаларини коррупцияга қарши экспертизасини ўтказиш услубиётини тасдиқлаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазири Буйруғи; 2016 йил “Давлат бошқаруви органлари ва маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органлари ходимларининг одоб-ахлоқ намунавий қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги Вазирлар Маҳкамаси Қарори; 2017 йил “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Қонуни; 2017 йил “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қоидаларини амлага ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги Президент Қарори; 2019 йил “Коррупцияга қарши курашиш тизимини янда такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони; 2020 йил “Коррупцияга қарши курашиш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони; 2020 йил “Коррупцияга қарши курашиш агентлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори.

Шуни таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикаси коррупцияни назорат қилиш мақсадида жиддий чоралар кўришни бошлади. Лекин, дунё тажрибаси кўрсатаётганидек, коррупция устидан тўлиқ ғалаба қилиш имконияти мавжуд эмас, у ўз чегарасидан чиқиб кетмаслиги учун, уни назорат остида ушлаб туриш мумкин, афсуски, ҳозирча фақат коррупцияни назоратда ушлаб туриш тўғрисида гапиришга тўғри келади. Коррупцияни бутунлай илдизи қуритиш имкониятини берувчи платформа ҳали мавжуд эмас, биринчи навбатда: аҳоли ҳуқуқий саводхонлигини, таълим ва ташвиқот фаолияти орқали коррупцияни хуш кўрмаслик менталитетини шакллантириш ва қонунчиликни такомиллаштириш лозим бўлади. Коррупция устидан ғалаба қозониш учун жаҳон миқёсида етарлича катта ва кенг кўламли ишларни бажариш кутмоқда.

Хулоса ўрнида шуни айтишимиз мумкинки, коррупция мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлиб, унга қарши курашиш учун алоҳида чораларни қўллаш самарали ҳисобланмайди. Ушбу фаолият комплекс-мажмуавий тарзда амалга оширилиши лозим. Бундан ташқари, коррупцияга қарши курашиш фаолиятининг мақсади ва объекти сифатида алоҳида олинган коррупционер эмас, балки ушбу хатти-ҳаракатларни амалга оширишга шароит яратиб берувчи ҳолатларини бартараф қилиш ва профилактик олдини олиш чораларида намоён бўлади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Коррупция в Кыргызской Республике и ее предупреждение / сост. Л.Ч. Садыкова, Н.Н. Сулаймонова. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2016, 297 с.

2. “Об утверждении Правил наложения дисциплинарных взысканий на административных государственных служащих Республики Казахстан” Указом Президента Республики Казахстан от 29 декабря 2015 года № 152 http://adilet.zan.kz/rus/docs/U990000321_

3. “О мерах по дальнейшему совершенствованию этических норм и правил поведения государственных служащих Республики Казахстан” Указ Президента Республики Казахстан от 29 декабря 2015 года № 153. http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1500000153

4.“Об Антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015-2025 годы” Указ Президента Республики Казахстан от 26 декабря 2014 года № 986. http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000986

5. “О государственной службе Республики Казахстан” Закон Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 416-V ЗРК. http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416/history

6. “О мерах по совершенствованию системы государственного управления” Указ Президента Республики Казахстан от 13 июня 2019 года № 12. http://adilet.zan.kz/rus/docs/U190000012U

7. “О ратификации Конвенции Организации Объединенных Наций против коррупции” Закон Республики Казахстан от 4 мая 2008 года N 31-IV. http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000031

8. “О мерах по устранению причин политической и системной коррупции в органах власти” Указ Президента Кыргызской Республики от 12 ноября 2013 года УП N 215. http://ict.gov.kg/index.php?r=site%2Factivity&cid=5&aid=13

9. ТИПОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ “Об уполномоченном по вопросам предупреждения коррупции в государственных органах и органах местного самоуправления Кыргызской Республики” постановления Правительства Кыргызской Республики от 16 сентября 2015 года № 642. http://ict.gov.kg/index.php?r=site%2Factivity&cid=5&aid=12

10.“Об утверждении Плана мероприятий государственных органов Кыргызской Республики по выполнению Государственной стратегии антикоррупционной политики Кыргызской Республики на 2015-2017 годы” постановления Правительства Кыргызской Республики от 30 марта 2015 года № 170. http://ict.gov.kg/index.php?r=site%2Factivity&cid=5&aid=11

11.“КОНВЕНЦИЯ ООН ПРОТИВ КОРРУПЦИИ” Ратифицирована Законом КР от 6 августа 2005 года N128. http://ict.gov.kg/index.php?r=site%2Factivity&cid=5&aid=10

12. “ГОСУДАРСТВЕННАЯ СТРАТЕГИЯ антикоррупционной политики Кыргызской Республики” Указ Президента Кыргызской Республики от 2 февраля 2012 года N26. http://ict.gov.kg/index.php?r=site%2Factivity&cid=5&aid=7

13. “Кодекс этики государственных и муниципальных служащих Кыргызской Республики” Утверждено постановлением Совета по государственной гражданской службе и муниципальной службе от «19» августа 2016 года № 43. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36067179

14. “Об утверждении Плана мероприятий государственных органов Кыргызской Республики по противодействию коррупции на 2019-2021 годы” ПОСТАНОВЛЕНИЕ ПРАВИТЕЛЬСТВА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ от 13 сентября 2019 года №474. https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=118906

15. “МЕТОДИКА разработки и реализации ведомственной программы и плана мероприятий по противодействию коррупции” Утверждена распоряжением Правительства Кыргызской Республики от 12 февраля 2014 года N 44-р. https://docviewer.yandex.ru/view/

16. “О внесении изменений в Закон Кыргызской Республики “О государственной гражданской службе и муниципальной службе”” ЗАКОН КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ от 12 апреля 2019 года №48. http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111893?cl=ru-ru

17. “Об Агентстве по государственному финансовому контролю и борьбе с коррупцией Республики Таджикистан” Закон Республики Таджикистан от 20 марта 2008 года №374. https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=22027

18. “Стратегия по противодействию коррупции в Республике Таджикистан на 2013-2020 годы”. Указ Президента Республики Таджикистан от 30 августа 2013 года, № 1504. http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=62825

19. “Положение о Национальном совете противодействию коррупции Республики Таджикистан”. Указ Президента Республики Таджикистан от 14 декабря 2010 года № 968. http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=15988

20. Кодекс Республики Таджикистан “Об административных правонарушениях” от 31 декабря 2008 года. http://ncz.tj/content

21. “О государственной службе” ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН от 5 марта 2007 года №233. https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=16591

22. Закон Республики Таджикистан «Об антикоррупционной экспертизе нормативных правовых актов и проектов нормативных правовых актов» от 28 декабря 2012 года № 925.

23. “О противодействии коррупции” ”ЗАКОН ТУРКМЕНИСТАНА от 1 марта 2014 года №35-V https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=65989

24. “Коррупцияга қарши курашиш тизимини янда такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2019 йил 27 май ПФ-5729-сон Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони. https://lex.uz/docs/4355387

25. “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қоидаларини амлага ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги 2017 йил 2 февралдаги ПҚ-2752-сон Президент Қарори. https://lex.uz/docs/3105125

26. “Давлат бошқаруви органлари ва махаллий ижро этувчи ҳокимият органлари ходимларининг одоб-ахлоқ намунавий қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида” 2016 йил 2 мартдаги №62-сон Вазирлар Маҳкамаси Қарори. https://lex.uz/docs/2911869

27. “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг лойиҳаларини коррупцияга қарши экспертизасини ўтказиш услубиётини тасдиқлаш тўғрисида” 2015 йил 25 декабрдаги 384-мҳ-сон Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазири Буйруғи. https://lex.uz/docs/2848243

28. “Коррупцияга қарши курашиш агентлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида” 2020 йил 29 июндаги ПҚ-4761-сонли Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори. https://lex.uz/docs/4875782

29. “Коррупцияга қарши курашиш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2020 йил 29 июндаги ПФ-6013-сонли Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони. https://lex.uz/docs/4875784

ПРИМЕНЕНИЕ ПРОГРАММЫ NX в учебном процессе ТХТИ

Усмонов Б. Ш. – проф., Ташкентского химико-технологического института;
Дадабаева Д.И.– старший преподователь Ташкентского химико-технологического института

АННОТАЦИЯ

В этой статье даны история и создания NX Unigraphics, применение программы NX в разделе «Эскиз» и в разделе «Моделирование», а также программа NX предлагает приложение *Черчение,* входящее во все базовые пакеты. С помощью программы NX разрабатываются и изготавливаются изделия – созданные в трехмерных моделях деталей, в проектировании цехов, в сборках и чертежах деталей по изготовлению. Программа применяется для станков с ЧПУ и расчитаны для трёхмерных моделей в деталях и сборок.

Ключевые слова: United Computing, Unigraphics, Imageware, CATIA и Pro /E, NX Unigraphics, EDS PLM Solutions, Parasolid.

В первые Американская компания United Computing разработала систему «Unigraphics». Первоначально система носила название «Unigraphics», в 1976 году компания McDonneIIDouglas (сегодня Boeing) приобрела United Computing и в последствии была образовано McDonneIIDouglas Automation Unigraphics Group. Компания EDS приобрела данный бизнес в 1991 году. После приобретения EDS компании StrukturalDynamiksResearchCorporation в 2001 году, продукт Unigraphics был объединён с САПР I-DEAS, разработанной SDRS. Постепенное добавление функциональных возможностей I-DEAS в основной код системы «Unigraphics» стало основной существующей линейки продуктов NX. Первая версия пакета NX, известного ещё как NX Unigraphics, была выпущена в 2002 году, когда компания EDS PLM Solutions собрала на одной платформе решения пакетов Unigraphics и I-Deas. Как любая система САПР верхнего уровня, NX сочетает в себе функционал для решения задач конструирования и проектирования (CAD), инженерного анализа (CAE) и подготовки производства (CAM). Цель системы NX развитие функциональности и возможности продукта «Imageware». Для высокой производительности и стабильности работы используется программа NX с программой CATIA и Pro /E, к которой относится к «тяжелым» системам автоматизированного проектирования и большой функциональностью. С помощью программы NX разрабатываются и изготавливаются изделия – созданные в трехмерных моделях деталей, в проектировании цехов, в сборках и чертежах деталей по изготовлению на станках в ЧПУ. Для обеспечения возможности обмена данными между программой NX и системой автоматизированного проектирования, в котором используется ядро Parasolid [1].

Важнейшем этапом в изучении этой программы является работа в разделе «Эскиз». Работая в разделе «Эскиз», студенты разрабатывают эскизы моделей с размерами, а

также с разделом инструментов. Трехмерные модели на базе эскизов разрабатываются на базе эскизов в разделе «Моделирование» - в котором сначала разрабатываются по готовым примерам, а затем по производственным чертежам. У трехмерной моделировании есть большие преимущества. В котором, изучая моделирование чертежей в трёхмерном моделировании изделий в изображении можно менять масштабы моделей с любой точки изображения. В инженерных расчётах основа трёхмерных моделей анализируется функциональность, прочность, долговечность, устойчивость изделий. Программа применяется для станков с ЧПУ и расчитаны для трёхмерных моделей в деталях и сборок [2, 3, 4].

В программе NX поставляемых вместе с программой в базе данных нет готовых стандартных крепежных деталей. Для этого используется опции «Семейство деталей», в которой созданы база трёхмерных моделей крепежных изделий, которая содержит следующие детали: шайбы, винты, болты, шпильки, гайки и шурупы стандартных типовых размеров. Все семейство деталей содержащей на базе детали образца с созданием таблицы типовых размеров формируется база деталей с использованием встроенного доступа к табличному процессору Excel. Для получения новых моделей в опции «Семейство деталей» изменяется только необходимые параметры на основе унифицированной детали. Алгоритм в формировании базы данных стандартных крепежных деталей следующие: [5]

Разработка моделей детали прототипа.

Определение прототипа, которые изменяются при формировании членов семейства деталей.

Создание и сохранение таблицы параметров, в которой заданы значения параметров для всех членов семейства. Назначение параметров деталей проводится в таблице Excel путём занесения значения этих параметров в соответствующую строку.

На рис. 1 показан пример формирования базы стандартных крепежных изделий в программе NX.

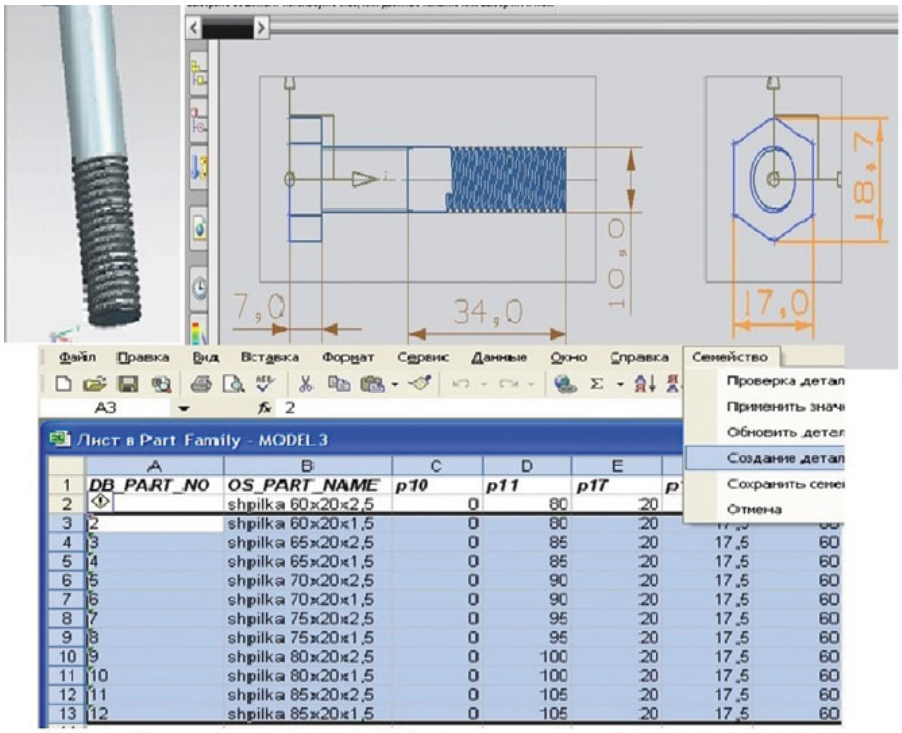

	A	B	C	D	E		
1	DB_PART_NO	OS_PART_NAME	p10	p11	p17	p'	
2		shpilka 60x20x2,5	0	80	20		
3	2	shpilka 60x20x1,5	0	80	20		
4	3	shpilka 65x20x2,5	0	85	20	17,5	60
5	4	shpilka 65x20x1,5	0	85	20	17,5	60
6	5	shpilka 70x20x2,5	0	90	20	17,5	60
7	6	shpilka 70x20x1,5	0	90	20	17,5	60
8	7	shpilka 75x20x2,5	0	95	20	17,5	60
9	8	shpilka 75x20x1,5	0	95	20	17,5	60
10	9	shpilka 80x20x2,5	0	100	20	17,5	60
11	10	shpilka 80x20x1,5	0	100	20	17,5	60
12	11	shpilka 85x20x2,5	0	105	20	17,5	60
13	12	shpilka 85x20x1,5	0	105	20	17,5	60

В базу типовых элементов приспособлений вошли следующие детали:

прихват — приспособление, предназначенное для закрепления детали на столе станка при ее обработке;

пружина — упругий элемент, предназначенный для накопления и поглощения механической энергии;

цилиндрический палец — предназначен для определенной ориентации заготовки в приспособлении;

ромбический палец — для фиксации определенной ориентации заготовки;

основание — плита с отверстиями, предназначенная для установки самого приспособления с деталью на станок;

ребро — деталь, необходимая для увеличения жесткости и надежности конструкции.

Для создания чертёжной конструкторской документации программа NX предлагает приложение *Черчение,* входящее во все базовые пакеты. Работая в этом приложении, пользователь создает необходимые чертёжные проекционные виды, разрезы и сечения, используя геометрию 3D модели. С помощью инструментов проставления размеров и аннотирования на созданные виды наносится вся вспомогательная информация, размеры и допуски. В общем случае все чертежные виды являются ассоциативно связанными с исходной моделью, поэтому при её изменении происходит соответствующие обновление видов и привязанных к ним аннотации. [6)

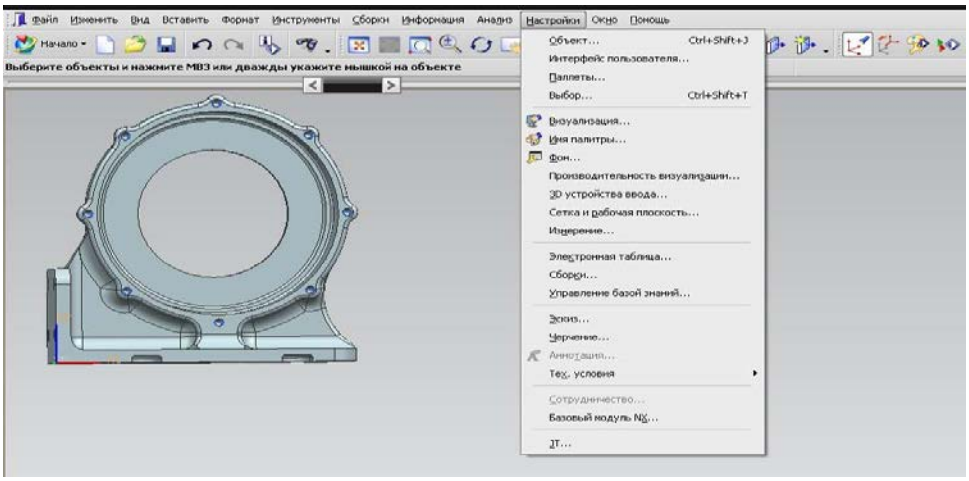

Для сокращения времени и стоимости и разработки NX позволяет и способствует повышению производительностью труда при проектировании сложных изделий, включая проектирование трубопроводов, электропроводки, деталей из листового металла и пластмасс.

Литература:

1. Садчикова Г. Применение программы NX фирмы Siemens PLM Software в учебном процессе при подготовке студентов машиностроительного направления. Б.И.Т.И, 2014.
2. Ведмидь П.А., Сулинов А.В. Программирование обработки в NX CAM. М.: ДМК Пресс; 2014.
3. Ведмидь П.А. Основы NX CAM. М.: ДМК Пресс; 2012.
4. Артамонов И.А., Гончаров П.С., Денисихин С.В., Сотник Д.Е., Халитов Т.Ф. NX Advanced Simulation. Практическое пособие. М.: ДМК Пресс; 2014.
5. Данилов Ю.В. Практическое использование NX. М.: ДМК Пресс; 2011.
6. Данилов Ю., Артамонов И. Практическое использование NX. – М.: ДМК Пресс, 2011. – 332 с

EDUCATIONAL MIGRATION OF CENTRAL ASIAN YOUTH AND ITS POSITIVE AND NEGATIVE ASPECTS

Yuldashev Ravshan Bahodirovich
Tashkent chemical-technological institute, Uzbekistan

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7311-0601

ABSTRACT
One of the peculiarities of Central Asia is that more than half of its population is young. In this regard, any problem related to youth and its solution is important. One such problem is educational migration. The main reasons for educational migration or the interest of young people in studying in foreign universities: later work abroad allows them to acquire higher qualifications, overcome the language barrier and earn a good salary. The article discusses these issues.
Keywords: Central Asia, problem, solution, young, educational migration.

Markaziy Osiyoning o’ziga xos xususiyatlaridan biri bu aholisining yarmidan ko’pini yoshlar tashkil etishi hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan yoshlar bilan bogliq har qanday muammo va uni yechimi muhim ahamiyat kasb etadi. Ana shunday muammolardan biri ta’lim migrassiyasi hisoblanadi. Ta'lim migratsiyasi yoki yoshlarni chet el oliy o'quv yurtlariga ta’lim olishiga qiziqishining asosiy sabablari: keyinchalik chet elda ishlash, yuqori malakaga ega bo'lishga, til to'sig'ini engishga va yaxshi ish haqiga ega bo'lishga imkon beradi. Shu bilan birga, ta'lim olayotgan mamlakatlar ham ushbu migratsiya turidan manfaatdor. Bu ularga malakali yosh ishchi kuchiga ega bo'lishga imkon beradi, bu allaqachon qabul qiluvchi mamlakat migratsion siyosatiga singib ketgan.

Raqamlar orqali fikrimizni asoslaydigan bulsak. 2000 yildan 2017 yilgacha bo'lgan davrda Markaziy Osiyo mamlakatlaridan chet elda tahsil olayotgan talabalar soni 4,6 martaga oshdi va deyarli 200 ming kishini tashkil etdi. Bu tendensiya davom etmoqda. Ta'kidlash joizki, Markaziy Osiyo yoshlarining xorijga tahsil olishga intilishi asrimiz boshlarida jonlangan. Buni nazarimizda chet elda uqigan bitiruvchilarni erishgan yutuqlari (ularni kupchiligi usha erda qolib yahshi ish topib, katta maosh olib faravonliklarini taminlay boshlaganlar) va turli xorijiy grantlarni ko’payishi bilan izohlash mumkin. Shu bilan birga shu yillarga kelib mintaqa talim tizimini xorijda ham legitimligi oshib bordi.

Malumotlarga qaraganda mintaqamiz yoshlarining talim migrasiyasi geografiyasida Sharqiy va Markaziy Evropa mintaqasi (shu jumladan, MDH mamlakatlari hududlari) asosiy o’rinni egallaydi. U Markaziy Osiyodan chiqib ketgan talabalarning 79 foizini tashkil etadi. Bunday talim migrasion geografiyasini shakllanishida bir nechta omillar muhim rol o’ynaydi.

Birinchi omil til omili: yuqoridagi hududlarda asosan rus tili muloqot tili sifatida shakllangan. Yani talim oluvchilar uchun til bareri bulmaydi.

Ikkinshidan, yaqin o’tmishda hukm surgan yagona mafkura va o’xshash mentalitet omili. Bu hududlarda sosialistik lagerga kiruvchi davlatlar sifatida yillar mobaynida o’zaro aloqalar rivojlangan. Ana shu aloqalarni tasiri.

Uchinchidan, bu hududlarga talim va kundalik xarajatlar Europaning rivojlangan davlatlariga nisbatan ancha past. Bu ham mintaqamiz yoshlari uchun muhim hisoblanadi.

Turtinchidan, kupshilik xorijda tahsil olayotgan yoshlar uchun bu hududlar boshqa rivojlangan davlatlarga talim va ishni davom ettirish uchun adaptasiya va tramplin vositasi bo’lib xizmat qiladi. Masalan, buni Aidar Djumagulov tomonidan keltirilgan ma'lumotlar ham tasdiqlaydi. Unga ko'ra chet el oliy o'quv yurtlariga kirishga qaror qilgan eng ko'p yosh qirg'izistonliklar o'zlari uchun Rossiya universitetlarini tanlaydilar.

“Qirg'iziston fuqarolarining chet elda o'qish to'g'risida qaror qabul qilishiga ta'sir qiluvchi omillar qatoriga ta'lim sifatining yuqori darajasi, o'qitish yo'nalishlarini yanada kengroq tanlash, yangi tillarni o'rganish imkoniyati», - dedi Aydar Jumagulov.

Endi mintaqamizdagi talim migrasiyasini davlatlar kesimida tahlil qilsak. Qozog'iston. Qozog'iston Markaziy Osiyoning barcha mamlakatlari orasida talabalarning eng yuqori harakatchanligini namoyish etadi. 2017 yilda Qozog'istondan 89505 talaba chet elda tahsil oldi.

Qozog'istonlik talabalar uchun eng mashhur manzil Rossiya - 69,895 talaba (yoki 78,1%), undan keyin Qirg'iziston - 4 907 talaba (5,5%), Turkiya - 986 talaba (2,2%), AQSh - 1,963. talaba (2,2%), Buyuk Britaniya - 1,545 talaba (1,7%) va Chexiya - 1,515 (1%) talaba. 2017 yilda Qozog'istonga 14 ming 332 nafar chet ellik talaba kirdi.

O'zbekiston. 2017 yilda o'zbekistonlik 33159 talaba 11,8% mobillik koeffitsienti bilan chet elda tahsil olishdi. Ulardan 19893 nafar talaba (60%) Rossiyada, 3768 (11,4%) - Qozog'istonda, 2022 (6,1%) - Ukrainada, 1074 (3,2%) - Janubiy Koreyada va 1025 (3,1%) - Latviyada. Sifatli ta'limni o'zbekistonlik talabalar uchun taqdim etish maqsadida, so'nggi hukumat tashabbuslari talabalarning chet elda o'qishini moliyalashtirish o'rniga chet el ta'lim muassasalarini O'zbekistonga jalb qilishni o'z ichiga oladi. Shu maqsadda Buyuk Britaniya (Vestminster universiteti), Italiya (Turin universiteti), Singapur (Singapur menejment instituti), Janubiy Koreya (Inha universiteti) va Rossiyaning (Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti, Rossiya davlat neft universiteti) universitetlari filiallari. va I.M.Gubkin nomidagi gaz) O‘zbekistonda ochilgan. 2017 yilda O'zbekistonda 603 nafar chet ellik talaba tahsil oldi.

Qirg'izistonda talabalarning tashqi harakatchanligi ko'rsatkichi past - 5% darajasida, 2017 yilda 11608 talaba chet elda tahsil olgan. Ulardan 5700 (49%) talaba Rossiyada, 1.994 (17%) - Turkiyada, 1041 (9%) - Qozog'istonda tahsil olgan. Boshqa Markaziy Osiyo mamlakatlaridan farqli o'laroq, Qirg'iziston chet ellik talabalarni o'qishga yuborishdan ko'ra ko'proq jalb qiladi. 2017 yilda Qirg'izistonda 14 796 talaba tahsil oldi. Bu tendensiya keying yillarda davom etmoqda masalan, 2019 yilda 20 000ga yaqin xorijlik talaba tahsil olgan. Qirg’izistonda tahsil olayotgan xorijlik talabalarning hududlar kesimida tahlil qiladigan bo’lsak kuchli beshtalikka Hindiston, Qozogiston, Tojikiston, Uzbekiston, Rossiya yoshlari

kiradi. Bunday natijani kuplab tahlilchilar Qirgizistonda kontrakt miqdorini pastligi bilan asoslashadi. Shu bilan birga Qirgizistonda bu borada uziga xos raqobat shakllanganligi, Qirgiziston oily o'quv yurtlarining xorijlik yoshlar uchun uziga jalb qiluvchi tomonlari ko'payganligini ham qayd etish zarur.

2017 yilda Tojikistondan 20754 nafar talaba chet elda tahsil olishgan. Ularning 15 126 nafari (73%) o'qish joyi sifatida Rossiyani tanlagan, 20 08 (9,6%) Qirg'izistonda va 701 (3%) Turkiyada o'qigan. Tojikistonda 2238 nafar chet ellik talaba tahsil oldi.

Turkmaniston. Chet elda tahsil olayotgan 44690 talaba bilan Turkmaniston tashqi talabalar harakatchanligining yuqori ko'rsatkichlarini ham namoyish etmoqda. Turkmanistondan 16.521 (37%) talaba Rossiyada, 9903 (22%) - Turkiyada, 8012 (18%) - Belorusiyada, 6291 (14%) - Ukrainada va 1378 (3%) talaba tahsil olmoqda.

Keyingi masala talim migratsiyasining ijobiy tomonlari haqida to'xtalsak. Talim migratsiyasining ijobiy tomoni davlatga xorijiy malaka va tajriba kirib kelishida, ilgor xorijiy talim tajribalari bilan mamlakat talim tizimini boyitish imkoniyatini paydo bulishida, taniqli OTMlar bilan hamkorlik qilish uchun mustahkam ko'prikni shakillanishida kuzatiladi. Shu bilan birga malum bir yurtni xalqaro imijini oshishida ham bunday migrantlarning hissasisi katta hisoblanadi. Bu haqda tadqiqotchilar turli yondashuvlarni ilgari suradilar. Jumladan, qirgizistonlik ekpert masalani qirgiziston misolida tahlil qilib mintaqada yoshlar urtasidagi ishsizlikning yuqoriligi, mintaqada tug'ilishning yuqori darajasi, bizning iqtisodiyotimiz qanchalik tez o'smasin, biz barchani ish bilan ta'minlay olmaymiz. Shuning uchun ta'lim migratsiyasining o'sishi minusga qaraganda ko'proq ijobiy tomonga egaligini qayd etadi.

Shu bilan birga bu tendensiyaning salbiy tomonlari ham mavjud. Jumladan, kupchilik iqtidorli yoshlarni xorijda qolib ketishi va o'sha yurtga xizmat qilishi, mentalitetdagi keskin o'zgarish, garbona qadriyatlarning kirib kelishi va hokazo.

Biz yuqorida qayd etib utgan talim migratsiyasining barcha ijobiy jihatlari faqatgina ushayoshni uz yurtiga qaytib faoliyatini boshlasagina samara beradi. Shunday ekan bu jarayon globallashuv mevasi sifatida ortgaqaytmas jarayon hisoblanadi. Dunyo bo'ylab, xususan, MDH mamlakatlaridagi ta'lim migratsiyasi rivojlanish sur'atlarining bir necha bor o'sishi davlatlarning puxta o'ylangan migratsiya siyosatini shakllantirishni talab etmoqda. Zero ana shunday chuqur tahlilga asoslangan migratsiyon siyosat bu boradagi muammolarga echim topishda muhim rol uynaydi.

BIBLIOGRAPHYA

1. https://kpfu.ru/isfnmk/problemy-obrazovatelnoj-migracii-iz-stran-383376.html

2. З. Кадирова. Студенческая география Центральной Азии// Экономическое обозрение №11 (239) 2019.

3. https://uz.sputniknews.ru/infographics/20190628/11882970/Skolko-uzbekistantsev-uchatsya-v-Kyrgyzstane.html

BİYOMİMETİK VE BİYOMİMİKRİ MİMARİNİN MEGA YAPILAR ÜZERİNE TASARIMI

DESIGN OF BIOMIMETIC AND BIOMIMICRY ARCHITECT ON MEGA STRUCTURES

Yüksek İç Mimar Aysu SARI ÇETİN
Ankara, TÜRKİYE.
ORCID ID : https://orcid.org/0000-0003-3616-785X

ÖZET

Gelişen ve hızla değişen dünyada konut tasarımı da bu ihtiyaçlar doğrultusunda şekil almaktadır. Yapıların kalabalık kentlerde yetersiz kalmasına bir çözüm olarak ortaya çıkan dikey yapılar çok katlı olmasıyla beraber strüktür ve fonksiyon açısından da kullanıcı için önemli bir krıter olmaktadır. Multidisipliner bir çalışmayla ortaya çıkan mega yapıların tasarımı sırasında biyomimikri tekniğiyle yani doğadan ilham alınarak tasarlanan yapının hem sağlamlık hem de doğa koşullarına karşı ayakta kalması için biyomimetik mimari ile bir arada bütüncül olarak tasarlanmaktadır. Doğadaki bütün canlılar uyum içerisinde yaşamlarını sürdürmektedirler, hayvan, böcek ve bitkilerin yaradılışındaki şeklinin bir amaca hizmet ettiğini biçim ve fonksiyonlarından açıkça görülmektedir. Doğadaki çözümlerin sade, etkili olması ve canlıların yapılarını inceleyerek ortaya çıkan bilgilerin mühendis ve mimarların kendi alanlarında uygulanması için mega yapıların her alanında kullandıkları ve çok iyi sonuçlar aldıkları görülmektedir. Buna örnek olarak La Sagrada Famila yapısındaki kolonlar ve iç mekandaki her detayın doğadan birebir etkilenerek yapılması, Eastgate Centre da kulanılan termit yuvalarındaki havalandırma sisteminin yapılara uygulanması, The Gherkin binasında uygulanan çelik kafes sisteminin venüs sünger yapısından etkilenerek uygulanması gibi birçok örnekler görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Biyomimikri Mimari, Biyomimetik Mimari, Mega yapılar

ABSTRACT

In the developing and rapidly changing world, housing design takes shape in line with these needs. Vertical structures, which appear as a solution to the insufficiency of buildings in crowded cities, are an important criterion for the user in terms of structure and function, although they are multi-storey. During the design of the mega-structures that emerged with a multidisciplinary study, it is designed with biomimicry technique, that is, with the inspiration of nature, it is designed in a holistic manner together with biomimetic architecture in order to survive both robustness and natural conditions. All living things in nature live in harmony. It is clearly seen from the form and functions that the shape of animals, insects and plants in their creation serves a purpose. It is seen that the solutions in nature are simple and effective and that the information that comes out by examining the structures of living things is used by engineers and architects in all areas of mega-structures and they get very good results. As an example, there are many examples such as the columns in the La Sagrada Famila structure and the construction of every detail in the interior by being directly affected by the nature, the application of the ventilation system in the termite nests used in the Eastgate Center to the

buildings, the application of the steel cage system applied in The Gherkin building by influencing the venus sponge structure.

Keywords: Biomimicry Architect, Biomimetic Architect, Mega Buıldıngs

GİRİŞ

Biyomimesis kavramı Yunanca yaşam 26 anlamına gelen "bios" ve taklit anlamına gelen "mimesis" kelimelerinden oluşmaktadır. Doğadaki birçok canlı mimari yapılara ilham olmuştur. Biyomimikri veya biyomimesis olarak adlandırılan ve doğadan esinlenen bu yaklaşım tarzının teknolojik olarak mimarlık alanın da faydalanıldığı görülmektedir. Yapı sektöründe enerjinin çok değerli olduğu ve elde etmek için ağırlıklı olarak hala fosil temelli kaynakların kullanıldığı görülmektedir. Doğadaki canlı organizması incelendiğinde ek bir sistem gerekmeden mimarlık alanına uyarlanması sonucunda olumlu yapıların ortaya çıktığı görülmektedir.

Mimari planlama aşamasında doğanın var olan sisteminden faydalanılarak ve binayı bu tasarım kararı üzerine şekillendirmeye yönelik verilebilecek bir örnek, Zimbabve'de bulunan Eastgate Centre binasıdır. havalandırma ve ısıl sistemde örnek olarak Afrika termitlerinin yuvalarını örnek almaktadırlar. Termitler, iklim koşullarına göre yapı tasarlamaları ve dış ortam koşulları ne olursa olsun sabit sıcaklığı sağlayabilmeleri açısından doğanın oldukça başarılı inşaatçılarıdır. İç mekanda ortam sıcaklığı dengelemek ve enerji giderini minimum seviyeye indirmek için termit kolonilerinin yuvalarındaki doğal havalandırma şeklini örnek almıştır.

Eastgate Centre

Kaynak:

Termitler İklim koşullarına göre termit yuvalarının şekilleri değerlendirildiğinde, yağmurlu bölgelerde yaşayan bazı termitler, özel çıkıntılı çatısı olan mantar benzeri tepeciklerden oluşan yuvalar inşa ederler, Avustralya'da yaşayan bir termit türünde ise yuvalar yassı şekildedir. Bu yuvaların yassı tarafları doğu ve batıyı gösterecek şekilde inşa edilmiştir, Afrika'da yaşayan

Kuzey Namibya'da görülen türlerinde ise kule tepeciklerinin kuzeye eğimli ve bu eğiminde 19 derece olduğu tespit edilmiştir.

Farklı bir yapı örneği ise İspanya'da bulunan Oceanographic Deniz Müzesidir. Yapının betonarme kabuğu biyomimetik mimarlığın strüktürel anlamda ince betonarme üst örtüde, deniz kabuklarının doğal formundan kaynaklanan strüktürel etkinliğin kullanıldığı göze çarpmaktadır.

Oceanographic Deniz Müzesi

Barcelona şehrinde bulunan Sagra Da Familia katedralinde ise kolonların ağaç gövdelerinden esinlenerek uygulandığı görülmektedir.

Kaynak:

Swiss Re Tower - Londra

Kaynak:

Londra'da yer alan bu yapı Venüs çiçek sepeti süngerinden ilham alınarak yapılmıştır. Venüs çiçek sepeti süngerinin su içerisinde uyguladığı hareketi havayla yapabilmek için süngerin şekli ve kafes yapısı binanın formuna uyarlanmış. Binanın yuvarlak şekli rüzgar sapmalarını azaltıyor, bu sayede doğal havalandırma sistemini çalıştıran harici basınç farkları oluşmaktadır.
Venüs Çiçek Sepeti Süngeri

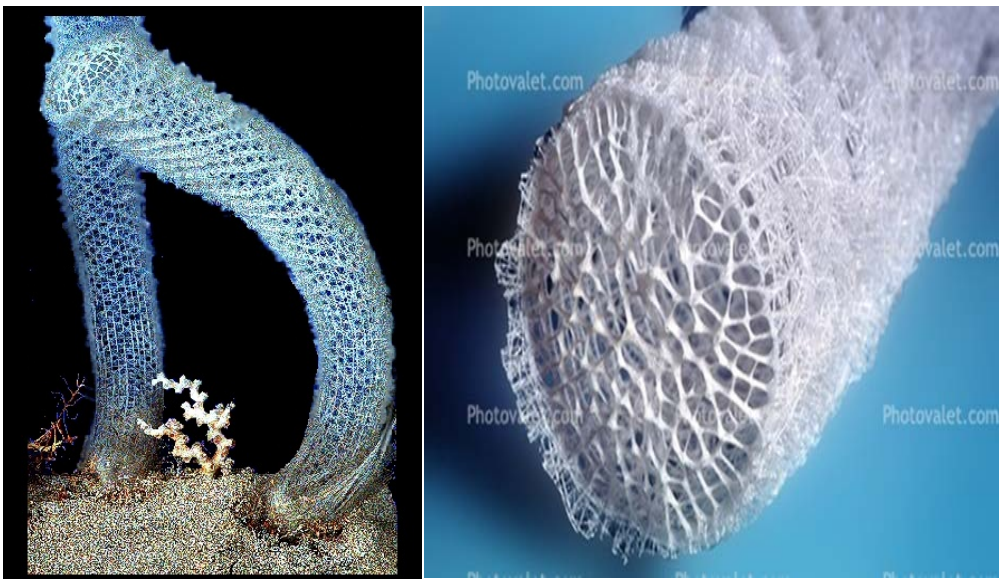

Kaynak:

Yapıların ayakta durmasını sağlayan strüktürel elemanlar doğadan esinlenerek çözümlenmektedir. Doğadaki çözümler saf, etkili ve etkindir. Hiçbir organizma fazlalık içermemektedir ve üzerine verilen görevi karşılamak için sadece gereken malzemeyi kullanmaktadır. Mimari tasarımlarda amaç, az malzeme kullanarak yapıyı doğru biçimde taşıtmanın şeklini bulmaktır. Yapılarda uygulanan asma ve germe sisteminin örümcek ağı sistemiyle çalıştığı görülmektedir. Daha kısa bir ifade ile yapı kabuğunun dış ortam koşullarının

değişkenliğine ve farklı gereksinimlere uyumu önemlidir. Yapı kabuğundaki değişkenlik alanları; hava ve ses geçirgenliği, enerjikorunumu/kazanımı, güneş kontrolü, doğal aydınlatma olarak sayılabilmektedir.

BİYOMİMESİS

Doğayı taklit ederek birçok farklı alanda kullanılan bir Biyomimesis, mimarlıkta doğada var olan estetik, fonksiyon, biçim , malzeme ve strüktürün tamamından faydalanılan bir tasarım yöntemi olarak kullanılabilir. Mekan içerisinde güneş ışığı seviyesini, hava sıcaklığını ve ışığın geliş açısı, hava hareketi, ses düzeyi gibi etmenler sürekli bir değişim içerisindedir. Mekan içerisinde uygulanan merdiven sistemi yine doğadan ilham alınarak yapıldığı görülmektedir.

Salyangoz Merdiven

Kaynak:

Georges de Mestral gözlemleri tarafından ortaya çıkan salyangoz merdiven düzeni biyomimikri tasarımına verilebilinecek en güzel örnek arasında yer almaktadır. Xanthium Spinosum) meyvelerinin pantolonuna ve köpeğinin tüylerine takıldığını fark eder, büyüteçle baktığında pıtrak otu meyvelerinde yüzlerce küçük kanca görür. Bu bulgulara dayanarak de Mestral, genellikle küçük esnek naylon kancalardan yapılmış ve günümüzde tekstilde, endüstriyel tasarımda ve birçok alanda sıklıkla kullanılan 'velcro' bağını icat eder. Biyomimetik kavramını ilk kullanan 1950 yılında Otto SCHMİT'tir. Biyomimikri kavramından bahseden kişi ise Jannie BENYUS'tur.

BİYOMİMETİK

Biyomimetik kavramı doğadan esinlenerek problem çözümünde, yeni teknolojiler geliştirilmesinde kullanılan alanı temsil etmektedir. Biyomimetik tasarımlarda doğanın tekniğini değerlendirme söz konusudur. Doğada tasarımcıların üzerinde düşünmesi gereken yararlı mekanizma potansiyeli oldukça fazladır. Birçok alanda biyomimetik çalışmalar görülmektedir. Bunlar kısaca;

Tekstil ürünlerinde: Dikenli pıtrak bitkisinden esinlenerek üretilen cırt cırt bantlar, **Ulaşım ürünlerinde:** Yalı çapkını kuşlarının sıçrama sesi çıkarmadan suya dalıp avlanmasından yola çıkarak trenlerde gürültü problemine kuşun gagası şeklinde tasarım yapılarak çözüm bulunmuştur. **Enerji üretme alanlarında**: Deniz canlılarından esinlenerek rüzgar türbinleri, uçak kanatları ve pervanelerde kullanılan model, enerji miktarını artırmaktadır, **Askeri ve savunma alanlarında:** Helikopterlerin Yusuf böceğinden yola çıkarak tasarlanması, **Mimari tasarımlarda:** Uygulanan yapılarda doğadan ilham alınarak tasarlanması.

SONUÇ

Çevre dostu olarak ortaya çıkan bu yapıların doğayla uyum içerisinde olduğu görülmektedir. İnsan dışındaki canlılar doğayla uyum içerisinde ve var oldukları çevre koşullarında içinde bulundukları yaşamı sürdürebilmek için tüketici rolünde olmadığı görülmektedir.. Bu sayede kaynakları tüketen, çevreye farklı şekillerde zarar veren tasarım anlayışı yerine çevre ile alışveriş şekline dönüşmeye başlayan tasarımlar ortaya çıkmıştır. Sürdürülebilir bağlamda bu yapılar gelecek için öncelikli hale gelmektedirler.

KAYNAKÇA

https://iste.edu.tr/haber-merkezi/2018/12/26/777
https://peyzax.com/tasarimda-dogadan-ilham-alma-biyomimikri-ornekleri/
https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/186147
https://www.google.com/search?q=Oceanographic+Deniz+M%C3%BCzesidir+&tbm=isch&ved=2ahUKEwjznJLeo6nvAhX0D2MBHRFbCYIQ2-cCegQIABAA&oq=Oceanographic+Deniz+M%C3%BCzesidir+&gs_lcp=CgNpbWcQAzIECCMQJ1CMMVjkN2CLOmgAcAB4AIABhgGIAf0EkgEDMC41mAEAoAEBqgELZ3dzLXdpei1pbWfAAQE&sclient=img&ei=Y5hKYLPfH_SfjLsPkbalkAg&bih=657&biw=1366&rlz=1C1OKWM_trTR875TR875#imgrc=dth4bz5EFscnNM
http://www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11655/2373/332ed637-da45-40ee-89c2-5c2ef92cc379.pdf?sequence=1
https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/916528

ÇALIŞANLARIN ÖRGÜTSEL BAĞLILIĞININ İNOVATİF DAVRANIŞ EĞİLİMLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ
THE EFFECT OF EMPLOYEE ORGANİZATİONAL COMMİTMENT ON INNOVATİVE BEHAVİOR TRENDS

Prof. Dr. Edip ÖRÜCÜ
Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, S.B.E.
İşletme Bölümü/ Yönetim ve Organizasyon Anabilim Dalı, Bandırma, Balıkesir.
ORCID NO: 0000-0002-3301-7496
Doktora Öğrencisi, Fatma ZEYBEK
Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, S.B.E.
Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bölümü, Bandırma, Balıkesir.
ORCID NO: 0000-0003-3525-0520
Doktora Öğrencisi, Itır HASIRCI
Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, S.B.E.
Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bölümü, Bandırma, Balıkesir.
ORCID NO: 0000-0002-5449-2640

ÖZET

Örgütlerin sürekli değişen piyasada rekabet üstünlüklerini sürdürmeleri ve sahip oldukları pazar paylarını geliştirebilmeleri çalışanların yüksek performans göstererek verimli çalışmalarına bağlıdır. Ayrıca çalışanların inovatif düşünceyi benimsemeleri ve örgüt içinde inovatif davranış eğiliminde bulunmaları gerekmektedir. Çalışanların inovatif davranışı benimsemeleri için örgüt içindeki yeni ve faydalı fikirleri, süreçleri ya da yeni ürün ve hizmetleri detaylı incelemeleri, takip etmeleri ve bu duruma uyum sağlamaları gerekmektedir. Örgütün amaçlarına katkı sağlamak için çalışanların yeni fikirleri araştırmaları ve geliştirmeleri, mevcut durumda oluşan yeni problemlere çözümler üretebilmeleri ve bu yeni fikirlerin uygulanmasını sağlayarak yenilikçi ve değişime açık bir davranış göstermeleri beklenmektedir. Örgütlerin çalışanlar üzerinde bu yenilik ve gelişimleri desteklemeleri, çalışanların örgüte bağlılığını da arttırmaktadır. Örgütsel bağlılık, çalışanların örgüte karşı psikolojik bakış açısını, örgüt ile çalışan arasındaki ilişkiyi yansıtmakta ve çalışanların örgüte olan inanç, sadakat ve işe katılma isteğini ifade etmektedir. Aynı zamanda örgütsel bağlılık, çalışanların örgüt için sarf ettiği emek, çalışma ve gelecekteki emeklilik beklentilerini düşünerek, örgütten ayrılma durumunda karşılaşacağı maliyet ve ekonomik kayıpları değerlendirmesiyle gösterdiği davranışları da ifade etmektedir. Örgütsel bağlılığı yüksek olan çalışanların örgütlerin hedeflerine ulaşması için daha çok emek sarf ettikleri ve yüksek verimlilikle performans sergilemeleri, örgütsel bağlılığı düşük olan çalışanların ise işten ayrılmaya yatkın oldukları ve işteki verimliliklerinin düşük olduğu söylenebilmektedir. Dolayısıyla örgütlerdeki yöneticilerin, hedeflerine ulaşmak ve faaliyetlerini devam ettirmek için çalışanların tutum ve davranışlarını anlayarak olumlu davranış sergilemeleri, çalışanların örgüte bağlılıklarını arttırmak için çalışanları iyi analiz ederek desteklemeleri ve olumsuz durumlar ile karşılaştığında çözümler üreterek, sorunları gidermeleri gerekmektedir. Bu çalışmada, çalışanların örgütsel bağlılığının inovatif davranış

eğilimleri üzerindeki etkisinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın evreni kapsamında, online anket üzerinden 350 kişiye uygulanması planlanmış ve çalışma faaliyetini sürdüren 332 kişiye ulaşılarak online anket çalışması uygulanarak, elde edilen veriler ile analizler yapılmıştır. Araştırmada Allen ve Meyer'in örgütsel bağlılık ölçeği ve Jannsen'ın geliştirdiği inovatif davranış ölçeği uygulanmıştır. Araştırma kapsamında, korelasyon analizi ve regresyon analizi yapılmıştır. Araştırmadaki veriler SPSS 26 paket programı ile analiz edilmiştir. Analizlerin sonucunda çalışanların örgütsel bağlılık algısı ile inovatif davranış eğilimleri arasında anlamlı ve pozitif yönlü ilişki bulunduğu ve çalışanların örgütsel bağlılıkları ile inovatif davranış eğilimlerinin birlikte artacağı ya da azalacağı söylenebilmektedir. Bununla birlikte çalışanların örgütsel bağlılığın inovatif davranış eğilimleri üzerinde anlamlı etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca literatür incelendiğinde değişkenler arasındaki bu ilişkiyi inceleyen çalışmaların sınırlı sayıda olması bu çalışmayı önemli kılmakta ve bu konuda literatüre katkı sağlanacağı söylenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnovatif Davranış Eğilimleri, Örgütsel Bağlılık, İşgörenlerin Tutumları.

ABSTRACT

The ability of organizations to maintain their competitive advantage in the everchanging market and to improve their market share depends on the efficient work of employees by showing high performance. In addition, employees need to adopt innovative thinking and tend to innovate within the organization. In order for employees to adopt innovative behavior, they need to examine, monitor and adapt to new and useful ideas, processes or new products and services within the organization in detail. In order to contribute to the goals of the Organization, employees are expected to research and develop new ideas, to be able to create solutions to new problems arising in the current situation, and to demonstrate innovative and open to change behavior by ensuring the implementation of these new ideas. Organizations that support these innovations and developments on employees also increase the commitment of the employees to the organization. Organizational commitment reflects the psychological perspective of the employees towards the organization, the relationship between the organization and the employee and expresses the employees' belief, loyalty and willingness to participate in the organization. At the same time, organizational commitment refers to the behavior of employees by evaluating the costs and economic losses they will encounter in the event of leaving the organization, considering the effort, work and future retirement expectations of the organization. It can be said that employees with high organizational commitment make more effort and perform with high efficiency in order to achieve the goals of the organizations and employees with low organizational commitment tend to quit and their productivity at work is low. Therefore, managers in organizations need to show positive behavior by understanding the attitudes and behaviors of employees in order to achieve their goals and continue their activities, to support employees by analyzing them well to increase their commitment to the organization and to solve problems by producing solutions when they encounter negative situations. In this study, it was aimed to determine the effect of organizational commitment on employee

innovative behavior trends. Within the scope of the research universe, 350 people were planned to be applied through the online survey and 332 people who continued their work activities were reached and the online survey study was applied and the data obtained and the analyses were made. Allen and Meyer's organizational commitment scale and Jannsen's innovative Behavior Scale were applied in the study. Correlation analysis and regression analysis were performed within the scope of the research. The data in the research was analyzed using the SPSS 26 package program. As a result of the analysis, it can be said that there is a significant and positive relationship between employees 'perception of organizational commitment and trends in innovative behavior, and that employees' organizational commitment and trends in innovative behavior will increase or decrease together. However, it has been found that employee organizational commitment has a significant impact on innovative behavior trends. In addition, the limited number of studies examining this relationship between variables makes this study important and it can be said that it will contribute to the literature on this subject.
Keywords: Innovative Behavior Tendencies, Organizational Commitment, Employee Attitudes.

GİRİŞ

Örgütlerin sürekli değişen piyasada rekabet edebilmesinde çalışanların yüksek performans sergilemeleri, çalışanların örgüt içinde inovatif düşünceleri benimsemeleri ve inovatif davranış eğiliminde bulunmaları etkin rol oynamaktadır. Bu çalışmada, çalışanların örgütsel bağlılığının inovatif davranış eğilimleri üzerindeki etkisinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Örgütsel bağlılık çalışanların, işletmeye olan sadakati ve işletmenin gelişmesi için gösterdikleri tutumu ifade etmektedir. Örgütsel bağlılık kavramını, Porter ve diğerleri (1976) “belirli bir işletmenin üyesi olarak faaliyetlerine devam etme isteği ve çaba gösterme eğilimi" biçiminde açıklamışlardır (Porter, Crampon ve Smith, 1976). Çalışanların bakış açısından örgütsel bağlılık kavramı, çalışılan işte huzurlu olma ve verimli çalışabilmeyi ifade eder. Örgütsel bağlılığı yüksek olan çalışanlar, işletmenin hedeflerine ulaşmak için daha çok emek sarf ederler ve yüksek performans gösterirler. Örgütsel bağlılığı düşük olan çalışanlar ise işten ayrılmaya yatkınlardır ve dolayısıyla işteki verimlilikleri de düşüktür (Erdil ve Keskin, 2003, s. 14). Allen ve Meyer (1996) örgütsel bağlılığı; duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılığından oluşan üç boyutta ele almışlardır. Duygusal bağlılık, çalışanların işletmeyi benimsemesi, organizasyonlara katılım gösterme ve bağlılık gösterme eğilimi şeklinde ifade edilebilir (Wiener, 1982, s. 424). Devam bağlılığı, çalışanların işletmeden ayrılma kararı durumunda karşılaşacağı etkileri göz önüne alarak, işletmeyi değerlendirmesi ve karar vermesi gereken bağlılık boyutudur (Becker, 1960). Normatif bağlılık ise çalışanların çalıştıkları işletmeye duydukları yükümlülük duygusunu ifade eder (Wiener, 1982, s. 425). İnovasyon kavramı ise işletmelerin söz konusu piyasada uzun süre faaliyetlerini sürdürebilmeleri için önemli role sahiptir. Çünkü inovasyon; açık fikirli olmayı, değişime, yeniliğe ve gelişime açık olmayı ifade etmektedir (Scott ve Bruce, 1994, s. 580; Reuvers, Van Engen, Vinkenburg ve Evered, 2008, s. 228). İnovasyonla birlikte şekillenen inovatif davranış eğilimleri çalışanların davranışlarında

yenilikçi bakış açısının yerleştirilmesini ve işletmenin içindeki yeni süreç ve oluşumların başlatılmasını amaçlamaktadır. Çalışanların inovatif davranış eğilimlerinde bulunmasıyla ürün veya hizmetler ya da işletmenin işleyişi ile ilgili yeni fikirlerin doğacağı düşünülmektedir (Amabile, 1988).

YÖNTEM

Araştırmanın temel odak noktası, çalışanların örgütsel bağlılığının inovatif davranış eğilimleri üzerindeki etkisinin belirlenmesidir. Araştırmanın evreni kapsamında, 350 kişiye online anket çalışmasının uygulanması planlanmıştır. Örneklem büyüklüğü olarak çalışma faaliyetini sürdüren 332 kişiye ulaşılarak online anket çalışması uygulanmıştır. Araştırmanın örneklem büyüklüğü, örneklem büyüklüklerinin yer aldığı tablodan yararlanılarak, belirlenmiştir (Gürbüz ve Şahin, 2018, s. 130). Araştırmada basit tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılarak anket çalışması yapılmıştır.

Araştırmada kullanılacak ilk ölçek, çalışanların örgütsel bağlılığının ölçülmesinde Allen ve Meyer (1990) tarafından geliştirilen örgütsel bağlılık ölçeği anketinden oluşmaktadır ve ölçeği Boylu, Pelit ve Güçer (2007) Türkçe'ye revize etmişlerdir. Ölçek; duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık olmak üzere üç boyuttan oluşur. Allen ve Meyer'in örgütsel bağlılık ölçeği ulusal ve uluslararası alanda pek çok araştırmada kullanılmış ve yüksek güvenilirliğe sahip bir ölçektir. Bu ölçeğin çok sayıda araştırmada (Demirel, 2008; Özdevecioğlu, 2013; Şengöz, 2015; Babahanoğlu, 2016; Demirağ ve Çelik, 2019; Altıntaş, 2020) kullanıldığı söylenebilmektedir. Araştırmada kullanılacak olan ikinci ölçek, çalışanların inovatif davranışlarını ölçmek için Jannsen (2000) tarafından geliştirilen inovatif davranış ölçeğidir. Bu ölçeğin Türkiye'de çeşitli çalışmalarda kullanılmasının yanında, son yıllarda bazı tezlerde (Kılıç ve Erdem, 2018; Sarıkaya, 2019) kullanıldığı görülmektedir. Araştırmada kullanılacak son ölçek ise dönüşümcü liderlik ölçeği, Bass ve Avolio (1995) tarafından geliştirilmiş ve Karip (1998) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Bu ölçeğin çeşitli çalışmalarda, (Bose ve Patnaik, 2015; Foçalıgil, 2019; Altıntaş, 2020) kullanıldığı söylenebilmektedir. Anket çalışması sonucunda elde edilen veriler SPSS 26 paket programı ile analiz edilmektedir.

Araştırmanın hipotezleri sosyal değişim kuramına dayandırılarak geliştirilmiştir. Araştırmanın hipotezleri aşağıda ifade edilmiştir

Hipotez 1: Örgütsel bağlılık ve inovatif davranış eğilimleri arasında ilişki vardır.

Hipotez 2: Örgütsel bağlılığın inovatif davranış eğilimleri üzerinde anlamlı etkisi vardır.

BULGULAR

Araştırma verilerinin test edilmesinde farklı istatistik yöntemleri kullanılmış ve araştırma sonucunda elde edilen bulgular kapsamında sırasıyla frekans analizi, güvenilirlik analizi, ölçeklere ait betimleyici istatistikler, normallik testi ve keşfedici faktör analizi özetlenecektir. Daha sonrasında kurulan hipotezler test edilecektir.

Tablo 1. Araştırmaya Katılan Kişilere İlişkin Demografik Verilerin Dağılımı

Değişkenler	Alt Gruplar	Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	204	61,4
	Erkek	128	38,6
	18-25 yaş arası	33	9,9
	26-33 yaş arası	145	43,7
Yaş	34-41 yaş arası	83	25,0
	42-49 yaş arası	42	12,7
	50 ve üzeri	29	8,7
	İlk / Ortaöğretim	1	,3
	Lise	170	51,2
Eğitim Durumu	Önlisans	19	5,7
	Lisans	27	8,1
	Yüksek Lisans / Doktora	115	34,6
Medeni Durum	Bekar	158	47,6
	Evli	174	52,4
	1 Yıl	23	6,9
	1-5 Yıl	103	31,0
Meslek Tecrübesi	6-10 Yıl	73	22,0
	11-15 Yıl	42	12,7
	16 Yıl ve üzeri	91	27,4
	1 Yıl	58	17,5
	1-5 Yıl	161	48,5
Kurumsal Çalışma Süresi	6-10 Yıl	51	15,4
	11-15 Yıl	23	6,9
	16 Yıl ve üzeri	39	11,7
	1 Yıl	91	27,4
	1-5 Yıl	177	53,3
Yönetici ile Çalışma Süresi	6-10 Yıl	28	8,4
	11-15 Yıl	18	5,4
	16 Yıl ve üzeri	18	5,4
	Toplam	332	100

Tablo 1'de katılımcıların demografik değişkenleri, frekans değerleri ve yüzdeleri ayrıntılı olarak gösterilmektedir. Ankete katılan kadın sayısının 204 (%61,4) ve erkek sayısının 128 (%38,6) olduğu görülmektedir. Bu durumda katılımcıların, 26-33 yaş arası (%43,7), lise

mezunu (%51,2), meslek tecrübesinin 1-5 yıl arası (%31), kurumda çalışma süresinin 1-5 yıl arası (%48,5) ve yönetici ile çalışma süresinin 1-5 yıl arası (%53,3) olduğu söylenebilmektedir.

Tablo 2. Ölçeklere Ait Güvenilirlik Katsayıları

Ölçek	Madde	Cronbach's Alpfa
Örgütsel Bağlılık	18	0,774
İnovatif Davranış	9	0,943

Araştırmanın güvenilirlik ve geçerlilik analizi Cronbach's Alpha ile belirlenmiştir. Ölçeklerde 0,70 ve üzeri Cronbach's Alpha değerinin güvenilir olarak kabul edildiği söylenebilmektedir (Sipahi, Yurtkoru ve Çinko, 2018). Araştırmada kullanılan örgütsel bağlılık ölçeğinin güvenilirlik katsayısı (Cronbach's Alpha) 0,774 ve inovatif davranış ölçeğine ait güvenilirlik katsayısı 0,943 olarak belirlenmiştir.

Tablo 3. Ölçeklere Ait Betimleyici İstatistikler

	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maximum
Örgütsel Bağlılık	3,19	0,52	1,00	5,00
Inovatif Davranış	3,84	0,72	1,00	5,00

Örgütsel bağlılık ve inovatif davranış eğilimleri ölçeklerine ilişkin ortalama değerler incelendiğinde, araştırmaya katılanların örgütsel bağlılık algısı ve inovatif davranış eğilimleri düzeylerinin ortalamanın üstünde olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4. Normallik Testi Değerleri

Ölçek	Çarpıklık (Skewness)	Basıklık (Kurtosis)
Örgütsel Bağlılık	0,233	0,602
İnovatif Davranış	-0,964	2,364

Bazı araştırmacılar basıklık ve çarpıklık değerlerinin -1,5 ile +1,5 arasında olması gerektiğini, bazıları ise çarpıklık ve basıklık değerlerinin, kendi standart hatasına bölünmesi ile elde edilen değerin, 3.2'nin altında kaldığında verilerin normal dağılım gösterdiğini varsaymaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2018, s. 215). Ölçekteki verilerin normal dağılımını etkilediği için inovatif davranış eğilimi ölçeğindeki 1.,2.,3. ve 9. sorular çıkarılarak, normallik testi uygulanmıştır. Normallik testine göre tabloda yer alan çarpıklık ve basıklık değerlerinin normal dağılım gösterdiği söylenebilmektedir.

Araştırma Hipotezlerinin Test Edilmesi

Tablo 5. Değişkenler Arasındaki Korelasyon Analizi Tablosu

		Örgütsel Bağlılık	İnovatif Davranış
Örgütsel Bağlılık	Pearson Correlation	1	,343**
	Sig. (2-tailed)	,000	,000
İnovatif Davranış	Pearson Correlation	,343**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	,000
N: 332, p*<0,05, p**<0,01			

Araştırmaya katılan çalışanların örgütsel bağlılık algısı ile inovatif davranış eğilimleri üzerine yapılan korelasyon analizi sonucunda değişkenler arasında %34,3 düzeyinde anlamlı ve pozitif yönlü ilişki belirlenmiştir (r(332)= 0,343, p< 0,01). Buna göre katılımcıların örgütsel bağlılıkları ile inovatif davranış eğilimlerinin birlikte artacağı ya da azalacağı söylenebilmektedir. Bu sonuçlara göre (H1: Örgütsel bağlılık ve inovatif davranış eğilimleri arasında ilişki vardır.) hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 6. Örgütsel Bağlılığın İnovatif Davranış Eğilimleri Üzerindeki Etkisinin Basit Regresyon Analizi ile Testi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Std. Hata	β	t	p
İnovatif Davranış Eğilimleri	Örgütsel Bağlılık	,480	,072	,343	6,633	,000
F= 44,002						
R^2= ,118						
Düzeltilmiş R^2= ,118						
Tahmini Std. Hata= ,68417						
Anova (Anlamlılık)= ,000						

Bağımlı değişken: İnovatif davranış eğilimleri

Bağımsız değişken: Örgütsel bağlılık

Çalışanların inovatif davranış eğilimlerinin %11,8'inin örgütsel bağlılık ile açıklandığı söylenebilir. Basit regresyon analizi sonucu incelendiğinde çalışanların örgütsel bağlılığının inovatif davranış eğilimleri üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir etkisinin olduğu söylenebilir ($p < 0,05$, $\beta = 0,343$). Basit regresyon analizi sonuçları istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur ($F= 44,002$; $p < 0,05$). Bu sonuca göre (H2: Örgütsel bağlılığın inovatif davranış eğilimleri üzerinde anlamlı etkisi vardır.) hipotezi desteklenmiştir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Örgütlerin sürekli değişen dünyaya ayak uydurmaları için toplumdaki yenilik ve değişimleri takip etmeleri gerekmektedir. Çalışanların performanslarını arttırmalarında önemli etken olan örgüt bağlılık kavramı, çalışanların içinde bulundukları örgüte karşı duydukları sevgi ve saygıyı, örgüte olan bağlılıklarını ve örgüt için gösterdikleri çabaları ifade etmektedir. Örgütlerin değişen şartlara adapte olabilmesi için çalışanlarının davranışlarında yenilikçi bakış açılarını oluşturması ve benimsetmesi gerekmektedir. Çalışanların bu bakış açılarına uyum sağlamalarıyla birlikte yenilikçi davranışları benimseyerek faaliyetlerine devam edecekleri söylenebilir.

Çalışmada, çalışanların örgütsel bağlılığının inovatif davranış eğilimleri üzerindeki etkisinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın evreni kapsamında online anket üzerinden 350 kişiye uygulanması planlanmıştır. Ancak araştırma kapsamında 332 kişiye ulaşılarak online anket çalışması uygulanmıştır. Araştırma kapsamında, ölçeklerin güvenilirlik katsayıları belirlenmiştir. Araştırmada kullanılan örgütsel bağlılık ölçeğinin güvenilirlik katsayısı 0,774 ve inovatif davranış ölçeğine ait güvenilirlik katsayısı 0,943 olarak belirlenmiştir.

Korelasyon analizi sonucunda araştırmaya katılan çalışanların örgütsel bağlılık algısı ile inovatif davranış eğilimleri arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişki bulunmuştur. Bu sonuçlara göre H1 hipotezi kabul edilmiş ve benzer sonuçlar Abrell (2012), Moss ve diğerleri (2007) tarafından yapılan çalışmalarla da desteklenmektedir.

Basit regresyon analizi sonucu incelendiğinde örgütsel bağlılığın inovatif davranış üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir etkisinin olduğu söylenebilir ve bu sonuca göre H2 hipotezi kabul edilmiştir. Benzer sonuçlar Shaijk (2018), Hakimian ve diğerleri (2016), Xerri ve Brunetto (2013) tarafından yapılan araştırmalar ile de desteklenmektedir.

Örgütlerin teknolojik ve yönetsel bilgiye uyum sağlamaları ve performans düzeylerini yükseltmeleri için inovasyonu benimsemeleri gerekmektedir. Örgütlerin inovasyonu yönetsel uygulamalar olan planlama, örgütleme, yöneltme, koordinasyon ve kontrol süreçlerinde konumlandırmaları gerekmektedir. Örgütlerin inovasyonu benimsemeleriyle işletmelerin değişen piyasa şartlarına adapte olabileceği ve performans hedeflerine ulaşma potansiyellerini kolaylaşacağı söylenebilmektedir. Bu şekilde çalışanların, teknolojiyi ve inovasyonu örgütlerin hedeflediği sonuç olarak değerlendirmeleri sağlanabilmekte ve çalışanların bu durumu benimsemelerinin dış paydaşlara da aynı biçimde yansıyacağı düşünülmektedir. Böylece örgütlerdeki yenilikler aracılığıyla inovasyonlarda sürekliliğin sağlanabileceği ve çalışanların inovatif davranış eğilimlerinin yükseleceği söylenebilmektedir.

Bu çalışmada, çalışanların örgütsel bağlılığının inovatif davranış eğilimleri üzerindeki etkisi belirlenmeye çalışılmıştır. Gelecekteki çalışmalarda araştırma değişkenlerine yenileri eklenerek, sektörel bazda ele alınarak ve örneklem büyüklüğü genişletilerek daha farklı çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

Abrell, C. (2012). *Three empirical studies deepening the understanding of the relationship between transformational leadership and employees* (Doktora tezi, TU Dortmund University,Dortmund). Erişim adresi: https://eldorado.tu-dortmund.de/bitstream/2003/29692/1/Dissertation.pdf

Allen, N. ve Meyer, J.P. (1990). The measurement and antecedents of affective, continuance and normative commitment to the organization. *Journal of Occupational Psychology*, 63(1), 123-148. doi: https://doi.org/10.1111/j.2044-8325.1990.tb00506.x

Allen, N. ve Meyer, J.P. (1996). Affective, continuance, and normative commitment to the organization: an examination of construct validity. *Journal of Vocational Behavior*, 49(43), 252-276. doi: https://doi.org/10.1006/jvbe.1996.0043

Altıntaş, M. (2020). *Dönüşümcü liderlik ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkinin incelenmesi: iletişim sektöründe bir araştırma in Altınbaş University* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp

Amabile, T.M. (1988). A model of creativity and innovation ın organizations. *Research in Organizational Behavior*, 10,123-167. Erişim adresi: https://web.mit.edu/curhan/www/docs/

Babahanoğlu, N. (2016). *Çalışanların dönüşümcü liderlik algılarının örgütsel bağlılıkları üzerindeki etkileri: Tekstil sektöründe bir araştırma in Dicle University* (Doktora tezi). Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp

Bass, B. M. ve Avolio, B. J. (1995). *Mlq-multifactor leadership questionnaire*. California: Mind Garden.

Bose, S. ve Patnaik, B. (2015). A theoretical model of transformational leadership and organizational identification of employees: The role of organizational learning, organizational justice and psychological empowerment. *International Journal Of Management & Information Technology*, 10(5), 2199-2207. doi: https://doi.org/10.24297/ijmit.v10i5.623

Becker, H. S. (1960). Notes on the concept of commitment. The American *Journal of Sociology*, 66(1), 32-40. doi: 10.1086 / 222820

Demirağ, B. ve Çelik, M. (2019). Lider davranış özelliklerinin örgütsel bağlılık üzerindeki etkisi. *Mehmet Akif Ersoy Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(27), 1-21. doi: 10.20875/makusobed.401700

Demirel, Y. (2008). Örgütsel güvenin örgütsel bağlılık üzerine etkisi: Tekstil sektörü çalışanlarına yönelik bir araştırma. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İİBF Dergisi*, 15 (2), 179-194. Erişim adresi: http://yonetimekonomi.cbu.edu.tr/dergi/pdf/C15S22008/179_194

Erdil, O. ve Keskin, H. (2003). Güçlendirmeyle iş tatmini, iş stresi ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiler. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 32(1), 7-24. Erişim adresi: https://app.trdizin.gov.tr/publication/paper/detail/TXpBNU9Uaz0

Foçalıgil, Y. (2019). *Faktoring şirketlerinde dönüşümcü liderliğin örgütsel bağlılığa etkisi in İstanbul Okan University* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp

Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2018). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Felsefe-Yöntem-Analiz*. Seçkin Yayıncılık.

Hakimian, F., Farid, H., İsmail, M.N. ve Nair, P.K. (2016). Importance of commitment in encouraging employees' innovative behaviour. *Asia-Pacific Journal Of Business Administration*, 8(1), 70- 83. Erişim adresi: https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/APJBA-06-2015-0054/full/html

Janssen, O. (2000). Job demands, perceptions of effort reward fairness and innovative work behaviour. *Journal of Occupational And Organizational Psychology*,73(3), 287-302. doi: https://doi.org/10.1348/096317900167038

Karip, E. (1998). Dönüşümcü liderlik. *Kurum ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 4(4). Erişim adresi: kuey.net/index.php/kuey/article/view/656

Kılıç, H. A. ve Erdem, İ. (2018). Çift yetenekli liderliğin çalışanların inovatif davranışları üzerindeki etkisi. *International Journal of Management and Administration*, 2(4), 81-90. doi: https://doi.org/10.29064/ijma.448366

Moss, S. A., Farland, J. M., Ngu, S. ve Kijowska, A. (2007). Maintaining An Open Mind To Closed İndividuals: The Evect Of Resource Availability And Leadership Style On The Association Between Openness To Experience And Organizational Commitment, *Journal Of Research In Personality*, 41, 259-275. doi: 10.1016 / j.jrp.2006.03.009

Özdevecioğlu, M. (2013). Algılanan örgütsel destek ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkilerin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF Dergis*i, 18(2), 113-130. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/211307

Porter, W., Crampon, W. J. ve Smith, F. J. (1976). Organizational commitment and managerial turnover: A longitudinal study. *Organizational Behavior And Human Performance*, 15(1), 87-98. Erişim adresi: https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD0751082.pdf

Reuvers, M., Van Engen, M. L., Vinkenburg, C. J. ve Evered, E. W. (2008). Transformational leadership and innovative work behaviour: Exploring the Relevance of Gender Differences. *Leadership And Innovation*, 17(3), 227-244. doi: 10.1111/j.1467-8691.2008.00487.x

Sarıkaya, M. (2019). *Kurumsal itibar algısının çalışanın inovatif davranışı üzerindeki etkisinde teknoloji düzeyinin rolüne ilişkin bir araştırma in Pamukkale University* (Doktora tezi). Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp

Scott, S.G. ve Bruce, R. A. (1994). Determinants of innovative behavior: A path model of individual innovation in the workplace. *Academy of Management*, 37(3), 580-607. doi: https://doi.org/10.2307/256701

Shaijk, V. S. (2018). *The relationship between affective organizational commitment, organizational citizenship behavior and ınnovative behavior* (Yüksek lisans tezi, Radboud University, Nijmegen). Erişim adresi: https://theses.ubn.ru.nl/bitstream/handle/123456789/5792/Schaijk%2C_Sigrid_van_1.pdf?sequence=1

Sipahi, B., Yurtkoru, E.S. ve Çinko, M. (2018). *Sosyal Bilimlerde Spss'le Veri Analizi.* Beta Yayınları.

Şengöz, M. (2015). *Çalışanların algıladıkları etkileşimci ve dönüşümcü liderlik özellikleri ile örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişkide yönetici-ast etkileşimi algısının ara değişken rolünün incelenmesi ve bankacılık sektörü örnekleminde bir araştırma in Haliç University* (Doktora tezi). Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp

Xerri, M. J. ve Brunetto, Y. (2013). Fostering innovative behaviour: the importance of employee commitment and organisational citizenship behaviour. *The International Journal of Human Resource Management, 24(16), 3163-3177.* doi: https://doi.org/10.1080/09585192.2013.775033

Wiener, Y. (1982). Commitment in organizations: A normative view. *Academy of Management Review*, 7, 418-428. doi: 10.5465/amr.1982.4285349

KAMU SEKTÖRÜ ÇALIŞANLARININ YAŞAM TATMİNLERİNİN DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERE GÖRE DEĞİŞİMİ

AN INVESTIGATION ON LIFE SATISFACTION OF PUBLIC SECTOR EMPLOYEES ACCORDING TO DEMOGRAPHIC VARIABLES

Prof. Dr. Edip ÖRÜCÜ

Prof. Dr., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Anabilim Dalı

ORCID NO: 0000-0002-3301-7496

Itır HASIRCI

Doktora Öğrencisi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı

ORCID NO: 0000-0002-5449-2640

Fatma ZEYBEK

Doktora Öğrencisi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı

ORCID NO: 0000-0003-3525-0520

ÖZET

Yaşam tatmini kavramı bireyin yalnızca bir durumdan değil, yaşantısının bütününden memnun olması anlamına gelmektedir. Kişinin yaşantısının tümünden memnun olup olmadıkları ile ilgili sorulara cevap veren bu kavram sübjektif bir özellik taşımaktadır. İlk kez Neugarten tarafından ortaya atılmış olan yaşam tatmini kavramı, bireyin günlük yaşantısında gerçekleştirdiği aktivitelerden keyif almasını, yaşantısının anlamlı olmasını, hayata dair amaçlarının olmasını, bu amaçlara eriştiğine dair inancının tam olmasını, kendini değerli görmesini ve hayata olumlu bir bakış açısıyla yaklaşmasını ifade eden bir kavramdır. Yaşam tatminini etkileyen belli başlı faktörler, aktiflik, politik olabilmek, özgür olmak, demokrasi, ruhsal açıdan sağlam olabilmek, arkadaş çevresi ve ailesi ile ilişkilerinin iyi olması, iyi bir sosyal çevreye sahip olmak, güvenli bir bölgede yaşam sürdürmek, bireysel kimliğinin pozitif olması vb. Bu ve benzeri kavramlardan yaşam tatmini ile ilgili çıkarılabilecek ana fikir, yaşam tatmini yüksek olan bireyin yaşamı çok sevdiğidir. Yaşam tatmini kavramının açıklanması için kişilerin kendi yaşamının kalitesinin ortaya konulması şarttır. Yaşam kalitesi iki şekilde ifade edilebilir. İlk olarak yaşam için lüzum görülen koşulların varlığıdır. Diğeri ise hayat tecrübesinin iyi olmasıdır. İlgili literatür incelendiğinde yaşam tatminini etkileyen birden fazla faktör olduğu tespit edilmiştir. Bu faktörler dört başlık altında aşağıda belirtilen şekilde toplanmıştır: toplumsal faktörler, çevresel faktörler, demografik ve kişiye ait faktörler, iş ile lgili faktörler. Bireyin beklentileri ile yaşadığı anlık durum karşılaştırıldığında yaşamı ile ilgili olumlu bir algıya sahipse yaşam tatmini yüksek, olumsuz bir algıya sahipse yaşam tatmini düşük demektir. Bu çalışmanın amacı kamu sektörü çalışanlarının yaşam tatminlerinin demografik değişkenlere göre değişimi incelemek, kavramsal bir yazın taraması yapmaktır. Araştırmanın evrenini Bandırma ve Ankara'da bulunan kamu iktisadi teşebbüsünde çalışan 650 işgören oluşturmakta olup, örneklemini ise bu çalışanlar arasından rastgele seçilen 470

işgören oluşturmaktadır. Elde edilen verilerle güvenilirlik analizi, normallik testi, frekans analizi ve anova testi yapılmıştır. Yapılan analizlerin sonucuna göre araştırmanın yapıldığı sektörde çalışanların yaşam tatminlerinin yaşlarına göre anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.
Anahtar kelimeler: Yaşam Tatmini, Kamu Sektörü, İşgören.

ABSTRACT

The concept of life satisfaction means that a person is satisfied not only with one situation, but with the entire life. This concept, which answers questions about whether a person is satisfied with the entire life, has a subjective characteristic. The concept of life satisfaction, which was first put forward by Neugarten, is a concept that expresses the enjoyment of the activities that a person performs in their daily life, that their life is meaningful, that they have goals for life, that their belief that they have achieved these goals, that they consider themselves valuable and approach life from a positive point of view. The major factors that affect life satisfaction, activity to be political, to be free, democracy to be strong spiritually, have a good relationship with friends and family, to have a good social environment, to sustain life in a safe area, positive individual identity, etc. The main idea that can be deduced from these and similar concepts about life satisfaction is that a person with high life satisfaction loves life very much. In order to explain the concept of life satisfaction, it is necessary to reveal the quality of a person's own life. Quality of life can be expressed in two ways. First, it is the existence of conditions that are necessary for life. The other is that life experience is good. A study of the relevant literature found that there are more than one factor affecting life satisfaction. These factors are collected under four headings as follows: social factors, environmental factors, demographic and personal factors, business and lgili factors. If a person has a positive perception of his or her life compared to his or her expectations, life satisfaction is high, and if he or she has a negative perception, life satisfaction is low. The aim of this study is to examine the change in life satisfaction of public sector employees according to demographic variables and to conduct a conceptual summer scan. The universe of the study consists of 650 employees working in a state-owned enterprise located in Bandırma and Ankara and its sample consists of 470 employees randomly selected from among these employees. Reliability analysis, normality test, frequency analysis and anova test were performed with the data obtained. According to the results of the analyses, it was determined that the life satisfaction of the employees in the sector where the research was carried out differed significantly according to their age.
Keywords: Life Satisfaction, Public Sector, Employee.

GİRİŞ

Yaşam tatmini, bireyin bir bütün olarak kendi hayatının genel kalitesini pozitif olarak değerlendirmesinin ölçüsüdür. Diğer bir ifadeyle, bireyin kendi yönlendirdiği hayatından ne kadar çok hoşlandığıdır ve kavram, kişinin genel olarak yaşamı ile ilgili duygularını ifade

etmektedir. Yaşam tatmini, yaşamın belirli alanlarından tatmin (iş, aile vb.) gibi bir seviyede ele alınabileceği gibi yaşamın tamamına yönelik de değerlendirilebilmektedir. Çünkü yaşam tatmini, yaşam hakkındaki genel duyguları da yansıtmakta ve duygusal mutluluğun bir ölçüsü olarak da bilinmektedir (Wiggins ve Bowman, 2000: 9).

Yaşam tatminini artıran faktörler iki gruba ayrılarak incelenmektedir. Birinci grup yaşam tatmininin iş ile ilgili öncüllerini açıklamaktadır. Kişilerin çalışma şartları, bulundukları konum, iş tanımları, yaşadıkları rol çatışması ve rol belirsizliği, iş stresi gibi etmenlerin yaşam tatmini üzerindeki etkisini araştırmışlardır (Dockery, 2005: 1-2). Bu grup içerisinde yer verilebilecek ilginç araştırmalardan birisi, "para ile saadet olur mu?" sorusuna yanıt aramıştır. Gelir seviyesinin yaşam tatminini artırıp artırmadığını araştırıldığı çalışmada, para ile mutluluğun satın alınamayacağı görülmüştür (Lewis ve Ahn, 2005: 2). Diğer yandan işsizliğin yaşam tatminini negatif yönde etkilediği de araştırmalarla belirlenmiştir (Dockery, 2005: 1). İlgili literatür incelendiğinde yaşam tatminine etki eden en önemli iş ile ilgili faktörün iş tatmini olduğu tespit edilmiştir (Perrone, vd., 2005). İş tatmininin yaşam tatmini üzerindeki etkisi konusunda yazında üç farklı görüş vardır (Judge ve Watanabe, 1994: 102). Bunlardan ilki iş tatmini arttıkça yaşam tatmininin de artacağını şeklindedir. İkincisine göre yaşamın bir alanında tatmini yakalayamayan kişiler, diğer alanda tatmini arttırarak bu durumu telafi etmek için uğraşacaklardır. Bu sebeple iş ve yaşam tatmini arasında negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır. En son görüş ise iş ve yaşam tatmini düzeylerinin birbirlerinden bağımsız olarak değiştiğini öne sürmektedir. Yapılan araştırmalar yoğun olarak ilk iki görüşü desteklemekte, iş tatminindeki artışın pozitif veya negatif yönde yaşam tatminini etkilediğini göstermektedir (Edwards ve Rothbard, 2000: 180).

Literatür incelendiğinde yaşam tatminine etki eden birçok faktörün olduğu görülmüştür. Bu faktörler aşağıdaki şekildedir:

1-Toplumsal Faktörler: Sosyal ağlar, akrabalar arası ilişkileri, üyelikler.

2-Çevresel Faktörler: Yeni iş bulma fırsatları.

3-Demografik ve Kişiye Ait Faktörler: Yaş, cinsiyet, eğitim, duygusallık.

4-İş İle İlgili Faktörler: Kişinin çalıştığı örgütteki rolü, iş yükü, işinin niteliği, tecrübe.

Bireyin beklentileri ile yaşadığı anlık durum karşılaştırıldığında yaşamı ile ilgili olumlu bir algıya sahipse yaşam tatmini yüksek, olumsuz bir algıya sahipse yaşam tatmini düşük demektir (Yöney ve Kılınç, 2020: 41).

Dolayısıyla bu araştırmanın amacı kamu sektörü çalışanlarının yaşam tatmini düzeylerine etki eden demografik değişkenleri tespit etmektir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırma için Bandırma ve Ankara'da şubeleri bulunan bir kamu iktisadi teşebbüsü tercih edilmiştir. Araştırmanın evrenini Bandırma ve Ankara'da bulunan kamu iktisadi teşebbüsünde çalışmakta olan 650 işgören oluşturmakta olup, örneklemini ise 470 işgören oluşturmaktadır. Araştırmada yaşam tatmini ölçeği olarak, Diener, Emmons, Larsen ve Griffin (1985) tarafından geliştirilen ölçek kullanılmıştır. Anket formunun diğer bölümünde katılımcıların

demografik bilgilerini tespit edebilmek için araştırmacı tarafından hazırlanan, 4 sorudan oluşan (cinsiyetiniz, yaşınız, eğitim, medeni durum) ifadelere yer verilmiştir.

Araştırmanın hipotezleri sosyal değişim kuramına göre oluşturulmuştur.

H_1: Çalışanların yaşam tatmini seviyeleri eğitim durumlarına göre anlamlı farklılıklar göstermektedir.

H_2: Çalışanların yaşam tatmini seviyeleri yaşlarına göre anlamlı farklılıklar göstermektedir.

ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Demografik Değişkenlere İlişkin Bulgular

Aşağıdaki tabloda araştırmaya katılan 470 çalışanın sosyo demografik özellikleri yaş, cinsiyet, eğitim durumu ve medeni durum olmak üzere dört başlık altında verilmiştir.

Tablo 1. Demografik Özelliklere İlişkin Bulgular

Değişken		Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	**Kadın**	221	47,0
	Erkek	249	53,0
Yaş	**18-24**	163	34,7
	25-31	83	17,6
	32-38	83	17,7
	39-45	71	15,1
	46 ve üstü	70	14,9
Eğitim Durumu	**Orta Öğretim**	17	3,6
	Lise	59	12,6
	Ön Lisans	65	13,8
	Lisans	288	61,3
	Yüksek Lisans/Doktora	41	8,7
Medeni Durum	**Evli**	199	42,3
	Bekâr	271	57,7
	Total	470	100,0

Tablo 1'deki sonuçlar incelendiğinde; katılımcıların %47'sinin kadın, %53'ünün erkek olduğu, katılımcıların çoğunluğunun 18-24 yaş arası katılımcılardan oluştuğu (%34,7) tespit edilmiştir. Ayrıca eğitim durumlarının 288 kişi ile lisans mezunu ağırlıklı olduğu (%61,3) ve medeni durumlarının da 271 çoğunluk ile bekâr (%57,7) olduğu görülmüştür.

Güvenilirlik Analizine İlişkin Bulgular

Tablo 2: Güvenilirlik Analizi

	Cronbach's Alfa	Örneklem Sayısı
Yaşam Tatmini	,846	470

Yaşam tatmini ölçeğine ait güvenilirlik katsayısı (Cronbach's Alpha) 0,846 olarak belirlenmiştir. Alpha katsayısı 0 ile 1 arasında değişen değerler almaktadır. Bu değer 1'e

yaklaştıkça ölçek güvenilirliği yükselmektedir. Araştırmanın güvenilirlik analizi sonuçları yüksektir.

Normallik Testi

Tablo 3: Basıklık-Çarpıklık Değerleri

	Basıklık	Çarpıklık
Yaşam Tatmini	,006	-,873

Tablo 3'te görüldüğü gibi ölçek için Çarpıklık (Skewness) ve Basıklık (Kurtosis) +1,5 ile -1,5 arasında bir değer aldığı için verinin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir.

Anova Testi Bulguları

Tablo 4: H_1 Hipotezi İçin Anova Testi

Varyans Kaynağı	Kareler toplamı	S.d.	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplar arası	4,830	4	1,207	1,547	,188
Grup içi	363,039	465	,781		
Toplam	367,869	469			

Yapılan tek yönlü anova testinin sonucuna göre (H_1: Çalışanların yaşam tatmini seviyeleri eğitim durumlarına göre anlamlı farklılıklar göstermektedir.) hipotezi reddedilmiştir ($p>0,05$).

Tablo 5: H_2 Hipotezi İçin Anova Testi

Varyans Kaynağı	Kareler toplamı	S.d.	Kareler Ortalaması	F	p
Gruplar arası	16,345	4	4,086	5,405	,000
Grup içi	351,523	465	,756		
Toplam	367,869	469			

Yapılan tek yönlü anova testinin sonucuna göre (H_2: Çalışanların yaşam tatmini seviyeleri yaşlarına göre anlamlı farklılıklar göstermektedir.) hipotezi kabul olmuştur ($p<0,05$).

SONUÇ

Araştırmada uygulanan tek yönlü anova testinin sonucuna göre (H_1: Çalışanların yaşam tatmini seviyeleri eğitim durumlarına göre anlamlı farklılıklar göstermektedir.) hipotezi reddedilmiştir ($p>0,05$). İkinci hipotez için yapılan anova testinin sonucuna göre (H_2: Çalışanların yaşam tatmini seviyeleri yaşlarına göre anlamlı farklılıklar göstermektedir.) hipotezi kabul olmuştur ($p<0,05$). Araştırmanın sonuçlarına göre çalışanların yaşları arttıkça

yaşam tatminlerinin de yükseldiği tespit edilmiştir. Elde edilen bu sonuç, Neugarten ve ark. (1961) çalışması ile örtüşmektedir. Çalışanların ilerleyen yaşlarda daha yüksek düzeyde yaşam tatminine sahip olmalarının sebepleri arasında; uzun yıllar çalışmış olmanın verdiği tecrübe, olgunluğa erişme, statü ve belirli amaçların gerçekleşmiş olması gibi faktörleri örnek gösterebiliriz.

Yaşam tatmini yüksek olan çalışanların;

1. Günlük yaşamdaki etkinliklerden zevk alması,
2. Yaşamının bir anlam taşıması, yaşamıyla ilgili amaçlarının olması ve geçmiş yaşamının sorumluluğunu kabul etmesi,
3. Yaşamı boyunca öngördüğü amaçlara ulaştığı inancına sahip olması,
4. Olumlu bir "ben" imgesine sahip olması ve yaşlılığında zayıflıkları ne olursa olsun, kendini değerli bir varlık olarak kabul edebilmesi,
5. Yaşama karşı genelde iyimser bir tutum içinde olması beklenmektedir.

Ericson'a göre ileri yaşlardaki birey hayatını gözden geçirir ve önceki yıllarını başarılı ve yaşanmış olarak kabul ederse, hem yaşamdan aldığı tatmin artar hem de geleceğe iyimserlikle bakar. Hayatını harcanmış olarak düşünen bireyler ise umutsuzluğa düşerler, hayal kırıklığına uğrarlar, sürekli geçmişleriyle hesaplaşarak pişmanlık duygusu yaşayabilirler. İleri yaşlardaki bireylerin sürekli geçmişleriyle hesaplaşma ve yaşadıkları zamandan zevk alamama durumlarında ise yaşam tatmini düzeyleri de azalır. Düşük yaşam tatmini düzeyi sosyal ilişkiler, zihinsel ve fiziksel sağlıktaki ciddi problemlerin göstergesi olarak kabul edilmektedir.

KAYNAKÇA

Dockery, M. A. (2005). Happiness, Life Satisfaction and The Role of Work: Evidence from Two Australian Surveys. Curtin Business School, http://www.melbourneinstitute.com/hilda/Biblio/cp/conf-hd05.pdf.

Edwards, J. R. ve Rothbard, N. P. (2000). Mechanism Linking Work and Family: Clarifying The Relationship Between Work and Family Constructs. Academy of Management Review, 25(1), 178-189.

Judge, T. A. ve Watanabe, S. (1994). Individual Differences in the Nature of the Relationship Between Job and Life Satisfaction. Journal of Occupational and Organizational Psychology, 67, 101-107.

Lewis, V. G. ve Borders, L. D. (1995). Life Satisfaction of Single Middle-Aged Professional Women. Journal of Counseling & Development, 74(1), 94-100.

Neugarten, B.L., Havighurst, R.J. ve Tobin, S.S. (1961). The Measurement of the life satisfaction. Journal of Gerontology, 16, 134-143.

Perrone, K. M., Webb, L. K. ve Blalock, R. H. (2005). The Effects of Role Congruence and Role Conflict on Work, Marital and Life Satisfaction. Journal of Career Development, 31(4), 225-238.

Wiggings, C. ve Bowmans, S. (2000). Career Success and Life Satisfaction for Female and Male Healthcare Managers. Hospital Topics, 78(3), 5-10.

Yöney, E., & Kılınç, E. (2020). Bankacılık Sektöründe Piskolojik Yıldırmanın Çalışanların İş ve Yaşam Tatmini Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi, 5*(11), 34-52.

AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ SƏNƏTİNDƏ MİLLİ ÜSLUB VƏ FƏRHAD XƏLİLOV

NATIONAL STYLE AND FARHAD KHALILOV IN AZERBAIJANI FINE ARTS

Əliyev Əli İsmayıl oğlu
Bakı Xareoqrafiya Akademiyasının dissertantı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Dizayn kafedrasının müəllimi
Aliyev Ali Ismail
Dissertation
Baku Choreographic Academy
Teacher of Department of Design, Azerbaijan State Economic University(UNEC)
Алиев Али Исмаил оглу
Диссертант, Бакинская Академия Хореографии
Преподаватель кафедры Дизайн,
Азербайджанского Государственного Экономического Университета (UNEC)

XÜLASƏ

Bu məqalədə müasir Azərbaycan rəssamlığının görkəmli nümayəndələrindən biri olan F.Xəlilovun özünəməxsus bədii dəsti-xəttə malik olan əsərləri və bu əsərlərin daimi atributlarından biri olan Abşeron mövzusu işıqlandırılır. Hələ keçən əsrin 60- cı illərindən Azərbaycan rəssamları arasında sosializm prinsiplərindən imtina edənlər çoxluq təşkil edirdilər. Bu rəssamlar Vətənimizin etnoqrafiyası və mənzərələrini yaradır, vətənimizin təbii gözəlliklərini təsvir edirdilər. Bu qrup rəssamlardan bir hissəsi də öz yaradıcılıqlarını Abşerona həsr edirdilər ki, bu rəssamlardan biri də Azərbaycan xalq rəssamı Fərhad Xəlilov idi ki, o da, 1960-cı illərdən başlayaraq milli rəssamlıq ənənələrini yaşadan çoxsaylı rəssamlara rəssamlara bərabər öz qəhrəmanlarını Abşeronun doğma gözəlliklərində axtarırdı. Onun Mircavadov, Rasim Babayev, Mirnadir Zeynalov, Bəhlulzadə və digər rəssamlarla milli ideallara sadiqliyi ilə XXəsr Azərbaycan incəsənətində yeni üfüqlər açıldı.

Müəllifin yaradıcılığında fəlsəfi dünyagörüş əsərlərinin ən çox nəzərə çarpan cəhətlərindəndir. Onun Abşeron yarımadasına və Xəzər dənizinə olan məhəbbəti və bu doğma yurda və Vətənə həsr etdiyi mövzusunun onun əsərlərində müxtəlif fəlsəfi fikir və məna daşıdığını, eyni zamanda dəniz vasitəsi ilə rəssamın müəyyən simvolik-rəmzi mənaları tamaşaçıların diqqətinə çatdırdığının şahidi oluruq. Müəyyən atributları bütöv, ümumi və böyük formada təqdim edən rəssam xırdaçılıqdan uzaq olaraq bu predmetlərə konkret, eyni zamanda fəlsəfi münasibəti ilə diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda forma bütövlüyü sonralardan rəssamın yaradıcılığında bir sərt üslub da formalaşdırmışdır.

Açar sözlər: Abşeron, qayalar, kolorit, təəssürat, dəniz, üslub, bütövlük, mücərrəd, milli.

ABSTRACT

This article highlights one of the prominent representatives of modern Azerbaijani art – F.Khalilov's works, which has a unique artistic line, and the theme of Absheron, one of the permanent attributes of these works. The majority of Azerbaijani artists renounced the principles of socialism since the 60s of the last century. These artists created the ethnography

and landscapes of our homeland, described the natural beauties of our homeland. Some of this group of artists also dedicated their works to Absheron and one of these artists was the People's Artist of Azerbaijan Farhad Khalilov, who searched for his heroes in the native beauties of Absheron by joining many artists, who immortalize the national art traditions since the 1960s. New horizons were opened in the 20th century Azerbaijan by his devotion to national ideals with Mirjavadov, Rasim Babayev, Mirnadir Zeynalov, Bahlulzadeh and other artists.

One of the most noticeable features of the author's works is philosophical outlook. We see his love for the Absheron Peninsula and the Caspian Sea, and the fact that his theme dedicated to this native land and homeland has different philosophical ideas and meanings in his works, at the same time the artist conveying certain symbolic meanings to the audience through the sea. The artist, who presents certain attributes in a whole, general and large form, draws attention to these objects through his concrete, but at the same time philosophical approach.

Key words: Absheron, rocks, color, impression, sea, style, completeness, abstract, national

GİRİŞ

XX əsrin əvvəllərində çarizmin dağılması və Azərbaycanın yeni ad altında imperiya boyunduruğuna girməsi təsviri sənətdə elə böyük irəliləyişlə müşayiət olunmadı. Üstəlik də yeni sovet ideologiyası sənət adamlarını senzuranın fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırırdı. Bununla belə, böyük incəsənət ənənəsi olan Azərbaycan rəssamları həm Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənət nümunələri, həm də XV-XVI əsr Təbriz miniatür rəssamlığı ənənələri, XVIII əsr Qacar rəngkarlıq ənənələri ilə ruhən bağlı olsalar da, akademik rəssamlıq və onun təsiri incəsənətin bu sahəsində daha müasir və aktuallığı əks etdirən bir vəziyyətdə idi. Təbii ki akademik rəssamlığın öz tələbləri var. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq yeni akademik üslubda işləyən rəssamlardan Mirzə Qədim İrəvani, Mir Mövsüm Nəvvab, daha sonralar Hüseyni, Əli bəy Hüseynzadə, Bəhruz bəy Gəngərli, Əzim Əzimzadə və başqaları müasir rəssamlığın müxtəlif janrlarında gözəl əsərlər yaradırdılar.

Sovet ideologiyası zamanı milli sənətin dirçəlişi. Bununla belə artıq XX əsrin 50- ci illərindən başlayaraq rəssamlarımız arasında sosialist realizmi tələblərini qəbul etməyən, azad və milli, bəzən isə dekorativ-milli tarixi ənənələr əsasında əsərlər yaradan insanlar var idi. Bu rəssamlar adətən əsərlərinin qəhrəmanlarını sovet prinsiplərinə uyğun olaraq fəhlə, zəhmətkeş kolxozçu, neftçi obrazını deyil, doğma yurdun mənzərələrinə, etnoqrafik milli ənənə və xalqın məişətinə həsr edir, öz obraz və qəhrəmanlarını xalqın içində axtarırdılar. Artıq bu dövrdə Tofiq Cavadov, Ələkbər Rzaquliyev, Cavad Mircavadov, Rasim Babayev, Fazil Nəcəfov, Əşrəf Murad, Kamal Əhməd, Mirnadir Zeynalov, Səttar Bəhlulzadə, Fərhad Xəlilov və digərləri kimi milli dəyərlərə hörmət edən, incəsənət aləminə öz yaradıcı üslub və texnikası ilə çıxan rəssamlar yetişdilər. Təbii ki milli üslubdakı azadlıq və sərbəstlik meylləri 50-ci illərdə sovet diktatorunun ölümü və diktatura dayaqlarının zəifləməsi ilə bağlı idi. Sənətşünas Morozov bu barədə yazır: "Sovet incəsənəti geniş miqyasda öz yaradıcılığını əsasən milli məktəblərlə dioloqunda qururdu". [2, s.5]

Adlarını çəkdiyimiz rəssamlar arasında həm üslub və xaraktercə bir birinə bənzəyən və bənzəməyən, müxtəlif texnikalarda Azərbaycanı, Abşeron yarımadasını, onun məişət və mənzərələrini, qumlu sahil və köhnə tikililərini, burada yarımadanı üç tərəfdən əhatə edən Xəzər dənizini əsərlərinin baş qəhrəmanı edən insanlar idi. Keçən əsrin 60-80 ci illəri Azərbaycan incəsənətinin ən parlaq səhifələri idi. Burada Böyük Səttar, Tahir Salahov, Mikayıl Abdullayev kimi rəssamlarla yanaşı, artıq Fərhad Xəlilov da işləyirdi. Bu rəssamların fərqli üslubları ilə bərabər, onları birləşdirən iri, bütöv rəng mazoklarının tətbiqi, fərdilik və özünəməxsusluq idi. Bu rəssamları "Abşeronçular", bəzən də Abşeron məktəbi adlandırırlar. [5] Onlar Abşeron bağlarına gedir, Bakı ətrafı kəndləri, bu kəndlərin orta əsr memarlığına aid qədim tikililərini vəsf edirdilər. Burda onları hər şey maraqlandırır və ilhama gətirirdi: qum, külık, dəniz, səma, ləpədöyəndəki qayalar, sahildəki tənha tut, tərk edilmiş köhnə tikili..., Xəzər üzərindən doğan günəş və Abşeronla bağlı hər şey... [5. s. 395]

Abşeron məktəbi rəssamlarını öz ətrafında birləşdirən, bu rəssamlarla tək fiziki deyil, həm də ruhi bağlılığı olan əsas sima Cavad Mircavadov idi. Realizmdən uzaq olan, güclü rəng koloriti ilə əsasən türk totem və mifologiyalarını dramatik ruhda, dekorativ və primitiv təsvir edən bu rəssam əsərlərindəki rəng təsiri və temperamenti ilə çox rəssamlara güclü təsir etmişdir. Şəhər həyatından uzaqlaşaraq Abşeron bağlarında məskən salan Mircavad hələ əllinci illərdən formanın daxili harmoniyasını axtarır, daş, bitum (qır), dəmir konstruksiya və qum ilə müxtəlif abstrakt formalar yaradır, eksperimentlər edirdi.

O sənətdə bir novatorçu idi.[1] Əsərləri heç bir nəzəriyyəyə sığmayan səviyyədə, üsyankar bir novatorçu. Sosializm realizmini qəbul etməyən bütün rəssamların mənəvi atası kimi öz tənhalığa qapandığı bağ evində bütün həmfikirləri ilə yaradıcı disputlar keçirirdilər ki, sonralar bu qrup rəssamların yaradıcılığını qeyd etdiyimiz kimi Abşeron məktəbi adlandırdılar. Mircavadovu isə "İşğal", "Güllələmə", "Yanğın" və digər əsərlərinə görə sovet ideologiyasından kənar hesab edirdilər.[118-125] (Şəkil l ,2) Bununla belə bu ustad heç nədən çəkinməyərək, öz yenilikçi azad yaradıcılığına daim sadiq qalaraq öz metaforik məişət üslubuna, mifoloji obrazlarına- fantastomaqoriyalarına davam edirdi. Bütün Abşeronu qarış-qarış gəzən rəssam çox vaxt əsərlərini də açıq təbiətdə işləyirdi. Sənətşünas Ş.Məlikova yazır: " Onun qəhrəmanları sındırılmış və bədbəxt qurbanlar deyil, onlar öz zalımlarını, onlara zülm edənlərə dirəniş gətirən personajlardır. Bu fantasmoqoriyalar Mircavadov xarakterinin koloriti ilə- tutqun, dramatik və qədim arxepit vasitəsi ilə təqdim edilir. [1, s.116] Filatova

Öz növbəsində isə o dövrlər gənc olan Rasim Babayev qeyd edirdi: "..qəlbimi milli ruhla doldurmaq ehtiyacı duyurdum.. 1958 –ci ildə Şəki xan sarayının orta əsrlərə aid edilən divar rəsmlərinin demək olar ki hamısının surətinin çıxartdım. Bu zaman mən kim və haradan olmağımı anladım. Şəki xanlarının sarayı təmiz bir Azərbaycan məktəbidir və bu məktəb Azərbaycan fəlsəfəsi ilə hopdurulmuşdur. Əsərlərimdəki primitivizm də buradan, bu orta əsrlər rəsmlərinin təsirindəndir ." [4, s.12) Eyni zamanda onun yaradıcılığında ustad Mircavadovun təsiri, onun mifoloji obrazlarına müraciəti şübhəsizdir. Bütün yaradıcılığı boyu Azərbaycan nağılları personajları- div, əjdaha və s. öz qəhrəmanı edən müəllif, həm də türkoloji totemləri, mataforik heyvanları dramatik bir əhval və koloritdə təqdim edirdi. Bu mifik varlıqlar və

kosmoloji personajlar gah yırtıcı və aqressiv, bəzən isə sakitlik ifadə edərək müəyyən fəlsəfi mənaları ifadə edirlər.[1, s.66] (Şəkil 3)

Ümumiyyətlə 60-80 ci illər azərbaycan incəsənətində ümum sovet məkanı fonunda olsa da, millilik və qeyri reallıq, sərt sovet üslubu (Tahir Salahov), milli miniatür və dekorativlik (Səttar Bəhlulzadə, Toğrul Nərimanbəyov), həndəsi naxışlı xalça-palaz element və simvollarının təsiri ilə yaradılmış üslublar və s inkişaf edir, bu ifadə nəticəsində isə rəngkarlığa yeni üslublar, modern və novatorçu ideyalarla zənginləşən yeni rəssamlar kontingenti yaranırdı. (Şəkil 4)

Fərhad Xəlilov və onun Abşeron şineli. Bax belə bir sabit keçən onilliklər ərzində yeni yaradıcılıq imkanlarına malik rəssamlardan biri də, Fərhad Xəlilov idi. Bu dövr tək sabitlik deyil, həm də müasir Azərbaycan mədəniyyətinin bütün sahələrini əhatə edən milliliyin və milli sənətin dirçəlişi fonunda baş verirdi. Bu dövrdə təsviri incəsənətimizdə adları burada sadalanan və sadalanmayan yüzlərlə özəl dəst xəttə, öz yaradıcı yoluna nmalik olan və bu yolu ilə cəmiyyətin təsdiqini tapan mahir rəssamlar var idi. Fərhad Xəlilov da bu intibah və bu yaradıcı mühitdə yaradıcılığa atıldı. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Abşeron məktəbi ənənələri ilə yaxın olan, əslində isə özünün bütün yaradıcılığını bu mövzuya həsr edən, eləcə də bilavasitə adlarını çəkdiyimiz sənət mühitinin üzvlərindən biri olaraq, Fərhad Xəlilov da fərqli düşünən, fərqli sənət ideyasına xidmət edən azad sənətkar idi. Milli ənənələri dirçəldən və eyni zamanda sovet ideologiya tələblərini qəbul etməyən rəssamlardan biri olaraq, Fərhad Xəlilov da bu rəssamlar kimi ideoloji ayrı seşkiliyə, diskriminasiyalara məruz qalırdı. Onlar sərgilərdə təbliğ olunmur, müxtəlif dövlət sifarişlərindən kənarda qalırdılar.

“Abşeron mənim qəlbim, mənim həyat tərzimdir”- F.Xəlilov" [6]. Abşeron məktəbi nümayəndəsi kimi fəaliyyətə başlayan rəssam uzun müddət bu məktəbin ənənələri ilə yaratmışdır. Təbii ki bu məktəbdə üslub və texnika deyil, Vətəni tərənnüm ideyası əsas idi. Üslub olaraq isə hər bir rəssam bu üslubu öz baxış bucağına, istək və xarakterinə uyğun olaraq seçirdi. Bununla belə bu məktəb nümayəndələri nümayəndələrini üslub və texnikada birləşdirən elementlər mövcud idi: onlar hamısı realizmdən qaçır, hamısı improvizələrə meyllidir, hamısı predmet və obyektləri ümumiləşdirərək böyük mazoklarla işləyirdilər və bu zaman daimi mövzu isə ancaq Abşeron idi. Təbii ki Fərhad Xəlilovun da ilk onilliklərdə işlədiyi əsərləri də bu koloritin təsiri altında idi (Narlar, Buzovnada bahar, Çiçək açan badam, Dəniz sahilində kənd və s.) (Şəkil 5). Bu əsərlər həm ümumi kolorit və rəng effekti, həm də obyekt və aksessuarların ümumiləşmiş şəkildə verilməsi hiss olunur.

Rəssamın Bakı və onun ətrafında- Abşeron yarımadası, onun kənd və qəsəbələrində. Köhnə yaşayiş məskənlərində, tarixi tikililərində, qədim, orta əsrlər görkəmini saxlayan kəndlərdə işlədiyi əsərlər, bura həsr etdiyi tablolar onun yaradıcılığının əsas hissəsini təşkil edir. Bu əsərlərdə onun yaradıcı üslubunun xronoloji qaydada dəyişikliyinin, üslub fərqliliyi və onun dəyişməsinin şahidi oluruq.

Ümumiyyətlə Fərhad Xəlilovu kəşf etmək üçün onun Abşeron mövzularını izləmək və araşdırmaq bəs edir ki, bu rəssamın yaradıcılığına qiymət verilsin. Onun Abşeron təbiətinə həsr etdiyi və bir birindən rəngarəng olan bu əsərlər rəssamın Vətənə olan sevgisini ifadə edən əsərlərdəndir. (Buzovna qayalıqları, Dənizə yol, Qonşu, Buzovnada bağ, Sahildə küləkli axşam,

Çiçək açan əncir) [3, s.17,23,30,35, 36,51]. (Şəkil 6,7). Bu əsərlərdə yarımadanı əhatə edən Xəzər dənizi, dəniz sahili və qumsallıqlar, bu isti və eyni zamanda sərt iqlimin yaratdığı təbii gözəlliklər sevgi ilə tərənnüm edilir. Moskva Şərq Dövlət muzeyinin aparıcı elmi əməkdaşı, sənətşünas Mariya Filatova: ”Dəniz özündə rəng spektrinin ağ, qara və bütün rənglərini saxlayır. F.Xəlilov əsərlərində küləyin səsini, dalğaların tərpənişini, günəş zərrələrinin hərəkəti və onların suda əksini tamaşaçıya çatdıra bilir. Onun işlərində bir sirr və daimi hərəkət mövcuddur”. [1, s.167]

Ümumiyyətlə hələ yaradıcılığının ilk illərindən başlayaraq rəssamda obyekt və aksessuarların ümumiləşməsi, onları lazımsız əşya və sairlərdən təmizləməsi nəzərə çarpır. Bununla rəssam ona lazım olanları saxlayaraq, əsərlərini mənasız və əlavə ifadə vasitələrindən təmizləyir. Ümumiyyətlə bu bütövləşdirmə əməliyyatları sayəsində rəssam artıq 80-ci illərdən başlayaraq yaradıcılığının yenilikçi modernist üslubuna qədəm qoyur. (Çiçəkil heyva, Nardaranda axşam, Qalada köhnə hamam 1991) [3, s. 76-84]. Artıq 80-90 cı illərdə onun əsərlərində applikativ-qrafiki bütövlük, lokal planlı qrafiki üslubda işlər üstünlük təşkil edir. Bunun fonunda rəssamın əsərlərinin ölçüləri də böyüyür və sonrakı mərhələlərdə bu ölçü 2x2, 1x3-4 nisbətinə də çatır. Bu zaman bütün xırdaçılıqlardan qaçan rəssam üçün tabloda onun göstərmək istədiyi detal və məna ön planda qərar tutur və rəssamın ideyasını sənətsevərlərə birbaşa çatdırır.

Artıq bu dövrdən başlayaraq rəssamın əsərlərində kolorit dəyişikliyinin də şahidi oluruq. O yaradıcılığının mücərrəd dövründə və axır onilliklərdə çoxrəngli kompozisiyalardan, çoxrənglilikdən imtina edərək, daha şox birtonlu yaxud eynitonlu əsərlər işləməyə başladı. Bəzən isə iriölçülü əsərlərində açıq və tündün kontrastından istifadə etməklə applikativ-qrafiki rəngkarlıq əsərlərini sənətsevərlərə təğdim edir. Sərt üsluba xas olan və bütöv yaxmalarla işlənmiş əsərlərində realizm və mücərrədliyin sərhəddini, yaxud mücərrədliyə keçid görürük. (Sahildə ev səh. 98, Sahildə həyət səh. 88, Maştağada yaz s. 109,Görüş s.117) [3, s.88,98,109]

Qeyd etdiyimiz kimi artıq 90-cı illərdən başlayaraq rəssam forma yaradıcılığını dəyişmiş, tablolarının ölçüləri monumentallaşmış, formalar iriplanlı və qrafiki-lokal xarakter alır, ümumilikdə isə əsərlərində birkoloritlilik saxlanılır, eyni zamanda koloritdə bej, boz-qara təzadlarından istifadə edilir. (Yolda 1993, səh 106, Dənizdə işıq 1993, 142, Dağlarda yağış 2003 (Şəkil 8), 179, Sahildə dəniz 1984-2002, 166,) [3, 106,142,166,179]

Fərhad Xəlilov yaradıcılığından danışılarkən, ilk növbədə onun əsərlərində olan və rəssamın da verməyə çalışdığı fəlsəfi fikirlər əsas götürülür. Üstəlik də nəzərə almaq lazımdır ki, rəssam Abşeron mənzərələri fonunda öz üslubunu tədricən dəyişmişdir və sonrakı əsərlərində öz fəlsəfi fikir və ideyalarını elə əsasən təbiət mənzərələri vasitəsi ilə verir, bəzən isə mücərrəd anlaşılmayan xəttlərlə tamaşaçıya çatdırır. Amma bütün bu sadalanan keyfiyyətlətlərə əlavə olunacaq ən vacib detal isə Xəlilov əsərlərinədə mövcud olan, onun hər bir əsərində iştirak edən fəlsəfi məna və fəlsəfi dünyagörüş və dünyaya baxışdır. Fəlsəfi məna, fəlsəfi baxış, F.Xəlilov yaradıcılığını müasir sənət səviyyəsinə qaldıran və onu dünyəvi rəssam səviyyəsinə qaldıran əsas xarakter və xüsusiyyətdir. (Bahar 1997, Görüş 2004, Gözlənilməz baxış 2007, Görüş 2007-2008) [3,162-231]. F.Xəlilovun mənzərələrinin əsas mövzusu abşeron təbiəti və dənizdir. Onun əsərlərindəki əsas xarakter rəng və məkanın ümumiləşmiş obrazının verilməsidir.

Əsərləri mücərrəd-minimalizmə yaxındır. Rəssamın işlədiyi janrı isə simvolik –rəmzi mənzərə janrına aid edə bilərik. [7]

Təbii ki rəssam öz fəlsəfi fikirləri ilə cəmiyyətə demək istədiklərini, çatdırmaq istədiyini deyir. Bəzən bu fikirlər sətiraltı, bəzənsə birbaşa anlaşılır, bəzən isə onun demək istədiklərini müxtəlif cür yozmaq olur. Onun yaradıcılığında son otuz ilin məhsulu olan "Görüş" silsiləsi mövcuddur. Bu silsilə vasitəsi ilə rəssam müxtəlif təbiət relyeflərinin, dəniz və qurunun, bəzən qayaların, müxtəlif konstruksiyaların görüşünü verir, bəzən bu görüşün mümkünsüzlüyü və məntiqsizliyini bildirir. Ümumiyyətlə müəllif bu seriyada "görüş"ü bir fəlsəfi kateqoriya səviyyəsində araşdırır və təqdim edir. Rəssamın 2007-2008 ci illərə aid olan "Görüş" silsiləsindən olan əsərdə iki qırmızı və qara rəng müstəvisindən əmələ gələn forma özündə fəlsəfi məna daşıyaraq, həm də iki formanın, yaxud qara və qırmızının baş tutmuş görüşü olaraq, zənnimizəc həm də bir direniş, diskriminasiyaya qarşı mübarizə simvoludur. 1989 cu ilə aid edilən "Görüş" (Şəkil 9) isə dəniz sahilində bir birinə paralel dayanmış iki divarın "görüşü" təsvir olunmuşdur. Maraqlıdır ki, görüşən divarlar hərəsi bir ayrı trayektoriya üzrə hərəkət edirlər ki, bu da onların görüşünü mümkünsüz edir.

Ümumiyyətlə Fərhad Xəlilov dünyası, düşüncələri fikirləri bir qəlibə, bir müəyyən olunmuş şablona sığışan və sığışa bilən bir tərzdə deyil. Onun çəkdikləri bütün atributlar: istər dəniz, istər ağac, istər daş çəpər və.s- hər bir obyekt öz fəlsəfi mənasını daşıyır. "Görüş" seriyasını əhatə edən əsərlər realizmdən tutmuş, mücərrədliyə, nyumodernizmə kimi müxtəlif üslubları əhatə etsə də, burada əsas məsələ rəssamın cəmiyyətə yönəlmiş fəlsəfi fikir və dünyagörüşü aşılanır. Hələ 1985-ci ildə işlədiyi "Sahildə görüş" [3, s.79] əsəri real səpgidə işlənmişdir. Bu əsərdə dəniz sahilində bir birindən müəyyən məsafədə dayanmış iki qayalığın qovuşması dilemması təsvir edilmişdir. Bəlkə də elə rəssam bu əsərlə özünün görüşlər silsiləsinə qədəm qoymuşdur. "Görüş", "Qəfil baxış", "Torpağın naxışları" və "Xatirələr" silsiləsindən olan əsərlər Fərhad Xəlilovun əsasən mücərrəd və yeni modernizm üslubunda və fəlsəfi fikrin qabardıldığı əsərlər toplusudur.

NƏTİCƏ

Bu gün Azərbaycan xalq rəssamı Fərhad Xəlilov həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə bir mücərrəd- modernist novatorçu rəssam hesab edilir. Artıq onun mücərrəd sənətə meylləndiyini biz hələ keçən əsrin 80-90 illərindən başlayaraq müşahidə edirik. Artıq büyük bir coğra məkanda- istər postsovet və istərsə də dünyada yeni modernizm cərəyanının aparıcı rəssamlarından biri olan Fərhad Xəlilov bu sahədə tanınır və seçilir. Hələ keçən əsrin altmışıncı illərindən müstəqil yaradıcılığa qədəm qoyan və Azərbaycan rəssamları arasında öz yenilikçi baxışları ilə seçilən, Abşeron məktəbi rəssamlarından hesab olunan rəssam yenə də formadadır və öz yaradıcılığını daha qlobal səviyyədə davam etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Мария Филатова Созвездие Апшерона. Азербайджанские художники 1960–1980-х годов: альбом. — М., 2016. — 208 с.: ил. 171 ISBN 978-5-9908477-4-3

2. Морозов А.И. Поколения молодых. Живопись советских художников 1960–1980-х годов. М., 1989. С. 36.

3. Серия «Имена в искусстве». Фархад Халилов. Международная конфедерация союза художников. Москва 2012. -247 с.
4. Расим Бабаев. В поисках истины. Живопись. Графика. Москва, Баку, 2013. 33с.
5. Ziyadxan Əliyev. Sənətşünas taleyi. Bakı, Letterpress 2019, 494 s.
6. https://tvkultura.ru/
7. http://www.museum.ru/

Şəkil 1. Mircavad Mircavadov

Şəkil 2. Mircavad Mircavadov

Şəkil 3. Rasim Babayev

Şəkil 4. Toğrul Nərimanbəyov

Şəkil 5. Fərhad Xəlilov“Çiçək açan badam”

Şəkil 6. Fərhad Xəlilov “Buzovna qayalıqları”

Şəkil 7. Fərhad Xəlilov “Çiçək açan əncir”

Şəkil 8. Fərhad Xəlilov “Dağlarda yağış”

Şəkil 9. Fərhad Xəlilov “Görüş”

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИ ПЕДАГОГИК ВА АХБОРОТ КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ АСОСИДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ (ИНТЕРФАОЛ УСУЛЛАРНИ ҚЎЛЛАШ МИСОЛИДА)

Мирсагатова Умида Захидовна
Тошкент кимё -технология институти, Менежмент ва касб таълими факультети “Ўзбек тили ва адабиёти” кафедраси, Тошкент, Ўзбекистон

АННОТАЦИЯ
Ушбу мақола техника олий ўқув юртларида тил ўқитишнинг долзарб муаммолари, дарсларда қўлланиладиган интерфаол усулларнинг самарадорлиги масалаларига бағишланади. Хусусан, амалий рус тили дарсларида лойиҳа усулини қўллаш орқали талабаларда мустақил фикр юритиш, кузатувлар натижалари бўйича хулоса қилиш ва уни тақдим этиш кўникмаларини шакллантирилиши ёритиб берилган.

АННОТАЦИЯ
Статья посвящена актуальным проблемам преподавания русского языка в технических вузах и вопросам эффективности интерактивных методов обучения, используемых на занятиях. В частности, описано формирование у студентов навыков самостоятельного мышления, а также делать выводы по результатам наблюдений и излагать их.

ANNOTATION
The article is devoted to the actual problems of teaching the Russian language in technical universities and the effectiveness of interactive teaching methods used in the classroom. In particular, it describes the formation of students' skills of independent thinking, as well as to draw conclusions based on the results of observations and present them.

Калит сўзлар: Таълим, педагогик жараён, мустақил таълим, сифат, лойиҳа, интерфаол усул, услуб, ноанъанавий таълим.
Ключевые слова: образование, педагогический процесс, самостоятельное образование, качество, проект, интерактивный метод, методика, нетрадиционное обучение.
Key words: education, pedagogical process, independent education, quality, project, interactive method, methodology, non-traditional teaching.

Бугунги кунда ўсиб бораётган ахборот таълими муҳити шароитида ўқув муассасаларида ташкил этилаётган педагогик жараёнларнинг асосий вазифаси ёшларни мустақил фаолият юритишга ва ахборот оқимидан мақсадли фойдаланишга ўргатишдир. Бунинг учун уларга доимий равишда мустақил ишлаш имкониятини бериш керак. Таълим сифатини ошириш ўқитиш услубларини тубдан такомиллаштиришни талаб қилади ва ўқитиш услубларини такомиллаштириш ўқитувчи томонидан турли хил техник воситалардан фойдаланиш билан боғлиқ. Олий ўқув юртларида ўқув жараёнининг

ривожланиши инновацион технологияларни жорий этишни ва таълимни бошқаришни такомиллаштиришни талаб этади. Етакчи ўқитувчилар фаолиятини ўрганаётганда талабаларга ишонч, уларга мустақил фикр юритиш ва қарор қабул қилиш имкониятини бериш, ҳамкорликка интилишни пайдо қилади. Ўқув жараёнида ўтказиладиган турли тадбирларни тайёрлашга ноанъанавий ёндашув унинг иштирокчиларида янада катта қизиқиш уйғотмоқда. Бугунги кунга қадар таълим соҳасида кўплаб ютуқларга эришилди ва кўплаб самарали ислоҳотлар амалга оширилди. Инновацион технологиялар асосида машғулотлар ўтказиш яхши самара беради. Шу муносабат билан мен техника университетимизда қўлланиладиган педагогик технологиялар тўғрисида батафсил тўхталмоқчиман. Улардан бири “Лойиҳа усули”.

Лойиҳа усули XX- асрнинг иккинчи ярмида АҚШдаги қишлоқ хўжалиги мактабларида у ерда ривожланаётган меҳнат мактаби ғояси билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлди. Ушбу услубнинг асосчиси америкалик идеалист файласуф Жон Дьюи эди.

Лойиҳа услубининг асосий мақсади – талабаларга амалий муаммолар ёки муаммоларни ҳал қилиш жараёнида мустақил равишда билим олиш имкониятини беришдир.

Лойиҳа доирасида ўқитувчига ишлаб чиқувчи, координатор, эксперт, маслаҳатчи вазифалари юклатилган.

Лойиҳа усули қуйидагиларга имкон беради:

- талабаларни мустақил, танқидий фикрлашга ўргатиш;
- фактлар, фан қонуниятлари ҳақидаги билимларни акс эттириш, асосли хулосалар чиқариш;
- мустақил асосли қарорлар қабул қилиш;
- турли хил ижтимоий ролларни бажариб, жамоада ишлашга ўргатиш.

Олий ўқув юртларида дарс жараёнида қўлланиладиган лойиҳа усули талабаларнинг билим ва кўникмаларини ўстириш, ўз билимларини мустақил равишда қуриш, ахборот маконида ҳаракат қилиш, танқидий ва ижодий фикрлаш қобилиятини ривожлантиришга асосланган. Лойиҳа услубининг моҳияти “лойиҳа” тушунчасининг моҳиятини ташкил этувчи ғояга, унинг амалий ёки назарий жиҳатдан муҳим муаммони ечиш йўли билан олинадиган натижага прагматик йўналтирилганлигига асосланади. Ушбу натижани кўриш, тушуниш ва реал амалиётда қўллаш мумкин. Бундай натижага эришиш учун талабаларни мустақил фикрлашга, муаммоларни топишга ва ечишга ўргатиш керак, шу мақсадга эришиш учун турли соҳалардаги билимларни, турли хил ечимларнинг натижалари ва юзага келиши мумкин бўлган оқибатларнинг турли вариантларини башорат қилиш қобилиятини, шунингдек сабаб-натижа муносабатларини ўрната билиш қобилиятларини жалб қилиш лозим. Бу, шунингдек, одамларнинг кенг алоқалари, турли маданиятлар билан танишиши, битта муаммога турли хил қарашлари туфайли долзарбдир.

Нофилологик олий ўқув юртларида рус тилини ўқитиш методикасида лойиҳа усули алоҳида ўрин тутади, чунки бу талабага мустақил равишда ўзининг интеллектуал

тузилмаларини шакллантиришга имкон беради, ўрганиш, мулоҳаза юритиш ва ҳаракат қилиш қобилиятини ривожлантиради. Бу талабаларнинг билим олишдаги тафаккурини бойитишга, рефлексивлиги ва пассивлигини енгишга имкон беради. Лойиҳа усули ижодий ва интеллектуал фаолиятни, мулоқот қобилиятларини, ахборот технологияларини кенг ўзлаштиришни шакллантиради.

Дарсларимизга келсак, биз амалиётга йўналтирилган лойиҳадан фойдаланишимиз мумкин. Масалан: янги гўшт ва сут маҳсулотларини ишлаб чиқариш технологиясини ишлаб чиқиш ва истеъмол бозорига жорий этиш. Ушбу жараён ҳужжатлар тўпламини рўйхатдан ўтказиш билан боғлиқ кўплаб процедураларни ўз ичига олади. Ушбу муаммоларни ҳал қилиш учун талабалар мустақил равишда ҳаракат режасини тузиши ва кейин уни амалга ошириши керак. Олинган натижалар асосида тақдимот тайёрлайдилар ҳамда уни гуруҳ олдида тақдим қиладилар. Шунингдек, рус тили дарсларида мустақил иш сифатида талабалар кўпинча ижодий характерга эга лойиҳаларни амалга оширадилар. Масалан, ахборотни қайта ишлаш технологияларидан фойдаланган ҳолда дунё халқларининг урф-одатлари ва анъаналари тўпламини тузиш, уларни лингвомаданият нуқтаи-назаридан келиб чиқиб ўзларининг миллий урф-одатлари билан таққослаш, бунда қўлланиладиган лексика билан танишиш, унинг асосида турли вазиятларни яратиш ва қўллаш, шунингдек ҳужжатли ёки илмий-оммабоп фильмларнинг лойиҳаларини яратиш, умумлаштирувчи жадваллар, ҳаракатлар алгоритми, схемаларини тузиш талабалардан билиш фаолияти усулларини ўзлаштириш қобилиятини талаб қилади:

- маълумотларни сақлаш учун ташкилий тузилмаларни яратиш, номлаш, объектларни сақлаш;
- экрандаги ёрдам тизимидан фойдаланиш;
- стандарт воситалар (жадваллар, графикалар) ёрдамида турли хил объектларнинг ахборот моделларини яратиш.

Лойиҳа усули ҳар доим маълум бир вақт давомида талабаларнинг мустақил фаолиятига йўналтирилган. Тугалланган лойиҳаларнинг натижалари, улар айтганидек, “аниқ” бўлиши керак: агар бу назарий муаммо бўлса, унда унинг аниқ ечими, агар амалий бўлса –амалга оширишга тайёр бўлган аниқ натижадир. Кўпгина талабалар учун ушбу ўқув услубининг жозибаси тажрибанинг ҳақиқийлиги билан боғлиқ. Талабалар ўзлари ўқиётган соҳа одамларининг ролини ўйнайди ва ўша одамлар сингари ўзини тутади. Улар бир халқнинг баъзи урф- одатлари ҳақида фильм суратга оляптими, саёҳатлар учун қўлланма тайёрлаяптими ёки оммавий ахборот воситалари иштирокида тилни ривожлантиришнинг ижобий ва салбий томонлари тўғрисида тақдимот уюштирмоқдами – ҳақиқий дунёда амалга ошириладиган лойиҳаларда қатнашадилар.

Ижтимоий лойиҳалаш асослари лойиҳавий ва тадқиқот фаолияти доирасини кенгайтиради. Ушбу курслар менинг ўқитувчи сифатидаги аниқ позициямга асосланади, унга кўра мен дарс ўтказаётганимда талабанинг тўғри жавобини ва “тўғри” танловни талаб қилмайман. Асосийси, ҳар бир талабага у ёки бу танловнинг асослари ва

оқибатлари тўғрисида энг тўлиқ маълумот бериш, талабаларни ўз танловини қилишни ва унинг оқибатлари учун жавобгарликни ўз зиммасига олишга ўргатиш муҳимдир. Мен асосий ролни ўзимда сақлаб қоламан, муҳокама қилинаётган муаммолар мантиғини тузаман ва бошқараман. Келтириб ўтилган электив курслар амалиётга йўналтирилган бўлиб, уларнинг асосий мазмуни талабаларнинг ҳаёти, эҳтиёжлари ва қизиқишлари билан бевосита боғлиқ ва жуда долзарбдир. Курслар фанлараро соҳаларда қўлланади.

Таълим жараёнида талаба фаолиятини ташкил этиш ўқитувчига юкланган масъулиятли вазифадир. Бу жараёнда ўқитувчи дарсни мақсадга мувофиқ равишда тузиши ва кўзланган мақсадларга эришиш учун доимий изланиш олиб бориши, янги ғоялар билан дарсга кириши, ҳар бир дарсни янги асар сифатида ташкил этиши керак.

Хулоса қилиб, шуни таъкидлаш мумкинки, узлуксиз таълим тизимида сифат ва самарадорликни белгиловчи асосий вазифаларни амалга ошириш, таълим муассасаси мутахассислари фаолиятини инновацион ташкил этиш, таълим тизимини услубий таъминлаш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан биридир.

Бу вазифани бажаришнинг бевосита асосий омили услубий таъминотдир.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1.Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. - М., 1989.

2.Баринова И.И. «Современный урок русского языка». Ч.2.Методические разработки уроков с использованием новых педагогических технологий обучения. М., Школа-Пресс, 2001.

3.Новиков А. М. Основания педагогики. Пособие для авторов учебников и преподавателей. - М., 2010.

4.Ахмедова Л.Т., Лагай Е.А. Современные технологии преподавания русского языка и литературы. Тошкент, «Fan va texnologiya» нашриёти, 2016

5.Современные технологии обучения. Методическое пособие по использованию интерактивных методов в обучении / Под ред. Г.В.Борисова., Т.Ю. Аветова и Л.И. Косова таҳрири остида. – СПб.: «Полиграф-С» нашриёти, 2002.

6.Инновационные педагогические технологии. Модульное пособие для преподавателей профессиональной школы /.Е.В. Иванова, Л.И. Косова, Т.Ю. Аветова – таҳрири остида СПб.: «Полиграф - С» МЧЖ нашриёти, 2004.

7.www.it-n.ru/communities.aspx?cat_no=2168&tmpl=com/ – Ижодкор ўқитувчилар тармоғи. Рус тили ва адабиёти дарсларида ахборот технологиялари.

LANGUAGE AS A CULTURAL TOOL

Khaydarov Zafar Hakim ugli
Teacher of Uzbek language and literature department
Tashkent Chemical-Technological Institute

ABSTRACT

This article briefly reviews language as a cultural tool and claims written language or script to be the influential force that runs cognition and culture. As an extension of the linguistic relativity hypothesis, *script relativity* is considered to be the engines and underpinnings of our cognition, everyday problem-solving strategies, and overarching culture as the consequence of accommodated brain pathways upon reading.

Keywords: cultural tool · conversion of the East and the West · complementarity · harmony · script relativity

Beyond spoken language, human history has imparted a myriad of ways by which we have used to express ourselves, from the El Castillo stone cave paintings (39,000 B.C.) which illustrate abstract symbols and hand outlines on rock faces to systematic writing systems, such as the alphabet and logography. It took a long time for systematic writing systems to emerge in human history, compared to other inventions that have appeared throughout the course of civilization. Written language traces back only 5,000 years or so, while other inventions materialized well over 10,000 years ago. It may be because we are not born to read. Because the brain is not biologically hard-wired for reading, unlike the spoken language, our brains need to reconnect and restructure neuronal pathways and networks by recycling the existing circuitry in the brain (Dehaene, 2009). Once it was invented, writing, as a linguistic and cultural tool, has come to the forefront of human communication and has become an integral part of our lives. Especially in the digital epoch, reading is no longer a passive conduit for the transmission of information to the extent that it has become an active force in creating new social interactions and realities within the new channels of communication. In these days, we are at times forced to participate in reading and writing through text messages, emails, or group chats, which have begun to replace face-to-face communication. What is important is that whatever principal medium with which we communicate everyday has a subliminal impact on our brains and can shape the way we view the world. Moreover, the habitual use of the medium plays a crucial role in determining which neuronal pathways and networks of the brain are to be recycled and reinforced to accommodate the demand of the continuous task of reading (Dehaene, 2009; Wolf, 2007).

This book has reviewed, integrated, and synthesized anecdotal and empirical evidence to interpret written language or script as the covert engine or agent that drives our perception and cognition. In a nutshell, it has been put the theoretical discussion of the *script relativity hypothesis* on a new footing to augment the *linguistic relativity hypothesis*. By showing how the linguistic relativity hypothesis was inadequately dismissed by a school of thought (e.g., nativists) in the 1960s through the 1980s and by offering new interpretations and findings,

especially from second language studies.

Language is the medium through which we express ourselves and perceive the world. Language is also a system for processing information because, without language, we would have difficulties organizing information and our thoughts. Although the function of language is by and large invariant across languages, every culture has its own language. Even English has been indigenized and has taken on colorations according to the locality in which it is spoken around the world, such as British English, American English, Indian English, and Nigerian Pidgin English (Diamond, 1999). These related but distinct "Englishes" have been incorporated into their respective cultures to the degree that they can be unintelligible to speakers of other "Englishes" in terms of vocabulary, idioms, collocations, and pronunciation. Hence, it seems that having different cultures means having different languages or vice versa.

Attempts to identify the source of cultural differences have been made from various perspectives for a better understanding of people with various backgrounds and cultures. Diamond (1999) explains in *Guns, Germs, and Steel* why the rise and manifestations of human civilizations have emerged differently on the major continents across the globe over the past 13,000 years. He attributes the differences found in the trajectories, modes, and patterns of civilizations around the world to continental, geographic, and environmental factors rather than to human biology. Diamond's explanation is similar to Nisbett's (2003) observations and claims, which find the variations between the East and the West in geographical and cultural dissimilariently, Nisbett and his colleagues have conducted a series of experiments in social psychology.

The discussions of divergences between the East and the West have reverberated through empirical evidence advanced by the studies of social psychology and applied linguistics. Of interest is a systemic analysis of how ideological undercurrents are formed and how intrinsic characteristics (e.g., philosophy, belief systems, attention, and the mind) coalesce with the extrinsic stimulus (e.g., written language or script we read in) for compatibility or how the extrinsic stimulus defines the intrinsic characteristics for covert causality. This line of analysis helps us understand the way we pay attention and solve problems, and further understand the underlying construct that is responsible for the differences in aspects observed between the East and the West. Although universal characteristics exist among cultures, Nisbett (2003) observes that Westerners tend to categorize things around them, whereas Easterners look for relationships among items surrounding them. East Asians tend to demonstrate a holistic perceptual pattern by paying more attention to the context and interactions between the foreground and background. In contrast, Westerners are more likely to pay attention to focal objects or main characters rather than backgrounds in a context-independent and analytic way.

REFERENCES

1. Dehaene, S. (2009). *Reading in the brain: The new science of how we read*. New York, NY: Penguin Books.
2. Diamond, J. (1999). *Guns, germs, and steel: The fates of human societies*. New York, NY: W. W. Norton & Company.
3. Nisbett, R. E. (2003). *The geography of thought : how Asians and Westerners think differently--and why*. New York, NY: Free Press.